

નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના મદુદ્દેશથી, પતિતપાવન ટ્રેંડ શ્રીમન્ત સરકાર મહાગજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા, સેનાપ્તાસખેલ મમશેઝમહાદુર, જી. સી. એસ. આર્ટ., જી. સી. આર્ટ. ઈ., એનએલ.ડી., એઓશ્રીએ કૃપાવન્ત થઈને બે લાખ રૂપિયાની મુકમ અનામત મૂકેલી છે. તેના વ્યાજમાથી 'શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા' રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતા પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામા આવે છે.

તદનુસાર, આ 'ભારત-ગ્લ' (ખીજી આવૃત્તિ) એ નામનું પુસ્તક, શ્રી. ઉપેન્દ્રગય જયચંદલાઈ સાહેસરાએ તૈયાર કરેલું, તેને મહાગજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા તરફથી ઉક્ત માળામા ડાહ્યમા પુષ્પરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે.

સો. ધૂ. પારેખ
સંશોધન અધિકારી,
પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર,
વડોદરા.
તા ૧૭-૧૦-૧૯૬૬

ચતુરભાઈ શં. પટેલ
ઉપકલપતિ,
મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય,
વડોદરા.

પૂ. સ્વ. ફેઈબાને

પૂજ્યનાં સ્મરણે ચિત્ત
મુક્ત થૈ સર્વ બંધથી,
નિર્બ્યાજ ભક્તિભાવેથી
સદા શિર્વામુખી થઈ,
નમ્ર પ્રજ્ઞાપ્રકાશે ને
યુક્ત થૈ પ્રેમભાવથી,
લીલયા દળતું પેલા
પુણ્યાળુ પ્રભુને પદ.

यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
रुपातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥

आदिपर्व, अध्याय १६, श्लोक २७

भारत-रत्न

पदाङ्गं संधिपर्वाणं स्वरव्यञ्जनलक्षणम् ।
यमाहुरक्षरं नित्यं तस्मै वागात्मने नमः ॥

शान्तिपर्व, अध्याय ४७, श्लोक ३०.

“મહાત્માગતને ઘેઈ ઉપમા આપની હેાય તે
 તે અપયાગાલ્યા મુદ્દ જવાહિરેવાળા તિન્નેરીની
 સાથે ન આપી શકાય પણ ઘેઈ અખૂટ ખાબુ
 સાથે જ સંખાવી શકાય કે જેને જેમ જો?
 ખોરીએ તેમ તેમ તેમણી વધારે કીમતી
 જવાહિર નીકળતા આવે.”

—મહાત્મા ગાંધીજી

અનુક્રમણિકા

ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝાંખી ..	કાકાસાહેબ કાલેલકર	૧૧
કિંચિન્માત્ર ..	પંડિત સુખલાલજી	૧૪
મહાભારતનો પ્રાણુ ...	લેખક	૧૮
દ્વિતીયાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના: ...		૪૧
ઉપયોગમાં લીધેલાં પુસ્તકોની યાદી	...	૪૩
સંકેતોની યાદી	...	૫૬
૧ ઉપક્રમ-અ. અંથખીજ	...	૧
ઉપક્રમ બ-અંથ મહિમા	...	૧૮
૨ ધર્મ	...	૩૨
૩ સત્ય	...	૯૧
૪ અહિંસા	...	૧૨૩
૫ બ્રહ્મવિદ્યા	...	૧૩૫
૬ ભક્તિ	...	૨૮૪
૭ ગાહર્દય	...	૨૯૫
૮ અર્થદોષ	...	૩૧૬
૯ કર્મ	...	૩૩૫
૧૦ કાળ	...	૩૫૭
૧૧ વ્યસન	...	૩૭૩
૧૨ સુખદુઃખ	...	૩૮૭
૧૩ યુદ્ધ-નિઃસ્વર્ગતા	...	૪૦૫
૧૪ વિદ્યા	...	૪૨૬
૧૫ તત્ત્વજ્ઞાન	...	૪૪૮

૧૬ સબ્જન-દુર્જન વિવેક	૪૫૩
૧૭ યોગ	૪૭૮
૧૮ શીલ	૪૮૫
૧૯ સંયમ	૪૯૦
૨૦ પ્રકીર્ણ	૫૪૬
૨૧ ભારત સાવિત્રી	૫૮૩
પરિશિષ્ટ ૧ : અદ્વાર	૬૦૦
પરિશિષ્ટ ૨ : વેદિક આયુર્ધર્મમા નગ્નપતિ નહોતો			૬૧૮
પરિશિષ્ટ ૩ : લેસ્યા	૬૨૬
પરિશિષ્ટ ૪ : સનાન સખા નર-નારાયણ	૬૩૨
પુરવણી :			૬૪૧
પ્રતીક સૂચિ (અ) અંશમા સમાલોચિત શ્લોકોની			૬૪૨
પ્રતીક સૂચિ (બ) અવતરણોની	...		૬૪૬
શબ્દસૂચિ	૬૬૦

પુરવણી

૫. ૭૮માં શ્લોક ૩૮ના ઉદ્ઘાટનને અંગે ઉમેરવું :

ધારણાદર્શ કલ્યાણધર્મેણ વિધૂતાઃ પ્રજાઃ ।

યન્સ્યાદ્ધારણમયુક્તે ન ધમ ઇતિ નિયમઃ ॥ ૧૨-૧૧૦-૧૧

સદ. ૮-૪૬-૫૦.

ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝાંખી

મહાભાગના કર્તા તરીકે જેની પ્રસિદ્ધિ છે તે મહામુનિ વ્યાસની વિભૂતિને ભાન્તભવ્ય કહીએ તો આપણને સંતોષ શી રીતે થાય ? ભાન્ત તો એની કૃતિ છે. કૃતિ કન્તા કર્તા તો હંમેશા મોટો જ હોવાનો. છતાં મહાભાન્તનો વિસ્તાર એટલો મોટો છે, અને ભાન્તીય સંસ્કૃતિના પ્રતિબિંબ તરીકે એ અંધમા વિષયોની એટલી સમૃદ્ધિ છે કે મહામુનિ વ્યાસને ભાન્તભવ્ય કહીને જ એમનો પશ્ચિય અપાય. સંશોધકો ભલે પુનરાવરી કરી આપે કે વ્યાસ એટલે કેવળ ધૃષ્ટ્ય દ્વિપાયન નથી, એ તો અનેક કાવ્યની અનેક વિભૂતિઓનો સંગ્રહ છે. આપણે મગધોદયની વાત માનીને કહીએ કે આપણે જ્યાં વ્યાસની વાત કરીએ છીએ ત્યાં અનેક જમાનાઓને આવરી લેની એ સગમ-વ્યક્તિની જ વાત કરીએ છીએ. વેદકાળથી માંડીને પુરાણકાળના અંત સુધી જેની વિભૂતિ ફેલાઈ છે તે વ્યાસને જ આપણે એક વ્યક્તિ તરીકે ઓળખીએ છીએ, અને એને આર્યોની ભાન્તીય સંસ્કૃતિના પ્રતિ નિધિરૂપ ગણીએ છીએ.

એ મહર્ષિ વ્યાસે જીવનના અસંખ્ય પ્રસંગોમાંથી જે તત્વજ્ઞાન તાત્પર્ય કાઢ્યું અને મહાભાન્તમાં અનેકાનેક સંવાદોમાં ગોઠવી જોયું તે આપણી—ભાન્તના લોકોની સહુથી મહત્વની મૂડી છે. પુરાણકાલે ભલે સાત વ્યક્તિઓનું ચિન્હની* તરીકે વર્ણવ્યા હોય પણ તેમાં

* અથવાતમા બલિવ્યાંમા હનુમાથ વિમીષણ ।

ટૂપ પરશુરામથ સમેત ચિરજીવિન ॥

વ્યક્તિની વર્ષગાંઠ હોય છે ત્યાં આ સાત ચિરજીવિઓની અન્ય માર્કડેયની પૂજા કરવામાં આવે છે તેના વિધિ સમ્પરક ધામા આપેલા હોય છે

ભાગતીય હૃદયમાં મનન જીવન ગૂઢ છે બે—એક તો નામભક્તિ જાલ
 પ્રલયારી જીવિમતાવર્જિ હનુમાન અને ખીમ તે આપણા નિમૃત્તિ
 સમા વ્યાસ એ અગ્રજામ વ્યાસે જે આર્યવંશીય કલાપણ મહા
 ભાનના સ્લોગામાં મગ્ધી નાણુ છે તનો ઉપમેગ દરેક જમાનાએ
 કર્યો છે અને એ વ્યાસવાણી એટલી ગંધી જીવતી છે કે દરેક જમાનાએ
 એમાંથી ની ની પ્રેણા મેળવી છે ગાથા સોપિએ, દરેક જમાનાએ
 પોનપોતાની રહે એ સ્લોકો નિચોચા છતાં એમાંથી અણુધારેલો નવો
 નવો સાગ નીખતો જ આ યો છે

બૌદ્ધોએ સરોધનની પડાકૂટમાં બિનચાં રંગ હાપણુ વાપરી જાદો
 કર્યું કે ધુનિનામાં જે ગર્હ ઉભતિકે, સત્ય વચન જે તે મદવચન
 જ સમજતુ અને એનો આદરૂપૂર્વક સ્વીકાર કરવો આપણે પણ ગમે
 તે આયોગિત વચનને વ્યાસવચન તરીકે સ્વીકારના સર્વ અનુભવના
 નથી શબ્દ એટલી જ એ વચન સમૃદ્ધ લાખામાં અને પૌગણિક
 સૈદ્ધાંત મોકેતુ હોવ બેઈએ

મહાભાતમાંથી પોતાને ગમેના વચનોનો મગ્ધ જૂના કાગથી
 સોપિ કરતા આવ્યા છે અને એ પ્રજ્વલિત ધર્મ ધોલવાની નથી
 હમણા હમણા આપ । જમાનામાં જ એવા જનાય મગ્ધા સૈયા
 થયા છે 'ભાત ન્ત' એ એ જ જાનનો ભાઈ ઉપે દગાય સારેસગએ
 રીપેલો સમજ છે પણ ખીમ મગ્ધા કે ના આ સમજ અને રીતે
 નોખા પડે છે આમાં વધારેમાં વધારે સ્લોકો બેગા મવાના લોભ નથી
 પણ ભાનતી સમૃદ્ધિ સમજના માટે જેટલા સ્લોકો જરૂરી જણાના
 તેવા જ લઈને એ વિષયો પગ તલનાત્મક વિવચન કરે છે

મહાભાગતી એ જમાનાની જાને આપણા આર્યવંશની ચિંતાનો
 નાર્યભોમ વિષય છે ધર્મ આપણુ સમસ્ત ચિંતન એ ધર્મ વિજ્ઞાસાની
 આત્મપાત્ત ગોળવારે છે ધર્મવિજ્ઞાસામાંથી જ તત્ત્વવિજ્ઞાસ

પરિણમી, શ્રદ્ધાજિજ્ઞાસા ખીની, કર્મમીમામા અવતરી અને તત્ત્વ-
સયમ, શીલ લક્ષિત આદિ જીવનતત્ત્વોની વિચારણા વહવા લાગી
આપણે જોયું કે જીવનનો તમામ નિમ્તા- કાલને અધીન છે એમા
આપણે પુરપાથ કર્મ પૂજો જ છે એ કર્મદાન જીવન જીવતા
આપણે ગાહ્યમધ્યમ કર્મ નહી કરી શક્યા એ ગૃહમધ્યમર્મમા
માન વધુ અને આગ્રમ સમાયા સ્વાભાવિક રીતે વર્મની કસોટી
એ સુખદુખના મીમાસા કન્વી પડી, અર્થદેવો સમજવવા પડ્યા-
વ્યસનો ઉગાડા પાડ્યા વગર ચાલે એમ હતું જ નહીં. તેથી જ
સજ્જનો દુર્જનોનો વિવેક કન્વો પડ્યો અને ભાગ્ય એ યુદ્ધની કથા
હોઈ, યુદ્ધની નિર્નયકતા પણ સિદ્ધ કરવાનું ક્રમપ્રાપ્ત થયું

આની રીતે શ્લોક વિષયવાગ્ ગોચર પછી એ જ અર્થના શ્લોક
જોઈ, જૈન કે ખીજ સાદિ યમા ના કથા આવેલા છે તે એમણે યથા-
મતિ યથાસ્મૃતિ આપીને વિસ્તૃત વિવચ્છ કરેલું છે

એ વિવચ્છમા અને એની પાદટીપોમા ગુહ્યવિનયુ કિપનાત
સમહકારે નિવૃત્તા પણ ચાલતી દીધી છે. આપણી સર્જનિતિ રહસ્ય
સમજવા માટે આ મથ ઉપયોગી નીવડને આપણે ત્યાં દર્શનભેદ ગમે
તેટલા ભયે હોય અને એના વિવાદ અતતકાળ સુધી ભલે ચાલે,
આપણી જીવનદષ્ટિ અને સર્જનિ એક જ છે એ વસ્તુ ચિત્ત પર
આવવા માટે ‘ભાનત રત્ન’નો ઘણો ઉપયોગ થયે આપણા બગીચા-
મા બધી જાતના ફૂલઓ ભલે હાય પણ પુષ્પગુરુઓનાં ગોલા અને
ખુશબો એ ગુરુ જનાવના માળીન ન આભારી હોય છે એ ન્યાયે
આપણને ‘ભાનત રત્ન’ મા ભાઈ ઉપદગ્યનું અધ્યયન, એમનાં
અભિરુચિ અને એમનો જીવનદષ્ટિન વર્ગન થાય છે અને તેથી જ
એમનું અભિનદન કન્વાન મન થાય છે

‘સન્નિધિ’ રાજધાટ

કાકામાહેશ્વર કાલેલર

નવી દિલ્લી, ૩૧ ૧૯૬૩

કિંચિન્માત્ર

પડિત નુખલાલજી મઘવી

શ્રીયુત ઉપે દ્લાર્ધ સારસંગ, પ્રસ્તુત પુસ્તકનું લખાણ લખ્યે જતા હતા અને મને એ કમ્પે કકડે અલગીયતા એ લખાણમાં આવતી અંતિહાસિક અને તુનનાત્મક સખ્યાગધ નોટોથી હું એવો આકર્ષાયો કે, જેને લીધે મારી આજ લગી નુપ્રપ્ત ગહેની મહાભાગતના અધ્યયનની વાસના ઉકટપણે જાગી ઊઠી અને થયું કે આખા મહા ભારતનું જ્યને તેનું સાંગોપાંગ અવલોકન, મનન કરવું આ દષ્ટિએ મેં શ્રી સી વી વૈદ્યનું ‘એપિક ઇન્ડિયા’ સાલજ્યું કો વાસ્તવેય શગજીજના મહાભાગત વિષેના હિંદી વ્યાખ્યાનો સાલજ્યા અને છેવટે કો વિનિર્નટજના ‘હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર’માંના મહા ભાગતને લગતો ભાગ ધણી વર્ષ પછી ફરીથી સાલજ્યો આ બધામાં મને કો વિનિર્નટજનું લખાણ નાધિકલ્પ લાગેનું એ લખાણથી મારી સહજવૃત્તિ એક થઈ કે આપણે પણ આ દિશામાં કાર્થક પ્રવર્તન કરીએ તો તારું પણ મારી એ વૃત્તિને તણિયતે અને ઉમરે હજુ સુધી સાચ આધ્યો નથી મારે પ્રસ્તુત પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કાર્થક લખવાનો જે મનોન્ય હતો તે મનોરથ આજે મનોગ્થ માન જ્યો છે અને હતા કાર્થક તો લખવાનું મન છે જ અને તે મન આ સારસંગના લખાણની શુશુવતાને કાગણે છે એટલે માન એમના લખાણે માગ મન ઉપર જે આકર્ષક છાપ પાડી છે તેનું જ માન સૂચન કરવા ધાયું છે, નહિ કે મહાભાગતના એક અગ્રાસી લેખે

પ્રસ્તુત પુસ્તકનું નામ “ભા ત રત્ન” ાણુ છે આમાં સમગ્ર “ભાગત” નું મયન નથી પણ કેટલાક વિશિષ્ટ મુદ્દાઓને લઈ તેનો

સાર આપી ઉપયુક્ત ચર્ચા કરી છે પણ એ ચર્ચા ક્રાંતા લેખકે જે ધનર અનેકવિધ સાહિત્યનું અવલોકન કરી તેમથી તુલનારૂપે કે ઇતિહાસના સચ્ચરૂપે જે પાદનોંધો લખી છે તે પ્રદર્શ પદ અભ્યાસીને આકર્ષે તેવી છે અને પ્રેરણા આપે તેવી પણ છે આ દૃષ્ટિએ તેનું નામ 'રત્ન' હોય તો તે જુગતુ છે 'રત્ન' નો અર્થ થાય છે પોતાની ભક્તિમાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુ 'ભાગ્ય' ના ખાસ અધ્યયનોમાનુ આ પણ એક અધ્યયન છે અને તેનું ફળ જેવું તેનું નથી વિશિષ્ટ છે એટલે એ ફળને 'રત્ન' નામ સોભે પણ આ ઉપરાંત 'ન' પદ સાથે મારે એક ખીજી વસ્તુ પણ સૂચવવાની છે જે શ્રી સાહેબગને ન જાણનાર વાચકને લાગે જ જ્ઞાત હોય શ્રી સાહેબગએ સૂક્ષ્મનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો નથી સંસ્કૃત એટલે એમનું પહેલી ચોપડીનું તાત્પર્યશાસ્ત્રના નિવિધ તાપ કલ્પા છે, એના નિવિધ તાપથી એ ઘેગથેલા શરીરનું અપેક્ષિત અવાત ન નહિ આર્થિક રીતે સ્વાધીન નહિ એટલે એ પણ માનસિક દુઃખ, અને છેવટે શૈન્ન્યન-મા પડ્યા ત્યારે વ્યાપારી બનનાર ગ્રાહો સાથે કામ લેવાનું અને જ્ઞાન મન અપ્રામાણિકતાથી ગચવા કહે અને બનનાર પ્રામાણિક માણસને ત્યાં જ્ઞેનાની ના પાડે આની એમની નિવિધ તાપની સ્થિતિ, અને અભ્યાસની તદ્દન પ્રાથમિક ભૂમિકા

પણ એમની વહારે જિજ્ઞાસા આની માન જિજ્ઞાસા નહિ પણ અદ્ભુત જિજ્ઞાસા અને એની સાથે એમની પદ્મપગગત ભક્તિ ભગી આ બે તત્ત્વોએ એમને શાસ્ત્રદોહન માટે પ્રેર્યા પહેલા એમણે એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે આ ખીજું છે મહાભાગ્યના મહોદધિ મથનમાથી આ રત્ન બહાર આવ્યું છે એ કૌસ્તુભ નેટનું કામતી ભલે ન હોય પણ એની ચમત્તા ચોક્કસ છે, જે મહોદધિમથન કહેતું ન હોય તો એ અભ્યાસને દધિમથન કહી શકાય અને દધિમથનનું ફળ

નવનીત છે જેમ મહિષાસુર કૌસ્તુભ મહિષ શ્રેષ્ઠ ગણાય, તેમ પોતાક તત્ત્વોમા નવનીત પણ શ્રેષ્ઠ છે. એટલે આ 'ગત' ને નવનીતકલ્પ પણ કહી શકાય અને એની યથાર્થતાનો ખ્યાલ તો વાચનાને વાચ્યા પછી જ આવશે.

શ્રીયુત્ સાહેબનાનો મનોન્ય દલ્લએ વધારા દોહન કરી મહાભાનતને લગતુ કામ કન્વાનો છે એ દિશામા એમની પ્રવૃત્તિ પાતુ છે પણ એમને જે અનિ અ પ સમય મળ છે, અને ખીજા જે ભાનુ છે, એ જોતા આગળનુ કામ ઠીક ઠીક સમય લેશે પણ જન્મ એ કામ પૂરું થશે ત્યારે એમ જણાયા વિના નહિ ગહે કે જેનામા જિજ્ઞાસાનો તણખો છે એ વ્યક્તિ ગમે તેની મુશ્કેલી વચ્ચે પણ કાર્ષિક નડુ કરે છે. અને પોતે સતોપ મેળવવા ઉપરાંત ખીજાને પણ સતોષનુ સાધન પૂરું પાડે છે.

અ શ્રેષ્ઠ અમલ પછી આ દેશમા કૌલેન અને યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાવા લાગી ક્રમે ક્રમે વધતી ગઈ આજે તો એક રીતે એનો નાકડો પણ ફાચો છે. ખીજા બાજુ ગ્રામીન પદ્ધતિથી ચાલતી સાપ્રદાયિક અને અસાપ્રદાયિક અનેક નાની મોટી સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ દેશમા પથગ-યેલી છે. મહિતોનો પાત્ર નથી કાલેજ અને યુનિવર્સિટીઓના પ્રાધ્યાપકોની સખ્યા પણ હવે તો એક સેના જેની છે તેમાન અ સ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ આદિના અધ્યાપકો ઘણા છે અને એ ઘણામાય શૃદ્ધાક તો શ્રેષ્ઠ છે. ભગ્વતીય વાડમયનુ પરિચીલન કરનાર અને તેને લણના-લણાવનાર વર્ગ આપણે ત્યા જેવો તેવો કે નાનકડો નથી આમ છતાં આપણે જોઈ એ છીએ કે ભાગ્વતીય વાડમયનુ આજની દૃષ્ટિએ વ્યાપક અને તટસ્થ અવલોકન કન્નાર અને તે ઉપર પ્રમાણબુત લખનાર માણુઓ ઘેટલા છે ? આ બાજનમા પાશ્ચાત્ય લેખકાનુ સાહિત્ય આપણી સમક્ષ દગવાળા હોવા છતાં એમાથી નકર ગ્રેણા મેળવી કામ

કરનાર આપણે ત્યાં કેટલા અને કેણા ? એ પ્રશ્નનો જવાબ વિવેકી વાચકો પોતે જ આપે.

આવી સ્થિતિમાં કોઈ યુનિવર્સિટી કે કોલેજનું આગણુ ન ખૂંદનાર અને માત્ર જગ્ગરમાં સમય અને શક્તિ ખર્ચનાર એક ખૂણે બેઠેલ સાધારણ વ્યક્તિ જે “લાન્ત”નું પગિશીલન કરી તે ઉપર પ્રમાણુબૂત લખે અને તેમાં પોનાના વિવિધ વાચનના પરિણામે ઉમેરે તો એને ‘ગ્લન’ કહેવામાં કોઈ અધિકૃતિ થાય છે એમ મને તો લાગતુ નથી.

પણ આ કથન કાઈ લેખકની પ્રશસ્તિ અર્થે નથી. લખાણમાં જે શુણે મને લાગ્યા છે અને જે તત્ત્વથી મારુ આકર્ષણ થયેલું, તે જ મને આ કહેવા પ્રેરે છે. હું વધારે નહિ તો શુજ્ઞતાના જે વિગિષ્ટ સંસ્કૃતર પંડિતો કે અધ્યાપક છે તેમને આ પુસ્તકમાંની પાદટીપો વાચી જવા અને તે ઉપરથી બોધપાક લેવા નમ્ર વિનંતી કરુ છું.

પાઠશાળાઓ અને કોલેજ યુનિવર્સિટીઓ ઉપરાત હવે તો સંસ્કૃત વિશ્વ પરિવહની પણ એક વધારે સ્થાપના થયેલી છે. આવી પગિપદ તો જ શોભે જે તે ભાગતીય વાઙ્મયની જુદી જુદી શાખાઓના ઊંડા અધ્યયન દ્વારા આધુનિક દષ્ટિએ તે ઉપર નાના મોટા પુસ્તકો લખાવે. જ્યાં લગી આ કામ નહિ થાય ત્યાં લગી પાશ્ચાત્ય સ્કોલરોની ગુરુ-બુદ્ધિથી ઉપાસના જ કરવાની રહે છે. અને તે કંગવી એ અસ્થાને પણ નથી. પણ એવી સ્થિતિમાં ભાગતીય વાઙ્મયનો સર્વોત્તમ વાન્સો ધરાવવાની જે મિથ્યા અભિમાનવૃત્તિ ચિન્કાળથી આપણામાં પોપાતી આવી છે તે જ માત્ર પોપવાની નહિ, અને ભાગત સમક્ષ કે વિશ્વ અમક્ષ આપણા તરફથી અધ્યયનનો સર્વોત્તમ ફાલ અને યાળ ધન્વાનું આપી જ રહેજે.

મહાભારતનો પ્રાણ

નવરાશના સમયમાં હિતમ સાહિત્ય વાંચવાનો પ્રવલ્ન કરતાં કરતાં, આજથી એાગણીસ વર્ષ પહેલાં મેં મહાભારતનું વાંચન, સં. ૨૦૦૦-સને ૧૯૪૪માં શરૂ કર્યું. અને થોડાક વખતમાં અનુભવ્યું કે આ મહાગ્રન્થ સ્વશિક્ષણનું (self-education) એક વિરલ સાધન છે. અને તે દ્વારા મનઃશાંતિ પ્રાપ્ત કરાવનારી શક્તિ બક્ષનારું છે. વળી તે એટલું મધુર પણ હૃદય કે તેની ગ્રન્થપ્રશસ્તિમાં લખેલી ઉકિત

શ્રુત્વા તિદમુપાલ્યાન ધ્યામ્યમન્યજ્ઞ રોચતે ।

પુંસ્ત્રોક્ષિલ્લરતં શ્રુત્વા દક્ષા બ્રાહ્મણસ્ય વાગિવ ॥ ૧-૨-૨૨૬

મારે માટે સાર્થક દરી છે

સસ્તું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલયનો મુદ્રણથી અનુવાદ વાંચ્યા પછી, મૂળ સંસ્કૃત મહાભારતની ચિત્રશાળા પ્રેસની આવૃત્તિ મેં વાંચી. અને દુલનાત્મક અભ્યાસ માટે મહાભારતની ખીજ અનેક આવૃત્તિઓ તથા ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સમીક્ષિત વાચનાનો ઉપયોગ કર્યો. સંખ્યા ધરાવતાં અનેક શાસ્ત્રો અને પ્રાચીન-અર્વાચીન ગ્રન્થાદિ જોવાનો અને તે તે વિષયના નિષ્ણુત વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરવાનો પ્રસંગ પણ આવ્યો. મહાભારતને કેન્દ્રમાં રાખી અનેકવિધ નોંધો કરી; અને તેમાંથી મહાભારતની સાંસ્કૃતિક સૂચિ (Cultural Index) તૈયાર કરવાની દૃષ્ટિએ સં. ૨૦૦૭-સને ૧૯૫૧માં આરંભ કર્યો. સેંકડો વિષયોનું વર્ગીકરણ ધરાવતા તેના ચાર વિભાગોનું કાર્ય, ખીજા મહાભારત જેવું એકલે હાથે પાર પડી શકવું અસંભવ છે. પણ તે છતાં

મહાભારતની શીતળ સુગંધલરી નિકુંભેમાંથી મધુસંયય અને વિતરણ કરવાનો પ્રયત્ન આણુ છે, તે મારે માટે અનેરો લાભ છે.

મહાભારતના દીર્ઘકાલીન પરિચયમાંથી મને પ્રતીતિ થઈ છે કે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનો એ દેવળ વિશ્વેશ્વર નથી, પ્રાચીન ભારતના 'ઇતિહાસ'નો માત્ર આકરગ્રંથ નથી, માનવજીવનના અપાર વૈવિધ્યને આલેખતો સાહિત્યગ્રંથ જ નથી, પણ 'વિરાટ' શબ્દના તમામ અર્થોને સાર્થક કરતો, વ્યાપકમાં વ્યાપક જીવનદર્શન કરતો અને કરાવતો એ મહત્તમ 'ગ્રંથ-સાગર' છે. એના સહવાસમાં અનેક વર્ષો ગાળી શકાયાં અને શેષ વર્ષો ગાળી શકાશે એ મારે માટે પરમ સદ્લાજ્યની વાત છે.

એ સદ્લાજ્યનો કંઈક અંશ અક્ષરબદ્ધ કરવાનો આ પુસ્તકમાં મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આ અગાઉ સને ૧૯૫૩માં 'મહાભારત અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર' એ સ્વાધ્યાય પુસ્તિકામાં મહાભારત અને જૈન આગમમાં સર્વસામાન્ય રૂપે જણાના વિરક્તિ કાવ્ય (Ascetic poetry) નો એક તુલનાત્મક અભ્યાસ મેં રજૂ કર્યો હતો. મહાભારતમાંથી જુદા જુદા ચિપ્પના સ્લોકો લઈ એતું ઉદ્દઘાટન અર્થાત્ વિવેચન-સમાલોચન-અભ્યાસ-આસ્વાદ-મનન એવું કંઈ પ્રસ્તુત "ભારત-રત્ન"માં આપ્યું છે.

પ્રધાનતઃ સ્વાન્નઃસુખાય કરેલો આ પ્રયત્ન જાપવો જોઈએ એવો અનેક અધિકારી વિદ્વાનો, મુરબ્બીઓ અને મિત્રોનો આગ્રહ હોઈ મને પણ જાપાવો ઠીક લાગવાથી એ પ્રગટ કર્યો છે.

શેર બજારના અત્યંત સમય અને ધ્યાન ખેંચી લેનારા ધંધામાંથી કટકે કટકે, સમય ચોરીને આ કામ કર્યું હોઈ અને ઠીક ઠીક લાંબા સમયપટ પર એ પથરાયું હોઈ એમાં કંઈ ત્રુટીઓ રહી હશે. કાંઈ

મોટા પુસ્તકાલયની અંદર બેસીને કામ કરવાનો લાલ પણુ હું મેળવી શક્યો નથી. અનિવાર્ય ઁયોગેને કીધે પુસ્તક છપાતાં પણુ કીક લાંબો સમય ગયો હોઈ પ્રત્યેક મુદ્દા વિશે છેવટના સંશોધનોનો સમાવેશ કદાચ આ લખાણમાં હું નહિ કરી શક્યો હોઈ. એમ કરવાનો મારો દાવો પણ નથી. ધણાં વર્ષોના નિકટ પરિચયથી કેળવાયેલી, મહાભારતની સર્વસ્પર્શી મહત્તા પ્રત્યેની લકિત એ જ માંગ આ પ્રયત્નનું મુખ્ય નિમિત્ત છે.

મહાભારત જે મહાકવિએ રચ્યું છે તે કાણુ હતા ? આધુનિક પરિભાષામાં કહીએ તો વ્યવસાયે અધ્યાપક; અને અધ્યાપકનું કાર્ય તો જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય વિસ્તારનું ને ? એમનું આ વિદ્યાવિતરણનું, વેદવિતરણનું કાર્ય, કેવા ઝગઝગ હૃદયનું હતું, તે સમાવર્તન પછી તેમણે શિષ્યોને કરેલી આજ્ઞા ઉપરથી સમજાય છે.

સર્વસ્તરણુ ડુર્ગાણિ સર્વો મદ્રાણિ પરચણુ ।

શ્રાવદેશ્ચતુરો વર્ણાન્નૃત્વા ધ્રાત્વણમમતઃ ॥ ૧૨-૩૧૪-૪૫

વેદસ્યાધ્યયનં હીદૈ તથા કાર્યં મહત્સૂતમ્ ।

મૃત્યુર્થમિહ દેવાનાં વેદાઃ સૃષ્ટાઃ સ્વયંભુવા ॥ ૧૨-૩૧૪-૪૬

અને આમ શદ્ર સમેત ચારે વણેનિ વેદ સંભળાવવાનો આદેશ આપતું આ વ્યાસવચન પછીથી વધી પડેલી અને પરિણામે હિંદુ-સ્તાનને દારિદ્ર્ય, દુઃખ અને પરાવલંબનમાં ફસાવનારી સંકુચિતતા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. વ્યાસના એ આદેશનું જે આપણા અધ્યાપકમણે

* આને પ્રાપ્ત થવું મહાભારત એ અનેક મહાન સર્જકોની કૃતિ છે. પણ કવનતા નિત્ય તત્વને અર્થોત્ત્ત્વ ધર્મને કાવ્યમાં ગૂંથીને સતત તેની જ ગવેષણા કરવાનો આદેશ આપતા મહાભારતના આદિરૂપના કર્તા અહીં ઉદીર છે, જેમને આપણે વેદવ્યાસ નામથી આજખીએ છીએ.

(અને તેમની મારફત પ્રગ્નએ) યથાવત્ પાલન કર્યું હોત તો હિંદને
 ઇતિહાસ કંઈ જુદો જ હોત. જૂતકાળમાં જે થયું તે ખરું, પણ આ
 આદેશનું હાર્દ સમજી, હાલ પ્રવર્તતી તમામ જાતની વર્ણ અને જાતિ-
 ગત હિંચનીય ભાવનાઓનો અંત લાવી, સર્વત્ર સમાનભાવ રાખી,
 શીલ ચારિત્ર્ય અને પ્રજાના માપદંડથી કાર્યો થશે તો આ દેશનું
 ગૌરવ અનેકગણે ઓજસ્વી થઈને ફરીથી અચૂક સ્થાપિત થશે.

અને આ વેદ-જ્ઞાન આપનાં, સંલગ્નાવતાં બ્રાહ્મણ અર્થાત્
 બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષને સમીપમાં રાખવાનો આદેશ છે, તે બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ
 કેવો હોય ?

इष्टीय विविधाः प्राप्य कर्तव्यैवाप्तदक्षिणान् ।

नैव प्राप्नोति ब्राह्मण्यमभिध्यानात्કथंचन ॥ ૧૨-૨૪૩-૪

न योनिर्नापि संस्कारो न धृतं न च संततिः ॥

कारणानि द्विजस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥ ૧૩-૧૪૩-૫૦

આવે આરિત્ર્યશીલ બ્રાહ્મણ સમીપમાં રાખવાનું કારણ એ છે કે
 દુઃશીલ એવો જન્મે દ્વિજ વિદ્યાસલામાં પેસી ન જાય—એનો દુરુપયોગ
 ન કરી જાય અને સુશીલ એવો જન્મે થક માત્ર તેના જન્મના કારણે જ
 માતા મગ્ધવતીની પ્રસાદીથી વંચિત ન રહી જાય.

એ વાત માચી છે કે સર્વસંમદાત્મક મહાબાગ્નના વિશાળ ફલક
 ઉપર જન્મજાત બ્રહ્મત્વ અને ચારિત્ર્યમૂલક બ્રહ્મત્વ એ બંનેના શ્રેષ્ઠત્વ
 વિષે માત્ર પ્રમાણમાં વિમર્શ થયેલો છે; પણ મહામુનિ વ્યાસના
 મને તો જન્મજાત બ્રાહ્મત્વનું મહત્ત્વ અંધ છે, ચારિત્ર્ય અને પ્રજાથી
 આવતું બ્રાહ્મત્વ એમને માન્ય છે. એમ જ હોઈ શકે. નહિ તો
 હિંદુધર્મને મજબૂત, સર્વસા-બ્રાહ્મી, વિશાળ અને ચિગ્ગ્રવ જનાવનાર
 એ મહર્ષિ, દાસ માતા અને બ્રાહ્મણ પિતાના પુત્ર હોઈ જડ માન્યતા

અનુસાર તો વર્ણસકર કે તેથીય ઊંચ તો કક્ષાના ગણાય ! — જેમણે ચાર વેદોને બગાડી વ્યવસ્થિત કર્યાં, તેના મંગલપૂર્વકના અભ્યાસની ગોઠવણ કરી, ગીતાનું દિવ્ય જ્ઞાન સાલવું તથા સભાવાદ્યુ, અને શ્રાદ્ધાણુધર્મ — ‘વિશાળતાના ધર્મ’ની પાસે અનુસાન્તો મહાઅથ મહાભાગત જગતને ભેટ ધર્યો અને, તેમન આ કાર્યો માટે એ મહાકવિની પ્રશંસા વૈદિક મનાનુનાથી કવિઓએ તથા સ્વયં મહાભાગતની છેલ્લી વાચના તૈના કળાગ્રંથોએ તો કરી જ છે, પણ તદુપરાત અન્ય ભારતીય અનુગમો — ધર્મ પ્રદાયોના વિદ્વાનો જેવા કે, ‘ભુદયગિત’ના કર્તા અધ્ધોપ, ‘કુવલયમાલા’ના કર્તા દક્ષિણ્યચિદ્ ઉદ્યોતનસુતિ અને ‘નિનકમજરી’ના કર્તા ધનપાન જેવા જૈન અને અને બૌદ્ધ કવિઓએય કરી છે. પણ ‘તન્નાપ્રનાયિકા’ તથા ‘પચતન’ જ્યાં કેવળ નાગનીતિ આલેખતા મથકત્વએ પણ પ્રશંસા કરી છે એટલું જ નહિ પણ ‘અનુયોગદ્વાર’ અને ‘નન્દિસૂત્ર’ જેવા જૈન આગમ ગ્રંથોએ પણ મહાભાગતાદિ ગ્રંથોને મિટલાશ્રુત કહેવા છતાં ‘યથાર્થ’ રીતે મદ્ધણુ કળાયેના આ ભાગતાદિ ગ્રંથો સમ્યગ્દર્શિવાળાઓને માટે સમ્યક્ જુન છે, અથવા મિથ્યા દર્શિવાળાઓ માટે પણ આ આ સમ્યક્ જુન છે કારણ કે એમના સમ્યક્ત્વમાં એ કાગળજુન થા છે અને એમ તેમના પ્રેરણા લઈને પોતાની મિથ્યા દર્શિત્વજી દે છે — સમ્યગ્દર્શિ પ્રાપ્ત કરે છે’ કહીને મહાભાગતની પ્રતિષ્ઠા, મહત્ત્વ અને વિશાળ દર્શિનો સ્તીકાર કર્યો છે (‘નન્દિસૂત્ર’ સૂત્ર ૪૧, ‘અનુયોગદ્વારસૂત્ર’ સૂત્ર ૨૫, ૨૬, ૨૭૭)

જેઓ ધર્મ અને ધર્મના અનુધર્મ અર્થ અને અર્થના અનુગમ્ય કામ અને મમતા અનુધર્મ તથા તે દરેકના વિપરીત વ્યવહારોનો છુદ્ધિથી બનાવવો વિચાર કરીને સમ્યગ્ પ્રકારે વ્યવસાય કરના હતા, એ કાષિ વ્યાસ કર્તૃશ્રાવણા નહોતા તેઓ કાળા પીંગળા જગવા ધર્મ.

પ્રદીપ્ત આખો અને પીળી મઢીવાળા નજરને જોવાયે ગમે નહિ તેવા હતા. સામાન્યતઃ (અભ્યર્થ) વ્રતધારી એ મહાત્માએ માતાની ઇચ્છાને માન આપી પાહુ, ધૂનસાધુ અને વિદુગ્ને જન્મ આપી કુસ્વંશનું પુનઃસ્થાપન કર્યું હતું, અને એ વખતની પ્રથા અનુસાર માતૃકાણુમાથી મુક્ત થયો હતા. પોતાના સંતાનો વચ્ચે થયેના આતંગવિમ્બહના એ આકી ન્યા હતા. લગભગ દરેક પ્રસંગે એમણે મમતાપૂર્વક, ન્યાય અને ધર્માનુસાર સલાહ આપી વિમ્બહ ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ એમા તેઓ નિષ્કળ ગયા અને તેમણે ભીનણુ પ્રણાશ જોયો. એ પ્રણાશનો એમણે ઇતિહાસ આલેખ્યો. અને એવો ઇતિહાસ આલેખ્યો કે એ સામાન્ય સામાજિક, ગૃહસ્થ કે ધાર્મિક ઇતિહાસ ન રહેતા માનવ-આત્માનો સનાતન ઇતિહાસ બની ગયો એણે યુગો સુધી ભાગતને અને વિશ્વને પ્રેરણા આપી. એ સે કડો વર્ષ પહોંચ્યા ગયા હોવા છતાં હજુ આજે જ ગયા હોય એવો તાઝગીલગો છે, અને આજેય પ્રત્યક્ષ અનુભવનો હોઈ આધુનિક પણ છે

એની પ્રથમશસ્તિમા બપુનું છે

इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्त कावबुद्धय ।

पञ्चम्य इय भूतेभ्यो लोकसविधयस्तय । १-२-१३७

આની સાથે જ્યારે મહાત્મા ગાંધીજીનું મહાભાનંત વિધેનું લખાણ વાંચીએ છીએ ત્યારે હિપગની પ્રશસ્તિની વધાર્થતા સ્પષ્ટ દેખાય છે જેમા પાશ્ચાત્ય અર્થમા ઇતિહાસ એવા જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ ઇતિહાસ ગ્રંથો પૈકી બે (૧) ગિનન કૃત *Decline and Fall of the*

* આદિ૦, અ ૯૦

x કુટુંબના મિત્રે વેદવ્યાસે પ્રાચીન ઇતિહાસિક કાળથી લડતી માનવજાતને પિતૃહૃદયથી સંપીને રહેવાનો આ ઇતિહાસ થી બોધ કર્યો છે

Roman Empire અને (૨) મોટાં *Rise of the Dutch Republic* એ બે પ્રધાની મહાભાગ સાથે અખામણી કરતા ગાંધીજીએ તેમને મહાભાગની ઊત્તરી આશ્ચર્યો તરીકે ગણાવી છે

વિશ્વના નામાકિત પ્રાચ્યવિદ્યાવિશાળ જર્મન વિદ્વાન ડૉ વિન્ટર્નિટ્ઝ આધુનિક અર્થમાં ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિથી મહાભાગનું મૂલ્યાંકન કરતા આ પ્રયત્ને વૈદિક સાહિત્ય, ઈત અને બૌદ્ધ આદિત, હિંદીય લેખો, ઉત્તરકાળનું સમૃદ્ધ સાહિત્ય અને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વાલ્મીકીય સાહિત્ય એ બધાનું એકીકરણ કરતા જેના તરીકે અથવા એકાગ્ર એકા એમને પરસ્પર જોડતી પ્રમુખ કડી તરીકે ઓળખાવે છે, તેને ગાંધીજીના વિધાન સાથે સગ આવવાથી આ ઇતિહાસની વ્યાપકતાનો કિંમિત ખાસ આવશે (૫ ૨૨, ૨૩)

મહાભાગ એ આત્માનો સનાતન ઇતિહાસ છે એ ચમત્કારી જોવા માટે નીચેનું એક જ ઉદાહરણ પૂરતું થઈ પડશે. સ્વર્ગારોહણ માટે જતા પાંડવ યુધિષ્ઠિરને લેવા આવેલા ત્યાર ધર્મનામને મહાપ્રસ્થાન દરમિયાન તેમની સાથે જોડેલા કૃતગને ધ્યાને લીધે સ્વર્ગમાં લઈ જવા ક્ષણ કરી, અને તેના વિના સ્વર્ગમાં જવાનું માડી વાળુ સાખ્યમાર્ગીઓ પ્રમાણે સ્વર્ગ એટલે સુખ તે ધ્યાનમાં ગાંધીને અમેરિકાના સાધુચર્મિ પ્રેસિડેન્ટ લિંકનના જીવનનો પ્રસંગ જોઈએ. ઈ સ ૧૮૩૦ની સાલનો કડકડતો શિયાળો, અને એમાં જ્યાં અધ્યાત્મ લિંકનનું કુટુંબ રહતું હતું તે બક્ટેરિય વેરીમા Milk Sicknessની મહામારી ફાટી નીકળી લિંકનના પિતાએ તેનું ખેતર અને સગ સામાન વેચી નાખ્યા તેમજે એ જાડામાં થોડું નાચગ્યાનું બાળું અને કુટુંબને બેસાડ્યું અને ૨૧ વર્ષની ઉંમરના અધ્યાત્મ લિંકને પરોવેલા આપી હાકવા બેસાડ્યો એ ગરમિયું ગાંધી ધીરે ધીરે મુસાફરી

કરતું ઈલીનોઈ તરફ આગળ વધવા માડ્યું. તેમનો પાળેલો કૂતરો ગાડાની પાછળ દોડતો આવતો હતો એમ કગ્તા ગ્રહું ગસ્તામાં આવતી એક અર્ધ બગ્ગ થયેલી નદીને જેમ તેમ કરીને પાડ કરી ગયું; પણ પેલો કૂતરો તો એમા જીતવાની દિંમત કરી શક્યો નહિ. તે આ પાડ રહી ગયો, અને નિગરા થઈને રોવા માડ્યો; પણ હવે આવા જોખમી ગસ્તે ગાડાને પાછું વાળી કૂતરાને લેવો એ બહુ મોઘું પડે એવું હોવાથી એને લીધા વિના જ આગળ વધવાનું લિંકન કુટુંબે બહુમતીથી નક્કી કર્યું; પણ અઘાઉમ લિંકન કહે છે, ‘એ કૂતરાને પણ ત્યજ દેવાનો વિચાર હું સહન કરી શક્યો નહિ અને મારા બૂટ તથા મોજાં કાઢી નાખીને (બગ્ગની ડંડીમા પગ ગુમાવવો પોસાય પણ બૂટ-મોજાં ગુમાવવા પોસાય નહિ, એટલી એ લિંકન કુટુંબની ગરીબી હતી) મેં મહામુસીમતે નહીં ધાર કરી, અને એ કૂજતા ડાણીને બગસમા નાખીને પાછું લાવવામા વિજયી નીવડ્યો. પછી આનંદથી અહાવગની જેમ એ કૂતરાએ મારેલા ઠેકડા અને એના બીજા આલાન-ફર્શક લક્ષણોએ મેં ઉપવેલા જોખમનો ધૂનો બદલો વાળી આપ્યો હતો’*

સંતાનોનો આત્મ-વિગ્રહ, પાડવોનો કોનો ઉપરનો જય, ધર્મનો મન્ય ઉપરનો જય, ભૌતિક તત્ત્વોના માળખામા આસ્તુ તત્ત્વો ઉપરનો આત્માનો જય આલેખતા, નિષ્કામ કર્મ-કર્મફલાસક્તિત્યાગ-યતાર્થ કર્મના સિદ્ધાંતનું, હિંદુધર્મે વેદોક્તાના જગતને ભેટ કરેલ સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધાંતનું તેના અનેક પાયાઓ ઉપર નાસ્તિક અને વ્યાવહારિક વિચાર કરીને, અને નિષ્કામ ધર્મની પાવકતા તથા તેના વડે પ્રચલિત નીતિમૂલ્યોને મૂળમૂળ રીતે પતની નાખનારી ક્રાંતિકારી, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમતી અને સવાદ આપનારી નિરપહુદ્ધિ વડે આ ઇતિહાસમા આપ્ય કર્યું છે.

ઈશોપનિષદ, જેમા કર્મ કરવાનો અને સાથે જ તેનો ત્યાગ અર્થાત્ ફલાસકિત ત્યાગ કરવાનો આદેશ છે, તેના ઉપર પરમર્ષિ વ્યાસે કવિત્વમય વિવરણ આપ્યું છે :

શુક્રદેવે એમને પ્રશ્ન કર્યો,

यदि वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।

કઈ દિશ વિચચા યાન્તિ કૌં ચ ગચ્છન્તિ કર્મણા ॥ ૧૨-૨૩૩-૧

જવાબ આપતા વ્યાસે ‘ ચાર આશ્રમને ચાર પત્રધિયાંવાળી જ્ઞાન-સોકમાં પહોંચાડનારી નિમરણી માથે સરખાવ્યા છે, કે જેના વડે મનુષ્ય અનુક્રમે વિકાસ સાધી ગરૂદ્રેષ ઓછા કરીને આસક્તિ નિર્મૂળ થાય તેવી રીતે કર્મ કરી-કર્મફલાસકિતનો ત્યાગ કરી પુનઃ મતિ મેળવે છે, ’ એમ કહીને ‘ કર્મ ફળનો ત્યાગ કરવાથી કર્મ કતાને કોઈ રીતે બાંધનમા નાખી શકતું નથી, ’ એમ અસંદિગ્ધતાથી જણાવ્યું છે.

તો વળી બીજે એક સ્થળે આ વિચારનું નિરૂપણ કરતો પ્રસન્ન આ પ્રમાણે છે. છૂતમા હાર્દા પછી વનમાં જતા પાડવોના કલ્યાણ અને મનોરંજન માટે નિષ્કામ ભાવે-દાન કે જ્ઞાતિની લાભય વિના-તેમની સાથે જવા સંખ્યાબંધ બ્રાહ્મણો તૈયાર થવા, ત્યારે અતિથિ-સત્કાર માટે પાસે પૂરતું ધન નહિ હોવાને લીધે શોકાગ્રસ્ત કુલધિકર તેમને સાથે નહિ આવવાની વિનંતિ કરી. બ્રાહ્મણ શબ્દના ખરા અર્થમાં જેઓ બ્રાહ્મણ હતા એવા ને સર્વેએ તો ધર્મનાગતે પોતાના પોષણની ચિંતા ન ગાળવા કન્યુ અને જણાવ્યું કે અમે જાતે જ અમારા આહારની વ્યવસ્થા કરીશું. પણ ધર્મગામનું મન માન્યું નહિ અને બહુ તોડક કરવા લાગ્યા; એટલે યોગ અને સામ્યમાં કુશળ શૌનકે હર્ષ, શોક અને દુઃખ વધારનારી તૃષ્ણા તથા ધનસંચયની અનર્થકાંગિતા

વિશે ચર્ચા કરી તેમને સમજાવતા કહ્યું, ‘મોહગ્રાંથી આક્રાન્ત અને ઇન્દ્રિયોને વશ મૂર્ખ મનુષ્ય અનેક જાતના ‘વિઘસ’ યોજે છે, વિપયો મેવે છે, અને પછી બ્રહ્માથી માડીને તૃપ્તિપર્યન્તની યોનિઓમા ભટકે છે.’ પછી વિશુદ્ધ ચિત્ત અને નમ્રતાપૂર્વક ધર્મમાર્ગ આચરવાના આદેશ સાથે જે જાતના અષ્ટાંગિક માર્ગો જતાવ્યા. એમા પ્રથમ અષ્ટાંગિક માર્ગ વૈદિક પરંપરા અનુસાર છે, અને બીજો અષ્ટાંગિક માર્ગ બૌદ્ધ પરંપરાને મળતો છે, જેમા બૌદ્ધ અનુગમનુ સારતત્ત્વ કુશળતાથી મમાવી લેવામા આવ્યું છે. છેવટે કર્મ કન્વાની અને નમ્રતા નાખાને કર્મથી બંધાવાય નહિ માટે તેના રૂળની આશાનો ત્યાગ કરવાની ઈશ્વારાસ્ય શ્રુતિની અદ્વિત વેદવચનં કુરુ કર્મ ત્યજેતિ ચ । કહીને શૌનકે યાદ આપી. (પૃ. ૩૮ થી ૫૧)

જે નિષ્કામ કર્મમોગનું નિરૂપણ એમણે કર્યું તેનું અને તેના ફલસ્વરૂપી સમતાનું વેદવ્યાસ પોતે કેવું પાલન કરતા ? મહાભારતમા છે કે વ્યાસને પાંડવો પ્રત્યે પક્ષપાત હતો, કાગણુ એમનું દીન જતો. પ્રત્યે પક્ષપાત હતો. પાંડવોને અન્યાય થતો ત્યારે તે ધૃતરાષ્ટ્ર અને દુર્યોધનને એમ ન કન્વા સમજાવતા. એક વખત તો એમણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું હતું પણ ખરું કે ‘મારે જેવો પાકુ પુત્ર છે તેવો તું અને વિદુર પણ છે. તારે ૧૦૧ પુત્રો છે. પાકુને પાચ. તેવ હીન અને દુઃખી. એટલે તેઓ કેમ સારી રીતે જીવે અને આગળ વધે એમ માન મનમા થયા કરે છે વળી જો કૌરવો જીવતા નહે એમ તમે ધ્રુવતા દો તોપણ દુર્યોધને પાંડવો સાથે મુલેહ કન્વી જોઈએ’. * વળી અમદર્શી વ્યાસને જેમ પુત્રો પ્રત્યે અમબાવ છે તેમ પુત્રાના ઉચ્છેદક

* અરુપૃથ્વો અન દલિતા બાજુ ગ્રાધીજના પક્ષપાતનુ બીજ વ્યાસની આ પરપરામા છે. ગ્રાધીજ પણ આ જ રીતે અનેક વખત કહેતા કે ‘જે હિન્દુધર્મે જીવતુ દોષ તો અરુપૃથ્વોના હિદ્ધાર અનિવાર્ય છે.’

પ્રત્યે પણ અમલાવ છે. નિશ્ચયરૂપા પાડવમેના અને પાકુપત્રાની દત્ત્યા કરી અશ્વત્થામાએ વ્યાસાશ્રમમા આશ્રય લીધો. ત્યા ભીમ-અર્જુને તેનો પીછો પકડીને તેને હન્યા. સંવત્સી શિવસંક્રાંતી અર્જુને ઋષિઓના કહેવાથી પોતાના બ્રહ્માશ્રમનો ઉપસહાર કર્યો, પણ અશ્વત્થામાથી તે ન બચ્યું, એકલે તેણે ઉત્તરના મર્ત્ય ઉપર બ્રહ્માસ્થા મંત્રેલી છપીકા મૂકી. આ પાપકૃત્યના જાલામા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને ૩૦૦૦ ૪૫ સુધી દુખાં હાવનમ જગન ઉપર બટકવાનો શાપ આપ્યો અને અર્જુને તેના માથાનો અમૂલ્ય મણિ લીધો એ પછી તત્કાલ દુઃખી થયેલા અશ્વત્થામાએ વ્યાસની જોડે ગેહેવાનું નક્કી કર્યું - વ્યાસનો આશ્રય માગ્યો, સદાય હીનોના પક્ષપાતી, સખાસી વ્યાસે એના નિન્દકાન કર્યો

આ તો વ્યાવહારિકે અમદદિની વાત થઈ, પણ સર્વોચ્ચ તમ દદિમાનાસ, પુન શુકદેવ કન્યા ઓછા જીતયાં તે જતાવની અમય કથા અત્યંત લાભવર્ધી, સર્વોત્તમ અમદદિની દુષ્કનતા અને પોતાના અતિ શય અદ્યપદો પછુ વારવાર સ્વીકાર કરીને સમીક્ષા કરવાની વિવેકી દદિનો પરિચય આપે છે એ હાન વેદવ્યાસે પોતાના લોકસમ્રાજી સમર્પણનનુ દદિત પ્રૂર પાડ્યું છે વ્યાસે પુન શુકદેવને યોગ અને સામ્યનો અભ્યાસ કરાવીને મિથિવાના જનક પાસે પ્રમાણુ લેવા માકલ્યા. પ્રમાણુ - 'મર્ટિકિકટ' લઈ કૃતકૃત થઈ પાછા આવેલા શુકદેવને વ્યાસે ખીજ આગ શિષ્યોની માથે હિમાલય ઉપર સ પૂર્ણ વેદાધ્યયન કરાવ્યું. અભ્યાસ પૂર થતા શિષ્યો નીચે આવ્યા, અને શુકદેવને વેદાધ્યયન કરવાની આજ્ઞા આપી વ્યાસ વ્યોમગ્રા નન્દવસ દરમિયાન નાન્દસગિએ શુકદેવને કંઠાયકારી માર્ગ વિરોતત્ત્વોદેશ કર્યો. પછી નાન્દની આગ લઈને ઈંદ્રે લોકમા એકાત્મભાવ નિશ્ચિન કરીને અન્યમ, અકુનોબન અને એકાત્મ મનચાળા શુકદેવ પન્ન મિદિ માટે

યોગનો આશ્રય કરીને અંતરીક્ષમાં જિજ્ઞાસુ રહનામાં પંચયૂગ, ઉર્વશી, પૂર્વાયિત્તિ વગેરે અપ્સરાઓએ શુકની સિદ્ધિની પ્રશંસા કરી. વળી આગળ જતા મંદાકિની—આકાશગંગામાં અપ્સરાઓ સ્નાન કરતી હતી પણ શુકદેવને શન્ય જોવા અને નિગડાનું જોઈને તેઓ વિવસ્થા જ નહીં. એમ પ્રવાસ કરતા નિર્ધૂમ અગ્નિની પેડે ઝળહળતા શુકદેવે અનુક્રમે તમોગુણ, રજોગુણ અને સત્ત્વગુણનો ત્યાગ કરીને છેવટે નિત્ય, નિર્ગુણ, ત્રિલોકિય બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કર્યો.

શુકદેવ ઉપનમ પામ્યાના સમાચાર મળતા જ મહાયોગી વ્યાસ દોડતા આવ્યા, અને યોગગતિનો આશ્રય કરીને તે પણ શુકદેવ જ્યાં ઉપનમ પામ્યા હતા ત્યાં આવીને ‘હે શુક ! હે શુક !’ એમ બોલાવવા માડ્યા. સર્વવ્યાપી, સર્વના આત્મા અને સર્વસ્વરૂપ થયેલા શુકદેવે તેનો પકલો પાડ્યો.

પછી પુત્રના અપાર તેજનો વિચાર કરતા મહર્ષિ ત્યાં પર્વતશિખર ઉપર બેઠા. તેમને ત્યાં જોતા જ ક્રોડા કરતી અપ્સરાઓ સંબ્રમમાં આવી પડી, અને વિહ્વળ થઈને જ્યાં લાગ મળ્યો ત્યાં સતાવા માડી—અથવા તેમણે કપડા પહેરી લેવા માડ્યા. આ જોઈને વ્યાસ મુનિ પુત્રની મુકાદશા જાણી રાજ થયા અને પોતાની આસક્તિ જોઈ—કાન્હુ અપ્સરાઓ લજવાઈ ગઈ તેથી—શન્માર્ગ ગયા. આ વાત, જેમાં પોતે જીતરતા સાબિત થયા તે વાત, વ્યાસ ખીજાઓને કહેતા, કાન્હુ નારદે આ વાત વૈશંપાયનને કહેલી; જ્યારે પોતાના શિષ્ય વૈશંપાયનને તો વ્યાસ આ કથા વારંવાર કહેતા હતા, એમ વૈશંપાયનને જ જનમેજયને આ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે.

વ્યાસથૈવ મહાયોગી સજ્જ્યેષુ પદે પદે । ૧૦-૩૨૦-૪૦

પહેલા જોનો ઉદ્દેશ્ય કયો તે નાગ્દના તત્ત્વોપદેશમા મહાભાગતકાર
જૈનવર્મની પગિપાટી અનુસારના કર્મનિયમનુ ગ્રહસ્થ 'ભગવાન
તીર્થંવિત કરેલા ઉપદેશ' તરીકે સમૂહીન કર્યું છે 'શાન્તિપર્વ'ના
૩૧૬મા અધ્યાયમા સમઢાયેના આ ઉપદેશની સાથે જૈન 'તત્ત્વાર્થ
સૂત્ર' અ ૬-સૂત્ર ૧૧ થી ૩૬ અને અ ૯-સૂત્ર ૧ થી ૩ વાચના આ
વસ્તુ સાફ દેખાય છે, અને મહાભાગતકારે એમની પગિપાટી મુજબ
જેમ વેદ, ઉપનિષદ અને ગૌડ પંપનાનું ગ્રહસ્થ સંજ્ઞતાપૂર્વક મૂક્યું
છે, એની સંજ્ઞતાપૂર્વક જૈન આગમનુ ગ્રહસ્થ તત્ત્વેષમા પ્રગટ કર્યું
છે, અને જ્યાં જે કંઈ આરુ પેાન તે આત્મસાત્ કંવાની હિચ્ચ
પ્રણાસિત્ર તેજસ્વી ઉદાહરણુ જૂ કર્યું છે

(૫ ૩૪૧ થી ૩૪૪)

મહાભારતના જમાનામા પણ અર્થદાસત્વ આજના જેવું હતું.
વ્યાસે નોંધ્યું છે એ પ્રમાણે દુર્યોધને પાંડવપક્ષને નિર્બળ કઢવા માટે
ભીષ્મને પ્રગાધી, દ્રોણને પાણ અને અશ્વત્થામા સાથેની મૈત્રીથી
અને પ્રભના પ્રતિષ્ઠિત વર્ગને માનમન્માનથી નવાજી, આ યુગના
ગભ્યકર્તાઓની પેઠે, પોતાના પક્ષમા સેવાની યોજના પ્રી હતી માન
વિદુગ્ને મર્ધ રીતે બાધી સેવાય એમ નહોતા પણ એમ્લા વિદુગ્ કંઈ
જ કરી નહિ શકે એમ માની એમની ઉપેક્ષા પ્રી હતી વળી યુદ્ધ ચના
અગાઉ શર્યને સન્માનથી ભોળવીને પોતાના પક્ષમા લઈ લીધેા હતેા
પણ આ બાધાથી અનોખા એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એ એમ જ વ્યક્તિ
એની હતી, જે અર્થદાસત્વથી તો મુગ્ધ હતી જ, પણ તેના વિવિધ
ક્રાંતલાઓ, સક જઓ અને પકડથી માહિતમ ર હતી, તથા તેને તોડી
નાખવાને કટિનદ્ હતી અર્થસ્થ પુરવો દાસો દાસસ્થવો ન કમ્યશિવ ।
એમ ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ અને શત્ય યોધ્યા, એ આગાઉ થોડા જ
દિવસ પહેલા, વિષ્ટિ માટે જના શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પક્ષમા સેવા, જેમ

શક્યનો ભરપૂર સત્કાર કરી તેને પોતાના પક્ષમાં લીધો હતો તેમ,
એમના માનમાં દુર્યોધને દામ દામ ખાવાપીવા અને વૈભવની અમૂલ્ય
સામગ્રીઓ સ્થાનેનાં રમણીય સલાસ્થળો રચાવ્યાં; પણ ભગવાન તો
તેની સામે નજર નાંખ્યા વિના સીધા જ હસ્તિનાપુર ચાલ્યા આવ્યા.
આમ છતાંય શ્રીકૃષ્ણને લોભાવવા ધૃતરાષ્ટ્રે એમને ખૂબ માનપાન અને
અમૂલ્ય ભેટો આપવા અંગે વિદુર સાથે મંત્રણા કરી; પણ વિદુરે તો
ચોખ્ખું સંભળાવ્યું કે ‘શ્રીકૃષ્ણને આટલું માનપાન તો શું પણ
આખી પૃથ્વી સમર્પણ કરવા યોગ્ય છે; પણ તમે જે અર્પણ કરવા
ધારો છો તે ધર્મથી કે પ્રેમભાવથી નહિ પણ એમને હમવા કરો છો;
પરંતુ તમે ધન, ખટખટ કે નિંદાથી શ્રીકૃષ્ણને અભ્યુત્થાનથી ભુદા નહિ
પાડી શકો. એ શ્રીકૃષ્ણ તો જળથી ભરેલો કુંડ, પગ ધોવાનું પાણી
અને કુશળપ્રશ્ન સિવાયની તમારી કોઈ ચીજની સામે પણ નહિ
ભુજે.’ શ્રીકૃષ્ણે ખરેખર એમ જ કયું.

નાદં કામાજ્ઞ સરમ્માજ્ઞ દ્વેયાક્ષાર્યસારણાત્ ॥

ન હેતુવાદાભિમાદ્વા ધર્મં જણાં વચંચન ॥ ૫-૮૧-૨૪

એમ કહીને એમણે વિદુરનું આતિથ્ય સ્વીકાર્યું, દુર્યોધનનું નહિ.

અને કર્મયોગી શ્રીકૃષ્ણની નિષ્કામ કર્મ કરવાની નિષ્ઠા પણ ફેલી
છે ! રાત્રે જમીને વાતો કરતા શાણા વિદુરે વિદિષ્ટ કરવાથી કંઈ વળે
એમ નથી માટે વિદિષ્ટ માટે ન જવું એવી શ્રીકૃષ્ણને સલાહ આપી.
શ્રીકૃષ્ણે વિદુરનાં વચનોનું અલિનંદન કરતા કહ્યું, ‘તમારી વાત ખરી
છે; પણ જ્યારે આખી દુનિયા લડીને નાશ પામવા તૈયાર થઈ છે, ત્યારે
જે માણસ એને મૃત્યુપાશમાંથી મુક્ત કરશે તે અતિશય શ્રદ્ધ ધર્મને
પામશે. શક્તિ અનુસાર માણસ ધર્મકાર્ય કરવા પ્રયત્ન કરે છતાં
કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો પણ એનું પુણ્ય મળે છે જ એમાં શંકા નથી...

માટે મારે દુર્યોધનન નથા એના મ નાંએને હિનવચનો કહેવા જરૂરી છે. માગ હિનવચનો માટે દુર્યોધન સકા હિનવચને નો પણ માગ હિનવચનો ઉર્તવ્ય ગમ્મ નાની નહુમુકિતનો આન યજે વગી મૂર્ખ, અધર્મી અને અસુહૃદ માણસો પાછળથી એમ ન મ્હી જાય ન, કૃષ્ણ શક્તિશાળી હતો, પણ એણે ક્રોધે ભગવેલા કૌરવ-પાડવોને વાર્યા નહિ જે માગ હિનવચનો દુર્યોધન નહિ માલગે તો તેના નસીમમા હશે તે થરો પણ હું જે પાડવોના હિનને તુકસાન કર્યા વિના સતાહ કનકુ તો મે પુણ્યકાર્ય કરું મણુપાય, અને કૌરવો મૃયુના જઠળામાથી છૂટી જાય. ”

શ્રીકૃષ્ણે સમાધાન માટે ઘણા પ્રયત્ન કર્યો, અને તે નિષ્ફળ ગયો. યુદ્ધ થયું અને પક્ષોનો કચ્છરધાણ નીમ્ણો ગયો વિજેતાને ફળેય રહેન કનવાતુ હતું. પણ એનો એક બીજો પડધા પડચો સતી ગાધારીએ ‘તમે સમર્થ હોવા છતાં પાડવો અને કૌરવોના વિનાશની ઉપેક્ષા કરી છે’, એમ કહી યદુકુલનો નાશ થાય અને સ્વયં શ્રીકૃષ્ણને પણ કુત્સિત મનુ મગે એવો શાપ આપ્યો. કાગળુ ? વ્યાસના શ્રીકૃષ્ણ માનવ છે અને ભગવાન પણ છે માનવ શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધ અટકાવવા તેમનાથી યદ્ય શકે તેટલો બધા નન કર્યો, તેથી પોતે નિષ્કામ કર્મ કનગા હાઈ લેપાય નહિ પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો ગણુ કનવા સમર્થ હતા તો પછી તેમણે આ સત્યાનાશી ધોગ યુદ્ધ મેમ ન અનકાવ્યું ? ભગવાન તરીકે તેઓ ધારે એ કરી શકે અને યુદ્ધ અટકાવી શકે એમ પોતે સમર્થ હોવા છતાં પૂરે પ્રયત્ન નહિ કનવા માટે કર્મથી લેપાય જ કાગળુ વ્યાસ કહે છે

જાનજપિ ચ ૩ પાપ શાન્તિમાજ્ઞાન્યચ્છતિ ।

इति सन्तोऽपि तनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥ ૧-૧૦૧-૧૧

અને આવા તો કેમલા ઉદાહરણો આપવા ? મહાભારત તો આવા

ઇતિહાસો—દૃષ્ટાંતોનો સાગર છે વેદ-પ્રામાણ્ય વિશે વ્યાસ કહે છે,
 ‘જે મનુષ્ય વેદો અને વેદિતવ્ય બ્રહ્મજ્ઞ બ્રહ્મણીને (વેદ અને તેનું ગહસ્થ,
 જ્ઞાન અને કર્મ બ્રહ્મણીને) તે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે, તે જ વેદવેત્તા છે;
 બીજો તો વાધુ’ બોલનારો છે.

વેદાશ્વ વેદિતવ્ય ચ વિદિન્વા ચ યથાશ્ચિત્તિ ।

एव वेदविदिन्वाहुरतोन्मो वातरेटक् ॥ ૧૨-૨૧૨-૪૦

તો વળી સુભાષિત માટે કહે છે,

असन्नूर्ध्वरपि प्रोक्तं शब्दः समुपशाम्यति ।

दीप्यते त्रेत्र लोकेषु शर्नरपि सुभाषितम् ॥ ૧૨-૨૭૬-૩૧

અહીંઆ ‘સુભાષિત’ શબ્દ કોઈ વિશિષ્ટ બ્રહ્મવાન વિચારના
 અર્થમાં છે, ‘કે જેના આદોષનો સ્વતંત્ર વિશ્વમાં પ્રત્તરી જાય છે.

ત્યારે સત્યની સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યા કર છે

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा

न ते वृद्धा ये न वदन्ति धमम् ।

नानौ धमो यत्र न सत्यमस्ति

न तत्सत्य यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ૫-૧૫-૪૯

અને માતૃપ્રેમની સંજ્ઞાની વર્ણવતા કહે છે,

पुनर्पौत्रसमाक्रीणा जननी य समाश्रित ।

अपि वषशतरयान्तं ॥ द्विहायनवक्षरेन् ॥ ૧૨-૨૫૮-૨૬

જ્યારે પત્નીનું મહત્ત્વ કેટલું છે ?

વાન્તારેષ્વપિ વિશ્રામો નરસ્યાધ્વનિક્કસ્ય ચે ।

ચ સદાર. સ વિશ્વાસ્યન્નમાતારા પરા ગતિઃ ॥ ૧-૬૮-૪૩

અને વિદ્વાન કેવે હોય ?

ક્ષિપ્ર વિજ્ઞાનાતિ ચિરં શૃણોતિ ।

વિજ્ઞાય ચાર્યં મજ્જતે ન કામાન્ ।

નાસપૃથોઽય્યુપનુલ્લે પરાયે

તપ્રજ્ઞાન પ્રથમ પઠિતસ્ય ॥ ૫-૩૩-૧૨

સ્વર્ગ અને નન્ક દેવોએ નજરોનજર નિહાળેલું ખરું ?

ન દેવ પુરુષો શ્વેત સ્વર્ગસ્ય નરસ્ય વા ।

ભાગમસ્તુ સતાં ચચ્ચુર્નૃપતે તમિહાચર ॥ ૧૨-૨૮-૫૩

તે સત્ત્વસંશુદ્ધિ કેટલી અમૂલ્ય છે ?

ત્યજેપુણ્યં પુરપ ગ્રામસ્યાર્યં કુલ ત્યજેન્ ।

ગ્રામ જનપદસ્યાર્યં આત્માર્થે પૃથિવીત્યજેન્ ॥ ૨-૫૫-૧૦

આમ રૂપરૂપ દૃષ્ટાન્તરો સંન્ય, અહિંસા અને નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપર અનુભૂત વિવેચન કરે છે, અને વિષયને આચરણ તથા આદર્શોની અદ્વિતીય હરિતતાનું દર્શન કરાવે છે. વળી અને આશ્રમ, સત્ત્વ અને સત્તાન, પુરુષગુણો પ્રેમભાવ—પતિ-પત્ની, ભાઈ-બહેન, માતા-પિતા અને સંતાનો, મિત્રો—વગેરેની ચર્ચા કરી તેની મહત્તા અને મર્યાદા દર્શાવી સામાજિક જીવનને સાફ રાખનાર, અને ભૌતિક સુખ ભોગવતા આત્મિક ઉન્નતિતત્ત્વજ્ઞતાનો માર્ગ ચોધે છે; અને મિષ્ટાનામતુલો નારાઃ ક્ષિપ્રમેવ પ્રવર્તેતે । (૧-૨૫-૨૪) એમ કહીને કલહ કરી લાલ-

કાગ્ક ન હોય, તેનાથી તો વિનાશ જ થાય એમ સાબિત કરે છે. કૂટ અને
 મૌમ ગજનીતિઓનું તથા કપટી અને સગળ વ્યવહારોનું સમય
 નિરૂપણ કરી, સગળ વ્યવહાર એટલે મૂર્ખ વ્યવહાર નહિ, પણ જેમા
 દક્ષતા અનિવાર્ય અગ છે એવો નિષ્કપટ વ્યવહાર એમ બતાવી સૌમ્ય
 નીતિ જ સફળ થાય છે એ બતાવે છે, અને અનુક્રમે સૌમ્ય નીતિ-
 નિરૂપણ થયા પછી આત્મવિદ્યા—બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્તિ કન્વાની યોગ્યતા મળે
 છે એ દર્શાવે છે. એમણે આત્મા-પન્માત્મા-બ્રહ્મ-ઈશ્વર વિશે અનેક
 પ્રવચનો આપ્યા છે, અને વિશ્વના તત્ત્વો તત્ત્વમા એ એક પરમાત્માનો
 વાસ છે, બધી સત્તા એની છે, અને તેથી કાંઈનુંય લેનાની ઇચ્છા
 ક્યાં વિના તેના નિમિત્તે કાર્યો કરવાથી પન્માત્મદર્શન થાય છે
 એ બતાવ્યું છે

તો ખીજી બાજુ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મહાભારત એ ગ્રંથ નહિ
 હોતા આખું સાહિત્ય, ‘ગ્રંથ-સાગર’ જ છે. એમા શકુન્તલોપાખ્યાન,
 નલોપાખ્યાન, સાવિત્રીપાખ્યાન અને સપ્તશૃંગોપાખ્યાન જેવા મનોહર
 આખ્યાનો; ગમોપાખ્યાન અને વિદુગપુત્રાનુશાસન જેવા વીર કાવ્યો,
 દુવાધાર-ગુરુવિ, વ્યાધ-માત્રણ અને જનક-સુવલા જેવા જ્ઞાન-
 નવાદો, ગૌતમી-સુબધક-વ્યાલ-મૃત્યુ-કાલ-તત્વાદ જેવા સ્વરૂપી
 દૃષ્ટાંતો આદિ અનેક દૃષ્ટિએ અભ્યાસનીય વિભાગો છે એના લગવાન
 શ્રોતૃણુ કાયદાની કે જડ ધર્મની ગાંઠ ચુગાલમા આનંદા નથી
 પોતાની વિશુદ્ધ છુદ્ધિ અનુસાર એ પ્રાપ્ત સ્થિતિમા નર્વૃત્તમ રીતે વર્તે
 છે એના ધર્મગજ અને ભીષ્મ મહાધાર્મિક હોવા છતા ‘ધર્મ’ની
 સૂક્ષ્મતામા ક્યાંક અટવાઈ પડે છે, અર્જુન પાર્થસાગરિને જ પોતાના
 ગ્યની લગામ સોપા દે છે અને પ્રભુનો પ્યાગે બને છે સાપ્તા વિદુ
 દમાયા વિના પોતાનો અભિપ્રાય બરાબર વ્યક્ત કરે છે. તો જીમ્તો
 યુનાન વિકાર્યુ દ્રૌપદીવશાહજીયુ પ્રનગે-જ્યારે ભીષ્મ, દ્રોણ અને

વિદુર સુધ્ધા અસહાય થઈને બેઠી છે. હતા ત્યાર-અધર્મ સામે નીડપણે પોતાનો યુગ અવાજ કાઢે છે.

એના સ્ત્રીપાત્રો પણ એ તોજની છે. ધૃતગણેને દુર્યોધનને ત્યાં દેવાનું કહેતા 'દ્રૌપદીવત્સાહગ્યુનો વિરોધ કરતા કે દુર્યોધનને મતા ધમત્તતા તથા. એવો જ આશીર્વાદ આપતા સતી માધારી સુભદ્રાનું હૃદય મરી લાવના અર્જુનને તનકાવતી, કે સામ્રાજ્યનો આર્થિક વહીવટ કરતી કે વત્સાહગ્યુ પ્રસંગે પાતાના નીલના આશ્રયે ન્હીને ભીષ્મ જેવા વડીલો કે દુર્યોધન જેના કુણેને પણ મૂઝવતી, કે પાડવોને પાત્રો આપતી દ્રૌપદી જનમને શાસનમાં તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચામાં મહાત્મ કરતી સુનલા પોતાનો અસ્તીકાં કરતા દુનતને એ જૂઠું બોલે છે તેથી એ પે તે જ એની સાથે નેહવા ઇચ્છતી નથી એમ કહેતી માનિની શકુન્તલા અને એવા બીજા સ્ત્રીપાત્રો વ્યાસની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે એની દષ્ટિ હતી તે મનાવે છે. વગી બ્રાહ્મણને ઉપદેશ આપના વ્યાધ, દુતાધાન કે ચાકાળ જેવા શરૂ પશ્ચ પાત્રો, કે જનની સમક્ષમાં વાદવિવાદ કરતો બાનુ અપ્રાવક અને વડીલોને વેદાધ્યયન કરાવના બાનુ સારસ્વત જેવા પાત્રો-દરે દરે એ આખા વર્ગનું નણે પ્રતિ નિધિ વ કર છે.

મહાભારતનો મહિમા માતા અને માટે

ધમ ચાર્મં ચ કામે ચ માણે ચ મરતપમ ।

ચલિદામિતિ તદયત ચલિદામિતિ ન કુમચિત્ ॥ ૧ ૫૨-૨૩

કહવાયું છે તેને ગ્વામી પિવેશનદ, યોગી શ્રીચ વિદ અને મહાત્મા ગાંધીજીએ વાગળી કરાવ્યું છે (લુઓ. ૧ ૨૧ ૨૨) આ અનુપમ મ મના નાય વિભા. વિશ્વસાહિ બના અગ્ર ભાગ બન્યા છે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તો છે જ, તે ઉપરાંત શકુન્તલોપાખ્યાન, નલો

પાખ્યાન, ઋષ્યશૃંગોપાખ્યાન, તાવિચ્યુપાખ્યાન અને વિદુગપુનાનુ-
શાસન જેવા ભાગો વિશ્વસાહિત્યમાં માનવતુ સ્થાન ભોગવે છે, અને
કેઈ પણ મ પ્રદાયવાદથી પણ એવું, વિખ્યાત ‘મધુમિન્દુ’ દષ્ટાત જેને
જેનો પોતાનું માને છે, બૌદ્ધો પોતાનું માને છે અને જેણે ભાગતના
વૈદિક, જૈનો અને બૌદ્ધોની જેમ એકસરખા રીતે ખ્રિસ્તીઓ,
મુસ્લિમો અને યહૂદીઓનું ભિર્ધાકરણ કર્યું છે, તે મહાભાગતનું છે.†
આ સિવાય પણ મહાભારતના ટ્રેવાય વિભાગો એવા છે કે જે યથાયોગ્ય
અભ્યાસના અભાવે જ વિશ્વસાહિત્યમાં સ્થાન નથી પામ્યા. જે કંઈ
મહાન ગયું છે તે મોટે ભાગે વિદેશી વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓની
મહેનતથી ગયું છે.

આ જોના એટલું આશ્ચર્ય થાય છે કે, આવડે મોટા તંત્રકાર-
વાગ્દેશી-જ્ઞાન અને અનુભવનો, વિદ્યા અને નિષ્કામ કર્મયોગનો-આપણી
પાસે હોવા છતાં, તે વાગ્દેશના ફલસ્વરૂપ નામ, રૂપ, સ્વરૂપ, મહાવીર,
અગ્રોક, શકનયાર્થ અને ગાધીજી જેવા નામી (તથા અનેક નામી
અનામી બીજા) નરોત્તમોનો વિગલ ન સગ મળવા છતાં, અને
આપણા તંત્રકારવાગ્દેશી મહત્ત્વ કદી નહિ ચીતરવા છતાં આપણે
જ્ઞાન, શીલ અને કર્મમાં કેમ દીન, હીન અને દલિન થયા ? શા માટે
આપણે વિધર્મીઓને આ મત્તાવ કરી શક્યા નહિ ? શા માટે મુઠ્ઠીભર
વિદેશીઓએ આપણા જ બુદ્ધિ-મળથી આપણને ત્રાસવા હાલ્યા
અને પગાધીન કર્યા ? જવાબ દેખાય છે, આપણે પ્રમાદી, દલી અને
ટૂટી સ્વાર્થબુદ્ધિથી ભોલુપ-અધ મના, બેદરકાર બના, વડ બન્યા.

* Ernst Kuhn in the ‘*I estgruss and O V Bohltingh*’
Stuttgart 1888, pp 68-76 Vide *Some Problems of Indian
Literature* pp 28 to 30, pp. 66 to 67 and *His of Ind.*
Lit. Vol I p 409

પગમનપિ વ્યામ જોવા મમલાવીને પણ ભાન્તના રજેશુભનમોરુથી
આવન જનોને ઉદેશીને કહેતુ પડ્યુ.

ઠર્ણવાહુર્વિરૌમ્યેય ન ચ કથિચ્છ્વોતિ મે । ૧૮-૧-૪૬ અ/

પણ છતાય એ તો નિષ્કામ કર્મ કરનારા હતા એટલે પાછા
બોલ્યા, 'મિત્રો ! તમારે અર્થ જોઈએ છે ને ? તમારે સુખ જોઈએ
છે ને ? તો એ ધર્મથી જ મળે તમે એતુ શા માટે મેવન
કરતા નથી ?'—

ધર્માદયથ કામથ સ ક્ષિમર્થ ન સંયતે । ૧૮-૫-૪૬ ક/

પણ ખરેખર તો ધર્મનું મેવન શા માટે કરતુ જોઈએ ?
'ધર્મથી સુખ મળે છે માટે તે 'જાગ્યો', ઠીક છે, પણ ધર્મ તો અવિ-
નાશી છે, 'સુખદૃખ' વિનાશી છે આ શરીરની પાછળ નહીં
જીવ અમર છે પણ સસાર નાશનત છે, માટે નિયમની ઉપાસના
કરો અને તેથી 'ધર્મ' પણ 'સુખ'ની કામનાને અધીન થઈને
કસાપના કંઈ, મેઈતુ પડાની લેવાની રીતિથી અને 'જીવતા' નહી
શકાય એ માટે પણ કદી ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ 'સુખો' અને
'જિહ્વી' એ નષ્ટ થવાના જ છે એતુ ગ્રહણ કરવાના આડા
અવળા ઉપાયોથી એ નિહાન ના નથી અને જાતજાતના કોયડા બેસા
કરવાના છે, બેસા થતા કોયડા સ્પષ્ટ દખી શકાય છે પણ સાત્ત્વિક
તાના પ્રદાશમાં આત્માની—ચૈતન્યની, અને ધર્મની—ધાન્ય કરનાર
નિયમની, અમનતા જોવા પછી એ નિયમને અનુસરીને વર્તવામાં બધા
સુખનું અને શાન્તિનું નૃસ્ય સમાયેલુ છે

તેથી મહર્ષિ વ્યાસ સર્વ ગીતે, સર્વગ્રંથમાં સમજવાના અને
સમજીને આચરવાના ધર્મનું અને એમ કરતા એ મેઈતુ નૃસ્ય

સમજી, સત્ અસતનો વિવેક જાણી, વીતરાગભયક્રોધ ઘર્ષ, સહજપણે
વર્તવાનું આખા મહાભાગતમા કહે છે તેનું, આ કેન્દ્રિત વિચારખીજથી
સમારોપણ કરે છે:

ન જાતુ કામાજ્ઞ મયાજ્ઞ લોભા-

દર્મ ત્યજેઙ્ગીવિતસ્યાપિ હેતોઃ ।

નિયો ધર્મ મુક્ષદુ સ્થે ત્વનિત્યે

જીવો નિયો હેતુરસ્ય ત્વનિત્યઃ ॥ ૧૮-૫-૫૦

આ અથમા મૂકેલા મ્લોકો પસંદ કરવામા, તેનો ક્રમ ગોઠવવામા અને
અર્થ બેસાડવામા મિનિસપાલ ડૉ. જિતેન્દ્ર મુ. જેટલીએ લાખા સમય મુધી
મને મદદ કરી છે કેટલાય રખના દિવસોએ સામટા છ છ કલાક મુધી સાથે
બેસીને અમે ચર્ચા-વિચારણા કરેલી. વળી સામાન્યતઃ અમાખ્ય એવા કેટલાક
સદસ્ય થો ખોળી કાઢી અને લાવી આપીને જે મદદ કરી છે તે માટે તેમનો
જાણી છું પ્રેા. ઉમારા કર જાણી, પ્રેા. નવીનદાસ પારેખ અને પ. અમૃતલાલ
બોજકે વિવિધ રીતે સલાહ સૂચન આપીને આ અથની ગોઠવણીમા, સુચિઓ
તૈયાર કરવામા અને મૂકે તપાસવામા તેમ જ અન્ય કીમતી સહાય કરી છે
તે માટે તેમના આભારી છું. પૂ પન્થાસજી રમણિકવિજયજી, જે ઉમાકાત
ગાહ, ડૉ રણજિત પટેલ, ડૉ સોમાભાઈ પારેખ અને સ્વ. પ્રેા. પી. કે ગોડે
એ સર્વનો ઉપયુક્ત પુસ્તકો મેળવી આપવા માટે તેમ જ અન્ય સહાય માટે
ઉપકાર માનુ છું

પૂન્ય જ્ઞાનચક્ર પ કિત મુખલા નજીએ “ભારત-રત્ન”નું સ દિપ્ત રૂપ
સાબળીને, નવેસરથી વિસ્તૃત રીતે લખાવવામા વર્ષો મુધી ભારે રસ અને

અમ લીધે છે, તટસ્થ સમીક્ષકની દૃષ્ટિએ માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન આપ્યા મ્યું છે, તથા તેમની નબળા તબિયત ટોચા છતાં, પુરોવચનરૂપે “ક્રિચિન્માન” લખી આપ્યું છે, તેમ જ સારસ્વતવંશી અને જડેશ્વરા સારસ્વત એવા ૫ મમસાદેખ કાર્તિકેશ્વર આશીર્વાચનરૂપે “ભારતીય સંસ્કૃતિની કાખી” લખી આપ્યું છે. અધિ સમા આ જાને મહાનુભાવોએ એ રીતે થયે પ્રત્યે તેમ જ મારા પ્રત્યે જે વાત્સલ્ય વ્યક્ત કર્યું છે તે માટે તેમનો અત્યંત આભારી છું.

અને છેલ્લે મારા મુરબ્બી મોટાભાઈ પ્રો. લોગીવાલ સાહેબશાહ સંયોધકીય મંદિર ઉપરાંત આ માર્ગમા આપેલી ટૂંક માટે તેમના પ્રત્યે, મારી કોમળ લાનખીઆ વ્યક્ત કરું છું.

‘શ્રી સત્યનારાયણ નિવાસ,’
દાસોલાવાડ, કડવા પોળ સામે,

અમદાવાદ.

ઉચ્ચેન્દ્રરાય જ. સાહેસરા

મૌલ મુસિમા, સં. ૨૦૧૬

તા. ૬-૧-૨૦૧૩

આભારદર્શન

પૂન્ય આત્મમુલાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજે આ પુસ્તકની રચનામા સલાહસૂચનો દ્વારા તથા ઉપયોગી પુસ્તકો મેળવી આપીને જે કામની સદાય કરી છે તે માટે તેઓશ્રીનો ઉપકાર માનું છું.

ઉચ્ચેન્દ્રરાય જ. સાહેસરા

દ્વિતીયાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

‘અથ નાગ’ મહાભાગ્યમાથી જોગેના ‘તો’ની ટૂંકા સમયમા બીજી આવૃત્તિ થનાથી આનંદ થાય છે આ આવૃત્તિમા પ્રથમાવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થના પછી, મહાભાગ્ય અને અન્ય પ્રધોના મા । અભ્યાસને લીધે થયેના વિગેર સંગ્રહનોનો સંક્ષેપમા સમાવેશ કરીને તેને ઘન સમાજ તથા વિદ્વાનોને પહેના કૃત્તા વિશેષ ઉપયોગી થાય એવી બનાવી છે

અત્યાગે હુ મુખ્યત્વે મહાભાગ્યના આધારે ‘પ્રયોગ્ય અને અતર્કામી’ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું પ્રમાણભૂત ચર્ચિતૈયાગ મુ ધુ તેના સંરોધનોનો ચોગ્ય લાભ પણ આ આવૃત્તિને આપ્યો છે ‘વૈદિક આર્યધર્મ’મા નરબલિ નહોતો નામનું પગિશિષ્ટ ૨, અને ‘સનાતન સખા ન નાગનણુ નામનું પગિશિષ્ટ ૪, ખાસ કરીને શ્રીકૃષ્ણ ચર્ચિત ને આભારી છે

આ પ્રસ્તકને શુભગતી સાકિલ્ય પન્ધિદે શ્રી અરવિન્દ સુવર્ણ ચંદ્ર ન દ્વિતાઓની શન્તો અનસાગ સને ૧૮૬૩ના વર્ષનું શ્રદ્ધ પુસ્તક નહોત કયું અને કિમેગગ ૧૮૬૫મા પરિપદના ગુમા અધિવેશનમા શ્રી અરવિન્દ સુવર્ણચંદ્ર અર્પણ કર્યો છે આ માટે સેખક પન્ધિદનો આભાગ માને છે

આ બીજી આવૃત્તિ તૈયાર કરવામા વિવિધ સૂચના તથા અન્ય સહાય કરવા માટે । જિતેન્દ્ર જોટની પૂજ્ય જ્ઞાનચક્ર પ સુખવાલજી ગો અનંત

રાય રાવળ, પ્રો. ઉમાશંકર ભેશી, ડો. ઉમાકાંત શાહ, ડો. સોમાભાઈ પારેખ,
શ્રી જગન્નાથ શ્રીધર ચૌદે શાસ્ત્રી, ડો. મીનુ કાપડિયા, પ્રો. ડ. દા. વેલણ્કર,
વગેરેનો હાર્દિક આભારી છું. મારા મુરબ્બી મોટાભાઈ પ્રો. ડો. ભોમીલાલ
સાંડેસરાનો કીમતી દોરવણી આપવા માટે આભાર માનું છું.

મુદ્રાંત સોસાયટી,

વિભાગ નં. ૨,

બંગલો નં. ૨,

નારાયણપુરા,

અમદાવાદ-૧૩.

વૈશાખ પૂણ્નમા, સં. ૨૦૨૩

તાં. ૨૩-૫-૧૯૬૭

ઉપેન્દ્રરાય જ. સાંડેસરા

ઉપયોગમાં લીધેલાં પુસ્તકોની યાદી

૧ સંસ્કૃત

અથર્વવેદ —મ પાદક શ્રીપાદ દામોદર માત્રવેકર, સ્વાધ્યાયમ ડવ,
પારડી, સ. ૨૦૧૩

અદ્વૈતસિદ્ધિ (શ્રીમદ્ભગવદ સ મધુસૂદન સરસ્વતીપ્રાણી) —સ પાદક -
અનન્ત કૃષ્ણ શાસ્ત્રી, નિષ્કૃવસાગર પ્રેસ, મુબઈ ૧૯૧૭

ઉપનિષદ ભાષ્ય ખંડ ૧ (મૂળ, મૂળ શાકરભાષ્ય અને હિંદી
અનુવાદ ઈશ, કેન, ક, મુપ્પક અને પ્રત ઉપનિષદ) —
ગાતાપ્રેસ, જોરખપુર

ઉપનિષદાકય-મહાપ્રેસ —કર્તા શાસ્ત્રી ગજનન ચલુ નાથલે,
'ગુરુગાતી' પ્રિન્સિપ પ્રેસ, મુબઈ, ૧૯૪૦-૪૧

સક્ષ્મતવૈજ્ઞાન્યતી (ઋગ્વેદ સ હિતાના ચૂટેલા ૧૦૮ સુક્તોનો અ હિતા
પાદ, પદપાદ અને સટિપ્પણ હિન્દી અનુવાદ વગેરે), —
સ પાદક પ્રા હરિ દામોદર વેલપુકર અને બીજા બે સહ
સ પાદક, વૈદિક સ ગોધનમ ડન, પૂના, ૧૯૫૬

ઋગ્વેદ સ હિતા —મ પાદક શ્રીપાદ દામોદર માત્રવેકર, સ્વાધ્યાયમ
મ ડવ, પારડી, સ ૨૦૧૩

ઋગ્વેદ સ હિતા —ત્રપચક પનાપકાનિણી સભા, અજમર, ગ્રાંથા
આવૃત્તિ, ૧૯૯૮

એકાદશ ઉપનિષદ (મૂળ અને ગુરુગાતી અનુવાદ ઈશ, કેન, ક, પ્રશ,
મુપ્પક, માર્કુકચ, નૈત્તિગી, અત ન, એતાશ્વતર

દેવ ૧ અને ગ્રંથોગ્રંથ) — સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય
સ ૨૦૦૨

અનંત મુદ્રણ — આનન્દાશ્રમ ઓરિયાલિ, ૧૮૩૦-૩૧

મત્યાનન ઔતસૂનમ્ (કર્કભાષ્યસહિત) ભાગ ૧, અ ૧ થી ૧૧ —
સપાદક મ મ પ નિત્યાનન્દ પતપર્વતીય ચૌખમ્મા
મ સ્ફુત સીરીઝ, બનારસ ૧૮૨૧

મ યાચન ઔતસૂનમ્ (કર્કભાષ્યસહિત) ભાગ ૨, અ ૧૨ થી ૨૬ —
સપાદક વેદાયાર્થ ડોગ્ગ અનન્તમમ શાસ્ત્રી, ચૌખમ્મા
મ સ્ફુત સીરીઝ, બનારસ, ૧૮૩૧

મૌડપાદીય આગમશાસ્ત્રમ્ (મૌડપાદની માખડૂકયોપનિષદની કાવિકા) —
વિદ્યુતોખર ભાયાર્થની વૃત્તિ સહિત, પ્રકાશક કલકત્તા
અનિવર્સિંગ, ૧૧ પૃષ્ઠ

જગદ્ગુપ્ત સહિત (મ સ્ફુતમા પ્રસ્થાપના મુશ્કિલ વ. સહિત) —
ન પાદક ઈ રૂઢ્યમાયાર્થ, પ્રકાશક ઓરિએન્ટલ ઇન્ડી
ટ્રસ્ટ, પોર્ટ ૧, ૧૮૩૧

જ્ઞાનમાર — ઉપાધ્યાય પરોવિજયભટ્ટ

તત્ત્વાર્થસૂત્ર (ગુરુનાતી બનાજના સહિત) — વિરેચક પ સુખ
ભાતજી દ્વિતીય આવૃત્તિ, ૧૮૪૦

તત્ત્વાર્થસૂત્ર બાધ્ય — ઉમાચ્ચાતિ જૂત

નિલકમ ઠરી — બનખાન જૂત ન પાદક પ બનાજના શાસ્ત્રી અને
કાશીનાથ પાડવજી ૧ નિર્મુલ્કસાગર ગ્રેમ, ૧૯૦૩

ધર્મસિંધ — મુળ અને મનરી અનુવાદ નિર્ણયસાગર ગ્રેમ, ૬૬૦
આવૃત્તિ

પુદ્યન્તિ : (બે અ થોમા)—અશ્વોપકૃત, મૂળ અને અ શ્રેણ અનુવાદ.

સંપાદક, અનુવાદક : ઈ. એચ બ્રોન્સ્ટન, ૧૯૩૫—૩૬

બૃહદ્વારણ્યક ઉપનિષદ (મૂળ, મૂળ શાકરભાષ્ય અને હિંદી અનુવાદ)

—પ્રકાશક : ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, સ. ૨૦૧૨

બૃહદ્વારણ્યક ઉપનિષદ (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ)—પ્રકાશક :

સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, સં. ૨૦૦૩

બ્રહ્મસૂત્ર : (બે અ થ)—શાકરભાષ્ય અને ગોવિન્દાનન્દની ટીકા સાથે,

પ્રકાશક : એશિયાટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ, ૧૮૬૩

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા :—શાકરભાષ્ય અને ખીજી પાંચ ટીકાઓ સાથે,

પ્રકાશક : નિર્ણયસાગર પ્રેસ, ખીજી આવૃત્તિ, ૧૯૩૬

શ્રીમદ્ ભાગવત :—નિર્ણયસાગર પ્રેસ, સને ૧૯૩૮

મનુસ્મૃતિ : (મૂળ સંગૃહીત અને ગુજરાતી અનુવાદ)—પં. નથુરામ

મહાશક્ત અને શાસ્ત્રી પ્રાચીણવન હરિદ્વર પકયા, ૧૯૨૪

મનુસ્મૃતિ :

(The Manusmṛiti with the Manvartha Mukṭāvalī
commentary by Kullūka Bhāṭṭa)

—સંપાદક : ગોપાલ શાસ્ત્રી નેને, ચૌખમ્બા શ્રી સ્કૃત
મીરીઝ, બનારસ, ૧૯૩૫

મહાભાગવત :—ચિનશાલા પ્રેસની પં. નીલકંઠ કૃત ‘ ભારતભાવદીપ ’

ટીકા સાથેની આવૃત્તિ, ૬ અ થોમા

મહાભાગવત (પર્વ ૧૩ થી ૧૮) :—સંપાદક : ટી. આર. કૃષ્ણમાચાર્ય,

કેલકત્તા, ૧૯૦૯

મહાભાગવત :—લાહોર ઓરિ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટની મ. ભા ની પ્રમાણભૂત

પ્રણાલી સમીક્ષિત વાચના

- મહાવ્યુત્પત્તિ :—પ્રકાશક : બિંબિઓથિકા શ્રુતિકા, XII, ૧૯૧૧
- મોહમુદ્દગ અને ખીજાં દશગતનો : (શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિગ્રહિત)
મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ. પ્રકાશક : સસ્તુ સાહિત્ય-
વર્ધક કાર્યાલય સં. ૨૦૦૩
- યજુર્વેદ સંહિતા :—સંપાદક શ્રીપાદ દમોદર સાતવલેકર, સ્વાધ્યાય-
મંડલ, ઔધ, સં. ૨૦૦૩
- યોગવામિન (બે ગ્રંથ. વાસિષ્ઠ મહાગમાયણતાત્પર્યપ્રકાશ વ્યાખ્યા
સહિત) :—સંપાદક : વાનુદેવ લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી પબ્લિકેશન,
નિર્જુલસાગર પ્રેસ, ૧૯૧૮
- યોગશતક (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ) ડૉ. ઇન્દુકલા ઝવેરી, ગુજ-
રાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, ૧૯૫૬
- યોગશાસ્ત્રમ્ (હેમચન્દ્રાચાર્ય પ્રણીત) :—ભાવનગર જૈનધર્મ પ્રચારક
સભા, ૧૯૨૬
- યોગસૂત્ર —વ્યાસભાષ્ય, એ ઉપરની વાચસ્પતિની ટીકા અને નાગોળ
ભટ્ટની વૃત્તિ સાથે, સંપાદક : વાનુદેવ શાસ્ત્રી અમદાવાદ,
૧૯૧૭
- યાત્રીકિ ગમાયણુ :—ઓગિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, વડોદરાની નામાવણુની
સમીક્ષિત વાચના
- શ્રીમદ્દાત્રીકિગમાયણુ . (બે ગ્રંથ) —કુલધોણુ, ૧૯૨૯-૩૦
- વિવેક ચૂક્રમણિ : (શંકરાચાર્ય પ્રણીત, મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ)
—સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, સં. ૨૦૦૨
- વિદ્યુપુનાણ (મૂળ સમૃત અને ૧૬૬૧ અનુવાદ),—ગીતાપ્રેસ,
ગોઅપુર, ત. ૨૦૧૮

વિષ્ણુસદ્ગુણનામ અને સન મુગ્ધાતીયનુ શાક-ભાષ્ય

(The Works of Sri Sankarācārya Vol 13)

મુદ્રાધિકાર્ય (મૂળ અને મુગ્ધાતી અનુવાદ) — અનુવાદક નામ
ધ મુનિ ભાસ્કર શાસ્ત્રી, લીધો આદર્શ, સ ૧૯૩૮

શતશ્લોકી (શ્રીમદ્ શાન્ત્યાયર્થ વિરચિત, મૂળ આ ૧ મુગ્ધાતી
અનુવાદ) — પ્રકાશક સચ્ચિદ્ર સાહિત્ય વર્ધન મર્ચન
સ ૨૦૦૩

શ્રી શાન્ત્યાયર્થ વિરચિત પ્રકાશક્રમ યા — અ પાદ્ય હિ નિધનામ
ભાગવત, આદ્ય એ ૩ = , પૂના ૧૮૨૫

શાકુન્તલ (મૂળ અને મુગ્ધાતી અનુવાદ) — ઉમાશંભોજી, મૂર્તિ
અથરન માર્યાન પ્રથમાદર્શિ, ૧૯૫૫

શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ (શાન્ત્યાયર્થ સહિત હિંદી અનુવાદ) ગીતાપ્રેસ
ગોમખપુર, સ ૨૦૧૮

સનત્સુખતીય (શાન્ત્યાયર્થ, મૂળ સ સદ્ગત અને હિંદી અનુવાદ) —
ગીતાપ્રેસ, ગોમખપુર, સ ૨૦૧૭

સમર (અર્થાત્ કાનમયુષ) — ભદ્ર નીતક કૃત સ પાદક જે
આનંદધારુ પ્રથમાદર્શિ, મુબઈ, ૧૮૨૭

સાહિત્યગત્તીકાદો પુગલેતિહાસ સમ્રાજ — સ પાદ્ય એસ કે દે અને
આનંદ સી દાનના સાહિત્ય અકાદમી યુ હિ હો, ૧૯૫

સિદ્ધ પ્રમ — ચતુર્થિક શ્રી સોમપ્રભસ્યુતિ કૃત સુભાષિત સમ્રાજ
સંપાદક માનજી દામજી ત્રિજી આદર્શ, ૧૮૩૭

સિદ્ધિમ — પ્રપાશ શક મનસુખભાષિ ભાગવત

સો ઉપનિષદ (૨૩ ઉપનિષદ મૂળસંહિત મુગ્ધાતી અનુવાદ તથા

૭૭ ઉપનિષદનો ગુજરાતી સાગ્ર) — પ્રકાશક : સસ્તુ
માહિન્ય વર્ધક કાર્યાલય, સં. ૨૦૦૩

મોતોત્ર મંત્રલઃ (શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિગ્રયિત મૂળ અને ગુજરાતી
અનુવાદ) — પ્રકાશક : સસ્તુ માહિન્ય વર્ધક કાર્યાલય,
સં. ૨૦૦૩

હિન્દીશપુરાણ (મૂળ સંસ્કૃત અને હિંદી અનુવાદ) : — ગીતાપ્રેમ,
ગો.ખપુર

૨ પ્રાકૃત

આચાર્યગમ્પત્ર : — (પાચ ભાગ પેઢી પહેલો) મૂળ સાથે ગુજરાતી
અનુવાદ, સંપાદક : માણેકમુનિ) ભદ્રણાહુગ્રયિત નિર્ધુક્તિ
અને શીલાકાચાર્યની ટીકાસહિત) સને ૧૯૨૧

આવશ્યકનિર્ધુક્તિ : — આગમોદય સમિતિ, મુખર્ષ

આવશ્યકસૂત્ર : — આગમોદય સમિતિ, મુખર્ષ

ઉત્તગધ્યયન સૂત્ર : — ડૉ. વાકેળીની વાચના

ઉત્તગધ્યયનસૂત્ર, અધ્યયન ૧-૧૮ : (મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ)
— ડૉ. ભોગીલાલ જ. સા ડેમગ, ૧૯૫૦

ઉપાસકદશાગ : — આગમોદય સમિતિ, મુખર્ષ

દશવૈકાલિકચૂષ્ટિ (૧૩મી સદીની હસ્તપ્રત) : — સ્થવિર અગસ્ત્ય-
મિહ, ૩૭ મદી.

દશવૈકાલિકસૂત્ર : — પ્રકાશક નગીનદાન વ ઝવેરી, સને ૧૯૧૧

નન્દિમૂત્ર : — આગમોદય સમિતિ, મુખર્ષ

નિશીથચૂષ્ટિ : — સન્મતિ ચાનપીર, આમ્રા

વસુદેવ હિંદી :—સંપાદક : મુનિ ચતુરવિજયજી અને મુનિવ્યપુ-
વિજયજી

૫૬ પાક (૩૦૬૩૬૪૫૫૬૪) :—પ્રકાશક, જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રચારક
મંડળી, દેવગઢ, ૧૯૬૦

સમવાયંગમુદ્ર :—આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

સંમહાણી :—જિનચંદ્રિયા

સિરિ સિરિવાલકહા (રત્નશેખરસરિ કૃત) :—સંપાદક : વી. જી.
ચોકસી, ૧૯૩૨

સૂત્રકૃતંગમુદ્ર :—આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

સૂત્રકૃતંગમુદ્ર :—સંપાદક : પી. એલ. વૈદ્ય

સ્થાનોંગમુદ્ર :—આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ

૩ પાલિ

જાતક, ૭૮૬૦ વોલ્યુમ :—ચેમન લિપિમાં સંપાદક : વી. ફોસબોલ
(V. Fausboll)

ધર્મપેદ : (મૂળ અને અંગ્રેજી અનુવાદ) —સંપાદક : પી. એલ. વૈદ્ય

ધર્મપદ : (મૂળ, હિંદી અનુવાદ અને અટ્ટકથાનો સાર) —સંપાદક :
ભિક્ષુ ધર્મરસિન, પ્રકાશક : માર્તર ખેલાડીલાલ એન્ડ
સન્સ, બનારસ, ૧૯૫૩

ધર્મપદ :—(મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ) —ધર્માનન્દ દાસજી અને
ગમનારાયણ વિ. પાક, ૧૯૨૪

મિલિંદપાઠો :—ટ્રેકનર, ૧૮૮૦

૪ ગુજરાતી

અખાના ઝાપા :—સંપાદક : ઉમાશંકર જોશી, ૧૯૫૩

અનાસક્તિયોગ : (ગીતાનો ગુજરાતી અનુવાદ) —ગાંધીજી, સં. ૧૯૮૬

અશો બચ્ચુરના ગાથા (અસલ અવસ્થા, ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી તરજૂમા સાથે) :—કર્તા : ડૉ. એચ જ. સો. તારપોર-વાળા, મુંબઈ, ૧૯૬૨

અહિંસા :—ગાંધીજી, પ્રથમ આવૃત્તિ, સં. ૧૯૯૦

અહિંસાનો પહેલો પ્રયોગ :—ગાંધીજી, પ્રથમ આવૃત્તિ

આચારાંગસૂત્ર (ગુજરાતી અનુવાદ) —અનુવાદક : સંતબાલજી, પ્રકાશક : મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, ૧૯૩૬

આત્મકથા ખંડ ૧-૨ :—ગાંધીજી, પાંચમી આવૃત્તિ, સં. ૧૯૯૦

એકલો જાને રે :—મનુષ્યદેવ ગાંધી, ૧૯૫૬

એક સત્યવીરની કથા અથવા સોફ્ટીસનો ખ્યાલ :—ગાંધીજી, ૧૯૪૮

ગીતા પ્રવચનો :—શ્રી વિનોબા ભાવેના પુસ્તકનો ગુજરાતી અનુવાદ, ૧૯૫૪

ગીતાબોધ :—ગાંધીજી, સં. ૧૯૮૮

ચતુર્વિંશતિ પ્રબન્ધ : (ગુજરાતી અનુવાદ) —સંપાદક, અનુવાદક : શ્રી. હીરાલાલ ર. કાપડિયા, સં. ૧૯૯૦

જીવનશોધન :—કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા. પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ખીજી આવૃત્તિ, ૧૯૪૧

દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ :—ગાંધીજી, પ્રથમાવૃત્તિ, સં. ૧૯૮૦

દર્શન અને ચિંતન પુનઃ ૧-૨ : પં. મુખલાલજી સંઘરી, પ્રકાશક :
મુખલાલજી સન્માન સમિતિ, સં. ૧૯૫૭

ધર્મમયન :—ગાધીજી, પ્રથમાવૃત્તિ, સં. ૧૯૯૧

પગડમ્મા :—ઝવેરચંદ મેઘાણી, પ્રથમાવૃત્તિ, ૧૯૪૬

પવિત્ર શાસ્ત્ર : (બાયગવના જૂના કગરનો મૂળ હેલો ભાષામાંથી અને
નવા કગરનો મૂળ થીક ભાષામાંથી મુજગતી અનુવાદ) —
હિંદ, પાકીસ્તાન અને લંકાની ગાઈમલ મોસાવરી, ૧૯૫૨

પંચનન : (મુજગતી અનુવાદ) —અનુવાદક : ડૉ. ભોમીલાલ જે.
સાહેસગ, ૧૯૪૯

પાનંગલ યોગદર્શન : (મૂળ સૂત્રો અને મુજગતી અનુવાદ, વ્યાસભાષ્ય
અને તે ઉપર વાચરૂપતિ મિથની ટીકાના અનુવાદ તથા
અન્ય ટીકાકારોના વ્યાખ્યાનભેદના અનુવાદસહિત) —
અનુવાદક : જે. જે. કણીયા, પ્રકાશક : અયમ-સાધક
અધિકારી વર્ગ, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૯૯

પુનાચોમા મુજગત (ભૌગોલિક ખંડ) :—ઉમાશંકર જોશી, ૧૯૪૬

પ્રાચીના :—ઉમાશંકર જોશી, ૧૯૫૭

બાણ-મારી મા :—મનુજદેવ ગાધી, ૪થી આવૃત્તિ, ૧૯૫૬

બુદ્ધચરિત :—ધર્માનંદ કેસરી, ૧૯૫૦

બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ :—ધર્માનંદ કેસરી, બીજી આવૃત્તિ, સં. ૧૯૮૯

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા - હસ્ય - (લોકમાન્ય દિળકના પુસ્તકનો મુજગતી
અનુવાદ) —પ્રકાશક : બાલ ગંગાધર દિળક, ૧૯૧૭

ભાગવતપુનાચુ : (મુજગતી અનુવાદ) —પ્રકાશક : સમુદ્ર સાહિત્ય
વર્ધક કાયાલય, ૧૯૧૩

ભાનતીય નૈનત્રમણ્ય-સ્મૃતિ અને લેખનકળા :—મુનિશ્રી પુરુષચિન્મયજી.

મહાદેવભાઈની ઠાયરી પુસ્તક ૧-૫ :—અ પાદક નગરજિ દા પરીખ
મહાભાગત (૭ અથોમા ગુજગતી અનુવાદ) પ્રકાશક સસ્તુ
માહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

મહાભાગત અને ઉત્તરગદ્યન સૂત્ર —ઉપેન્દ્રરાય જે. સાહેસગ, ૧૯૫૦
મ ગગપ્રભાત —ગાધીજી, જીજી આજિતિ, ૧૯૪૫

યન્વડાના અનુભવ —ગાધીજી, ખીજી આજિતિ, ૧૯૫૬

વર્ણક નમૂચ્ય ભાગ ૧ —અ પાદક ડો ભોગીલાલ જે માહેસગ
વર્ણક નમૂચ્ય ભા ૨ —અ પાદક ડો ભોગીલાલ જે સાહેસગ
અને જે નમાચુવાન ના મહેના

નમુદવ હિડી (ગુજગતી અનુવાદ)—અનુવાદક ડો ભોગીલાલ જે
સાહેસગ, સ ૨૦૦૩

ગાંધીજી નમાચુ (ગુજગતી અનુવાદ) — પ્રકાશક સસ્તુ
સ હિત્ય વર્ધક કાર્યાલય અ ૧૯૮૦

નિષ્કલ હિના મડવ ૧-૨ —વાલજી ગાવિદજી દેસાઈ, સ ૨૦૦૮-
સ ૨૦૧૩

ચાપક ધર્મભાવના —ગાધીજી, પ્રથમાજિતિ, ૧૯૩૭

નમાધિ માર્ગ —ધર્માનદ કોતખી, ૧૯૨૫

નુતનનિપાત (ગુજગતી અનુવાદ)—અનુવાદક ધર્માનદ કોતખી,
૧૯૩૧

અધ્યાનાગ—નમવાવાગ (નોન અને આથા આગમ અથનુ ગુજગતી
ઉપાત)—અ પાદક દલજીભ માલનજિયા, ગ ૪ વિદ્યાપીઠ
૧૯૫૫

સ્વામી વિવેકાનદ ભાગ ૧૦-૧૧ (‘ પાતજલ યોગસૂત્ર ’ના સૂત્ર
અને સ્વામી વિવેકાનદની અગ્રેજી ટીકાનો ગુજગતી

અનુવાદ વગેરે) — પ્રકાશક સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યા-
લય, સ ૧૯૫૩

૫ હિંદી

અહિ સાહિત્યદર્શન — શ્રી વિજયધર્મશુક્રિ

‘કલ્યાણ’ — ઉપનિષદ અ ક — ગીતાપ્રેસ, ગોઝખપુર, ૧૯૪૮

જાતક, પ્રથ ૧ થી ૬ (હિંદી અનુવાદ) — અનુવાદક આનંદ

કૌશલ્યાયન, પ્રકાશક હિંદી સાહિત્ય સંમેલન પ્રાગ

જૈન સંસ્કૃતિ ઓગ ગજશૃંગ — શ્રી સુરેન્દ્રપ્રસાદ ‘તરુણ’, ૧૯૬૪

દર્શન આગ ચિન્તન ખંડ ૧-૨ (ખંડ ૨ — જૈન ધર્મ ઓગ દર્શન)

— ૫ સુખલાલજી સધરી પ્રકાશક સુખલાલજી સન્માન

સમિતિ, ૧૯૫૭

દીધનિકા ૧ (હિંદી અનુવાદ) — રાહુન સાકૃત્યાયન અને જગદીશ

કાસ્ત્રપ, ૧૯૩૬

નિત્ય મનન (મૂળ હિંદી અને ગુજરાતી અનુવાદ) — ગાધીજી ૧૯૫૨

રામાયણ (ગોસ્વામી દ્વલસીદાસકૃત મૂળ અને ગુજરાતી અનુવાદ)

— પ્રકાશક સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય સ ૨૦૧૩

વૈદિક-ક્રોધ — લેખક સૂર્યકાન્ત વૈદિક રીસર્ચ સમિતિ, બનારસ

હિંદી યુનિવર્સિટી ૧૯૫૩

હિંદી ઋગ્વેદ (‘ઋગ્વેદ નો હિંદી અનુવાદ ’ — લાખા તન્કાર ૫

ગમગોવિંદ નિવેદી ઇન્ડિયન પ્રેસ લિ, પ્રયાગ ૧૯૫૪

૬ મરાઠી

મધ્યયુગીન ચિન્તન સિદ્ધિ શાસ્ત્ર

An Index to the Names of Mahābhārata (13 Vols)

—S Sorensen

Asya Vāmasya Hymn (Sanskrit text with the Bhā-
 syas of Sāyana and Ātmānanda and with
 English translation and notes)

—Dr. C. Kunhan Raja, Ganesh and Co.

Madras, 1956

Dictionary of Pali Proper Names, Vol II

Dynasties of Kali Age

—Pargiter

Five Minute Biographies —Dale Carnegie II, edition,
 1955

Geographical and Economic Studies in the Mhā-
 bhārata Upayana Parva

—Dr Moti Chandra, 1945

Hindu Dharma

—Gandhiji, 1950

History of Dharmasāstras Vol I to V

—Dr P. V. Kane, Bhandarkar Oriental Re-
 search Institute, Poona, 1930 to 1962

History of Indian Literature Vol I, II

—Dr M. Winternitz 1927 & 1933

How to win Friends & Influence People

—Dale Carnegie, 19th Indian edition.

How to Stop Worrying & Start Living

—Dale Carnegie, 1953

Indian Inheritance, Vol I

—Publisher Bharatiya Vidyā Bhavan,
Bombay, 1955

Indian Philosophy Vols I & II

—Dr. Radhakrishnan, seventh impression
1962, of Indian Edition 1947, George Allen &
Unwin Ltd, London

Indian Wisdom,

Monier Williams II edition, The Chowkham-
ba Sanskrit series, Varanasi, 1953

Introduction to the Pāṇcarātra and the Ahirbudhnyā
Samhitā —by F. Otto Schrader, Adyar
Library, Adyar, Madras, 1915

Lincoln, the Unknown —Dale Carnegie, 1935

Mahabharata —C. Rajgopalachari, VI edition, Bharatiya
Vidyā Bhavan, Bombay, 1958

Non-Violence in Peace & War, Vols I, II
—Gāndhiji, 1948 & 1949

On the meaning of the of Mahābhārata —V E
Sukhthankar

Shri Aurobindo came to me —Dilip Kumar Roy 1952

Some Problems of Indian Literature
—Dr M Winternitz, 1925

The Dialogues of Plato Vol II

—B. Jowett III edition

The Great Epic of India

—E. W. Hopkins, Yale Uni, 1920

The Jātaka, Vol. VI (English Translation)

—by Cowell

The Laws of Manu : Sacred Books of the East,
Vol. XXV —Translated by G. Buhler, 1886

Uttarādhyayana Sūtra & Sūtrakṛtiṅg Sūtra : Sacred
Books of the East, Vol. XLV

—Translated by H. Jacobi

The Origin of Species —Charles Darwin

Valmiki Rāmāyana —Translation by Griffith

૮ ક્રેડી

અભિધાનનાગ્રંથ : (પ્રાકૃત નંદકૃત, પ્રાકૃત કાશ)—વિજયનાગ્રંથસુત્રિ
ગોતાપદાર્થકાશ :—ગાધીજી, ૧૯૩૬

પાર્શ્વ-સદ્-મહાવૃણવો • (પ્રાકૃત-દિ દી શબ્દકોશ)—પ. ૬
ગ્રાવિદ્યાસ નિ સેત, કવકતા, સ. ૧૯૮૫

પૌનાણિક કથામૈત્રી :—ગાથાભાષ્ય પી મેન્સરી, સ. ૧૯૮૮

શબ્દગ્લન મહોદધિ : (ન સ્કૃત-ગુજરાતી કાશ)—પ. વાસજી મુનિ-
વિજયજી

English-Sanskrit Dictionary

—by Sir M. Monier Williams, II edition, 1956

Sanskrit-English Dictionary

—by Sir M. Monier Williams, II edition, 1951

The Practical Sanskrit-English Dictionary

—by V. S. Apte, 1890

૯ પ્રકીર્ણ

આશ્રમ ભગવાવલિ :—૧૪મી આવૃત્તિ, ૧૯૪૪

ઉપરાંત 'સંસ્કૃતિ', અને 'સ્વાધ્યાય'ના અંગ્રેજી, મુનશી ઇન્ડોલોજિકલ
રેસિસિટેશન વોલ્યુમ, ૧૯૬૩, Illustrated Weekly,
Harijan વગેરે

સકેતોની યાદી

અ. : અધ્યાય

- અનુ. (અ) મહાભારત અનુશાસનપર્વ (વ) અનુવાદ
 અ, બ, ક, ડ શ્લોકાનુ અનુક્રમે પ્રથમ, બીજું, ત્રીજું અને ચોથું ચરણ
 અથો : ગમાયણુ-અથોધ્યાકાડ
 આદિ. : મહાભારત-આદિપર્વ
 આગ., આગમ્યક. મહાભારત-આગમ્યકપર્વ
 આશ્વ. : મહાભારત-આશ્વમેધિપર્વ
 ઇશ. ન., ઈ. ઉ., : ઇશ., ઇશોપનિષદ
 ઉદ્યોગ : મહાભારત-ઉદ્યોગપર્વ
 ઉ. કા. : ગમાયણુ-ઉત્તરકાડ
 ઉત્તર પુ. : ઉત્તરપુનાણુ (જીન)
 ઉ સૂત., ઉ.સૂ. : ઉત્તરગમ્યવન સૂત
 ઐત. ઉ ઐતરેય ઉપનિષદ
 કં. ઉ., કં. કં ઉપનિષદ
 કૂર્મ પુ. : કૂર્મપુનાણુ
 કે. ઉ., કેવ. ઉ., કેવલ્ય ઉ કલ્પ ઉપનિષદ
 ગુજ. : ગુજરાતી
 ગો. બ્રા. : ગોપથ બ્રાહ્મણુ
 ચિ. : મહાભારત-ચિત્રશાલા પ્રેક્ષની વાચના
 જા ઉ, જાદોગ્ય ઉપ જા દોગ્ય ઉપનિષદ
 તુલ. ગમા, તુલ. ગમાયણુ : ગમાયણુ-તુલસીદાસજીવન
 તેલ્લેબિંદ્ર • તેલ્લેબિંદ્ર ઉપનિષદ

તેતિ, તેતિ ઉ, તેતિ ઉપ નૈતિરીય ઉપનિષદ
 ત્રિષ્ટિ, ત્રિષ્ટિયસ્તિ ત્રિષ્ટિમલામપુરુષયગ્નિ
 દ અ ના અ નો ઇતિરામ દક્ષિણ આફ્રિકાના અત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ
 દશ દશવૈકલિક સૂત્ર
 દા ત દાખવા તરીકે
 ધરમ ધરમપદ ગુહ્યનાતી અનવાદ સાથે
 ધમ્મ ધરમપદ-હિંદી અનુવાદ માથેનુ
 ધા ધાતા
 ધૂત ધૂતનાદુ
 નાગ પા માગ હ નાગ પગિયા ન ઉપનિષદ
 નીન, નાક પતિ નીનકર
 પદ પદપ્રગણ (વર્ણિક)
 પદ પુ પદપ્રગણ (જેન)
 પ પડિત
 પા મ પાદમીપ
 પા નો પાદ નોધ
 પા તો પાપ પાત જલ મોતસૂત પાપ
 પુ પુસ્તક
 પૃ પૃષ્ઠ
 પ્ર આ પ્રથમ આવૃત્તિ
 પ્ર પ્રકરણ
 પ્ર અડ પ્રથમ અડ
 પ્ર પ્રાકૃત
 રે રેશ સતિન
 ગા કા બાત ગમાવજુ-ગા નકા
 અ ય અદ્યગ્નિ-ધર્માન દ ધસબી રૂત

- મૃ. ઉ. બ્રહ્મ. ઉ. : બ્રહ્મદાન્તર ઉપનિષદ
 બ્રહ્મગિન્દુ ઉ. : બ્રહ્મગિન્દુ ઉપનિષદ
 ભાગવત., ભા. પુ., ભાગ પુ. : ભાગવત પુરાણ
 મનુ. : મનુસ્મૃતિ
 મ. ભા. : મહાભાગત
 મ. ભા. અને ઉ. મન. : મહાભાગત અને ઉત્તરમન્યનસન
 માણ્ડૂ. ઉ, માણ્ડૂક્ય ઉપ : માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ
 માર્કેંડેય પુ. : માર્કેંડેય પુરાણ
 મુણ્ડક ઉ. : મુણ્ડક ઉપનિષદ
 મૈત્રાયણી ઉ. : મૈત્રાયણી ઉપનિષદ
 યુધિ. : યુધિષ્ઠિર
 યો., યો સ. : યોગસૂત્ર
 યામુ. : યામુપુરાણ
 વા. ગ. : ગમાયણ-વાત્સીકિ દૂત
 વિ. : વિદ્યાતા
 વિ. ચૂ. : વિવેક ચૂડામણિ
 વિ. સ. : વિશ્વસહસ્રનામ
 વિ. સં. મં., વિશ્વ મ. મ. : વિશ્વસ હિતા મંડળ
 શત બ્રા., શતપથ બ્રા. : શતપથ બ્રાહ્મણ
 શલ્ય : મહાભાગત-શલ્યપર્વ
 શા. ભા. શા ભાષ્ય : શાકલભાષ્ય
 શાંતિ : મહાભાગત-શાંતિપર્વ
 શ્વેતા. : શ્વેતાશ્વતઃ ઉપનિષદ
 સભા. : મહાભાગત સભાપર્વ
 સર્. : સન્ધ્યાવે
 સં. : સ સ્મૃત

સ્ત્રી. : મહાભારત-સ્ત્રીપર્વ

સ્વર્ગ. મહાભારત સ્વર્ગસિદ્ધિપર્વ

> (૬) વંશપર પરા
(૫) કાર્યકાવ્યપર પરા

* જે શ્લોકમાં

ત દેવા વ્રાદ્ધર્મ વિદુઃ (મહાભારત)

ત ઘય વ્રુમ માદ્ધર્મ (ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર)

તમહ તૂમિ વ્રાદ્ધર્મ (ધર્મપદ)

અગ્નિ આવે છે ત્યાં આ નિશાન મૂક્યું છે

Adi - Mahābhārata —ĀdiParvan

B. : Mahābhārata —Bombay edition

Crit : Mahābhārata —Critical edition

MWD Sanskrit-English Dictionary by Sir M. Monier
Williams, II Edition

N Footnote

ભારત-રત્ન

ઉપક્રમ (અ. ગ્રંથબીજ)

૧. નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તત્તો જયમુદીરયેત્ ॥

નારાયણ—નરોત્તમ નર અને દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને ‘જય’ નો—મન્યું ઉપરના ધર્મના જયનું જેમાં કથન છે તેવા મહાભારતનો—પ્રારંભ કરીએ.

આ નમસ્કાર શ્લોકે મં ભાળી દક્ષિણની વાચનાઓમાં નથી, તેથી ક્ષેપક છે એ નિશ્ચિત છે. પરંતુ પ્રાચીન મંગલ હોવાથી સમીક્ષિત વાચનાએ આદિપર્વના પ્રારંભમાં સ્વીકારેલા છે.^૨

દેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે ‘જય’ મહાભારતનાં આદિપર્વનું નામ છે, અથવા ‘જય’ ફક્ત મહાભારતગ્રંથનું જ નામ છે. પણ એમ નથી.^૩ આ ‘જય’ સંજ્ઞા મહાભારતને આપેલી છે, સાથે મહાભારતના

૧. (૧) મન્યુઃ પરોત્કર્ષ દેખીને થતા ઈર્ષ્યાસમુત્પિત ક્રોધ અને દેવ્ય, શોક, અસુખા આદિ લાગણીઓ. જુઓ ૧-૧-૬૫, ૬૬, ૮૮, ૧૮૩; ૫-૨૬-૪૫, ૪૬; ૧૧-૧-૩૬ ઇ. તથા એ શ્લોકો ઉપરની પં. નીલકંઠની ટીકા.

(૨) ધર્મ : સદ્ગુણ, સુનીતિ, સત્કર્મ, કર્મ, ન્યાય, સદાચરણ, અનુગમ-પંથ ઇત્યાદિ (જુદા જુદા સંદર્ભોના આધારે).

૨. મં ભાળી સમીક્ષિત વાચના—આદિ ૫. ૯૮૩.

૩. ૧-૫૮-૧૯; ૧૮-૫-૩૯; ૨૫ગી. ક્ષેપક ૪૧.

એક ઉપાખ્યાન ‘વિદુરાપુત્રાનુશાસન’ને^૧ મહાભારતમાં જ ‘જય’ સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી છે. વળી પાંચરાત્ર સંગ્રહયત્રી ત્રણ મુખ્ય સંહિતાઓ પૈકી એકનું નામ ‘જ્યાખ્ય-સંહિતા’^૨ છે.

મહાભારતની કથા એ મનુ ઉપરના ધર્મના જયની કથા છે.^૩ ‘વિદુરાપુત્રાનુશાસન’ માતા કુંતીએ, પાંડવોનો યુદ્ધોત્સાહ પ્રજ્જ્વલિત કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ મારફતે તેમને સંદેશારૂપે કહેવડાવ્યું હતું. એમાં સિધુરાજથી હારીને દીન તથા નાસીપાસ થઈ બેઠેલા સૌવીરના રાજ સંજયને, તેની વીર ક્ષત્રિયાણી માતા વિદુરાએ આપેલા પ્રોત્સાહનથી ઉત્તેજિત થઈને એણે પોતાના ચતુઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો તેની કથા

૪. (૧) ૫-૧૩૪-૧૭.

) મં. ભા. અંતર્ગત ‘નારાયણીય’માં ૩૬-નારાયણ યુદ્ધની કથા છે, તેનું ‘નારાયણ જય’ (૧૨-૩૩૦-૬૭) નામ છે, એ અહીં સંરખાવનું પ્રસ્તુત છે. વળી ‘નારાયણીય’ (સાંતિ. ૧. ૩૨૧ થી ૩૪૦)ના હલ્લેખો ધ્યાનપૂર્વક વપાસતાં ઉપરના નારાયણ શ્લોકમાં કહેલો ‘જય’ રાજ પાંચરાત્ર પરંપરા અનુસાર ભજવાન નારાયણ-પરમદાના, આશુરી તત્ત્વો ઉપરના ‘જય’નું ઉચ્ચારણ સૂચવે છે. (જુઓ ૧૨-૩૨૨-૩૧, ૩૨; ૩૨૩-૩૯, ૪૦; ૩૨૬-૧૨૨ ઇ.)

૫. પાંચરાત્ર સંગ્રહયત્રી ત્રણ મુખ્ય સંહિતાઓ-સાત્વત, પીષ્કર અને જય કે જયા છે. આ સંહિતાઓ પ્રાચીન પાંચરાત્ર સંગ્રહયત્રીનાં ત્રિરત્ન ગણાય છે. ‘ઐતરેય’ અને ‘સતપથ’ બ્રાહ્મણમાં આ સંગ્રહાય વિશે હલ્લેખ હોઈ આ સંગ્રહાય ઈ. સ. પૂર્વે દસમી સદાબ્દી જેટલો પ્રાચીન તો છે જ. (‘જ્યાખ્ય-સંહિતા’ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧, ૬, ૧૩ થી ૧૫ ઇ., *Introduction to the Pāṇicārātra and the Ahirbudhnyā Samhitā*માં જુદા જુદા હલ્લેખો અને ‘જ્યાખ્ય સંહિતા’ અધિકષાઠ ૧-૨) આ સંહિતાઓ શ્રુતકાળ દરમ્યાન એટલે કે ૪મી કે ૫મી સદીમાં રચાયેલી છે. (‘જ્યાખ્ય-સંહિતા’ પ્રસ્તાવના).

૬. જુઓ નીચે શ્લોક ૬, ૭.

છે. 'જ્યાપ્ય-સંહિતા' જ્યારે ધર્મનો વૃદ્ધિ થતો હતો અને અધર્મનો નાશ થતો હતો, ત્યારે ભક્તોના 'જ્ય' માટે અને પોતાના હિત માટે નારદે પૂજવાથી, ભગવાન કમલલોચન નારાયણે કહી હતી.^૭

એટલે આ બધા હિસેબો ઉપરથી જણાય છે કે 'જ્ય' સંજ્ઞા જેમાં વિજ્યકથા હોય કે વિજ્ય મેળવવા માટેનો ઉપદેશ હોય તેવા ભુદા ભુદા ગ્રન્થો (અને કથાઓ કે આખ્યાનો) માટે એક સર્વસામાન્ય નામ તરીકે વપરાતી હશે. એ વિજ્ય ભૌતિક કે આધ્યાત્મિક ગમે તે પ્રકારનો હોઈ શકે. મહાભારતના મંગલ તરીકે મુકાયેલા ઉપરના શ્લોકમાં 'જ્ય' ભૌતિક વિજ્યની કથાના એકદમ સ્પષ્ટ રીતે આત્મિક વિજ્યને નિરૂપે છે.

'જ્ય'નો ઉપર કરેલો અર્થ હિંદુ પરંપરામાં વ્યાપક રીતે માન્ય થયેલો છે. માર્કંડેય પુરાણમાં આવેલો 'સત્યશતીપાઠ' નારાયણ અને નરને વંદન કરીને આહુ કરવામાં આવે છે.^૮ દેવીના વિજ્ય એ 'જ્ય'

૭. સંપ્રદે સયા ધર્મે અધર્મે નાશમાગતે ।

નારદેન યથા પૃષ્ઠો દેવઃ કમલલોચનઃ ॥ ૧-૭૨

જયાર્યમપિ મજ્ઞાનાં હિતાર્યમપિ ચાત્મનઃ ।

અનુદ્વિષદો યદ્દેન સારાત્સારતરા શુભા ॥ ૧-૭૩

જયાર્યં નિપદં તન્મેં બ્રહ્મમૂલાદિનિસ્સૃતમ્ ।

અમૂર્તાદ્ગનાઘદ્ગત્ નિર્ધાતો જાયતે સ્વયમ્ ॥ ૧-૭૪

જયેતિ વિમલં નામ પ્રણીતં વિશ્વર્મણા ॥ ૧-૭૫

('જ્યાપ્યસંહિતા' અ. ૧)

૮. અથ ચન્ડીશટપ્રકારઃ ।...હસ્તલિગિતપુસ્તકં

સ્થાપયિન્વા નારાયણં નમસ્કૃત્યેતિવચનાન્ ૐ નારાયણાય નમઃ

નરાય નરોજમાય નમઃ દેવ્યૈ સરસ્વત્યૈ નમઃ વ્યાસાય નમઃ

ઇતિ નમસ્કૃત્ય પ્રણવમુચ્ચાર્ય ગર્વશટાન્તે પ્રણવં પટેન્ ॥

[પર્વગિયુ, પૃ. ૧૦]

છે, અને તેના આરંભ નારાયણ નમસ્કૃત્ય નરં વગેરે બોલ્યા બાદ થાય છે.

નવરાત્રિનત પાળવાનું વર્ણન કરતાં ભટ્ટ નીલકંઠ એમના 'સમય' અથવા 'કાલમયૂખ' નામના ગ્રંથવિભાગમાં ચંડીપાઠનું ફળ વર્ણવે છે, ત્યાં, પ્રસંગવશાત્ કહે છે કે 'નારાયણાદિને, નમસ્કાર કરીને પાઠ કરવો.' અને પછી નારાયણં લોક ટાંકીને કહે છે કે,

“લવિષ્યપુરાણુ માં ‘જય’ સંખ્યા નીચે ગણાવેલા મંથોને ‘સમજવામાં આવે છે, અકાર પુરાણો, રામાયણ, વૈષ્ણવ ધર્મશાસ્ત્રો, શૈવ ધર્મશાસ્ત્રો, મહાભારત નામથી જાળખાતો કૃષ્ણ દ્વિપાયન-અર્ણવ પાંચમો વેદ, શિવે (કહેલા) ધર્મો અને મનુએ કહેલા ધર્મો જિટલાને મનીષીઓ, ‘જય’ કહે છે.” ૧૦

૬. નીલકંઠ ભટ્ટ (સં. ૧૧૧૦-૪૫ આસપાસ) આ નારાયણ ભક્તના પૈન, હતા. એમના પિતાનું નામ રાંકર ભટ્ટ હતું. જમના અને ચંબલના સંગમ પ્રાંતે આવેલા ભરૂંદના રાજ ભગવંત દેવે તેમને આશ્રય આપ્યો હતો. તેના આશ્રયે રહીને તેમણે ‘ભગવંતભારતકર’ નામે ગ્રંથ લખ્યો હતો. આ ગ્રંથના ૧૨ વિભાગ કરેલા છે. સંસ્કાર, આચાર, કાલ, આર્ષ, ભતિ, વ્યવહાર, દાન, ઉત્સર્ગ, પ્રતિષ્ઠા પ્રાયશ્ચિત્ત, શુદ્ધિ અને શાન્તિ. તે સર્વ ‘મયૂખ’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ સિવાય તેમણે ‘વ્યવહારતત્ત્વ’ અને ‘કુંડોદ્યોત’ ગ્રંથો પણ રચેલા છે.

[મધ્યમીન ચરિત્રકોશ, પૃ ૪૧૧]

મંજીના દીકરાકાર ચં. નીલકંઠ ચતુર્ધર આ ભટ્ટ નીલકંઠથી જુદા છે.

(૧૦. 'અષ્ટાદશપુરાણાનિ રામસ્ય ચરિતં તથા ।

વિદ્યુત્તર્માદિસાત્ત્વાણિ શિવધર્માશ્ચ ભારત ॥

કાર્ણી ચ પચ્ચમો વેદો યન્મહાભારતં સ્પૃતમ્ ।

દૌવાશ્ચ ધર્મી રાજેન્દ્ર માનવોક્તા મહીરતે ।

જયેતિ નામં ઇતેષાં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ ॥ इति.

[સમય અર્થાત્ કાલમયૂખ, પૃ. ૧૨]

૨. આદ્યં પુરપમીશાનં પુરુહૂતં પુરુષુતમ્ ।
 રુતમેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યક્તાવ્યક્તં સનાતનમ્ ॥^૧ ૧-૧-૨૦
૩. અસત્ત્વ સત્ત્વૈવ ચ ચદ્વિચં સદસતઃ પરમ્ ।
 પરાવરાણાં સ્થાનં પુરાણં પરમવ્યયમ્ ॥^૨ ૧-૧-૨૧
૪. મન્નલ્યં મન્નલં વિશ્નું વરેણ્યમનઘં શુચિમ્ ।
 નમસ્કૃત્ય હૃપીકેશં ચરાચરગુહ હરિમ્^૩ ॥ ૧-૧-૨૨
૫. મહર્ષેઃ પૂજિતસ્યેહ સર્વલોકે મહાત્મનઃ ।
 પ્રવક્ષ્યામિ મતં કૃત્સ્નં વ્યાસસ્યામિતતેજસઃ^૪ ॥ ૧-૧-૨૩

જે આદિપુરુષ છે, જે ઈશ છે, અસંખ્ય લોકો જેનું યજમાન
 યજન કરે છે, સ્તાવન કરે છે; જે ઋત-ઈશ્વરી કાનૂન, એક
 અક્ષર બ્રહ્મ છે; જે વ્યક્ત અવ્યક્ત અને સનાતન છે; જે
 સત્ અસત્ અને સત્ અસત્થી પર એવું વિશ્વરૂપ છે (એટલે
 કે સર્વરૂપ છે); જે પરાવરના સ્થાન છે, પુરાણ અને પરમ
 અવ્યય છે; જે મંગલ કરનાર અને (સ્વયં) મંગલ છે, જે
 વિષ્ણુ (વ્યાપક) શ્રેષ્ઠ નિષ્પાપ અને પવિત્ર છે તેવા ચરાચરના
 શુરુ હૃપીકેશ હરિને નમસ્કાર કરીને, સર્વ લોકમાં પૂજાએલ
 અમાપ તેજસ્વી મહાત્મા મહર્ષિ વ્યાસનો સંપૂર્ણ મત—
 સિદ્ધાંત કહીશ.

૧. આ શ્લોકો સાથે સર. ૧-૧ ૧૯૨ થી ૧૯૬; ૬-૩૦ ૩, ૨૧ (ગીતા. ૮-૩, ૨૧); ૬-૩૧ ૧૯ (ગીતા. ૬-૧૯); ૬-૩૩ ૩૭ થી ૪૦ (ગીતા. ૧૧ ૩૭ થી ૪૦); ૬-૩૫ ૧૩ થી ૧૮ (ગીતા. ૧૩ ૧૩ થી ૧૮), સર. ૦ તૈત્તિ. ઉપ. ૨ ૧ ૧.

૨. =૩. ૧ ૫૫ ૨; ૫૬-૧૨ આ બન્ને રચણે વૈશંપાયને અનુક્રમે પડેલા સંદર્ભમાં મં. બા. ૦ કથાવસ્તુ વર્ણવનાં અને બીજા સંદર્ભમાં ચિરંતન મં. બા. ૦ કહેવાની રાજ્યાત કરતાં આ શ્લોક કહ્યો છે.

નૈમિષારણ્યમાં કુલપતિ શ્રીનંદે બાર વર્ષના સત્રની દીક્ષા લીધી હતી. દરમિયાન સોમદર્પણના પુત્ર હિમજવા સત્ર પુરાણી, જનમેજય પારીક્ષિતના સર્પસત્રમાં વૈશંપાયને કહેલી મહાભારતકથાનું શ્રવણ કર્યા બાદ ઘણાં તીર્થો અને સમંતપંચક^૩ અને કુરુક્ષેત્ર વગેરે સ્થળે ફરીને શૌનકના સત્રમાં આવ્યા.^૪ ત્યાં ઋષિએએ ‘આખ્યાનવરિષ્ઠ, સૂક્ષ્માર્થ-ન્યાયપુક્ત, વેદાર્થભૂષિત, ભારત-ઇતિહાસ’^૫ સાંભળવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતાં સત્ર પુરાણીએ આ ચાર સોદેથી પરમાન્મા અને પરમઋષિ વ્યાસને નમન કરી મંગલાચરણ કર્યું.

૬. દુર્યોધનો મમ્યુમયો મહાવ્રુમઃ

સ્વન્ધઃ કર્જઃ શકુનિસ્તસ્ય શાલાઃ ।

દુઃશાસનઃ પુષ્પફલે સમૃદ્ધે

મૂલં રાજા પૃથરાદ્યોઽમનીર્વી' ॥

૧-૧-૬૫

૭. સુધિહિરો ધર્મમયો મહાવ્રુમઃ

સ્વન્ધોઽર્જુનો ભીમસેનોઽસ્ય શાલાઃ ।

માદ્રીસુતૌ પુષ્પફલે સમૃદ્ધે

મૂલં કૃષ્ણો મહા ચ વ્રાહ્મણાશ્ચ' ॥

૧-૧-૬૬

૩. સમંતપંચક એટલે કુરુક્ષેત્રનો એક વિભાગ. ત્યાં ક્રોધથી ક્ષત્રિયોનો એકવીસ વખત સંહાર કરી યજ્ઞશ્રામે તેમના લોહીથી પાંચ ધરા બર્ષા હતા. એટલે ખળીથી તે વિભાગ ‘સમંતપંચક’ એ નામે ઓળખાવા માંડ્યો. ૧-૨-૧ થી ૬; ૩-૧૧૭-૫ થી ૧૦.

૪. ૧-૧-૧ થી.

૫. ૧-૧-૧૫ થી.

૬. = ફે. ૫-૨૬-૪૫

૭. = ફે. ૫-૨૬-૪૬

૮. સર૦ (૧) વ્રજાણો હિ પ્રતિગ્રાહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુલ્લસ્યૈવાન્તિવસ્ય ચ ॥ ૬-૨૬-૨૭

(ગીતા, ૧૪-૨૭)

દુર્યોધનરૂપી એક મન્યુમય મહાવૃક્ષ છે, કર્ણુ તેનું થડ છે, શકુનિ તેની ડાળીઓ છે, દુઃશાસનરૂપી ક્ષણકૂલથી તે લચેલું છે અને દ્વંદ્વી દષ્ટિનો (અમનીષી) ધૃતરાષ્ટ્ર તેનું મૂળ છે.

યુધિષ્ઠિરરૂપી એક ધર્મમય મહાવૃક્ષ છે, અર્જુન તેનું થડ છે, ભીમસેન તેની ડાળીઓ છે, માદ્રીપુત્રો (નકુલ, સહદેવ) રૂપી ક્ષણકૂલથી તે લચેલું છે, અને કૃષ્ણ, બ્રહ્મ તથા બ્રાહ્મણો-બ્રહ્મવિદો-તેનું મૂળ છે.

મંભાળની શરૂઆત કરતાં સૂતે ઉપમા આપીને આ ‘છતિહાસ’ ‘મન્યુ’ અને ‘ધર્મ’ વચ્ચેના યુદ્ધનો છતિહાસ છે એમ બતાવ્યું છે. ૪

બન્ને પક્ષે મહાસુદની તૈયારીઓ પૂર અડપે ચાલી રહી હતી તે વખતે દુર્યોધન તરફથી દૂતકાર્ય માટે આવેલા સંજય સમક્ષ તેના વક્તવ્ય પછી

(શ્રીકૃષ્ણ): ‘હું જ અમૃત અને અવ્યય બ્રહ્મની, શાશ્વત-સનાતન ધર્મની અને એકાન્તિક પરમસુખની પ્રતિષ્ઠા (સ્થિતિ) છું.’

(૨) તેજઃ સમા શાન્તિરનામયં શુભ, તથાવિધં વ્યોમ સનાતન ધ્રુવમ્
પૃતૈઃ શબ્દૈર્ગમ્યતે બુદ્ધિરેનૈસ્તસ્મૈ નમો વ્રહ્મણે વ્રાહ્મણાય ॥ ૧૨-૨૬૨-૪૫

બુદ્ધિરૂપી નેનવાળાઓ (સંયમપ્રાપ્ત), તેજથી, ક્ષમાથી, (નિષ્કામ કર્મ) કરવાથી મળેલી શાન્તિ વડે દુઃખરહિત, શુભ, આકાશના જેવું સંયત્તરહિત, અકુન્દિત (તત્તત્ત્વ અર્થિયં અકૃત્રિમ, નીલં) સનાતન ધ્રુવ એવા જે (બ્રહ્મને) પ્રાપ્ત કરે છે તે બ્રાહ્મણ(રૂપી)—બ્રહ્મથી અલિપ્ત બ્રહ્મવેદી (નીલં)—બ્રહ્મને નમસ્કર.

(૩) સરં ભગવાન વાસુદેવ વિષેના વચનો ૧-૧ ૧૯૩ થી ૧૯૭.

૪. જુઓ શ્લોક ૧, ૫. ૧ થી

પાંડવો માટે ન્યાયી રાજ્યભાગની માગણી મૂકતા શ્રીકૃષ્ણપ્રવચનમાં થોડા પ્રોત્સાહક આ શ્લોકો છે.^૫ શ્રીકૃષ્ણે તેમના પ્રવચનમાં સંપ રાખવા માટે (૧) ‘વંનનાં વાઘ ઝંને’ વન જી તથા (૨) ‘સતા અને શાલવૃક્ષ’ની ઉપમાઓ^૬ આપીને સુદૃઢ થાય તો ન્યાયી અને અન્યાયી બંને પક્ષના

૨. ૫. ૧૭૯માં ઉપર શ્લોક ૬, ૭ની નોંધ ૧, ૪, ૬.

૧. ૬. (૧) ‘પુત્રો સહિત રાજ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર વન છે અને હે સંજય! પાંડવો તેમાંના વાઘ છે. માટે વાઘ સાથેના વનને તમે કાપો નહિ તેમ જ વનમાંથી વાઘનો પણ નાશ ન થાયો. વન વિનાનો વાઘ માર્યો જાય છે અને વાઘ વિનાના વનને લોકો કાપી નાખે છે, આથી વાઘ વનનું રક્ષણ કરે અને વન વાઘનું પાલન કરે એ ઠીક છે.’ (૫-૨૬-૪૭, ૪૮)

૨. ‘હે સંજય! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો સત્તાને રથાને છે અને પાંડવો શાલ-વૃક્ષના રથાને છે. મહાવૃક્ષના આશ્રય વિના સત્તા કદાપિ વધતી નથી.’ (૫-૨૬-૪૯); વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને (વિદુરનીતિમાં આંતર-કસબ અટકાવવા માટે અહ્ય પાંડવો ઉપમા (૧)થી બે વખત સમજાવી જોયું. (૫ ૩૭-૪૧, ૪૨ અને ૬૦) અને ઉપમા (૨) થી એક વખત (૫ ૩૭-૫૬) કહ્યું હતું.

પાસિ જતક રજર ‘અમ્ય જતક’માં ઉપમા (૧)ને રફુટ કરતી કથા આ મમાલે છે: (આવી જ કોઈ લોકમયલિત કથા ઉપરથી આ ઉપમા મયલિત થઈ હતી),

‘એકે, વનમાં બાધિસંત્ર વનદેવતા થઈને જન્મ્યા હતા. તેમનાથી થોડે દુર બીજા વૃક્ષ ઉપર એક બીજે વનદેવતા રહેતા હતા. વનમાં સિંહ અને વાઘ રહેતા હતા. એટલે બીકને લીધે કોઈ માલસ ત્યાં ખેતી કરતું નહીં, તેમ જાડ પણ કાપતું નહિ. એ વાદમિત્ર બતબતના શિકાર કરીને, ખાતાં પચેલું માંસ (મગે લાં) મૂળને ચાલ્યા જતા એટલે માંસના સડવાથી ત્યાં ખૂબ દુર્ગંધ આવવા લાગી.

લાવિ સર્વનાશની આગાહી કરી હતી, જે સાચી હતી. ૭

રાત્રી ધૂનરાખી વિદુરના નીતિઉપદેશ પછી બ્રહ્મવિદ્યા મદલ્યુ કરવા

એટલે મૂર્ખ સારાસારાના બાન વિનાના, આધળા (સમજ વગરના કે દૂષ્ટ દષ્ટિના) ખીલ જ્ઞદેવતાએ દુર્ગ ધધી કટાણીને વાધસિંહને ભગાવાનો વિચાર મૂર્ખો બાધિસત્ત્વ ના પાડી અને કહ્યું કે તેમને લીધે જ આપણા ઘર સુરક્ષિત છે

પણ પેલા મૂર્ખ વનદેવતાએ તો એક દિવસ ભય કરી પેખાડીને એ વાધસિંહને ભગાડી મૂંઝા પછી મનુષ્યોએ વાધ સિંહના પગલાના નિરાશન જોયા નહિ તેથી સમજ્યા કે વાધસિંહ ખીલ વનમાં જતા રહ્યા છે એટલે તેમણે વનનો એક ભાગ કાપી નાખ્યો પેલા જ્ઞદેવતા બાધિસત્ત્વ પાસે ગયો અને કહ્યું ‘મિ ! મે તમારું વચન માન્યું નહિ અને તેમને નસાડી મૂંઝા હવે તેમના જવાની વાત જાણીને મનુષ્યો વન કાઠે છે તો શું કરવું ?’

તેઓ ખીલ વનમાં રહે છે ત્યાંથી બાધાવી લાવો ’ ત્યાં જઈને જ્ઞદેવતાએ હાથ જોડીને મળ્યું

एव व्याघ्रा निवत्तद्वा,

पद्ममेव महावर्न,

मा वन छिदि नियम,

व्याघ्रा मा ह्यु निव्वता ।

‘આવો વાગો ! પાછા ચાલો, પાછા મહાવનમાં ચાલો, (જેથી) વાધ વિનાના વનને લે કો કાપે નહિ અને વાધ પણ વન વિના રહે નહિ ’

પણ વાધ સિંહ પાછા ન આવ્યા એકલો દેવતા પાછો આવ્યો થોડા જ દિવસોમાં લોકોએ આખા વનને કાપી નાખ્યું અને ત્યાં ખેતી થવા લાગી

૭. મલકથી તેમાં ચ આતરકલકથી વિનાશ થાય છે જુઓ ‘યુદ્ધ નિરર્થકતા’ (પ્રકર ૧૩)

માટે ઋષિ સનત્સુજાતનો ઉપદેશ સાંભળવા તૈયાર થયા ત્યારે આ જ 'અમનીષી' રાજાને મહર્ષિ વ્યાસે 'મનીષી' કહ્યા છે.^૮ મં ૯૫૦માં અનેક ઠેકાણે વ્યક્ત થતી મહાકવિની પૂર્વમહરહિત ઉદારતા પૈકીનો એ પણ એક પ્રસંગ છે.

પૂ. ગાંધીજીએ ભારતચુક્રની ચર્ચા કરતાં તેને દેવી અને આસુરી વૃત્તિઓ વચ્ચેના યુદ્ધ સાથે સરખાવતાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે : 'હું તો દુર્યોધનાદિને આસુરી વૃત્તિઓ ગણું છું, અને અર્જુનાદિને દેવી વૃત્તિઓ ગણું છું. ધર્મક્ષેત્ર એ આપણું શરીર છે. તેમાં દ્વંદ્વ ચાલ્યું જ નામ છે. તેનું આખેહૂખ વર્ણન અતુલની ઋષિકવિએ આપ્યું છે. કૃષ્ણ એ અંતર્યામી છે, ને શુદ્ધ ચિત્તમાં તે હંમેશાં ધડિયાળની જેમ ટકટકયા કરે છે. જો તે ચિત્તને ચિત્તશુદ્ધિરૂપી ચાવી ન આપી હોય તો અંતર્યામી ત્યાં છે તો ખરા જ, પણ ટકટક તો બાહ્ય થઈ નામ છે.'"^૯

મં ૯૫૦ ધર્મ અને મન્યુ—અધર્મ, દેવી અને આસુરી વૃત્તિઓ વચ્ચેના યુદ્ધનું વર્ણન કરે છે એ તેના ખીમ વિસ્તૃત, સ્પષ્ટ અને હેતુ-પૂર્વક રચાયેલા ભાગોથી જણાય છે. આદિપર્વના 'આદિવંશાવતરણ' વિભાગમાં દુર્યોધનને કલિ તથા પોલસ્ત્ય અસુરોના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા અને યુદ્ધિહિરને ધર્મ તથા ખીમ દેવોથી ઉત્પન્ન થયેલા કહ્યા છે.^{૧૦} ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સનાતન દેવાધિદેવ નારાયણના અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા વર્ણવ્યા છે.^{૧૧} આ અગ્રાઉ અધર્મના ભારથી પીડાતી

૮. ભુએ ૫-૪૨-૧.

૯. 'ધર્મમંથન'માં 'ગીતાનો અર્થ', પૃ. ૪૪૬-૪૭, વધુમાં ભુએ ૫. ગાંધીજીના *Hindu Dharma* માં *The Teaching of the Gita*, P. 179.

૧૦. આદિ ૦ મ ૧૧.

૧૧. ૧-૧૧-૯૦

ધરાદેવીએ પરમેષ્ઠી બ્રહ્માજીને, અધર્મનો ત્રાસ દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરી અને બ્રહ્માએ સર્વ દેવોને આશ્ચર્ય તત્ત્વોનો વિરોધ કરવા માટે આદેશ આપ્યો તેનું પૌરાણિક ઢબનું વર્ણન છે.^{૧૨}

આ વસ્તુ એનાથી ય વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક અને હેતુલક્ષી રીતે ‘આરણ્યકપર્વ’માં દર્શાવી છે.^{૧૩} પાંડવો વનવાસી હતા. દુર્યોધન સત્તા અને સમૃદ્ધિની ટોચે હતો. એ સમયે પાંડવોને પોતાની સંપત્તિ બતાવી શરમાવવા માટે દુર્યોધન અને તેના સામીતો હજારો રથ અને હાથીઓ લઈને ભારે દાઢથી દ્વૈતવનમાં ગયા; પણ માર્ગમાં ચિત્રરથ ગાંધર્વ સાથે લડાઈ થતાં બધા દેદ પકડાયા, ત્યારે પાંડવોએ તેમને મદદ કરી બચાવ્યા. આનાથી અતિશય શરમાઈને તથા ખેદ પામીને દુર્યોધને પ્રાયોગવેશન—આમરણાત ઉપવાસનો નિર્ણય કર્યો. આ નિર્ણયની જાણ થતાં દૈત્યો અને દાનવોએ દુર્યોધનને મંત્રક્રિયાઓથી પાતાળમાં બોલાવ્યો અને તેને તેના અન્યાયથી ગભ્ય કરવાના નિર્ણયને જરાય નરમ ન પાડવા સમજાવ્યો. વળી કહ્યું કે, ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ જેવાના મનમાં અસુરો—આશ્ચર્ય વિચારો—અવેશ કરશે, તેઓ ધર્મને કારે મૂકીને તારે માટે યુદ્ધ કરશે, તને વિજય મળશે.^{૧૪} વળી તું અમને વિપાદમાં ન લઈ જા—વિપાદ ન પમાડ, એ તને શાલતુ નથી. હે કૌરવ! તું નાશ પામે તો અમારો પક્ષ પણ ક્ષીણ થાય. તારે અન્ય પ્રકારની બુદ્ધિ કરવી નહિ. જેમ પાંડવો દેવોની ગતિ તેમ સદાય તું અમારી ગતિ છે.^{૧૫} એમ

૧૨. આદિ. ૦ અ. ૫૮.

૧૩. આરણ્યક. ૦ અ. ૨૨૫ થી ૨૪૦.

૧૪. ૩-૨૪૦-૧ થી ૨૨.

૧૫. મા વિપદં નયસ્વાસ્માન્નૈતત્ત્વયુપપચતે ।

વિનષ્ટે ત્વયિ ચાસ્માકં પદ્મો હીયેત કૌરવ ॥ ૩-૨૪૦-૨૩.

કલા બાદ દુર્યોધનને ‘તું જય મેળવ’ એમ આશિષ આપીને, તેઓએ જવાની અનુરા આપી. ૧૬

૮. શ્રુત્વા હિ મમ વાક્યાનિ શુદ્ધયા યુક્તાનિ તત્વતઃ ।

તતો જ્ઞાત્યપિ માં સૌતે પ્રજ્ઞાચક્ષુપમિત્યુત ॥ ૧-૧-૬૦૧

હે સૌતિ! મારાં બુદ્ધિયુક્ત વચ્ચેનાં બરાબર સાંભળીશ ત્યારે તું મને (બરેબર) પ્રજ્ઞાચક્ષુ બાણીશ.

ગच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथन ।

તમરમાક ગતિર્નિત્યં દેવતાનાં ચ પાણ્ડવાઃ ॥ ૨-૨૪૦-૨૪.

આમ એમ દેવી અર્જુનને વિષાદ થયો હતો તેમ આશુરી દુર્યોધનને પણ વિષાદ થયો હતો. અર્જુનને બગવાને વિષાદ બંધેરી નાખવાની આજ્ઞા કરી હતી.

ईदं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

હુદ્દ હૃદયદૌર્ભસ્ય ત્વક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૬૦૨૪૦૩ (ગીતા ૨-૩)

અને પછી નિઃશ્વાસ કર્મ કરવાનો હુમલો કરી જય પામવાનું વચન આપ્યું હતું. (સર ૦ ગીતા. ૨-૨, ૩; ૧૧-૩૪ ઉત્પાદિ તથા ચતો ધમરતતો જયઃ । જુઓ ‘ધર્મ’ (પ્રક. ૨) શ્લોક ૩૬નું ઉદ્ઘાટન).

દેવ દાનવોએ પણ લગભગ એ રીતે અને એ ભાષામાં દુર્યોધનને જય થવાનું વચન આપ્યું છે. વળી અનાસક્ત શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને હૃદયદૌર્ભસ દૂર કરવાની આજ્ઞા કરે છે, તે સામે આસક્ત દેવ-દાનવો દુર્યોધનને ‘તું અમને વિષાદ ન થમાડ’ એમ વિનંતી કરે છે. એમાં દેવી અને આશુરી વૃત્તિઓમાં રહેલી સબળતા અને નિર્બળતાનો પાવાનો એટલે દેખાઈ આવે છે.

૧૬૦. ગમ્યતામિત્યનુજ્ઞાય જયમાનુહિ ચેચય ॥ ૨-૨૪૦-૨૬.

દેવી અને આશુરી, ધર્મમય અને મનુષ્યમય, બંને તત્ત્વોના તેના નેતા વિજય મળશે એમ કહે છે પણ મહાકવિ બાસે ધર્મનો જ વિજય બતાવ્યો છે. એ શાથી ? મં ૦ જાગૃત પ્રત્યેક વાચકે આ મૂળભૂત મત જાણીરતાપૂર્વક વિચારવા જેવો છે.

દિષ્ટમેવ કૃતં મન્યે પૌરુષં તુ નિરર્થકમ્ ।^૧ એવા ભાવનો સંખ્યાબધ પ્રસંગોએ પ્રલાપ કરનાર, ચર્મચક્ષુથી તેમ જ પુત્રસ્નેહ અને રાત્ય-લોભથી અંધ બનેલ તથા ‘કુળનો અંત ભલે થાય પણ મારા પુત્રો પાંડવો સાથે ફરીથી મૂત રમો’^૨ એમ કહેનાર ધૃતરાષ્ટ્ર, બહુ નારા પામી ગયું, યુદ્ધને અંતે અદાર અક્ષૌહિણી સેનામાંથી ફક્ત દસ જ ગણનાપાત્ર

૧. ૫-૪૦-૩૦; જુઓ ૨-૪૫-૫૪, ૫૭; ૩-૧૦-૧; ૬-૮૫-૨૬. સર. (૧) દ્રૌપદીને અર્જુન રવચંદ્રમાં પામ્યો તે પછી બાઈઓ અને ગોઠિયાઓ સાથેની વાતોમાં દુઃશાસન પણ દવ તુ પરમ મન્યે પૌરુષ તુ નિરર્થકમ્ । ૧-૧૯૨-૧૨, બાલેલો, અને લાક્ષાગ્રહમાં પાંડવોનો નારા કરવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નને તેણે યાદ કરેલો, (૨) પાંડવો દ્રૌપદીને પરણ્યા તે સમાચાર ધૃતરાષ્ટ્રને આપતા વિદુર બાલ્મા કે, “દેવથી કુરુઓ શ્રદ્ધિ પામે છે”. એટલે ધૃતરાષ્ટ્ર સમજ્યો કે “દ્રૌપદી દુર્યોધનને પરણી!” એટલે બહુ રાજ થઈને બાલ્યો, “હા હા, દેવથી, દેવથી જ!” (૧-૧૯૨-૧૮, ૧૯). પણ પછી બળર પડતાં પાંડવોનું નિકંદન કાઢવાની યોજના થડવામા અગ્ર ભાગ લેવા માડ્યો. (આદિ. ૧. ૧૯૩). (૩) રાજસૂય યજ્ઞપ્રસંગે પાંડવોનો પ્રતાપ જોઈને દુર્યોધન પણ દુઃશાસનની જેમ જ પાંડવોનો નારા કરવાના પોતાના પ્રયત્નો યાદ કરીને બાલેલો—ત્રેવમેવ પર મન્યે પૌરુષં તુ નિરર્થકમ્ । (૨-૪૩-૩૨ અખન્દે. ૩૪ અખ) (૪) આ બધાથી ઊલટું રવભાવથી નમ્ર શ્રીકૃષ્ણ, લોકસંપ્રદાયો જરાસંધવધનો ભવ્ય પુરુષાર્થ કર્યો પછી, માત્ર થયેલી સફળતા માટે ભાગ્યને ધન્યવાદ આપે છે (૨-૨૨-૪૫, ૪૬). (૫) તે જુગારીઆની જળમા ફસાડેલા યુધિષ્ઠિરને, સમજવા લાગતા, આતરિક નબળાઈને લીધે ધૃતની રાજઆતમા અસહાય થઈને દેવના ઉપર દોષનો ટોપલો નાખે છે. (૨-૫૨-૧૪, ૧૮). મજાલીન માણસો પોતાના કુપ્રયત્નોમા નિષ્ફળ જતા આમ જ દેવને બળવાન જણાવી પ્રવાપ કરે છે, અને સફળ થાય તો અદંકાર કરે છે! પુરુષાર્થો જનો નમ્રતાથી, સફળતા અનેક વસ્તુ ઉપર આધારિત (૬-૪૦-૧૪=ગીતા. ૧૮-૧૪) હોઈ દેવને ધન્યવાદ આપે છે, અને અસહાયપણે ફસાઈ જતા માણસો નબળાઈને ઠાકના દેવનો આશ્રય લે છે.

પુરુષો ખૂબી સારે પોતાની પુત્રોની આખા જીવનની કરણીની (પોતાની કરણીની નહિ) સમીક્ષા સ્વપ્ન સંજય આગળ પ્રારંભતા ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા : થયે 'હે સૌતિ ! હું આંધળો હોવા છતાં દેખતો છું' એમ ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવું થયું.

'હું તમસ અને મોહથી ઘેરાઈ ગયો છું, મારું જ્ઞાન જતું રહ્યું છે અને મારું મન વિદ્વિગ્ન થઈ ગયું છે', એમ કહેવાની સાથે ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાને થર્મચક્ષુવિહીન હોવા છતાં 'પ્રત્યક્ષી ચક્ષુવાળો છું' એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા કરે છે, પણ એની 'પ્રત્યા' કયા પ્રકારની છે? એ 'પ્રત્યા' એટલે કુદિલસ્રુદ્ધિ, કાવાદાવાથી બીજાનું હનન કરવાની પ્રવૃત્તિ અને એ પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન જે જે ભવસ્થાનોનો એને ખ્યાલ આવેલો તેનું સ્મરણ કરીને તે તે સમયે પોતાની હાર થવાનાં લક્ષણ જણાયેલાં તેનું સિદ્ધાવલોકન. રાંધ્યા પછીનું કઠાપણ.

પરંતુ ખરેખર પ્રત્યા એટલે શું? પ્રત્યા એ પ્રકારની છે. એક તો સૌકિંક્રી અથવા વ્યવહારુ પ્રત્યા, જેના વડે મનુષ્ય દુનિયાદારીની દૃષ્ટિએ આગળ વધે છે, સુખી થાય છે, બીજાને સુખો કરે છે, અને ખૂબ સોદાની ખટપટ, કાવાદાવા વગેરેને નિષ્ક્રમ કરે છે. બીજા પ્રકારની પ્રત્યા તે યોગ-શાસ્ત્રમાં જેને ઋત્તંભરા પ્રત્યા કહી છે તે પ્રત્યા, અર્થાત્ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને સમજનારી પ્રત્યા. આગમ અને અનુમાન પ્રમાણ ઉપર આધારિત નહિ, પ્રસન્નથી પણ ઉતરાતી નહિ એવી સત્યના અપરોક્ષાનુભવવાળી પ્રત્યા.^૧

૪. જુએ 'ભારત સાવિત્રી' (પૃષ્ઠ ૨૧), સ્થા ૧૬૨, ૧૬૩ નોંધ ૬માંની ધૃતરાષ્ટ્રોક્તિ.

૪. ૧-૨-૧૫૯.

૫. ઋતંભરા તથા પ્રજ્ઞા ॥ યો. સ્. ૧-૪૮.

૬. ધૃતાનુમાનપ્રજ્ઞાભ્યામન્યવિષયા વિશેષાર્થવાદ ॥ યો. સ્. ૧-૪૯.

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને આવી ઋત્તલરા પ્રતાવાળો કહેવાનો ઋષિ વ્યાસનો આશય છે જ નહિ. તેથી એ મહર્ષિ મં ૯૦ ભા.૦માં અન્યત્ર સાચો પ્રતાયશ્તુ કેવો હોય તે વર્ણવતાં કહે છે.

(૧) 'પ્રતાયશ્તુવાળો મનુષ્ય આ સંસારમાં (રાગાદિ) દોષોથી રૂંધાતો નથી. તે યથેચ્છ રીતે (વાસનાર્થેલથી) સ્વચ્છ રહે છે અને ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી.' આ શ્લોકને નાશવંત ભ્રેષ્ઠને તે સર્વ (કર્મફલાસક્તિનો) ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને પછી દૈવને આશ્રયે ન રહેતાં ઉપાયપૂર્વક મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરે છે."

આગમ અને અનુમાનરૂપ પ્રજ્ઞાથી આ પ્રજ્ઞાનો વિષય જુદો છે, કારણ કે એ પ્રજ્ઞા વિશેષ-પર અર્થને પ્રકારનાર છે.

સૂત્ર ઉપરનું વ્યાસબ્રાહ્મ સાથે જુઓ.

૭. (૧) ૩-૨૦૦-૪૮=ફે. ૧૨-૨૬૫ ૧૯.

(૨) આ શ્લોક 'ધર્મ' (મકં ૨) શ્લોક ૩૯ તરીકે અંથપાઠમાં લીધેલો છે.

(૩) આ શ્લોકમાના 'પ્રજ્ઞાવશ્તુ' પદમાંનો 'પ્રજ્ઞા' શબ્દ (આત્મ) જ્ઞાનના પર્યાય તરીકે વપરાયેલો છે. જુઓ આગળનો શ્લોક: ધર્મસ્ય ચ ફલં લઘ્વા ન તૃપ્યતિ મહાદ્વિજ ।
અતૃપ્યમાણો નિર્વેદમાદત્તે જ્ઞાનચક્રુષા ॥

૩-૨૦૦-૪૭=ફે. ૧૨-૨૬૫-૧૮

(૪) (અ) 'પ્રજ્ઞાવશ્તુ'ની જેમ 'બુદ્ધિનેત્ર' માટે જુઓ ઉપક્રમ (મકં ૧) શ્લોક ૬, ૭ પા.નો. ૩ (૨)પૃ. ૭ (વ) 'જ્ઞાનવશ્તુ' માટે જુઓ ૩-૧૮૧-૩૧; ૬-૩૭ ૧૦ (ગીતા. ૧૫-૧૦) ૬-૩૫-૩૪ (ગીતા ૧૩-૧૪); (ક) આનાથી જુદા અર્થમાં સરં મુનિ ચણકીશિકે જ્ઞાનવશ્તુથી જરાસંધનું લવિધ્ય-કથન કર્યું. (૨-૧૭-૧૨ થી ૨૦).

૮. સર્વત્યાગે ચ ચતતે દૃષ્ટ્વા લોકં કયાત્મકમ્ ।
તતો મોક્ષે પ્રયતતે નાનુપાયાદુપાયતઃ ॥

૩-૨૦૦-૪૯=ફે. ૧૨-૨૬૫-૨૦.

જ્યારે કહો ઉપનિષદનો આ મત્ર પ્રજાપ્રાપ્ત ચક્ષુ વડે અન્તરાત્માને નાર ધીગપુરુષનું આબેહૂબ વર્ણન કરે છે.

સ્વયભૂએ બધી ઇદ્રિયોને બહિર્ભુજ બનાવી છે તેથી (મનુષ્ય સુદા મર્વ પ્રાણીઓ) બાહ્ય વિશ્વને જ જુએ છે, અન્તરાત્મા-અતર્વિશ્વને નહિ પણ કોઈ ધીરપુરુષ અમૃતત્વની ક્ષમ્ણથી ચક્ષુ આદિ (ઇદ્રિયો)ને બહાર જતી પાછી વાળીને અન્તરાત્માને જુએ છે. ૧૩

મહાકવિ વ્યાસ આત્મા બુદ્ધિમાન, વિવેકી, ધીર, દૈવના આશ્રયવાળો નહિ પણ પુરુષાર્થો, વાસનામેલ વિનાના, કર્મફલાસક્તિનો ત્યાગ કરનાર, ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર વિહરનાર અને મોહાધ થવા વિના અન્તરાત્માને જોનાર, બધા મારુ દેખનાર મનુષ્યને પ્રજ્ઞાસ્પી ચક્ષુવાળા તરીકે—પ્રજ્ઞા ચક્ષુ તરીકે નિરૂપે છે ૧૪

(નોંધ ૧૨ આશુ)

બુધ ઉ ૧-૫-૧૯ નૃસિંહોત્તર ૧-૨, નૃસિંહ પૂર્વ ૪-૨, રામેત્તર ૨-૧, શુકરઉદય ઉપ ૨-૪ વગેરે, (૨) તત્ત્વમસિ (છાંદોગ્ય ઉપ ૧ ૮-૭, ૧-૯-૪, શુકરઉદય ૨-૭,) વગેરે સખ્યાબધ સદર્શો (૩) અહ મહાર્ષિમ બહ ઉ ૧-૪-૧૦, શુકરઉદય ૨-૨, પૈફલો ૪-૧, તેલ્લોળિદ્રુ ૩-૨૦ ઇ)

૧૩. (૧) પરાશ્ચિ રાત્રિ વ્યતૃણસ્વયમ્ભૂસ્તસ્માત્પરાદ્પદયાત નાન્ત રામન્ । કથિદીર પ્રત્યગામાનમંલદાગ્નચક્ષુરમૃતત્વમ્નિહન્ ॥

કહો ઉ ૨-૧-૧.

આ મત્રના બીજા અર્થ આ રીતે ૫ સુખલાલક કરે છે 'સ્વત સિદ્ધ અવાત્માની ઇદ્રિયો બહિર્ભુજ સ્વભાવવાળી સભાઈ છે હત્વાર્ષિ'

(૨) વર્ણવિત્તિ સર્વે ચક્ષુર્ણ ન સર્વે મનસા વિદુ । અથવ વંદ ૧૦ ૮-૧૪ સર્વે નમ્યુથી જુએ છે, પણ સર્વે મનથી જાના નથી-સમજતા નથી

૧૪ સર્વે મયા વહ નહીં જિમ્મી જેવ પૂટ ગાંદ । અથ વહ દે નો અપને દોવ દોવના મે ॥ 'નિત્ય મનન' પૃ ૧૪૪ ના ૧૦-૬ ૪૫ નુ બાધીશ્નુ વચન બા ૨

ઉપક્રમ (વ. ગ્રંથમહિમા)

૧. इतिहासोत्तमादस्मात्पायन्ते कविबुद्धयः ।

पञ्चम्य इव भूतेभ्यो लोकसंविद्यस्त्रय ॥ १-२-२३७

જેવી રીતે પચમ્વેતોથી ત્રણે લોકનું અવિધાન થાય છે તેવી રીતે આ ઉત્તમ ઇતિહાસમાથી કવિબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

કવિબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરતો આ અસાધા-યુ 'ઇતિહાસ' માનવ આત્માનો સનાતન ઇતિહાસ છે. જે હજારો વર્ષ થયા છતાં હજી આજે જ લખાયો હોય એટલો તાઝગીલયો છે અને પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકાય તેવો હોઈ આધુનિક પણ છે.

મહાત્મા ગાંધીએ 'ઇતિહાસ' વિષે ચર્ચા કરતા 'ચંપડાના અનુભવ' માં લખ્યું છે તે રસપ્રદ તથા અનુભવસિદ્ધ હોઈ તેમાંથી કેટલોક ભાગ અહીં ઉકૃત કર્યો છે.

“આ બે ઇતિહાસ મેં થોડાં સોડે રાજમરીએ લખેલ પિંટુ” અગ્નિ ઉમેરો, એટલે પછી તમે પણ મારી માફક કહેશો, ઇતિહાસ અને કલ્પના વચ્ચેનો ભેદ ખરું જોતા બહુ જ આછો છે અને ખરી હકીકતોને પણ ઓછામાં ઓછી બે બાબતો તો હોય છે જ, અથવા તો કાયદા-શાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ ખરી વિગતો પણ આખરે તો અમુક મત જ રહી શકે છે. પણ આપણી પ્રજાના વિકાસમાં મદદ તરીકે ઇતિહાસની

૧. ‘ચંપડાના અનુભવ’, પ્રકરણ ૧૩, પૃ ૭૭, ૭૮

૨. આ બે પુસ્તકો તે ગાંધીજીએ ચંપડાનિવાસ દરમિયાન વાંચેલા (૧) ગિબનકૃત ‘રામનો ઇતિહાસ’ અને (૨) મોટ્સેકૃત ‘રાઇટ ઓફ મેન’ પર આધારિત છે.

કિંમત વિષેના મારા વિચારો પર વાચકનું ધ્યાન રાકી રાખવા હું નથી ઇચ્છતો. હું પોતે તો એ કહેણીમાં માનનારો છું કે જે પ્રજાને ઇતિહાસ નથી તે સુખી છે. મારી પ્રિય કલ્પના તો એવી છે કે આપણા હિન્દુ પૂર્વજોએ ઇતિહાસનો આજે જે અર્થ સમજવામાં આવે છે તે અર્થમાં ઇતિહાસ લખવા પ્રત્યે દુર્લભ કરીને અને નાની નાની બાબતો ઉપર પોતાનાં તાત્વિક વિવેચનો રચીને આ સવાલનો ફડકો ફરી આપ્યો છે. મહાભારત આવો જ ગ્રંથ છે; અને હું તો ગિબન અને મોટ્સેને મહાભારતની ઊતરતી આકૃતિઓ જ ગણું.^૩ મહાભારતનો અમર પાત્ર અચાત કર્તા પોતાની ગાથામાં અલૌકિક બનાવોને એવી રીતે વણી દે છે કે તેના અક્ષરને વળગવાની સાથે તમને પૂરતી ચેતવણી મળી જાય. ગિબન અને મોટ્સે પોતે સત્ય હકીકતો અને દેવળ સત્ય જ હકીકતો આપી ગયા છે એ વાત તમને ઠસાવવા પાછળ નાહક તૂટી મરે છે. લોડ^૪ રાજગરી આમાંથી તમને બચાવે છે અને કહે છે કે જે છેલ્લા શબ્દો પિટે ઉચ્ચારેલા કહેવાય છે તે વિશે ખુદ તેનો બખરચી જ બુદ્ધિ વાત કરે છે. સારાંશ એટલો જ કે નામરૂપ ગોણું વસ્તુ છે. ઉત્પત્તિ અને લયની ઘટમાળ ચાલ્યા જ કરે છે. જે શાશ્વત અને તેથી અગત્યનું છે તેની આગળ બનાવોની તોંધ લેનાર ઇતિહાસકારની વિસાત અશ્વ છે. સત્ય ઇતિહાસથી પર છે.’

૧૦. યો વિદ્યાશતુરો વેદાન્સાદ્ગોપનિપદાન્દિજઃ ।

न चाख्यानमिदं विद्यान्मैत्र स स्याद्विचक्षणः ॥ ૧-૨-૩૫

કોઈ દિજ અંગોસહિત ચારે વેદ અને ઉપનિષદો બાણુતો

૩. ગિબન અને મોટ્સેની કૃતિઓ ઉત્તમ ઇતિહાસ ગ્રંથો છે. ગાંધીજીના મોતે પણ આ બંને ગ્રંથો ખૂબ સુદર અને આત્માના ઇતિહાસ જેવા છે (‘ચરવડાના અનુભવ’ પૃ. ૭૬-૭૭). પરંતુ મં બાબતી તુલના મા તે હિતરતા બણાય. મં બાબતી તુલના સામાન્ય ઇતિહાસ ગ્રંથો સાથે તો થઈ જ ન શકે, માટે ગાંધીજીએ આ બે ગ્રંથરત્નો સાથે તેને સરખાવ્યું છે.

હોય પરંતુ જો આ (મહાભારત) આખ્યાનને ન જાણે તો તે વિચક્ષણ નથી થતો.^૧

૧૧. શ્રુત્વા ત્વિદમુપાખ્યાનં શ્રાવ્યમન્યદ્વ રોચતે ।

પુંસ્કોકિલસ્તં શ્રુત્વા રુક્ષા ખ્વાક્ષસ્ય વાગિવ ૧-૨-૨૩૬

જેમ નરકોકિલનું ફૂજન સાંભળ્યા પછી કાગડાનો રુક્ષ સૂર સાંભળવો નથી ગમતો તેવી રીતે આ આખ્યાન સાંભળ્યા પછી ખીશું સાંભળવું ગમતું નથી.

આ શ્લોક અને ઉપે પછીના શ્લોકે અતિશયોકિતપૂર્ણ કલ્પના નથી, અપ્યાસી માટે હકીકત છે.^૨

યરવડા જેલમાના પોતાના પુસ્તકવાંચન વિષે લખતા પૂ. ગાધીજીએ મં ૯૦ વિષે આ પ્રમાણે ઉલેખ કરેલો છે.^૩ ‘ જે પુસ્તકો વિના હું ન જ ચલાવી શક્યો હોત તે હનાં મહાભારત, રામાયણ અને ભાગવત. x x x મહાભારતના ૭ હજાર પાનાનાં મોટા ઘોથા જેમને હું ગણગણ્યો હતો, પણ અમુક લામ સિવાય એ એટલું મોટું ઘર્ષ પકડ્યું હતું કે એક વાર શરૂ કર્યા પછી તે મંચ પૂરો કરવાને હું અધીરો ઘર્ષ ગયો હતો. આ મહિનામાં એ પૂરો કર્યા પછી મને લાગ્યું કે મહા-

૧. શ્લોક ૧૦ સાથે સર° વા. ૧-૨૦૦.

સર° પદ. ૫-૨-૫૧.

સર° પાત્ર વઃ કવિમાતઙ્ગો વ્યાસઃ સત્યવતીપુત્રઃ ।

• યસ્ય વામદગ્ધ્યેન વાસિનં મુવનવ્રયમ્ ॥ આદિ° ક્ષેપક ૪૭૧.
તેનાં વાહીરખી મુવાસથી રાજે મુવન વ્યાસ છે એવા સત્યવતીનું કુળ કવિમાતંગ વ્યાસ તમારું રક્ષણ કરે.

૨. ‘યરવડાના અનુભવ’ પૃષ્ઠ ૧૨ પૃ. ૭૧, ૭૨.

ભારતને^૩ ઁઈ ઉપમા આપની હોય તો તે ગણ્યાગાંઠ્યા સુદ જવાહીરો-
વાળી ઁઈ તિલ્લેરીની સાથે ન આપી શકાય પણ ઁઈ અખૂટ ખાણ
સાથે જ સખ્યાની શકાય કે જેને જેમ જીડે ખોદીએ તેમ તેમ તેમથી
વધાર કીમતી જવાહર નીકળતા જાય x x x

‘અથની સમાપ્તિ તો લગ્ય છે તેમા અંદિક સત્તાની નશ્વરતા
દર્શાવવામા આવેલી છે ગરીબ લિખારીને પોતાનો આખરનો ઁળિયો,
પોતાનું અપ મર્વસ્વ આપી દેનાર લિખારીના હૃદય-ગલિદાનની
આગળ અતનો મહાપર કરો પુણ્યદાયી નથી એમ સિદ્ધ કરવામા
આવ્યું છે’

‘x x x કાવ્ય અને કાર્યના અટલ નિયમનો અપવાદ વિના
સનાતન રીતે અમલ થતો વર્ણવાયો છે એ ચમત્કાંતિક કાવ્યને માટે
એવો દાવો થાય છે કે તેમા ઉપયોગી અને સગસ એવું અને જે બીજા
અથમા મળે એવું કશું છોડી દેવામા નથી આવ્યું એ મતાકાવ્ય એ
દાવો ઠીક સિદ્ધ કરે છે’

મહાયોગી શ્રી અરવિંદે પાણુ વ્યાસ વિશે લખતા મં ૯૫૦મા

૩ જુઓ નીચે શ્લોક ૧૭

૪. ધર્મે ચાર્ધે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ ભરતર્પમ ।

યાદિહાસ્તિ તદન્યન યજ્ઞેહારિત ન તત્કચિત્ ॥

૧૫૬૩૩, = ૧૮-૫-૩૮

હે ભરતપ બ ! ધર્મ, અર્થ (સાધન સ પત્તિ), કામ (સુખ), અને મોક્ષ
(સર્વ પ્રકારના બંધનમાથી મુક્તિ) સ બ ધમા ને અહીં—આ અથમા—છે
તે જ બીજે છે અને જે અહીં નથી તે બીજે ક્યાય નથી

(૨) સદ્ધાકૃત સજ્જીતિશાસ્ત્ર વિષેનો શ્લોક (૧૨-૫૯-૭૨) સરખાવો.

(૩) જુઓ નીચે શ્લોક ૧૬

વર્ણવેલા 'નિષ્કામ ધર્મ'ની પાવકતા અને તે વડે પ્રચલિત નીતિ-મૂલ્યોને મૂળભૂત રીતે પલટી નાખનારી ક્રાંતિકારી તીવ્રણુ ધૃદ્ધિમતી સંવાદ સ્થાપનારી નિરૂપણદર્શિને ભવ્ય અંગ્લિ આપતા બધા જ વિષયોનું નિરૂપણ વ્યાસે મં ભાગમાં કર્યું છે એમ જણાવ્યું છે.^૫ ખીજા મહાયોગી સ્વામી વિવેકાનંદે વ્યાસની અતુલ સામર્થ્યવતી પ્રતિભાએ નિપજાવેલા મં ભાગના ભવ્ય તેજસ્વી પાનોમાં કાર્યોની પૂરી ગજૂઆત કવવાનું પોતાનાથી શક્ય નથી એમ અસંદિગ્ધ રીતે જણાવ્યું છે.^૬

ભારતીય જ્યોતિર્ધરો પોતાની સંસ્કૃતિના સર્વશ્રેષ્ઠ આકરમ ધ અને પ્રેરક બળના કેન્દ્રસ્થાન વિષે આમ લખે એ સ્વાભાવિક છે, પણ વિશ્વના નામાકિત અને તટસ્થ પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ જર્મન વિદ્વાન ડૉ વિન્ટર્નિદ્ઝ, ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિથી મં ભાગનું મૂલ્યાકન કરતા આ મથને ભારતીય ઇતિહાસ, પ્રાચીન સાહિત્ય, ઉત્કૃષ્ટ લેખો અને ઉત્તમ કાળનું સંસ્કૃત સાહિત્ય એ બધાયને પરસ્પર જોડતી પ્રમુખ કડી તરીકે ઓળખાવે છે ■

^૫ જુઓ *Indian Inheritance* મા શ્રી અરવિન્દનો લેખ—Valmiki, Vyasa and Kalidasa, પૃ ૧૧૪ થી ૧૧૯, તેમાંથી જુઓ 'He touches in fact all subjects, and whatever he touches he makes fruitful and interesting by originality, penetration and a sane and bold vision' (એ જ પૃ ૧૧૫)

^૬ જુઓ *Indian Inheritance* મા સ્વામી વિવેકાનંદનો લેખ—The Epic Story (Mahābhārata), પૃ ૮૪

૭. The History of Indian literary and religious development, one of the most interesting subjects in the world is still very obscure, but assiduous research has brought to light and settled one point after another, so that in the course of time the whole subject will be settled in its prin-

મહાભારતના મનોહર અને મધુર ઉપાખ્યાનો, તેને સર્વશાસ્ત્ર અને સર્વવિદ્યાસંગ્રહ ઉપગત અત્યંત રસાળ તથા રોચક બનાવે છે, અને ધ્યાનપૂર્વક વાચના કે સાલણનારને ઉચ્ચ ધ્રુવિનો રસાનુભવ કરાવે છે.

૧૦. ત્રિયાગુણાનાં સર્વેષામિદમાલ્યાનમાશ્રયઃ ।

દ્વિદ્રિયાણાં સમસ્તાનાં ચિત્રાં હવ મનઃ ક્રિયાઃ ૧-૨-૨૩૧

૧૩. અનાશ્રિત્યેતદાલ્યાનં કયા મુવિ ન વિદ્યતે ।

બાહ્યમનપાશ્રિત્ય દરીરસ્યેવ ધારણમ્ ॥ ૧-૨-૨૪૦

જેમ મનની જુદી જુદી ક્રિયાઓ અમસ્ત ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય-સંગમસ્થાન છે, તેમ આ આખ્યાન સર્વ ક્રિયાઓ (કર્મકાંડ) તથા સર્વ ગુણોનું આશ્રયસ્થાન છે.

ciple outlines. These researches which start from different points, such as Vedic literature the literature of the Buddhists and Jains, the inscriptions and the more modern Sanskrit literature, must ultimately converge in the Mahābhārata, which is, or at least represents the connecting link between ancient and modern Brahmanical literature'. ડેનિશ વિદ્વાન ડૉ એસ સોદેન્સનકૃત, "An Index to the Names in the Mahābhārata" એ નામના તેર પુસ્તકોમાં છપાયેલા વિશાળ સૂદર્ભ મથના વેદનમાં મુદ્રિત ડૉ વિન્ટર્નિલ્ડે લખેલ 'The Prospectus' માનુ અવતરણ. આ ગ્રંથ સમગ્ર બાવીશ વર્ષના સતત પરિશ્રમથી તૈયાર થયેલા અને તેનું પહેલું પુસ્તક સને ૧૯૦૪માં છપાયેલું, બ્યારે છેલ્લું સને ૧૯૨૫માં.

૧. આ સાથે વાચો

अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विज्ञेयणि ।

साधोरिव गृहस्थस्य शेषाश्रय इवाश्रमाः ॥ आदि° ક્ષેપક ૧૮૭.

જેમ પવિત્ર ગૃહસ્થાશ્રમ કરતા બાકીના નહીં આશ્રમો ચઢિયાતા નથી તેવી રીતે આ કાવ્ય કરતા કોઈ પણ કવિની રચના ચઢિયાતી નથી.

જેમ આહારના આધાર સિવાય શરીર ધારણ શક્ય નથી તેમજ આ આખ્યાનના આશ્રય વિનાની (એકે) કથા પૃથ્વી ઉપર વિદ્યમાન નથી

૧૪ દ્રેપાયનોદ્ધણનિ-સૂતમગ્નય

પુણ્ય પવિત્રમય પાપહર શિર્વં ચ ।

યો ભારત સમધિગ્નચ્છતિ વાચ્યમાન

ર્કિં વસ્ય પુષ્કરનૈરમિવેષ્વનેન ॥ ૧-૨-૧૪૨

૧૫ યો ગોદત્ત કનકગદ્ગમય દદાતિ

વિપ્રાય વેદવિદુષે ચ મહુશ્રુતાય ।

દિવ્યા ચ ભારતકથા કયયેદ નિત્ય

તુલ્ય ફલ મયતિ તસ્ય ચ તસ્ય ચૈવ ॥

ચિ. ૧૩-૧૫૦-૮૦

(મહર્ષિ) દ્રેપાયનના ઓદ્ધણપુટમાથી નીકળેલા આ અગ્નિય પુણ્યશીલ, પવિત્ર, પાપહારી અને કલ્યાણકર મહા ભારતનું જે (એ) વચ્ચાતુ હોય ત્યારે થવણું કરે છે તેને પુષ્કરના જળથી સ્નાન કરવાથી શું (અધિક ફળ મળે છે ?)

કોઈ (મનુષ્ય) વેદવેદા બહુશ્રુત વિપ્રને સોનાની (મોને મહેતી) શિંગડીઓવાળી એકસો ગાયોનું દાન કરે અને (બીજે કોઈ) દિવ્ય ભારતકથાનું નિત્ય કથન કરે, એ બંનેને મરણુ જ ફળ મળે છે

૧. = ૧૮-૫-૫૪

૨. =૩ આદિ. છેપક ૧૯૧ ૨૫ર્ગ છેપક, ૧૦

૧૬. અર્થશાસ્ત્રમિદં પુણ્યં ધર્મશાસ્ત્રમિદં પરમ્ ।

મોક્ષશાસ્ત્રમિદં પ્રોક્તં વ્યાસેનામિત્તબુદ્ધિના^૧ ॥ ૧-૫૬-૨૧

૧૭. યથા સમુદ્રો ભગગાન્યથા ચ હિમવાન્ગિરિઃ ।

વ્યાતાયુર્ભા રત્નનિધી તથા ભારતમુચ્યતે^૨ ॥ ૧-૫૬-૨૭

અમિતપુદ્ધિ વ્યાસે કહેલું આ (મહાભારત) પવિત્ર અર્થશાસ્ત્ર છે, શ્રેષ્ઠ ધર્મશાસ્ત્ર છે અને મોક્ષશાસ્ત્ર છે.

જેમ ભગવાન સમુદ્ર અને હિમવાન ગિરિ બન્ને રત્નનિધિ તરીકે પ્રખ્યાત છે તેમ મહાભારત પણ રત્નનિધિ કહેવાય છે.

૧૮. શરીરેણ કૃતં પાપં વાચા ચ મનસૈવ ચ ।

મયં સત્યવ્રતિ શ્ચિપ્રમિદં વૃણ્યદ્ધરઃ સદા^૩ ॥ ૧-૫૧-૨૩

૧૯. ડમે સંધ્યે જપન્કિંચિત્સઘો મુચ્યેત કિલ્બિપાત્ ।

મનુક્રમણ્યા યાવત્સ્યાદહ્વારાગ્યા ચ સંચિતમ્ ॥ ૧-૧-૨૦૦

જે મનુષ્ય આતું શ્રવણ કરે છે, તેણે શરીર, વાણી અને મનથી જે પાપ કયું હોય તે તરત જ છૂટી જાય છે.

અનુક્રમણિકા-અધ્યાયનો બન્ને સંધ્યા સમયે કિંચિત્-થોડો પણ જપ-૨૮ણ કરનાર દિવસે અને રાત્રે થયેલા તમામ કિલ્બિપ-કલેશોથી તરત જ મુક્ત થાય છે.

૧. =રે. આદિં ૬૧૫ ૧૮૬.

ભુઓ ઉપર શ્લોક ૧૧ની સમન્વૃત્તિમા ગાધીજીનું લખાણ.

૨. =ફે. ૧૮-૫-૫૨.

ભુઓ ઉપર શ્લોક ૧૧ની સમન્વૃત્તિમા ગાધીજીનું લખાણ.

૩. સર. ૧-૧-૧૯૯, ૨૦૫, ૨૦૯; ૧-૫૬-૧૮ ઇત્યાદિ.

અન્ય પૌરાણિક કૃતિઓમાં દેખાય છે તેવી આ ફલશ્રુતિઓ વ્યર્થ અતિશયોક્તિ નથી. (પણ સંતાપ માનસને મંભાંના દોષ પછુ ઉત્તમ ભાગના વ્યપથી-ગટ્યથી-છોડા અનુશીલનથી તરત જ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે એવો અર્નેક્ષનો અનુભવ છે. વ્યપ કરનારની શ્રદ્ધા, રસ અને વિકાસ અનુસાર શાંતિની માત્રામાં ફેરફાર દોષ શકે. પણ (જપથે કે અજપથે) પાપ કરનાર આન્મદૈન્યથી છોડાવીને માથે રહેતે દોરી જવાની તથા સંસ્કારના ક્ષેત્રોથી દગ્ધ મનુષ્યને આશ્વાસન આપવાની મહાભાગમાં અસાધારણ શક્તિ છે. અનુક્રમણિકા-અધ્યાયનું ૨૮થુ કરતાં મંભાંમાં વર્ણવેલા પ્રસંગની યાદ તાજી થતાં, અને તેને અંગે વિચાર કરતાં વ્યાસનો ઉપદેશ નગર સમક્ષ આવે, જોને લીધે પાપ અને ક્ષેષ દૂર થાય એવો આ બંને શ્લોકનો ભાવાર્થ છે.

૨૦. તપો ન કલ્લોડપ્પયને ન કલ્લકઃ

સ્વામાવિકો વેદવિધિર્ન કલ્લકઃ ।

પ્રસન્ન વિજાહરણં ન કલ્લકઃ—

સ્તાન્યેવ માવોપહતાનિ કલ્લકઃ ॥ ૩-૧-૨૧૦

૧. (૧) મંભાંની મેથિની વાચનાની હરતપ્રતમાં ‘ઉપકિતાની’ ખાડ છે, જે નોંધણું જરૂરી છે; ઉપહત શબ્દ માત્ર અને મત્ર અર્થમાં કુદ્યુકે ‘અનુરૂપિતિ’ ઉપરની ટીકામાં (૩-૨૦૮) પ્રયોજ્ય છે.

(૨) સર. ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેનતપો માનસમુચ્ચતે ।

૧-૩૬-૧૧ (ગીતા ૧૭-૧૧).

(૩) સર. તત્થ વિ ભાવેણ વિણા દાંણં ન હુ સિદ્ધિસાહણં હોઈ ।

સીલં વિ ભાવવિયલં વિહલં ચિય હોઈ લોગમિ ॥ ૧૧

માવં વિણા તિવો ત્રિ હુ મવોહવિચારકારણં ચેવ ।

તમ્હા નિયમાલુ ચિય મુવિમુદ્ધો હોડ કાયબ્બો ॥ ૨૦

(સિદ્ધિ મિરિવાલ્લકઠા-૨૦૨૭૭૨૨૨૨૨૨૨૨૨)

તપ (સ્વતંત્રપણે) કલ્ક-સિદ્ધિનો ઉપાય-નથી; અધ્યયન કલ્ક નથી, સ્વાભાવિક વેદવિધિ (યજ્ઞયાગાદિ) કલ્ક નથી, પ્રસિદ્ધ વિક્તાહરણ (સર્વસ્વનું દાન) કલ્ક નથી, પણ તે જ (વસ્તુઓ) ભાવથી ભરપૂર હોય તો કલ્ક બને છે.

‘કલ્ક’ શબ્દ અહીં સિદ્ધિ એ અર્થમાં વપરાયો છે, સંસ્કૃતમાં સામાન્યતઃ ‘કલ્ક’ શબ્દ ‘પાપ’ના અર્થમાં વપરાય છે. આયુર્વેદમાં ઔષધોપચારમાં એક પ્રકારની ઝનાવટને ‘કલ્ક’ કહેવામાં આવે છે. આ ‘કલ્ક’ શબ્દ પરસ્મૈપદી ‘કલ્’ ધાતુ ઉપરથી આવેલો છે. નેનો અર્થ સગ મોનિયેર વિલિયમ્સના ક્રોશમાં નીચે પ્રમાણે આપેલ છે. “કલ્ ૩, પરસ્મૈપદી (કવચિત્ આત્મનેપદી) કલયતિ (તે) to do, to make, accomplish (સિદ્ધ કરવું), ભર્તૃહરિ ૩-૨૦; સાહિત્ય-દર્પણ.” આ ‘કલ્’ ઉપરથી ‘કલ્ક’ (પુ.) નામ યથુ છે. મહા-ભાગના ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં રબૂ થયેલો વિચાર ભારતીય સંસ્કૃતિના

(નોંધ ૧ ચાહુ)

એમાં પણ ભાવ વિનાનું દાન સિદ્ધિ સાધન ન થાય. ભાવ વિનાનું શીલ પણ લોકોમાં નિષ્ફળ છે, ભાવ વિનાનું તપ પણ આ સંસારમાં વિરતારનું કારણ બને જ છે. માટે ચોતાના (મનનો) ભાવ એ જ ખૂબ વિશુદ્ધ કરવો જોઈએ.

(૪) સરં ભાવરહિઓ જ સિદ્ધિ જડ વિ તવ ચરડ કોઢિકોઢિઓ ।

જમ્મતરાઈ મહુસો લેવિયહત્યો મલિયવત્યો ॥

કુન્દકુન્દાચાર્ય કૃત, ભાવ પાદ ૬ ૪.

ભાવરહિત કોઈ પુરુષ અનેકરા. હાથ લંબાવીને અને વસ હોડી દઈને કોટિકોટિ જન્મ સુધી તપ કરે તો પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્તો નથી.

(૫) સરં પ્રખ્યાત સુભાષિત

ન કાષ્ઠે વિચિતે દેવો ન પાપાણે ન મૃષ્મયે ।

માવેણ વિચિતે દેવો તસ્માદ્વાવો દિ કારણમ્ ॥

મૂળભૂત વિચારા પદ્ધતિ એક છે. ૨ વળી આ શ્લોકમા જે રીતે 'ક' 'ક' નો પ્રયોગ છે તે જોતા એક કાગળ આપ્યા અને તત્ત્વચિંતનને લગતા સાહિત્યમા એ શબ્દ સારા પ્રમાણમા વપરાતો હતો. પાત્ર એનો ઉપયોગ ધીરે ધીરે આણે અને અભિપ્રાય થતો ગયો હોય એમ માણના સ સ્ફુટ સાહિત્ય ઉપરથી જાણાય છે

વળી 'કલિક' જે વિષ્ણુનો છેલ્લો અવતાર છે, તે શબ્દ પણ 'કલ્પ' ધાતુ ઉપરથી છે. અહીં કલિયુગમા ફરી વાર અત્યયુગ 'સિદ્ધ કરનાર' એવો 'કલિક' શબ્દનો અર્થ બધેજેસતો થઈ શકે, અને તે અર્થ મં ભાળના ઉપર દાઢલા શ્લોકમા વારંવાર પ્રયોગાયેલા 'કલ્પ' નો 'સિદ્ધિ' એવા અર્થને પુટ્ટ કરે છે. એમા નોંધપાત્ર એ છે કે મહાભારતમા 'કલિક' શબ્દ વિષ્ણુચક્ર નામના (વિષ્ણુના) અવતારના વિરોધાત્મક રીતે છે

૨. (૧) સર ૩-૨-૭૧ થી ૭૩, આ પ્રથમા 'ધર્મ' (મકં ૨) શ્લોક ૨૫ થી ૨૭, ૫-૩૫-૪૭, ૪૮, ઉદ્યોગ. શ્લોક ૨૧૨, ૨૧૭, ૬-૩૦-૨૮ (ગીતા ૮-૨૮), ૬-૩૩-૪૮ (ગીતા ૧૧-૪૮), ૧૨-૨૮-૪૭ અને મં ભાળના બીજા સપ્થા બધા આધારો, હિતોપદેશ ૧-૮૬, મનુસ્મૃતિ ૨-૬૭, તથા આ વિચારને પુષ્ટ કરતા બૃહદ્દાર્શન્ય ઉપનિષદ ૬-૨-૧૨ છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૫-૧૦-૧ થી ૮, મં ભાળ ૬-૪૦-૫ (ગીતા ૧૮-૫) વગેરે વચ્ચેના આ સર્વ સ્થળોએ જો કે 'કલ્પ' શબ્દ નથી પણ વિચાર ઉપરના શ્લોક જેવો છે

(૨) સર જેની વાણી અને મન સારી રીતે રસિત અને નિષ્ક્રમ કરેલા હોય છે તેને વેદ, ત્યાગ અને તપ સર્વ (તુ ક્ષણ) મળે છે (૧૨ ૨૮૮-૨૪, સર ૨ મનુ ૨-૧૬૦) કોઈ જે ચળવળ કરે છે, દાન કરે છે અને દોષ કરે છે તેનો વેપરવત થમ નાશ કરે અને કોઈ પુરુષનો થમ નિષ્ક્રમ નથી છે (૧૨-૨૮૮-૨૭)

કત્વિર્વિષ્ણુયશા નામ દ્વિજઃ કાલપ્રવોદિતઃ ।

સત્પત્સ્યતે મહાવીર્યો મહાવુદ્ધિપરાક્મઃ^૧ ॥ ૪-૧૮૮-૮૯

‘કાળથી પ્રેરાયેલા વિષ્ણુયશા કલકી નામના મહાવીર્યવાન, મહા-
બુદ્ધિમાન, અને મહાભગક્રમી બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થશે.’

ત્યારે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ‘કલક’ અવતારને વિષ્ણુયશાના પુત્ર
કહ્યા છે.^૨

‘મનુસ્મૃતિ’માં વેદ, દાન, યજ્ઞ નિયમો અને તપ વિપ્રદુષ્ટભાવ-
વાળાને-વિષયોથી બગડેલા મનવાળાને-કદી સિદ્ધિ આપનાં થતાં નથી
એમ જણાવ્યું છે,^૩ તે પાઠ્ય કલકના મિદ્ધિ અર્થ સાથે મળે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યના લાખા ઇતિહાસમાંથી ‘કલક’ના અન્ય પ્રયોગો
મળે તો એ શબ્દના અર્થના તથા તે સાથે જોડાયેલા વિચારના ઇતિહાસ
ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે.

૨૧. મહત્વાદ્ધાતવસ્થાવ મહામારતસુચ્યતે ।

નિરજનમ્ય યો વેદ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે^૪ ॥ ૧-૧-૨૦૯

મહત્તા અને ભારવત્તા-ગૌરવને કારણે (આ) મહા-
ભારત કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જે આતુ’ નિરુક્ત-વ્યુત્પત્તિ
સમજે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે.

૩. ૩-૧૮૮-૮૯. ૪. ભાગવત’ ૧૨-૨-૧૮.

૫. ‘મનુસ્મૃતિ’ ૨-૨૭ વેદાન્યાયથ યજ્ઞાથ નિયમાથ તપોમિ ચ ।

ન ત્રિપ્રદુષ્ટભાવમ્ય મિદ્ધિ ગચ્છન્તિ વર્હિન્તિ ॥

૧. =૨ ૧ ૫૬-૨૧. જુના સ્વર્ગાં ૫૫૩ ૩૫. ‘સમોક્ષિત વાચના’માં
આ શ્લોક ૬૫૮ આપેલી નામમાના સદષ્ટ વિશેષ રસવાળાએ લેવા.
૨-૫. કુમારસત્તુ ‘તત્ત્વપાર્શ્વ’ ૧ ૩ ૯

ભારતીય જીવનવ્યવસ્થા ઉપર આ મહાગ્રંથનું વજન કેટલું છે તે મં ૭૫૦ના નીચેના ઉદ્દેશોથી જણાય છે.

‘ પ્રાચીન કાળમાં ભોગ યથેવા દેવો અને ઋષિઓએ એક પક્ષમાં વેદો અને બીજા પક્ષમાં મહાભારત ગ્રંથવામાં મૂક્યા હતા, ભારે (અન્યતા) મહત્ત્વમાં અને (અર્થના) ગુરુત્વમાં એ અધિક નીવડ્યું હતું. ૨ ’

‘ અદારપુગણો, સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો અને અ જો સહિત વેદો એક જાણુ અને એકલું મહાભારત એક જાણુ (રાખીએ તો પણ તે સમાન જ છે) ૩ ’

‘ મં ૭૫૦ ની સંખ્યાબદ્ધ અલગ વાચનાઓ તેની પેટા વાચનાઓ અને તેમાં પણ ખાણ, થોડાબધ પરંપરાઓ અને પાકાંતરો, ઉમેરણો અને ક્ષેપકો એ બધું ય આ મહાન ઇતિહાસ કાવ્ય કેટલું જીવંત છે અને ભાગતીય જનહૃદયમાં તેનું સ્થાન કેટલું જીકું છે તે સિદ્ધ કરે છે. ૪ ’

૨. ચત્વાર એતો વેદા ભારતં ચૈકમેત્તઃ ।

સમાગતૈ મુરર્ષિભિસ્તુભારોપિતં પુરા ।

મહત્ત્વં ચ ગુરુત્વં ચ ધ્રિયમાણ તતોડધિકમ્ ॥ ૧-૧-૨૦૮.

૩. ષટ્પદશપુરાણાનિ ધર્મશાસ્ત્રાણિ સર્વશઃ ।

વેદાઃ સામાસ્તથૈકન ભારતં ચૈકત્ત. સ્થિતમ્ ॥ સ્વર્ગાં ક્ષેપક ૩૬

૪. (૧) સરં ડૉ. સુખાદસુન્દર ‘ When I say that the Mahābhārata Manuscripts contain quantities of spurious additions, I intend no disparagement or condemnation of the text or the manuscripts. The process is normal, inevitable and in a wider sense wholly right. If the epic is to continue to be a vital force in

the life of any progressive people, it must be a slow changing book. The fact of expurgation and elaboration is only an outward indication of its being a book of inspiration and guidance in life, and not merely a book lying unused and forgotten on dusty book-shelf. Those are probably just the touches that have saved the Mahabharata from the fate being consigned to the limbo of oblivion, which has befallen its sister epics like the Gilgamesh.

(Prolegomena Ādi, fasc VII p. cl)

- (૨) સર. શ્રી રાજગોપાલાચારી “ In those days when there was no printing, interpolation in a recognised classic seemed to correspond to inclusion in the national library ”.

(Preface to II edition, p ■ Mahabhārata)

ધર્મ

૨૨. વસ્તુ વહુવિધ લક્ષ્ય ધર્માર્થર્થેષુ કર્મસુ ।

સ્વકર્મનિરતો યો હિ સ યત્નઃ પ્રાપ્નુયાન્મહત્ ॥ ૧-૧૧૧-૨૪

ધાર્મિક અને અધાર્મિક કાર્યો વિષે ઘણું ઘણું કહી શકાય એમ છે, પણ જે (મનુષ્ય) સ્વકર્મનિરત છે તે જ મહાન યશને પામે છે.

અગ્ન્યવાસ દગ્ધિયાન નાભ યુધિષ્ઠિર માર્કંડેય ઋષિને (૧) સેવા (શુશ્રૂષા), સ્નેહ અને પાતિવ્રત્ય દ્વારા અતિશય દુઃખ એવા ધર્મને પાળતી સાધ્વી સ્ત્રીઓનું માહાત્મ્ય^૧ અને (૨) સ્વકર્મ સમજીને કૂટ કર્મ કરતા ધર્માચ-ણી માણસોના આચારનું તત્ત્વ જાણના પ્રશ્ન કરના ઋષિએ 'પતિનતોપાખ્યાન' અને 'બ્રાહ્મણ્યાધસ વાદ' કથા

કૌશિક નામનો એક તપસ્વી બ્રાહ્મણ એક વખત વનમાં ફેર્યાડાના

૧. ૩ ૧૯૬-૧થી રાજ યુધિષ્ઠિરનો પ્રશ્ન (૨) દક્ષિણના કૂટ સ્વધર્મને અનુસરીને છે ત્યાર કવિએ જવાબમાં નિરૂપેલો બ્રાહ્મણો ધર્મ તેથી વિશેષ કૂટ છે, અને સાથે જ આવો કૂટ સ્વધર્મ કૂટ સમજીને આચરનાર શૂદ્ર, ક્ષત્રી, શિષ્ઠ અને આચારવાદો દોષ વિગ્રહી છે પ્રાચીન સ્વધર્મ છેડનાર વેદાધ્યયનશીલ બ્રાહ્મણ કરતા પણ એને વિશિષ્ટ બતાવ્યો છે એમ કરીને ઋષિ બ્યારે યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્નનો જવાબ આપવા દ્વિરાત અસમર્થ, કૂટ અને અર્થિસાનુ હાઈ વર્ણવ્યું ૭

૨. આરંભક-૩ ૧૫૭

૩. આરંભક-૩ ૧૯૮ થી ૨૦૬

મૂળ આગળ વેદનો સ્વાધ્યાય કરતો હતો ત્યાં ઉપરથી એક બગલીએ તેના ઉપર અધાર કરી. એટલે કૌશિકે તેના ઉપર અનિષ્ટ ચિંતવીને ક્રોધી નગર દેકતાં બગલી નિષ્પ્રાણ થઈને ભોંય ઉપર પડી, પછી ક્રોધ કરવા માટે બાહુ પદ્માત્તાપ કરતો કૌશિક ગામમાં લિક્ષાધર્ષ ગયો અને એક પતિવ્રતા સાધ્વી સ્ત્રીને ત્યાં લિક્ષા માગી. દરમિયાન એ બાઈનો પતિ બહારથી આવ્યો એટલે તેની પરિચર્યામાં પડતાં બાઈ બ્રાહ્મણનો ખ્યાલ બૂલી ગઈ. પતિશુશ્રૂષા કરતાં કરતાં બ્રાહ્મણ કૌશિક તરફ નગર પડતાં એ સાધ્વી શરમાઈ ગઈ અને લિક્ષા આપવા બહાર આવી.

એટલે ક્રોધ ન ચઢવો જોઈએ એમ સમજવા છતાં મન ઉપર કાબૂ નહિ રાખી શકતા ક્રોધ સંગમ બ્રાહ્મણે પતિવ્રતા સ્ત્રીને ‘બ્રાહ્મણે અમિ જેવા હોઈ પૃથ્વીને પણ બાળી નાખવા સમર્થ છે’ અને ‘તે’ બ્રાહ્મણ કરતાં યે પતિને શ્રેષ્ઠ માન્યો છે’.^૪ ઇ. ક્રોધવચનો કથાં.

ત્યારે સુશીલ પતિવ્રતા સ્ત્રીએ નમ્રતાથી બ્રાહ્મણની મહત્તા અને પતિશુશ્રૂષાના સ્વધર્મપાલનને બધાં કરતાં શ્રેયસ્કર કહેવા સાથે ક્રોધ બ્રાહ્મણ કહેવાય તે બચ્ચાવીને કૌશિકને કહ્યું કે ‘આપ ધર્મશ, સ્વાધ્યાયપ્રગયજ્ઞ અને પવિત્ર છો, પણ ધર્મને યથાર્થ જાણતા નથી એવો મારો મન છે, માટે માતાપિતાની મેલા કૃન્તાઃ સન્ધવાદી જિતેન્દ્રિય એવા મિથિલાના વ્યાધ પામે જાઓ; એ તમને ધર્મ સમજાવશે.’^૫

પછી ધર્મની સુદૃઢ ગતિને વિચારતો કૌશિક મિથિલા ગયો. ત્યાં ધર્મવ્યાધની ંદેણી-કંદેણી અને આચાર-વિચાર જોયાં. અને ધર્મ-અધર્મ, હિંસા-અહિંસા, પુણ્ય-પાપ, કર્મ, જ્ઞાનવિદ્યા, યોગ, સામ્ય ઇ. અનેક વિષયો અંગે તલસ્પર્શી ચર્ચા કરી તથા શંકાસમાધાન કર્યું.

૪. જુઁઆ ૩-૧૯૦-૨૧, ૨૨.

૫. ૩-૧૯૦-૩૧ થી ૪૨: ૪ દેવા માદાનં મિતુઃ । ચરણુવાળા ॥ મ્લોકો આ વિભાગમાં છે.

૧. એ 'આદ્યજ્ઞ-વ્યાધમંવાદ'માં ધર્મ-અધર્મ અને હિંસા-અહિંસાની ચર્ચા કરતાં કવિએ પોતાની મર્યાદા અનુસાર સ્વકર્મનિગ્ન રહેવાને મન આપ્યો. મોટા અને આકર્ષક સિદ્ધાંતોની વાતોથી-દા. ત. સંપૂર્ણ અહિંસાપાલન-દોરવાયા વિના શિષ્ટોના આચારને અનુસરીને સ્વકર્મ કરવા ઉપરુપ્પન્ન શ્લોકથી બચાવ્યું.^૬

૨. આ કૌશિકને જૈન માન્યપિતા હતાં. પણ વેદપાઠ કરવાના હેતુથી માતાપિતાનો અનાદર કરીને, તેમની આજ્ઞા લીધા વિના તેણે ગૃહત્યાગ કર્યો હતો. માતાપિતાની શુશ્રૂષા કરવાના ગ્રામ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવાને લીધે કૌશિકમાં ધર્મશીલતાને પશ્ચિષ્ટામે આવવી જોઈતી નમત્યા અને અક્રોધ નહોતા. ધર્મવ્યાધની ગિખામણથી કૌશિક છેલ્લે ગયો અને પુનઃ વિયોગના દુઃખથી અધ યથેવાં માખાપની સેવા કરવા લાગ્યો.^૭

૨૩. શ્રેયાન્સ્વધર્મો ત્રિગુણ પરધર્મોત્સ્વનુહિતાન્ ।

સ્વધર્મે નિધન ધ્રુવઃ પરધર્મો મયાનહઃ^૮ ૬-૨૫-૩૫ ગીતા, ૨-૩૫

૬. (૧) ધર્મવ્યાધના પ્રવચનમાં આ રથણે (૩-૧૬૬) આપતી હિંસા-અહિંસાની ચર્ચા સાથે ગાંધીજીનો લેખ 'Is eating Fish Violence?' (*Non violence in Peace & War, Vol. II, P. 65*) સરખાવવા જેવો છે. ભક્તેની દલીલો લગભગ સરખી છે. (૨) 'આત્મકથા' ભાગ ૪, મુદ્રા ૩૬ 'ધર્મ'નો કોમડો' એ પ્રકરણમાં (પૃ. ૧૫૬) ગાંધીજીએ હિંસા-અહિંસાની ચર્ચા કરી છે. એમાના વિચારો મંડળાના વિચારો સાથે આશ્ચર્યજનક રીતે મળતા છે.

૭. જુઓ નીચે 'સ્વધર્મ'ની ચર્ચા માટે શ્લોક ૨૩ અને નિરભિમાનીપણા-નમ્રતા માટે શ્લોક ૨૪.

૧. અળ-૬-૪૦-૪૭ અળ (ગીતા ૧૮-૪૭ અળ).

૬-૪૦-૪૭નો ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે છે. "સ્વભાવને રૂનાર મનુષ્યને પાપ લાગતું નથી "

સારી રીતે આચરેલા પરધર્મ કરતાં સ્વધર્મ^૨ વિગુણ હોય તો પણ તે વધારે સારો છે. સ્વધર્મમાં મૃત્યુ (પણ) સારું છે. પરધર્મ (તો) ભયાવહ છે.

યુદ્ધ કરવા સામે ભિલેલાં, સગાં, સ્નેહી અને ગુરજનોને જોઈને ક્ષત્રિયનો પ્રાપ્ત સ્વધર્મ-ધર્મયુદ્ધ હોડવાનો વિચાર કરતા, કલૈભ્ય અને કાર્પણ્યથી ઘેરાયેલા અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સ્વધર્મપાલનની શ્રેષ્ઠતા સમજાવતાં આ શ્લોક ગીતામાં કહ્યો.^૩

અર્જુનને રાજ્ય ધન છ. જોઈતું હતું, દુર્યોધન વગેરેએ કરેલા અન્યાયને પણ દૂર કરવો હતો, તે માટે હૃદયમાં રોષ અને યુદ્ધકુશળતા બનાવવાની ઈચ્છા પણ હતા; પણ ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ, શલ્ય આદિને

૨. (૧) સ્વધર્મ = કર્તવ્ય. જુઓ ગાંધીજીએ કરેલા ગીતાના અનુવાદ 'અનાસક્તિ યોગ'માં ૧૮-૪૭ની ટીપ; તથા ૩-૧૯૯-૧૪, ૧૫ છ.
(૨) જુઓ ૧-૨૪-૩૧ (ગીતા ૨-૩૧)

સ્વધર્મમપિ चावेक्ष्य न विशम्भितुमर्हसि ।

અને ૧-૨૪-૩૩ (ગીતા ૨-૩૩)

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापवाप्स्यसि ॥

- (૩) જુઓ નીચે 'કર્મ' (પૃષ્ઠ ૯) શ્લોક ૧૧૨ નોંધ. ૮, ૯, ૧૦;
'ભારત સાવિત્રી' (પૃષ્ઠ ૨૧) શ્લોક ૧૯૫.

૩. ધર્મ્યાંદિ બુદ્ધાચ્છ્રેયોઽન્યક્ષત્રિયસ્ય ન વિદત્તે ॥

૧-૨૪-૩૧ (ગીતા ૨-૩૧). = દે. ૧-૧૧૭-૩૨૬.

૧-૧૧૭-૩૨માં બીજો ક્ષુને અડધાર સંહિત થઈને યુદ્ધ કરવાની ગિજામણી આજ્ઞા આપ્યો. યુદ્ધ કરવું.

સામા પક્ષમાં ઉમેવા જોઈને તેનું હૃદય માટ (આત્મહિનવાળા) પ્રેમના તમસૂધા ઘેગઈ ગયું. એટલે ભગવાને તેને સ્વર્ગવ્યવસ્થાની શ્રેષ્ઠતા બતાવી.

આ પ્રસંગ સાથે ઉપર શ્લોક ૨૨ના ઉદ્ઘાટનમાં માથાપત્તી લેવા કરવાનો આખ સ્વધર્મ મૂકી વેદાધ્યયન માટે શૂદ્રન્યાસ કરનાર શાસ્ત્રી કૌશિકનો પ્રસંગ અને તેને ઉપદેશ આપનાર બ્રહ્મવેત્તા વ્યાધ કે જે માત્ર વેચવાનો ધંધો કરતો હતો, તેની કથા સરખાવવા જેવી છે.^૪

સ્વધર્મપાલન-કર્તાવ્યપાલન શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં એ પાલન કરતા મનમાં ક્રોધ ન હોવો જોઈએ, કારણ કે ક્રુદ્ધ માણસ કાર્ય-અકાર્યને યથાવત્ જાણી શકતો નથી.^૫

પૂ. ગાંધીજીએ નાસિકમાં તા. ૨૭-૨-૧૯૭૧ના રોજ અવચન કરતા પોતાને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરનાર અદ્ય મનુષ્ય તરીકે વર્ણવ્યા હતા, અને પોતે અપમાન અર્થે સ્વધર્મ કયો છે તે સમજે છે એમ કહીને ઉપર લખેલ શ્લોક ટાક્યો

૪. જીઓ નીચે શ્લોક ૪૦. સ્વધર્મપાલનની હચાચી ધર્મરાજે બીમ-અર્જુન નહિ પણ નકુલને કવતો કરવાનો વર માંગ્યો, એમ ક્રુદ્ધ હતવા કરતા સ્વધર્મને શ્રેષ્ઠ ગણ્યો.

૫. (૧) જીઓ શ્રેયાન્ત્વધર્માનિયતો ન ક્રુદ્ધ રતિ નિશ્ચિત્તમ્ ॥ ૨-૨૦-૨૨ ॥
સ્વધર્મપાલન કરનાર પણ ક્રુદ્ધ થાય તો તે સાકં નથી જ એ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે. વળી આશ્વમેધ ૭. ૩૦ આમો જીઓ.

(૨) જીઓ નીચે શ્લોક ૩૪, ૩૫.

(૩) સરં 'સંયમ' (મકં ૧૮), શ્લોક ૧૬૪.

(૪) દુર્યોધને દાન્તિયોની આજીવિકા 'જય' ઉપર જ હોઈ એ 'સ્વરૂપ' પછી ધર્મ્ય હોય કે અધર્મ્ય પણ આવરવી જ જોઈએ, એ દલીલ હવે રમવાની રત્ન આપવાનું ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવતા કરી હતી. ૨-૫૦-૧૫ ઇ.

હતો. પ્રવચનના અંતે સ્વધર્મ કગ્તા લોઢા છેતરે તો પણ ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા ગાળીને સ્વધર્માચરણ કગ્વાનો અનુરોધ કર્યો હતો.^૬

‘આત્મકથા’માં દક્ષિણ આફ્રિકામાંના પોતાના હિંદી ભાઈઓની મદદ માટે મુળાઈના મિત્રોને દક્ષિણ આફ્રિકા લઈ જવા માટે ગાંધીજીએ ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ બધા નિષ્ફળ ગયેલા. તેમાં છેલ્લા શ્રી પેસ્તનજી પાફશાહ નામના એક સ્વદેશપ્રેમી ભાષાવિજ્ઞાની વિદ્વાન મિત્ર ગાંધીજીને હિંદમાં ગળીને સેવા કગ્વાનો ધર્મ એક છે તે સમજાવવા પ્રયાસ કરેલો અને એવા ભાવનું કહ્યું કે તમને કાર્ક બીજ સેવકનો સાથ મેળવી આપવામાં પણ હું મદદ નહિ કરું! આ વિષે ગાંધીજીએ લખ્યું છે ‘આ વચન મને ન ગમ્યા, પણ પેસ્તનજી પાફશાહને વિષે માનુ’ માન વધ્યું. તેમનો દેશપ્રેમ ભાષાપ્રેમ જોઈ હું મોહિત થયો. અમારી વચ્ચેની પ્રેમગ્રાહ આ પ્રસંગથી વધારે સજ્જડ થઈ. તેમનું દષ્ટિગિન્દુ કું પૂરેપૂરું મમજી શમ્યો, પણ દક્ષિણ આફ્રિકાનું કામ છેડવાને બદલે તેમની દષ્ટિએ પણ માટે તો તેને વળગી રહેવું જોઈએ એમ મને લાગ્યું. દેશપ્રેમી એક પણ અંગને બને ન્યા મુધી જતુ ન કરે, ને મારે સારું તો ગીતાનો શ્લોક ત્યાં જ હતો.’ એમ લખીને ઉપરનો શ્રેયાન્ત્રવધર્મો વિગુણ ° શ્લોક ગાળીને પ્રકગ્ન પૂરું કર્યું છે. અતલબ કે તે વખતનો દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની એવા કગ્વાનો પ્રાપ્ત સ્વધર્મ મુશ્કેલી ભાગતની અદર ગળી એવા કગ્વાનો શ્રેય ધર્મ ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યો નહિ.^૭

એટલે સ્વધર્મનિરૂ સમાજ સ્વાભાવિક હોઈ સુખ્યવસ્થિત અને ધાર્મિક-ધર્મના સર્વત્રે અર્થમાં ધાર્મિક-હોવાનો. કેમકે એવા સમાજમાં દરેક મનુષ્ય પોતાનું પ્રાપ્ત કર્તવ્ય, મોધ અને અભિમાન, દીનતા અને પ્રજા વિના સદગુણો કરતાં હોય.

૬. જુઓ ‘ધર્મ મ યન’, પૃ. ૪૫૨, ૪૫૩

૭. ‘આત્મકથા’, મ થ ૧, ભા. ૨, મક ૨૭, પૃ. ૨૭૪, ૨૭૫

૨૪. यदि चेद्वचनं कुर कर्म त्यजेति च ।

तस्मान्नमानिमान्सर्वाभमानस्तस्माचरेत् ॥ ૨-૨-૭૦

‘તુ કર્મ કર અને (કર્મકૃણ આચક્ષિતનો) ત્યાગ કર’ એવું વેદવચન છે, તેથી આ (નીચે કહેલા) મર્વ ધર્મોત્ અભિમાન વિના-નમ્રતાથી આચરણ કરવું

દ્યુતમા હાર્યા પછી વનમા જતા પાડવોની સાથે પાડવોના કથાણ અને રજન માટે નિષ્કામ ભાવે વનમા જવા માટે સખ્યમ ધ આહ્વાનો તથા થના ત્યાર અતિથિસત્કાર માટે પાસે પૂરતું ધન નહિ ટોવાને લીધે

૧. બ-૧૨-૧૬ ૧૬ સડાઈના અ તે વિષાદ પામતા ધર્મરાજને અર્જુન મતે પોતે વેદના આ બ ને અભિપ્રાય જાણે છે, તેથી સંન્યાસી થઈ મક્ષાજ્ઞાન મેળવનાના મર્મને સર્વશ્રેષ્ઠ કલ્પુ યુધિષ્ઠીની દીલોમા તીવ્ર બુદ્ધિશાળી સુમુખની આતરશ્ચિતિ અને મધન જણાય છે છતાંય વ્યાસે યુધિષ્ઠી દત્તિનું સમર્થન કર્યું નથી

(૧) બબ=૧૨-૨૩૩-૧ અબ.

અબ=૬ ૧૨-૨૩૪-૩ અબ

સર° ૧૬-૩૨-૧૫ આ પુસ્તકમા ‘અક્ષવિદ્યા’ (અકં ૫), પૃષ્ઠ ૭૦

અબ=બાહુ ૬ શા રબાધ્ય શ્રી રા કરાચાર્યે ૨ ૪-૧મા ૧૨-૨૩૦ ૧ દાહેલ છે

(૨) ખાસ સરખાવો ઈશ ૬ ૧, ૨.

(૩) ખાસ સરખાવો ગ્રાધીછના ‘Hindu Dharma’ માના બે લેખ (૧) ‘The Golden Key’ P 40 f અને (૨) ‘The Haripad Speech’ P. 43 f સર° નીચે પૃષ્ઠ ૨૭મા નીચું ચરણ ‘કમ નો સંન્યાસ’ અને પાંચમું ચરણ ‘એ પ્રમાણે કર્મ કરવા’

ગોઠાતુર યુધિષ્ઠિરે નાથે નહિ આવવાની બ્રાહ્મણોને વિનંતી કરી. બ્રાહ્મણોએ તો ધર્મરાજને પોતાના (બ્રાહ્મણોના) પોષણની ચિંતા ન નાખતા કહ્યું અને જણાવ્યું કે અમે જાતે જ અમાગ આહ-ની વ્યવસ્થા કરીશું, પણ ધર્મરાજાતુ મન માન્યુ નહિ અને જહ રોક કરવા લાગતા, યોગ અને સાખ્યમા કુશળ શૌનકે તેમને હર્ષ, શોક અને દુઃખ વધારનારી તૃપ્તિ તથા ધનસંચયની અનર્થકારિતા વિષે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી સમજાવ્યા બાદ ધર્મ વિષે પ્રવચન કરતા કહ્યું કે 'મોહ-રાગથી આક્રાન્ત અને ઇન્દ્રિયોને વશ મૂર્ખ મનુષ્ય અનેક જાનના 'વિધસ' થી યોગે છે, વિપયો સેવે છે અને પછી બ્રહ્મથી માડીને તૃપ્તિપર્યંતની યોનિઓમા ભટકે છે ઇ. ' તે પછી ગ્રેયોર્થા મનુષ્યની ગતિ વર્ણવતા ૩-૨-૬૦ થી ૭૬ સુધીના સાત શ્લોક કહ્યા. તેમા બે રીતના

૨. જુઓ આ પુસ્તકમા 'અર્થદોષ' (પ્રકર ૮) શ્લોક ૧૦૬

૩. (૧) શ્રુતરથધર્મ પ્રમાણે દરેક ક્રિયા માન પોતાના સ્વાર્થખાતર નહિ કરતા દેવ, પિતૃ, સગા, આદિતો, અતિથિઓ, સેવકો, પશુઓ વગેરેને જમાડવા પછી શ્રુતરથ જમે તો તે અન્ન 'વિધસ' કે 'અમૃત' કહેવાય છે એટલે આમા મૂળ વિચાર સ્વાર્થ કે કામ પ્રસાદપૂતા નહિ હોતા વિશ્વના સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યેનો સમભાવ છે પણ આ મૂળ વિચારમા સડો પેસતા, બ્રાહ્મણ શૌનકે કટાક્ષ રીતે 'ઇન્દ્રિય સુખની હઠ્ઠાથી આસક્તિપૂર્વક કરાતી જુની જુની (કર્મકાંડ બની ગયેલી) ધાર્મિક ક્રિયાઓ' એ અર્થમા 'વિધસ' ગણે પ્રયોજ્યો છે

(૨) પાસિ જાન ૩૯૩ 'વિધસ જાતક'મા રમતિયાળ અને આજમુ સાત 'વિધસાશી' ('વિધસ ખાનાર ૧) સાધુ ભાઈઓની વાત છે જાતકની મ્થા ખાસ મહારાત્રની નથી, પણ 'વિધસ'ના પ્રયોગ અને અર્થ ખાતર નોંધવા યોગ્ય ગણાય

૪. એ સાત પૈકીના છ શ્લોકો આ પુસ્તકમા ચાલુ પ્રકરણમા શ્લોક ૨૪ થી ૨૯ સુધી મૂક્યા છે

અષ્ટાંગિક ધર્મમાર્ગો જનાવીને તે જ પ્રમાણે કર્મ કરવાની અને નખના ગ્રામીને કર્મથી જ ધાવાય નહિ માટે તેના કૃષ્ણની આશાને ત્યાગ કરવાની શ્રુતિની આજ્ઞા કહી સંભળાવી.

૧૨-૨૩૩-૧મા 'વ્યાગ-શુક્રસંવાદમા' શુક્રદેવજીએ પિતા વ્યાસને દેખાતી રીતે પરસ્પર વિરોધી દ્વામતી શ્રુતિની આ આજ્ઞા વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે 'આવું વેદવચન છે કે 'તુ કર્મ કર અને કર્મનો ત્યાગ કર' તો જ્ઞાનથી કયો ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્મથી કયો ગતિમા જવાય છે?'

ઋષિ વ્યાસે જવાબમા જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મમાર્ગની બે પ્રાચીન નિષ્ણદોની વાત કરતાં કહ્યું કે (આસક્તિપૂર્વક) કર્મ કરવાથી પ્રાણી જ ધાય છે અને વિદ્યાથી મુક્ત થાય છે. માટે પારદર્શી યતિઓ (ફલાશા ગ્રામીને) કર્મ કરતા નથી.^{૧૭} એ વ્યાખ્યાનમા જ્ઞાનનિગની^{૧૮} ઉત્તમના દેખાના શુક્રદેવના મનનુ સમાધાન થયું નહિ એટલે તેમણે શ્રુતિની આજ્ઞામા દેખાના વિરોધનો સમન્વય વિગદબદ્ધે કરવા માટે પિતાને ફરીથી તેનો તે જ પ્રશ્ન કર્યો.^{૧૯}

૫. यदि वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।

कां दिशं विद्यया यातिस्त्वं कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ ૧૨-૨૩૩-૧

૬. શ્રુતિઓ બીટા જ ૩-૩ (૧-૨૫-૩).

૭. ૧૨-૨૩૩-૭, = જુદું છે જા. બા. ૨-૪-૧ ત્યાં આ શ્લોક ઉર્જત કરેલ છે.

૮. આ વ્યાખ્યાનમા 'કર્મ'નો અર્થ 'આસક્તિવાળા સામાન્ય કર્મ' ઉપરાંત પૈથિક 'કર્મકાંડ' એટલે કે યજ્ઞ-યાગ, દાન, અધ્યયન, તપ' એવા અર્થ પણ દેખાય છે. 'કર્મકાંડ'નો વિરોધ તેના બાબ પરત્વે છે શ્રુતિ 'ઉપક્રમ' (મકં ૧) શ્લોક ૨૦ પૃ ૨૬ થી

૯. वेदे वचनमुक्तं तु कुरु कर्म त्यजेति च ।

वधमेतद्विजानीयां तच्च व्याख्यातुमर्हसि ॥ ૧૨-૨૩૪-૨.

એટલે મહર્ષિ વ્યાસે ટૂંકમાં અનુક્રમે આશ્રમધર્મ પાળાને છેવટે સંન્યાસાશ્રમ પાળવા કહ્યું.^{૧૦}

શુકદેવ તો ખૂબ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતા. તે આવા ટૂંકા ખુલાસાથી કેમ સંતોષ પામે? તેમણે વિનયથી પિતાને ફરીથી કહ્યું કે ‘આ વેદવચન દેખીતું જ પરસ્પરવિરોધી છે. તો પછી એમાં શાસ્ત્રવ જ ક્યા રહ્યું? વળી કર્મનો વિરોધ ક્યા વિના મોક્ષ કેમ મળે તે મારે જાણવું છે, તો મને મમજવો.’^{૧૧}

પુનની પ્રજાળ જિજ્ઞાસા જોઈને મહર્ષિ વ્યાસે વિસ્તારથી, યોગ્યતાનુસાર, પોતાને જેમ ઠીક લાગે તેમ, પણ નાગદંડપરહિન થઈને (અકામદ્વેષમયુક્તઃ) મનુષ્ય^{૧૨} (૧) ચાર પેઢીના ગમે તે એક આશ્રમ-ધર્મનું જગજર પાલન કરે અથવા (૨) શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે અનુક્રમે ચારે આશ્રમધર્મોનું પાલન કરે તો તેને પગમગતિ મળે એમ સ્પષ્ટ સમજાવ્યું.

ચાર આશ્રમધર્મોને ચાર પગથિયાવાળી, અક્ષલોકમાં પહોંચાડનારી નીસગણી સાથે સરખાવ્યા છે, જેના વડે મનુષ્ય અનુક્રમે વિકાસ સાધતો, નાગદંડે એાછા કરતો, અક્ષવિદ્ થાય છે.^{૧૩} અર્થાત્ આસક્તિ નિર્મૂળ થાય તેવી રીતે કર્મ કરવાથી-કર્મફળનો-ત્યાગ કરવાથી પગમગતિ મળે છે. કર્મફળનો ત્યાગ કરવાથી કર્મ ફળને ઈર્ષ રીતે બાંધનમાં નાખી ગરકતું નથી.^{૧૪}

૧૦. ૧૨-૨૩૪-૫ થી ૬.

૧૧. ૧૨-૨૩૫-૧૦, ૧૧, સર ૧૨ ૨૫૨-૧૦, ૧૧.

૧૨. ૧૨-૨૩૪-૧૨ થી; ૧૨-૨૬૨-૧ થી ૨૨ ‘જાકપિલિય’માં આ વિચાર વધુ વિસ્તાર અને ગ્રંથગાથી રબૂ થયેલો છે.

૧૩. ૧૨-૨૭૭-૩૦ થી ૩૬.

૧૪. ભુજ્ય ૧૨-૨૪૧-૧૪.=કે. ૧૨-૧૮૭-૫૬ અને ગાતિ ૦ ક્ષેપક પરિશિષ્ટ ૨-૧. વળી સર ૦ ગીતા ૨-૫૧ અને એવા જ બીજા સંખ્યાબંધ સંદર્ભો.

મહર્ષિ વ્યાસે મંભાંમાં દર્શાવેલા ભાગ્યતીય સ સ્તુતિના કેટલાક મૂળભૂત વિચારો પેઢી એક ધણો મહત્વનો 'કર્મફળત્યાગ'નો વિચાર છે. ૧૫ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને આશ્વા કરી છે, 'કર્મ' કરવાનો જ તારો અધિકાર છે, (તેના) ફળનો કદિ નહિ. કર્મનું ફળ તારો હેતુ ન હોય. કર્મ ન કરવા માટે પણ તારો આમ્રદ ન હોય. ૧૬ આની સાથે જ ઈશોપનિષદ તત્ત જ યાદ આવે છે. ૧૭ 'આ જગતમાં જે કંઈ છે તે સર્વ ઈશ્વરનું' (સત્તાધારી પરાતપગ પુરુષ અને આ પારનો આત્મા એ જ ને વસ્તુનું એક જ છે ૧૮) છે તેથી તેને તારે (કર્મફળ) ત્યાગ કરીને (જે આવી મળે તે) ભોગવ. દાઈના ધનનો લોભ કરીશ

૧૫. શુઓ 'ઉપકર્મ' (મકં ૧) સ્તોત્ર ૨૦ પૃ. ૨૬ થી

૧૬. કર્મખેવાધિનાસ્તે મા ફલેતુ કદાચત ।

મા કર્મફલહેતુર્મૂર્મા ને સજોડસવકર્મણિ ॥

૬-૨૪-૪૭ (ગીતા. ૨-૪૭) કડ = યોગ, વા. ૬-૫૪-૨૬.

વળી મંભાંમાં ગીતામાં અને અન્ય-કર્મફળની આશ્વા રાખનારાઓને પામર-કૃપાળુ (કૃપાળા ફલહેતવ ૬-૨૪-૪૬ (ગીતા ૨-૪૬), સ્ત્રો ૧૨-૭-૧૫, ૧૮-૧૭, ૨૫૭-૭) કહ્યા છે. સરં નીચે 'અર્થદોષ' (મકં ૮) સ્તોત્ર ૧૦૭, ૧૦૮ની નોંધ ૨૫.

૧૭. ईशायास्वमिद सर्वम् यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृध. कस्य दिवद् धनम् ॥

इत्येवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समा ।

एव त्वयि भान्यधेनोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥

ઈશ ઉ. મ-૧ ૧-૨.

'ત્યાગ' માટે શુઓ આ પુસ્તકમાં 'અજ્ઞવિદ્યા' (મકં ૫૪) સ્તોત્ર ૫૭

૧૮. યોડસાવગૌ પુરુષ મોડ્દમસ્મિ ॥ ઈશ, ઉ મ-૧ ૧૬

નહિ. આ લોકમાં (ફોલોવિંગ વિના) કર્મો કરતાં કરતાં એકસો વગસ
જીવવાની ઇચ્છા ગળવી. તારે દેહધારીને માટે આ માર્ગ છે. આ
સિવાય બીજો માર્ગ નથી. માણસને કર્મ વળગતું નથી. (કર્મફળની
આસક્તિ વળગે છે.) ૧૯'

પૂ. ગાંધીજીએ એક પ્રવચનમાં ઈશોપનિષદના કર્મફળવ્યાગના
વિચારને સમગ્ર હિંદુધર્મના અને તેનાં તમામ શાસ્ત્રોના સાન્નિધ્યે કહીને
ભગવદ્ગીતાને આ વિચારના ભાષ્યરૂપે ગણાવી છે. ઈશોપનિષદના પ્રથમ
મંત્રની મહત્તા વર્ણવતા તેમણે કહ્યું છે કે 'કારણવશાત્ ઉપનિષદો અને
સર્વે શાસ્ત્રો બળીને ભસ્મ થઈ જાય પરંતુ જો ઈશોપનિષદનો પહેલો
મંત્ર આખો હિંદુઓના સ્મરણમાં રહે તો હિંદુધર્મ અમર રહેશે એવો

૧૯. સર્ગ (૧) ન હિ વધિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યર્કમકૃત્
કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વેઃ પ્રકૃતિર્જર્ગુણૈઃ ॥

૬-૨૫-૫ (ગીતા ૩-૫).

(૨) ન હિ દેહમૃતા શમ્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશયતઃ ।
યન્તુ કર્મફલ્યાગી સ ત્યાગીયમિવીયતે ॥

૬-૪૦-૧૧ (ગીતા ૧૮-૧૧).

(૩) उत्तीदियुरिमे लोकानि कुर्यां कर्म चेदहम् ।
समस्तस्य च कर्ता स्वामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥

૬-૨૫-૨૪ (ગીતા ૩-૨૪).

સર્ગ ૩-૩૩-૧૦ અબ.

(૪) આસક્તિવાળા કર્મ કરવા માટે પણ ઉપર નહીં
નાથોમા જણાવેલી દલીલો થઈ શકે છે. તેનો ખ્યાલ
કવિને છે જ. એટલે આરંભક ૦ મ. ૩૩મા દ્રીપદીના
નીતિવાદમાં તેનો છટકો ઉપયોગ કર્યો છે. એ
પ્રસંગના સારાર્થ માટે જુઓ નીચે શ્લોક ૩૭.

મારો આખરી મન છે.^{૨૦} એ જ પ્રવચનમાં એમણે આ મંત્રને સર્વ ધર્મોએ અને સર્વ 'શાસ્ત્રો' કે 'વાહી'ઓને સંતોષ આપનાર ગણાવ્યો છે. વળી બીજા એક પ્રવચનમાં ગાંધીજીએ આ મંત્રને (અર્થાત્ કર્મફળન્યાયના વિચારને) વિશ્વના દોષ પશુ ભાગમાંથી એળી શકાય

20. (1) 'But I have fixed upon one mantra that I am going to recite to you, as containing the whole essence of Hinduism. I have now come to the final conclusion that if all the Upanishadas and all the other scriptures happened all of a sudden to be reduced to ashes and if only the first verse in the Ishopanishad were left intact in the memory of Hindus, Hinduism would live for ever.'

'× × × All the other mantras of that ancient (Isha) Upanishad are a commentary or an attempt to give us the full meaning of the first mantra. As I read the mantra in the light of the Gita or the Gita in the light of the mantra I find that the Gita is a commentary on this mantra. It seems to me to satisfy the cravings of the socialist and the communist, of the philosopher and the economist. I venture to suggest to all who do not belong to the Hindu faith that it satisfies their cravings also...'

(Vide 'The Golden Key' in *Hindu Dharma*, P 41 to 43)

(૨) ગાંધીજીએ ઉપર કહ્યું છે તેમ ગીતા 'ઈશોપનિષદ્'ના અર્થ ૩૩ પશુ મુદ્દાત્મક એટલે મહાકવિ બ્રાહ્મણે એ 'ઈશોપનિષદ્'ના અર્થ ૩૩માં સમીપે ગાતાની મનોહર, મનોરમ, શીતળ, લાલિત્યભરી, દંડ અને નિર્બલતાની છાંટ વિનાની અને બીજી સર્વ રોગીમાં પૌરાણિક આગ્રહાનો ઉત્તરોત્તર અને જ્ઞાનના તમામ વસ્તુને મૂળ અને આખા પ્રસાદાઓ સંદિગ્ધ મહાત્મા ગુણોને એ ગીતા ઉપર મહાભાષ્ય રચ્યું છે.

તેના તત્ત્વજ્ઞાનના અને ધર્મના ભાગ તરીકે તથા તેનાથી (અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મની) વિરુદ્ધ હોય તે બધાથી મુક્તિપ્રાપ્તિ જણાવ્યો છે ૨૧ એ જ પ્રત્યક્ષમા શ્રુતિપ્રામાણ્ય બનાવતા ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે 'ઈશોપનિષદ' એ શ્રુતિ છે અને તેની નાથે જે કંઈ અત્ત ગત હોય તેને છોડી દેવું જોઈએ '૨૨ વગેરે

શ્રીમત્ શકનચાર્યે ઈશોપનિષદપ્રામાણ્યમા પ્રથમ મન્તના બોધા ચરણનો ઉપર જણાવ્યા કરના ખીજી જાતનો (ખીજો) અર્થ પણ કર્યો

21 'Now I suggest to you that the whole of the philosophy or religion found in any part of the world is contained in this mantra, and it excludes everything contrary to it. According to canons of interpretation, anything that is inconsistent with Shruti—and Ishopanishad is a Shruti—is to be rejected altogether' (Vide 'The Haripad Speech' in *Hindu Dharma*, P 43, 44 cf 'The Golden Key' in *Hindu Dharma*, P 42)

૨૨. (૧) 'શ્રુતિપ્રામાણ્ય'નો ગાંધીજીનો આ વિચાર સ કુચિત નથી ખૌલિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ અસંભવ લાગે તેવા ગામના ગમે તેટલા વિદ્વાતા પૂર્ણ અર્થથી બધાવાની ગાંધીજી આજખી ના જ પાડે છે (જુઓ 'ધર્મમથન' પૃ ૪ અને (*Hindu Dharma* p 7), વદબ્યાસનો પણ એવો જ મત છે (૨) વનવાસ દરમિયાન એ સમયે વ્યથિત બ્રહ્મતેને ધર્મરાજન 'મૌરવાને ક્ષત્રી મારવા જોઈએ તથા કષ્ટીન ક્ષત્રી મારવામા કંઈ જ પાપ નથી,' વગેરે સમજાવ્યું અને રમૂનિનિષ્ણાતોનું અને વેદોનું પ્રામાણ્ય આપી તેર દિવસ બરાબર તેર વર્ષના વનવાસનો મળ પૂરો થયો લેખી દુર્યોધન પાસેથી રાજ્ય પાછું મેળવવા માટ રેયાં

તથા મારત ધમપુ ધર્મસૌરિદ દસ્યત

અદોરાન મહારાજ તુય સવત્સરેણ હિ ॥ ૩-૪૧-૨૧.

તથૈવ વેદવચન ધૂયતે નિત્યદા વિમો ।

સવત્સરો મહારાજ પૂર્ણો મવતિ કુચ્છત ॥ ૨-૪૧-૨૨

છે. 'આકાંક્ષા ન કર, દેધન દેનું' છે? ૨૩ 'એવો આશ્રેયમુચ્ચક અર્થ' પણ થઈ શકે છે અર્થાત્ ધન દેઇનુંય નથી તેથી તેને પડાવી લેવાની ઇચ્છા ન થતી જોઈએ'. આ ખીન્ન અર્થને અનુલક્ષીને મહાભારત

યદિ વેદાઃ પ્રમાણં તે દિવસાદ્યર્થમચ્યુત ।

પ્રયોદસ સમાઃ કાલો નાયતાં પરિનિષ્ઠિતઃ ॥ ૩-૪૬-૨૩

'તેમ જ છે ભારત! હે મહારાજ! અહીં ધર્મ(સાક્ષી)મા ધર્મને અહોરાત્રને સંવત્સરની સમાન મળે છે (જુઓ નિમિત્તીય 'પૂર્વમાર્ગસાસુ' ૬-૭-૩૧ થી ૪૦). તેથી જ રીતે હે વિષ્ણુ! હે મહારાજ! આ વેદવચન સદૈવ સંભળામ છે કે કૃત્તમન કરવાથી એક વર્ષ (માં પૂર્ણ કરવાનું પ્રત) પૂર્ણ થાય છે, હે અચ્યુત! જે વેદો તમને પ્રમાણરૂપ હોય તે તેર દિવસ પૂરા થતા તમે તેર વર્ષનો કાળ પૂરો થયેલો જાઓ.'

પણ ધર્મરાજે સરળ રીતે જવાબ આપ્યો, 'હે મહાબાહુ! તેર વર્ષ પૂરા થતાં તું' જાંડીવધન્વા અનુનંતી સાથે દુર્યોધનને જરૂર હણીગ જ. પણ હે પાર્થ! હ આજે યોગ્ય વખત આવ્યો છે એવું ને કહે છે, તે અનૂત યોલવાનો ઉત્સાહ હું ધારણ કરી શકું એમ નથી, કારણ મારામાં અનૂત નથી.' (૩-૪૬-૨૬, ૨૭).

(૨) સરં શાંતિં જ. ૨૬૧, ૨૬૨, 'ગોકપિલિખ'માં કપિલ-સ્થૂમરસિમ પચ્ચે વેદમામાઝમ અંગે થયેલી વિરુદ્ધ અર્થા, અને અર્થ સમેટી લેતા કપિલ ઋષિએ ઉચ્ચારેલાં ઉત્તમ વચનો. તે વચનો પૈતૃનું એક આ પ્રમાણે છે:

વૈદાશ્ચ વૈદિત્યં ચ વિદિત્યા ચ યથારિયતિ ।

• '૧૦ વૈદવિદિત્યાદુરતોન્યો વાતરેટ્વઃ ॥ ૧૦-૨૬૨-૪૦

જે મનુષ્ય વેદો અને વેદિત્ય જરાપર જાણીને (વેદ અને તેનું રહસ્ય, જ્ઞાન અને કર્મ) તે પ્રમાણે (નિર્ભય અને નમ્ર થઈને) વર્તે છે તે જ વેદવેતા છે, ખીલે તે વાયકું યોલનારો છે.

૨૩. અયવા મા યુવઃ । વસ્માત્ ? વસ્યસ્વિદનમિત્યાક્ષેપાર્થો ન વસ્યચિદનમસ્તિ યદ્યુચ્યેત । ઈશ. ઉ. શાં.ભા. ૧.

અન્તર્ગત અનુગીતામા આવેના 'જનક અને બ્રાહ્મણના સવાદ'મા લાખ્ય કરેલું છે ૨૪

બૃહદ્-પૃથક ઉપનિષદમા 'યાજ્ઞવલ્ક્ય-મંત્રેયીસવાદ'મા ધનેશ્વરના ઉન્મલન પછી મમત્વ-ન્યાય અને છેવટે કર્મ તથા જ્ઞાનની પરમ સિદ્ધિ-અદ્વૈતાનુભવનું વર્ણન છે, એને મંભાંમા વેદપ્રામાણ્ય તરીકે ઉલ્લેખાયેલા ઈરોપનિષદના મન્ન ઉપર યાજ્ઞવલ્ક્યનું લાખ્ય ગણવું જોઈએ. ૨૫

જેમ ગાધીજીએ ઈરોપનિષદના મન્નને હિંદુધર્મ અને/અથવા સમગ્ર ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના આરૂપે કહ્યો છે તેની જ રીતે મંભાંના વિદ્વાન કવિએ એ મન્ન ઉપરના પોતાના પ્રવચનને નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલું છે 'સર્વ વેદોના ગુહ્યરૂપ, અનુમાન કે આગમ પ્રમાણથી સમજાય નહિ પણ રવાનુભવથી જ સમજાય તેવું, ધર્મ અને સત્યને લગતા બધા આખ્યાનો અને ઋગ્વેદની દશ ઉત્તર ઋચ્યાઓમાથી મધ્યન કરીને તાગવેલું આ પ્રવચન છે દર્શિમાથી જેમ માખણ અને લાકડામાથી જેમ અમ્મિ કાઢવામા આવે છે તેની રીતે વિદ્વાનોને પણ જ્ઞાનપ્રદ આ જ્ઞાન પુન શુકદેવને શિક્ષણ આપવા સારું સમુદ્ધત કથું છે' ૨૬ એમ કહીને વૈદિક તથા બીજા સર્વ ધર્મોના સાગ રૂપે ગણ્યું છે ૨૭

૨૪. ૧૪-૨૨-૧૫, આ પુસ્તકમા જુઓ 'બ્રહ્મવિદ્યા (પ્રકં ૫) મોકે ૭૦

૨૫. બૃહ્ ઉ ૨-૪, મંભાંના 'બ્યાસશુક્સવાદ'મા (૧૨ ૨૩૩-૧૫, ૧૬) 'બૃહદ્-પૃથક ઉપનિષદ' (૧-૫-૧૪)નો ઉલ્લેખ છે તેથી મંભાંના જમિન્નિ બૃહ્ ■ ના આ સદ્ભયી સપૂણ વાકેકે હોવા જ જોઈએ.

૨૬. જુઓ ૧૨-૨૩/ ૧૩ થી ૧૫

૨૭. હિંદુધર્મની મહત્તા પણ આમ સર્વ ધર્મ કે દશ નોમા જે કઈ શ્રેષ્ઠ, વરિષ્ઠ અન વર્ણ્ય હોય તેને પોતાનામા સમાવી દેવાની રહી છે મ ગાધીજીએ મંભાંના દૈવી કર્તાના પ્રખ્યાત શ્લોક (૧-૫૬-૩૩, જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રકં ૧) શ્લોક ૧૧ની નોંધ (પૃ ૨૧) ૪(૧)નો આધાર ટાકી તેમા સહેજ ફેરફાર રી એમ જણાવ્યું છે કે, જે સારતત્ત્વ બીજા ધર્મમા છે તે હિંદુધર્મમા તો મજશે જ, પણ જે તેમા (હિંદુધર્મમા) નહિ મગે તે સારતત્ત્વ જ નહિ હોય *Harmony Dharma, P 4*

ઉપર્યુક્ત શ્લોકના વિચારના ઉપનિષદના કાપિ અને મંલાના કાપિ પ્રત્યક્ષ આચારના નજી વિચાર એકીસાથે ગુણુ કર છે

(૧) ઈશ્વરની સત્તાનો અધીનર અને તેમા અદ્વ એ ઈશ્વર જગતમા સર્વ વ્યક્તિઓ સન્ની રીતે આમ હોઈ ગઈ વ્યતિ નથી, પણ સમતા, વિશાળતા, ચૈતન્ય, અત્તા ઇત્યાદિ છે

(૨) મનુષ્યે પોને કર્મફળત્યાગની વૃત્તિ નખીને જીવતુ

(૩) અને (અ) પોનાના મન મુજબ ખીનઓ ત્યાગવૃત્તિથી ન જીવતા હોય તો તેમનુ પડાવી લેવાની વૃત્તિ તેમની ઈર્ષ્યા-જેમાથી 'મનુ' ૨૮ પેદા થાય છે—ન ક વી (બ) ધન ઈર્ષ્યુ ય નથી એ નમજી મર્ષનુ પાવી લેવાની વૃત્તિ ન કરી

'શાંતિપરંમાતુ' આસનુ પ્રવચન કર્મ અને ત્યાગના વિષયને અનેક દષ્ટિકોણથી જણે છે ઉપર નિર્દેશી શ્લોકો (૧૨-૨૦૮-૧૦ થી ૧૫) ઉપરાંત પણ એ પ્રવચન ચાતુ છે તેમાનો નીચેનો શ્લોક ખાસ ધ્યાન જેએ તેવો હોઈ અહીં મૂક્યો છે

'આ (તત્ત્વગાન) જાણવાથી બુદ્ધ થવાય છે, એ (સિવાય) બુદ્ધ ન ખીજુ મ્યુ લક્ષણ હોઈ શકે? એ જાણવાથી કૃતકૃત્ય થયેના મનીષીઓ મુક્ત થાય છે' ૨૮

૨૮. મનુ' = પંચભૂત દેખીને ચતો ઈર્ષ્યાસમુચિત ક્રોધ અને દેવ્ય શોક અસૂચા આદિ લાગીઓ જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રક્ર ૧) શ્લોક ૧ નોંધ ૧, ૫ ૧

૨૯. (૧) ઇતદ્વિબુદ્ધા મવદ્વુદ્ધ વિમન્યદ્વુદ્ધમ્ભગમ્ ।
વિજાયેતદ્વિમુચ્યત વૃત્તકૃત્યા મનીષિણ ॥

૧૦-૨૪૧-૧૧ = ૬ ૧૨-૧૮૭-૫૭

અર્થ = ચિ ૧૨-૨૮૫-૪૫. (લેખ ૯).

પણ આ કર્મફળન્યાયનો ધર્મ નહેવાઈથી કેમ નિરૂપ થાય? નિરલિમાન-નમના^{૩૦} વિના એ સલની જ ન શક તેથી શૌનકના મુખમા મહાકવિએ અલિમાન ગદિત થઈને ધર્માયણ કવવાની વાત મૂકી મં ભાગમા રેક્રેકાણે અત ધાર્મિક અને પવિત્ર પુરોહો પણ થોડાક અહકારને કાગળે પતન પામ્યાનું નોંધેનું છે. એ મિવાય તેના ઉપાખ્યાનોમા પણ અલિમાનથી થના શ્રેયોદ્ધામન કથન છે. એમાના થોડાક ઉદાહરણો જોઈએ (૧) નજપિ યનાતિ પોતાના અતુલ તપથી સ્વર્ગમા ગયો ત્યા પોતાના તપને અલિમાનપૂર્વક નર્ કરના શ્રેષ્ઠ જાણના તેનું પતન થયું.^{૩૧} (૨) પાલે પાડવો અને દ્રૌપદી મહાપ્રસ્થાન કરવા નીકળ્યા ત્યાં અનુક્રમે દ્રૌપદી, મહદેવ, નકુલ, અભ્યુત

(નોંધ ૨૦ ચાલુ)

‘બુદ્ધ’, ‘બુદ્ધમાન’, ‘બોદ્ધ’, ‘સબુદ્ધ’, ‘મબુદ્ધ’, ‘ગતિબુદ્ધ’ ‘અનુબુદ્ધ’, ‘વિબુદ્ધ’, ‘બુદ્ધત્વ’ ઈ બૌદ્ધધર્મ અને બુદ્ધનું મીલુ સ્મરણ કરાવતા ઉલ્લેખ માટે જુઓ ૧૨-૧૭૧-૫૮, ૨૭૭-૪૫ ૨૮૫-૩૮થી, ૨૮૬-૧થી, ૧૩-૧૪૭-૧૪ વગેરે (૨) ‘આરણ્યકધર્મ’ ના બીજા અધ્યાય જેમાથી ઉપરનો (૩-૨-૭૦) શ્લોક લીધો છે તે વિભાગ વૈદિક અને બૌદ્ધ ધર્મોનો સમન્વય દે છે જુઓ નીચે શ્લોક ૨૮ ૨૯ અ જ રીતે સ્ત્રીઓ મા ‘સબુદ્ધા’ ઉલ્લેખ મળે છે જુઓ ૧૨ ૧૬-૫૧ મં ભાગ મ્થિત ‘બુદ્ધ બૌદ્ધોના બુદ્ધ (શાક્ય મનિ અને ‘ગાની બ્રહ્મ અથ મા) અને જેનોમા ‘જ્ઞાની’ તથા ‘તીથ ૨૨ (દા ત ઉ સુદ્ધ ૨૫-૭૪) આ બે અથ મા વપરાયેલ ‘બુદ્ધ’ એ તબ્બો એક સં સામાન્ય વિચારસરણીના પ્રતીકો ગણાય આજુ સામ્ય જણાવતા બીજા અને તબ્બો છે, પણ એ સંવ નો નિર્દેશ અહીં થઈ શકે એમ નથી

૩૦. સર્વ માધીજના ‘નમ્રતા’ વિશેનો વેળ ‘મગળ પ્રભાત’ પૃ ૪૧ થી

૩૧. (અ ૧) આદિ અ ૮૩, (અ ૨) જુઓ ‘સ ચ’ (મકં ૩) શ્લોક ૪૫ (વ) ઉલ્લેખ અ ૧૧૮ થી ૧૨૧

અને ભીમનુ પતન થયું, તેના દ્રોષદીના પતનનું જી હું અભૂત પ્રયેનો પક્ષપાત હતો જ્યારે આ પાડવોના પતનનું કારણ તેમનો ચોક્કસ બામતોનો અડકાવ હતો. ૩૨ (૩) 'યવકીતોષાખ્યાન' ૩૨મા વરદાન મેળનીને વચ્ચે અગ્રાસે વેદનું જ્ઞાન મેળનીને હજી ગયેના યવકીતનો વિનાશ થતા-એ છે આ આખ્યાન અતર્ગ્ગ કથામાં વરદાનથી ચિગલુધી બનેલા, બાનધી સધિના પુત્રનો ગર્વથી વિનાશ એ થયો તેની કથા છે. ૩૪

૩૨. મહાપ્રાખ્યાનિક મ ૨

૩૩. આરબિક મ ૧૩૫ થી ૧૩૬, જુઓ ચાલુ પ્રકરણમાં પ્રોક ૨૧માં હીરાકની આ અને પ્રોક ૪૧માં જાજવિની કથા

૩૪ (૧) નમ્રતા માટે સરખાવે તુલસીદાસની વાણી 'વેરાગ્ય સદીપતી'માં

જાડ કાર કી અગ્નિ મે, દહત જી ત સ સાર ।

દુલસી બાથે સતજન, કેવલ સાતિ-અધાર ॥ ૫૩

મહાસાતિ જવ પરસિકે, સાત લયે જન નેઈ ।

જાડ અગ્નિ તે નકિ દહે, કોટિ કરે જો મઈ ॥ ૫૪

(૨) વળી સરખાવે "રામાયણ"માં

કમિત બિબેક એ નહિ મો- । સત્ય કહઈં સિખિ કામ કોર ॥

બા કા ૧૨મા હોદા પડી ૧૧મી આપાઈ

કોરા મગજ ઉપર લખી સાચુ મદુ છુ કે મને બિનકુન શબ્દમાન નથી

હી હુ કહાવત સુખ કહત, સમ સહત ઉપહાસ ।

સાહિબ સીતાનાથ મો, સેન તુલસીદાસ ॥ બ કા હોદા ૩૫

બધા લોક મને (શ્રી રામને સેવક) કહે છે તથા હુ પણ કહેવડાવુ છુ.

અને શ્રી રામ આ ઉપહાસ સહન કરે છે કે 'સીતાપતિ રામચંદ્ર જોવા રવામીનો તુલસીદાસ જોવા સેવક છે'

(૩) દયા ધમ કો મૂન હે પાપ બૂન અભિમાન । તુલસીદાસજીનું પ્રસિદ્ધ સુબાષિત

સમગ્ર મહાભાગના કૃત્યાગ અને અભિમાનન્યાયપૂર્વક 'ધર્મ' બની ગયેલા કર્મ આચરવા ભાગપૂર્વક જણાવેલું છે

૨૫. દૃજ્યાધ્યયન દાનાનિ તપ સત્ય ક્ષમા દમ ।

જલોભ દ્વિતિ માર્ગોઽય ધર્મસ્યાષ્ટવિધઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩-૨-૭૧

૨૬. તત્ર પૂરંશ્ચતુર્વર્ગ પિતૃયાનપથે સ્થિત ।

કર્તવ્યમિતિ યત્કાર્યં નામિમાનાત્સમાધરેત્ ॥ ૩-૨-૭૨

૨૭. ઉત્તરો દેવયાનસ્તુ સદ્ગિરાધરિતઃ સદા ।

અષ્ટાંગેનૈવ માર્ગેણ વિશુદ્ધાત્મા સમાધરેત્ ॥ ૩-૨-૭૩

યજ્ઞ, અધ્યયન, દાન, તપ, સત્ય, ક્ષમા, દમ અને અલોભ-આ ધર્મનો અષ્ટવિધ માર્ગ કહ્યો છે

તેમા પહેલા ચાર (યજ્ઞ, અધ્યયન, દાન અને તપ) પિતૃયાન માર્ગમા લઈ જનાર છે (માટે) જે કર્તવ્ય કર્મ છે તે કરવા (પણ) અભિમાન વિના કરવા ૪

૧. (૧) -૬ ઉદ્યોગ શ્લોક ૨૧૨

-૬ હિતોપદેશ ૧-૮

(૨) બૌદ્ધ આર્ય અષ્ટાંગિક મ ગ સાથે સરખામણી માટે નીચે જુઓ શ્લોક ૨૮, ૨૯

૨. સરં ઉદ્યોગ શ્લોક ૨૧૩

સરં હિતોપદેશ ૧-૯

૩. જુઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રક ૧) શ્લોક ૨૦, પૃ ૨૬ થી

૪. સરં યજ્ઞ, દાન અને તપ (ફલાસક્તિ વિના) કરવા જ એવી આજ્ઞા કરતું ગીતા વચન

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયત ક્રિયતેઽનુન ।

સન્ન ત્યક્ત્વા ફલ ચૈવ સ ત્યાગ સાત્ત્વિકો મત ॥

૬-૪૦-૬ (ગીતા ૧૮-૬)

જ્યારે પાછળના ચાર (સત્ય, ક્ષમા, દમ અને અલોભ) દેવયાન માર્ગે લઈ જનાર છે (અને) સત્પુરુષો મદા તેનું આચરણ કરે છે વિશુદ્ધ ચિત્તવાળાએ અષ્ટાંગ માર્ગ અનુમાર ૪^{મું} આચરણ કરવું.

ઉપના શ્લોક ૨૪ના અનુનધાનમા ક્ષાત્રાણુ ગૌનકના પ્રવચનમા આ નામુ શ્લોક ૧ છે એમા કહેવા ધર્મના આઠ અંગ પૈકી પ્રથમના ચાર—યજ્ઞ, અધ્યયન, દાન અને તપ—એ દનાશાથી કન્વામા આવે તો પિતૃયાન પથમા—જે માર્ગે જન્મમણ્ણુના વ્યકમા ક્રવુ પડે—લઈ જનાર છે, જ્યારે બાકીના ચાર—સત્ય, ક્ષમા, દમ અને અલોભ—કૃલાશા રાખીને આચરી શકાતા જ નથી તેથી દેવયાન માર્ગમા—ક્ષાત્રી સ્થિતિમા—લઈ જનાર છે ૧ તેથી મનના ભાવો વડે પ્રથમના ચાર ધર્મો ગેના આચરણને વિશુદ્ધ

૫. આ તથા નીચ શ્લોક ૨૮, ૨૯મા વળવેલા એમ બન્ને પ્રકારના અષ્ટાંગ માર્ગ અનુસાર

૬. (૧) સર^૧ સાયેન પથા વિતતો દેવયાન । મુદ્દક ઉપ ૩-૧-૧ દેવયાન પથ સત્ય વડે જ ચાલેલા યાચ છે સત્યતા તેર આ રીતે માટે જુઓ 'સત્ય' (મક ૩) શ્લોક ૬૮

(૨) પિતૃયાન પથ અન દેવયાન પથ વિષે આ ઉદ્ધાતન કહ્યું અનુમાનથી અને ૮૬ મં બાબના અભ્યાસથી જ જાયેલા અભિપ્રાયને લીધે કહ્યું છે ગીતા ૮-૨૪ ૨૫ બૂ ઉ ૬-૨-૧૫, ૧૬, છા ૮ પ-૧૦-૧ થી ૮ પછેરે સ્થગોએ પિતૃયાન અને દેવયાન પથનું વિવરણ છે પણ તે સમજવું ખૂબ જ બધડું છે આપણા મંદાન વિચારક અને યોગી સ્વામી વિવેકાનંદે સંકલનમા તા ૧૨-૦-૧૦૬ના નાજ કરેલા પ્રવચનમા છાદોગ્ય ઉપનિષદની કથાનો બે વખત ઉલ્લેખ કર્યો બાદ દેવયાન અને પિતૃયાન પથ વિષે બોલતા આ પ્રમાણે કહ્યું હતું 'હવે આપણે એવા વિવક્ષણ સિદ્ધાંત પ્રતિ આવી પહોંચ્યા છીએ કે જેના ધણે ભાગે મારા પોતાથી પણ ચથાર્થ સમજી શકાતો નથી, છતાં તમારામાંથી કોઈ કુશલ મુદ્ધિને એમાંથી મેં તારતમ્ય જડી આવે,

કરવાં અને બાકીના ચાર ધર્મોગો તો મનના ભાવોની વિશુદ્ધિ વિના આચરી શકાતાં જ નથી, તેથી એવા વિશુદ્ધ ચિત્તવાળાઓએ નમ્રતા-પૂર્વક આ ધર્મોત્તું આચરણ કરવું. નમ્રતા વિના ધર્મચરણ સંભવી શકતું નથી.

૨૮. સમ્યક્સંકલ્પસંબન્ધાત્સમ્યક્ચેન્દ્રિયનિગ્રહાત્ ।

સમ્યગ્ચત્તવિશેષાદ્ય સમ્યક્ચ ગુરુસેવનાત્ ॥ ૩-૨-૭૪

૨૯. સમ્યગ્ગાહારયોગાદ્ય સમ્યક્ચાધ્યયનાગમાત્ ।

સમ્યક્કર્મોપસંન્યાસાત્સમ્યકિચ્છત્તિરોધનાત્ ।

एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ॥ ૩-૨-૭૫

(૧) સમ્યક્ સંકલ્પના સંબંધથી, (૨) સમ્યક્ ઇન્દ્રિય-નિગ્રહથી, (૩) સમ્યક્ વ્રતવિશેષથી,^૨ (૪) સમ્યક્ ગુરુ-સેવનથી, (૫) સમ્યક્ આહારયોગથી, (૬) સમ્યક્ આગમ-અધ્યયનથી, (૭) કર્મના (ફળના) સમ્યક્ સંન્યાસથી^૩ અને

એ હેતુથી હું તે તમારી આગળ અહીં વાતું છું.' એમ કહીને છા. ઉ.ના ૫-૧૦-૧ થી ૮નો સાર તેમણે આપ્યો હતો. ('સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૧૧-મો-જ્ઞાનયોગ' પૃ. ૪૧૩) તે જ પ્રમાણે મ. ગાધીજીએ ગીતાના ૮-૨૪, ૨૫ વિશે લખતા પોતે આ બન્ને શ્લોકો પૂરા સમજતા નથી એમ જણાવ્યું છે. જો કે તે પછી તેમણે અનુમાનથી જે વિવેચન કર્યું છે તે ઉપર મેં કરેલા ઉદ્ઘાટનને મળતું આવે છે. મળતું એટલા માટે કે ગાધીજીએ ગીતાના શ્લોકોના ભાવાર્થ રૂપે યજ્ઞાર્થ કર્મ—પરંપરાકારાર્થ કર્મ તારવવાનો યત્ન કર્યો છે. ('અનાસક્તિ યોગ' ૮-૨૪, ૨૫ ઉપરની નોંધ જુઓ.)

૧. પૂર્વ સંદર્ભ માટે જુઓ ઉપર શ્લોક ૨૫ થી ૨૭

૨. = અહિંસા (પં. નીવકંઠ).

૩. સર^૨ ઉપર શ્લોક ૨૪, પૃ. ૩૮, 'કુલકર્મ લજેનિ વ ।

(૮) ચિત્તના સમ્યક્ નિરોધથી—આ પ્રમાણે અંતાર જીતવાની ઇચ્છાવાળા કર્મ કરે છે.*

‘આરંભકપર્વ’નો આ ખીન્ને અધ્યાય વૈદિક અને જૌદ્ધ અનુગમના સિદ્ધાંતોનો સંરખનાથી સમન્વય કરે છે. જૌદ્ધધર્મમાં જેના ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે તૃપ્ત્યનો ત્યાગ તથા આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગનું અનુસંગ્ગ એ પ્રત્યે, તથા વૈદિક ધર્માત્રિયાથીઓમાં જડ અને ક્ષાકાંક્ષી બન્યે જતી ધર્મક્રિયાઓની મોહના પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવા સાથે ક્ષાશા પિના કર્મકરવાની વાતને પાયામાં ગખીને શૌનકે આખું વસ્તવ્ય કહ્યું છે. એટલે શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન અને આચારધર્મ ઉપગંત બંને ધર્મપંથના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ પણ મં ભાં નો આ ભાગ ખૂબ ઉપયોગી છે.

અષ્ટાંગિક માર્ગ દ્વાગ સાધના બનાવવા માટેનું એક કાન્ય મં ભાં માં બુદ્ધિને આડ અંગવાળી કહી છે તે હરે. આ ઉપરથી એમ ભાગે

૪. (૧) સરં જૌદ્ધ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ. સમ્યક્ દૃષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાક્, સમ્યક્ કર્માન્ત, સામ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ રમૃતિ, સમ્યક્ સમાધિ. (‘દીપનિકાથ’, ૧-૧-૨; ૩-૧૧-૨-૨ વગેરે; ‘બુદ્ધ ચરિત’, ૪. ૨૪૫, ૨૪૬ વગેરે.).

(૨) યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવગ્ગાનિ ॥

યોગસૂત્ર ૨-૬.

યમ, નિયમ, આસન પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ (યોગનાં) આઠ અંગ છે.

૫. (૧) અષ્ટાંગાં બુદ્ધિમાહુર્યાં સર્વાંધ્રિયો વિચારતિમીમ્ ।

શ્રુતિસ્મૃતિસમાયુક્તા સા રાજસ્ત્વવ્યવસ્થિના ॥ ૩-૨-૧૦

(શૌનક બુદ્ધિહિર પ્રતિ કહે છે) હે સગ્જ્ઞ! આઠ અંગવાળી જે બુદ્ધિને સર્વ અમંગલનો નાશ કરનારી અને શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના ધ્યાનવાળી કહી છે તે તમારામા દર રીતે રહેલી છે.

છે કે બુદ્ધિને આઠ અંગવાળી માનનાગ્ર ઇર્ષ પ્રાચીન સિદ્ધાન્તે આધારે મં ભાવના કર્તા, લગવાન બુદ્ધ અને યોગમૂલકાગ્ર—અણે પોતપોતાની રીતે અષ્ટાગ માર્ગનું વિધાન કર્યું હાય એ સંભવિત છે.

૩. મહિસા સત્યમક્રોધો દાનમેતચ્ચતુષ્ટયમ્ ।

મજાતતત્રો સેવસ્વ ધર્મ ઇપ સનાતનઃ ॥ ૧૩-૧૪૭-૨૨.

હે અનંતશત્રુ! અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ અને દાન એ ચારનું તું મેવન કર. એ સનાતન ધર્મ છે.

પિતામહે આખા ‘શાન્તિપર્વ’ અને ‘અનુશામનપર્વ’ના ઉપદેશના અ તે ધર્મના પ્રમાણોની પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ અને શિષ્ટાચારની—ચર્ચા કરી ત્યારે ધર્મરાજએ ‘આ ‘પ્રમાણો’ના સાગરમાં મારી બુદ્ધિ મુઝાઈ જાય છે’ ઇત્યાદિ કહ્યું ત્યારે પિતામહે ધર્મરાજને સમજ પાડી કે ‘જ્યારે બળવાન ઇર્ષ પટેલા દુરાત્માઓ ધર્મનો પ્રહાર કરે છે, ત્યારે

(નોંધ ૫ ચાલુ)

(૨) જૈન ‘આવશ્યકનિર્ણય’માં બુદ્ધિને આઠ ગુણોવાળી મંદી છે અને તે આઠ ગુણો અનુક્રમે (ગુરુની) શુભ્રા, પ્રતિષ્ઠા, સાલગણ, મહત્વ કરણ, વિચાર કરવો, નિશ્ચય કરવો, ધારણ કરવું અને સમ્યક્ રીતે આવગણ કરવું

મુસ્સસડ પઢિપુચ્છઈ મુણેઈ ગિમ્હઈ ય રૈહઈ વાવિ ।

તત્તો બોપોહઈ ચો, ધારેઈ કરેઈ વા સમ્મ ॥

‘આવશ્યકનિર્ણય’ ૨૧, ૨૨.

‘નન્દીસૂત્ર’માં બુદ્ધિના આઠ ગુણોનો આવો ઉલ્લેખ આવે છે, પણ તેનો મૂળ સંદર્ભ ‘આવશ્યકનિર્ણય’નો છે

૧ (૧) ૧૭-૧૪૭-૧૮

(૨) ૧૨-૨૫૨-૧૧ બળ બહી સગરહેદન માટે ધર્મરાજએ ધર્મ પર આમેય મરતા પ્રશ્ન પૂછ્યો તેમાં આ મ્લોમધ આવે છે. જુઓ નીચે નોંધ ૫ (૨) ૫ ૫૭

ધણી પ્રયત્ન કરવા છતાંય કાળે કરીને ધર્મનો નાશ થાય છે. એવા સમયે ધર્મ એક જ હોવા છતાં ય તેની ત્રણ પ્રકારે—પ્રત્યક્ષ,^૨ અનુમાન, આગમ-વિચારણા કરવામાં આવે છે. એથી એમ માનવું નહિ કે ધર્મ પણ ત્રણ જાતના છે. એટલા માટે ધર્મમાં સંપૂર્ણ સંતો કે જેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રમાણરૂપ છે, તેમની ઉપાસના કરવી અને એમને પૂજવું^૩. ધર્મને તર્કથી જાણવાની જિજ્ઞાસા કરવી નહિ.^૪ એમ કહ્યા પાદ આશ્ચ કરી કહ્યું કે, ‘સંશય કયાં વિના હું કહું છું તે પ્રમાણે આંધળા અને જડની માફક આચરણ કર.’^૫ એમ જણાવીને ઉપર્યુક્ત શ્લોક કહ્યો.

જુદાં જુદાં દર્શનોનાં શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામ (સુખ) શાસ્ત્રના
જુદા જુદા અભિપ્રાયો, એક જ દર્શનનાં શાસ્ત્રોના પરસ્પરવિરોધી

(૩) આ ક્ષાત્ર અનેક પ્રકારનો હોય છે. જેમ કે ચૌદશિયા આગેવાનો રાજકારણ, સમાજકારણ, અર્થકારણ વગેરે ક્ષેત્રોમાં પોતાના લાભનું હોય તે કરે. એ જ ચૌદશિયા વૃત્તિથી એક દેગ ખીન્ન દેશ ઉપર આક્રમણ કરે અથવા તેા છવનસંધર્ષ^૬ વધી જવાને કારણે ખીન્ન દેશ ઉપર આક્રમણ કરી અન્યાયથી પોતાના લાભની જ પ્રવૃત્તિઓ કરે—કરાવડાવે, અને એ જ વૃત્તિથી ધર્મગુરુઓ ‘ધર્મ’ના અનર્થ કરી કિંમકાંડો, કોમવાદ, અસહિષ્ણુતા વગેરે ‘અધર્મ’ની પ્રવૃત્તિ કરે, ઇત્યાદિ.

૧. ‘પ્રત્યક્ષ’ પ્રમાણમાં સીલ એટલે શિષ્ટાચાર આવી જાય છે. (જુઓ ખં. નીલકંઠી દીકા ૧૩-૧૪૭-૧૭).

૩. સત્યકે દર્શનકે જિયે સંતોકા ચરિત પઢના ઊંઘર ઉસકા મનન કરના આવડતક હૈ ।

‘નિત્યમનન’ પૃ. ૧૯. તા. ૩-૧૨-૪૪.

૪. ૧૩-૧૪૭-૨૧.

અભિપ્રાયો, આ બધામા સામાન્ય માણસની મતિ મુજાયા વગર રહે જ નહિ. એ જ પ્રમાણે ‘બલ્લવાન થઈ પડેલા દુગ-માઓ’ વ્યારે ધર્મના નામે અધર્મ આચરે અને ધર્મના નામે ધર્મના જ સંહાર કરે ત્યારે પણ સામાન્ય માણસની મતિ મુજાયા જ. તેવા કપગ કાળમા ભીષ્મ દાદાએ કરી તેવી-વૈયક્તિક અને સામાજિક-સીધી સગળ આજ્ઞા સર્વતોમુખી ઉત્થાન માટે જરૂરી બને છે. પછી ચોક્કસ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતાં વિષમ સંયોગોમા પણ ખરો ધર્મ કયો તે ઉપર કહ્યાં તેવા-પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ અને શિષ્ટાચાર-ધર્મપ્રમાણોથી પરીક્ષા કરી શોધન કરવાની અને સમજવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ ક્રમિક વિકાસ થતાં શુ* પ્રમાણુ અને શુ* અપ્રમાણુ તથા દેખીતી રીતે પગરૂપર વિરોધી જણાતી, શાસ્ત્રોની સર્વોચ્ચ આજ્ઞાઓ વચ્ચે સમન્વય કરનારી અને શાસ્ત્રોનું શાસ્ત્રત્વ સમજાવનારી પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે.^૫

૩૧. યદ્રાવર્મો ધર્મરૂપાણિ વિદ્મ-

ધર્મઃ કૃત્સ્નો દ્વયતેઽધર્મરૂપઃ ।

તથા ધર્મો ધારયન્ધર્મરૂપ

વિદ્વાંસસ્તં સપ્રપદ્યમિતિ બુદ્ધવા ॥ ૫-૨૮-૨

૫. (૧) જુઓ ૧૨-૨૩૪-૧૦મા શુક્રદેવની ‘વુરુ કર્મં સ્વજેતિ ચ’એ શ્રુતિવચનમા દેખીતા પરસ્પર વિરોધ માટેની શંકા (જુઓ ઉપર શ્લોક ૨૪ની નોંધ. ૧૧ તથા તેના સંદર્ભનું ઉપધાટન ૨. ૪૧).

(૨) ૧૨-૧૫૨-૧૦મા ધર્મરાજએ શ્રુતિ અને સ્મૃતિની આજ્ઞાઓ વચ્ચેના પરસ્પર વિરોધ ઉપરાંત સંતોના આચાર, સામાન્ય મનુષ્યના આચાર, હીન પુરુષોના આચાર વગેરેની વિસ્તૃત સમીક્ષા કરીને ‘ધર્મ’ ઉપર આગ્રેષ કરતા શંકા ઉઠાવેલી છે. એના પ્રત્યુત્તરરૂપે ‘તુલાધાર-જળલિ સંવાદ’ નામનું સદર આખ્યાન કહેવામા આવ્યું છે. જુઓ નીચે શ્લોક ૪૧.

ત્યાં અધર્મ ધર્મનાં રૂપો લે છે, સમગ્ર ધર્મ-અધર્મ રૂપે દેખાય છે અને ધર્મ ધર્મનું (પોતાનું) રૂપ ધારણ કરે છે એ સર્વને વિદ્વાનો પોતાની બુદ્ધિથી સારી રીતે સમજે છે.^૧

ધૃતરાષ્ટ્રના કહેવાથી સંધિ માટે સંજય પાંડવોની જાવણીમાં ગયો.^૨ ત્યાં ધર્મરાજને અહિંસક આચાર પાળી, અંધક-વૃષ્ણિઓના રાજ્યમાં શિક્ષા માગીને જીવન ગુજરવાનું અને ઉત્તમ 'ધર્મ' (બ્રાહ્મણોના જેવો) પાળીને રહેવાનું કહ્યું. એવો ઉત્તમ 'ધર્મ' પણ કર્મફલના ત્યાગપૂર્વક-નિષ્કામપણે આચરીને મોક્ષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા અનુરોધ કરતાં સંજયે એવા જાવનું કહ્યું કે 'તમારા જેવા ધાર્મિકોને મુક્તિ જેવું હિંસામય કર્મ શોભે નહિ. અનિલ ઐશ્વર્ય મેળવવાની તૃષ્ણામાં તમારા જેવા બુદ્ધિશાળીઓ ફસાય એ બગાડર નથી, અને ધારો કે મુક્તિમાં તમે જીતીને ફરીથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરશો તો એમાં તમારાં

૧. (૧) ધર્મ અને અધર્મનું વાર્તાવિક રૂપરૂપ સમજનાર વિદ્વાન કેવો હોય તે આ શ્લોકમાં છે. ન્યારે તે નહિ સમજનાર અવિ-ચક્ષુ-મૂર્ખ કેવો હોય તે નીચે શ્લોક કર, કકમાં કહ્યું છે.

(૨) સરં 'હે નરાધિપ! કોઈ વખતે 'ધર્મ' અધર્મરૂપ' હોય છે, અને કોઈ વખતે 'અધર્મ' ધર્મરૂપ હોય છે, તેને વિપક્ષિત પુરૂષે જાણવાં જોઈએ ૧૨-૩૪-૨૦.

(૩) સરં પ્રવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિ ચ વાર્યાર્થયે મયાનયે ।

યન્નં મોક્ષં ચ યા વેતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્યં સારિવરી ॥

૬-૪૦-૩૦ (ગીતા ૧૮-૩૦)

પ્રવૃત્તિ (કંઈ કરવા માડવું), નિવૃત્તિ (કંઈ ન કરવું), કાર્ય (કર્તવ્ય), અકાર્ય, બય (શાનાથી બચવું), અબય (શાનાથી ન બચવું), બન્ધ અને મોક્ષ એ બધાને જો જાણે છે તે બુદ્ધિ હોય પાર્યં । સાત્ત્વિક બુદ્ધિ છે.

૨. જુઓ ઉદોગ. અ. ૨૭

પ્રિય સ્વર્ગનો શતનુપુત્ર લીધ્મ, આચાર્ય દ્રોણ, ટૂપાચાર્ય, શલ્ય, દુર્યોધન આદિ સર્વનો તમોએ નધ કર્યો હતો એમના વિના એ ગજન-લક્ષ્મીનું સુખ તમને કેતુક મળશે ? ગજનલક્ષ્મી મેળવ્યા છતાંય તમને જરા, મૃત્યુ, પ્રિય, અપ્રિય, સુખ, દુઃખ તો ત્યજી જવાના નથી જ. માટે તમે તો દન્યાન પથ-સસ, ક્ષમા, દમ અને અલોભનો આશ્રય કરો કે ધાર્તરાષ્ટ્રોને (અન્યાયથી છીનવેલું) ગજ્ય ભોગનવા દો અને સ્વજનોના વધની પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થાઓ '.

સજયના વક્તવ્યનો સ્વભાવસિદ્ધ સરળતા, નમ્રતા અને દૃઢતાથી જવાળ આપતા ધર્મરાજે તેના ભાષણમાના 'ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે' એ કથનને સ્વીકારતા ટૂંક જવાળ આપ્યો તેમાંથી ઉપર્યુક્ત શ્લોક ત્રીનો છે પોતાના જવાળના અતે અજતશત્રુ યુધિષ્ઠિરે 'કર્મોના નિશ્ચયશ' શ્રીકૃષ્ણનો મત જણાવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી ૪

પછી ભગવાન કૃષ્ણે ધૃતગપ્ત અને તેના પુત્રોની ગીધ જેની લોભી મન્યુવશ વૃત્તિ તથા તેમાંથી ઉદ્ભવેલા અન્યાયોની પગપગની જરાળ સમીક્ષા કરી, ૫ 'સન્યાસી' જીનન-સર્વકર્મ ત્યાગનાળ જીવન-અશમ્ય જ છે તે બતાવી, યોગ જેના કૌરવો પાસે મૂંઝવી થાપણ જેડુ પોતાનું બાપદાદાનું ગજ્ય લેવાનો પાડવોનો સ્વધર્મ સમજતી વિધિ કરવા મોત જતે કૌરવોના દરબારમાં આતીને દુર્યોધનને અન્યાયમાંથી નિવૃત્ત થના સમજાવરો તે કહી આતગનિબ્રહ્મની ૬ મયાનશ્તા ઉપમાઓથી સમજાવી,

૩. જુઓ ઉપર ૧ તા ૨૫ થી ૨૭

૪. જુઓ ઉધોગ ૪ ૨

૫. જુઓ ઉધોગ ૪ ૨૦

૬. જુઓ ૫ ૨૯-૪૫ થી ૫૧, આ પસ્તકમાં ઉપક્રમ, (પૃષ્ઠ ૧) શ્લોક ૧, ૭ પૃ ૧ થી

આ આખીય ચર્ચા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની વિશિષ્ટ ભૂમિકા માટેનું વાતાવરણ તૈનાગ કરે છે, તેમ જ કર્મ-કર્મત્યાગ-વિકર્મ-ધર્મ-અધર્મ-અવધર્મ-સ્વબલનધ-શાંતિ-વિગ્રહ-વિગ્રહના કુદ્ધ એ સર્વ વિષયોના વિગર્શ કરે છે

૩૨. અધર્મ ધર્મકામો હિ કરોનીહાવિચક્ષણઃ ।

ધર્મં ચાધર્મસકાશ શોચન્નિવ કરોતિ સ ॥ ૧૨-૨૨૭-૩૦

૩૩ ધર્મં કરોમીતિ કરોત્યધર્મ-

મધર્મકામશ્ચ કરોતિ ધર્મમ્ ।

હમે ચાલઃ કર્મણો ન પ્રજ્ઞાન-

મ્મ જાયતે ત્રિયતે ચાપિ વેદી ॥ ૧૨-૨૨૭-૩૧

ધર્મની ઇચ્છાવાળો અવિચક્ષણ મનુષ્ય આ જગતમાં અધર્મ આચરે છે, અને ધર્મ આચરતા જાણે અધર્મ કરતો હોય એમ શોક કરતો ફરે છે ૧

૧ (૧) જુઓ ઉપર શ્લોક ૩૧ પૃ ૫૭ થી ધર્મ અધર્મનું નાસ્ત વિક ક્ષેત્ર હોય તે સમજનાર વિદ્વાન કેવો હોય તે અમારું મુદ્દુ છે

(૨) સગ્ગ યયા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયથાવપ્રજ્ઞાનાતિ બુદ્ધિ મા પાથ રાજસી ॥ ૬-૪૦-૩૧

(ગીતા ૧૮-૫૧)

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યત તમસારૂતા ।

સર્વાર્થોચિપરિનાથ બુદ્ધિ મા પાથ તામસી ॥ ૬-૪૦-૩૨

(ગીતા ૧૮-૫૨)

જેના વડે ધર્મ અને અધર્મ તથા મય અને અકાય નો વિવેક જરાબર નથી થતો, ૨ હોય તેનાથી જુની રીતે યાચ છે તે બુદ્ધિ દે યાચ ! રાજસી ॥

જે અધ મારથી ધરાયેલી બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ માને છે અને દુનંદ બાબતન-વસ્તુને ઠીકની જ સમજે છે તે બુદ્ધિ દે યાચ તામસી છે

નબળને પણ કહ્યું કે 'તું સર્વ સોદેશના સ્વધર્મને જાણે છે તું
ગાનીઓમા પણ ગાની છે હતા ય કૌ-વોના માટે તું પાડવોને અન્યાયથી
ગા માટે લહે છે?'

છેવટે આખી ચર્ચાનો સમારોપ કરતા નનન મુધિહિરે ગાંડરીતિ
પ્રમાણે હસ્તિનાપુરમા વસના સર્વ કુટુંબીજનોનું કુશળ પૂછનાતું કહી
નબળ દ્વારા દુર્યોધનને સદેગો મોકલીને જનમા-સુ કે 'નિન્ય ધર્મ જ મારો
મહામળવાન સહાયક છે' વગી 'તું તાગ અનેક અપગધોને મનમા
નથી લાવતો પણ પન્દ્રમ્યમા ચોટેની તારી લોભી શુદ્ધિ પાછી વાળ
આખું રાજ્ય ન આપતું હોય તો તેનો એક જ ભાગ-કુશસ્થન,
જકસ્થન, માસહી, વા જાવન અને પાચમુ મેઈ એક ગામ-એમ પાચ
જ ગામ આપજો, જેથી આતમસ્લહ ન થાય સ્વજનોનો નાશ ન
થાય, હતા ય જો તું એટલું અપ પણ નાંદિ આપે તો હું જેવો ધર્મ
પ્રાપ્ત કે વા સમર્થ હું તેવો અર્થ પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ સમર્થ છું, તથા
જેવો મૃદુભાવ રાખું છું તેવો દારુણ પણ થઈ શકું છું'

૭. આ યુગમા પણ માન્ય મહાવિદ્વાનો ગાની પ્રવૃત્તિ અવારનવાર
કરે છે એ સર્વ વિશિષ્ટ છે બીજી બાજુ હૂત તરીકે સંજયનો 'ધર્મ' (કર્તવ્ય)
એ જ હતો (૫ ૭૦-૬, ૭) વિદ્વાનોમા મા વિદુર જ સંપૂર્ણ ન્યાયી રીતે
બાલતા હતા (૫-૨૫-૩૩, ૩૪) સંજયના પ્રવચન સાથે સરખાવો
શ્રીકૃષ્ણનું વિદિપ્રવચન (૫ ૪ ૬૩)

૮. જુઓ ઉલોમ મ, ૫૦, ૫૧

૯. જુઓ ૫ ૩૦-૩૫ ૫૧ ૧૦ થી ૨૩

૧૦. જુઓ ૫-૩૧-૧૯ વિદિ કરવા જતા શ્રીકૃષ્ણને વિચાર અટકાવવા
હૃદયસ્પર્શી સૂચના કરતા ધર્મરાજે કૃત્રીથી આ પાચ જ ગામની માગણી કરવા
કહ્યું હતું (૫ ૭૦-૧૫ ૧૬) શોકકર્શિત દ્રૌપદીએ આવી તર્દન બોલી માગણી
સામે વિરોધ દર્શાવીને વિદિ માટે જતા શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું હતું કે 'દુર્યોધને
આવી અરપ માગણી પણ માન્ય કરી નથી માટે મારા અપમાનનો ખ્યાલ
રાખીને ધાર્તરાષ્ટ્રે ઉપર ક્રોધ કર્યો' (૫-૮૦-૭, ૮, ૩૨)

તેથી ધર્મ અને અધર્મનો વિવેક જગજગ સમજી શકાય, સમજીને તે મુજબ આચરી શકાય, છેવટે તેની પરમસિદ્ધિ મેળવી શકાય તે માટે શાસ્ત્રઆચાર્યો પ્રમાણે મૂળભૂત વર્તનમા જ્ઞાનપૂર્વક સુધારો કરતા રહેવા સાથે સમદર્શી થનાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો આ પ્રયત્ન દરમિયાન ગૌસિક અને તામસિક લાવોને લીધે ધર્મ અને કર્મનું અનુદર્શન થનાથી ઘણી ભૂલો અનિવાર્ય રહેવાની તેમ છતાં પ્રતાપ્રાપ્તિ માટે એ અનિવાર્ય છે એમ અમજી નમ્રતાપૂર્વક પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો કારણ કે ‘એસી રહેનારો આગળ જઈ શકતો નથી ૭’ આગળ જતા દષ્ટિની સ્વચ્છતા પ્રાપ્ત થશે જ ‘પછી તે માણસ વેદવેતા હોય કે વેદની એક ઝાંઝા પણ ન જાણતો હોય ધાર્મિક અને યજ્ઞ કરનારો હોય કે અતિશય પાપી હોય, મહાવીર (પુરુષવ્યાઘ્ર) હોય કે કનીજની જેમ જીવન ગુન્નરતો હોય તો પણ તે દુર્ગમ જરામગણરૂપી સાગરને તરી જાય છે ૮’ અથવા ‘ધર્મ વગેરે રૂપી લક્ષણવાળા -ય ઉપ- આરૂઢ થઈને બ્રહ્મલોકમા વિરાજી રહે છે ૯’

વળી જેઓ પ્રયત્ન કરીને પ્રતાપાન થયા હોય છે તેઓ ખીઝ અજ્ઞાનીઓને પણ તારે છે, બ્યારે અજ્ઞાનીઓ ખીઝને કે પોતાને ટાઈને તારી શકતા નથી, અને રૂખી જાય છે ૧૦

ઉપર્યુક્ત બંને શ્લોકોમાનું અવિચક્ષણ મનુષ્યના વર્તનનું રૂપ, મનુષ્યનો પ્રતાપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન વધારવા માટે અને વિવેકને ઉત્તરોત્તર પરિશુદ્ધ કરવામા સહાયભૂત થાય તે માટે કહેવામા આવ્યું છે, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે

-
૧. જુઓ ઉપર શ્લોક ૨૪ અને ૨૬
 ૭. યો હ્યાસ્તે ન સ ગચ્છતિ ॥ ૧૨-૨૨૭-૧૧
 ૮. ૧૨-૨૨૮-૫ થી ૭
 ૯. ૧૨ ૨૨૮-૮ થી ૧૧
 ૧૦. ૧૨-૨૨૮ ૧, ૨

(કોઈ મનુષ્ય) ધર્મ કરું છું એમ (માનીને) અધર્મ કરે છે અને અધર્મ કરવાની ઇચ્છાવાળો ધર્મ આચરે છે. આ બંને મૂર્ખ મનુષ્ય કર્મ કેવી રીતે કરવું તે બાણતા નથી તેથી જન્મ મરણ પામે છે

સર્વધર્મતત્ત્વગિત મહર્ષિ વ્યાસ અને વિદ્યાધ્યયન કરી નિપુણ થયેના શુકદેવ-એ પિતાપુત્રનો ગાનના વિવિધ પાસાઓ અંગે લાભો સવાદ થયો તેમા બ્રાહ્મણ-બ્રહ્મવેત્તાના કર્તવ્ય અંગના વિવેચનમાથી આ બે શ્લોક લીધા છે ૨

એ વિવેચનમા ટૂકામા બ્રહ્મવેત્તા થવા માટે સત્કર્મો, શીલ, સયમ ઇ શાસ્ત્ર આદ્યોનો ખ્યાલ આપી^૩, સ સારને (૧) દુસ્તર નદીની અને (૨) સ્નહાવરૂપી પ્રનાહની ઉપમાઓ આપી, બાથ્યાન્યુ કે આ દુસ્તર નદી કે, અને પ્રવાહને ધીગ વિદ્વાનો પ્રચરૂપી નૌકાથી તરી જશે પણ બુદ્ધિ વગરના શુ કશે? અચ્ચગ ચિત્તના સ શયાતમા કામાત્મા એવા બુદ્ધિ વિનાના અપ્રાણો એ પ્રવાહને તરી શકતા નથી, જેમ (કહેવતમા છે તેમ) ખેતી ગ્રેનારો આગળ જઈ શકતો નથી જેમ બુદ્ધિ વિનાના પ્રવાહને તરી શકતા નથી તેમ ગાનવાળો પણ જો કામરૂપી ખૂડની પકડમા આવેલો હોય તો તે પણ આ પ્રનાહને તરી શકતો નથી એટલા માટે જ વિચક્ષણ મનુષ્યે એ પ્રવાહને તરી જવા પ્રયત્ન કરવો એ તરી જતું એટલે ૪ બ્રાહ્મણ-બ્રહ્મવેત્તા-સમદર્શી-બંધે ના ।યણ્ણુ દર્શન કરનાર-થવું ૫

૨. શાંતિ અ ૨૨૪ થી ૨૨૭ સુધીના આ સવાદમા ધર્મના જેટલા પાસા જ્ઞાત હશે તે બધા ચર્ચા છે તેમાના એક બાગની ઉપર શ્લોક ૨૨ના ઉદ્ઘાટનમા વિચારણા કરી છે

૩. શાંતિ અ ૨૨૭

૪. જુઓ 'બ્રહ્મનિધા' (પ્રકૃ ૫) શ્લોક ૫૫, ૫૬

૫. ૧૨-૨૨૭ ૧૧ થી ૨૧

તેથી ધર્મ અને અધર્મનો વિવેક જગજગ સમજી શકાય, સમજીને તે મુજબ આચરી શકાય, હેવટે તેની પગમસિદ્ધિ મેળવી શકાય તે માટે શાસ્ત્રઆચાર્યો પ્રમાણે મૂળમૂળ વર્તનમાં ચાલનપૂર્વક સુધારો કરતા ગેદવા સાથે સમદર્શી થવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. આ પ્રયત્ન દ-મિયાન ગત્તમિક અને તામસિક ભાવોને લીધે 'ધર્મ' અને કર્મનું અવધાર્થ દર્શન થવાથી ઘણી ભૂલો અનિવાર્ય ગેદવાની. તેમ છતાં પ્રત્યાપ્રાપ્તિ માટે એ અનિવાર્ય છે એમ સમજી નમ્રતાપૂર્વક^૧ પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. કારણ કે 'ખેસી ગેદનારો આગળ જઈ શકતો નથી.^૨' આગળ જતા દષ્ટિની સ્વરૂપતા પ્રાપ્ત થશે જ. 'પછી તે માણસ વેદવેતા હોય કે વેદની એક ખયા પણ ન જાણતો હોય. ધાર્મિક અને યજ્ઞ કરનારો હોય કે અતિશય પાપી હોય. મહાવીર (પુરુષવ્યાધ) હોય કે કલીળની જેમ જીવન ગુન્નગતો હોય તો પણ તે દુર્ગમ જગમરણરૂપી સાગરને તરી જાય છે.^૩' અથવા 'ધર્મ વગેરે રૂપી લક્ષણવાળા નથ ઉપર આરૂઢ થઈને પ્લવલોકમાં વિરાજી રહે છે.^૪'

વળી જેઓ પ્રયત્ન કરીને પ્રત્યાવાન થયા હોય છે તેઓ ખીજ અસાનીઓને પણ તારે છે, બ્યારે અસાનીઓ ખીજાને કે પોતાને દ્વાર્ધને તારી શકતા નથી, અને ફૂખી જાય છે.^{૧૦}

ઉપર્યુક્ત બંને શ્લોકોમાનું અવિચક્ષણ મનુષ્યના વર્તનનું રૂપ, મનુષ્યનો પ્રત્યાપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન વધારવા માટે અને વિવેકને ઉત્તરોત્તર પાંચુદ્ધ કરવામાં સહાયબૂત થાય તે માટે કહેવામાં આવ્યું છે, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

૧. જુઓ ઉપર શ્લોક ૨૪ અને ૨૬
૭. યો હ્યાસ્તે ન મ ગચ્છતિ ॥ ૧૨-૨૨૭-૧૬
૮. ૧૨-૨૨૮-૫ થી ૭.
૯. ૧૨-૨૨૮-૮ થી ૧૧
૧૦. ૧૨-૨૨૮-૧, ૨.

૩૪ દશ ધર્મ ન જ્ઞાનન્તિ પુતરાટૂ નિવોધ તાન્ ।

મત્ત પ્રમત્ત ડન્મત્ત શન્તિ વુદ્ધો વુમુસિત ॥ ૫-૩૩-૮૨

૩૫ રગરમાણશ્ચ ભીરશ્ચ લુબ્ધ કામી ચ તે દશ ।

તસ્માદેતેષુ ભાવેષુ ન પ્રસજેત પણ્ડિત ॥ ૫-૩૩-૮૩

હે પુતરાટૂ ! સામળો દશ જણુ ધર્મને જાણતા નથી, એમને તમે જાણખી લો. મત્ત (માતેલો), પ્રમાદી, ઉન્મત્ત, થાકેલો, કેધી, ભૂખ્યો, ઉતાવળો, ખીકણુ, લોભી અને કામી એ દશ છે માટે પડિતે આ ભાવોમા પ્રમક્ત થણુ નહિ

‘વિદુરનીતિ’ના પહેલા અધ્યાયમા ભાવી વિનાશની અમગળ એ ધાણીઓથી ચિનાતુર થયેના પુતરાટૂને પહેલા પડિત તથા મૂર્ખના લક્ષણો સમગ્રની પછીથી અનુક્રમે એકથી દશ સુધીના અંતે માધ્યમ ખનાવી વિદુરે સૌમ્ય ન્યાયી નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો તેમાથી આ બને શ્લોકો લીધા છે

ઉપ- શ્લોક ૩૩-૩૮મા અવિચક્ષણુ મનુષ્ય ધર્મ અધર્મનો વિવેક જાણતો નથી એ સમગ્રનુ પણુ દરેક માણસ દરેકે દરેક વખત

૧. (૧) ૫-૩૩-૮૨ ૫-૩૩ ૮૩ અબ રથવિર અગસ્ત્યસિંહની દગરેકાલિકચૂર્ણિ આ ચૂર્ણિ રથવિર અગસ્ત્યસિંહે આશર ૩ જ સદીમા લખી છે તેમા ધરૂપાદ શ્લોકના દસાદરના તરીકે દશ ધર્મ ત દશ સુધીનો આ હોઠ શ્લોક કાઢેલો છે અનુમાને વિક્રમના તેરમા ગવતકમા લખાવેલી પ્રસ્તુત ચૂર્ણિની અંત માત્ર પ્રાચીન પ્રતિ શ્રી જિનબદસુરિ જૈન જ્ઞાનભ ટાર-જેસલમેર-મા છે તેની આધારકાંઠિ મ નક્કલ ઉપરથી લીધેલા ફોટોગ્રાફમાથી પૂ. શ્રી પુણ્યવિજય મહારાજ દ્વારા આ રથમે જોઈને નોંધ્યુ છે
- (૨) સર^૦ હરિવ રા ૧-૧૩-૧૬, હિતેપદેશ ૪-૫૧

૨. ૫-૩૩-૪૦ થી ૮૩

વિચક્ષણ કે અવિચક્ષણ હોઈ શકે નહિ. ખૂબ વિચક્ષણ પણ પ્રસન્નતાપાત અવિચક્ષણ જેવું અને અવિચક્ષણ વિચક્ષણ જેવું આચરણ કરે છે. એટલે કયી વસ્તુઓ માધ્યસની વિવેક શક્તિને ધૂંધળા બનાવે છે તે આ બે શ્લોકથી બતાવ્યું છે. અર્થાત્ જે વિચક્ષણ હોય તેણે ઉપર કહેલા દશ ભાવોના સપાટામાં આવતું નહિ.

ભાસ્વીન સાહિત્યમાં આવી રીતે અંગેને માધ્યમ રાખી ઉપદેશ કરવાનો અને વિગતો જણાવવાનો રીતજન હતો. મં ભાગના 'આરણ્યક પર્વ' મ. ૧૩૨માં જનકની સંસદમાં યજ્ઞેશ્વર યાદી-અટ્ટાવક વિવાદમાં એકથી તેર મુધીની વસ્તુઓ ગણનામાં લઈને કોયડા પૂજવાનો રસિક વિવાદ થયો છે. આવી રીતે જૈન અંગ મંથ 'સ્થાનાંગ સૂત્ર' માં એકથી દશવિધ મુધીની વસ્તુઓની ગણતરીઓ ક્રમશઃ આપેલી છે, આ મંથ કોશ જેવો છે. બીજા જૈન અંગ મંથ 'સમવાયાંગ સૂત્ર'માં એકથી શતવિધ અને પછી ક્રમે ક્રમે દશ લાખ કરોડ અને એક કોટિકોટિ મુધીના પદાર્થોનું વર્ણન આપેલું છે. 'સ્થાનાંગ' કોશ મંથ છે, ત્યારે 'સમવાયાંગ' તે ઉપરાંત વર્ણનાત્મક પણ છે.^૩

એ પ્રમાણે યૌદ્ધ મંથો 'અંશુતરનિકાય' (અંકોતરનિકાય)માં એકથી અગિઆર મુધીની સંખ્યામાં અને 'પુગ્ગલ પદ્મજાતિ'માં એકથી દશ મુધીની સંખ્યામાં વસ્તુઓની ગણતરી આપી છે. 'દીધનિકાય'નું 'સંગીતિ-પરિવાય-સૂત્ર' અને 'દસુતર સૂત્ર', 'પ્રદક્ષિણ'નો 'પ્રદક્ષ પાઠ' (કુમાર પદ્મ) આદિની રચના પણ સંખ્યાને ગ્રાધાન્ય આપીને થઈ છે.

આવી રીતે અંકોને માધ્યમ રાખીને ઉખાણા, કોયડા અને ઉપદેશો

૩. વધુ માટે જુઓ 'સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ' (રૂપાંતર) ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૦ થી ૨૨ વગેરે, અને *A History of Indian Literature*, Vol. II, પૃ. ૬૫ની ખા. દી. ૧, અને પૃ. ૧૬૮, ૧૬૯.

કે પ્રમેયો રજુ કરવાની પદ્ધતિ ખીજી પ્રજાઓમાં પણ છે. તે સર્વમાં સહુથી વધુ જાણીતી કહેવાતી ‘કેથોલિક વેસ્પર’ (Catholic Vesper) છે.^૪ એમાં ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંતોને એકથી બાર સુધીની સંખ્યામાં ગણવામાં આવ્યા છે. દા.ત. ‘સન્મિત્ર હું તને પૂછું છું?’ ‘સન્મિત્ર તું શું પૂછે છે?’ ‘એક શુ છે તે મને કહે?’ ‘માલિક પરમેશ્વર એકનો એક જ છે.’ ઇત્યાદિ. આને મળતી જ સાયંકાળની અંકપ્રાર્થના ચહુદીઓના ‘પસોવર હગદ’ (Passover Hagada)માં છે.^૫ ગ્રીકોમાં આપણને બાંદી—અણવાક વિવાદનું સ્મરણ કરાવે તેવી એક પરીકથા છે.^૬

આમ વક્તવ્યમાં કંઈક ચમત્કૃતિ આણીને રંજન સાથે ઉપદેશ કરવા માટે કે ઉખાણું પૂજવા માટે અંકોને મધ્યમાં રાખીને વસ્તુની રજુઆત કરવાનો સાહિત્ય પ્રકાર બેડાચો છે એમા રાગન સહેલાઈથી યાદ રહે તેવો એક આશય પણ હોઈ શકે.

૩૬. મ તદ્દલં ચન્મૃદુમા વિરખ્યતે

મિત્રો ધર્મસ્તરસા સેવિતમ્યઃ ।

મધ્વંસિની ક્રુરસમાહિતા થી—

મૃંદુપ્રોઢા ગચ્છતિ પુત્રપ્રોગ્રાન્ ॥ ૫-૩૬-૬૯

૪. Vide K. Simrock, *Die deutschen Volkslieder*, Frankfurt a. M. 1851, pp 520. ff.

૫. cf. K. Kohler in *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, 3, 1889, 234 ff. and G. Lejeau in *Revue Celtique* 11, pp. 56 ff.

૬. Vide J. G. v. Hahn, *Griechische und Albanesishe Märchen* Leipzig 1864, II, pp 210 f. ડૉ. વિન્ડનીડ્ઝે આ પરીકથા વિશે આ ઉલ્લેખો સિવાય કંઈ લખ્યું નથી

(ઉપરની ૫ા દી ૩ થી ૬ સુધીમાંના અનનરજૂ માટે જુઓ *A History of Indian Literature*, Vol. II પૃ. ૬૫, ૬૬ ઉપરની ૫ા. દી. ૧)

૭. અખ = દે. ‘અખાપર્થ’ શ્રેષ્ઠ નં. ૫૮૨. ૬૬ = ૨-૬૬-૩૫૬૩.

જે નખખાથી વિરોધ કરે છે તે બળ નથી, ધર્મ અનેક-
મુખી છે અને તેનું વેગપૂર્વક સેવન કરવું. કૂરતાથી એકઠી
કરેલી શ્રી વિનાશકારી છે (બ્યારે) મૃદુતાથી એકઠી કરેલી
શ્રી વધીને પુત્રપૌત્રોને (વારમામાં) મળે છે.

આ શ્લોક વિદુરનીતિનો છે. પાડવોની સંપત્તિ ઉપરથી નગર
ઉઠાની સેવાનું ભારપૂર્વક જણાવતા, ભેદ પડવાથી થતા નુકશાન દર્શાવી
અનેક ઉપમાઓ દ્વારા ઐક્યના લાભ બતાવતા વિદુરના સંભાષણમાં આ
વચન આવે છે ૨

આ અગાઉ સતી ગાધારીએ પણ ગળ મૂતરાણૂને આ વચનોથી
ચેતાવ્યો હતો. એક વખત ઘૂત ખેવાયું. કૌંવસલામાં કુરુકુળના વૃદ્ધો
સમક્ષ દ્રૌપદીનું ઘેર અપમાન થયાને હજી અત્ય સમય જ વીન્યો હતો.
પાડવો હસ્તિનાપુરથી ખાડવપ્રસ્થ જવાના માર્ગમાં જ હતા ત્યાં તો
દુર્યોધન દુ શાસન વગેરેની સચનાથી મૃતગણ્ટ્રે ખીજી વખત ઘૂત રમવાની
રજા આપી. જે સમયે દ્રોણ, સોમદત્ત, બાલિક, ૩ વિદુર, અશ્વત્થામા,

૨. એમ્ય માટેની ઉપમાઓ (૧) નાના નાના ધણા અને સરખા
તાતણા ભેગા થઈને મોટા ભારને સહન કરે છે (૨) બળતા લાકડા છૂટા
પડવાથી ધુમાડ, પણ એમ્કા થવાથી બને છે (૩) જીંડા મૂળનાણું મજબૂત
છાડ પણ જે એકજુ હોય તો વાવાઝોડ તેને ઉખાડી નાખે છે પણ મોટા
જઠ્યામાં જીંડા મૂળનાળા ઝાડ જિંઘ્યા હોય તો અન્યોન્માશ્રયને લીધે મથક
વાવાઝોડાને પણ સહન કરે છે, સરખા ચત્ર ૪ ૩-૫૩, ૫૪ (૪) મનુષ્ય
શુણ્ણસ પત્ર હોય પણ એકલો હોય તો રાત્રીએ તેને ઉખાડી નાખે છે ૫-૩૬-૫૭
થી ૬૨

૩. કુરુવ રાી મતીપનો દીકરો દેવાપિ અને ૪ તનુનો નાનો ભાઈ ભીષ્મ
તેના ભનીજ થાય તે સોમદત્તના પિતા અને ભૂરિ, ભૂરિશ્રવા તથા રાલના
દાદા થાય

ધુધુ સુ, ભૂરિશ્રવા, લીખ, વિકાસ વગેરે અર્ધદર્શી સુહૃદોએ ફરીથી ઘૂન ગમવા સામે નિરાધ કર્યો. એ દન-મિયાન ધર્મપનયણ સતી માધારીએ ધૂનગાળૂને દુર્યોધનનો ત્યાગ કરવા મૂચ-મુ અને ફરી રમાતુ ઘૂન અટકાવવા 'ઉદય-અર્ધર્શી પ્રાર્થના કરના કલુ, 'શમ, ધર્મ' અને પરમાત્મામાં નિખવાળી ખુદ્ધિવડે તમારી સદ્ધુદ્ધિ દિપ્તિ મળેની છે, તે તેની જ રહો, તેનાથી જીનટી ન થાઓ. કૂતાથી એકઠી કૃત્રી શ્રી વિનાશકારી છે (ન્યારે) મૃદુતાથી એકઠી કૃત્રી શ્રી વધીને પુનર્પોષાને (વાગ્દાતામાં) મળે છે '

આ વિચાર સાથે મહાભારતમાં વારંવાર વિચારપૂર્વક વપનાઈને કહેવતરૂપ બની ગયેલા વાક્યો 'ન્યા ધર્મ છે ત્યા જય છે ' અથવા 'ન્યા કૃષ્ણ છે ત્યા ધર્મ છે અને ન્યા ધર્મ છે ત્યા જય છે ' ધ્યાન રહેતા વ્યજના, અનુભવ અને વિચિત્રિયમન કરતા ધર્મ તમ્હની કવિની

૪. (૧) યતો ધર્મસ્તતો જય । ૫-૩૯-૭૬, ૧૪૧-૩૩૬,
૧૪૬-૧૬૬, ૬-૨-૧૪૬, ૬-૨૧-૧૧૬, ૬૧-૧૬૬,
૯-૬૨-૫૮, ૧૧-૧૩-૯૬, ૧૭-૬૬

યત કૃષ્ણસ્તતો ધર્મો યતો ધર્મસ્તતો જય ।
૬-૬૨-૩૪૬૬, ૧૩-૧૫૩-૩૯૬૬

યતો ધર્મસ્તત કૃષ્ણો યત કૃષ્ણસ્તતો જય ।
૬-૪૧-૫૪અખ, ભાષા પરિ. ૧-૨ લીટી ૫૭, ૫=
૬-૨૧-૧૨૬, ૧૪૬, ૬=૧-૧૯૭-૨૫૬, ૫-૬૬-૯૬,
૯-૬૧-૩૦૬૬,

(૨) સત્વાસંચ વચસી પસ્પૃષ્ઠાતે ।

તયોર્મન્વત્ય ચંતરદ્વીપીયસ્તદિત્તોમો^૧ ડવતિ દન્ત્યાસન્ ॥

સગવેદ ૪-૧૦૪-૧૨.

સ ય અને અસત્યની સ્પર્ધા થાય છે, એમાં જે સાચું તથા સીધું હોય છે, તેની સોમ રક્ષા કરે છે, અને અસત્યને હાલે છે

નિંદા જોવી જરૂરી છે. (૧) દુર્યોધનનો ત્યાગ કરવા માટે વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને ('વિદુગ્નીતિ'ના ઉપદેશ દરમિયાન) કહ્યું ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે જવાબ આપ્યો 'તારી વાત સાચી છે, જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે, પણ હું તેનો ત્યાગ નહિ કરી શકું.'^{૧૫} (૨) શ્રી કૃષ્ણે કર્ણને પાંડવપક્ષમાં જોડાવા સમજાવ્યો ત્યારે પાંડવોના પક્ષમાં પોતે નહિ જોડાઈ શકે એમ કહી ઉત્તર આપ્યો કે 'હે હૃષીકેશ! હું જાણું છું કે 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે'^{૧૬} (૩) આચાર્ય દ્રોણે શ્રીકૃષ્ણની વિષ્ટિ દરમિયાન દુર્યોધનને સંધિ કરવા સમજાવતા કહ્યું હતું કે 'બહુ પ્રવાપ કરવાથી શું? જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે'^{૧૭} (૪) યુદ્ધના સમાચારો જાણવા ઉત્સુક ધૃતરાષ્ટ્રને માટે સંજયને દિવ્યદષ્ટિપ્રદાન કર્યા પછી, મહાયુદ્ધમાં થવાના ધોનસંહારથી રોક નહિ કરવાનું સૂચવતા વ્યાસે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે 'એ થવા કાળ છે એનો તારે રોક કરવો નહિ. એ ટાળ્યું ટળે એમ નથી. બાકી જ્યાં ધર્મ હશે ત્યાં જય થશે'^{૧૮} (૫) કૌંગોની સબજ મહાસેના જોઈ યુધિષ્ઠિરને વિપાદ થઈ આવ્યો અને અર્જુનને પૂછવા માગ્યા કે 'આપણે આમને શી રીતે પહોંચી વળીશું?' ત્યારે અર્જુન જોલ્યા, 'સત્ય, આનૃશ સ્ય,

(નોંધ ૪ ચાહો)

(૩) एक ह वै देवा व्रत चरन्ति सत्यमेव ।

तस्मादेषां जितमनपजय्य तस्माद्यश ॥ शत. भा ૩ ૪-૨-૮;

ઉલ્લેખ વિષ્ણુ સ મ ૧, પૃ. ૨૬.

દેવો એક જ વ્રત આચરે છે—સત્ય, તેથી એ દુર્જયને જીતે છે અને યશ મામે ॥

૧. ૫-૩૮-૭

૬. ૫-૧૪૧-૩૩

૭. ૫-૧૪૬-૧૬

૮. ૬-૨-૧૪

ધર્મ અને ઉદ્યમથી જેવો વિજય મળે છે એવો બળ કે વીર્યથી મળતો નથી. તમે અધર્મ, લોભ અને મોહ છોડી દઈને અનંદકારીપણે-નમ્ર ચર્ધને (યુદ્ધ છાવના) ઉદ્યમ કરો, કાગળ જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જ્ય છે. એટલે તમે સમજી લો કે આપણો જય ચોક્કસ છે. વળી નારદે મને કહ્યું છે કે જ્યાં દૃષ્ટ છે ત્યાં જ્ય છે.^૯ જ્ય તો દૃષ્ટનો સેવક (જેવો શુભ) છે, અને માધવની કેડે કેડે જીત છે, એ વિજય ઉપરાત એમનો વિનમ્રતા બીજો શુભ છે.^{૧૦} શત્રુસમૂહોમા વ્યથારહિત અનન્ત તેજસ્વી ગોવિંદ, સનાતન પુરુષ દૃષ્ટ જ્યાં છે ત્યાં જ્ય છે.’ (૬) યુદ્ધની શરૂઆત કરતા પહેલાં શુરજનોની આશીષ લેવા ગયેલા યુધિષ્ઠિરને આશીષ આપતા દ્રોણાચાર્યે ‘જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં દૃષ્ટ છે અને જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં જ્ય છે’ એમ કહ્યું હતું.^{૧૧} (૭) યુદ્ધના ચોથા દિવસે કૌરવોનો પરાજય થતા

૬. ૧-૨૧-૧૧-૧૨-૧૪, ઈત્યાદિ

૧૦૦. ગુણમૂલો જય કૃષ્ણો મૃષ્ણતોઽન્વેતિ માધવમ્ ।

અન્યથા વિજયશ્વાસ્ય સનતિશ્વાપરો ગુણ ॥ ૬-૨૧-૧૨

(૧) સર* આ સાથે આધીછની નમ્રતાના શુભ જુઓ નીચે ‘યુદ્ધ નિરર્થકતા’ (મ* ૧૩) શ્લો ૧૩૧-૧૩૨ માં નો ૧૪મા વળી અહીં મૂકેલા જયના શુભો એ હિંસક યુદ્ધના નથી જ. (સર* વિરોધાભાસ એજન માં નો ૧૨મા) પણ આધીછએ જેમાથી પ્રેરણા પી ને અહિંસક યુદ્ધ શોધ્યું તે સત્યામર્શના છે શ્રીકૃષ્ણની નીડરતા અને નમ્રતાના બન્ને શુભ આધીછમા સંમિલિત થયેલા દેખાય છે

(૨) સગ્ગ યત સત્ય યતો ધર્મો યતો હીરાર્જવ યત :

તતો મવતિ ગોવિન્દો યત કૃષ્ણસ્તતો જય ॥ ૫-૬૬-૧

ધૃતરાષ્ટ્રને વૃત્તાત નિવેદિત કરતાં સ જયવાચ્ય ઈશ્વરનો અવતાર થવાની માન્યતા પાછળનું તત્ત્વજ્ઞાન આ શ્લોચી સ્ફુટ થાય ॥

૧૧. ૬-૪૧-૫૪

દુઃખી ધૃત ૧૬ રોક ક વા લાગ્યો અને સજયને પાડવોના વિનયનું કારણ વાગ વાર પૂજવા લાગ્યો જવાગમા સજયે ખોતાનું વક્તવ્ય ખૂબ ધ્યાનથી સાલજવા અને યાદ રાખવા અનુરોધ કરી જણાવ્યું કે ‘પાડવો કઈ મન-નન કે કપટથી છતના નથી પણ સદેવ ધર્મ પ્રમાણે જ બધા કાર્ય કરનાર છે. જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે. તેથી પાર્થો રણમાં અવધ્ય અને જયશીલ છે તમાગ દુઃખમાં પુનો તો સદા પાપી, નિષ્કુર અને હીનકર્મ કરનાર છે તેથી હારે છે’ ૧૨ (૮) ચોથા દિવસના પરાજય પછી ભીષ્મને એનું કારણ પૂજવા ગયેલા દુર્યોધનને ભીષ્મ પિતામહે હિતભાવથી વાસ્તુદેવમાહાત્મ્ય સંભળાવના આ પ્રમાણે શીખામણ આપી હતી ‘હે રાજન્! એ શ્રીકૃષ્ણ સત્ત્વમય છે તમસુ અને રાગવિનાના છે. એ કૃષ્ણ જ્યાં છે ત્યાં ધર્મ છે અને જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે એમના માહાત્મ્યયોગથી અને આત્મયોગથી પાડવોનું રક્ષણ અને જય થાય છે એ પાડવોને સદા કલ્યાણકારી જુદિ અને યુદ્ધમાં બળ આપે છે, તથા ભયથી ગ્રસ્ત કરે છે’ ૧૩ (૮) અઢા-માં દિવસે દુર્યોધન મરાયો, બધા ચોદાઓ શિખિરમાં પાછા વળવા માંડ્યા પાડવોનું કાર્ય પૂર્ણ થવાથી અર્જુનનો દિવ્ય રથ ભગવાને આપમેળે જ બળી જવા દીધો એ પછી ધર્મરાજે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી એમની કૃપા વર્ણવતા ‘મહર્ષિ વેદવ્યાસે ઉપાસલ્ય નમ્રમા મને કહ્યું કે ‘જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં કૃષ્ણ છે, અને જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં જય છે’ ૧૪ ઇત્યાદિ કહ્યું (૧૦ થી ૧૨) અધર્મશુદ્ધથી દુર્યોધનનું મૃત્યુ થયા બાદ તરત જ સતી ગાધારીના શાપથી કરતા યુધિષ્ઠિરે વિનતી કરવાથી માધવ તરત જ હસ્તિનાપુર ગયા, લૌકિક કર્તુ, ધૃતરાષ્ટ્રને સાત્ત્વનાના બે શબ્દો કહી,

૧૨ ૬-૬૧-૧૪ થી ૧૭ છ

૧૩. ૬ ૬૨-૩૪ થી ૩૬ છ

૧૪. ૯-૬૧ ૩૦, ૩૧

ગાધારીને ઉદ્દેશી પાડવોને શાપ ન આપવા વિનંતી કરી એમને યાદ આપી કે તમે જ્યારે દુર્યોધનને (૫૭) ક્રોધ વામ્ય કહ્યું હતું કે 'ઓ મૃદ ! માનું વચન સાલણ-જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જ્ય છે.' એટલે ગાધારીએ પોતાનું ચિત્ત મિથ્ય કરી શાપ ન દીધો; વગી ફરીથી રોકાતાં ગાધારીએ પાડવોને શાપ દેવાનું ઇચ્છ્યું. ગાધારીનો વિચાર જાણી જઈને કૃષ્ણાદી-નિગેગી દિનવચન બોલનાર-વેદ-ચાગે આવીને ગાધારીને યાદ આપી કે 'યુદ્ધના અઢારે દિવસ દરમિયાન જ્યારે દુર્યોધન તારી પામે આ રીતે જ્યારે શીર્ષાદ ભાગનો ત્યાર હે ગાધારી ! તું એને 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જન છે' એમ જ કહેતી. તું ધર્મવેતા અને સત્યવાદિની છે એટલે તારું વચન સત્ય થયું છે, તો તાગ ક્રોધને કાણુમા મળ્યું. '૧૬ ધૈર્યશીલા ગાધારીએ સયમ રાખી પાડવોને શાપ નહિ; ગણભૂમિ જોવા નીકળેવા માતા ગાધારીએ દુર્યોધનનું રાજ જોઈને કરણ વિલાપ કરતા કરતા કૃષ્ણને કહ્યું કે 'યુદ્ધની શરૂઆત થતાં નૃપસત્તમ દુર્યોધન મને પ્રથુમ કરી 'હે માતા ! મને 'તારો જ્ય થા-એવો અશીર્વાદ આપ' એમ કહેતો આવ્યો હતો, ત્યારે અમાગ ઉપર આવી પડનારા ઘોર સંકટની વાત જાણવા જતાં મેં એને ઉત્તર આપ્યો હતો કે 'જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જ્ય છે. '૧૭ (૧૩) સ્વર્ગારોહણ કરતા બીજમ પિતામહે લગવાન કૃષ્ણની સ્તુતિ કરતા એમને કહ્યું કે "વાસુદેવ-રૂપી તીર્થ હાગ પાડવોની સાથે સમાધાન કર. કાળ જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં ધર્મ છે અને જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જ્ય છે' એવું મેં વારં વાર મંદુરુદ્ધિ દુર્યોધનને કહ્યું હતું પણ એ મૂર્ખે માન્યું નહિ. ૧૮

૧૫. ૯-૬૨-૫૮, ૫૯

૧૬. ૧૧-૧૩-૯થી

૧૭. ૧૧-૧૭-૫, ૬

૧૮. ૧૩-૧૫૩-૩૯થી

આમ સુહૃદોનું વચન નહિ માનતાં અન્યાયથી મેળવેલી રાજ્યશ્રીને અન્યાયથી જ સાચવી રાખવાના પ્રયત્નોનું પરિણામ કુરુકુળના ભીષણ પ્રણાશમા આનું.

૩૭. ન ધર્મફલમાप्નોતિ યો ધર્મં દોષ્યુમિચ્છતિ ।

યશ્વનં શક્નૃતે કૃત્વા નાસ્તિક્યાત્ પાપચેતનઃ ॥ ૩-૩૨-૫

જે (મનુષ્ય) ધર્મને દોહવા ઇચ્છે છે તેને ધર્મનું ફળ મળતું નથી. જે પાપી અશ્રદ્ધાથી ધર્મ આચર્યા પછી શંકા કરે છે તે પણ ધર્મફળ પામતો નથી.

અન્યવાસની શરૂઆતમાં દુઃખાર્તા દ્રૌપદીએ રાજ યુધિષ્ઠિરને કૌરવો સાથે વિગ્રહ ઠરીને રાજ્ય પાછું મેળવવા પ્રજ્ઞાદના નીતિશાસ્ત્ર અને ખીજ દલીલોને આધારે પ્રેર્યા.^૧ ત્યારે કલ્યાણનાં ઉપાસક સમજી અગ્નિતશત્રુ ગગ્નએ મન્યુ ઉપરના વિજયને પ્રશંસાપાત્ર વિજય ગણાવી, ક્ષમા અને દયા એ સનાતન ધર્મ છે તથા ઉત્પતિનાં કારણ છે, અને પોતે એ ક્ષમા અને દયાના મહજ ઉપાસક છે એમ જણાવ્યું.^૨ એટલે ચીડાયેલી દ્રૌપદીએ ધાતા, વિધાતા, ઈશ્વર, સ્વયંભૂ, પ્રપિતામહ અને કર્મ ઉપર આક્ષેપ કર્યો.^૩ એણે કહ્યું કે, ‘તમારી ક્ષમાવૃત્તિથી અવળી મતિ

૧. આરણ્યક. અ-૨૯.

૨. આરણ્યક. અ-૩૦, મૂળ શ્લોક માટે જુઓ નીચે શ્લોક, ૪૦, નોંધ, ૧ પૃ. ૮૦.

૩. આરણ્યક. અ-૩૧; આ અધ્યાયમા ધાતા, વિધાતા, ઈશ્વર, સ્વયંભૂ અને પ્રપિતામહ એ સર્વ વિશેષણ કોઈ એક જ ‘વ્યક્તિ’ એવા પરમેશ્વર માટે વપરાયા છે. સામાન્યતઃ ધાતા-વિધાતા લગભગ સદા સાથે એકરૂપ અને વિશ્વના સદા તથા નિયામક એક દેવ તરીકે નિરૂપાય છે. જ્યારે ખીજ બાજુ મં ૭૦માં ધાતા-વિધાતા જુદી જુદી અનેક રીતે નિરૂપાયેલા છે. કોઈ વખત એક જ દેવ તરીકે તો કોઈ વખત જુદા દેવ તરીકે! તેમાની કેટલીક વિગતો રસમદ હોઈ અહીં નોંધી છે.

કરનાર ધાતા અને વિધાતાને નમસ્કાર હોજો ! મનુષ્ય ધર્મ, દયા, ક્ષમા, આર્જવ અને લોકાપવાદના કરથી કદી શ્રીને પામતો નથી. મે એણે

- (૧) નાગલોકમાં કાળચક્ર ઉપર સસારપટ રૂપી કપટ વણતી બે સ્ત્રીઓ તરીકે ધાતા, વિધાતા (૧-૩-૧૭૨), બ્રહ્માના પુત્ર તરીકે ધા વિ (૧-૬૦-૪૯), ખાર આદિત્યો પૈકી એક તરીકે ધા (પ્રથમ આદિત્ય તરીકે ૧-૫૯-૧૫, ૧૧૪-૫૫), સાતમા આદિત્ય તરીકે (૧૨-૨૦૧-૧૫), પાંચમા આદિત્ય તરીકે (ધિ ૧૩-૧૫૦-૧૫), સદ્મા તરીકે ધા અથવા વિ (૧-૧૪૫-૩૫, ૨-૧૯-૪૮, ૩-૨૬-૧૩, ૧૫, ૩૬-૬), ખાડવદહન પ્રસંગે અર્જુન સાથે લડનાર દેવ તરીકે ધાતા (૧-૨૧૮-૩૨), ધાતાનું ખવિત્ર આચતન (મદિર) (૩-૧૧૮-૧૨), હન્દ્રના ઝરા પાસે જીર્ણમતિને પામેલા ધા વિ દેવ (૩-૧૨૫-૨૦), કાર્તિકેયને અનુચરો ભેટ આપનાર ધા દેવ (૬-૪૫-૩૫), કાર્તિકેયને અનુચરો ભેટ આપનાર વિ દેવ (૬-૪૫-૩૮), જૂતવધ માટે વળના બનાવનારા ધા (૧૨-૩૨૬-૨૭), અર્જુનનો રથ સંભાળ કરનાર દેવો પૈકી ધા (૫-૫૫-૭),
- (૨) વળી જુદા જુદા મુખ્ય દેવોને તેમની સ્તુતિ કરતા કે તેમની વિમૂલિતિ વર્ણવતા ધાતા અને/અથવા વિધાતા કહ્યા છે જેમકે અગ્નિને (૧-૨૨ ૨૮) નારાયણને (૩-૧૮-૪, ૧૨-૩૨૧-૨૪), કૃષ્ણને (૧-૫૭-૮૬, ૩-૧૩-૧૬, ૧૮૭ ૫૩), વિષ્ણુને (૧૨-૩૨૭-૮૬, ૧૩-૧૩૫-૧૮, ૧૧૫) શિવને (૧૩-૧૫-૩૧, ૧૬-૨૨ ૧૬૦-૪૧ II) સૂર્યને (૩-૩-૧૮),
- (૩) 'વિશ્વજીત' ધારણ કરનાર પરમેશ્વર જેવા અર્થમાં 'ધાતા' શબ્દ ૬-૫૦-૮ (ગીતા ૮-૬) ૬-૩૧-૧૭ (ગીતા ૬ ૧૭), ૬-૩૨-૩૩ (ગીતા ૧૦-૩૧)માં મયોભયેલો છે
- (૪) સભ, મંલના રિતા જેનો લોઈ એને ધાતા કહ્યો છે (૩-૧૮૩-૨૨)
- (૫) પુરાણોમાં ધાતા-વિધાતાને જૈન અને જ્યોતિના પુત્ર (ભાગવત ૪-૧-૪૩, વિષ્ણુપુરાણ ૫૯-૮૨) તરીકે અને ધાતાને ૪૯ મહત્તા માન્ય એક તરીકે (વહ્નિ પુરાણ MWDP 514) વર્ણવેલ છે

સાંભળ્યું છે કે રક્ષણ કરાયેલો ધર્મ રાજનું રક્ષણ કરે છે.^૪ પણ એ ધર્મ તમારું રક્ષણ કરતો હોય એમ દેખાતો નથી.' પછી ધર્મરાજની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કર્યું; તેમના ઘૂતના વ્યસનથી આવેલી આપત્તિનું વર્ણન કર્યું. પછી પ્રાચીન ઇતિહાસ-ઈશ્વર જ સર્વ કંઈ કરે છે તેવા મતવાદનો કટાક્ષપૂર્વક ઉલ્લેખ કરતાં દ્રૌપદીએ કહ્યું: 'જેમ લાકડાની પૂતળાને સૂત્રધાર ન્યાયે છે, તેમ ઈશ્વર પ્રાણીઓને એણે કગવે છે, પ્રાણીમાત્રમાં આકાશની જેમ રહેનાર ઈશ્વર પુણ્ય-પાપનું ફળ આપે છે, દોરીથી બધાયેલા પક્ષીની જેમ પ્રાણી ઈશ્વરને આધીન રહે છે. સૂત્રમા પડેલો મથુકાની પેઠે, નાથેલા બળદની પેઠે, મૂળમાથી ઉખડીને મધ્યપ્રવાહમાં પડેલા વૃક્ષની પેઠે પ્રાણી ઈશ્વરની જ આજ્ઞા માને છે, ઈશ્વર પ્રેરે છે એ પ્રમાણે સ્વર્ગ કે નરકે જાય છે, અને વાવાઝોડામાં જેમ તણખલાં જીડે તેમ સર્વ જૂતો ઈશ્વરને વશ થાય છે. ઈશ્વર પુણ્ય-પાપ કરે છે, સર્વ જૂતોને વ્યાપીને વિચરે છે, પણ ટાઈને સમજતો નથી! જેમ લાકડાને લાકડાથી, પથ્થરને પથ્થરથી અને લોખંડને લોખંડથી છેદવામાં આવે તેમ ભગવાન સ્વયંજૂ પ્રપિતામહ દેવ માયાથી-જાનીરીતે પ્રાણીઓને પ્રાણીઓથી મારી નંખાવે છે।^૫ આમ ભગવાન પ્રાણીઓનો સંયોગ અને વિયોગ કરીને જો છે. તેમના પ્રત્યે માતાપિતાની જેમ વર્તતા નથી, પણ બીજા મનુષ્યોની જેમ રોપથી જ વર્તે છે. જેમ બાળક રમકડા રમે તેમ પ્રાણીઓ વડે ખેલે છે. શીલવાન

૪. જુઓ મનુ. ૮-૧૫

૫. આ આલેખ પાછળનો અર્થ યુદ્ધોમાં જણાય છે. તેનાથીએ વિરોધ હજી એક દાયમ ઉપરના હિંદુ-મુસ્લીમ રમખાણોના દાવાનવ દ્વારા ભારતે અનુભવ્યો છે. એ દાવાનવ વલોવાતા દિલે ઠારવા મથતા મહાહિંદુ ગાંધીજીને એક હિંદુએ જ ઠાર કર્યા—આવા બનાવ જોતા સામાન્ય મનુષ્ય દ્રૌપદીની સાથે સહેલાઈથી સહમત થાય. એ તો ધર્મસંજ કે બાપુજી જેવા મહાસત્ત્વો જ પોર અંધારામાં હોય છતાં ય સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધાને આધારે એમાંથી પ્રકાશમાં જાય.

અને ડહોમાન આયો ગુન્રાનના અભાવે મૂકાઈ રહ્યા છે અને ભાવી મ પતિના વિચારથી અનાયો લહેર કરે છે તમે આપતિમા પશ્ચા છે અને દુર્યોધન સમૃદ્ધિમાન થયો છે, આ જોઈને હું ધાતાની નિંદા કરુ છુ આમ કન્યાથી ધાતાને શુ ફળ મળનાનુ હશે? જો કરેલુ કર્મ તેના કરનાને જ ફળનું હોય તો જરૂર ઈશ્વર તેનાથી લેખાવાનો જ, અને જો નહિ ફળતુ હોય તો મળવાન જ ફાવવાનો—મારે તેની તપના—આથી હું દુર્મળોનો ગોક કરુ છુ '

ધર્મરાજએ ઉત્તર આપ્યો, 'તારે નાસ્તિકવાદ મે (અગાઉ પશુ) સાબળ્યો છે હુ ગદસ્થીએ દાન કરુ જોઈએ માટે દાન કરુ છુ અને યજ્ઞ કરવા જોઈએ માટે યજ્ઞ કરુ છુ, કઈ તેના ફળ માટે ધર્માચાર્ય નથી કરતો હે સુશ્રોણિ! હુ ધર્મ આચરુ છુ તે ધર્મના ફળ માટે નહિ, પણ શાસ્ત્રને અનુસરીને તથા સત્પુરુષોના આચારને જોઈને આચરુ છુ હે કૃષ્ણ! મારુ મન સ્વભાવથી જ ધર્મમા લાગેલુ છે '૧ પછી ધર્મના ફળ દાહવાની લાલચ નહિ શખવા જરૂરતો ઉપર્યુક્ત મ્લોક ધર્મરાજે કહ્યો. પછી ધર્મ છે, તેના ફળનુ ઈશ્વર પ્રદાન કરે છે, ધર્મ જ સનાતન અય છે, અને કર્મનુ ફળ છે જ એમ મહાએ પોતાના પુત્રોને કહ્યુ હતુ એવો આધાર ટાકીને દ્રૌપદીને તેમણે કહ્યુ કે 'પ્રાણીઓના ઈશ્વર અને ધાતાને તુ ગાળો દર્શન નહિ, તુ એને ઝાળખ, એને નમન કર. જેની રૂપાથી મૃત્યુશીલ લક્ષ્મી અમરત્વને પામે છે તેને અવમાનીશ નહિ '૭

એ પછી દ્રૌપદીએ પોતે હુ ખાર્તા હોવાથી પ્રલાપ કરેલો એમ કહીને ફરીથી બુદ્ધસ્પતિના આધારવાળી નીતિ કહી શલ્યાની, ધર્મરાજને, શત્રુઓને મુદ્દમા જીતી લઈને ગભ્ય પાછુ મેળવવા પ્રેર્યા ૮ લામસેને

પાણુ ખૂબ દલીલો કરી.૯ પણ ધર્મશીલ ધર્મશસ્ત્રે તો વનવાસની પ્રતિજ્ઞા તોડવાનું કબૂલ નહિ કરતાં, સત્ય અને ધર્મને જ શ્રેષ્ઠ માન્યાં.૧૦

સાધ્વી ધર્મશીલા પરન્તુ દુઃખાર્તા દ્રોપદીએ ધર્મ અને ઈશ્વર ઉપર આક્ષેપ કર્યો તે અકળાયેલા માણસ માટે સામાન્યતઃ સહજ ગણાય. ધર્મશસ્ત્રનો જવાબ તે પારગામી ધર્મવેતાનો નથી, પણ ચૈતન્યતત્ત્વમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા, કલ્યાણમાર્ગના એક પ્રવાસીનો છે; ધર્મનું તત્ત્વ હલુ જોવાનું બાકી છે. પણ શિષ્ટો અને શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણોથી, જન્માન્તરની સાધનાથી આવેલી સહજ ધર્મવૃત્તિથી—જેમ નદી સમુદ્રને મળવા ગતિ કરે તેવી—દેખીના ભૌતિક લાભો માટે કાવાદાવા—મન્યુ—નથી જ કરવા એવા નિશ્ચયથી સામો માણસ પોતાનું વચન પાળશે જ એવા વિશ્વાસથી અને સત્ય ઉપર અચલ શ્રદ્ધાથી નિષ્કામ ધર્મ આચરવાને પ્રયત્ન કરતા વિકાસગામી એવા મહાત્માનો છે.

૩૮. માનસં સર્વભૂતાનાં ધર્મમાહુર્મનીવિણઃ ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ધર્મમેવ સમાસતે ॥ ૧૩-૧૪૮-૩૪.

મનીષીઓ કહે છે કે ધર્મ સર્વ ભૂતોના મનમાં રહેલો છે; તેથી સર્વ ભૂતો ધર્મનો જ આશ્રય કરે છે.

શાંતિબોધના—‘શાંતિપર્વ’ અને ‘અનુશાસનપર્વ’ના—અંતે છેવટનો ઉપદેશ આપતાં પિતામહ ભીષ્મે કહેલા વચનોમાંથી આ શ્લોક કહ્યો છે. આ શ્લોકથી કવિએ પ્રાણીમાનના હૃદયમાં રહેલા ચૈતન્યમાં ઉદ્ભૂત પોતાની અનન્ય અનુભૂત શ્રદ્ધા અને સમભાવ પ્રદર્શિત કર્યા છે.૧

૯. આરણ્યક. અ. ૬૪.

૧૦. આરણ્યક. અ. ૩૫; જુઓ ‘સત્ય’ (પ્રકૃ ૩) શ્લોક ૪૯.

૧. આ શ્લોકની સાથે વાંચો.

एक एव चरेद्धर्मं न धर्मध्वजिको भवेत् ।

ધર્મવાણિજકા હોતે એ ધર્મગુપમુચ્ચતે ॥ ૧૩-૧૪૮-૩૫

મં ભાવમા ખીજે એક સ્થળે આ વિચાર જુદે રૂપે મૂકના વ્યાસ કહે છે, 'મનીષીઓ કહે છે કે ધર્મ સર્વ જુતોના મનમા રહેલો છે માટે સર્વ પ્રાણીઓનું મનથી કવ્યાણુ આચરણુ' ૨

મ. ગાધીજીએ ઉપરના વિચારને એમની ભાષામા આ રીતે મૂક્યો છે

'ધર્મ વહ હૈ જો સવ ધારણ કરતા હૈ, યાની સવ હિસ્સેમેં સવ સમય જીવનમેં ઓતપ્રોત હૈ' ૩

૩૧. પ્રજ્ઞાપક્ષુર્નર હૃદ દોષ નૈવાનુરપ્યતે ।

વિરજ્યતિ ચપાકામ ન ચ ધર્મં વિમુચ્ચતિ ॥ ૧-૨૦૦-૪૮

પ્રજ્ઞારૂપી ચક્ષુવાળો મનુષ્ય આ મસારમા (રાગાદિ) દોષોથી રૂધાતો નથી તે યથેચ્છ રીતે (વાસનામેલથી) સ્વચ્છ રહે છે અને ધર્મને ભાગ કરતો નથી.

'બ્રહ્મજીવ્યાધસ વાદ'મા ધર્મવ્યાધના પ્રવચનમા પ્રાપ્તના વર્તન

(નોંધ ૧ ચાલુ)

એકલા રહીને ધર્માચરણ કરણુ, ધર્મબલિક ન થવું જે ધર્મના કૃણ ભાગવે છે—ધર્મને નામે ભાગ લેકાવે છે—તે તો ધર્મના વેપારી છે

આ શ્લોકની સાથે સરખાવો ૧૨ ૧૮૭-૩૧

૨. ૧૨-૧૮૭ ૩૦

૩. 'નિયમનન' પૃ ૭૨ તા ૪-૨-૪૫

૧. = ફે ૧૨-૨૬૫-૧૬ 'પ્રજ્ઞાચક્ર'ના વિવેચન માટે

જીઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રકં ૧) શ્લોક ૮, પૃ ૧૨ તેના ઉદ્ઘાટનમા ગાધીજીનો સંદર્ભ, 'નિયમનન' પૃ ૧૪૮ 'ભારત રત્ન', પૃ ૧૭.

જીઓ 'ઉપક્રમ' (પ્રકં ૧) શ્લોક ૬ જી નોંધ ૩ (૨) પૃ ૭

જીઓ 'મજીથી' (પ્રકં ૨૦) શ્લોક ૧૮૭

અંગેના કશયિત્યમાં આ શ્લોક આવે છે.^૨ આ શ્લોકની પદેલાનું વચન અને પછીનું વચન બન્ને આ શ્લોકની સાથે વાંચવાં જોવાં છે. ‘દે મહાહિજ ! (એ પ્રાન) ધર્મનું ફળ પામીને તમ થઈ જતો નથી. પણ અનૃમ રૂપીને જ્ઞાનરૂપી ચમુધી! (વિષયચુખ્તોમાં) નિર્વેદ-વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. (પછી ઉપરુક્ત શ્લોક^૩) આ શ્લોકને દ્વાયાન્નક-નાશવંત જોઈને તે સર્વ (કર્મફળનો) ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને પછી દેવને આશરે ન રહેતાં ઉપાયપૂર્વક મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરે છે.’^૪

‘શાંતિપર્વમાં’ નો ‘પ્રત્યાયશુ’નો ઉલ્લેખ ધર્મરાજના ચાર પ્રશ્ન ‘પાપી કેવી રીતે થાય, ધાર્મિક કેવી રીતે થાય, વૈરાગ્ય કેમ થાય અને મોક્ષ કેમ પમાય’ના જવાબમાં પિનામહે કરેલા વ્યાખ્યાનમાં છે.^૫

‘ઉદ્યોગપર્વ’માં શ્રીકૃષ્ણને વિદિ કરવાને જવા પ્રેરતા ધર્મરાજે નિર્ધન તથા પોતાના દોષોને લીધે ધનવાનમાંથી નિર્ધન બનેલા માણસો, કાર્ય-અકાર્યનું ભાન ખૂલી મોહવશ થઈને દૂર કર્મો કરે છે અને એમ (સત્અસતનો) ઝોટાળો (નંદર) કરી નરકમાં જાય છે, વગેરેનો તાદર્ય ચિનાર આપી કહ્યું, ‘(આ મોહમાંથી) માણસ પ્રત્ય-વિવેક-શુદ્ધિવડે ભ્રમન થાય છે, પ્રત્યયશુ દુઃખી થતો નથી^૬ કારણ પ્રતાલાલ થવાથી પુરુષ

૨. જુઓ નીચે શ્લોક ૪૧ના ઉદ્દાહરણમાં, નોંધ ૧.

૩. (૧) ધર્મસ્ય ચ ફલં લઘ્વા ન નૃપ્યતિ મહાહિજ !

અનૃપ્યમાણો નિર્વેદમાદતે જ્ઞાનચક્રવા ॥ ૩-૨૦૦-૪૭;

= ૬. ૧૨-૨૧૫-૧૮.

(૨) જુઓ આ અંશમાં ‘સુખદુ.ખ’ (મક૦ ૧૨) શ્લોક ૧૨૮.

૪. મૂળ શ્લોક જુઓ ‘ઉપક્રમ’ (મક૦ ૧) શ્લોક ૮ની નોંધ ૭ પૃ. ૧૫.

૫. શાંતિ. અ. ૨૬૫.

૬. તસ્ય પ્રબોધઃ પ્રજૈવ પ્રજ્ઞાચક્રુર્ન રિચ્યતિ ॥ ૫-૭૦-૩૪.

તથા જુઓ ૫-૭૦-૩૫, ૩૬.

શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરે છે, પછી એનું સતત મનન કરી પુનઃ ધર્મ તરફ વળે છે, કે જે ધર્મનું હ્રી-અકાર્યામાં લગ્ન-એ મુખ્ય અંગ છે. હ્રીમાન જ પાપનો દેષ કરે છે, ૭ એનાથી શ્રી વધે છે, અને જ્યાં સુધી માણસ શ્રીમાન હોય છે ત્યાં સુધી જ પુરુષ ગણાય છે. 'આ પછી ધર્મરાજે હારિદ્રની સાથે જોડાયેલા દોષો અને પ્રતાપી ચક્રુથી સાફ થતા માર્ગ વિષે એક શ્રદ્ધાળુ હ્રીમાન અને શ્રીઅભિલાષી ધાર્મિક સંજ્ઞાનના વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે.

૪૦. આત્મસંસ્કૃતિ પરી ધર્મઃ પરમાર્થાચ મૈ મતમ્ ।

આત્મસંસ્કૃતિ ચિત્તીર્ષામિ નકુલો યક્ષ જીવત્ ॥ ૩-૨૧૭-૭૧

૭. 'પાપનો દેષ કરે છે' પાપ પ્રવૃત્તિ એ સખ્તો નોંધપાત્ર છે, પાપનો દેષ કરવાનો નથી.

૧૦. સર૦ આત્મસંસ્કૃતિ પરી ધર્મઃ ક્ષમા ચ પરમં વલમ્ ।

આત્મજ્ઞાન પર જ્ઞાન પર સત્પત્રત પરમ્ ॥ ૩-૨૦૩-૪૧;

સંદે. ૧૨-૩૧૬-૧૨.

આત્મસંસ્કૃતિ એક ધર્મ છે, ક્ષમા એક ખલ છે, આત્મજ્ઞાન એક જ્ઞાન છે, અને સત્ય એ એક મત છે.

આત્મસંસ્કૃતિ પરી ધર્મઃ ક્ષમા ચ પરમં વલમ્ ।

મનો યમ્ય ન શોચન્તિ મદ્ધિઃ સધિર્ન જીર્યતે ॥ ૩-૨૧૭-૫૮.

આત્મસંસ્કૃતિ એક ધર્મ છે, તથા ધર્મ (વૈદિકધર્મ) સદા ફળદાયી છે, મનોનિમગ્ન કરવાથી શોક કરવો પડતો નથી અને સંજ્ઞાનો સાથેની સંધી-મૈત્રી છૂટી થતી નથી.

અત્તાત્મવર્તા કૃત્તમેઽ ધર્મઃ સનાતનઃ ।

ક્ષમા ચૈવાત્મસંસ્કૃતિ ચ વર્ત્તનાસ્મ્યહમગ્રણા ॥ ૩-૨૦-૫૦.

ક્ષમા અને આત્મસંસ્કૃતિ એ વસન્તિવાચનાઓનો આચાર છે, એ જ સનાતન ધર્મ છે, તેને હું સંકળીતે આચરી રહ્યો છું.

અત્ય સ્થાન મેળવવા માટે આનૃશય્ય^૨ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ માન માનવું છે હે ચક્ષુ^૩ હુ આનૃશય્ય પાળના ઈચ્છુ છું, માટે નકુવ છનતો ધાઓ.

વનવાન દમિયાન નત આયન્નાગ અને મિતાદારી પાડવો કામ્ય-કવન છોડીને ફરીથી દંતવનમા આ-આ.^૩ ત્યા એક બ્રાહ્મણનો ઝાડ ઉપર ભરાવેલા અન્નણીપાત ત્રાધેનો મથનદડ મેઈ મૃગના શિંગડામા ભરાઈ ગયો એટલે તે મૃગ અન્નણીપાત ઇલાદિ લઈને નાકો તેને પકડવા માટે બ્રાહ્મણે પાડવોને નિનતી કરતા પાચે ભાઈઓ મૃગની પાછળ દોડ્યા, પણ મૃગ હાથમા ન આ-યો પછી ભૂખ તરતથી વ્યાકુળ થયેના પાડવો એક વડના ઝાડ નીચે ધાક ખાવા બેઠા ત્યા વાતો કરતા દુ ખથી અકળાઈ ભરેલા નકુલે મોટાભાઈ ધર્મ^૪ અને કહ્યું, ‘આપણા કુલમા ધર્મનો લોપ થયો નથી, આળસને લીધે અર્ધનો નાશ થયો નથી, મેઈને પણ તેનું કામ કરી આપવાની આપણે ના પાડતા નથી તોપણ હે રાજન! આપણે ફરીથી તત્તથમા—દુ ખમા સાથી આની પશ્ચા છીએ?’^૪ એટલે ધર્મરાજે કહ્યું, ‘ધર્મ, પુણ્ય અને પાપના ફળરૂપે મુખ્ય અને દુ ખ વહેચી આપે છે.’^૫ ભીમસેને કહ્યું, ‘દૃષ્ટ્યાને સૂત પ્રાતિમમી સલામા ખેચી લાવવા માડયો ત્યારે તેનો વધ ન કર્યો તેથી આપણે આવા દુ ખમા આવી પડ્યા’ અર્જુને કહ્યું, ‘સૂતપુત્ર પ્રાતિ કામીના તીક્ષ્ણ વચનો મે સાખી લીધા—એટલે કે તેને મારી નાખવો બેઈતો હતો—તેથી દુ ખ પડે છે,’ અને સહદેવે જણાવ્યું, ‘ઘૂતમા શકુનિ જીયો તે વખતે જ મે તેને મારી નાખ્યો નહિ તેથી આપણે

૨. આનૃશય્ય, અવૈષમ્ય, પરમાર્થ = સત્ય (૫ નીલકંઠ)

૩. આરણ્યક ઝ ૨૯૫.

૪. ૩-૨૮૫-૧૭

૫. ૩-૨૯૬ ૧ થી ૪

શાસ્ત્રોનું અવલોકન કર છે, પછી એનું સતત મનન કરી તેનું ધર્મ તરફ વળે છે, કે જે ધર્મનું હ્રી-અકાર્યમા લક્ષ્ય-એ મુખ્ય અંગ છે. હ્રીમાન જ પાપનો દેષ કરે છે, ૭ એનાથી શી વધે છે, અને જ્યાં સુધી માણસ શ્રીમાન હોય છે ત્યાં સુધી જ પુરુષ ગણાય છે. ૧ આ પછી ધર્મનો દારિદ્ર્યની સાથે જોડાયેલા દોષો અને અસાધ્ય અશુભી સાથે થતા માર્ગ વિશે એક શ્રદ્ધાળુ હ્રીમાન અને શ્રીઅલિલાધી ધાર્મિક સભ્યનના વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે.

૪૦ આનૃશસ્ય પરી ધર્મ પરમાર્થાંબ મે મતમ્ ।

આનૃશસ્ય ચિકીર્ષાંમિ નકુલો વક્ષઃ જીવતુ ॥ ૩-૨૧૭-૭૧

૭. 'પાપનો દેષ કયે છે' પાપ પ્રદક્ષિણે શબ્દો નોધવાન છે. પાપનો દેષ કરવાનો નથી.

૧૦ સત્ત્વ આનૃશસ્ય પરી ધર્મ ક્ષમા ચ પરમ વલ્લમ્ ।

આમજ્ઞાન પર જ્ઞાન પર સત્યવ્રત પરમ્ ॥ ૩-૨૦૨-૪૧,

=૩ ૧૨ ૩૧૬ ૧૨

આનૃશસ્ય એક ધર્મ છે, ક્ષમા એક બળ છે, નાતમજ્ઞાન એક જ્ઞાન છે, અને સત્ય એ મોટું વ્રત છે.

આનૃશસ્ય પરી ધર્મપ્રત્યીક્ષમ સદાફલ ।

મનો યમ્ય ન શોચતિ મદ્ધિ સર્વિર્ન પીર્યસે ॥ ૩ ૨૧૭ ૫૬

આનૃશસ્ય એક ધર્મ છે, નથી ધર્મ (વેદિકધર્મ) સદા ફલદાયી છે, મનોનિગ્રહ કરવાથી શોચ કરવો પડતો નથી અને સત્ત્વના સાથેની સર્વ-કેન્દ્રી દૃષ્ટિ થતી નથી.

एतदात्मवतां वृत्तमेव धर्म मनातन ।

ક્ષમા આનૃશસ્ય ચ તત્ત્વર્તાસ્મદ્ધમજ્ઞતા ॥ ૩-૩૦-૫૦

ક્ષમા અને આનૃશસ્ય એ વ્યવિનયશાળ્યોનો આચાર છે, જે જ સનાતન ધર્મ છે, તેને હું સંકલ્પીતે આચરી રહો છું.

મત્ય જ્ઞાન મેળવવા માટે આનૃશંસ્ય^૨ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ મારું માનવું છે. હે યક્ષ ! હું આનૃશંસ્ય પાળવા ઇચ્છું છું, માટે નકુલ જીવતો થાઓ.

વનવાસ દરમિયાન વ્રત આચરનારા અને મિતાહારી પાડવો કામ્ય-કવન છોડીને ફરીથી દ્વંતવનમા આવ્યા.^૩ ત્યાં એક બ્રાહ્મણનો ઝાડ ઉપર ભરાવેલા અરણીપાત્ર સાથેનો મંથનદંડ ઓઈ મૃગના શિંગડામા ભરાઈ ગયો. એટલે તે મૃગ અરણીપાત્ર ઇલાદિ લઈને નાહો. તેને પકડવા માટે બ્રાહ્મણે પાડવોને પિન તી કરતા પાચે ભાઈઓ મૃગની પાછળ દોડ્યા, પણ મૃગ હાથમા ન આવ્યો. પછી ભૂખ-તરસથી વ્યાકુળ થયેલા પાડવો એક વડના ઝાડ નીચે થાક ખાવા બેઠા. ત્યાં વાતો કરતા દુઃખથી અકુળાઈ ઊઠેલા નકુલે મોટાભાઈ ધર્મરાજને કહ્યું, ‘આપણા કુલમા ધર્મનો લોપ થયો નથી, આજસને લીધે અર્થનો નાશ થયો નથી, કોઈને પણ તેનું કામ કરી આપવાની આપણે ના પાડતા નથી તોપણ હે રાજન ! આપણે ફરીથી સશયમા—દુઃખમા શાથી આવી પડ્યા છીએ ?’^૪ એટલે ધર્મરાજે કહ્યું, ‘ધર્મ, પુણ્ય અને પાપના ફળરૂપે સુખ અને દુઃખ વહેતી આપે છે.’^૫ ભીમસેને કહ્યું, ‘દુઃખાને સૂત પ્રાતિકામી સભામા બેચી લાવવા માડયો ત્યારે તેનો વધ ન કર્યો તેથી આપણે આવા દુઃખમા આવી પડ્યા.’ અર્જુને કહ્યું, ‘સૂતપુત્ર પ્રાતિકામીના તીક્ષ્ણ વચનો મેં સાંખી લીધા—એટલે કે તેને મારી નાખવો જોઈતો હતો—નેથી દુઃખ પડે છે,’ અને સહદેવે જણાવ્યું, ‘ધૂતમા શકુનિ જીત્યો તે વખતે જ મેં તેને મારી નાખ્યો નહિ તેથી આપણે

૨. આનૃશંસ્ય, અનૈષમ્, પરમાર્થ = સત્ય (પં. નીલકંઠ).

૩. આરણ્યક. અ ૨૯૫.

૪. ૩-૨૯૫-૧૭.

૫. ૩-૨૯૬-૧ થી ૪.

દુઃખી થઈએ. છીએ.^{૧૬} આમ વાતો કરતાં ખૂન તરસ લાગવાથી નકુલને નજીક આવેલા એક જળાશયમાંથી પાણી લેવા મોકલ્યો. નકુલે જળાશયમાંથી પાણી લેવાની ઇચ્છા કરી એ સમયે જ અંતરીક્ષવાણી સંભળાઈ ‘મે’ નિયમ કર્યો છે તે મુજબ મારા પ્રશ્નોના જવાબ આપીને પાણી પીજે અને સાથે લઈ જાજે. સાહસ ન કર.’ પણ નકુલે તે અંતરીક્ષવાણીનો અનાદર કરીને શીતલ જળ પીધું, પીતાની સાથે જ તે મૃત્યુ પામ્યો. તેને વાર થતાં ધર્મગણે અનુક્રમે સહદેવ, અર્જુન અને ભીમસેનને મોકલ્યા; પણ તે બધાની નકુલ જેવી જ દશા થઈ. અંતે ચિંતાતુર યુધિષ્ઠિર સરોવર પાસે ગયા, ભાઈઓને મૃત્યુ પામેલા જોઈ બહુ દુઃખી થયા અને સંભ્રમમાં પડ્યા.^{૧૭} પછી તેમણે પણ પાણી પીવાની ઇચ્છાથી સરોવરમાં જીતરવા માડતા અંતરીક્ષવાણી સાલળી. આવી દુઃખી અવસ્થામાં પણ ધૈર્ય રાખીને ધર્મગણે કહ્યું કે, ‘તમાગ અધિકારમાં રહેવું કેઈ લેવાની મારી કામના નથી. સજ્જનો કદી આત્મપ્રશંસાને વખાણતા નથી. છતાં હું મારી ભુદ્ધિ મુજબ તમારા પ્રશ્નોના જવાબ આપીશ, તો પૂછો.’^{૧૮} ત્યાં ધર્મરાજ અને યજ્ઞ વચ્ચે લાખી પ્રશ્નોત્તરી ચાલી. હેવટે યથોચિત ઉત્તરોથી પ્રસન્ન થયેલા યજ્ઞે ગમે તે એક ભાઈને સજીવન કરી શકાય તેવું વરદાન આપ્યું ત્યારે ભીમ કે અર્જુનને જીવાડવાનું ન કહેતા-દુર્યોધનને જીતવાનો કે સહોદર ભાઈને જીવાડવાનો સ્વાર્થ ન જોતા-ધર્મશીલતામાંથી ઉદ્ભવેલી કોમળ સમદૃષ્ટિથી અપગ્રમાતા માદ્રીના નાના પુત્ર નકુલને સજીવન કરવાનું યુધિષ્ઠિરે ઇચ્છ્યું. યજ્ઞે યુધિષ્ઠિરને ‘સ્વાર્થ નહિ જોતા-નકુલ જીવતો ચાન એવું કેમ ઇચ્છ્યું?’^{૧૯} એમ પૂછતા

૬. આર૬૫ક. અ. ૨૬૬.

૭. આર૬૫ક. અ. ૨૮૭

૮. ૩-૨૯૭-૨૪, ૨૫

૯. ૩-૨૯૭-૬૭ થી ૭૦.

ધર્મરાજને કાન્હો આપ્યા ૧૦ એમાનું પહેલું કારણ ઉપર ટાંકેલા
શ્લોકમા જણાવ્યું છે. ખીજાં બે કારણ આ પ્રમાણે આપ્યા હતા—
(૧) લોકો મને સદૈવ ધર્મશીલ જાણે છે અને હું પણ સ્વધર્મથી
કગીશ નહિ (૨) કુન્તી અને માદ્રી એ મન્ને માતાઓ મારે મન
અન્ખી છે, તેથી એ જન્મે માતાઓ વચ્ચે (જન્મેનો એક પુત્ર જીવતો
રહેવાથી) સમાનના ગૃહે એમ હું ઇચ્છુ છું.^{૧૧}

યક્ષ કે જે યુધિષ્ઠિરનો પિતા ધર્મ જ હતો તેણે આનૃશ સ્યને અર્થ
તથા કામથી શ્રેષ્ઠ માનવાના તેમના આચરણથી તૃપ્ત થઈતે ચારે
પાડવોને સજીવન કર્યા.^{૧૨}

એ પછી સામાન્ય વાતચીત થતા યક્ષના વેષમા રહેલા ધર્મે પોતાનું
સ્વરૂપ વર્ણવતા કહ્યું કે ‘યશ, સત્ય, દમ, શૌચ, આર્જવ, ક્ષી,
અચપક્ષતા, દાન, તપ અને બ્રહ્મચર્ય એ માગ અગ છે અહિંસા,
સમતા, શાન્તિ, તપ, શૌચ, મત્સરરહિતતા એ મારી પ્રાપ્તિના દ્વાર
છે ૧૩ એ જાહુ સારી વાત છે કે પાત્ર સાધનમા^{૧૪} તને પ્રીતિ છે,

૧૦. ૩-૨૮૭-૭૧ થી ૭૩, આ પ્રસંગમા લીમ-અર્જુન નહિ પણ
નકુલ જીવતો થાય એ પ્રયત્ન કરવાનો ધર્મરાજનો સ્વધર્મ હતો કવિ આ
વચનથી તેની સ્પષ્ટતા કરે છે જુઓ ઉપર શ્લોક ૨૩ પૃ ૩૪ થી

૧૧ ધર્મ પુત્ર યુધિષ્ઠિરને મન કુન્તી અને માદ્રી જેમ સમાન હતા,
તેમ કુન્તી અને માન્ધારી પણ સમાન હતા મહાભારત યુદ્ધના પ્રણાશ પછી
પણ આ સમજાન જરાય ઓસરો નહોતો, તે આ રાજની વિશિષ્ટતા છે
૧૫-૬ ૧૧

૧૨. ૩-૨૯૭-૭૪, ૪-૨૯૮-૬

૧૩ ૩-૨૮૮-૭, ૮

૧૪. ૪-૨૯૮- (૧) પાત્ર સાધન તે સમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા
અને સમાધિ (શુતિના આધારે-૫ નીલકંઠ) અથવા (૨) યગસૂત્રમા કહેલ
પાત્ર ધર્મ-અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ (યોગસૂત્ર ૩૦).

પટપદીને તે જીતી છે ૧૫ પછી વગ્ધનોમાં (૧) આહ્યાનુ અરણીપાત અને મથનદડ પાછા આપ્યા (૨) અત્યાતવાસમા નહિ ઓળખાવાનું વગ્ધન આપ્યું, અને બહુ આગ્રહ કરીને ધર્મગજને ગીતો વગ માગવાનું કહેતા એમણે, 'હું' સદા લોભ, મોહ અને ક્રોધ ઉપર જય મેળવું, અને મારું' મન સતત દાન તપ અને સત્યમા લાગેલું રહ્યું, 'એવો વગ માગ્યો', ૧૬ આ આખ્યાનની કૃત્યશ્રુતિ કહેતા કવિ કહે છે કે જે મનુષ્ય આ આખ્યાનને સારી રીતે સમજશે તેનું' મન કદિ પશુ અધર્મમાં, સહદ્વેદમાં પગ્ધન હરણ કરવામાં, પરદાગમનમાં અને કદ્યલાવમાં લાગશે નહિ ૧૭

૧૫. (૧) જૂખ, તરસ-રોક, મોહ, જરા અને મૃત્યુ (શ્રુતિના આધારે ૫ નીલકંઠ) (૨) ક્ષેપક ન ૧૩૮૭ પ્રમાણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, બય અને વિષાદ, આ બન્નેમાં ૩-૨૯૮-૯નો સદર્શ એવા ૫ નીલકંઠે ટાકેરી પટપદી સુચોચ છે

૧૬. ૩-૨૯૮-૧૧ થી ૨૩

૧૭. ૩-૨૯૮-૨૮, આ 'યક્ષપ્રભોતરસવાદ'માં ભારતીય સુનીતિ ધર્મનું શુભ તાર સરળ રીતે બાળકો-નાના છોકરા અને ઓછી સમજવાળા-ને પણ રસ પડે એવી રીતે મૂકેલું છે મં બાળની મચલિત વાચનામાં સમીક્ષિત વાચનાના પાઠ પ્રતા ૫૯ શ્લોક વધુ છે તે, પછીના લેખકોએ પોતાને સારા લાગતા વિચારોનું આ સવાદ સાક વાઢન થઈ શકશે એમ લાગવાથી એમાં ઉદારતાથી ઉમેર્યા હોય એમ જણાય છે તેમાંના આ બહુ જ પ્રસિદ્ધ શ્લોક

તર્કાગ્નિષ્ઠ ધ્રુતયો વિભિન્ના

નૈકો ગ્રપિર્યસ્ય મત પ્રમાણમ્ ।

ધર્મસ્ય તત્ત્વ નિહિત ગુહ્યાયો

મહાજનો યેન ગત સ વન્ધ્યા ॥

આરણ્યક. પરિસિદ્ધ ૧-૩૨, લીટી ૧૬ થી ૧૮-

સહિત બીજા કેટલાક સુદર શ્લોકો માત્ર ૫ નીલકંઠની ટીકાવાળા પ્રતમાં જ માલુમ પડે છે! એટલે એમ લાગે છે કે મં બાળમાં આ શ્લોકો ૫. નીલકંઠે

૪૧ સર્વેષાં ય સુદક્ષિત્ય સર્વેષાં ચ હિતે રતઃ ।

કર્મણા મનસા વાચા સ ધર્મં વેદ જાજ્ઞલે ॥ ૧૨-૨૫૪-૧.

(નોંધ ૧૭ ચાહુ)

મૂળી દીધા હશે એટલે કે સત્તરમી સદીમાં પણ મં ભાંમાં હિંદુઓની પ્રક્રિયા ચાહુ હતી. 'આરણ્યકપર્વ'ના 'અષ્ટાવક્રોપાખ્યાન'માં કેટલાક ઉપાખ્યા અને 'શાંતિપર્વ' 'હસ-સાધ્યસ વાદ' (અ ૨૮૮)માં 'યક્ષમશોત્તર'માં આવે છે તેમાંના જ કેટલાક કોયડા અને ઉપાખ્યા છે એ બન્ને સ વાદો પણ રસપ્રદ અને જ્ઞાન આપનાર છે, 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'ના ૨૩માં અધ્યયનમાં કુમારશ્રમણ કેશી અને ગૌતમસ્વામી વચ્ચે સ વાદદ્વારા ધર્મના નિયમો અને પ્રતો વિશે સરસ ચર્ચા થાય છે, એ ભાગ અહીં સરખાવવા નેવે છે (જુઓ 'મં ભાં અને ઉ સૂત્ર' પૃ ૮૮), બૌદ્ધ સાહિત્યમાં 'સુત્ત' ૧૦-૧૨માં મં ભાંના યક્ષમશોત્તરની જેમ બુદ્ધ એક યક્ષને સ વાદ કરે છે, 'સુત્તનિપાત'માં 'આસવક સુત' (૧-૧૦) અને 'સુચિલોમ સુત'-(૨-૫)માં યક્ષ ભગવાન બુદ્ધને પ્રશ્નો કંઈ છે, તથા ભગવાન, બૌદ્ધ નીતિધર્મના ઉપદેશના જવાબથી સ બ ધ ધરાવતા ચમને સાત કરે છે (જુઓ *History of Indian Literature*, Vol II, P. 58, 96)

૧. સર (૧) ન હિંસ્યાત્સર્વભૂતાનિ મૈનાયણગતથરેત્ ।

નેદ જીવિતમાસાય વૈરં કુર્વાતિ કેનચિત્ ॥

૩-૨૦૭-૪૫, = ૧ ૧૨-૨૬૯ ૫, ૩૧૬-૧૮.

(સર ૧૨-૧૫૪-૨ ૨૭, ૧૮-૧૨ વગેરે, સર ૦ મત્રુ ૬-૪૭, ભાગ પુ ૧૨-૬-૩૪, સર ૦ કુર્મ પુ અ ૧૬માં, 'અહિંસા દિગ્દર્શન' પૃ ૯૦, આ શ્લોકનું પ્રથમ ચરણ ગ મરાઠાચેઈ ઈશોપનિષદબાખ્ય (મં ૧૮)માં દાખ્યુ છે)

કોઈ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ મૈ ભાન રાખીને વિચરતુ આ જીવન ધારણ કરીને કોઈની સાથે વૈર કરતુ નહિ

(૨) જુઓ 'શી-૧' (મં ૧૮) શ્લોક ૧૬૦

પટપદીને તે જીતી છે ૧૫ પછી વગ્દનોમાં (૧) બ્રાહ્મણનું અરણીપાત્ર અને મથનદડ પાછા આપ્યા (૨) અસાતવાસમાં નહિ ઓળખાવાનું વરદાન આપ્યું, અને બહુ આગ્રહ કરીને ધર્મગજને નીચે વગ માગવાનું કહેતા એમણે, 'હું મદ્ય લોભ, મોહ અને ક્રોધ હિપગ વ્યવ મેળાનું, અને મારું મન સતત દાન તપ અને સત્યમાં લાગેલું ગદો, 'એવો વગ માગ્યો, ૧૧ આ આખ્યાનની કનશ્ચુતિ કહેતા કવિ કહે છે કે જે મનુષ્ય આ આખ્યાનને સારી રીતે સમજીને તેનું મન કદિ પણ અધર્મમાં, સહજભેદમાં વગ્દન હરણ કરવામાં, પરદાગમનમાં અને કલ્યાણલાવમાં લાગરો નહિ ૧૭

૧૫. (૧) ભૂખ, તરસ-શોક, મોહ જરા અને મૃત્યુ (કૃતિના આધાર પ નીલકંઠ) (૨) હેપક ન ૧૩૮૭ પ્રમાણે કામ, ક્રોધ લોભ મોહ આ અને પિરાદ, આ બન્નેમાં ૩-૨૮૮-૬નો સદર્શ જેતા પ નીલકંઠે ટાંકે પટપદી મુચોગ્ય છે

૧૬ ૩-૨૮૮ ૧૧ થી ૨૩

૧૭. ૩-૨૮૮ ૨૮ આ ચક્ષુષ્મણીતરસવાદ'માં ભારતીય સુનીતિ ધર્મનું યુક્ત તત્ત્વ સરળ રીતે બાળકે -નાના છોકરા અને ઓછી સમજવાળા ને પણ રસ પડે એવી રીતે મૂકેલું છે મં બાળી પ્રચલિત વાચનામાં સમીક્ષિત વાચનાના પાઠ કરતા પદ્ય શ્લોક વધુ છે તે પછીના લેખકોએ પોતાને સારા સામતા વિચારોનું આ સવાદ સારું વાહન થઈ શકે એમ લાગવાથી એમાં ઉદારતાથી ઉમેર્યાં હોય એમ જણાય છે તેમાંના આ બહુ જ પ્રસિદ્ધ શ્લોક

તર્કોઽપ્રતિષ્ઠ શ્રુતયો વિમિશ્રા

નૈવો ઋપિર્યસ્ય મત પ્રમાણમ્ ।

ધર્મસ્ય તત્ત્વ નિહિત ગુહ્યાં

મહાજનો યેન ગત સ પથ્યા ॥

આરણ્યક પરિસિદ્ધ ૧ ૩૨ લીટી ૬૬ થી ૬૮

સહિત બીજા કેટલાક સુદર શ્લોકો માં ૫ નીલકંઠની દીવવાળા પ્રતોમાં જ માલુમ પડે છે । જેટલે એમ લાગે છે કે મં બાળમાં આ શ્લોકો ૫ નીલકંઠે

૪૧. સર્વેષાં યઃ સુહૃદ્ધિત્યં સર્વેષાં ચ હિતે રતઃ ।

કર્મણા મનસા વાચા સ ધર્મં વેદ જાગ્રલે ॥ ૧૨-૨૫૪-૬.

(નોંધ ૧૭ ચાલુ)

મૂઝી દીધા હશે. એટલે કે સત્તરમી સદીમાં પણ મં ભાંમાં ઉમેરણીની પ્રક્રિયા ચાલુ હતી! ‘આરણ્યકપર્વ’ના ‘અષ્ટાવક્રોપાખ્યાન’માં કેટલાંક ઉપાણ્ડો અને ‘શાંતિપર્વ’ ‘ઉ’સ-સાધ્યસંવાદ’ (અ. ૨૮૮)માં ‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’માં આવે છે તેમાંના ૭ કેટલાક કોથડા અને ઉપાણ્ડો છે. એ બન્ને સંવાદો પણ રસપ્રદ અને જ્ઞાન આપનાર છે, ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ના ૨૩માં અધ્યયનમાં કુમારથમણુ કેશી અને ગૌતમસ્વામી વચ્ચે સંવાદદ્વારા ધર્મના નિયમો અને પ્રતો વિશે સરસ ચર્ચા થાય છે, એ ભાગ અહીં સરખાવવા જેવો છે. (જુઓ ‘મં ભાં અને ઉ. સૂત્ર’ પૃ. ૮૮); ખૌદ સાહિત્યમાં ‘સંયુત’ ૧૦-૧૨માં મં ભાંનાં યક્ષપ્રશ્નોત્તર’ની જેમ ખુદ એક યક્ષને સંતુષ્ટ કરે છે; ‘સુતનિષાત’માં ‘આલવક સુત’ (૧-૧૦) અને ‘સુચિલોમ સુત’-(૨-૫)માં યક્ષ ભગવાન ખુદને પ્રશ્નો કરે છે, તથા ભગવાન, ખૌદ નીતિધર્મના ઉપદેશના જવાબથી સંખંધ ધરાવતા યક્ષને શાંત કરે છે. (જુઓ *History of Indian Literature*, Vol. II, P. 58, 96).

૧. સર. (૧) ન હિંસ્યાત્મવૃત્ત્યાનિ મૈત્રાયણગતધરેત્ ।

નેદં જીવિતમામાય વૈરં કુર્વાતિ કેનચિન્ ॥

૩-૨૦૩-૪૫; = ફે. ૧૨-૨૧૯-૫; ૩૧૬-૧૮.

(સર. ૧૨-૧૫૪-૨; ૨૭; ૧૮-૧૨ વગેરે; સર. મનુ. ૧-૪૭; ભાગ. પુ. ૧૨-૬-૩૪; સર. કુર્મ પુ. અ. ૧૬માં; ‘અલિસા દિગ્ગર્જન’ પૃ. ૯૦; આ મ્લોકનું પ્રથમ ચરણ ગંકરાચાર્યે ઈશોપનિષદ્ભાષ્ય (મં. ૧૮)માં ટાંક્યું છે).

કોઈ માણીની હિંસા કરતી નહિ. મૈત્રિભાવ નાખીને વિચરતું. આ જીવન ધારણ કરીને કોઈની સાથે વૈર કરતું નહિ.

(૨) જુઓ ‘શીલ’ (મકં ૧૮) મ્લોક ૧૬૦.

હે જાનલિ ! જે (મનુષ્ય) મન, કર્મ અને વચનથી સદૈવ મર્વનો સુદૃઢ છે અને મર્વના હિતમાં રત છે, તે ધર્મ જાણે છે

ધર્મગતએ ધર્મનું તત્ત્વ જાણવા માટે, શ્રુત અને સ્મૃતિએ કરેલી આજ્ઞાઓ વચ્ચેના પરસ્પર વિરોધ ઉપગત સતોના આચાર, સામાન્ય મનુષ્યના આચાર, હીન પુરુષોના આચાર ઇત્યાદિની વિસ્તૃત સમીક્ષા કરીને ‘ધર્મ’ ઉપર આશ્રેષ્ઠ કરના પિતામહને પ્રથમ પૂછ્યો ત્યારે તેમણે પ્રયુક્તરમાં ‘તુનાધાર-જન-સિસ-વાદ’નું સુદ-આખ્યાન કહ્યું.^૨

જન-સિ નામનો આજ્ઞાતુ ખૂબ તપ કરતો હતો એ ચાલવાની માફક અવ્યય રહીને તપ કરતા એક ચક્રસાયકલીના જોડાએ તેની જટામાં માળો બાધ્યો, તેમાં ઇંડા મૂક્યા તેમાંથી બચ્યા જન-મ્યા ! ધીરે ધીરે તે બચ્યા મોટા થયા અને સ્વાવનબી થતા બીડી થે થયા ! જન-સિ તે પછી પણ એક મહિના મુઠ્ઠી દ્યાને લીધે સ્થિર બેસી ગયો ત્યારે તેની ખાતી થઈ કે ચક્રસા હવે પાછા આવશે જ નહિ ત્યારે બિચ્ચો બિચ્ચા પછી તરત તેને અભિમાન થયું અભિમાન થવાનું કાગણું તે “સત્ય અને તપમાં સ્થિર છતાં ધર્મનું દર્શન નહોતો કરતો”^૪ એ હવે એટલે અભિમાનથી બોલ્યો કે ‘મે ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે’^૫ ત્યારે

૨. શાંતિ ૦ જ ૨૫૨ સર ૦ ૧૨-૨૫૨ ૧૦ સાથે ૧૨ ૨૭૪ ૧૦

૩. ‘જન-સિ તુનાધાર સવાદ’ શાંતિ ૦ જ ૨૫૩ થી ૨૫૬

૪. ૧૨ ૨૫૩ ૧૬ મં બાંબો ટીકકાર વિદ્યાસાગર લખે છે કે ‘જન-સિ કામકેષાદિથી મુક્ત હોઈ ધર્મ પ્રાપ્તો નહોતો

૫. ૧૨ ૨૫૩-૪૨ ૪૩, કથાની રાત્રમાં વાતાસ સ્પેષ છે તેમાં અતરીક્ષ વાણીને બદલે જન-વાસી પિરાગ્યાએ આ ગાથા કહી હતી ૧૨ ૨૫૪-૭ ૮, મં બાંબો અનેક સૂત્ર સાધનારી રચનામાં આવા જુદા જુદા મવાલો થયા ખરા ધરોમાં નેકધારેલા મને છે

અંતરીક્ષ વાણીએ કહ્યું કે ‘તું’ તુલાધારના જેટલો ધાર્મિક નથી. કાશીનો એ તુલાધાર પણ તું બોલે છે એમ બોલવાને યોગ્ય નથી જ. (તો તું ક્યાંથી હોય ?)

આ સાક્ષીને ચીડાયેલો જનરલ કાશીમાં તુલાધાર પાસે ગયો. ત્યાં જઈને તુલાધારના વેપાર ઉપર આક્ષેપ કરીને તેને નૈષ્ઠિકી બુદ્ધિ કેવી રીતે મળી તેનો પ્રશ્ન કર્યો, જવાબમાં ધર્માર્થતત્ત્વવિત્ વૈશ્ય તુલાધારે, ‘ગુજરાનની જે વૃત્તિ પ્રાણીઓના તદ્દન અદ્રોહથી-સંપૂર્ણ અહિંસાથી, અથવા અસ્પ્રોહથી-ઓછામાં ઓછો હિંસાથી ચાલે તે શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. એવી વૃત્તિથી હું મારું ગુજરાન ચલાવું છું.’^૬ એમ કહેતાં ધર્મનું પ્રવચન કર્યું તેમાંથી આ સરળ, સૂક્ષ્મ અને હૃદયગમ સુભાષિત ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

વધિક તુલાધારે આ મહાન પ્રવચન કરતાં પોતાને આ “પુરાણા સર્વભૂતોના હિતકાંક્ષ અને મિત્રભાવથી જોનારા સનાતન ધર્મના સરહસ્ય બાણકાર”^૭ તરીકે વર્ણવ્યો છે. જેમ વેપારમાં તેમ પ્રાણીઓ પ્રત્યેના વ્યવહારમાં પણ પોતાનો સામ્યયોગ અનેક ઉપમાઓથી અને ઉપમા વિના સાદી એમ બંને રીતે બતાવતાં તુલાધારે એક સરસ વેપારી ઉપમા પણ આપી છે. ‘હે જનરલ ! ઇષ્ટ, અનિષ્ટ, પ્રીતિ અને રાગથી છૂટા થયેલા એવા મારું ત્રાજવું સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમાન છે.’^૮

૬. ૧૨-૨૫૪-૬.

૭. ૧૨-૨૫૪-૫.

૮. (૧) इष्टानिष्टविमुक्तस्य प्रीतिरागमहिष्कृतः ।

તુલા મે સર્વભૂતેષુ સમા તિષ્ઠતિ જાજલે ॥ ૧૨-૨૫૪-૧૨.

(૨) અંધ, બદેશે અને હિંમત મનુષ્ય જેમ માન્ય થાસોચવાસ લઈને જ જવે છે. તેવું ઇન્દ્રિયો હોવા છતાંય સંયમિત જવન (૧૨-૨૫૪-૧૪).

આગળ ચાલતા જાળિએ તુલાધારના વેપારને ઉપાલભ આપ્યે અર્થાત્ અકર્મી નિર્વૃત્તિ માર્ગની અને/અથવા વેદવિહિત દિસક કર્મ કાઠની પ્રશંસા કરી. તેના જવાબમાં અભયદાન રૂપી દનનુ શ્રેયસ્ અને સૌક્યમ્ય કહી, કેટલાયે કૂર ધધાઓનો ઉલ્લેખ કરવા સાથે દાસપ્રથા-શુભામી અને તેમાં રહેતી કૂરતા ઉપર જે કટાક્ષ કર્યો છે, તે શુભામી જવાબ છતાંય નોકર પ્રત્યે શુભામ જેવું વર્તન રાખનારા ગૈડિયાઓએ ધ્યાન રાખવા જેવો છે ‘કેટલાક મનુષ્યો મનુષ્યોને જ શુભામ બતાવીને તેમની પાસે વૈતરું કરાવે છે વળી મરણ્યુતોલ માર મારવાથી થતું કુખ તમે પણ જાણો છો એ લોગ રાતદિવસ એવો (મરણ્યુતોલ) મારીને, ગાધીને કે કેદમાં નાખીને તેઓની પાસે કામ લે છે.’”

‘અહિંસાધર્મ’ વિષયના ઉપસહારમાં તુલાધારે અધશ્રદ્ધા અગતાનુગતિક ગાડરિયા પ્રવાહ પ્રમાણે નહિ, પણ કારણ તરફ દૃષ્ટિ રાખી ‘ધર્મ આચરવા કહ્યું’ છે ૧૦ એવી રીતે ધર્મના સૂક્ષ્મ તત્ત્વ અહિંસા ઉત્કૃષ્ટતા બતાવ્યા પછી તુલાધાર અને જાળિ વચ્ચે ધરારહસ્ય તથા શ્રદ્ધા વિષે ચર્ચા આગળ ચાલી છે યશ વિષે કહેતા ‘યશનુ તારિ’

(નોંધ ૮ ચાલુ)

(૩) વૃદ્ધ રોગી અને કૂશ જેમ વિષયો પ્રત્યે ઉદાસીન હોય એ પોતે શુભાન તદુરત અને સરાકા હવાય સંક્રમિત જીવ ગાળતો (૧૨-૨૫૪-૧૫)

૬. માનુષ્ય માનુષાન્વ દાસમોગેન મુચતે ॥ ૧૦-૨૫૪-૩૮

વધમન્ધવિરોધેન વારયન્તિ દિવાનિશમ્ ॥

આત્મના ચાપિ જાન્તામિ યદ્ ધુ મ વધતાઢન ॥ ૧૨-૨૫૪-૩-

આ શ્લોકમાં ‘વધમન્ધવિરોધેન’ ૫૬ આવે છે તે જૈન ધર્મના વધ વંધ ઇ અતિચારની યાદ આપે છે

૧૦. વારણાદ્ધર્મમન્નિચ્છેજ લોકચરિતં ચરેત્ ॥

ઇત્યાદિ શ્રુત્યે ૧૨-૨૫૪ ૪૯, ૫૦

સ્વરૂપ સમજનાગ—યજ્ઞવિદો દુર્લભ છે. જે યજ્ઞવિદો છે તેમને હું નમસ્કાર કરું છું. પોતાના યજ્ઞો (અહિંસક યજ્ઞો—સાત્ત્વિક યજ્ઞો) છોડીને ક્ષાત્રયજ્ઞો (હિંસક યજ્ઞો-રાજસિક યજ્ઞો) વિત્તલુબ્ધ બ્રાહ્મણોએ વેદના અર્થ સમજ્યા વિના પ્રવર્તાવ્યા છે...^{૧૧} ઇત્યાદિ કહીને પ્રવચનને અંતે શ્રદ્ધાની મહત્તા વર્ણવીને તુલાધારે પોતાનું પ્રવચન પૂરું કર્યું. એ આખ્યાનનો સમારોપ કરતા શ્રદ્ધાની મહત્તા ભીષ્મ પિતામહે આ પ્રમાણે કહી બતાવી. ‘હે રાજા ! સૂર્યપુત્રી શ્રદ્ધા ચૈતન્ય પ્રદાન કરનારી (સાચી) જન્મદાત્રી માતા, આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરનારી અને વાણીના દોષ તથા મનના ગુંચવાડામાંથી પાગ કરનારી સાત્ત્વિકા દેવી છે.^{૧૨} આમ આ મધ્યમ પગિમાણનું મહાન આખ્યાન સનાતન અહિંસક

૧૧. (૧) ‘યજ્ઞવિત્ એટલે યજ્ઞો વૈ વિશ્નુ. એ શ્રુતિવચન અનુસાર યજ્ઞભોક્તા પરમાત્માને બાણનાર દુર્લભ છે’ (પંડિત નીલકંઠ);

સરં વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા મુદુર્લભઃ ।

ગીતા અ. ૭-૧૬ (૧-૨૬-૧૬)

(૨) ૧૨-૨૫૫-૪, ૫.

૧૨. [૧] શ્રદ્ધા વૈ સાત્ત્વિકી દેવી સૂર્યસ્ય દુહિતા સ્ત્રી ।

સાચિત્રી પ્રસવિત્રી ચ ગ્રીવવિશ્વાસિની તથા ॥ ૧૨-૨૫૬-૨૧

વામરૂદ્ધ ધાયતે શ્રદ્ધા મનોરૂદ્ધ ચ ભારત ॥ ૧૨ ૨૫૬-૨૨

‘શતપથબ્રાહ્મણ’માં શ્રદ્ધાને સૂર્યપુત્રી કહી છે (M W D), મં ૦ બાં ૦ મા અન્યથા શ્રદ્ધાને દશ ધર્મપત્નીઓ (ગુણવાચક નામો છે)માંની એક કહી છે. ત્યાં તે પચાસ દશપુત્રીઓ પૈકીની ફસ બહેનો છે. ૧-૧૦-૧૨; બા. પુ. મા દશપુત્રી (પ્રસૂતિથી થયેલી પુત્રી) શ્રદ્ધાને ધર્મની પત્ની કહી છે. ત્યાં સોળ પુત્રીઓમાંથી તેરને ધર્મ સાથે પરણાવી હતી. ૪-૧-૪૭, ૪૮. ‘ભાગવત’નો પ્રસંગ પુરાણમાંની ઉત્તમ ઉપમાનો નમૂનો છે.

[૨] અગ્રં શ્રદ્ધામે મનુષ્ય કયા નહીં કર સક્તા ?

મવ કુછ કર સક્તા દૈ ।

‘નિત્યમનન’ પૃ. ૧૯ (ગાથીછ).

આચાર્યધર્મનું સરહસ્ય શાસ્ત્ર છે. આ પ્રવચન ગીતાના અ. ૪, ૫, ૧૭ વગેરે અધ્યાયોના કેટલાક ભાગો ઉપરના ભાષ્ય જેનું હોઈ તે રીતને વિશિષ્ટ, વિસ્તૃત અભ્યાસ ધણો ઉપયોગી બને. ૧૩

૧૩. 'ભગવતિ તુલાધારસંવાદ'માં નીચે પ્રમાણે જાહેરના મેલેકે તે દેવા જાન્યં વિદુઃ । ચરણુવાનો છે. ૧૨-૨૫૫-૩૩; = ફે. ૧૨-૨૩૭-૨૪.

સત્ય

૪૨. ન સા સમા યત્ર ન સન્તિ વૃદ્ધા
 ન તે વૃદ્ધા યે ન વદન્તિ ધર્મમ્ ।
 નાપૌ ધર્મો યત્ર ન સત્યમસ્તિ
 ન તત્સત્ય યચ્છલેનાનુવિદ્યમ્ ॥^૧ ૫-૩૫-૪૨

૧. =સભા૦ શ્લોક ૫૪૦, =દે. હિતોપદેશ ૩-૬૧, શાર્દૂલધર પદ્ધતિ ૧૩૮૪

સર૦ ન સા સમા યત્ય ન સન્તિ સન્તો
 ન તે સન્તો યે ન મળન્તિ ધર્મમ્ ।
 રાગ ચ દોષ ચ પહાય મોહં
 ધર્મ મળન્તા ચ મવન્તિ સન્તો ॥

‘મહાસુતસોમ ભતક’ નં. ૫૩૭-૧૨૧

તે સભા નથી જ્યાં સન્તો નથી, તે સન્તો નથી જે ધર્મ જાણતા નથી.
 રાગદ્વેષ અને મોહનો ત્યાગ કરીને જે ધર્મ કહે છે તે જ સન્ત થાય છે.

પાલિ ભતકમા કુરુ રાષ્ટ્રના ઇન્દ્રમરથ શહેરના કૌરવ્ય રાજાના પિઠાન પુત્ર મહાસુતસોમે પોતાની સત્ત્વાઈ, શાંતિ, અભય અને ધાર્મિકતાથી નરમાસ-ભક્ષી ‘કદમાપપાદ’ના હૃદયને ફેરવી નાખી તેને પુનઃ સત્ત્વજન રાજા તરીકે વારાણસીની ગાદી ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કર્યો તેની કથા છે. જ્યારે મહાસુતસોમ ‘કદમાપપાદ’ને લઈને વારાણસીના દરવાજા પાસે આવ્યો ત્યારે નગરવાસીઓએ દરવાજા બંધ કર્યો તે પછી મહાસુતસોમે કાશીના રાજા (કદમાપપાદના પુત્ર), સેનાપતિ અને કદમાપપાદની પત્નીને ઉપદેશ કરતા ચાર ઉત્તમ સુભાષિતો કહ્યા તેમાનું આ બીજું સુભાષિત છે. આ વાર્તામા અહિંસા ના વિમસનુ પ્રાચીન

તે મહા નથી જ્યાં (જ્ઞાન) વૃદ્ધો નથી, તે વૃદ્ધો નથી જે ધર્મ જોલતા નથી, તે ધર્મ (નિયમ, કાયદો) નથી જે માસત્ય નથી અને તે મત્ય નથી જે છળથી વર્ધાયાયેડું-ઠપિત છે

પોતાની સૌમ્ય નાનનીતિનો ધૂનગાણને ઉપદેશ કરતા નબળાને મારે જૂઠું ન જોલવા અને નિષ્કપટભાવ સખવા સૂચવના દેવનાગ પ્રદાદના ન્યાયીપણાનું દટાત વિદુરે આશુ કૈશિની નામની કન્યાને પ્રદાદપુત્ર

(નોંધ ૧ માણ)

યમયિતુ—નરમાસ અને તમામ પ્રાણીમાસબાણુમાથી નિર્જન થઈ મર્યાદિત પરુપક્ષીઓના જ માસ ખાવાનું—૨૫૭ દેખાય છે. સત્યવત ન, પદોપકાર, સચ્ચારિત્રથી પ્રાપ્તો હુલ્લખનો, પાપી મતેના તિરસ્કારથી તપિ પામ તેના મતેની અનુક્રમથી તેને જમત કરવાની ક્ષમ્ભથી તેની નિંદા, પાર પાપીના હુલ્લખમાં પણ સુતા પડેલા ધર્મના ઉત્થા સરકાર, અત્યંત વિપત્તિમાં પણ ધૈર્ય ધારણ વારે જાળવેલા આ કથામાં સુદખ આણેખેડી છે આ વાર્તાનો ‘કલ્પમાપપાદ’ જ દાસ અગ્નિમાલનો પૂર્વાવતાર હતો

આ સાથે મહાસુતસોમ એ હન્દ્રમરથના કૌરવ રાજાનો પુત્ર હતો તે હન્દ્રમરથના કૌરવકુળના પાટવોના જ રાજા પાદ આવે છે ‘કલ્પમાપપાદ’ની કથા મં. બા. ૦ મા રાજામાંથી પુરુષાદ બનેલા સૌદાગની કથા-રાજા કલ્પમાપપાદની કથા સાથે સરખાવવા જેવી છે (આદિ. ૦ ૧૬૬ થી ૧૬૮ અને ૦ ૧૭૩) આદિ. ૦ ૫૫ થી ૫૮ મા મનુષ્યમણી સૌદાસ વિશે કથા છે એ કથા આદિ. ૦ ૩ મા આદની પૌત્ર રાજાની ક્ષણ જીલ્લુ રૂપાતર દોવા સાથે કલ્પમાપપાદની વાર્તાનો તત્તુ પોતામાં સમાવે ■ ૧૩-૬-૩૨ મા અગ્નિમેધ યજ્ઞ કરી માનપાદ થયેલા સૌદાસ રાજા એક મહર્ષિના શાપથી પુરુષાદ થયો હતો એવા ઉલ્લેખ છે ‘વાલ્મીકી રામાયણ’ (‘ઉત્તર કાંડ’ સર્ગ ૬૫) મા નરભાષી કલ્પમાપપાદની કથા આવે છે ‘મનુરમૃતિ’ (૭ ૪૧) મા અવિનયથી નારા પામનાર રાજા એમાં પિળવન સુદાસનું નામ છે જેન કથામાં ‘વસુદેવ દિડી’ (અનુ ૫ ૨૫૫ થી ૨૫૭) મા પુરુષાદ સૌદાસની વર્તા છે એમાં એ પુરુષાદને કૃષ્ણના પિતા, વસુદેવ એમના પરિભ્રમણ દરમિયાન હશે છે

વિરોચન અને આગિરસ સુધન્વા પગણુવા ઈચ્છતા હતા. કેશિનીએ સ્પષ્ટપણે કહ્યું ‘તમારા બેમા જે શ્રેષ્ઠ હશે તેને હું વરીશ.’ આ શ્રેષ્ઠત્વનો નિર્ણય કોણ કરે ? હેવટે પોતાના જીવનની શક્તિ કરીને તેઓ બન્ને વિરોચનના પિતા પ્રહ્લાદને પૂછવા ગયા કે ‘અમારા બન્નેમા શ્રેષ્ઠ કોણ ?’ પ્રહ્લાદે પોતાના પ્રિય પુત્રના મૃત્યુનો મંભવ દોવા છતાં અસંદિગ્ધ રીતે જણાવ્યું કે સુધન્વા જ—બ્રાહ્મણ હોવાથી—શ્રેષ્ઠ છે. બ્રાહ્મણપુત્ર સુધન્વાએ આ ન્યાયપગયણુનાથી પ્રસન્ન થઈને ઉદાગતાથી વિરોચનને જીવતદાન આપ્યું, વિરોચમા કેશિની સાથે પગણુવની આસા કરી.^૨ એ દષ્ટાંત પછી સત્યની અને સદૃષ્ટિની પ્રશંસા કરતા અને ધૃતગમ્પને, પાડવો પ્રત્યે, પિતા પુત્ર પ્રત્યે રાખે તેવું વર્તન રાખવાનું કહેતા ઉપદેશ કર્યો તેમાથી ઉપર્યુક્ત વચન લીધું છે.^૩

રાજસભાને અનુવક્ષીને ઉચ્ચારાયેલું આ સગળ સૌમ્ય સુભાષિત લોકવ્યવહારના તમામ પાસાઓને શુદ્ધ રાખવા માટે ગ્રંથક છે. એમા ટૂંકમા સભા, વૃદ્ધ, ધર્મ અને સત્યની સમજ આપવામાં આવી છે. એનાથી જે વિરુદ્ધ હોય એ, જે તે વસ્તુનો આભાસ હોય, અસહી વસ્તુ નહિ.

૪૩. અત્ર તે હૃદય યેદ સત્યસ્યૈવાનૃતસ્ય ચ ।

કલ્યાણ યત સાક્ષી ત્વ માત્માનમવસન્ધયા.^૧ ॥ ૧-૬૮-૨૫

૨. પ્રહ્લાદે જન્મપંપરા પ્રમાણે ન્યાય કરી પુત્રના જીવનનો મોહ ત્યાગીને ખરી વાત કહી એક ઉચ્ચ કૃત્યે બીજા ઉચ્ચતમ કૃત્યનો જન્મ આપ્યો. બ્રાહ્મણ સુધન્વાએ પ્રહ્લાદના કાર્યના પડઘા કપે સાચા બ્રાહ્મણને—ચારિત્ર્યથી થયેના બ્રાહ્મણને જાને એમ વિરોચનને જીવતદાન આપી, કેશિની સાથે પરણાવ્યો. આ જ કથા સહેજ રૂપાતરે દ્રૌપદીવસાહરણપ્રસંગે વિદુરે કહી છે. (જુઓ ૨-૧૧-૫૮થી).

૩. ઉલોચ૦ અ ૩૫.

૧. (૧) સર૦ મનુ ૮-૮૪. (૨) આદિ૦ શ્લોક ૬૬૮ લીટી નં. ૩, ૪.

૪૪. ચોડન્યથા સન્તમાત્માનમન્યથા પ્રતિપદ્યતે ।

कि तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ १-૬૮-૨૬

આ વિષે શું સાચું છે કે જૂઠું તે તારું હૃદય જ જાણે છે. હે કલ્યાણી! તું જ (આ હકીકતનો) સાક્ષી છે, માટે આત્માની અવગણના ન કર.

જે પોતે અમુકરૂપે હોવા છતાં પોતાને જુદી જ રીતે બતાવે છે તેવા આત્માપહારી ચોરે કયું પાપકર્મ નથી કયું? ૧૩

મહાબળવાન કુશળ અને ધર્મપરાયણ પ્રજાપાલક પૌરવવંશી રાજા દુષ્યન્ત એક વખત મોટું લશ્કર લઈને મૃગયા કરવા નીકળ્યો. ૪ મૃગયા કરતા વનમાં માલિનીને તીરે એણે કપવાશ્રમ જોયો. એટલે ઋષિના

૨. = ઉદ્યોગ ૦ લેખક ન. ૨૫૨. = ફે. મત્ર ૪-૨૫૫.

૩. (૧) પોતે જાણી જોઈને અસત્ય આચરે, તથા પોતે જેવા પોતાને લાગતો હોય તેનાથી જુની જ રીતે બતાવે. આ વૃત્તિથી મનુષ્ય બધે સારો દેખાતો હોય, પરંતુ દુનિયાકારનું ગમે તેવું નિરૂદ્ધ કરવા સમર્થ આભ્યે તૈયાર થાય, અને એથી એની વૃત્તિ સર્વ પાપનું મૂળ છે, એવો આ ધર્મે શ્લોકોનો અર્થ છે. કવિ વ્યાસ શકુંતલાની હિમ્ત્રિ દ્વારા આ આશ્માનથી દરેકને પોતાના હૃદય નૃફાસવાની પ્રેરણા કરે છે.

(૨) 'જે અનુત જાણે છે તે સમૂળગ્રા સ્વીકૃત્ય છે. માટે મારે જૂઠું જાણતું જોઈએ નહિ' મત્ર ૬-૧માં મહર્ષિ પિપ્પલાદ પાસે જ્ઞાન મેળવવા ગયેલા બારદાજ સુકેરાએ રાજકુમાર ડિરહ્યનાથે તેને મત્ર પૂછ્યો ત્યારે પોતે તે વિષે કંઈ નહોતો જાણતો તેથી ઉપર સુજળ જવાળ આગેય, તેનો અહેવાલ ઋષિ પિપ્પલાદને કહ્યો છે.

૪. 'ગદ્યન્તયોષાખ્યાન' આદિ ૧૨ થી ૧૬ મં ૧૪૦ની સમાહિત વાચનામાં દુષ્યન્ત નહિ પણ દુષ્યન્ત નામ છે.

દર્શન કરવા પોતાના ગજચિહ્નો દૂર કરીને માન અમાત્ય તથા પુરોહિતને લઈને રાત્ર આશ્રમ તરફ ગયો. એ રમ્ય આશ્રમમા એણે વેદપારંગત ઋષિઓ અને જુદા જુદા શાસ્ત્રોમા પારંગત પડિતોને જોયા.^૫ પછી અમાત્ય અને પુરોહિતને પણ બહાર ઉભા રાખી રાત્ર એકલો જ કપ્પવા નિવાસસ્થાનમા ગયો. પણ ત્યા સુમમામ જોઈ ‘કાઈ અહીં છે કે?’ એમ મોટેથી બોલતા લક્ષ્મી જેવા રૂપવાળી શકુંતલા બહાર આવી. પછી શરીર, તપ અને સંયમથી દીપતી રૂપયૌવનસ પત્ન ચારુહાસિની શકુંતલા સાથે વાત કરતા દુઃખન્તે જણ્યું કે એ કન્યા વિશ્વામિત્ર-મેનકાની પુત્રી છે. એટલે ગજાએ તેની સાથે ગાધર્વવિવાહથી જોડાવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. થોડી ચર્ચાને અંતે શકુંતલાએ ‘જો ગાધર્વવિવાહ ધર્મમાર્ગ હોય અને જો હું મારી માલિક હોઈ તો તમને મારી જાત સોંપતા મારી એક શસ્ત્ર છે. મારો જો પુત્ર જન્મે તે તમારી પછી યુવરાજ થાય.’ એમ કહ્યું. ગજાએ વિચાર કર્યા વિના શસ્ત્ર સ્વીકારી. વિધિવત્ પાણિમહણ કરી તેની સાથે રહ્યો. શકુંતલાને ચતુરંગ સેના મોકલીને તેડાવવાનું વાગ વાગ કહીને અને કપ્પવઋષિ શુ કરગે તેની ફીકગ કરતો એ પોતાના નગરમા ગયો.

કપ્પે પાછા ફરીને શકુંતલાના વિવાદને સંમતિ આપી. શકુંતલાને એ પછી ત્રણ વર્ષે દેવકુમાર જેવો ‘સર્વદમન’ જન્મ્યો.^૬ એ ૭ વર્ષનો

૫. કપ્પવાશ્રમમા અનેક દર્શનોના પારંગત વિદ્વાનો રહેતા. એમા બીજાઓની જેમ જ લોકાયતિક સંપ્રદાયતા આચાર્યો પણ રહેતા હતા. એ સંપ્રદાયનું માન સમાજમા સારૂ ઉશે એ મંડળાના સદર્શથી લાગે છે.

સ્થાપનાક્ષેપસિદ્ધાન્તપરમાર્થજ્ઞતાં મતે ।

લોકાયતિકમુલ્યૈશ્વ સમન્તાદનુનાદિતમ્ ॥ ૧-૬૪-૩૭

૩. ૧-૬૮-૧, ૨ આ વિધાનને બે રીતે જોઈ સમય (૧) દુષન્ત વિવાહ પછી આચારનવાર કપ્પવાશ્રમમા આવતો હોય અને એમ સંબંધ ચાલુ રહેતા ગર્ભ ધારણ મોહ મધુ દોષ

થતા સ્ત્રીઓ લાખો સમન પીયરમા ગહે એ દીક નથી એમ કહી સર્વ-
દમનને મુવરાજપદે સ્થાપવા માટે કપવે શિષ્યો સાથે શકુતલાને વિદાય
કરી શકુતલાએ રાજદગ્ધાગમાં રાજને વાત કરી ત્યારે એને બધું
સાભરતુ હતુ છતાં પણ ‘મને કંઈ સાભરતું નથી’ એમ કહીને
શકુતલાતુ અનેક વાગ્યાણોથી વીંધીને તેણે અપમાન કર્યું.^૭

એટલે શરમથી ભોઠી પડેલી અને દુઃખથી બેલાન જેવી યર્જગયેની
શકુતલા કોધે લગઈ પણ તપથી મેળવેના તેજ વડે ક્રોધને કાબૂમાં
રાખીને, સત્ય તથા સ્ત્રી-પુન સાથેના ધર્મ સળધ ઉપર ભાષણ આપીને
પોતાની સાથે રાજના લમની-દુ પન્તના લમની-નાતની તેણે કરી યાદ
આપી-એની હક્કિતઓમાના પ્રથમ બે શ્લોક ઉપર હિંદુત કયાં છે એ
સ ભાષણ આગળ વ્યલાવના શકુતલાએ કહ્યું કે ‘તમે માને છો કે હું
એકલો છું, પણ સર્વ પાપકર્મને બળુનાર તમાન હૃદયમાં રહેલા પુરાણ
મુનિને તમે ઓળખતા નથી કે જેની સમક્ષ તમે પાપ કરી ન્હા છો.’^૮
વગેરે કલા પછી સ્ત્રી-પુનનું મહત્વ તેમનું સન્માન અને ભાર્યા પતિની
પ્રીતિના સુકળ કહી પોતાની સ્થિતિ ઉપર બળાપો કરી, છેવટે પોતે
આત્મા જવા તૈયાર થઈ, પણ પુન સર્વદમનને સ્ત્રીકાન્વા કહ્યું

(નોંધ ૧ ચાલુ)

(૨) મં ભાગમાં મહાપુરુષોના જન્મની કથાઓમાં જોમ અનેક વખત
દતકથાઓનો દોર ઘરાદાપૂર્વક સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે એમ એવું એક
વિશેષ હાલકરણ આ મસ ગ દ્વારા મુક્ત્ય હોમ

૭. ૧-૧૮-૧૮, ૧૯

૮. એકોઽહમસ્મીતિ ચ મન્યસે ત્વં

ન હૃદયે વેત્સિ મુનિ પુરાણમ્ ।

યો વેદિતા કર્મણ પાપકસ્ય

યસ્યાન્તિકે ત્વ ઘૃગ્નિનં કરોપિ ॥ ૧-૬૮-૨૭

સર. મનુ ૮-૬૧

રાજ્યએ તો નિધુરતાથી શકુંતલાના માતાપિતા મેનકા-વિશ્વામિત્ર ઉપર આક્ષેપ કરીને ચાલ્યા જવાનું જ કહ્યું.

આ સાંભળીને પ્રેમાળ, માનિની, પંડિતા અને સુપટ વક્તા શકુંતલાએ^{૯૮} ગળને સજ્જન અને દુર્જનનાં લક્ષણો કહ્યાં, સત્યની મૂળભૂત પ્રતિષ્ઠા કહી, સત્યને જ પરબ્રહ્મ તરીકે વર્ણવ્યું અને છેવટે ‘હું’ જાતે જ ચાલી જઈ છું. તમારા જેવા (જૂઠ્ઠાઓલા) સાથે હું જ સંગતિ ધરજતી નથી. હે દુઃખન્તા! તમારા વિના પણ મારો પુત્ર પર્વતથી સુશોભિત ચાર છેઝાવાળી પૃથ્વીનું પાલન કરશે, એમ કહીને તે ચાલી નીકળી. એ સાથે જ અંતરીક્ષમાંથી વાણી થઈ કે ‘હે દુઃખન્તા! પુત્રનું પાલન કર, શકુંતલાનો અનાદર ન કર. તું જ એ પુત્રનો પિતા છે’^{૧૦} ધ્યાદિ.

દેવવાણી સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા રાજ્યએ હાજર હતા તે અમાત્યો વ.ને કહ્યું કે ‘હું’ પણ તેને મારો પુત્ર જાણું છું, પણ આ પુત્રને મુવરાજ તરીકે પસંદ કરેલો છે, અને જો શકુંતલાના વચનમાત્રથી તેને સ્વીકારી લઉં તો લોકો માને કે મેં માત્ર સીલાવથી-કામપરાયણતાથી જ-શકુંતલા સાથે સંબંધ કર્યો હતો. તેથી લોકના અપવાદની શુદ્ધિ માટે મારે આ વિચારવું પડ્યું હતું.’^{૧૧} એ પ્રમાણે શકુંતલાને કહીને રાજ્યએ તેને પણ આશ્વાસન આપ્યું.

૯૮. જુઓ નીચે શ્લોક ૪૬ થી ૪૮, પૃ. ૧૦૨થી.

આ પુરવકમા જુઓ ‘જાઈરશ્ય’ (પ્રક્ર ૭) શ્લોક ૯૮ થી ૧૦૨ ‘સન્નતન દુર્જન વિરેક’ (પ્રક્ર ૧૬) શ્લોક ૧૫૫.

૧૦. ૧-૬૬-૨૬; ૧-૬૬-૨૮ થી.

૧૧. (૧) આ પ્રસન્ન સાથે મીરામનો સીતાત્યાગનો પ્રસન્ન સરખાવવા જેવો છે. સારા શાસકો કુટુંબ કરતાં દેશત્ર માટે વધુ ભયન રહે એવા આદર્શનું આવા કથાનોથી નિદર્શન થાય છે.

આ આખ્યાનમાં એક સુશાનક પ્રજાપાલક બળવાન પણ ધર્મભીરુ રાજા કે'ઈકે કામથી પણ વિરોધ ઉત્તમ પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી શકુંતલા સાથે ધર્મ સંબંધ બાંધે છે, પણ લોકાપવાદની બીકથી તેની શુદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી ચાલે ત્યાં સુધી અસત્ય બોલે છે. પ્રજા પ્રત્યેની ફગ્ગ અદા કરવા પત્ની અને પુત્રને અન્યાય કરે છે.

ત્યારે પડિતા પણ સરળ પ્રેમાળ અને તેજસ્વી શકુંતલા પોતાને થયેલો અન્યાય અમુક હદ સુધી વેડી લઈને પણ દુષ્પન્તને સત્ય પ્રત્યે, સ્ત્રીપુત્ર પ્રત્યેની ફગ્ગ પ્રત્યે અને પોતાની ખત પ્રત્યે નિષ્કપટ રહેવા વારંવાર પ્રેરે છે, પણ એમાં નિષ્ફળ ગત્યા એક સત્યાચ-છીમા હોય તેવું તેજ દર્શાવીને જાતે જ દુષ્પન્તનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થાય છે.

આ આખ્યાનમાં આમ સાગ રાજાને રૈયન તથા કુકુળ પ્રત્યેની ફગ્ગમાં રૈયન તગ્ગની ફગ્ગને પ્રથમ સ્થાન આપતો બતાવ્યો છે. ન્યારે એક શુદ્ધહૃદયા શીલવતી સ્ત્રી-સામાજિક રીતે સ્ત્રી નિર્બલ હોવા છતાં-મત્સ્યનો આગ્રહ ગાખીને સ્વત્વનું રક્ષણ ફેવી રીતે કરે તેનો કવિએ પ્રભાવશાળી રીતે ઉત્તર આપ્યો છે. સત્યાચછીની પ્રતિજ્ઞા છે એ તો જીધાડુ છે ૧૨

(નોંધ ૧૧ આશુ)

(૨) અશરીરિણી દેવવાણી એટલે શુ કે સત્યતા તેજ આગળ અસત્યનો અધકાર ટકી જ ન શક્યો. દુષ્પન્તના અતરમાં સત્યનો પ્રકાશ થયો એ પ્રકારાદી અવાજ તે અશરીરિણી દેવવાણી

૧૨. સરં દ્રીષ્ટી, જુદી જાતની અને બાનાયીય વિરોધ આક્રમક મુમર્છ હતી-નસાહત પ્રસંગે (સભા ૦ મ ૧૦, ૧૧) એણે પણ સત્યનો આગ્રહ ગાખીને પોતાના શીલગુણથી સ્વત્વનું રક્ષણ કર્યું હતું. સીતાએ (આરણ્યક ૦ મ ૨૫-માં) બા બનેથી જુદા જ જોડામાં શીલથી સ્વત્વ સાચવ્યું હતું.

૪૫. સત્યેન મે ઘૌશ્ર વસુંધરા ચ
તથૈવામિર્જ્વલતે માનુષેષુ ।

ન મે વૃથા વ્યાહતમેઽ વાક્યં
સત્ય હિ સન્તઃ પ્રતિપૂજયન્તિ ।

સર્વે ચ દેવા મુનયશ્ચ લોકાઃ

સત્યેન પૂજ્યા इति मे मनोगतम् ॥ ૧-૮૮-૨૪.

મારા મત્યથી દુલોક અને વસુંધરા (નુ ધારણ) થાય છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્યલોકમાં (તેનાથી) અસિ પ્રજ્વલિત રહે છે. હું કદી પણ વૃથા વાક્ય બોલ્યો નથી, કારણ સતો સત્યને જ મત્કારે છે. મારો એવો દઢ મત છે કે મને દેવો મુનિઓ અને લોકો સત્યથી જ પૂજ્ય છે.

ગર્વિં યથાતિ પોતાના તપ અને પુણ્યના પ્રભાવથી અર્ગમાં ગયો. ત્યાં એક સમયે ઈન્દ્ર સાથે વાર્તાલાપ કરતા ઈન્દ્રે પૂછ્યું કે 'તમારું તપ કોના સમાન ગણાય?' એટલે ગર્વથી યથાતિએ કહ્યું કે 'દેવ, મનુષ્ય, ગર્ધર્ષ કે મહર્ષિઓમા દાર્ઘ તપમા માગ તુલ્ય નથી.' આ સાલગનાની આથે જ દેવગને કહ્યું કે તમાગથી સમાન, એ કે જીતગ્તાઓનો પ્રભાવ નખ્યા વિના જ તમે તેઓનો અનાદ કરો છો તેથી તમારુ પુણ્ય ફીણ થયું છે. માટે તમે સ્વર્ગમાથી હમણા જ નીચે પડો. ૨

૧. (૧) સર^૨ આ અથમા 'સજ્જન દુઃખ વિવેક' (મક^૦ ૧૬) શ્લોક ૧૪૮ થી ૧૫૨, ખાસ કરીન શ્લોક ૧૫૧

(૨) આ શ્લોક સાથે સરખા ૧૩-૭૪-૩૦ થી ૩૨. ઉપરના શ્લોકના વિચાર સ ય વિરે માદિતી આપના ૨૪ કોનો છે. યથાતિની હમ્નિ સાથ આ શ્લોકન ધારો સ અ ધ છે

૨. (૧) જુઓ 'ઉત્તરયાયાત' આદિ^૦ અ ૮૧ થી ૮૮. યથાતિની કથા 'ઉદ્યોતપવ' મા પણ વિગ્તારથી છે. તેમા યનુ નમ્રતા વિના

પડતા પડતા યયાતિએ નજરનોની મધ્યમા પડવાનું માગ્યું હતું એ કબૂન ગણના કથુ કે 'તમે સન્નતોની મધ્યમા પડશે ત્યાં તમે ફરી પ્રતિષ્ઠિત થશો, પણ આ અનુભવ સ્મરણમા ગણીને દોષનું અનમાન કરશો નહિ' ૩

પછી રાજર્ષિ યયાતિ જ્યાં એના દૌહિત્રો-અણક, પ્રનર્દન, વન્દુમના અને શિષિ-૧૧ કુળના હતા તે ભૂમિ ઉપર પડ્યો. દૌહિત્રોએ પોતાના અનુત પુત્રકર્મોના યજ્ઞિગન અને સામુદાયિક બળથી માતામહને સ્વર્ગમા મોકલના આશુ પણ યયાતિએ તે મનુર ન કર્યું એ સુમધુઃ ધર્મવર્ધક અવાદ આવતો હતો એ દરમિયાન યયાતિ નાના વડે પવિત્ર થયો પાંચે જણાને લેવા સ્વર્ગમાથી દિવ્ય મુવર્ણુ ગયો આવ્યા થાડક થઈને સ્વર્ગે જતા માર્ગમા અણકે કહ્યું, 'તમારા જેવું કર્મ કરવાને ડાઈ જાણ્યું કે ક્ષત્રિય યજ્ઞિમાન નથી.' જવાબમા સત્ય વડે જ સર્વ કર્મ થયું ૪ એમ જણાવતા યયાતિએ આ શ્લોક કહ્યો

આ શ્લોક સભવ છે કે ગર્વિષ્ઠ ઉત્તિ જેવો લાગે પરંતુ એમ નથી એક તો યયાતિ ગર્વથી જ પહ્ચાયેલો તે ફરીથી ઉત્થાન પામી સ્વર્ગે જતો હતો તે ફરીથી અભિમાન ન કરે બીજું શુદ્ધચિત્ત થયેલાઓ આવી રીતે બોલે તે માનસિક વિકાસક્રમ સાથે સુસંગત હોવા

(નોંધ ૨ આશુ)

સદ્ગુણો ધમ, તપ નામા બને છે તે જણાવ્યું છે ઉદ્યોગ ૦
અ ૧૧૮ થી ૧૨૧ એમા સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે
અભિમાનીને સમમાસિ થતી નથી ન દિ માનવન્ધારી
કથિત સમ કથિત ॥ ૫ ૧૨૧-૧૬

(૨) જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રકર ૨) શ્લોક ૨૫ થી ૨૭ વગેરે,
૫ ૫૧ થી

— ૭૫૪ —

માથે ભાન્તની પ્રાચીન જ્ઞાનપરંપરા એવું સ્તાર છે ૪ વસ્તુન યથાતિએ શુદ્ધ સન્યની, ચિન્સ્યાપી સન્યની, પન્મેશ્વરની મહત્તા ગાઈ છે ૫ અને દેવો આદિ પૂજ્યોનું પૂજ્યત્વ પણ સન્યને આધીન છે એમ બતાવ્યું છે ૬

૪. આ હિમ્મિ હતા યથાતિની ગતિ સ્વર્ગે જતા કહિત થઈ નથી, એ પ્રિયો અભિપ્રાય બતાવે છે

૫. (૧) ગીતામા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અનેક વખત પોતાને જ સર્વશ્રેષ્ઠ ઇશ્વર તરીકે પ્રજ્ઞા છે બીજી બાજુ એ જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ‘આશ્વમેધિકપર્વ’મા જ્યારે અર્જુને ગીતાજ્ઞાન ફરીથી કહેવા વિનંતી કરી ત્યારે તેને કપકો આપતા કહ્યું કે ‘એ ધર્મ’ સંપૂર્ણ રીતે ફરીથી કહેવા હું શક્તિમાન નથી તે સમયે—યુદ્ધ સમયે—મેં યોગયુક્ત થઈને પરમજ્ઞનો ઉપદેશ આપેલો, હવે તો તે અર્જુનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જ કહીશ ’ ૧૪-૧૬-૧૦ થી ૧૨, એટલે ચોક્કસ યોગ-નિષ્ઠાથી ગીતાજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતા, શ્રીકૃષ્ણે પોતાને સર્વશક્તિમાન મૂર્તિમત ઇશ્વર તરીકે કહેલા એ તેમના જ શબ્દોદ્ધારા સ્પષ્ટ થાય છે.

(૨) જુઓ ‘કૈવલ્ય ઉપનિષદ’ મન્-૧ ૧૮ થી ૨૭, એમા બ્રહ્માએ આશ્વનાચન મુનિને પરમાત્મરૂપ બલ્હુનારાની સમજ બતાવી છે

(૩) શ્રીમદ્ રા કરાચાર્યના નીચેના પુસ્તકો જોવાથી સમજશે કે જોને અદ્વૈતાનુભવ કે આત્મદર્શન પ્રાપ્ત થયે છે તે આમ બોલી શકે

સ્વાન્મનિરૂપણ, દશલોકી, બ્રહ્મનુચિંતન, સ્વાન્મપ્રકાશિકા । ઇત્યાદિ

(૪) ઉપર (૧ ૨)મા કહેલી વિગત સામાન્ય રીતે બધાને લાગુ પડે છે પણ રાજને વિશેષ લાગુ પડે છે કારણ રાજને ‘સત્યમન્યુ’ અને ‘સત્ય ધર્મપ્રવર્તક’ કહ્યો છે (૩-૧૮૩-૨૪), ‘સત્યમન્યુ’ ને બદલે ‘સત્યસનિર્’ એવું પાઠાતર કેટલીક પ્રતોમા મળે છે, તે પણ નાધખાત છે

૬. સર ‘સતપથબ્રાહ્મણ’મા (૧) “આમુરિ ઋષિએ કહ્યું દેવો એક જ વ્રત પાળે છે તે સત્ય, તેથી સાચું જ બોલવું” ડવાચામુરિરેક દ વ દેવા વ્રત ચરમ્નિ યસત્ત્વ તસ્માદુ સત્યમેવ વદેત । ૧૪-૧-૧-૩૩ (૨) ‘દેવોએ અસત્યનો

૪૬. સર્વવેદાધિગમને સર્વનીર્ધારિતાહનમ્ ।

સત્યં ચ વદતો રાજ્ઞસમે વા સ્યાદ્વ યા સમર્મ્ ॥ ૧-૬૯-૨૩.

હે રાજન્ ! અર્વ વેદોનું અધ્યયન અને સર્વ તીર્થોમાં
સ્નાન તે મત્ય બોલવાની તોલે આવે કે ન પણ આવે.

આ શ્લોક અને હવે પછીના બે શ્લોક (૪૭, ૪૮) શકુન્તલાએ
કુપ્તને સન્યની મહત્તા અને સત્તા બતાવનાં કહેલા છે.^૨

શકુન્તલાની ઉક્તિઓમાં આ શ્લોકની અગાઉ અર્થવાદ્યી સન્યની
વિશિષ્ટતા બતાવના બે શ્લોકો છે તે સરખાવવા જેવા છે 'સો કૃવાથી વાવ
શ્રેષ્ઠ છે, સો વાવોથી કતુ શ્રેષ્ઠ છે, સો કતુથી પુન શ્રેષ્ઠ છે અને સો પુત્રોથી
સત્ય શ્રેષ્ઠ છે. એક હજાર અશ્વમેધયજ્ઞો અને સત્યને ત્રાજવામાં નાખી
તોળવામાં આવે તો હજાર અશ્વમેધ કરતાં સન્ય જ વજનમાં વધારે
થરો.'^૩ મ. ગાંધીજીએ ઉપરના (૧-૬૯-૨૨) શ્લોકમાં દર્શાવેલા

(નોંધ ૧ ચાલુ)

ત્યાગ કર્યો ને સત્યનો સ્વીકાર કર્યો. તે દેવા સ્વર્ગસ્થાનુત્તમ સાત્ત્વગ્વાલેભિરે ।
૯-૫-૧-૧૩. (૩) જે બોલું બોલે છે તે અપવિત્ર છે. અમેધ્યો કે પુરુષો યદ્યુગ
વદતિ । ૩-૧-૨-૧૦ । (૪) અગ્નિની સ્થાપનાનો વિધિ બ્રહ્મલોજ છે કે સત્ય
આચર્યું તત્ત્વ ના વતરવામ્બાવેવત્ત્વ સત્ત્વમેવોપચારઃ । આદે હ્રસ્વેષ્ઠ વિ સ. મં.
૧. મહરજ્ઞ ૨, પૃ. ૬, ઉપાધી.)

૧. = ફે. ૧૩-૭૪-૨૮, સત્ય પ્રસાસા માટે જુઓ શાંતિ ૦ પ્ર. ૧૧૬
અને ૧૩-૭૪-૨૮ થી ૩૩, નીચે શ્લોક ૪૮, પૃ. ૧૦૬ પાંચેરે.

૨. વિગત માટે જુઓ હાથર શ્લોક ૪૩, ૪૪, પૃ. ૯૩ થી

૩. વરં કૃપશતાઘ્રાપી વરં વાપીશતાત્ક્રતુઃ ।

વરં ક્રતુશતાત્ક્રતુઃ સત્ય પુત્રશતાદ્રરમ્ ॥ ૧-૬૯-૨૧.

અશ્વમેધસહસ્રં ચ સત્ય ચ તુલ્યા ધૃતમ્ ।

અશ્વમેધસહસ્રાદિ સત્યમે વ વિશિષ્યતે ॥ ૧-૬૯-૨૨.

વિચારના આધારે પોતે સનાતની હિંદુ છે એવો દાવો કરેલો છે. “... વળી મહાભારતકાર ભગવાન વ્યાસ પ્રમાણે હું સનાતની છું. એમણે મહાભારતમાં કોઈ ઠેકાણે આ વિષયમાં આમ કહ્યું છે : ત્રાજવાના એક પક્ષમાં સત્યને મૂકો, ને બીજામાં યજ્ઞદિ મૂકો. સત્યવાણ પક્ષ સૌ યજ્ઞો-શાન્ત્ય અને અશ્વમેધ સુદ્ધાં-વાળા પક્ષ કરતાં નીચું નમશે. અને મહાભારતને બે પાંચમા વેદ તરીકે સ્વીકારીએ તો હું સનાતની હિંદુ હોવાનો દાવો કરી શકું; કારણ કે મારા જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે, હું કોઈ પણ જાતની બીજી ગણના કર્યા સિવાય સત્યનું પાલન કરવા મથી રહ્યો છું.”

સત્યની જેમ ‘આર્જવ’ માટે પણ મં ૭ ભા. ૭માં ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાંની ઉપમાનો ઉપયોગ થયેલો છે, એ નોંધવા જેવું છે.^૧

૪૭. નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મો^૨ ન સત્યાદ્વિષતે પરમ્ ।

ન હિ સીમનરં કિંચિદનૃતાદિહ વિષતે ॥ ૧-૬૧-૨૪

(નોંધ ૩ ચાલુ)

= ડૉ. આર. યકે. કોપકર પૃષ્ઠ ૧૨; ૧૨ ૧૫૬-૨૧; ૧૩-૭૪-૨૬. સર^૩ ૧૩-૨૩-૧૪; માઈડેય પુ. ૮-૪૨; રામાનજી (Gorresio) ૨-૧૧-૧૦; હિતોપદેશ (Schlegel) ૪-૧૨૬.

૪. ‘ધર્મમંત્ર’ ખંડ ૧૨, મઠ. ૧, પૃ. ૭૦.

૫. (૧) સર્વવેદેષુ વા સ્નાન સર્વભૂતેષુ ચાર્જવમ્ ।

ટમે એતે સમે સ્યાતામાર્જવં વા વિશિષ્યતે ॥

ચિ. ૧૩-૧૩૦-૨૬.

(૨) સર્વતીર્થેષુ વા સ્નાન સર્વભૂતેષુ ચાર્જવમ્ । ૫-૩૫-૨૨અ. ૫.

આ શ્લોકના કડ = ઉપર ૧૩-૧૩૦-૨૬ કડ.

૧. અ. = ૧૨-૩૨૬-૧૨અ.

સર^૩ તુલસીદાસજીની ચાપાઈ,

સત્યથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી (બદકે) સત્યથી કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી,
કારણ કે આ લોકમાં અનૃતથી વધુ તીવ્રતર પાપ છે જ નહિ.

ઉપરના શ્લોકની જેમ આ પણ શકુન્તલાના વક્તવ્યમાંથી લીધો છે.

મઠ ભાષમાં અન્યત્ર સત્ય અને અસત્યનું રૂપ સમજાવતાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે 'જેમકે જે સત્ય છે તે ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે પ્રકાશ છે અને જે પ્રકાશ છે તે સુખ છે; જે અસત્ય છે તે અધર્મ છે, જે અધર્મ છે તે તમસ છે અને જે તમસ છે તે દુઃખ છે. આ બાબતમાં કહેવાય છે કે લોકસંપ્રિતે જોનારા વિચક્ષણ પુરુષો શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી અને દુઃખ ઉદય કરનારાં (વિવયજન્ય) સુખોથી મોઢ પામતા નથી.'^૨

(નોંધ ૧ આદ્ય)

(૧ અ) ન હિ અસત્ય સમ પાતક્ષુજા ।

ગિરિ સમ હોદ્ધ કિ કોટિક ગુંજા ॥

'આશ્રમભજનાવલિ' ભગ્વત ૨૩મું.

(૧ બ) ધરસુ ન વૂસર સત્ય સમાના ।

આગમનિગમ પુરાન વચ્ચાના શ્રુ. રામા. અથો. ૯૫-૫.

(૨) મર^૦ આવૃશ્ણં પરો ધર્મઃ ક્ષમા ચ પરમં વલમ્ ।

આત્મજ્ઞાનં પરં જ્ઞાનં ન સત્યાદિયતે પરમ્ ॥

૧૨-૩૧૬-૧૨. = ફે. ૩-૨૦૩-૪૧; ૬ સ્થાથે સર^૦ ૮-૪૬-૨૭

બ; ૧૨-૧૧૦-૪ બ; ૧૨-૨૫૧-૧૦ બ;

ચદ્ ભૂતહિતમત્યન્તમેતત્સત્ય મતે મમ ॥

૧૨-૩૧૬-૧૩ કડ; = ફે. ૩-૨૦૩-૪૨ કડ.

૨. (૧) તથ મત્સત્યં સ ધર્મો યો ધર્મઃ

■ પ્રકાશો યઃ પ્રકાશસ્તત્સુખમિતિ । ૧ ।

મં લાંબા અહિંસાને અને આનૃશંસ્યને પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ કહ્યા છે. તેની સાથે આ વિધાન સંગત છે—અસંગત નથી.^૩

સત્ય એ સાધ્ય અને સર્વનું મૂળ હોઈ સાધ્ય અને સાધન—સિદ્ધિ અને ધર્મ બન્ને છે. પણ નિરપેક્ષ સત્ય દેહધારીથી પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ નથી. એટલે અહિંસા તથા તેના અંગભૂત સદ્ગુણોનો વિકાસ કરતો સત્યની બને તેટલી નજીક જવાનો રસ્તો—કુદગતી કાનૂન—ધર્મ શોધાયો. એમ નિરપેક્ષ સત્ય પરમ ધર્મ છે, અને એ સત્યની નજીક લઈ જનાર અહિંસાદિ ગુણોનો આચાર પણ પરમ ધર્મ છે. સત્ય અને અહિંસા વિષે શ્રેયોર્થાની આચારની સમજમાં સમગ્ર શુભ તત્ત્વોનું એકીકરણ અને સમીકરણ હોય છે.^૪ સત્યના ગુણોનું વર્ણન કરતા કવિ વ્યાસે આ વિચારને સ્ફુટ કરીને કહ્યું છે, ‘સત્યથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી, અનૃતથી મોટું પાપ નથી. સત્ય જ ધર્મની ખરી સ્થિતિ છે, માટે સત્યનો લોપ ન કરવો. કેવળ સત્યનો જ આશય કરવાથી દાન, દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો,

(નોંધ ૨ ચાહુ)

તત્ર યદ્વૃત્તં સોઽધર્મો યોઽધર્મસ્તત્તમો યત્તમસ્તદુઃખમિતિ ।૨।

૧૨-૧૮૩-૫.

શારીરૈર્માનસૈર્દુઃખૈઃ સુસૈધ્યાપ્યમુરોદયૈઃ ।

લોકસૃષ્ટિં પ્રપત્યન્તો ન મુક્ષન્તિ વિવક્ષણા ॥

૧૨-૧૮૩-૬.

(૨) ૧૨-૧૮૩-૬ના વિચાર સાથે સરખાવો સરખાવો ૬-૪૦-૩૮ (ગીતા. ૧૮-૩૮)

૩. જુઓ ઉપર પા. દી. ૧ (૨), જુઓ નીચે ‘અહિંસા’ (પ્રક્ર ૪) શ્લોક ૫૦, ૫૧; ઉપર જુઓ ‘ધર્મ’ (પ્રક્ર ૩) શ્લોક ૪૦, પૃ. ૮૦ થી.

૪. જુઓ નીચે શ્લોક ૪૮, પૃ ૧૦૬ થી.

અમિહોત્રત, વેદાધ્યયન અને ધર્મ સંબંધી નિશ્ચયો-સ્મૃતિનું હાર્દ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે.^૫

૪૮. રાજન્સત્યં પરં બ્રહ્મ સત્યં ચ સમયઃ પરઃ ।

મા ત્યાક્ષીઃ સમયં રાજન્સત્યં સગતમસ્તુ તે ॥^{૧-૬૯-૨૫}

હે રાજન્ ! પરમ સત્ય-નિરપેક્ષ સત્ય એ બ્રહ્મ છે, સત્ય પરમ નિયમ છે, માટે તમારા સંકેતનો ત્યાગ ન કરો, રાજન્ ! સત્યની સાથે તમારો સંગમ થાઓ.^૨

૫. નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાનૃતાત્પાતકં પરમ્ ।

સ્થિતિર્હિ સત્યં ધર્મસ્ય તસ્માત્સત્યં ન લોપયેન્ ॥

૧૨-૧૫૬-૨૪; અ = ૧૨-૩૨૯-૧૧અ.

અપૈતિ સત્યાદાનં હિ તયા યજ્ઞઃ સદક્ષિણઃ ।

પ્રતાપિહોત્રે વેદાધ્યયે વ્યન્તે ધર્મનિષ્ઠયાઃ ॥ ૧૨-૧૫૬-૨૫.

૧. સરં (૧) સત્યમેવ વ્રણઃ । શતાપથ બ્રાં ૨-૧-૪-૧૦

(વિ. સં. મં. ૧ મુકરણ, ૨, પૃ. ૭.

(૨) એ આત્માને સત્ય કહે છે. તત્સત્યમિવાચકત્વે ।

ધ. તેતિં ૭૫. ૨-૧માં.

(૩) એ બ્રહ્મનું નામ જ સત્ય છે. યતસ્ય વ્રણગો નામ સત્યમિતિ ।
બાં. ઉ. ૮-૩-૪.

(૪) 'સત્યનું સત્ય' એ આ આત્માનું હયનિર્ણ-નંદસ્થ છે.
માણે (= ઇદ્રિયે) સત્ય છે. તેમનું આ આત્મા
સત્ય છે.

તમ્યોપનિયન્સત્યસ્ય મત્યમિતિ પ્રાણા વૈ સત્યં સેપમેવ સત્યમ્ ।
બ્રહ્મ. ઉ. ૨-૧-૨૦.

૨. શકુંતલાથી જન્મેલા પુત્રને યુવરાજ પદે સ્થાપવાનો અને શકુંતલાને નગરમાં સર્જી જવાનો કરાર. ૧-૬૭-૧૫ થી ૮૮.

આ શ્લોક પણ શુકંતલાના વક્તવ્યમાંનો છે.

આ વિચારથી કવિએ, ઈશ્વર બ્રહ્મ, આદિ શબ્દોને રૂઢ ગનાવી જડ કર્મકાંડ કરનારાઓને ઈશ્વર, બ્રહ્મ, સમ કે ચૈતન્યતત્ત્વનું વાસ્તવિક રૂપ એ નિરપેક્ષ સત્ય છે એમ ગનાવ્યું છે. સદ્ગુણોનો સમૂહ અને તેનો આચાર એ નિરપેક્ષ સત્યને પામવાનો સાત્ત્વિક રસ્તો છે. મં ૦ બ્રા ૦ માં અનેક ઢેકાણે સત્યને પરબ્રહ્મ તથા સર્વની પ્રતિષ્ઠા કહેલ છે. એમાંના થોડાંક સ્થળો આ પ્રમાણે છે. (૧-૨) હે રાજન્ ! જેમ સમુદ્ર તરવા માટે નૌકા હોય છે તેમ સત્ય એ મોક્ષ પામવાની એક અને અદ્વિતીય સીડી છે એ શુ* તમે જાણતા નથી? (૩) સત્યના લક્ષણ વિષેના ધર્મરાજના જવાબમાં પિતામહે અવિકારીતમ-શુદ્ધતમ સત્યનું* વર્ણન

૩. एकमेवाद्वितीयं तच्छास्त्रावबुध्यसे ।

सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नीरिव ॥ ५-૩૩-૪૬.

‘વિદુરનીતિ’માં વિદુર ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે. આ શ્લોક ઉપર દીકા કરતાં ૫*. નીલકંઠ લખે છે: સત્યં ચપાર્યમાયણ સ્વર્ગમ્ પદે સત્યં બ્રહ્મ સ્વર્ગો મોક્ષ:.... કડ = ૧૨-૨૮૮-૨૧ કડ. ખીજો સંદર્ભ શાન્તિબોધમાંનો છે.

૪. ૧૨-૧૫૧-૧ થી ૩; ૪ થી; એ શુદ્ધતમ સત્યનું પાલન થાય તો જ આતુર્વૃથ* સમાજમાં સંકર-સડો ન પેસે એમ બોધ દ્વારા પરમર્ષિ બ્યાસે જણાવ્યું છે. ૧૨-૧૫૧-૪;

સર૦ (૧) न पावनतमं किंचित्सत्त्वादध्यगमं ब्रुचिन् ॥

आचक्षेऽहं मनुष्येभ्यो देवेभ्यः प्रतिसंचरन् ।

सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नीरिव ॥

૧૨-૨૮૮-૩૦, ૩૧.

સત્ય કરતાં વધુ પાવનકર મને ક્યાંય પ્રાપ્ત થયું નથી. હું સર્વ સ્થળે વિચરતાં મનુષ્યોને અને દેવોને કહ્યા કરું છું કે નૌકા જેમ સમુદ્ર તરવાનું સાધન છે એમ સત્ય સ્વર્ગમાં ચઢવાનું પત્રચિત્ર છે. (૬) સદૃષધારી મનપતિ બ્રહ્મદેવ અને સાધ્યોના સંવાદમાં બ્રહ્માનું વચન.)

કરતા સત્યને સનાતન ધર્મ, પરમગતિ, તપ, યોગ, સનાતન બ્રહ્મ, શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ અને સર્વની પ્રતિષ્ઠા તરીકે કહ્યું.^૫ વળી સત્યના આચાર અને લક્ષણો કહેતાં તેર પ્રકારના સત્યનું ટૂંકામાં અને સમજૂતી સાથે વર્ણન કર્યું. સત્યના તેર આકારો—પાસાં તે આ પ્રમાણે—સત્ય, સમતા, દમ, અમાતસર્થ, ક્ષમા, હી, તિતિક્ષા, અનસૂયા, સાગ, ધ્યાન, આર્યત્વ, સનાત સ્થિર એવી ધૃતિ, અને અહિંસા.^૬ આ તેર લક્ષણોની સમજૂતિ

(નોંધ ૪ ચાલુ)

(૨) મુનિ અરિષ્ટનેમિને મૃત્યુનો ભય નહોતો. એ ભય શાથી નહોતો તે જણાવતાં મુનિ કહે છે :

સત્યમેવામિજ્ઞાનીમો નાનૃતે કુર્મહે મનઃ ।

સ્વધર્મમનુષિષ્ટામસ્તસ્માન્મૃત્યુમયં ન નઃ ॥ ૩-૧૮૨-૧૭.

અમે સત્યને જ જાણીએ છીએ, અનૃતમાં કદી મન રાખતા નથી, અને સ્વધર્મ આચરીએ છીએ તેથી અમને મૃત્યુનો ભય નથી.

૫. (૧) સત્યં સાસુ સદા ધર્મઃ સત્યં ધર્મઃ સનાતનઃ ।

સત્યમેવ નમસ્યેત સત્યં હિ પરમા ગતિઃ ॥

૧૨-૧૫૬-૪; બ = અનુ. ક્ષેપક ૫૮૭ લીટી ૨ બ.

સત્યં ધર્મસ્તવો યોગઃ સત્યં બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

સત્યં યજ્ઞઃ પરઃ પ્રોક્તઃ સત્યે સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૨-૧૫૬-૫.

(૨) સ્મૃતિ ૧૨-૨૫૧-૧૦; ૩-૨૦૩-૪૨ વગેરે.

દુર્જેયઃ શાશ્વતો ધર્મઃ સ ચ સત્યે પ્રતિષ્ઠિતઃ । ૩-૧૬૭-૩૯.

૬. સત્ય ચ સમતા ચૈવ દમયૈવ ન સંદાયઃ ।

અમાન્સર્થ ક્ષમા ચૈવ હીંસિતિશાનસૂચતા ॥ ૧૨-૧૫૬-૮.

ત્માગ્રો ધ્યાનમધ્યાર્મત્વં ધૃતિથ સતતં ચિયતા ।

અહિંસા ચૈવ રાજેન્દ્ર સત્યાકારાશ્રયોદય ॥ ૧૨-૧૫૬-૯.

પણ ઋષિએ સાથે આપી છે. (૧) અવિનાશી, સત્યદર્શી સદાય અવિકારી અને સર્વ ધર્મોથી અવિરહ એ સત્યનું લક્ષણ છે, અને તે યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે.^૭ (૨) કષ્ટ, દુષ્ટ, કામ અને ક્રોધનો ક્ષય કરવો, પોતાનો પ્રિયજન હોય અપ્રિય હોય કે શત્રુ હોય તે પ્રત્યે સમદષ્ટિ એ સમતા.^૮ (૩) ઈર્ષ્યાપૂર્વક ક્રોધનું લઈ લેવાની લાલચ ન કરવી, કાયમ ધૈર્ય, ગાંભીર્ય, અભય અને ક્રોધશમન તે દમ. આ દમ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે.^૯ (૪) દાન અને ધર્મ કરતાં (ક્રોધ-અભિમાનનો) સંયમ કરવો તે અમાત્સર્ય. સતત સત્યમાં જ ચિત્ત લગાડવાથી અમાત્સરી થવાય છે.^{૧૦} (૫) અક્ષમાના હેતુભૂત અપ્રિય બાબતો અને ક્ષમાના હેતુભૂત પ્રિય બાબતોને જે સજ્જન સદાય સહન કરે છે તે સત્યવાન ક્ષમાશુણે સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૧} (૬) ક્ષીમાન કદી

૭. ૧૨-૧૫૬-૧૦; સર્વધર્મોવિરહ કદીને ક્ષિએ નિરપેક્ષ સત્યધર્મ ક્રોધ પણ ધર્મ (= સંપ્રદાય, વિચારધારા)ની સાથે દ્રેષ કરતો નથી એમ બતાવ્યું છે. યોગનો અર્થ યોગ્યતા અને વશણ અનુસાર ઉત્કટ લગની, કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, અર્ષાંજયોગ વ. યહ શકે.

૮. ૧૨-૧૫૬-૧૧.

૯. દમો નાન્યસ્પૃહા^૦ ૧૨-૧૫૬-૧૨;

સરં દર્મ દ્વારં હ્યમૃતસ્યેહ વેદિ । ૧૨-૨૮૮-૨૦.

૧૦. ૧૨-૧૫૬-૧૩, જુઓ ૧૩-મ. ૭૪. તોતેર અધ્યાય મુખી દાનની પ્રશંસા કર્યા પછી દાન કરતા દમને શ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે. સંયમને દાન કરતા શ્રેષ્ઠ ગણાવતા કારણોમા એક કારણ એવું છે કે 'દાતા (ક્રોધ સમયે અભિમાનવડે) કેપાયમાન થાય છે. માટે દાન કરતા દમ શ્રેષ્ઠ છે. જે દાન દધને પણ ક્રોધ કરતો નથી તેને સનાતન લોકો પ્રાપ્ત થાય છે. વગેરે' ૧૩-૭૪-૧૪, ૧૫ ઇ.

૧૧. ૧૨-૧૫૬-૧૪.

(પોતાનાં કે બીજાનાં) વખાણ કરતો નથી, (બીજાનું અને પોતાનું) ભણું કરે છે, તેની વાણી અને મન સદા પ્રશાન્ત રહે છે. આ ડ્રોઈ ધર્મ—કર્તવ્યપાલન—થી પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૨} (૭) ધર્મ અને અર્થને માટે ધર્માધેરો:—જે સદન કરવામાં આવે છે તે તિતિક્ષા કે ક્ષાન્તિ કહેવાય છે. આ નિતિક્ષાગુણ લોકસંમદાર્થે ઉપયોગ કરાય છે, અને તે ધૈર્યથી મળે છે.^{૧૩} (૮) અનસૂયા પરગુણોમાં દોષદર્શન કરવાની વૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ, આ ગુણ ઉપર કંઈ વ્યાખ્યા કરેલી નથી. સંભવતઃ ઉપર તિતિક્ષાની વ્યાખ્યામાં એ સમાઈ જાય છે તેથી અલગ શ્લોક નથી આપ્યો. (૯) આસકિંતનો ત્યાગ અને તે જ પ્રમાણે વિષયોનો ત્યાગ એ ત્યાગ છે, રાગદ્વેષ વગરના મનુષ્યનો ત્યાગ બીજી રીતનો હોતો નથી.^{૧૪} (૧૦) ધ્યાન. આ ગુણ ઉપર પણ સ્વતંત્ર વ્યાખ્યા નથી આપી. દીકાકાર નીલકંઠ ઉપરના ‘ત્યાગ’ વિષયનાં શ્લોકમાં ‘એ ત્યાગ છે’ ત્યાં ‘એ ધ્યાન છે’ એમ મૂકવા સૂચવે છે. જે જીવ શબ્દેશ્વર એક વિચાર વ્યક્ત થાય છે એમ એનું કહેવું છે. (૧૧) વીતરાગ બની તે શત્યવત્ ધર્મને પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરવું તે આર્યતા કે આર્યત્વ.^{૧૫} (૧૨) જે ગુણથી સુખ કે દુઃખમાં મનુષ્યમાં વિક્રિયા-વિકાર પેદા નથી થતો તે ધૃતિ. ઉન્નતિ ઇચ્છનારા પ્રાણે સદા તેને સેવવા-સર્વથા ક્ષમાવાન અને સત્યનિષ્ઠ થવાથી તથા હર્ષ, ભય અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવાથી ધૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૬} (૧૩) સર્વ પ્રાણીઓનો મન,

૧૨. ૧૨-૧૫૬-૧૫.

૧૩. ૧૨-૧૫૬-૧૬; વિશાળ ક્ષેત્રમાં ઉપયોગ કરાતી ક્ષમાનું નામ તિતિક્ષા.

૧૪. ૧૨-૧૫૬-૧૭ = ‘અદ્વાવિલા’ (મકો ૫) શ્લોક ૫૮.

૧૫. આર્યતા નામ મૂતાનાં યઃ કરોતિ પ્રયત્નતઃ ।

શુભં કર્મ નિરાકારો વીતરાગવમેત ચ ॥ ૧૨-૧૫૬-૧૮.

૧૬. ૧૨-૧૫૬-૧૬, ૨૦.

વચન અને કર્મથી અદ્રોહ, દયા રાખી અને ઘન કે જુ તે સજ્જનોનો મનાતન (અહિંસા) ધર્મ છે ૧૭ સત્ય સાથે સબધ ધરાવના આ તેરે ગુણો મત્યની જ વૃદ્ધિ કરે છે બાકી સત્યના ગુણો તો એટલા બધા છે કે તેની ગણની થઈ શકે જ નહિ એટલે જ બ્રાહ્મણ અને પિતૃઓ સહિત દેવો સત્યની પ્રશંસા કરે છે ૧૮

(૪-૫) 'સત્ય બ્રહ્મ છે, સત્ય તપ છે, સત્ય પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, સત્યથી જગતનું ધાન્ય થાય છે અને મત્યથી સ્વર્ગે જવાય છે' ૧૬ (૬) જેમ નાજીકુ ગાયના ચારે આયગને ધાવે છે તેમ માણસે સત્ય, દમ, આર્જવ, આનૃશ સ્ય, ધૃતિ, તિનિક્ષા, સ્વાધ્યાય, બીજાનું લેવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ અને એકાતશીલનાનું સેવન કરવું એ બધા સાધનોમાં મત્યથી અધિક પવિત્ર કળનારું સાધન અને મોટું રોકાણે મળ્યું નથી ૨૦

૧૭. ૧૨-૧૫૬-૨૧, = ૬૦ 'સીવ' (મકો ૧૮) શ્લોક ૧૬૦, જુઓ ઉપર શ્લોક ૪૭નું ઉદ્ધટન ખાસ રીતે છેવટનો ભાગ

૧૮. ૧૨-૧૫૬-૨૨, ૨૩

૧૬. (૧) ૧૨-૧૮૩-૧, સર* સચથી રધાવર જ મમ ભૂતો ઉત્પન્ન થયા છે અને તે તપથી દહે છે ગુણસમુખ સચ પાથ મકારનું ધાય છે બ્રહ્મ, તપ પ્રજાપતિ (=શુભ પ નીલકંઠ, સર્જનાર હૃદય) (પથ મહા) ભૂતો અનં મહાન ૧૪-૫ ૨૨ થી ૨૫

(૨) જેમ કનાલિયો પોતાની લાળના વાતાણા વડે ઉપર જાય છે અને જેમ અગ્નિમાથી અનેક લુપ્ત ચિનગારિયો ૧૩ છે તેમ આ આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો, નષ જન્મતો, સર્વ દેવો અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપજી શકે છે આ આ માનુષ્ય ન મહા ઉપનિષદ સચનું સચ* છે પ્રાણો સચ છે આ મા તેમનું સચ છે જુદું ઉ ૨-૧-૨૦

૨૦. ૧૨-૨૮૮-૨૬, ૩૦ હર* પવારી અગ્નિ અનં સાધ્ય દેવ રામનાં 'હત સાધ્ય સર્વદ' મા હત કરે છે

(૭) સર્વ મળ ધીઓ પાસેથી આપુત્યાગ કરવાની અનુચ્છ લેતા પિતામહે કહ્યું 'તમારે સત્યને માટે હ મેશ પ્રયત્ન કરવો, કારણ સત્ય એ જ પગ્મ બળ છે વગેરે '૨૧

આ સાથે આપણા યુગના મહાપુરુષ પૂઠ ગાંધીજી-જેમણે પોતાના જીવનને 'અત્યના પ્રયોગો' કહ્યું છે, તેમના કેટલાક મહત્વના લખાણો સરખાવતા નપિકવિ અને 'મહાત્મા'ના વિચારોમાં રહેલું આગ્ય-અનુભવમાથી નીકળેલું સમાન તાન્ત્રિક દેખાઈ આવે (૧) 'સત્ય' શબ્દ સત્માથી છે સત્ એટલે હોય સત્ય તે હોવાપણુ સત્ય સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુને હસ્તી જ નથી પરમેશ્વરનું ખડુ નામ જ 'સત્' એટલે 'સત્ય' છે તેથી પગ્મેશ્વર 'સત્ય' છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાય ૨૨ (૨) ગહન ટેમ્પલ કોન્ડરન્સમાથી પાછ ફરતા સ્વીટઝર્લેન્ડમાં પુછાયેના એક પ્રશ્નના જવાબમાં ગાંધીજીએ ઉપર 'મ ગળપ્રભાત'ના અવતરણમાં આપેલો વિચાર દર્શાવે છે વધારામાં કહ્યું છે કે "સત્ય એ જ પગ્મેશ્વર છે" એમ કહીને હું આર્સ્ટ્રેલિયા જેવા નાસ્તિક સત્યાચારીને પણ આપમેળે ટીકાના હાથધાર હોદો મૂકતો કરી દઈ શકું છું x x x" સત્ય શું છે? એ જણાવતા એમણે કહ્યું કે 'આ મુશ્કેલ પ્રશ્ન છે, પણ અતરનો અવાજ જે કહે તે સત્ય છે એમ કહીને મારા માટે આ પ્રશ્નનો મે ઉત્તર કર્યો છે, પણ આ અતરનો અવાજ સત્ય, અદિસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિબ્રહ્મ છે યમોના પાલનથી અને સપૂર્ણ નિરભિમાનપણાથી-નમ્રતાથી-ખતે શત્રુ યદ્ધ જવાથી જ સાલળી શકાય આ દુર્ગમ માર્ગ વિષે આનાથી વધુ કંઈ શકું નહિ '૨૩

૨૧. ૧૩-૧૫૪-૪૭

૨૨. 'મ ગળપ્રભાત'માં પ્રકરણ ૧૬, "સત્ય", સર" 'નિત્ય મનન' પૃ ૩, તા ૨૦-૧૧-૪૪નો વિચાર

23 His face would redden if I would say Mr Bradlaugh, you are a truthfearing man and so a God-

(૩) પરમેશ્વરની વ્યાખ્યાઓ અગણિત છે, કેમકે તેની વિભૂતિઓ પણ અગણિત છે. એ વિભૂતિઓ અને આશ્ચર્યચકિત કરે છે, એ અને ક્ષણવાર મુગ્ધ પણ કરે છે, પણ હું પૂજારી તો સત્યરૂપી પરમેશ્વરનો જ છું. એ એક જ સત્ય છે અને બીજું બધું મિથ્યા છે એ સત્ય મને જડાયું નથી પણ હું એનો ગોધક છું. ૨૪ (૪) સત્યથી લિન દોષ પરમેશ્વર હોય એવું મેં નથી અનુભવ્યું. સત્યમય થવાને સારું અહિંસા એ જ એક માર્ગ છે, એમ આ પ્રકરણોને ('આત્મકથા'ના) પાને પાને ન

(નોંધ ૨૩ ચાહું)

fearing man " I would automatically disarm his criticism by saying that truth is God. '

"What then is truth? "

'A difficult question (said Gandhi) but I have solved it for myself by saying that it is what the voice within tells you x x x Therefore we have the belief based upon experience, that those who would make individual search after truth as God, must go through several vows, as for instance, the vow of truth, the vow of brahmacharya (purity)-for you cannot divide your love for Truth and God with anything else-, the vow of non-violence, of poverty and non-possession. x x x Truth is not to be found by anybody, who has not got an abundant sense of humility. If you would swim on the bosom of the ocean of Truth you must reduce yourself to a zero. Further than this I cannot go along this fascinating path 'Hindu Dharma', article 40th pp 66 to 69.

૨૪. 'આત્મકથા' પ્રસ્તાવના પૃ ૫, આ અવતરણનું બીજું અનુસંધાન જુઓ ત્રીજે સ્તોક ૪૬ના ઉદ્ધારનમાં પા. દી ન. ૧૨ના અધ્યેયવાણી નોંધ, પૃ. ૧૨૦

દેખાયું હોય તો આ (લખવાનો) અપૂર્ણ વ્યર્થ સમજી' છું. x x x
અહિંસા એ નમ્રતાની પન્નાકાષ્ટ છે, અને નમ્રતા વિના મુક્તિ ઘેઈ કાળે
નથી એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. ૨૫

ભક્તિ, જ્ઞાન અને વેગજના શ્રેષ્ઠ મંથ શ્રીમદ્ ભાગવતનું મંગળ
કરતાં તેના કવિએ '૨૬જેનાથી ઉત્પત્તિ (સ્થિતિ અને લય) વગેરે થાય
છે, જે બધે વ્યાપેલ છતાં અલિપ્ત છે, જે જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સ્વયંપ્રકાશ
છે, જેમાં વિદ્વાનો પણ મોઠ પામે છે એવા બ્રહ્મ-વેદોનો જેણે આદિ
કવિ-કલાના હૃદયમાં પ્રકાશ કર્યો છે, તેજ માટી અને પાણીના
વિનિમયથી થતી રચનાઓ જેમ મિથ્યા હોવા છતાં સાચી ભાસે છે,
એમ જેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી ત્રિવિધ સૃષ્ટિ-સાત્ત્વિક, રાજસિક અને
તામસિક સૃષ્ટિ-મિથ્યા હોવા છતાં સાચી ભાસે છે. ૨૭ અને જેણે
પોતાના પ્રકાશથી સદાય (અસંન્ય અથવા માયારૂપી) કપટને ઓગાળી
નાખ્યું છે એવા પરસત્યનું-નિરપેક્ષ સત્યનું-પૂર્ણ સત્યનું' અમે ધ્યાન
કરીએ છીએ.' એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને ભગવાનના અવતારોનાં ઉત્તમ

૨૫. 'આત્મકથા' દ્વિતીય અંક, પૃ. ૩૭૮, ૩૮૦; કૌંસમાં મૂકેલા રાખે
મારા છે. (ઉ. જે.)

૨૬. જન્મમૃત્યુયં ચતોડન્વયાદિતરતશ્ચાર્યોન્વમિત્તઃ સ્વપ્નરાટ્
તેને કદ્યં હૃદયં ચ આદિકવચે મુચ્યન્તિ ચત્સૂરયઃ ।

તેજોવારિમૃદા યથા વિનિમયો યત્ર નિસર્ગો મૃદા

ધામ્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહલ સત્યં પર ધીમહિ ॥

ભાગવત, ૧-૧-૧.

૨૭. તદન પ્રાથમિક મિથ્યા દેખાવો દા. ત. મૃગજળ, પાણીને કાચ,
કાચને પાણી, દેરડીમાં સપેની બ્રાંતિ, છાપમાં રૂપાની ભ્રાંતિ વગેરે અને એ
પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મતા પ્રમાણે અનેક જાતની ભૌતિક સારીરિક, માનસિક,
આધ્યાત્મિક બ્રાંતિઓ એટલે કે પરમ સત્ય સિવાય જે કંઈ દેખાય છે, ભાસે
છે તે મિથ્યા છે, બ્રાંતિ છે.

અગ્નિત્રોતુ—વસ્તુતઃ પરમ સત્યતુ પાવનકારી ગાન કર્તુ છે. એ મનોહર મધુ ગાનના અંતે પરમાત્મા અને શુકદેવજી સહિત પગમાત્મરૂપ ભાગવતના દ્રષ્ટાએને પ્રણામ કરતાં કવિ-લેખકે ઉપમંદા કર્યો છે તેમાં ‘જે ભગવાને કરુણાથી આ અતુલ જ્ઞાનપ્રદીપને-ભાગવતને-પહેલાં (બ્રહ્માની પામે) પ્રકાશિત કર્યો, અને બ્રહ્માના રૂપે નાગદમુનિ પાસે પ્રકાશ કર્યો; નાગદના રૂપથી કૃષ્ણ દ્વેષાયન વેદવ્યાસ પામે પ્રકાશ કર્યો; વેદવ્યાસના રૂપથી યોગીન્દ્ર શુકદેવ પાસે પ્રકાશ કર્યો; અને તે પછી શુકદેવના રૂપે ગજ પરીક્ષિત પામે પ્રકાશ કર્યો; તે શુદ્ધ વિમલ શોક-રહિત અમૃતપદ્મ રૂપ પરમ સત્યતુ’ અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.’^{૨૮} એમ લખ્યા બાદ પ્રણામના ખીજ તથા શ્લોક લખીને ગ્રંથની સમાપ્તિ કરી છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના આ શ્લોકો મહાભાગવતના ઉપધુક્ત વિચારનો વિસ્તાર કરે છે, ગાંધીજીના વિચારોને ઉત્તમ પ્રમાણરૂપ સિદ્ધ કરે છે, અને સત્યરૂપી પરમેશ્વરના રૂપ વિષે બંને તેટલો વધુ વિશદ ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કરે છે.^{૨૯}

૪૯. મમ પ્રતિજ્ઞાં ચ નિવોધ સત્યાં

કૃણે ધર્મમમૃતાક્ષીરિતાચ ।

રાજ્ય ચ પુત્રાશ્ચ યશો ધન ચ

સર્વં ન સત્યસ્ય કલામુપૈતિ ॥ ૩-૩૫-૨૧.

૨૮. કર્ત્ત્વે યેન વિભાસિતોઽયમતુલો જ્ઞાનપ્રદીપ પુરા

તદ્રૂપેણ ચ નારદાય મુનયે કૃષ્ણાય તદ્રૂપિણા ।

યોગીન્દ્રાય તદામનાય ભગવદ્રાત્રાય કારણ્યત-

સ્તસ્તુદ્ધ વિમલં વિશોકમમૃત સત્ય પર ધીમહિ ॥

ભાગવત ૧૨-૧૩-૧૯

૨૯. આ ઉપરાંત જેને ભાગવતધર્મના ભગવાનના નિરૂપણ વિશે કંઈ ખ્યાલ નથી એવા સજ્જનોની જ્ઞાતિને પણ આ શ્લોકો સારી રીતે દૂર કરે છે.

(હે ભીમસેન !) મારી મત્ય પ્રતિજ્ઞાને તું સાલજા. હું ધર્મને અમૃત તથા હવિતથી પણ અધિક ગણુ છું. રાજ્ય પુત્રો યશ અને ધન એ મર્વ મત્યની એક કલાને પણ પહોંચી શકે નહિ.

અપયવાસમાં દ્રોપદી અને ભીમસેને ધર્મજાળને વનવાસને મદલે કોવો સાથે યુદ્ધ કરી જયપૂર્વક રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે વારવાર સમજાવ્યા, મેળા માર્યા, જુદાપતિ આદિના નીતિવાદ અને (હજુ આજેય પુષ્કળ પ્રમાણુમાં પ્રચલિત છે એની કામનિક) ધર્મ માન્યતાઓના પ્રમાણુ આપ્યા.^૧ ત્યારે ધર્મરાજાએ પોતાની મનોવ્યથા વર્ણવી વનવાસના દુઃખનો સર્વ દોષ પોતાને માથે ઝોટી કીધો અને ઉવટે એમણે ઉપનો શ્લોક કહ્યો.^૨

૧. કથાના સાર માટે જુઓ 'ધર્મ' (પ્રકર ૨) શ્લોક ૩૭

૨. ધર્મરાજની સ યત્રીતિ માટે ધર્મરાજ જ નહિ પણ બોમ્મ, દ્રોપદી, ભીમ, દ્રોણ અને વિદ્યાન અને સંજ્ઞન પ્રબળનો વ તો પણ એ જ અભિપ્રાય હતો જુઓ (૧) વચ્ચાદરણ પ્રસંગે દ્રોપદી છતાં કે નહિ તેનો નિર્ણય બોમ્મ જરાબર નહોતા કરી શકતા તેના કારણે દર્શાવના બીધે એક મારણુ આપતા કહ્યું કે “ યુધિષ્ઠિર સમૃદ્ધિભરેલી આખી પૃથ્વીને જતી કરશે પણ સત્યનો ત્યાગ કરશે નહિ એવા એ પાઠવે “ હુ છતાંયે છુ ” એણે કહ્યું છે તેથી આ પ્રશ્નને “ હુ તોડ કરી શકુ તેમ નથી ” ૨-૬૧-૪૧ થી (૨) દ્રોપદીએ પોતાની દલીલો દરમિયાન કહ્યું કે તમારું રાજ્ય અને જીવન પણ ધર્મને માટે જ છે x x તમે મારા સંદિત બોમ્મ, અર્જુન અને માદ્રીપુત્રોને તમજ રાકો પણ ધર્મને કદી ત્યજો નહિ એમ હુ માનુ છુ. ૩-૩૧-૫, ૬ વ (૩) ભીમસેને પોતાની દલીલો દરમિયાન કહ્યું, “ આગેવાનોની પરિવહોમા તમારી સ્તુતિઓ અને (દુર્યોધન વ) બીજાઓની નિંદા થાય છે વળી હે મહારાજ ! માલણી અને ગુરુઓ સે ॥ મળાને તમારી સત્યપ્રતિજ્ઞાની આ વાત કરે છે કે, તમે મોડ કૃપણતા, લોભ, ભય, કામના અને અર્ધને માટે પણ કદીયે અસત્ય બોલ્યા

આવા મહાન સત્યધર્મા ધર્મગજ બ્યારે ભાગતયુક્તની મહાભયાનક કટોકટીની ઘડી આવી ત્યારે ગોવિંદ અને ભીમસેનની પ્રેરણાથી, અમત્યા ચગણુના ભયથી કગતા હતા હતા જનની આમકિતથી અને સૈન્ય મહિત પોતાના ગદ્દણુ માટે 'અશ્વત્થામા હાથી હણાયો છે' એમ ધીમેથી બોલ્યા કે બોલ્યા તો 'સાચુ' પણ અર્થ અને આચાર 'ખોટો', એટલે કે સત્યનો આભાસ બિંભો કર્યો કહી ઉપનિષદ કહે છે એમ આ માર્ગ-સત્યનો માર્ગ-અજ્ઞાની ધાર ઉપર ચાલવા જેવો કાણુ છે.' ધર્મરાજના

(નોંધ ૨ ચાકુ)

નથી '૩-૩૪ ૭૨થી ૭૪ સર' ભારત સારિ ૧ (મૃ ૨૧) મ્નો ૧૯૫ (૪) અશ્વત્થામાના વધની વાત બીમે કહ્યા પછી દ્રોણાચાર્યે આ વાતની ખા ૧ મટિ યુધિષ્ઠિરને પૂછનાતુ નમ્ની મ્થુ કારણ કે 'તે લોકના ઐશ્વર્ય માટે પણ પાથ' યુધિષ્ઠિર કનીય અસત્ય બોલે નહિ એવી દ્રોણને ચોકસ આ ૧ હતી યુધિષ્ઠિર બાળક હતા ત્યારથી જ એ સત્યવાદી છે એવી દ્રોણને ઘણા હતી, અને એટલે જ ખીખ કેાડને નહિ પણ એમને જ પૂછવાતુ તેમણે નમ્ની કર્યું '૭-૧૬૪-૬૪ થી ૬૬ (૫) સર' યુધિષ્ઠિર વચન 'હુ અસત્ય બોલવાની હામ ધરી શકતો નથી, કારણ એ મારામા છે જ નહિ' ૭ ૪૬-૨૭ 'પૃથ્વીનુ સર્વ' ધન, દેવોનુ સર્વ દિવ્ય ધન, પ્રભાવતિનો લોક, રવગ લોક અને ઘણનોક એમાનુ મ્થુ પણ હુ અધમ થી લેવાની હિન્ના મરતો નથી' ૫ ૨-૮

૩. દ્રોણ ૩ ૧૬૪- ૫ થી ૧૦૮, સર' ૭-૧૬૫-૧૦૬ થી ૧૧૫

૪. (૧) ઉત્તિષ્ઠન જાપ્રત પ્રાપ્ય વરાન્નિવોધત ।

ધુરત્ય ધારા નિશિતા દુરત્યયા

દુર્ગ પથસ્તત્ત્વયો વદન્તિ ॥ ૬૧ ઉ ૧-૩-૧૮

(૨) (સત્યના માર્ગ વિરે) 'એ મારગ જે કે ખાગની ધારે ચાલવા જેવા છે છે હતા મને તે સડેવામા સડેલો લાગ્યો છે એ માર્ગ જતા મારી ભય કર બૂંધો પણ મન નહીવી જેવી લાગી છે મારણકે અ બૂંધો કરતા હતા હુ બની ગયો છું અને, મારી સમજણ પ્રમાણે, આગળ પણ વધ્યો છું' માધીજી 'આત્મકથા' ખ '૧ નસ્તાવના પૃ ૬

અસત્યાચરણ માટે આમ કહી શકાય : આ મહાન સન્નિધિ ધર્માચરણી સત્યવાદીએ વર્ષો મુઠ્ઠી અન્યાયી રીતે દુઃખ જ સ્થોગવ્યા કર્યું—વ્યક્તિગત, કોટુંગિક, અને સામાજિક, એમ ત્રિવિધ રીતે આને છેડે મહાભારત યુદ્ધથી લાવવાનું નક્કી થયું. તેમાં દરેક વખતે શ્રીકૃષ્ણની તીક્ષ્ણ છુદ્ધિમત્તાથી પાંડવો પાગ ભિતગતા. પણ દુર્યોધનના વાક્યપ્રહારથી છ'છેકાયેલા દ્રોણાચાર્યે અધર્મયુદ્ધથી—યુદ્ધમાં અધર્મ જ હોય એમ વ્યાસનો મન છે—એક બાલુ પાડવસેનાનો ધાણુ કાઢવા માડ્યો. બીજી બાલુ અર્જુન શુરુ દ્રોણની મામે લડવા તૈયાર નહોતો. એ સમયે વિજયી પાંડવો પરાજિત બનવાની અણી ઉપર આવી ગયા. ત્યારે મુષિષ્ઠિર થોડા સમય માટે વિતવળ ધર્મ ગયા અને મહામુસીમને તેમણે આતું સત્યાભાસી અસત્ય બોલવાનું સ્વીકાર્યું. તેમાં પણ ડેવળ સ્વાર્મ ન હતો. અધર્મથી યુદ્ધ કમ્તા એક અતિરથીના માગમાથી સૈન્યના માણસોનું રક્ષણ કરવાનો પણ એક ભાવ હતો જ. આ એક પ્રસંગ સિવાય ધર્મ-રાજે કયાય અસત્યાચરણ કર્યું નથી. એ દ્વારા મહર્ષિ વ્યાસે બનાવ્યું

૫. ૭-૧૧૬-૩૩થી ૩૬, જુઓ નીચે ‘યુદ્ધ-નિર્ણયતા’ (પ્રકૃ ૧૩) શ્લોક ૧૩૦, ૧૩૧, નોંધ ૧૨.

૬. શ્રીકૃષ્ણનો દ્રોણને આશ્વાનો વિચાર અર્જુનને ન અગ્યો. બાકી બધાને પસંદ પડ્યો, અને યુધિષ્ઠિરને મહામુસીમતે ગળે હતર્યો.

एतन्नारोचयद्राजन् वृन्तीपुत्रो धर्मजय ।

अन्ये त्वरोचयन्तर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः ॥ ७-११४-७०.

= ૬. ૭-૧૧૫-૧૧૨.

૭. (૧) લાક્ષણિકને આગ ચાપી છટકતાં એક નિષાદી અને તેના પાંચ પુત્રોને તેમાં ઘરાઘાપૂર્વક રાખ્યા (આદિ ૭. ૧૩૬) એ પ્રસંગ અધર્માચરણનો ગણાય. પણ તે વખતે પાંડવો બાળક હતા તે અને સભરતઃ નિષાદ જેવી જાતિઓનો નાશ કરવો એ તત્કાલીન સામાજિક સ્થિતિમાં અધર્મ નહિ અણુતો હોય એ જ બાળત ધ્યાનમાં રાખવા જેની છે.

છે કે સત્યાચરણ ત્રુકા હોવા છતાં કેટલું દુષ્કર છે સ્વાર્થે નહિ તો પરાર્થે પણ અતિ દૃઢ મનોબળવાળાનું મનોબળ પણ ઢીલું પડી જાય અને કદાચિત્ અસત્યાચરણ કરવું પડે. તેથી સદાચારીએ હંમેશા નમ્રતાથી—નિર્ગભિમાનપણે શન્યવત્ થઈને ધર્મ આચરવો.૮

આ યુધિષ્ઠિર ગજ તે 'વ્યક્તિ' હોવા ઉપરાંત પ્રાણીમાનના હૃદયમાં વસેલી ધર્મવૃત્તિ પણ છે, ધર્મરાજ છે, ધર્મપુત્ર છે, ધર્મનો અવતાર છે. અધર્મથી કશું ય લેવાની તેઓ ઇચ્છા રાખના નથી, પણ હિંસક યુદ્ધમાં એ ધર્મવૃત્તિને ધોકુંક ચળવું પડ્યું કવિએ એ માટે એમના તર્ક તટસ્થ અને ઉદાર દૃષ્ટિ ગમી છે.૯ પણ કાર્યકારણભાવના અટળ નિયમથી એમને પગ નથી રાખ્યા. આ અસત્યાચરણથી તેમનો ગ્ય પૃથ્વીથી ચાર આગળ જિએ ચાલતો તે પૃથ્વીને અજ્ઞો—તેમની પ્રતિનિ લોકોત્તર હતી તે નાશ પામી—એમ બતાવ્યું છે, અને અંપ સમય સુધી તેમને નગ્ન દર્શન કાઢ્યું છે.૧૦

આ પ્રસંગ સાથે પૂ ગાંધીજીએ ગંભીર માદગી દગ્ગમાન બકરીનું દૂધ લેવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે પોતાને માટે લખેલા વચનોમાંથી કેટલોક

(નોંધ ૭ આજ)

(૨) ગુપ્તનાસ દરમ્યાન પાકવો ઉપનામ રાખીને વિરાટને ત્યાં રહ્યા તે પણ આપત્તિ વખતે પાલન કરાતા સંયામાસનું ઉદાહરણ છે એમાં ફરક એટલો કે આ ગુપ્તનાસ મૂળ ગરબ મુજબ અનિવાર્ય હતો, એટલે સત્યાભાસ ક્ષમ્ય હતો. સાથે ઘૂત પોતે જ કેટલું અસંયમવત્ છે તે પણ એ વસ્તુ બતાવે છે, (૩) એમાંથી ફસિલ થાય છે, અને કવિએ પણ દર્શાવે છે તેમ 'ધર્મ' અને અધર્મ—બન્નેની ગતિ દુર્વિદ્યેય છે ' ૭-૧૬૯-૩૬, એટલે નમ્રતા એ સંયાચરણનું મહાવક્ષણ છે.

૮. જુઓ 'ધર્મ' (પ્રકા ૨) શ્લોક ૨૫થી ૨૭ પૃ. ૫૧ થી ઉપર શ્લોક ૪૮નું ઉદ્ધટન, 'મદ્રવિદ્યા' (પ્રકા ૫) શ્લોક ૭૧, ૭૨

૯. યુદ્ધ અદિસમ દોન તો આત્મ ધર્મસ કટ ગ્યુ થાત નહિ એવો આ પ્રસંગો ગર્ભિતાર્થ છે.

૧૦. ૭-૧૬૪-૧૦૭, ૧૮-૩-૧૨ થી ૧૫.

ભાગ સરખાવવા માટે મૂંઝા ચોંચ છે. એ ભાગ સત્યાય-ણની દુષ્કર્તા, તથા ધર્મ અને અધર્મની સૂક્ષ્મતા ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે

‘હું પશ્યો સત્યાગ્રહની લડાઈના મોઢે માંમા જીવવાનો લોભ પેદા કર્યો, ને મેં પ્રતિજ્ઞાના અક્ષરના પાલનથી સતોષ માની તેના આ માને ઉણ્યો દૂધની પ્રતિજ્ઞા વખતે જો કે મારી નામે ગાય-જે સ જ હતા, હતા મારી પ્રતિજ્ઞા દૂધમાનની ગણાવી જોઈએ x x x સત્યના પૂનરીએ સત્યાગ્રહની લડાઈને સાર જીવવાની ઇચ્છા નખીને પોતાના નયને અખપ લગાડી

‘મારા આ કાર્યનો કંઈ હલુ સ્વાયો નથી, અને બમરીનું દૂધ છોડવાને સાર મારું ચિંતન તો ચાલુ જ છે બકરીનું દૂધ પીના રોગ દુ ખ અનુભવુ છું પણ મેંવા ક વાનો મહાસૂક્ષ્મ મોઢ મારી પૂ ઠે લાગેલો મને છોડતો નથી અહિંનાની દૃષ્ટિએ યોગ્યતા માગ પ્રયોગ મને પ્રિત છે તેમા મને આનંદ મળે છે, તે મારો વિનોદ છે પણ મને બમરીનું દૂધ એ દૃષ્ટિએ અન્યાર નથી ખૂ ચતુ, તે મને સત્યની દૃષ્ટિએ ખૂંએ છે અહિંતાને હુ ઓળખી રાખ્યો છું તેના કગતા સત્યને વધારે ઓળખુ છું અમ મને લાગે છે જો સત્યને છોડુ તો અહિંસાની ભારે ગૂંચવણો હુ કદી ન જ ઉઠી શકુ એવો મારો અનુભવ છે સત્યનું પાલન એવે સીધેવા પ્રતતા સરીગ અને આ માની ગદ્યા શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થનું પાલન અહીં મેં આ માને-ભાવાર્થને ઉણ્યો છે એ મને રોગ ખૂંને છે આ જાણુતો છતાં, માં પ્રત પગલે મારો ધર્મ શો છે એ હું જાણી રાખ્યો નથી અથવા કહો કે મને તેના પાલનની હિમ્મત નથી બને એક જ વસ્તુ છે, કેમકે શ મના મૂળમા શ્રદ્ધાનો અભાવ હોય છે ૧૧ એા ઇશ્વર, મને તુ શ્રદ્ધા દે ૧૨

૨

૫

૫

૧૧. શ્રદ્ધા બિન ધર્મ નહિ હોઈ તુલક રામાયણ ‘ઉત્તરકાંડ’ ૮૪

૧૨ (૧) ‘આ મહાયા દ્વિતીય ખંડ, પાંચમે ભાગ મં ૨૪ ૫

આ ઉદ્ધાટનમા યુધિષ્ઠિના તથા ગાંધીના સત્યાભાસી આચરણ ના પ્રનગો, એ ઈર્ષ પણ સયોગમા અન્યાયરણને હેતુનાદથી મંજુરી આપવા માટે કે તેનું સમર્થન કરવા માટે મૂકવામા આવ્યા નથી. પરંતુ સંપૂર્ણ સત્યાચારી પૂર્ણપણે નમ્ર હોય, અહંતા વિનાનો હોય-અન્યનત હોય તો જ પૂર્ણપણે અત્યાચરણ કરી શકે એ દર્શાવે છે એક જાણુ યુધિષ્ઠિર મહાયુદ્ધની વચ્ચે, અને બીજા જાણુ ગાંધીજી સત્યાગ્રહના અહિંસક મહાયુદ્ધની વચ્ચે, અગ્નિપરીક્ષામા થોડોક ઓલો ખાઈ ગયા, તે આદર્શને જોયો અને પામ્યો તેમા નહેલો સ્વદમ ભેદ પ્રદર્શિત કરે છે.

પૂ ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની લડત આત્મ સંખ્યાના લોભથી કંઈક શકાશીલ થઈને અત્યાભાસી આચરણ થઈ એટલે તેમા દિસા ભજી અને વ્રતનો આત્મા હણાયો. સત્યાગ્રહ યુદ્ધ એ, શુદ્ધ અહિંસા યુદ્ધ છે, એમ સમજીને સત્યાનન થયું હતું પણ પાળજીથી ગાંધીજીએ જ જગલા નિરીક્ષણ મુજબ 'તે ૨૫મા ૨૫ પ અને પણ અહિંસા નહોતી નળગાનો અભાવાત્મક પ્રતિકાર હતો. તેને પશ્ચિમામે જે શક્તિ છૂટી થઈ તેને લીધે હાલનો આત્મ દાવાનળ (હૃલ્યગ્રો) ભાગતમા ચાલી નહોતો છે.' (જુઓ નીચે શ્લોક ૫૨, ૫૩નું ઉદ્ધાટન-પરિણામે તેના નેતામા) પણ ધર્મનાજના જેની નળજાઈ પ્રવેશી હોય એમ સભવે એટલે 'આના મહાન પુરુષો પણ જો અન્યાય છું કરતા યાક ધ્યાક સહેજ નમી ગયા તો બીજાનું તો શું મળુ?' એમ માનીને અત્યંત અપ્રમતપણે નહેતું અને પુરુષાર્થ કવો એ આનો અર્થ છે પૃથ્વીથી

(નોંધ ૧૨ ચાહુ)

ગાંધીજીએ ગાય બેસ ઉપર ટુકાની ઘાતકી ક્રિયા કરીને દૂધ માદવામા આવે છે તે ભજ્યા બાદ અને દૂધ મનુષ્યના ખારા નથી એમ કાયમ માનતા તેથી (રાબ્દ પ્રમાણે) ગાય બેસના દૂધનો ત્યાગ કરે, સરજી આત્મકથા 'ની ખરતાવના, ૫ પ ૬

ચાર આંગળ છીએ રહેતો ધર્મરાજનો રથ ‘આ સત્યાભાસ-અસત્યા-ચરણને લીધે પૃથ્વીને અડચો,’ એમ કહીને વેદવ્યાસે અને હિન્દુધર્મે શુદ્ધ સત્યાચરણને જ પુરસ્કાર્યું છે.

આ ૧૮ રીતે શ્લોક ૪૩, ૪૪ના ઉદ્ઘાટનમાં દુઃખન્ત લોકાપવાદની ખીકથી અસત્ય જોલીને શકુન્તલાનો અસ્વીકાર કરે છે. તે તેની રૈયત પ્રત્યેની જાગૃતિનું સૂચક હોવા છતાં, કવિએ તેને તે માટે લેશમાત્ર પણ વખાણ્યો નથી. પરન્તુ સત્યના માર્ગ ઉપર સ્થિર રહેલી શકુન્તલાની સત્યપ્રિયતાનું અને તેના તેજનું બહુમાન કર્યું છે. પ્રમજનો અને પત્ની પ્રત્યેની ફરજના ધર્મણુમાં કરને લીધે સત્યથી ગ્યુત થતા દુઃખન્તને કવિએ મુનઃ સતપથે વાળીને સ્થિર થતો દર્શાવીને, ક્ષર્ષ પણ જાતના કર્મી કે કંઈક શુભ કરવાના આશયથી પણ અસત્યાચરણ ન કરવું એમ સૂચવ્યું છે. (સર ‘ભારતસાવિત્રી’ પ્રકરણ ૨૧નો શ્લોક ન જાણ કામાજ્ઞ ભયાન્ન લોભાત્’).

અહિંસા

૫૦. યથા ભાગવદેઽન્યાનિ પદાનિ પદગામિનામ્ ।

સર્વાણ્યેવાપિધીયન્તે પદજાતાનિ કૌઞ્જરે ॥ ૧૨-૨૨૭-૧૮.

૫૧. एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपिधीयते ।

અમૃતઃ સ નિત્યં વસતિ યોઽહિંસાં પ્રતિપચતે ॥ ૧૨-૨૨૭-૧૯.

જેમ હાથીના પગલામાં બીજાં સર્વ ચાલનાર પ્રાણીઓનાં
પગલાં ઢંકાઈ જાય છે^૨—સમાઈ જાય છે તેમ અહિંસામાં સકલ

૧. (૧) = ૧૩-૧૧૪-૧અબકઃ યોગસૂત્ર ઉપરથી જ્ઞાનિમાં (સૂત્ર
૨-૩૦) યમો વિધેના સૂત્રમાં નાજોછ ભટ્ટે આ શ્લોક, અને
બ્યાસે બ્યાસભાષ્યમા આ શ્લોક તથા ૧૨-૨૩૭-૧૬નાં બે
અરણ્ય ટાંક્યાં છે.

(૨) સર્વ કર્મણા મનસા વાચા સર્વભૂતેષુ સર્વદા ।

અત્રેદાજનનં પ્રોક્તમહિમાન્વેન યોગિભિઃ ॥

(યોગસૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમા 'માત્રયક્ત્રમ સંહિતા 'નું
વચન. પા. યો. ભાષ્ય પૃ. ૨૫૨)

મન, વચન અને કર્મથી સર્વ ભૂતો પ્રત્યે ક્રોધગની હિંસા ન કરવી તેને જ
યોગીઓ અહિંસા કહે છે.

૨. પૂ. ગાંધીજીએ સને ૧૯૪૪/૪૬ આસપાસના ગાળામા અહિંસા વિશે
'હરિજનબંધુ'મા લખના જણાવેર આ જ ઉપમાનો ઉપયોગ કર્યો હતો એવું
રમણજી છે. એમના વિપુલ સાહિત્યમાથી આ સંદર્ભ કેાઈ મેળવી આપશે તો
આભાર થશે.

ધર્મનો અર્થ—તત્ત્વ સમાર્થ બાંધ છે (આમ સમજીને) જે અહિંસાનું પ્રતિપાદન કરે છે તે નિત્ય અમૃતમાં—મોક્ષમાં વસે છે.

‘વ્યાસ—શુક સંવાદમાં’^૩ મંન્યાસાશ્રમનાં કર્તવ્યોનું વિવેચન કરતાં, અહિંસાધર્મની સર્વોપરીતા બતાવી તેમાં આ બંને શ્લોક આવે છે.^૪ ધર્મનું સદ્માતિશ્લેષ સંશોધન કરતાં કાન્તદશા ઋષિને અહિંસા—તેના અભાવાનુભવ રૂપમાં (negative) સંપૂર્ણ વૈરભાગ, અને ભાવાનુભવ રૂપમાં (positive) આરદ મૈત્રીભાવ^૫ વ્યક્તિગત અંગત મૈત્રી નહિ જ પણ સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે સમભાવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો નિરપેક્ષ મૈત્રીભાવ—દેખાઈ. પણ દૈનિક કઠોર જીવનસંધર્ષવાળા કાર્યક્રમમાં આ મહાન ધર્મ આચરવો અતિશય દુષ્કર હતો. તેથી આશ્રમધર્મનાં ત્રણ પગથિયાં—શ્રદ્ધાચર્ય, શૃદ્ધસ્થ અને વાનપ્રસ્થ—દ્વારા વિકસિત પામેલા હૃદયથી છેવટે સંન્યાસ દીક્ષા લઈને કે, શરૂથી જ વિકસિત બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરૂષે આનું લગભગ પૂરું આચરણ કરી શકે એ આશયથી યતિવૃત્તકથનના અધ્યાયમાં અહિંસાની સર્વોપરિતા—ધર્મ તરીકેની, કર્તવ્ય તરીકેની સર્વોપરિતા બતાવતાં વચનો મૂક્યા છે. સંપૂર્ણ અહિંસાપાલન માટેનો વિચાર કરતાં દેહધારી ઓછામાં ઓછી હિંસા કરીને અને વધુમાં વધુ

૩. જુઓ ‘ધર્મ’ (પ્રક્ર. ૨) શ્લોક ૨૪નું ઉદ્દાહરણ, પૃ. ૩૭ મી.

૪. એ વિભાગમાં ત્રણ દેવા બ્રાહ્મણ વિદુઃ ૧: ચરણવાળા સાત શ્લોકો છે. એમાં પરિમિત્ત્વા અર્થાત્ સંન્યાસ, બ્રાહ્મણ અર્થાત્ બ્રહ્મનિષ્ઠ, ત્રિશુક અર્થાત્ સંન્યાસી અને વિમ્બ અર્થાત્ અંતરિમ્બિઓનો ઉત્તમ પ્રકંપ અનુભવનાર એ શાબ્દો એક જ અર્થમાં વપરાયા છે.

૫. કોઈ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ. મૈત્રીભાવ રાખીને ચાલવું. આ જીવન ધારણ કરીને કોઈની સાથે વૈર કરવું નહિ. ૩-૨૦૩-૪૫ વગેરે. મૂળ શ્લોક જુઓ, ‘ધર્મ’ (પ્રક્ર. ૨) શ્લોક ૪૧, નોંધ ૧, પૃ. ૮૫.

પ્રેમાળ બનીને પગમાત્રાને પામે, તે માટે એ યુગમા સન્નાસાશ્રમમા અહિંસા પાલનને અર્વંથી વિરોધ અવગ્રહ મળતો હતો એ અગાધ મૈત્રીલાવ, પન્ન કૃણા અને રેગત્યાગનો સક પ, ૬ અને તેની સિદ્ધિ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ દેહધારીથી સપૂર્ણ પાગ પડે એમ નથી એવું જણાતા, દેહધામ્યુમાથી મુક્તિ, જન્મમગ્ન્યુના રેનામાથી મુક્તિ, (૧ મોક્ષ)નો વિચાર ઉદ્ભવ્યો છે ૭ નિરપેક્ષ, અક્રાંટ, અગાધ પ્રેમસાગરમા લીન, એકતાન થવાનો એ મહાવિચાર છે અને એથી મહાશક્તિ પણ છે એ શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય ૧૭ નગરેપનાળી વ્યક્તિ પછી ગમે તેટલી મહાન કેમ ન હોય, ચાહે તો દેવ હોય તો પણ, આવા અહિંસાર્થોની ગતિ-વર્તન પારખી શક્તી નથી ૮

૬. (૧) હપર ટાકેવા સુખાપિતો (૧૨-૨૭ ૧, ૧૦)ની તદન આગળનો જ આ શ્લોક વાંચો

અમય સર્વભૂતેભ્યો ભૂતાનામમય મત ।

તસ્ય દેહાદિમુક્તસ્ય મય નાન્તિ કુતધન ॥ ૧૦-૨૭-૧૭

(જુઓ 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રૃ ૫) શ્લોક ૬૩, ૬૪ની નોંધ ૧, સર ૨ મતુ ૧-૪૦)

સવ ભૂતોથી અમય રહેનાર અને સવ ભૂતોને જનાવી અમય નથી એવા (હનતા જ) દેહથી વિમુક્તન ક્યા ય ભય નથી

(૨) સર ૨ 'મરતા પડેલા બન મરી, પછે > રેડેશે તે હરિ
('અખાના ૬૨૫ ' ૧૩૬)

૭. હાલમા કેટલેક ઠેમો પ્રચલિત જઃ વિચારમત્સૂત્રી અનુસાર વ્યક્તિના 'મોક્ષ' અને 'જન્મ મરણના કેરામાથી મુક્તિ અ સ સારના મોમાથી પોતે અકલાઅ જ પ્રતી જવાની રનાથી મનાવૃત્તિના અર્ધમા હપદેગાય ૭, સમજવાય છે અનુ-ય વિચારધારાના રૂપયો ૧૫ આ નેક હાલત છે

૮ મર્ત્યભૂતામમૂતસ્ય સમ્યગ્ભૂતાનિ વદયત ।

દનાપિ માગ મુચન્તિ અરદમ્ય પર્વણ ॥ ૧૨ ૨૫૪ ૩૨ ૨૬૧ ૧૧,

૧-૧૧૮ ૭, ગ ૬૨૫ ૩૨ ૨૬૧ ૧૧ ૧૨ ૨૩૧ ૨૩

ધર્મવ્યાધિ એના વક્ત-યમા અદિનાને, સત્યના પ્રતિષ્ઠિત એવો
પરમ ધર્મ કહ્યો છે. જોમેધ યતમા વૃષભને મૃત્યુ પામેલો જોઈને
નિર્વેદ પામેના ગજ વિચખ્તુએ દિસક યજ્ઞોનો નિરોધ કરના અહિંતાને
જ તર્વ ધર્મો કરતા શ્રેષ્ઠી છે. ૧૦ એ ‘વિચખ્તુગીતા’ માલત્યા પક્ષી
મુધિષ્ટિ, ‘સપૂર્ણ’ અહિંસા પાલનથી શરીરનિર્મલ કેની રીતે ચી
શકે?’ એમ પૂછતા પિતામહે, ‘જે રીતે વર્તવાથી શરીર કુખી ન
થાય અને મૃત્યુ ન પમાય એવી રીતે ગજ પ્રમાણે અહિંસાનું આચરણ

(નોંધ ૮ આશુ)

જે સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા જન્મે છે, જે પ્રાણીઓને સમ્યક્ જુએ છે,
એવા (પરમ) પદના અભિલાષી (પાત્ર) પદ વિનાના—પગલાની, રસ્તાની
નિશાની વિનાના—મુકપની ગતિથી દેવો પણ મોહ પામે છે

(જુએ ૧૨-૧૫૪-૨, ૧૭૪-૧૬, ૨૩૧-૨૪ હ ‘આકાશમા ઉડતા
પક્ષી અને જળમા ફરતા માલ્લાની જેમ જ્ઞાની પાછળ પગલું નથી મૂકતો,
આકાશમા ઉડતા પક્ષીની ગતિની ઉપમા માટે સરંધ્રમ ૬૨, ૬૩)

૬. (૧) અહિંસા વરમો ધર્મ જ ચ સત્યે પ્રતિષ્ઠિત । ૩-૧૬૮ ૧૬, ગદ્ય,
ગ=૧૩-૧૧૬-૧ ૧૧૭-૫૭

(૨) સરંધ્ર ગાધીજી, ‘હતા અહિંસાને સાધન ગણીએ, સત્યને
સાધ્ય ગણીએ સાધન આપણા હાથની વાત છે તેથી અહિંસા
પરમ ધર્મ થઈ, સત્ય પરમેશ્વર થયું સાધનની ફિકર કર્યા
કરીશુ તો સાધ્યના દર્શન કોઈકે દિવસ તો મરશુ જ હ’
‘મ ગજમલાત’, પૃ ૭

(૩) ઉપર નોંધ ૧મા દર્શાવેલા સદર્ભવાળા વિભાગમા (૧૩-અ
૧૧૬ થી ૧૧૭)મા સભક્ષણત્યાગ વિષે ભારપૂર્વક કહેવાયું
છે તેમા જ ૧૧૭ ગ્રંથી ૪૧ મુધી અહિંસાની પ્રશંસા
કરતા છેવટે મહુ છે કે સો વર્ષે પણ અહિંસાના ગુણોનું
વર્ણન પૂરું કરવું રાક્ય નથી

૧૦. અહિંમેવ જિ સર્વેભ્યો ધર્મેભ્યો જ્યાવલી મતા । ૧૨-૨૫૭-૬

કરવું. '૧૧ એવો જવાબ આપ્યો છે. તેમાં સામાન્ય માણસને અનુક્રમે અહિંસક બનવાનો રસ્તો બતાવ્યો છે.

આપણા જમાનાના મહાન અહિંસક ગાંધીજીએ અહિંસાને વારંવાર પરમ ધર્મ અને સર્વોચ્ચ આદર્શ કહ્યો છે. ૧૨ વળી પોતાને વિષે લખતાં કહ્યું છે 'અહિંસાનું' જાત્રા લક્ષણ પ્રેમ છે-અવૈર છે, મને દંદ વિશ્વાસ છે કે હું પ્રેમથી જીભગર્થ રહ્યો છું. મને સ્વાપ્ને પણ ડાઈના પ્રત્યે વૈરભાવ હિંપત થયો નથી. '૧૩ આવો વ્યાપક પ્રેમ જેના સત્યશોધનનું મૂળ છે તેવાની અહિંસા એ મહાશક્તિ છે. પરમ ધર્મ છે, 'હાથીનું પગલું' છે.

૫૨. સમસ્તમિદં તપ્સ્યત્વા સમ્યગેવાવધાર્યતામ્ । ૧૪-૪૯-૨

૫૩. અહિંસા સર્વમૂલનામેતત્કૃત્યતમં મતમ્ ।

પૃતત્પદમનુદ્વિગ્નં વરિષ્ઠં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ ૧૪-૪૯-૩

૫૪. જ્ઞાનં નિઃશ્રેયસઃ પ્રાહુર્વૃદ્ધા નિશ્ચયદર્શિનઃ ॥^૧

તસ્માજ્જ્ઞાનેન શુદ્ધેન મુચ્યતે સર્વપાતકૈઃ ॥ ૧૪-૪૯-૪

આ સર્વ સાંભળીને તેનો તમે સમ્યક્ વિચાર કરજો, કે સર્વ પ્રાણીઓ માટે અહિંસાને શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય માનેલું છે.^૨ આ પદ ઉદ્દેગરહિત છે, સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મલક્ષણ છે.

૧૧. ૧૨-૨૫૭-૧૨, ૧૩.

૧૨. જુઓ ઉપર નોંધ. ૬ (૨); જુઓ *Non-violence in Peace & War, Vol. II. P. 68, ૪.*

૧૩. 'ધર્મમંથન' પ્રક. ૩. પૃ. ૨૨.

૧. (૧) સ૨૦ દર્મ નિ શ્રેયસ પ્રાહુર્વૃદ્ધા નિશ્ચયદર્શિનઃ । ૧૨-૧૫૪-૭; કેટલીક મતોમા 'નિશ્ચયદર્શિન. પાઠાતર છે; (૨) સ૨૦ ૧૪-૪૭-૧.

૨. સ૨૦ આપીજી 'સત્યકે દર્શન વગેર અહિંમા કે હો હો નહીં મરુને । ત્રિણી લિયે કહા દે કિ અહિંમા પરમો ધર્મ ।' 'નિત્ય મનન' તા ૨૧-૧૧-૪૪, પૃ. ૪.

(માયો) નિર્ણય શુ તે દર્શન કરનાર-મિદ્ધાત સ્થાપનારા
 ઋષિઓ-વૃદ્ધો કહે છે કે (અહિંસા વિશેનુ આ જ્ઞાન)
 એ જ પરમ કથ્યાણુકારી જ્ઞાન છે, તેથી જેમને આ શુદ્ધ
 (અહિંમાનુ) જ્ઞાન થાય છે તે સર્વ પાપોમાથી છૂટી જાય છે

‘અનુગીતા’ ૩મા ઋષિઓ અને બ્રહ્માના સવાદમા ઋષિઓએ
 બહુસખન આચાર્યોના ધર્મવિષયક વિલિખ મતો ટાકીને બ્રહ્માને પૂછ્યું
 કે “અમે ગૂચવાઈ ગયા છીએ તો આમા કય શુ ? તે અમને
 જણાવો” ૪ ત્યારે બ્રહ્માએ સર્વ મતોનો ગૂચવાડો દૂર કરીને કળની

૩. આશ્રિ અ ૧૬થી ૫૦ સુધી ‘અનુગીતા’ ૩મા અ ૩૫થી ૫૦ સુધી
 ‘શુક્ર અને શિષ્ય સવાદ’ અતર્ગત બ્રહ્મવિદ્યાના અનેક અંગો વિશે ચર્ચા
 કરતો બ્રહ્મા અને ઋષિઓનો સવાદ છે. શુક્ર અને શિષ્ય ના ૩૫૦થી મનુષ્યના
 આત્મા અને મનનો સવાદ છે—જ્ઞાન વિજ્ઞાનનુ તત્ત્વ દર્શનનુ આત્મચિંતન,
 ‘આત્માવડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો’ એ ગીતાવાક્યના ભાષ્યરૂપ ચિંતન ■

૪. ૧૪ ૪૮-૨૬ થી ૨૬ ઋષિઓના મતમા ટાકેલા મતો પૈકી ચોડાક
 નમૂના રૂરે અહીં આપ્યા છે. દેહોત્સર્ગ પછી પણ ચૈતન્ય રહે છે એમ
 માનનાર, ચૈતન્ય નથી રહેતુ એમ માનનાર, બધ સંસારરૂપક છે એમ
 માનનાર બધુ અસિદ્ધિ ધપણે નિશ્ચિત માનનાર નિશ્ચયવાદીઓ, જગત નિત્ય
 છે એમ માનનાર, જગત અનિત્ય છે એમ માનનાર, કંઈ છે જ નહિ એમ
 માનનાર થન્યનાદીઓ, છે પણ ક્ષણિક છે એમ માનનાર અદ્વૈત છે પણ
 દ્વૈતરૂપે બ્રહ્મ થયુ છે એમ માનનાર, દ્વૈત અને અદ્વૈત બધ મિશ્ર થયુ છે એમ
 માનનાર, એજ બ્રહ્મ જ છે એમ માનનાર, અસાધારણ કર્મો સર્વનુ મારણ
 છે એમ માનનાર અનેક પરમાણુઓ કારણ છે એમ માનનાર વગરે વગરે
 ૧૪-૪૮-૧૪ થી

બૌદ્ધ સદર્શો ઉપરથી પાસિ ત્રાહિત્યના કાળમા બૌદ્ધધર્મ સહિત જુદા
 જુદા ત્રેસક પ થી હયાત હતા. બૌદ્ધો સિવાય ખાસક પ થ જુદો પ્રુ જ ૫
 ૧૧૫, ‘સુતનિષાત’મા સંખ્યયુગ આપા ૨૬, ‘દીધનિકાયમા’ બ્રહ્મભલસુત
 (૧-૧-૨)

આશા વગર અહિંસાના આચરણને સર્વશ્રેષ્ઠ કર્મ તથા ધર્મલક્ષણ તરીકે વર્ણવ્યું. એની ઓથે ઓથે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કે સમતાપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય તે પછીથી વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું.

મતપંથોના આ જળરદસ્ત ગૂંચવાડાને પાઠ કરવા માટે અહિંસા (સર્વત્ર સમાન પ્રેમભાવ) એ એક જ આચરણીય મૂળમૂલ ધર્મ તરીકે બ્રહ્માએ-મહાભારતકારે-જાણાવીને હિંદુધર્મની સર્વ શુભ વસ્તુને પોતાનામાં સમાવી દેનારી વિશાળ ભાવનાનો પરિચય આપ્યો છે.^૫ એ

જૈન સંદર્ભો હપરથી ૩૬૩ ધર્મપંથો-પાવણ્ડાના ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૮૦ ક્રિયાવાદી (=આત્મવાદી), ૮૪ અક્રિયાવાદી (=અનાત્મવાદી), ૬૭ અજ્ઞાનવાદી, ૩૨ વૈનયિક-વિનયવાદી (સર્વધર્મસમભાવી) કુલ ૩૬૩. ૧૨મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લખાયેલી મલયગિરિની વૃત્તિ સહિત 'નન્દીસૂત્ર' સ્. ૪૬. 'શ્રુતજ્ઞાનાધિકાર'માં દ્વાદશાંગી વર્ણનમાં; 'સૂત્રકૃતાંગ' પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ અધ્યયન ખારમું. આખા ય અધ્યયનમાં દ્વાદશાંગી વર્ણનમાં આ પંથોનું નિરૂપણ છે. 'આચારાંગ' પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ ૧-૧૦૩ની નિયુક્તિ-માં પણ ૩૬૩ મત વિષે વિવેચન છે. 'સૂત્રકૃતાંગ'નો ઉલ્લેખ વધુ પ્રાચીન હોઈ વિશેષ મહત્વનો છે. જૈન સંદર્ભોમાં ઝીણી ઝીણી વિગતોમાં જુદા પડતા એક જ પંથના મતોને પણ અલગ ગણીને આવરી મોટી સંખ્યા બનાવી હોય એ બનવાભેગ છે. આ ઉલ્લેખો હપરથી પ્રાચીન ભારતમાં જ્ઞાનની અને 'વિજ્ઞાન'ની (અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનની) ધણી શાખાઓ-માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનની નહિ-તું વિવિધ રીતે સંશોધન થયે જતું હતું, એમ થોપ્પું જણાય છે.

૫. (૧) જીએ 'Hindu Dharma' by Gandhiji, p. 4. Chapter 2 'What is Hinduism?' & Chapter 3 'Hinduism All Inclusive.'

(૨) 'Hinduism was like a mighty ocean which received and absorbed all religious truths...' 'હિંદુધર્મ જેમાં સર્વ ધાર્મિક સત્યો સમાયા છે અને શોષાઈ ગયા છે એવો ગતિવંત મહાસાગર છે.'

—જીએ Non-Violence in Peace & War, p. 340. Chapter

સાથે જ અદિત્યા એકને જ, આ-માને દીવે લઈ જનાર મહાશક્તિ તરીકે સ્વીકારી છે. એ મહાશક્તિ કેટલી જગ-દગ્ધ છે, એનું કંઈક ટેલું વિસ્તીર્ણ છે,^૧ એના સ્વ-પાતિસ્વરૂપ પાત્ર ન કહેવાય એવા આચરણે પણ ટેલું મહાન કંઈ આપ્યું છે,^૭ એ અદિત્યાધર્મને આચરણમાં મૂકવા માટે ગિરિ-ધી પ્રવળ કરનાર ‘ભગીરથ’ પૂજ્ય ગાંધીજીએ તેમના મૃત્યુના ઓગણત્રીજ દિવસ પહેલાં તા. ૧-૧-૪૮ એ લખેલા નીચેના લેખ ઉપ-ધી જણાવ્યો છે.

ગાંધીજીએ હિંદની આઝાદી માટેની સત્યાગ્રહની લડતને ‘અબા વાત્મક પ્રતિકાન્ક’ જેવી ગણાવેલી તેવા અખગારી અહેવાલથી વ્યથિત થઈને એક મુરોપિયન મિત્રે ગાંધીજીને દર્દભર્યો પત્ર લખ્યો હતો. જવાબમાં તેમણે લખ્યું “તમોએ જણાવેલો અહેવાલ મેં જોયો નથી ગમે તેમ મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે કાંઈ પણ અર્થમાં અદિત્યાની નિષ્ફળતા અંગે નથી. (પણ અત્યાગ્રહની લડત માટેની ભાગતની લડત) પણ જેને હું જૂનથી અદિત્યા મમજતો હતો તે સ્વ-પમાં સ્વ-પ અંશે પણ અદિત્યા નહોતી પરંતુ નમજાનો અભાવાત્મક પ્રતિકાન્ક હતો. એવું બહુ મોટું ઘર્ષ ગ્રયું ત્યાં સુધી ૨ સમજી શક્યો નહિ તે અંગે છે હન્સા

૬ સમ્રાટ યુધિષ્ઠિરના ભાગ્ય અશ્વમેધ કરવા એ ગરીબ પ્રાણીના કુદબત્તુ લગભગ બંધેર (પ્રસ્થ) સાથેનાતુ દાન, અતરથી કેન્દુ જેમાં હિંસાને અગમ્ય નહોતો, કેટલાય પાણી વધાઈ શ્રેષ્ઠ છે, એમ સમ્રાટ દર્શાવ્યું છે એ આગ્રેય પ્રસન્ન અનેક દષ્ટિએ જોઈને મનન કરી શકાય છે આશ્ચર્ય - અ ૬૩ થી ૬૬

૭. (૧) ન-^૦ સ્વપ્નમયમ્ય ધમમ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ ॥

૬-૨૪-૪૦, ગીતા ૨-૪૦

(૨) ભારતની રાજકીય આઝાદી ત્રીજી કૃતિ અદિત્યક સત્યાગ્રહને લીધે મળ્યું છે

૮. બધા મૈ સમાપ્ત લખાણ મારું છે

ત્રીસ વર્ષથી નળગાઓએ (સન્યાસદથી) પ્રતિકાર કર્યો તેને પરિણામે જે શક્તિ છૂટી થઈ તેને લીધે હાલનો આંતર દાવાનળ (હુશ્વડો) ભાગ્યમાં ચાલી રહ્યો છે. એટલે હાલ વિશ્વમાં ફાટી નીકળેલી હિંસાને જોવાની વાસ્તવિક દૃષ્ટિ એ છે કે સામર્થ્યવાળાની અનિર્ણિત અહિંસાની કાર્યપદ્ધતિ હજી સુધી સંપૂર્ણપણે ગ્રાધાઈ નથી. એક આહિંસ જેટલી અલ્પ અહિંસક શક્તિ પણ કહી નક્કામી જતી નથી. તે માટે મારે મારી જતનની કદી ખુશામન કરવી જોઈએ નહિ—અત્રે તમારા જેવા મિત્રોની એવી માન્યતાને ટેકા આપવો જોઈએ નહિ—કે મેં કંઈ વીર્યવંત અને દાખલારૂપે જતાવી શકાય તેવી અહિંસાને મારા આચારમાં ઉતારી દેખાડી છે. જે કંઈ હું દાવો કરી શકું તે એટલે જ કે એક પણ પણ થઈયા વિના હું મારા મુકામ પ્રત્યે ડંકારી ગયો છું. (મારી) આ કબૂલાત તમને અને તમારા જેવા મિત્રોને અહિંસા પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને મજબૂત કરનારી અને એ માર્ગ ઉપર આચરણ કરવા અકપી ગતિ કમવનારી નીવડવી જોઈએ.૯

૯. "I have not seen the report you refer to. In any case, whatever I have said does not refer in any way to failure of અહિંસા but it refers to my failure to recognize, until it was too late, that what I had mistaken for અહિંસા was not અહિંસા, but passive resistance of the weak, which can never be called અહિંસા in the remotest sense. The internecine feud that is going on today in India is the direct outcome of the energy that was set free during the thirty years of action of the weak. Hence, the proper way to view the present outburst of violence throughout the world is to recognize that the technique of unconquerable non-violence of the strong has not been at all fully discovered as yet. Not an ounce of non-violent strength

આ બધાનો અર્થ એ છે કે અહિં આ એટલે માત્ર અભ્યાસાત્મક પ્રતિકાર નહિ, ઇર્ષ પશુ પ્રાણીને દુ ખ ન દેતું તે નહિ, ભત્રું કરનારનું અને ખૂરુ કરનારનું ભત્રું કરતું તે નહિ, અથવા ભવિષ્યમાં ઇર્ષ ખૂ-કગનાર નીકળે તો તેનું ભણુ કરીએ એવો વિચાર નાખવો તે નહિ, પરંતુ સત્યશોધન અર્થે—(ઈશ્વર પ્રાપ્તિ અર્થે—આત્મસાક્ષાત્કાં અર્થે)—આસ્તે આસ્તે (આ ‘આસ્તે આસ્તે’ પ્રસંગે મનોવેગ જોટતું કે એથીએ વિશેષ અકપી હાઈ શકે^{૧૦}) પ્રેમસાગરમાં લીન થવાની એની પ્રક્રિયા છે કે જેમાં ઇર્ષનું ભત્રું ખૂરું કરનાનો ઇચ્છનાનો, ક્ષાઈને ય દુ ખ દેનાનો, ક્ષાઈનો ય પ્રતિકાર કરનાનો એમાં અવકાશ નથી આવી અહિંસા સિદ્ધ કરનાર વી ને આણીનો પ્રસંગ—કટોકટીનો પ્રસંગ—આવે જ નહિ ^{૧૧}

(નોંધ ૬ ચાલુ)

is ever wasted I must not, therefore, flatter myself with the belief nor allow friends like you to entertain the belief—that I have exhibited any heroic and demonstrable non violence in myself All I can claim is that I am sailing in that direction without a moment's stop This confession should strengthen your belief in non violence and spur you and your friends like you to action along the path *Non violence in Peace & War, Vol II Chapter 200 P 327, 328*

૧૦. જુઓ ઈંગ લે ૪ ‘આત્મતત્ત્વ મનથીએ વધારે વેગવાળું છે

૧૧. આણીનો પ્રસંગ ન આવે, કારણ ‘આણીનો પ્રસંગ’ મનુષ્યની મનની સ્થિતિ ઉપર અવલંબિત છે એટલે ‘અહિંસક’ની માનસિક સ્થિતિ એવી હોય કે ગમે તે પ્રસંગ અને તોપણ તેને હલાવી શકે નહિ અથવા ‘અહિંસક’ ન થયો હોય અને પ્રબળ ‘સાધક’ હોય તો જે જે પ્રસંગ અને તે જગતની દૃષ્ટિએ ગમે તેવા હોય પરંતુ ‘સાધક’ ને માટે તો ઈશ્વરે પોતાના આત્મરત્ન કાર્યદક્ષમતા નક્કી કરવા માટે કરેલા પ્રયોગ હોય, અને ‘અહિંસક’ માટે લોકસ મહાર્થ, લોકસિદ્ધાન્ત ઈશ્વરે પૂરેલી તક હોય

કાગળ કે તેની ચઢાયમા મહાન ઈશ્વરી શક્તિ અહિંસા સદાય જીવી હોય છે, જેને લીધે મગણ કે જીવન જે આવે તેને એ શાંતિપૂર્વક ભેટવાને તૈયાર હોય છે. આ થઈ સિદ્ધ અહિંસકની વાત.

પણ તે ન થવાય ત્યાં સુધી શું? ત્યાં સુધી અભાવાત્મક પ્રતિકાર, અન્યાયનો પ્રેમપૂર્વક પ્રતિકાર, કોઈ જૂરાનું કળાગ્નો પણ ભસ્તું કરવાનો વિચાર, ભયથી ભાગવા કળા શ્રેષ્ઠ એવો હિંસક પ્રતિકાર, વગેરેને ત્રેણીવાળું વિકાસક્રમમા સ્થાન છે, અને હતાશ થયા કે હાર્યા વિના અનાસક્તપણે એ માર્ગે સતત ચાલ્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તે અહિંસા સિદ્ધ કરવાનો અને તે દ્વારા ઈશ્વરદર્શન કરવાનો એક મહત્ત્વનો છે.

યોગસૂત્રકારે અહિંસા માટે લખતા જણાવ્યું છે કે—

અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સંનિર્ઘા વૈરત્યાગઃ ॥ યો. સૂ. ૨-૩૫.

‘અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા (ચિત્તમા દૃઢ) થતા તેની આગળ (સર્વ પ્રાણીઓના ચિત્તમાથી) વૈરવૃત્તિનો ત્યાગ થાય છે.’ પોતા સમેત સર્વ પ્રાણીઓના ચિત્તમાથી વૈરવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાના મહાન અહિંસા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? તે માટે આ સૂત્રની અગાઉના સૂત્રો જોવાથી બહુ વિશદ રીતે, આ સૂત્રની સૂક્ષ્મતા, અનુભૂત સમ્યક્ અને ચિત્તશુદ્ધિ કેટલી હદ સુધી જરૂરી છે, અને જ્યાં એ જરૂરી ચિત્તશુદ્ધિ હોય ત્યાં શુદ્ધ પ્રાણી શક્તિનું અદ્ભુત પ્રકટીકરણ કેવી રીતે થાય તે સમજાય છે. આ વધી તે સૂત્રો અને તે ઉપરના વ્યાખ્યાનનો સા-૧૨

વિતર્કભાષણે પ્રતિપક્ષમાગમ ॥ યો. સૂ. ૨-૩૩.

યોગના સાધનમા વિઘ્ન કરે એવા વિતર્કનો પ્રતિપક્ષભાવના-વિરુદ્ધ પ્રકારની ભાવનાથી નાશ કરવો.

૧૨. ‘યોગસૂત્ર’ ઉપર ભાષ્ય લખનાર વ્યાસ નામધારી કોઈ મોટા યોગી મં ભાવના વ્યાસ અને આ વ્યાસ જુદા છે.

વિતર્કાં દિંસાદયઃ કૃતકારિતાનુમોદિતા લોભગ્રોધમોહપૂર્વકા મૃદુ-
મપ્યાધિમાત્રા દુસામાનાનન્તપન્ના કૃતિ પ્રતિવક્ષમાગમ્ ॥

ચો. મુ. ૨-૩૬.

દિંસાદિ વિતર્કો ને લોભ, ક્રોધ અથવા મોહપૂર્વક કયાં હોય, કન્યા
દોષ કે અનુમોદન આપ્યું હોય તે; મૃદુ અર્થાત્ અપ, મધ્યમ કે અધિક
પ્રમાણમાં દોષ તો પશુ દુઃખ અને અગ્નિરૂપી અનંત દેશોને આપ્યા
કરે છે એમ વિચાર્યું એ પ્રતિપ્રશ્નભાવના

આ મૂળ ઉપર લાખ્ય કરનાં શ્રીમાન વ્યાસ કહે છે—ત્રણ પ્રકારની
મુખ્ય દિંસા, કરેલી કંગવેલી અને અનુમોદેલી, એ ત્રણના ત્રણ વિભાગ,
લોભથી માસ તથા આગ્રા માટે, ક્રોધથી અપકાર કરવા માટે, અને
મોહથી ‘મને ધર્મ થાય’ એમ માનીને, એમ નવ. ૧૩ તે દરેકના પાછા
ત્રણ વિભાગ: મૃદુ, મધ્યમ અને અધિક, એટલે સત્તાવીસ. તે દરેકના
ત્રણ વિભાગ: મૃદુ મૃદુ, મૃદુ મધ્યમ અને મૃદુ અધિક; મૃદુ મધ્યમ,
મધ્યમ મધ્યમ અને તીવ્ર મધ્યમ; મૃદુ તીવ્ર, મધ્યમ તીવ્ર અને અધિક
તીવ્ર—એમ કુલ એમ્પાદી પ્રકારની દિંસા. અને એ બધીયેના નિયમ
વિકલ્પ અને સમુચ્ચય અનુસાર અમંજ્ય ભેદો થાય. ૧૪ એ પ્રમાણે
સહમાતિસૂક્ષ્મ અને સ્વસ્થાતિસ્વસ્થ દિંસાને ને જીતે તે ધીર છે.

૧૩. યદ્દોષા ભોગ ધરવા, દેવી વ.ને ભોગ ધરવા, અન્ય ધર્મોની પણ
કુરબાનીઓ, ધાર્મિક હુજો (Crusades), કહેવાતા ધાર્મિક રમખાણો, અને
છેલ્લે ગાંધીજીની હત્યા, ધર્મ માટેની દિંસાનાં હાલદરણો છે.

૧૪. (૧) આ ભેદો સત્ય વગેરે તમામ યમનિયમોના વિપર્યોને સામ
પડે છે એમ ભાષ્યકાર જણાવે છે.

(૨) નિયમ સામાન્ય નિયમ (Rule) પ્રમાણે નિશ્ચિત કરેલ
દિંસા માટેનો વર્ગ.

વિકલ્પ = દિંસા કરાય અને ન મે કરાય.

સમુચ્ચય = નિયમ અને વિકલ્પ આ બંનેનું એકત્રીકરણ.

પ્રલવિધા

૫૫. દ્રષ્ટીશ્ચ વિવિધાઃ પ્રાપ્ય ક્રતુંશ્ચૈવાસદક્ષિણાન્ ।

નૈવ પ્રાપ્નોતિ બ્રાહ્મણ્યમભિવ્યાનાત્કથંચન ॥ ૧૨-૨૪૩-૪

૫૬. ન યોન્નિર્નાપિ સસ્કારો ન શ્રુતં ન ચ સતતિઃ ।

કારણાનિ દ્વિજત્વસ્ય યુત્તમેઽ તુ કારણમ્ ॥^૧ ૧૩-૧૩૧-૪૯.

૧. (૧) શુદ્ધ ચારિત્ર્યનુ સમર્થન કરતો આ શ્લોક, મં બાંમ્બા દેખાતા બે મુખ્ય મતો-જન્મદ્વારા પ્રાપ્ત 'જડ' શ્રેષ્ઠતા અને વૃત્તદ્વારા પ્રાપ્ત સાચી શ્રેષ્ઠતાનો સમન્વય કરી મધ્યમમાર્ગ કાઢતા વિભાગભાષી લીધો છે. એમાં અનુક્રમે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો જન્મે શ્રેષ્ઠ છે એમ બતાવ્યું છે. પણ જો તેઓ ચારિત્ર્યવાન ન હોય તો શુદ્ધ જેવા છે એમ કહ્યું છે (૧૩-૧૩૧-૪૯) અને શુદ્ધ જો ચારિત્ર્યવાન હોય તો (ખીન જન્મે) બ્રાહ્મણત્વને પામે છે (૧૩ ૧૩૧-૫૦) એમ કહ્યા પછી વિગિઠ રીતે બ્રાહ્મણત્વની વ્યાખ્યા કરી છે.

બ્રાહ્મઃ સ્વભાવ. યત્યાણિ સમઃ સર્વેષ્વ મે મતિઃ ।

નિર્ગુણં નિર્મલં બ્રહ્મ યત્ર તિષ્ઠતિ સ દ્વિજઃ ॥ ૧૩-૧૩૧-૫૧.

(મટેથર ઉમાને કહે છે) 'હે કલ્યાણિ' બ્રહ્મનો સ્વભાવ સર્વેન સમ છે—સમાન છે, એમ હું માનું છું, મટે જેનામાં નિર્ગુણ અને નિર્મળ બ્રહ્મ વસે છે તે દિવ્ય છે.'

આ વિભાગના પૂર્વપર સંદર્ભમાં બ્રાહ્મણોની ભતિચત્ર શ્રેષ્ઠતા અવબતા, સૌમ્યરૂપે દેખાય છે. પણ સાથે ચારિત્ર્ય હવર એનાથી ય વિરોધ ભાર મૂક્યો છે. મં બાંમ્બા આ અર્થના ખીન શ્લોકો દોષા છતાં, અર્થ અને વિચારની દૃષ્ટિએ આ શ્લોક દુનમ દોષાથી લીધો છે. સમન્વય કરવા છતાં પણ શુદ્ધ ચારિત્ર્ય જ સર્વોપરિ છે એવો, જન્મજન શ્રેષ્ઠતાવિરોધી સ્પષ્ટ મન દર્શાવવાથી આ શ્લોક ક્યાં છે ત્યાં ખૂબ ધ્યાન ખેંચે છે.

વિવિધ યજ્ઞો કરવાથી કે સંપૂર્ણ દક્ષિણાવાળા કૃતુઓથી કંઈ પ્રાદક્ષિણ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી, કારણ કે તેમાં અભિધ્યાન— ઉત્કેટ આકાંક્ષા સમાયેલી છે

જન્મ, સંસ્કાર, વિદ્યતા કે સંતતિ એ કંઈ દ્વિજત્વનાં કારણ નથી. પણ શુદ્ધ ચારિત્ર્ય જ કારણ છે.

(નોંધ ૧ ચાહુ)

(૨) મઠ ભાંની સમીક્ષિત વાચનાએ નમ્યુત ન ચ સ્મરતિ । પાઠ રા કારણ છે એવી નિશાની સાથે સીક્ષર્થો છે તેથી ચિંતાના પ્રેસની વાચનાનો પાઠ વધુ સારા જણાયો હોવાથી અહીં તે મૂક્યો છે

(૩) 'હમા મહેશ્વર સંવાદ' વિષયુ અને મહેશ્વરને પ્રભાવ વર્ણવણ ઉપાખ્યાન છે એમાંથી આ વચન લીધું છે (૧૩ થી ૧૨૬ થી ૧૩૪) એમાં ભગવાન રા કર અને હમા ધર્મના અનેક અંગો વિશે વિસ્તારથી વાતચીત કરે છે આ ઉપાખ્યાનમાં શિવ અને વિષ્ણુ વચ્ચે કંઈ ભેદ નથી, એકનો ભક્ત બીજાનો આપોઆપ ભક્ત બને છે, અને એકનો વિરોધી બીજાનો આપોઆપ વિરોધી બને છે એમ ધૌરણિક ઢબે વર્ણવ્યું છે એ પ્રમાણે શીવ અને વૈષ્ણવ મતો વચ્ચે પણ સમન્વય થયો છે

(૪) સરં શ્રીકૃષ્ણ આગળ હૃદય ખાલી કરતા, દ્રોણદીવસાદરણને ચાહ કરી કૃત્તીએ કહેલું વચન

તસ્યાં સસદિ સર્વસ્યાં ક્ષતારં પૂજયમ્મહમ્ ।

શૃત્તેન દ્વિ ભવત્યર્થા ન ધનેન ન વિશ્યા ॥ ૫-૮૮-૫૨.

તસ્ય કૃષ્ણ મહાબુદ્ધેર્મમીરસ્ય મહાત્મન ।

કાતુ શીલમલ્કારો લોકાન્વિષ્ટમ્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૫-૮૮-૫૩.

" પણ તે (ગેરવ) સભામાં બેઠેલા સર્વ મા હું વિદુરને જ મોટું માન આપું છું, કારણ માણસ ધન કે વિદ્યાથી આર્થ બનતો નથી પણ શુદ્ધ ચારિત્ર્યથી જ આર્થ મળાય છે હે કૃષ્ણ ! મહાબુદ્ધિશાળી અને ગંભીર વિદુરનો અવકાર તેમનું શીલ છે, અને તે સર્વ લોકોનો આધાર બનીને રહ્યું છે "

‘વ્યાસ-શુકસંવાદ માર્ મહર્ષિ વ્યાસે શુકદેવને બ્રાહ્મણનાં ૩ લક્ષણો કહ્યા તેમાંથી પ્રથમ શ્લોક (૧૦-૨૪૩-૪) લીધો છે ખીન્ને શ્લોક (૧૩૧-૪૯) ‘અનુશામનપર્વ’ના ‘ઉમામહેશ્વર સંવાદ’માંથી લીધો છે ૪

બ્રાહ્મણ એટલે બ્રહ્મના ઉપાસ ૧, બ્રહ્મમાં નિન રાખનારા, બ્રહ્મવેત્તાઓ ૫ બ્રાહ્મણ એટલે પગપગત વેદાધ્યયન કરતા કરતા પછી જન્મ પ્રમાણે ગણાતો એક વર્ણવિગ્રેષ પણ ખરો છતા તત્ત્વચિંતન, સદાચાર, શીલ, જ્ઞાન, પ્રજ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર વિષે જન્મ વધુ ગોધન થતુ ગયુ તેમ સાચો બ્રાહ્મણ એણે કહ્યવાન તે વિષે વખતોવખત ઉગ્ર

૨. આ વિસ્તૃત સંવાદનો સાર ‘ધર્મ’ (પ્રકર ૨) શ્લોક ૨૪ના ઉદ્ઘાટનમાં જે શાંતિ ૦ અ ૦૨૪થી ૦૪૬માં આ સંવાદ આપે છે

૩. ‘બ્રાહ્મણ’ = બ્રહ્મને જાણે તે બ્રાહ્મણ, એ બહુ જાણીતુ છે

૫ નીલકંઠી દીકા પ્રમાણે બ્રાહ્મણ ગળદના કેટલે ઠેકાણે કહેલા અર્થ બ્રાહ્મણ - મહિષ (૧૨-૨ ૭ ૧૧, ૧૨-૨૪-૧૪), બ્રહ્મવિદ (૧૨-૨૪૨-૭), સંન્યાસી (૫-૪૨-૧૯) નાદાળના મહાયોનિશ્વા = બ્રહ્મમાં વસનારા બ્રાહ્મણો ૧૪-૪૭-૧ (મહાયોનિશ્વરનો અર્થ Abiding with Brahma, or Intent on the means of union with Brahma MWD P. 739)

૪. જુઓ ઉપર નોંધ ૧

૫. (૧) બ્રહ્મનુવેદો બ્રાહ્મણ એવા ઝમ્મર, તપ યજ્ઞ, જ્ઞાન, સર્વ જૂતોના આત્મા રૂપ વિશાળ સંપ્રાધારી સ્વયં જુ જ્યેષ્ઠ, પર, સનાતન, અચમ્ન અચર ગાંધેત એતુ તરન, અથવા પરમાત્મા આત્મા, અધ્યાત્મ, મનુષ્ય તરત્ત વગર

(૨) મહાવેત્તા ૫ ‘વેદવિદ્યા-વદ જાણનાર’ એ અર્થમાં પણ ધણી વાર પ્રયોજાય છે

સૌમ્ય અને મધ્યમમાર્ગી રીતે નિર્ણય આપના મતો ઉપસ્થિત થતા થયા. એમાં ભારતવર્ષમાં આલતી ધર્મના ણીજ અંગની-શ્રમજુધર્મની-પ્રીછ પરંપરાઓએ પણ ધણો ભાગ લગ્યો છે.

જનમજન બ્રાહ્મણપણું સ્વીકારતી પરંપરાએ સમાજ ઉપર ધણી પ્રભાવ ગણી, પૂર્વજોએ મેળવેલ મુડી ઉપર ધણી લાંબા સમયથી નભવાનું ઉલ્લુ સુધી ચાલુ ગમ્યું છે. એમાં અધ્યક્ષ, અજ્ઞાન અને વહેમે પાગ ધણી ભાગ લગવેલો છે. એમ હોવા છતાં વખતોવખત સાચું બ્રાહ્મણત્વ શું છે એ વિશે આ પવિત્ર ફલવતી ભારતભૂમિમાં સતત આચારવિચારનાં ખી નંખાયે ગયા છે. અને એનાં સાત્ત્વિક ફળો આજની અવનત તામસિક સ્થિતિમાં પણ એનાં ધારક અને પોષક ગુણવાળાં પ્રજાવક તરવેથી સમાજને ટકાવી રાખે છે, ઉત્સાહિત કરે છે.

એ સાત્ત્વિક બી ફરીથી સૌપવાનો અમાપ પ્રયત્ન મહાભારત દ્વારા થયો. એના રચયિતા મહાબ્રાહ્મણ વ્યાસ, ઘસ માતા અને બ્રાહ્મણ પિતાના પુત્ર હોઈ જી મોખ્યાના અનુમાર તો ‘વર્ણસંહર’ કે તેથી જીતરતી કક્ષાના ગણાયે! પણ એ મહાબ્રાહ્મણે જ ચારે વેદોને બરાબર

૬૦ (૧) આશ્વજી પરત્વર અને દાસકન્યા મત્સ્યગંધાના પુત્ર હોવાથી; સંધિ કરવા માટે ભગવાન દોરવોના દરબારમાં ગયા, પણ જ્યાં વિદુરને ત્યાં. તે અંગે મંડાળો એક શ્લોક કથાવાચ નોંધપાત્ર છે: દુર્યોધને પૂછ્યું 'ભીષ્મ દ્રોણને ત્યજીને તમે શુદ્ધ વિદુરને ત્યાં શાથી જ્યાં'. ભગવાને જવાબમાં પ્રેમ અને આદરથી જે મળે તે ઉત્તમ ગણાવીને, દુર્યોધનના 'શુદ્ધને પર જ્યાં'ના ટોણાનો જવાબ આપ્યો.

न जातिः कारणं तात गुणाः कल्याणकारकम् ।

* चाण्डालमपि सद्वृत्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

वैवर्तगिर्भसम्भूतो व्यासो नाम महामुनिः ।

तपसा ब्राह्मणो जातस्त्वस्माज्जातिर्न कारणम् ।

ઉલ્લેખ સ્થાન નં. ૪૨૩ સીટી સ્થા ૧૨.

વ્યવસ્થિત કર્યા, તેના કાળજીપૂર્વકના અજ્ઞાનની ઝોટવણી કરી.
'બ્રાહ્મશુદ્ધિ'ની ૫-૫૨ અનુનાગ—વિશાગતાના ધર્મની ૫૩-૫૪
અનુનાગનો—મહાત્મ થ મહાભારત ગ્યો.

એ પ્રથમા ભાગની તમામ વિચારધાનઓનો નિષ્પક્ષપાતે સમાવેશ
કરવામા આવ્યો બવા શાસ્ત્રો, મતો, ધર્મો અને ૫ ઘો પ્રત્યે આદર
દર્શાવવામા આવ્યો ૭ તે એટલે સુધી કે '૭૮૬' મતો પણ તેમા અમુક

(નોંધ ૬ થા ૫)

(૨) વર્ણસંકરત્વના ૭૮ વિધાનાથી જુદા પડતા મનુસ્મૃતિના ૮૨૩મ
માટે જુઓ નીચે મુજબ ૮૭ નોંધ ૧(૧)

૭. બધા ધર્મો પ્રત્યેના અચૂત આદરના થોડા નમૂના

* (૧) यस्य चामसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विन ।

सर्वत्रमेषु च रतस्त दया ब्राह्मण विदु ॥ ૩-૧૬૭-૩૪

જે ધર્મ જ અને વિદ્વાનને જમત આત્મવત્ છે, જે સર્વ ધર્મોમા રત છે
તેને દેવો બ્રાહ્મણ બોલે છે

(જે જે શ્લોકમા તે દેવો બ્રાહ્મણ વિદુ ૧-૨૨૫ આવે છે ત્યાં * તુ નિગાન
મુક્ય છે)

(૨) सात्त्वयोग पञ्चरान वेदा पाशुपत तथा ।

ज्ञानान्येतानि रात्र्य विद्धि नानामतानि वै ॥ ૧૨-૩૩૭-૫૮

x

x

x

સર્વપુ ચ તૃપ્તિષ્ઠ જ્ઞાનચેતેષુ દ્શ્યત ॥ ૧૨-૩૩૭-૬૩

यथागम यथाज्ञान निष्ठा नारायण प्रभु ।

न चैवमेव जानन्ति तमोभूता विशांपत ॥ ૧૨-૩૩૭-૩૪

હે રાજર્ષિ જનમેજય ! સામ્ય, યોગ, પાંચરાત્ર, વેદો અને પાશુપત એ
બધા શાસ્ત્રોમા જુદા જુદા મતો દર્શાવ્યા છે, x x x

હદ સુધી સ્થાન પામ્યા છતાં વ્યાસે પોતાનો મત જો સાચુ બ્રાહ્મણત્વ—
બ્રહ્મનિધિથી આવતુ. બ્રહ્મને બાલુનાથી આવતુ બ્રાહ્મણત્વ—અને
તેમથી સહજે આવતી વિશાળતા, સમતા, શમ, સત્યનિષ્ઠા અને ખીજ
મે કોયે વિકસિત સદ્ગુણો, અ તે એ સદ્ગુણોનાયે બંધનમાંથી છૂટીને
વિશ્વમાં વ્યાપી રહેતા તે પરમાત્મતાત્વમાં, સમતાત્વમાં લીન થવાની
પ્રક્રિયા એની અદ્ભૂત રીતે વણીને મૂકી કે, એમ કહેવામાં આવ્યુ કે,
'જો અહીં છે તે જ ખીજે છે, જો અહીં નથી તે ખીજે કયાય નથી' ૮

(નોંધ ૭ ચાહુ)

હે નૃપકેશ ! આ બધા જ્ઞાનોમાં આજમ દૃષ્ટિએ અને જ્ઞાન દૃષ્ટિએ મણ
નારાયણમાં નિહા વણુવેની છે હે રાજા ! તેન અજ્ઞાનીઓ સમજતા નથી

(૩-૪) સત્ત્વસ્થા સમર્થાસ્મિન । ૧૨-૨૨૪-૫૨, ૨૩૦-૬ આ બંને ઠેકાણે
સદ્બંધાળા શ્લોકોમાં તત્કાલીન ભારતમાં પ્રચલિત મુખ્ય ધાર્મિક વિચાર
સરણીઓ જોન ખોદ્ધ સંહિત-નો ઉલ્લેખ કરીને વ્યાસે ઉપરના ચરણથી
સમારોપ મ્યો છે કે સત્ત્વમાં નિહા રાખનારા-બ્રહ્મવેતાઓ-સમદર્શી હોય ॥

(૫) ધ્યાનેનાત્મનિ પદયતિ કેચિદામાનમાત્મના ।

અન્યે સાંત્યેન યોગેન કમયોગેન ચાપરે ॥

૬-૩૫-૨૪ (ગીતા ૧૩-૨૪)

અન્યે ત્વેનમજ્ઞાનન્ત ધ્રુવાન્યેભ્ય ઉપાસત ।

તદ્વપિ ચાતિતરન્ત્યેવ મૃચ્યુ ધુનિપરામણા ॥

૬-૩૫-૨૫ (ગીતા ૧૩-૨૫)

કોઈ 'ધ્યાનમાંથી આત્માને આત્મા વડે જુએ છે, કેટલાક સાખ્યથી,
કેટલાક યોગી અને કેટલાક કમ શેઠથી વળી કેટલાક આ માર્ગથી અમળ્યા
હોય તેવા ખીજા યાસેથી (પરમાત્મા) વિરે સાબળીને, સાબળેલા ઉપર અન્ધા
રાખી તેમાં પરામણુ રહી ઉપાસના કંઈ તેઓ પણ મૃચુને લરી નય છે

૮. ૧-૫૬-૩૦ જુઓ 'ઉપદ્રમ' (મક ૧) શ્લોક ૧૨, નોંધ ૪ (૧)

સર્વન સમાનભાવે વિરાજતા નિશાળ અભિતત્વને શ્રુતિના સ્પિઓએ, ૫૦ ચરાન શાસ્ત્રીના વૈધ્યુવોએ અને મહાભાગના કવિઓએ વૈખરી વાણી જેટલી હદ સુધી અભિવ્યક્ત કરી શકે તેટલી હદ સુધી જુદી જુદી રીતે અને ભાવોથી ગાયુ મહાભારતમા એના મહાકવિએ મે કડો શ્લોકોથી અહિને જાણનાર બ્રાહ્મણ વિષે અનેક રચણે વર્ણન કર્યું છે એનું સ કલન એક મોટા પુસ્તક જેટલું થાય, તેથી બને તેટલા સ ક્ષેપમા છતાં પૂરતો ખ્યાલ આવે એની રીતે એ અધમાના બ્રાહ્મણના ગુણોનું વર્ણન પુનરુક્તિ ઓછામા ઓછી થાય તેવી રીતે સાગનુવાદ દ્વારા આપવા પ્રયત્ન કરુ છુ વિષયફલક પ્રમાણુસર રહે તે માટે મં ભાંમા ન્યા બ્રાહ્મણુ, વિષ્ણુ દ્વિજ શબ્દ સાથે આવ્યો હોય તેના શ્લોકોમાથી ગુણુ વર્ણન લેનાનું સામાન્ય ધારણુ રાખ્યુ છે એ નોધવુ પ્રસ્તુત છે કે મં ભાંમા અનેક જગ્યાએ બ્રાહ્મણુ શબ્દ અહિનિષ્ઠ કે અહિવેતા ઉપરાત સ ન્યાસી, સતત ઉત્તર થનાર, મુનિ વ અર્થમા પ્રયોજાયેલો છે

બ્રાહ્મણુ સુગ ધી પદથો, જાતજાતના રસો, ભૌતિક સુખો, અલ કાર, માન, કીર્તિ કે યશની ઇચ્છા વિનાનો હોય છે,^૬ સર્વ પ્રાણીઓ પ્ર યે શાંતિભાવ રાખનાર, સર્વવિત્, સર્વવેદવિત્ અને જે કામનાવશ થઈને મગ્તો નથી (અર્થાત્ આત્માનુસાર થઈને અમર બને છે),^{૧૦} અર્ધથી ખીવે નહિ, ટાઈને ખીવડાવે નહિ, ઇચ્છા અને દ્વેષ વિનાનો,^{૧૧} મન કર્મ અને વચનથી કોઈ પણ પ્રાણી પ્ર યે પાપીભાવ નહિ રાખનાર,^{૧૨}

૬. ૧૨-૨૪૩ ૧, સાથે વાના ગુણુપાપૂન ક અદ્યયમ માળીને સવ વેદોનુ અધ્યયન કરવાથી કઈ બ્રાહ્મણ થવ નું નથી (પરંતુ આ આચારવાળા હોય તે બ્રાહ્મણ છે) ૧૨-૨૪૩-૨.

૧૦. ૧૨-૨૪૩ ૩

૧૧. ૧૨ ૨૪૩-૫, =કે ૧૨-૧૬૮-૪૨, ૩૧૩-૩૩, શાંતિ પરિશિષ્ટ ૧ (ન ૪) લીટી ૨૭-૨૮, હરિવંશ ૧-૩૦-૪૧, ૧૨-૨૧-૪, જુઓ નીચે શ્લે ૧૨.

૧૨. ૧૨ ૨૪૩-૬, =કે ૧૨-૧૬૮-૪૪ ૩૧૩-૩૪, શાંતિ પરિશિષ્ટ ૧ (ન ૪) લીટી ૨૯-૩૦, હરિવંશ ૧-૩૦-૪૦, જુઓ નીચે શ્લો ૬૩, ૬૪

છાજીવી બંધનથી સર્વથા મુક્ત; ૧૩ વિગ્ન (રજ્જેગુણ વિનાનો),
ધીગ; ૧૪ સમુદ્ર જેમ નદીઓનો સ્વામી છે તેવો કામકાન્ત—છાજીઓનો
સ્વામી, નદિ કે કામનાઓની પાછળ દોડનાર; ૧૫ સલા, દમ, દાન, તપ,
ત્યાગ, શુભ અને શમપરાયણ; અતોષી, વિગોક, નિર્ભમ, શાન્ત,
પ્રસન્નાત્મા અને આનંદવેતા; ૧૬ ઇન્દ્રિયોનું સંજોષન કરી ચિન્તન કરનાર
શિષ્ટ, આનંદગતિ; ૧૭ પંચમહાભૂતોને તેના ગુણો સહિત ત્યાગ (કરવાનો)
પ્રયત્ન કરનાર; ૧૮ કર્મ અને (૧૧) ગુણોનું અતિક્રમણ કરનાર, વિષય-
સંસર્ગથી દૂર ગંઢેનાર, જગત્ અને મૃત્યુને ન જાણનાર; ૧૯ સર્વ
બાજીઓથી મુક્ત, સમમાં સ્થિત, ઇન્દ્રિયો અને એના વિષયોનું અતિ-
ક્રમણ કરનાર; ૨૦ (પ્રકૃતિરૂપી) કાર્યને ઉત્પાદન (અભિરૂપ) કારણને
પ્રાપ્ત કરનાર જેમ પરાતપા પુરુષને પ્રાપ્ત કરનાર; ૨૧ આશા, આરંભ,
નમસ્કાર અને (૨૨) સ્તુતિનો ત્યાગ કરનાર, (વિષયોનું) સેવન નથી
કરતો તેથી બ્રહ્મચર્યના બળ વડે બધી ઇન્દ્રિયોનું તેજ સચવાયેલું

૧૩. ૧૨-૨૪૩-૭, જુઓ નીચે શ્લોક ૬૬.

૧૪. ૧૨-૨૪૩-૮, સર. ૧૦ | 'ભૂખરવર્ણા મેધમંદળથી મુખ ચંદ્રમાની
જેમ પ્રકાશે છે' એ ઉપમા સાથે ધર્મ ૪૩૧.

૧૫. ૧૨-૨૪૩-૯, ૧-૨૪-૭૦ અબ. (ગીતા ૨-૭૦ અબ.).

૧૬. ૧૨-૨૪૩-૧૦ થી ૧૪, જુઓ ૧૨-૨૮૮-૧૩.

૧૭. ૧૨-૧૪૩-૧૮.

૧૮. ૧૨-૨૪૩-૨૦.

૧૯. ૧૨-૨૪૩-૨૧.

૨૦. ૧૨-૨૪૩-૨૨

૨૧. ૧૨-૨૪૩-૨૩.

હોવાથી) અક્ષીણુ, જેના કર્મોક્ષીણુ છે, ૨૨ ઉત્તરીયવત્ત્ર વિનાનો (લાજ

૨૨. (૧) * નિરાશિયમનારમ્મ નિર્નમસ્કારમસ્તુતિમ્ ।

અક્ષીણ ક્ષીણકર્મણ ત દેવા વ્રાહ્મણ વિદુ ॥

૧૨ ૨૫૫ ૩૩, સામ્ય માટે જુઓ ૧૨ ૨૩૪ ૮, *૨૩૭ ૨૪, ૨૬૧ ૨.

આમાના નિરાશીયનો એક અર્થ ઉપર આપ્યા પ્રમાણે આશા વિનાનો છે ખીલે તેનાથી વડુ સારો અર્થ 'આશીય નહિ આપનાર' છે એની સાથે જૈન પર પરામા બ્રાહ્મણ લક્ષણુમા જણાવેલો રાજ્ઞ મુહાજીવી=મુધાશ્ચી-કર્ષ બદલે આપ્યા વિના દાન લેનાર અને દાન કરવું હોય તો બદલે લીધા વિના કરનાર એવી રીતે ખીલ દરેક કાર્યમા બદલાની એકે બાજુની આશા ન રાખનાર કે ન રખાવનાર

અલોલ્ય મુહાજીવી અળગારં અર્કિચળ । ઉ. સૂ. ૨૫-૨૮.

મં બાંભા ત દેવા વ્રાહ્મણ વિદુ । એ ટેકવાળા મ્લોકો અનેક જગ્યાએ આવે છે (જૈન આગમ ઉ સૂ. અ ૨૫મા ત વચ વ્રૂમ માહણ અને બૌદ્ધ 'ધર્મપ'મા તમહ મ્મિ વ્રાહ્મણ એ મ્લોકપાદવાળા મં બાંભાની દબના સંખ્યા બધા મ્લોકો મળે છે) સંભવ છે કે એ મ્લોકો દ્વારા જન્મમત બ્રાહ્મણત્વ નહિ, કોરી વિદ્વતાથી આવતુ બ્રાહ્મણત્વ નહિ, પણ બ્રહ્મના જ્ઞાનથી મક્ષતી નિઠા દ્વારા આવતુ બ્રાહ્મણત્વ એ જ ખરુ બ્રાહ્મણત્વ અને ખરુ દૈવત છે એમ ખતાવતી કોઈ માત્રીનતર પર પરાતુ નિર્દર્શન થતુ હોય કારણ 'ન્યાસ-શુક સવાદ'મા આત્મજ્ઞાનવિધયક ચર્ચા કરતા ઋષિ કહે છે કે, જે પ્રવૃત્તિ (વ્રમ ગોગ) અને નિવૃત્તિ (સન્યાસયોગ) અર્થે ધર્મને બાણે છે તે પૂર્ણ, સર્વધર્મ વેત્તા, ત્યાગી, સત્યસંકપ, દ્વાન્ત અને દર્શિર છે ' (૧૨-૨૦૬-૧૭) એમ મ્હીને આગળ ચાલતા કહે છે

* ધર્મસ્થાનપ્રતિષ્ઠિતિ ત દેવા વ્રાહ્મણ વિદુ ।

શાદનદ્વણિ નિષ્ણાન પરે ચ વૃત્તનિધયમ ॥ ૧૦-૨૯-૨૨

અત રથ ચ વહિષ્ઠ ચ વેડ્ડપ્રિયગાર્થિ વનમ્ ।

જાનનિ તાવનસ્યામસ્ત દેશમાન ત દ્વિત્ત ॥ ૧૦-૨૦૮-૨૩

હાકની પૂરતું જ વસ્ત્ર પહેના-), એમ ઉપર સૂચિ દેનાર,
(નોંધ ૨૨ નાંક)

તે ધર્મજ્ઞાનમાં (કાલી પ્રતિમા 'અદ્વિતીય પ્રતિષ્ઠા' એવું પ્રાકૃત-
મળે છે) પ્રતિષ્ઠિત છે તેને દેવા પ્રાકૃત જાગે છે જીવનમાં કહે છે ।
પૂર્વક શબ્દમય-ગાઓમાં નિષ્પાત હોય તે પ્રાકૃત છે પણ (માન ૨
૩) જેઓ જ્ઞાનસંપન્ન થઈને મદર અને જલાર રહેવા, યજ્ઞમાં અને દે
રહેવા એન (મદરને) જાણે છે તેઓને એમ નમસ્કાર કરીએ છીએ (અ
હે તાત તેઓ દેવા છે અને તેઓ પ્રાકૃત છે

આર્થાત્ જેઓ માત્ર વેદજ્ઞાનવાળા નથી પરંતુ વેદનું અત સત્ત્વ સમ-
ચૂકિતા હોય છે તેઓ પ્રાકૃત છે એવું આ રૂપક મત દ્વારા પ્રતિપાદિત છે
છે આ વિધાન સાથે 'અદ્વિતીય ઉપનિષદ'ના વચનો સરખાવવા જેવા

દે વિદ્યે પરે વેદિતવ્ય ત્વ શબ્દમય પરં વ ચન્ ।

શબ્દમયગ્નિ નિષ્પાત પરં મદ્યાધિગચ્છતિ ॥ ૧૭ ॥

૧૭ = દે ૧૨ ૨૨૪ ૬૦, ૨૬૨ ૧ 'વાક્યપદીય' ૧-૨૨માં ઉદ્ધૃત કહે છે ।

મયમન્યસ્ય મેધાવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનતરણત ।

પગલમિવ ધાન્યાર્થી ત્વનેદૂમન્યમશૈવત ॥ ૧૮ ॥

શબ્દમયની અને પરમજ્ઞાની એમ બે પ્રકારની વિદ્યા છે શબ્દમય અર્થાત્
સાક્ષીમાં કુશળ (અ તે) પરમજ્ઞાને પામે છે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બરાબર
સમન્વય એવી રીતે સાક્ષ્ય મેળો આપ્યા કરીને મેધાવી મનુષ્યે ધ્યાનની
ઈચ્છાવાળો એમ ફાતરાને છાંટી દે એમ સર્વ મેળોને છાંટી દેવા

ઉપરના શ્લોકો પૈકી ૧૭મો શ્લોક નોંધ્યા પ્રમાણે મં ૭માં બે રૂપો
આપે છે અને જન્ને રૂપો આ વિચારને ચરિષ્ટ કરે છે

ત દેવા પ્રાકૃત વિદુ । એ ચરણવાળા શ્લોકે અથવા એનો અનુવાદ ન્યા
અપાયો તેની પા દી મા નીરાન કરેલું છે

(૨) જેન પર પરાના મુહામીની રૂપમયોજ સાથે મં ૭માં સરવગુણ
વર્ણનમાં શ્લોક સરં

ઓશીકુ કુન્નાગ અને શમવાળો,^{૨૩} (સુખદુ ખરૂપી) ૬૬વાળા (જગતરૂપી) ઉપનનમા એકલો ગમણુ કુન્નાગ, (આત્મશુદ્ધિનો આમણી હોવાથી) ખીજઓ (શુ કરે છે) તેનો વિચાર નહિ કુન્નાગ (પણ પોતે બગબગ સ્વધર્મ પાલન કુન્નાર),^{૨૪} જે પ્રવૃત્તિ (મૂળ તત્ત્વ) અને વિવૃત્તિ (મૂળ બ્રહ્મમાથી થયેલુ જગત) એ સર્વને જરૂર છે, અને સર્વ પ્રાણીઓની ગતિને જાણે છે,^{૨૫} જે સર્વ પ્રાણીઓથી નિર્ભીક છે અને જેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ નિર્ભીક છે, જે સર્વ જૂતોના આન્મારૂપ છે,^{૨૬}

(નોંધ ૨૨ ચાલુ)

મુખા જ્ઞાન મુખા વ્રત મુખા સેવા મુખા ધમ ।

एव यो युक्तधर्म स्यासौऽमुनानन्त्यमश्नुते ॥ ૧૪-૩૮-૪

જે માણસ જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય, સેવા અને શ્રમ દ્વારા કોઈ પણ લાભ મેળવવા કે આપવાની હચ્છા રાખતો નથી અને જે રીતે યુક્તધર્મ (= કર્મયોગી, સમતાવાન) થયો છે તે પરતોકમા (= આત્મામા) અવિનાશી પદને પામે છે

આ જ રીતે મુખાદાન, મુખાયજ્ઞ, મુખા (બ્રહ્મચર્ય) વ્રત, મુખા પ્રતિગ્રહ, મુખા ધર્મ અને મુખા તપ વાળા વિશે ૧૪-૩૮-૫, ૧૦મા છે તે જુઓ.

૨૩. * ૧૨-૨૬૧-૨૬, આ અધ્યાયના શ્લોકો સંન્યાસીના લક્ષણ સાથે મિશ્ર છે ગાર્હસ્થ્યના શ્રમ અને તાપથી પગમ ઉપગમ પામવા માટે ઉતારા અજમી અને શ્રીવિહીન લોકોએ પ્રમત્ત્યાધર્મ—શ્રમણ ધર્મ—સંન્યાસ ધર્મનો આશરો લીધો છે (૧૨-૨૬૧-૧૦) જેવા સ્યૂમરત્તિમના આલેપના જવાબમા મંધિરે શ્લોકો અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા અને સંન્યાસીના લક્ષણ મિશ્ર રીતે કહ્યા

૨૪. * ૧૨ ૨૬૧-૩૦

૨૫. * એન સર્વમિદ યુદ્ધ પ્રવૃત્તિવિવૃત્તિથ ચા ।

मानज्ञं सर्वभूतार्तां त देवा दान्द्रण विदुः ॥ ૧૨-૩૧-૩૧

૨૬. * ૧૨-૨૬૧-૩૨, જુઓ 'અહિંસા' (પ્રક્રં ૩) શ્લોક ૫૦, ૫૧, નોંધ ૧ પૃ ૧૨૫, જુઓ 'સંયમ' (પ્રક્રં ૧૯) શ્લોક ૧૭, સરખ વો ૧૨-૨૧-૪, ૧૬૩-૪૨, ૩૧૩-૩૩, ૧૧નિં પરિં ૧ (ન ૪) ગીટી ૨૭, 'હરિવંશ' ૧ ૩૦-૪૧

જે મનીષીના ચારે દ્વાર-ઉપરથી ઉદ્ભવ્યા (બાહ્યમાં યગનો નિમાવેશ થાય છે) અને વાણી મુગ્ધ હોય; જેનાથી આગળેનું કુશલ થાય તેનું જ પોષના, નિદા થતી હોય ત્યાં પોનાના (માદા) આભાતી

૨૭. દ્વારાણિ યસ્ય સર્વાણિ મુગ્ધાણિ મનીષિણઃ ।

હૃદયમુદરં ચાહ્ન વાર્ચનુષી મર્વં દ્વિજઃ ॥ ૧૨-૨૬૧-૨૭.

‘મુગ્ધા’ માટે ગુણ ૧૨-૨૬૬-૮.

મુગ્ધ = સારી રીતે રક્ષણ કરેલું હોય. જેન પરિભાષામાં ‘શુભિ’નો અર્થ હોયથી સંરક્ષણ કરતો હોય એમ થાય છે. એટલે એનો મતુષ્ય ‘મુગ્ધ’ કે ‘મુગ્ધા’ કહેવાય. આ શ્લોકના મુગ્ધાનો અર્થ પણ બરાબર જ છે. આ વચનની આગળ અને પાછળ આર્દ્રા કહેલા ચારે દ્વારોનું સંરક્ષણ-નિયમન-ઠેવી રીતે થાય તે વર્ણવેલું છે. તેમાં આ ચારે દ્વિજોની નિર્દોષ પ્રાપ્તિઓ વર્ણવી છે, અને તેમાં ‘મુગ્ધા’ ઉપરાંત ‘શુભિ’ શબ્દ બે સ્થળે આવે છે. (૧૨-૨૬૧-૨૫, ૨૬) ચૂરન કર્મકારી બ્રાહ્મણ સુમરદિમ અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનવાન સામ્યાચાર્ય બ્રાહ્મણ કપિવ વચ્ચેના, મંડાળના મહત્વના સવારો પૈકીના એકમાં, કપિવનું આ પ્રવચન પરિભાષકધર્મ (એટલે ધર્મભૂષધર્મ) પણ ખરું જ) ઉપરના આશ્રેયના જવાબરૂપે છે તેથી ‘મુગ્ધા’ અને ‘શુભિ’ શબ્દોનો પ્રયોગ આસંધાન થાય છે. ‘મનુસમૃતિ’ (૨-૧૬૦)માં ‘સમ્યગ્મુત’ શબ્દ આ જ અર્થમાં પ્રયોગ્યો છે. આર્દ્રા કહેલા ચારે દ્વારો નિયમન નીચે કલા પ્રમાણે કરેલું.

શુભાર ન ખેલવો, પારકુ ધન ન લેવું, જેનું કુળ-જ્ઞાનજ્ઞાન-ન બાળતા હોઈએ તેનું ભોજન ન લેવું (કારણ કે તેથી બ્રહ્મવેત્તાનો સમ્યગ્ આહાર દૂષિત થવા શક્ય છે), કોવડે તે પણ ધીરજ રાખીને પ્રહાર ન કરવો. આનાથી હાથ અને પગ સંરક્ષાય છે. (૧૨-૨૬૧-૨૩)

કોઈને ગાયો ભાડવી નહિ, મિથ્યા બોલતું નહિ, વડી અને નિન્દા કરી નહિ, સત્યવ્રત મિત્રભાષી અને અપ્રમદ થતું આનાથી વાણીના દ્વારનું સંરોપન થાય છે (૧૨-૨૬૧-૨૪)

દયા કરતો હોય તેમ બોલવું બંધ કરી દેનાર, ૨૮ જે એકથી શૂન્ય સ્થાન
ભર્યું ભર્યું લાગે અને મનુષ્યોથી ભર્યું સ્થાન શૂન્ય લાગે, ૨૯ જે મનુષ્ય

(નોંધ ૨૭ ચાલુ)

પ્રેમજી ઉપનાસ ન કરતા, ખટ ન ખાતુ, અનોછુપ થતુ, સત્સમાગમ કરવો,
શરીરધારણ માટે જરૂરી હોય એટલો આહાર કરવો આનાથી ઉદરદારની
ગુપ્તિ થાય છે (૧૨-૨૬૧-૨૫)

પોતાની પત્ની સિવાયની નારી સાથે વિહાર ન કરવો, નવું સિવાય
પોતાની પત્ની સાથે પણ વિહાર ન કરવો, અને અત કરણપૂર્વક ભાર્યાવ્રત
ધારણ કરવું આનાથી ઉપરચ દ્વારની ગુપ્તિ થાય છે (૧૨-૨૬૧-૨૬)

છેલ્લા શ્લોકોમાં દર્શાવેલ 'ભાર્યાવ્રત' સીઓ માટેના 'પતિવ્રત'ની યાદ
આપે છે દિલગીરીની વાત હોય તો એટલી જ છે કે સીઓએ સામાન્યતઃ
'પતિવ્રત' યાદ રાખ્યું, પણ શ્રીરામ જેવા અપવાદ સિવાય સામાન્યતઃ પુરોને
'ભાર્યાવ્રત' હતું કે કેમ તેમ યાદ ન રહ્યું અર્વાચીન ભારતમાં મધ્યદાયી તેવું
પુનઃ સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન પણ જાણે તદ્દન નહીં હોય એવું લાગે છે !

આ ચાગે દ્વારનું સંરક્ષણ નહિ કરનારને યજ્ઞ, વપ કે પોતાના જીવતા
રહેવાથી પણ શુદ્ધ છે ?

મોષાચયુગ્મદ્વારસ્ય સર્વાણ્યેવ ભવન્ત્યુત ।

કિં તસ્ય તપસા કાર્યં કિં યજ્ઞેન કિમાત્મના ॥ ૧૨-૨૬૧-૨૮

ન્યારે, આ ચાગે દ્વારનું સંચમન કરીને સર્વ ભૂતાત્મભૂત થયેલા પરમ
કારુણિક નિરુપદારી, જ્ઞાની, અદિત્યક 'બ્રહ્મણ ના ભાગ ન દેવો પણ જ્ઞાણી
સમતા નથી (૧૨ ૨૬૧ ૨૧) (જુઓ 'અદિત્યા' (પ્રકા ૩) શ્લોક ૫૦,
૫૧, નોંધ ૮ ૫ ૧૨૫, ૧૨૬)

૨૮. યદ્વાદ્વાણસ્ય કુશઃ સદેવ સતત વદેત્ ।

તૂળમાસીત નિન્દાયા કુર્વેન્નેત્તપઃજમાત્મન ॥ ૧૨-૨૩૭-૧૦

જુઓ નીચે નોંધ ૪૭ વાળો શ્લોક.

૨૯. * ૧૨-૨૭૭ ૧૧

તે પહેરના, જે આવી મળે તે જમના, જ્યાં જગા મળે ત્યાં સુના, ૩૦
 જનતમુદાયથી સાપની જેમ, મિથ્યાન ખાવાના સતોપથી નન્કની
 જેમ, શ્રીઓથી મળની જેમ ખીના, ૩૧ માન મળે તે હાઈ ન
 કરે, અપમાનથી કોઈ ન કરે, સર્વ જૂતોને અભયદાન આપે, ૩૨
 મગ્ધ કે જનન કશાયને અભિનંદન ન આપે પણ સ્વામીની આત્માની
 જેમ સેવક નહ જોવા કરે એમ કાળની નહ જોનાર, ૩૩ અર્ધિઅર્ધ,
 સમ, સત્યાચરણી, ધૃતિમાન, સવમી, સર્વજૂતોના સરણરૂપ, પ્રતાનથી
 તૃપ્ત, મૃત્યુને વશ ન થનાર પણ મૃત્યુને વશ કરનાર, ૩૪ સર્વ અગોથી
 વિમુક્ત. આકાશની જેમ નિર્લેપ, મમન્વ વિનાનો, એકલો ફરનાર

૩૦. * ૧૨-૨૦૭-૧૨

૩૧. * ૧૨-૨૩૭-૧૩.

૩૨. * ૧૨-૨૩૭-૧૪

૩૩. (૧) = કે મનુ ૧-૪૫, સર* ૧-૧૧૦-૧૮, ૧૨-૪-૨૪, આ
 ઉપદેશ વચન અમત હાકુલ મેદીના સાધુ માટે છે જીવનથી હારેલા, કઈ
 આરાધા બાળી ન રહી હોય તેવા અને હતાય વડે હાડે લાડોભાર આસક્તિ
 ભરી હોય તેવા-સર* 'ધન વરસે વન યાગરે ઇન્દ્રિય વિષય આકારણ' છે
 (નિષ્કુસાન ૬ 'આશ્રમ ભજનાવલિ') આનો જુદો જાતનો ઉપયોગ કરે છે
 પા દી મા જણાવેલા બન્ને સ્થળે મં ભાંભા અનુક્રમે સાપથી અભરાઈ ઉઠેલા
 પાકુરાળ, મન ધુલ્લજન્ય મહાશયી ૨ ખી ઘઈ અથેલા મર્મરાળ, સંભારી
 થવાની વાત કરતા આ શ્લોકમા દર્શાવેલો વિચાર અને ખીન 'હાથા' વિચારો
 રજૂ કરે છે પણ મિ આ લોકો મનોહરિતેન જરાને દેકો આપતા નથી તેથી
 આ વચન અહીં એ અર્થ મા કોઈ પણ સંયોગમા સમજવું જોઈએ નહિ

(૨) આ શ્લોક યજી અભય અને અર્ધિસાના યાદા શ્લોકો છે જેમાના
 સીધી મહત્વરના 'અર્ધિસા' (મકં ૫) શ્લોક ૫૦, ૫૧, ગોષ્ઠ ૬ ૫ ૧૨૫મા છે

૩૪. ૧૨-૨૩૭-૨૦, ૨૧

અને શાન્ત;^{૩૫} જીવન કેવળ ધર્મ માટે, ધર્મ અરતિ માટે—મદદાર્થી માટે, અહોગત્ર પુણ્ય માટે અર્થાત્ આપું જીવન જ પુણ્ય કાર્યો માટે હોય;^{૩૬} રોપમોહ વિનાનો, માટીના ટેકા અને મોનામા ચમણદ્ધિ, રોક વિનાનો, સંધિ અને વિગ્રહ વિનાનો—રાગ દ્વેષ વિનાનો નિર્ભ અને સ્તુતિ પ્રિય અને અપ્રિય (ઇ. ૬૬૦)થી મુક્ત હિદાયગીનની જેમ ક્રન્નાગ;^{૩૭} શરીરમા ગહેલા કામ, ક્રોધ અને મોહરૂપી મહાશત્રુઓને ત્યાગ કરનાગ, તેમને વશ કરનાગ, આ લોકમા સત્ય જોલનાગ, શુરુને સ તોપ આપનાગ, (પોતાની) દિસા કગ્વામા આવે તો પણ હિંમા ન કરનાર, જિતેન્દ્રિય, ધર્મપ્રગયણ, સ્વાધ્યાયમા નિગ્ત—જિગ્સા રસ લેનાગ અને પવિત્ર;^{૩૮} જે ધર્મજ્ઞ અને વિદ્વાનને જગત આત્મવત્ છે અને જે સર્વ ધર્મોમા રત છે અર્થાત્ સર્વધર્મસમભાવી છે,^{૩૯} અધ્યયન અધ્યાપન, યજ્ઞન યાજ્ઞન અને યથાશક્તિ દાન કરનાગ;^{૪૦} બ્રહ્મચર્યપૂર્વક વેદાધ્યયન કરનાર અને અગ્રમત્ત થઈને સ્વાધ્યાય કરનાગ,^{૪૧} જેનાથી બ્રાહ્મણત્વ કુશલ થાય તેણે જ જોલનાગ, જેઓ એ પ્રમાણે સત્ય કહે છે તેમણે મન અનૃતમા ગમતું નથી;^{૪૨} સ્વાધ્યાય, દમ, આર્જવ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ

૩૫. * ૧૨-૨૩૭-૨૨

૩૬. * ૧૨-૨૩૭-૨૩, અગ્નિ (૨)ના અર્થ (VII) P ૮૭ કોલમ ૧) આ પ્રમાણે આપ્યો છે 'moving quickly', a servant, assistant, manager, administrator, (જગરેદ), સર* ૧૩-૧૨૯ ૨૫

૩૭. ૧૨-૨૩૭-૩૬, આખા ૨-૩મો અધ્યાય બ્રાહ્મણ અને ભિન્નુના ગણો વા: વે છે તેમાના આ છેલ્લો મનો-છે

૩૮. ૩ ૧૮૭-૦ ૩૧, * ૩૨, * ૩૩

૩૯. ૩ ૧૮૭-૦ ૩૪, જુઓ ઉપર નામ /

૪૦. ૩-૧૮૭-૦ ૩૫

૪૧. ૩-૧૮૭-૦ ૩૬

૪૨. ૩-૧૮૭ * ૩૭, જુઓ ઉપર નામ ૨/ વા યા મંત્રક

એ આગળના શાશ્વત ધન છે, ૪૩ સ્વિઓએ કરેલા નિયમો પાળીને
અને સર્વધર્મોનું જ્ઞાન મેળવીને નિર્ગત થયેલા, ૪૪ જે (સ્તબ્ધ જેવો)
અક્ષત ન હોય, માની ન હોય, પ્રમત ન હોય (સદ્વ્યવસ્થામાં હોય),
જે (કદી ભૌતિક કે માનસિક મર્યાદા અને ચમત્કારથી) વિસ્મિત
નથી, જે મિત્ર અને અમિત્રમાં સમબુદ્ધિ છે અને સર્વ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ
રાખે છે, ૪૫ (દૃઢિ પામેલા કે પામના) વાળીના વેગને, મનના વેગને,
કોપના વેગને, વિવિધ વેગને (ખૂબ જ પુરાની ઇચ્છાના વેગને વિષિત્તા
એટલે ખીજુ પાળતર મળે છે, તેનો અર્થ વિચિત્રા વિગતો અર્થાત્ ત્રીન
મહત્વાકાંક્ષા થાય છે), ઉદર અને ઉપચરના વેગને તટલ કરે છે, ૪૬

૪૩. ૩-૧૬૭ ૩૮, સર* એમ્તા (અનિ સમત્વ-અતુ*નમિત્ર, એકાકી
પણુ-નીલક ૪) સમતા, સત્યતા, શીલમા મિત્રિતિ, દ દનિધાન (= કોપ યાગ-
અતુ*નમિત્ર, મન વચન કાયાથી અહિસા-નીલક ૪, સર* જેન ૫૧૫૧મા
'દ ઉવિરિતિ' રાખે) આર્જય અને સર્વ ક્રિયા (મુખ્યત્વે કર્મકાંક્ષા)ઓથી
ઉપરામ આના જેવું એક આદ્યમનુ ધન નથી ૧૨-૧૧૬-૩૫, ચિ ૧૨-
૨૭૭-૩૭મા આ પ્રોત્ક છે એ અધ્યાય પ્રદિપ્ત છે

૪૪. * ૧૩-૬૭-૪૨

૪૫. ૧૩-૧૨૬-૫૫

૪૬. વાંચો વેગ મનસ ક્રોધવેગ મિત્રિતાવેગમુદરોપસ્થવેર્ગ ।

एतन्नेगान्यो विपदस्युदीर्णान्त म येऽह माह्वण वै मुनि य ॥

૧૨ ૨૮૮-૧૪, = ફે ૧૨ ૨૬૬-૧૫.

(૧) આ શ્લોકમાં ઉલ્લેખાયેલ 'વિચિત્સા' વિષે મં ૧૦૦મા અન્ય-
'૫૨૨૫૨ વિરુદ્ધ રાસો જોવાથી અહમબુદ્ધિમાં 'વિચિત્સા' ઉત્પત્ત થાય છે,
તે તત્ત્વજ્ઞાનથી દૂર થાય છે' (૧૨-૧૫૭ ૬) એ પ્રમાણે જણાવેલું છે

(૨) 'વિચિત્સા' ૫૬ સાથે સર*

સ બ ધીઓની મધ્યે ગહેતો છતા પોતાની અજ્ઞાતચર્યાવાળો, ૪૭ ૪૮ અજ્ઞાત અર્થાત તાપુ વિનાનો (relaxed), અનાયકૃત્તિ ? અપગ્નિહને લીધે શિષ્ટસ મત, નિરુપદ્રવી, શિષ્ટ છતા શિષ્ટતા (નો ડોળ) ન દેખાડનાર, કવિ અર્થાત ક્રાન્તદર્શી બ્રાહ્મણ (અર્થાત બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ) બ્રહ્મવેત્તા થાય છે, ૪૯ માનુષી ધનથી આહ્ય નહિ પણ જે વેદધનથી આહ્ય છે એના દુર્ધર્ષ દુષ્પ્રકર પુરુષને શરીરધારી બ્રહ્મ જેવો નજરે, ૫૦ સર્વ ભોગને (અભિન) જોનારો પ્રત્યક્ષદર્શી સર્વદર્શી થાય છે, પણ સત્ય (૩૫

(નોંધ ૪૬ ચાલુ)

તમય ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજા કુર્વોત મ્રાત્રણ ।

નાનુધ્યાયાદ્ વદ્ધુઃકદાન્ વાચો કિલ્પન ૨ હિ તદિતિ ॥

બહુ ઉ ૪-૬-૨૧

બુદ્ધિમાન મોક્ષણે એને જ નણીને એનામા જ પ્રજા કરવી જોઈએ. બહુ શબ્દોનું અનુધ્યાન (મધ્યાસ) ન કરવ એ તો વાણીને ચમ્પનાર છે

૪૭. અજ્ઞાતચર્યા = સજાસ બ ધીઓ જેનાથી અજ્ઞાત છે એવી ચર્યા અર્થાત યોગમતિ (૫ નીલક ૬)

૪૮. ૫-૬૨ ૨૭ મેટરીય પ્રતોમા આ મોક્ષના અતિમ ચરણનું ત વિદુર્મક્ષમ કુવા । એવું પાઠાતર મળે છે તે ત દેવા મોક્ષમ વિદુ । મોક્ષપાદ વાળા મોક્ષ સાથે સરખાનવા યોગ્ય છે

૪૯ અધ્રાન્ત સ્યાદનાદનાસમતો નિરુપદ્રવ ।

શિષ્ટા ન ગિટવન્સ સ્યાદ્વાત્સળો મ્રજ્જવિત્કવિ ॥ ૫-૪૦-૭૫

૫૦. ૫ ૪૨-૨૬, આ ૫૧નો મનાજ ૪ઓ ૬૯ વચ્ચુઓને આપનાર, સર્વ દેવતાઓનો જે આ લેખમા જ સાક્ષાત્કાર મે છે તે પશુ મોક્ષલ—મદ્ર વેત્તાના સમાન નથી કારણ કે જેન મેળવવા મેઈ પ્રયત્ન કરવા પડે છે (બ્રહ્મવેત્તાને બહુ વિના પ્રયત્ન ને પ્રાપ્ય છે) ૫ ૪૨-૨૭

અત્ર)મા નિધિતિ કન્નાગે (આહી સ્થિતિમા ગદેનારે) આહણ્ય યત્નદર્શી થાય છે, અર્થાત્ સર્વગ થાય છે ૫૧

ઉપર જણાવ્યા તે અને તે સિનાય સેકડે શ્લોકથી 'આહણ્ય વ', અત્રને જણવાથી, સર્વન મમાનભાવ ગમનાથી કે નખવાનો પ્રત્યક્ષ દર્શાવી મળે છે એમ જણાવ્યું છે પણ એનો અર્થ એમ નહોતો કે જન્મજન્ય આહણ્યનવનો એ યુગમા નિષેધ હતો જિનદુ જન્મથી જ આહણ્યો હોય એવાઓનો વર્ગ ખૂબ લાગનગવાળો, મજબૂત અને 'ધર્મ' સત્તા તથા ગજસત્તાના સૂત્રો સ આપન કરતો હતો. એની જાતિગત શ્રેષ્ઠતા બતાવના સ્તરો અને તેને સૌમ્યરૂપ આપી મધ્યમમાર્ગી બનતા સમન્વયશીલ સ્તરો પણ મં ભાગમા ઠીક પ્રમાણમા દેખાય છે એ સાથે જ સાચો આહણ્ય પ્રાપ્ત એ બતાવતા સ્તરો પણ આપ્યા મહાભાગતમા એની રીતે ગ્રાહ્યતા છે ૬ જાતિગત શ્રેષ્ઠતાની પોકળતા બોળવા જલ્દ પડે નહિ કવિ એક સ્થળે સ્પષ્ટતાપૂર્વક એમ કહે છે કે, "અહીં મનુષ્યોમા સર્વ વર્ણોની સેજલેજને—સકરતાને—લીધે જાતિની પરીક્ષા કરવી મહા કઠણ છે સર્વ પુરુષો સ્ત્રીઓમા કાયમ સત્તાનો ઉત્પત્ત કરે છે સૌ મનુષ્યોના વાણી, મૈથુન, જન્મ અને મરણ સમાન છે વળી આ બાબતમા ચે ચત્રામહે એ શ્રુતિનુ આર્થ પ્રમાણ્ય છે આથી તત્ત્વદર્શીઓ આગિચ્છને જ મુખ્ય અને ધૃષ્ટ માને છે જ્યાં સુધી વેદ જન્મ ન થયો હોય ત્યાં સુધી એ શ્રદ્ધસમાન છે એમ સ્વાયંભુવ મનુએ કહ્યું છે જેનામા સત્ય, દાન, ક્ષમા, ગીલ, આનૃશ સ્ય, તપ અને દયા જેવામા આવે તે આહણ્ય છે એમ સ્મૃતિમા કહ્યું છે ૫૨

૫૧. પ્રત્યક્ષદર્શી લોકાનાં સર્વદર્શી મહેન્દ્ર ॥ ૫-૪૩-૩૬૬

સત્યં વૈ વ્રાહ્મણરિતઃ પ્રજ્ઞા પદ્યતિ દાનિય । ૫-૪૩-૩૮અબ

૫૨. (૧) ૬-૧૭૭ ૨૯ થી ૩૦, ૧૯ અહીં જે સ્વાયંભુવ મનુ અને સ્મૃતિનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે, તે હાલ મળતી જુનુપ્રાચીન 'મનુસ્મૃતિ'

આમ સ્પષ્ટતાથી કહેનાર કવિએ દારીપુત્ર વિદુરને^{૫૩} પોતે શત્રુઓનિમા જન્મેલા હોઈને ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ કરતાં સંપૂર્ણ નીતિ-શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યા બાદ, બ્રહ્મવિધાની હદે આવી પહોંચતા અટકી ગયેલા બતાવ્યા છે. તે પછી બ્રહ્માના પુત્ર ઋષિ સનન્તુજને ધૃતરાષ્ટ્રને બ્રહ્મવિધાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. ત્યાં જણાવેલું છે કે વિદુર બ્રહ્મવિધા જાણતા હતા. એ જાણવા માટે વિદુરને શસ્ત્રવનો બાધ નહોતો આવ્યો. એ જ્ઞાન ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશવામા વાધો આવ્યો. કાગણ એવું લાગે છે કે વિદુર 'મહાપ્રાર' હતા, પણ એ ધૃતરાષ્ટ્ર ધારે ત્યારે તેમની વૃત્તિ બંધ કરીને તેમને કાઢી મૂકી શકે એમ હતો. વસ્તુતઃ એક વખત કાઢી મૂકેલા પણ ખગ. એટલે કે વિદુર ગમે તેટલા મહાન હતા ય ધૃતરાષ્ટ્રના

(નોંધ પર ચાલુ)

નહિ પણ તેનું પ્રાચીન રૂપ, જે ખરેખરું 'માનવધર્મગાત્ર' હતું અને જેના સંખ્યાબંધ તેજસ્વી ગુણકારા હોતની 'મનુસ્મૃતિ'મા પણ સખમા દર્શાવેલા અંગારાની જેમ આજે પણ જોઈ શકાય છે. મં ભાંમા આવતા 'ભૃગુ અને ભારદ્વાજના મંવાદ'મા વર્ણુબેદની વિસ્તૃત ચર્ચા કરતા ઋષિ ભૃગુએ સ્પષ્ટતાથી કેની રીતે કર્મ મુજબ વર્ણુવિભાગ સર્જ્યા તે જણું છે. એમા મૂળ બધા દિલ્લે હતા પણ સ્વધર્મ છોડનાર સાહસપ્રિય તીક્ષ્ણ માણુએ દાનિય થયા, કૃષિ અને ગોરક્ષા કરનાર વેશ્યો થયા, અને હિંસા અનૃતપ્રિય તથા ગૌરથી પરિભ્રમણનાર દિલ્લે ગૂઢો થયા અમ (૧૨-૧૮૧-૧૦ થી ૧૪ જુઓ નીચે નોંધ ૫૭ (૨)) હા પછી આખા ૧૮૨મા અધ્યાયમા પણ ભૃગુ ઋષિએ વર્ણુબેદ ઉપર પ્રવચન કર્યું છે એ બધાનાં સાન એ જ છે કે નીતિએ જન્મથી નહિ કર્મથી જ છે.

(૨) જે યજ્ઞમહે એ શ્રુતિ વાક્ય માટે જુઆ તેનિરિચ સ હિતા ૧-૧૧-૧૧-૧, શત્ ૦ સાં ૧-૫-૭-૧૯. (CCલેખ 'The Great Epic of India' P. 25માથી)

આશ્રિત હતા ૫૪ નેથી ધૂનગાદીને તેમનાથી દબાવેલા હોવાથી અન્નવિદ્યા જેની ઉત્તમોત્તમ વિદ્યાને ઉપદેશવા અનધિકારી હતા

ખીજી બાજુ શરોમા પણ અધમ ગતિય તેવા પણ અન્ન રીતે માત્રનો વ્યાપાર કરના વ્યાધના મુખે એક વેદવેતા બ્રાહ્મણને બ્રહ્મવિદ્યાને ઉપદેશ અપાવના કવિ અચક્રાયા નથી ૫૫ કવિ વ્યાસ પોતે પણ ઝનમ-દૃષ્ટિયા વિદુર હતા એાજ નિરૂપ નથી વળી એક સ્થળે તમામ વર્ણો 'બ્રાહ્મણ' છે એવું જણાવના કવિ 'યાગવલ્ક્ય અને દેવરાત'નકે સંપાદ'માં ૫૬ કહે છે, "બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ વર્ણો બ્રાહ્મણ છે, એ સર્વ સદાય બ્રહ્મનું જ ઉચ્ચારણ કરે છે હું બ્રહ્મણ્યુદ્ધિપૂર્વક એ શાસ્ત્રનો તને ઉપદેશ કરું છું કે આ સમસ્ત વિશ્વ ટ્રવગ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. ૫૭ બ્રહ્મના મુખથી (વર્ણુગત) બ્રાહ્મણો, બાહુમાંથી ક્ષત્રિયો, નાભિથી વૈશ્યો અને ચરણથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા છે માટે તેમને બ્રહ્મથી જુદા જાણના નહિ અર્થાત્ હવેકા ઊંચા દરજ્જાના ગણવા નહિ ૫૮

૫૪ ૩-૫-૧૯

૫૫. ૩-૧૯૮ થી ૨૦૬

૫૬. શાંતિ ૭ અ ૨૮ થી ૩૦૬

૫૭. (૧) સર્વ વર્ણાં પ્રાહ્મણાં પ્રજ્ઞાજાદ્ય સર્વે નિત્ય વ્યાહરન્તે ચ પ્રજ્ઞા ।
તત્ત્વ શાસ્ત્ર પ્રાહ્મણુદયા પ્રવીમિ સર્વં વિશ્વં પ્રજ્ઞા ચેતત્સમન્તમ્ ॥

૧૨-૩૦૬-૧૯.

(૨) સર્વં જુગુપ્સાધિનુ વચન

ન વિશેષોડરિત વર્ણનાં સર્વં પ્રાહ્મણિદ જગત્ ।

પ્રજ્ઞા પૂર્વમુદ્ધિદિ કર્મસિવર્ણતાં મતમ્ ॥ ૧૨-૧૮૧-૧૦

(જુએ ઉપર નોંધ ૫૨)

૫૮. ૧૨-૩૦૬ ૮૭ સર્વ 'પુરુષસૂત્ર'માં 'જગ્વેદ' ૧૦-૯૦-૧૨,
'અર્થવેદ' ૧૬-૬-૬, 'યજુર્વેદ' (વા ૨) ૩૧-૧૧, ત અ ૩-૧૨-૫

પછી (ઉત્કૃષ્ટ) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવાનો અનુરોધ કરીને કહ્યું, “મેં તને કહ્યું છે તેમ જો બ્રહ્મ સર્વત્ર (સર્વ વર્ણોમાં) સ્થિતિ કરી રહેલું છે તેથી સર્વ સ્થિતેથી જ્ઞાન મેળવવું. જે જો જ્ઞાનમાં સ્થિત છે તે ગમે તે વર્ણનો હોય તો પણ બ્રાહ્મણ છે અને તેનામાં સદાય મોક્ષ રહેલો છે એમ દિલ્લેન્દ્રો કહે છે. ૫૯ ” આ વચનોની પહેલાં ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે સ્પષ્ટતા-પૂર્વક જનકને કહ્યું છે, “(બ્રહ્મમાં) શ્રદ્ધાળુએ શ્રદ્ધાપૂર્વક બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અથવા શૂદ્રથી પણ નીચ-ઉલકા-મનુષ્ય પામેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. કારણ કે (આવા ચૈતન્યમાં) શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યમાં જન્મમૃત્યુ દાખલ થઈ શકતાં નથી.” ૬૦ આમ કોઈપણ વર્ણમાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ દૃષ્ટાંતોથી કવિ વ્યાસે ૩૦ ભાગમાં ઠેકઠેકાણે જતાવ્યું છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ વ્યાસ પામેથી બ્રાહ્મણને જ્ઞાન અપાવ્યું છે તે ઉપરાંત એક તપસ્વી બ્રાહ્મણને જ્ઞાન લેવા દક્ષીના વેપારી તુલાધાર પાસે મોકલ્યો છે. ૬૧ સાધ્વી પરિત્રાજિકા મુલત્રા અને જનકનો જ્ઞાનનાં વિધવિધ પાસાઓને આવરતો અદ્ભુત રમ્ય મંવાદ ચોલ્યો છે. ૬૨ શુદ્ધાતુર મહર્ષિ વિશ્વામિત્રને કૃતરાંત્રી જાંઘ ચોરી લતાં અટકાવનાં, ધર્મશીલ, નમ્ર શ્વપચ પરિધ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચેનો સંવાદ, એ શ્વપચની ઉદ્ધત ધર્માનુસારિણી છુદ્ધિ, દુઃખથી સંબ્રમમાં આવી પડેલા પણ આપદ્ધર્મના આશરે જીવવાની ઈચ્છા કરતા અદીનાત્રા વિશ્વામિત્ર પ્રત્યે જે તટસ્થભાવ

૫૯. ૧૨-૩૦૬-૮૬.

૬૦. ગ્રાપ્ય જ્ઞાને બ્રાહ્મણાન્કનિયાદ્વા વૈશ્યાચ્છદ્રાદપિ નીચાદમીક્ષમ્ ।
શ્રદ્ધાતત્ત્વ્યં શ્રદ્ધામૈન નિત્યં ન શ્રદ્ધિનં જન્મમૃત્યૂ વિશેનામ્ ॥

૧૨-૩૦૬-૮૫.

૬૧. જુઓ ઉપર ‘ધર્મ’ (૫૩૦ ૨) શ્લોક ૪૧નું ઉદ્ધાટન ૫. ૮૫ થી.

૬૨. શાંતિ ૦ અ. ૩૦૮; કથા માટે જુઓ નીચે ‘મહાભારત’ (૫૩૦ ૨૦)

શ્લોક ૧૮૬.

રાખે છે તેનું ચિન્તાત્મક આલોચન કર છે ૬૩ તો બીજા એક કથાનકમાં
 કપિ ગૌતમે, ઇંદ્રે છેતરીને અપકર્મ કરનાથી દુષિત થયેલી પોતાની પત્ની
 અહત્યાને મારી નાખવાની પુનઃ ચિન્તકારીને આના કૃત્તા, માતૃવધનું ઘોર
 પાપ અને પિતૃઆગાની અન્યા એ બેનો વિવેક કરીને દુષ્પૂર્વક
 નમ્રનાથી પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતા એ બાળક ચિરકારી પાસેથી
 અધીરાઈથી કામ ન કરવાના ગુણનો પદાર્થપાઠ શીખી પિતા
 ગૌતમને દીર્ઘ વિચારપૂર્વક કામ કરવાના ગુણની સ્તુતિ કરતા મનાવ્યા
 છે ૬૪ એમ કવિ વ્યાસે સર્વ વર્ણો ઉપનાન સ્ત્રી, બાળક અને સ્વપગ્ન
 પાસેથી પણ જ્ઞાન અને ગુણમહાગુ કરનાનું, સીધા ઉપદેશ અને કથાનક
 બંને દ્વારા કર્યું છે ૬૫

૬૩ શાંતિ ૦ અ ૧૬૦, જુગ્મ મનુ ૧૦-૧૦૮

૬૪. શાંતિ ૦ અ ૨૫૮, કથા માટે જુગ્મ બીચે 'શાંતિ' (મક ૭)
 શ્લોક ૧૦૪

૬૫ સ્ત્રી અને બાળકના વિદ્યાધરત્વના મીઠા ઉદાહરણો મં ૦ બા ૦ મા
 છે એમ કે પતિમતા સ્ત્રી આજ્ઞાન કૌશિકને આજ્ઞાન વના સફળ મુદ્દી બાધને
 ત્યાં મિથિલા મોડે છે (આર ૦ મક ૭ ૧૮૭) જનકની રાજસભામાં બાર
 વધના અઘાવકે વિવાદમાં જીત મેળવી પિતાસહિત બીજા સ્થળેને કેમથી
 છોડાવ્યા ત્યાં અઘાવકે વેદોનું સમ્યક્ પ્રકાર આચર્યું નહિ પ્રતા પિતાને
 ગર્ભમાંથી ટકોર કરી હતી (આર ૦ મક ૭ ૧૬૨ થી) ક્ષીણિના બાળક
 પુનઃ સારવતે એવાએ બાર વધની અનાદૃષ્ટિ વખતે વેદોનું સમરણ સચવીને
 સ્વાધ્યાય કરવાનું ચાલુ રાત્રી હતું અનાદૃષ્ટિ પુરી થયે ૧૦ ૦૦૦ કાષિઓના
 વિધિ ૧૨ સર આચાર્ય થઈને એ બાળક આચાર્યે જુદાં મુનિઓને વેદધ્યયન
 કરાવ્યું હતું (આવર કારણે સર આવા મહેવત વચનો પણ પ્રચલિત થયા
 હતા (શાંતિ ૦ અ ૫૦)

ન તન મ્યારો મવતિ યગમ્ય પરિતિ નિર ।

ચાગેડવિય જવાનાનિ ત વેગા સ્થવિરં સિદ્ધ ॥ ૩-૧૩૩-૧૧

અઘાવકોપાખ્યાન = કે મનુ ૨-૧૫૧ સર ૬૩ મં ૦ ૨૬૦

આ વિશાળતાની ઉપાસના કરતા ‘આત્મપ્રેમ’ એ ઘણી ઊંચી પાયરીની સમાજવ્યવસ્થાવાળા ‘વર્ણશ્રમ’ ધર્મની ભાગતને ભેટ કરી. કાળનો ઘસારો અને વિપરીત યજ્ઞોથી પ્રવેગેલા દૂષણોથી એ વ્યવસ્થા શિથિલ થઈ, છતાં હજારો વર્ષ સુધી હિંદુસ્તાનને એ વ્યવસ્થા નીચે ઉત્તમ કક્ષાના સર્વ વર્ણના સંખ્યાબંધ જ્ઞાનચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી મહાપુરુષો પ્રાપ્ત થયા.

આ વૈદિક અનુગમ ઉપરાંત બીજા અનેક અનુગમો ભાગતમાં હતા. તે પૈકી મુખ્યત્વે જૈન અને બૌદ્ધ પરંપરાઓએ સમાજ ઉપર બહુ ઘેરી છાપ પાડી, સમાજને નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક રીતે મજબૂત કરવામાં ખૂબ કાળો આપ્યો. એ બીજી પરંપરાઓમાં વર્ણશ્રમના આસ્તે આસ્તે જોયે લઈ જનારા માર્ગ કન્તા એકદમ ઝડપથી સિદ્ધિ પામવાની તાલાવેલી હતી. જે કે તેનાથી એ જીવનદૃષ્ટિમાં પણ વર્ણશ્રમની વ્યવસ્થાની જેમ એક જાતનું એકાગ્રીપણ — અનેકાગ્રી થવાનો મજબૂત પ્રયત્ન છતાં — આવી ગયું હતું. એક જ આશ્રમ — સંન્યાસ, શ્રામણ્ય — ઉપર ભાર દેવાતો હતો. સ સાર દુઃખમય, ખીવાયેજ્ય હતો. સ સાગસાગ ધ્રુવ હતો. પણ સંસારત્યાગીઓનું આખરી આશ્રયસ્થાન તો ગૃહસ્થીઓ રહ્યાં તેથી કંઈક વિચિત્ર પરિસ્થિતિ જન્મી છતાં આ વિચારસંણીના પ્રણેતાઓની સગળ દૃઢ્યગત વિશાળતા, ઐક્ય ભાવના, કરુણા અને મૈત્રીએ ભારતના જનહૃદયના ક્ષેત્રમાં ભાવોનું સ ગોપન અને સવધન કર્યું.

હેવટે જેમ બધે થાય છે એમ એ બધે વિચારધાગોનું (સુદૃઢ) મિશ્રણ થયું. એ વિચારોવાળા અનુગમોના અનુયાયીઓની યોગ્યતા (કે અયોગ્યતા) અનુસાર સુલભ મિલન અને સંઘર્ષ પણ થયા. સંઘર્ષ તો એટલે સુધી થયો કે સહજ વૈગની — જન્મવૈગની ઉપમા માટે ‘અહિન-કુલ’ની જેમ ‘શ્રમણઆત્મણ’ પણ ઉદ્ભવવાનું વપરાવા લાગ્યા. ૧૧

૬૬. સંસ્કૃત વૈચારણ્યે આ હપમા આપી છે, અને ચોદામા ચોદ પાત જલ મહાભાષ્ય ભેટલી તે જુની છે. તેની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ ‘દર્શન અને ચિંતન’ (પૃ ૨ ૫ ૧૧૧૦ થી ૧૧૧૩)

તેથી કંઈ શ્રેયોર્થીની સાધના અટકે? મન-વચના, સાચી સમજાણના પ્રયત્નો થતા ગયા. એ સમજાણ કેવી રીતે વ્યક્ત થઈ પ્રચાર પામી તે મુખ્યત્વે મહાભારત અને ઘોડા પ્રમાણુમાં જોઈ અને જોઈ શાસ્ત્રોના મહત્વના આધારો સાથે મનઃક્રિયા પ્રવર્તન કરીએ.

‘બ્રાહ્મણ’ શબ્દનું નિર્વચન આ પ્રમાણે થાય છે : (૧) બ્રહ્મ અર્થાત્ પગ્માત્મ તત્ત્વને જાણનાર, તેમાં નિર્ન ગણનાર તે બ્રાહ્મણ. (૨) બ્રહ્મ અર્થાત્ યત અને/અથવા વેદ અને ક્રિયાકારોમાં નિર્ન રાખનાર તે બ્રાહ્મણ.

‘શ્રમણ’ શબ્દનું નિર્વચન—જે પગપરાના પ્રતિનિધિ તરીકે મુખ્યત્વે જોઈ અને જોઈ મનાયા છે તે—આ પ્રમાણે થાય છે : (૧) સંસારના શ્રમથી ઉપગમ પામવા પ્રયત્ન કરનાર (૨) શ્રમ અર્થાત્ તપ કરનાર. ઉપગમ નિર્વચનો ઉપગત જેમ જેમ શ્રમણપગપના વિકસિત થતી ગઈ, રોધાતી ગઈ તેમ તેમ તેના જુદા જુદા નિર્વચનો પણ થતા માડયા. એમાંના ઘોડાક નીચે પ્રમાણે છે : (૧) ભગવાન વિષ્ણુનું એક નામ શ્રમણ છે. તેનું નિર્વચન સર્વ અવિવેકીઓને સતાપે છે અર્થાત્ શ્રમ આપે છે તે ‘શ્રમણ’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે (૨) મૂળ સંસ્કૃત ધાતુ ‘શ્રમ’ નહિ હોતા ‘સમ’ અર્થાત્ સમત્વ લઈને પ્રાત્નમાં ‘સમત’થી સમણ થાય છે. ‘૬૯’ કે પાલિમાં ‘સમચર્યાધી’ સમણ અર્થાત્ શ્રમણ

૭૭. શ્રમણપર પરાના વિરોધીઓ નિકૃષ્ટ અર્થમાં આ નિર્વચનને ઉપયોગ કરે છે જુઓ ‘શ્રદ્ધા વિનાના, અપ્રાણ, સૂક્ષ્મદર્શનરૂપિનાના નિરાશ અર્થાત્ ભગવાન આજ્ઞા (પોતાના મન કરનાથી) શ્રાકેલા અને તપી મયેના એના પડિતો (કટાક્ષમાં છે) એ શ્રમથી ઉપગમ પામવા માટે પ્રવ્રજ્યા શોધી છે’ ૧૨-૨૬૧-૧૦ (આ પૂર્વધકારે સ્પષ્ટમરસિમનું મ્થન છે)

૬૮ ૧૩-૧૩૫-૧૦૪, ‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’નું સામરભાષ્ય ૧૦૪

૬૯. સમયાણ સમણો હોઈ (ઉ સૂ. ૨૫-૩૨).

કહેવાય 'સમતાથી સમણ છે. ૭૦ એવું નિર્વચન કરવામાં આવ્યું.
'આહણ' શબ્દનું પણ એ શ્રમણ પરંપરાઓએ બાણવાજેન નિર્વચન
કયું છે. 'અહર્યથી આહણ થાય છે' ૭૧ અને 'પાપને બાહ કરવાથી
આહણ કહેવાય છે. ૭૨ (૩) સંસ્કૃત 'શમન' ઉપગ્રી 'સમન' એટલે
કે સર્વપાપોનું શમન કરવા માટે પ્રયત્ન કરનાર. ૭૩ (૪) (પ્રાકૃત)
'સમિતિ' અર્થાત્ શત્રુમિત્ર પ્રત્યે સમતાથી અને 'આણુતિ' એટલે
પ્રવર્તન કરનાર એ સમણ. મૂળ પ્રાકૃત હોવાથી બધે 'સમણ'તિ
એમ પ્રયોગ થાય છે. ૭૪ (૫) મૂળ 'સમનમ્' ઉપગ્રી નિદાન,

૭૦. સમચરિયા સમણો તિ યુચ્છતિ । ધમ્મ. આહણુવગ્ગો ૩૮૮-૬.

૭૧. ઘમ્મચરેણ ઘમ્મણો । ઉ. સૂત્ર. ૨૫-૩૨.

૭૨. ઘાહિતપાપો તિ ઘાહ્મણો । ધમ્મ. 'આહણુવગ્ગો' ૩૮૮-૬.

૭૩. યો ચ સમેતિ પાપાનિ અણું થૂલાનિ સન્ધયો ।

સમિત્તા હિ પાપાનં સમણો તિ પચુચ્છતિ ॥ ધમ્મ. ૨૬૫-૧૦

અનુવાદ પા. ટી. ૮૯મા આપ્યો છે.

૭૪. (૧) જુઓ અમિધાનરાજેન્દ્ર અંધ ૭, પૃ. ૪૦૪; અર્ધ૨૫થી૬૨ણ
માટેનું ઉદાહરણ.

જહ મમ જ પિઅ દુક્કા, જાણિઅ એમર સવ્વજીરાણં ।

ન દણ્ઢ ન દણાવેદ અ, સમમણ્ઢે તેણ સો સમણો ॥

(સર ૧૨-૧૯૮-૧૪ અબ, ૨૬-૧૯ કડ, સર ૧ આશ્વ. ૬૫૬ ૭૦.

જેવી રીતે મને દુઃખ પ્રિય નથી એ જ પ્રમાણે બધા જીવોને વિષે જ
ભણે. જે કોઈને દોષ નહિ અને દણાવે નહિ તેવું સમાન મન રાખે તે
શ્રમણ છે.

(૨) જૈન ઈર્ગનમા પાંચ સમિતિઓ મળી છે (૧) કોઈ જીવને કશું
ન થાય તેમ સાવધાનપણે ચાલવું તે દર્શાસમિતિ (૨) સત્ય, દિત્તાગ્રી,
પરમિત અને અસંહિન્ધ એ બધું તે બાધાસમિતિ (૩) દવનયાત્રામા
આવશ્યક હોય એવા નિર્દોષ સાધનો સાવધાનપૂરક ને વચા તે અવજ્ઞાસમિતિ

પરિણામ અને લક્ષ્યના સંતાપ વિના વર્તે તે સમનસ્થ અર્થાત્ સ્વજન અને પરજન પ્રત્યે જેનું મન તુલ્ય છે તે સમન. એટલે કે સર્વત્ર સમભાવવાળો. ૭૫

‘શ્રમણ’ શબ્દનાં આવાં નિર્વચનો જે તે પરંપરાના પરમ નિદ્ધિ પ્રત્યે ગતિ કરતા મહાત્માઓનાં ઉત્તમ ચારિત્ર્યમાંથી જન્મેલાં છે. તેથી ‘બ્રાહ્મણ’ અને ‘શ્રમણ’ ઉભયનાં સનાતન આનંદમય સમત્વદર્શી વિચારોના લગ્ન સંગમમાંથી સદા વિકસતી સંસ્કૃતિ સર્જાઈ. એટલે ઉપર જેમ મં ૭ાંમાંથી સાચા ‘બ્રાહ્મણ’નાં લક્ષણો સંક્ષેપમાં જોવાં એમ હવે અનુક્રમે ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ ૭૧ અને ‘ધર્મપદ’ ૭૭માંથી ‘બ્રાહ્મણ’નાં લક્ષણો જોઈએ.

(નોંધ ૭૪ ચાલુ)

(૪) વસ્તુમાજને જોઈતપાસી લેવામૂકવી તે આદાનનિમ્નેષસમિતિ (૫) નિર્જંવ સ્થાનમાં અનુપયોગી વસ્તુઓ જોઈતપાસીને નાખવી તે ઉચ્ચારસમિતિ.

(ઉ. સૂત્ર., ડો. સાહેસરા, પૃ. ૧૧, નોંધ ૨.)

૭૫. જુઓ મમિયાનરાજેન્દ્ર, અંક ૭, પૃ. ૪૦૪; અર્થરૂપથીકરણ માટેનું ઉદાહરણ.

गरिम ॥ से कोई वैसी पिओ अ सव्वेसु चैव जीवेसु ।

एएण होइ समणो, एसो अज्जोइवि पज्जाओ ॥

સર ૧-૩૧-૨૯ અળ. (ગીતા ૯-૨૯)

મને કોઈ ટેવ નથી, એ પ્રમાણે સર્વ જીવમાં મને કોઈ પ્રિય પણ નથી એનાથી એ શ્રમણ (સમનસ્થ) થાય છે, આવા બીજો પર્ચાય છે.

૭૬. જેન તીર્થ કર મહાવીર સ્વામીની અંતિમ દેશનાનો અંક મનાય છે. એમાં કુલ ૩૬ અધ્યયન અને ૧૭૧૪ શ્લોક છે.

૭૭. બીજ નિષિદ્ધકો પૈકી ‘સુતપિદ્ધક’ના ‘જુદ્ધનિકાય’ નામના પાંચમા અંક પૈકીનો પેઠાવિભાગ ૨. પરંપરા અનુસાર ભગવાન જુદે જુદા ત્રાસ કર્યું ત્યારથી પરિનિર્વાણ સુધી જુદા જુદા સમયે ઉપદેશ કરતા જે ગાથાઓ ઉચ્ચારી હતી તેનો સંગ્રહ. એમાં કુલ ૨૬ વર્ગ અને ૪૨૩ ગાથાઓ છે.

જે જગતમા અગ્નિની જેમ પૂજાય છે, કુશલ પુરુષોએ જેનો બ્રાહ્મણ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે, ૭૮ જે આસકત થતો નથી, પ્રત્યક્ષ થઈને રોક કરતો નથી, આર્ય-ન્યનોમા આનંદ પામે છે, ૭૯ અગ્નિમા તપાનીને શુદ્ધ કરેલા અને મનશીલાદિથી ચકચકિત કરેલા સુવર્ણની જેમ જેના રાગ, દ્વેષ ભય વ દુઃખ થઈ ગયા છે, ૮૦ તપસ્વી, કૃશ, દાન્ત, જેના માસ અને શોષિત સ્પર્શ થયા છે, જે સુનન અને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરનાર છે, ૮૧ જે સ્થાવર જગત પ્રાણીઓને બગાડ નાણીને નણુ પ્રમારે એમની હિંસા કરતો નથી, ૮૨ ક્રોધથી, હાસ્યથી, લોભથી અથવા ભયથી જૂઠું બોલતો નથી, ૮૩ જે અદત્ત (ઝેરના આપના વિના) સચિત્-દાસ પશુ ઇ (કે અચિત્) સુવર્ણ ઇ-ધોકુ કે ઘણુ લેતો નથી, ૮૪ મન, કાયા કે વચનથી જે દિવ્ય, માનવ કે તિર્યંચ મળ્યાથી મૈથુન સેનતો નથી, ૮૫ જળમા ઉત્પન્ન થયેલુ કમળ જેમ જળથી લેપાતુ

૭૮. * ઉ સૂ. ૨૫-૧૬, મં. બા. ૧મા જેમ ત દેવા બ્રાહ્મણ વિદુ. । શ્લોક-
પાદ આવે છે એમ આ શ્લોકોમા ધણે ઠેકણે ત વચ ચૂમ માળગ । એવુ શ્લોક
પાદ આવે છે મં. બા. ૧મા શ્લોકોની જેમ આ ચરણનાળા શ્લોકો કે તેના
અનુવાદની યા દી મા * નીશાન કરેલુ છે

૭૯. * ઉ સૂ. ૨૫-૨૦

૮૦. * ઉ સૂ. ૨૫-૨૧

૮૧. * ઉ સૂ. ૨૫-૨૨

૮૨. * ■ સૂ. ૨૫-૨૩, -ણુ પ્રમારે (૧) મન, વચન અને કાયાથી
(૨) મૃદ, મધ્યમ અને તીવ્રણે

૮૩. * ઉ સૂ. ૨૫-૨૪, સર° 'ભારતસાવિત્રી' (મકં ૨૧)
શ્લોક ૧૬૫

૮૪. * ઉ સૂ. ૨૫-૨૫

૮૫. * ઉ સૂ. ૨૫-૨૬

લા ૧૧ -

નથી એમ (નિપયથી હ પદ થયેન હતા) જે કામભોગોથી અસિદ્ધ
 રહે છે, ૮૧ અસોબ્ય, મુદાજી, અનગા—૧૨ વિનાનો, અકિંચન
 અને મૃદુસ્થોમા અનામય ૮૭ પૂર્વમયોગ, ત મ ચીજો અને વ્યાધવેનો
 ભાગ કરીને ભોગોમા જાનકિન વિનાનો, ૮૮ મુકનથી શ્રમણ થતો નથી,
 ઉજ્જાથી બ્રાહ્મણ થતો નથી, અ દનવાત્તથી મુનિ થતો નથી, અને
 કુશના વચ્ચ પહોંચાથી તાપસ થતો નથી, ૮૯ (૫૦ તુ) નમતાથી શ્રમણ
 થાય છે, પ્રત્યર્થથી બ્રાહ્મણ થ ન છે, રાનથી મુનિ થાય છે અને તપથી
 તાપસ થાન છે ૦ કર્મથી બ્રાહ્મણ થાય છે, કર્મથી ક્ષત્રિય થાય છે,

૮૬. * હ સ ૨૫-૨૭

૮૭. * હ સ ૨૫-૨૮, મુદાજી (પ્રા મુદાજી) = અદવાની એકે
 જાગુ આરા નહિ રાખનાર વડુ માટે જુઓ નોંધ ૨૪

૮૮. * હ સ ૨૫ ૨૦

૮૯. * હ સ ૨૫ ૨૧

સૃ° (૧) મૌનાદિ મ મુતિર્ભવતિ નારખ્યાન્વગનાન્મુનિ ।

અથ તત્તુ ચો વેદ મ મુનિ શ્રેષ્ઠ કથ્યત્ ॥

મ૦ ભા૦ ૫-૮૩-૩૫

મોનથી અર્થાત મુનિને થોમ્મ વર્તનથી મુનિ થવાય છે, અરણ્યમા વાસ
 કરવાથી નહિ જે એ (તત્તુ) અક્ષરને જાણે છે તે શ્રેષ્ઠ મુનિ કહેવાય છે

(૨) મુકની થવાથી શ્રમણ થવાનું નથી, નિયમ વિનાના જુદાભોજો,
 કન્દા અને લોભવાળે કેવી રીતે શ્રમણ થય ? જે બ્રાહ્મ -ન રમણ પા લાને
 પૂરું રૂા મમાને છે તે પાપોને રામાવવાથી શ્રમણ કહેવાય છે ધમ્મપદ ૨૧૪,
 ૨૧૫, ૩૮૮

૯૦. હ. સ ૨૫-૩૨

કર્મથી વેગ્ય થાય છે અને કર્મથી શુદ્ધ થાય છે, ^૧ સર્વ કર્મથી વિમુક્ત થયેલો, ^૨ આવા દિગ્જેતમો પોતાનો અને બીજાનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ હોય છે. ૯૩

હવે ‘ધર્મપદ’ના શ્લોકો ‘વિગેના ડેટલાક હિ વેખો જ્ઞેઈએ

તૃપ્તશરૂપી સોનને કાપવાનું પરાક્રમ કરનાર, કામને હાકી કાઢનાર, મરુકારાનો ક્ષય જાણીને નિર્ભાણ જાણનાર, ૯૪ (ધ્યાન અને પ્રજ્ઞા) બન્ને

૯૧. હિ સૂ ૨૫-૨૩, આ સદર્શ બતાવે છે કે ભારતમાં સામાન્યતઃ કર્મથી બાવળી નણું પ્રધાના મૂળ વિચારને જૈન અનુગ્રમનો ટેકો હતો, પણ પછીથી પ્રવેશોથી જડતા પ્રયે વિરોધ હતો

૯૨. * હિ સૂ ૨૫-૩૪, આ શ્લોકમાં મહાવીર સ્વામી માટે ‘બુદ્ધ’ વિશેષણ છે

૯૩. હિ સૂ ૨૫-૩૫, સર્વ પ્રજાવડે નિર્ભાણ કરેલી જ્ઞાનરૂપી નોંધવડે શ્રીર પુરુષો પોતે તર્ક છે અને બીજાનું અજ્ઞાનીઓને પણ તારે છે’ મં ભા ૦ ૧૨-૨૨ ૧, ૨

૯૪. (ધર્મ ૨૮૩, સંસ્કાર = ટૂંકોની કાર્યકારણપર પરા ‘મતીય સમુત્પાદ’માનું બીજું ગરલ ‘મતીયત્તમુ પાદ’ની કાર્યકારણપર પરા મરિધા > મરુકાર (મરુકાર) > વિજ્ઞાન (જ્ઞાનવાપણ) > ન મરુકાર > પરાયતન (મન+પ ઇન્દ્રિયો) > સ્પર્શ (ઇન્દ્રિયજન્ય મુખ) > વેદના, (સુખ, દુઃખ ઉદ્વેગ) > તૃષ્ણા > ઉપાદાન (લોભ) > ભવ (સં) > જાતિ (જન્મ) > જરા મરણ-ચો પરિદેવન-દુઃખ-દોષનરય અને ઉપાયાસ

(૨) ઉપર ઉલ્લેખિત નયમ કારણ અવિના અથવા અયથાય જ્ઞાનના બૌદ્ધ મત પ્રમાણે ૧૧ નકારા છે (૧) જન્મ અનિત્ય એટલે કે રૂપાતર પામનારું હોવા છતાં, તે નિયત છે એમ માનવું (૨) આત્મા નામનો અવિનાશી, અવિકારી પદાર્થ નથી હતા ત એવો છે એમ માનવું, (૩) સંસાર દુઃખમય હોવા છતાં તેમાં જ બધું મુખ્ય છે એમ માનવું, (૪ ચ ૪ ૪૬)

ધર્મનો પાગ્રામી, અને તે બાણીને જોઈનેનો ક્ષય કરનાર, ^{૧૫} (પા. ૮૫મા વર્ણાવેતુ,) એક ન યોગ્ય નેને નથી એવો નીકર અને અનાત્તમ, ^{૧૬} દયાળુ, નિષ્પાપ, મિથર, દુનૃત્ય, અનાસવ, ઉત્તમ અર્થ

(નોંધ ૬૪ ચાલુ)

(૩) 'ધર્મપદ'ના 'માહાલગ્નો'ની ધણીપત્રી ગાયત્ર્યા, અને 'સુત્તનિપાત'ના પાનીસમા 'વાસેઈમુત' (વરિષ્ઠમૂર)ની રજમી થી પૃથ્વી ગાયત્ર્યો (સગમ ગાયા ૧૨૦ થી ૧૪૭) સગમમ અક્ષરસા એ જ છે અને તેથી અહીં આપેલા 'ધર્મપદ'ના સદર્શો મહદ્ અશે 'સુત્તનિપાત'ના ખ્યાલ પામ આવે જ છે

૬૫ ધર્મ ૩૮૪, સ યોગ્યન=બધન, એ દસ ભતના છે (૧) સક્રાપદિહિ આત્મા ભિન્ન પદાર્થ અને નિત્ય છે એવી માન્યતા (૨) વિચિકિત્સા બુદ્ધ, ધર્મ અને સ ધર્મ રાકા અને અવિદ્યાસ (૩) સીલબ્ધત પરામાસ રનાનાદિ પ્રતોથી જ મુક્તિ મળી જાય એવો વિદ્યાસ (૪) કામરાગ કામરાસના (૫) પટિથ ક્રોધ (૬) રૂપસમ બ્રહ્મચેગદિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા (૭) અરેપરાગ અરૂપ દેવચેક પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા (૮) માન અહંકાર (૯) ઉર્ધ્વચ્ય જ્ઞાતવિત્તતા (૧૦) અવિન્ન અવિદ્યા આમાના પડેલા પાત્ર અવરભાગી અને છેડા પાત્ર ઈર્ષ્યાભાગી પડેલાય છે પડેલા જાણુ નહ કરવાથી સાધક 'સૌતાપત' (ધર્મપ્રવાહમા પડેને) અર્થાત બીર્ધધર્મના અધિગરી થાય છે પછીના બે સ યોગ્યનેને ક્ષીણ કરવાથી 'સહાગામી' થાય છે એટલે મોક્ષ માટે તેને ખીજે એક જ જન્મ લેવો પડે છે પડેલા પાત્રને પૂર્ણ નાશ કરવાથી 'અનાગામી' અર્થાત્ નિર્વાણ માટે જન્મ લેવો પડતો નથી દશેમનો ક્ષય કરવાથી 'અરહા', અરહન્ત અર્થાત છવનમુક્ત થાય છે (ધર્મ ૫ ૧૪૪)

૬૬. * (૧) ધર્મ ૩૮૫, મં ભાં અને ઉ સૂની જોગ ધર્મપદની ગાયત્ર્યોમા ધણે ઠેકાણે તમહ જુમિ પ્રાક્ષાગ । એવો શ્લોક માદ આવે છે એ ચરણવાળી ગાયત્ર્યો કે તેના અનુવાદની નોંધમા * નીરાન કરેલું છે

* (૨) ધર્મ ૩૯૭ આ ગાયત્ર્યને મુતી છે

પ્રાપ્ત કરેન, ૧૭ પાપને ગાહ કુનાગ, સમયનાનાજો (વાસના) મેલને પ્રવૃત્તિ કુનાગ—ત્યાગ કુનાગ, ૬૮ અક્રોધી, ૬૯ હિંસામાથી મનને નિવૃત્ત કરી દુ ખને શમાવનાગ, ૧૦૦ કાયા વાણી અને મનથી દુષ્ટત્ય નહિ કુનાર, એ નણેય સ્થાનનું સગદાણુ કુનાગ, ૧૦૧ સત્ય અને ધર્મવાજો, ૧૦૨ ધૂળમાથી (ચીંથળા ગોધીને) કપડા પહેનાગ, ૧૦૩, દૃશ, નમોથી વીંટળાયેલો અને એકલો ધ્યાન ધન્ટો, ૧૦૩ અકિંચન, લેનાની ઇચ્છા વિનાનો, વેરને, જાગને (તૃષ્ણાને) મ્હોરીને (દષ્ટિને) ક્રમ પ્રમાણે

૬૭. *ધર્મ ૩૮૬, અનાસવ=આસવ અર્થાત્ વિપત્તિ વિનાનો અથવા પૂરની જેમ તાણી જનારી તૃષ્ણાથી 'ઓધ' વિનાના આ આસવ કે ઓધ ચાર ભતના છે કામ અર્થાત્ ભોગ્ય વસ્તુની સ્પૃહા ભવ અર્થાત્ પરોપની વાસના દષ્ટિ અર્થાત્ મેઈ પથનું, વાદાનું મમત્ત કે દુરામલ અવિદ્યા અર્થાત્ અવધાર્ય જ્ઞાન (ધર્મ ૫ ૧૩૮) ટુઓ ઉપર નોંધ ૬૪

૬૮ ધર્મ ૩૮૮

૬૯. *ધર્મ ૩૮૯, આ ગાથા રસમ્ભ છે તેથી ઉદ્ધૃત મ્હી છે

ન ત્રાક્ષણસ્સ પહરેય્ય નાસ્સ મુચ્ચેય ત્રાક્ષણા ।

ધી ત્રાક્ષણસ્સ હન્તાર તત્તો ધી યસ્સ મુચ્ચતિ ।

માઠાઃ ઉપર મહાર ન મ્હવા, માઠાણુ તના ઉપર મેપ ન મ્હવા, ત્રાક્ષણના મારનારન વિકાર છે અન ન (માઠાણ) મેપ ન તન તથી પણુ વડુ ધિકાર છે

૧૦૦. ધર્મ ૩૯૦

૧૦૧. *ધર્મ ૩૯૧

૧૦૨. ધર્મ ૩

૧૦૩. *ધર્મ ૬૫ બોધ અનુગમમા તપશ્ચયાના બદ્ધ અરો નિરોધ છે તરી માન્યતા આ નાથાથી સ્પષ્ટ મેન પદી હ- છે સધનામા તપનું રોગ્ય સ્થાન બોધાન્ય સીમા-૫ છે

છેદીને ભોગમને (અનિષ્ટને) કે બી દેનાર, ૧૦૪ મૈત્રીભાવ ગળીને ગાળે, વધ, બન્ધ વ ને ખમી લેનાર, ક્ષમારૂપ નૈમ્યગામી, ૧૦૫ અદોષી, ઘનનાન, શીવનાન, તૃપ્તગાના અભાવથી નમ્ર, દાન, અન્નિમ શરીરવાળો, ૧૦૬ કમળ ઉપ ના પાણી પેરે, આરતી અણી ઉપરના સન્સવની પેરે કામથી અસિમ, ૧૦૭ અર્દાઆ જ પોતાના દુ ખકષયને નમ્રનાર, તૃપ્ત્યાભાવ વિનાનો, અનાસક્ત, ૧૦૮ ગભીર પ્રજાવાળો, મેધાની, માર્ગ અમાર્ગને ભણુનાર, ઉત્તમ અર્થ પ્રાપ્ત કરનાર, ૧૦૯ શૃદ્ધ્ય અને શૃદ્ધિવિનાના બનેના સ સર્ગ વિનાનો, શૃદ્ધિવિનાનાઓના માર્ગને અનુસ ના, અપ ક્ષમાવાળા, ૧૧૦ દંડનિધાન કરી ધાન કરે નહિ અને કસવે નહિ, ૧૧૧ વિરજ મનુષ્યોનો પાતુ નિરોધ નહિ કરના, (માગ્ય માટે) દંડ ધાન્યુ કરનારની વચ્ચે દંડ છોડી દેનાર અર્થાત્ અદિસક, સમલ કરનારઓની વચ્ચે પતુ અપગ્રિમી, ૧૧૨ નમ્ર, દ્રેષ, માન, તિસ્કાર વિનાનો, ૧૧૩ અકર્કશ ક્ષુદ્ર સન્યસન યોગના, ગર્હના ઉપર આશ્રેય નહિ કરના, ૧૧૪ આપ્યા સિવાય કશુ પળુ નહિ લેના, ૧૧૫ આ સો

૧૦૪ *ધરમ ૩૯૮, સર* છંદો ૧

૧૦૫ *ધરમ ૩૯૯

૧૦૬. *ધરમ ૪૦૦

૧૦૭. *ધરમ ૪૦૧, સર* ઉ ત્ ૨૫-૨૭

૧૦૮. *ધરમ ૪૦૨

૧૦૯. *ધરમ ૪૦૩, માર્ગ = આર્થ અપ્રતાગિ માર્ગ

૧૧૦. *ધરમ ૪૦૪

૧૧૧. *ધરમ ૪૦૫

૧૧૨. *ધરમ ૪૦૬

૧૧૩. *ધરમ ૪૦૭

૧૧૪. *ધરમ ૪૦૮

૧૧૫. *ધરમ ૪૦૯

પરલોકમા આશા વિનાનો, નિસ્તૃષ્ણ અને અનાસક્ત, ૧૧૬ તૃષ્ણારૂપી
ધર વિનાનો, શંકા વિનાનો અને અમૃતમા પેડેલો—જીવન્મુક્ત, ૧૧૭
પુણ્ય અને પાપથી પર, અરોગ, વિજ્ઞ અને શુદ્ધ, ૧૧૮ ચન્દ્ર જેવો
વિમલ, શુદ્ધ પ્રસન્ન અને નિર્મળ, તૃષ્ણા અને ભવ જેણે ક્ષીણ કરેલ છે
એવો, ૧૧૯ મોહને વટી ગયેલો, ધ્યાની નિષ્કંપ, કશું નહિ મહણ
કનાર, ૧૨૦ કામ અને સમાગ્રપંચ વિનાનો; સર્વ દિવ્ય અને માનુષ
બધનોથી મુક્ત; ૧૨૧ ગતિ અને અગતિ છોડીને દેવ થયેલો, ઉપાધિ-
વિહિત અને લોકનો પગભર કનાર વીર, ૧૨૨ સર્વ જીવોના મનુષ્ય અને
જન્મ જાણનાર, અસક્ત, સુગત, શુદ્ધ, ૧૨૩ જેની ગતિ દેવ ગન્ધર્વ કે
મનુષ્યો જાણતા નથી એવો ક્ષીણાસવ અગ્રહન્ત; ૧૨૪ જેને કથાય કશી
આસક્તિ નથી, અકિંચન, ૧૨૫ વૃષભ, પ્રવગ, વીર, મહર્ષિ, વિજયી,
નિષ્કંપ, સ્નાતક, શુદ્ધ; ૧૨૬ પૂર્વનિવાસ અર્થાત્ પૂર્વજન્મને જાણનાર,

૧૧૬. *ધગમ ૪૧૦.

૧૧૭. *ધગમ ૪૧૧.

૧૧૮. *ધગમ ૪૧૨

૧૧૯. *ધગમ ૪૧૩, સર° ગાથા *૪૧૫, અનં *૪૧૬.

૧૨૦. *ધગમ ૪૧૪

૧૨૧. *ધગમ ૪૧૭

૧૨૨. *ધગમ ૪૧૮, આ અને ૪૨૨મી ગાથામા વપરાયેલો 'વીર'
રાખે તીર્થ ૨ મહાવીર સ્નામી જે અર્થમા 'વીર' કહેવાતા એ અર્થમા છે.

૧૨૩. *ધગમ ૪૧૮

૧૨૪. *ધગમ ૪૨૦.

૧૨૫. *ધગમ ૪૧૧

૧૨૬. *ધગમ ૪૨૨

સ્વર્ગ અને નરકને જોનાર, પુનર્જન્મ ક્ષીણ કરનાર, પ્રમા પ્રાપ્ત કરનાર અને પ્રાપ્ત કર્યા થોડા સમયે પ્રાપ્ત કરનાર ૧૨૭

આમ શુદ્ધ શ્રમણ પર પગઝોમા પાડુ સાચો 'બ્રાહ્મણ' એ માન પાત્ર અને પોતાના વિકાસની ટોચે પહોંચેલો કે પહોંચનારો આત્મવિકૃત પ્રવર્તન કરનાર, એવી રીતે નિરૂપાયેલો છે એ ગીતે 'સમના' અને 'સમચર્યા'થી સમણ અર્થાત્ શ્રમણ થાય છે, એ વિચારના હોઈને પકડીને વૈદિક અનુગમનના બ્રહ્મની સાથે 'સમ' ૧૨૮ પર્યાયનાથી કે બ્રહ્મના સમાનાર્થક તરીકે ઉપયોગમાં આવ્યો

૧૨૭. (૧) *ધર્મ ૪૨૩, (૨) બ્રાહ્મણત્વનું આ રીતે શ્રમણદિવ્યે નિરૂપણ કર્યા ઉપરાંત 'ધર્મપદ' માંની ૧૪૨મી ગાથા બરાબર મં ૦ બાળી રીતે જ બ્રાહ્મણ, શ્રમણ અને સિમ્બુક અર્થાત્ સન્યાસીનું શુદ્ધોચી મેકલ્પ વધુ છે 'સહને તે અસહ્ય હોય, (દરદાગીના વસ્ત્ર ધરેલા હોઈને અનહત અર્થાત્ શુદ્ધચાત્રમી હોય તો પણ), પણ જે સમચર્યાવાળો હોય શાન્ત, દાન્ત, નિયત બ્રહ્મચારી—બ્રહ્મની શોધ કરનારો, સર્વભૂતો પ્રત્યે અહિંસક હોય તો તે બ્રાહ્મણ છે, શ્રમણ છે, સિમ્બુ છે'

અલક્ષ્મીતો ષ વિ સમ ચરમ્ય સન્તો દત્તો નિયતો ત્ર્યચારી ।

સર્વેષુ ભૂતેષુ નિધાય દણ્ડ સો વ્રાહ્મણો સો સમણો સ મિશ્નુ ॥

આ ગાથા ઉપરની 'અર્દ્રમ્યા' જોતા 'અવહૂત' ઉપરાંત મનુષ્ય 'પાપી' હોય તો પણ તે 'અરણ' રૂપનમુખ થાય છે, એવી વાર્તા છે

૧૨૮ (૧) ન હિ માનપ્રદગધાનાં કથિદસ્તિ સમ કથિત ।

૫-૧૭૧-૧૬

(૨) વિચાકિનયસપેઝ વ્રાહ્મણ ગવિ હસિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્યાવે ચ પણ્ડિતા સમર્ધિન ॥

૬-૨૭-૧૮ (ગીતા ૫-૧૮)=૨ ૪૨-૨૩૧-૧૮

તેથી એ ‘સમતા’ અને ‘સમ્યર્થા’ શબ્દ ને અર્થમાં શ્રમણોમાં વપરાતો હતો જગજ્ઞ એ જ અર્થમાં—સહેજ પથુ ફેરફાર વિના—મહાભાગ્યમાં અને મહાભાગ્યના નિર્ગુણ રૂપ ગીતામાં અનેક રથજે ઉપયોગમાં લેવાયો. માત્ર સમતા શબ્દ જ નહિ, પણ સમતાનિર્દર્શક

(નોંધ ૧૨૮ ચાલુ)

(૩) इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

૬-૨૭-૧૯ (ગીતા ૫-૧૯).

જેમનું મન સમત્વમાં રિથર થયું છે તેમણે આ દેહે જ સંસાર જીત્યો છે. બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે તેથી તેઓ (સમત્વમાં રિથર થયા હોવાથી) બ્રહ્મમાં જ રિથર થયા છે.

(૪) ब्राह्मः स्वभावः ब्रह्मणि समः सर्वत्र मे मतिः ।

૧૩-૧૩૧-૫૧.

(૫) समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् परमेश्वरम् ।

૬-૩૫-૨૭ (ગીતા ૧૩-૨૭).

સર્વ ભૂતોમાં સમ પળે રહેલા પરમેશ્વરનું ..

(૬) समं पश्यन्द्भि सर्वत्र समवस्थितमिन्द्रम् ।

૬-૩૫-૨૮ (ગીતા. ૧૩-૨૮).

સર્વ- સમ પળે રહેલા ઈન્દ્રને જોનાર .

(૭) समदुःखमुखं धीर । ૬-૪-૧૫૩ (ગીતા. ૨-૧૫).

આ શ્લોકપાદ ઉપર ટીકાકાર શ્રી રામનન્દ ટીકા કરતા સમ—સમભાવ કેટલે બ્રહ્મભાવ એવો અર્થ કહે છે (ગીતા. શા. ભાષ્ય પૃ. ૭૭ નોંધ. ૧).

સર્વભૂતોના દિતમા ન, ૧૨૯ સર્વપ્રાણીઓમાં સમાન આત્મા વ્યાપેલો છે, ૧૩૦ શત્રુ અને મિત્ર, માન અને અપમાન, મુખ અને દુઃખ, માટીનું ઢેકું પથ્થર અને સુવર્ણમા, પ્રિય અને અપ્રિયમા, નિંદા અને સ્તુતિમા, પ્રકાશ પ્રદીપ્તિ અને મોહમા, સીન અને ઉષ્ણમા, લાલ અને અનાબમા, જય અને પરાજયમા, સમાન ભાવ નાખનાર, ૧૩૧ ભક્ત, રાની, યોગી, આખ્યશાસ્ત્રી, મિથનપ્રજ, સત્યદર્શી, બ્રહ્મદર્શી, વ્રમદર્શી કે નાગચક્રુદર્શી, ૧૩૨ પન્થ ભાગવત, આ દરેકના શત્રુ કથનમા આ નમત્વમા થઈને વિશાળતામા સર્ધ જનાર, વિદ્યા, અને વિશાળતામાથી

૧૨૯. ૧-૨૭-૨૯ (ગીતા ૫-૨૬), ૧-૭૪-૪ (ગીતા ૧૨-૪) ૧૨-૨૨૬-૧૫, ૨૭૨-૧૬, ૨૭૩-૧૪, ૨૬૨ ૧, ૧-૧૧૦-૧૦, ૩-૧૬૦-૨૧, ૨૪૪-૬, ૨૭૭-૧, ૫-૧૪૭-૧૬, ૧૩-૩૦-૩, ૧૧૦-૮૫, ૧૪-૬૫-૫, ૧૨-૩૩૧ ૫૮. ઉપર સદર્શના શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે છે 'તે અદિસત્, આત્મવિદ્ અને સર્વભૂતદિતેત્ત અને સકામ કર્મ વિનાના એમન્ટિક બનીથી આ જગત છવાયેલું હોત તો સત્યયુગ જ ચાલતો હોત'

૧૩૦. જુઓ નીચે શ્લોક ૭૭, ૭૮

૧૩૧. કૌસમા મૂંઝેલા આકાશ ગીતાના છે ૧-૨૪ ૧૫ (૨-૧૫), ૧-૨૪-૩૮ (૨-૩૮), ૧ ૨૪-૪૮ (૨-૪૮), ૧-૨૬-૨૨ (૪-૨૨) ૧-૨૮-૭ થી ૯, ૨૯, ૭૨ (૧ ૭ થી ૯, ૨૯, ૭૨), ૧-૩૧-૨૯ (૪-૨૯) ૧-૩૪, ૪, ૧૭, ૧૭ થી ૧૯ (૧૨-૪, ૧૩, ૧૭, ૧૮, ૧૯), ૧-૭૫-૨૭, ૨૮ (૧૩-૨૭, ૨૮), ૧-૭૬-૨૨ થી ૨૫ (૧૪-૨૨ થી ૨૫) ૧-૪૦-૫૪ (૧૮-૫૪), અને ખીજ સેટકો સદર્શો તથા અર્થાદ જળવાય માટે માત્ર ગીતાના જ આધારે મૂક્યા છે

૧૩૨. (૧) જુઓ ઉપર નોંધ ૧૨ (૨)નો શ્લોક આ શ્લોક ૧૨-૨૩૧ ૧૬મા અર્થ પાઠાતર છે એના ઉપર કીમકાર વાદિરાજનીય લમે છે સમન્દિન સમ નારાયણ પદ્મવર્ત્તન સમન્દિન એમ 'સમ'ને નારાયણના પર્યાય તરીકે વ્યાખ્યા છે એ તો સર્વવિદિત છે કે ભાગવત સપ્રધાયમા નારાયણને પરમાત્મત્વ અને મહત્ત્વ તરીકે વર્ણવેલા છે ભગવાન વિષ્ણુ

સમત્વમા લઈ જનાર વિદ્યાનુ એનું સમિલન નજરે પડે છે કે એને અલગ પાડી શકાય જ નહિ એને માટે પંથભેદ, દષ્ટિભેદ કે અવગેધ કંઈ નથી 'એ સર્વન સમાન છે' એટલામા બધું આવી જાય છે

(નોંધ ૧-૨ ચાલુ)

૧૦૭મું નામ 'સમાત્મા' અને ૧૦૯મું નામ 'સમ' છે (ચિ ૧૩-૧૪૬-૨૫ વિ સ ૧૪-૨૫), પાશ્વરાનસ હિતાઓ પૈકીની 'અહિર્બુદ્ધ્ય સ હિતા' (૫-૨, ૭)મા પ્રલયાવસ્થિત બ્રહ્મનું વર્ણન કરતા મ્હુ છે

પ્રમુક્તામિત્ત્વાયં ચત્સર્વત સમતા ગતમ્ ।

નારાયણ પર ત્રય સર્વાવાસમનાહતમ્ ॥ ૫-૨

પૂર્ણસ્તિમિતપાન્ગુબ્યમમર્મારામ્યરાપમમ્ । ૫-૩ અન

જેની તમામ પ્રવૃત્તિ પ્રમુખ છે, જે સર્વ જાતુએ સમ થયું છે, સર્વમા વસી રહેલું, અનાહત, પૂર્ણ, જેમા ૫ ગણો ગમી ગયેના છે અને જે વાયુ પિનાના આમારા જેવું છે એના નારાયણરૂપી પરમ બ્રહ્મ

(૨) શાંતિ અ ૪૭, 'બ્રીહ્મસ્તવરાજ'મા નારાયણ સ્તુતિ કરતા નારાયણનું અનેકધા વર્ણન મ્હું છે એ સ્તુતિ અનુસાર નારાયણ એટલે પરબ્રહ્મ, સર્વાત્મા અને સર્વધર્મોના અનુયાયીઓ વડે જુની જુની રીતે પૂજતા પરમાત્મા વિરોધ માટે એ સુદર રેતો : આખું જના યોગ્ય છે

(૩) 'નારાયણ ગણેની બુધ્ધિ પલ જુની જુની રીતે કરવામા આવી છે (શા ભા ના ગુજરાતી અનુવાદ સાયની પિનામા પૃ ૧૭ ૧૪ ઉપર નીચ પ્રમાણે બુધ્ધિઆ આપતી છે

(ક) નારા - જન્મ + અયન - મ્યાન યસ્ય સ , નારે એમ્ને જલ જેનું સ્થાન છે તે, અથવા

(લ) નારસ્ય-જ્ઞાનમ્ય-મુક્તર્વા અયન-પ્રાપ્તિ યસ્માદ, જેનાથી જ્ઞાન અથવા મક્તિની પ્રાપ્ત થાય ન

(ગ) નરાણાં સમૂહ નાર, નરનો નમૂના તે ના તત્ર અયન સ્થાન ત્યા જેનું સ્થાન છે તે નાગવણ, એમ્ને સુદ ચંચલ

‘ઈશોપનિષદ્માં આ વિચાર સ્પષ્ટતાથી નિરૂપેલો છે. મંત્ર ૬, અને ૭માં બધે એકત્વ બ્રેનાગ વિગ્નાની પુરુષને કંટાળો મોઢ અને (નોંધ ૧૩૨ ચાલુ)

(ઘ) સારૂપ્યમુક્તિવચનો નારેતિ ચ વિદુર્બુધાઃ ।

યો દેવોડપ્યયનં તસ્ય સ ચ નારાયણઃ સ્મૃતઃ ॥

સાધ્યમુક્તિ તે નાર. જે દેવ તેનું અયન છે તે નારાયણ.

(છ) નારાયણ વૃત્તવાપાદ્યાપ્યયનં ગમનં સ્મૃતમ્ ।

યતો દિ ગમનં તેષા મોડ્યં નારાયણઃ સ્મૃત ॥

નાર એટલે કરેલ પાપ ને અયન એટલે ગમન, તે (પાપ) બ્રેનાથી નાશી બધ તે નારાયણ.

(ચ) નારં ચ મોક્ષણં પુણ્યમયનં જ્ઞાનમીપ્સીતમ્ ।

તયોર્જ્ઞાનં ભવેદ્ યસ્માન્ સોડ્યં નારાયણસ્મૃતઃ ॥ (બ્રહ્મવૈવર્ત)

નાર—મોક્ષણ અને અયન—ધર્મિષ્ઠ પુણ્યજ્ઞાન, એ બંનેનું બ્રેનાથી જ્ઞાન થાય તે નારાયણ.

(છ) આપો નારા इति પ્રોક્તા આપો વૈ નરસૂત્રઃ ।

અયનં તસ્ય તાઃ પૂર્વં તેન નારાયણઃ સ્મૃતઃ ॥ મનુ. ૧-૧૦.

જલને નાર કહેલ છે કેમકે તે નર-પરમાત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે જલ તેનું પૂર્વસ્થાન હતું તે ઉપરથી નારાયણ કહેવાય છે.

(જ) નારાજાતાનિ તત્ત્વાનિ નારાણીતિ વિદુર્બુધાઃ ।

તામ્યેઽ ચાયનં તસ્ય નેન૦

નારા એટલે ઉત્પન્ન થયેલાં તત્ત્વો તેમનું અયન તે નારાયણ.

(ડા) (૧) સુક્રમદ્ગિર્જિયા ‘નાગચાલુ’ નો આવો અર્થ કરે છે :—નર

એટલે નર અને અચરાન્મક સર્વ શરીરો, તેઓ તેમાં નિત્ય એકઠાં થયેલાં છે. અર્થાત્ વિદ્યાભાસ કે જ્ઞાન બ્રેમાં એકઠા થયેલા છે તે નારા, તેઓના આશ્રય, નિયામક કે અંતર્યામી તે નારાયણ. (આનન્દગિરિ)

શોક નથી એમ કહ્યું છે ૧૩૦ ૧મા મ ૪મા કપિએ તેજસ્વી કન્યાણુતમ
રૂપવાળા પરાતપર પુરુષની અને પોતાની એકતા જોઈ છે આ મ ત્રો
શુકલ યજુર્વેદના સંહિતા વિભાગના છે તેથી એનું મહત્ત્વ અનેક દૃષ્ટિએ
છે ૧૩૪ બીજા ઉપનિષદોમા પણ આ વિચાર અનેક સ્થળે છે 'હુ
બ્રહ્મ છું', ૧૩૫ 'એક અને અદ્વિતીય', ૧૩૬ 'વરિઃ બ્રહ્મ જ વિશ્વરૂપે
રહેતું છે', ૧૩૭ 'આ બધું આત્મા જ છે', ૧૩૮ 'એ જ દિવ્ય,
નિગકાર, બહાર-અદર બધે રહેલો, અજ, પ્રાણુરહિત, મન વિનાનો,
શુદ્ધ અને પરાતપર પુરુષ છે', ૧૩૯ 'અજ, મહાન આત્મા, અજર, અમર,

(નોંધ ૧૦૨ ચાહુ)

(૨) નારા, એટલે છવાતમાઓ તત્ત્વનાચ્ય જીવો, તેઓનું જે અધિષ્ઠાન
તત્ત્વવાચ્ય પરબ્રહ્મ તે નારાયણુ. (આનન્દગિરિ)

(૧૩૨ છ)મા મૂકેલી વ્યૂત્પત્તિ નારાયણના જુદા જુદા નામોના નિર્વચન
કરતા મં ૭ાંમા અક્ષરશ (૧૨-૩૨૮-૩૫) આપી છે)

૧૩૩ મન ૬, ૭ જુઓ નીચે જોયેક ૭૬ની નોંધમા

તેનો દત્ત રૂપ કન્યાણતમ તત્ત્વે પશ્યામિ યાઽસાવસૌ પુરુષ સોઽહમસ્મિ ॥

ઈશ ૧૬, = બૃહ ઉ ૫-૧૫-૧

૧૩૪. ઈશોપનિશદુ એટલે શુભ યજુર્વેદનો ૪૦મો અધ્યાય આ
એક જ ઉપનિષદ વેદોના સંહિતા વિભાગમા છે

૧૩૫ અહ વ્રહ્માસ્મિ ।

બૃહ ઉ ૧-૬-૧૦, તેજોબિદુ ૩-૫૬ થી ૭૩.

૧૩૬. ૭ાં ૬-૨-૧ એકમેવાદ્વિતીયમ્ ।

૧૩૭. મુણ્ડક ઉ ૩-૨-૧૧ વ્રહ્મવેદ વિશ્વમિદ વરિષ્ઠમ્ ।

૧૩૮. ૭ાં ઉ ૭-૨૫-૨ આર્મવેદસર્વમિતિ ।

સગ્ ૧૦ વા ૫-૧૩-૭૬ અ, ૧૪-૫૮ અ

૧૩૯. દિવ્યો હ્યમૂર્તે પુરુષ મયાગામ્યતરો હ્યન ।

અગ્રાણો દામના ગુપ્તો હ્યમરાત્યરત પર ॥ મુણ્ડક ૨-૧-૨.

અમૃત અને અલ્પ મધ છે ૧૪૦ ‘આ આ મા પ્રહ છે, ૧૪૧ ‘આ સર્વ જે કંઈ છે તે આ મા છે, ૧૪૨ ‘તે (આત્મા) સમાન થઈને આ લોક અને પગલોકમાં ત્યાગ કર છે, ૧૪૩ આત્મજ્ઞાની, ગાળા દાન ઉપગત તિતિશ્ચ અને સમાહિત થઈને આ મામા ન આ માને જુએ છે, એ (દ્વદોશી) પાપથી લેપાતો નથી એ એને પાગ કર છે, પાપથી તે તપતો નથી એ પાપને તપાવે છે એ વિપાપ, વિ જ, અવિચિત્સિ— નિ શ ઇ—બ્રાહ્મણ થાય છે, એ જ બ્રહ્મનો છે, ૧૪૪ ‘એ (સન્યસી) આત્મા તુ જ છે, ૧૪૫ ‘એ જ્ઞાનીને’ મ ગા માટે શ્રેષ્ઠ કર્મ ન થઈ, મે શા માટે પાપ કર્યું એના વિચાર કદી સત્તાપના નથી, જે આ પુણ્ય-પાપને આમ સત્તાપના જ કાણુ જાય છે તે આત્માની રક્ષા કર

૧૪૦. મ વા એ મહાનન આમાપગેડમરાડમૃતોડમયો વ્રજ ।

મૃડ ઉ ૪-૪-૨૫

૧૪૧ અયમાન્મા વ્રજાઃ જુડ ઉ ૨-૫ ૧૮, ૪૪૫ માપુડ ઉ ૨

૧૪૨ રદ સર્વં વદ્યમામા । મૃડ ઉ ૨-૪-૬

૧૪૩. સ સમાન સનુમૌ લોકાપનુતચ્ચરતિ । જુડ ઉ ૪-૩-૭

૧૪૪ તત્સ્યૈવ સ્યાન્ પદવિત વિત્ત્વા ન લિપ્યત વમ્યા પાપન્નેતિ ।

તત્સાન્નવિચ્છાતો ઘાત ઉપરતાસ્તાતપુ સમાહિતો ભૂત્વામયવાત્માન પદ્યતિ સવમામાન પદ્યતિ નૈન પાપ્મા તરતિ મર્વં પાપ્માન તરતિ નૈન પાપ્મા તપતિ સર્વં પાપ્માન તપતિ વિપાપો વિરજોડ્વિચચિત્તો બ્રાહ્મણો મવત્યેષ વ્રજગેક । જુડ ઉ ૪-૪ ૨૩, સ૨° ઈશ મન ૨, ૬

૧૪૫. સ આત્મા તત્ત્વમસિ । છા ઉ ૬-૮-૭ ૯-૪ ૧૦-૩,

૧૧-૩, ૧૨-૩, ૧૩-૩, ૧૪-૩, ૧૫-૩, ૧૬-૩,

સ૨° કેવ ઉ ૧૮.

છે; ને એ બંને એવી રીતે બાંધે છે (સમ રહે છે) તે પુરુષ આત્માની રક્ષા કરે છે. '૧૪૬

આ પ્રમાણે સર્વ ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મદર્શન અને સમદર્શન વિશે સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખો મળે ૧૪૭ છે. એ બધાનો સંગ્રહ અહીં કરવો અશક્ય છે, પણ સમન્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ચિત્તમાં ને ભાવ ઉઠે છે તેનું વર્ણન કરતાં-સામગ્રાન કરતાં ઉપનિષદના ઋષિ ગાય છે, 'આશ્રય! આશ્રય! આશ્રય! હું અન્ન છું, હું અન્ન છું, હું અન્ન છું; હું અન્ન જમનારો છું, હું અન્ન જમનારો છું. હું અન્ન જમનારો છું; હું શ્લોકકૃત—અવાજ કરનારો—છું; હું શ્લોકકૃત છું, હું શ્લોકકૃત છું; હું સર્વથી પહેલાં જન્મ્યાથી ઉપજાયો છું; હું દેવોથી પણ પહેલાં વિદ્યમાન છું અને અમૃતનું કેન્દ્ર છું; ને મને (અન્ન) આપે છે તે એનાથી મારી રક્ષા કરે છે; (પણ ને નથી આપતો તે) અન્ન ખાનારને હું અન્નરૂપ થઈને ખાઈ જઉં છું; હું સમસ્ત વિશ્વનો પગભવ કરું છું; મારા પ્રકાશની એક ઝલક સૂર્ય જેવી છે, ને આમ બાંધે છે (તે આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે). '૧૪૮

૧૪૬. एतद् ह वाच न तपति । किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापकरवमिति । स ॥ एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उमे ह्यैव एते आत्मानं स्पृणुते ॥ य एवं वेद । तैत्ति. ઉ. ૨-૯.

૧૪૭. મહાવના કેટલાક ઉલ્લેખો જુદા ઉ. ૨ ૧ ૨૦; મુદ. ૬ ઉ. ૨-૧-૧; શ્વેતા. ૦ ઉ. અ. ૫; શ્વેતા. ૦ ઉ. ૧ ૧૦થી; જુદા. ઉ. ૩-૭-૨૩ ઇ. ઇ.

૧૪૮. एतत्साम गायत्रास्ते । हाश्वु हाश्वु हाश्वु । अहमन्नमहमन्न-महमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः । अहं श्लोककृतदहं श्लोककृतम् । अहमस्मि प्रथमजा ऋचाश्च । पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाश्नायि । यो मा ददाति स इदेव माश्वाः । अहमन्नमन्नमदन्तमाश्चि । अहं विश्व-भुवनमभ्यमवाश्म । सुवर्नं ज्योतीः । य एवं वेद । तैत्ति. ૦ ૩-૧૦.

મહાભાગ્ય રીતસર મધ્યગદ્ધ થયું તે અગ્નિમા એટલેક આશરે ઈ. મ. પૂર્વે ૫૦૦ આસપાસ ભાગનામાં ધરુ પગિયાગ્રક સંપ્રદાયો હતા. એમાના કેટલાક તો અવગ સંપ્રદાય ન હોઈ માન ઘોડા કર્મવિધાન દ્વારા ૮૮ પન્સપ-થી જુદા પડતા હતા. મં ભાગના ‘અનુશાસનપર્વ’મા સંન્યાસીઓના ધર્મના વિભાગમા આવા ધરુ પગિયાગ્રકો-ભિન્નુઓ-મુનિઓ-યનિઓ-દ્વિજોના ધર્મોનું અર્થાત્ આચાર્યનું કથન છે. એમા નિવૃત્તિવક્ષણ ધર્મમા પ્રથમ નર્વજૂનદ્વાધર્મથી શરૂઆત કરતા, એથે મુનિ કેવો હોય એનું વર્ણન છે. ‘તે મુનિ કમંડલુ, પાણી, વસ્ત્ર, આતન, ત્રિદંડ, શયન, અમિ અને નિવાસસ્થાનમા આસક્તિ ગમતો નથી. ૧૪૬ આ શ્લોક સાંખ્ય જેની ગાઈ પરંપરાના નિમગ્ન સાધુનો ખ્યાલ આપે છે. વગી પન્મહંમ સંન્યાસીઓને કેતું પદ પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવતા કહે છે. ‘આ પદથી શ્રેષ્ઠ કે કનિષ્ઠ, પહેલાં કે પછી, બીજું કંઈ નથી; તે દુઃખથી અને સુખથી ગદિત છે; સૌમ્ય, અજગ, અમગ અને અવ્યય છે. ૧૫૦ આ વિધાન સમગ્ર રીતે સાચા સંન્યાસીને લાગુ

(નોંધ ૧૪૮ ચાલુ)

મં ભાગમા ‘યોગયજ્ઞ’ના વિવેચનમા ‘નારાયણવિદો’ અર્થાત્ આત્મવિદો ઉપનિષદની ઋચાઓ મંદે છે, અને સામગાન કહે છે એમ કહીને ‘તૈત્તિરિય ઉપનિષદ’ અને તર્કવર્ગત ઉપર નૂએલા ‘સામગાન’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ભાગમા છેવટે દેવ નારાયણ સર્વના આત્મા છે એમ કહ્યું છે.

(૧૪-૨૫-૧૫ થી ૧૭)-

૧૪૬. ન કુણ્ઢપાં નોદકે સન્નો ન વાસતિ ન વાસને ।

ન ત્રિદન્ડે ન શયને નામ્નો ન ગરણાલયે ॥

૧૩-૧૨૬-૨૨.

૧૫૦. અત પરતર નાસિત નાપર ન તિરોઽપ્રતઃ ।

મદુ સ્વમુક્ષ સૌમ્યમજરામરમવ્યયમ્ ॥

૧૩-૧૨૩-૩૦.

પડે છે. અને વૈદિક આશ્રમધર્મના છેવા અને જીવનનું લક્ષ્યણિંદુ પ્રાપ્ત કરવાની જેમાં સૌથી વધુ સરળતા છે, તેવા આશ્રમને અંતે માણસ કેવું સમત્વદર્શી પદ પ્રાપ્ત કરે છે એ જનાવવા સાથે વૈદિક દષ્ટિએ જેને જીવનનું લક્ષ્ય માન્યું છે તેના એક પાત્રાનું બને તેટલું સ્પષ્ટ વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

બ્રાહ્મણ્યની આ ચર્ચા પછી એ અંગે સ્પષ્ટ અને કંઈક અતિ-હાસિક તથ્યાશવાળી બે વિગતો આપવી અહીં પ્રસ્તુત છે.

(૧) ઈ. સ.ની પાચમી સદી આસપાસ લખાયેલા જૈન કથામંથ 'વસુદેવહિંદી' માં બ્રાહ્મણો અને આર્યવેદની ઉત્પત્તિની કથા છે. ૧૫૧ 'ભરતચક્રવર્તીનું' દર્શન કરવા કેટલાક લોકો રાજમહેલમાં જતા હતા. તે લોકોની પ્રતિજ્ઞા હતી કે બ્રાહ્મણોને હણવા નહીં. જીવોને નહિ હણવાના કારણથી એઓ 'માહણ' (બ્રાહ્મણ) કહેવાતા હતા. એમનો આચાર-ધર્મ તે શનમહસ (લોકવાણા મંથ)થી નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. 'અહીં બ્રાહ્મણોનો 'માહણ'—અહિંસક તરીકે ઉલ્લેખ છે. સામાન્યતઃ જૈન મંથોમાં બ્રાહ્મણોનો ધિજ્ઞાતીય (પ્રા. ધિજ્ઞાદ્વ) એવો હલકા પ્રકારનો ઉલ્લેખ હોય છે. એ જોતા આ નિર્વચન નોંધપાત્ર છે ૧૫૨

૧૫૧. (૧) 'વસુદેવહિંદી' મૂળ પૃ. ૧૮૪, અનુવાદ પૃ. ૨૬૯. સોમશી લંબક; (૨) ભરતચક્રવર્તીના સમયમાં આ માહણો—બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થયા તેની થોડા હકીકતભેદે કથાઓ જૈન મંથો 'પદ્મચરિત', 'આવશ્યકવૃત્તિ', 'ત્રિપદિગલાકાપુરુષચરિત', 'પદ્મપુરાણ' અને આદિપુરાણમાં' છે. (જુઓ 'દર્શન અને ચિંતન' પૃ. ૨, પૃ. ૧૧૫૬ થી)

૧૫૨. સંસ્કૃત 'માહણ' શબ્દનું વાચન્યાપારગત પ્રાકૃત રૂપ માહણ થાય છે. મૂળ વ્યુત્પત્તિને બાજુએ મૂકીને પછી માહણ શબ્દનું આ અહિંસા-સંજાત નિર્વચન કરવામાં આવ્યું હોય એમ જણાય છે. સ. દિજ્ઞાતિ ઉપરથી પ્રા. દિજ્ઞાતિ અને તેની ઉચ્ચાર વિકૃતિએ ધિજ્ઞાદ્વ થયું હશે; અને તેમાંથી ભાષા અપભ્રંશ થયેલી, સામ્રદાયિનતાથી કે બૂલથી સંસ્કૃત શીકાકારોએ ધિજ્ઞારનુ, ધિજ્ઞાદ્વ અને એનું ધિજ્ઞાતીય એવું નિર્વચન કર્યું.

વળી એમનો આચાર્ય-ધર્મ સમગ્રાહસેજ નિવૃદ્ધા એમ છે. તે જૈન પંથ પર અનુસાર હોના છતાં પણ 'શનમાહત્ત્રીસ હિતા' તરીકે ઓળખાતા મહાભાગવત સ્મરણ કરાવે છે 'વસુદેવદિંદી' માં ૧૫૩ લગનદ્વીપીતા (મં ભાગનો એક ભાગ) વિશે ઉલ્લેખ છે, જે 'વસુદેવદિંદી' નો રચનાકાળ નેતા ધર્મો મહત્વનો ગણાય જૈન પર પાન અનુસારના ૭૫૦ કહેના એકવક્ષાત્મક આચાર્યધર્મના અર્થને પરમશ્રદ્ધિએ ઉપદેશો 'આર્યવેદ' કહ્યો છે તે સાથે મં ભાગ 'કાપ્યુવેદ' અને 'પાયમો વેદ' ૧૫૪ કહેવાય છે તે અને મં ભાગના રચના વ્યાસનું એક વિશેષાય 'પરમર્ષિ' ૧૫૫ છે એ મગ્ધાનવા જેવું છે

જો કે 'વસુદેવદિંદી' ના કર્તાના મનમાં ચોક્કસ મહાભાગ જ હશે એમ કહી શકાય નહિ કાન્યુ કે મહાભાગની અદગતા જ એક ઉલેખ મુળ પચગાન સમ્રાટયનું શાસ્ત્ર પણ એક લાખ મનોકોનું હતું ૧૫૬

જૈન કથા અથો 'નિરુદ્ધિશલાકાપુરુષચરિત્ર', 'ઉત્તરપુનાથ', અને 'પદ્મપુનાથ' માં યતીય હિસાની પ્રવૃત્તિ વિશે કથાઓ છે તેમાં 'નિરુદ્ધિચરિત્ર' માં ગળ વસુએ યતીય હિસાની તન્દ્રણમાં અસંખ્ય ચૂકાદો આપ્યો તેની મ્થા છે ૧૫૭ એવી રીતે મહાભાગ તેમાં જે સ્થળે

૧૫૩ 'વસુદેવદિંદી' મૂળ પૃ ૫૦, અનુ પૃ ૧૦ ધનશ્રીના દર્શનમાં

૧૫૪ ૧-૧-૨૦૫ ૫૬-૧૭, ૫૭-૭૪, ૧૦૬

૧૫૫ ૧-૧-૧૫, આદિ ક્ષેપક ન ૧૮૫ લીટી ૧, ૧૦૬

૧૫૬ ૧૨-૩૨૨-૩૫, ૩૬ થી

૧૫૭ જ્યો 'દર્શન અને ચિંતન' તુ ૨, પૃ ૨૧૬ થી (મૂળ સદર્શા પિપ્પિટી જુજ ભાષા પા ૭, સર્ગ ૨૭, પૃ ૮૭ ૩૪, ઉત્તર પુ ૫૧ ૧૭ મ્થો ૧૫૭ થી ૪૬૧, પા ૫૭ દોલતરામજીત દિંદી અનુ પૃ ૧૫૭ થી આગળ વાંચો)

ગજ ઉપનિષદ નમુની કથા છે. ૧૫૮ ગજ સ્થળે એણે યમીન હિસાની તન્દ્રેણુમા મત આપ્યો અને એથી તે સ્થાનભ્રષ્ટ થયો એની કથા છે. ગજે અનુગમ ત્રયોમાની કથાઓ પૌગણિક છે, છતાં પણ જે રીતે મૂકવામાં આવી છે તે જોતાં એવું લાગે છે કે મં ભાગની કથાનું ગડન મતાવ નથી તેથી વધુ પ્રમાણિત ઐતિહાસિક તત્ત્વ સધગ્તુ હોવા અસંભવ છે એમાની 'શાંતિપર્વ'માની કથા પ્રાચીન પચગત સપ્રધાય અનુમાગની છે, તેથી એ ગીતે એક જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી પણ આનું મૂલ્યાંકન કરવાની તક મળે છે એ કથાસાર આ પ્રમાણે છે 'ગજ વસુ ચિત્રશિખરડી સમર્પિઓએ જ્યેના પચગતસાસ્ત્રનો અભ્યાસી, અહિંસક શુચિ, અમુદ્ર અને અનાસક્રિતપૂર્વક કર્મ કરનારો હતો તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેમા પશુધાત કરવામાં આ યો નહોતો માન અણ્યમા પેદા થયેના કૃળમૂળોથી દેવાને ભાગ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. ૧૫૯ x x x હવે એક વખતે દેવો અને ઋષિઓ અર્ધાત બ્રાહ્મણો (મં ભાગમાં બંને શબ્દો પ્રયોજવા છે) વચ્ચે સવાદ થયો ૧૬૦ તેમા

૧૫૮ (૧) શાંતિ ૪ ૩૨૪, આશ્વ. ૪ ૮૪

(૨) 'મહાપુરાણ માં પણ આ પ્રમરની કથા છે (જેઓ 'દર્શન અને ચિંતન' પુ ૨, પૃ ૧૧૭૦ થી મૂળ સંદર્ભ, 'મનન્દરાનુ પ દેવર્ષિ સવાદ' નામનો અધ્યાય પૃ ૨૭૦)

૧૫૯. શાંતિ ૪ ૩૨૩, આ વસુધર ઉપનિષદ ચંદિના ધર્મશીલ રાજા હતો પ્રાર્થાવિક ભાગ પૂર્ણ કરીને મં ભાગની ખજૂરી ગરુડાત તેની કથાથી જ થાય છે (આદિ. ૩ ૫૭) 'નિષદિ માં 'આ વસુરા ન રક્ષાદિન્ની અદ્વિત ગિલા ઉપર બેસી, સંન્યાસ પ્રભાવે આસન ધર્યું રહે છે એની ખાદી વાત રેલાવતો' એવો ઉપેક્ષ છે તે સાથે મં ભાગમાં ઇન્દ્ર તેન રક્ષાદિન્નુ વિમાન આરોહ એમ જણાવ્યું છે તે સરખાવે (૧ ૫૭-૧૩, ૩૦) અનુ ખડુ નામ 'વસુ' હતું પણ રક્ષાદિન્ના વિમાનમાં બેસી અવગીક્ષમાં ઉપર ફરતો તેથી 'ઉપનિષદ' નામ પડ્યું હતું

૧૬૦. શાંતિ ૪ ૩૨૬

દેવોએ બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે 'અનેત્ર યગ્નવામ્ એવુ વેદમાં છે એનો અર્થ
 હાગ અર્થાત્ જકડું જ હોમવુ, બીજુ પશુ નહિ એવો છે ૧૧૧
 જ્યાર બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે 'અ-૪' એટલે બીયા ચાય છે માટે તેનાથી
 હોમ કરવો, તેથી જકડાને હોમવા ચોખ્ખી નથી પશુવધ એ સંપુરુષોનો
 ધર્મ નથી પણ આ શ્રે-૪૩૫૩માં પશુવધ કેમ કન્યા ?' એટલામાં
 અતરીક્ષયગ વસ્તુરાજ ત્યાં આપ્યો એટલે દેવો અને બ્રાહ્મણોએ આ
 સર્વજ્ઞનહિતપ્રિય યગ કરનારા ગજા અસત્ય નહિ બોલે એમ
 માનીને ૧૧૨ એને પૂછ્યું કે 'યરા ગેનાથી કરવો—જકડાથી કે ઔપશિથા ?'
 ગજાએ પૂછ્યું, 'કોનો કયો મત છે ?' પણ દેવોનો મત હિંસક યજ્ઞનો
 જાણીને દેવોના પક્ષમાં તે બોલ્યો કે 'અ-૪ એટલે જકડાનો હોમ કરીને
 યજ્ઞ કરવો' એટલે તત્ત જ ગુસ્સે થયેલા મુનિઓએ તેને શાપ
 આપીને અતરીક્ષમાથી ભોય પાડીને પૃથ્વીના વિવરમાં પેસાડી દીધો
 પૃથ્વીના વિવરમાં થેસીને પહોંચે રાજા નારાયણના નામનો જાપ કરતો,
 અને ભક્તિ કરતો એની ભક્તિથી અને પછીથી દશવિદ્યા બ્રાહ્મણો
 પ્રયેના માનથી (અર્થાત્ અહિંસાપગાયણતાથી) ભગવાન નિષ્કુ પ્રસન્ન
 થયા અને તેને બ્રહ્મલોકમાં મોકલ્યો એમ વાણીનો દોષ કન્યાથી—
 અમન્ય બોલવાથી—વસ્તુ અધોગતિ પામ્યો અને ભગવાન હરિની સેના
 કરીને તે બ્રહ્મલોક પામ્યો '

'આશ્વમેધિકપર્વ' માની કથા આ પ્રમાણે છે ૧૧૩ હવે યરા કર્યો યરા
 દરમિયાન પશુઓનો વધ કરવા માટે અધ્વર્ચુઓએ પકડ્યા ત્યારે
 મહર્ષિઓને દયા આવી અને છડને મળી તેમણે કહ્યું કે 'આવો યરાવિધિ

૧૬૧ ૧૨ ૩૨૪-૩૩ સાથે સરખાવો 'નિષદ્વિચરિત્ર' (જુઓ 'દર્શન
 અને ચિંતન', પુ ૨ પૃ ૧૧૬૭)

૧૧૨. ૧૨-૩૨૪-૮

૧૬૩. આશ્વ મ ૬૪

પવિત્ર નથી. હિંસાને કદી ધર્મ કહેવાય જ નહિ. માટે પણ વર્ષનાં જૂનાં બિયાથી યજ્ઞ કર. ' એટલે ગાનાથી યજ્ઞ કરવો એનો મોટો વિવાદ થયો. તેથી વિવાદથી બિન્ન થઈને ઋષિઓ તથા દ્વિ આદિ મળીને આ શંકાનો નિવેડો લાવવા વસ્તુ ગમત પામે ગયા. એટલે કઈ પણ બળાગમનો વિચાર કર્યા વિના 'જે કંઈ મને તેનાથી યજ્ઞ કરવો' એવું વસ્તુ બોલ્યો. એટલે (આ વણીના દોષથી) એ ન્યાતગમા પેસી ગયો. '૧૯૪ આ કથા પછી વ્યાસ કહે છે કે ' સંશયલેખ્યા વિપથમા માણુસ ગમે તેટલો બહુજ દોષ તોપણ તેણે (મૃત) બોલતું જોઈએ નહિ કારણ કે પ્રમાદ કરવાથી મોટા મોટા દાનોના ફળનો પણ નાશ થઈ જાય છે ' x x x દાન, ભૂતદયા, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, અનુકોશ, ધૃતિ અને ક્ષમા એ જ ધર્મ, એ જ મહાન્યાગ છે, એ જ સનાતન ધર્મનું મનાવન મૂળ છે. '૧૯૫

' મહાભારત 'ની ઉપરની વાર્તાઓ ચૈકી પહેલી પચગનશાસ્ત્રો અંગેના વિભાગની છે, અને જૈન કથા નાથે એને અમુક મળતાપણું છે. તેથી કદાચ ' વસ્તુદેવહિંડી 'ના કર્તાના મનમા પચગનશાસ્ત્ર પડ્યું હોઈ શકે. એ માન્યતાને બીજા એ કારણનો ટેકો છે કે ' વસ્તુદેવહિંડી ' ઉપરાંત જૈન કથાઓમાં ' આવશ્યકવૃત્તિ, ' ' પઉમચરિય, ' ' પદ્મપુનાથ, ' ' આદિપુરાણ 'મા બ્રાહ્મણોપત્તિની કથાઓ છે ન્યા ભગવાન સ્વયંભુવે

૧૬૪. યુધિષ્ઠિરના (હિસ) મહાચક્ષુ, એ દરિદ્ર માણસે બંશેર સાથનાતુ દાન કરવાથી થયેલા મહાચક્ષુની તુલનામા વિસાત વગરનો છે એવું બાને બતાવ્યું તે પછી આદિ સમ ચક્ષુની શ્રેષ્ઠતા સાધી અવા રાજર્ષિ જનમે લયના પ્રશ્ન ઉપરથી આ વસ્તુ રાજની થાડેવામા આવી છે (આશ્વ ન ૩, ૬૪)

૧૬૫. એવ ધર્મા મહાસ્ત્યાગો દાન ભૂતદયા તથા ।
વ્રદ્ધચર્ય તથા સન્યમનુષો ધૃતિ ક્ષમા ॥

સનાતનમ્ય ધર્મમ્ય મૂલમેતન્મનાનનમ્ । ૧૪-૬૪-૩૧.

અને/અથવા તેમના પુત્ર ભગ્ત ચક્રવર્તીની માથે તેમનો સખધ જોડાયેલો છે એવી રીતે પચસાન અર્થાત્ ભાગવત સપ્રધયના ગ્રન્થ 'ભાગવત' માં ૧૧૬ સપલદેવતા સો પુત્રો પેઢી સૌથી મોટા ભગ્ત (ચક્રવર્તી) ગણ થયા, તેમનાથી નાના નવ પુત્રો ભગ્તખડના નવ (પેટા) ક્ષીપોના રાજા થયા, તેમનાથી નાના બીજા નવ આત્મવિદ્યાનિશારદ શ્રમણો થયા અને તેમનાથી નાના બાળીના ૮૧ પુત્રો મહાશ્રોત્રિય, યજ્ઞશીલ, કર્મ-વિશુદ્ધ, અને કર્મત નના પ્રણેના એના બ્રાહ્મણો થયા હતા" એવો ઉલેખ છે એ જોના સાપ્રધયિ મનાધતાના બળામાથી પણ કઈક ઐતિહાસિક તરન દેખાયા વિના રહેતું નથી

(૨) બીજા વાન એ કે સામાન્ય રીતે વિદ્વાનોમાં છાપ એવી દેખાય છે કે બ્રહ્મવિદ્યા મૂળ બ્રાહ્મણોમાંથી નહિ, પણ ક્ષત્રિયોમાંથી જ પ્રથમ પ્રસાર પામી છે આ માન્યતાની પાછળ એ વસ્તુ પણ ગૂંઘેલી છે કે વૈદિકઅનુગમના સાત્ત્વ સપ્રધયના બે અનુતાર—શ્રીકૃષ્ણ અને રામ, તથા જૈન અને બૌદ્ધ અનુગમોના અવતારી પુરો—મહાવીર અને બુદ્ધ એ ચાર ક્ષત્રિય છે તે ઉપરાંત ઉપનિષદોમાં ઘણે સ્થળે અંશ બ્રાહ્મણ મુનિઓને જ્ઞાની ક્ષત્રિય ગણાવ્યાં છે બ્રહ્મવિદ્યા શિષ્યની હોવાના ઉલેખો છે ૧૧૭ વળી 'મનુસ્મૃતિ' ગ્યનાં મનુ પોતે

૧૧૬ 'ભાગવત' ૫-૪-૫ થી ૧૨ ૧૧ ૨ ૧૬ થી ૧૮

૧૧૭ (૧) જુઓ રાજા મવાકાપુ જૈવલિ અને મ્વેતકેતુ આરોધનો સવાદ છા ઉ ૫ ૩ ૧ થી બદ્ધ ઉ ૬-૨ ૧ થી આ ઉલ્લેખોથી અટક સમન્વય છે કે બ્રહ્મવિદ્યાની એક વિદ્યાશાખા 'પચાશ્રિવિદ્યા'થી (પુનઃઉત્તર્ગના) બ્રાહ્મણો અજાત હતા

(૨) ઉદાસક વગેરે છ મહાગાલ મહાઆરિયો અને કે યના પુત્ર રાજા અશ્વપતિનો સવાદ છા C ૫-૧૦-૧ થી

(૩) ગાગર્ધ બાલાકિ અને કાશીરાજ અગ્નિરાત્રીનો સવાદ ૫૩ ઉ ૨-૧-૧ થી

પગ પગ અનુસાર મનુષ્ય જાતિના પ્રથમ જન્મ છે ૧૯૮ જૈન અને જૌદ્ધ પગ પગઓનો મને બગબગ અભ્યાસ નહિ હોવાથી—તથા એ અનુગમે બ્રહ્મવિદ્યા ઉપર નહિ પણ એની જ સમવિદ્યા ઉપર ભાર મૂકના હોવાથી—એ બંનેને જાજુએ રાખી, વૈદિક પર પગ અનુસાર એ માન્યતા પૂરેપૂરી સાચી છે કે ક્રમ તે તપાસવું જોઈએ મને એમ લાગે છે કે એ છાપ બગબગ નથી. એક તો મન્યાસાશ્રમ—મોક્ષાશ્રમની ગમે તેટલી મહત્તા હોય તોપણ તે તથા બીજા બંને આશ્રમે ધારણ અને પોષણ માટે ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર જ આધાર રાખે છે. અને જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ અહિંસક અને સત્યાચારી સમાજરચના ન થાય ત્યાં સુધી તમામ સત્પુરુષો થવા માગના સંજ્ઞાને અને પ્રજાને સરક્ષણ માટે ન્યાયી અને દૃઢ રાજદંડ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવો પડે છે. દેખાતી રીતે આ વિચારસંજ્ઞા પકડેની હોઈને તથા ગજધર્મ રજસુ પ્રધાન ટોઈને અને બ્રાહ્મધર્મ મત્સ્યપ્રવાન હોઈને પ્રથમમા પ્રચાર અને આક્રમક તત્વ હોય અને બીજામા શાંત અને અંતર્મુખ તત્વ હોય આ એક મહત્વના કારણે જૂના બ્રાહ્મણ ૧૯૯ ગુરુઓની પગ પરા બહાર બહુ ન દેખાતી હોય—જેમ ધણાખગ મહાપુરુષોની મહત્તા સ્ત્રીઓને આભારી છે (માતા, મહેન, ફોઈ, પત્ની કે પુત્રી વ રૂપે). અને છતાં એ ખરેખરી પ્રેમળા પાનારી સ્ત્રીઓ પશ્ચાદ્ભૂમિમા જ

૧૬૮ ૧૨-૬૭-૨૧ થી

૧૬૯ અહીં બ્રાહ્મણ રાજ જન્મ પ્રાપ્ત અર્થમા નથી જ તેમ ક્ષત્રિયો વિશે પણ છે ધણા જૂના યુગમા વર્ણાશ્રમ ધર્મની શરૂઆતમા જાતિ બદલવી એ સહેલું હતું (જેમ જ્ઞાનભદ્રેવના પુ ૧) વળી અજ્ઞાત જન્મવાળા (દા ત દ્રોણ, દુષ્ટ જેવો) પણ પોતાને બ્રાહ્મણો તરીકે જાળખાવતા વળી પોતાના ધર્મ અનુસાર (વિશ્વામિત્ર જેવા) બ્રાહ્મણ થતા એટલે અહીં ચોળેલો 'બ્રાહ્મણ' રાજ 'મહાવેતા' એના શુદ્ધ અર્થમા કે જન્મથી બ્રાહ્મણ એ અર્થમા નહિ હોતા આવા તમામ અર્થોને મિશ્ર રીતે આવડે છે એની રીતે 'ક્ષત્રિય' રાજ રાજમજ ચલાવનાર એવા મિશ્ર અર્થમા છે

૨૬ ટે એમ, અને મહાનની મન્જૂની અને સૌન્દર્યનો સૌથી મોટો આધાર મન્જૂન પાયે હંમેશા અદૃશ્ય જ હોય છે એમ-પણ ક્ષતિયોની મહત્તા અને વિદ્યાની પાછળ પણ વિદ્યા-ચાતુરી અને નિનાવાન જ્ઞાત્યુચ્ચરુઓનું બળ હોના સભવ છે

‘હોઝ્યોપનિપદ’મા સ્પષ્ટ ધો- આગિ મે દેવગ્રાપુન કૃષ્ણને મનુષ્યનું જીવન એ યજ્ઞ છે એનું યજ્ઞનું હાર્દ નમનન્યુ હતુ. એથી એમની પિપામા—તૃપ્તિ દૂર થઈ હતી ૧૭૦ તે પછી અતકારે નામ મન જપના કહ્યું. (૧) તુ અક્ષિન અર્થાત્ અવિનાની છે, (૨) તુ અચ્યુત છે, (૩) તુ અતિસુક્ષ્મ પ્રાણ છે, એ મને તે માટે પ્રમાણરૂપે વેદની બે સયાઓ પણ કહી ‘જગત્તા કાન્ધરૂપ પ્રકાશને (રાત્રી) પોતાના હૃદયમા લુપ્ત છે અધમ—અમાનરૂપી તમમૂને દૂર કરીને ઉદ્દૃષ્ટ જ્યોતિને જોના, એ જ્યોતિ પોતાના આત્માની ન છે એમ જોતા (અર્થાત્ અનુભવતા) અમે ‘અરો હુ ઉત્તમ તેજઃ । કેતુ ઉત્તમ તેજઃ ।’ એમ જોલના દેવામા શ્રે (જ્યોતિરૂપ) સૂર્યને પામ્યા ૧૭૧ આ બીજરૂપ ઉપદેશને ગીતાના ઉપદેશ સાથે નિખાવના માલૂમ પડે છે એ બે વચ્ચે કેટલું બધું સામ્ય છે

આ ઉપનિષદમા શ્લોક દેવગ્રાપુન કૃષ્ણ તે જ મહાત્મા તમા આદિથી

૧૭૦ છા ૬ = ૧૭ ૧ થી ૭

૧૭૧. તદ્વેતદ્ દોર આગ્નિરસ કૃષ્ણાય જ્વલીપુનાયાક્ત્વોદાચાપિપાસ
 એવ સ યમૂવ સાઠ તવેલાયામેતનૃચય પ્રતિપદેનાક્ષિતમસ્યચ્યુનમાનિ પ્રાણસંહિત
 મસીતિ તર્જને દ્વે જ્ઞયૌ ભવત ઇ છા ૬ ૩-૧૭-૬

આદિત્ર્યન્તમ્ય રેતસ । હૃદય તમમસ્પરિ જ્યાતિ પશ્યન્ત ઉત્તરસ્વ
 પશ્યન્ત ઉત્તરં દેવ દેવના સૂર્યમગમ જ્યોતિરુત્તમમિતિ જ્યાતિરુત્તમમિત ॥
 છા ૬ ૩-૧૭ ૭ ‘જ્જેદ’ ૮ ૬ ૭૦ની નયમ કહિલા અને ‘જ્જેદ’
 ૧-૫૦-૧૦, ૨૨° ‘અથવેદ’ ૭-૫૩-૭, અથુવદ’ ૨૦ ૨૧, ૨૭ ૧૦,
 ૩૫ ૧૪, ૩૮-૨૪

અ ત મુધી ગવાયેલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કે કોઈ બીજા તે જોઈએ સ કહી શકાય નહિ પણ એ હશે એમ ધારતુ કોઈ રીતે વધુ પડતુ પાતુ નથી ૧૭૨

શુભલ યજુર્વેદના દષ્ટા સપિ યાગનરુચ, જૂનવાણી કર્મકંદ દિસક

૧૭૨ (૧) 'ભાગવત' પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે જે ગુરુકુળમાં નિવાસ કર્યો અને વિદ્યાના શીખેલા તે અવતીનિવાસી ગુરુનુ નામ કાર્ય સાગીપની હતુ (ભા પુ ૧૦-૪૫-૩૧) ચક્રુલના આચાર્યનુ નામ ગર્ગ હતુ (ભા પુ ૧૦-૪૫-૨૬) એ સાથે બહુ ઉ ના ગાર્ગ્ય બાલાદિ અને મર્ય રાજા અગત શત્રુ વચ્ચેનો સ વાદ નામ સામ્ય હોવાથી ધ્યાનપા . છે જુદું ■ ૨-૧-૧

(૨) મહાભારતના કૃષ્ણ એ માન ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક પાત્ર નથી એમાં 'ઇતિહાસ' પુરાણ, ભક્તિ, તરનવાન વ એના સમિલિત થયા છે એવી રીતે ગ્રથાયા છે, એટલેટની ભાવભક્તિથી એ તરનતર છે, એની વીર્ય વ ત અનાસક્ત પ્રજ્ઞાનો પ્રમશ એની આસપાસ પથરાયેલ છે કે 'આ કૃષ્ણ કોણ ?' એ પ્રશ્ન અતિ જટિલ છે

એ કૃષ્ણ ગિષ્ણરૂપે થે ૨ આગિરસના દેવગીપુ . કૃષ્ણ છે, પતિ રૂપે શ્રીપતિ છે, નેતાતરે પાડવોના નેતા અને પાર્થસારથિ છે (કૃષ્ણ અજુ નના સારથિ તો ખરા જ, તદુપરાત તેમણે જરાસઘવિજેતા હીમનો રથ પણ હાક્યો છે ૨ ૨૨-૧૧ થી ૧૮), ધાર્મિકરૂપે વર્મપુ છે (૧૨ ૮૨૧ ૮ ૬ ૪), વાસુદેવ રૂપે વસુદેવના પુત્ર છે, અને સમગ્ર વિશ્વમાં વાસ કરનાર છે વિષ્ણુતરે આખા જગતમાં સક્રમણ કરી રહેલા છે કૃષ્ણતરે કાળા વર્ણના અને મગડપી હળની કોશ થઈને જગતને ખ અનારા છે, સા વનરૂપ સારવતકુલના અને સત્વ શુભ્રથી ની પણ બ્રહ્મ નહિ થનાર છે, તપીજનવન્તભરે ગાપીઓના અને ચિત્તવૃત્તિઓના પ્રિય છે નારાયણરૂપે પુરાતન મુનિ અને નરના સખા છે, દ્વિ.યરૂપે રાજ્યો અને સમ્રાજ્યોના સ્થાપક અને સમ્રાટોના અભિષેક કરનાર અને જુલમી સમ્રાટોના ઉચ્છેદક છે, તરનર પાતે / બ્રહ્મતત્ત્વરૂપ છે એમનું સંપૂર્ણ વણુ ન કરવુ અ અસાધ્ય તર્ફન અર કચ છે એ દોરનાર છે ધારક, પોરક, સવવક, નેતા અને સારથિ છે, જેમની સાથ ખની શકાય એના બાળક છે, સીઓ, વેદ્યો, શુદ્ધો અને અધ્યોના ઉદ્ધારક છે, ધર્મના સ્થાપક અને અધર્મના વિદારક છે સાથે આ બધાથી અલિપ્ત એના યોગેશ્વર છે.

યત્ત પંપનાના બળવાબોગ વિગેધી, તત્તવેતા અને પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ-
માર્ગના મમનનાકનાં, મઆન જનકના ગુરુ છે. ૧૭૩ એમણે જોયેલું
કરોપનિપદ્ધિ હિંદુધર્મનું સંપૂર્ણ દર્શન છે. ગીતા એ ગાધીજીના મને
એ ઈગોપનિપદ્ધતિ પદેના મંત્ર ઉપગુન ભાષ્ય છે. ૧૭૪ અને મહા
ભાગન એ ગીતા ઉપનુ ભાષ્ય છે, એમ મહાભારત આપોઆપ
ઈગોપનિપદ્ધિભાષ્ય બને છે. ૧૭૫ મંત્ર ભાંભા આ યાગવલ્ક્ય અને
દેવનાનિ—દેવગાનના પુત્ર જનકનો વિસ્તૃત ન વાદ આવે છે, એના અને

૧૭૩. કૃષ્ણ યજુર્વેદીય વૈગ યાચન યાગવલ્ક્યના ગુરુ અને મામા
ક રણવગાત્ વૈગ યાચનને અદ્યક્ષત્વા લાગી એના પ્રાચક્ષિતવિધાનમા ભાગ
લેવાની બાબતમા ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે તસ્મિં યત્તા, વૈરા યાચનની આજ્ઞાથી
યાગવલ્ક્યે યજુર્વેદ આક્રી નાખ્યો. એને બીજા રાષ્ટ્રે તેતરતુ રૂપ લઈ ચંપી
અથા તેથી એ આક્રી મહેલી વિદ્યા તૈનિરીય કહેવાઈ એ પડી યાગવલ્ક્યે
સૂર્યની ઉપાસના કરીને શુક્લ યજુર્વેદ મેળવે. આદિત્યામિત્તી શુદ્ધાતિ વદ્ય
પિં વામનનેયેન યાગવલ્ક્યેનાપ્રમાણે ॥ બૃહ. ઉ ૬-૪-૨ એને અરેતુ
'શતપથ બ્રાહ્મણ' રચ્યુ એ વેદ અને 'બ્રાહ્મણ' વધુમા વડુ સુચવરચિત છે
'શતપથ બ્રાહ્મણ' એ બધા 'બ્રાહ્મણો'મા વડેન અર્વાચિન-ઈ સ પૂર્વે
૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ વર્ષ જેટલુ-છે (ખ્રીસ્ત ૦ ધ્યા ૦ પૂ ૮૧૪ અને MWD પૂ
૧૦૪૮) એ બંને વિભાગો-શુક્લ યજુર્વેદ અને શતપથ બ્રાહ્મણ-નો અભ્યાસ કર્યા
બિના એના વિરે કઈ કહેવુ યોગ્ય નથી પરંતુ અહીં તે શુક્લ યજુર્વેદના
૪૦મા-ઉક્ત અધ્યાયરૂપે આવેલ 'ઈશોપનિપદ્ધિ', અને 'શતપથ બ્રાહ્મણ'ના ઉક્ત
છ અધ્યાયરૂપે આવેલ 'બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદ્'મા સ સ્પષ્ટિત ઉત્તમ તત્તવચિત્તન
અને મહાભારતે બેની જે અસર ઝીરે છે એને આધારે થાકુ લખાણ મ્યું છે

'ગુરુ-શિષ્ય' વિરેની આ તકરારનો આજો ખ્યાલ મં ૭ાં ૭ાં આપે છે
અને 'શુક્લ યજુર્વેદ' તથા 'શતપથ બ્રાહ્મણ'ની રચના વિરે તથા એના તત્તવજ્ઞાન
વિરે મં ૭ાં ૭ાં વિસ્તારથી છે (૧૨-૩૦૮-૧ થી)

૧૭૪ ગુરુ 'ધર્મ' (મકં ૨) મ્લોક ૨૪, પા ૬ી ૨૦, ૫ ૪૪ થી

૧૭૫ અહીં એક આનુષંગિક રસમ વિગત નોધવા જેવી હોવાથી
મૂળ છે ઈશ ઉ અને મં ૭ાં ૭ાં અક્ષર (૧૮)ના અન્ન મહારવ અજ્ય
રીતે રવીકારાયેલું છે એ માટે ગુરુ પતિલિષ્ટ ન ૧

પિતામહ યુધિષ્ઠિરને કહે છે—આ એ જ ઉપનિષદ છે, જેનો પૂર્વે
યાજ્ઞવલ્કયે ગળ જનકને ઉપદેશ કર્યો હતો. ૧૭૬ ‘બૃહદ્દાર્ણ્યક’ જેતા
સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે મં ભાંના અ. ૩૦૬માનો વિસ્તૃત ઉપદેશ
બુદ્ધ અને ઉપનિષદના મુકાબલે ખૂબ સરળ શબ્દોમાં પણ એક જ
વિચારો વ્યક્ત કરે છે એટલે કે મં ભાંમાં નિર્દિષ્ટ ઉપનિષદ ‘બૃહ-
દાર્ણ્યક’ ૧૭૭ છે અન્યન પણ ‘વ્યાસ—શુક સંવાદ’માં બૃહ. ઉનો
ઉલ્લેખ છે ૧૭૮ એ સિવાય કુરુ કર્મ ત્યજેતિ ચ. ૧૭૯ દ્વાગ ઈશોપ-
નિષદના સમન્વયાત્મક સમદર્શી ગુરુસ્યનો મં ભાંમાં ઉલ્લેખ છે
આમ ‘ક્ષત્રથી પેદા થયેલા સર્વ વર્ણો બ્રાહ્મણો છે’ ૧૮૦ એની ઘોષણા
કરનાર બ્રહ્મવેત્તા અને બ્રાહ્મણ યાજ્ઞન્યય બ્રહ્મવેત્તા ક્ષત્રિય જનકગજના
શુરુ છે મં ભાંમાં નોખા પ્રમાણે તે દૈવગતિ જનકના પિતા
દેવરાતના પાત્ર શુરુ હતા. ૧૮૧

૧મી બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણ શુરુઓ પણ પોતાના શિષ્ય અને/અથવા
પુત્રને વિદ્યાની પરીક્ષા માટે પોતાના માન્ય ક્ષત્રિય શિષ્ય પાસે મોકલતા
હોય એની પગપગ હોવાનો પણ સંભવ છે શુકદેવે ત્રણ આશ્રમના
મૂળ એવા ગૃ સ્થાશ્રમમાં રુચિ કરી નહિ, અને બન્યામી થવાની છાંદા
કરી ૧૮૨ તેથી તેઓ વ્યાસ પામેથી યોગશાસ્ત્ર અને સંપૂર્ણ કાપિલ

૧૭૬. શાંતિ અ. ૨૯૮ થી ૩૦૬ મુધી આ સંવાદ છે, અર્જુન નિર્દેશ
કરેલા પ્રશ્નોનો સંદર્ભ ૧૨-૩૦૬-૧૦૮, જુઆ નીચે શ્લોક ૧૬ના ઉદ્દય ટંકમાં

૧૭૭ બૃહ. ઉ. ૩. ૪ ‘માદણ’ ૧ થી ૪, બક ઉ માના આ અધ્યાયમાં
માદણવલ્કય સમાટ જનકેન બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ કર છે

૧૭૮. ૧૨ ૨૩૩-૧૫, ૧૬ (સરખાવા બદલ ઉ ૧-૫-૧૪)

૧૭૯ જુઆ ‘ધમ’ (મકં ૨) શ્લોક ૨૮, પૃ ૩૮ થી

૧૮૦. જુઆ ઉપર પા ટી ૫૭

૧૮૧ ૧૨ ૩૦૬-૧૦ થી ૨૦

૧૮૨ ૧૨-૩૧૧ ૨૫ થી ૨૭ અને ૧૨-૩૧૨-૧ થી

સાખ્યશાસ્ત્રને મહત્વ કરી ખાલી શ્રીથી સપન થયા પછી વ્યામે તેમને મોક્ષનું ગુરુત્વ સ્વીકૃત્વ પોતાના શિષ્ય મિથિજ્ઞાના જનમને ત્યાં મોકલ્યા ૧૮૩ વ્યાસના હિતોપદેશ પ્રમાણે પોતાનો મોગપ્રભાવ ગુપ્ત રાખી નમ્રતા અને સમદર્શીપણાથી શુકદેવ મિથિના ગયા ત્યાં તેમના સમદર્શીપણાની ખ્યાની કરીને, યવાતિની તે સબધી પ્રાચીન ગાથાઓ કહી નાસળારી, જનકે તેમને તેમના સમદર્શીપણા અને સમદર્શીપણાનું પ્રમાણ આપ્યું ૧૮૪ અને કહ્યું કે 'તમે સર્વથી અધિક અધ્યર્થ, વિજ્ઞાન અને ઋતિનાળા છો પણ તમે તે જાણતા નથી કાગળ તમે બાગમ છો, (મને સમત્વ પ્રાપ્ત થયું છે કે નહિ એવા) સ શયવાળા છો, અને (સ સાગના) લયને વીધ તમને પગમગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી પણ હવે મેં તમાન એ સ શયનો નાશ કર્યો હોવાથી તમે સુદ્ધ વ્યવસાય કરી હૃદયની સર્વ અધિઓને છેદી નાખીને એ પગમગતિને પામો' ૧૮૫ એમ શુકદેવ કૃતાર્થ થયા

આ સાધારણ સામાન્ય અર્થો ઉપરથી એ રૂપરૂપ ચરો કે ખરેખર બ્રહ્મવિદ્યા કઈ ખતિમા સર્વપ્રથમ હતી એ નિશ્ચિત કહી શકાય છે, પણ પરમર્ષિ કવિ વ્યાસનું કહેવું એટલું જ છે કે જેમ 'બ્રહ્મનો સ્વભાવ સર્વન સમ છે' એવી જ રીતે બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રાદુર્ભાવ (અર્થાત્ બ્રાહ્મનું વનો પ્રાદુર્ભાવ) સર્વન સમ્યો છે એ બતાવવા એમણે ખતિગત રીતે—કદાચિત્ જન્મજન વણેને મગ્નજૂત પકડી રાખનાગઓના સતોષ માટે—બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય શૂદ્ર સૌ બાગક અને દેનદે અપાકમા પણ જોડી ધર્મનિગ, ઈશ્વરનિગ, અને બ્રહ્મનિગના દર્શન પોતાની આગતી સર્ગક શૈલીથી બતાવ્યા છે

૧૮૩ ૧૨-૩૧૨ ૫ થી

૧૮૪ શાંતિ અ ૩૧૨ ૧૨ ૩૧૩ ૫૧ થી

૧૮૫ ૧૨-૩૧૩ ૪૪ થી ૪૬, ૧૨-૩૧૪-૨

૫૭. કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસ સન્યાસ કયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગ પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥

૬-૪૦-૨. ગીતા ૧૮-૨

કામ્ય (કામનાથી ઉત્પન્ન થયેલા) કર્મોના ત્યાગને જ્ઞાનીઓ સંન્યાસ જાણે છે. સર્વકર્મોના ફળના ત્યાગને વિચક્ષણુ માણસો ત્યાગ કહે છે.

ત્યાગ એટલે શું ? એનું મહત્ત્વ ઉપનિષદના આ મંત્રોથી જાણાય છે. આશ્વલાયને પિતામહ બ્રહ્મા પામે સર્વોત્તમ બ્રહ્મવિદ્યા જાણવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે બ્રહ્માએ કહ્યું, “એ વિદ્યાને તું શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ધ્યાન અને યોગ વડે જાણુ. કેટલાકોએ એ અમરત્વ—બ્રહ્મવિદ્યાનું જ્ઞાતાપણું,—કર્મ (કાંડ), પ્રજા કે ધનથી નહિ પણ માત્ર ત્યાગથી જ પ્રાપ્ત કર્યું છે.”

એવા ઉત્તમ ત્યાગનું વર્ણન અનેક રીતે થાય છે. એ ત્યાગ એટલે સ સારી વેશનો ત્યાગ નહિ, પણ મનમાં મહેલી આસક્તિ માનનો ત્યાગ,^૨

૧. તસ્મૈ સ હોવાચ પિતામહથ્થ ધદ્વામક્તિધ્યાનયોગાદ્વેદિ ॥

કૈવલ્ય ઉ ૩.

ન કર્મણાં ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકં અમૃતત્વમાનયુઃ ॥

કૈવલ્ય ઉ ૪.

૨ આ અનાસન્નિ ગમે તેવા શુભકાર્ય મા પણ ચાલુ રહેતી નોઈએ. અર્થાત્ શુભકાર્ય મા પણ આસન્નિ રહે તો તેમાયે વિષયધ્યાન > સંગ > કામ > ક્રોધ > સ મોહ > મૃતિબ્રમ > બુદ્ધિનાશ > સર્વનાશનું (ગીતા ૨-૬૨, ૬૪) વિષયક ચાલુ થઈ જાય નોઆખાલીની વિશ્રુતિ ચાન્દ દરમિયાન ગાધીજીએ એક પ્રસંગ ઉપર શ્રીમ લખી છે તે અર્થે અનાસક્તિના એક મહત્ત્વના સીમાસ્તંભ તરીકે નોધી છે ગાધીજી દેવીપુર ગયા ત્યાના લોકેએ એમનું ભવ્ય અને ભાવજીનું સ્વાગત કર્યું કેમી દાવાનળની આગમાં ગામડાએ આ ભવ્ય

કામ્ય ક્રમેના ત્યાગ. પણ કુર્મત્યાગ તો થઈ ગયો નથી. તેની કામના-આસક્તિ અગ્રયાસને અંતે સજી શકાય છે, તેથી સર્વક્રમેના ફળનો ત્યાગ. ફળનો ત્યાગ ? તો કામ જ શું કરવા કરવું ? તેથી

(નોંધ ૨ ચાલુ)

રવાગત કેરી રીતે ક્યું તેની ગાંધીજીએ વખાસ કરી. એ કૃષોનું સૌ દર્થ, સંતનપદની જાહેરાતથી જોઈને ગાંધીજી હુલ્લમ દુ.ખી થઈ ગયું. તેમણે કાર્યકર્તાઓ અને હિંદુ વનતાને ઝાડી નાખી. હારતોરા તો કાચી તેના સુતરની દરીઓ બનાવતા નાનકડી વીસ આડી થઈ, પણ પોતાની વ્યથા કાવચતા ગાંધીજી કંઈક શરસે થયા હશે તેથી ખીન્ને દિવસે મહુબેનની ટાયરીમા સડી કરતા નીચે પ્રમાણે લખ્યું : 'આલ્પનિયા, ૧૮-૨-૪૭ આજે મારું મન જીભ્યુ. આવી માગી અનાસક્તિ રહી છે. મને માગી ઉપર અધુનમે જીવન્યો અહિસાની ક્ષમા ખરી પરીક્ષા થવાની, એ પણ વિચારવાનેન સાગે છે. ઈશ્વરની મહાન કૃપા છે કે મને નબાવી લે છે. તું સૌ દક્ષ જનમત થા—ખાપુ' (આખા પ્રસંગ માટે જુઓ 'એકલો જાને રે' પૃ. ૧૪૪ થી ૧૪૮)

૩. (૧) નહિ વશિત્ત્વમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યન્મનુષ્ઠ ।

વાયત્તે દાવશઃ કર્મ સર્વ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥

૬-૨૫-૫ (ગીતા ૩-૫)

ખરેખર કોઈ એક સ્વલ્પકર પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતું નથી. પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો પરવશ પડેલા મન્યેક જાણ પાસે કર્મ કરાવે છે.

(૨) સગ્ ઉદ્ભ સોતા અહો સોતા તિરિયં સોતા વિચાદિયા ।

एते सोता विचादिया जेहि सगति पासह ॥

'આચારાગ' પ્રથમ સુતરકથ ૫-૬-૬.

જાની, નીની કે તિરછી દિશામા જાઓ-ગમે ત્યા જાઓ સર્વં કર્મપ્રસાદ છે, પણ જ્યા આસક્તિ છે ત્યા કર્મપ્રવાહની (જા ધન કરતી) અસર છે એમ જાણો.

ફલેઽનૌ ત્યાગ એમ નહીં થયું, એટલે કે જે ફલેઽનૌ સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી શકે તે ખરો ત્યાગી, ખરો સંન્યાસી, ખરો સાધુ. બીજા શબ્દોમાં તે અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે, તે સમદર્શી બની શકે.

કુરુ કર્મ ત્વજેતિ ચ।^૪ ‘કર્મ’ કુઠ અને ત્યાગ કર’ આ બે પ્રાચીન નિગ્રાઓનો મનન્વય કરીને ‘ત્યાગ’નો અર્થ આસક્તિ વિના, ફલની આશા વિના, સંગ વિના દરેક પ્રકારના કર્મ કરવા એવો ભગવાને નિશ્ચિત મત આપ્યો છે.^૫ કર્મનો અર્થ વૈદિક કર્મકાંડ પણ થાય છે. એટલે યજ્ઞનો અર્થ પ્રમુખીત્વર્થે અને પોતાસહિત કોઈની પણ શુદ્ધિ અર્થે કોઈના પણ લાભાર્થે—બીજાના હિતને મનથી પણ તુકશાન પહોંચાડવાની ઇચ્છા ત્રિવાય—કર્તૃત્વ કામ એવી રીતે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો.^૬ ધર્મના મહત્વના ચાર અંગ—યજ્ઞ, દાન, અધ્યયન^૭ અને તપ એ ફલાશાથી કુવામાં આવે તે પિતૃયાન માર્ગમાં લઈ જનાર બને છે,^૮ અને ભાવથી ભન્નપૂઠ હોય તો સિદ્ધિદાતા બને છે.^૯ એ ભાવ એટલે અંતગતી વિશુદ્ધિમાથી ઉદ્ભવતો, સમતામાથી ઉત્પન્ન થતો,

૪. ડુઓ ‘કર્મ’ (મકો ૨) શ્લોક ૨૪, પૃ. ૩૮ થી.

૫. ૬-૪૦-૬; ગીતા ૧૮-૬.

૬. ડુઓ ૬-૨૬-૨૩ થી (ગીતા ૪-૨૩ થી આગળ), ૬-૨૫-૬ (ગીતા ૩-૬).

૭. (૧) અધ્યયન અર્થાત્ વેદાધ્યયન એના યજ્ઞમાં સમાવેગ કરીને ગીતાએ યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ અંગ સ્વીકાર્યા છે. (૨) ધર્મના આઠ અંગો વિષે ભુઓ ‘ધર્મ’ (મકો ૨) શ્લોક ૨૫, ૨૬, પૃ. ૫૧ થી.

૮. વસુમાં સરખાવે ઉદ્યોગ-શ્રેયઃ ન ૨૧૩. ‘આ ચાર દંભથી પણ સેવાય છે. જ્યારે પછીના ચાર (સ ય, દામા, દમ અને અલેભ) પામરોમાં—અમહાત્માઓમાં રહેતા નથી.’

૯. ડુઓ ‘ઉપકમ’ (મકો ૧) શ્લોક ૨૦, પૃ. ૨૬ થી.

નિર્મળ નિષ્કલંક નિર્મમ ભાવ. એટલે ત્યાગની મીમાન્સા કરતાં ભગવાને કહ્યું કે ‘ત્યાગી, સત્વગુણી, મેધાવી અને સંશયવિનાશી પુરુષ અકુશલ ક્રમેના દ્વેષ કરતો નથી અને કુશલ કર્મમાં આસક્તિ ગમતો નથી. (એ તો) ‘હ અર્જુન’ કયું જોઈએ એવી સમજણથી જે નિયત કર્મ અર્થાત્ સ્વધર્મ, સંગ અને ફળના ત્યાગપૂર્વક આચર્ય છે તે ત્યાગ સાત્ત્વિક મનાયો છે ૧૦ જે આવે સાત્ત્વિક ત્યાગી છે તે ખરે સંન્યાસી છે, ૧૧ અને તેથી સર્વોત્તમ ભક્ત પણ છે ૧૨ માનસિક વિકાસ પ્રક્રિયાના પગથિયા બતાવતા શ્રીકૃષ્ણે કર્મફળ-ત્યાગને બધાય કરતા— ચિત્તવૃત્તિનિરોધનો યોગાભ્યાસ, ભગવાનમાં મન પરોવવારૂપી ભક્તિ, શ્રવણમનનથી મેળવાતું જ્ઞાન, ધ્યાનરૂપી ઉપસના—એ સર્વ કરતા એક કહ્યો છે. કાન્યુ જો ઉપરની બધી ચોજેને પગિણામે કર્મફળ-ત્યાગ ન આવે, મમત્વ એટલું ને એટલું રહે તો એ બધા એકઠા વિનાના મીઠા જેવા છે.

૧૦. ન દ્વેષ્યુષ્ટાલ કર્મ કુશલે નાનુપન્નતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિટો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥

૬-૪૦-૧૦ (ગીતા ૧૮-૧૦).

કાર્યમિત્યેવ ચત્કર્મ નિયત કિમ્યતેઽર્જુન ।

સદ્ગત્યક્ત્વા ફલ ચૈવ સ ત્યાગ સાત્ત્વિકો મત ॥

૬-૪૦-૯ (ગીતા ૧૮-૯).

૧૧ ૬-૪૦-૧૨ (ગીતા ૧૮-૧૨)

૧૨ (૧) ૬-૪૪-૧૨ થી (ગીતા ૧૨-૧૨ થી) ભક્તભક્ષણ, આખો ડગમો અધ્યાય (ગીતા અ ૧૨) આ દૃષ્ટિએ જોવાયોગ્ય છે

(૨) બીજમ અ ૨૭ અને ૨૮માં (ગીતા અ ૫, ૬) સંન્યાસ અને કર્મ-યોગ, તથા સાધ્ય અને યોગની સ મેષમાં સમીક્ષા કરી તેનો સમન્વય તત્ત્વાર્થ અને આચારક્રમ બતાવ્યો છે એ ચર્ચાનું કુવપદ સમાન અર્થમાં વપરાયેલ સમદર્શિત્વ યોગીત્વ, બ્રહ્મજ્ઞાતૃત્વ, કર્મફલત્યાગીત્વ અને દિશ્વિરસમર્પણભાવ છે.

એક જ વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિએ તપાસવાની, સમજાવવાની કળાવાળા ઋષિ વ્યાસે આ ત્યાગીપણા વિશે બુદ્ધ શબ્દોમા આ જ વિચાર ટેની સરસ, સરળ અને સક્ષિપ્ત રીતે મૂક્યો છે, એ નીચેના નમૂનારૂપ સુભાષિતોથી જોઈ શકાય છે.

‘વિપ્રયોગ—વિષયો ન મળે અને તેથી ન ભોગવે—થી કંઈ ત્યાગી બનતો નથી, પણ વિષયસમાગમ થવા છતાં જે તેમા દોષદર્શી છે તે જ વિરાગને સેવે છે, નિર્વેર (અદ્વેષી) છે અને અપન્નિગ્રહી છે. ’૧૩ ‘જેના સર્વ આરંભો સદા (ફળની) આસાના બન્ધન વિનાના છે અને જેના સર્વ યશાદિ—યત્ન, દાન, તપ—કર્મો (ફલ) ત્યાગપૂર્વક થાય છે તે ત્યાગી છે અને તે જ બુદ્ધિમાન છે. ’૧૪

૧૩. વિપ્રયોગે ન તુ ત્યાગી દોષદર્શી સમાગમાન્ ।

વિરાગ મજતે જન્તુર્નિર્વેરો નિષ્કરિપ્રહ. ॥ ૩-૨-૩૦

સરં કલ્પગન્ધમલ્કાર इत्थીઓ સચનાણિ ય ।

અચ્છદા જે ન મુજતિ ન સે ચાઈ તિ ચુચ્ચઈ ॥ ૬૨ ૨-૨.

મી, ગંધ, અલંકાર અને શયતને છન્દા છતાં પરવશપણે જે નથી ભોગવતો (ન મળ્યાના ફીર) તે ત્યાગી ન હોવાય

જે ય કને પિણ મોણ લહે વિપ્પિટ્ટિ પુચ્ચઈ ।

સાહીણે ચચઈ મોણ સે હુ ચાઈ તિ ચુચ્ચઈ ॥ ૬૨ ૨-૩.

જે કમનીય, પ્રિય ભોગો મળ્યા હોય છતાં તેને ત્યજે છે એવો સ્વાધીન, ભોગોને ત્યજનાર તે ત્યાગી છે

૧૪. यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धना सदा ।

ત્યાગે યસ્ય હુત સર્વે સ ત્યાગી સ ચ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૩-૨૦૩-૪૩.

= ફે ૧૨-૧૮૨-૧૧, બીખ્મ ૦ ક્ષેપ ૮૮, સરં ૧-૨૧-૧૦

(ગીતા ૪-૧૬).

૫૮. ત્યાગઃ સ્નેહસ્ય યસ્ત્યાગો વિષયાર્થં સર્થઃ ચ ।

રાગદ્વેષપ્રહીણસ્ય ત્યાગો ભવતિ નાન્યથા ॥ ૧૨-૧૫૬-૧૭

સ્નેહનો અર્થાત્ આસક્તિનો ત્યાગ, અને તે જ પ્રમાણે વિષયોનો ત્યાગ એ ત્યાગ છે. રાગદ્વેષ વગરના મનુષ્યનો ત્યાગ ખીણ રીતનો હોતો નથી.^૧

ત્યાગને જુદા દૃષ્ટિગિહ્યા નિહાળાને વ્યાપ્તે અને અત્યંત એક આકાર તરીકે વર્ણવનાં વ્યાખ્યા આપી. મન્યના આકારરૂપી એ ત્યાગ, એ શાનો ત્યાગ? શ્રેય અને પ્રેય જાનેનો વિવેક કરી વિષયામક્તિનો-પ્રેયનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ ભાવાન્મક રીતે પ્રેયનો સ્વીકાર કરવો એવું નામ પ્રેયનો, આસક્તિનો ત્યાગ.^૨ જે ભૌતિક મોત્સેમની ચિંતા નથી કરતો, સાક્ષમામા હસાતો નથી, એવો રાગદ્વેષ વિનાનો પ્રેયનો જ ત્યાગ કરે છે. એ ત્યાગ અન્યથા નથી હોતો.

૫૯. ડમે સત્ત્વે ક્ષત્રિયાચપ્રવૃત્તે મોહો મૃત્યુઃ સંમતો યઃ કર્તૃનામ્ ।

પ્રમાદં ઘૈ મૃત્યુમર્હ પ્રતીમિ સદાપ્રમાદમમૃતત્વં પ્રતીમિ ॥

૫-૪૨-૪

૧. જુદા 'સ ય' (પ્રકૃ ૩) શ્લોક ૪૮મા સ યના તેર આકાર પૈકી નવમો આકાર, પૃ. ૧૧૦

૨. સર° કક હ. ૧-૨-૧ થી ૬.

૧ સર° (૧) અપ્પમાદો અમનપદ પમાદો મન્ચુનો પદ ।

અપ્પમત્તા ન મીયન્તિ ચે વમત્તા યથા મતા ॥ ધૃમ્મ. ૨૧

અપ્રમાદ એ અમનપદ (અમૃતમર્જ) છે અને પ્રમાદ એ મૃત્યુપદ છે. અપ્રમાદ પુરો મરતા નથી અને પ્રમાદો સુવા જેવા છેઃ 'ધૃમ્મપદ'નો આખો 'અપ્રમાદવગો' આ દૃષ્ટિએ જોવા જેવો છે.

હે ક્ષત્રિય ! (મૃત્યુ છે પણ સત્કર્મથી દૂર કરાય છે અને મૃત્યુ છે જ નહિ એ) ખંને મત સાચા છે અને આદ્યપ્રવૃત્ત છે. મોહ એ મૃત્યુ છે એવો જ્ઞાનીઓને સંમત જે (મત છે તે પણ માયો છે), પણ હું પ્રમાદને મૃત્યુ કહું છું અને મહા-અપ્રમાદને અમૃતત્વ કહું છું.

ગમ ધૃતગણેને વિદુરે સૌમ્ય ગમ્મનીતિનો ઉપદેશ આપ્યો. તે પછી સર્વોત્તમ જ્ઞાન, જેનાથી સર્વ દ્વંદ્વો અને વિકારો મનુષ્યને બાધ કરી શકે નહિ, એનો ઉપદેશ કરવા માટે વિદુરજીએ બ્રહ્માના પુત્ર સનાતન સ્વપિ સનત્સુજાતનું મનથી ચિંતન કરીને તેમને બોલાવ્યા.^૨ ધૃતગણે સ્વપિને પહેલો જ પ્રશ્ન એ પૂછ્યો કે ‘તમે મૃત્યુ નથી એમ કહો છો.’^૩

(નોંધ ૧ આદ્ય)

(૨) સરં સમાવર્તન પત્રી વ્યાસના શિષ્યોએ ગુરુની પાસેથી જવાની આજ્ઞા માગી ત્યાં જપિએ છે ત્યાં શિખામલ આપી ‘તમે પૃથ્વી ઉપર કે દેવોમાંના ગમે ત્યાં જાઓ, પણ જ્યાં જાઓ ત્યાં અપ્રમત્ત રહેજો, મરણ મક્ષ—વેદો હજવાળા છે તેથી અભ્યાસ નહિ એ તો બૂની જરો.’ ૧૨ ૩૧૫ ૬.

(૩) ‘તુએ, હ સૂત્ર, જ ૧૦મું, ‘દ્રુમપ. ૧’ ‘હે જીવમ એ સમયનો (સંસ્કૃતમ જાળનો) પણ પ્રમાદ ન કર,’ એમ જીવમગ્ન મીને દર્શ ગાયાને અતે અનુબંધ મરુ બગનાન મહાવીરનું પ્રત્યક્ષ સરખાવવા જેવું છે

(૪) ‘આચારાગ મૂત્ર’ પ્રથમ શ્લોક ૩, ૨-૪-૧૫ ‘એ ગીતે કુગળ પુરુષે અપ્રમાદથી મોક્ષ અને પ્રમાદથી યતા મરણને વિચારીને તથા શરીરને કાલ જ ગુર જાણીને પ્રમાદ દૂર કરવો’

(૫) ‘આચારાગ સૂત્ર’, પ્રથમ શ્લોક ૩, ૩-૧-૦, ૫-૪ ૩, ૩-૩-૪, ૩-૧-૧, ૫ સરખાવો

૨. ઉદ્યોગ જ ૪૧

૩ ૫-૪૨-૨

ખીજી બાણુ દેવો અને અમુરાએ મૃત્યુને જીતવા—અમૃતત્વ માટે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું તો આમા સત્ય વાત શી છે? ઋષિ સનન્સુગતે^૫ જન્મવાળા પોતાના મતનું સુપ્રતીકરણ કરતા હિતર આપ્યો તેમાથી ઉપરનું સુભાષિત લીધું છે આમા દશવિદ્યા બે આદ્યપ્રવૃત્ત મતોને ઉલ્લેખ નચિકેતાએ યમ આગળ કરેલો અને એ મૃત્યુનું ગૂઢ રહસ્ય જાણવા માટે, તમામ પ્રિય ઇચ્છાઓના પૂરક વગ્દનોને વિનયપૂર્વક અવગણીને, મૃત્યુને જીતવાનો વર માગેલો.^૬

ઋષિએ પોતાનો ઉપદેશ આગળ ચલાવતા કહ્યું કે ‘મૃત્યુનો દેવ યમ એ તો આત્માવસાન—મનમા જ રહેલો છે એના આદેશથી ક્રોધ, પ્રમાદ, લોભ અને મોહરૂપી મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે. x x x તારા શરીરમા જે ક્રોધ, લોભ અને મોહવાળો અંતઃકર્મ છે તે મૃત્યુ છે આવી રીતે મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જાણીને જે જ્ઞાનમા સ્થિતિ કરે છે તે મૃત્યુથી કંતોઃ નથી. કેમકે મર્ત્ય મૃત્યુની પાસે આવતા જેમ વિનાશ પામે છે તેમ મૃત્યુ જ્ઞાન પાસે નાશ પામે છે^૭ પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન અને અતીત તથા અનાગતના (કલેરોધી) આઠ જાતના દોષ પેદા થાય છે, એ દોષોને ત્યજી દેવાથી માણસ સુખી—અપ્રમત્ત થાય છે.^૮

૪ જુઓ છા ઉ જ ૮, ખ ૬ ૭ થી એમા દેવરાજ હન્દ્ર અને અમુર-રાજ વિરાધન બ્રહ્મચર્ય પાળીને મન્નપતિ પાસે અમૃત, અભય જાણવા માટે રહ્યા હતા એની કથા છે

૫ સનન = સર્વદા, સુન્નત = સારા જન્મવાળા સર્વદા સારા જન્મવાળા અર્થાત સર્વદા કુમાર રહેતા હોવાથી જરામરણથી રહિત એવું સન સુન્નત રાજ્યનું નિર્વચન છે

૧ ૨૬ ઉ ૧-૧-૨૦ થી

૭. ૫-૪૨-૫ થી ૧૪

૮ (૧) ૫ ૪૭-૨૧, રાજ કેપાદિ વૃત્તિઓથી ઉત્પન્ન થતા ઉદ્વિગ્ધ અને મનના પ્રમાદ, તથા ભૂતકાળની સંકળતા નિષ્કળતા યાદ કરવાથી અને ભવિષ્યની આશાનિરાશાના ખ્યાલથી થતા કનેગના પ્રમાદ

આચાર્ય શંકરે ‘વિવેક ચૂડામણિ’માં મં. ૧૦ લાંબા ઉપરના શ્લોકનો ‘જગવાન બ્રહ્માપુત્રે પ્રમાદ એ મૃત્યુ છે એમ કહ્યું છે’^{૧૮} એ પ્રમાણે આધાર ટાકીને, સામાન્ય પ્રમાદીની અધોગતિ તો થાય જ છે, પરંતુ વિદ્વાન જ્ઞાની પણ જો સહેજ પ્રમાદ કરે તો તેની અધોગતિ ટેની રીતે થાય છે તે જ્ઞાની સાવધાન થઈને સમત્વથી સિદ્ધિ—મોક્ષ મેળવવાનો અનુગ્રેહ કર્યો છે.^{૧૯} પ્રમાદનો અનર્થ દર્શાવતા ‘જ્ઞાનીને સ્વસ્વરૂપમાં પ્રમાદ જેવો ખીજો કોઈ અનર્થ નથી, કાન્યુ તેનાથી (પ્રમાદથી) મોઢ, મોઢથી અહંકાર્યુક્ત છુદ્ધિ, તેથી બંધન અને તેથી વ્યથા થાય છે.’^{૨૦} એમ કહ્યું છે.

૬૦. અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ દ્વયં દેહૈ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

મૃત્યુમાપદ્યતે મોહાત્સત્યેનાપદ્યતેઽમૃતમ્ ॥ ૧૨-૧૬૧-૨૮

(નોંધ ૮ ચાલુ)

(૨) ઉદ્યોગ શ્લોક નં. ૨૬૬. લીલી ૩ થી ૫. સત્ય, ધ્યાન, સમાધાન—સમાધિ, મોહ-તર્ક, વૈરાગ્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અસંમદ—અપરિમદ—આ અપ્રમાદના આઠ ગુણ છે.

૬. વિવેકચૂડામણિ ૩૨૨, અને આગળ.

૧૦. વિ. ચૂ. ૩૨૬.

અતઃ પ્રમાદાન્ન પરાઽસ્તિ મૃત્યુર્નિરેશ્વરિનો ત્રયવિદ સમાધા ।

સમાહિતઃ સિદ્ધિમુપૈતિ સમ્યક્સમાહિતાત્મા ભવ સાવધાનઃ ॥

૧૧. વિ. ચૂ. ૩૨૩.

૧. (૧) મ.^૦ અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ મદમચ્છાહમર્જુન ॥

૬-૩૨-૨૬ (ગીતા ૬-૧૬).

(૨) મ.^૦ મન એવ મનુષ્યાણા કારણ વન્ધમોક્ષયોઃ ।

વન્ધાય વિપયાસક્ત મુક્ત્યં નિર્વિપય સ્મૃતમ્ ॥

બ્રહ્મગિન્દ્ર ઉ. ૨; મૈનાવધી ઉ. ૪-૧૧.

અમૃત અને મૃત્યુ બંને દેહમાં જ રહેલાં છે. મોહથી મૃત્યુ મળે છે અને અત્યથી અમૃત મળે છે.

‘સર્વ પ્રાણીઓનો ક્ષય કરનાર આ કાળ એક સગ્ગો પસાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે માણસે કયા કલ્યાણકારી માર્ગનો આશ્રય કરવો ?’^૧ એવો યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન કર્યો. પિતામહે એક વેદાધ્યયન-ત પિતા અને તેના મેધાવી નામના વિચક્ષણ પુત્રનું આખ્યાન કર્યું તેમણે ઉપરનું વચન કીધું છે.

‘એક વેદપાત્રી બ્રાહ્મણને મેધાવી નામનો મોક્ષધર્મ અને વ્યવહાર-ધર્મનો જાણનાર વિચક્ષણ પુત્ર હતો. એક દિવસ પુત્રે પિતાને પૂછ્યું, ‘આયુષ્ય ઝડપથી ક્ષીણ થતું જાય છે એમ સમજનારા ધીર પુરુષે શું કરવું જોઈએ, એ મને કહો, એટલે હું એ મુજબ વર્તું.’ પિતાએ અનુક્રમે આશ્રમધર્મ પાળવાનું કહ્યું.’^૩ ત્યારે પિતાને પોતાની તીવ્ર

(નોંધ ૧ આશ્રમ)

મતુષ્યોના બંધન બંને મોક્ષનું કારણ (અનુક્રમે અશુદ્ધ કે શુદ્ધ) મન જ છે. જ્યારે એ મન વિષયાસક્ત થાય છે ત્યારે બંધનનું કારણ બને છે અને વિષયરહિત થાય છે ત્યારે મુક્તિનું કારણ બને છે.

(૩) = ચિ. ૧૨-૨૭૭-૨૬ અબ, ૩૦ કડ, ચિ. સાન્તિ નો અ. ૨૭૭ સમીક્ષિત વાચનાએ ક્ષેપક ગણેલો છે. એ અધ્યાય અને (સમીક્ષિત વાચનામાં) ૨ ન્તિ નો અ. ૧૬૬ બંને અલ્પ પાઠોએ સરખા છે.

(૪) સર^૨ સચ્ચરસ ગાળાણ ઉવઢિણ સે મેઢાવી મારે તરહ.

—‘આચારાગસૂત્ર’, ‘દર્શન અને ચિંતન’ પુ. ૧ નું પૃ. ૧૪ સત્યની આજ્ઞા ઉપર બંનેએ મેધાવી માર-મૃત્યુને તરી જાય છે.

(૫) સર^૨ ‘આચારાગ’ પ્રથમ શ્રુતરક-પ ૪-૨-૧, ૨

૨ ૧૨-૧૬૬-૧ થી

૩. અનુક્રમે ઋક્ષયર્થ, શૃદ્ધરથ, વાતપ્રરથ અને સ-ચાસ એમ સૂચન છે, ૧૨-૧૬૬-૬, સર^૨ હ સૂત્ર ૧૪-૬, ભત્રક ૫૦૦, માધા ૪.

હિતબુદ્ધિનો ખ્યાલ આપના પુત્રે રૂપકાત્મક ભાષામાં કહ્યું ‘ચારે બાજુથી ઘેરાયેલા આ લોક ઉપર (મૃત્યુનો) પ્રહાર થાય છે અને (આયુષ્યહણ કાળમાં અમોઘ રાત્રિ દિવસો) પડે છે છતાં તમે નિશ્ચિતની ખેરે પ્રેમ બોલો છો ?’ પિતા આ ભાષા સમજી ન શક્યા તેથી પૂછ્યું કે ‘તું મને આમ શા માટે બીવડાવે છે ?’

પિતાની ઉકડા જોઈને પોતાના રૂપરૂપી ભાષા છોડીને પુત્રે પ્રભાવશાળી શબ્દ, દમ વ સાહિત્યક સંપત્તિવાળી અને પ માત્રમદર્શિની, ઉત્સાહભરી, ગગાના પ્રનાહ જેની નિર્મળ વાગ્ધામથી ઉપદેશ કર્યો. ‘છીંછ ! બાણીમાં નહેવા માછલાની જેમ મનુષ્યનું આયુષ્ય પશુ અપ છે, આનું સમજનારને સુખ કરાથી મળે ! હજી કામનાઓ પૂર્ણ થઈ નથી ત્યાં તો માણસ મૃત્યુને ભેટ છે ફણા ધાતની ગોધ કળતા નિરાતે કળતા ઘેગના બચ્ચાને વરની માદા તાપ મારીને ઉઘની જાય એમ મૃત્યુ મનુષ્યને ઉઘની જાય છે ! માટે જે કંઈ શ્રમ કે વૃદ્ધિ હોય તે આજે જ કરી લો, પણ વૃદ્ધા કાલ-અય ન કરો કારણ મૃત્યુ તમારા મમ અવૂળ હરો તોય તમને ઉપાડી જશે તરણાનસ્થામાં જ ધર્મશીલ થવું મળે જીવન નાશવત છે મોહિત મનુષ્ય આગ ખોટા, ગમે એવા માર્યો કરીને સ્ત્રી પુત્રનું પોષાક કરે છે પણ એ પુત્રપશુમાં વ્યાતક

૪ (૧) ૧૨ ૧૬૬-૭ થી ૯ (૨) ઉ સૂ. ૧૪ ૨૧ થી ૨૩, જુઓ ‘મં ૭૫૦ અને ઉ સૂ. ૫ ૮ ૬ ઉ સૂ. ૫૦ મં ૭૫૦ના ધ્યાનક્રમાં જેવા વાતાવરણમાં એક કર્મકાળ પિતા અને તેના પુત્રો (૫ હજારથી વધી પણ એ સવાદમાં બને છે) વચ્ચેના સવાદ છે એમાં આ ગાથાઓ આવે છે

(૨) ૧૨ ૧૬૬-૬ તાથે સૂ. ૧૨-૩૦૬ ૧૭

૫. શમ્ભાળીય વિચિન્વન્તમન્યગ્રગનમાનમમ્ ।

શ્રીકારણમાય મનુરાદાય ચરગ્નિ ॥

૧૭-૧૬૬-૧૦, = ૨ ૩૦ -૧૦ નં ૩૧-૨૪

મનવાળા માણસને, સુતેના વાધને મહાઓધ—મહાપૂર તાણી જાય એમ, મૃત્યુ ઉગાડીને ચાલતું થાય છે ૧ વિષયવાસનાઓથી અતૃપ્ત અને કામનાઓને ગોધના ગ્રેતા એને, વાધ પશુને ઉઘવે એમ, મૃત્યુ ઉગાડી જાય છે. ૭ આપણા દેહની પાયા મૃત્યુ, જ્ઞાન, વ્યાધિ અને

૧. ત પુત્રપુત્રસંગત વ્યાસક્ષમનસ નરમ્ ।

કુત્રં મ્યારે મહોષો વા મૃત્યુરાદાય ગચ્છતિ ॥ ૧૭-૧૬૯-૧૭

સર* પુષ્પાને દેવ પત્નિનન્ત ધ્યામત્તમનસ નર ।

મુત્ત નામ મહોષો વ મચ્ચુ આદાય ગચ્છતિ ॥ ધમ્મ ૪૭

આસન્ન થયેલા માણસને તે (કામનાતૃપ્તિથી) ફક્ત વીણેલા હોય એટલામા જ સુતેલા કામને મહાઓધ તાણી જાય એમ મૃત્યુ ઉગાડીને ચાલતું ચાલતું થાય છે મહાઓધ = મહાપૂર = મહાતૃપ્ત્ય તુઓ ઉપર એક ૫૫, ૫૬ નોંધ ૮૭, ૪ ૧૬૫.

‘ધમ્મપદ’ની ગાથાનો ‘આ સાય સદ્ધમ્’ આ પ્રમાણે છે ‘કોસલનરેશ પ્રસેનજિત્તેનો પુત્ર વિહંગલે (શાક્યોની દાસીપુત્રી વાસભાનિયાનો પુત્ર) શાક્યોનો વિનાશ કરવા માટે નજી વખત અટકાઈ સરી પછી - જે વખત ભગવાન જુદા તેન પાછા વાળ્યો-પછી નાથી વખત પૂર્વજન્મના કર્મવિષાકને ભગવાન જોઈને ભગવાન તેને દાખા જયા નહિ એણે કપિવરગુ જઈ શાક્યોનો નાશ કરી શકે અચિરવત્તી નદીના કિનાર પડાવ નાખ્યો એના મહાપાપને પરિણામે એ જ શત્રે નગીમા ભારે પૂર આવ્યું અને વિહંગલ તથા સેન્યને એ સી ગયું. વિષુવોએ આ સમાચાર સાંભળી એક દિવસ ધમ્મ સભામા એની ચર્ચા કરી ભગવાને આ સાંભળી એ પૂરને તૃપ્તિ તરીકે વર્ણવી ઉપરની ગાથા કહી

૭ (૧) સચિન્વાનક્મેવૈક નામાનામવિતૃસમ્ ।

વ્યાગ્ર પુત્રિવાદાય મૃત્યુરાદાય ગચ્છતિ ॥

૧૭-૧૬૯-૧૮, = ૨ ૩૧૭-૨૪, ત૭° ૩૦૮-૧૯

(૨) સ૨° પુષ્પાને દેવ પત્નિનન્ત વ્યાસક્ષમનસ નર ।

અતિત્ત યેવ કામેસુ ભત્તકો કુન્તે વસ ॥ ધમ્મ ૪૮

જનજનના અનેક દુઃખો લાગેલાં જ છે. છતાં એ પિનાડ ! તમે કેમ સ્વસ્થ બની બેસી રહ્યા છો ? ગામમાં ગદી ગૃહપરિવારમાં આનંદિત ગામ્પવી એ તો બકડનારુ દોગ્ધુ છે. પુષ્પશાળીઓ એ દોગ્ધાને કાપી નાંખે છે પણ દુધૂતો એને કાપી શકતા નથી. જે મન, વચન, કાયાથી અને કશા પણ હેતુથી (ધર્મના હેતુથી પણ) દિસા કગતો નથી તે છત્રીતાર્થનાશક—કથાણુનાશક—એકે કર્મથી બંધાતો નથી. ખરેખર અન્યાયરણુ સિવાય મૃત્યુની ચડી આવતી સેનાને, મોહને, માગ્ને, કશુ રોકી શકતુ નથી. કેમકે અમૃત મત્તને આશ્રયે ગહેલુ છે. માટે સન્યસતોનું આચરણુ કરીને, મત્તયોગપગાયણુ ગ્રહીને, સન્યાગમ, સમ, અને સંયમી ધર્મને અન્ય વડે જ અન્નકને છતવો. અમૃત અને મૃત્યુ બંને દેહમાં જ રહેલા છે મોહથી મૃત્યુ અને સન્યથી અમૃત મળે છે. તેથી હું તો અહિંસક, સન્યાર્થી, કામક્રોધનો બહિષ્કાર કરનારો, મુખદુઃખ

(નોંધ ૭ ચાલુ)

× × × તે કામોમા અનૃમ રહ્યો દોષ ને જ અન્તક એને વશ કરી લે છે.

(૩) સગ્ જહેહ સીતો વ મિયં ગઠાય મચ્ચૂ નર નેહ હુ અન્તકાલે ।

न तस्य माया व पिया व भाया काल्मि तम्मसहरा भवन्ति ॥

ઉ. મ. ૧૩-૨૨.

જેમ સિંહ મૃગને લઈ જાય તેમ મૃત્યુ મનુષ્યને અતકાળે લઈ જાય છે. માતા અથવા પિતા અથવા ભાઈતેના એક બે રાત્રી પણ રક્ષણુ નથી નાકતા નથી.

૮. બુ. ચ. ૫. ૧૫ થી ૧૭ માર સેનાનુ વર્ણન ભગવાન બુદ્ધે ‘સુખનિ-પાત’ના ‘પદ્ધાનમુત્ત’માં આ પ્રમાણે કયુ છે ‘નમનાઓ, અરતિ અર્થાત અસંતોષ, કુધાધિપાસા, તૃષ્ણા, આળસ, બીતિ, વિચિકિત્સા (સ દેહ), અહંકાર, લાભ સત્કાર અને પૂન, ખાટે ન્સ્તે મેળવેલી કાર્તિ જેને લીધે માણસ આત્મસ્તુતિ અને બીજાની અવમણના—નિર્લાક છે. ’ (બુ. ચ. ૫ ૧૫) : ‘આચારાગ સુન્’માં (પ્રથમ શ્રુતગ્રંથ ૩-૪-૪) ક્રોધ, મેહ, દ્વેષ આદિ દોષોને મૃત્યુ (માર) કહ્યા છે.

પ્રત્યે સમાન અને દ્વેષી-મુગ્ધ- ચર્ષને મૃત્યુને અમર્ત્યની જેમ તનજી દર્શિ હુ શાન્તિયત્ કરીશ, સવમી ચર્ષિશ, બ્રહ્મયજ્ઞ કરીશ અને વાગ્યજ, મનોયજ્ઞ તથા કર્મયજ્ઞ કરીને દેવયાન માર્ગે પ્રનાશ્ય કરનાર મુનિ ચર્ષિશ મારા જેવો પ્રાગ્ શા માટે નાશવત્ કૃપાળા હિંસક પશુપક્ષી કરે? વિદ્યા જેવું ચક્ષુ નથી, વિદ્યા જેવું બળ નથી, રાગ જેવું દુઃખ નથી અને (કર્મફળ) ત્યાગ જેવું સુખ નથી ૧૦ હુ આત્માથી આત્મારૂપે જન્મ્યો છું, હુ આત્મનિષ્ઠ છું, તેથી હુ અપ્રજ રહેવા છતાં આત્મારૂપ થનાનો છું, તેથી મને સત્તાન તાન્શે એની અપેક્ષા નથી ૧૧ એકલા રહેતું, અમતા, સત્ય, શીલમા સ્થિતિ, સંપૂર્ણ અહિંસા અને સર્વ ક્રિયા(કાર્ય)થી ઉપગમ પામવો એ બ્રાહ્મણનું ધન છે હે બ્રાહ્મણ! તમે મૃત્યુ પામવાના જ છો તો પછી ધન, સગા અને સ્ત્રીનું તમારે શું પ્રયોજન છે? તમે (ચિત્તરૂપી) શુભ્રમા રહેના આત્માની રોધ કરો અને તમાન બાપદાદા ધ્યા ગયા છે તેનો વિચાર કરો ૧

૯. શાન્તિયજ્ઞ = વિષય જોગવવાના સંકલ્પનો દોષ આ મ્લેક પ્રમાણે સંધક પોતાનું આજીવન યજ્ઞમય કરવા ઇચ્છે છે, યજ્ઞના વિસ્તૃત અર્થ માટે જુઓ ૬-૨૬-૨૩ થી (ગીતા ૪-૨૩ થી) અને ૧૪-૨૧-૨ થી, ૨૫-૧૪ થી, 'મ૦ બા૦ અને ૬ સૂત્ર' પૃ ૬૬ થી, જુઓ 'ગીતાભાષ્ય' માં યજ્ઞ (યજેન્) નિબંધો પૃ ૪૫ થી આગળ

૧૦ નાસ્તિ વિદ્યાસમ ચક્ષુર્નાસ્તિ વિદ્યાસમ વચ્ચમ્ ।

નાસ્તિ રાગમમ દુઃસ નાસ્તિ ત્યાગમમ મુરમ્ ॥

૧૨-૧૬૬-૩૩ = ૧૭-૩૧૬-૬

૧૧ આમન્યેવાત્મના જાન આત્મનિષ્ઠોઽપ્રતોપિ વા ।

આમન્યેવ ભવિષ્યામિ ન માં તારયતિ પ્રજા ॥

૧૨-૧૬૮-૭૪.

સામાન્ય મનુષ્ય કૃમિક વિકાસ કરે તે માટે ભારતીય મમાને વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થા કરી. પણ છતાં જોને સિદ્ધિ પામવાની ઉત્કટ તાલાવેલી છે તે કાચની શીશી જેવા ક્ષણભંગુર જીવનના માધે મૃત્યુના તોળાઈ રહેલા ભયને દૃષ્ટિમાં રાખીને જો આચરવાનું છે તે આજે જ પનાવીને કૃતકૃત્ય જાને. મૃત્યુનો ભય મિદ્ધાનની જેમ અલગ સ્ત્રીકાગય તો, એનો આશય મગ્ન હોવા છતાં પશ્ચિમ જીવન આવે. પણ વિકાસ પામવા માટે અનુરોધ તરીકે કોઈ જાની, પ્રમાદી અને ખેતમા મનુષ્યોને સાચી સમજ અદિત કહે તો એનું પશ્ચિમ ઉત્તમ આવે. આ સંવાદ પણ એ રીતે મૃત્યુનું ભીષણરૂપ દર્શાવવા માધે એ મૃત્યુને સદાચાર, જ્ઞાન, વૈજ્ઞાન્ય અને સમનાથી ધીર આધક દેવી રીતે ઝડપથી છોડે તેનું પગ્મ મુદ્દ વાર્ધુન છે. એ સંવાદ ઉપર શ્રમણ સંપ્રદાયોની જાડી અસર છે. એટલે એ સંપ્રદાયોમા રહેલા શુભ તત્ત્વોનું સમીકરણ કરીને, દિસક કર્મકાડોનો મુલમુત ત્યાગ સૂચવીને, અનુક્રમે આશ્રમ-ધર્મો પાળીને મિદ્ધિ મેળવવામા લાભા માર્ગમા ગળેલા વિદ્યો જનાવીને, માત્સ્વિક ઉન્સાહવાળા એક શ્રેયોર્થી, વગે જાળક પણ વિદ્યાથી વૃદ્ધ મનુષ્યની જીવનમિદ્ધિ મેળવવાની લગનીનું નિદર્શન કરાવે છે.

૬૧. ન સાધુના નોત અસાધુના યા

સમાનમેતદદ્યતે માનુવેષુ ।

સમાનમેતદમૃતસ્ય વિદ્યા-

દેવયુક્તો મધુ સદૈ વરિષ્ઠેત્ ।

યોગિનસ્ત્વં પ્રપદ્યન્તિ ભગવન્ત મનાતનમ્ ।

૬૨. નાસ્યાતિગ્રાદા દૃદ્ય તાપયન્તિ

નાનપીનં નાનુત્તમશિદ્ધોષમ્ ।

મનો ગ્રાહીં જ્યુતામાદ્યધોત

પ્રજ્ઞાનમમ્ય નામ ધીરા જમ્

યોગિનમ્ પ્રપદ્યન્તિ ભગવન્ત મનાતનમ્ ॥

લોકો, સમસ્ત પ્રાણુ, અને આ સર્વ આત્મામાં સમર્પિત છે—જેડાયેલાં છે, રહેલાં છે.^૭

આ મધુવિદ્યા પ્રાપ્ત કરનાર વિદ્વાન બ્રહ્મવેત્તા થાય છે, સર્વાત્મા થાય છે, સર્વરૂપ થાય છે. તેથી એ પૂર્ણ, પ્રજ્ઞાનવાન, અગ્નિ, અગ્નિ, અમર, અભય, અચલ, ઉપાધિ વિનાનો અને સ્થૂલ-અસ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-અસૂક્ષ્મ વિશેષણોવાળો થાય છે. ઉપનિષદોએ અને વ્યાસે આ બ્રાહ્મી સ્થિતિનું અનેકશઃ વર્ણન કર્યું છે.^૮

“એ બ્રાહ્મી સ્થિતિ પામવા માટે બ્રહ્મનિષ્ઠો સ્વાધ્યાય, યજ્ઞ, દાન અને નિષ્કામ તપનું આચરણ કરે છે.^૯ એને જાણીને મુનિ થાય છે. એ લોકની (સ્થિતિની) ઇચ્છાથી પરિવ્રાજકો બધું ત્યાગીને નીકળી પડે છે. પુરાતન વિદ્વાનો સંતાનની ઇચ્છા ગમ્યા નહિ.^{૧૦} એ વિચારતા

૭. સ યા અયમાત્મા સર્વેષાં ભૂતાનામધિપતિઃ સર્વેષાં ભૂતાનાં રાજા
સદયા રથનાભી ચ રથનેર્મા ચારાઃ સર્વે સમર્પિતા એવમેરાસ્મિન્નાત્માનિ સર્વાણિ
ભૂતાનિ સર્વે દેવાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે એન આમાનઃ સમર્પિતાઃ ॥

ગૃહ. ઉ. ૨-૫-૧૫.

૮. શોડશ ઉદાહરણ. બ્રહ્મવેત્તાનું સામગ્રાન. તૈત્તિ. ઉ. ૩-૧૦-૫. જુએ
ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫, (પા. દી. ૧૪૫); સર્વજ્ઞ-સર્વવિદ્ મુદ્. ૬. ઉ. ૧-૧-૬;
જ્ઞાન સુદૃઢ તદ્વિદ્યાન્નિકે ચ। મુદ્. ૬. ઉ. ૩-૧-૭; અગ્નિરણીયાન્ મહતો મહીયાન્
૬. ઉ. ૧-૨-૨૦; અહ ક્ષત્રુર્દય જ્ઞાતી ધીતા ૯-૧૬; પિતાહમસ્ય જગતઃ ધીતા
૧-૧૬ સમ સર્વેષુ ભૂતેષુ ધીતા ૧૩-૨૭; અવિમર્ક્ત વિમર્ક્તેષુ ધીતા ૧૮-૨૦;
જ્ઞાન પ્રાપ્તેષુ ચ ધીતા ૧૩-૧૬ ઇ. ઇ.

૯. “ઉપક્રમ” (પ્રકા ૧) શ્લોક ૨૦, પૃ. ૨૬ થી.

૧૦. ખરું હાઈ—તમામ એવણુએનો ત્યાગ ઉપનિષદકારે
—જ્ઞાનો-જાણી એવણુઓ એક જ છે—નો ત્યાગ કરનાર
માટે બિદ્યાચર્યા, એમના સમય પ્રમાણે ઉત્તમ ધર્મ હતો.

સામાન્ય મનુષ્ય ક્રમિક વિકાસ કરે તે માટે ભારતીય સમાજે વર્ણશ્રમની વ્યવસ્થા કરી. પણ છતાંય જેને સિદ્ધિ પામવાની ઉત્કટ તાલાવેલી છે તે કાચની શીશી જેવા ક્ષણભંગુર જીવનના માધે મૃત્યુના તોળાઈ રહેલા ભયને દષ્ટિમાં ગણીને જે આચરવાનું છે તે આજે જ પનાવીને કૃતકૃત્ય બને. મૃત્યુનો ભય સિદ્ધાંતની જેમ અલગ સ્વીકારાય તો, એનો આશય સરસ હોવા છતાં પચિષ્ઠામ ઊલટું આવે. પણ વિકાસ પામવા માટે અનુરોધ તરીકે કોઈ ગાની, પ્રમાદી અને ખેતમા મનુષ્યોને સાચી સમગ્ર સંહિત કહે તો એનું પરિણામ ઉત્તમ આવે. આ સંવાદ પણ એ રીતે મૃત્યુનું ભીષણરૂપ દર્શાવવા સાથે એ મૃત્યુને સદાચાર, જ્ઞાન, વૈગય અને સમતાથી ધીર સાધક કેવી રીતે ઝડપથી જીતે તેનું પગમ સુંદર વર્ણન છે. એ સંવાદ ઉપર શ્રમણ સંપ્રદાયોની જાડી અસર છે. એટલે એ સંપ્રદાયોમા રહેલાં શુભ તત્ત્વોનું સમીકરણ કરીને, હિંસક કર્મકાંડોનો મૂલભૂત ત્યાગ સૂચવીને, અનુક્રમે આશ્રમ-ધર્મો પાળીને સિદ્ધિ મેળવવામાં લાખા માર્ગમા રહેલાં વિદ્યો બતાવીને, સાત્ત્વિક ઉત્સાહવાળા એક શ્રેયોર્થી, વયે બાળક પણ વિદ્યાથી વૃદ્ધ મનુષ્યની જીવનસિદ્ધિ મેળવવાની લગનીનું નિર્દર્શન કરાવે છે.

૬૧. ન સાધુના નોત અસાધુના વા

સમાનમેતદદ્યતે માનુષેષુ ।

સમાનમેતદમૃતસ્ય વિદ્યા—

દેવંયુક્તો મધુ તદ્દે પરિપ્સેત્ ।

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ મગવન્તં સનાતનમ્ ॥ ૫-૪૫-૨૦

૬૨. નાસ્યાતિવાદા હૃદયં તાપયન્તિ

નાનધીતં નાહુતમગ્નિહોત્રમ્ ।

મનો ગ્રાહીં લઘુતામાદધીત

પ્રજ્ઞાનમસ્ય નામ ધીરા લભન્તે ।

યોગિનસ્તં પ્રપશ્યન્તિ મગવન્તં સનાતનમ્ ॥ ૫-૪૫-૨૧

પ્રત્યે સમાન અને ક્ષેમી—નુગુપ્ત— થઈને મૃત્યુને અમર્ત્યની જેમ ત્યજી દઈશ હું શાન્તિયજ્ઞ કરીશ, સયમી થઈશ, બ્રહ્મવ્રત કરીશ અને વાઙ્મર, મનોયજ તથા કર્મવ્રત કરીને દેવયાન માર્ગે પ્રયાણ કરનાર મુનિ થઈશ માન જેવો પ્રાજ્ઞ શા માટે નાશવત ફગવાળા દિસક પશુપત્રો કરે? વિદ્યા જેવું ચક્રુ નથી, વિદ્યા જેવું બળ નથી, રાગ જેવું દુઃખ નથી અને (કર્મફળ) ત્યાગ જેવું સુખ નથી ૧૦ હું આત્માથી આત્મારૂપે જાગ્યો છું, હું આત્મનિષ્ઠ છું, તેથી હું અપ્રમ રહેવા છતાં આત્મારૂપ થવાનો છું, તેથી મને સત્તાન તાનને એની અપેક્ષા નથી ૧૧ એકલા જોડું, અમતા, સત્ય, શીલમા સ્થિતિ, સંપૂર્ણ અદિસા અને સર્વ ક્રિયા(કાક)થી ઉપનમ પામવો એ બ્રાહ્મણનું ધન છે હે બ્રાહ્મણ! તમે મૃત્યુ પામવાના જ છો તો પછી ધન, સગા અને સ્ત્રીનું તમારે શું પ્રયોજન છે? તમે (ચિતરૂપી) શુદ્ધમા રહેના આત્માની રોધ કરો અને તમારા જાપદ્યદ્ય કયા ગયા છે તેનો વિચાર કરો.

૬. શાન્તિયજ્ઞ—વિષમ લોભવનાના સંકલ્પનો દોષ આ મ્હોક પ્રમાણે સંધક પોતાનું આત્મ જીવન ચક્ષુષ્ય કરવા છાંછે છે, ચક્ષુના વિસ્તૃત અર્થ માટે જુઓ ૬ ૨૧-૨૩ થી (ગીતા ૪-૨૦ થી) અને ૧૪-૨૧-૨ થી, ૨૫-૧૪ થી, 'મં ૭૦ બાં બને ઉ સૂત્ર' ૫ ૧૬ થી, જુઓ 'ગીતાબોધ'મા ચક્ષુ (વર્ણના નિબંધ ૫ ૪૫ થી આગળ

૧૦ નાસ્તિ વિદ્યાસમ ચક્ષુર્નાસ્તિ વિદ્યાસમ ચક્ષુઃ ।

નાસ્તિ રાગસમ દુઃખ નાસ્તિ ત્યાગસમ મુરુમ્ ॥

૧૨-૧૬૯-૩૩ = ૧૨-૩૧૬-૬

૧૧ આમન્યેવામના જાત આમન્યોઽપ્રનાપિ વા ।

આમન્યેવ મવિષ્યામિ ન મો તારયતિ વ્રજા ॥

૧૨-૧૬૯-૩૪

‘જૃહદારણ્યક’મા ‘વિશ્વભરના પ્રાણીઓ અને પદાર્થો એકબીજાના આધારે ટક્યા છે, વિશ્વમા જે કંઈ છે તે એકબીજાનું’-પગરૂપનું ‘મધુ’-મધ-આનંદ આપનાર તત્ત્વ-છે ‘એમ કહ્યું છે.૩ જેમ મધ-માખો પગરૂપર સહકારથી મળીને મધ બનાવે છે, પછી એ મધ મધમાખોને ખાવા કામ લાગે છે. એમ જગતમા પગરૂપર સપ્ત અને સહકારથી સાચો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી મૃદુ. ઉ.ના આ ‘મધુ-બ્રાહ્મણ’ના પ્રથમ ચૌદ મનોના અંતે આ દરેક પ્રાણીપદાર્થોમા વસનાર—વ્યાપી રહેનાર કુરુપ એ જ આત્મા, અમર, બ્રહ્મ અને સર્વ કંઈ છે એમ કહેલું છે. નમુનારૂપે એમાના બે મનો જોઈએ.

‘આ આત્મા’ તમામ પ્રાણીઓનું મધુ છે અને તમામ પ્રાણીઓ એ આત્માનું મધુ છે. જે આ આત્મામા તેજોમય અમૃતમય પુરુષ છે અને જે આ આત્મા(રૂપે)⁴ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ છે, એ જ ‘આ આત્મા છે.’ એ અમૃત છે, એ બ્રહ્મ છે, એ સર્વ છે.⁵

‘આ જે આત્મા છે તે સર્વ પ્રાણીઓનો અધિપતિ છે, બધા પ્રાણીઓનો રાજા છે. જેમ રથના પૈડાની નાલિ અને નેમિમા તમામ આરા જડેલા હોય છે, એમ સમસ્ત પ્રાણીઓ, સમસ્ત દેવો, સમસ્ત

૩. (૧) જૃહ ઉ ૨-૫ ‘મધુબ્રાહ્મણ’ આ બ્રાહ્મણમા કુલ ૧૯ મ ત્રો છે.

(૨) છા. ઉ. જ. ૩મા પાલુ વિસ્તારથી મધુવિદ્યા છે

૪. આત્મા=ય અમૃત અન ઇન્દ્રિયોના સંઘાતવાળું ગરીર. (ગા. ભા.).

૫. આત્મા - બ્રહ્મ.

૬. અયમાત્મા સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્વસ્યામનઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યથાયમશ્મિન્નાત્મનિ તેજોમયોઽમૃતમય પુરુષો યથાયમાત્મા તેનોમયોઽમૃતમય પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં બ્રહ્મેદં સર્વમ્ ॥

જૃહ. ઉ. ૨-૫-૧૪.

આ(બ્રહ્મ)નું સ્વરૂપ^૧ મનુષ્યોમાં તપાસીએ-જોઈએ તો તે સાધુ જેવું કે અસાધુ મમાન-જેવું દેખાશે નહિ-મળશે નહિ (પણ) એ બ્રહ્મનું સમાન સ્વરૂપ-સાચું સ્વરૂપ અમૃતાત્વમા-અમમાદમા-વીતરાગ ભાવમા-વીતભોહભાવમા જણાશે. એટલે આવી વૃત્તિઓવાળો યોગી જ તે મધુને મેળવવાની ઇચ્છા રાખે-મેળવી શકે યોગીઓ તે સનાતન ભગવાનને પ્રત્યક્ષ જુએ છે.

(આવા બ્રહ્મલિપ્તુ યોગીના) હૃદયને અતિવાહો-વિચિત્રવાહો, તપાવતા નથી-મુઝવતા નથી એને અધ્યયન નહિ કર્યોનો કે આહુતિ નહિ આપ્યાનો ખ્યાલ પણ તપાવતો નથી પણ એનું મન બ્રહ્મદશાની લઘુતાને હળવાશને સમતાને ધારણ કરે છે આ પ્રજ્ઞાન(બ્રહ્મ)ને ધીર યોગીઓ પ્રાપ્ત કરે છે. યોગીઓ તે સનાતન ભગવાનને પ્રત્યક્ષ જુએ છે.

ઋષિ સતત્સુખનના મહાવિદ્યાબોધમા આ વચનો આવે છે ^૨

આ વચનોમા બ્રહ્મની-પરમાત્માની-આત્માની સર્વ સર્વભાવોમા સમસ્થિતિ અને અનુકૂળીય અસાધારણતા જતારી છે ઉપનિષદ પ્રસિદ્ધ મધુવિદ્યા, પન્નિનાજક અને અમણુ થનાનું રહસ્ય, તથા પ્રતાન-પ્રાપ્તિનો સદ્ગુણમા સગળ અને ભાવનાહી સમગ્ર એમા કરલો છે

૧ સર્વ જૂઠું. ઉ ૪-૪-૨૦, દંતા ઉ મ ૧૨, જુગ્મા ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫ (પા ટી ૧૪૦ થી) નંતિ ઉ ૨-૯, આ સાચું જ વાચો જૂઠું ઉ ૪-૪-૨૨

૨ જુગ્મા ઉપર શ્લોક ૫૯, ૫ ૧૯૪

‘બૃહદારણ્યક’માં ‘વિશ્વભરનાં પ્રાણીઓ અને પદાર્થો એકબીજાના આધારે ટક્યાં છે, વિશ્વમાં જે કંઈ છે તે એકબીજાનું—પરસ્પરનું ‘મધુ’—મધ—આનંદ આપનાર તત્ત્વ—છે.’ એમ કહ્યું છે.^૩ જેમ મધ-માખો પરસ્પર સહકારથી મળીને મધ બનાવે છે, પછી એ મધ મધમાખોને ખાવા કામ લાગે છે. એમ જગતમાં પરસ્પર સંપ અને સહકારથી સાચો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી જુદા હિના આ ‘મધુ-બ્રાહ્મણ’ના પ્રથમ ચૌદ મંત્રોના અંતે આ દરેક પ્રાણીપદાર્થોમાં વસનાર—વ્યાપી રહેનાર પુરુષ એ જ આત્મા, અમર, બ્રહ્મ અને સર્વ કંઈ છે એમ કહેલું છે. નમૂનારૂપે એમાંના બે મંત્રો જોઈએ.

‘આ આત્મા’^૪ તમામ પ્રાણીઓનું મધુ છે અને તમામ પ્રાણીઓ એ આત્માનું મધુ છે. જે આ આત્મામાં તેજોમય અમૃતમય પુરુષ છે અને જે આ આત્મા(રૂપે)^૫ તેજોમય અમૃતમય પુરુષ છે, એ જ ‘આ આત્મા છે.’ એ અમૃત છે, એ બ્રહ્મ છે, એ સર્વ છે.^૬

‘આ જે આત્મા છે તે સર્વ પ્રાણીઓનો અધિપતિ છે, બધા પ્રાણીઓનો ગજ છે. જેમ રથના પેડાની નાલિ અને નેમિમા તમામ આગ જડેલા હોય છે, એમ સમસ્ત પ્રાણીઓ, સમસ્ત દેવો, સમસ્ત

૩. (૧) જુદા. ઉ. ૨-૫ ‘મધુબ્રાહ્મણ’. આ બ્રાહ્મણમાં કુલ ૧૯ મંત્રો છે.

(૨) હા. ઉ. અ. ૩માં પણ વિસ્તારથી મધુવિદ્યા છે.

૪. આત્મા=અમૃત અને ઇન્દ્રિયોના સંઘાતવાળું સરીર. (ગા. બા.).

૫. આત્મા = બ્રહ્મ.

૬. અયમાત્મા સર્વેષાં ભૂતાનાં મહાસ્વાનનઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યથાયમરિમન્નામનિ તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યથાયમામા તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાનેદમમૃતમિદં બ્રહેદઃ સર્વમ્ ॥

જુદા. ઉ. ૨-૫-૧૪.

લોકો, મમસ્ત્રા પ્રાણુ, અને આ મર્ આત્મામા મમર્પિત છે—ભેડાયેલા છે, ગેરવા છે ૭

આ મધુવિદ્યા પ્રાપ્ત કરનાર વિદ્વાન બ્રહ્મવેત્તા થાય છે, સર્વાન્મા થાય છે, સર્વરૂપ થાય છે. તેથી એ પૂર્ણ, પ્રાપ્તપ્રાપ્ત, અજન્મા, અજર, અમર, અભય, અચલ, ઉપાધિ વિનાનો અને સ્થૂળ-અસ્થૂળ-સૂક્ષ્મ-અસૂક્ષ્મ વિગેરેવાળો થાય છે. ઉપનિષદોએ અને વ્યાસે આ બ્રાહ્મી સ્થિતિનું અનેકગણ વર્ણન કર્યું છે ૮

‘એ બ્રાહ્મી સ્થિતિ પામવા માટે બ્રહ્મનિદ્રો સ્વાધ્યાય, યજ્ઞ, દાન અને નિષ્કામ તપનું આચર્યું કરે છે. ૯ એને ભણીને મુનિ થાય છે. એ લોકની (સ્થિતિની) ઇચ્છાથી પશ્ચિમાન્ધકો બધું ત્યાગીને નીકળી પડે છે પુણતન વિદ્વાનો મતાનની ઇચ્છા ગમતી નહિ ૧૦ એ વિચારતા

૭ સ ધ્યા અયમાત્મા સર્વંવા ભૂતાનામધિપતિ સર્વેષાં ભૂતાનાં રાજા તથયથા રથનામૌ ચ રથનમૌ ચારા સર્વ સમર્પિતા ઇવમેવાસ્મિન્નાત્માનિ સર્વાણિ ભૂતાનિ સર્વે ધ્યા સર્વ લોકા સર્વે પ્રાણા સર્વે દુત આમાન સમર્પિતા ॥

મુદ્ ૭ ૩-૫-૧૫

૮ યોગક ઉદાહરણ બ્રહ્મવેત્તાનું સામગ્ર્ય તૈત્તિ ઉ ૩-૧૦-૫. ગુઆ ઉપર શ્લોક ૫૪, ૫૫, (ધા. ડી. ૧૪૫), મવજ સવવિદ્ય મુદ્ ૧૩ ઉ ૧-૧-૬, દૂરાત સુદૂરે તદિકાન્તિકે ચ। મુદ્ ૩ ઉ ૩-૧-૭, અણ્ણેરણીયાનું મહત્તો મટીયા ક્ક ઉ ૧-૨-૨૦, અહ ક્તુરદ યજ્ઞ ગીતા ૬-૧૬, વિનાદવચ્ચ જાળ ગીતા ૬-૧૭, સમ સર્વેષુ ભૂતેષુ ગીતા ૧૩-૨૭, અવિમક્ત વિમક્તેષુ ગીતા ૧૮-૨૦, પ્રમિણ્ય પ્રમવિણ્ય ચ ગીતા ૧૩-૧૬ ઇ ઇ

૯. ગુઓ ‘ઉપક્રમ’ (મકં ૧) શ્લોક ૨૦, પૃ ૨૬ થી

૧૦ સંન્યાસનું ખરું હાદ—તમામ એવણુઆનો ત્યાગ ઉપનિષદોએ બતાવ્યો છે એ એવણુઓ—બધી એવણુઓ એક જ છે—નો ત્યાગ કરનાર તત્કાલીન મુનિઓને માટે બિશાચર્યા, એમના સમય પ્રમાણે ઉત્તમ ધર્મ હતો

કે ‘આપણને આ આત્માનો લોક મળ્યો છે. આપણે પ્રજા મેળવીને શુ કરીશુ ?’ એટલે તેઓ પુત્રૈયણા, વિતૈયણા અને લોકૈયણા (પરલોક) છોડીને ભિક્ષાચર્યા કરતા હતા. જે પુત્રૈયણા છે એ જ વિતૈયણા છે અને જે વિતૈયણા છે એ જ લોકૈયણા છે. એ (બધી) એયણાઓ (વસ્તુતઃ એક) જ છે. ‘નેતિ નેતિ’થી નિર્દેશ કરતો આત્મા અગૃહ્ય છે, એ ગ્રહણ કરી શકતો નથી; એ અશીર્વ છે, એ શીર્ષુ નથી થતો; એ અસંગ છે, એ કયાય આસક્ત થતો નથી; એ બધાયેલો નથી એટલે વ્યથિત નથી થતો તથા એનો ક્ષય નથી થતો; આત્મમરને ‘મે’ પાપ કયુ’, ‘મે’ પુણ્ય કયુ’ એવા બે વિચાર નથી થતા. એ બંનેને એ તરી ન્યાય છે. એને ‘અમુક કયુ’ કે અમુક ન કયુ’ એવો તાપ થતો નથી.^{૧૧}

એવો આત્મજ્ઞ શાન્ત, દાન્ય, ઉપગત, નિતિશુ અને સમાહિત થઈને આત્મામાં જ આત્માને જોતો આત્માની લઘુતા—હળવાગને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૧૨}

સતતન્મુગતે અહીં બ્રહ્મને ‘પ્રજ્ઞાન’ નામથી સંબોધ્યું છે, ‘ઐતરેય ઉપનિષદ’માં ‘પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ’ એમ સંબોધન કરીને એના ઉપર

(નોંધ ૧૦ ચાલુ)

પણ જેઓએ આ એયણાઓનો ન્યાય કર્યો નથી, એમને માટે સંતાનો જ પોતાના આચારવિચારની પરંપરા બનાવેલ વિકસિત કરીને આગળ ચલાવનારા સૌથી સાન વાહકો ગણાય. તેથી જેઓ ‘ત્યાગી’ નથી એમન માટે પ્રજ્ઞાનપાદન એ ધર્મ છે, એટલું જ નહિ એ ધર્મથી ન્યુન થનારને માટે ‘પરલોક’ પણ નથી.

તેથી સંન્યાસી એટલે શુદ્ધ થઈ શકે તેમ ઉપજ બા-ઉપ નચ. બિશુ નહિ, પણ એયણાત્યાગી, સમદર્શી, આત્મદર્શી, સમાજન અવાજાવિકાસી નિન જ માગે દોરનાર, અને આદર્શ પૂર્વે પાડનાર.

૧૧. બૃહ. ઉ. ૪-૪-૨૨.

૧૨. બૃહ. ઉ. ૪-૪-૨૩.

નિદરણ કંગેલુ છે ૧૩ ' જે આ હૃદય અને મન છે, તે ઉપરાંત સજ્ઞાન-સમ્યક્જ્ઞાનશક્તિ, આચાર-આચાર દેનાર શક્તિ, વિજ્ઞાન-અનેક દૃષ્ટિથી જાણવાની શક્તિ, પ્રજ્ઞાન—ત કાલ જાણનારી શક્તિ, મેધા-હડાપણુ, દૃષ્ટિ-જોવાની શક્તિ, ધૃતિ-ધૈર્ય, મતિ-સુદ્ધિ, મનીષા-મનનશક્તિ, જૂલિ-અદ્ભુત વેગ, સ્મૃતિ-અનુશક્તિ, સકલ્પ-સકલ્પશક્તિ, કલ્પ-દ્વિયામા દેવાયેની ઇચ્છાશક્તિ, અસુ-પ્રાણુશક્તિ, કામ-કામશક્તિ, વશ-કાળુમા નાખનારી શક્તિ, એ મધ્ય પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મના નામો છે

‘ x x x x પક્ષી, સ્થાવર, જંગમ વગેરે જે કોઈ પ્રાણીઓ છે તે બધા પ્રજ્ઞાનેન છે—પ્રજ્ઞાદેય પન્માત્માથી જ કાર્ય કરનારા છે પ્રજ્ઞાનમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે લોક-બ્રહ્માઃ પ્રજ્ઞાનેન છે, પ્રજ્ઞા એની પ્રતિષ્ઠા છે પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે ’

આપા ‘ મધુ ’, ‘ નેતિ નેતિ ’ અને ‘ પ્રજ્ઞાન ’ સજ્ઞાથી ઓળખાતા, સમાન, સર્વ સારાઓટા વિકારોથી અલિપ્ત-અસંગ બધી શક્તિઓની પ્રતિબિંબ બ્રહ્મ, જેમાં બધી એવણાઓનું સમાપન કરીને માણુસ આપત કામ બને છે

૬૩ યદા વાય ન વિમેતિ યદા વાસ્માન્ન વિમ્યતિ ।

યદા નેષ્ટતિ ન દ્વેષ્ટિ મદ્મ સપણતે તદા ॥૧ ૧૨ ૨૨૩-૫

૧૩ યદેતદ્ હૃદય મનયેતત્ । સજ્ઞાનમાજ્ઞાન વિજ્ઞાન પ્રજ્ઞાન મેધા દૃષ્ટિર્ધૃતિર્મૈતિમનીયા જૂતિ સ્મૃતિ સ્વરૂપ બ્રહ્મરસુ વામો વશ इति सर्वाण्यે-વૈતાનિ પ્રજ્ઞાનસ્ય નામધેયાનિ મવતિ ॥ એત ઉ ૩-૧-૨

x x x યત્કિચેદ્ પ્રાણ જડમ ચ પતામિ ચ યચ સ્થાવરમ્ સર્વં તત્પ્રજ્ઞા નેનમ્ પ્રજ્ઞાને પ્રતિષ્ઠિત પ્રજ્ઞાનઓ લોક પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠા પ્રજ્ઞાને બ્રહ્મ ॥

એત ઉ ૩-૧-૩.

૬૪. યદા ન કુરતે ભારં સર્વભૂતેષુ પાપકમ્ ।

કર્મણા મનસા વાચા બ્રહ્મ સંપદતે તદા ॥^૧ ૧૨-૨૪૩-૬

જ્યારે આ (કોઈથી) ડરતો નથી અને જ્યારે એનાથી કોઈ ડરતું નથી, તથા જ્યારે કંઈ ઇચ્છા કે દ્રેષ કરતો નથી ત્યારે બ્રહ્મને પામે છે-બ્રહ્મવેત્તા થાય છે.

જ્યારે સર્વભૂતો પ્રત્યે (મનુષ્ય) કર્મ, મન અને વચનથી પાપી ભાવ રાખતો નથી ત્યારે બ્રહ્મને પામે છે.

(નોંધ ૧ ચાલુ)

=દે. ૧૨-૧૬૮-૪૨; ૧૨-૨૧-૪ અખ; સાતિ. પરિશિષ્ટ ૧-૪-૨૭, ૨૮; ૧૨-૨૫૪-૧૬; 'હરિવંશ' ૧-૩૦-૪૧; સર^૧ ૧૨-૧૫૪-૨૬; ૧૨-૧૬૮-૪૨ અખ; ૧૨-૧૮૫-૪ અખ; ૧૨^૨-૨૩૭-૧૭ અખ.

સર^૧ ૧૨-૨૫૪-૨૫, ૩૦; મનુ. ૬-૪૦.

સર^૨ ૬-૩૩-૧૫ (ગીતા ૧૨-૧૫); ૧૪-૪૬-૩૯.

સર^૧ બ્રહ્મ સંપદતે તદા । ચરણુપાળા કેટલાક શ્લોકો. ૩-૩૦-૪૧; ૬-૩૫-૩૦ (ગીતા ૧૩-૩૦), ૧૨-૭-૩૫; ૧૨-૧૭-૨૨; ૨૧-૫; ૨૩૧-૨૧, ૩૧૩-૩૬, ૩૮ ઇ.

ખાસ સર^૧ અમયં સર્વભૂતેભ્યઃ સર્વેષામમય યતઃ ।

નમસ્યઃ સર્વભૂતાનાં દાન્તો ભવન્તિ જ્ઞાનનામ્ ॥ ૧૨-૨૧૩-૧૪.

એનાથી સર્વભૂતોને અમય છે, જે સર્વભૂતોથી અમયવાળો છે, એવો જ્ઞાનવાન દાન્ત સર્વભૂતોને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.

૨. • દે. ૧૨-૧૬૮-૪૪; ૩૧૩-૩૪, સાતિ. પરિશિષ્ટ ૧-૪-૨૬, ૩૦; 'હરિવંશ' ૧-૩૦-૪૦ કડ, = ૧૨-૨૧-૫ કડ, = 'નારદપરિવાર' ૬. ૩-૨૨;

સર^૧ 'ભાગવત.' ૬-૧૬-૧૫.

લા ૧૪

અન્નને પ્રાપ્ત કરવા માટે, ક્ષત્રવેતા યવા માટે માગુમે મ પૂર્ણ અર્હિસક, અને તેથી સર્વ બ્રહ્મએથી નિર્ભય, સકંપ-વિકંપ વિનાનો, દ્વેષ વિનાનો જની મન, વચન અને કર્મથી સુદાન પાપીભાવ — હિંસકભાવને દૂર કરવો જોઈએ, એમ કહેતા આ વચને. 'વ્યાસ-શુકસંવાદ'માંથી લીધા છે.^૩

આત્મ, આત્મનક્ષી થતા એકાન્તિક અને પગલક્ષી થતા આપેક્ષ અભય ક્ષત્રવેતા યવા માટે જરૂરી છે, એ ખરું. સાથે અધ પતિનને ઉદ્યાન માટે પણ જરૂરી છે. એ દૃષ્ટિએ મહાભારતમાં રથો રથો ગોકાતુર, વિષ્ણુચિત્ત અને ભમાશ મનુષ્યોને, જીવનના અનેકવિધ સધર્મોથી તામેલા અને કટાંગેલા મનુષ્યોને, અને સર્વેન્દ્રિય વિકાસ પામવાની ઇચ્છનાગ્રાએને, એમ જુદી જુદી કક્ષાઓને અનુનક્ષીને આ 'અભય'ના વિચારથી મ પૂર્ણ અર્હિમાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે એ અર્હિમાથી ક્ષમ અર્થાત્ સત્ય કે ઉચ્ચરને પમાય છે

ઉપર પ્રોક પદની ઉદ્દાત્તનકથામાં મત્યુનુ ભવપ્રદ ચિત્ત છે તે અજ્ઞાની હોય તેને સ્વન મિત્ર લાગુ પડે છે. જ્યારે જ્ઞાની અર્હિસાની મ ગત્યકારી સાધના કરતો હોઈ તેને મર્ત્ય અભય હોય છે એટલે તેને મૃત્યુની ભીતિયુતા નહિ પશુ પરમાત્માની મ ગત્યકારી શક્તિનુ અન્તમાં દર્શન થાય છે તેથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ નિરૂપેના મૃત્યુના ભયપ્રદ ચિત્તભ્રાને એ સાપેક્ષ રીતે સમજવા જેડ છે

૬૫ કામચન્ધનમેવૈક નાન્યદસ્તીત્વં ચન્ધનમ્ ।

કામચન્ધનમુક્તો હિ બ્રહ્મમૂયાય કલ્પતે ॥^૪ ૧૨ ૨૪૩ ૭

૩ બ્રહ્મ ઉપર 'કામ' (પ્રકર ૨) પ્રોક ૨૪ ૫ ૮ થી

૧ (૧) બ્રહ્મમૂયાય કલ્પતે । ચરણ્વળા શોડક પ્રોક સરખાવો ૬ ૩૬-૨૬ (ગીતા ૧૪ ૨૬) ૭ ૪૦-૫૩ (ગીતા ૧૮ ૫૩) ૧૨ ૧૫૪-૨૫, ૨૦૮-૧૯, ૧૭-૧૨ ૩૧ ૧૩૦ ૩૩ ૧૩૧-૫૬ ૧૪ ૪૭ ૮, આદ્ય પચિગિટ ૧-૭ ત્રીજી ૭ ૬

આ જગતમાં ઇચ્છાબંધન ત્રિવાય એકે બંધન નથી. (કારણ કે) જે ઇચ્છાઓના બંધનથી મુક્ત છે તે જ પ્રજ્ઞાને પામવા માટે યોગ્ય બને છે.

કામના, ઇચ્છા એ બંધન છે. એ સાથે ઇચ્છા વિના કોઈ પ્રવૃત્તિ થતી નથી એ પણ હકીકત છે. જતા ધીર પુરુષો એનો વિવેક કરીને નિષ્કામ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને લાળા સમયે નિષ્કામભાવ સિદ્ધ કરે છે. કામનાઓનું બંધન દેટલું મગજૂત છે એ વાસ્તવિકતા 'કામે ગાયેલી ગાથાઓ'—'કામગીતા,' મહાભારતમાં સંગૃહીત કરેલી છે. એમાં મૂર્તિમંત 'કામ' કહ્યું છે, 'હુ નિર્મમત્વ (અનુષાઠ્ય) ત્રિવાય કશાથી જીતાતો નથી જે મને (શાસ્ત્રજ્ઞાનરૂપી) હથિયારથી નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેના તે હથિયારમાં જ હુ (જ્ઞાનના અભિમાનરૂપે) કે મ કામનાઓને જીતી એવા અભિમાન વ રૂપે) પ્રકટ થાઉં છું'.

(નાથ ૧ ચાહુ)

(૨) ઉપર પોતા ૧૩, ૧૪નું ઉદ્ધાટન જુઓ પૃ ૨૦૮ ૨૦૯ થી, એ યોગેની જમ આ પણ 'બાસ-શુસ વાદ'માનું સુચાપિત છે

(૩) સર* 'યોદાનુ, લાન્દાનુ કે બબ જ ધાસનું જ બંધન હ તન ધીર પુરુષો દંડ બંધન કહેતા નથી, મણિકુટનમાં જે અતિ આસન્નિ, પુનમાં, દારામાં જે અપેષા છે, તેને ધીર પુરુષો દંડ બંધન કહે છે જે વાહ્ય-વહી ગતાય અંતુ, શિયિન—દીહુ (હતા) છેડતુ હુપ્તર છે, એન પણ છેડીન, નિ રૂપુડ જના કામસુખને છોડીને પ્રવ્રજ્યા લે છે 'ધમમ્' ૩૪૫, ૩૪૬

૨ (૧) ૧૪-૧૩ ૧૧ થી ૧૭

(૨) સર* ગ્રાહી માયા તે જાની હર્ગી મીડી થઈન મા- ખરી, વળી પરી અળગી નવ થાય જ્ઞાની પડિતને માયથી ખાય વળી લે કોઈન જ્ઞાન ઉપરે તા જ્ઞાની થઈન બેળી બને, અળા જે હોય તજના લેમ માયા તેના જ પ્રાવે બાન ('અખાના હપ્પા' ૭૦૪ 'કુટ વ અમ'મા)

જે મને વિવિધ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞોથી નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેના હૃદયમાં હું જેમ જંગમ પ્રાણીઓમાં ધર્માત્મા પ્રસિદ્ધ થાય છે એવી રીતે, દંભ વ. રૂપે પ્રકટ થાઉં છું; જે મને વેદ અને વેદાન્તના આધનોથી નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેના હૃદયમાં, જેમ મ્યાવરોમાં ભૂતાત્મા અરુપરૂપ રીતે પ્રકટ થાય છે, જેમ હું અરુપરૂપ રીતે પ્રકટ થાઉં છું.^૩ જે સત્સપ્તગક્રમાં મને ધૃતિથી નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેના એ (મારી ધૃતિથી કામનાને છતીશ) ભાગ વડે જ એનામાં હું પ્રકટ થાઉં છું. અને તે માણસ મને જાણીએ શકતો નથી કે કામ પ્રકટ થયો છે જે તીક્ષ્ણગ્રન્થાણાં મને તપથી ઉણવા માગે છે તેના તપમાં હું (એર્ધર્ધ વ. ઇન્દ્રારૂપે) પ્રકટ થાઉં છું. જે પડિત મોક્ષનો આશ્રય કરીને મારો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એવા મોક્ષપ્રિય મનુષ્ય આગળ હું તૃત્ય અને હાસ્ય કરું છું. હું એકસો જ સર્વ પ્રાણીઓમાં અવધ્ય અને સનાતન છું.^૪

એમ જે મનુષ્ય ચિત્તવૃત્તિઓના વિવિધરૂપે થતા કામનિક-નૃપ્ત્યાયુક્ત પ્રકટીકરણને બરાબર સમજી લઈને નિર્ભ્રમ થવાનો પ્રયત્ન કરીને, નિર્ભ્રમ થાય છે અને ઇચ્છાના બંધનમાંથી છૂટી જાય છે તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાને લાયક બને છે.

૬૬. सर्वं निष्क मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मण पदम् ।

एतादाज्ञाविषयं किं प्रलाप कश्चित् ॥^૧ ૧૪-૧૧-૪

૩. શુદ્ધિ નહિ, પણ દળાણથી મનોવૃત્તિઓને કચડેલી હોઈ મમતાની અભિવ્યક્તિ અવ્ય હોય છે

૧ (૧) = ૧૨-૮૦-૨૦

(૨) સર્વ અમૃતવૃક્ષ મૃત્યુ । અસૂચા એ એક મૃત્યુપદ છે ૫-૪૦-૪.

(૩) આર્જવ ધર્મમિત્યાહુરધર્મો જિહ્વા ઉચ્યતે ।

આર્જવેનેહ સંયુક્તો નરો ધર્મેણ યુજ્યતે ॥ ૧૩-૧૩૦-૩૦.

મર્વ પ્રકારની કુટિલતા મૃત્યુપદ છે અને (મર્વ પ્રકારની) મરણતા બ્રહ્મપદ છે. આટલો જ જ્ઞાનનો વિષય છે. (હે યુધિષ્ઠિર !) ખાલી પ્રલાપથી શુ વળવાનું છે ?

યજ્ઞ તથા યજ્ઞદક્ષિણા વિષે ધર્મનજે પ્રશ્ન પૂછના શાંતિબોધની શરૂઆતમાં પિતામહે આ શ્લોકથી જ્ઞાનદ્વારા થયેલી ચિત્તશુદ્ધિને ઉત્તમ ગણાવી, યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ કર્યો હતો. ભીષ્મનો શાંતિબોધ પૂરા થયો. તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા આટલા લખાણુ શાંતિબોધ, જ્ઞાનબોધ પછી પણ ધર્મનજનું ચિત્ત શાંત થયું નહિ,^૨ એટલે વ્યામે તેમને સાત્ત્વન આપ્યું. પછી શ્રીકૃષ્ણે માન્યન આપવાની શરૂઆત કરતા આ ગાથા કહી. આગળ ચાલતા કહ્યું ‘તમારું કર્મ હજી સમાપ્ત થયું નથી, તમારું (આત્મ) શત્રુઓ હજી જિતવા નથી. તમે તમારા શરીરમાં જ રહેલા (કામદોષાદિ) શત્રુઓને કેમ જીતવા નથી ?’ એમ કહી છઠ્ઠા (ચિદાન્ત) અને વૃત્ત (અહકાર)ના યુદ્ધનું રૂપક કહી તલખાવ્યું. એ રૂપક પ્રમાણે,^૩ અહકારરૂપી વૃત્તે ચિદાન્તરૂપી જે ઉપ- હુમલો કર્યો જેમ જેમ જન ગ્ધનમાંથી સૂક્ષ્મ હુમલો કરતા ગયો—શરીર ઉપ-ની અહંબુદ્ધિથી જેવો મેં આમાનું ઐશ્વર્ય જોયું છે એવી અહંબુદ્ધિ મુધી—તેમ તેમ છઠ્ઠા પોતાના વજરરૂપી વિવેકથી અહકારને હાકવા માંડ્યો. પણ જેવટે જ્યાં વૃત્ત દેના શરીરમાં જ પ્રવેશ કર્યો—ચિદાન્તમાનું ઐશ્વર્ય એ ‘મારું’ ઐશ્વર્ય છે એવી બુદ્ધિ થઈ—જેમ જેમ પોતાનું થઈ ગયો. ત્યારે વસિષ્ઠે—આમન્યવના જ્ઞાનરૂપી મર્વજન નિર્પતિ ધરણનારા ગુરુએ—તેને નયન નામનો, અર્થાત્ અહકારરૂપી નય કે જેનાથી બુદ્ધિ

૨. ધર્મ નાજન અરેવન્યનાના બહાન મજ બાકાર નમ મ બાવના વાર વર મુખિય હ ધર્મ નાજ તા - વન સ થન ડ

૩ મ * ઉપર મેલ રૂપન હરુપદનમા ને ને નાવ ન થ આ ને ક મગીના પ ૨૨૨ થી.

જણાય છે તેને તરીકે સામાન્ય રીતે 'અહ મહાસિમ' (મૂલ ઉ ૧ ૪ ૧૦) ન નિરૂપણ-ઉપદેશ કરી પ્રતિભાવ પમાડ્યો—ભાનમા આવ્યો પછી ભાનમા આવ્યો હન્દ (નિવેઝ) વળગે અદ્ય સન્ધ્યા ધૃતન હાની નાખીને, અરૂપાવસ્થિત થયો *

એમ વિવેકથી શુદ્ધતાનની ઉપાનના ના મળતા હોય કુટિલતા ગદિત્વ, નિગદકારિત્વ, મળતા અને નમ્રતાની ચ મ મીમા પ્રાપ્ત કરવાનો અનુરોધ કરતુ શ્રીકૃષ્ણનુ આખ્યાન આગળ પણ આવુ "તુ ઉત્તુ"

નિષ્કપ્તભાવ જમ તાર્ત્વિક મિત્રિ માટે જરૂરી છે, એમ ત મ, સુખી ભૌતિક હવન ગાળના માટે એટલે જ જરૂરી છે ધૃતમા સતી

૪ (૧) હંદ અન વળગા શુદ્ધની કથા વહો અન પુરાણોમા પ્રસિદ્ધ છે મં ભાંમા જો જુદે સ્થળે જુદા જુદા સંદર્ભોમા અ કથા છે વખત અ છે તેથી તેની પ્રાચીનતા તેમ તત્ત્વજ્ઞાન અને તેની અતિદાસિ પાકિમ વ દિવિઅ નાલ્યસનીય છે મં ભાંમા માવની દન મ્યાઆના સ્થળનિદે પ આ પ્રમાણે છે આ પથ અ ૨૨ ૨૬ હાં ૧ અ ૬ થી ૧૨, ટી ૧ અ ૧૮ ૪૦ થી ૬૫, નાતિ અ ૨૭૨ થી ૨૭૪ (આ અખ્યાસોની અમા અ ૨૭૦મા દન અન શુકનો તથા અ ૨૭૧મા દન અન સન કુમારના એમ 'દમ્પતીના' નામથી લખીતા તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક બે સંવ લ છે) તિ અ ૩૨૬ ૧૭ થી ૪૧ અન ઝૂકી મ્થ હ૫૧ આપી છે ત.

(૨) સરં ભા ૧૧૧મા દનકથા ઠૂકી રક ધ અ ૬ થી ૧૩

(૩) સરં જગ્ગમા ૧ ૩૨મા ઇંદ અન ટની મ્થ છે અના દન મા અને આ પિયારમા મ ન ઉપ નિરૂપકા ભાષ્ય મળતા દન એટલ નધ અને વરસાદ વરસવાની કિયાન ઉપમાય હંદ દન શુદ્ધની ઉપમા નાપી છે એમ મ્થુ છે એમા દન એટલે અમુર નવા એતિહાસિક મન છે અન ટાકયુ છે (જુઅ નિરૂપ ૨ ૫ ૧, ૨)

૫ શ્રીકૃષ્ણના વક્તવ્યમાના ટેટાક મહાવના ભા ૧ ઉપ ૧ ૬ ૧૫ પૂ ૨૧૦ થી અન ની ૧ મ્થા ૨૭૫ ૨૧૫ થી ના હંદુલાદનમા પાન વેદ કરો

દ્રોપદીને જીવ્યા પછી આનંદતિરેકવાળા દુર્યોધને દ્રોપદીને સલામા તેડી લાવ્યા વિદુરને કહ્યું. ત્યારે ધર્મજ્યુદ્ધિ વિદુરે તેનો નિરુક્ત કરીને, ઘૃત તથા કપટને અંતે આવતો વિનાશ અને મહાભય કહીને, હિતવચનો સંભળાવતા કહ્યું હતું, ‘જિહ્વા (કુટિલતા) એ મહાધોગ નરકહાગ છે,’ એ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર ! એ તું સમજતો નથી x x x નહીં આ દુર્યોધન કુરુઓનો અંતકારી થશે. જ્યારે કવિઓ અને સૃષ્ટિદાતા પદ્મ વચનો સાંભળવામાં આવતા નથી અને લોભ વગેરે વધ્યા કરે છે ત્યારે ઘણું સર્વહારી વિનાશ થાય છે,’ એ હિતવચનોના અનાદ્યથી કુરુકુળની ટેવી દુર્દશા થઈ તે બાણીતું છે.

૬૭. દ્વયક્ષરસ્તુ મયેન્મૃત્યુર્નચક્ષર ગ્રહ્ય શાશ્વતમ્ ।

મમેનિ દ્વયક્ષરોમૃત્યુર્ન મમેનિ ચ શાશ્વતમ્ ॥ ૧૪-૧૩-૩

એ અક્ષરથી મૃત્યુ પમાય છે અને ત્રણ અક્ષરથી શાશ્વત—ગ્રહ્ય પમાય છે. ‘મમ’ (આ મારું છે) એ એ અક્ષરો મૃત્યુ છે અને ‘ન મમ’ (આ મારું નથી એ ત્રણ અક્ષરો)થી શાશ્વત—ગ્રહ્યને પમાય છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો ઉપદેશ આગળ ચલાવતા ‘માલ્યસાગ—ગાંધ્ય ધન વનો ત્યાગ અને વિવેકવન—શરીરને રોપતો ‘પૈરાગી’

૬ દ્વારં મુષોર નરકમ્ય જિહ્વા ૧૦-૫૬-૧૦

૧. ૬ = ૧૨-૧૦-૪, ૧૪-૫૦-૨૮ સરં ‘ઉપર ૧૧ ૨-૪૫, ૪૬, ‘પૈરાડોપનિપદ’ ૨૪૩, ૪૪, ‘પૈરાડોપનિપદ’ ૧૧, ‘નિવોપનિપદ’ ૭-૧૫૫,

૭- ઉપર ૧૦૩ ૬૪, ૬૫ના ઉદ્દાહરણ ૫ ૨૦૬, ૨૧૦ થી

અ.° અહ મમેનિ મત્રોડય મોહસ્ય જગદન્વ્યહાર ।

અયમેવ દિ નનૂર્વ , પ્રતિમન્ત્રોડપિ મોહજિહ્વા ॥

‘જ્ઞાનસર’—મોહ માત્રા૬૬. ૮-૧

ત્યાગ—ગિનમહત્વનો અને મનમાથી મમત્વનો (આસક્તિનો) ત્યાગ એ જ સાચો સિદ્ધિદાતા છે* એમ કહેતા ઉપરનું વચન કહ્યું. પછી આગળ ચાલતા, ‘એ પ્રમાણે અનાસક્તિરૂપ બ્રહ્મ અને આસક્તિરૂપ મૃત્યુ મનુષ્યના ચિત્તમા જ રહેલા છે અને અદસ્ય રહીને પ્રાણીઓને લડા-ચા કરે છે’ પછી જેને ચૈતન્યનત્વનો અવિનાશ—અમરત્વ નિશ્ચિત હોવ તેવો નિર્મમ મનુષ્ય પ્રાણીઓના શરીરોનો નાશ કરી નાખે તો પછી અહિંસાને પામે છે.૩ એવો નિર્મમ મનુષ્ય સ્થાવર-જંગમસંહિત

૨ (૧) ૧૪-૧૩-૪, ૫, = ૩. ૧૨-૧૩-૫, ૬

(૨) ૧૪-૧૦-૫ થી ૮ સુધીનો સાર અહીં મૂક્યો છે

૩ (૧)* સર यस્ય નાહૃતો માત્રો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાપિ સ ઇમોઽશોઽજ્ઞ હતિ ન નિચક્ષ્યતે ॥

૬-૪૦-૧૭ (ગીતા ૧૮-૧૭) = એ વા ૬-૫૩-૨

જેનામા અહ ભાવ નથી, જેની બુદ્ધિ (મમત્વવાચથી) મલિન નથી, તે આ જગતને હણવા છતાં, હણતો નથી અને અધનમા પડતો નથી (ગુરુની નીચે ‘વ્યસન’ (અક ૦ ૧૧) શ્લોક ૧૨૦, ૧૨૧ પા નો ૧૭) ગીતાના શ્લોક ઉપર મ ગાંધીજીએ આ પ્રમાણે નોંધ લખી છે “ઉપર ઉપરથી વાચતા આ શ્લોક મનુષ્યને જીલાવામા નાખનારો છે ગીતાના ધણા શ્લોકો કાલ્પનિક આકર્ષને અવલબનાશ છે તેનો સચોટ નમૂનો જગતમા ન મળે અને ઉપરોક્તને ગય પછુ જેમ જૂમિતિમા કાલ્પનિક આદર્શ આકૃતિઓની આવશ્યકતા છે તેમ જ ધર્મવ્યવહારને આ ૧ છે તેથી આ શ્લોકનો અર્થ આમ જ બેસાડાય જેની અહ તા ખાખ થઈ ગઈ છે, ને જેની બુદ્ધિમા લેશ પશુ મેવ નથી, તે જો આખા જગતને હણે એમ કહીએ પછુ જેનામા અહ તા નથી તેને નરીર જ નથી જેની બુદ્ધિ વિચુદ્ધ છે તે નિમળદર્શી છે આવો પુરૂષ તો કેવળ એ જ ભગવાન છે તે કરતો છતાં અમર્તા છે હણતો છતાં અહિંસક છે તેથી મનુષ્ય પાસે તો એક ન હજુવાનો અને રાષ્ટ્રચાર-સાસ-નો જ માર્ગ છે ” ‘અનાસક્તિયોગ’, પૃ ૧૭૧, ૧૭૨

આખી પૃથ્વીને મેળવીને તેના વડે શું કરવાનો ? બીજી બાજુ વનમાં રહી વન્ય દ્રવ્યોથી આજીવિકા ચલાવના મનુષ્યના હૃદયમાં એ વન્ય દ્રવ્યોમાં (પશુ) મમતા રહી હોય તો એ મૃત્યુના મુખમાં સપડાયેલો જ છે. હે ભારત ! તમે બાહ્ય અને આત્મ શત્રુઓનો સ્વભાવ વિચારી લુઓ. જે પુરુષ આ વિચાર કરીને એ સ્વભાવને અક્ષતરવમાં જોતો નથી તે (સંસારના) મહાભયથી છૂટી જાય છે. ’

આ એક જિંઓ આદર્શ મૂલ્યો તો ખરો, પણ એ સાથે જ એના દુરુપયોગનો, બીજાઓનો નાશ કરીને ભોગ ભોગવવાનો, કવિને ખ્યાલ

(નોંધ ૩ ચાલુ)

(૨) સરં એ ઉપનિષદ વચનાં જેમાં પ્રથમ એ ચરણ ૧-૪૦-૧૭ અળ પ્રમાણે છે અને બાકીના એ ચરણ નીચે મુજબ છે.

‘કુર્વંતોઽકુર્વંતો વાપિ સર્જાન્મૃત્ત ઝન્યતે । ‘વનહોપનિષદ્’ ૪-૭૫

‘યઃ સમઃ સર્જમૃતેષુ જીવિતં તસ્ય શોમતે ॥

‘સંન્યસોપનિષદ્’ (અધ્યાત્મકઃ) ૨-૩૬.

(૩) આ ‘હસ્તુતો હતા અહિસ-’ના આદર્શ ફેરફારીથી સંપૂર્ણતયા અમલમાં મુકાવો શક્ય નથી, પછી ભલેન હિંસરના અવતાર શ્રીકૃષ્ણ પાતે જ કેમ ન હોય. તેથી કવિએ મં બાંબા બતાવ્યું છે કે. મં બાંબા યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ નિ ગમ્ય નહા હતા અને નાનીની ધડીઅ પણ જ્યાં અતુ ન જીભની સામે બરાબર ન લાગ્યા, ત્યાં પાતાની આગ લઈને (ચક્ર નહિ-ચક્ર ધારણ કર્યાની મ્યા કષ્ટક પૂરવાર થઈ ગઈ અતી છે જુઆ ભા આ હ ની ‘ભીષ્મપર્વ’ ઉપરની સમીક્ષિત વાચનાની પ્રસ્તાવના-PP CXVI-CXXVII) શ્રીકૃષ્ણ ભીષ્મને મારવા હોઆ હતા (૧-૧૦૦-૫૨ થી) શ્રીકૃષ્ણે પાતે યુદ્ધ દરમિયાન એકે મનુષ્યનો વડ કર્યા નહોતા શ્રી,ખન નિ ગમ્ય અને વડ નહિ કરનાર બતાવીને, તેમન જ મુખ આ ક્રિયા આદર બરાબર નિ કવિ વ્યાસે એ આદર્શ મુજબ મમ વડેન ચલાવના ચિત્ર દર્શી નકે તેટલો શ્રેષ્ઠ વિકાસ પ્રબોધ્યો છે

છે, એટલે જુદાજુદાશયી મિત્ર થયેના અગ્નિશત્રુ । જ યુધિષ્ઠિરને
બધા મુહુર્તાની જેમ સમજાવના નહીં નાના પાડવ સહદેવે અક્ષરશ
ઉપજ્ઞી દલીલો મરી, ધર્મ । જને સમજાવવા ત્રવ ન મો ૩ તમે ૧ । ૬
પ્રાણીનો નાશ પણ ક્યો નથી અને પ્રાણી દિલ્લાએ મરી નથી ૪ અને
એની સાથે ગાળી પર ૫ । જોઈને ક્યુ, 'જે । જ સ્થાન જ ગ્રમ
મહિત સમય પૃથ્વીને સપાદન મરીને તેને રડી રીતે ભોગવતો નથી
તે । જનુ ઉચ્ચ નિર્દુષ છે '

માગમા સારી નક્કરને દેનવાદિ વ' બગાડી શકાય છે એન
પહેલા થતુ અને અન્યાર વાપર પ્રમાણમા થાય છે, માટે વિવેક
માર્ગિત રમા વડે ગણ્યમદ્ય મરીને નિમમભાર—અનાતમભાર ગવલો
થોડ્ય છે ૫

૬૮ પદ્ય ભૂતાનિ કુલેન જ્વાલપક્તાનિ સવરા ।

માત્માપિ પાય ન મમ સર્વા વા વૃથિકી મમ ॥ ૧૨ ૧૬૮-૧૩

૬૯ યથા મમ તથાવ્યપામિતિ બુદ્ધગ ન જ વ્યયા ।

પતા બુદ્ધિમહ પ્રાપ્ય ન પ્રદ્યુષ્ય ન જ વ્યયા ॥ ૧૨ ૧૬૮ ૧૪

સર્વ બાળ્યએથી કુ ખો વડે ઘેરાયેલા પ્રાણીઓને જે
(અને વિચાર કર કે) આ આત્મા પણ માગે નથી અથવા
(ખીજી રીતે વિચાર કે) આ અર્થ પૃથ્વી મારી છે

૪ ૦ । સિ અ ૧૦ ૪૫ ૫૨ ૫ દી ૧ ૧૨ ૧ ૬ અન ૬

૫ ૧ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૫ ૫૦ ૮૦

૧ ૨ ૧૪ ૨૨ ૧૧ ૬ ૨ ૧૨ ૨૬ ૧૦ ૧૦

૨ (૧) ૧૦ ૧૨-૨૬ ૧૬ ૬ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦

(૨) ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦ ૧૦
માટે જુઓ નીચે ૧૦ ૬ ૭૦ ૫ ૧૨૨ થી

તેવી રીતે આ મને લાગુ પડે છે તેવી રીતે બીજાઓને પણ લાગુ પડે છે એમ વિચારીને હું વ્યથિત થતો નથી. આવી (સ્પષ્ટ) બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને હું હર્ષિત કે વ્યથિત થતો નથી.

શાંતિપર્વાનર્ગત ‘મોક્ષધર્મપર્વ’ની શરૂઆતમાં, યુધિષ્ઠિર પ્રશ્ન કર્યો કે ‘જ્યારે ધનનો નાશ થઈ જાય, અથવા સ્ત્રી, પુત્ર કે પિતાનું મૃત્યુ થાય ત્યારે દેવી જાનની બુદ્ધિ રાખીને શોક દૂર ક’વો ? તે મને ક’ડો.’

પિતામહે જવાબ આપના કહ્યું કે “અહો ! આ બધું દુઃખસ્વરૂપ છે” એમ વિચાર કરીને આધાસન મેળવવું. પૂર્વે સેનજિત નામના રાજા પુત્ર મૃત્યુ પામવાથી શોકવિહ્વળ થઈ ગયો હતો ત્યારે તેને ખિન્નવદનવાળો જોઈને તેના એક બ્રાહ્મણ મિત્રે સાત્વન આપના કહ્યું કે, ‘તું આમ મોહવશ શા માટે થયો છે ? તું પોતે જ જ્યાં શોક કરવા લાયક છે, ત્યાં બીજાનો કેમ શોક કરે છે ? તું જેમ બીજાનો શોક કરે છે, તેમ બીજાઓ (તું મૃત્યુ પામીશ ત્યારે) તારો શોક કરશે અને તેઓનો વળી બીજાઓ શોક કરશે. એમ બધા તારા પુત્રની ગતિને (મૃત્યુને) પામશે. હે નજન ! તું, હું અને આ બીજાં જે તારી સેવા ઉપર છે એ બધા-આપણે સૌ જ્યાંથી આવ્યા છીએ ત્યાં જ જવાના છીએ.’ ગજાએ પૂછ્યું, ‘એવી તે કઈ બુદ્ધિ છે, એવું કયું તપ છે, એની કઈ સમાધિ છે, એવું કયું જ્ઞાન છે, એવું કયું શ્રુત છે, કે જેને પ્રાપ્ત કરીને હું તપોધન વિપ્ર ! તમે વિષાદ પામતા નથી ?’

૩ શાંતિ અ. ૧૬૮-૬ થી, આ આખ્યાનમાની ઘણી મહત્વની ગાથાઓ અક્ષરણ ‘હુ ખાતર રાજા સેનજિતે જાયેવી જાથાઓ’ તરીકે ધ્રમ રાજાનો વિષાદ દૂર કરવા માટે મહાધિ બ્રાહ્મણે પોતે ‘શાંતિપર્વ’ના આદિમાં કરેલા ઉપદેશમાં સચ્ચીત કરેલી છે જુઓ ઉપર નોંધ ૧, ૨, ત્રીજે જુઓ ‘સ યમ’ (પ્રક્રો ૧૯) શ્લોક ૧૮૦.

સાર એ વિદ્વાન શાસ્ત્રો પોતાનું ગાતિદાયક પ્રગ્વન ઉપર નોવળ
 નોકોથી રાજ કરું. એ પ્રગ્વનમા સુખદુઃખનો વિવેક, સુખ અને
 દુઃખની ઉત્પત્તિ, સયોગ અને વિયોગ, જગત અને તેમા ન્દેવા પદાર્થોની
 દાણુભ રુગ્તા, પદાર્થોની માવિદ્યા ખરેખર કોની તેનો વિવેક, તૃપ્ત્ય,
 ગગ, મમન્ય અને તેનો સ્નેહ તથા ક્યેશ જોડનો સળધ, કાર્યકારણ
 ભાવનો અદ્ય નિયમ, કામના અને આસક્તિરૂપી મનોમય મુદુ, એ
 નિશદ રીતે સમજવીને તૃપ્ત્ય, ગગ, મમન્ય, સ્નેહ અને આસક્તિનો
 ત્યાગ કવો, ગાથી કવો, કેવી રીતે કવો, ત્યાગ થયો તેની કસોટી
 શી ? એ બધું વિગતે રસ પડે છતાં અસિખ રહેવાય એની રીતે
 બતાવી છેવટે 'પિંગલા-ગીના'—પિંગલા વેસ્યાએ ગાયેલી ગાથાઓ કહી
 'ખરખર હું ઉન્મત છું, કાગ્ય કે મારા અનુન્મત-નિર્વિકારી-કાન્ત
 પહેલેથી જ મારી સમીપમા રમણ કરે છે, પણ મેં તેને જાણખ્યો
 નહિ હવે તો આ (અજ્ઞાનરૂપી) એક થાલના ઉપર ગૂંદલા નવદાગવાળા
 ((૧) બે કાન, બે નસોગા, બે આખ, મો, ગુદા અને ઉપસ્થ, અથવા

૪. આ નિમિત્તો આ અથમા પહેલેથી છેલ્યે સુધી છે તેથી અહીં મા :
 નિર્દેશ જ કહેલા છે

ખ. ૧૨-૧૧૮-૪૬, ૪૮ થી ૫૨, પિંગલાની કથા 'ભાગવત'મા એક
 અવધૂતના (પરપરાગત માન્યતા પ્રમાણે શુરુ દ્વાપરયુગ) સત્તરમા શુરુ તરીકે
 નોધેલી છે ('ભાગવત ૧૧-૨૨ થી ૪૪) આ 'પિંગલા'નો 'બોધ્ય'
 જાધિના છ ગુરુઓ પૈકી એક તરીકે મં. ભા. ૧૨-૧૭૧-૬૧મા ઉલ્લેખ છે,
 'ભાગવત'ની કથાના પૂર્વરૂપ તરીકે, અને 'બોધ્ય' શબ્દનો અર્થ 'બોધિસત્ત્વ'
 પણ થઈ શકે, એ રીતે 'બોધ્ય'ની કથા નોધવાન છે (જુઓ નીચે મ્લોક ૭૭
 હદ્યાટન), જતક નં. ૩૩૦ 'સીલવીમ સ' જતકમા પ્રમળ્યા લેવાના દારાદે
 કરતા બોધિસત્ત્વે એક ગામમા પિંગલા નામની દારીને, કોઈ પુરુષ સાથે
 મળવાનું નક્કી કરેલું તે પુરુષ મધ્યસાન્નિ સુધી નહિ આવતા પાછા રાત્રે
 નિરાત્રા થઈને પિંગલા બધી ગઈ, તે જોઈને એક ગાય બોલેલા એવી કથા છે
 ગાથા માટે જુઓ નીચે નોધ ૭

(૨) પાપ ઇન્દ્રિયો અને ચાગ અંતઃકળ્પ-મન, છુદ્ધિ, ચિત્ત અને આકાર) શરીરરૂપી ધનને હું દ્રાક્ષી દર્શશ. પછી તો મારા એ પતિને 'આ મારો પતિ છે' એમ દોણુ માનનાર છે? અર્થાત્ અભેદ દાષ્ટ થના હ અને મારો કાન્ત-પરમાત્મા એકરૂપ થઈશુ હવે પ્રત્યક્ષ નગ્ન-રૂપી ધૂર્તો હ કે જે અકામા, પ્રતિજ્ઞા અને નમન થઈ છુ તેને કામીરૂપે ફરીથી છેતરી શકશે નહિ. જે સમયે પૂર્વજૂત શુભકર્મોનો ઉદય થાય છે ત્યારે અનર્થ પણ અર્થરૂપ બને છે.^૧ (માન મંબધમા પણ એમ થવાથી) હું મજુદા, નિગકાન અને વિતેન્દ્રિય થઈ છુ. ખરેખર આશા વગરનુ પ્રાણી મુખે સૂએ છે, મારે નિગશા પગ મુખ છે આશાની નિગશા કરીને આ પિંગવા મુખે સૂએ છે.^૨ બ્રાહ્મણ મિત્રના પ્રવચનથી નામ મેનજિતનુ મન ઠેકાણે આવ્યુ, અને તે ગણ થયો.

૬. જેની સાથે સંકેત કરેતા તે પુરુષ ન આવતા થરેલી નિરાશા, તેમાથી થરેયો હ્રેમ, અને પછી છેતરે તેમાથી આત્માભિમુખ થવારૂપી બ્રહ્મ અર્થ પ્રાપ્ત થશે તે.

૭. મુગ્ય નિરાશ સ્વપિતિ નૈરાશ્ય પરમ મુરતમ્ ।

આગમનાગી કૃયા હિ મુગ્ય સ્વપિતિ વિદ્યમ્ ॥ ૧૦-૧૬/-૫૦,

=દે ગાનિ મપ્ત ન ૪૭૫ લીગી ૧, ૨

નુબે 'સામ્યમનવનતામ્' ૪-૫.

સરખાવો 'ભાગવત' ૧૧-૮-૪૪.

૧ દે ભત્ત ન. ૩૩૦ આયા ૨

મુગ્ય નિગમા મુપતિ આમા ફળ્યતી મુત્તા ।

આમ તિત્તા । કલ્પાન મુગ્ય મુપતિ મિત્તમ્ ॥

આગારહિત મુમે સૂન છે. ના । ફરે છે ત્યારે મુખ વદ થ વ છે (પણ) નાગી નિરાશ થઈને પિંગવા મુમે સૂન છે

૭૦. કસ્યેદમિતિ કસ્ય સ્વમિતિ વેદવચનયા ।

નાપ્યગચ્છમહં કુદયા મમેદમિતિ યજ્ઞવેત્ ॥ ૧૪-૩૨-૧૫

૧. સર^૧ મા ગૃથ કસ્યન્વિદનમ્ । ઈરા. ઉ. ૧. 'આકાશ ન કર. આ ધન કોનુ છે ?' વિરોધ માટે બુદ્ધિ 'ધર્મ' (પ્રક્ર. ૨) શ્લોક ૨૪ પા. ડી. ૨૩, પૃ. ૪૬; ઉપર વેદવચન તરીકે મં. ભા. ૦ એ નોંધેલ વચન ચાટે વેદોમાં નથી, અને કોઈ બૌદ્ધની જેમ જનક રાજ આ ઉક્તિ કહે છે એમ ડૉ. વિન્ટર્નિટ્ઝ લખે ॥ (Some problems of Indian Literature by M. Winternitz, Page 33, 34) પણ એ જરાબર નથી ઈરા. ઉ. 'વાજસનેધી સહિતા'— શુક્લ યજુર્વેદનો ૪૦મો અધ્યાય છે. એટલે કે વેદના સહિતાવિભાગમાં આ ઉક્તિ રાખેલી છે જ. પણ કદાચ તેમ ન હોત તો પણ એ ઉક્તિ ઉપર બૌદ્ધ અસર મानी સેવી એ હતાવળિયું અનુમાન ગણાય. ક્રમશઃ આ દેશમાં યોગ અને સાખ્યની બે મોટી જ્ઞાનશાખાઓ બુદ્ધ પહેલાં પણ ધણા જૂના સમયથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે (ગીતા અ. ૩/૩). ભગવાન બુદ્ધે પણ યોગમાર્ગના આચાર્યો—આહારકાલામ અને ઉદ્ધક સમપુત્ર પાસે અભ્યાસ કરેલો, અશ્વમેધના 'બુધ્ધચરિત'માં આ બંનેને સાખ્યમતના આચાર્ય કહ્યા છે વળી આની સાથે શાંતિ. અ. ૨૬૨ ગોકવિલિયમાં શ્લોક ૩૯ થી ૪૪માં એ જ્ઞાન છે તે અને સમમ રીતે અ. ૨૬૦ થી ૨૬૨ વાચતાં માર્મ મહે છે કે વેદનો 'સમયજ્ઞાન કરાવનાર કોઈ પણ શાસ્ત્ર' આવો અર્થ પણ આસ કેટલીક વખત કરે છે. 'વેદ' એટલે 'મત્રો અને બ્રાહ્મણે સહિત આપ્યું' વૈદિક સાહિત્ય' એ અર્થે જાણીતો છે મં. ભા. ૦ ને 'મધ્યવેદ', 'વેદોની સમાન' અને 'પાચમો વેદ' કહેવામાં આવે છે એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ (૧ ૧ ૨૦૫, ૧ ૫૬ ૧૫, ૧-૫૬-૧૭, ૧-૬૭-૭૪; સ્વર્ગી, ક્રેષક ૭૦). શાંતિ. અ. ૨૧૨માં જનદેવ જનક અને અ. ૩૦૮માં ધર્મદેવ જનકને સાખ્યાચાર્ય પચશિખના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યા ॥ તથા તેમના ઉપદેશથી ઉપરોક્ત જનકોએ મમત્વ બુદ્ધિને ત્યાગ કર્યાનું જણાવ્યું છે. આ બધું જોતાં કસ્યેદમિતિ કસ્ય સ્વમિતિ 'કોઈ બૌદ્ધની જેમ જનક રાજ આ ઉક્તિ કહે છે' એમ માનવું વધુ યોગ્ય છે એ સ્પષ્ટ છે. ભગવાન બુદ્ધ કપિલવસ્તુ નગરમાં જન્મેલા, એ નગરના નામ સાથે સાખ્યાચાર્ય કપિલની યાદ આવે છે. કપિલને કપિલવસ્તુ સાથે કઈ સંજ્ઞા થઈ હોય કે કેમ તેનું સંશોધન એ વિષય ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે

‘આ કોનું છે ? આ ધન કોનું છે ?’ એવું વેદવચન છે. આથી ‘આ મારું છે’ એવી બુદ્ધિ મને થતી નથી.

‘અનુગીતા’ અંતર્ગત ‘બ્રાહ્મણગીતા’માં એક કથા છે.^૨ રાજા જનકે કંઈ અપંગમમાં આવેલા એક બ્રાહ્મણને શિક્ષા કરવા કહ્યું કે ‘તારે માગ ગળ્યમાં ગહેવું નહિ.’ ત્યારે બ્રાહ્મણે જનકને કહ્યું ‘તારા ગળ્યની મીઠા મને કહે. કાગળું હું બીજા ગળ્યમાં જવા છજી’ છું અને શાસ્ત્ર અનુમાન તારા કહેવા પ્રમાણે હું વર્તવા માશું છું.’ આ અર્થધન વચન સાંભળતા જનકે એક મુહૂર્ત મુઠ્ઠી વિચારમાં પડી ગયો. પછી વિચારેનો ગૂંચવાડો દૂર થતાં એ બોલ્યો, ‘માગ બાપ-દાદાના આ ગળ્યમાં ઘણા જનપદો મારે અવાધીન છે, પણ મને એમાં મારું પોતાનું રાજ્ય દેખાયું નહિ. મેં જ્યારે ગળ્યમાં કંઈ ન જોયું ત્યારે મિથિલામાં ગોધ કરી. પણ તેમાંયે કંઈ મળ્યું નહિ ત્યારે મેં મારી સંતતિમાં ગોધ કરી તો તેમાંયે કંઈ ન મળ્યું, એટલે મને કસ્મલ (વિચારેનો ગૂંચવાડો) થયું. કસ્મલ દૂર થતા મારી બુદ્ધિ ઠેકાણે આવી. હવે મને લાગે છે કે આ સર્વ રાજ્ય મારું છે અથવા મારું નથી.’ આ આ-માથે મારો નથી અથવા મર્વ પૃથ્વી પણ મારી છે. હે દ્વિજોત્તમ ! હું માનું છું કે જેમ આ મારું છે એમ બીજાઓનું પણ છે, માટે તારું દિવ આહે ત્યાં મુઠ્ઠી અહીં રહે અને અહીં ગહે ત્યાં સુધી તેને ભોગવ ’૪

૨. આશ્વ. મ. ૩૨

૩. શુઓ ઉપર શ્લોક ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧૮ થી

૪. ઈશ. ઉ ના પ્રથમ મંત્રના ઉત્તરાર્ધનો એક અથ ‘તેને નામે ત્યાગ કરીને ભોગવ કોઈના ધનનો લોભ નરીત નહિ’ એ વિષે અગાઉ ‘ધર્મ’ (મકં ૨) શ્લોક ૨૪, પૃ ૩૮ થીના ઉદ્ઘાટનમાં કહેવાઈ ગયું છે. અહીં એ મંત્રનો એક જીવનમુક્ત સિદ્ધ બીજો અર્થ કરીને, પોતે જ નિર્મમત્વથી કર્મ ફળત્યાગની બુદ્ધિથી રહે છે, તેના પૂરક જ્ઞાવાત્મકરૂપે-પોતાના રાજ્યમાં,

આથી બ્રાહ્મણે પૂછ્યું કે 'કથી જનની જનબુદ્ધિ ગમ્યાને તે મમત્વનો ત્યાગ કર્યો છે એ મને કહ'.

જનકે ઉત્તર આપ્યો, 'જનમા નર્વ મ્માનમ્યાઓ નાતવત છે, તેથી હું 'આ મારુ જ છે, એની બુદ્ધિ કે તો નથી' પછી ઉપગતો વેદવચનનો ઉલ્લેખ કે તો 'લોક ટાળીને વિગ્નાગથી છતાં ન ક્ષેપમા સમજાન્યુ કે 'હું મારે માટે કેઈ જ છડ્ડતો નથી કે કાર્ય કરતો નથી, ઇન્દ્રિયોના વિષયો તો નથી જ ભોગવતો, પણ મનને-બુદ્ધિને કે વિચારોને ય નથી છડ્ડતો, પણ દેવો, રિતુઓ, પ્રાણીઓ અને અતિથિઓને માટે જ સર્વ કરું છું એને મન અને સર્વ મહાબૂતોને તેના વિરોધાસિદ્ધિ મે નશ કર્યા છે'.

(ભાષ ૪ વાક્ય)

પોતાની ભૌતિક સત્તા જ્યાં ચાલે છે ત્યાં, અનુભૂત સમભાવથી ખીમને રહેવાનું અને ભોગવવાનું આમ નહીં કરે છે, મરણ ઉપરે બેસી મરેનું 'આ ધન કોનું છે?' જેનું તે ભોગવે, જેને જરૂર છે તે ભોગવા, પરમાત્મા જેને ભોગવવા કે તે ભોગવા' જે વિનમા આવે બ્રજેષ્ઠા જનમ સમતાવ મકટ ધાય ત્યાં જવન્મુક્તિ છે, નાડત્વ છે, વિદેહીપણ છે.

૫. જનકની આ વૃત્તિને ગીતામા શ્રીકૃષ્ણે દાખવાડે દાખી છે

कर्मणैव हि सतिद्धिमारिषता जनकादयः ।

लोकमग्रहमेवापि संपश्यन्कर्ममुहति ॥ ૬-૨૫-૨૦ (ગીતા ૩-૨૦)

જનકાદિ મર્મવડે જ પરમસિદ્ધિને પામી ત્યાં (દે અર્જુન) હો! સ મહાર્મ પણ તો કર્મ કરું ધરે છે.

એવી શુદ્ધ લોકસ મહી રનિથી મર્મ કરતા મનુષ્યનું જીવન યજ્ઞમય છે એ નિષ્પાપ વિધસ જનનારો છે ખીન તો 'ચોર' છે (જુઓ ગીતા ૩-૧૨, ૧૩) એ પ્રમાણે ગીતામા લોકમગ્રહાર્જુને મર્મ કરતા 'મમ મો ૧૧' તરીકે જનકનો ઉલ્લેખ છે. સ ન્યાસી તરીકે વધી

એટલે ખડખડાટ હાસન કરતા બ્રાહ્મણરૂપધારી ધર્મે કહ્યું, ‘આ જે બ્રહ્મનામરૂપ તેમજ યુરિરૂપી આગનાળા^૬ કદી પાછું નહિ ફરનાન— આત્મ તિક્ક ગતિવાળા, અને સત્ત્વગુણરૂપી નેમિ-પગ્ધિથી ચાલતા એવા (ધર્મ) ચક્રનો તુ એક પ્રવર્તક—મુખ્ય અનુગતા છે. ’^૭

શરૂઆતમાં નિર્મમતનનું અભાવાત્મક ઉપ અને અતે એનું ભાનાત્મ રૂપ બતાવતા, તેમજ નિવૃત્ત રહીને લોકસમ્રાથે^૮ જ મર્વ પ્રવૃત્તિ કે તા એવા ગતિ જનકનું પુખ્તનામ ઉપનિષદ, ગમાયણ, મટાભાન, જૈન શાસ્ત્રો, બૌદ્ધ શાસ્ત્રો અને પુગણોમાં પ્રસિદ્ધ છે વિદેહાજ જનકના પાનરૂપે રિચના સર્વ ભૂતમાનનું સહજપણે—રાગદ્વેષ વિના—કયાણુ કરતી ભાગતની જ્વનત સહિયારી શ્રીના એક તેજસ્વી અશનું આપણને દર્શન થાય છે

આ જનક તે કોણુ ? જનમ્ના નામે અનેક કથાઓ અનેક પ્રકારે મ્હેનાઈ છે આમાન્યત જનક મોક્ષશાસ્ત્રકુશળ, નિનગપણે ગાન્ય ચનાવતો ગતિ, કે નિશ્રેયસાલિલાથી કે દાનની કે જાનોપામક એની

૬. (૧) બ્રહ્મનાભ=વિષ્ણુ (૨) મજ્જ જેની નાભિ અર્ધાન કેન્દ્રમાં છે તેનું

૭. ત્વમસ્ય પ્રજ્ઞનાભસ્ય પુદ્ગલસ્યાનિવર્તિન ।

રાત્વનમિનિષ્ઠસ્ય ચક્રચ્ચૈવ પ્રવર્તન ॥ ૧૪-૩૨-૨૫

આ ‘મજ્જનાભરૂપ’ (=વિષ્ણુ) ચક્ર તે ગીતામાં એવ પ્રવર્તિન ચક્રં (૮-૨૫-૧૬, ગીતા ૩ ૧૬) થી ઉત્પન્નારૂપ ચક્રચક્ર તેથી ગીતામાં મજ્જાધ કમ મરનારાઓનો જનકાદિ ગણેથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો હતો ૮૫૨ થી ૮૫૩

સં. ‘કે ૧૫ કાવચક, જમ્બક અને યુગચક (૩૫) છે આત્મ જો મધી બજવાલ એને સ્થાવર બજવા રહીને—નિવૃત્ત રહે છે ’ ૫-૬૬-૧૨
ભા ૧૫

રીને નિરૂપાયેલો છે ઉપગ્ના 'નોકમા નિર્દિષ્ટ જનકનો નામો-લેખ મળતો નથી, પણ ૧૮-૩૭-૨૫ના 'નસ્વશુશ્રુષી નેમિથી વ્યાજ્ઞા (ધર્મ) ચક્રના પ્રવર્તક' તરીકેના ઉલેખ ઉપગ્થી વૈદિક અનુષ્ઠ પ્રમાણે જનકન રાના પ્રથમ પુરુષ 'નિમિ'નો ખ્યાલ આવે છે 'નિમિ' રાતની જેમ જૈન અને જૌદ અનુષ્ઠમા વિદેહના 'નેમિ', 'નમિ,' અને 'નિમિ' અંગે કથાઓ છે 'ગમાવત'માં જનકવ રાના પ્રાદુર્ભાવની કથા છે" એમા નિમિ ઇક્ષ્વાકુનો બાગમો પુત્ર હતો. એને વસિષ્ઠ સાથે વિખવાદ થયો હતો, તેમા જોનુ મૃયુ ય્યુ હતુ પછી નિમિના દેહને મથાને પુત્ર કાઢનામા આવ્યો એ મથવાથી નીકળ્યો માટે મિથિ, જનન થયુ તેથી જનક, વિદેહ(રાગ)માથી ઉત્પા થયો માટે વૈદેહ કહનાયો 'મિથિ' ઉપ થી એના વશને 'મૈથિલ' પ્રદેશમા ૧૦ પાલિ 'નિમિજનક' ૧૧ મા વિદેહના નિમિની કથા છે, જેમા એ ચક્રની નમિની જેમ વશનુ નાશપન કરવા અને જે પેઠી પ્રગતુ ચાનન કરના (આ બંને મા પ્રોથી) જનમો છે એ ઉપગ્થી

૮ જુઓ નોંધ ૭

૯. વા રા ઉત્તર ૬ સ ૧ ૫૫ થી ૫૭

૧૦. (૧) વા રા ઉ મા ૫૫-૮, ૫૭ ૧૯ થી ૨૧, 'ભાગવત'મા પણ લગભગ બાને મળતી કથા છે એમા 'મિથિ'ને બદલે 'મિથિન' નામ છે જુઓ નોંધે મા હી ૬૪ (૨) નિમિ અનિનથથી રાજ્યવ્રટ થયો હતો અમ મનુરમૃતિ'મા છે મનુ ૭ ૪૧

૧૧ (૧) જાત-૫૪૧ સર* જાતક ન ૯ 'મખાદેવ જાતક

(૨) 'નિમિ જાતક મા ખૂબ દાન દેનાર તરીકે જનમો ઉલેખ છે એ મં ૦ બા ૦ ચિ ૧૦-૧૩૭-૧૧મા (સમીક્ષિત વાચનાને આ અધ્યાયને સ્તેપક ગણ્યો છે) 'જનમરાજ નિમિ શાહાદાને દાન દઈ સ્વર્ગ ગયો હતો' એ સાથ અનં બુદ્ધ ૮ અ અને જમાની મ્યાઓ સાથે બંધનેનુ છે

એનું નામ નેમિકુમાર^{૧૨} પાડયું, પણ ત્યારપછી જનકમા એનું નામ 'નિમિ' જ આવે છે એ ખામ નોંધપાત્ર છે. મૂળ એ મખાદેવ નામનો જનક હતો એ અહલોકમા ગયો ત્યાં એને વિચાર આવ્યો કે નિર્વાણ કેમ મળે! તેથી પોતાનો વશ નિશેષ થાય એ દેતુથી એ વખતના જનકની રાણીને પેટે એ જન્મ્યો પોતાના સત્કૃત્યોથી એ સ્વર્ગે ગયો આનો પુત્ર (મખાદેવના વશમા ૮૪૦૦૦મા) કૃષ્ણ જનક થયો તે છે નો જનક થયો.^{૧૩} ત્યાં જનકનશ સમાપ્ત થયો 'શ્રીમદ્ ભાગવત'મા નિદેહરાજ નિમિ અને ભગવાન ઋષભદેવના મહાભાગવત નવ યોગેશ્વર પુત્રો—કવિ, હરિ, અતરિક્ષ, પ્રમુદ, પિપ્પલાયન, આવિર્હોત, કમિલ, ચમસ અને કરભાજન—નો જ્ઞાન, રંગ્ય, ભન્નિ અને ધર્માચાર્ય વિશે મોહને ઊરાડી મૂકનાર પવિત્ર ઇતિહાસ—સવાદ છે^{૧૪} 'ઉત્તરધ્યયનસૂત્ર'મા વિદેહરાજ નિમિએ નાન્ય ત્યાગીને અભિનિષ્ક્રમણ કર્યું—દીક્ષા લેના પ્રયાણ કર્યું—સાર એને 'નાન્ય' અને કામભોગો ભોગવવા, રાજ્યો છૂતવા, યજ્ઞનાગાદિ વડે ધનન કરવું, અને સા બાદ પ્રાણી મહત્ત્વ કરી^{૧૫} વજેર દનીલોથી મમનવતા ઇન્દ્રનું નિમિએ પોતાના પકન થયેલા વેરાજ્યવાળા અને મમનારહિત વાણીથી નિરસન કરતા 'જેનું કર્મ જ નથી એના અમે સુખેથી

૧૨. જનક ૫૪૧ (કોસભોલ) પૃ ૯૬, આ જનકન પ્રજાતી પણ ધણી દૂધી વાતા માટે જીવ્યો જનક ન ૯ 'મખાદેવ જનક

૧૩. મ૦ ભા૦ શાંતિ અ ૨૦૧ થી ૨૯૬મા વસિષ્ઠ અને કરાવ જનકના સવાદ છે આ કરાવ જનકનું મ૦ ભા૦ની જીવી જીવી પરપરાઓવાળી વાચનાઓની જાણ્યાબધ પ્રતામા પ્રાણ જન્મ નામ છે તે નામસામ્ય હોઈ નોંધપાત્ર છે

૧૪. 'ભાગવત' ૨^મ ધ ૧૧, અ ૨ થી ૫

૧૫. હ સુ અ ૯

વસીએ છીએ અને છત્રીએ છીએ મિથિના બળતી હોવા છતાં એમાં મારુ કંઈ બળતુ નથી ૧૨૯ વગેરે કહીને નમિ કામભોગોથી નિવૃત્ત થઈને શ્રમણ થયો એની કથા છે

૭ મૂનની કથામાના શરૂના વસ્તુને મળતી અને તદ્દન ભુદા ઉપસહારનાગી કથા મં ભાંમા છે એમાં નિદ્દાગળ જનક ધન, સત્તાન, મિના, વિનિધ ગ્તો અને પાવનમાર્ગ (પાવન = અગ્નિ એટલે યજ્ઞાગ્નિના યજ્ઞથી આચરતો વૈદિક માર્ગ) છોડી મુકન કમની લિખુ થના તૈયાગ થયો હતો તેને નાણી કૌશલ્યાએ ૭ મૂનમાં જેની ઇન્દ્ર દલીલો કરે છે તેને મળતી પણ વધારે તર્કસંગત દલીલો વડે (અકાગે) સન્યાસી થનામાં ગ્રહેની મૂઢતા, લિખુઓના ઢોગ, એમનામાં ગ્રહેની પગિમહત્તિ, ધર્મધ્વજ (પાપ) અને એની સામે આત્મિક નિહત થઈને ગમત થયું—અમ્મ ગ બુદ્ધિથી રાજ્ય ક વુ, લીજ માગની એ કરતા લિક્ષા આપનાર થયું ધં કરતુ જ ન છે, એ કહ્યું તેથી જનક સન્યાસી થતા અટક્યો ૧૭

પાલિ ‘ જાતક ’ ‘ મહાજનક જાતક ’ ૧૮માં બોધિસત્વ ‘ મહાજનક ’ નામનો વિદેહરાજનો ગજપુત્ર થઈને જન્મે છે અનેક કષ્ટો વેઠ્યા પછી એ મિથિલાનો ગજ થાય છે રાજ થયા પછી એણે એક વખત ઉદ્યાનકીડા કરતા કુળના ભારથી લચી પડેલા એક આ પાની શ્રી ખાધી

૧૬. મુદ્ધ વસામો જીવામો જેસિ મો નરિય વિંચણ ।

મિહિલાણ હજ્વમાણીણ ન મે હજ્જદ વિંચણ ॥ ૭ સ્ ૮-૧૪

ભુએ નીચે નોંધ ૧૯

૧૭. સર ૧ ‘ મહાજનક જાતક ’ ની નીચેના પેરાની કથામાં રાણી શીવનીનો પ્રસંગ ઉપરાંત ઉપર ૭ મૂનની કથામાનો ઇન્દ્રનો પ્રસંગ

૧૮. ‘ જાતક ’ ૫૩૯

રી જુ નારી હતી તેના વખાણુ કરી જનક ગયો એ પછી
નજનને આ આખાની રી જલ ગમી એવુ માલુમ પડતા લોમેએ તમામ
રીઓ નાક મરી નાખી ઉદાનમાથી પાછા વળતા આગા ઉપર એકે
કરી ન દખાતા તપાન કે નાથી ઉપરની હકીમતની ખબર પડી એ
ઉપ થી રાજ્ય, વન, અ પતિ ઇ ની ક્ષણિમ્તા સમજતા એણે કાપાય
રજો ધા । મ્નાં તેથી સ ન્યાસી થઈને એ ચાલ્યો ન જય માટે રાણી
ગીરનીએ ધમ્મા પ્રયાત મ્નાં દનીલો અને પછી સત્યાભાસી દેખાવો
ગોઠન એણુ જનકને પાછો વાળના પ્રસ્તન કર્યા એમા એમ્ તો
મિથિનાના ટવાક ભાગલા તટેના ઘરોવાળા લતાને આગ લગાડી
અને । જન વિનતિ મરી ડ ‘ જુઓ આપની મિથિનાનો અમિથી
નાશ થાય છે તન બચાવો ન્યારે જનક કલુ ‘ જેનુ કઈ જ નથી
તવા અમ નુપથી વસીએ છીએ મિથિલા બગતી હોવા હતા એમા
મા મ્ઈ બળતુ નથી ’ ૧

૧૬ મમ વ ઘત જાવામ યસ ના નથિ રિચ્છન ।

મિથિલાય કલ્પમાનાય ન મ નિશ્ચિ અઢહથ ॥

ભતક અટકયા મ્નથ ૬

મસમાલ ૫૬૬/૧૨૫ સળ । ગ થા ૨૪૫.

અખ - ભતક ૫૬૬/૧૨૭ અખ ૧૨૮ અખ ધમ્મ ૨૦૦ અખ

‘ સ યુત્તનિમ્થ (૧ પા ૧૪૪) મહાવગ ’ (૭ પા ૪૫૩),

૩ સ ૬ ૧૪ જુન્યા ૮૫૨ ૫ ટી ૧૬ અધમ્મ ૧૬૭, ૧૬૬ અ

(૨) મા વ્ય જપિન્ન પ્રમ કરવાથી વિદેહરાજ તુખ્યા વિરે ॥ થાઓ
માદ જી તમા ઉપરની ગ થ અમ્મરગ ૭

મુમુગ્ધ દન જીવામ યસ્ય મ નારત રિચ્છન ।

મિથિગ્રાયા પ્રરીપાયાં ન મે ન્યાન રિચ્છન ॥ ૧૨-૭૬૮-૪

-૩ ૧૩ ૧૭ ૧૮ ૧૭૧ ૫૧ સર ૧૨ ૧૧૩ ૫૭ ધમ્મ ૨૦૦, ૧૨-

એમ જનક દિમાલય બાલુ ધર્મચિંતન કરવા ચાલ્યો ત્યારે તે રાણી પણ પડી જાય છે. માર્ગમા નાગદ અને મિગાજિત એ બે અધિઓ એના સ્વરૂપની પરીક્ષા કરે છે, તેમા મિગાજિત તો તેને પૂછે છે 'તને બર્ડએ ઉપદેશ આપ્યો છે?' જવાબમા 'જાતે જ પ્રવર્તિત થયો છું. ઉપદેશ આપ્યો હોય તો એક ઝેરીથી લગી પડતા આશ્રયસ્થ-જેની ક્રીઓ લોકોએ ખાઈને મારી કરી નાખી હતી, તેને જોઈને સ પત્તિની ક્ષણિકાનો ખ્યાલ આવ્યો' ૧૦ આગળ જતા

(નોંધ ૧૬ ચાલુ)

૧૦-૧૮મા અલ્પ ખાકાતરે આવતો આ એક નિરાશાના આવેશમા તણાઈને ધર્મરાજ 'જનકે ગાયેની ગાથા' તરીકે ગાય છે પણ એ જગ્યાએ ધર્મરાજનો વૈરાગ્ય 'સર્વભૂતાનુગ્રહ'થી આવેલો વૈરાગ્ય નથી, પણ લુપ્તમા સળધી જનોના કમના દુખ વડે આવેલો મુગ્ધ વૈરાગ્ય છે. હવે (૧)મા જણાવ્યા પ્રમાણે ખીજ અને જૈન મંથોમા તથા મહાભારતમા આ ગાથા જુદે જુદે રચે મે છે.

૨૦. 'ભરત' ૫૦૬/૧૪૩ થી ૧૪૬, જૈન ધરધરા પ્રમાણે નમિ 'રવય સંપુર્ણ' કહેવાય છે તે આ સાથે સરખાવે જૈન ધરધરા અનુસાર મિથિયાનો નમિ, સિંગનો કરક હું, પાચાવનો દ્વિમુખ અને ગાધારનો નગર્થ (નગરિ-નગરજિત) એ ચાર રાજ્યો 'મત્યેક સુખ' 'સડસ સુખ', અથવા 'રવય સંપુર્ણ' કહેવાય છે.

શુકના ઉપદેશ વિના કે તપશ્વર્ગ વિના જીવનના કોઈ તીવ્ર પ્રસંગે જોમને એકાએક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે તેઓ 'રવય સંપુર્ણ' તરીકે જાણખાય છે. એ ચાર રાજ્યોને આ પ્રમાણે જ્ઞાન થયું હતું. દરક હું રાજ્યને પોતાના મિત્ર અને બળવાન વાહરડાને ધરડો થયેલો જોઈને વસ્તુઓની પરિણામશીલતાનું જ્ઞાન થયું હતું. દ્વિમુખ રાજ્યને ઇન્દ્ર મહોત્સવમા પૂજાયેલા હન્દ્રધનના દડાને વ્યસમા રમદોળાતો જોઈને વૈભવની અનિત્યતાનું જ્ઞાન થયું હતું. નમિરાજને દાદાજીવર થયો હતો અને બધી રાણીઓ સહન ધસવા બેઠી હતી. ત્યારે એ સર્વના કંજુનો અવાજ રાજ માટે અસહ્ય થઈ પડ્યો, એટલે રાણીઓએ હાથ

શીવની રાણીને પાછી વાળના માટે એક કુમારીની ચૂડીઓના ખખડાટનો દાખલો જનક નજરે પડતાવે છે અને કુમારીના મોઢે બે લેગા થતા વિવાદ થાય છે એ જણાવતી ગાથાઓ રાણીને મલગાવે છે.^{૨૧} તોય શીવની પાછો નથી જતી તેથી આગળ જતા એક ઉચ્ચાર = બા મુ પનાવનાને ત્યાં એકાગ્રતા માટેનો દાખલો નજરે પડતાવે છે તથા બાણ પનાવનાગની પાસે એકાગ્રતા માટેની ગાથા બોલાવે છે.^{૨૨} પણ નાણી શીવની પાછી જતી નથી ન્યાગે છેવટે એક વન આવતા ગણીને મૂકીને જનક અદ્વૈત આલેખી જાય છે, અને પછી પાછો આવતો નથી આ કથામાં આવતો દન્યાની ચૂડીઓ તથા ઉચ્ચારવાગો ભાગ શાંતિ અ ૧૭૧/૫૫થી શરૂ થતા પ્રસંગ સાથે સંખ્યાવરા જોયો છે એમાં ધર્મરાજને તૃપ્ત્યાન્યાગનો ઉપદેશ આપતા જનકે ગાયેલી ગાથા તમે ક મુમુક્ષુ વત્ત જીવામ ને મળતો શ્લોક મૂક્યો છે ૨૩ આગળ ચાલના એમાં

(નોંધ ૨૦ આલ)

ઉપર બક - ક્ષણ રાખીને અર્ધન થસરા માણુ અવી રાગન રાગિત મગી આમ ન્યા અને છે ત્યાં રાધાદ છે અને એ છે યા રાગિત છે-અ પ્રમાણ ગૃહ ચિત્તનને પરિભ્રામે નમિને પૂન જન્મનુ રમરણ થતુ બન નિ સંવત્તાની શાંતિનુ જ્ઞાન થયુ પોતાના સૈન્ય સાથે નીકળેના ન મઈ રાગ ૧ ખીંડ્યા મોરવાળા એ આખાની મ જરી મ ગળચિદ્રિ તરીકે તા ૧ અના સૈનિકોઅ પાન આ જોઈને એકએક મ જરી તોડવા મ ડી બન આખાનુ ફક બની ગયુ મા જોઈને રા તને રિદ્ધિની અ અળતાનુ જ્ઞાન થતુ (સર° 'જનક'ની કથા)

(જુઓ હે ચુન અનુવાદ ૭૦ સાહેસરા પૃ ૬૫, ૬૬)

૨૧. 'જનક ૫૦૬ ૧૫૬ થી ૧૬૧, જુઓ ઉપર નોંધ ૨૦

૨૨. 'જનક ૫૦૬/૧૬૪ થી ૧૬૭

૨૩. ૧૨ ૧૭૧-૫૬, અમા પ્રથમ ચરણ મગ્ન વન મે વિત છે ન્યા બાણીના રૂપે ચરણ નોંધ ૧૬(૨)માં મૂકેલા શ્લોક અમાણે છે

સયમી, શાન્ત 'બોધ' સપ્તિએ૨૪ ('બોધ'નો અર્થ અહીં 'બોધિસત્ત' થઈ શકે એ લક્ષ્યમાં રાખતા જેવું છે) નહુપને ઉપદેશનું લક્ષણ કહેતા-ઉપદેશ ન કરતા૨૫-પિંગલા, કુગ્ગ, સર્પ, ભ્રમર, છાકાર અને કુમારી એ પોતાના છ ગુરુઓ૨૬ વિને જાણાવ્યું છે

૨૪. અસત્તો ખોદ્ધામ્મ મેત્તેય નામના એક જ બોધિસત્ત પતા પાલળથી ધણા હમેરવામાં આવ્ય (Monier Williams *Buddhism* 134, 188 189 ૧1WD 734)

૨૫. ઉપદેશ નહિ કરવાનું જરૂર બોધ્યતા રાખેલા, 'હું ઉપદેશ પ્રમાણે આવરણ કરું છું, કોઈને ઉપદેશ કરતો નથી (પણ) તને હું ઉપદેશનું લક્ષણ કહું છું તેનો તું જાતે જ વિચાર કરી લેજે '

उपदेशं वर्तमि नानुशास्माह कचन ।

उपण तस्य वक्ष्येऽह तत्त्वय प्रावृत्त्यताम् ॥ ૧૨-૧૭૧-૧૦

સર° બોધીદના મૃત્યુ પછી જાણીતા અંગ્રેજ સાપ્તાહિક *Illustrated Weekly* (તા ૮ ૨-૪૮)એ તેમના ફેરોગ્રાફોની હારમાળા છાપીને નીચ લખ્યું હતું Many preach better than what they practise but he (i.e. Gandhiji) practised better than what he preached

૨૬. આ છ ગુરુઓ વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરતા ૧ શ્લોકો મં બાળી કેટલીક પ્રતોમાં મળે છે દીક્ષકોદે અત્યુન્નમિશ અને વિદ્યાસાગરે પણ આ ૧ લખકે શ્લોકો જેવી જ દીક્ષ લખી છે એ બધાનો સાર (૧) પિંગલની કથાથી નિરાશા (૨) કુરરની કથાથી માસનો કંડો મૂંઝી દેવાથી સુખ, અને પક્કી રાખવાથી બીજા પક્ષીઓ સાથે જગડો થવ થી દુ ખ તેથી અપરિશદની જાવના સર° જનકે ગાયેની ગાયાઓ ॥ ૨ ૩૯ (જનકની ગાયાઓ સાથે સર° જાતક ૩૩૦ 'સીલવિમસ મા બોધિસત્તે એક બાજને માસનો દંડકો પક્કી રાખવાથી દુ ખી અને છોડી દેવાથી સુખી અને તે જ પ્રમાણે આખા પ્રાણી ટાળાના બધા પક્ષીઓની રિયતિ જોઈને અપરિશદની જાવનાનું સુખ જોયું તે કથ) (૩) સપની જેમ ધરમાં વ્યાસમિતિ વિનાનો (૪) ભ્રમરની જેમ અદ્રોહથી આજીવિમ કરનાર અને સર્વ રચણેથી સાર લેનાર (૫) બાણ

શાંતિ અ ૨૮મા ગોક અને દુ.ખમા ગન્ધાન થયેલા જનક અને અશ્વમનુ બ્રાહ્મણનો મનાદ છે ૨૭ જેમા બ્રાહ્મણ અશ્વમનુના સૌમ્ય, નીતિનિપૂણ, વિવેકબુદ્ધિથી ચિત્તની સ્થિતતા પ્રાપ્ત કરાવનાર અને ચિત્તનુ ક્રમિક ઉત્થાન કરી સકાય તેમા ઉપદેશ વડે જનકનો ગોક દુઃ થાન છે એની કથા છે શાંતિ અ ૨૭૬ થી ૨૮૭ સુધી પરાશર અને જનકનો મનાદ છે, ૨૮ જેમા કર્મોની ગહન ગતિ, કર્મવિપાક અને દશ શુશ્રુણા-કમ, લક્ષ્મી, ધૃતિ, તેજ, સતોષ, સત્યવાદિત્વ, દ્વા, અહિંસા, નિર્વ્યસનીપાત્ર અને દક્ષતા-સુખાવહ કર્મો વિષે, અહિંસા-ધર્મની શ્રેયતા વિષે, (આસક્તિવાળુ સર્વ પ્રકારનુ) વિસ્તરણુ કલેશ નગી અને (અસંગ કર્મકૃણના ત્યાગવાળો) સશ્લેષ આત્મહિતકારી અર્થાત્ ગમે ત પ્રકારનો મગ્ધ જે તે સ્વર્ગાર્થી હોય તો કલેશકારી અને અપરિમદ હિતકારી છે ઇ ઉપદેશ છે જૈન 'લેસ્થા' જેવા અર્થમા 'નર્ણુ'નો ઉલ્લેખ અ ૨૦૮મા છે ૨૯ ખાંદોની જેમ વધુ પડતા તપનો પાણુ નિરોધ છે

(નોંધ ૨૬ ચાહુ)

ખનાવનારની જેમ ન અચિત્ત (૬) કુમારીની ચૂરીઆના ખખડાટ ઉપરથી અને ત્યા ઘોષાટ તથા એ ત્યા શાન્તિ સમયન એકનો ચિચરનાર (જુઓ ઉપર મોક ૬૮, ૬૯ની નાધ ૫, પૃ ૨૨૦)

(૨) જ્યાથી જ્ઞાન મળે ત્યાથી મળતુ મરવાની નનાવૃત્તિવાળા અમરુત એક રથને લામુ છે, 'Every may I meet is in some way my superior, and in that I can learn of him (How to Win Friends & Influence People, P 86)

૨૭. જુઓ 'મજાલ્' (૧૫૦ ૨૦) પૃથા ૧૮૭

૨૮. આ જનક પરાશરના ઉપદેશ સાંભળે છે, ત ઉપરથી કહી સકાય કે બ્યાસ જેન પાતાના ચજમાન તરીકે મટે છે (શાંતિ અ ૩૧૨) જનક અને ૨૧ જનક એક હોય કે પછી અર્જી કહેવા જનન્યા પુત્ર હોય જુઓ પૃ ૨૩૮

૨૯. જુઓ મં ૧૧૦ અને ઉ સ્ત્ર ૨, પ ૪૪, ૫, અને બા મથનુ અપરિગિષ ૨.

શાંતિ. અ ૨૯૧ થી ૨૯૬ સુધી વસિષ્ઠ અને કરાલ નામના જનકનો સંવાદ છે ૯૦ તેમા યોગ અને સાખ્યનો ઉપદેશ આપતા અ. ૨૯૫મા સાખ્યનું ઇન્વીસિયું તત્ત્વ ‘બુદ્ધ’ (પરમાત્માના અર્થમા) શ્લોક ૧૬મા કહ્યું છે. ૩૧ આગળ ચાલતા એના અનુસંધાનમા અ. ૨૯૬ મા ‘બુદ્ધ’ (પરમાત્મા) અને ‘બુદ્ધ્યમાન’ (જીવ) વિરોધ થયે છે આ ‘બુદ્ધ’નું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે : (અને) ઇન્વીસિયું બુદ્ધ, વિમન અપ્રમેય અને સનાતન છે એ પચીસમા (બુદ્ધ્યમાન=જીવ) અને ચોવીસમા (પ્રકૃતિ)ને સતત જાણે છે. ૩૨ સાખ્ય-યોગ, ક્ષર-અક્ષર, જીવ અને પરમેશ્વર, આદિનો વિવેક કરતું, કર્મવિપાકની અને બદ્ધ-જ્ઞાનની ચર્ચા કરતું, વધુ પડતા કામનિક તપનો નિષેધ કરતું વસિષ્ઠનું પ્રવચન ભારતના મુખ્ય મુખ્ય સંપ્રદાયોમાના અનેક શુભ અને મનનીય તત્ત્વોનું સમિલન છે આ પ્રવચનના અતે ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે આ જ્ઞાન ન આપતું એમ કહેતા કોઈ શ્રમણાચાર્યની જેમ ‘વેદનિષ્ઠ અર્થાત્ કર્મકાંડમા રત પુરુષને આ જ્ઞાન આપવું નહિ, ૩૩ જેને જાણવાની અત્યંત તાલાવેલી હોય એવા માણસને આ વિભોધકારક જ્ઞાન પ્રમોદ માટે આપવું’ એમ જણાવ્યું છે એ બધું બૌદ્ધસંપ્રદાયની અસંગ હોય એવી જાપ પેદા કરે છે

૩૦. જુઓ ૪૫૧ નોંધ ૧૩ ૫ ૨૨૭, જુઓ નીચે ‘વિદ્યા’ (પ્રક. ૧૪) શ્લોક ૧૩૭, ૧૩૮

૩૧. આ વિભાગમા સાખ્ય અને યોગનો કુરૂં ‘યોગમા પચીસ તત્ત્વ છે અને સાખ્યમા પચીસ ઉપરાંત ઇન્વીસિયું બુદ્ધ તત્ત્વ-પરમતત્ત્વ છે’ એ પ્રમાણે દર્શાવીને બતાવ્યું છે ૧૨-૨૬૫-૪૫, ૬૬

૩૨. પર્તિવદા વિમત્ત બુદ્ધમપ્રમેય સનાતનમ્ ।

સતતં પચ્ચવિદા ચ ચતુર્વિદા ચ મુચ્યતે ॥

૧૨-૨૯૬-૭ કંડ, ૮ અ. ૧

૩૩. ૧૨-૨૯૬-૩૧.

આગળ ચાલના શાંતિ અ ૨૯૮ થી અ. ૩૦૬ નુકી પાનનં ૫ અને દેવગતિ જનક ૩૪ (દેવનનના પુન) વચ્ચેનો અવાદ છે. તેમા

૩૪. (૧) દેવરાત જનક વિરે વા રા મા છે બાવનંડ ૬૬-૮મા દેવો મે શિવધનુષ એને ન્યાસરૂપે આપ્યુ એમ વર્ણન છે એની પામેથી મીતાના પિતા 'જનક' પાસે એ વારસામા આવ્યુ હતુ (વા રા મા સીનાજના પિતાનુ નામ નથી) વા રા મા બીઠે એ દેકાણે, અનુક્રમે મહાદેવે (બાલ ૭૫-૧૨ થી ૨૪) અને વરુણે (અથો ૧૧૮-૩૮ થી ૧૪૦) એને આપ્યુ હતુ એમ ■ યેમ છે. વા રા મા બાલ ૭૨મા સગ મા આવતી જનકવંશની વંશાવળીમા દેવરાતનો પુ. બૃહદ્રથ એમ છે, અને એ નિમિથી સાતમે પુરુષ હતો. નિમિ > મિથિ > ઉદાયસુ > નદિવર્ધન > સુકેતુ > દેવરાત > બૃહદ્રથ વા. રા મા વગાવળી ત્યાથી આગળ લખાય છે ભાગવતમા નામેમા કનચિત્ મોટા કુરુ સાથ આ વંશાવળી વનુ વિસ્તારથી આપેલી છે એમા કુશધ્વજ ને સીરધ્વજનોનો પુન મ્હો છે વા રા મા કુશધ્વજ સીરધ્વજનો નાનો બાઈ છે એ મુખ્ય કુરુ છે હવે બૃહદ્રથથી ભાગવતમાની વંશાવળી જોઈએ બૃહદ્રથ > મહાવીર > સુધૃતિ > વૃષકેતુ > હર્ષધ્વ > મર > પ્રતીપ > કૃતિરથ > દેવમીઠ > વિશ્રુત > મહાધતિ > કૃતિરાત > મહારોમા > રવણુ રોમા > હરવંદામા > નીર નજ > (૧) કુશધ્વજ (૨) ધર્મધ્વજ પૈકી ધર્મધ્વજ > (૧) કૃતધ્વજ (૨) મિતધ્વજ એમા કૃતધ્વજ > કેશિધ્વજ અને મિતધ્વજ > ખાટિકથ કેશિધ્વજ > બાનુમાન > શતધુમન > શુચિ > સનદ્વાલ > ઊધ્વકેતુ > અજ > પુરુજિત > અરિષ્ નેમિ > સુતાધુ > સુપાર્થક > ચિનરથ > ક્ષેમધિ > સમરથ > સત્પરથ > ઉપગુરુ > ઉપગુપ્ત > વરવન ત > યુધુધા > સુભાવણુ > યુન > જય > વિજય > ઋત > શુનક > વીતહન્ય > ધતિ > બદુલાથ > કૃતિ (ભાગવત ૯-૧૩-૧૨ થી ૨૭) 'ભાગવત ની વંશાવળી દરમિયાન તેમા આવતી કેટલીક માહિતી ઉપદ્રોગી છે (૧) સીરધ્વજ જનકે યજ્ઞન માટે બૂમિ ખેડતા સીર-હજના અગ્રમાથી સીતા જન્મ્યા માટે એ સીરધ્વજથી હોવારો (બાન ૯-૧૩-૧૮) (૨) જોખરના 'બાલરામાયણુ' નાટકમા સીરધ્વજ નામ છે MWD P 874, 1219 etc) અને (૨) કૃતધ્વજનો પુન કેશિધ્વજ

સદ્વિત્તિ ઉપત્તિ, પ્રત્યક્ષ, કાલગણના, મેઘ, સાખ્ય, ન્યાય ઇ વિષયોની ચર્ચા કરામા આવી છે. ત્યારબાદ પોતાના પુત્રને વિદેહગન્ધ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરી જનકે^{૩૫} યતિધર્મની ઉપામના કરી—સંન્યાસ લીધે.^{૩૬} આ જ્ઞાન જનકે ભોખને આપ્યું હતું.^{૩૭} ‘યાગર’^{૩૮} યજ્ઞકર્ત્ત્વાદ’ને અર્થે ‘પરેવા માત્ર એ જનકને જે ઉપનિષદનો ઉપદેશ કર્યો હતો તે જ આ ઉપનિષદ છે’^{૩૯} એવું વિધાન છે તે ‘બૃહદ્વેદ’^{૪૦} ને અનુચક્ષીને છે. બૃહ. ઉ ના અ. ૪થામા યાગવલ્ક્યે જનકને કરેલો ઉપદેશ

(નોંધ ૩૪ આગુ)

આત્મવિધાવિશારદ હતો તથા મિત્રવજ્રનો પુત્ર ખાડિક્ય કર્મતત્ત્વજ્ઞ— કર્મમાત્રનો વિશારદ હતો એ ખાડિક્ય આત્મજ્ઞાની કેશિધ્વજ્ઞમી બીને ભાગી ગયો હતો. (ભાગ. ૮-૧૩-૨૧) પૈદિ- હિસક દિધાકાઝે સામેના વિદોધત્ત આ બીનામા દર્શન યાચ છે (૩) મિથિયાના સ્વભાવે આત્મવિધાવિશારદો અને યોગેશ્વર-આજ્ઞવલ્ક્યની કૃપાથી ધરમા રહેવા છતાં દ્વિતીયી મુક્ત હતા ત્રિપિ આજ્ઞવલ્ક્યના નૂતનદર્શન પ્રમાણે ટવન ગાળતા અને જૂની વહેમી માન્યતાઓને કુશળી દેનારા હતા એ આ હલ્લેખથી દેખાય છે.

(૨) ‘ભાગવત’મા આજ્ઞવલ્ક્યને દેવરાત્રમુત—દેવરાત્રના પુત્ર કહ્યા છે। (ભાગ ૧૨-૧-૧૪) ભાગવતકર્તા સરતચૂકથી એમ દ્વિપાયન વ્યાસને બાદરાયણ અને દ્વિપાયન વ્યાસના શિષ્ય વૈશં પાયનને આજ્ઞવલ્ક્યના ગુરુ તથા મામા માન્યા છે, એવી આ ધણ સરતચૂક કરેલી જણાય છે

૩૫. ‘નિમિત્તતક’ ભતક પ૪૧મા હલ્લેખાયેલ દેવે જનક પુ. ને ગાદી સોંપી સંન્યાસી થતો હોય છે, એવી સાથે સરખાવવા એવું છે

૩૬. યતિધર્મમુપાસય। ૧૨-૩૦૬-૯૪ક.

૩૭. ૧૨-૩૦૬-૧૦૫, કયા જનકે બોધ્યને જ્ઞાન આપેલું તેનો નામોહલેખ નથી, વિશેષ માટે જુઓ ઉપર ગ્લોઝ ૫૫, ૫૬નું ઉદ્દાહરણ, પૃ ૧૮૫ થી ૧૮૭

૩૮. ૧૨-૩૦૬-૧૦૮.

‘શાંતિપર્વ’ના યાજ્ઞવલ્ક્યના ઉપદેશ સાથે મળતો આવે છે—અલગત મં ભાગની ભાષા સહેલી છે—તેથી એમ માની શકાન કેમકે. ઉ ના ૪થા અધ્યાયમા ઉલ્લેખાએલ જનક દેવનાંતિ હશે. બૃહ. ઉ ના ત્રીજા અધ્યાયમા જનક વિદેહીએ બહુ દક્ષિણાગળા યજ્ઞ કર્યો એની કથા છે. એમા જનકને ઇચ્છા થઈ કે ભેગા થયેલા કુરુપાયાલના આ બ્રાહ્મણોમા કોણ બ્રહ્મ વિષે સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રવચન કરનાર હશે? તેથી તેણે હજાર ગાયોને દરેકના શિંગડા ઉપર દસ મહોળે બાધીને વાડામા પૂરી. પછી તેણે બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને જે સર્વથી વધુ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય તેને એ ગાયો લઈ જવા વિનંતી કરી. ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાના શિષ્ય મોમશ્રવા પાસે ગાયો હંકારી. એટલે કોવે લનાયેલા બીજા બ્રાહ્મણોએ—હોતા અશ્વત્થ, આર્તભાગ ભગ્નકાવ્ય, ભુજ્યુ લાલ્લાયનિ, ઉપસ્ત ચાક્રાયણ, કહોલ કૌપીતકેય, ગાર્ગી વાયકનની, ઉદાલક આરુણિ અને વિદગ્ધ શાકત્ય, એમણે યાજ્ઞવલ્ક્ય સાથે બ્રહ્મ, જ્ઞાન, કર્મ, મૃત્યુ અને અમરત્વ વિષે ચર્ચા કરી.

શાંતિ. અ. ૨૧૧ અને અ. ૨૧૨મા જનદેવ જનક અને કપિલ બ્રાહ્મણીના પુત્ર, આનુગ્રિના શિષ્ય અને સાક્ષાત્ કપિલ ન્હાપિ જેવા સાંખ્યાચાર્ય પંચશિખનો સંવાદ છે તેમા મુખ્યત્વે સાંખ્યશાસ્ત્રનું કથન છે. જનદેવ જનકના ધર્મા ભુજ ભુદા ધર્મમતોના એકમે આચાર્યો ગ્રહેતા અને જ્ઞાનચર્ચા કરતા; પણ ન્હાપિ પંચશિખના ઉપદેશ પછી જનક પંચશિખની પાછળ જ ફરવા માડ્યો પંચશિખે એને ભુજ ભુદા મતોમા—આત્મવાદ, નાસ્તિકવાદ, વૈદિક કર્મકાંડવાદ, બૌદ્ધ-મન આદિમા રહેલી દાર્શનિક ખામીઓ જતાની સાંખ્યાચાર્યોનું ‘સમ્યક્મન’ ૪૦ (જેનાથી મન સમતાયુક્ત બને) નામનું ‘સર્વોત્તમ’

૩૬. બૌદ્ધમનની ખામીઓ વિશે જુઓ ૧૨-૨૧૧-૩૨ થી ૪૦

૪૦. કેટલીક મતોમા સમ્યક્ષ પાઠ છે ત્યાં વધુ એટલે જોયોતિ ગાત્ર પ્રમાણે ગુણામર અર્થ લઈને, જેમા તત્ત્વોનો વારંવાર ચુલ્કાકાર કરવામા આવે છે તેનું સાંખ્યશાસ્ત્રનું નામ. (પ. નીલકંઠ)

ત્યાગશાસ્ત્ર કહી સલગ્રાવીને જનકને પ્રતિબોધ પમાડ્યો. આ જ્ઞાન મંપાદન કર્યા પછી એક વખતે મિથિલા બળતી હતી તે જોઈને જનકે ‘આ મિથિલા બળે છે, પણ એમા મારું એક કોનું’ પણ બાજુ નથી ૪૧ એમ બોલ્યો હતો. તથા બધી બાજુનો વિચાર કરીને નિશ્ચિતાર્થ અને પરમનુખી થયો હતો. ૪૨

શાંતિ. અ. ૩૦૮મા જોને અન્યાસનુ ક્વ પ્રાપ્ત કરેલુ છે ૪૩ એવા ધર્મધ્વજ જનક અને લિખુકી સુલભાનો ૧૯૧ શ્લોકનો લાખો રસિક ધનિહાસ-સંવાદ છે તે મહાભારતના અત્યંત સરળ, નમિક અને ઉત્તમ ભાગોમા સ્થાન લે એવો છે. આ ધર્મધ્વજ જનકે પોતાને આપ્ય અને યોગમા કુશળ પગશર ગોત્રના લિખુ પંચશિખના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યો છે ૪૪

શાંતિ અ ૩૧૨ અને અ ૩૧૩મા નિખિલ યોગશાસ્ત્ર અને કાપિલ સદ્ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ચૂકેલા શુકદેવ પિતા વ્યાસની આજ્ઞાથી એમના યજમાન ગણ જનકની પામે ઉપદેશ રૂઢણ કરવા ગયા અને જનક પાસેથી ‘પ્રમાણ મેળવી કૃતકૃત્ય થયા તેની કથા છે ૪૫

૪૧. અપિ ચ ભવતિ મૈથિલે ગૌતમ નગરમુપાદિતમમિમાભિવીક્ષ્ય ।
ન મહુ મય તુવાડપિ વક્ષતેડન સ્વયમિદમાહ તિલ રમ ભૂમિપાલ ॥

૧૨-૨૧૨-૫૦.

૪૨. (૧) શાંતિ અ ૩૦૭મા લિખુ પંચશિખ અને જનકનો સંવાદ અતિસંક્ષેપમા છે. ત્યા જનનું કંઈ નામ નથી

(૨) જુઓ નીચે શ્લોક ૮૨ થી ૮૫

૪૩. સન્યાસ ક્લિક સન્યાસ વીધા વિના જ સન્યાસના કથનાણો (અનુનમિત), સમ્યક્દર્શનનાણો (નીલકંઠ)

૪૪. જુઓ નીચે ‘પ્રકીર્ણ’ (ખં. ૨૦), શ્લોક ૧૮૧

૪૫. જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૫, ૫૬નું ઉદ્ધાટન, પૃ ૧૮૭ થી ૧૮૮.

શાંતિ. અ. ૧૦૫ થી ૧૦૭મા કોસલરાજ ક્ષેમદર્શને વિદેહરાજે
જીતી લીધો હતો એ કથા છે. આજ્ઞવવાન ગજ ક્ષેમદર્શી કપટથી રાજ્ય
જીતવા નહોતો ઇચ્છતો. પછી કાલકવૃક્ષીય મુનિના કહેવાથી (કોસલ-
રાજના જેવા) ઉદાગચિત્ત વિદેહરાજે ક્ષેમદર્શીનું સન્માન કર્યું હતું
અને પોતાની પુત્રી એને આપી હતી.

જનકના ન્યાયી સુરાજ્યનું સંક્ષેપમા સગ્મ વર્ણન ૩-૧૬૮-૨૭
થી ૩૦મા મિથિલાવાસી ધર્મવ્યાધે કર્યું છે.

મં ૯ાં આરણ્યક. અ. ૧૩૩ અને ૧૩૪મા-‘અષ્ટાવક્રીય’મા
અષ્ટાવક્ર ‘ઇન્દ્રધુમ્નના પુત્ર’ એન્દ્રધુમ્ને તરીકે એક જનકને સબોધે છે.
આગળ જતા મુખ્ય જનકને ‘જનકેમા વરિષ્ઠ’ ૪૬ તરીકે વર્ણવે છે,
તે જનકવંશ તથા કુળ વિશે ‘ગણરાજ્ય’નો ખ્યાલ આપે છે.

વિદેહરાજ જનકનો પૌત્ર (નપ્તા) સુક્રતુ એક જમાનામા ધર્મ-
શાસ્ત્રમા (કામદામા) પ્રમાણરૂપ ગણાતો હશે એમ મં ૯ાંના ઉલ્લેખ
ઉપરથી લાગે છે. ૪૭ આ જનક ક્રમે તે ખબર પડતી નથી.

વિદેહરાજની દુહિતાએ સ્ત્રીધર્મ વિશે ગાયેલી એક ગાથા મં ૯ાંના
‘અનુશાસનપર્વ’મા પ્રમાણ તરીકે ટાંકી છે, ‘સ્ત્રીઓ માટે કોઈ
યજ્ઞક્રિયા, શ્રાદ્ધ કે ઉપવાસની જરૂર નથી, પોતાના પતિની શુશ્રૂષા એ જ
ધર્મ છે અને તેના વડે સ્ત્રીઓ સ્વર્ગને જીતી શકે છે.’ ૪૮ એ વિદેહ-
રાજની પુત્રી તે રામપત્ની સીતા છે ૪૯ વા ૩ મા સીતા અને

૪૬. જનકાનાં વરિષ્ઠ ૧ ૩-૧૩૩-૧૬.

૪૭. ૧૩-૪૫-૬ થી ૯.

૪૮. ૧૩-૪૬-૧૧, ૧૨.

૪૯. વા. રા. અથો ૧૧૮-૯.

અનસૂયાના મિલનમાં ધોડા પાડનારે આ અર્થનું વચન સીનાછએ
અનસૂયાને કહેલું છે. ૫૦

૭૧. નિર્માનમોહા જિતસન્નદ્રોષા

અધ્યાત્માનિત્યા વિનિવૃત્તકામાર્. ।

દંદૈર્થિમુક્તાઃ સુલલુપ્તમંત્રી-

ગંધર્વમૃદાઃ પદ્મચ્ચયં તન્ ॥

૬-૩૭-૫ (ગીતા. ૧૧-૫)

માન અને મોહથી રહિત થયેલા, આશ્રક્તિથી ઘટા
હોપને છૂટનારા, આત્મામાં (આત્માના જ્ઞાનમાં) નિત્ય
નિમગ્ન, (સર્વ) વિષયેચ્છાઓને શમાવનારા, સુખદુઃખરૂપી
દ્વંદ્વોથી મુક્ત જ્ઞાની પુરુષો તે અવ્યય પદને પામે છે.

સમગ્ર મહાભારતમાં ઠેક ઠેકાણે અનેક રીતે અનેક વખત જુદા જુદા
સંયોગોમાં પ્રાપ્તવ્ય વસ્તુ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનો કહેવામાં
આવ્યા છે, તેની આ સામાન્ય વ્યાખ્યા છે.

‘પુરુષોત્તમયોગ’માં ‘જેણે સનાતન પ્રકૃતિને પસારેલી છે તે આદિ
પુરુષને હું શરણુ જાઉં છું.’^૧ એમ પ્રાર્થના કરતા નિર્મમ વિવેકી

૫૦. ઉપરની માહિતી ઉપરાંત ૩૦ ભા. આરણ્યક. મ. ૨-૨૫૮; માતિ.
મ. ૧૦૧ વગેરે સ્થળે જનક વિશે સામાન્ય હકાકતો તથા એણે ગાયેલી ગાથાઓ
છે. જૈન પ્રાચીન કથાક્રંથ ‘વસુદેવલિંકી’માં ‘અન્ધર્વદત્તાત્સક’ પૃ. ૧૫૩માં
મિથિલાના રાજા જનકનો ઉલ્લેખ, વૈદિક યજ્ઞમાર્ગી તરીકે છે (અનુવાદ
પૃ. ૧૬૮) તે ક્રંથની પ્રાચીનતાના કારણે નોંધપાત્ર છે. તે ઉપરાંત એ જ
ક્રંથ. અંતગત ‘રામાયણ’માં, મુક્તળયે અર્વાચીન એવા યીજ જૈન કથા
ક્રંથોમાં, અને પાલિ જાતક નં. ૫૪૬ ‘ઉમ્મઝ જાતક’ વગેરે સ્થળોએ જનક
વિશે હકાકતો મળે છે.

૧. ૬-૩૭-૪ (ગીતા. ૧૫-૪).

ભક્ત, જ્ઞાની કે સાધકની ઉત્તમ ચર્યાના વર્ણન અગાઉ ઉપરનો શ્લોક મૂકેલો છે. એવો મનુષ્ય તે આદિપુત્ર-પરમાત્માને જ મર્વ કર્તૃકતા નિહાળે છે અને તેથી ‘મર્વવિદ્’^૨ થાય છે. (અધિવેદી આ વસ્તુ સમજી શકતો નથી.^૩) ખીન શબ્દોમાં એવા મનુષ્યનું જીવન યશમય હોય છે, એના જીવનના અંગપ્રત્યંગમાં કર્મ (યોગ), જ્ઞાન અને ભક્તિની માર્મિક પ્રમા છાયેલી હોય છે

૭૨ ત્રિદાય કામામ્ય સર્માન્પુમાશ્વરનિ નિ સ્પૃહ ।

નિર્મમો નિરહકાર^૧ સ શાન્તિમધિનચ્છતિ ॥

૬-૨૪-૭૧ (ગીતા ૨-૭૧)

મર્વ કામનાઓને છોડીને જે પુરુષ નિ સ્પૃહ, નિર્મમ અને નિરહકારી થઈ વિચરે છે તે શાન્તિને પામે છે.

‘સ્થિતપ્રજ્ઞદર્શન’માંનો ઉપરનો શ્લોક ફરીથી, અપ્રમત્ત ભાવથી વિચરનારને મળતી શાન્તિનું વર્ણન કરે છે

નિર્મમત્વ અને નમ્રતાથી મળતી શાન્તિના ઉદાહરણરૂપે મં ૭૦-માં પ્રાહ્લદ અને ઇન્દ્રો સવાદ છે^૨

એક વખતે નબળાથીથી બ્રહ્મ થયેલા અને પાનોથી ગધાયેલી હાલતમાં શાન્તમિત્ત રહેલા એવા નમ્ર, નિર્મમ, સાત્ત્વિક અને તત્ત્વવેત્તા દૈત્યગજ પ્રાહ્લદની આ તમજુદિનું રહસ્ય જાણુવા માટે દેવગજ

૨. ૬-૩૭-૧૯ (ગીતા ૧૫-૧૯-૨૯).

૩. ૬-૭-૧૧-૨૯ (ગીતા ૧૫-૧૧)

૧. ૬-૬-૩૪-૩૩ (ગીતા ૧૨-૧૩), ૧૨-૨૧૫-૨૬, ૧૪-૩૮-૫, ૪૪-૨૧, ૪૬-૪૭, ૪૭-૯, ૧૪ સર^૦ ૧૨-૧૫૨-૨૬, ૩૦, ૧૨-૨૬૫-૭૬, ૧૩-૧૧૧-૫ આથ ૪૦-૭, આથ પરિગિષ્ઠ ૧-૩ લીંડી ૯

૨. તાતિ ૪ ૨૧૫, નીચે સર^૦ શ્લોક ૭૬ના ઉદ્ધાટનની મ્યા ૫ ૨૪૮. લા ૧૬

ગદે, તેમની પાસે આવીને પૂછ્યું, “આવી ગોચનીય હાલતમાં પણ તમે રોક કરના નથી અને સ્વસ્થ છો તે શાથી—અસાધ્યતાથી કે ‘ધુનિમતાથી’?”

છન્દે પૂછવાથી પોતાની પ્રજાનું વર્ણન કરતા પ્રહારે નિર્મમ ભાવ પ્રકટાવનારા તત્ત્વજ્ઞાનનું વર્ણન કરી કહ્યું કે “હું બધી ધર્મવિધિ, પ્રાણીઓની અનિત્યતા અને બધી વસ્તુઓનું નાશવંતપણું જાણુ છું. હું નિર્મમ, નમ્ર, ઇચ્છા વિનાનો, અને (કામ) બંધનથી મુક્ત, સ્વસ્થ,^૩ અધ્યપેન—પંચાત્માથી અલગ નહિ, અને પ્રાણીઓના ઉત્પત્તિ અને નાશનો જાણકાર છું. (માન જેવા) કૃતપ્રસ, દાન્ત, નિતૃષ્ણ, આશા વિનાના, અને લોકવિદ્યાના જાણકારને^૪ (ગમે તે હાલતમાં) કોઈ શ્રમ પડતો નથી.”^૫

પછી ત્રેલોક્યાધિપતિ ઇન્દ્ર દૈત્યેન્દ્ર પ્રહારનો સ કાર કરી અને તેની અનુમતિ લઈને પોતાના સ્થાનમાં ગયો.

૭૩ અમય સત્ત્વમશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગમ્વરસ્થિતિ ।

દાન વ્રમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ દયાધ્યાયસ્તપ ધાર્મિકમ્ ॥^૬

૬-૩૮-૧ (ગીતા ૧૬-૧)

૩. સર્વ તદા દ્રષ્ટુ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ । યો. સૂ. ૧-૩

૪. લોકવિદ્યા = (૧) જન્મતના સ્વભાવનું જ્ઞાન પ્રાપ્તનાર વિદ્યા

(૨) ‘લોકવિદ્યા’ એટલે સ સારના ભૌતિક અને માનસિક સ બધાના નિર્વનો વિચાર કરી વિવેકથી રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વો ઉપર કાબૂ મેળવીને સમભુક્તિ રાખવાનું શીખવનાર કોઈ પ્રાચીન તાત્ત્વજ્ઞ એના અલ્પલીપ્ત સારને પછાથી બીજા ધર્મમતોએ પોતામાં સમાવી લીધેલો, તેથી સ્વતઃ । રાસ નગરે તે હુત યજુ હશે ‘આચારા ।’ અથમ અતરકથ, ‘લોકવિજ્ય’ નામનું બીજું અધ્યયન લેવાની આનો અ્યાન આને છે

૫. ૧૨-૨૧૫-૨૮ થી ૩૦

૬. સૂર ૭-૧૬૭-૨૮ બ

૭૪. અહિંસા સત્યમક્રોધ^૧સ્ત્યાગ. શાન્તિરપૈશુનમ્ ।
દયા મૂતેષ્વલોલુપ્ત્વ^૧ માર્દવ દ્વીરચાપલમ્ ॥

૭૫. તેજ ક્ષમા ધૃતિ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।^૧
ભવન્તિ સપદં દૈવિમભિજાતસ્ય ભારત ॥

૬-૩૮-૩ (ગીતા. ૧૬-૩)

હે ભારત ! અભય, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગમાં દૃઢ નિષ્ઠા, દાન, દમ, યશ, સ્વાધ્યાય, તપ, આર્જવ (સરળતા), અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાન્તિ, અપૈશુન, ભૂતદયા, અલોલુપતા, મૃદુતા, ડી, અચાપલ્ય, તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, શૌચ, અદ્રોહ, નિરભિમાન-આટલા શુણ્ણની દૈવી સંપત્તિ ઉચ્ચકુળમાં જન્મેલામાં હોય છે.

મનુષ્યના અંતઃકરણમાં ગહેલી દૈવી અને આસુરી વૃત્તિઓનું વર્ણન 'દૈવાસુગમપદ્ધિભાગયોગ'માં કરતા લગવાને દૈવી સંપત્તિરૂપે ઉપરના શુણ્ણ વર્ણવ્યા. આમેય ગીતામાં અને મહાભારતમાં દૈવી સંપત્તિ ઉપર અનેકશ ભાગ મૂકેલો છે. ^૧ઈ વખત એ સંપત્તિને સત્ય, ^૧ કોઈ વખત

૨. અ = ૧૨-૩૬-૭ ૧, ૬૫-૨૦ અ, ૧૮૪-૧૫ ૬ ૧૩-૨૩-૧૬ અ,

૧૪૭-૨૨ અ

૩. સર^૦ ૧૪-૩૮-૬ ૬.

૪. = ૧૨-૨૧-૧૧ ૬, ૧૫૪-૧૫ ૬, ૩૦૧-૧૮ ૬

૫. સર^૦ ૩-૧૦૮-૮૭ ૬

૬. (૧) સર^૦ તેર પ્રકારે વ્યખ થયેલ ૧૨-૧૫૬-૭ થી. ન્તુઓ 'સત્ય' (પ્રક્ર ૩), શ્લોક ૪૮, પૃ. ૧૦૬ થી (૨) સર^૦ 'દમ'ના લક્ષણ ૧૨ ૧૫૪-૧૩ થી લગભગ 'દૈવીસંપત્તિ'ના લક્ષણોથી એમાં સંયમનું મહત્ત્વ વર્ણવ્યું છે તેમાં આવતો શ્લોક

સયમ, કોઈ વખત તત્વજ્ઞાન કહેવામાં આવી છે, પણ વસ્તુતઃ એ બધું એક જ છે તેમાંથી જે અર્થ કાઢવાનો છે તે પણ સમાન છે : ઉપર શ્લોક ૭૧, ૭૨માં કહેલી જ્ઞાનીની 'શાન્તિ'ની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના એ સાધન છે અહીં દેવી સપત્તિના નામે એની મુ્યક ગાંધણી કરી છે—પ્રાત્ત પ્રથમ 'અભય' અને છેલ્લું 'નિઃશિમાન (નમ્રતા)' મૂકીને કથાયથી કાંતો (કે કાઢવો) આણુન કાંઈ એ મેળની ન શકે, અને મેળવવાને નમ્રતા વિના આચરી ન શકે ૭

સામે આશુરી સપત્તિના—કામ, ક્રોધ અને લેભમાંથી ઉપમ થયેલા પ્રયક દગે, મોખાઓ, આધાઓ જીભી છે કહેવાની પ્રગતિની ધ્રુવજ્યોત્તિઓએ જે, વેગ, ગર્વ, દભ, વાતના, મતાસોલ, દાનસોલ, ભોગબોલુપના, પ્રતિદિની લોલુપતા, દંભ, કૃપાલુતા વ ચિત્તમાં ગૂંચવાડેા જીભો કાંતા ખડા છે બાહ્ય શત્રુઓને નિંદના અને ઝેરાતા મનુષ્યના ચિત્તમાં જ શત્રુઓ જન્મે છે, દુખ દે છે, તથા સ્થૂળ રૂપે પછી નામાં આવે છે પણ તેની પેદાશ તો ચિત્તમાં (પોતાનામાં) થયેલી છે પગ્ન

(નોંધ ૧ નાંક)

ज्ञानारामस्य सुदस्य सर्वभूताविराधिन ।

નારુતિભયમસ્તાહ પરલોક મય કુત ॥ ૧૨-૧૫૪-૩૩

ભગવાન સુદ્ધ અથવા બીજાં અર્થે સેવક ધરાવતો હોય એમ સાગે પણ તણ નથી, સ્વયં નાપો વેદિક અનુગમનુ વિધાન છે પ્રા હોપક્રોસ તેમનાં *The Great Epic of India*, p 8૧ ઉપર આ વિષયને દેખે આપે છે (૩) જુઓ નીચે 'તત્વજ્ઞાન' (અક ૧૪) શ્લોક ૧૪૨ થી ૧૬૧ (૪) જુઓ ગીતા અ ૧૭ અને અ ૧૮માં દાન, યજ્ઞ, તપ, ત્યાગ, ધૃતિ ઇતી વ્યાખ્યાઓ

૭ પ્રેમ અને પ્રેમ આ અર્થમાં ગીતા ૯-૨૨માં ભગવાને 'તેમ માત્ર અનન્ય ભાવે ચિત્તવન કરનારા અને મારામાં જ રત રહેલાના યોગેશ્વરને ભારત દુ ઉગાડુ છું' કહ્યું છે તે સરખાવે જુઓ નીચે શ્લોક ૬૦નું ઉદ્ધાટન

દેવી સંપત્તિના આશ્રયે રહેલા (પરમાત્માના આશરે રહેલા, શ્રીકૃષ્ણના આશરે રહેલા) તેનાથી જ દોરવાતા મનુષ્યના ચિત્તરૂપી ધર્મક્ષેત્રમાં સુહૃદોની પ્રશંસા કળતા અને ખોળતાં સુહૃદો જન્મે છે, સુખ આપે છે તથા પછી રથૂળ રૂપે તેમનો સમાગમ થાય છે. લગવત્ત પોતે તેના સારથિ, નેના, સુહૃદ થઈને તેને આગળ લઈ જાય છે. છેવટે તેને તત્ત્વવસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

૭૬. ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનં નાત્માનમવસાદ્યેત્ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો બન્ધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥^૧

૬-૨૮-૫ (ગીતા. ૬-૫)

૮. સરં પ્રચલિત 'આપ લલા તો જગ લલા'ની સરળ લાવવાહી કહેવન.

૧. (૧) સરં આત્માન્માનમનિવચ્છેન્મનોબુદ્ધીન્દ્રિયૈર્યતૈઃ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો બન્ધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥

૫-૩૪-૬૨; ૬૬ = ચો. વા. ૭-૧૧૧-૧૮ અળ. સરં ઉદ્યોગ. ક્ષેપક ૧૬૧.

મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખીને આત્મા વડે આત્માને શોધવો, કારણ આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે, અને આત્મા જ આત્માનો રિપુ છે.

સૌમ્ય રાજનીતિના આ શ્લોકની સાથે એ અગાઉનો શ્લોક વાંચો 'જે અર્થનો ઉચ્ચર છે—પણ ઇન્દ્રિયોના ઉચ્ચર નથી—અસંયમી છે, તે ઇન્દ્રિયો ઉપરના અને અર્થને લીધે (અર્થ) એ અર્થથી પણ બ્રહ્મ થાય છે.'

(૨) સરં ૧૨-૧૨૮-૧૭, ૧૮; સામાન્ય રાજનીતિના આ શ્લોકોથી આપણિમા સપડાયેલા રાજન્ય પોતાના આત્માને દુઃખી નહિ કરવો, પણ મમે તેવા ઉપાયોથી પણ પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો એમ જણાવ્યું છે.

(૩) સરં ૧-૧૭-૭; આ શ્લોકોમાંની દશાશ્લોકી દુઃખાન્તે રાકુંતલાનું આત્મદાન માગ્યું હતું ।

આત્મા વડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, આત્માની અધોગતિ ન કરવી, કારણ આત્મા જ આત્માનો જાંધુ છે અને આત્મા જ આત્માનો રિપુ છે.

(નોંધ ૧ ચાલુ)

(૪) ૧૩-૬-૨૭ અળઃ દેવ અને પુરુષાર્થની ચર્ચા કરતાં આ વિચાર પુરુષાર્થના સમર્પનમાં મૂક્યો છે. આ અધ્યાયમાં દેવ અને પુરુષાર્થ બંનેના સંપર્કોનથી કાચું સિદ્ધિ થાય છે એમ દર્શાવ્યું છે.

(૫) = ફે. 'સીપર્વ.' લેખક નં. ૧૧.

(૬) સરં ધરમં ૪૨, ૪૩, ૧૦૩, ૧૧૫.

(૭) સરં ધરમં ૧૧૦

(અ) અત્તા હિ અત્તનો નાથો કો હિ નાથો પરો સિયા :

આત્મા જ આત્માનો નાથ છે બીજો કોઈ નાથ હોય ન.

(બ) ગાથા ૩૮૦ અત્તા હિ અત્તનો નાથો, અત્તા હિ અત્તનો ગતિ ।

આ બંને ગાથાઓ ઉપરની 'અર્કથા'માની વાર્તાઓ બહુ સુંદર છે.

(૮) સરં ધરમં ૧૬૫.

(૯) સરં ધરમં ૩૭૯ મહત્તા જોદયત્તનં પરિમાને અત્તમક્તના ।

આત્માથી આત્માની તથાસ કરવી, આત્માથી આત્માની પરીક્ષા કરવી ઇ.

(૧૦) સરં 'વિવેકચૂડામણિ' ૯.

(૧૧) સરં ભૂલ. ઇ. ૪૪-૨૩ ભૂલો શ્લોક ૫૫, ૫૬ પા. રી. ૧૪૪ પૃ. ૧૭૪

(૧૨) સરં હિ. સૂત્ર. ૬-૩૪ થી ૩૬. વધુ માટે જુઓ 'મ. ભા. અને .. સૂત્ર' પૃ. ૪૬, ૪૭ અને ૮૨ થી.

(૧૩) હે આત્મા! તું જ તારો મિત્ર છે. બહારનાં મિત્રોને કયાં શોધી દો છે. 'આચારંગ.' પ્ર. શ્રુતરક-ધ. ૩-૩-૧૦.

(૧૪) સરં જેસે અનુમવ સ્તેના હૂં, પાતા હૂં કિ આદમી અપને નાપ અપને સુખ દુઃસ્વકા કારણ હૈ । 'નિત્ય મનન' પૃ. ૫૫.

‘ધ્યાનયોગ’માં પોતે પોતાની જાતને ઉત્તમ કે અવનત કરી શકે છે એમ કહેતું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું આ અનુભવ વચન દરેક વ્યક્તિમાં ભરેલી અવ્યક્ત અપરિમિત શક્તિનું ભાન કરાવે છે. ગીતાનો ‘શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદ’, પણ એવો આત્મા અને આત્મા વચ્ચેનો જ સંવાદ છે. ધર્મક્ષેત્ર અને કુરુક્ષેત્ર એવા સરીરમાં રહેલા ઈશ્વર અને જીવ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન, સત્વગુણથી સ્વચ્છ વૃત્તિ અને રજસ તમસથી મોહિત વૃત્તિઓનો, આણીના પખ્તે થયેલો અદ્ભુત મનોહર મનોમય સંવાદ છે. વસ્તુતઃ મં ૦ ભા ૦માં અન્યત્ર થયેલા ‘કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ’માં જે સ્થળે આની રૂપકાત્મક ભાષાનો વિનિયોગ થયેલો છે. આશ્વમેધિક-પર્વાન્તર્ગત ‘અનુગીનાપર્વ’માં ‘બ્રહ્મણુગીતા’ના અંતમાં ‘આત્મયુ-બ્રહ્મણીસંવાદ’ અંગે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે ‘મારા મનને બ્રહ્મણુ ભણ્યુ અને મારી બુદ્ધિને બ્રહ્મણી ભણ્યુ.’^૨ એ જ પર્વમાં આગળ ચાલતાં ‘શુરુશિખ્યસંવાદ’ના અંતે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે ‘હે મહાબાહુ

(નોંધ ૧ ચાહો)

(૧૫) સરં આદર્શાંકો અગ્નેઃ ધોત્રા દેનેકી શક્તિઃ કુતે
વહ દૂસરોંકો ધોત્રા દેનેકી શક્તિમે વહુત અધિક હૈ । ઝિ
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વરેક સમક્ષદાર આદર્શા હૈ । ‘નિત્ય મનન’

(૧૬) વિવેકા એસા ગુરુ । ચિતા એસા શિશ્ય ચતુરુ ।

જીવા એમા મિત્ર હદારુ । મુવનયી સિદ્ધેમા ।

સમર્પ રવામી રામદાસનું વચન. ‘ધર્મમંથન’ ૨૬, પ. ૧૩૬, ‘સાચો જુ એ લેખમાં માંધીલ્લે ઉદ્ધૃત થ્યું છે.

(૧૭) જુએ ‘ભક્તિ’ (પ્રકૃ ૬) શ્લોક. ૮૮, ૮૯.

૨. મનો મે પ્રાગ્નં વિદિ બુદ્ધિ મે વિદિ વાચનીમ્ ॥

આત્મા વડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, આત્માની અધોગતિ ન કરવી, કાગણુ આત્મા જ આત્માનો બધુ છે, અને આત્મા જ આત્માનો રિપુ છે

(નોંધ ૧ ચાલુ)

(૪) ૧૩-૬-૨૭ અબ દેવ અને પુરુષાર્થની ચર્ચા કરતા આ વિચાર પુરુષાર્થના સમર્થનમાં મૂક્યો છે આ અધ્યાયમાં દેવ અને પુરુષાર્થ બન્નેના સંબંધો નથી કાવંસિદ્ધિ થાય છે એમ દર્શાવેલું છે

(૫) = શ્રે. 'સૌપર્ણ' ક્ષેપક નં. ૧૧.

(૬) સરં ધરમં ૪૨, ૪૩, ૧૦૩, ૧૧૫

(૭) સરં ધરમં ૧૬૦

(ભ) અત્તા હિ અત્તનો નાથો કો હિ નાથો પરો સિયા ।

આત્મા જ આત્માનો નાથ છે બીજો કોણ નાથ હોય વ

(ઘ) ગાથા ૩૮૦ અત્તા હિ અત્તનો નાથો, અત્તા હિ અત્તનો ગતિ ।

આ બન્ને ગાથાઓ ઉપરની 'અર્ધગા' માની વાર્તાઓ બહુ સુંદર છે

(૮) સરં ધરમં ૧૧૫

(૯) સરં ધરમં ૩૭૮ અત્તના ચેદવત્તાન પરિમાયે અત્તમત્તના ।

આત્માથી આત્માની તપાસ કરેલી આત્માથી આત્માની પરીક્ષા કરેલી ઇ

(૧૦) સરં 'ચિવેકચૂડામણિ' ૯

(૧૧) સરં બૃહ હ ૪૪ ૨૩ બૃહો મ્લેક ૫૫, ૫૬ પા હી ૧૪૪ પ ૧૦૪

(૧૨) સરં ઉ સૂત્ર ૬-૩૪ થી ૩૬ વડુ માટે જુઓ 'મ ભા અને મ સૂત્ર' પ ૪૬, ૪૭ અને ૮૨ થી

(૧૩) હે આત્મા! તુ જ તારો મિત્ર છે બહારના મિત્રોને કયા શોધી રહ્યો છે 'આચારાંગ' મ શ્લોકનં ૩-૩-૧૦

(૧૪) સરં જૈસે અનુભવ લેતા હું, પાતા હું કિ આદની અપન આપ અપન મુગ દુ સ્વકા વારણ દે । 'નિન્ય મનન', પ ૫૫

‘ધ્યાનયોગ’માં પોતે પોતાની જાનને ઉત્તમ કે અવનમ કરી શકે છે એમ કહેવું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું આ અનુભવ વચન દેગ્ર વ્યક્તિમાં ભગેની અવ્યક્ત અપરિમિત શક્તિનું ભાન કરાવે છે. ગીતાનો ‘શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદ’, પણ એવો આત્મા અને આત્મા વચ્ચેનો જ સંવાદ છે. ધર્મક્ષેત્ર અને કુરુક્ષેત્ર એવા શરીરમાં જેવા ઈશ્વર અને શુભ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન, સત્વગુણથી સ્વચ્છ વૃત્તિ અને સ્વસ્થ તમસથી મોહિત વૃત્તિઓનો, અણીના વખતે થયેલો અદ્ભુત મનોહર મનોમય સંવાદ છે. વસ્તુતઃ મં ૭ ભાગમાં અન્યન થયેલા ‘કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ’માં બે સ્થળે આની રૂપરાત્નક ભાષાનો વિનિયોગ થયેલો છે. આશ્વમેધિક-પર્વાન્નર્ગત ‘અનુગીતાપર્વ’માં ‘બ્રાહ્મયુગીતા’ના અંતમાં ‘બ્રાહ્મયુગીતાર્જુનસંવાદ’ અંગે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે ‘માન મનને બ્રાહ્મયુગીત અને મારી બુદ્ધિને બ્રાહ્મણી નામુ.’” એ જ પર્વમાં આગળ આવતા ‘શુરુશિષ્યસંવાદ’ના અંતે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે ‘હે મહામારુ ! ૭

(નોંધ ૧ ચાલુ)

(૧૫) મન્ ૦ આદનીત્વો અપનેસો ધોરા ઢેનેકી શક્તિ હતની હૈં કિ વહ દૂસરોંકો ધોરા ઢેનેકી શક્તિસે વહુત અધિક હૈં । અસ વાતકા પ્રયક્ષ પ્રમાણ હરેક સમસદાર આદમી હૈં । ‘નિત્ય મનન’, પૃ ૬૦.

(૧૬) જિંવેરા એસા ગુઢ । ચિત્ત એસા શિવ્ય ચતુઢ ।

જીવા એમા મિત્ર ઉદાર । મુવનસી સિદ્ધેના ।

સમર્થ સ્વામી સમદાસનુ વચન ‘ધર્મમથન’ ૨૬, પૃ ૧૩૬, ‘સાચા શુરુ’ એ લેખમાં નાધીએ ઉદત મ્યું છે

(૧૭) જુઓ ‘ભક્તિ’ (૧૨૦૬) પૃષ્ઠ ૮૮, ૮૯

૨. મનો મે વ્રાણ્ય વિદિ બુદ્ધિ મે વિદિ વ્રાણ્યમ્ ॥

શુરુ છું, અને શિષ્ય માડું મન છે એમ સમજ. તારા ઉપરની પ્રીતિને લીધે જ મેં આ ગુણ વાત તને કહી છે. '૩

ભગવાને સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે તેમ, પોતે પોતાનો મિત્ર અને શત્રુ અને છે તેના દાખલાઓ મહાભારતમાં આપેલા છે. (૧) કપટધૂતમાં દુર્યોધન વતી શકુનિ દાવ પછી દાવ છતવા માંડ્યો ત્યારે આવી રહેલા દારુણ ભયને નીહાળીને પંડિત વિદુરે સ્પષ્ટ, કડક, અને હિતકારી વચનોથી ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન અને આખી કૌરવસલાને ધૂનના પરિણામથી એનવી. ત્યારે અત્યંત ચીડાયેલા દુર્યોધને વિદુરને છુટકારી કાઢતાં કહ્યું કે, 'ગર્ભમાં સૂતેલા પુરુષને જે આરા આપે છે તે જ એક શાસનકર્તા છે, ખીન્ને કોઈ નહિ. એની આગથી જેમ જળ નીચાણમાં વહી જાય છે એમ હું પણ એની પ્રેરણા પ્રમાણે કામ કરું છું.' ૪ દુર્યોધનનો શાસનકર્તા 'કામ'—મન્યુ છે એ સ્પષ્ટ છે. (૨) શ્રીથી વિહિન થયેલો, સ્થાનભ્રષ્ટ અને પાશોથી બંધાયેલો હોવા છતાં નમુચિ સાગરની જેમ અમુખ રહ્યો. ૫ તે ભેદને શતકૃત્ત એ એવું કામગ્ય પૂછતાં એણે જે થવાનું હોય છે તે કાવ છે એવા ભાવનું જણાવતાં દુર્યોધન બોલ્યો હતો તે વચન કહી સંભળાતી જણાવ્યું, કે 'હું તો એ શાસ્તા—પરમેશ્વરની આરા પ્રમાણે વર્તું છું તેથી દુઃખી થતો નથી, વગેરે.' ૬ નમુચિની જીદ્દિ સામાન્ય ગ્ધનવાળા ખયુ વધુ શ્રદ્ધાવાળા સાધકની છે. નમુચિને એનો ખ્યાલ છે. તેથી એ કહે છે, 'બંધ અને મોક્ષમાં શું શ્રેય છે એ હું જાણુ છું, પણ તે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. યગ્ય ધર્મ'

૩. અહં શુદ્ધમદાવાહો મનઃ સિધ્યં ચ વિદિ મે ।

ત્વપ્રીત્યા ગુણમેતય ચચિતં મે ધનંજય ॥ ૧૪-૫૦-૪૫.

૪. ૨-૫૩-૮.

૫. શાંતિ. અ. ૨૧૯; સર° ઉપર મ્લેક ૭૨ના હિદ્ધાટનમાં કથા,

૫. ૨૪૧ થી

૧. ૧૨-૨૧૯-૮.

આશાથી હું કર્મો કરું છું અને (શાસ્ત્ર) આજ્ઞા કરે છે એ પ્રમાણે હું વર્તું છું.'^૭ (૩) આશ્વમેધિકપર્વાતર્ગત 'બ્રાહ્મણગીતા'માં— 'સર્વના હૃદયમાં રહેલો એક જ શાસ્ત્ર છે ખીજે દ્વર્ધ શાસ્ત્ર નથી તે મને જે પ્રમાણે યોજે છે તેમ હું વર્તું છું. આ શાસ્ત્રા પુરુષ હૃદયમાં રહીને જ મારું શાસન કરે છે જેમ નીચાણવાળા પ્રદેશમાં જળ આપોઆપ વહી જાય છે એમ હું તેની આજ્ઞાથી કામ કરું છું.'^૮ વગેરે કહેના આ જાતની પાંચ ગાથાઓ બ્રાહ્મણ ઉચ્ચારે છે. એમાં સર્વના હૃદયમાં રહેલો તે એક જ ગુરુ, ખન્ધુ, ઓતા અને દેષ્ટા—દેષ કન્ના છે, એમ જણાવીને એ અંગે નીચેનું દષ્ટાત આપ્યું છે— 'એક સમયે દેવો ઋષિઓ, નાગો અને અસુરો પ્રજાપતિની પાસે ગે' હતા. તેમણે પ્રજાપતિને 'અમને કલ્યાણ થાય તેવું કહે' એમ વિનંતી કરી. ત્યારે બ્રહ્માએ ઓમિયેશ્વર વ્રજ્ઞ કહ્યું. આ સાલજી દરેક પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે અર્થ મહણ કર્યો પ્રજાપતિના હોય તો ચલન વલન જોઈને દોડી ગયેલા તેઓ પેટી નાગોએ દશ કન્વાનો ભાવ, અસુરોએ (ધર્મનો) દહ કરવાનો ભાવ, દેવોએ દાન કન્વાનો ભાવ અને મહર્ષિઓએ દમ-સંયમ-ભાવ મહણ કર્યો. આ રીતે એક જ શાસ્ત્રાને મેળનીને સર્પો, અસુરો, દેવો અને ઋષિઓએ જુદા જુદા ભાવો મહણ

૭. ૧૨-૨૧-૬

૮ (૧) આશ્વ મ ૨૬

(૨) एक शान्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्त्रा

यथा नियुक्तोऽस्मि तथा चरामि ।

द्वयेन तिष्ठन्पुरुष शास्ति शास्त्रा

तेनैव युक्त प्रवणादिवोदकम् ॥

૧૪-૨૬-૧=૬ ૨-૧૭ ૮, ૧૨ ૨૧૬ ૮

જુઓ હપર પૃ. ૨૪૭

કર્તા માટે હું કહું છું કે પોતે જ પોતાનો શુરુ છે કાળથી કે જે કંઈ કહેવામા આવે છે તેને તે (પોતે) સાલત્રે છે, અર્થને પ્રહણ કરે છે, તથા (ચિત્તમા જ) ફરી ફરી પુછવાથી જે સાલખ્યું હોય અને પ્રહણ કર્યું હોય તે યથાતથ કહે છે એની અનુનતિ મળે ત્યારે જ કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી શુરુ, બોધા, ઓના અને દ્રેષ્ટા સર્વના અતમા જ રહેલો છે. ૧૮

૭૭ " સર્વભૂતસ્થમાત્માન સર્વભૂતાનિ ષાત્મનિ ।

इक्षते योगयुक्तामा सर्वत्र समदर्शन ॥'

૬-૨૮-૨૯ (ગીતા ૬-૨૯)

અર્થે સમદ્રષ્ટિ રાખનારો યોગી પોતાને ભૂતમાત્રમા અને ભૂતમાત્રને પોતાનામા જુએ છે.

૯. (૧) જૂલું ઉ મા જ મ, બ્રાહ્મણ ૨, મા પ્રજાપતિના ત્રણ દિકરા- દેવા, મનુષ્યો અને અસુરોએ 'દ, દ, દ' રાખેથી અનુક્રમે દમ, દાન અને દયા પ્રહણ કર્યા એ કથા સાંધેનું વસ્તુસામ્ય સરખાવો મંબાંકારે પોતાના કથમિતબ્યનુ યોગ્ય વાહન બનાવવા મ્હામા જરૂરી ફેરફાર અને વિસ્તાર કર્યો છે

(૨) લેટિનમા 'D D D' અર્થાત્ જુ 'દ' અનુક્રમે Dāt, Dicat, Dedicat અર્થાત્ દાતા, વાપ્ત, અને આત્મસંમર્પ્ત અર્થમા પ્રયોજાય છે (મંબાં સમીક્ષિત વાચના, આશ્વ બાગ ૨, ફેસિક્યુલ ૩૨૭, પૃ ૪૧૫ ઉપર મ ૨૬ની નોંધ જુઓ)

૧. (૧) = ફે યો વા ૧-૫૩-૪૭, અબ = ફે ૧૨-૩૧૩-૨૦ અબ, યો વા ૧-૫૩-૬૦ અબ, મનુ ૧૨-૮૧ અબ, ટેવન્ય ઉ ૧૨

(૨) સર^૦ જેમા અ = ૧૪-૪૬-૪૭ ક, ૪૭-૬૬ આશ્વ પરિશિષ્ટ ૧-૩ લીલી ૩ ક, યો વા ૧-૫૩-૪૪ અ, સર^૦ ઈશ ૬ ક

(૩) જુઓ ૧૨-૨૩૧-૨૧, ૨૩૧-૨૬, ૨૫૪-૩૨, ૨૬૧-૨૧, ૧૩-૧૧૪-૭, જુઓ 'અલિસા' (પ્રક૦ ૪) પ્લોઝ ૫૦, ૫૧ નોંધ ૮ પ ૧૨૫, 'બ્રહ્મસૂત્રબાષ્ય' ૪-૨-૧૪

અનાસક્ત રહીને કર્મ કરતા, સાત્ત્વિકતાની સીમાએ પહોંચ્યા પછી બધે એક ચૈતન્યને—આત્મતત્ત્વને સતત જોતો પુરુષ સહજ સમદર્શન કરનારો થાય છે

‘જે નિગંતઃ પોતામાં જ સર્વ જૂતોને અને પોતાને સર્વ જૂતોમાં

(નોંધ ૧ ચાલુ)

(૪) સર° ડ=ફે. ૬-૨૭-૧૮ (ગીતા. ૫-૧૮), ૨૩૧-૧૯ ડ; જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૫, ૫૬ નોંધ ૧૨૮ પૃ. ૧૬૮ થી (૨) નોંધ ૧૩૨ પૃ. ૧૭૦; ૧૨-૨૩૨-૩૦ બ; ૧૪-૫૦-૩૮ ડ.

(૫) સર° મનુ. ૧૨-૧૨૫.

(૬) સર° ઈશ. ૧૬ બૃહ. ઉ. ૫-૧૫-૧; ઉપર શ્લોક ૫૫, ૫૬ની નોંધ ૧૩૩, પૃ. ૧૭૩ જુઓ.

(૭) સર° બૃહ. ઉ. ૨-૪-૧૪;=ફે. બૃહ. ઉ. ૪-૫-૧૫. જેની દૃષ્ટિએ બધું આત્મારૂપ છે તે કોને મુખે? અને શાનાથી મુખે? કોને જુએ અને શાનાથી જુએ? કોને સાબળે અને શાનાથી સાબળે? કોની સાથે બોલે અને શાનાથી બોલે? કોની સાથે મંત્રણા કરે અને શાનાથી કરે? કોને જાણે અને શાનાથી જાણે?

(૮) (અ) સર્વેષુ બ્રહ્માદિસ્થાવરાન્તેષુ વિષમેષુ

સર્વભૂતેષુ સમ નિર્વિશેષ .

બ્રહ્માત્મકત્વવિષય દર્શનં જ્ઞાન

યસ્ય સ સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥

(ગીતા શા. ભા. પૃ. ૪૦૧)

બ્રહ્માદિ સ્થાવરાત જૂતો જેઓ વિષમ છે તેમાં સમ અર્થાત નિર્વિશેષ વિકાર રહિત બ્રહ્મ અને આત્માના એકચરૂપ દર્શન એટલે જ્ઞાન જેનું છે તે સર્વત્ર સમદર્શન—બધે સમદૃષ્ટિ રાખનારો છે. (વ) બધે ‘સમ’ અર્થાત્ નારાયણને જુએ તે સમદર્શી (૧૨-૨૩૧-૧૯ ઉપર ટીકાકાર વાદિરાજનીય) જુઓ ઉપર શ્લોક ૫૫, ૫૬ નોંધ ૧૩૨, પૃ. ૧૭૦ થી

ગાલા બુએ છે ત પછી (આપા સમ્યક્દર્શનને માત્રે કથાર્થા કે
 'મર્ધિયા') કેટાળતો નથી^૨ અને 'જેની દષ્ટિએ સર્વ ભૂતો પોતાશ્વ
 બન્યા છે, એનું નિરતર એશ્વ જોના । નિગાની પુરુષને મોહ કેવો
 અને રોા કેવો ?' એમ કહેના 'ઈશોપનિષદ'ના મનો અને ગીતાન
 ઉપનુચયન એશ્વીજના પૂરક છે 'ઈશોપનિષદ'ના મનો અનુના
 આપા નાની પુરુષાટાળતો નથી અર્થાત્ સર્વન પ્રેમલાવ । ખનાનો
 પરાંને ભક્ત (મ ન ૬), અને નિરતર એશ્વ જોના છે—કોઈ કોઈ
 વખતનું એકત્યાનુભૂતિદર્શન નહિ પણ અનુદર્શન, સતતદર્શન—એથી
 નિરોામોહ, પરાંને જાની (મ ન ૭), એમ વ્યાપકમા વ્યાપક અર્થમા
 ભખનાની એમે સમર્થો

વ્યાપકમા વ્યાપક વ્યાખ્યા પ્રમાણેનું સમર્થસિત્વ હ હાતમ જગતમા
 સામાન્ય વ્યવહારમા આગીધૂટીઓના વખતમા કેની રીતે વ્યત યનુ
 ભૂત ? મહાભાગતમા સમર્થન સ્થગે સ્થગે નિરૂપાયેલ છે પણ અહી
 એ માટે મંભાના કાર્તા અને મંભાના પારોના જનન—જને રીતે,
 સાહિત્યમા અને ભૌતિક—૨૫૨ દૈપાયન વેદવ્યાસના કેટલાક શ્વન
 પ્રસંગો જોઈએ (૧) પાડવો ઘૂતમા હારી વનમા ગયા વનમા પણ
 તમને હરાત કે ના અને બને તો મારી નાખવાના વિચારથી દુર્યોધન
 વગેરે જીપડયા પણ નહિ વ્યાસને ખબર પડના, તેમને જતા અટકાવીને,
 મુતગાદને બધા પુનો પ્રત્યે સમર્થ રાખવા સમજાવીને તેમણે સુરભિનું
 આખ્યાન મ્હુ^૪ 'એક વખત ત્રાયોની માના સુરસિ સ્વર્ગમા જઈને

૨ યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ આમંયવાનુષંગયતિ ।

મગ્નૂતયુ ચાત્માનમ્ સતો ન વિગુણસત ॥ ઈશ ૬

૩ યસ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાનિ આમૈવામૃદ્ વિજાનત ।

તાન કો મોહઃ ક શોકઃ એકત્વમનુપસ્યત ॥ ઈશ ૭

૪ અ ૧૫૩ અ ૧૦

રડવા લાગી, એટલે કૃપાન્વિત થઈને ઇન્દ્રે ગડનાનું મગધ પૂછ્યું. સુરસિએ ઉત્તર આપ્યો, ‘આ ગૌર જેડૂતને બુઝો ! માન દુર્બલ પુનને હળમા જોતરીને વાન્વાગ પરાણો ઘોચે છે માગ એ પુનને (બળદને) થાંડેલો અને બહુ માર ખાતો જોઈને મને ઉઠેગ થાય છે હળને જોતરેના જે પુનોમા એક મજબૂત છે અને બીજે દશ, અ પ બળનાળો અને નમો જે ચાઈ ગયેલો છે એન્ડે તેના દુ ખથી ૯ જે દુ ખી થઈને કકળુ છુ ’ ઇન્દ્રે બોલ્યો ‘પણ તારે એના હળ પુનો છે, તો એમા આ એકની જ દેમ દયા આવે છે ?’ સુરસિ બોલી ‘હજારે પુનો મારે મન તો સરખા છે પણ આ પુન દીન છે એન્ડે તેના ઉપર મારી વિગેષ દયા છે ’ આ માલગી ઇન્દ્રે ખૂબ વગસાવ વરસાવ્યો એટલે હળ ચલાવી નદિ શકનાથી ખેડૂતે બળદને છૂટો કર્યો ’

આ આખ્યાન પૂડુ મગીને વ્યાખ્યા કહ્યું કે ‘તમારે પણ જે દીન દોય તેના ઉપર અધિક કૃપા ગમ્મની જોઈએ મારે જેવો પાડુ પુન છે, તેના તુ અને વિદુર પણ છે તારે ૧૦૧ પુનો છે, પાડુને પામ, તેય દીન અને દુ ખી એટલે તેઓ કેમ સાગી ગીતે છવે અને આગળ વધે એમ મારા મનમા થયા કરે છે એ ઉપગત જો કોંગ્વે છવના ગહે એમ તમે ઇચ્છતા દો તોપણ તમારા પુન દુર્ગેશિને પાડવો સાથે સુલેહ કરી જોઈએ ’

સર્વન સતો દીનદુ ખિયા પ્રયે પક્ષપાતી ગદ છે એનું ગદસ્ત સાદી રીતે ‘સુરસિઆખ્યાન’મા જણાવ્યું છે એન્ડે કે દલિતો પ્રયે પક્ષપાત એ વિવેકપૂત સમદષ્ટિ છે એની સાથે એ નિયમ પણ જણાવ્યો છે કે જો માતબર દીનોને દાન આજીવન કરે તો તેનું પરિણામ છેવટે માતબરના વિનાશમા આવવાનું

(૨) આસનો સમભાવ પુનો પ્રયે છે અને પુનોના ઉચ્છેદક પ્રત્યેય

છે. નિશાયુદ્ધમા પાંડવમેન્દ્ર, તથા પાંડવપુત્રોનો વિનાશ કરી અશ્વત્થામા-
એ વ્યાસાશ્રમમાં આશ્રય લીધો.^૫ ત્યાં લીમ અર્જુને તેનો પીછો
પકડીને હગવ્યો. સંયમી, શિવસંકટપી અર્જુને^૬ ઋષિઓના કહેવાથી
પોતાના અગ્નિસ્થનો ઉપમંદાર કર્યો. પણ પાપી અશ્વત્થામાથી તે ન
બચ્યું. એટલે ઉત્તરના ગર્ભ ઉપર અહ્યાશ્રથી મન્ત્રથી છપિકા—દર્ભની
સગી મૂકી. એના આ પાપકૃત્યના બદલામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને
૩૦૦૦ વર્ષ સુધી દુઃખી હાલનમા જગત ઉપર ભટકવાનો શાપ આપ્યો,
અને અર્જુને તેના માથાનો અમૂલ્ય મણિ લીધો. એ પછી તદ્દન
દુઃખી થઈ ગયેલા અશ્વત્થામાએ વ્યાસની જોડે રહેવાનું નહીં કહ્યું.
વ્યાસે તેનો તિરસ્કાર ન કર્યો.^૭

૫. સૌમિદ. મ. ૧૧ થી ૧૬.

૬. ‘આ અશ્વ પાંડવોનો વિનાશ કરનારું થાઓ’ (૧૦-૧૩-૧૮) એવો
હાડુલ સં કપ કરીને અશ્વત્થામાએ અહ્યાશ્ર મૂક્યું. ત્યારે ન છટકે, ખીલે કોઈ
રસ્તો ખાકી ન રહ્યો ત્યારે અર્જુને ‘પડેલા આશ્વાર્ષપુત્ર અશ્વત્થામાનું’, પછી
મારું અને મારા સર્વે બાઈઓનું કલ્યાણ થાઓ,’ (૧૦-૧૪-૫) એવો
સંકલ્પ કરી શિવધ્યાન કરી અટા મૂક્યું.

અહીં એ જણાવવું પ્રસ્તુત છે કે અશ્વત્થામા અને અર્જુને જે અહ્યાશ્રો
મૂક્યાનું વર્ણન ‘સૌમિકપર્વ’માં છે, તે ત્યાનું વર્ણન જોના હારનયુદ્ધ
હરમિયાન ઉપયોગમા લેનાયેલા અહ્યાશ્રો કરતાં સુગી જાતનાં, વિરોધ બધ કર
અને મનુષ્યો ઉપર પ્રયોગ માટે પ્રતિબંધિત હતા. દ્રોણે અશ્વત્થામાને આ
અહ્યાશ્ર શીખવતાં એ માટે ખાસ સૂચના આપી હતી. (૧૦-૧૨-૮)

૭. આદિ. ૧-૧૫૬ મમાંહે વ્યાસ અને કૃષ્ણ, તથા અશ્વત્થામાએ
પરસ્પર શાપ આપેલા દ્વેષાળ કેશવો દ્રોણપુત્ર પરસ્પરેનામિરાપે શરાપ । અને
આદિ. ૨-૧૮૭માં અશ્વત્થામા અને વ્યાસપ્રદિએ પરસ્પરને શાપ આપ્યા હતા,
એવા ઉલ્લેખ છે. એટલે એમ સમજાય છે કે વ્યાસે અશ્વત્થામાને તેના કૃત્ય
માટે સખત કપડો આપ્યો હશે અને ક્રોધી અશ્વત્થામાએ એનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો
હશે છતાંય અશ્વત્થામાનું આશ્રયસ્થાન તો સમદર્શી વ્યાસ જ હતા.

(૩) વ્યાવહારિક સમદષ્ટિ પછી સર્વોચ્ચ સમદષ્ટિમા વ્યાસ યોગી ઉત્તર્યા તે ખતાવતી કથા અત્યંત લાઘવથી, સર્વોત્તમ સમદષ્ટિની દુષ્કર્તા અને (અતિશય અલ્પ) દોષનો પણ સ્વીકાર કરીને સમીક્ષા કરવાની વિવેકી દષ્ટિનો પરિચય આપવા સાથે વ્યાસના લોકસત્રાહી સમદર્શનનું દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે

પુનઃ શુકદેવને યોગ અને સામ્યનો પૂરો અભ્યાસ કરાવીને મિથિનાના જનક પાસે વ્યાસે પ્રમાણુ લેવા મોકલ્યા ૮ પ્રમાણુ લઈ દુનકૃત્ય થઈ પાછા આવેલા શુકદેવને વ્યાસે દિમાલન ઉપર ખીજા ચાર શિષ્યોની સાથે સંપૂર્ણ વેદાધ્યયન કરાવ્યું, પછી વેદપારગત શિષ્યો પૃથ્વી ઉપર ગયા, અને શુકદેવને દિમાલયમા વેદાધ્યયન કરવાની આજ્ઞા આપી વેદવ્યાસ વ્યોમગંગા તરફ ગયા દરમિયાન નાન્દ સપિંચે શુકદેવને કલ્યાણકારી માર્ગ વિષે તત્ત્વોપદેશ કર્યો ૯ પછી નારદની આજ્ઞા લઈને, ત્રણે લોકમા એકાત્મભાવ નિશ્ચિત કરીને, અવ્યય, અકુતોત્સય અને એકમત મનવાળા શુકદેવ પરમસિદ્ધિ માટે યોગનો આશ્રય કરીને વાયુરૂપે અતરીક્ષમા ઊભા એ શુકદેવને જોઈને ગસ્તામા (કીડા કરતી) પચચૂડા આદિ અપ્સરાઓ વિસ્મિત થઈ પછી મનય પર્વત આગળ જતા ઉર્જશી, પૂર્વગિતિ વગેરે અપ્સરાઓ વિસ્મિત થઈને ‘અહો આ વિપ્રની હુદ્ધિની સમતા કેવી છે! આટની નાની ઉંમરમા જ એ ચંદ્રની જેમ આકાશમા ફરે છે! ખરેખર પિતાની શુશ્રૂષા કરીને (જ્ઞાન મેળવી) એણે આની સર્વોત્તમ સિદ્ધિ મેળવી છે આ પિતૃલકતા છે, દૃઢ તપસ્વી છે, પિતાને ઘણો જ વાહલો છે, પિતાને આના વિના

૮ જુઓ શ્લોક ૫૫, ૫૬ના ઉદ્દાહરણમા નામ ૧૮૩ પૃ ૧૮૮, શાંતિ અ ૩૦૬ થી ૩૨૦

૯ નારદનો ઉપદેશ, મળ્યાંમા અનેક ઠેકાણે કરાયેલા ઉત્તમ તત્ત્વોપદેશનું ફરી એક વખત રીવિઝન — પુનર્દર્શન છે.

કશા ઉપર મન નથી (આમકિં નથી) તોપણ આને શા માટે જવા દીધો હતો ?' એ પ્રમાણે વાતો કરના લાગી શુકદેવે આ વાત સાંભળતા સર્વ દેવોને વિનંતી કરી કે મારા આમકિંને લીધે 'હે શુક' એમ હાકો મારીને આવતા મારા પિતાને તમે જવાળા આપજો એની રીતે આગળ વધના શુકદેવના માર્ગમા મહાકિંની (આકાશમગા)મા અપસરાઓ આનંદપૂર્વક કીડાઓ કરતી હતી પણ, શુકદેવને શન્ય જેવા અને નિગહાર જોઈને તેઓ વિચાર્યા બહાર નીકળી હતી એન આ પ્રકારના બોધિને, આઠ પ્રકારના તમોગુણને, પાંચ પ્રકારના જ્ઞેગુણને, અને છેવટે સત્યનો પણ ત્યાગ કરીને તે જો નિર્વ્ય, નિર્ગુણ, ત્રિહ-હિત,

૧૦. પ્રાપ્તિઠન શુક. સિદ્ધિ દિત્વા લલ્લાચતુર્થિધાન ॥

૧૨-૩૨૦-૧૬૬

તમો લઘુવિધ દિત્વા તદ્દાં વચ્ચત્રિધ રત્ન ।

તત્ત રાત્વ જદ્દાં ધીમાસ્તદ્દમૂતમિરામવત્ ॥ ૧૦-૩૨૦-૨

(અ) ચાર પ્રકારના લોક = જરાયુજ, અડજ, રહેજ અને હૃદયિજ એ ચાર ભાવની સુધિ (અર્જુનમિત્ર), 'લોક'ના બદલે 'યોગ' થાકે તેમ હોય ત્યાં, અનુક્રમે મન, અહંકાર, બુદ્ધિ અને મહત્ત્વન જતીને પરમાત્મામા ધારણા (વિદ્યાસાગર)

(બ) આઠ પ્રકારનો તમોગુણ = પ્રકૃતિ, મહત્, અહંકાર અને પચ્ચૂત દે આઠમા (જવનો) અહંકાર (અર્જુનમિત્ર), અવ્યક્ત, મહત્, અહંકાર અને પચ્ચૂતમાત્રા જે અધ્યાત્મ છે તેમા સ્વાત્મબુદ્ધિ અથવા આઠ પ્રકારના જીવવર્તો (સિદ્ધિઓ ?) (પરમાનંદ), આઠ પ્રકારની પુરીઓ (નીલકંઠ) આઠ પુરીઓ આ પ્રમાણે મહેવાય છે પચ્ચૂત, હિન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, વાસના, કર્મ, (પાપ) વાયુઓ, અને અવિદ્યા અણ્ણિમાદી અણ્ણસિદ્ધિના સ્વરૂપો (વિદ્યાસાગર) જુઓ ઉપર (પરમાનંદ)ની ટીકા

(ક) પાંચ પ્રકારનો રજેગુણ - રાજ વગેરે પાંચ વિધોનો રાજ (અર્જુન મિત્ર, નીલકંઠ) 'પચ્ચવિધ'ના બદલે 'નવવિધ' થાક હોય ત્યાં લોભ,

પ્રત્યક્ષમાં નિર્ધૂમ અગ્નિની પેઠે અળદળતા શુકદેવે પ્રવેશ કર્યો. ૧૧

શુકદેવના ઉપરામ પામવાના સમાચાર મળતા જ^{૧૨} મહાયોગી વ્યાસ દોડતા આવ્યા. યોગમતિનો આશ્રય કરીને નિમિષમાત્રમાં શુકદેવ જે માર્ગે ગયા હતા તે માર્ગે આવી પહોંચ્યા અને શુકદેવને ' હે શુક ! હે શુક ! ' કહીને બોલાવ્યા. એટલે સર્વવ્યાપી, સર્વના આત્મા અને સર્વસ્વરૂપ થયેલા ધર્માત્મા શુકદેવે તેનો પડઘો પાડ્યો. ૧૩

(નોંધ ૧૦ ચાલુ)

નિર્દયતા, સુખદુઃખનું સેવન, કટોરતા, કામ, ક્રોધ, દર્પ, દ્વેષ, અતિવાદ (નિંદા) એ નવ (નીલકંઠ): દુઃખ, ચેષ્ટા, કામ, ક્રોધ, દર્પ (વિદ્યાસાગર).

(૬) સંતપ્ત = પ્રહિસંતપ્ત. (નીલકંઠ). (જુઓ નીચે શ્લોક ૮૧ જેન ત્વજસિ ત ત્વજ । નારદના ઉપદેશના અનુસંધાનમાં.)

૧૧. તત્તત્સરિમન્યદે નિન્યે નિર્ગુણે લિઙ્ગવર્જિતે ।

પ્રત્યક્ષિ પ્રત્યક્ષિષ્ટસ વિધૂમોઽમિરિવ જ્વલન્ ॥ ૧૨-૩૨૦-૩.

૧૨. એક મહાસંતપ્ત ન્યાદે ઉપરામ પામે ત્યારે બે જાતના પ્રત્યાષાતો જગતમાં પડે છે, તેનું કાબરસથી પૂર્ણ વર્ણન મહાભારતમાં છે. તેનો સાર: (૧) રજસુ, તમમ્થી મગ્ન જગતના અભાગ્ય સૂચક ઉત્પાતો થવા લાગ્યા; વૃક્ષોની શાખાઓ ભાંગવા લાગી, પર્વત શિખરો પડી પડવા માડ્યા. ભયંકર કડાકાઓથી જાણે હિમાલય ચિરાઈ જતો હોય એવું જણાવા લાગ્યું, સહસ્રાશુ સૂર્ય નિસ્તેજ થયો, અગ્નિ ધૂંધવાવા લાગ્યો, પાણીના ધરા, નદીઓ અને સાગરો ખળખળી ઊઠ્યા ૧૨-૩૨૦-૪ થી ૬. (૨) અને સાત્ત્વિકતાની અભિ-વૃદ્ધિથી સૌભાગ્યસૂચક શકુનો થવા લાગ્યા. ઇન્દ્રે સુગંધી અને રસવાળો વરસાદ વરસાવવા માડ્યો, પવિત્ર અને દિવ્ય સુગંધવાળો વાયુ વાવા લાગ્યો, હિમાલય અને મેરુના બે શિખરો ન્યા મળે છે તે શિખરોએ રસ્તો કરી આપી માન આપ્યું; દેવો, ગંધર્વો, ઋષિઓ, યક્ષો, રાક્ષસો અને વિદ્યાધરના ગણોએ તેમનું ' સાધુ સાધુ ' શબ્દોથી સ્વાગત કર્યું' ૧. ૧૨-૩૨૦-૭ થી ૧૫.

૧૩. શુકઃ સર્વગતો ભૂત્વા સર્વાત્મા સર્વનોમુખઃ ।

૧૨-૩૨૦-૨૩ અળ.

મધ્વી અપાઝ તેજવાળા પોતાના પુત્રનો વિચાર કરતા મહર્ષિ વ્યાસ પર્વતના શિખર ઉપર બેઠા ત્યાં મદ્ધકિનીમાં કીડા કરતી આસરાઓ મુનિને જોઈને સભ્રમમાં આવી પડી, કેટલીક બેલાન જેવી થઈ ગઈ, ડાઈ પાણીમાં છુપાઈ ગઈ, ડાઈએ કપડા પહેરવા માડ્યા, ડાઈ વેલાઓની પાછળ સતારી ગઈ આ જોઈ વ્યાસ મુનિ પોતાના પુત્રની મુક્તદશા જાણીને રાજી થયા અને પોતાની આસક્તિ જોઈ (પોતાની આસક્તિના પડધા રૂપે આસનઓ લખઈ ગઈ તેથી) શરૂમાઈ ગયા શુકદેવની મુક્તદશા અને પોતાની આસક્ત દશાની આ કથા વ્યાસ, વૈશંપાયનને વાર વાર કહેતા હતા ૧૪

૭૮ આત્મ્યૌષ્મ્યેન સર્વત્ર સમ પશ્યતિ ચોડ્ગુન ।

સુખ યા યદિ યા દુઃખ સ યોગી પરમો મત્ત ॥૧

૬-૨૮-૩૨ (ગીતા ૬-૩૨)

૧૪. તાં મુક્તાં સુ વિનાય મુનિ પુનસ્ય વૈ તદા ।

સત્તામામનશ્વૈવ પ્રીતોઽભૂદ્વીરિતધ્વહ ॥ ૧૨-૩૨૦-૩૦

વ્યાસે પોતામાં રહેલી આસક્તિની અને પુત્રની અનાસક્તિની કથા નારદને પણ કહેલી કારણ વૈશંપાયનને નારદે પણ આ હતિહાસ કહેલો (૧૨-૩૨૦ ૪૦ અબ) વ્યાસે તે વ્યાસશ્વૈવ મહાયોગી સજ્જણે પદે પદે । (૧૨ ૩૨૦ ૪૦ કડ) અનાસક્ત જીવનચર્યાના ઉદ્દેશ્યક, ઉદ્દેશ્યક અને શોધક પોતાનો અદ્ય દોષ પણ મેઠ જેવો ગણીને ચાલતા હતા, એ ઉપરના વચનથી સ્પષ્ટ દેખાય છે

૧ (૧) ગુઓ ઉપર શ્લોક ૭૫, ૭૬, ૧૨-૨૭૧-૨૨ ૨૫૧-૧૮ થી ૨૧, ૧૩ ૧૧૪ ૬ થી ૧૦, ૧૪૪-૫૭, ૫-૩૬-૫૭, ઉદ્યોગ ક્ષપક ન ૨૩, શાંતિ 'આપદ્ધર્મપર્વ'નું ક્ષેપક ન ૪૨૩

(૨) 'સર્વભૂતહિતેસ્વ મનુષ્યોનુ વક્ષુ ન કરતા શ્રૌકોના રચનનિર્દેશ માટે ગુઓ ઉપર શ્લોક ૫૫ પડની નોંધ ૧૨૮ પૃ ૧૭૦

(૧) હે અર્જુન ! સુખ અથવા દુઃખ પોતાની પેઠે જ મર્વત્ર (મર્વભૂતોને) મરખા ધાય છે એમ જે જાણે છે (તેથી મર્વભૂતહિતેરત છે) તે યોગી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

(નોંધ ૧ ચાલુ)

(૩) અજ્ઞાન ઉપમ કહ્યા ન હનેચ્ચ ન ધાતયે । ધૃમ્ ૧૨૯, ૧૩૦ (સર ૧૭-૧૧૪-૬) આત્માની ઉપમા લઈને ધાત કરવો નહિ અને ઠરાવવો નહિ.

(૪) જેવો હું તેવો તેઓ, અને જેવો તેઓ તેવો હું, એમ પોતાના ઉદાહરણથી સમજાવે કોઈને મારતું નહિ અને મરાવતું નહિ 'સુતનિપાત' ૭૭મું 'નાળમ્બુત' માથા ૨૭

(૫) સર ૧૨૯ 'જાતક' ન પર ૭ 'હિમવન્તી જાતક' માથા ૨૭

સિંધિ રાષ્ટ્રમા તિગીટ વચ્ચે રોકને હિમવન્તી નામની મહાદેવવતી મ્ન્યા હતી. એટલી રાષ્ટ્રજા કે જે કોઈ તેને જુએ એ વશીભૂત થઈ સાનસાન ખોઈ બેસે સિંધિ રાષ્ટ્રના રાજા સિંધિને આ મ્ન્યા સ્વીકારવાની રોકે બિનતી ની રાજાએ મ્ન્યા કેવી છે તે પરીક્ષા કરવા બ્રાહ્મણો મોકલ્યા તેઓ રોકને ત્યા જમના જમતા મ્ન્યાને જોઈને થેલા થઈ ગયા એટલે રોકે તેમને ધક્કા મારી બહાર મઢી મૂક્યા, તેથી નીકળેલા બ્રાહ્મણોએ રાજાને ન્યુ કે કન્યા તો અભાગણી (મનહૂમ) છે રાજાએ રોકનું માથું પાછું દેખ્યું

આથી કન્યાએ રાજા ઉપર બદલો લેવાની મનમા જ ગાઠ વાળી પછી રોકે હિમવન્તીને રાજસેનાપતિ અધિપાર મ સાથે પરણાવી હવે એક વખતે નગરમા મર્નિકી પૂર્ણિમાનો ઉત્સવ હતો અને રાજા એ દિવસે નગરની મહાદેવતાની નીમ્નરો હતો પોતાની પત્નીની અતીવ રૂપસમૃદ્ધિ જાણતા અધિપારકે હિમવન્તીન મના કરી કે રાજાને તારું સુખ દેખાડીશ નહિ નહિ તો રાજા શુદ્ધિ ખોઈ બેસશે પણ હિમવન્તીએ જુનું વૈર તાણું મરીને રાજા ઉપર અંધામાથી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી ધરમા ચાવી ગઈ રાજા તો એનું રૂપ લોઈ પામન જેવો થઈ ગયો મમાત્રિથી બળતો રાજા મહેલે પાછો આવી વિદ્યાપ કરવા

(૨) હે અર્જુન ! જે મનુષ્ય બધાને પોતાના સમાન જુએ છે, અને સુખ હો કે દુઃખ બંનેને સમાન સમજે છે તે યોગી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

(નોંધ ૧ ચાલુ)

લાઝો. આ ખગર પટતાં સ્વામીભક્ત સેનાપતિ, સિંધિ રાજાને પોતાની પત્ની અર્પણ કરવાની વિનંતી કરવા ગયો. પણ કામાગ્નિથી બળી રહેલા સિંધિ રાજાએ અતુલ ધૈર્યથી, પ્રભુ પ્રત્યેની ફરજના બાનથી, સત્પુરુષોના આચારનું ઉદ્ધર્ધન નહિ કરવાની શ્લોકી, જનગણના નેતાનું વર્તન સંપૂર્ણ નિષ્કલંક ટોણું જોઈએ એ દૃઢ ભાવનાથી વાસના ઉપર વિજયી બની, સેનાપતિની વિનંતી નકારી. (શ્રેયસ્ અને શ્રેયસ્માં શ્રેયસ્ને જ સ્વીકાર્યું) એ વખતે (કામ) સંભામના મહારથિ સિંધિ રાજા અને સ્વામીભક્ત અધિષ્ઠારક વચ્ચે જે દીર્ઘ સંવાદ થયો એ દરમિયાન રાજા નીચેની ગાથા બોલ્યો હતો.

યો અત્તલુક્ષ્વેન પરસ્સ દુસ્ક્લં મુસ્યેન ઘા અત્તમુક્લં દદ્ધાતિ ।

યયેવ દ્વદં મદ્દ્ તથા પરેસ સો એવ જાનાતિ ॥ વેદિ ધર્મ્મ ॥

ઉચ્ચ. જાનક. ગાથા, ૨૭

જે પોતાના દુઃખથી બીજાના દુઃખની અને પોતાના સુખથી બીજાના સુખની સરખામણી કરે છે, તથા સમજે છે કે જેમ મને (સુખદુઃખ) થાય છે તેમ બીજાને થાય છે, એ જ ધર્મને જાણે છે.

(૧) સરં ‘બાઈબલ’ નવો કરાર. (અ) મારે જે જે તમે ચાહો છો કે બીજા માણસ તમને કરે, તે તે તમે પણ તેઓને કરો; કેમકે નિયમશાસ્ત્ર તથા પ્રબોધકો (ની વાતોનો સાર) એ જ છે. ‘માતી’ ૭-૧૨; (વ) ...ને પોતાના પડોશી પર પોતાના જેવી પ્રીતિ કર. ‘માતી’ ૧૬-૧૮; (ક) ...એટલે જેવી પોતા પર તેવી પોતાના પડોશી પર તું પ્રીતિ કર. ‘માતી’ ૨૨-૩૬; (ઙ) અને જેમ તમે ચાહો છો કે માણસો તમારા પ્રત્યે વર્તે તેમજ તમે પણ તેઓ પ્રત્યે વર્તો. ‘લુક’ ૬-૩૧.

(૭) સરં ‘બાઈબલ’ નવો કરાર. તું વૈર ન વાળ, ને તારા લોકના વંશ પર ખાર ન રાખ. જેમ પોતા પર તેમજ (તેવી રીતે) તારા પડોશી પર પ્રીતિ રાખ. ‘લેવી’ ૧૬-૧૮.

સૌથી વધુ વ્યાપક સમત્વ સિદ્ધ કરવાનો રસ્તો બતાવતું, અને સમત્વ સિદ્ધ થયાની કસોટી બતાવતું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું વચન, પ્રાણી-માત્રને પ્રાથમિકથી માંડીને જાંયામાં જાંચી; કક્ષાએ એકસરખું ઉપયોગી છે. આ એક સરળતાથી સમજી શકાય એવો સિદ્ધાંત છે (આચરવામાં ઘણો કઠણ હોવા છતાં સાવ અશુદ્ધ પણ સમજી શકે તેટલો સરળ). પ્રાચીન કાળથી દુનિયાભરના તમામ મહાન તત્ત્વવેત્તાઓ, પ્રબોધકો અને સંતમહાત્માઓ એનું પુનરુચ્ચારણ કરતા આવ્યા છે.^૨

(નોંધ ૧ આશુ)

(૮) સર° હજારત મહામહા પેગંબર સાહેબનું વચન. ‘પોતાને માટે જેવી ઇચ્છા કરે તે જ પોતાના બાઈને માટે ન ઇચ્છે ત્યાં સુધી તે સાચો માનવી નથી, સાચો મુસલમાન નથી.’ (‘એકસી બને રે.’ પૃ. ૧૩૧. પેગંબરસાહેબના વચનામૃતોના સંગ્રહમાં ૧૦મું વચન.)

(૯) સર° અज हौ वासो वैर करौ ?

बहत पुकारत प्रभु निज मुखते ।

‘घट घट हौं विहरौं’ ॥ ध्रुव ॥

આપુ સમાન સર્વે જગ લેલોં ।

મહત્તન અધિક કરો ॥

શ્રી હરિદાસ કૃપાતે હરિકી ।

નિત નિર્ભય વિચરો ॥ ૧ ॥

‘નિત્યમનન,’ પાંચ ૨; પૃ. ૧૮.

૨. દુનિયાદારીની દૃષ્ટિએ ‘લોકો ઉપર પ્રભાવ પાડવા અને તેમની ચાહના જીતવા’ માટે ઘણા ઉપયોગી પુસ્તક—*How to Win Friends and Influence People* (p. 84) મા તેના વિદ્વાન લેખક ડેલ કાર્નેગીએ લખેલો નીચેનો ફકરો, સર°

It is as old as history. Zoroaster taught it to his fire-worshippers in Persia three thousand years ago. Confucius

આ સામ્યયોગની સાધના જોટલી સમજવી મરળ તેટલી જ આચરવી કઠણ હોઈ (અનાસકા કર્મ કરનારા) જે યોગીઓ-એમના પ્રતિનિધિ તરીકે અહીંને પ્રથમ કહેલા છે-પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન સમત્વસિદ્ધિ ન મેળવી શકે તેમને ‘કલ્યાણમાર્ગે જના’ની કદી દુર્ગતિ થતી જ નથી’^૩ અને ખીજા જન્મ કે જન્મોમા એ પોતાનું અધૂરું

(નોંધ ૨ આશુ)

preached it in China twenty-four centuries ago Lao Tse, the founder of the Taoism, taught it to his disciples in the Valley of the Han Buddha preached it on the banks of the Holy Ganges five hundred years before Christ The sacred books of Hinduism taught it a thousand years before that, Jesus taught it among the stony hills of Judea nineteen centuries ago Jesus summed it up in one thought—probably the most important rule in the world “Do unto others as you would have others do unto you”

આ વિચાર ઇતિહાસના જોટલો પ્રાચીન છે એરોસ્ટરે ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલા તેમના અગ્નિપૂજકોને ઇરાનમા આ વિચાર શિખવાડ્યો હતો. ડોન્ક્યુશીયસે આનો ૨૪૦૦ વર્ષ પહેલા ચીનમા ઉપદેશ કર્યો હતો, તાઓ હિંમના સ્થાપક લાઓ-ત્સેએ ડાનની ખીણમા આનો બોધ કર્યો હતો બુદ્ધ પવિત્ર ગંગાકિનારે ખ્રિસ્તના ૫૦૦ વર્ષ પહેલા આનો ઉપદેશ કર્યો હતો હિંદુધર્મના પવિત્ર પુસ્તકોએ એનાથી પણ એક હજાર વર્ષ અગાઉ આ વિચારે પ્રજાએ હતો જિસસે ૧૯૦૦ વર્ષ પહેલા જુદીઆના ખડકો ઉપર આ ઉપદેશ કર્યો હતો જિસસે કદાચ વિશ્વના સર્વથી વધુ ઉપયોગી નિયમનો એક જ વિચારમા સંલેપ કર્યો હતો ‘જે જે તમે ચાહો છે કે બીજા માણસ તમને કરે તે તે તમે પણ તેઓને કરો’

૩. જુઓ ૬-૨૮-૪૦ (ગીતા ૬-૪૦), ૬-૨૮-૪૧ થી (ગીતા. ૬-૪૧ થી)

કાર્ય આગળ ચલાવીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરને જ એવું ઉદ્દેશોધન કરી
હતાશ નહિ થવા જણાવ્યું છે. વળી સમત્વપ્રાપ્તિ અનેક જન્મે મળે છે
એમ કહીને અધીર થવાની ના પાડીને છેવટે ‘પણુ જે માગમા મન
પગેલીને મને શ્રદ્ધાપૂર્વક લજે છે—સત્યમા, પરમાત્મામા, ઈશમા,
સમત્વમા, વાસુદેવમા—તેને બધા યોગીઓમા હું સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી માનું’
છું ૧૪ કહી સર્વશ્રેષ્ઠ સમત્વયોગ—સામ્યયોગ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી
આચરવામા આવે તો સરળતાથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે.

૭૯. નામ્ય ગુણેભ્ય કર્તાર ચદા દ્રષ્ટાનુપશ્યતિ ।

ગુણેભ્યશ્ચ પર ચેત્તિ મદ્ભાવ સોઽધિગચ્છતિ ॥

૬-૩૬-૧૯ (ગીતા. ૧૪-૧૯)

દષ્ટા (જ્ઞાની) જ્યારે શુણ્ણા સિવાય બીજો કોઈ કર્તા
નથી એમ જુએ છે અને જે શુણ્ણાથી પર છે તેને જાણે છે
ત્યારે તે મારા ભાવને પામે છે.^૧

આ શ્લોક ગીતાના ‘શુશ્રુત્યવિભાગયોગ’મા ભગવાને નિર્મમત્વ
અને તેના વડે સમત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો સામ્યશાસ્ત્ર મુજબનો એક વિશેષ
માર્ગ બતાવ્યો છે તેમાથી લીધો છે. જે સ્પષ્ટ રીતે સતત જ્ઞેતો હોય
દેહતત્ત્વ, ગજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ શુણ્ણા અર્થાત્ પ્રકૃતિ એ કર્તા છે,
અને પોતે (અર્થાત્ આત્મા) કઈ કંઈ નથી, તેવા મનુષ્યને

૪. ૬-૨૮-૪૭ (ગીતા ૬ ૪૭)

૧ ‘શુણ્ણાને કર્તા જ્ઞેનારને અહ ભાવ હોય જ નહિ તેથી તેના કામ
બધા સ્વાભાવિક હોય ને શરીરચાન્દ્રા જ્ઞેગા જ હોય, અને શરીરચાન્દ્રા
પરમાર્થને કારણે જ હોવાથી તેના કાર્યમાત્રમા નિરતર ત્યાગ અને વૈરાગ્ય
હોવા જોઈએ આવો જ્ઞાની સદેજે શુણ્ણાથી પર એવા નિર્ગુણ ઈશ્વરને કહે
ને ભજે’ ગાધીજી, ‘અનાસમિયોગ’ ૧૪-૧૬ ઉપરની નોંધ

સ્વાભાવિક રીતે મમત્વ હોય નહિ ૨ એટલે સ્વાભાવિકપણે તેનું વર્તન જનક વિદેહી જેવું, પ્રાણીમાનના કે માણસ અર્થે હોય ૩ આમ પ્રતિષ્ઠા પર એનું જે પગતત્વ પોતાનામા વસી ગયેલું છે, તેને જે જાણે છે એ 'મારા રૂપ—ભગવદ્ રૂપ' થાય છે, એટલે કે તે પગતત્વ અને પોતે એક જ છે એમ સમજે છે આ વિચારને જીદી પ્રણાલિથી ગૂંચ કરીને આગળ ચાલતા સમજાવ્યું કે 'અધિગન, કર્તા જુદા જુદા સાધન, જુદા જુદા ક્રિયા અને પાપમુદૈવ, દરેક કર્મના એ પાપ કાળજી છે આવી રીતે પાપે કારણથી દરેક કાર્યની પ્રવૃત્તિ અને તેનું પરિણામ આવે છે, છતાં જક અસરકારી બુદ્ધિને લીધે જે પોતાને જ કર્તા માને છે, તે દુર્મતિ કે ઈ સમજતો નથી ૪ આ જ વિચાર 'શાંતિપર્વ' 'નારાયણીન'મા 'પુરુષ, પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, કર્મ અને દૈવ એ કર્મનાં, પાપે કારણોમા સર્વ ન હોય ૫ રહેલો છે ૫ એવી રીતે મૂકીને નિર્મમત્વ, અને નિર્મલ કારીપણનો બોધ કરેલો છે

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, મનુષ્ય જે કોઈ દષ્ટિથી જુએ તે દષ્ટિથી, (૧) તે કર્તા છે જ નહિ પણ સાક્ષીરૂપે વર્તનારો છે, (૨) તે કર્તા છે પણ તોમણ એનું કર્તૃત્વ અતિઅલ્પ અને બહા ની તથા અદગની પાપ મુખ્ય બાબતોના પેટામા રહેતી અસહ્ય વસ્તુઓ ઉપર આધારિત છે એને સ્વતંત્ર કર્તૃત્વ કહેવા કરતાં પરાધીન કર્તૃત્વ કહેવું વધુ યોગ્ય થઈ પડે (૩) સ્વતંત્ર કર્તૃત્વ કહેવું હોય તો, જે આ પાપે કારણોમા અનુસૂત રહેતું છે, એ બધાનો સરવાળો થઈને

૨. જુઓ ઉપર 'નિર્મમત્વ' વિષે શ્લોક ૬૭ પૃ ૨૧૫ થી

૩. જુઓ ઉપર શ્લોક ૭૦ પૃ ૨૨૨ થી

૪. ૬૪૦-૧૩ થી ૧૬ (ગીતા ૧૮-૧૩ થી ૧૬)

૫. ૧૨-૩૩૫ ૮૨, ૮૩ શ્લોક ૮૨ અને ૮૩ની વચ્ચે આવતું મપક

૬. ૮૬૪-૬ ગીતા ૧૮-૧૪

તેની અંદર અને બહાર પણ રહેલું છે તે મહાયોગી, હજિ નાગયણુ પ્રભુરૂપી (ચૈતન્ય) તત્ત્વ છે—જે સર્વના મનના વિચારને બાંધે છે પણ જેના વિચારને કોઈ બાંધતું નથી, તેનું કર્તૃત્વ છે.^૬

તેથી મનુષ્ય, મમત્વ અને અહંકાર જેટલા પ્રમાણુમા ગમે છે, તેટલા પ્રમાણુમા અણુસમણુ અને દુર્બુદ્ધિવાળો છે. પોતાના કર્તૃત્વરૂપી-હુ કરું છું તેની દુર્બુદ્ધિ જેણે ઊંડી દીધી છે, જે વિવેકપૂત સદ્બુદ્ધિવાળો થયો છે એવો નિગ્ધંકારી, નમ્ર અને તત્ત્વનો નિશ્ચય કરનારો, કંઈ પણ કર્મથી લેપાતો નથી તે આ જગતને હણે તોય હણતો નથી^૭ અને બંધનમા પડતો નથી. ’

આ ગુણાતીત, નિર્મમ, નમ્ર, સદ્બુદ્ધિવાળાને કયા આચાર-વિચારથી ઓળખી શકાય? એના જવાબમા ભગવાને આપેલું ગુણાતીતનું વર્ણન, એ ધલીભૂત, રાત્રી, ભક્ત, સમદર્શી અને સંયમીનું વર્ણન છે. ઉપર ટપકે જેતા જુદી લાગતી વિચારસરણી પકડીને આગળ વધતા ગમે તે શ્રેયોર્થીનો આખની મુકામ તો એક જ છે. જુઓ ‘ ગુણાતીતનું ’, સત્ત્વ, રજસ્ અને તમમ્ના કાર્યરૂપ પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહ પ્રાપ્ત થાય તો તેનો દૂષ નથી કરતો કે ન પ્રાપ્ત થાય તો આકાશ નથી કરતો; ગુણાતીત ગમે તેની પ્રવૃત્તિ ચાલે પણ એ તો અવિચળ અને સ્થિર

૬. પદ્યસરણસત્યાતો નિશ્ઠા સર્વેન વં હરિ ।

તત્ત્વ જિજ્ઞાસમાનાનાં હેતુભિઃ સર્વેનોમુચૈઃ ॥ ૧૨-૩૩૫-૮૩.

તત્ત્વમેતો મહાયોગી હરિનિરાયણઃ પ્રભુઃ ।

સત્ત્વદ્રાઢાનાં લોકનામૃત્પાનાં ચ મહામનામ્ ॥ ૮૪.

મોગ્યાનાં યોગીનાં ત્વાપિ યનીનામામયેદિનામ્ ।

મર્નાપિત વિજાનાનિ કેદાવી ન તુ તમ્ય તે ॥ ૮૫.

૭. ગીતા. ૧૮-૧૭. યુગ્મ ઉપર શ્લોક ૧૭ નોંધ ૩ પૃ. ૨૧૬.

રહે છે, નૃપાદુષ્ણમા સમાન છુદ્ધિ, સ્વસ્થ, માટીનું દેહું, પથ્થર અને નોનામા, પ્રિય અને અપ્રિયમા, નિંદા અને સ્તુતિમા, માન અને અપમાનમા, મિત્ર અને દુસ્ત્રમન પ્રત્યે સમાન છુદ્ધિવળો, ધીર (શૂરો) સર્વ કરે છે એમ સમજવાથી કામ્ય કર્મેનિ) ઉદ્યોગ નથી કરતો. '૮

ઉવટે આ શુશ્રૂષાતીતપણું સરળતાથી એકનિઠ ભક્તિયોગથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે. ભક્તિયોગ એટલે ભગવાનને જ બધું સમર્પણું કરીને, પોતે શૂન્યવત્ થઈને, કર્મ કર્યા કરવા તે કર્મ તો દેહીમાનને વગરેલા જ છે, પણ જે ઈશ્વરગર્ભણું છુદ્ધિથી કર્મ કરે છે તે શુદ્ધોને ટપી જાન છે, શુદ્ધાનીન થાય છે, અને ઈશ્વર-ભાવને પામે છે પરમાત્મામા શમી જાય છે

૮૦. ક્ષમારિત્રા સત્યમયો ધર્મસ્થૈર્યવદાકરામ્ ।

ત્યાગવાતાશ્વગા ગ્રીષ્મા બુદ્ધિનદા નદીં તરેન્ ॥^૧

૧૨-૩૧૬-૩૯

૮૧. ત્યજ ધર્મમધર્મં ચ ઉમે સત્યાનૃતે ત્યજ ।

ઉમે સત્યાનૃતે ત્યજ્વા યેન ત્યજસિ ત ત્યજ ॥^૨

૧૨-૩૧૬-૪૦

૮. ૧-૩૧-૨૨ થી ૨૭ (મીતા ૧૪-૨૨ થી ૨૭)

૯. મં ૭ ભા.૦મા આ અગ્રાદિનો શ્લોક વાંચો.

સ્પન્ડુલો મનઃસ્રોતો સ્પર્શદ્વીપો રસાવહામ્ ।

ગધપદ્મો દાન્ડજલો સ્વર્ગમાર્ગદુરાવહામ્ ॥ ૧૭-૩૧૬-૩૮.

(આ સંસ્કરણથી નહીં) રૂપવિષયના કાઠાવાળી, મન રૂપી પ્રવાહવાળી, સ્પર્શવિષયના ઘેટવાળી, રસવિષયના વહેણવાળી, ન ધવિરયના કીચવાળી, શબ્દવિષયના જળવાળી, અને સ્વર્ભના માર્ગ પ્રત્યે મદાકષ્ટ વહેનારી છે

૨ = ૧૨-૩૧૮-૪૪, સર ૧૨-૧૬૮-૪૩, ૨૬૮-૪૧

(હે શુકદેવ !) ક્ષમારૂપી હલેસાંવાળી, ધર્મમાં સ્થિરતા-
રૂપી રાંઢવાંવાળી, ત્યાગરૂપી સઢવાળી, ઝડપી, સત્યમયી
બુદ્ધિરૂપી નૌકાથી (આ સંસારરૂપી) નદીને તરી જવી.

તું ધર્મ અને અધર્મને છોડી દે, સત્ય અને અસત્ય
બંનેનો ત્યાગ કર, (અને) સત્ય તથા અસત્ય બંનેનો
ત્યાગ કર્યા પછી જેના વડે (આ બધું) ત્યજે છે તેનો (શુભ
અંકટપ કરનાર બુદ્ધિનો) પશુ ત્યાગ કર.

ઉપગમ પામતા પહેલાં શુકદેવને દેવર્ષિ નાગ્દે ઉપદેશ કર્યે
હતો તેમથી ઉપગના બંને આગ્રાવચનો લીધા છે.^૩ શરૂમાં લગવાન
સનત્કુમારનો ઉલ્લેખ કરી વિદ્યા, સત્ય, ત્યાગથી સુખ અને આસક્તિથી
દુઃખ થાય છે તે બતાવી કામ, ક્રોધ, મોહ, આસક્તિ અને પ્રમાદથી
બચવાનું જણાવી, સયમપૂર્વક અપન્નિગ્રહી ગહી અહિંસા પાળવાથી
શ્રેયપ્રાપ્તિ થવાનું દેવાપએ કહ્યું. પછી (શુકદેવને મિથે આખી માનવ-
જાતને ઉદ્દેશીને) આસન્નિતને લીધે દુઃખી દુઃખી થઈ ગયેલા સંસારના
દુઃખો વર્ણવતા, સંસારને નદીનું રૂપક આપી તેમથી તગ્વાની આગ્રા
કળતા ઉપગના શ્લોકો કહ્યા. આગળ આલતા ધર્મ અને અધર્મ બંને
દેવી રીતે ત્યજવા તે જણાવ્યું. ‘ ધર્મને અસદૃષ્ટી—કામનિકતા
ગાળી નાખીને, અધર્મને અહિંસાથી, સત્ય અને અનૃતને બુદ્ધિથી અને
પરમતત્ત્વના નિશ્ચય વડે બુદ્ધિનો ત્યાગ કર. ’^૪ ત્યાગગ્રાદ ઓનીસ
તત્ત્વોવાળું મળમૂનમાસથી ભરેનું રોગનું નિવાસસ્થાન શરીર, તેની

૩. જુઓ ઉપર શ્લોક ૭૭, ૫. ૨૨૫.

૪. ત્વજ ધર્મમસત્યાદધર્મં ચાપ્યહિંસયા ।

उभे सत्यानृते बुद्ध्या बुद्धिं परमनिश्चयान् ॥ ૧૨-૩૧૬-૪૧.

જુઓ ઉપર શ્લોક ૭૭ નોંધ ૧૦, ૫. ૨૫૬

નાશવત અવસ્થા, પચીસમુ પુરુષ તત્ત્વ, વ્યક્ત અને અવ્યક્તની વ્યાખ્યા, સંયમી અને સર્વવ્યાપ્તિ આત્માને જ જોતા દેહધારીની પશ્ચિમિતિ અને નાશ નહિ પામનારી પગવગ્નુ દર્શન કરનારી ચાનચમિતિ (વાળા સંયમી), જનસમાજમાં ગહેવા છતાં પણ મોહ કે અશુભથી લેપાતો નથી વ વર્ણવી તીર્થવિત્ ભગવાને કહેલો કર્મનો નિયમ ઉપદેશો, પછી ગોઠ, ભય અને દુષ્કર્મ નાશ કરવાના ઉપાય કહી નિદા-સ્તુતિની આસન્નિતો ત્યાગ કરી અત્યંત વિનમ્રતાથી વિચરવાથી, અધ્યાત્મમાં જ પ્રેમ ગણવાથી, નિરપેક્ષ, નિર્મમ અને કેવળ આત્માની જ સહાયથી (પરમાત્માની સહાયથી) વિચરના સુખી થાય છે એમ જણાવ્યું આગળ આવતા અવિવેકી બુદ્ધિથી જેને સુખમાં દુષ્કર્મો ભાગ, અને દુષ્કર્મ સુખનો ભાસ થાય છે તેનું પ્રજ્ઞા, સ્મૃતિતિ કે પુરુષાર્થ કંઈ ગ્રહણ કરી શકતા નથી એમ જોખ્યું જણાવી, પોતાના વહાલા આત્માનો જન્મ, મરણ અને ગેરથી ઉદ્ધાર કરવા પ્રવળ પ્રયત્નથીયે થઈ મોહજાળમાં ફસાયા વિના દ્વંદ્વશિત સ્થાનની પ્રાપ્તિ કરવા મહેનત કરવાનું કહ્યું અને છે એ સ્વજર્મમર્મ એ શ્લોક ફરીથી સંભળાવીને દેવર્ષિએ પ્રવચનની પૂર્ણાંકુતિ કરી ૭

૫ (૧) તીર્થવિત્ = મોક્ષોપાયવિત્ (નીલકંઠ), સમ્પ્રજ્ઞાસાર્થવિત્ (વિદ્યાસાગર)

(૨ મ) અગાઉ ઉપદેશના આર ભે ૧૨-૩૧૬-૫માં સનત્કુમારનો હક્તેષ છે તેથી તીર્થવિત્ ભગવાન સનત્કુમાર એમ અર્થ સર્થ રામચ, (૨ જ) કર્મનો નિયમ નિરૂપી મમ ચક્રમાંથી છૂટવાનો અનુરોધ કરી નવા કર્મોને યોગે સંયમ અને તપથી દૂર કરવાનો ઉપદેશ છે તેથી તીર્થવિત્ ભગવાન એટલે જેન તીર્થ કરે ભગવાનનો વ્યવેષ દોષનો વિશેષ સંભવ છે

૧૨-૩૧૬-૫૩ થી ૫૬, જુઓ નીચે 'કર્મ' (પ્રકાં ૮) શ્લોક ૧૧૦

૬ જુઓ 'સુખદુષ્ક' (પ્રકાં ૧૨) શ્લોક ૧૨૭

૭ ૧૨ ૩૧૮-૪૪

પગમબુદ્ધિમાન શુકદેવે આ પ્રવચનનો ધૈર્વપૂર્વક વિચાર કરી યોગથી દેહસંબંધ છોડીને અક્ષીણ એવા સૂર્યમાર્ગ—દેવયાનમાર્ગમાં સ્થિતિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી નાગદની અનુસાર લઈને શુકદેવ શિષ્ટાચાર માટે પિતા વ્યાસ પામે આ-આ પિતાને પ્રણામ અને પ્રદક્ષિણા કરીને પગમગતિ પામવાની આરા માગી (જાની છતાંય પુનઃસ્નેહમાં રુક્ત) મહાત્મા ઋષિએ ‘હે પુત્ર! તને જોઈને મારી આખો પ્રસન્ન કરી લઉં ત્યાં સુધી જિમ્મો ગહે,’ એમ કહ્યું. પણ શુકદેવ તો શિષ્ટાચાર અને વિનયથી આત્મા હતા તે તો નિગ્રહેક્ષ, નિસ્નેહ અને મુક્ત-બંધન થયા હતા, અને મનમાં મોક્ષગતિનો જ વિચાર કરેલો હતો. તેથી પિતાને છોડીને—પિતાની અનુચિત જાણાણેની આરાતુ ઉત્પન્ન કરીને—ચાલી નીકળ્યા. ૮

એમણે નાગદે છેવટે આરા કરી હતી એ પ્રમાણે ધર્મ, અધર્મ, (સાપેક્ષ) સત્ય, અસત્ય અને બુદ્ધિસત્ત્વ, એ બંધાનો ત્યાગ કરીને એ બંધાથી પણ જે તત્ત્વ શબ્દથી ઉલેખાતું નિત્ય, નિર્ગુણ, ચિદ્વરહિત બ્રહ્મતત્ત્વ છે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. ૯

૮. જુઓ મહાત્મનો કયા ભાગ ઉપર શ્લોક ૭ના ઉદ્ઘાટનમાં નોંધ હતી

૯. (૧) જુઓ ઉપર ‘ઉપક્રમ’ (પ્રકં ૧), શ્લોક ૨, ૩, ૫, ૫, ‘ભગવાન સત્, અસત્ અને એ બન્નેથી પર છે’

(૨) જુઓ ૧૪-૨૪-૧૨ થી ૨૦ ‘નારદ-દેવમત સંવાદ’ એમાં જેનું ઉપ-આન દર્શ છે એ ‘હદાન’ સંજ્ઞાવાળું પરમબ્રહ્મ (સર) બીજા સાદિત્યમાં ‘હદાન’નો અર્થ ‘આનદ’ કે ‘અતરનો આનદ’ થાય છે MWDP. 184 નિષિટકોમાં, ‘સુતપિટક’માં ‘બુદ્ધનિકાય’ના ૩મ પેટાવિભાગનું નામ ‘હદાન’ જ બીજા પેટાવિભાગ એટલે ‘ધર્મપદ’ ભુ. ચ. ૫. ૨૮૧) કેવી રીતે દર્શાવેલી છે એ નારદે કહ્યું છે ‘અહોરાત્રરૂપ (અર્થાત્ વિદ્યા-અવિદ્યા કે સુષુપ્તિ-જાગૃતાવસ્થા કે ઉત્પત્તિ-મલય નીલકંઠ) દંડની વચ્ચે દુતારાન-

૮૨. ક્ષીણે ચ પુણ્યે વિગતે ચ પાપે
તત્તોનિમિત્તે ચ ફલે વિનષ્ટે ।

અલેપમાકાનામલ્પિત્તમેવ-

માસ્યાય પદ્યન્તિ મહદ્વ્યસક્તાઃ ॥^૧ ૧૨-૨૧૨-૪૬

૮૩. ચયોર્ણનાભિઃ પરિવર્તમાન-

સ્તન્તુક્ષયે તિષ્ઠતિ પાત્યમાનઃ ।

તથા વિમુક્તઃ પ્રગ્ધાનિ દુષ્ટં

વિધ્વંસતે શોષ દ્વાદિમર્ષ્ઠન ॥^૧ ૧૨-૨૧૨-૪૭

(નોંધ ■ ચાલુ)

શુદ્ધ અક્ષર છે. (સાપેક્ષ) સત્ય અર્થાત્ કાર્ય અને અસત્ય અર્થાત્ કારણ એ દ્વંદ્વની વચ્ચે દ્વિતાશન છે. જેનાથી કર્મવિરતાર થાય છે એ (સંકલ્પશી) વ્યાન અને સમાનથી, જેનું સમતા લક્ષણ છે એ (અક્ષર) ભૂત્વ છે. શાન્તિ મારે આ ત્રણેની એકતા સમજવી જોઈએ, કારણ કે શાન્તિ એટલે સનાતન બ્રહ્મ, ઉદ્ધાનના આ શ્રેષ્ઠ રૂપને બ્રાહ્મણી ભણે છે.

(૩) સર^૧ બૃહ. ઉ. ૩-૭-૩ થી. ‘બૃહદ્દરશ્ચક્ર’ના આ ‘અન્તર્ધામી બ્રાહ્મણ’માં વિગતે સર્વ તત્ત્વોમાં રહેલો છતાં તેનાથી અલગ, સર્વને ભણનારો, પણ કોઈ તેને નહિ ભણનાર એવા નિયામક (અન્તર્ધામી) આત્માનું વર્ણન છે.

૧. સર^૨ શુદ્ધિયુક્તો જહાતીદ ઝમે મુક્તદુષ્ટવે ।

૬-૨૪-૫૦ (ગીતા. ૨-૫૦)

૨. (૧) આ શ્લોકમાં દર્શાવેલા વિચારના પૂરક તરીકે ધર્મની ૩૪૭મી ગાયા સરખાવો: ‘પોતાની કદેવી જાળમાં કરોળિયો પડે છે એમ જે રાગાસક્તો વહેંચુમાં પડે છે, અને પણ છેદીને, સર્વ દુઃખને છોડીને અપેક્ષા વિનાના લોકો ચાલી નાકે છે.’

(૨) કરોળિયો ‘નિર્લેપ’ છે એવી કૃપમા પણ આપેલી છે. ૧૨ ૧૮૭-૪૮.

(૩) સર^૩ ‘મુદિવ’ વિશે ગાધીજીના વિચારો. ‘નિત્યમનન’,

પૃ. ૩૩ થી ૩૫.

(

૮૪. યયા રુઃ શૃઙ્ગમયો પુરાણં

હિત્વા ત્વચં વાપ્યુરગો યયાવત્ ।^૧

વિદાય ગચ્છત્વનવેક્ષમાણ-

સ્તયા વિમુક્તો વિજહાતિ દુઃખમ્ ॥ ૧૨-૨૧૨-૪૮

૮૫. ડ્રુમ યયા વાપ્યુદકે પતન્ત-

મુસ્મૃજ્ય પક્ષી પ્રપતત્યસન્ન ।

તથા હ્યસૌ સુખદુઃસે વિદાય

મુક્ત પરાદર્યા ગતિમેત્યલિઙ્ગઃ ॥ ૧૨-૨૧૨-૪૯

(સમત્વ પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા આત્મવિદ્વાંસ) પુણ્ય જ્યાં રે
ક્ષીણ થાય છે અને પાપ દૂર થાય છે, અને (પુણ્યપાપનાં)
નિમિત્તથી થતાં ક્ષણેના નાશ થાય છે, ત્યાં રે નિર્લેપ આકાશ
જેવો તે સંગરહિત અને (સંપ્રદાયના) ચિહ્નરહિત મનુષ્ય^૪
મહત્ત્વને—પ્રહ્લને જુઓ છે.

જેવી રીતે (તાંતણા ઉપર) ફરતો કરોળિયો તાંતણાનો
નાશ થતા પડીને સ્થિર થાય છે, તેવી રીતે વિમુક્ત પુરુષ
પણ, જેમ માટીનું ઢેકું ખડક સાથે અથડાઈને ભાંગી જાય છે
તેમ, પોતાનાં હુંખથી મુક્ત થાય છે. /

૩. (૧) સર° જૂઝ. હ. ૪-૪-૭, મં ૭ા ૦ ૫-૩૨-૧૪, ૪૦-૨

(૨) સર° ‘સુતનિપાત’નું પહેલું સુત ‘હરગસુત’. સમત્વ સિદ્ધ કરેલા
બિહુનું ‘સાપ જેમ જીલ્લું થયેથી અને જૂની કાચળી હિતારી નાખે છે તેમ
હડપરલોક છોડી જાય છે’ એ મુવપદ્ધતી દરેક ગાયના આ તે વર્ણન કર્યું છે.

૪. અલિઙ્ગ = અહ કાર અને મમકારથી લિઙ્ગરહિત આત્માને (મનુષ્ય)
જુઓ છે. (પરમાનંદ), લિઙ્ગરહિત ચિનાનો (વાદિરાજતીર્થ), જુઓ નીચે નોંધ
૫ અને ૧૧.

જેવી રીતે રુરુમૃગ પોતાનાં છુર્ણ શિંગડાં યથાવત્ મૂકીને અને અર્ધ પોતાની કાંચળી યથાવત્ ઉતારીને કોઈ ન જાણે તેમ ચાલ્યો જાય છે તેવી રીતે મુક્ત પુરુષ પણ દુઃખોનો ત્યાગ કરે છે.

જળમાં તટી પડતા વૃક્ષ ઉપરનું પક્ષી તે ઉપર આસક્તિ નહિ રાખતાં જેમ બ્રહ્મી જાય છે, તેમ મુક્ત પુરુષ પણ (વર્ણ, આશ્રમ કે સંપ્રદાયના) ચિહ્ન વિનાનો થઈને તથા મુખ-દુઃખનો ત્યાગ કરીને પરમગતિને પામે છે.

જનદેવ જનક અને સાંખ્યાચાર્ય પંચશિષ્યના સાખ્યમત અનુસારના જ્ઞાનસંવાદના ઉપસંહારમાં મોક્ષના તત્ત્વને જાણનારો પુરુષ, સર્વ આસક્તિનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મભાવને પામે છે તેનું ઉપરના શ્લોકોથી ઉપમાઓ આપીને વર્ણન કર્યું છે.^૭

એ સંવાદની શરુઆતમાં એકસો ધર્માચાર્યોને ધરમાં રાખીને જ્ઞાનશ્રવણ કરતા જનદેવ જનકને, આચાર્ય પંચશિષ્યે મનનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા જિજ્ઞાસુઓ જુદા જુદા મતોમાં દર્શાવેલી દાર્શનિક ખાળતોથી ગૂંચવાડમાં પડીને ‘આમ હશે કે આમ નહિ હોય’ એવા તર્કવિતર્કો કરીને કંઈ પ્રાપ્ત કરતા નથી. અને કાં તો આડની ગંભ

૫. અથવા ‘(પરબ્રહ્મની જેમ) ચિહ્ન વિનાનો થઈને’ એનો અર્થ પણ થઈ શકે. સર ૧૨-૩૨૦-૩.

૬. શાંતિ મ. ૨૧૧, ૨૧૨. ગ્રંથો ઉપર શ્લોક ૭૦, ધ. ૨૩૭, ૨૩૮.

૭. કુલ છ શ્લોકો છે (૧૨-૨૧૨-૪૩ થી ૪૮) તે પૈકી ચાર ઉદ્ધૃત કર્યા છે.

સર તાલ્યું અરિષ્ટનેત્રિયે સગરને મુક્તનાં લક્ષણ કહ્યાં તે. ૧૨-૨૭૭-૨૬ થી ૪૫.

જીર્ણ અર્થાત્ જડ થઈ જાય છે, અથવા હાથીને માવન જે પાત્ર દોડાવે તેમ દોડે છે, એમ (પોતાના આપદાયિક) આગમ પ્રમાણે જે ચાયા કરે છે, (વિવેકજીદિનો ઉપયોગ કર્યા વિના ગુરુ કે શાસ્ત્ર કહે તે જ ખરું એમ આપદપૂર્વક માનીને પગવશપણે કાર્ય કરે છે) અને દુઃખી થાય છે વગેરે સમજાવ્યું.

પછી જનકે દર્શનશાસ્ત્રોની ખામીઓના આધારે ‘બધુ ઉચ્છેદનિષ્ઠ છે એનું હાગે છે તો જ્ઞાન કે અજ્ઞાન, પ્રમાદ કે અપ્રમાદ એ બધું સંગ્રહું જ છે’ એમ આક્ષેપ કરી મોક્ષના રૂપ વિષે પ્રશ્ન કર્યો. કવિ પંચશિખે એને શાત ખાડના ‘મોક્ષ મારેના કર્મ’ એ ઉચ્છેદનિષ્ઠ—આત્મનાશરૂપ નથી, કે ભાવનિષ્ઠ—અમુક સ્વરૂપ છે એવું—પણ નથી. એક મીઠાઈ લિખી છતાં અન્યોન્યાશ્રયથી કાર્ય કરતો પંચભૂત, ઇન્દ્રિયો, તેના વિષયો, ચેતના, મન, ત્રણ પ્રકારની વેદનાવૃત્તિ—જ્ઞાનવૃત્તિ, સુખ-દુઃખમિત્ર, સુખ અને દુઃખ—એ બધા શુદ્ધસમુદાય કે જોનાથી મનુષ્યને તમામ (વ્યાવહારિક અને/અથવા કર્મકાંડી) કર્મો અને સર્વતત્ત્વાર્થનો નિશ્ચય થાય છે, તેને જે મનુષ્ય આત્મભાવે જુએ છે તે એવા અસમ્યગ્-દર્શનને લીધે પોતાના અનંત દુઃખનું શમન કરી શકતો નથી. પણ જે એ શુદ્ધસમુદાયને અનાત્મ છે એમ ઓળખીને ‘હુ’ અને ‘મારું’ એમ કરતો નથી તેની દુઃખપગ પગ કયા આધારે ટકી ગયે ?’ ત્યાગબાદ ‘અહંતા’ તથા ‘મમતા’ માથી અને એ રીતે દુઃખમાથી છોડાવનાર ‘સમન્વૈન’ નામનું ત્યાગશાસ્ત્ર પંચશિખે કહી સંલગાવ્યું. ‘સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવો’ એમ જણાવ્યું છે, પણ જેઓ મિથ્યાચિનીત છે

૮. જુઓ ઈશ ૧, ૨, ગીતા ૧૮-૧૧ ન હિ દેહમૃતા શબ્દ ત્યક્તું કર્મણ્યયોપત । જુઓ હપર ‘ધર્મ’ (પ્રકર ૨) શ્લોક ૨૪ની નોંધ ૧૯, પૃ. ૪૩. તેથી મિથ્યાચિનીત=કર્મનો ત્યાગ કરવો એટલે કર્મક્રમમાં રહેલી આસન્નિનો ત્યાગ કરવો એમ સમજાવ્યા વિના, આજસુ ખનનાર.

તેઓને તો એ ત્યાગ દુઃખાવડ થાય છે (ળધાં શાસ્ત્રોર્મા ઉપદેશીય) કર્મકાંડો, પ્રતો, તપ અને યોગ, તથા સર્વત્યાગ એ અનુક્રમે દ્રવ્યત્યાગ, ભોગત્યાગ, (વિલાસી) સુખત્યાગ અને સમન્વપ્રાપ્તિ અર્થે છે. "... અધ્યાત્મચિંતકો કહે છે કે ઇન્દ્રિયો, મહાભૂતો વગેરે સમુદાય ક્ષેત્ર કહેવાય છે અને મનમા જે 'લાવ' છે તે ક્ષેત્ર કહેવાય છે ૧૦ આમ સર્વ પ્રાણીઓ સ્વલાવ પ્રમાણે જ વર્તન કરે છે, એમા ઉચ્છેદ દેવો અને શાશ્વત રૂ? જેવી રીતે નદીઓ સમુદ્રમા મળી ગયા પછી પોતાના નામરૂપને છોડી દે છે અને પોતાના નામરૂપને ફરીથી પ્રાપ્ત કરતી નથી એવી રીતે સત્ત્વસક્ષય (પચ્ચૂતાદિથી છુદ્ધિ સુધીના તત્ત્વોનું મૂલ-તત્ત્વમા અયુગપદ્ભાવ—ઉપગમ) થાય છે. આની ગીતે પોતાના વ્યક્તિત્વનું પ્રવિલોપન કરનારને મૃત્યુ પછી, ફરીથી (નામરૂપની) સંજ્ઞા કેની ગીતે પ્રાપ્ત થાય? એમ અપ્રમત રહીને આત્માની ખોજ કરતો મોક્ષપગથણુ છુદ્ધિવાળા મનુષ્ય, જેમ જળથી સીંચાયેલું કમલ-પત્ર લીંમતું નથી એમ અનિષ્ટ એવા (સાગખેટા) કર્મફળોથી લેપાતો નથી જ્યારે આનો આત્મશોધક પ્રજનનિમિત્તેના અને દેવ-નિમિત્તેના (આ લોક અને પરલોકના લાલ માટે કરના કામનિક કર્મોના) દંડ પાતોથી મુક્ત થાય છે, તથા સુખ અને દુઃખ બંનેને

૬ દ્રવ્યભાગે તુ કર્માણિ ભોગભાગે વ્રતાન્યપિ ।

સુલભાગે તપોયોગ સર્વભાગે સમાપના ॥ ૧૨-૨૧૨-૧૮.

એમાના 'સમાપના' પદના અર્થ દીક્રમરોએ આ પ્રમાણે નોંધ્યા છે શરીર છૂટતા સ સારની સમાપ્તિ (અર્જુનમિત્ર), ત્યાગની સમાપ્તિ (અર્થાત્ અના સંકિની પરાકાષા) (ગીતા ૬), સ સારનિવૃત્તિ (વિદ્યસાગર), સમ્યગ્ આપના અર્થાત્ ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે (વાદિરાજતીર્થ)

૧૦. ૧૨-૨૧૨-૪૦, લાવ-અભાવથી તુદો આત્મા તરીકે કહેવાતો લાવ. (અર્જુનમિત્ર), ઇન્દ્રિયોને જે તે વિષયોમા પ્રવર્તાવનાર સ્વપરમકારા આત્મા (પરમાત્મ ૬), સર્વ દેહવ્યાપારનો સાક્ષી (વાદિરાજતીર્થ)

ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે મુક્ત થઈને અલિંગ—ચિદ્-હિત^{૧૧} પરમ ગતિને પામે છે એ શ્રુતિ અને આગમપ્રમાણોથી, મ ગળ સાધનેની^{૧૨} મદદથી જન અને મૃત્યુના લયનો ત્યાગ કરીને નિગતે લીધી જાય છે,^{૧૩} ઇન્દ્રિયાદિ પચ્ચશિષે કહેલુ આ અમૃતપદ સાલજ્યા પછી, બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરીને નિશ્ચિતાર્થ થયેલો જનક પરમમુખી અને ચીતનોક થઈને વિદ્યાર કરવા લાગ્યો એની બુદ્ધિ અનાસન્ન થઈ.^{૧૪}

મુક્ત પુરુષના આ વર્ણન સાથે શ્રી અર્વિંદનો ‘મુત’ વિષેનો વિચાર મનપાવવા જેવો છે ‘મુક્ત માનસીને અગત સ્વાર્થ’ હોતા નથી, તે વસ્તુઓને પોતાની મિલકત ગણતો નથી તે કોઈ વસ્તુની લાલચ હતો નથી, કોઈની ઈર્ષ્યા કરતો નથી, પાણુ દિવ્ય એતના જે કંઈ અર્પે છે તેને એ આવકારે છે, જે કંઈ એની પામે આવે છે તેના પ્રત્યે આમકિત નાખ્યા વિના કે તેનો તિન્સ્કાન્ કર્યા વિના એ તેનો સ્વીકાર કરે છે, જે કંઈ એની પાસેથી ચાલુ જાય છે તેને એ ગોપ, પશ્ચાતાપ કે ખોટની લાગણી કર્યા વિના, જગતની તોફાની ધમમાળમા જવા દે છે એવું હૃદય અને આત્મા સપૂર્ણ સમમિત

૧૧. અલિંગ પાંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને દસ ઇન્દ્રિયાત્મક સિદ્ધિશરીર વિનાનો (નીનકક), સિદ્ધિ શરીરના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને (પરમાનદ), જુઓ ઉપર ૧૨ ૨૧૨-૪૬ અને ૪૬નો અનુવાદ

૧૨. મક્તૈ મ ગળ સાધનોથી—ચક્ષેરા, અચ્યુત, ગોવિન્દ, માધવ, અનન્ત, કેશવ વ ભગવન્નામોના કીર્તનથી (અર્જુનમિત્ર, પરમાનદ), રામ વગેરે મ ગળ સાધનો (નીલકક), નિગમો (વિદ્યાસાગર)

૧૩. ૧૨-૨૧૨ ૪૪, ૪૫, આજુ ‘સમ્યક્મન’ ગારો જુઓ ૧૨-૨૧૨-૧૬ થી ૫૨, અહીંથી પછીના ચાર મોકો ઉપર ૮૨ થી ૮૫ મુધીના ક્રમાંકે મૂકેલા છે

૧૪. ૧૨-૨૧-૨૫૦, જુઓ ઉપર શ્લોક ૭૦ની નોંધ, ૪૦, પૃ ૨-૭, ૨૩૮.

હોય છે. તેઓ (એનાં હૃદય અને આત્મા) પ્રત્યાઘાત અને કામ-નિક્તાથી મુક્ત હોય છે; બાહ્ય વસ્તુઓના સ્પર્શથી એમનામાં કુબ્ધ પ્રતિક્રિયા થતી નથી. ૧૫

આવી વિમુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ માણસે જ્યાં સુધી દેહધારા ચાલે ત્યાં સુધી લોકસંપ્રદાયો-વિમુક્તાવસ્થા પડેલા આત્મ-શુદ્ધિ માટે અને પછી લોકસંપ્રદાયો-કર્મ કર્યો જ્યાં જોઈએ; એ મહાઆગ્નિકાન્દો નિશ્ચિત મન છે.

૮૬. યઃ જ્ઞાત્યવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તેતે કામકારણઃ ।

જ મ મિત્તિમવાન્નોતિ ન મુલં ન પરાં મતિન્ ॥

૬-૩૮-૨૩ (ગીતા. ૧૬-૨૩)

જે પુરુષ શાસ્ત્રવિધિ છોડીને સ્વચ્છંદીપણે વર્તે છે, તે

૯૫. 'The Liberated man has no personal hopes; he does not seize on things as his personal possessions; he receives what the divine Will brings him, covets nothing, is jealous of none; what comes to him he takes without repulsion and without attachment; what goes from him he allows to depart into the whirl of things without repining or grief or sense of loss. His heart and self are under perfect control: they are free from reaction and passion, they make no turbulent response to the touches of outward things' ('Shri Aurobindo came to me' P. 179. Shri Aurobindo's message is quoted in the book).

૯૬. આ પછીનો શ્લોક વાંચો 'તેથી શું કરવું અને શું ન કરવું એનો નિર્ણય કરવામાં તારે શાસ્ત્રને પ્રમાણ માનવું. શાસ્ત્રવિધિ શું છે તે સમજીને તારે અર્ધી કર્મ કરવું જોઈએ.' ૬-૩૮-૨૪ (ગીતા. ૧૬-૨૪).

૨. શાસ્ત્રવિધિનો અર્થ, ધર્મને નામે મનાતા શ્રદ્ધામાં કહેલી અનેક ક્રિયાઓ નહિ પણ અનુભવજ્ઞાનવાળા સત્પુરુષોએ ખેડેલા સંયમમાર્ગ. 'અનાસક્તિયોગ' ૧૬-૨૩ ઉપર ગાંધીજીની નોંધ.

નથી ત્રિવિદિ મેળવતો, નથી મુખ મેળવતો કે નથી પરમ ગતિ મેળવતો.

‘દૈવાસુ-સંપદવિભાગયોગ’મા લગવાને પ્રથમ દૈવી વૃત્તિઓ ગણાવી—૬૩ ગણાવી ૮ કાગણુ તેનું વિસ્તારથી ગીતામા વર્ણન છે— પછી આસુગિવૃત્તિઓનું વિસ્તારથી વર્ણન કરતા આસુગિવૃત્તિઓ કયી કયી રીતે વ્યક્ત થાય છે, એ વ્યક્ત થવાના નણુ ગ્ન્ના-કામ, દોષ અને લોભનો ત્યાગ કરવાનું કહી પછી આસુગિવૃત્તિઓના સપાટામાથી બચવા માટે શાસ્ત્ર અનુમાન વર્તવાનો ઉપગ્ના શ્લોકથી અનુરોધ કર્યો. કાગણુ કે શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તવાથી આસુગિવૃત્તિઓના આકારો ઓળખી શકાય, કાણુમા ગખી શકાય, અને અતે નિર્મૂળ કરી શકાય

અગાઉના શ્લોકો અને તેના ઉદ્ઘાટનમા અહંતામમતાગ્રહિત, સમદર્શી, આત્મોપગ્રથી વર્તનાન, અને મુક્ત પુરુષોના લક્ષણો વિષે આવ્યું એ છતાં એ લક્ષણો વાચવા કે વિચારવા માનથી કંઈ કાર્-સિદ્ધિ થતી નથી. આ જીવન જટિલ છે. સામાન્ય આપત્તિઓ તો હોય ૮. પણ શુ કર્તવ્ય છે કે શુ અકર્તવ્ય છે એ નક્કી કરવું વિષમ થઈ પડે એવા કટોકટીના પ્રસંગોએ, આ નમદર્શીપણુ કે આત્મોપમ જે રીતે સચવાન તેને અનુરૂપ વર્તન કરવામા આવે તે શાસ્ત્રવિધિ.

પણુ એક વર્તન કેવી રીતે થાય ? કાગણુ ધર્મની ગતિ તો મૂલ્યમ, અને પાનવિનાની ઘણી શાખાઓવાળી છે ૩ મહાત્મા પુરુષો પણ કોઈ કોઈ વખત અણીના સમયે નિષ્ફળ જતા મૂલચાયા છે મહાલાગ્નમા

૩. સૂક્ષ્મા ગતિર્દિ ધર્મસ્ય બહુશાયા હ્યનન્તિમા । ૮-૨૦૦-૨;

સર° ૧-૧૮૭-૨૮, ૨-૩૪-૩, ૨-૬૦-૪૦, ૨-૬૨-૧૪ થી ૧૬,

૧૨-૨૫૪-૩૬

ળતાનું છે એમ કૌપદીવઆદંબુ પ્રસંગે લીખ અને કોણ જેવા માન્ય વિદ્વાન અને મોલાદાગ પુરુષો યન્ય યર્જને બેની રત્ના ત્યાર વિકર્ણ જેવા એક તેજસ્વી મુવાને નીતિ, ધર્મ અને ત ધને અનુસરીને નિર્ભય વાત ઉચ્ચારી ૧ ' પુરુષ અર્થનો દાત છે અને અર્થ કોઈનોય દાત નથી ' એમ કહેતા લીખ, કોણ, કૃપ અને શત્ય, ' સેવા તો જ્ઞાનદત્તિ જેવી છે ' ૨ એ સ્મૃતિની ઉમ્મિ સમજવા યતા શા માટે દુર્યોધનની સેવા નહોતા મૂકી દેતા ? ચારે બાજુથી ભીંસમા આવેલા સત્યવાદી ધર્મગજ્ઞ સાથી સાચારીપૂર્વક સત્યભાસી શબ્દો બોલ્યા ૩ આવ્યા ત ખ્યાબંધ ઉદાહરણો મં લાંબા અને આજે ય દુઃખના જીવનમા કયા નથી અનુભવાતા ? તેથી આટીધૂટીઓમા પણ પોતાને થોડા માર્ગે દોરી જનાર શાસ્ત્રવિધિ—અનુભવસિદ્ધ મુક્તિ—અનાતકત રહીને કાર્ય કરવાના ' કર્મયોગશાસ્ત્ર 'નો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, ઋષિ વ્યાસે પ્રમોદ કર્યો

લગભગ અર્ધનાશના અ તે શોક, દુઃખ અને તમસથી બેભાન જેવા થયેલા અને પશ્ચાતાપ કરતા ધૃતગાંધીને ૮ જાજ્યે કહ્યું, ' હે ભાગ્ય ! જેઓની બુદ્ધિ શાસ્ત્રાનુસાંગિણી છે તેઓ મોહ ખામતા નથી ૯ હે નગધિપ ! આપના નિમ્મલ અને અનુમલ બને જાણીતા છે પુત્રદાણને

૪. સમા જ ૧૦, ૧૧ ૫

૫. પ્રસંગ માટે જુઓ નીચે ' બ્યસન ' (પ્રકર ૧૧) શ્લોક ૧૨૦, ૧૨૧

૬. સેવા જરૂતિરાહ્યાતા । મનુ ૪-૬

૭. પ્રસંગ માટે જુઓ ઉપર ' સત્ય ' (પ્રકર ૩) શ્લોક ૪૯, ૫ ૧૧૫ થી

૮. ૧-૧-૧૦૧ થી

૯. વેદો શાસ્ત્રાનુગા બુદ્ધિર્ન તે મુચિતિ ભારત ।

૧-૧-૧૮૪ અને આગળ

માટે આટલી બધી (એમના ઘોર અન્યાયોમાં ટેકો આપવા જેટલી) અનુવૃત્તિ—અનુસરણ—સાંભળવામાં આવી નથી. હજે, થયું તે થયું. હવે તમારે શોક કરવો નહિ... છ.' આમ કહી લોભવશ ચિત્તથી કરેલાં કાર્ય કેવા પ્રલયકારી ખાડામાં ફેંકી દે છે એ વ્યક્ત કર્યું છે.

આ 'કર્મયોગશાસ્ત્ર' અનાસક્ત રહીને કર્મ કરવાના શાસ્ત્રવિધિને છોડીને, કોઈ સાધક દેવળ શ્રદ્ધાથી જ (પરમાત્માનુ) યજ્ઞન કરે તો ? દેવળ શ્રદ્ધામાં મોટા ભયસ્થાન રહેલાં છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણે 'શ્રદ્ધાત્રય-વિભાગયોગ' ૧૦મા સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા અને ઈધરાર્પણ કર્મ—અનાસક્ત કર્મનો વિનિયોગ કરી બધાં કર્મો અનાસક્તિથી અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવાનું ભાગ્યપૂર્વક વિધાન કરી, '(કર્મયોગ) શાસ્ત્રવિધિ'નો પુરસ્કાર કર્યો છે.

૮૭. इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतद्देशेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥^૧

૬-૪૦-૬૩ (ગીતા ૧૮-૬૩)

૧૦. ભીષ્મ ઝ. ૩૯ (ગીતા. ઝ. ૧૭).

૧. (૧) ૬=૧-૨૨૪-૧૫ ૬; ૫-૧૨૩-૧૭ ૬; સર^૧ ૧-૬૮-૧૯ ૬; યથેચ્છસિ તથા કુરુ, 'તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કર', એ સામાન્ય કહેવત જેડું વાક્ય છે. જુઓ (૧) બ્રાહ્મણ મંદપાલ ખાડવદાસ પ્રસંગે, ખાડવવનમાં કૃષ્ણાયેલા પેતાની પ્રથમ (પક્ષીયોનિવાળી) પત્ની જરિતાથી થયેલા ચાર પુત્રો પ્રત્યેના પ્રેમથી, એમને મળવા જવા તૈયાર થયો, ત્યારે દ્વિતીય (માનવ-યોનિવાળી) પત્ની હપિતાએ ઈર્ષ્યાથી મેણા માર્યા. એટલે મંદપાલ તેને જવાબ આપતા અંતમાં આ વાક્ય (૧-૨૨૪-૧૫) કહીને ખાડવવનમાં ગયો. મનુ. ૬-૨૩મા "અધમ યોનિમા જન્મેથી અક્ષમાલા વસિષ્ઠ સાથે અને શારકગી (જરિતા) મંદપાલ સાથે જોડાવાથી (પરણવાથી) પૂન્યપણુને પામી હતી." એવો ઉલ્લેખ છે. આ ઉલ્લેખ મનુસ્મૃતિ સહિત બીજી સ્મૃતિઓમાં આવેલા વર્ણસંકરત્વના વિધાનોથી તદ્દન જુદો છે. અક્ષમાલા-વસિષ્ઠના સુખી સંકલ્પનનો દ્વંદ્વો નિર્દેશ મં ૧૦ લા ૦ ૫-૧૧૫-૧૧માં છે.

આમ ગુણથી પણ ગુણ જ્ઞાન મેં તને કહ્યું. એ બધાનો સારી રીતે ધ્યાન વિચાર કરીને તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કર.

આપું ગીતાશાસ્ત્ર પૂર્ણ કરીને (જેમ કરીને મહાભારતનું સારતત્ત્વ પૂરું કરીને કવિએ) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે, બધા ધર્મો,^૨ અનુગમો, વાદોનું ગીતાશ્લોકે દોહન કરી પોતાની વિવેકબુદ્ધિને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરવા અર્જુનને કહ્યું. ભગવાનના પાત્ર મારફતે મહાકવિ વ્યાસે કોઈ પણ

(નોંધ ૧ આજુ)

(૨) શ્રીકૃષ્ણ વિદિ કરવા કૌરવ સભામાં ગયા એ વખતે પરશુરામ, કણ્વ, નારદ, શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મે દુર્યોધનને યુદ્ધ નહિ કરવા અનેક દાખવાદશીલોધી સમજાવ્યા. તે પછી દ્રોણાચાર્યે તેને ધણું સમજાવ્યું, છેવટે ઉપરનું સવેચ્છાનિ તથા વુક (૫-૧૨૩-૧૭૬) વાક્ય સંભળાવી ‘તને આ સંબંધમાં ફરીથી કહેવાનો મને ઉત્સાહ નથી’ કહીને તેની જડતા તથા હીનતા ઉપર આક્ષેપ કર્યો. (૩) બાળક ભરત હ વર્ધનો થયો. એટલે કણ્વતપિએ રાકુંતલા અને ભરતને દુઃખાન્તની પાસે મોકલ્યાં. રાત્રીનો યથાયોગ્ય આદર કરી રાકુંતલાએ, અગાઉનો હરાય માફ કરાવી (જુઓ ‘સત્ય’ (પ્રકર ૩), શ્લોક ૪૩, ૪૪, પૃ. ૯૩ થી.) ભરતને સુવરાજ બનાવવા કહ્યું. પછી રાત્રીને માફ હતું હતાયે રાકુંતલાનું અવમાન કરી ‘ગચ્છ વા નિષ્ઠ વા કાર્મ વદ્યપીચ્છતિ તત્ત્વત્ । (૧-૬૮-૧૯ કંઠ) કહ્યું.

(૨) પાંડવોને ધૃતમા ઈન્દ્રી તેમની રાજ્યલક્ષ્મી હનન કરવાની વાત ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધને સમજાવી ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે ‘તું’ કહે છે તે મને રુચતુ નથી, પણ હો રાજા! તને જે ગમે તે કર.’ વચ્ચે પ્રિય તત્ત્વિકતાં નરેન્દ્ર! । ૨-૫૧-૧૪ બ) કહ્યું હતું.

૨. મં ૨૦ સાં, તથા ગીતામાં અનેક ‘વાતો’નો સંગ્રહ છે. ગીતામાં એ ‘વાદો’ કે ધર્મમતોના શુભ તત્ત્વોનું કુશળતાથી સંક્ષિપ્ત સમીકરણ કરેલું છે. ભારતના પ્રાચીન ધર્મમતો માટે જુઓ ઉપર ‘આદિસા’ (પ્રકર ૪) શ્લોક ૫૨ થી ૫૪, નોંધ ૪ પૃ. ૧૨૮.

મનના ફાસલામાં ફસાયા વગર, તેમાં ગૂંહેલાં ઉત્પત્તિકાન્ક તત્ત્વનું ગ્રહણ કરવાની જાગૃત વિવેકબુદ્ધિનો પુરસ્કાર કર્યો છે. જેનાથી મોટી કટોકટી ભાગ્યે જ હોય, અને જ્યાં ભારે ધાંધલમાં ગમે તે નિર્ણય અચૂક કરવો જ પડે એવા સંયોગમાં, અજુનને સામ્યશાસ્ત્રી બુદ્ધિયોગી, કર્મયોગી, સ્થિતપ્રજ્ઞ, ગુણાતીત, તત્ત્વચાની, ભક્ત, નિર્મામ, સમદર્શી બ્રહ્મનિઃ અને ત્યાગી ઇત્યાદિ થવાની જુદા જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી આરા કર્યા પછી પણ, એ આત્માઓને અધ્યક્ષાથી નહિ પગ્નું વિવેકબુદ્ધિથી સ્વીકારવા કહ્યું. અધ્યક્ષાથી સ્વીકારનાર એકાગ્રી થઈને આ બધીય આરાઓનું તત્ત્વ—અનાસક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ.

અને અનાસક્તિ શરૂથી જ પ્રાપ્ત કરવાનું કેટલું બધું દુષ્કર છે ? એ લક્ષ્યમાં ગાખીને યથેન્દ્રિય તથા કુરુ । કલ્યા પછી પણ ભગવાને છેલ્લી સૂચના કરી જેનાથી માણસનો ગસ્તો સગળ મને. ‘માગમા મન લગાડ, મારો ભક્ત થા, મારે માટે યશ કર, મને નમસ્કાર કર. (એમ કરવાથી) તું મને જ પામીશ એ મારી સત્ય પ્રતિજ્ઞા છે. તું મને પ્રિય છે. બધા ધર્મેનો ત્યાગ કરીને એક માત્ર જ શાન્ત્ય લે. હું તને બધા પાપોથી મુક્ત કરીશ. તોડ ન કર. ’^૩

૩. મન્મના મન મદ્રુત્તો મદાગ્રી મા નમસ્કુરુ ।

મામેવૈવ્યસિ સય તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥

૬-૪૦-૬૫ (ગીતા. ૧૮-૬૫)

અબ = ગીતા. ૯-૩૪ અબ (૬-૩૧-૩૪) જુઓ નીચે ‘ભક્તિ’ (મક ૬), પૃષ્ઠ ૬૦, પૃ. ૨૮૬ થી.

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેક શરણ વ્રજ ।

અહ ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચ. ॥

૬-૪૦-૬૬ (ગીતા. ૧૮-૬૬).

પોતાની અતુપમ ભક્તિથી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને પૂરું પથાવનાવ
આપણા મધ્યકાલીન ભક્તકવિ સત ગુણસીદાસે વ્યાસના વિચારોને
‘ગમાયણ’માં પોતાની ચમત્કારિક શૈલીમાં ગૂંથીને મૂકના છે તે
સરખાવના લેવા છે ‘એક વખત ગુરુ વગિષ્ઠ, બ્રાહ્મણો અને નગર-
વાસીઓને આમ તથા આપી બોવાનીને જ-મમરણનો નાશ કરનામ
ભગવાન રઘુનાથજીએ પ્રવચન કર્યું’ : ૪ ‘હે સમસ્ત નગરજનો ! સાબળો.
હું હૃદયમાં મમત્વ લારીને કહેતો નથી, તેમ જ (હું કહું છું તેમાં)
અનીતિ કે પ્રભુતા પણ નથી, માટે સાબળો અને જો કીક લાગે તો તે
પ્રમાણે વર્તો. તે જ મારો સેવક છે અને તે જ મને અતિ પ્રિય છે,
કે જે મારી આરા માને છે. હે ભાઈઓ ! જો હું કંઈ અનીતિ
કહેતો હોઉં તો ભય છોડીને મને અટકાવજો ૫ x x x મારો દાસ

૪. તુલ રામા ૭-૬૪-૧, ૨

૫. સુનહુ સકલ પુરજન મમ ચાની ।

વહૈં ન કહુ મમતા સર આની ॥ ૩ ॥

નહિ બનીતે નહિ કહુ પ્રભુનાઈ ।

સુનહુ કરહુ જો તુમ્હદિ સોદાઈ ॥ ૪ ॥

સોદ સેવક પ્રિયતમ મમ સોઈ ।

મમ અનુસાસન માનૈ જોઈ ॥ ૫ ॥

જો બનીતે કહુ માયો મારૈ ।

તૌ મોહિ વરજહુ મય વિસરાઈ ॥ ૬ ॥

તુલ રામા ૭-૬૪-૩ થી ૬.

હકી ચોપાઈથી રામચ દ્રજ લેકોને સાચી વાતમાં અમે તેવા મહાપુરુષ
સમક્ષ પણ અભય રાખવા પડે છે

કહેવડાવી મનુષ્ય આશા રાખે-ફલાસકિત રાખે-તો એનો (મારામાં) વિશ્વાસ ક્યાં છે? ઘણી વધારીને શી વાત કહું? ભાઈઓ! હું આચરણને જ વશ છું. '૬

૬. મોર દાસ કહાઈ નર આસા ।

કરદ તૌ કહહુ કહા વિમ્વાસા ॥ ૩ ॥

વહુત કહૈૈં કા કયા કચાઈ ।

ઐહિ આચરન વસ્ય મૈં ભાઈ ॥ ૪ ॥

તુલ. રામા. ૭-૬૭-૩, ૪.

રામચંદ્રજીનું પ્રવચન ૭-૬૪-૩ થી ૭-૬૮-૭ સુધી ચાલ્યું છે, એમાં ભક્તના શુદ્ધિનું રસાળ વર્ણન છે. નીત્રાનો ભક્ત એનાથી ભિન્ન નથી.

ભક્તિ

૮૮. તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

વદામિ બુદ્ધિયોગં તં येन मामुपવાञ्छि ते ॥^૧

૬-૩૨-૧૦ (ગીતા. ૧૦-૧૦)

૮૯. તેષામેવાનુકમ્પાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાસાધ્યામ્યાત્મમાત્રસ્થો જ્ઞાનકીપેન ભાસ્વતા ॥^૨

૬-૩૨-૧૧ (ગીતા. ૧૦-૧૧)

એમ મારામાં તન્મય રહેનાર અને પ્રીતિપૂર્વક ભજનારને હું બુદ્ધિયોગ-સમત્વ બુદ્ધિ-આપું છું. તેથી તેઓ મને પામે છે.

૧. (૧) ગાદીજીએ શ્રી મનુભડેન ગાદીને ડીઝીનો મોડ છેડવાનું સમજાવતા, સેવાભાવી અને નિર્હોષ કાર્ય કરનાર ભક્તને હૃદયે ભેળવી બધી શક્તિઓ આપી હોય છે એમ કહી, પ્રમાણરૂપે ૬-૩૧-૨૨ (ગીતા. ૬-૨૨) અને આ બંને શ્લોકો દ્વારા, ૬-૩૨-૧૧ ઉપર ખૂબ જોડો વિચાર કરવાનું જણાવ્યું. એ આખો પ્રસંગ મનનીય છે. જુઓ ‘એકલો જાને રે’ પૃ. ૨૬ થી ૨૮.

(૨) સર^૧ હરિઃ મન્ત્ર ૭ (જુઓ ઉપર ‘અક્ષવિદ્યા’ શ્લોક ૭૭ નોંધ ૩, પૃ. ૨૫૨) ‘આનંદશૂન કરનારને મોડ કેવો, શોક કેવો ?’

(૩) સર^૨ ભાગવતનો મંગળ શ્લોક. જુઓ ઉપર ‘સત્ય’ શ્લોક ૪૮; નોંધ ૨૬ પૃ. ૧૧૪.

તેમની ઉપર અનુકરણ કરવા માટે, તેમના અંતઃકરણ-માં રહેલો હું પ્રકાશમાન જ્ઞાનદીપ વડે તેમના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અંધકારનો નાશ કરું છું.

ઉપર ‘અક્ષવિદ્યા’ના પ્રકરણમાં ઉપમા ‘લોકમાં’^૩ ‘લજ્યાન્યુ’^૪ છે કે ‘પોતે જ પોતાની જાનનો ઉદ્ધાર કરવો’ એ સિદ્ધાંત તેના પૂરક વિચાર સહિત અહીં અનન્યભક્ત ઉપરની ભગવાનની કૃપા તરીકે મૂકવામાં આવ્યો છે. ગીતામાં અને મહાભારતમાં^૫ તત્ત્વનિરૂપણ અને ઉદાહરણો-થી બતાવવામાં આવ્યું છે કે માણસ જેની સંપત્તિના સંપર્કમાં આવે, તેના વડે પરાધીન થઈને કામ કરે છે. આશ્ચર્યસંપત્તિના સંપર્કમાં આવેલો પછીથી કામ અને ક્રોધને વશ થઈને અનિચ્છાએ, પરાણે પાપ કરે છે.^૬ તેથી જ રીતે જ ભગવાનને ઓળખવાની સાધના કરવાની ઇચ્છાથી દૈવીસંપત્તિના સંપર્કમાં આવે છે તે પશુ અવશ્યપણે, પરમ-ગતિને પામે છે.^૭

‘જેનું ચિત્ત ભગવાનમાં જ લાગી રહેલું છે, જેની ઈદ્રિયો ભગવાનને જ ઓળખે છે, અને જે એને વિશે જ પરસ્પર જ્ઞાન આપવા સેવામાં અને વાતો કરવામાં સતોષ પામે છે અને મુદિત થાય છે,’^૮ એવા

૩. ૧-૨૮-૫.

૪. જુઓ ‘અક્ષવિદ્યા’ શ્લોક ૭૩ થી ૭૫નું ઉદાહરણ, પૃ. ૨૪૨-૪૩.

૫. જુઓ ૧-૨૫-૩૬ થી ૪૧ (ગીતા. ૩-૩૬ થી ૪૧).

૬. જુઓ ૧-૨૮-૪૦ થી ૪૫ (ગીતા. ૧-૪૦ થી ૪૫).

૭. મચિતા મદ્રતપ્રાણા ષોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।

કથયન્તથ માં નિર્યં તુચ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ૬

દૈવીસપતિના સંપર્કમાં આવેલા લક્ષ્મણે લગવાન સમત્વબુદ્ધિથી અવિચળ બુદ્ધિયોગ આપે છે

આમ બંને સ પતિના સંપર્કમાં આવેલા અવશ્યપણે કાર્ય કરે છે પરંતુ કોઈ પણ જીવ એક જ જનની અ પતિવાળો નથી, એ બંને જનની સ પતિઓને ધાગણું કરનાર (સાપેક્ષ) સત્ય અને અસત્ય તથા મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયોથી પર એવો ચૈતન્યદેવ અતઃમા જિનને છે એ દેવ, અતિપાપી, સર્વપાપીથીયે પાપી એવો જીવ પણ જ્યારે લગવાનાભિમુખ થવા માગે છે ત્યારે તેને દુરિતોથી છોડાવે છે, સુવિતના માર્ગે લઈ જાય છે અને છેવટે બંનેથી પર એની ગતિએ પહોંચાડે છે એ અવશ્યપણે-પાપ અને પુણ્ય બંનેમાં વર્તતો હોય મનુષ્ય પાપથી કેમ છૂટે? એ પ્રશ્ન છે પાપથી છૂટે છે એ હમીકત છે એ લગવાનની ચમત્કારિક વિભૂતિ છે

૧૦. મન્મના ભવ મન્નક્તો મચાતી મા મમસ્કુર ।

મામેરંપ્યસિ યુક્ત્વૈરમાત્માન મત્પરાયણ ॥

૬-૩૧-૩૪ (ગીતા ૧-૩૪)

મારામાં મન રાખ, મારો લક્ષ્ય થા, મારે માટે યજ્ઞ

૮. ઇન્દ્રિયાણિ પરાપ્યાહુરિન્દ્રિયેભ્ય પર મન ।

મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્યો બુદ્ધે પરતાત્તુ સ ॥ ૬-૨૫-૪૨

(ગીતા ૩-૪૨) - સર ૧૨ ૨૪૦-૨

સર ૦૬ ૬ ૧-૩-૧૦, ૨ ૩-૭

૯. સર ૬-૨૬-૩૬ (ગીતા ૪ ૩૬), ૬-૩૧-૩૦ (ગીતા ૯-૩૬)

૧. (૧) અળક = ફે ૬ ૪૦-૬૫ અળક (ગીતા ૧૮-૬૫ અળક),

જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' શ્લોક ૮૭, નોંધ ૩, ૫ ૨૮૧ (૨) = યો વા

૬-૫૩-૩૪

કર, મને નમસ્કાર કર, એટલે મારા પરાયણ થઈ આત્માને મારામાં જોડીને તું મને પામીશ.

‘રાજવિદ્યાગજગુણયોગ’ (વિદ્યાઓમા શ્રેષ્ઠ અને ગૂઢ વસ્તુઓમા શ્રેષ્ઠ)મા આ શ્લોક છેલ્લે આવેલો છે. ગીતામા અન્યત્ર આને મળતા આવતા વચનને ‘સર્વગુણતમ’ કહ્યું છે.^૨ એ વિદ્યાનું વર્ણન કરતાં એને ભગવાને વિદ્યાઓમા શ્રેષ્ઠ,^૩ ગૂઢ વસ્તુઓમા શ્રેષ્ઠ, પવિત્ર, ઉત્તમ, પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકાય તેવી, ધાર્મિક, (પ્રમાણમા) સહેલાઈથી આચરી શકાય તેવી,^૪ અને અવિનાશી કહી છે. એ વિદ્યાનું હાઈ, સર્વ શરીરોમા વાસ કરનાર એક અંતર્યામી-વાસુદેવને પીછાનવો, અને એને સર્વપ્રવૃત્તિઓનો આદિથી અંત સુધી પ્રવર્તક, સર્વમાં ઓતપ્રોત છતાં અલગ અને અમગ્ત્વ તથા મૃત્યુરૂપ સુદ્ધા જાણીને એનું પૂજન કરવું એ છે. આવા ભગવદ્ભક્તના, અનન્ય ભાવે લક્ષિત કરનારા, સમત્વના ઉપાસક, કર્મકૌશલ જાણનારા યુદ્ધિયોગીનું (સર્વ પ્રકારનું) યોગક્ષેમ સ્વયં ભગવાન ઉગવે છે.^૫

૨ જુઓ ઉપર નોંધ ૧, જુઓ ગીતા ૧૮-૬૪ (૧-૪૦-૬૪).

૩. ૧-૩૧-૨ (ગીતા. ૯-૨).

૪. આમ તો દરેક વસ્તુ આચરવામા અધરી છે. દા. ત. જો સંભાર્ગો ટવાયા હોય તેઓને ઉન્માર્ગે જવું અધરું છે ઉન્માર્ગવાળાને સંભાર્ગે આવવું અધરું છે હતાય જો એને સીધા રસ્તે આવવું છે, તેઓને માટે આ ધર્મ વિશેષ સહેલાઈથી આચરી શકાય તેવા અથવા ઓછા અધરો છે એવો ભાવ છે.

૫. અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાં પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાગિયુક્તાના યોગક્ષેમ વદામ્યહમ્ ॥

૧-૩૧-૨૨ (ગીતા ૯-૨૨) સર્ગ ૧૨-૩૩૬-૬૭.

યોગક્ષેમ = (૧) અમામ વસ્તુ મેળવની અને પ્રાપ્ત વસ્તુ સાચવની. એના ઉપરથી ૩૬ અર્થ પ્રમાણે સાસારીક જરૂરીયાત.

એમ આ ગજવિદ્યાને અનુસરીને ભગવદ્વપગાયણ ગદેનાર ભક્ત ભગવાનને પામે છે એવો એનો કોલ છે.

(નોંધ ૫ ચાલુ)

(૨) અનન્યભક્ત નિર્ભય અને નમ્ર હોઈ બધું શ્રેષ્ઠ અને ગૂઢ ચેત્રે છે (જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મચિદ્ધા' શ્લોક ૭૩ થી ૭૫ની નોંધ ૭, પૃ ૨૪૪)

(૩) યોગ એટલે નિરતર બ્રહ્મનિષ્ઠા, તેનો મેમ એટલે આધ્યાત્મિકાદિ ઉપદ્રવ રહિતતા સારારા કે બ્રહ્મનિષ્ઠાનું સતતદાઢ્ય (રા કરાનદી)

(૪) ખીલ બધા ભક્તોના યોગમેમને ભગવાન જ ચલાવે છે તે ? હા ચલાવે છે, પરંતુ તેમા આ વિશેષ છે—જેઓ ખીલ ભક્તો છે, તેઓ તો પોતાને માટે યોગમેમ ઇચ્છે છે, પરંતુ અનન્યદર્શિઓ તો પોતાને માટે યોગમેમ નથી ઇચ્છતા 'ખરેખર' તેઓ પોતાના જીવનમા કે મરણમા (નીધ જેવી) આકાંક્ષા નથી કરતા, તેઓ તો કેવળ ભગવાનના જ સરણવાળા છે, એટલા માટે ભગવાન જ તેમના યોગમેમને વહે છે (રા કરાચાર્ય)

(૫) ખીલ્લ મત મુજબ 'યોગમેમ' એટલે નિર્વાણ, જુઓ ધર્મ ૨૩, 'દીધનિમાય' ૩-૧-૩ (૫), '૫ ચાલુધ જ્ઞાતક' ૫૫, 'કથનકથનધ જ્ઞાતક' ૫૧

(૬) જુઓ વૃત્તસીકૃત 'સમાયજ્ઞ' 'અરણ્યકાંડ' ૭૦મા દોડા પછી ચોપાઈ ૪ થી ૧૦, તે પૈકી નીચેની સરખાવો

સુન્દુ મુનિ તોહિ બહરે સહરોસા ।

મજહિ જો મોહિ તજિ સકલ મરોસા ॥ ૪ ॥

કરહે સદા તિહ કૈ રસવારિ ।

જિમિ ચાલક રાણદ મહતારી ॥ ૫ ॥

(રામચ દ્રજ બાલ્યા) 'હે મુનિ ! સાબજો, હું તમને સડપ કદુ છું કે, જે સધળા બરોસા છોડીને કેવળ મને જ બળે છે, તેની હું જેમ માતા બાળકની રક્ષા કરે, તેમ સદા રક્ષા કરુ છું.'

૧૧. ^{૧ ૨} મત્કર્મકૃત્ત્વમ્ત્પરમો ^૩ મન્નકઃ સન્નવર્જિત ।

નિર્વેર. સર્વભૂતેષુ યં સ મામેતિ પાણ્ડવ ॥

૬-૩૩-૫૫ (ગીતા ૧૧-૫૫)

૧. આ શ્લોકને માન્ય દીકામરોએ સર્વ શાસ્ત્રનો સાર કહ્યો છે. જુઓ :

(૧) અધુના સર્વસ્ય ગીતાશાસ્ત્રસ્ય સારભૂતઃ અર્થઃ નિરૂપ્યસાર્યઃ
લગુષ્ઠેયવેન સમુચ્ચિત્ય ઉચ્યતે—

હવે સર્વ ગીતા શાસ્ત્રનો સારભૂત અર્થ જે મોક્ષને માટે છે તે અનુષ્ઠાન-
પણાને યોગ્ય હોવાથી તેનો સ્થૂં મહ કરી કહેવાય છે (સંક્રાન્ત્યર્થ).

(૨) હવે શાસ્ત્રસર્વરૂપનો સ્થૂં મહ કરી દેખાડે છે (નીલકંઠ).

(૩) હવે અર્જુનને સમ્મત ગીતાર્થનો સાર શો છે તે રૂકમા કહે છે
(ટિળક, ગીતા રહસ્ય. પૃ. ૭૮૩).

(૪) (ભક્તિનો) રસ પેદા થયો છે કે નહિ એ જાણવાની કસોટી
(અગીઆરમા અધ્યાયનો) છેલ્લો શ્લોક છે, ઇ. (ગાંધીજી, 'ગીતાબોધ'
પૃ ૧૦૩)

(૫) જેને જગતમા કોઈની સાથે વેર નથી, જે તટસ્થ રહીને જગતની
નિરપેક્ષ સેવા કરે છે, જે જે કંઈ કરે છે તે મને આપતો રહે છે, મારી ભક્તિથી
જે ભરેલો છે, જે સમાધાન, નિ સંગ, વિરક્ત અને પ્રેમાળ એવો ભક્ત છે,
તે પરમેશ્વરના હાથમાનુ હથિયાર બને છે આવો એ (સર્વાર્થ) સાર છે.
(વિનોબા ભાવે, 'શાકરભાષ્ય'ને ટાકતા 'ગીતા પ્રવચનો'મા, પૃ ૧૬૦).

૨. મત્કર્મકૃત્ત્વ=લૌકિક અને વૈદિક કર્મ તથા સર્વ એકા માત્ર પણ મારે
માટે કરે છે પણ અન્ય રવાર્થ માટે નથી કરતો તે (સંક્રાન્તંદી)

૩. પુરુષ જેને માટે કર્મ કરે તે જ ફળને પામે છે ખીલને નથી
પામતો જે મારે માટે કર્મ કરે છે તે મને જ પામે છે, એટલે હું જ તેના કરેલા
કર્મના ફળરૂપ હિતમ ગતિ જેની ક્ષુ એવો તે મત્પરમ અથવા તે જ મારો રક્ષક,
તે જ મારો આશ્રયયોગ્ય, તે જ પ્રાપ્ત્ય, તે જ આધાર, અને તે જ અમારી
ભા ૧૯

હો પાથ! જે મારે અર્થે કર્મ કરે છે, મારા પરાયણ રહે છે, મારે ભક્ત છે, આત્મકિત હોડે છે, અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દ્વેષ-વૈર રહિત છે તે મને પામે છે *

વિશ્વરૂપ બતાવ્યા પછી ગભગઈ ગયેના અર્જુનને સૌમ્ય મનુષ્ય સ્વરૂપ બતાવી, ભગવાને કહ્યું કે ‘વેદ, તપ, દાન કે યગથી મારું તે કર્યું એવું વિશ્વરૂપ દર્શન થઈ શકે નહિ તે તો ફક્ત અનન્ય ભક્તિથી જ થાય’^{૧૫} એ અનન્ય ભક્તિનું રૂપ દર્શાવના ભગવાને ઉપરનું સર્વ-સારસમ્રાજી સિદ્ધાન્તવચન ઉચ્ચાર્યું.

(નોંધ ૩ ચાલુ)

જાતિ છે એમ નિરતિશય પ્રીતિવડે હું જ જેને હૃદય છું તે માતૃત્વ અથવા—આનાથી પગાર્ધા પમાય છે તે એટલે છદ્મિક, તેમની વૃત્તિ જેની મત્સરા છે એટલે કે જેની સર્વ છદ્મિયોની વૃત્તિ સર્વ । આત્મપ્રવૃત્તિ કરવાવાળી તે માતૃત્વ (શકરાનદી) હું જ પરમ પ્રાપ્તવ્યપલાવડે જેને નિશ્ચિત છું પણ સ્વર્ગાદિ નથી તેને તે માતૃત્વ (મધુસૂત્રી)

૪. સર્વ શકરાચાર્યના ‘પદપૂજા’ રત્નો-મા ભગવાનના આદ્ય કર્મ કરતા ભક્તની આરાધનાનું વર્ણન

આમા ત્વ ગિરિજા મતિ મહચરા પ્રાણા સ્તરીરં પૂર્ણ
પૂજા તે વિવિધોપભોગરચના ત્રિરા સમાધિમિથતિ ।

સગરસ્થ પદો પ્રદાશ્વનાવધિ સ્તાગ્રાપિ સર્વો ગિરો

યયન્મ જરોમિ તત્તદસિત્ત કામો તત્તારાધનમ્ ॥ ૧૦.

આત્મા તમે છે, ખુદ્ધિ પ વ તી છે, માળો આપની સાથે કરનારા અનુચર છે, સરીર મદીર છે, વિવિધ ઉપનાગાની રચના આપની પૂન છે, ત્રિરા એ સમાધિની સ્થિતિ છે જે પગની ચ ન આપની મહત્તિમા છે, બધી વર્ણ આપના રત્નો છે, આમ હ જે જે કર્મ કરું છું તે બધાપ દે ગલ । આપની આરાધન છે

૫. ૧-૩૩-૫૩, ૫૪ (પિા ૧૧-૫૩, ૫૪)

એ સિદ્ધાન્તવચનનો સ્પષ્ટ અર્થ, મર્વને આકર્ષી ગદેવા મર્વન વસી ગદેતા નૃપ્યુ વામુદેવની પ્રીતિ અર્થે, મંપૂર્ણ અનામકત પ્રેમભાવથી એ સર્વનુદ્દેશ નિર્દેશ પ્રમાણે કાર્ય કરીને તદ્રૂપ થયું.

આધ્યાત્મિક વ્યવહાર તેમજ સામાન્ય વ્યવહારમાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને જ પોતાના માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકાર્યા હતા, એ સરળ ગમમય પ્રમંગ આધ્યાત્મિક કક્ષામાં પણ લાગુ પડે છે. ‘યુદ્ધની તૈયારી માટે પાડવ-કૌન્વોએ જુદા જુદા ગમ્મઓ પાસેથી મહાય મેળવવા દૂતો મોકલવા માગ્યા. પણ શ્રીકૃષ્ણની સહાય મેળવવા અર્જુન જાતે જ ગયો. યુધિષ્ઠિર પાસેથી આ વાત સાંભળીને દુર્યોધન પણ વામુવેગી ઘોડાઓ જોડેલા રથમાં બેઠીને આનર્તનગરી—ઢાંગકા ગયો. બંને એકી સાથે ઢાંગકામાં પ્રવેશ્યા. ત્યાં ખબર પડી, શ્રીકૃષ્ણ સહ ગયા છે. છતાંય તેઓ શય્યાગૃહ—સૂનાના ઓગડામાં ગયા. તેમાં દુર્યોધન (ઉત્તાવગથી) પહેલા પ્રવેશ કરી શ્રીકૃષ્ણના ઓશીકા આગળ સુદૃઢ આસન પર બેસે. ત્યારે મહામત્તા અર્જુન (શાન્તિથી) પછી પ્રવેશ્યો અને વિનયપૂર્વક હાથજોડી ભગવાનના ચરણ બાજુ બિભો રહ્યો. શ્રીકૃષ્ણ જાગ્યા. બંનેનું સ્વાગત કર્યું. પછી દુર્યોધને પોતે પહેલા આવ્યો છે, માટે સન્નતોના આચાર મુજબ, પોતાને જ મદદ કરવા વિનંતી કરી. માધવે ‘એ વાત સાચી છે’ એમ જણાવી આગળ ચાલતા કહ્યું, ‘તમે પ્રથમ આવ્યા છો અને અર્જુનને મેં પ્રથમ દીધો છે તેથી હું બંનેને મદદ કરીશ મારી પાસે એક અમળ જોપોતું ‘નાનાયણ’ નામનું મહા પ્રમળ સૈન્ય છે. તેથી એક નગ્ન યુદ્ધમાં દુગધર્મ એક અમળ જોપ-સંનિકો અને બીજી તન્ન શસ્ત્ર નહિ ઉપવનારો અને યુદ્ધ નહિ કરનારો એવો હું રહીશ. હે પાર્થ ! એ બેમાથી તને જે વધારે ગમતું હોય તે માગી લે, કાગળ ધર્મ પ્રમાણે પ્રથમ તારી (અર્જુન દુર્યોધનથી નાની ઉમરનો હતો તેથી) ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી જોઈ એ.’

એમ દેતા જ ધનજયે નિ શસ્ત્ર કેશવને માગી લીધા દુર્યોધને કરોડોના ગોપસૈન્યને રૂપણને સૈન્ય અને શસ્ત્રો વિનાના કરી નાખ્યા છે એમ સમજીને હવે ‘જય મારો જ છે’ એમ માનતો દુર્યોધન હજાબો હરખાતો હસ્તિનાપુર ગયો.

એના ગયા પછી ભગવાને અર્જુનને પૂછ્યું કે ‘સુદ્ધ નહિ કરનાર, મને તે શા વિચારથી માગી લીધો?’ નમ્ર પણ આત્મસ્થામર્થના ભાનવાળા અર્જુને કહ્યું ‘હે પુરુષોત્તમ’ તમે એ બધામને હણવા સમર્થ છો એમા શકા નથી એવી રીતે હું એકલો જ એ મધાને હણવા સમર્થ છું પણ તમે જગતમા કીર્તિમાન છો, તેથી તમને યશ મળે, અને હું યશને અર્થાં છું એટલે તમને માગ્યા તમે મા લ સાગધિ થાઓ એવી જ ખના મારા દિલમા સદાય રહે છે હાળા સમયની એ ઇચ્છા કામનાને તમારે પૂરી કરવી જોઈએ.’ ભગવાને અર્જુનની પોતા સાથેની સ્પર્ધાને અલિનદી તેજુ ચારણિપણુ ક વાનુ સ્નીહરી તેનો મનોગ્રથ પૂર્ણ કર્યો.

આ કથા ઉપર કંઈ ટીકાટીપણુની જરૂર નથી કરોડોના સશસ્ત્ર ગોપસૈન્યવાળા દુર્યોધન એટલે કે ઇન્દ્રિયોની અસખ્ય કામનિક વૃત્તિઓ સહિતની આત્મિક સંપત્તિનો અધિનાયક અને નિ શસ્ત્ર, સાક્ષીમૂત, કીર્તિમાન, એક જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની તહાયવાળા અર્જુન એટલે કે ભગવાનને જ પરમ ગણના દેની સંપત્તિના અધિનાયક એ એમાથી કોનો વિજય થયો એ સર્વવિદિત છે.

૧૨ મક્ત્યા મામમિજ્ઞાનાનિ ચાવાન્યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વત્ ।

તત્ત્વો મા તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિજાતે તદનન્તરમ્ ॥

૬-૪૦-૫૫ (ગીતા ૧૮-૫૫)

હું કેવો અને કોણ (શુ) છું એ ભક્તિ વડે મને

(ભક્ત) યથાર્થ જાણે છે, અને એથી મને યથાર્થ જાણીને પછી મારામાં પ્રવેશ કરે છે.

ચારે પ્રકારના ભક્તો—આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાનીમાં જે છે તે સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાની ભક્ત છે, તે વાસુદેવ એ જ પોતાનો આત્મા છે એમ યથાર્થ સમજે છે^૧ અને તેથી આસક્તિરહિત કર્મ કરતાં કરતાં, છેવટે દેહ પડ્યા પછી શુકદેવની જેમ ભગવદ્ગૂપ થાય છે.

૧૩. ઘાત્રાપૃથિગ્યોરિદમન્તરં હિ

વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિતશ્ચ સર્વાઃ ।

દૃષ્ટાન્નતં રૂપમિદં ત્વમેવ

લોકઋચં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥

૬-૩૩-૨૦ (ગીતા. ૧૧-૨૦)

૧૪. ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણ-

સ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।^૨

ચેત્તાસિ વેદં ચ પરં ચ ધામ

ત્વયા તર્ત વિશ્વમનન્તરૂપ ॥

૬૩-૩-૩૮ (ગીતા ૧૧-૩૮)

આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેના અંતરમાં અને સર્વ દિશા-ઓમાં તમે એકલા જ વ્યાપી રહેલા છો. હે મહાત્મન્ ! આ તમારું અદ્ભૂત ઉચ્ચ રૂપ જોઈને ત્રણે લોક અત્યંત વ્યથિત થયા છે.

તમે આદિ દેવ છો, પુરાણ પુરુષ છો, તમે આ વિશ્વનું આશ્રયસ્થાન છો, તમે જાણનાર અને જાણવા યોગ્ય છો,

૧. જુઓ ૬-૨૬-૧૫ની ૧૭ (ગીતા. ૭-૧૫ થી ૧૭).

૨. બ = ૬-૩૩-૧૮ બ (ગીતા. ૧૧-૧૮ બ).

અને પરમ ધામ છે. હે અનન્તરૂપ ! આ જગતમા તમે વ્યાપી રહ્યા છો.

‘મારા એક જ સથી આ આખા જગતને હું ધાપું’ શ્રી રહેલો છું’ એમ ભગવાનની પામેથી સાલળીને, એમનું જગતને ધાપ્યું હતી રાખનારુ આદિરૂપ ભોવાની અર્જુને ઇચ્છા દર્શાવતા, ભગવાને પોતાનું વિશ્વરૂપ બતાવ્યું. ભગવાનનું એ પ્રચંડ, અજડળત્વ, દિવ્ય વિગટરૂપ ભોર્તને વિહ્વળ થઈ જોવા અર્જુને સ્તુતિ કરી તેમાથી પ્રથમ શ્લોક (૧-૩૩-૨૦) લીધો છે.

સાગળાદ અર્જુનના પૂછવાથી ‘હું લોભેનો નાશ કરનાર વહ્નિ પામેલો કાળ છું. માટે તું નિમિત્તમાત્ર થઈને યુદ્ધ કર’ એમ ભગવાને આના કર્ણ પછી મૂળતા, વાગવાગ નમસ્કાર કરતા, અને ખીના અર્જુને પ્રજ્ઞામ કરીને શ્રીથી સ્તુતિ કરી તેમાથી બીજો શ્લોક- (૧-૩૩-૩૮) લીધો છે.

‘વિશ્વરૂપદર્શનયોગ’નો એ આખો અધ્યાય શૂન્ય છે એમા દનીલો નથી, પણ દેવળ ઈશ્વરની સહાયવાળા મદ્મદિત, મૃદુ મનુષ્યના હૃદયમા હોબી થતી ઊર્મિઓનું પ્રચંડ મથન, દર્શન અને અતે થતા પ્રતિ-ખોધનું એ કાવ્ય છે. આ અધ્યાય વારવાર વાચતા ભક્ત હૃદયને થાક ચડતો નથી અને નહાવ, આલળન, સ્થૂંચ, સ્નેહ, ભક્તિ વ ભાવો ખીલે છે એનો આનંદ મૂળ કે અનુવાદ ભોવામા છે, વિવેચનમા નથી.

૨. ૧-૩૨-૪૨ (ગીતા ૧૦-૪૨)

૩. ૧-૩૩-૩૨-૩૩ (ગીતા ૧૧-૩૨, ૩૩)

૪. ૧-૩૩-૫૫ (ગુણો કથન શ્લોક ૬૧, ૫-૨૮૬)

ગાહસ્થ્ય

૧૫. યસ્ત્ર મન્ત્રસમયો આર્યાપિત્યોર્મિય કૃત ।

તમેગાહુર્ગરીયાસ યશ્વાસૌ જ્ઞાતિમિ કૃત ॥ ૧૩-૪૪-૨૫

૧૬. દેવદત્તા પતિર્ભાર્યા ષેત્તિ ધર્મસ્ય શાસ્ત્રનાત્ ।

સ દૈર્ઘી માનુષીં ઘાતમનૃતા પર્યુદસ્યતિ ॥ ૧૩-૪૪-૨૬

ભાર્યા અને પતિએ વિવાહ માટે પરસ્પર મન્ત્રણાથી અને સંકેતથી વિવાહ કર્યો હોય તે અને વળી જે સગાં-મંબંધીઓએ નક્કી કર્યો હોય તેને પણ (વિદ્વાનો) શ્રેષ્ઠતર માને છે.

(આણુ સંમતિથી લગ્ન કરનાર) પતિ પોતાની ધર્માનુસાર પ્રાપ્ત ભાર્યાને ઈશ્વરદત્ત મમજે છે એટલે એ (લગ્ન મંબંધમા) દૈવી (વેદો) કે માનુષી (સ્મૃતિ) વાણીને અમત્ય સમજીને (વિધિનિયેધાને) ત્યજી (પણ) દે છે.

વિનાહધર્મકથનમા મં ભાંકારે પાત્ર પ્રકાગ્ના વિવાહ—જ્ઞાતિ, જ્ઞાન, ગાધર્વ, આસુઃ અને ગક્ષસૃ-વર્ણુવ્યા પછી, સૌથી શ્રેષ્ઠતર

૧. અ = મનુ ૯-૯૫ અ

૨. જ્ઞાતિ - વરના શીલ, વર્તન, વિદ્યા, કુળ અને કર્મ-કામધધાને બરાબર તપાસીને ગુણસપત્ર વર સાથેનો વિવાહ ૧૩-૪૪-૩, જ્ઞાન = ઉપર વર્ણુવેલા ગુણવાળા વરને કન્યાને રત્નીમરવા પહેરામણી વ આપી અનુકૂળ બનાવી કર્યો વિવાહ ૧૩-૪૪-૪, ગાધર્વ = માતાપિતાની સંમતિ પ્રમાણે નહિ પણ વરકન્યાની પોતાની પસંદગીથી કરવામા આવે તે

વિવાહ વગરનાએ પરસ્પર મનસુખ અને સ કેનથી કરેલો, અને વડિલોએ નક્કી કર્યો હોય એ જાને છે એમ જણાયુ. અર્થાત્ સ્નેહ સમ ઉત્તમ છે, સાથે જ વગરના વડિલોની દિલ્લમુદ્દિ અનુસા ના સમ કરે તે, એમ જાને પ્રમાણના સમ ઉત્તમ છે. પરસ્પર સ્નેહ વિનાના સમને મનુ ૩ પ્રમાયુ આપી અધર્મજનક અને ધર્મને વ્યર્થ કોપાવનાર કહ્યું છે વળી કોઈ (વિધિનિષેધોમા નહિ માનનાર વિચારવત) માણસ પોતાની પ નીને ધર્માનુમાર મેળવે અને પછી જો કોઈ જનની વૈદિક કે સ્માર્ત વિધિઓ છોડી દઈને સમ કરે તો તેથી કંઈ અધર્મ થતો નથી એમ પણ ચોકબુ જણાયુ છે સમ અંગેના આ વિચારો આજે પણ તદ્દન આધુનિક લાગે છે એ સ્પષ્ટ છે ૪

ધર્માનુસાર સમ એલે કયો ધર્મ ? અથવા કયા ધર્મને અનુનક્ષીને પત્ની સાથે સહધર્મચરણ કરવાની આજ્ઞા અપાઈ છે ૨૫ આમ તે

(નેાધ ૨ ચાલુ)

૧૩-૪૪-૫ આશુર = વિક્રમથી કરવામા આવેલુ સમ ૧૩ ૪૪ ૬, રાક્ષસ = મારામારી અને કાપાકાપી કરીને બળાકાર, રડતી જ્યા સાથે કરેલુ સમ તે રાક્ષસ કે પૈશાચ ૧૩ ૪૪-૭, આમા મયમના નલુ ધર્મ છે અને બાકીના બે અધર્મ છે ૧૩ ૪૪-૮, ૯ ‘મનુસ્મૃતિમા’ બ્રાહ્મ દેવ આર્ષ, પ્રજ્વલ્ય, આશુર ગાધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ એવા આઠ જાતના વિવાહોનુ વણુ ન છે મનુ ૩ ૨૧ થી

૩ ન હ્યકામેન સવાદ મનુરેવ પ્રસસતિ ।

અયસસ્યમધર્મ્યં ચ યન્મૃવા ધર્મકોપનમ્ ॥ ૧૩-૪૪-૨૨

૪. ડા. ૧ ‘સિવિલમેરેજ એક્ટ’ના આશ્રયે થતા લગ્નોને આ વિચાર સાથે સરખાવી રાકાય

૫. આ પ્રશ્નો અને તેના નિવારણ માટે જુઓ ‘અષ્ટાવકે દિસ વાદ’ મનુ અ ૧૮ થી ૨૨ એમાના નીનેના ઉલ્લેખો ખાસ જુઓ ૧૩-૧૯-૧ થી ૫ અને ૧૩ ૨૦-૬૧ થી ૬૩ ઇ આખોયે સ વાદ એમ એયોર્થા, ધર્મોર્થા અને ૧મના ઉપર મજુલ મેળવવા મયતા સરળ મનુષ્યના ચિત્તનુ દર્શન કરાવે છે

સહધર્મીયગણ તર્કસંગત નથી અને અનેક દૃષ્ટિએ અશક્ય છે. લગ્નનો ધર્મ—હેતુ, ધર્મને અર્થે સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાનો છે. એ નથી ઇન્દ્રિય-તૃપ્તિ માટે કે નથી કોઈ દિવ્ય હેતુ માટે. ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ જેવો હેતુ હોય તો તે ગૌણ છે તેથી ક્ષેપ વિચાર્યવંત મનુષ્ય એવા ધર્મને માટે પ્રત્યેત્પત્તિના ઉદ્દેશ હેતુથી લગ્ન કરે, અને પ્રચલિત ‘ધાર્મિક’ કે ‘સામાજિક’ વિધિઓ, રુઢિઓ અને ગિવાજોને ફગાવી દે તો તે કંઈ અધર્મિત્ર બનતો નથી, ધર્મિત્ર જ રહે છે. જો એ ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ કે દિવ્ય-સુખોની પ્રાપ્તિની આશામા લપટાય નહિ તો.

આ વિવાહધર્મકથનમા પછીથી સૌથી વધુ ભાગ વરની ગુણવત્તા ઉપગ-ધર્મ, અર્થ અને કામ ત્રણેના શ્રેષ્ઠ ઉપગ ભાગ મૂકેલો છે.^૬ અને કન્યાનું જેમા સહુથી અધિક શ્રેય યતુ હોય તેવા વગ સાથે વિવાહ કરવો તે જ બવા (વિવાહ) ધર્મોમા શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ પ્રતિ-પાદિત કર્યું છે.^૭ એ માટે કોઈને વાગ્દાન કર્યું હોય, કોઈ પાસેથી પશુ લીધું હોય, કે શુદ્ધ લીધું હોય તો પશુ વિવાહ ફાક કરી શકાય છે એમ કન્યાના હિત માટે વિવાહ ફાક કરવો પડે તેને અસલ્ય ભાવણનો દોષ લાગતો નથી એનું સ્પષ્ટ જણાવતા “આપને (અર્થાત્

૬. ૧૩-૪૪-૨૭ થી

૭. (૧) સરં ગુણવતે કન્યા પ્રતિપાદનીયેત્ય તાવ પ્રથમઃ સમ્યક્ ।

‘સાકુન્તલ,’ અ ક ૪મા, શકુન્તલાની સખી અનસૂયાની હિતિ.

ગુણવાનને કન્યા આપની એ જ પ્રથમ (મુખ્ય) નિરધાર છે

(૨) સગં દયાદ્રુણવતે કન્યા નમ્રિકાં વ્રજ્જવારિણે ।

‘બોધાયન-ધર્મસૂત્ર’ ૪-૧-૧૨.

નક્ષિત્ર કન્યાને (His of Dh Vol I, p 27) (=કેટલાકના મતે પુષ્પત નહિ થયેલી કન્યા અને કેટલાકના મતે પુષ્પતને પહોંચવા આવેલી કન્યા) ગુણવાન સ્વજનવારિણે (પરણતા સુત્રી અટ્ટ સ્વજનચર્ચવાળાને) આપની.

વગર પડે) કન્યા આપીશ એનું પરોવા બોલ્યા ન હોય, અથવા બોલ્યા હોય, અથવા અન્ય આપીશ જ એમ બોલ્યા હોય, પણ જ્યાં નુધી પાણિમદગુ ન થયું હોય ત્યાં નુધી (વગર અને કન્યા પડવાગા) અન્યન મામા કરી શકે છે” કહીને લમ થાન ત્યાં નુધી મા । વન્ની પ્રમદગી કન્યાનો કન્યાનો હક—ધર્મ, ત્રીથી વધુ મહત્વનો બનાવો છે

૬૭ માર્ગ્યાં રક્ષમાણાયા પ્રના મવતિ રક્ષિતા ।

પ્રજાયા રક્ષમાણાયામાત્મા મવતિ રક્ષિત ॥ ૪-૨૦-૨૭

ભાર્યાનું રક્ષણ કરવામા આવે તો પ્રજાનું રક્ષણ થાય છે અને પ્રજા—મતતિ—નું રક્ષણ કરવાથી આત્માનું રક્ષણ થાય છે

મત્સ્યદેશના નગરમા પાચાથી સજિત પાકવો ગુપ્તનાસ્તમા રહેતા હતા તે દગમિયાન એક વખત દેવન્યા જેના રૂપરાગી દ્રૌપદીને જોઈને વિગટનો સેનાપતિ અને સાળો ક્રીયક તેનામા આસક્ત થયો, અને જેમ કોઈ શિયાગ સિંદણની ઇચ્છા કરે એમ તેણે દ્રૌપદીને લોભાવવા માઢી મતી દ્રૌપદીએ એને પરદારાની ઇચ્છાથી પાપીવૃત્તિનો ભાગ કરવા સમજાવ્યું, પોતાના પાચ ગધર્વ પતિઓ (અર્થાત્ પાકવો) તરફનો ભન બનાવ્યો, અને તેનો તિરસ્કાર કર્યો પણ કામાતુર ક્રીયક પોતાની બેન રાજરાણી સુદેષ્યા પાસે ગયો અને દુષ્યા પોતાને મેળવી આપવા માટે કાક નૃદી કરી સુદેષ્યાએ ગમેને રાજા વિગટ દ્રૌપદીથી મોહિત થાય તો પોતાને નુકશાન થાય એ બીજું અને ક્રીયકનું કાર્ય થાય એ બે વિચારથી ક્રીયકને ત્યાં દ્રૌપદીને મોખ્યવાની યુક્તિ ગોઠવી અનાથ દ્રૌપદી સસની અને ભગવાન સૂર્યની પ્રાર્થના કરતી કરતી

ક્રીયકના ભવને ગઈ ક્રીયકે તેની આગળ પોતાનો પાપી મનોભાવ પ્રકટ કરતા, દ્રોપદી ક્રીયકને ધક્કો મારીને રાજસભામાં દોડી ગઈ. ક્રીયકે તેની પાછળ જ ગજસભામાં દોડી દ્રોપદીનો ચોટલો પકડીને લાત મારી માનિની દ્રોપદીએ ગજ વિગટ અને તેની સમઘના સમયેને આ માટે પકડે આપ્યો, પણ ધર્મનજની સમય વર્તવાની શીખામણથી ન્યાય મેળવ્યા વિના જ ગડતી ગડતી નુકેપ્ત્યાના ભવને પાછી ફરી રાત્રે પોતાના દુખનું નિનાણું શાથી થાય તેનો નિચાર કરીને, એ ભીમસેન પાસે ગઈ. ત્યાં પાડવોને પડતા દુખો માટે રોકાઈ ફરી, પોતાની પહેવાની ઉત્તર અવસ્થા સાથે હાલની અવનતિ તરખાની ખૂબ વિલાપ કરી, ભીમને ક્રીયકનો વધ કન્વા પ્રેગતા ઉપરનું વચન કહ્યું અને ઉમેર્યું કે ‘હું ક્રીયકને વશ થવા કરતા તો ભીમસેન ! વિષ ઘોળીને તમારી આગળ મગવાનું પસંદ કરીશ ’ ભીમસેને પાચાલીને આશ્વાસન આપી તથા ક્રીયકને વ્યર્થ લોભાવીને મારવાની યુક્તિ બતાવી વિદાય કરી એ અનુસાર ભીમસેને કામઘ ક્રીયક અને તેના ૧૦૫ ભાઈ એનો સહાર કરી નાખ્યો ૨

ઘૃતમા હાર્યા પછી વનવાસમાં ગયેના પાડવોને મળવા શ્રીકૃષ્ણ વનમાં આવ્યા ત્યાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આગળ દ્રોપદીએ, ઘૃતસભામાં મુદ્ધ કૌંગવોએ પોતાનું કલ્પનાતીત ઘોર અપમાન કર્યાની ફગિયાદ કરી તેમાં પ્રથમ શ્રીકૃષ્ણની મહત્તા વર્ણવી સ્તુતિ કરી પછી શ્રીકૃષ્ણની સખી, પાડવોની ધર્મપત્ની અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની બહેન તરીકેનું પોતાનું ગૌરવ વર્ણવીને, સ્ત્રીજાતિની મહત્તા દર્શાવતો આ શ્લોક (૩-૧૩-૬૧) કહ્યો હતો

પત્નીના સ્વમાનનું, સીલનું તથા એ દ્વારા ભાવિ પેઢીના સ્વમાન અને ઉત્તતિનું ગદાણું કવવાનું આ સુભાષિતથી દર્શાવ્યું છે પત્નીનું

માનરક્ષયુ પતિ તરથી ચતુ ન્દરી છે સાથે પોતાના ગીલના મધ્યુ
માટેની દ્રીપદીની અમન ભાવનાનું, તે નિસ્વતાનું, હુદ્દિનું અને
વિપત્તિમા પડેલા પતિઓની મનોદયાને સમજવાની છત્રાનું, સ્ત્રીઓએ
મનને કંવુ એવું જ આવશ્યક છે

૧૮ અર્થ માર્યા મનુષ્યસ્ય માર્યા શ્રેષ્ઠતમ સખા ।

માર્યા મૂલ ત્રિવર્ગસ્ય માર્યા મિત્ર મરિપ્યત ॥' ૧-૬૮-૪૦

૧૯ કાતારેષ્વપિ વિધામો નરસ્યાધ્વનિકસ્ય વૈ ।'

ય સદાર સ વિધાસ્યસ્તસ્માદારા પરાગતિ ॥' ૧-૬૮-૪૧

૧. (૧) સર° 'શાતિપવ'મા 'હુબ્ધકપોતીય'મા પ્રમાણમાં કરે તે
ગાયેલી પત્નીમશ સા કરતી ગાયાઓ ૧૨-૧૪૨-૬ થી ૧૦, અને કોષક ન
૩૬૬ થી ૩૬૯માની ગાયાઓ

(૨) સર° સ્ત્રીમશ સા કરતી જાત ન ૫૩૪ 'મહાહસ' જાતકની
ગાયા ૩૧ થી ૩૩ એ પૈકી કરમા ગાયા જુઓ 'તેઓમા જ (સ્ત્રીઓમા)
કીટા પ્રતિષ્ઠિત છે, તેઓ જ રતિનો આધાર છે, તેમનામા ખીજ અકુરિત
થાય છે, તથા તેમનાથી પ્રાણી ઉપજાય થાય છે' એવાનો પ્રાણ આપીને પણ
તેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી કરો મનુષ્ય તેમનાથી વિરક્ત થશે ।'

(૩) સર° વશાધિમિદિરની (ઈ સ ની ૧૬૬ી સદી) 'બૃહાસપિતા' ૭૪-
૫ થી ૧૬માની સ્ત્રીમશ સા (Has of Dh II I, P 579)

૨. આ બે શ્લોકો સાથે સર° 'નયોપાખ્યાન'મા દમયતીના વચન
૩૫/૨૬ ૨૭ અને નસનો જવાબ ૩-૫/૨૬ દમયતી 'મહારાજ' તમે
ધાર વનમા પ્રથમના સુખેને સભારતા થાક્યા અને બૂજથી દીખાઈ રહ્યા હશે
ત્યારે હું તમારી આનિને દૂર કરીશ સર્વ હું ખોમા ભાર્યા જેવું (ઉત્તમ) એકે
ઓષધ નથી એવો (નિષ્ણાત) વૈદ્યોનો મત છે આ હું તમને સાચ કહું છું '
નજ 'દમયતી! મુમધ્ધમા' તું કહે છે એ તફન અર્થ છે હું ખરી માણસ
માટે ભાર્યા જેવો કોઈ મિત્ર નથી અને એના જેવું કોઈ બીજવ પણ નથી '

૩. મુશીન પત્ની પતિને જીવનમા વિદ્યામ તો આપે જ છે તદુપરાંત
તેને સમાજમા વિદ્યાસખા પણ બનાવે છે આજે પણ આ હકીકત અનુભવ
સિદ્ધ છે પત્ની વિનાનાને લોકો ધર બાડે આપના કરે છે।

૧૦૦. દહમાના મનોદુઃસૈવ્યોષિમિથાનુરા. નરા: ૧

દ્વાદન્તે સ્વેષુ દારેષુ ઘર્માર્તાઃ સલિલેત્વિર ॥ ૧-૬૮-૪૯

ભાર્યા મનુષ્યનું અર્ધાંગ છે, ભાર્યા સર્વશ્રેષ્ઠ સખા છે, ભાર્યા ત્રિવર્ગ—ધર્મ, અર્થ અને કામ—નું મૂળ છે, (અને) ભાર્યા મરતાની (પતિની અંતની સમયની પણ) મિત્ર છે.

પ્રવાસી જનને પત્ની વનમાં પણ વિશ્રામ આપનારી છે, વળી જે પત્નીવાળો છે તે જ વિશ્વાસપાત્ર છે, માટે પત્ની પરમ ગતિ છે !

માનસિક સંતાપોથી બળીઝળીને રહેલા અને વ્યાધિથી દુઃખી થયેલા મનુષ્યો જેમ તાપથી અકળાયેલા (કંડા) પાણીથી આહ્લાદ પામે તેમ પોતાની પત્નીઓમાં આહ્લાદ પામે છે.

દુઃખન્તે શકુન્તલાને જાકારો દેતાં, શરમિદી થયેલી, અને ચીડાયેલી છતાં તપના તેજથી ક્રોધને કાબૂમાં રાખીને શકુન્તલાએ પ્રવચન કયું તેમાં એણે સ્ત્રીનું મહત્વ દર્શાવતાં સાચા, પ્રતાપી અને સ્વમાની વચનો ઉચ્ચાર્યાં તેમાંથી ઉપરના ત્રણ શ્લોકો લીધા છે.^૪ શકુન્તલાના પ્રભાવ-શાળી વક્રતવ્યદ્વારા વ્યાસે કરેલી સ્ત્રીપ્રશંસા અજોડ છે; આવો, એમાના થોડા નમૂનારૂપ વચનો જોઈએ. ‘સત્કાંગપાત્ર એવી હું’ આપની પતિવ્રતા ભાર્યા સ્વયં સામે આવીને ઊભી છું છતાં તમે મારો સત્કાર નથી કરતા ? આ સભામાં તમે મને હલકટ સ્ત્રીની જેમ શાથી જુઓ છો ? શું હું વેરાનમાં રોઈ છું ? શું તમે મને નહિ સાબળો ?^૫

૪. કયા માટે જુઓ ઉપર ‘સત્ય’ શ્લોક ૪૩, ૪૪નું ઉદ્ધાટન પૃ. ૯૩થી.

૫. ૧-૬૮-૩૩, ૩૪.

× × × તે જ પત્ની છે જે ગૃહકાર્યમાં દક્ષ છે, પ્રજાવાળી છે, પતિને પ્રાણુ સમજનારી છે અને પતિવ્રતા છે.^૬ × × × પ્રિયંવદા પત્ની એકાન્તમાં મિત્રરૂપ છે, ધર્મકાર્યોમાં પિતા જેવી છે અને દુઃખમાં માતા જેવી છે.^૭ × × × પંડિતો કહે છે કે માણસ પોતે જ પોતા થકી પુત્રરૂપે જન્મે છે, તેથી પુત્રવતી પત્નીને એણે માતાની જેમ (આદરથી) જોવી.^૮ × × × અતિશય ક્રોધ ચડ્યો હોય તો પણ કાદા માણસે પત્નીને કદી અપ્રિય કહેવું નહિ, કારણ કે રતિ, પ્રીતિ અને ધર્મ એ ત્રણે એને આધીન છે.^૯ સીઓ એ આત્માને જન્મ લેવાનું પવિત્ર સનાતન ક્ષેત્ર છે, અને સી વિના સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની ઋષિઓમાં પણ શી શકિત છે.^{૧૦}...વગેરે'

આ મુલાપિતોમાં દર્શાવ્યા છે, તેવા ગુણો જુદી જુદી રીતે વ્યક્ત કરતાં, દ્રોપદી, દમયંતી, સાવિત્રી, ગાંધારી, વિદુગ, કુંતી વગેરે ઉચ્ચ કક્ષાનાં ત્રીપાત્રો મારફતે ઠવિ વ્યાસ મહાભારતનાં સેંકડો પાનાં ઉપર સ્ત્રીત્વ અને માતૃત્વની ભાવનાનાં, ઔદાર્યયુક્ત કુટુંબપ્રેરમનાં અને ત્રીઓની ધારણાશક્તિ તથા પ્રેરણાશક્તિનાં ચિત્તને ઊર્ધ્વગામી કરતાં જીવનવ્યમાન તેજકિરણો પાથરે છે.

૧. ૧-૬૮-૩૯.

૭. સપ્તાયઃ પ્રવિવિક્તેષુ ભવન્ત્યેતાઃ પ્રિયંવદાઃ ।

પિતરો ધર્મકાર્યેષુ ભવન્ત્યાતેસ્ય માતરઃ ॥ ૧-૬૮-૪૨.

૮. આત્માત્મનૈય જનિતઃ પુનઃ કલ્યુષ્યતે સુધૈઃ ।

તસ્માદ્ધાર્યા નરઃ પશ્યેન્માતૃવત્પુત્રમાતરમ્ ॥ ૧-૬૮-૪૭.

સર^૨ એત. શા. ૭-૩૩-૧૩.

૯. સુસંરન્ધોઽપિ રામાણાં ન બ્રૂયાદપ્રિયં સુધઃ ।

રતિ પ્રીતિ ચ વર્મ ચ તાસ્વાયત્તમવેશ્ય ચ ॥ ૧-૬૮-૫૦.

સર^૨ મનુ. ૬-૨૮

૧૦. આત્મનો જન્મનઃ ક્ષેત્રે પુણ્યં રામાઃ સનાતનમ્ ।

ઋષીણામપિ વા શક્તિઃ સપ્તં રામામૃતે પ્રજાઃ ॥ ૧-૬૮-૫૧.

૧૦૧. ન વામસાં ન રામાણાં નાપાં સ્પર્શમયા મુરઃ ।

શિશોરાલ્લિગ્નમાનસ્ય સ્પર્શઃ સ્ફુનોર્યધા મુરઃ ॥ ૧-૬૮-૫૫

૧૦૨. અજ્ઞાદજ્ઞાત્મભવમિ હૃદયાદભિજ્ઞાયસે ।

આત્મા વં પુત્રનામાસિ સ જીવ શરદઃ ચતત્મ્ ॥ ૧-૬૮-૬૨

આલિંગન કરાતા શિશુ સંતતિના સ્પર્શથી જેવું સુખ થાય છે તેવું સુખ (ઉત્તમ) વસ્ત્રો, સ્ત્રીઓ અને જળના સ્પર્શથી પણ થતું નથી.

‘તું મારા અંગેઅંગમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, મારા હૃદય-માંથી જન્મ્યો છે, પુત્ર નામે હું પોતે જ છું એવો તું સૌ શરદો છવ.’

પુનઃસંહિત પોતાનો પગિસાત્ર કગ્તા દુઃપન્તને સમજવના, શકુન્તલા પોતે આક્ષી જવા તથાગ થઇ, પણ બાળકપુન જરતને સ્વીકારવા વિનંતી કગ્તા ઉન્કટ અપન્નપ્રેમ દર્શાવતી દક્ષીણે કરી તેમથી ઉપરના જે શ્લોકો લીધા છે. એમાનો બીજો શ્લોક તો જાતકર્મસંસ્કાર વખતે બોવાતો વેદમંત્ર છે.

૧. = ફે. ‘નિરુક્તિ’ ૩-૧-૪ (મૂળ ઉચ્ચેષ ‘શતપથ બ્રા.’ ૧૪-૯-૪-૨૬), = ફે. ‘કૌષીતકિઆશ્લકુપનિપદ્’ ૨-૧૧.

અબ્જ = ફે. બૃહ્દ C. ૬-૪-૬માઃ આ મંત્ર ઉપકર્મસંસ્કાર વખતે બોલાય છે. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૦૮ નોંધ ૩, આ મંત્ર પઢીને બીજો શ્લોક સાથે જ વાચો

પોયો હિ ત્વદધીનો મે સતાનમપિ ચાક્ષયમ્ ।

તસ્માત્ત્વ જીવ મે વત્સ સુમુખી શરદા ચતત્મ્ ॥ ૧-૬૮-૬૩.

‘મારી આબાદી અને અક્ષય સ્વતંત્રિ તારે આધીન છે માટે દે નસ’ ■ સુખપૂર્વક સૌ શરદો છવ’

‘પુનરુપર્શથી અધિક સુખદાવી રુપર્શસુખ દુનિયાલરમા છે જ નહિ’^૨ એમ બોલતી શકુન્તલાએ એનું કારણ દર્શાવતા કેટલાક અતિ સુદર સુભાષિતો દુ પાનને કહ્યા ‘તમાગ અગ્રેમાથી આ, બીજો પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે નિર્મળ સરોવરમા પડેલા તમારા પ્રતિબિંબ જેવા આ માન પુત્રને જુઓ કે જેમ ગાર્હપત્ય અગ્નિમાથી આહવનીય અગ્નિ લેવાય છે, એમ તમાગથી આ પુત્ર જન્મ્યો છે, તમે એક હતા તે આ પુત્રથી બે રૂપ થયા છે’^૪

સામાન્ય મનુષ્ય માટે ઇન્દ્રિયોને કાળૂમા લેવા અને જીવનના ઉચ્ચ મૂલ્યોનો વિકાસ કરવા માટે ગૃહસ્થાશ્રમ યોગ્ય છે. એમા પતિ પત્ની બંને પરસ્પર સહલાવ, પ્રેમ, સહકાર તથા રક્ષણ આપે અને સમાજોપયોગી બને એ રીતે જીવે એમ કલ્પાયુ એ સદ્અભિલાષાઓ વિકસિત થતી જોડે (સ્વર્ગ મળે) અને મનુષ્ય પોતાની અસહ-લાવનાઓમાથી છૂટે (નરકમાથી છૂટે) એના સતત આલોક બની તરીકે

૨. પુનરુપર્શત્પુત્રતર સ્પર્શો લોકે ન વિચતે ॥ ૧-૬૮-૫૭

૩. ત્વદગ્રેભ્ય પ્રસૂતોઽય પુરુષાત્પુરુષોઽપર ।

સરસીવામલેઽદ્રમાન દ્વિતીય વદ્ય મે સુનમ્ ॥ ૧-૬૮-૬૪.

૪. ૧-૬૮-૬૫

૫. (૧) જુઓ બૃહદે ૧-૫-૧૭ આ ભાગ ઉપર લાખ્ય કરતા શકરાચાર્ય લખે છે

તસ્માત્પૂરણેન ગ્રાયતે સ પિતરે યસ્માત્તસ્માત્પુત્રો નામ ।...

એટલે એ (અધૂરા કાર્યોની) પૂર્તિ આ પિતાને વારે છે માટે ‘પુત્ર’ કહેવાય ॥

(૨) પુમાન્તો નરવાચ્ચમાત્વિતર ગ્રાયતે મૃત ।

તસ્માપુત્ર દત્તિ પ્રોક્ત સ્વયમેવ સ્વયમુવા ॥ ૧-૬૮-૩૮,

=મનુ ૮-૧૪૮.

(તત્કાલીન સમાજવ્યવસ્થાને અનુવક્ષીને) પુત્રને પર્વદગી મળી, મહત્ત્વ મળ્યું. તેથી ઓગસ પુત્ર ન હોય તેવાઓ, અન્ય રીતે પુત્રપ્રાપ્તિ કરીને પોતાની ચિકિત્સાથી અલિલાપાઓ ભવિષ્યમાં પાન પડતી નહિ તે માટે પ્રયત્ન કરના (આજેય કરે છે) તથા એમ કરીને ચિત્તમાં મહેતી પ્રેમની તથા ખોળને કંઈક અર્પણ કરવાની સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિને પોષણ આપતા.

જેઓ પૂર્ણ આત્મનિહ થયા હોય તેઓને માટે આ વિચારણા નથી. ૭ પણ જાગૃત્તમુખી, જે પાપા પગની ભર છે, તેને યોગ્ય માર્ગે કમવાન આગળ વધવા માટે, ચિત્તને મૃદુ બનાવવા માટે, નિઃસ્વાર્થ પ્રેમને ખીંચવવા માટે, ભાવિ પેઢી, સમાજ, દેશ અને વિશ્વને ઊર્વગામી કરવા માટે, હિંદુ સત્તાનપ્રેમ દિવ્ય આપનની ગરજ સારે છે.

૧૦૩ વર્થવારમા તથા પુત્ર પુત્રેણ દુરિતા સમા ।

તસ્યામાત્મનિ તિષ્ઠન્ત્યાં કથમન્યો ધન હરેત્ ॥

૧૩-૪૫-૧૧

જેવો પોતાનો આત્મા છે તેવો પુત્ર છે, અને પુત્રી

૧. (૧) પુત્રી પણ પુત્ર સમાવશી છે, પરંતુ સમાજવ્યવસ્થા પ્રમાણે વરાળી ધુરા પુત્ર વધન કરવાની તેથી પુત્રને પસંદગી મળી જુઓ નીચે શ્લોક ૧૦૩, જુઓ ૧-૬૬-૭૭

(૨) મં ભાટમાં 'શકુન્તલોપાખ્યાન'માં મહત્ત્વ પ્રમાણ આપી પાથ જાતના પુ કહ્યા છે સ્વપત્નીથી થયેલ, સખ્ય કીત, વિવર્ધિત અને દૂત પણ હાલની મનુસ્મૃતિમાં બાર જાતના પુ હોય વલન છે ! (મનુ ૬-૧૫૮ થી જુઓ), ન્યારે 'અનુશાસનપર્વ'માં વીસ જાતના પુ હોય વિગતથી વર્ણન ૭ (૧૩-૪૬-૧ થી ૨૭)

૭. જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' શ્લોક ૬૦ પૃ ૨૦૨

૧. (૧) = મનુ ૬-૧૩૦

ભા ૨૦

પુત્રના સમાન છે તેથી જોવી પુત્રી બંને (જીવતી) બેઠી હોય ત્યાંસુધી (ભાઈ, ભત્રીજા વગેરે) બીજા કોઈ ધનને કેમ લઈ શકે ?

તત્કાલિન સમાજવ્યવસ્થાને અનુસરીને કુળ અને વંશની પ્રશ્નવિ
જ્ઞો ચલાવનાર, યશ અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરનાર તરીકે પુત્રને પદ દીધી
(નોંધ ૧ વાંચો)

(૨) સઃ* અપારજાત સમવતિ પુત્ર્યદ્વિના વૃણામ્ ।

તસ્યાં પિતૃધન ત્વન્ય કથ મૃદ્ધિન માનવ ॥

‘યાદ્યવદ્ધ્યસ્મૃતિ’ની દીધા ‘અપારજા’ મા ‘જૃદ્ધિસ્મૃતિ’ તુ અવતરણ
(His of Dh II-I P 510 N 1190)

પુત્રની જેમ જ પુત્રી પણ માતાપિતાના અંગેના અમાથી જન્મી છે, તેથી
(તે જીવતી હોય ત્યાં સુધી) બીજા કોઈ પિતૃધન કેમ લઈ શકે ?

(૩) વૈદિક જમાનામાં પુત્ર-પુત્રી સમાન હતા, તે ‘નિરુત્ત’ના
(૩-૧) (ઈ સ પૂર્વે ૫૦૦ થી ૮૦૦) આ વચનથી જણાય છે

અવિશેષેણ મિથુના પુત્રા દાયાદા કિતિ તદેતદ્વલોકેવામ્યામમ્યુત્તમ્ ।

અહ્વાદક્ષાત્સમ્ભવસિ દ્વદયાદધિનાયસ ।

આમા વૈ પુત્રનામાસિ સ ગીવ શરદ શતમ્ इति ॥

શતપથ. ૧૪-૮-૪-૨૧.

અવિશેષેણ પુત્રાણા દાયો ભવતિ ધર્મત ।

મિથુનાનાં વિસર્ગાદૌ મનુ સ્વાયમ્સુવોઽવર્વાર ॥

સમાનરૂપે પુત્ર અને પુત્રી બંને પિતાના વારસાના ભાગીદાર ॥ તે ઋત્યા
અને શ્લોકથી કહેવામાં આવ્યું છે (ઋત્યા) તુ મારા અંગે અમાથી ઉત્પન્ન
થયો છે મારા હૃદયમાંથી જન્મ્યો ॥ પુત્ર અર્થાત્ સત્તાનરૂપે ॥ પોતે જ
હુ, જોવા તુ સો શરદો જીવ છે (શ્લોક) પુત્ર-પુત્રીના (વારસાનો) ભાગ
પાડવાનો હોય ત્યારે સુદ્ધિના આરભથી સમાનરૂપે ધર્મથી સત્તાનોને

મળવાથી, એ પિતાના ધનનો સીધો વાગસ મનાયો. પણ કોઈ પુત્રી-વાળો અપુત્ર મરણ પામે તો શું થાય? એ પ્રશ્ન ઊભો કરીને મહા-ભાગતમા સંગૃહીત કાવ્યશાસ્ત્રે પુત્ર અને પુત્રી બંનેને સમાન ગણીને, અપુત્ર પિતાના ધનનો વા-સો પુત્રોને જ મળે, બીજો કોઈ લઈ શકે નહિ એમ ઉપગ્ના શ્લોકથી જણાવ્યું છે. વિરોધ સ્પષ્ટીકરણ કરતા કહ્યું કે (જેમ પિતાનું ધન પુત્રને મળે એમ) માતાનું ધન પુત્રીને મળે

(નોંધ ૧ ચાહુ)

વારસાનો અધિકાર છે એમ સ્વાયંભુવ મનુએ કહ્યું છે. ચારકે અહીં ઋશ્યા અને શ્લોક વચ્ચે ભેદ પ્રાપ્તિને સ્પષ્ટતા કરી છે કે શ્રુતિ તેમ જ સ્મૃતિ બંને સત્તાનોને (પુત્ર) ભેદ વિના સમાન જ ગણે છે. ‘પુત્ર’ શબ્દ પુલ્લિંગમા વપરાયેલો હોવા છતાં એ ‘પુત્ર અને પુત્રી’ એવા સામાન્ય સત્તાનના અર્થમા વપરાય છે, તે બ્યક્તરણના આ નિયમ અનુસાર છે.

ભ્રાતૃ-પુત્રા સ્વસ્ય દુહિતૃભિઃ । ‘સિદ્ધદેમ’ ૩-૧-૧૨૧ । ઘટુવચન પદ્મિયર્થમ્ । સ્વસ્યર્થેન સહોક્તૌ ભ્રાતૃર્થે જલ્દૌ, દુહિતૃર્થેન સહોક્તૌ પુત્રાર્થે એક શિયતે । ભ્રાતા ચ સ્વસા ચ ભ્રાતરૌ । સોદર્યમ્ સ્વસા ચ સાદર્યૌ । ભ્રાતા ચ ભગિની ચ ભ્રાતરૌ । પુત્રઃ પુત્રી ચ પુત્રૌ । સુતઃ પુત્રી ચ સુતૌ । પુત્રઃ સુતા ચ પુત્રૌ ।

સૂત્રાર્થે ભ્રાતૃ-પુત્ર વાચક શબ્દો સ્વસા-દુહિતા શબ્દોની સાથે સાથે કહેવામા આવે ત્યારે એક બાકી રહે છે.

૫મી સૂત્રમા બહુવચન સમાનાર્થ શબ્દોનું મંડળ કરવા માટે છે. ‘બહેન’ અર્થવાળા શબ્દોની સાથે ભ્રાતૃવાચક શબ્દ કહેવામા આવે અને દુહિતાવાચક શબ્દની સાથે પુત્રવાચક શબ્દ કહેવામા આવે ત્યારે એક શબ્દ (પુત્રવાચક) બાકી રહે છે જેમ કે ભાઈ અને બહેન એટલે ભ્રાતરૌ, સોદર્ય (ભાઈ) અને સ્વસા (બહેન) એટલે સોદર્યૌ, ભ્રાતા અને ભગિની એટલે ભ્રાતરૌ, પુત્ર અને દુહિતા એટલે પુત્રૌ, સુત અને દુહિતા સુતૌ, પુત્ર અને સુતા એટલે પુત્રૌ.

અને અપુત્ર માતામદનુ ધન દોહિતને મળે. કાચુ પુત્ર અને દોહિતમા ધર્મ પ્રમાણે—કાચુ અનુસાર—કંઈ ફરક નથી, અને એ પિતાને તેમ જ માતામદને શ્રાદ્ધમા પિંડદાન કરે છે.^૨ (વળી બ્યા અપુત્ર પિતાએ પુત્રીને પુત્ર તરીકે નાખી દોષ અને પછી પુત્ર થાય) તેવા કોઈ પ્રત્યક્ષમા સત્તાનો પળી પુત્ર પગ પુત્રાની સાથે જ (વાન્મો) ઇન્દ્રી શકે બ્યા- (ઓન્ન પુત્ર મિવાય) અન્ય કોઈ નતના પુત્ર કુટુંબ—સ્તકાન્તિ પ્રકાશના—પુત્રી શ્રેષ્ઠ છે. આમ ૧તા જે કન્યાનો વિકર કરવામા આવ્યો હોય તંના પુત્રાને ધર્મદષ્ટિએ માતામદને નાન્સા આપવો જોઈએ નહીં કે કાચુ કે કનાવિક્રયથી થયેલી પ્રત્યક્ષ અધર્મિ હોય છે, એમ કહ્યું છે.^૩

૨. ૧૩-૪૫-૧૨ થી ૧૬, ૧૩-૪૫-૧૨=૨ મનુ ૯-૧૦, ૧૩-૪૫-૧૩ ૨૬=૨ મનુ ૯-૧૦૧ અળ વ. 'મનુસ્મૃતિ' અને મં બાંબા પુત્રીના વારસા અંગે વિચારા લગભગ સરખા છતાં મં બાંબા અસહિષ્ણુ રીતે પુત્રીને ગૌરવ સિનાયના તમામ પુત્રો સ્વતા શ્રેષ્ઠ કહે છે, અને ત્રીજા મારે 'મનુસ્મૃતિ' સ્વતા વિરોધ સન્માન તથા સમભાવ બતાવે છે.

૩. બ્યાના કે વરના-બહેના વિક્રયનો મં બાંબા સ્મૃતિમા વિરોધ કરે છે, એટલે જ નહિ પણ મનુએ દર્શાવેલા આઠ વિરાહો પૈકીના આપ વિવાહમા વર પાસેથી લેવામા આવતા ગોમિયુન-આય બજાઈ પછી અપધનન (મનુ ૩-૨૮, ૫૩) લેવાના રીવાજને પણ 'એ સનાતન ધર્મ નથી' કહીને નિંદા ગણે છે (૧૩-૪૫-૨૧) 'મહા અન્ય મનુષ્યને પણ લેવો ન જોઈએ ત્યાં પાતાની પ્રજાને કેવી રીતે લેવી ગણાય? એના વિક્રયથી પ્રાપ્ત થયેલા એ અધર્મ મનક ધનથી કર્યો ધર્મ યતો નથી' (૧૩-૪૫-૨૨) વ મનુ છે મં બાંબાએ પેતાના આધારમા 'ધર્મ શાસ્ત્રોમાના ધર્મને જાણનારા અને ધર્મસેતુથી નિબધ્ધ એવા પુરાવિદો અર્થાત્ નિષ્ણાતો—યમે ગાયેની ગાયાઓ કહે છે' એમ નોંધ્યું છે (૧૩-૪૫-૧૮ થી) 'આ યમ તે સ્મૃતિધર યમ મં બાંબા અન્ય (૧૭-૧૦૭-૩૦ થી ૪૨) યમે ગાયેની ગાયાઓ છે

એમ પુત્ર અને પુત્રી બંધી રીતે સમાન છે. જે થોડો ફરક છે તે સામાજિક વ્યવસ્થાને લીધે કરવામાં આવ્યો છે, નહિ કે ભેદભાવને લીધે.

૧૦૪. પુત્રપૌત્રસમાક્ષીર્ણો જનર્નો યઃ સમાધિતઃ ।

અપિ વર્ષશતસ્યાન્તે સ દિહાયનવચ્ચેત્ ॥ ૧૨-૨૫૮-૨૬

(મનુષ્ય) પુત્રપૌત્રોથી વીંટળાયેલો હોય અને પૂરાં સો વર્ષનો થયો હોય તો પણ માતાની પાસે આવતાં એ એ વર્ષના બાળકની જેમ વર્તે.

માતૃપ્રેમની મંજીવનીનું વર્ણન કરતું આ હૃદયંગમ સુભાષિત વિશ્વસાટિત્યમાં અન્નેડ સ્થાન લે એવું માતૃત્વનું ભવ્ય સ્તુતિકાવ્ય છે. પુત્રની દૃષ્ટિએ માતાનું આવું નિરૂપણ સાહિત્યમાં વિરલ છે. પિતાનું ગૌરવ ઘણું મોટું છે, પણ માતાનું સ્થાન તેના પ્રેમ અને મેવાથી અન્નેડ છે.^૧ આગિગ્સ કુળના મેધાતિથિ ગૌનમને ચિન્કારી નામનો

૧. (૧) શુભો ગાંતિ. અ ૨૫૮; ચિન્કારીની આ કથા 'સ્કન્દ-પુરાણ'ના 'કુમારિકાખંડ,' ૫, ૬માં લયબદ્ધ અક્ષરગ્ન છે

(૨) આના વિગ્રેધમાં વા. રા. 'બાલમંડ' સર્ગ, ૪૮, ૪૯માં આવેલી અલ્પશ્લોકકથા સરખાવો. 'વા. રામાયણ'ની કથા મં બાળના મુકાબલે તદ્દન સામાન્ય કક્ષાની અને ભેમાથી કંઈ વિરોધ બાબવાનું ન મળે એવા ગમ્મા જેવી છે.

(૩) તુલસીકૃત 'રામાયણ'માં આવેલા આ પ્રસંગ ધોત્તા દ્રોકો છે, પણ ઠાક્ટ બમ્નિરસથી મનન બરી દેનારો છે. 'બાલમંડ' દોઢા ૨૩૯ થી આનળ.

(૪) સર્ગ રનાન કરવા અર્થેથી રાત્રીમાં માર્તિકાવનના રાત્ર ચિત્રરથમાં મનથી આસક્ત થઈ. અ કારણે બાગ વ જમદગ્નિની આજ્ઞાથી પુત્ર પરશુરામે માતાનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. યજ્ઞ પડી પિતાએ વર માગવા દેતા 'માતા ફરી જીવે ત્યાં અને અને વધ વ. પ્રસંગની સ્મૃતિ ન રહે ઇ.' એવું વરદાન

બહુ નિયામપૂર્વક કાર્ય કરનારે યુદ્ધિશાળી દીકરો હતા. જો કે દૃષ્ટિ દૃષ્ટિના દુર્બુદ્ધિ માણસો અને આજ્ઞા કહેતા. એક સમયે છદ્દે તેની માતા (અહલ્યા)ને છેતરી તેનું શીલ ખ કિત કર્યું ત્યારે ક્રોધાવનાન થયેલા એના પિતા ગૌતમે બૌદ્ધ કોઈ પુત્રને આજ્ઞા નહિ કરતા ચિરકારીને 'તારી માતાને મારી નાખ' એની આજ્ઞા કરી, પણ ચિરકારી જેનું નામ ! એણે વિચાર કર્યો કે 'મારે એવો રસ્તો કાઢવો જોઈએ કે જેથી પિતાની આજ્ઞા પળાય અને માતૃવધનું પાપ કરવું ન પડે પિતાની આજ્ઞા પાળી એ પરમ ધર્મ છે, તો માતૃવધનું એ સ્વધર્મ છે એક તો સ્ત્રી અને તેમણે મા, તેનો વધ કરીને કોણ સુખી થાય ? અને પિતાની અવજ્ઞા કરવાથી કોણ પ્રતિષ્ઠિત ગણાય ? પોતાના શીલ, ચારિત્ર્ય, ગૌરવ અને કુળના ધારણ માટે પિતા પુત્રનો જન્મ આપે છે પિતા જ મારા રૂપે પુત્ર થઈને પુત્ર જન્મ્યા છે એ હું જાણુ છું વળી જાતકર્મસંસ્કાર તથા ઉપકર્મસંસ્કારમાં પિતા જે (વેદમ ત્રોથી) કે આશીર્વાદ આપે છે તેથી એમના મહાન ગૌરવને

(નોંધ ૧ ચાહુ)

માન્યુ, એની કથા (આરબિક બ ૧૧૬) એ કથા પ્રતા ચિરકારીની કથા માર્કવ, માતૃપ્રેમ પિતૃપ્રેમ વિનય, વિવેકયુદ્ધિ વગેરેમાં અનેકગણ ચડે એવી છે બાગ વ જમદગ્નિની ઉપદેશ કથા મં બાંભાની જ બીજી વાર્તા જોતા (મનુ બ ૬૭, ૬૮) કોઈ જુની સરળ લોકકથાનું ચારણ અને પૌરાણિકો દ્વારા થયેલું ઉપાતર હોવાનો ભાસ થાય છે

૨. ગુપ્તો ઉપર શ્લોક ૧૦૨ પ ૩૦૩

૩. (૧) જાતકર્મસંસ્કાર - જન્મ પછી નાલચ્છેદન અગાઉ (મશ્માસવ વરશુર્મવ વ) મ નો સાથે નવમત બાળકને સુવર્ણ, મધ અને ધી ચઢાવવાનો સંસ્કાર (મનુ ૨-૨૭, ૨૮ અને ૫ નીલકંઠ)

(૨) ઉપકર્મસંસ્કાર - ઉપનયનસંસ્કાર પછી ગુરુદેવથી પાઠા આવેલ પુત્ર મત્રે (મામા દૈ પુત્રનામાસિ વ) મ ત્રોથી પિતા આત્મભાવ પ્રદર્શિત કરે તે સંસ્કાર (૫ નીલકંઠ) ગુપ્તો ઉપર શ્લોક ૧૦૨.

નિશ્ચય થાય છે. પિતા સંતાનનું પોષણ કરે છે. અધ્યયન કરાવે છે તેથી એ શ્રેષ્ઠ શુરુ છે. વેદોમા પણ ‘પિતા જે કહે તે ધર્મ છે’ એવું નિશ્ચિત કરેલું છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમા પિતા વાત્સલ્યથી મદદ કરે છે. અરે ફૂલ પોનાના ડીંટાને છોડી દે છે, ફળ પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર વૃક્ષને છોડી દે છે, પણ પિતા તો સ્નેહને લીધે દુઃખી થતા પુત્રને ત્યજી દેતા નથી.^૪ એટલે તો પિતા જે કંઈ કહે તેનો વિચાર કર્યા વિના અમલ કરવો જ જોઈએ પણ હવે માતૃગૌરવનો વિચાર કરતા જણાય છે કે, શરીરના આ ૫ અભૂતરૂપી સંઘાતનુ મૂળ કાળજી માતા છે. જેમ અગ્નિ અગ્નિનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, એમ માતા પુત્રનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે માતા દુઃખી થયેલા મનુષ્યને શાંતિ આપે છે. માણસ શ્રીવિહીન થયો હોય પણ જ્યાં ‘ઓ મા !’ એમ બોલતો ધરમા પેએ કે તેનો રોક જતો ગઈ છે, અને (ગોકથી આવેલું) વાર્ધક્ય પણ અસર કરી શકતું નથી. એ પુત્રપૌત્રોથી વીંટળાયેલો હોય અને પૂઠા સો વર્ષનો થયો હોય તો પણ માતાની પાસે આવના બે વર્ષના બાળકની જેમ વર્તી શકે છે.^૫ પોતાનો પુત્ર ગમે તેવો સમર્થ, અસમર્થ, દુશ કે પુષ્ટ હોય પણ માતા તો તેનું વિધિપૂર્વક ગ્હણ કરે જ છે, માટે માતા જેવું કોઈ પોષણ કરનાર નથી જ્યારે માતાનો વિયોગ થાય છે ત્યારે માણસ વૃદ્ધ અને દુઃખી થાય છે અને જગત ચલ્ય જેવું લાસે છે માતા જેની છાયા નથી, માતા જેની ગતિ નથી, માતા જેવું ગ્હણ નથી અને માતા જેવી પ્રપા—પન્ન નથી^૬ માતા દુઃખમા ધારણ કરે છે માટે ધાની,

૪. મુચ્યતે બન્ધનાપુણ ફલ મૃન્તાત્રમુચ્યત ।

ક્લિસ્યન્નપિ મૃતસ્નેહૈ. પિતા સ્નેહ ન મુચ્ચતિ ॥ ૧૦-૨૫૮-૨૦.

૫. ઉપર નોંધેલું સુબાધિત ૧૦૪

૬ નાસ્તિ માતૃસમા છાયા નાસ્તિ માતૃસમા ગતિ ।

નાસ્તિ માતૃસમ ત્રાણ નાસ્તિ માતૃસમા પ્રપા ॥ ૧૦-૨૫૮-૨૬.

જન્મ આપે છે તેથી જનની, અંગનું યોગ્ય કરે છે માટે અંબા, વીર-
પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તે વીરસૂ અને બાળકની શુશ્રૂષા કરે છે માટે
શુશ્રૂ કહેવાય છે, આવું સમજનારો કયો સચેતન પુરુષ પોતાની માતાનો
વધ કરે ? વળી પુરુષ સ્ત્રીનું ભરણું કરે છે તેથી ભર્તા કહેવાય છે અને
પાલન કરે છે તેથી પતિ કહેવાય છે. જેનામાં આ ગુણો નથી હોતા
તે પુરુષ ભર્તા ને નથી અને પતિ ને નથી. (પિતા ગૌતમે આ બંને
ગુણોનું ઉત્પન્ન કર્યું હોવાથી તે પતિધર્મથી ચલિત થયા છે, માટે
એમની આજ્ઞાનું પાલન શી રીતે કરવું ?) વળી બળાત્કારને લીધે
સ્ત્રી વ્યભિચારરૂપી અપરાધ કરે છે તેમાં બળાત્કાર કરનાર પુરુષનો જ
અપરાધ છે સ્ત્રીનો નથી. તેમાંએ આ બનાવમાં તે પતિરૂપધારી
ઈન્દ્રને, પતિ ધારીને માતાએ આત્મસમર્પણ કર્યું હતું. તેથી બધો
વિચાર કરતાં માતા કે જે સ્ત્રી જાતિ છે, તેનું અધિક ગૌરવ જોઈને
અને અછલવિનાનાં પશુઓ પણ માતાનો વધ નથી કરતા એ જોઈને,
મારે માતાનો વધ કરવો જોઈએ નહિ. પિતા એક સ્થળે રહેલા દેવોના
સમુદાય જેવા છે, (એની પામે જાનાં પુત્રને કંઈક ૩૦ રહે છે) બ્યારે
માતા કે જે મત્યો અને દેવો બંનેના સમુદાયરૂપ છે તેની પાસે પુત્ર
સ્નેહથી જન્મ છે. ૧૭

૭. શાસ્ત્રોમાં પ્રચલિત સીનિદાથી બિલકું મારુગૌરવના વિષયમાં તમામ
પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો આશ્ચર્યજનક રીતે માતાની એકતા વર્ણવતા યાચતા નથી.
સામાન્ય ગૌરવયુક્ત પ્રશંસા તે ખરી જ પણ તે ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્રો આજ્ઞા
કરે છે કે, “ માતા પતિતા હોય તે પણ પુત્રે તેની શુશ્રૂષા કરવી. ” “ આપસ્તંબ-
ધર્મસૂ. ” (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ૬૦૦) ૧-૧૦-૨૮-૯; “ બૌદ્ધધર્મસૂત્ર ”
(ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ૬૦૦) ૨-૨-૪૮; “ પતિત પિતાનો ત્યાગ થઈ ગયે પણ
પતિત માતા કદીયે પુત્ર માટે ત્યાગ્ય નથી. ” “ વસિષ્ઠધર્મસૂત્ર ” (ઈ. સ. પૂર્વે
૩૦૦ થી ૬૦૦) ૧૩-૪૭; “ પુત્રે માતા-પિતાના બિભવદર્માં કોઈનો પક્ષ
લઈને ન બોલવું. પણ (બોલવું પડે તો) માતાના પક્ષમાં બોલવું કારણ

આમ ચિરકારી પોતાના નામ પ્રમાણે જાડા વિચાર કરતો હતો, તે દરમિયાન તપ કરવા ગયેલા મેઘાતિથિ ગૌતમને શાસ્ત્રજ્ઞાન તથા ધૈર્યના પ્રભાવથી, શાંતિથી વિચાર કરતા, પરનાવો થવા લાગ્યો. ‘આ બનાવમા મારી પત્નીનો લેશ પણ અપગધ નથી અથવા ધર્મદષ્ટિએ આમા માની સ્ત્રીનો, મારો કે ઇન્દ્રનો ચે અપગધ નથી પણ (ધર્મ આચરવામા થયેના) પ્રમાદનો અપગધ છે ઈર્ષ્યામાથી સર્વ વ્યસનો— હુ ખો ઉત્પત થાય છે એમ જીર્ણવેતા મુનિઓ કહે છે ખરેખર, ઈર્ષ્યાથી ક્ષિપ્ત થઈને હુ દુષ્ટતા સમુદ્રમા ડૂબી ગયો છું જે માગ ત ક્ષી લગણુપોષણને પાન હોઈ ખરેખરી ભાર્યા હતી એની સાધ્વી સ્ત્રીની મે હત્યા કરી છે અગેરે! મને આમાથી કોણ તારો? જે ચિન્કારી આજે ખરખર ચિરકારી થાય તો જ પાપમાથી બચાય એ ચિન્કારિક! તાર કનાણુ થાઓ, એ ચિન્કારિક! તારુ ભક્ષુ થાઓ તુ બધા કામ વિચારીને જ કંઈ છે તેમ આજે ય ચિન્કારિક થજે. પુન ચિન્કારિક! આજે તાના નામનુ સાર્થક કરી માટુ, તારી માતાનુ, મે ઉપાજન કરલા તપનુ અને તારુ પોતાનુ આ પાપથી નક્ષાય કરે’ એમ સતાપ કરતા કરતા મહર્ષિ ગૌતમ પાછા આવ્યા પિતાને જોઈને ચિન્કારી (તેમની આજાનુ ઉરધન કર્યું હોનાથી) પગમા પડ્યો અને (માતા ઉપજનો ક્રોધ દૂર કરવા માટે) વીનવના

(નોંધ ૭ ચાલુ)

માતા તેનુ ધારણ અને પાપસ દે છે સરકાર મારી (પૃ ૪૭૬)મા ‘રા ખલિખિત નુ અવનરણ, જુઆ ‘વિવાદર નાકર’ પૃ ૫૫૭

(આ બન બીજા સદર્શો માટ જુઆ *His of Dh Vol II-I pp 580, 581*) આના પ્રમગમા ધમ શાસ્ત્રોમા અચત દૂર રીતે આવની સીનિદા મેટલી હાસ્ય અને અવમણનાન પાન છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. હતા ‘મી’ના એવો અર્થ મરવામા આવે કે જે નારી છળપ્રમ આદિથી આપર્થવા હિરે તે ‘સી’, તો એવી નિદા સુભલી રહે

માઓ. ગૌતમ ચગણુમા પડેલા પુત્રને અને સ્તબ્ધ જીએલી પત્નીને જોઈ અતિશય ખુશ થયા. પુત્રને ઉઠાડી બે હાથ વડે ખૂન ભેગ્યા, કયામ સુધી મસ્તક સૂઝ્યું, બહુ વખાણ કર્યા અને ‘ચિત્ત શુભ’ એની આશીર્વાદ આપી.

માતાને સુખ આપવાની પુત્રની ફરજ, અને પુત્રને દુઃખી જોઈને માતાને થતું અનહદ દુઃખ, વર્ણવતા, વનવાસ ગતા ભગવાન ગમચડે માર્ગમા લક્ષમણને અનેક વચનો કહ્યા હતા, એ પૈકી નીચેનું વચન વેધક છે ‘હે સૌમિનિ ! હું (આનંદને બદલે) માતાને અનંત રોક આપી ગયો છું, તેથી કોઈ પણ સ્ત્રી મારા જેવા (દુઃખ દેનાર) પુત્રને જન્મ આપશે નહિ.’^૮

એ પ્રમાણે પુત્રને સુખી જોઈને માતાને થતું અનહદ સુખ અને માતાને શુભતા જ સુખ આપવાની પુત્રની ફરજ વિશે શુભગતના મધ્યકાલીન યુગનો નીચેનો પ્રમુખ સંગ્રહાવવા જેવો છે. મન્ત્રીશ્વર વસ્તુપાળ સઘપતિ ધર્મને શત્રુજયની યાત્રાએ ગયા હતા. ત્યાં એક સૂતધાર શિલ્પીએ એમની માતા કુમારદેવીની લાકડાની મૂર્તિ આપી એટલે મન્ત્રીશ્વર દુઃખાર્ત્ત ધર્મને મોટેથી ગડવા લાગતા, એમના ગુરુ ‘મલધારી’ નરચન્દ્રસૂરિએ માળવા છત્રીને પાછા આવતા, રાજા સિદ્ધરાજે પોતાના વિજયથી જો મા શુભતી હોત તો કેટલી રાજી આત એમ દુઃખી ધર્મને ઉત્તરારોહી શ્લોક—‘જેને માતાના મૃત્યુ પછી આટલું બધું મહાભાગ સાપડે એવા મારા જેવા (સુખ નહિ દેનાર) પુત્રનો કોઈ પણ સ્ત્રી જન્મ આપશે નહિ’—સંભળાવીને આશ્વાસન આપ્યું હતું.

૮ મા સ્મ સૌમન્તિની કાચિચ્ચનયેન્ પુત્રમીદ્રશમ્ ।

સૌમિને યોડહમમ્બાયા દન્નિ શોક્કમનન્તકમ્ ॥

વા રા ૨-૫૩-૨૧

૯ મા મ્મ સૌમન્તિની કાપિ જનયેન્ મૃતમીદ્રશમ્ ।

વૃદ્ધગામ્યફલ યસ્મ મૃતમાતુરનન્તરમ્ ॥

‘મળન્ધકોર’ અથવા ‘ચતુર્વિસતિમળન્ધ’

મં ભાંમાં આ બંને પ્રસંગોથી તદ્દન જુદી રીતે યુદ્ધમાં હારેલો પુત્ર સંજય જ્યારે હતોત્સાહ થઈને સ્વર્ધ ગ્લો હતો તેને પાણી ચડાવતાં માતા વિદુરાએ, ‘અરે! તારા જેવા અમર્ષ વિનાના, નિરુત્સાહી, નિર્વીર્ય અને શત્રુઓને રાજ કરનારા પુત્રનો કોઈ પણ શ્રી જન્મ આપશે નહિ.’^{૧૦} એમ કહ્યું હતું. ત્યાં પુત્રે પોતાના પગક્રમ અને હિત્સાહથી માતાને ખુશ કરી સુખ આપવું, એવું ઉદ્દેશ્યોધતો પ્રસંગ છે.

૧

-
- ૧૦ નિરમર્ષં નિરુત્સાહં નિર્વીર્યમરિનન્દનમ્ ।
 મા સ્મ સીમન્તિની કાચિજ્જનયેપુત્રમીન્દ્રમ્ ॥ ૫-૧૩૧-૨૮.
 આ શ્લોક સાથે ગા°
- નિરુત્સાહ નિરનન્દં નિર્વીર્યમરિનન્દનમ્ ।
 મા સ્મ સીમન્તિની કાચિજ્જનયેપુત્રમીન્દ્રમ્ ॥ ‘હિનોપદેશ’ ૨૭

અર્થદોષ

૧૦૫. કથંહેતોર્નરધેષ્ટ ક્રિયતે કર્મ કૃત્સિતમ્ ।

ધિગર્પાન્વિરહૃતે હોવ ક્રિયતે જ્ઞાનિસક્ષયઃ ॥ ૬-૧૨-૫

હે નરશ્રેષ્ઠ ! અર્થને માટે (જ) આર્તુ (યુદ્ધમાં મનુષ્ય-
વધરૂપી) કૃત્સિત કર્મ કરાય છે. જેને લીધે આવે શાંતિક્ષય
કરવો પડે છે તે અર્થને ધિક્કાર છે.

આ શ્લોક, ભાગ્ય યુદ્ધના આક્રમ દિવસે અર્તુનપુન ધનવાન
મન્યો એ સમાચાર અર્તુનને મળતા, વિપાદગ્રસ્ત થઈને અર્તુને
ઉદ્ધારો કાઢ્યા તે પેદાનો છે. ક્ષત્રિયોની આહુતિકારપી નબળા-અર્થને
પ્રાપ્ત કરવા માટે, પોતાના જ સખધી-જનોની હત્યા કરવાની પ્રવૃત્તિ
છેવટે તે! અર્થની, અર્થની પાછળ ન્દેવી આસક્તિપ્રેરિત અને ઈર્ષ્યા-
મૂલક દોષ અનેક નિંદ્ય કર્મો કરવાની દરજ પાડે છે.^૧

આજના સ કુલ સધર્મયુક્ત યુગમાં એ પ્રાચીન યુગ કરતા વિસ્તૃત

૧. (૧) ૬-૯૨-૧ થી ૧૨ નુધીના અર્તુનના ઉદ્ધારો સાથે સર^૨
૬-૨૭-૨૨ થી ૮ (ગીતા ૧-૩૨ થી ૪)

(૨) સર^૨ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે મદેસા વચન ૬-૨૪-૩૫ (ગીતા. ૨-૩૫)
મવાદળાદુવરન મરચતે જ્ઞાં મહારથા ના જવાબરૂપે વિવાદ થઈ અર્તુને યુદ્ધ પડી
લેવાનો પાકો નિર્ણય કર્યો તે દર્શાવતું અર્તુનવચન

અદાકમિતિ મામેતે જ્ઞાત્યન્નિ ક્ષત્રિયા રણે ।

યુદ્ધ મનૈર્મિસ્તિ જ્ઞાતિર્મિશ્રુવદન ॥ ૬-૯૨-૧૦.

રીતે, અનેક ક્ષેત્રોમાં અને લગભગ દરેક વ્યક્તિને સ્પર્શે એવી રીતે અર્થ માટે થતી નિંદ્રા અને કુત્સિત કર્મો કરવાની પ્રવૃત્તિ સુવિદિત છે.

કુત્સિત કર્મો નહિ કરવા એવી સાત્ત્વિકતા, ક્ષત્રિયની રોગરગમાં જીતરેલી ભોગપિપાસા તૃપ્ત કરવા સારુ અને આજીવિકા માટે અનિવાર્ય હિંસક ગજસિકતા, અને નૈષ્ઠકર્મને જ સાત્ત્વિકતા સમજનારી તામસિકતાના સંઘર્ષમાં અટવાતા અર્જુનને, સ્વભાવજન્ય ભોગવૃત્તિ અને હિંસક રાજસિકતા એની પાસે એક નહિ તો બીજો રૂપે હિંસક વિકર્મો કુરાવશે જ એમ સમજાવી, આ યુદ્ધમાં રહેલી સ્વજન પ્રત્યેની આસક્તિને ત્યજીને ન્યાયાપણે જે પોતાનું છે તે મેળવવા માટે ભગવાને યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો, તથા તામસિકતામાંથી છોડાવ્યો. એમ હોવા છતાં કંઈ કુત્સિત કાર્ય સારુ થતું નથી. એના મૂળભૂત દોષ અસમાન અન્યાયી અર્થરચનામાં છે, તેથી સમાજના ઘટકરૂપ દરેક વ્યક્તિને હાથ પડે છે. એના સકંજમાં બધાય સપડાયેલા છે એમ બતાવવા અર્જુનના ઉપરના વાક્ય દ્વારા કવિએ અન્યાયી અર્થવ્યવસ્થાપ્રવર્તન પ્રત્યે જીકું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું છે. એ દુઃખનું નિવારણ, બીજા સર્વ દુઃખોના નિવારણ માટે વ્યાસે પ્રજોષિલો અનાસકત કર્મયોગ દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત થતા, આખા સમાજનું ધારણ જીતું આવનાં થઈ શકે. ત્યાં સુધી દરેક શ્રેયોર્થી વ્યક્તિએ બીજાઓ શું કરે છે તે જોયા સિવાય, વિવેકી આત્મનિરીક્ષણ કરી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અનાસકત કર્મયોગ આચરવાનો પ્રયત્ન કરવો. એનું સાચું મૂલ્યાંકન કરનારો ઝવેરી હૃદયમાં બેઠેલો છે.

૧૦૬. ક્ષત્તઃ ધર્મિભિઃ પુંમિરનીહાર્યઃ પ્રશસ્યતે ।

ઃઠાહનાદિ પદ્મસ્ય તૂરાદસ્પર્શનં વરમ્ ॥ ૩-૨-૪૭

૧. (૧) અજ અને કડગી વચ્ચે વાચો ક્ષેપક નં. ૧૦.

ધર્મર્થે વસ્ય વિત્તેહા વર તમ્ય નિરીહતા ।

= દે. શાંતિ. પરિશિષ્ટ ૧-૪ લીટી ૩૫.

આથી ધાર્મિક પુરુષો અર્થની ઉપેક્ષાની પ્રશંસા કરે છે, (કારણ કે) કાઢવ (લગાડીને પછી) ધોવો તે કરતાં દૂરથી તેનો સ્પર્શ ન કરવો એ વધુ મારું છે.

છૂતમા હારેલા પાડવો અરણ્યવાસ માટે જતાં, કેટલાક બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણો પણ તેમની સાથે જવા માડ્યા. ત્યારે તેમનું પોપણ કરવા માટે પોતાની પામે પૂગ્તું ધન નહિ હોવાને લીધે રોકાણુ ધર્મના બ્રાહ્મણોને સાથે નહિ આવવાની વિનંતી કરતા, યોગ અને સાધ્યમા કુશળ શૈનકે ચિંતાત્યાગ, તૃપ્ત્યાત્યાગ, મંત્રોપ અને ધનસચયની અનર્થકાન્તિ વિશે ધર્મનાજને અનેક રીતે સમજણ પાડી, તેમથી

(નોંધ ૧ ચાલુ)

(૨) હેમચન્દ્રાચાર્યે 'યોગશાસ્ત્ર' (૨-૧૦૮)માં 'દ્રવ્ય પરિમલમા નસકેષુ નેટકે પલુ ગુલુ નથી અને દોષો તો પર્વત જેવા મોટા છે' એમ કહ્યું છે. તેની વૃત્તિમા ક્ષેપક નં. ૧૦ (કે.) સહિત પ્રજ્ઞાલ્નાદિં ટાંચ્યું છે. 'યોગ-શાસ્ત્ર'મા મં જાળી ઉપર તરફની કોઈ વાચનામાથી એ સ્તોક ઉદ્ઘૃત કરવામા આંગ્યો હશે

(૩) ક્ષેપક નં. ૧૦ અને કડ = 'વિતોપદેસ' ૧-૧૮૧; 'પંચતત્ત્વ' ૨-૧૫૭.

(૪) તૃપ્ત્યાત્યાગ વિરે વિરેહશબ્દે ગાયેલી ગાથાઓ પૈકી ૧૨-૨૧૮-૬ ઉપરની દીકામા પં. નીલકંઠે ઉપર ટાંકેલ ક્ષેપક નં. ૧૦ અને પ્રજ્ઞાલ્નાદિં અવગીર્ણ કરેલા છે.

(૫) 'બ્રહ્મસૂત્ર' ઉપરના બાધ્યમા શંકરાચાર્યે, બ્રહ્મતુ શ્રુતિ 'નેતિ, નેતિ' એમ વર્ણન કરે છે, તે અંગે થતા કુતર્કોનો નિવેધ કરતા પ્રજ્ઞાલ્નાદિં એ વખત ટાંક્યું છે. ('બ્રહ્મસૂત્રબાધ્ય' ૩-૨-૨૨)

ઉપરની વિગતો જોતા પ્રજ્ઞાલ્નાદિં પ્રચલિત લોકોક્તિ છે, એ ૨૫૪

૨. પ્રસંગ માટે જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પૃષ્ઠ ૨), સ્તોક ૨૪ પૃ ૩૮ થી.

ઉપરનું મુલાપિત લીધું છે. અર્થદોષ વિષેના શૌનકના પ્રવચનખંડનો સાર આ પ્રમાણે છે : 'ધનવાનને રાજ, યોગ, સ્વજનો, પાણી, અગ્નિ ઇત્યાદિનો કાયમ લય રહે છે.^૩ જેમ માતને આકાશમાં પક્ષીઓ, જમીન ઉપર આપદો, અને પાણીમાં મરસ્યો ખાઈ જાય છે એમ ધનવાનને ખાઈ જનારા સર્વ ત્રૈયા દેવ છે.^૪ વળી અર્થ જ કેટલાકને અનર્થરૂપ બને છે. અર્થથી કલ્યાણ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારને કલ્યાણ મળતું નથી, તેથી બધી જાતની અર્થપ્રાપ્તિ મનના મોહને વધારનારી છે.^૫ કૃપણતા, દર્પ, માન, લય અને ઉદ્વેગ એ દેહધારીઓને

૩. (૧) સરં યદ્વત્સે નિજકર્મોપાત્ત વિત્તં તેમ વિનોદય ચિત્તમ્ ॥

અર્થઘનર્થ માત્રય નિત્ય નાસ્તિ તત્ત્વ મુગ્ધલેશઃ સત્યમ્ ॥

પુત્રાદપિ ધનમાજાં મીનિઃ સર્વર્ત્રેપા વિહિતા મીતિ. ॥

('કાશ્યાપજીવિહારસ્તોત્ર' ૧, ૨, 'મોહમુદ્ગર;' ૨૮, ૨૯)

પોતાના (શુભ) કર્મથી મળી આવેલું જે ધન તું મેળવે તેથી ચિત્તને આનંદમાં રાખ. અર્થને નિત્ય અનર્થ માન; ખરેખર તેનાથી રજમાન પણ મુખ નથી. ધનવાનોને પુત્રથી પણ બચ દોય છે એ નીતિ બધે જાણીતી છે.

(૨) અર્થાનામર્ષને દુઃસમર્થિતાનાં ચ રક્ષણે !

નાશે દુઃસમયે દુઃખ ધિર્ગર્ભા કષ્ટમશ્રવા ॥

'પંચાખ્યાન' ૧૧-૮૧.

૪. (૧) ૩-૨-૩૬ = ૩૬. 'હિતોપદેશ' ૧-૧૮૨.

(૨) સરં અતઃ ૩૩૦ 'સીલવિમસ'માનો કથા ભાગ., ૭૭૦ ઉપર 'ભક્ષવિદ્યા', શ્લોક ૭૦, નોંધ ૨૬, પૃ. ૨૩૨.

૫. સરં 'દુઃ તમને ખચીત કહું છું કે દ્રવ્યવાનને આકાશના રાત્ર્યમાં પેસવું કઠણ છે. વળી હું તમને ફરીથી કહું છું કે દ્રવ્યવાનને દેવના રાત્ર્યમાં પેસવા કરતાં સોયના નાકામાં થઈને ઘૂંટને જવું સહેલ છે.' 'બાઘબલ નવોકાશર' 'માત્રી' ૧૯-૨૩-૨૪; = (૩) 'માર્ક.' ૧૦-૨૩ થી ૨૫ અને 'સુક' ૧૮-૨૪-૨૫.

અર્થને લીધે પેલા થતા દુ ખો છે એમ પ્રાણે નમળે છે અર્થ ઉપાર્જન કરવામા દુ ખ છે, આવવવામા દુ ખ છે નાશ થાય તોય દુ ખ છે અને અને વપગાય તોય દુ ખ છે ! અરે પૈતા માટે ભોગે બીજાનો જીવ પણ લે છે ! પૈમાનો ત્યાગ ક-વો દાણલો છે, એ તો પાતેના શત્રુઓ છે, માટે એના નાશની ફીકર ન કરી ૧ યૌવન, રૂપ, જીવિત, દ્વન્દ્વસમય, ઐશ્વર્ય અને પ્રિયજનો સાથેનો વાગ્ય અનિત્ય હોઈ પડિતે એની મમતા ન સેવરી દુ ખરૂપ હોવાથી મનુષ્યે એ બધેના સંયન ન કરવે! અને એના ત્યાગથી થતા કલેશને સહન કરવો, કાગળ કોઈ પણ સંયન ક-નારે ઉપદન વિનાનો જણાતો નથી માટે હં મુદિષ્ટિર ! જો તમારે ધર્મ જ મેળવવો હોય તો અર્થની ઇચ્છાથી મુક્ત થઈ જાઓ ૭

૭ જુઓ ઉપર પાન ૧૦૫ પૃ ૧૬ થી, વિશ્વલુદ્ધોથી મારીત અતિશય નાનામાં નાના સંધર્મ સુધી તપાસતા આ વૃથામૂનક હિસાબતિનો ખ્યાલ આવશે

૭ (૧) એ પછી ધર્મનાં, ધર્મ માટે આગ મેળવવાની પાતાની ઇચ્છા શૂંથી છે એ શોનમને કહેતા, ન પિ શોનકે 'ધર્મ' વિરે પ્રવચન ક્યુ . (જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રકં ૨) પ્રોક ૨૪ થી ૨૭ અને 'અલવિદ્યા' (પ્રકં ૫) પ્રોક ૫૭ થી ૬૨ સુધી)

(૨) સરં 'અનર્થકારી રહેતે પેલા કરેલા અર્થથી કરેલ દાન કે ચકાનું ફળ મળતું નથી' કહેતા વચનો ૧૪-૬૪ ૨૫ થી ૨૮

(૩) સરં મં ભાં 'અનુસાસિતપર્વ'મા લગભગ તોતેર અધ્યાયમા દાન માહાત્મ્ય વાંચ્યા પછી દાન કરતા 'દમ' શબ્દ છે એમ મ્હુ ૩ તે ૧૩-૭૪-૧૧ થી ૧૮

(૪) સરં ધનના હોય છે છતાં અનેક દુષ્ટો વેડાને માણસો એવું ઉપાર્જન કરવા મથ્યા કરે છે ! તેથી ન્યાયથી ઉપાર્જિત કરેલ દ્રવ્ય ભલે અલ્પ હોય પણ દેગ મળ અને ખાન જોઈને તેવું નિષ્કામભાવે દાન કરવામા આવે તો તે અનન્ત ફળ આપનાર થાય ૨ એમ મ્હુન બ્યાસે પાડવાને સંભળા-વેલું 'મુદ્ગલોપાખ્યાન' (૩-૨૪૬-૨૭ થી ૩૪ અને ૪ ૨૪૭, ૨૪૮), સરં ૬-૩૬-૨૦ (પિતા ૧૭-૨૦)માની સાહિત્યક દાનની વ્યાખ્યા

ધર્મને માટે ધનની નહિ, પણ અર્થ અને કામ જેવું ક્ષણ છે તેવા ધર્મની—નીતિની આરાધના કરવા વિષે ‘શાંતિપર્વ’માં આવતું ‘કુંડધારોપાખ્યાન’ અહીં સરખાવવા જેવું છે. યુધિષ્ઠિરે પિતામહને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘વેદોમાં ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે, પણ એ ત્રણેમાંથી શાની પ્રાપ્તિ શ્રેષ્ઠ છે તે કહો.’ એટલે ભીષ્મદાદાએ ‘કુંડધારોપાખ્યાન’ કહ્યું.^૯ ‘કોઈ એક નિર્ધન બ્રાહ્મણે મનમાં વિચાર કર્યો કે ‘હું’ ક્ષણની ઇચ્છા રાખીને ધર્માચરણ કરીશ.’ પણ ક્ષણેટાવાળો (ધર્મકાંડી) યજ્ઞોવાળો ધર્મ ધન વિના થઈ શકતો નથી એમ સમજીને તેણે તપ અને દેવોનું પૂજન કરવા માંડ્યું. પણ તેને કંઈ ધન મળ્યું નહિ. એટલે તેને લાચું કે લોકોએ ભક્તિ કરી કરીને દેવાને જડ બનાવી દીધા છે, માટે જે દેવ જડ ન થઈ ગયો હોય એવાની પૂજા કરીએ તો કંઈ મળે. એવડમાં એણે દેવાના અનુચર કુંડધાર જલધર—મેઘને જોયો. એને જોતાં જ બ્રાહ્મણને એના ઉપર ભક્તિ થઈ, અને તેનું પૂજન શરૂ કર્યું. થોડા સમય પછી પૂજનથી તૃપ્ત થઈને તેને પ્રચુપકાં કરી આપવાનું કુંડધારે વચન આપ્યું

પછી એક રાત્રે કુંડધારની કૃપાથી સ્વપ્નામાં બ્રાહ્મણે મણિલદ્ર દેવ અને તેની યક્ષસલા જોઈ. એમાં શુભ કર્મવાળા મનુષ્યોને ગંભ્ય અને ધન આપવાનું અને અશુભકર્મવાળાઓ પાસેથી પાછું લઈ લેવાનું કાર્ય ચાલતું હતું. એવામાં મહાતેજસ્વી કુંડધાર મેઘ આવ્યો અને દંડવત્ પ્રણામ કર્યો. મણિલદ્ર દેવે ‘શી ઈચ્છા છે?’ પૂછતા કુંડધારે પોતાનો બ્રાહ્મણ ભક્ત અને મિત્ર ‘ધાર્મિક બને, એની બુદ્ધિ ધર્મમાં જ રમણ કરે, ધર્મ પ્રમાણે જીવન ગુજારે. અને ધર્મને સર્વથી ઉત્તમ માને’ એવો વર માગ્યો. મણિલદ્રે રાજ્ય અને વિવિધ સુખો, જે

૮. સર^૧ નીચે ‘ભારતસાવિત્રી’ (૫૩૦ ૨૧), શ્લોક ૧૯૪.

૯. શાંતિ. મ. ૨૬૩.

ધર્મના જ ફળ મળાય છે તે અપાવવા કહ્યું. પણ જલધરે તો પોતાના ભક્ત માટે ‘એ ધર્મ-મા યાય અને એની બુદ્ધિ ધર્મમાં જ મગ્ન કરે’ એવું ખૂબ દુર્લભ વર્ણન મેળવ્યું.

સવાર પડતાં સ્વપ્નમાંથી જાગેલા બ્રાહ્મણે તો પોતાનાં એનાં એ જ કાંઠેલાં તૂટેલાં લૂગડાં જોયાં એટલે સ્વપ્નમાંની યક્ષસભામાંના બનાવનો વિચાર કરી ચીઢયા માગં ‘આટલાં બધાં મૃતોને જો કુંડધારે ન જાણ્યાં તો ખીજો કોણ જાણશે ?’ એમ બોલીને (નિષ્કામ) ધર્માચરણ કરવા તે વનમાં આશ્રયો ગયો. ત્યાં તપ કરતાં કગતાં એને ધર્માચરણમાં આનંદ પડવા માંડ્યો. એમ થયો વખત પસાર થયા પછી બ્રાહ્મણને સાગ્યું કે ‘અત્યારે જો હું દાઈના ઉપર પ્રસન્ન થઈ તો તેને જોઈએ તેટલું ધન આપી શકું. મારી વાણી મિથ્યા થાય નહિ.’ પોતાનું આવું સામર્થ્ય જોઈને એ દર્ષથી પ્રકુલ્લિત થઈને પુનઃ તપમાં લાગી ગયો. એમ કરનાં વિશેષ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં ‘અત્યારે હું પ્રસન્ન થઈને દાઈને રાજ્ય આપી દઉં તો તે તરત જ મગ્ન બની જાય, અને મારી વાણી મિથ્યા થાય નહિ.’ તે આવો વિચાર કરતો હતો તેવામાં જ તેના તપોયોગથી અને તેના ઉપરના મુહૂર્તલાવથી આકર્ષાઈને સાક્ષાત્ કુંડધારે દર્શન દીધું. કુંડધારે તેને રાજ્યોની દુઃખમય અને નરકમાં પાડનારી ગતિ દર્શાવી, અને સુખની લાલસાથી કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય, મદ, નિદ્રા, તન્દ્રા અને આળસમાં ડૂબી રહેલા દુઃખી શતા મનુષ્યો બતાવ્યાં, અને કહ્યું કે ‘તો’ મારું ભાવથી પૂજન કર્યું છતાંય જો નને દુઃખ અપાવનાર રાજ્ય કે ધન અપાવ્યાં હોત તો એ કંઈ જાતનો અનુમત્ત ગણાત ? સ્વર્ગનાં દ્વાર તો મનુષ્યો માટે ખાસ બંધ રહે છે. કારણ દેવાને મનુષ્યો તરફથી (આ અમારું સ્થાન લઈ લેશે ?) એવો ભય હોય છે. એટલે દેવાની આગ્રાથી કામ ક્રોધાદિ મનુષ્યોને બધી બાબતોથી ધેરીને વિદ્ર કરે છે. દેવાની અનુચ્છા વિના કોઈ ધાર્મિક થઈ

શકતો નથી. તું પણ એમની આસથી તપ વડે રાજ્ય અને ધન આપી શકે એવો શક્તિશાળી થયો છે.’

આ સાંભળતાં જ બ્રાહ્મણે મેઘના ચન્દ્રમા માથું મૂકી કામ અને લોભને આધીન થઈ, અગાઉ તેમના ઉપર ઈર્ષ્યા કરી હતી, તે બદલ ક્ષમા માગી, અને છેવટે (નિષ્કામ) ધર્માચરણ કરતા પન્થગતિને પામ્યો.

આખ્યાન પૂરું કરીને ધર્મની શ્રેયતા બતાવતા બીધે કહ્યું ‘આ જનનમાં દેવો, બ્રાહ્મણો, સત્પુરુષો, મનુષ્યો અને આરણ્યો ધાર્મિક પુરુષોની જ પૂજા કરે છે, ધનાઢ્યોની કે કામીઓની નહિ. (હે રાજા !) તમાગ ઉપર પણ દેવો સુપ્રસન્ન છે, કારણ કે તમારી બુદ્ધિ ધર્મમાં રમણુ કરે છે. ધનમાં વિવિધ વાળાઓ પૂરનાગ સુખની માત્ર એક કલા રહેલી છે બ્યારે ધર્મમાં તો પરમ સુખ રહેલું છે. ’૧૦

૧૦૭. અર્થસ્ય પ્રરપો દાસો દાસસ્ત્વયો ન કસ્યચિત્ ।

इति सत्यं महाराज षटोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ૬-૪૧-૩૬

૧૦૮. અતસ્ત્વાં ક્ષીયવદ્વાક્યં યતીમિ કુરનન્દન ।

હતોઽસ્મ્યર્થેન કૌરવ્ય યુદ્ધાદન્યત્કિમિષ્ઠસિ ॥ ૬-૪૧-૩૭

૧૦. દેવતા બ્રાહ્મણાઃ સન્તો યથા માનુષચારણાઃ ।

ધાર્મિકાન્યૂજયન્તીહ ન ધનાઢ્યાન્ન કામિનઃ ॥ ૧૨-૨૬૩-૫૪

મુપ્રસન્ના હિ તે દેવા યત્તે ધર્મે રતા મતિઃ ।

ધને સુખવત્તા કાવિદર્મે તુ પરમં સુખમ્ ॥ ૧૨-૨૬૩-૫૫

૧. (૧) - ૬-૪૧-૫૧ (દ્રોણ બોલે છે), ૬-૪૧-૯૬ (કૃપ બોલે છે), ૬-૪૧-૭૭ (ગાંધ્ય બોલે છે). (૨) સર* ‘હિતોપદેશ.’ ૩-૭૮.

૨. સર* ૬-૪૧-૫૦, ૫૨ (દ્રોણ બોલે છે); ૬-૪૧-૬૭ (કૃપ બોલે છે); ૬-૪૧-૭૬, ૭૮ (રામ્ય બોલે છે).

(ભીષ્મ યુધિષ્ઠિરને કહે છે) પુરુષ અર્થનો દાસ છે પણ અર્થ કોઈનોય દાસ નથી. હે મહારાજ ! એ (કહેવત) સત્ય છે, (અને) કૌરવોએ મને અર્થથી બાંધી લીધો છે.

એટલે જ હે કુરુનન્દન ! હું આણું નપુસક જેવું વચન બોલું છું. હું અર્થથી હરાયેલો છું, તેથી હે કૌરવ્ય ! તું યુદ્ધ (માં મદદ) સિવાય બીજું શું ઇચ્છે છે ?

યુદ્ધ કરવા પાંડવ-કૌરવની સેનાઓ સળગ ચઢીને સામસામી બની રહી.^૩ યુદ્ધના વાદિઓ વાગવા માંડ્યા.^૪ એ સમયે યુધિષ્ઠિર કવચ છોડી, નિઃશસ્ત્ર ચઢીને ચત્રાથી બિતરી પડ્યા અને હાથ જોડીને પગપાળા પૂર્વાભિમુખે પિતામહ ભીષ્મ વચ્ચેને અભિવંદન કરવા આવી.^૫ ત્યાં ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપ અને શલ્ય એ ચાર પૂજ્ય વડિલોને અનુક્રમે અભિવાદન કરના એ દરેકે ઉપરના વચનો ઉચ્ચારી પાંડવોને ગિતવાની આશિષ આપી હતી. ‘ જેમને સાક્ષાત્ શતકત્વ પણ જીતી શકે નહિ ’ તેવા વીર હોવા છતાં તેઓ ભયાનક આર્થિક પકડથી કડીમ જેવા ચઢી ગયા હતા !

તેમાં ૫ ભીષ્મ જેવા ઉદાત્ત, ધીર, મહાતુલાવ, ધાર્મિક અને મૃત્યુ-

૩. ભીષ્મ. અ. ૪૧.

૪. ૧-૪૧-૩ (સર ૧-૨૩-૧૩; ગીતા. ૧-૧૩).

૫. શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરનાં અગાઉ વડિલોની અનુમતિ લેવી એવો પ્રાચીન રિવાજ હતો. અહીં તો બધા શત્રુઓ શત્રુપક્ષમાં હતા ! પણ ધર્મશાળ તો અનતગત્વ હતા. યુદ્ધે ચઢ્યા હતા પણ દિલમાં શત્રુભાવ નહોતો. ભગવદે આજે જ પૂજ્યસ્વામ્ય અમારે પરશુરામ અંબાને પતાવે રવીકાર કરાવવા ભીષ્મ સાને યુદ્ધ કરવા આજ્ઞા ત્યારે ભીષ્મે કોમળા પ્રત્યે બતાવ્યો હતો. (૫-૧૮૦-૧૧ થી ૧૭).

વિજેતા બાલપ્રહ્મચારી સન્માન મેળુ' આર્થિક ફસિલામાં 'દુધી કદંગી રીને ફસાયા હતો, એ આ ઉક્તિથી અને યુદ્ધ દરમિયાન દુર્યોધન 'તેમનું' અપમાન કર્યા કરતો હતો તે ઉપરથી સમજાય છે. (આ વચનો આજે મહાભારતના યુગ કરતાં યે વિશેષ વાસ્તવિક છે એ ખીના ઉપર ભાર મૂકવાની જરૂર નથી.) જો કે ભીષ્મ પોતે કાયદેસર—ધર્મ પ્રમાણે—ઠઈ બાજુ રહેવું ન્યાયપુરઃસર છે તે સંભવતઃ પૂરેપૂરું સ્પષ્ટ નહિ જોઈ શક્યા હોય. દ્રોણ અને કૃપ સેવક હતા તેથી દુર્યોધનના પક્ષમાં જોડાયેલા. શલ્યને ભોળાઈને તેનું સન્માન કરીને ઉપકાર નીચે મૂકવામાં આવ્યો હતો એટલે એ સમયની સામાન્ય રાજનીતિ મુજબના ખ્યાલોથી સન્માર્ધને કમને તે દુર્યોધન તરફ ગયેલો.^૧ ભીષ્મની બાબતમાં એવું નહોતું. ભીષ્મ તો કૌરવોના પિતામહ હતા. ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુના યે પાલક હતા. પ્રાર અને પાંડિત મનાતા હતા, પણ કાયદાની ખારીકીમાં ક્યાંક અટવાઈ પડેલા.^૭

૧. ઉદ્યોગ. જ. ૮.

૭. (૧) ભીષ્મે 'અમજ હોવા છતાંય મને રવર્ન મળશે' એમ કહી પ્રચલિત લોકમાન્યતાને દૂર કરી પિતા ખાતર આજીવન નેહિક બ્રહ્મચર્ય રવી-કાર્યું હતું. પણ ખીજ અતિ અટપટા સામાજિક મુદ્દાઓમાં તે અધર્મ માય છે એમ જાણતા છતાંય કાયદાની (ધર્મની) ખારીકીમાં મૂંઝવાતા અને 'ધર્મ'ની ખતિ સૂઝે છે' કહી એનો નિષ્કૃંચ કરી શકતા નહિ. સર' દ્રૌપદીવસ્તાહરણ પ્રસંગે, દ્રૌપદીના પ્રશ્નોનો જીખમત્સુતર. ૨-૧૦-૪૦ થી; ૨-૧૨-૧૪ થી.

(૨) ભીષ્મ અને દ્રોણ માટે વિદુર આ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. "આ જ પુરુષસિંહો કરતા કોણ પ્રજામાં અધિક છે? જાને વય, મહા અને શુભતા વૃદ્ધ છે. દે રાજેન્દ્ર! (ધૃતરાષ્ટ્ર!) તમારા તરફ અને પાંડવો તરફ તેઓને સમાન ભાવ છે. ધર્મ અને સત્યમાં દાસારયિ રામ કે જયરાજથી જરાય હિતરતા નથી એ નિ.સંશય છે. તેમણે અગાઉ કહી આદિતકારી સલાહ આપી નથી..... તેઓ તમારા નિમિત્તે અથવા તો ધનને કારણે કદી પણ પક્ષપાતભયું બાલશે

પણ ધનની ભીંસી નાંખતી પ્રચંડ પકડના અપલવાળા દુર્યોધને ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે મંત્રણા કરીને પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાં બાળી નાંખી તેમનું કાસળ કાઢવાની યોજના કરી. તેમાં પ્રમજ્જનો કે ભીષ્મ વગેરે કબલ ન કરે તે માટે, અર્થ તથા માનથી પ્રમજ્જનો અમાત્યો વગેરેને સત્કારીને પક્ષમાં લઈ લેવા, ભીષ્મ તો સતત મધ્યસ્થ છે (પણ પગાર આપવો ખાય છે તેથી ધર્મની સૂક્ષ્મ ગતિમા અટકાવાના), દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા પોતાના પક્ષમાં છે, તેથી દ્રોણ અને તેમના સાળા ડૃપ બંને (સત્રાઈના સંબંધથી અને સેવક હોવાથી) પક્ષમાં આવી જ દવાના, એક વિદુર જો કે શુભ રીતે પાંડવોને મળી મળેલા છે પણ એમનો પગાર આપણને આધીન છે, અને એ એકલા પાંડવોને માટે કંઈ ઉપગ્રાવી શકશે નહિ એવી વિશ્વાસપૂર્વક ગણતરી કરીને આખી યોજના દુર્યોધને અમલમાં મૂકી હતી. પરંતુ એકલા વિદુરે એ યોજનાને ઉથલાવી પાડી હતી. એ પછીથી યે દુર્યોધને આર્થિક લાલચની પોતાની જૂની રમતનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો હશે જ. પણ તત્ત્વદર્શી વ્યાસે તો આ મહાનુભાવો પાસે આવી લાચારી ભરેલી ઉક્તિઓ બોલાવીને, સમાજમાં જે વિચિત્ર, અસંસ્કારી, અન્યાયી અર્થવ્યવસ્થા ચાલે છે તેનાથી કે

(નોંધ ૭ ચાલુ)

નહિ." ૧-૧૬૭-૪ થી ૧૦, વળી યુધિષ્ઠિરને સંપૂર્ણ શાસનમાન આપવાન સૂચના કરતાં શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યુંને કહે છે " ...તમે ઇતિહાસ-પુરાણને સંપૂર્ણ બોલો છો. સકળ ધર્મશાસ્ત્ર તમારા મનમાં નિત્ય રમી રહેલું છે. વળ જગતમાં જે જે સંશયવાળી બાબતો છે, તેનું નિરાકરણ કરનાર તમારા જોડે કોઈ નથી.. " ૧૨-૫૦-૩૪, ૩૫. આવા ભીષ્મ અને દ્રોણ શાસનજનમ ગૂંચાઈને પરવરા થઈ અધર્મપથે લાગ્યા. આ હકીકત ધર્મમાલનમાં દક્ષત અને નમ્રતા કેટલી અનિવાર્ય છે તેની સૂચક છે.

હીન પરિસ્થિતિ પેદા થાય છે તે જાનાવી તેને મળજી લાગે તેવા પ્રેરણા કરી છે.”

ત્યારે આ ક્રાંસલામાંથી ‘દાર્ઢ’ ‘હટકપુ’ હતું કે કેમ ? હા, જ્યાં મોભાવાળા મહાનુભાવ હિતમવર્ણના વીરો અને પંડિતો નિષ્ફળ ગયા, ત્યાં નમ્ર, મહાપ્રાન, દાસીપુત્ર વિદુર, અને તેમનાથી ય નીચી કક્ષાને પૂતરાઈનો વેસ્યાપુત્ર યુયુત્સુ,^{૧૦} યથાશક્તિમતિ છૂટા રહ્યા હતા. મહામાતૃ વિદુરે સેવક હોવા છતાં કદિયે પોતાનો ન્યાયી અવાજ ઈધાવા દીધો નહોતો. નમ્રતા, વિવેક, ધાર્મિકતા અને સમય તથા સંક્રાંતિ વસણું જાણીને એમણે પોતાની મર્યાદા અનુસાર દુર્યોધનને, પૂતરાઈને, કૌરવોને અને આખી કૌરવસભાને નીકરપણે હિતવચનો સંભળાવ્યાં હતાં, ન્યાયી અને છુદ્દિશાળી વર્તન અપવાને પ્રેરણા કર્યા કરી હતી. એ માટે અનેક અપમાનો વેડ્યાં હતાં, પણ એમણે તો જાદલામાં સદાય આશ્વાસનોની જ લદાણી કરી હતી; અને વેસ્યાપુત્ર યુયુત્સુ ? એ સામાન્ય, સ્મૃતિ અનુસાર જીતરતી કક્ષાનો^{૧૧} અને એકસો કૌરવ-

૬. વિષિ માટે કૌરવસભામાં જગ્રા શ્રીકૃષ્ણને ધર્મરાજ્યે પોતાની પરિસ્થિતિ સમજાવતું અને ફતકાર્યામાં માર્ગદર્શક બનતું પ્રવચન સંભળાવ્યું, તેમાં શંખરનું પ્રમાણ આપી ધનની મહત્તા દર્શાવેલી તેમાંનો થોડોક ભાગ સર^{૧૦} ‘શંખર કહે છે કે જે દશામાં આજના અને કાલ સવારના બોજનનું ઠેકાણું ન હોય તેનાથી વધુ દુઃખદાયક દશા ખીજી કોઈ નથી. (વિચક્ષણ સુરુથો) ધનને જ પરમધર્મ કહે છે કારણ ધનના આધારે જ બધું ટકે છે. ધનવાનો જ આ જગતમાં ખરું જીવે છે, નિર્ધનો તો મરેલા જ છે, વગેરે.’ ૫-૭૦-૨૨ થી ૨૩, અને આગળ.

૧૦. ગાધારી સમર્થાવસ્થામાં હતી, ત્યારે પૂતરાઈની પરીચર્યા કરતી એક વેસ્યાથી યુયુત્સુ જન્મે છે તો (૧-૧૦૭-૩૫ થી ૩૬).

૧૧. ૧૩-૪૯-૭, ૮; મનુ. ૧૦-૧૦; સામાન્યતઃ વિદુર અને યુયુત્સુ અનુલોમ પદ્ધતિ અનુસારના પુત્રો ગણાય. પણ સ્મૃતિના કેટલાક વિધાને

જ્ઞાતિઓના વર્ચસ્વમાં જેનું અસ્તિત્વ પણ જોવું દોષાયું થઈ પડે એવો, છતાં ન્યાયી તથા ધીમાન અને નીડર. ગુરુજનોને અભિવાદન કરી રહ્યા પછી, યુધિષ્ઠિરે સંન્યોની વચ્ચે ધાંટો પાડીને કહ્યું કે ‘જેઓ અમને સહાય કરવા ઇચ્છતા હશે તેમને અમે સ્વીકારીશું.’ તરત જ યુયુત્સુ (સમાજે માની લીધેલું) અર્થદાસન, દેખાઈ આવતી જ દુર્યોધનની સરસાઈ વગેરેને ક્રાવી દઈને પાંડવોના પક્ષમાં ચાલ્યો આવ્યો.^{૧૨} અને ‘મને લાગે છે કે તાગથી જ ધૃતરાષ્ટ્રની શ્રાદ્ધક્રિયા અને પ્રજાતન્ત્ર જળવાઈ રહેશે’ એવી યુધિષ્ઠિરની ભવિષ્યવાણીને તેણે સાચી પાડી.

‘આ સિવાય એક ત્રીજી વ્યક્તિ હતી, જે અર્થદાસત્વથી તો મુક્ત હતી પણ તેના વિવિધ ફાંસલાઓ, સકંજાઓ અને પકડથી માહિતગાર હતી તથા તેને તોડી નાંખવા કટિબદ્ધ હતી. એ હતા દાશાર્થ શ્રીકૃષ્ણ. તેઓ વિષ્ટિ કરવા આવી ગયા છે એવું સાંભળી જેમ શસ્ત્રને સહકારથી પોતાના પક્ષમાં લીધો હતો એમ દુર્યોધને તેમના માર્ગમાં ઠામ ઠામ

(નોંધ ૧૧ આલુ)

અનુસાર, તેઓની કક્ષા અત્યંત હીન મહી શકામ. જો કે મૉ જાળના રમૂતિ-કારે વર્ણસંકરોનું જૂળ લાંબાણથી વર્ણન કરતા વચમાં, સંકરત્વ અને શુદ્ધત્વ તપાસવા માટે ‘શુદ્ધ આચારને જ મુખ્ય મહાન્યો છે. ધાર્મિક મનુષ્ય સંકર જાતિના ઘેર હોય તો પણ તેને શુદ્ધ યોગિ અને અનાચારી, કૂર શુદ્ધવર્ણના ગેર હોય તો પણ તેને સંકર મહાન્યો એમ કહીને, એક રીતે રમૂતિવિધાનની હાંસી કરી છે. જુઓ ૧૭-૪૮-૩૯ થી ૪૯, આ પૈકી શ્લોક ૪૦, ૪૧ અને ૪૩ સાથે અનુક્રમે મનુ. ૧૦-૫૮, ૫૯, ૬૦ થોડા ફેરફાર સાથે મળતા છે.

૧૨. ૬-૪૧-૮૯ થી ૯૪; પાંડવોએ યુયુત્સુને આગળ કરી ધૃતરાષ્ટ્રને શ્રાદ્ધપ્રદાન કર્યું હતું (જુઓ ૧૫-૪૭-૧૨ થી) યુયુત્સુને સંન્ય સોંપી અર્થાત્ સંરક્ષક નીમી પાંડવોએ મહાપ્રસ્થાન કર્યું ત્યારે જાળક કીરવ પરિક્ષિત અને યાદવ વંશને અનુક્રમે હરિતનાથપુર તથા ઇદ્રપ્રસ્થના સંન્યાસને બેસાડ્યા હતા. (૧૭-૧-૧).

દમણીય સલાસ્થળે તથા ખાવાપીવા અને વૈભવની-અમલ્ય સામગ્રીએ
ગોઠવી.^{૧૩} પણ કેશવ તો તેની સામે નજર પણ નોખ્યા સિવાય
સીધા જ હસ્તિનાપુર ચાલ્યા આવ્યા.^{૧૪} શ્રીકૃષ્ણ વૃકસ્થલમા પહોંચ્યા
તથા હસ્તિનાપુરમા ખીજ સવારે આવવાના હતા ત્યારે ધૃતગાંધે
શ્રીકૃષ્ણને સોભારવા વિદુન્ની સાથે તેમને અતિથય માનપાન અને
અમલ્ય ભેટો આપવાનો કાર્યક્રમ વિચાર્યો.^{૧૫} પણ વિદુરે ચોખ્ખું
સંભળાવ્યું કે, “શ્રીકૃષ્ણ તો એટલું માનપાન તો શું પણ આખી પૃથ્વી
સુદ્ધા સમર્પણ કરવા યોગ્ય છે. પણ તમે જે અર્પણ કરવા ધારો છો
તે ધર્મથી કે પ્રેમભાવથી નહિ પણ એમને ઠગવા માટે અને નાણાથી
ફાડવા માટે કરો છો. પણ તમે ધન, ખટપટ કે નિંદાવડે કૃષ્ણને
અર્જુનથી જુદા નહિ પાડી શકો. એ તો જળથી ભરેલો કુંભ, પગ
ધોવાનું પાણી અને કુશળપ્રશ્ન એ સિવાય તમારી કોઈ ચીજની સામે
પણ નહિ જુએ.”^{૧૬} માટે જે ઉદ્દેશથી માનાઈ શ્રીકૃષ્ણ અહીં આવે છે
તે શાંતિરૂપી અતિથયથી એમનો સત્કાર કરો. ઇ. ^{૧૭}

આ બાજુ શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુરમા આવ્યા, કૌરવોએ અને પ્રજાએ
લવ્ય સ્વાગત કર્યું. તેઓ કૌરવોને મળ્યા અને વિદુરના મહેલે
બેઠ્યા.^{૧૮} પછી વિદુર, કુન્તીફોઈ વગેરે સાથે વાતો કરીને દુર્યોધનના
પ્રાસાદમા આવ્યા. દુર્યોધને એમનો સત્કાર કરી ભોજન માટે નિમંત્રણ

૧૩. ઉદ્યોગ ચ ૮૩

૧૪. ૫-૮૩-૧૮.

૧૫. ઉદ્યોગ ચ ૮૪, ૮૫

૧૬. અન્યત્કુમ્ભાદર્પાં પૂર્ણાદિન્યત્પાદાવસેવનાત્ ।

અન્યત્કુશલસપ્રદાનૈર્પિથ્યતિ જનાર્દન ॥ ૫-૮૫-૧૩.

૧૭. ૫-૮૫-૧૪ થી ૧૬

૧૮. ઉદ્યોગ ચ ૮૭

આપ્યું.^{૧૯} કેશવે ન સ્વીકાર્યું. એટલે દુર્યોધને જાને પકડને સહાય આપનારા અને જાને પકડના હિતેચ્છુ ચક્રવર્તી કૃષ્ણને નિમંત્રણ પાપું ઠેલવાનું કાગળ પૂછતાં, શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ‘હું કામધી, સરલથી (કેધ, આડાર્થ વ.), દેવથી, મન માટે, હેતુવાદથી (દલીલથી) કે લોભથી ધર્મનો કોઈ રીતે ત્યાગ કરું એમ નથી. હે રાજા ! ઉત્તમ પ્રેમસંબંધ હોય કે આપદકાળ આવ્યો હોય તે પારકાને ત્યાં અમ જમાય. પણ તમે અમાગ ઉપર ઉત્તમ પ્રીતિ ધરાવતા નથી, તેમ અમે અમ ન મળે એવી આપત્તિમાં આવ્યા નથી.^{૨૦} તમે ધર્મનિષ્ઠ પાંડવોનો

૧૯. (૧) ઉદ્યોગ અ. ૮૯; ૫-૮૯-૧૧ મી.

(૨) મુજરાતી કહેવત ‘ધાનનું માયું’ નીચું જુલે અંતે ડાંગનું માયું’ જોડું જુલે’ મુજબ દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને જમાડવા ઇચ્છતો હતો.

૨૦. (૧) નાહ કામાજ મંરમાજ દ્વેષાભાર્યકારણાત્ :

ન હેતુવાદાભોમાદ્વા ધર્મ જહ્યા કર્યચન ॥ ૫-૮૯-૨૪
= ૬. ૫-૪૯-૧૫ મુદિહિર માટે સંજયેઽભિ; ૫-૧૭-૧૧

બામની પોતા માટે ઉક્તિ સર; ૩-૧૯૮-૪૦ (ધર્મવ્યાધના પ્રવચનમાં);
કર્ણની પોતા માટેની ઉક્તિઓ ૫-૧૩૬, ૧૨, ૧૭; બામની મુદિહિર માટેની
ઉક્તિ ૧૨-૫૫-૭; સર (પરશુ)રામની પોતા માટેની ઉક્તિ ૫-૧૬-૨૬. ^૧

મૈત્રીતિમોજ્યાન્યજ્ઞાનિ આપદ્મોજ્યાનિ વા પુનઃ ।

ન ચ સપ્રીયસે રાજજ ચાપ્યાપદ્ગતા વયમ્ ॥ ૫-૮૯-૨૫

ઉપરના સંદર્ભો પૈકી મુદિહિર માટે કહેવાયેલ ઉક્તિમાં (૫-૪૯-૧૫) તેઓ માની લીધેલા (સાપેક્ષ) સત્યનો ત્યાગ નહિ કરે એવો ભાવ છે, જ્યારે બામની ઉક્તિમાં (૫-૧૭૮-૧૧) પોતે દ્વેષધર્મનો ત્યાગ ન કરે એમ છે; શ્રીકૃષ્ણ, (૫-૮૯-૨૪) ‘ધર્મ’—વિશ્વને ધારણ કરનાર મૂળ નિયમનો ત્યાગ પોતે નહિ કરે એવો એમનો ભાવ છે; ધર્મવ્યાધિ (૩-૧૯૮-૪૦) ગમે તેવા કારણથી પણ કલ્યાણકારી ધર્મ નહિ છોડવાનો ઉપદેશ કરતા આ વિચાર વ્યક્ત કર્યો છે. કર્ણની ઉક્તિઓ પૈકી પ્રથમમાં (૫-૧૩૬-૧૨) તે પોતાની

બંધ કરે છે. (એવા ધર્મનિબેન્ધ) જે દેવ કરે છે તે મારા દેવ કહે છે અને જે તેમને અનુસરે છે તે મને અનુસરે છે, એવો મારો અને એમનો એકાન્મલાવ છે એમ તમે સમજી જાઓ. વળી જે શ્રેષ્ઠ ગુણવાળા સંબંધીઓનો કામ, મેધ, અને મોહથી દેવ કરે છે તથા તેનું મન લઈ લેવાની ધાન્ય રાખે છે તે દોષી અને અવશ અંતઃક્રમ્ભુ-વાળા પાસે લક્ષ્મી ચિન્કાળ ટકતી ચે નથી. ખીછા ગાણુ જે ગુણવાન હતા અગ્નિય પુરુષને પોતાના ત્રિવર્ણનથી વશ કરે છે તેનો વશ ચિન્કાળ ટકે છે. તમારું જાણુ અન્ન દુષ્ટોના સંબંધવાળું છે માટે મારે જમવા જેવું નથી. મેં તા એકલા વિદુરનું અન્ન જમવું એવો નિર્ણય કર્યો છે. ૧૧૧

એમ વાતચીત કરી શ્રીકૃષ્ણ વિદુરને ત્યા પાછા ફર્યા. ત્યા મળવા આવેલા કૌન્વ નેતાઓને મળ્યા, અને પછી વિદુરના જાત જાતના શુદ્ધ,

(નોંધ ૨૦ ચાલુ)

ચાલુ પત્નીઓ, પુત્રો અને પૌત્રોનો અસત્ય જોવી વિશ્વાસલ જ નહિ કરે અને ખીછા (૫-૧૦૯-૧૭) મિત્ર દુર્યોધનનો વિશ્વાસલ જ નહિ કરે એમ દર્શાવ્યું છે. બીજી શાંતિમોઘ લેવા માટે યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્નો પૂગવાની રત્ન આપતા કહ્યું છે કે, “જે ધર્માત્મા કામ, સંસ્કાર, ભય કે અર્થ માટે અધર્મ કરતો નથી તે પાંડવ યુધિષ્ઠિર મન ભલે પ્રશ્ન કરે ” આ સાથે સરં શ્રીકૃષ્ણના પાંડવો માટેના વચન ૬-૧૨૦-૨૦

(૨) જ્યદેય દ્રૌપદીનું હરણ કર્યા પછી ચટ્ટી આવતા પાંડવોની ઓળખ આપતા દ્રૌપદીએ અર્જુન માટે કહેલું વચન સરખાવે ૩ ૨૫૪-૧૩

(૩) બીમસેનની યુધિષ્ઠિર માટેની ક્રોધિ માટે જુઓ ઉપર ‘સત્ય’ (મકો ૩), શ્લોક ૪૦, નોંધ ૨ (૩) પૃ ૧૧૯, ૧૧૭

(૪) જુઓ નીચે ‘ભારતસાવિત્રી’ (મકો ૨૧), શ્લોક ૧૯૫

૨૧. સર્વમેનદમાર્ગવ્યમન્ન દુષ્ટામિસહિતમ્ ।

લક્ષ્મીરક્ત્ય મોક્ષવ્યમિતિ મે ધીયતે મતિ ॥ ૫-૮૯-૩૭

પવિત્ર અને શુદ્ધિપાળાં ભોળાઓ વાતવોળાને પ્રથમ અર્પાને 'જમ્યા, જમીને' શત્રે વાતો કરતાં લોકમાનસતા બચુકાર વિદુરે વિદિષ્ટ કરવાથી કંઈ અર્થ સરે એમ નથી, માટે વિદિષ્ટ કરવા ન જવું એવી શ્રીકૃષ્ણને શાણી સલાહ આપી. ૨૨ શ્રોકૃષ્ણે વિદુરનાં વચનોને અલિન'દીને કહ્યું, ૨૩ 'તમારી વાત ખરી છે. પણ જ્યારે આખી દુનિયા લડીને નાશ પામવા તૈયાર થઈ છે ત્યારે જે માણસ એને અત્યુપાશમાંથી મુક્ત કરશે તે અતિશય શ્રેષ્ઠ ધર્મને પામશે. ૨૪ શક્તિ અનુસાર માણસ ધર્મ'કાર્ય કરવા પ્રયત્ન કરે અને ઇત્તાં કાર્ય'સિદ્ધિ'ન થાય તો પણ એનું ધુવધ મળે છે જ એમાં શંકા નથી. ૨૫ 'ધર્મ'વેત્તાઓ (આથા પ્રસંગોએ) સમજે છે કે માણસ (લગાઈ કરવાનું) પાપકૃત્ય મનથી ચિંતવે પણ કર્મ'માં ન ઉતારે તો તેનું ક્ષણ મળતું નથી, માટે વિનાશ પામવા તૈયાર થયેલા કૌરવો અને મંડ્યો વચ્ચે સંપ કરાવવા હું નિષ્કપટલાવે યત્ન કરીશ. જે માણસ સંકટમાં હસાયેલા મિત્રને સહાય કરતો નથી, તે નૃશંસ છે. અને જે અકાર્ય કરતા મિત્રને પૂરા જોરશી ઘોટલી પકડીને પાછો

૨૨. ઉદ્યોગ બ. ૯૦.

૨૩. ઉદ્યોગ બ. ૯૧.

૨૪. પર્યંતો પૃથિવીં સર્વો સાશ્વો સરથકુજરામ્ ।

યો મોચયેન્મૃત્યુપાશાત્પ્રાન્નુયાદ્ધર્મમુક્તમમ્ ॥ ૫-૯૧-૫.

૨૫. ધર્મકાર્યં ચત્પ્રજ્ઞકૃત્યા ન ચેચ્છક્રોતિ માનવઃ ।

ગ્રાપ્તો મવતિ તત્પુણ્યમત્ર મે જાસ્તિ સંશયઃ ॥ ૫-૯૧-૬

ગુણો ઉપર 'ધર્મ' (પ્રક્ર. ૨) શ્લોક ૨૪ની નોંધ. ૧૧ પૃ. ૪૨. સર' ૧-૨૪-૪૭ (ગીતા. ૨-૪૭).

સર' ધર્મ'રાજે સલાહ પૂછતા જનારને વિદિષ્ટ કરવાની સલાહ આપતાં ભગવાન અને હિંદુધર્મ વચ્ચેના સંવાદ અને 'વિદુર-કૃષ્ણ' સંવાદ 'હું સાદશ્ય ૫-૭૦-૭૬ થી ૮૮. '

વાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે કાર્મના કહેવામાં આવતો નથી. માટે મારે દુર્યોધનને તથા એના મંત્રીઓને સમર્થ, શુભ અને ધર્માર્થવાળા હિતવચનો કહેવા જરૂરી છે. માગ હિતવચનો માટે દુર્યોધન શંકા ઉઠાવે તો પણ માગ હૃદયમાં કર્તવ્ય બળવ્યાની ઋણમુક્તિને આનંદ થશે.^{૨૧} વળી મૂર્ખ, અધર્મજ્ઞ અને અમુહૂર્ત માણસો પક્ષીથી એમ ન કહી ભય કે ‘કૃષ્ણ શક્તિશાળી હતો, પણ એણે કોધે લગાવેલા કૌંવ-પાડવોને વાર્યા નહિ. જે માગ હિતવચનોને મૂર્ખ દુર્યોધન નહિ સાંભળે તો તેના નસીબમાં હશે તે થશે. પણ જે હું પાડવોના હિતને નુકશાન કર્યા વિના સલાહ કરાવું તો, મેં પુણ્યકાર્ય કર્યું’ ગણાય અને કૌરવો મૃત્યુના જડખામાંથી છૂટી ભય. હું કુતુસમાં દેવી પ્રેરણાવાળી, ધર્મયુક્ત, અર્થવાળી અને અહિંસક વાણી બોલીશ. જે તેને સમજીને કૌંવો માડું સન્માન કરશે તો તો શુભ છે; નહિ તો જેમ સિંહની સામે બીજાં પશુઓ બિખારી શકતા નથી એમ ક્રોધાયમાન થયેલા માની સામે કાર્મ રાજ (યુદ્ધમાં) બેસે રહી શકે નહિ.’^{૨૨}

જેના જોઈએ એ કરતા વધુ શુભ ગવાય છે, જેના પાશમાં લગામલા શાની, પકિતો, મહાતુલાવો આવી ગયા છે, કર્મ હજારો

૨૧. દિતે પ્રયત્નમાન મા શોદુર્યોધનો યદિ ।

હૃદયસ્ય ચ મે પ્રીતિરાતૃપ્ય ચ મનિવ્યતિ ॥ ૫-૯૧-૧૪.

૨૭. ૫-૮૧-૨૧,

વિદુરને અનુવક્ષીને ‘કદાચ દુર્યોધન તેના દગાખોર સાચીતોની સલાહ મુજબ મને પકડવા ધારે, અથવા તો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવશે તો હું તેને બરાબર પહોંચું એમ છું, માટે ફીકર ન કરશો’ એમ દર્શાવના આ વાત્ય કહ્યું છે. દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણ વિદિ કરવા આવે ત્યારે કેદ પકડવા એવો વિચાર કરે તો (ઉદ્યોગ અ. ૮૬) વિદિ કે ચં દરમ્યાન પણ એણે શ્રીકૃષ્ણને મકડવા પ્રયત્ન કરે તો (ઉદ્યોગ અ. ૧૨૮)

વર્ધથી અમાર્ગ જેના કુપ્રભાવ વડે દૂષિતો અને દૂષિતો આવ્યો છે, એ અર્થ, સાધનસંપત્તિ, પૈસા, સત્તા જેના વડે મેળવી શકાય છે, જેના માટે અર્થની ખેવના ગખવામાં આવે છે એવું અને એનાથીએ ધિચી ક્ષાનું અપ્રતિમ સુખ જેનાથી મળે છે, તે સર્વને ધાગ્યુ કરી શખનાર ધર્મને અભિમુખ, ધર્માભિમુખ થયા માટે મદરિ વ્યાસે અર્થના દોષોનું લીધણ દર્શન કગવીને પ્રબોધ કર્યો છે. એ અર્થદા દર્શનથી તજુ ઊએ ચકવાની શરૂઆત કરતા સાધકને (અને સમાજને) માટે ‘ઈશોપનિષદ’ના પ્રથમ બે મંત્રાનું રહસ્ય નિગળા, સરળ દષ્ટિથી ‘ખુલ્લું કમું’ છે. કોઈના ધનની વાસના ગખ્યા વિના તેને નામે ત્યાગ કરીને ભોગવો. અને એમ આ લોકમાં કાર્ય કરતાં એ વર્ધ જીવવાની ઇચ્છા રાખો. ‘૧૮ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વર્તનમાં હૃદયસોંસરી ઊતરી ગયેલી આ ત્યાગભાવનાનું કાર્યપગિણીત જળવાનરૂપ દેખાય છે.

કર્મ

૧૦૧. યતઃ પ્રવૃત્તિર્મૂલનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ।^૧

સ્વકર્મણા સમમ્યર્થ્યે સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥

૬-૪૦-૪૬ (ગીતા. ૧૮-૨૬)

જેનાથી પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, જેનાથી આ બધું વ્યાપ્ત છે. તેને (બ્રહ્મને) સ્વકર્મથી સંતુષ્ટ કરીને મનુષ્ય સિદ્ધિ (પૂર્ણત્વ) પામે છે.

ગીતાના આ શ્લોકથી ભગવાનની ચપનનિષ્ઠ ભક્તિવાળા ઉપાસના કરવી એવું વ્યાપક, એકાગ્ર અને મર્મગ્રાહી દષ્ટિએ સૂચવાયું છે. ‘સર્વત્ર વામુદેવ રહેલા છે,’^૨ અને તેનાથી પ્રાણીમાત્રની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, એ સમજીને પોતાના સ્વધર્મરૂપી સ્વકર્મથી પરમાત્માનુ પૂજન

૧. ‘યેન સર્વમિદં તતમ્ ।’ = ૧-૨૪-૧૭ બ (ગીતા. ૨-૧૭ બ); ૧-૩૦-૨૨ ડ (ગીતા. ૮-૨૨ ડ); ૧૨-૫૬-૮૦ બ; ૨૩૧-૨૦ ડ; થો. વા. ૧-૫૫-૧૩બ.

ઉપરના હલ્લેખો પૈકી ગીતાના હલ્લેખો આત્મતત્ત્વને અનુસરીને છે. ૧૨-૨૩૧-૨૦નો હલ્લેખ ‘વ્યાસ-શુકસંવાદ’માનો છે, તથા આત્મતત્ત્વને અનુસરીને છે. ત્યાં થોડા પાઠાવરથી ગીતાના કેટલાક શ્લોકો અને ‘કઠોપનિષદ’ વ. તત્ત્વજ્ઞાન પ્રબોધતા ગ્રંથોમાના શ્લોકો આ શ્લોકની આસપાસ મૂકેલા છે; ન્યારે ૧૨-૫૬-૮૦ ‘રાજ્યનીતિ’—તે પ્રબળ પાલન કરતી અને જીવનના હરેક પાસાઓને સ્પર્શતી હોઈ,—ને અનુવર્તીને છે.

૨. વામુદેવ સર્વમિતિ । ૧-૨૬-૧૯ ક (ગીતા. ૭-૧૯ ક).

કરવાથી, પુરુષ પરમનસ્વની જ્ઞાનરૂપી સિદ્ધિને મેળવે છે. અધિકારભેદે માણસ (૧) ઈશ્વરથી જુદું કંઈ નથી, પોતે સુદ્ધ એમાં સમાર્પ જાય છે એમ સમજીને સર્વત્ર સમદષ્ટિ, — ઇષ્ટ-અનિષ્ટ, મિત્ર-અમિત્ર, સુખ-દુઃખ વ.ગા—રાખે, તેમજથી મગલાવ દૂર કરી આત્મભલાવને પ્રકટાવે, (૨) સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં અંતર્યામી લગવાન વિગળ માન છે, સર્વ સ્થવર જગ્યાએ પણ ઈશ્વર વસી ગયેલા છે એમ સમજી પોતાની એકેએક પ્રવૃત્તિ એના પૂજન અર્થે થતી રહે એમ પ્રયત્ન કરીને આત્મભાવના પ્રકટીકરણને પ્રાપ્ત કરે, અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી સિદ્ધિને મેળવે.

જાને રીતે સાધના કરતા પુરુષનું ચિત્ત વિશાળ, પ્રેમાળ, સમાન, દામળ, દઢ, ભવ્ય, અને શુદ્ધ ભાવોથી ભરપૂર રહે છે.

૧૧૦. યથા મૃત્પિણ્ડતઃ કર્તા કુરતે યદિચ્છતિ ।

યદમારમઘ્નતઃ કર્મ માનવઃ પ્રતિપચતે ॥ ૧૩-૧-૬૭

કુંભાર જેમ માટીના પિંડામાંથી પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવું (પાત્ર) બનાવે છે, તેવી રીતે પોતે કરેલા કર્મને મનુષ્ય લોગવે છે.^૧

‘શાંતિપર્વ’ના વિસ્તૃત શાંતિખોલ પછી પણ ભીષ્મને પાણ્ડુ-શય્યામાં સૂતેલા જોઈને, ધર્મરાજ વિકળ ચર્ચિને, પોતાને લીધે

૩. જુગ્યા ઉપર ‘ભક્તિ’ (અક્રં ૬) શ્લોક ૯૬, પૃ. ૨૬૦, નોંધ ૪માં ‘પરાપૂત’ સ્તોત્ર માનુ ભક્તની આરાધનાનુ વર્ણન.

૧. સર° ‘જેસે અનુમત્ત લેના હૂં, પાના હૂં કિ આદમી મરને આપ અપને મુગ્ધુ સવા વારણ હૈં ।’ ‘નિત્ય મનન’ ૧૧-૧-૪૫ પૃ. ૫૫.

‘જેસા હોતે હુએ આદમી મુગી દુ સી ક્યો દોના હૈં ?’

એજન. ૧૨-૧-૪૫. પૃ. ૫૬.

પિતામહને આતું ઘેર દુઃખ સહન કરવું પડે છે, અને પોતે સગાંઓની હત્યાનું પાપ કર્યું વગેરે બાબતોનો વિચાર કરી શોક કરવા લાગતાં પિતામહે ‘ગૌતમી-હુબ્ધક-વ્યાલ-મૃત્યુ અને કાલનો ઇતિહાસ-સંવાદ’ કહી સંભળાવ્યો એમાં અંતે આવતાં સુભાષિતોમાંથી ઉપરનું વચન લીધું છે.

વૃદ્ધ ગૌતમીને પુત્ર સર્પદંશથી મૃત્યુ પામતા અર્જુનક નામનો પારધિ સાપને બાધીને મારી નાંખવા તૈયાર થયો. ગૌતમીએ તેને આ પાપકર્મથી અટકાવતાં કહ્યું, ‘સાપને માગ્વાથી મારો પુત્ર પાછો નહિ મળે. એક જીવતા જીવને મારીને નરકમાં લઈ જાય એવું કર્મ કાણ બાધે ?’^૩ પારધિએ જવાબ આપ્યો ‘હું જાણું છું કે આ સંસારમાં શુશ્રુ તથા અવશુશ્રુને જાણનારા બધા કર્મ (સાચા) જ્ઞાની હોતા નથી. પણ તમારો ઉપદેશ સ્વસ્થને અસર કરે. સમાર્થીઓ (કર્મ અનિજ બનતા) કાળની ગતિ સમજીને શોક ત્યજે છે. અર્થવેતાઓ (શત્રુઓનો બદલો લઈ) તરત શોકમુક્ત થાય છે. અને મોહવશ અજ્ઞાનીઓ ‘હાય ! સુખનો નાશ થઈ ગયો’ એમ શોક કરે છે. અંટસે આ સર્પને મારીને તમે પુત્રશોકને ત્યજ દો.’^૪ ગૌતમીએ તો ‘બ્રાહ્મણ અક્રોધી હોય

(નોંધ ૧ ચાહો)

‘ઘાત યદ્દૈ કિ આદમી જૈસે વિચાર કરના નહીં ચાહતા । બિસલિયે માનતા હૈ એસે વિચાર કરનેકી ફુરસત હી નહીં હૈ ॥’

એજન. ૧૩-૧-૪૫. પૃ. ૫૭.

‘અગર હમ સચા જીવન વ્યતીત કરના ચાહતે હૈં તો માનસિક આલસ્ય છોડવર હમૈં મૌલિક વિચાર કરના હોગા । પરિણામ યદ્દૈ હોગા કિ હમારા જીવન ઘટત સરલ હો જાયગા ।’

એજન. ૧૪-૧-૪૫. પૃ. ૫૮.

૨. ૧૩-૧-૮ થી.

૩. ૧૩-૧-૧૪ થી ૧૬.

૪. ૧૩-૧-૧૭ થી ૧૮.

અને ધર્મા માઓ ગમે તે હાલતમાં સજ્જન રહે છે. એમ કહી સર્પને છોડી દેવા આગ્રહ કર્યો. એમ જૌનમી અને પાગધીએ ધણા વાળા વખત સુધી સર્પને છોડવા અને માગવાની ચર્ચા કરી. ૫ એ ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યાં સર્પે મનુષ્યવાણીથી કહ્યું, ' આ બાળકને હું મૃત્યુની આજ્ઞાથી કપ્પ્યો છું. કોઈ ક્રોધ કે કામનાથી કપ્પ્યો નથી. એટલે તેનો દાષ મૃત્યુને માથે છે. અથવા જેમ માટીનું વાસણ બનાવવામાં વપરાતી સાકડી, ચાકડો, કુભા અને ક્રિયામાં, કા તો કુભાર પ્રયોજક છે, કે એ સર્વે અન્યોન્મના પ્રયોજક છે, એ પ્રમાણે આ બાળકના મૃત્યુમાં પણ કાર્યકારણભાવનો સંદેહ છે તેથી હું વધયોગ્ય નથી. છતાં ય તારે મને અપરાધી માનવો હોય તો હું, બાળક અને મૃત્યુ એ આખા સમુદાયને અપરાધી માન અગ્ર મને માળકની હત્યાનું કારણ માનતો હોય તો, મને ગ્રેન્દાર બીજો (મુખ્ય) અપરાધી (મૃત્યુ) છે એમ સમજ જેમ યશમાં હોમ કગવાનું ફળ સત્વિબ્જને મળતું નથી (પણ યજ્ઞમાનને મળે છે) એવી રીતે આ પાપનું ફળ મને મળવું જોઈએ નહિ. ૬ આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં ત્યાં મૃત્યુ આનું અને સર્પપ્રત્યે બોલ્યું, ' કાળની પ્રેરણામાં મેં તને પ્રેર્યો હતો એટલે બાળકના મૃત્યુમાં હું કે તું કોઈ કારણ નથી. હું કાળને વશ છું અને તારા પ્રાણીમાન અને તેમની પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ અને વિવૃત્તિ બધું કાળને વશ છે. માટે તો આ જગત કાલાત્મક કહેવાયું છે. આ તું પણ જાણે છે તો પછી મને શા માટે દોષ આઢાડે છે? ૭ સર્પ જવાબ આપ્યો ' હું તને નિર્દોષ કે સંદોષ નથી કહેતો. વળી કાળ દોષિત હોય તો પણ એનો દોષ જોવાની મારી ધ્વજ નથી, તેમ આપણો એ અધિકાર પણ નથી. મારે તો જેમ મારા ઉપરનો દોષ દૂર કરવો છે

૫. ૧૩ ૧-૧૯ ૨૦, ૨૧ થી ૨૫.

૬. ૧૩ ૧-૨૬ થી ૪૧

૭. ૧૩ ૧ ૪૨ થી ૫૦

એમ તાન ઉપરનો દોષ પણ દૂર કરવો છે. ૧૮ પછી પારધિને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે 'તે' મૃત્યુનું વચન સાંભળ્યું હવે તો મને નિઃપગધને છોડી દે. ૧૯ પારધિએ મૃત્યુને ધિક્કારતા સર્પ અને મૃત્યુ બંનેને બાળકના મૃત્યુ કાગળ જણાવી, સર્પને મારી નાખવાનો નિર્ણય બહોળ કર્યો. ૨૦ મૃત્યુએ વળી પારધિને કાળની ગ્રેગણાનું બળ જણાવ્યું. ત્યારે પારધિએ ધર્મસંશય પૂછ્યો, 'બધું કાળવશ છે તો મને હર્ષ અને ક્રોધ થાય છે એનું શું કાળુ? ૨૧ આ ધર્મસંશયનું નિરાકરણ નહોતું થયું તેવામાં સ્વયં કાળ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ૨૨ અને બોલ્યો 'હે લુબ્ધક ! હું મૃત્યુ 'કે અર્પ' શ્રાદ્ધ બાળકના મૃત્યુના અપગધી નથી, કારણ અમે પ્રાણીના મરણનાં પ્રયોજક નથી. આ બાળકનું કર્મ અમને પ્રેરક હતું, તેથી એ કર્મ જ એનું વિનાશ હેતુ થયું છે. અમે બધાય કર્મવશ છીએ. ૨૩ લોકો કર્મરૂપી વારસવાળા છે, કર્મથી (લલાબૂગનો) સંબંધ જણાય છે. કર્મો જેમ અન્યોન્યને પ્રેરે છે તેમ અમે પણ (કર્મ વડે) અન્યોન્યને પ્રેરણા કરીએ છીએ. ૨૪ કુલાઝ જેમ માટીના પિંડામાથા પોતાની ઇચ્છામા આવે તેવું પાત્ર બનાવે છે તેવી રીતે પોતે કરેલું

૮. ૧૩-૧-૫૧ થી ૫૩.

૯. ૧૩-૧-૬૦.

૧૦. ૧૩-૧-૫૫ થી ૫૭.

૧૧. ૧૩-૧-૫૮ થી ૬૧.

૧૨. ૧૦-૧-૬૨.

૧૩. ૧૩-૧-૬૩ થી.

૧૪. કર્મ દાયાદર્શિભોવઃ કર્મસમ્બન્ધલક્ષણ ।

કર્માણિ ચોદયન્તીહ યથાડ્યોન્ય તથા વચમ્ ॥ ૧૩-૧-૬૬.

સર^૦ (૧) યથા ધેનુસહસ્રેષુ વત્સો દિન્દતિ માતરમ્ ।

તથા પૂર્વઋતં કર્મ વર્તારમનુગચ્છતિ ॥ ૧૨-૧૭૪-૧૬.

=કે. ૧૩-૭-૨૨, 'પચત-' ૨-૧૨૫.

કર્મ મનુષ્ય લોગવે છે. ૧૫ જેમ તડકો અને છાંયડો એ કાયમ સુસંબદ્ધ છે તેમ કર્મ તથા કર્તા પોતાના કર્મથી સુસંબદ્ધ છે, ૧૬ તેથી બાળકના મૃત્યુમાં હું, મૃત્યુ, તું (પારધિ) કે વૃદ્ધા બ્રાહ્મણી ઈર્ષ કારણ નથી પણ માત્ર બાળક (નું કર્મ) કારણ છે. ૧૭

આ સાંભળતાં બ્રાહ્મણીએ પારધિને કહ્યું, 'જેમ બાળક પોતાના કર્મથી મૃત્યુ પામ્યો, એમ મારાં કર્મને લીધે મારો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો છે તો હવે સર્પને છોડી દે.' ૧૮ પણી બધાં સ્વસ્થાનકે ગયાં.

આખ્યાયિકા પૂરી કરીને લીધે યુધિષ્ઠિરને સમજાવ્યું કે 'સ્વકર્મને અનુસરીને લોદ્ધો ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. વળા યુદ્ધ તે' દુર્યોધનને નહિ પણ (કર્મ વડે) પ્રેરાયેલા કાળે કરાવ્યું છે એમ સમજ (અને શાંતિ રાખ). ૧૯

। 'કર્મ' નિરૂપતા મહાભારતના આ અતિથય મુંદર અને સંહિતા (નોંધ ૧૪ ચાલુ)

આ રીતે શાંતિ. અ. ૧૭૪ અને અનુ. મ. ૭ સમગ્રપણે સરખાવવા.

(૨) ક્ષયાનં ચાનુશયતિ તિષ્ઠન્તં ચાનુતિષ્ઠતિ ।

અનુધાવતિ ધાવન્તં કર્મ પૂર્વદૃક્ત નરમ્ ॥ ૧૧-૨-૨૨

પુરુષનું પૂર્વ કર્મ જ્યારે મનુષ્ય સહ જાય છે ત્યારે સુવે છે, જગે છે ત્યારે તેની પણ જગે છે, દોડે છે ત્યારે તેની પાછળ દોડે છે.

૧૫. ૧૩-૧-૬૭; મયાળાનું સુભાષિત.

૧૬. યથા છાયાતપાં નિત્યં મુસમ્બદ્ધૌ નિરન્તરમ્ ।

તથા કર્મ ચ કર્તા ચ સ્વદાવાત્મકર્મભિઃ ॥

૧૩-૧-૬૮; સર ૧૨-૧૭૪-૯.

૧૭. ૧૩-૧-૬૯.

૧૮. ૧૩-૧-૭૦ થી ૭૨.

૧૯. ૧૩-૧-૭૩ થી ૭૬.

જેવા આખ્યાનમાં ચાર જાતની શ્રેણી જતાવી છે. (૧) (ગૌતમી જેવા) શાંત, સમભાવી થવા મથનાર, પણ જ્ઞાની નહિ, (૨) અર્થવિદ્—પ્રતિકાર કરનાર શઠં પ્રતિ શાઠ્યમાં માનનાર, (૩) તામસિક—‘હાય! દુઃખ આવ્યું. સુખનો નાશ થઈ ગયો’ એમ પગ્ગિતાપ કરનાર, (૪) કર્મના કાયદામાં—કાર્યકારણભાવમાં, ઋતમાં શ્રદ્ધાવાન. આ ચાર શ્રેણી પછીની એક પાંચમી શ્રેણી ખાફી રહી જાય છે. કાર્યકારણભાવનું રહસ્ય જાણનાર સર્વવિત્, એ શ્રેણીનો આ આખ્યાનમાં સમાવેશ નથી કર્યો. આમાં તો ‘કાર્યકારણભાવ’ છે, માટે સ્વકર્મ સુધારવા પ્રયત્ન કરો, અને શુભ અશુભ જે થાય તે કર્મવિપાક છે એમ સમજી, હર્ષ કે ક્રોધ વગર સમભાવ રાખો, એ ઉદ્દેશોધન કરેલું છે.

કર્મબંધનોમાંથી છૂટવા માટે તીર્થવિત્ ભગવાને^{૨૦} કરેલા ઉપદેશનો સંગ્રહ અન્યત્ર મં ભાગમાં છે તે આ સાથે વાંચવાથી કર્મના નિયમનું કેટલુંક રહસ્ય આપમેળે જ સ્ફુટ થશે.^{૨૧} ‘પ્રાણીઓના શરીરમાં રહેલો આત્મા આદિ અંતથી રહિત, અવ્યય, અકર્તા અને અમૃત છે, એમ ભગવાન તીર્થવિતે કહ્યું છે.^{૨૨} પોતે કરેલાં કર્મથી કાયમ દુઃખી રહેતું પ્રાણી એના પ્રતિધાત માટે અનેક પ્રાણીઓને હણે છે. તેનાથી

૨૦. જુઓ ઉપર ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ (પ્રકર ૫) શ્લોક ૮૦, ૮૧, નોંધ ૫, પૃ. ૨૧૮; તીર્થવિત્ ભગવાન એટલે જૈન તીર્થંકર ભગવાનનો ખ્યાલ આવે છે. અહીં મૂકવામાં આવેલો કર્મનો નિયમ, મં ભાગની પરિપાટી મુજબ—જેમ ઉપનિષદ્ અને વેદોનું રહસ્ય સરળતાપૂર્વક મૂક્યું છે એમ—સરળતાપૂર્વક જૈન આગમોનું રહસ્ય દેખાણમાં મક્કટ કરે છે, અને જ્યાં જે કંઈ સાચું હોય તે આત્મસાત કરવાની હવ્ય પ્રણાલિનું તેજસ્વી ઉદાહરણ રજૂ કરે છે.

૨૧. સમગ્ર રહસ્ય તો અનુભવથી સ્ફુટ થાય.

૨૨. ઇનાન્નિનિધન જન્તુમાત્મનિ રિચિતમવ્યયમ્ ।

અક્તારમમૃતં ચ મગવાનાહ તીર્થવિત્ ॥ ૧૨-૩૧૬-૫૩.

ખીજાં અનેક (હિસક) કર્મો એકા કરે છે, અને જેમ રોગી અપથ્યા દારથી વધુ રોગિજ થાય છે એમ ફરીથી (હિસક કર્મવિપાકથી) દુઃખી થાય છે.^{૨૩} કાયમ મોહમા ક્ષાધીને, જેમ વલોણાથી દહીં મથવાની ક્રિયા થાય છે (વલોણાને બાધવામા, મથવામા અને પાણું છોડવામા આવે છે) એમ એ કર્મ-ઉદય વડે 'સુખ' એવી અંતરાવાળા દુઃખોમા બંધાય છે, મથાય છે અને છૂટો થાય છે એમ અંતરમા અગ્ની જેમ ફરીને બહુ વેદના પામે છે^{૨૪} (હે શુકદેવ !) તુ એ (કર્મ) બન્ધમાથી નિવૃત્ત થા, (નવા) કર્મથીયે નિવૃત્ત થા, સર્વવિત્ તથા સર્વજિત્ થા અને (સસારના) ભાવોને લજીને સિદ્ધ થા.^{૨૫} સધમથી નવા અને તપના બળથી ખીજા (કર્મ) બન્ધાંતરે દૂર કરી અનેક પુરુષો નિર્બાધ અને સુખોદયી સિદ્ધિને પામ્યા છે.^{૨૭}

૨૩. ૧૨-૩૧૬-૫૪, ૫૫.

૨૪. ૧૨-૩૧૬-૫૬, ૫૭

૨૫. સ ત્વ નિવૃત્તવન્ધસ્તુ નિવૃત્તથાપિ કર્મત ।

સર્વવિત્સર્વજિત્સિદ્ધો ભવ ભાવવિવર્જિત ॥ ૧૨-૩૧૬-૫૮

આ શ્લોકમાના 'સર્વવિત્' અને 'સર્વજિત્' પદો તીર્થ કર ભગવાન 'સર્વજ્ઞ' અને 'જિન' કહેવાય છે તે સાથે સરખાવે.

૨૬. (નોંધ ૨૭માનો મૂળ શ્લોક આ નોંધ સાથે વાંચો) નવ પ્રકરના સર્ગબન્ધો વિશે ૧૨-૨૯૮-૧૬ થી ૨૬મા છે પ્રધાન, ધુષ્ટિ, આર્થકારિક, માનસ, ભૌતિક, બહુચિન્તાત્મક, એન્દ્રિયક, (પ્રથમ) આર્જવક અને (દ્વિતીય) આર્જવક આ નવ સર્ગબન્ધો દૂર થાય એટલે અવ્યક્રમા—મૂલતત્ત્વમા ઉપરામ પમાય, પણ આ શ્લોક જૈનધર પરા વ્યક્ત કરે છે તેથી અને વ્યાકરણ દષ્ટિએ પણ જૈનધર પરાસ મત અર્થને પુષ્ટ કરે છે તેથી આદર્શ ઉપરના નવસર્ગબન્ધને લાગુ કરવાની પ્રાપ્તિ કરવી ન જોઈએ

૨૭. સયમેન નવ બન્ધ નિવર્ત્ય તપસો વત્સાત ।

સપ્રાપ્તા વહવ સિદ્ધિમપ્યવાધાં સુખોદયામ્ ॥ ૧૨-૩૧૬-૫૯

ટુંકામાં આત્મલિંગ દિતકારી હોય તેવા કર્મો—અર્થાત્ રાગદ્વેષથી રહિત અનાસક્ત અર્થા—કર્મવાથી કર્મજન્ય-ધોથી છુટાય છે અને ઇચ્છાનુ-સાર ગતિ મળે છે.

૧૧૧. કર્મેન્દ્રિયાણિ સયમ્ય ચ જાસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥^૧

૬-૨૫-૬ (ગીતા. ૨-૬)

જે (મનુષ્ય) કર્મેન્દ્રિયોને રોકે છે પણ મનથી ઇન્દ્રિયોના

(નોંધ ૨૭ આશુ)

સર* 'તત્વાર્થસૂત્ર' અ ૬, સુત્ર ૧૧ થી ૨૬, આખો અ હ્રમો, પૈકી સૂત્ર ૧ થી ૩ જુઓ

જાણવનિરોધ મવા । ૧ આશ્રય (કર્મજન્ય)ના નિરોધ કરવો તે સ વર, સ શુભસમિતિધર્માનુપ્રેક્ષાપરિપહજયચારિનૈ ॥ ૨

એ સ વર શુભિ, સમિતિ, ચતિધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિપહજય અને ચારિત્ર વડે થાય છે.

તપસા નિર્જરા ચ । ૩ તપ વડે નિર્જરા અને સ વર થાય છે

આ શ્લોકમાંના 'સ યમ' પદનો અર્થ નીલકંઠે 'ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિથી સ યમથી' એમ આપ્યો છે, જેન પરિભાષા મુજબ સામાયિક (રાગદ્વેષ વિરહિતપણું), છેદોપરધ્યાન (જૂના જ્ઞાતોમાં દોષ આવતા તે છેદીને નવેસરથી પ ચમકાવતવનુ રચાપન-પાલન), પરિહાર વિશુદ્ધિ (જેન સાધુઓના અદાર માસ સુધી કરવાના તપનો એક પ્રકાર), સૂક્ષ્મસપરાય (કષાયો સૂક્ષ્મ રીતે હોય), અને યથાખ્યાત (કષાયો નિમૂલ થયા હોય), એમ ચારિત્રના પાંચ પ્રકારના સ યમ વડે પડતા પાંચ ભેદ છે ('તત્વાર્થસૂત્ર' ૬-૧૮) બાહ્ય અને આહ્ય તર તપના ભેદોનું પણ ('તત્વાર્થસૂત્ર ૬-૧ થી ૪૪) સુધી વિસ્તારથી કથન છે, વધુ માટે 'જેન દષ્ટિએ સ યમ' અંગે પ સુખલાલજીએ 'તત્વાર્થસૂત્ર' ૬-૪૯ ઉપર વિસ્તારથી લખ્યું છે, તે જુઓ

૧. (૧)=થો વા ૬-૫૪-૩૬ (૨) જુઓ નીચે શ્લોક ૧૧૩ પૃ ૩૫૦

વિષયોનું ચિન્તવન કરે છે તે વિમૂઢાત્મા^૩ મિથ્યાચારી—
ઢોંગી^૪. કહેવાય છે..

અનાસક્ત રહીને કર્મ કરવાં એ સચ્ચીથી જ શક્ય છે, તેથી
સહેલો રસ્તો કાઢવા, કર્મેન્દ્રિયોને કાળમાં રાખીને—દેખીતી રીતે કર્મ
નહિ કરીને—જે માણસ મનથી જે તે વિષયનું સ્મરણ કરે છે તે
માણસ ઢોંગી છે, દંભી છે. જ્યાં ય સાધકને, ચિત્તતા કપાયો દૂર
થવા ન હોય ત્યાં લગી—શરૂથી તે લગભગ સિદ્ધિ મળે ત્યાં લગી—
આ બ્યાખ્યા મુજબ ‘પોતે દંભી તો નથી ?’ એવો પ્રશ્ન થવા કરવાનો.
ખરેખર અપૂર્ણતા હોય પણ સાધક તેને દંભરૂપ ન બનાવે. નિષ્કાવાન
સાધક માટે એ અપૂર્ણતા જ એના ઉત્થાનનું પંગવિયું બને છે. જુદી
રીતે જોઈએ તો મકાન બાંધવા માટે જરૂરી પાલખો, પછીયા છોડવાની
જેં હોય છે, નકામી હોવા છતાં અડચણ કરતી છતાં એ તંત્રપૂરતી
જરૂરી છે, એમ સાધના દરમ્યાન આવતી કપાયોની અડચણો (અર્થાત
અપૂર્ણતા) એ પોતાની ચિત્તશુદ્ધિની કસોટી બને છે, કેટલું ઉત્થાન થયું
તે દર્શાવે છે; એ અડચણો જવાની છે એ નિશ્ચિત છે, છતાં તંત્રપૂરતી
જરૂરી છે; એ દૃષ્ટિથી નિષ્કાવાન સાધક ઢોંગ કરતો દેખાય છતાં ઢોંગી
કે દંભી નથી. પરંતુ એ જે પૂર્ણ થવા મથે છે એવો અપૂર્ણ છે.

૨. બાહ્યેન્દ્રિયોને કર્મ કરવા નહિ દઈને જેસે ■ (તથા) ઇન્દ્રિયોના
વિષયોને સંભારતો, હું કર્મસંન્યાસવાળો છું, અને કૃતાર્થ છું એમ અભિમાન
રાખતો નિષ્કર્મ થઈને જેસે છે. (મધુસૂદની. શંકરાનંદી).

૩. વિમૂઢ એટલે કાર્ય અને અકાર્યમાં વિવેકરહિત આત્મા-મન છે
જેનું એવો. (શંકરાનંદી); રાગદ્વેષાદિ વડે જેનું અંતઃકરણ કુપિત છે એવો.
(મધુસૂદની).

૪. અસદાચાર, કપટાચાર, આત્મવંચક છે એમ સંજ્ઞનોથી કહેવાય
છે. (શંકરાનંદી).

પણ 'કર્મ'યોગ માંનો ઉપરનો શ્લોક તો જેઓ જાણીજોઈને લોકોને પોતે કેવા સદાચારી, સાધુ છે એ દેખાડવાની વૃત્તિથી અથવા તો કશાકના કર્મથી, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને લોકો જુએ એમ સંયમિત રાખે છે, અથવા બીકને લીધે ફરજિયાત સંયમ રાખે છે પણ મનમાં તો જે તે વિષયોનું રટણ સતત ચાલુ રાખે છે, લાગ મળે તો ઇન્દ્રિયોથી વિષય ભોગવીયે લે છે તેવા અધૂરા, અને અધૂરાપણું એ જ પૂર્ણપણું છે એવું મનાવનારા મિથ્યાચારી—દંભીઓના વર્તન અંગે છે. તદુપરાંત જેઓ કર્મત્યાગથી જ સુખ મળે છે એવું માનીને બધાં કર્મોને ત્યજી દેવા જોઈએ એવું પ્રતિપાદન કરે છે તેમને પણ ચેતવે છે કે કોઈ પણ દેહધારી કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો જ નથી.^૫ અને જેઓ કર્મ છોડવાનો દાવો કરે છે તેઓ મિથ્યાચારી બન્યા વિના રહેતા નથી; માટે નિષ્કામપણે કર્મો કરવાં.

૧૧૨. જ્ઞાનમપિ ચ યઃ પાર્થ શક્તિમાદ્ય નિયચ્છતિ ।

ईशः सम्स्रोऽपि तेनैव कर्मणा संप्रयुज्यते ॥ ૧-૧૭૧-૧૧

જે શક્તિમાન જાણવા છતાં પણ પાપને શકતો નથી તે ઈશ હોય તોપણ (પાપ)કર્મથી લેપાય છે.

કાર્તવીર્ય ક્ષત્રિયોએ, પિતા કૃતવીર્યના મૃત્યુ બાદ ધનની જરૂર પડતાં, પિતાએ જેમને ખૂબ ધનધાન્ય છત્યાદિની દક્ષિણાઓ આપી હતી તે પુરોહિત ભાર્ગવોને રાંજડવા માડયા અને છેવટે તેમનો વધ કરવા માંડ્યો.^૧ એ વખતે પૃથ્વી ઉપર શક્તિશાળી પુરુષો અને રાજાઓ હતા, પણ દરેકે પોતાનું જીવતર વહાલું ગણ્યું અને અન્યાયથી થતા

૫. જુઓ ૬-૨૫-૪, ૫, ૮ (ગીતા. ૩-૪, ૫, ૮).

૧. આદિ. અ. ૧૬૯ થી ૧૭૧; આ કથા ભાર્ગવ પરશુરામે કાર્તવીર્ય સહસ્રાર્જુનને મારી નાખ્યા તથા એકવીસ વખત પૃથ્વી નિઃક્ષત્રી કરી, વગેરે કથાનકોના પૂર્વરૂપ જેવી છે.

વધતો સામનો ન કર્યો. એમ ભાર્ગવો તો કરથી સંતાતા ફરતા હતા; પણ કેટલાક વખતે ઔર્વ ભાર્ગવ જન્મ્યા. એમણે કાર્નવીયોને પરાજિત કર્યા અને પછી પોતાના વ્યાપદાદ્યઓનું ભયંકર આપત્તિમાંથી ક્ષેપ પછા માણસ રક્ષણ કરનાર ન નીકળ્યો એથી કુપિત ધર્મ આખી દુનિયા(માં વસતા દાનિયોનો) નાશ કરવાનો નિર્ણય કરીને તેઓ તપ કરવા લાગ્યા. ત્યારે ઔર્વના દિવંગત પિતૃઓએ એને આવ તપ અને તેજને લાંછન લગાડનારા ક્રોધમાંથી વાર્યો.^૨ એટલે ઔર્વ પોતાના ક્રોધનું કારણ જણાવતા વચનો ક્યાં એમાં ઉપરનો શ્લોક આવે છે. એમાં ઔર્વે આગળ ચાલતા કહ્યું કે ‘હું’ સમર્થ છું છતાં વ જો આ અન્યાયની ઉપેક્ષા કરીશ તો ફરીથી અત્યાચાર થવાનો ભય જીભે રહેશે. ^૩ છતાં વ પિતૃઓના અત્યંત આમરથી આહ્વાય ઔર્વે ક્રોધત્યાગ કર્યો.

ઔર્વ મારફતે આ વિચાર મૂકીને નિષ્કામ કર્મયોગના એક મહત્વના પાસાનું વ્યાસે નિદર્શન કરાવ્યું છે. નિષ્કામ કર્મયોગ એટલે આજસભર્યો યોગ નથી, પણ જે જેટલો શક્તિશાળી છે, તે પોતાના ગળ જેટલો પૂર્ણ પ્રયત્ન કરે એવો પ્રયત્નયોગ, સ્વધર્મપ્રાસન્નયોગ પણ છે.^૪ એક શક્તિશાળી સમર્થ અને શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય તરીકે શ્રીકૃષ્ણે મહાયુદ્ધ અટકાવવા અને શાંતિ કરાવવા નિષ્કામ ભાવે સખળ અને નિષ્કપટ પ્રયત્ન કર્યો હતો.^૫ પણ મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણે લગવાનના અવતાર તરીકે વ નિરૂપાયેલા છે. લગવાનને માટે કંઈ અશક્ય નથી જ. તેથી સર્વશક્તિમાન જેનું વિશેષણ છે એવા લગવાને પાંડવ-કૌરવોનો

૨. ૧-૧૭૦-૨૨.

૩. ૧-૧૭૧-૧૪.

૪. ૬-૨૪-૪૭ (ગીતા. ૨-૪૭).

૫. જુઓ ઉપર ‘અર્થદોષ’ (પૃષ્ઠ ૮), શ્લોક ૧૦૭, ૧૦૮નું ઉદ્ધાટન

વિનાશ અટકાવ્યો નહિ, તેથી ભારતયુદ્ધના અતિ સતી ગાંધારી દ્વારા શ્રીકૃષ્ણને “તમે સમર્થ હોવા છતાં પાંડવો અને ધાર્તરાષ્ટ્રોના વિનાશની ઉપેક્ષા કરી છે છ.”^૧ કહેવડાવી સમગ્ર યદુકુળનો નાશ થાય અને

૧. (૧) ૧૧-૨૫-૩૬ થી ૪૨; યાદવોના વિનાશની કથા ‘મૌસલ પર્વ’ માં છે; દીકાકાર નીલકંઠે અત્રે ટાકેલું વચન સર”

અનિરસ્તઃ પરશ્વમો યાતિ શક્તિમુપેક્ષવમ્ ।

કુલધ્વસપ્રસૂતાતિર્ગાધાર્યઃ ક્વ વેશવમ્ ॥

જે પુરુષ પોતે શક્તિમાન હોય છતાં બીજાઓના નાશને અટકાવતો નથી અને બીજાં તેની ઉપેક્ષા કરે છે, તેના ઉપર, જેમ ગાંધારીના કુલનારાણું દુઃખ કેશવ ઉપર આવી પડ્યું, એમ પોતાનો નાશ આવી પડે છે.

(૨) પુરુષમેધ માટે ૮૬ રાજાઓને જરાસંધે બંદીવાન કરેલા. બીજા ૧૪ રાજા મળે એટલે એકસો રાજાઓને યજ્ઞમાં હોમી ભગવાન સંકરણું આરાધન કરવાનો તેના ઇરાદો હતો. આ રાક્ષસી ધર્મ અર્થાત્ અધર્મ આચરણ બંધ રખાવવા માટે, લોકહિતની કામનાથી, શ્રીકૃષ્ણ વગેરેએ, યુધિષ્ઠિર પાસે રાજસૂય યજ્ઞ કરાવી તેમને સમ્રાટ બનાવવા ધાર્યું. રાજસૂય યજ્ઞ પરિપૂર્ણ થાય તે માટે શ્રીકૃષ્ણ બીમ-અર્જુનને લઈને જરાસંધના ગિરિવજ નગરમાં ગયા અને ત્યાં નરમેધ બંધ રાખવા કે કંઈક બુદ્ધ કરવા જણાવતા કહ્યું, “ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું શક્તિશાળી એવા અમે (બીમ, અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ) ધર્મચારિઓ (હયાત) છીએ. તેથી હે બાહ્લંદ્રિય! તારું ગરુડ એ (નરમેધરૂપી પાપ) કૃત્ય અમને ય લાગે. મનુષ્યનો યજ્ઞમાં સમાવેશ કદી (સત્જનોમાં) જોયો જાયો નથી. તો તુ કેવી રીતે મનુષ્યમેધથી દેવ સંકરણું યજ્ઞન કરવા ઇચ્છે છે? . . .” ૨-૨૦-૬, ૧૦ થી. આગળ ચાલતા શ્રીકૃષ્ણે પોતાને ત્રણેને મુમુક્ષુમાણા ૧ = મોક્ષની ઇચ્છાવાળા (૨-૨૦-૨૩) કહ્યા છે. તે આજ્ઞાકાલ સંકુચિત રીતે સમજતો પારલૌકિક ‘મોક્ષ’ નથી પણ યજ્ઞમાં હોમવા ‘યજ્ઞપશુ’ તરીકે યજ્ઞયેલા રાજાઓનો ‘મોક્ષ’ અર્થાત્ મુક્તિ ઇચ્છનારા એ અર્થમાં હોઈ, અત્યંત નોંધપાત્ર અને મનનીય છે વૈદિકધર્મમાં પુરુષમેધ નહોતો, તે માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૨.

સ્વયં શ્રીકૃષ્ણને પણ કુત્સિત મૃત્યુ મળે એવો શાપ અપાવીને ‘લગવાન—ઈશ હોય તોપણ બે એ પાપને શેકે નહિ તો (સ્વધર્મ આચરે નહિ તો) કર્મથી લેપાય છે’ એ વિચાર સ્પષ્ટ કર્યો છે. એમાં માનુષ પાત્ર તરીકે શ્રીકૃષ્ણ પૂરો નિષ્કામ પ્રયત્ન કરવાથી કર્મથી લેપાતા નથી અને દેવી પાત્ર તરીકે શ્રીકૃષ્ણ અધૂરો પ્રયત્ન કરવાથી કર્મથી લેપાય છે, એ કહી, કર્મના નિયમમાં દ્વર્ધ અપવાદ નથી તથા નિષ્કામ કર્મયોગની સિદ્ધિ માટે પૂરો પ્રયત્ન, શક્તિ તથા ઓછો કે વધુ નહિ પણ શક્તિ જેટલો, અનિવાર્ય છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે; અને વાસુદેવ પાસે તટસ્થ શુદ્ધિથી, આ શાપનો સ્વીકાર કરાવીને, તેમ જ ગાધારીને પ્રત્યુત્તર આપતા નીચે પ્રમાણે કહેવડાવ્યું છે. ‘હવે જોહો ! અને શોક દૂર કરો. તમારા અપગ્રાહથી જ કૌરવો માર્યા ગયા છે. તમારો પુત્ર (દુર્યોધન) દુરાત્મા, ઈર્ષ્યાળુ અને ખૂબ અભિમાની હતો. હવે એ નિષ્પુર, કઠોર વૈર કરનાર અને વૃદ્ધોની શિખામણનું ઉત્સાહન કરનાર દુર્યોધનનાં દુષ્ટત્વોને સાગં માની તમે પોતે જ કરેલા દોષોનું મારામાં શા માટે આરોપણ કરો છો ? જૂલન કાળમાં મરણ પામ્યું હોય કે નાશ પામ્યું હોય એનો જે શોક કર્યા કરે છે તે દુઃખ અને દુઃખમાંથી દુઃખ એવો બે પ્રકારનો અનર્થ મેળવ્યા કરે છે.’ આ રીતે બેતા દુષ્ટત્વોનું ફળ પણ દુષ્ટત્વ છે, કેમકે સતી ગાધારીએ દીકરાને અટકાવવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ પૂરો નહિ; પુત્રસ્નેહથી સમજુદ્ધિમાં આવેલી હાતિને લીધે, પરિણામ શુ હોઈ શકે તે જાણવા છતાં, તે કર્તવ્ય (સ્વધર્મ) આચરી શક્યાં નહિ, તેથી કાર્યકાણુલાવના નિયમને આધીન થઈને સાક્ષી હોવા છતાં પુનોના સમૂળ ઉત્કેદયા થયેલા રોકને પ્રાપ્ત થયાં એમ કવિએ નિરૂપિત કર્યું છે.

૭. (૧) ૧૧-૨૬-૧ થી ૮.

(૨) સરં શૂનસતી કહેવન ‘હનના કર્યાં હોયે બાન્યા’

સતી ગાધારીને પણ પોતે પૂરો પ્રયત્ન નહિ કરેલો એમ લાગેલું તેથી, કુંતી અને દ્રૌપદા તેમને મળવા આવ્યા ત્યાં પોતે તો રોકાવું હતા જ પણ દ્રૌપદીને ધી-જ આપતા તેમણે કહ્યું, (જધા પુત્રો મરી જવાથી) ‘જેવું તને દુઃખ થાય છે એવું જ મને થાય છે તો આપણને કોણ આશ્વાસન આપશે ? માગ જ અપરાધને લીધે આપણા ઉત્તમ કુળનો વિનાશ થયો છે. ’

આ હતા પણ ગાધારીનો પુનઃપતિને વારવારો પ્રયત્ન અને ન્યાય-પરાયણતા દુન્યવી સામાન્ય ગળે માપતા અનુપમેય અને અપ્રતિમ જ રહ્યા હતા. દ્રૌપદીને દાસીભાવમાથી મુક્ત કરવામાં તેમનો મુખ્ય ફાળો હતો. દુર્યોધનને ‘જ્યા ધર્મ ત્યા જય ’ કહીને કદી આશીર્વાદ નહોતો આપ્યો, પણ એમની સત્વશીલતા જોતા સંભવન વ્યાસ એમની પાસે મોટા બલિદાનની અપેક્ષા રાખતા હશે જ દા. ત., સોક્રેટીસ, કોર્થિસ્ટ, ગાંધીજીના બલિદાન એ ઈર્ષ ગળ ઉપરવટના નહોતા— તેમના દેહ પડ્યા છતાંય. અર્થાત્ જે શ્રમ કરવાથી સમતુલા-સમત્વયોગ ન સચવાય તે કર્મ ગળ ઉપરવટનું અને પરધર્મ ગણાય જ્યારે

૮ ચર્યમ ત્વ તર્થવાહ કો વા માશ્વાસયિવતિ ।

મમૈવ છપરાધેન કુલમદ્ય વિનાશિતમ્ ॥ ૧૧-૧૫-૨૦.

૯ સરં શરીરવાપિ નાશેન ધમ એવ વિશિષ્યતે ॥ ૧ ૨૦૫ ૧૭૬૬ અપ્રમત્ત રહીને નિત્ય જગત્ત ધર્મપાલન કરવાનું કહેતા કવિ વ્યાસ આ પ્રસંગ નિરૂપે છે “ઇન્દ્રમરચના એક બ્રાહ્મણનું ગાંધન ચોર લોકો હરી ગયા એટલે બ્રાહ્મણ ધા નાખતો પાડવો પાસે આવ્યો અન્નને તેને ધીરજ આપી પછી બ્રાહ્મણની વહાર કરવાના ગુણાવગુણોને વિવેક કર્યો તેમાં વહાર કરવી એ ધર્મરૂપ હતું તો બીજી બાજુ વહાર કરવાથી સુધિષ્ટિરનુ અપ્રિય થાય દ્રૌપદી સાથે ધર્મરાજ આયુધરાજામાં હતા તેથી ત્યાં જવું પડે એટલે અને બાર વર્ષ પતવાસ વેઠવો પડે, જેમાં મૃત્યુ પણ યઈ શકે નિવારણ પછી નકી મ્યું કે શરીરનો નાશ થાય તે કરતાંય ધર્મ (પાલન) જ વિશિષ્ટ છે ” ૧-૨૦૫ ૧૭, બ્રાહ્મણનું ગાંધન

ભૌતિક દેહાત થવા છતાંય જે ચિત્ત સ્થિર રહી શકે, તે તે કર્મ શક્તિ મુક્તિપ્રાપ્ત અને સ્વધર્મ ગણાય આવા આચરણી શ્રીકૃષ્ણની જેમ ગાંધારીને ય કવિએ, શક્તિ મુક્તિ પાપ અટકાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરવાથી સ્વધર્મ ત્યાગથી થતા કર્મથી લેપાતા બતાવ્યા છે.^{૧૦}

૧૧૩. યસ્તિન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમતેઽર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્ત સ વિશિષ્યતે ॥

૬-૨૫-૭ (ગીતા ૩-૭)

પણુ હે અર્જુન ! જે (વિવેકવાળા) મનથી ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને આસક્તિરહિત થઈને કર્મયોગનું આચરણ કરે છે તે (મનુષ્ય) શ્રેષ્ઠ છે.^૧

(નોંધ ૯ ચાહુ)

પાછા સાંઘ્યા પછી, યુધિષ્ઠિર તેને ધર્મશાસ્ત્રના પ્રમાણે ટાકી વનવાસ જતાં અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે અર્જુનને કહ્યું, “ દેખાવ માટે ધર્મ આચરવો નહિ, જેમ મેં આપની પાસેથી માગ્યું છે હું સત્યથી વિચલિત થઈશ નહિ હું સત્યપૂર્વક જ આયુધ મંદબુ કરું ॥

ન વ્યાનેન ચરેદ્ધર્મમિતિ મે મવત યુતમ્ ।

ન સત્યાદ્વિચલિષ્યામિ સત્યેનાયુધમાલમે ॥ ૧-૨૦૫-૨૯.

૧૦. જુઓ ઉપર ‘વર્મ’ (૩૬૦ ૨) અને ૨૩ પૃ ૩૪ થી

૧. હે અર્જુન ! આ એક આશ્રય છે તે તું જો કે, પુરુષ કર્મેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને વ્યાપારવાળા રાખે છે તે પુરુષાર્થ શત્રુ થાય છે અને જે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરી-અર્થાત્ ભોગચિત્તન રોકીને કર્મેન્દ્રિયોને વ્યાપારવાળા રાખે છે તે પોતાના પુરુષાર્થમાં ક્ષિત થાય છે (મહુસાની) (ગીતા ૩-૬, ૭નો નિર્ગલિત અર્થ) દીકકાર કર્યો ॥ ૩૭૨ ૩૭૩ ૧૧૧ પૃ ૩૪૩)

ઉપર શ્લોક ૧૧૧મા જણાવેલો કર્મેન્દ્રિયોને ઝોકતો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી વિપયચિન્તન કરતો મિથ્યાચારી, અને શ્લોક ૧૧૨મા જણાવેલ અપદ્મત્યને અટકાવવા (વિવેક, જ્ઞાન અને પુરપાર્થથી) સમર્થ જ્ઞાતા નહિ અટકાવનાર, એ જાને કરતા, જે મનુષ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયોને વિવેકથી ઉત્તત થતા જ્ઞાતા ચિત્તાના કાળૂમા રાખીને, અનાસક્તપણે પોતાના ગળ મુજબ કર્તવ્ય કર્મો આચર છે તે શ્રેષ્ઠ છે. એમ અનાસક્તપણે મનન કરતા, પચાસે વચાર્થે કર્મ કરતા, પન્માત્માની ભક્તિ અર્થે કર્મ કરતા, માણસ જનક જેવો નિર્વિધથી, નિર્ભય, સમ, વિદ્વાન અને સ્વધર્મનિષ્ઠ બને છે.^૨

૧૧૪ કર્મણ્યકર્મ ય પદ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ ય ।

સ શુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્ત કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥

૬-૨૬-૧૮ (ગીતા ૪-૧૮)

કર્મમાં જે અકર્મ જુએ છે અને અકર્મમાં જે કર્મ જુએ છે, તે મનુષ્યોમાં શુદ્ધિમાન છે, યુક્ત (યોગી) છે અને સંપૂર્ણ કર્મ કરનાર છે

જાત જાતના કર્મો, જુદી જુદી રીતે કરાય છે એ જ પ્રમાણે કર્મવિપાકો પણ જુદી જુદી રીતે થાય છે નિવૃત્તિની વાત થાય છે, પણ કોઈ પણ પ્રાણી સદંતર નિવૃત્ત રહી શકતુ નથી, તેમ પોતાની શક્તિની મર્યાદા દેટલી, કયુ કર્મ પાપ કે કયુ પુણ્ય, શુ કરવાથી (કર્મવ્યવહારથી) નિવૃત્તિ ગણાય અને શુ કરવાથી પ્રવૃત્તિ કહેવાય વગેરે બાબતો અગે મોટો ગૂંચવાડો ઊભો થવા સંભવ છે, વસ્તુતઃ ગૂંચવાડો પ્રવર્તે છે. કર્મ અગેના એ ગૂંચવાડાને દૂર કરી તાત્વિક

૨. (૧) જુઓ ઉપર 'મહાવિદ્યા' (મકં ૫) શ્લોક, ૭૦ ૫ ૨૨૨ થી

(૨) જુઓ ગીતાનો આખો રીત્તે અધ્યાય

દૃષ્ટિએ ‘કર્મ’ એ શું છે એની છણાવટ કરતાં વચનો ભગવાને ગીતાના ૪થા ‘જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ’ના અધ્યાયમાં કહ્યાં, એમાંથી ઉપરનું વચન લીધું છે. આ વિચારને વિશદ રીતે સમજવા ઉપરના સુભાષિતની અગાઉ આવેલા બે શ્લોકો જોઈએ. ‘કર્મ’ શું અને અકર્મ શું એ બાબતમાં કવિએ (વિદ્વાનો, શાસ્ત્રા પુરષો)ને પણ ભ્રમ થાય છે; માટે જે જાણવાથી છું (સંસારના કર્મબંધારથી) અશુભથી મુક્ત થઈશ તેવું કર્મ હું તને કહું છું. કર્મની ગતિ ગઠન છે—ગૂઢ છે, તેથી કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ—એ ત્રણે (એના તત્ત્વને) બરાબર જાણવાં જોઈએ.^૧

હારે ગીતા અર્થાત્ મહાભારત મુજબ અત્રે ‘કર્મ’ ઇસાદિનો અર્થ શો છે? ‘કર્મ’ એટલે કામનિક કર્મ, જેનો સુખ-દુઃખરૂપી વિપાક થાય જ છે. ‘વિકર્મ’ એટલે નિવિદ્ધ કર્મ. આ વિકર્મ અર્થાત્ નિવિદ્ધ કર્મ બહુરૂપી છે, અને માણસને સૌથી વિશેષ ભ્રમમાં નાખે છે. ઘ. ત. (૧) કોઈ કામનિક આશયથી હિંસક અને ખોટું કૃત્ય કરનારને જે માણસ સમત્વબુદ્ધિના ભ્રમથી શાંત રીતે જોઈ રહે છે, અટકાવવા પ્રયત્ન કરતો નથી એ દેખીતી રીતે અકર્મ કરતો છતાં વિકર્મ આચરે છે.^૨ (૨) હિંસક કે ખોટા કૃત્યનો એના જેવા જ

૧. कि कर्म क्रिमकर्मैति क्वयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयेऽनुभात ॥

૧-૨૬-૧૬ (ગીતા. ૪-૧૬)

कर्मणो तपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गदना कर्मणो गतिः ॥

૬-૨૬-૧૭ (ગીતા. ૪-૧૭)

૨. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૧૨ પૃ. ૩૪૫ થી.

હિંસા અને અસત્યથી શાંતિ શાંત્યમના નીતિવાદને અનુસરી જે પ્રતિકાર કરે છે તે બીજી જાતનું વિકર્મ આવરે છે. (૩) દરેક પ્રકારની હિંસા, અન્યાય, અસત્યાચરણ આદિ વિકર્મ છે જ એ કહેવાતું ન હોય. ‘અકર્મ’ એટલે ક્ષાસકિતરહિત થઈને શુદ્ધ સમત્વબુદ્ધિથી, લોકસંગ્રહાર્થે, સ્વાન્તઃસુખાય થતાં કર્મો. આમ કર્મના ત્રણ પ્રકાર—કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ—નું તાત્ત્વિક જ્ઞાન મેળવીને વિદ્વાન મનુષ્ય (અનાસકિતથી થતા) કર્મને પરખી તેનો વિપાક કે બાંધ નહિ હોવાથી અકર્મ તરીકે ઓળખે છે. અને (આસકિતને લીધે રાખેલી) નિવૃત્તિને પારખી તેનો વિપાક કે બાંધ થાય છે તેથી એ નિવૃત્તિને કર્મ તરીકે ઓળખે છે. આવા વિદ્વાને કર્મનું પૂર્ણ રહસ્ય જાણી લીધેલું હોઈ એ બુદ્ધિમાન છે, સંપૂર્ણકર્મ કરી ચૂકેલો છે—અર્થાત્ ખરો નિવૃત્ત છે, અને પરમાત્મા સાથે ઐક્ય અનુભવતો હોઈ યોગી છે. વળી બધા કર્મો શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનમા પર્યાવસાન પામતાં હોઈ એ જ્ઞાની છે.^૩ કર્મનું રહસ્ય પૂર્ણપણે જાણનાર જ્ઞાનીપંડિતના લક્ષણ શ્રીકૃષ્ણે ઉપરના સુભાષિત (૬-૨૬-૧૮) પછી કહ્યા છે, એ એમની આર્ષ-વાણીમાં જ અહીં જોવા જરૂરી છે ‘જે પુરુષના સર્વ કર્મો કામના અને (સ્વાર્થી) સંકલ્પ વિનાના છે,^૪ તથા જેના કર્મો (તત્ત્વ) જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળી ગયાં છે,^૫ તેને તત્ત્વજ્ઞો પંડિત કહે છે. જેણે

૩. सर्व कर्माखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥

૬-૨૬-૩૩ (ગીતા. ૪-૩૩).

૪. એટલે કે પ્રવૃત્તિમા લોકસંગ્રહાર્થે જ કર્મો હોય અને નિવૃત્તિમા જીવનયાત્રા ચલાવવા જ કર્મો થતા હોય (રા કરાચાર્ય).

૫. કર્મમા અકર્મનું અને અકર્મમા કર્મનું દર્શન તે જ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ. (રાંકગચાર્ય)

કર્મનું (હું કરું છું એવું) કર્તૃત્વાભિમાન અને કલાસક્તિ ત્યજ્યાં છે, જે સર્વદા સંતુષ્ટ અને સ્વાવલંબી છે, તે કર્મમાં ખૂબ પ્રવૃત્ત હોય— રંગેલોપચેલો હોય, તોપણ કંઈ જ કરતો નથી.^૬ જે આશારહિત છે, ચિત્ત અને આત્મા (અર્થાત્ શરીર) ને જે સંયમમાં રાખનાર છે,^૭ જેણે પરિગ્રહમાત્ર ત્યજી દીધો છે, અને જેનું કેવળ શરીર જ કર્મ કરે છે તે, કરેલો છતાં કિલ્લિયને પ્રાપ્ત થતો નથી.^૮ જે અનાયાસે— સંહેજે મળે તેનાથી સંતુષ્ટ, દ્વંદ્વોથી પર ચયેલો, મત્સર વિનાનો છે,^૯ જે સફળતા અને નિષ્ફળતાને વિષે સમખુદ્ધિ—તટસ્થ છે તે (કર્મ) કરવા છતાં યે બંધાતો નથી. જે આસક્તિવિનાનો છે, જે (કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મનાં બંધનોથી) મુક્ત છે, જેનું ચિત્ત (કર્મના રહસ્યરૂપ)

૬. એટલે કે તેને કર્મનું બંધન ભાગ્યવું નથી પડતું. (ગાંધીજી, 'અનાસક્તિયોગ,' પૃ. ૪૮).

૭. યતચિત્તાત્મા, ચિત્તં બન્તઃકરણં આત્મા ચાર્થઃ કાર્યકારણસંઘાતઃ તૌ સ્મૃતૌ અપિ યતૌ સયતૌ યેન સઃ ।

(ચિત્ત એટલે અંતઃકરણ અને આત્મા એટલે બહારનો કાર્યકારણ સંઘાત દેહ અને ઇન્દ્રિયો વગેરે—આ બન્નેનો જેણે સંયમ કર્યો છે તે યતચિત્તાત્મા (ગીતા ૪-૨૧ના બાધ્યમા શંકરાચાર્ય).

૮. જેનો 'હું' શબ્દવાને પાડ્યો છે તેનું શરીર જ માત્ર કામ કરે છે હોયતા મનુષ્યનું શરીર જ માત્ર કામ કરે છે એમ કહી શકાય. જે કેદી બળાત્કારને વશ થઈ અનિચ્છાએ હળ હાકે છે તેનું શરીર જ કામ કરે છે. જે સ્વેચ્છાએ હથિયરનો કેદી બન્યો છે તેનું પણ શરીર જ માત્ર કામ કરે છે, પોતે શત્રુ થયો છે; શ્રેયક હથિયર છે. (ગાંધીજી, 'અનાસક્તિયોગ' પૃ. ૪૮, ૪૯).

૯. નિર્વેરખુદ્ધિ (સંકરાચાર્ય), દ્વેષવિનાનો (ગાંધીજી 'અનાસક્તિયોગ,' પૃ. ૪૯).

જ્ઞાનમાં સ્થિત થયેલું છે અને જે ચતુર્થે બે આચરણ કરે છે, તેનાં સમગ્ર કર્મ ૧૦૦૦૫ પામે છે. ૧૧

૧૧૫. અશ્રદ્ધયા હુતં વૃત્તં તપસપ્તં કૃત્તં ચ ચત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ સત્યેત્ય નો દ્વઃ ॥

૬-૩૯-૨૮ (ગીતા. ૧૭-૨૮)

હે પાર્થ ! જે યજ્ઞ, દાન, તપ, કે બીજું કાર્ય અશ્રદ્ધાથી થાય તે અસત્ (નકારું) કહેવાય છે, તે આ લોકમાં કે પરલોકમાં (કામનું) નથી.

૧૦. સદ્ ભગેણ કલ્પેન વર્તતે શ્ચિત્તે સમગ્રં કર્મ ।

ફલસંહિત રહેનારાં કર્મ એટલે સમગ્ર કર્મ (ગીતા. ૪-૨૩ના ભાષ્યમાં શંકરાચાર્ય).

૧૧. યસ્ય સર્વે સમારમ્ભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ ।

જ્ઞાનાભિદાઘકર્માણી તમાહુઃ પશ્ચિદતે શુધાઃ ॥

= થો. વા. ૧-૫૪-૩૩. સર ૩-૨૦૩-૪૩; ભીષ્મ. કૃષ્ણ. ૮૮.

ત્યજ્ઞવા કર્મફલસાક્ષી નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યભિપ્રયુક્તોઽપિ નૈવ વિચિત્કરોતિ સઃ ॥

= થો. વા. ૧-૫૪-૨૮, ૩૩ = ૧-૫૭-૪ ૩૬.

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યજ્ઞસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં વેમલં કર્મ શુર્વજ્ઞાપ્નોતિ કિલ્પિણમ્ ॥

અર્થ = ફે. થો. વા. ૧-૫૪-૪ અબ્ધ.

યદ્દૃષ્ટાલાભસંતુષ્ટો દ્વંદ્વાતીતો વિમનસરઃ ।

સમ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ વૃત્તાપિ ન નિવચ્યતે ॥

ગનસજ્જણ મુક્તમ્ય રોનાસંસ્થિતચેતસઃ ।

ચજ્ઞાચાચરતઃ કર્મ સમગ્ર પ્રવિર્ભસતે ॥ ૬-૨૬-૧૯ થી ૨૩.

(ગીતા. ૪-૧૯ થી ૨૩) (સર ૬-૪૦-૯ ગીતા. ૧૮-૬).

યશ, દાન, તપ તથા ધર્મો સર્વ કર્મો શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર થતાં હોય, પણ શ્રદ્ધા ન હોય તો એ સર્વ નકામાં થઈ પડે છે,^૧ એમ કહેતો ગીતાના ‘શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ’ના અંતે આવતો આ શ્લોક શ્રદ્ધા અને ભાવનાની કિંમત જતાવે છે. અધ્યાયના આરંભે અર્જુનને ‘શાસ્ત્રવિધિ છોડીને ઈર્ષ સાધક કેવળ શ્રદ્ધાથી જ (પરમાત્માનું) યજન કરે તો ?’^૨ એવો પ્રશ્ન કરેલો તેના જવાબમાં ભગવાને સર્વપ્રાણીઓ સ્વભાવથી જ ત્રિવિધ શ્રદ્ધા (સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક) પૈકીની શ્રદ્ધા વડે પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓ અનુસાર વર્તે છે, અને જેવી જેવી શ્રદ્ધા એવો એ થાય છે કહીને શાસ્ત્રવિધિ—અનાસકતપણે, કર્મફળ-ત્યાગની ભાવના રાખીને કર્મ કરવાનો આચાર—છોડીને કેવળ શ્રદ્ધાના જોરે યજન કરવામાં રાજસિક અને તામસિક ભાવો પ્રબળ થઈ પડવા સંભવ છે એ જતાવ્યું છે. છતાં શ્રદ્ધા વિનાનો શાસ્ત્રવિધિ ભુંખો અને તામસિક જનવાનો સંભવ છે જ. તેથી (સાત્ત્વિક), શ્રદ્ધા અનિવાર્ય છે એ ઉપરના શ્લોકથી જતાવ્યું છે. શ્રદ્ધાના ગંગાજળથી હૃદયના મેલ ધોવાય છે. ચિત્તતંત્રમાં ઉત્સાહ, સ્વ અને પરમાં વિશ્વાસ પેદા થાય છે. એનાથી અનેકવિધ મૂંચવાડા, અધકાર અને અડચણો દૂર થાય છે. એટલે એની મર્યાદા અને અનિવાર્યતા સમજાવી ભગવાને અનાસકિત સાથે એનો વિનિયોગ કરી સર્વ કર્મો શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવાનું વિધાન કહ્યું છે.^૩

૧. સર્વં તાન્ન્યેવ ભાવોઽમૃતાનિ કલ્પઃ । ૧-૧-૨૧૦.

(જુઓ ઉપર ‘ઉપક્રમ’ પ્રક. ૧, શ્લોક ૨૦ પ. ૨૬ થી.)

૨. જુઓ ‘શ્રદ્ધાવિધા’ (પ્રક. ૫), શ્લોક ૮૬નું ઉદ્ધાટન, પ. ૨૭૯.

૩. શ્રદ્ધાની મર્યાદા માટે જુઓ ‘ધર્મ’ (પ્રક. ૨) શ્લોક, ૪૧, પ. ૮૬ થી.

કાળ

૧૧૬. ન કાળે દણ્ડમુદમ્ય દિર. કુન્તતિ કસ્યચિત્ ।

કાલસ્ય ચલમેતાવદ્વિપરીતાર્પદર્શનમ્ ॥ ૨-૭૨-૧૧

કાળ કંઈ દંડ ઉગામીને કોઈનું માથું ફેાડતો નથી, પણ આણું વિપરીત અર્થદર્શન એ જ કાળનું બળ છે.

‘વિનાશકાળે વિપરીત છુદ્ધિ’ની કહેવત સંભવતઃ જેમાથી નીકળી હશે એનું, આત્મનિરીક્ષણમાથી ઉદ્ભવેલું, પોતાની દીનતા અને પક્ષપાતી વિપરીત છુદ્ધિ માટે શોક દર્શાવતું આ વચન બીજી વખત છૂત ખેલાયા પછી અન્યાયથી હારીને દ્રોપદી સહિત પાડવો વનમા ગયા ત્યારે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે સંજય સાથે કરેલા વાર્તાલાપમાથી લીધું છે. પાડવો વનમા જવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર ચિન્તાગુર અને વ્યગ્ર થઈ જતા, સંજયે ટોકા કરી કે ‘તમે પાડવોને કાઢી મૂક્યા અને ધનથી ભરેલી વસ્તુધનને પ્રાપ્ત્યા છે, પછી ફિક્કા શાની કરો છો?’ ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું ‘જેને પાડવો જેવા મુદ્દથા અને (શ્રીકૃષ્ણ જેવા) મિત્રોવાળા મહા રથીઓ જોડે વેર થયું હોય તેઓ નિશ્ચિન્ત કયાથી હોય?’^૧ સ્પષ્ટવક્ત્ર સંજયે જવાબમા ‘ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર વગેરે વારવા જતા દ્રોપદીનું અપમાન કરવારૂપી તમારા સ્મૃત (૧)થી મહાન વેર થશે અને

દુનિયાનો સપરિવાર નાશ થશે ઇ. '૩ કહેનાં લોભી, પુત્રસ્નેહમાં અધ
ધૃતરાષ્ટ્રે હૃદય ખોલ્યું અને, 'દેવો જે મનુષ્યને પરાલવ આપવા ઇચ્છે
છે તેની બુદ્ધિને હરી લે છે, તથા તે દક્ષિણ દિશાને અર્થાત્ મૃત્યુને
જુએ છે.' બુદ્ધિ કલુષિત થાય અને વિનાશ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે
નીતિ જેવી લાગતી અનીતિ હૃદયમાંથી દૂર ખસતી નથી. ૫ જે માણસનો
વિનાશ થવાનો હોય તેને અનર્થો અર્થરૂપે અને અર્થો અનર્થરૂપે
ભાસે છે, તથા તે જ એને ખસંદ પડી જાય છે, '૧ એમ કહી ઉપરજી
વચન કહ્યું. આગળ ચાલનાં દ્રૌપદીને સભામાં દેવાયેલું દુઃખ વર્ણવ્યું,
દ્રૌપદીને જ્યારે સભામાં ધસડી આણુવામાં આવી ત્યારે ગાંધારી સહિત

૩. ૨-૭૨-૫ થી ૭.

૪. ચત્સૈ દેવાઃ પ્રયચ્છન્તિ પુરુષાય પરામવમ્ ।

બુદ્ધિઃ તસ્યાપર્કર્પન્તિ સોઽપાચીનાનિ પશ્યતિ ॥

૨-૭૨-૮ = ૫-૩૪-૭૮.

(૧) સરં ન દેવા યદિમાદાય રક્ષન્તિ પશુપાલવત્ ।

યં તુ રક્ષિતુમિચ્છન્તિ બુદ્ધયા સર્વિભજન્તિ તમ્ ॥ ૫-૩૫-૩૩.

= ફે. ઉદ્યોમ. લેખક નં. ૧૬૨; 'પંચતંત્ર' ૩-૧૮૨.

દેવો કંઈ પશુપાલકો—ભરવાડોની જેમ હાથમાં સાકડી લઈને રક્ષણ કરતા
નથી, પણ જેતું રક્ષણ કરવા ઇચ્છે છે તેને બુદ્ધિસંપન્ન કરે છે.

(૨) સરં શ્રીકૃષ્ણની વિભૂતિઃ “નરબ્યાઘ્ર (શ્રીકૃષ્ણ) જેને જેને લઈ લેવા
ઇચ્છે છે (= નાશ કરવા ઇચ્છે છે), તેની બુદ્ધિ આ પ્રમાણે ચેદિપતિ
શિશુપાલની જેમ નાશ પામે છે.” ૨-૩૭-૧૩.

૫. બુદ્ધૌ કલુષમૃતાયા વિનાશે પ્રત્યુપરિયતે ।

અનયો નયસ્વાશો હૃદયાન્નાપસર્પતિ ॥ ૨-૭૨-૯, = ૫-૩૪-૭૬

= ફે. ૫-૧૪૧-૪૪; 'પંચતંત્ર' ૩-૧૮૪.

૬. ૨-૭૨-૧૦; ૧૦ અળ = ફે. ૧૨-૧૦૫-૩૭ કડ.

હરતોની સ્ત્રીઓએ લયંકર રુદ્ધ સાથે વિરોધ કરેલો, અપશ્ચકને થયેલા; વિદુરની પ્રેરણાથી પાચાલીને પોતે વરદાન આપેલાં, પણ વિદુરના ધર્મ અને અર્થવાળા વચનોને પુનઃહિતની કામનાથી, પોતે માન્યાં નહિ વગેરે બીના કહી. ૭

આ મુલાપિતમા અહીં 'કાલ' શબ્દ કર્મના કાયદાને અનુસરીને હરતો (changring) સમય, એ અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે, અને 'વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ'નો વિચાર, એ વિપરીત બુદ્ધિના સૂત્રધારના પોતાના આત્મનિરીક્ષણ મારફતે કવિએ મૂક્યો છે, મૃતરાષ્ટ્ર, સાયુ' હિત સમજવા છતાં, આસક્તિને લીધે દીન તથા નિર્બળ બન્યા હોય તેવા બધા મનુષ્યોની મનોદશાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. ૮ અને કયું આચરણ ન્યાયી છે તેની ખબર હોવા છતાં એ પ્રમાણે વર્તવાની અશક્તિને

૭. ૨-૭૨-૧૨ થી ૩૬; મૃતરાષ્ટ્રના વચનોથી જણાય છે કે મં ભાંભા કવિએ અગાઉ મૂકેલા દ્રૌપદીવસાહરણનો અમલકારવાળો પ્રસંગ (સમા. બ. ૬૧) દ્રૌપદીનું સામાજિક અને બ્યક્તિગત ધર્મશીલતાએ રક્ષણ કર્યું તેનું કાવ્યમય વર્ણન કરે છે ।

વસ્તુતઃ ગાધારી જેવી સતી અને બીજા કુરુક્ષેત્રની સ્ત્રીઓના ભૈરવ રુદ્ધ (૨-૭૨-૧૬), બ્રાહ્મણોનો અન્નાય સામેનો ક્રોધ (૨-૭૨-૨૦), અને ભીષ્મ, દ્રોણ, દુષ્ય, સોમદત્ત, બાહ્લિક અને વિદુર આદિનો સંજ્ઞક વિરોધ (૨-૭૨-૨૩ થી ૨૫) તથા દુ.બી, કોધિત છતાં તેજસ્વી પાચાલીનું તેજ (૨-૭૨-૧૭, ૧૮), એ બધાને લીધે, દુર્યોધન નીતિધર્મની ચોક્કસ મર્યાદા ઉશ્ચંધી શક્યો નહિ, મતલબ કે સમાજ દુર્યોધનને અસરકારક રીતે અટકાવવા નેટલો સળંગ નહોતો, છતાં એને સો ટંક બેકામ વર્તવા દેવા નેટલો નિર્બળ પણ નહોતો. ધર્મશીલતા હતી, આજની જેમ જ પૂરી સળંગ નહિ તેમ અત્યંત નિર્બળ નહિ પૂરી સળંગતાનો આદર્શ વિદુર અને દ્રૌપદીના પાદથી બ્યાસે સમાજ સામે મૂક્યો

એટલે વિદુરે કાર્યકારણભાવ સમજાવા કહેતાં; સ્વકર્મથી સ્વર્ગ, સુખ, દુઃખ વગેરે મળે છે, તથા કર્મને આધીન રહીને માણસ કેળના જેવા નિઃસાર સંસારના ભારને (મોહથી) અવશપણે કે (જ્ઞાનથી) સ્વતંત્રપણે વહન કરે છે વગેરે સમજાવ્યું. એટલે ધૃતરાષ્ટ્રે સંસારની ગહનતા સમજાવા માટે પ્રશ્ન કર્યો. વિદુરે પ્રાણીઓના ગર્ભાધાનથી માંડીને જન્મ, જન્મ પછી સ્વકર્મવડે બધાએલા પ્રાણીને થતા અહો અને વ્યાધિઓના ઉપદ્રવો, સંગસ્વાદથી ઇન્દ્રિયવિષયોનું તીવ્ર આસક્તિપૂર્વક સેવન અને તેમાંથી થતાં બંધન, વિવિધ દુઃખો, છતાંય સ્વાદની અતૃપ્તિ, એ બધું વર્ણવીને અફસોસ વ્યક્ત કર્યો.^{૧૧} 'આમ રડાકૂટા કરતાં મરણપ્રાપ્તિ ! હાય ! એમ પોતાના જ હિત તરફની ગાઢ ઉપેક્ષા ! અહોહો ! કેટલું આશ્ચર્ય છે કે લોભને વશ થવાથી લોભ, ક્રોધ અને મદવડે ઉન્મત્ત થઈને લોભી પોતાના આત્માને ઝાળખતા નથી અને પોતાનો નાશ કરે છે ! પોતાની કુલીનતાનાં બાણમાં ફૂંકે છે અને બીજાની અકુલીનતાની નિંદા કરે છે ! ધનના અભિમાનથી ગર્વિષ્ઠ થઈને દરિદ્રોની ઠેકડી ઉડાવે છે ! બીજાઓને મૂખાં કહે છે, પણ જાતને વિચારતા નથી. બીજાને શિક્ષણ આપવા જાય છે, પણ પોતે સમજી થવાની ઇચ્છા કરતા નથી ! આવા અમુક જીવલોકમાં આ સર્વ (અવચન)નું તત્ત્વ સમજી લઈને ધર્મપાલન કરનારા પુરુષો પરમ-ગતિને પામે છે.^{૧૨}

સંસારની વિચિત્રતાઓનું વર્ણન અને ધર્મપાલનનું મહત્ત્વ સાંભળી, ઉત્કંઠિત થઈને ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રશ્ન કર્યો, 'જો આ ગહન ધર્મ છુદ્ધિથી સમજી શકાય એવો હોય તો તમે મને આખો છુદ્ધિમાર્ગ

૧૧. 'સીપર્વ' અ. ૪.

૧૨. ૧૧-૪-૧૧ થી ૧૫.

વિસ્તારપૂર્વક કહે. '૧૩ જવાળમાં 'વક્તાગ્રેષ્ઠ વિદુરે વિશ્વના સર્વ
ધર્મેભિ એકસરખી રીતે બિંધ્વ કરનાર જગત્વિખ્યાત 'મધુબિન્દુ'
દર્શાત કહ્યું. '૧૪ 'કોઈ એક દિવસ એક સમયે જેમાં સ્વયં મૃત્યુદેવ

૧૩. (૧) યદિદં ધર્મગહનં શુદ્ધયા સમનુગમ્યતે ।

एतद्विस्तरतः सर्वं शुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ ११-५-१.

આ શ્લોકમા આવતું 'બુદ્ધિમાર્ગ' પદ બૌદ્ધમાર્ગની સાદ આપે છે.
બૌદ્ધોમા 'બુદ્ધમાર્ગ' પદ બૌદ્ધ અનુગમ માટે વપરાયેલું છે (MWD, P.
733, Col. 3). આડી ઉંચે પછી મૂકેલું 'મધુબિન્દુ' દર્શાત મનુષ્યની મૂલગામી
બુદ્ધિશક્તિનો પરિચય આપે છે. વળી એણે ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદ, કર્મકાંડ, કર્મવાદ
અને ક્ષણિકવાદ ઉપર ઊંડી અસર થાડી હોવા સાથે એ બધાંમધી સ્વતંત્ર
બુદ્ધિનો પરિચય આપનારું છે. એ જોતા ભારતમા બુદ્ધ પહેલાં 'બુદ્ધિમાર્ગી'-
એનો પંથ હોવા સંભવ છે. બાધિસત્ત્વની પૂર્વજન્મની કથાઓ એની પૌરાણિક
રૂબની સાક્ષી છે. જગવાન બુદ્ધ બુદ્ધિમાર્ગીઓની પરંપરામાં છેલ્લા વિકસિત
પ્રભાવશાળી આચાર્ય હોય એમ સંભવે.

(૨) ૧૨-૨૭૭-૩૪ 'પરાસર-જનકસંવાદ'મા 'બુદ્ધિમાર્ગ' પદ
આવે છે.

૧૪. 'સીપર્વ', અ. ૫, ૬; માનવમનની સહજ ઉત્ક્રાંતિશીલતાને કારણે
દરેકમા રહેલું સાતું ગ્રહણ કરવાની અને પોતામા રહેલું સાતું આપવાની
પ્રવૃત્તિ હોતો વધારી વિશ્વમા સતત ચાલુ રહેલી છે. એનું એક ધાતું સુંદર
અને રસિક ઉદાહરણ મં ભાં 'સીપર્વ', અ ૫ થી ૬મા આવતું 'મધુબિન્દુ'
દર્શાત છે. આ કથાનું જૈન રૂપાતર સંઘદાસગણિકૃત 'વસુદેવહિંદી' (ઈ.
સ.ની ૫મી સદી)મા, દિગંબર અમિતગતિના 'ધર્મપરીક્ષા' ગ્રંથ (ઈ. સ.
૧૦૧૭)મા, આચાર્ય હેમચન્દ્રના 'સ્યવિરાવલી ચરિત' (૧૨મી સી)મા
અને બીજા અનેક જૈન ગ્રંથોમા આવે છે. આ કથાના બૌદ્ધ રૂપાતરે
'અવદાના'ના ચિનાઈ અનુવાદોમા મળ્યા છે. એના ઉપરથી આ કથાએ
બૌદ્ધ પ્રિયતી કથાગ્રંથ 'બારલામ અને જોસાફ' (Barlaam & Joasaph)
તથા વિશ્વવિખ્યાત પ્રાણીકથાગ્રંથ 'હલિત્રય વ દમનગ' ('પચત'-ના

પણ બી ગરે એવા દુર્ગમ વનમાં આવી ચઢ્યો.^{૧૫} એમાંનાં હિંસક પશુઓથી^{૧૬} ભયવા એણે ચારે બાજુ કાંકાં મારવા માંડ્યાં, પણ કશું આશ્રયસ્થાન દેખાયું નહિ. એટલામાં એણે એક ભયંકર સ્ત્રીને પોતાના બાહુઓ પહોળા કરીને ફરતી જોઈ,^{૧૭} અને પાંચ પાંચ માથાવાળા પર્વત જેવા મોટા નાગો જોયા.^{૧૮} આ સર્વથી ગભરાઈને નાસતાં નાસતાં બ્રાહ્મણ વનમાં ધાસ અને વેલાઓથી ઢંકાયેલા એક દુવામાં ગળડી પકડ્યો^{૧૯} અને અંદરના વેલાઓમાં જીંધા મસ્તકે લટકવા

(નોંધ ૧૪ ચાલુ)

પહેલવી, ફારસી, સીરિયન અનુવાદોનું નામ) દ્વારા રક્તો કપો હશે. યુરોપની લગભગ બધી ભાષાઓમાં આ ગ્રંથોના પહેલવી, અરબી કે સીરિયન અનુવાદો ઉપરથી અનુવાદ થયા. પી. રુકર્ટ (P. Ruckert) નામના જર્મને આ વિષે જર્મનમાં કવિતા લખી છે. જર્મનીમાં એકે એક બાળક પણ આ કાવ્ય દ્વારા ઉપરની કથાને જાણે છે. આમ દુનિયાની ધણીખરી માનવમૂલ્યોમાં ફરેલી અને કોઈપણ સંમદાયવાદથી પર એવી આ કથાએ બ્રાહ્મણો, બૌદ્ધો અને જૈનોની જેમજ સમાન રીતે પ્રતિભા, ચાહદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓનું ઉદ્ધારકરણ કરવામાં પોતાનો ફાળો આપેલો છે. (જુઓ, 'મં બાં અને ઉ. સૂત્ર,' પ્રસ્તાવના, પ. ૫, ૬, વિગતથી મૂળ ઉલ્લેખ માટે જુઓ *Some Problems of Indian Literature by Dr. Winternitz, pp. 28 to 30* છ *pp. 65 to 67* અને *Hist. of Ind. Lit. Vol. 1, P. 409.*)

૧૫. ૧૧-૫-૩થી; મૂળ ઉલ્લેખની સાથે એ પછીના અધ્યાયમાં ૧૫કાવ્ય કહેલા ૩૧૦૦ સાર્ય ઉલ્લેખ અત્રે પાદનોંધોમાં નોંધ્યા છે. દુર્ગમ વન = મહાન સંસાર ૧૧-૬-૫.

૧૬. ૧૧-૫-૩ થી; હિંસક પશુઓ = વ્યાધિઓ ૧૧-૬-૬.

૧૭. ૧૧-૫-૮; ભયંકર સ્ત્રી = વર્ણરૂપવિનાશની જરા અર્થાત્ વૃદ્ધા-વરદા ૧૧-૬-૬.

૧૮. ૧૧-૫-૯; રૂપકાર્થમાં પાંચ માથાવાળા નાગોનો અર્થ નથી. પંચવિધય ભોગવનારી મનોવૃત્તિઓ એવા અર્થ લઈ શકાય.

૧૯. ૧૧-૫-૧૦ થી; ફાંસો = ૧૯ ૧૧-૬-૭.

માંજો. લટકતાં લટકતાં નીચે જોયું તો કૂવામાં એક મહાનાગ હતો.^{૨૦} અને જિંચે જોયું તો કૂવાના મુખ પાસે એક છ મોંવાળો, અર્ધો કાળો અને અર્ધો ધોળો, તથા બાર પગવાળો ધીમે ધીમે (ક્રમેજ) આગળ ધપતો હાથી,^{૨૧} તથા જેને આધારે એ લટકતો હતો એ વેલાઓને^{૨૨} કાપી નાંખતા કાળા અને ધોળા ઉદરોને જોયા.^{૨૩} ત્યાં આજુબાજુ મહાલયંકર લમરાઓ, જેને અસાનીઓ ધ્રુએ છે એવા સ્વાદિષ્ટ મધવાળા મધપુરાઓમાં રહેતા હતા. એ મધપુરાઓમાંથી અનેક મધધારાઓ ઝરતી હતી.^{૨૪} આવી લયંકર, કઠોર અને દુઃખી હાલતમાં પશુ આ પ્લાહાસુ, એ મધધારાઓને એકસરખી રીતે પીધા કરતો હતો અને જરાયે તૃપ્ત નહોતો થતો । એટલું જ નહિ પશુ જીવન ઉપરનાં ઘોર સંકટો—વનનાં શિકારી પશુઓ, પરમ ઉગ્ર સ્ત્રી, કૂવામાં રહેલો નાગ, બહાર રહેલો હાથી, ઉદરો વેલા કાપી નાંખે તો કૂવામાં પડી જવાનો લય વગેરે—હોવા છતાંય એ તો અતૃપ્ત રહીને મધધારાઓને પીવાની જ ઇચ્છા કર્યા કરતો અને પોતે મરશે કે જીવશે એનો ખેદ નહોતો કરતો ।’ રૂપક છોડતાં અંતે વિદુર કહે છે ‘સંસાર-ચક્રના આવા તેના પરિભ્રમણને જાણીને જેઓ એનાં બંધનોને (અનાસક્તિથી) છેદી નાંખે છે તેઓ જ વિદ્વાનો છે.’^{૨૫} વળી ઉપરના રૂપકને અનુસરીને વ્યાખ્યા કરતાં સંસારથી દુર્ગમ વનમાં

૨૦. ૧૧-૫-૧૩; મહાનાગ=કાળ ૧૧-૬-૩.

૨૧. ૧૧-૫-૧૪; છ મુખવાળો અને બાર પગવાળો હાથી=છ મુખ અને બાર માસવાળો સંવત્સર ૧૧-૬-૯.

૨૨. ૧૧-૫-૧૦ થી ૧૨, ૧૯; વેલાઓ=જીવવાની પાસા ૧૧-૬-૮.

૨૩. ૧૧-૫-૧૯; કાળા અને ધોળા ઉદર=રાત્રિદિવસો ૧૧-૬-૧૦.

૨૪. ૧૧-૫-૧૫ થી; લમરા અને મધધારાઓ=જલતળતળી કામ-વાસનાઓ અને તેના રસ જેમાં મગુબ્ધ રૂબેલો રહે છે ૧૧-૬-૧૦, ૧૧.

૨૫. ૧૧-૬-૧૨; રૂપકાર્ય ઉપર નોંધોમા લખેલા છે.

માણસ તપ્ત્યામૂલક દુઃખો ભોજવે છે, એ વર્તુવતાં ઉપનિષદપ્રસિદ્ધ અને મં ૭ ભા ૦ ના માળખામા પોતાની આગવી રીતે વિકસાવેલો વિચાર જ્યાસ ઝુલુ કરે છે. 'પ્રાણીઓનું' શરીર એ ન્થ છે, બુદ્ધિ સાગધિ, ઇન્દ્રિયોં ઘોડા અને કર્મબુદ્ધિ અર્થાત્ મનને લગામ કહેવામાં આવે છે. એમાં ઇન્દ્રિયોંથી ઘોડાના વેગની પાછળ દોડે છે તે આ સંસારચક્રમાં ચક્રની જેમ ફર્યા કરે છે. પણ જે બુદ્ધિથી સારથિ વડે ઇન્દ્રિયોંથી ઘોડાઓને ઠાબૂમા રાખે છે તેઓ સંસારચક્રમાં પાછા ફરતા નથી... ૨૧

૨૧. ૧૧-૭-૧૩ થી ૧૫ અબ. સર ૬૬. ઉ. ૧-૩-૩, ૪, ૬; સર ૭૨ થોસ્તી ધર્મની ગાથા ઉસ્તવર્ણી ૨-૧૮ (લા ૪૪-૧૮), 'અરો જશુસ્તના ગાથા,' (એરચ જ. સો. તાશ પોરવાલા) પૃ. ૪૩૬, ૪૩૭.

બ્યાસે આ વિચારને ઉપનિષદમાંથી પ્રેરણા મેળવીને (જુઓ ૬૬ ઉ. ૧-૩-૧૦; ૨-૩-૭) મીતા ૩-૪૨માં આ વિચારમા ઇન્દ્રિયોં, મહાબૂતો, મન : બુદ્ધિથી આત્માને ચઢીઆતો કહેલો છે. વળી આત્મા રથી છે એ વિચાર ૧ રથીની આ ઉપમા સાથે અન્યત્ર બિ રથાને આવે છે. (૩-૨૦૨-૨૧; ૫-૩૪-૧ એને આગળ વધારીને મહાભારતમા કૃષ્ણને—સર્વગ્રેષ્ઠ, સર્વશક્તિમ નારાયણને (અર્થાત્ આત્માને) સારથિ તરીકે અને એના સનાતન સ અર્જુનને (અર્થાત્ નર, જીવ કે બુદ્ધિને) સંસારની કલ્પના ધર્મ શકે એટ જીદીલ આટીપૂંટીઓમા, સંઘર્ષોંમા હોરતા વર્ણવીને મ્લેષ કર્યો છે. એ બધા સાર શક્તિ, અમમાદ, સંયમ અને જ્ઞાન વડે, પોતામાં ઉત્પન્ન થઈને કાર્યશ બનતી સર્વગ્રેષ્ઠ, મંગલકારી, મહાન ઉદ્ધારક શક્તિ વડે પોતાનો ઉદ્ધાર કરે તે છે. કૃષ્ણ-અર્જુનને અપાયેલી નારાયણ તથા નરની ઉપમા સાથે વેદ કૃષ્ણ એટલે રાત્રિ અને અર્જુન જે શુકલ છે, એટલે દિવસ એવી (સદા જોડાયેલા જોડકાની) ઉપમા આપેલી છે તે સરખાવો. કલવાદ, ઇતિહાસ અ રપક વગેરે દષ્ટિઓથી કૃષ્ણ-અર્જુનની આ ઉપમા ધણે રૂસ જગાવે એવી છે.

અદ્ય કૃષ્ણમહર્જુન ચ વિ વર્તેતે રજસી વેશમિઃ ॥

વૈદ્યાનતો જાયમાનો ન રાજા ડ્વાતિરજ્જ્યોતિષામિસ્તમાસિ ॥

'તત્ત્વેદ.' ૬-૮-૧; 'નિરુક્ત.' ૨-૬-૨૧-૪.

સ્થિરસંયમવાળા આત્મા અર્થાત્ શુદ્ધિ જેવી રીતે પોતાને દુઃખોથી છોડાવે છે તેવી રીતે પરાક્રમ, સાધનસંપત્તિ, મિત્ર કે સુહૃદ્જન પંથુ છોડાવી શકતાં નથી. ૨૭ માટે હે ભારત ! તમે મૈત્રીભાવમાં સ્થિર થઈને શીલ પ્રાપ્ત કરો. જે દમ, ત્યાગ અને અપ્રમાદરૂપી બ્રાહ્મી ઘોડાવાળા અને શીલરૂપી લગ્નામવાળા માનસિક સ્થિતિ આરૂઢ થાય છે તે મૃત્યુનો ભય લગ્નને બ્રહ્મલોકમાં પ્રયાણ કરે છે. ૨૮

૧૨-૨૭-૨૯માં ભીષ્મ, દ્રોણ, કણ્વ વગેરેનો અધર્મથી વધ કર્યો અને પોતાની રાજ્યપ્રાપ્તિ અર્થે અભિમન્યુ આદિ પુત્રોને મરાવી નાંખ્યા, એવા પ્રકારનો શોક, યુદ્ધ છૂટ્યા પછી કરતા યુધિષ્ઠિરને આશ્વાસન આપવા, સંયોગ તથા વિયોગ પ્રાણીઓના કપાળમાં લખેલો જ છે, અને પાણીના પરપોટાની જેમ જન્મ મરણ થયા જ કરે છે વગેરે સમજાવતાં આ શ્લોક વેદવ્યાસે કહ્યો હતો.

ઉપરના બંને પ્રસંગોથી તદ્દન જુદા સંયોગોમાં યુવાન, ઉત્સાહી

(નોંધ ૨૬ આશુ)

(સર્વ પ્રાણીઓની) ભણવા ચોક્કસ (અનન્ત પ્રવૃત્તિઓ) સાથે કાળ રાત્રિ અને ધોળો દિવસ આકાશ અને પૃથ્વી ઉપર ફર્યા કરે છે.

ભગતા રાજની (સૂર્યની) માફક વૈશ્વાનર અગ્નિ (પણ) (પોતાના) તેજથી અન્ધકારનો નાશ કરે છે.

૨૭. ન વિક્રમો ન ચાપ્યથો ન મિત્રે ન સુહૃદ્વનઃ ।

તયોન્મોચયતે દુઃસ્વાયતાત્મા સ્થિરસયમઃ ॥ ૧૧-૭-૧૮.

સર* 'માતા પિતા એવું ન કરે અથવા અન્ય સગા એવું ન કરે એટલું શ્રેય સમ્યક્ લગાડેલું ચિત્ત એને કરે છે.' મદ્મ. 'ચિત્તવગ્ગો' ૪૩-૧૧.

૨૮. ૧૧-૭-૧૯, ૨૦.

શુકદેવને નારદે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો એમાં પણ આ શ્લોક (૧૨-૩૧૭-૨૦) આવે છે. ૨૯

૧૪-૪૪-૧૮, 'અનુગીતાપર્વ'માં પણ બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશ પ્રકરણોમાં નામરૂપવાણી વસ્તુઓનું તત્ત્વતઃ વર્ણન કરતાં, બ્રહ્માએ ગીતાના દસમા અધ્યાય, 'વિભૂતિયોગ'ની જેમ, ધ્રુવ કોનું આદિ છે એ કલા બાદ સર્વનું આદિ અને અંત એક અવ્યક્ત બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું. તે પછી દરેક વસ્તુને વિનાશશીલ વર્ણવી આ શ્લોક કહીને 'સર્વનો અંત છે, એક જ્ઞાનનો અંત નથી. માટે શુદ્ધ જ્ઞાનથી પ્રશાન્તાત્મા, જિતેન્દ્રિય, નિર્ભ્રમ અને નમ્ર મનુષ્ય સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે, ૩૦ એમ જણાવ્યું.

'રામાયણ' ૨-૧૦૫-૧૬માં શ્રી રામ, પિતામરણ્ય અને રામવનવાસથી દુઃખી થયેલા ભરતને આશ્વાસન આપે છે ત્યાં અને ૭-૫૨-૧૧માં લોકાપવાદથી સીતાત્યાગ કર્યા પછી દુઃખી રામને લક્ષ્મણ આશ્વાસન આપે છે ત્યાં પણ આ શ્લોક આવે છે. ૩૧

પતન, દૈન્ય, કાર્પણ્ય, હીનતા અનુભવાય અને માથે દુઃખના ઝાડ ઊગે તો એ ધાણી રહે એવા પ્રસંગોમાં અથવા જ્યારે દુન્યવી સમૃદ્ધિના એકચક્રી સામ્રાજ્ય ઉપર અભિષેક થવાની તૈયારી હોય, અથવા જીવનના ઈર્ષ પશુ હોનને પોતાની છુદ્ધિ, વિનય, જ્ઞાન, ઉત્સાહ અને તેજથી પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ધરાવતો પચીસ વર્ષનો યુવાન બહીષ્કૃત થતો હોય, એવા દરેક પ્રસંગે એકધરી શાંતિ, કરુણા, અનાસક્તિ, પ્રેમ,

૨૯. નારદના ઉપદેશ માટે જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પૃષ્ઠ ૫) શ્લોક ૮૦, ૮૧ પૃ. ૨૬૬ થી.

૩૦. ૧૪-૪૪-૧૯ થી ૨૧.

૩૧. 'રામાયણ'નો આ સ તમો 'ઉત્તરકાંડ' પ્રકિર્ણ મનાય છે.

શીલ, ચાન્દ્રિય પ્રમોદનું અજ્ઞાન હટાવતું, અભિમાન દૂર કરતી નમ્રતા અને સમતા આપતો વૈરાગ્ય પ્રમોદનું, અનેક શિખામણોના હાર્દ સમુ આ સુભાષિત 'કાલવાદ'નું દેખાય છે. વિદુરનું સમગ્ર પ્રવચન 'કાલ'ને અનુલક્ષીને છે. કાલવાદ એ, જે રીતે મહાભારતમાં 'કાલ'ના ઉલ્લેખ મળે છે એ જોતા, બુદ્ધિશાળી અને જ્ઞાની આચાર્યોએ, સમય, કર્મનો કાયદો, ક્ષિત્કર્ત્વ્ય, નિયતિ, જગતનો સ્થૂલ વ્યવહાર, જગતની પાગ મહેતુ વિભીષણ જણાવતું પણ ખરેખર કરુણાકારી રૂપ, અને તત્ત્વ-જ્ઞાનની તત્કાલીન શાખાઓ, એ સર્વનું સક્રિય અનુભવથી રોધન કરીને પ્રકાશિત કરેલો તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદાર સંપ્રદાય હતો. પરમકવિ વ્યાસે એ કાલવાદને મહાભારતમાં ત્રણ રીતે સમાવી દીધો છે એનું અર્થશ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ ગીતાના અગીઆરમાં અધ્યાયનો 'વિશ્વરૂપદર્શનયોગ' છે, જેમાં ભગવાન પોતાને 'લોકોનો ક્ષય કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા વૃદ્ધિ પામેલા કાળ'રૂર તરીકે ઓળખાવે છે, અને અર્જુનને 'નિમિત્તમાન' થઈને કાર્ય કરવા કહે છે ૩૩ કાલ કે કાળનો સીધો ઉલ્લેખ કરતા થોડાક જણવાયોગ્ય ઉલ્લેખો નીચે આપ્યા છે ૩૪ : (૧) 'વિધાતાએ નિર્મેલા

૩૨. કાલોડક્ષિ લોકમયદૃત્પરુદ્ધો

લોકાન્સમાહર્તુમિદ પ્રવૃત્ત ।

૬-૩૩-૩૨ અખ (ગીતા. ૧૧-૩૨ અખ).

ભક્તહૃદયમાં આ રાખેથી (દર્શકથી) ભય (તમામ વસ્તુઓથી) અભય, વિનમ્રતા, પ્રેમ અને તટસ્થતાવળી રોમહર્ષિણી હર્મિઓના અન્નયમ રૂપ દન થાય છે.

૩૩ નિમિત્તમાન ભવ સવ્યસાચિન્ ।

૬-૩૩-૩૩ ૩ (ગીતા ૧૧-૩૩ ૬)

૩૪. આ દાખવાઓ 'કાલવાદ'ની કિંવસૂત્રીના ઓકના નિર્દેષક છે. એટલાથી એનો સાધારણ આછો ખ્યાલ આવી શકે, અભિપ્રાય બાધી ન શકાય. જા' ૨૬

માર્ગને કાઈ ઓળંગી શકતું નથી, આ કાળ જન્મ, મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખનું મૂળ છે. કાળ પ્રાણીઓને રાધે છે (અથવા પકવે છે), કાળ પ્રજાઓનો સંહાર કરે છે, અને એ સંહારતા કાળને પુનઃ કાળ જ શાંત કરે છે. જગતમાં કાળ જ શુભ અશુભ લાવે ઉત્પન્ન કરે છે. કાળ સર્વનો લય કરે છે અને પુનઃ સર્જન કરે છે. પ્રતિબંધરહિત થઈને કાળ સર્વ પ્રાણીઓમાં એકસરખી રીતે ફેરે છે. '૩૫ (૨) સંવત્સરચક્ર અર્થાત્ કાળચક્રને જાણનાર પરમ કવિ છે એવી માન્યતા

૩૫. વિભાતૃવિહિતં માર્ગં ન કશ્ચિદતિવર્તતે ।

કાલમૂલમિદં સર્વં ભાવાભાવૌ મુદ્ધામુષે ॥ ૧-૧-૧૮૭.

કાલઃ પચતિ ભૂતાનિ કાલઃ સદ્ધરતિ પ્રજાઃ ।

(સર° ૧૨-૨૧૭-૩૬)

(કાલઃ મુપ્તેષુ જાગર્તિ કાલો હિ દુરતિક્રમઃ) ।

(સ્તોત્ર નં. ૬૧) ય = વા. ૨૧. ૩-૬૮-૨૨

નિર્દહન્તે પ્રજાઃ કાલં કાલઃ શમયતે પુનઃ ॥ ૧-૧-૧૮૮.

આ શ્લોકના અર્થ અને સ્તોત્ર નં. ૬૧ સહિતનો એક શ્લોક ધનાયીને 'નંદીસુત્ર'ના સૂત્ર ૪૭ની પ્રતિ (પૃ. ૨૧૪/૧)માં, ૩૬૩ ધર્મધંધાનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં કાલપાદીઓના તત્ત્વજ્ઞાનના નમૂના ૩૫ે ટાંક્યો છે.

કાલો વિકુદતે ભારાન્સર્વાર્જકે શુભાશુભાન્ ।

કાલઃ સશ્લિષ્પતે સર્વાઃ પ્રજા વિચ્છિન્નતે પુનઃ ।

કાલઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ ચરત્વવિધનઃ સનઃ ॥ ૧-૧-૧૮૯.

કાલપાદની વિરૂદ્ધ ગ્રીવસૂત્રી માટે ખાસ પ્રત્યેક શાંતિ મ. ૨૨૦; વળી સુઓ શાંતિ. મ. ૨૧૭, ૨૨૦; ૧૬-૬-૩૧ થી; શુઓ નીચે નોંધ ૩૭.

છે. ૩૬ એનો અર્થ એ કે જે માણસ કાળની ગતિ જાણીને આયુષ્યનો
 વૃથા વ્યય થવા નહિ દેતા સદ્વ્યય કરે છે એ જ્ઞાની છે. (૩) (વ્યાસ
 શુકને કહે છે) ‘પોતાના કર્મોથી આજણી જેવા થયેલા આ જીવલોકને
 તું જો અને હે પુત્ર ! જે મેં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આચરણ કર. આ
 મનુષ્યલોકને કર્મભૂમિ સમજીને એમા પ્રવેશ કરી, પરલોકની ઇચ્છા-
 વાળાએ શુભકર્મોનું આચરણ કરવું.’ ૩૭ કારણ કે કાળ, માસ અને
 ઋતુરૂપી કંકણીથી, સૂર્યરૂપી અગ્નિમા રાત્રિદિવસરૂપી ઇંધણા નાખીને
 સર્વકર્મનિષ્ઠાના ફળરૂપી સાક્ષીએ પ્રાણીઓને જગતકારે રાધે છે. ૩૮

૩૧. યજ્ઞામેદ્વાદશાસસ્ય ચતુર્વિંશતિપર્વણઃ ।

યજ્ઞિપટિશતારસ્ય વેદાર્યં સ પરઃ કવિ ॥ ૩-૧૩૩-૨૧.

સર° ૧૨-૨૧૭-૪૬ થી.

આ સાથે જુઓ ૩-૧૩૩-૨૨, વળી જુઓ ૧-૩-૧૫૦ થી ૧૫૩ અને
 ૧-૩-૧૭૨ થી ૧૭૫ ઇ. આ ઉલ્લેખો સાથે સરખાવો (‘ઋગ્વેદ’ ૨-૩-૬;
 ‘યજુર્વેદ’ ૨૦-૪૧, ‘ઋગ્વેદ’ ૧-૧૬૪-૬ થી ૧૪, ૧-૧૬૪-૪૮, ‘અથર્વ-
 વેદ’ ૧૦-૮-૪,) વળી જુઓ ‘નિરુપ્તા’ ૪-૪-૨૬, ૨૭-૫, ૬મા
 ‘ઋગ્વેદના’ મંત્રો ૧-૧૬૪-૨, ૧૧, ૪૮ ઉપર (જો. આ ૧/૫/૫ તથા ‘ઐતરેય
 બ્રાહ્મણ’ ૧/૧; ૨/૧૭ વ ઉલ્લેખો સાથે)નું વિવરણ

સર° કાલ ચલ્યતમહમ્ । ૬-૩૨-૩૦ બ (ગીતા ૧૦-૩૦ બ).

૩૭. ૧૨-૩૦૬-૮૮, ૮૯.

૩૮. માસર્તુસંજ્ઞાપરિવર્તકેન સૂર્યામિના રાત્રિદિવેન્ધનેન ।

સ્વકમનિષ્ઠાપલસાધિક્વેણ મૃત્તાનિ કાલ પચતિ પ્રસહ્ય ॥

૧૨-૩૦૬-૯૦.

સર° આરણ્યક પરિશિષ્ટ ૧ (૩૨) લીટી ૬૯ થી ૭૨. બધાય મતોની જેમ
 કાલનાદમા યજ્ઞ ખામીઓ છે તેમની કેટલીક શાંતિ અ ૧૭મા વિસ્તારથી
 બતાવવામા આવેલી છે.

(૪) એ (કાળ જ) સર્વનો ઈશ થઈને બીજાઓ દ્વારા આરા કરાવે છે. ૩૯

૩૯. સ एवेद्यद्व भूवेद परैराज्ञाप्यते पुनः ।

૧૧-૬-૩૪ કંટ. જુઓ ઉપર પા. નો. ૩૫

‘દાસવાદ’ અંગેના આ શ્લોકો સાચે સર

હવે નિમેષ થરમાત્રુ જુગ બરપ કલપ સર ચંડ ।

બજસિ ન મન તેહિ રામ કરે કાલુ જાણુ કોઈડ ॥

ગુલસી સમા. લંકા. દો. ૧

હવે, નિમેષ, થરમાત્રુ, યુગ, વર્ષ અને કલ્પ જેમના ચંડ બાણો ॥ અને કાલ જેમનું ધનુષ છે, તે શ્રીરામને દે મન ! તું દેમ બજાવ નથી ?

૦૫સન

૧૧૮. વાર્ષમાનોઽપિ પાપેભ્યઃ પાપાંત્મા પાપમિચ્છતિ ।

ચોદમાનોઽપિ પાપેન શુભાત્મા શુભમિચ્છતિ ॥ ૫-૧૧૭-૮

પાપ કરવામાંથી વારવામાં આવે તો પણ પાપાત્મા પાપ કરવાનું ઇચ્છે છે. અને પાપ કરવાની પ્રેરણા કરવામાં આવે તો પણ શુભાત્મા શુભને જ ઇચ્છે છે.

શ્રીકૃષ્ણવિદિપ્રસંગે બીજમ, દ્રોણ વગેરે વડીલો દુર્યોધનને યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થવા અને (પૂરો નહિ તો) થોડો પણ ન્યાય સાચવવા સમજાવતા હતા, તેમાં દ્રોણે ઉપરનું વાક્ય કહી દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિરની સરખામણી કરી. આચાર્ય દ્રોણના પ્રવચનમાં સત્યવાદી અર્જુન પ્રત્યેનો પુત્ર કરનાયે અધિક વાતસલ્યભાવ, દુર્યોધનની શક્તિ અને નાસ્તિકતા પ્રત્યેનો તિરસ્કાર, અને આમ હોવા છતાંય કદાચ યુદ્ધ થાય તો આવા વિનમ્ર અર્જુનની સામે (ધર્મપાશથી બંધાયેલા હોઈ) પોતાને યુદ્ધ કરવું પડશે એવા વિચારથી થતું અકથ્ય દુઃખ વ્યક્ત થાય છે. ૧

૧. બીજમ, દ્રોણ આદિ વિદ્વાન સમજના અને કૃષ્ણમાં આ ફરક મૂળ-મૂલ છે. આ બન્ને મહાનુભાવો સત્યવસ્તુસ્થિતિ અને શાશ્વતધર્મ સમજવા હતા, પ્રચલિત ઉદ્ધિ, નીતિનિયમો અને કાયદાના કલેવરને ધર્મ માની બેઠા હતા. તેથી દ્વિધામાં પડીને, ન્યાય બાબત બેલીને છેવટે અન્યાય બાબત ગયા. પણ શ્રીકૃષ્ણ જે શાશ્વતધર્મ અને સત્યના અપૂર્વ પરખંદા હતા, તે બધા પરિસ્થિતિનું તોલન કરીને, સમય અને શક્તિનો વિચાર કરીને, અનાસક્તપણે લોકસંમંદની ઉદાર દષ્ટિ રાખીને અન્યાય રોકવા માટે પોતાની શક્તિના ખૂંદ-ખૂંદ જેટલો પૂરો પ્રયત્ન કરતા હતા.

પરંતુ વચન કહ્યા પછી સરખામણી આગળ ચલાવના દોણશુરુએ
 તું કે 'તે' કપટથી પાડવોને દુઃખી કર્યા છતાં તેઓ તારું પ્રિય કંવાનું
 છે છે, તોય તારામાં રહેલા (દેવાદિ) દોષો તો તેમનું અહિત કંવા
 પર ગં છે. '૨ આમ છતાં જોમની ઉચિતિ ઈચ્છના હોઈએ એવા
 હોદો જે વ્યસનાર્થુવમા રૂખી જતા હોય તો તેમના હિતેશુએ જે કંઈ
 હિતે તે કરવાની ઈચ્છથી હું તને પુનરુક્તિ કરીને કહું છું કે 'હે વીર !
 ■ કંવાનું માઠી વાળા કૌરવોની વૃદ્ધિ માટે શાત થા. પુત્રો, અમત્યો
 ને સૈન્ય સહિત પગલવ ન પામ ' વગેરે કહીને આચાર્યે શુદ્ધિગમ
 ૧૨ બહુ પ્રયત્ન કર્યો કે

આ સુભાષિત અશુભ માનસ અને શુભ માનસ વચ્ચેના ફરક સગળ
 તે વ્યક્ત કરે છે. જ્યે માનસવાળા મનુષ્યો અવશપણે પોતાની પ્રવૃત્તિ
 થે જ જાય છે, એ કહેવા સાથે એનો આશય એ છે કે, પ્રબળ પ્રયત્ન
 વાથી અશુભ માનસ શુભમા જરૂર પરિવર્તિત થાય; સાથે જ અશુભ
 માનસ પ્રત્યે ધિક્કાર દર્શાવીને પાપી પુરુષ પ્રત્યે સમભાવ તથા
 હાનુભૂતિ ગમવાનું પણ તે સાધવથી શક્ય છે

૧૧૯. ન પાપં મતિ પાપઃ સ્વાત્સાધુરેષ સદા મવેત્ :

માત્મનૈવ હત પાપો ય. પાપં કર્તુમિચ્છતિ ॥ ૨-૧૧૮-૪૩

પાપીના સામે પાપી ન થવું. સર્વદા સજ્જન જ રહેવું.
 કેમકે) જે પાપી પાપ કરવાનું ઇચ્છે છે તે પોતાની જાતથી
 જ હણાયેલો છે.

૨. ૫-૧૩૭-૯ થી.

૩. ૫-૧૩૭-૨૧, ૨૨.

૧. 'પાપ' એ સાપેક્ષ અર્થવાળું પદ છે. નિરપેક્ષણે સર્વત્ર સમદષ્ટિ
 એ એ જ નિષ્પાપ છે. બીજા ઓછાવતા અથવા પાપી તથા પુરુષશાળી છે.

બ્રાહ્મણ કૌશિકના પ્રશ્ન ઉપરથી ધર્મવ્યાધે પ્રવચન કર્યું તેમાં આ સુલાપિત આવે છે.^૨ પાપીની સામે પણ સજ્જન શાથી રહેલું, એનું કારણ આપતાં ધર્મવ્યાધ કહે છે, ‘હે દ્વિજોત્તમ! તમે લોભને જ પાપનું મૂળ સમજો. અદ્વચ્યુત લોભિયા માણસો જ પાપ કરે છે. એવા અધર્મીઓ ધાસથી ઢંકાયેલા કૂવાની જેમ ધર્મના ડોળથી (પાપને) ઢાંકે છે. તેઓ સંયમ વિશે અને પવિત્ર કાર્યો વિશે ધર્મને નામે તડાકા લગાવે છે. તેઓમાં બધું હોય છે—માત્ર શિષ્ટાચાર અર્થાત્ સજ્જનોનો આચાર જ દુર્લભ હોય છે.’^૩ શિષ્ટાચાર એટલે શું? યત્ન, દાન, તપ, વેદ, સત્યમાં સ્થિતિ; કામ, ક્રોધ, દંભ, લોભ, કષ્ટને કાળમાં રાખી ધર્મમાં સંતુષ્ટતા; સદાચારપાલન, ગુરુશુશ્રૂષા, અક્રોધ, દાન, દમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ધૈર્ય, નમ્રતા, સત્ય, અહિંસા આદિ ગુણોથી છુદ્ધિયોગનું અનુશીલન વગેરે શિષ્ટાચાર છે.^૪ વળી સંક્ષેપમાં શિષ્ટાચારવાળા ધર્મનું લક્ષણ કહેતાં જણાવ્યું છે, ‘શિષ્ટાચારવાળા જેને સેવે છે એ સત્ય જ શ્રેષ્ઠ છે. આચાર એ સત્યરૂપોનો ધર્મ છે અને સજ્જનો (શિષ્ટ—) આચારરૂપી લક્ષણ-

(નોંધ ૧ ચાહુ)

સર્વં સમં પદ્યન્દિ સર્વેન સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।

ન દિનસ્ત્યામનાન્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

૬-૩૫-૨૮ (ખીતા. ૧૩-૨૮).

ઇશ્વરને સર્વંન સમભાવે રહેલો જે મનુષ્ય જુએ છે તે, પોતે પોતાને હણતો નથી અને તેથી પરમ ગતિને પામે છે. અર્થાત્ સર્વંન ઇશ્વરને જોનારો હોઈ, વિકારી નહિ બનવાથી, પોતાનો રાગ નથી બનતો, તેથી કલ્યાણપદને પામે છે.

૨. જુઓ ઉપર ‘ધર્મ’ (પ્રકર ૨) શ્લોક ૨૨, પૃ. ૩૨ થી.

૩. ૩-૧૯૮-૫૪, ૫૫.

૪. ૩-૧૯૮-૫૭ થી.

વાળા છે. ૫...જે કર્મનો આગલ અનાયાચ્યુક્ત છે તે અધર્મ છે એવું શિષ્ટોનું અવશ્યાસન છે. ૧૬

આમ (માન) પાપી અને (માન) સજ્જન પુરોના વર્તન બતાવ્યા; પણ પાપી પ્રત્યે સજ્જન જ રહેવું એ શાથી? એનું એક કારણ એ કે 'શીલ વિનાનો માણસ પણ શીલવાન થઈ શકે છે અને માણસોની હિંસા કુનારો પણ પુનઃ ધાર્મિક થાય છે' આ જ વિચારને ગીતામાં વિકસાવીને કહેવાયું છે, 'બધા પાપીઓમાં તું મોટામાં મોટા પાપી હોય તો પણ (તત્ત્વ)જ્ઞાનરૂપી નૌકા વડે બધા પાપોને તરી જઈશ. ૧૭ અને 'મોટા દુરાચારી પણ જો અનન્યભાવે અને લજે તો તેને સાધુ (ધર્મેલો) માનવો, કાળજી કે હવે એનો સત્સંકલ્પ છે. ૧૮ એટલે કે જોનાથી વિરોધ પાપી પ્રતિ છે જ નહિ, એવામાં પણ જ્ઞાનની ઝલક, પરમાત્માની ઓળખ, એને શુદ્ધ કરી શકે છે એ જ રીતે ગમે તેના મહાન શિષ્ટમાં પણ નાની મોટી ખામીઓ રહેવાની જ. અને તેથી એવા શિષ્ટને તો પાપ, દુષ્ટિ કેવી રીતે આત્માને હણી નાખે છે તેનો વિરોધ ખ્યાલ હોઈ, ચિત્તમાં

૫ સત્યમેવ ગરીયસ્તુ શિષ્ટાચારનિવેવિતમ્ ।

આચારધ્વ સતાં ધમ સન્તધ્વાચારલ્ભણા ॥ ૩-૧૮૮-૭૦.

૬ આરંભો ન્યાયયુક્તો ય સ હિ ધર્મ ઇતિ સ્મૃત્ ।

અનાચારસ્ત્વધર્મતિ એતચ્છિશ્ચાનુશાસનમ્ ॥ ૩-૧૮૯-૭૨.

૭ અપિ ચેદસિ પાપેભ્ય સર્વેભ્ય પાપઠ્ઠામ ।

સર્વ જ્ઞાનપ્લવેનૈવ યૃજિન સંતરિપ્યમિ ॥

૬-૨૬-૭૬ (ગીતા ૪-૩૬).

૮ અપિચેન્નુદુરાચારો ભજતે મામનન્યમાર્ ।

માધુરેવ ॥ મત્તવ્ય સમ્યવ્યવહિનો હિ સ ।

૬-૩૧-૮૦ (ગીતા ૬-૩૦)

પાપીની દશા પ્રત્યે કરુણાભાવ અને પોતાનામાં રહેલી ખામીઓના દર્શનથી પાપી પ્રત્યે કક્ષાભેદે નમ્રતામૂલક સહાનુભૂતિ, અનુકંપા, ઉપેક્ષા, મૈત્રીભાવ અને સમભાવ જન્મત થાય છે.' એ સી રીતે પાપીને તિરસ્કારે? વ્યાસે પોતાનાં સંખ્યાબંધ મહાનુભાવ પાત્રો દ્વારા (પોતાસહિત) શિષ્યોમાં રહેલી ખામીઓ કક્ષાભેદે, વિલિન ક્ષેત્રકાળમાં કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે એ વારંવાર બતાવીને, આદર્શ સ્થિતિ સહિત વ્યાવહારિક સ્થિતિમાથે અન્યાય અને અત્યાચાર સામેનો વિરોધ જગાડે નરમ બનાવ્યા વિના, પાપીઓનો તિરસ્કાર કરીને નહિ, બદલો લઈને નહિ, પણ તેમના પ્રત્યે સમભાવ તથા સુહૃદ્ભાવ આચરી શકાય છે અને આચરવો જોઈએ એમ કહ્યું છે. આપણા યુગમાં મ. ગાંધીજીએ નોઆખાલી અને દિલ્હીમાં કામવાદ સામે આપેલી અવિરુદ્ધરણીય લડત, વ્યાસનાં અર્થાત્ વિશ્વના તત્ત્વગાનરૂપી વૃક્ષના અઢીત્રણ દળર વર્ષ પછી પાકેલાં સર્વોત્તમ ફળો પૈકીનું, જેનો રસ બહુ મોટા કહેવાના માણસો પણ મદાણુ નહોતો કરી શક્યા, એવું અત્યંત મિષ્ટ ફળ છે.

૧૨૦. ચત્તવાર્ષાહુર્નરભેષ્ઠા વ્યસનાનિ મહીક્ષિતામ્ ।

મૃગયાં પાનમક્ષાંશ્ચ ગ્રામ્યે ચૈવાનિસક્તતામ્ ॥ ૨-૬૧-૨૦

૧. સરં (૧) ૩-૧૪-૭; ૧૨-૫૬-૫૬ થી ૬૧; ૨૭૭-૨૬.

(૨) સરં સી, પાસા અર્થાત્ જુગાર, મૃગયા, મદપાન, કંઠાર વાણી, વધુ પડતી કંઠાર શિક્ષા, અને ધનનો દુરુપયોગ. વ્યસનમાથી ઉત્પન્ન થયેલા આ સાત દોષોથી રિચર રાજાઓ પણ ઘણુ કરીને નારા મામે છે. ૫-૩૩-૭૩, ૭૪; મં ૭ાં 'આરણ્યકપર્વ'ના અ. ૧૨૧ થી ૧૨૫, 'સુકન્યોપાખ્યાન'માં અવન જમિએ 'મદ' અસુરને સી, મદપાન, જુગાર અને મૃગયામાં વહેંચી નાખ્યો, તેની સરસ પૌરાણિક કથા. ૩-૧૨૫-૮.

(૩) 'હિતોપદેશ' ૩-૧૧૫.

૧૨૧. પુત્રેષુ હિ નર સન્નો ધર્મયુત્તમૃજ્ય વર્તેને ।

તથાયુક્તેન ચ કૃતાં ક્રિયા લોકો ન મન્યન્તે ॥ ૨-૬૧-૨૧

ઓ નરશ્રેષ્ઠો ! રાજાઓ માટે મૃગયા, મલપાન, જુગાર અને અતિવિપયાનુક્રિયા એ ચાર વ્યવહાર કહેવાય છે.

એ બધામા આમજ્ઞ થયેલો મનુષ્ય ધર્મને વેગળો મૂકીને વર્તે છે. અને તેવા અયોગ્ય મનુષ્યે કરેલી ક્રિયાને લોકો માન્ય રાખતા નથી.

પહેલી વારના ધૂતમા ધર્મગણ દ્રૌપદીને હારી ગયા ૩ પછી પાંચાલીને બળાત્કારે ઘસડીને સભામા લાનીને વિવસ્ત્ર કરવાનો પ્રયત્ન થયો. દાસી કપીને તથા બીજા અનેક રીતે એ આદ્યુષ્ટાઈ સમારીને

(નોંધ ૧ આશુ)

(૪) મનુ ૭-૫૦ થી ૫૨ એમા મલપાન, જુગાર, સ્ત્રી અને મૃગયા એને મહાવ્યસન—કષ્ટતમ, અને શિક્ષા, કઠોર વાણી તથા ધનના દુરુપયોગોને વ્યસન—કષ્ટ કહ્યા છે. આ સાત વ્યસનો અનુક્રમે છેલ્લેથી એક એકથી ચડિયાતા છે. વળી આગળ ચાલતા ‘વ્યસન અને મૃત્યુ’ એ બેમા વ્યસન વધુ દુઃખદ છે. કારણ વ્યસની મૃત્યુ પામ્યા પછી અધોગતિ પામે છે ત્યારે અવ્યસની સ્વર્ગમા જાય છે. મનુ ૭-૫૩, ઉપરાત ‘મનુસ્મૃતિ’મા લોકો જેનું મૂળ છે એવા કામથી ઉત્પત્ત થતા દસ અને કોષથી ઉત્પત્ત થતા આઠ વ્યસનોના ગણ વિધે (મનુ ૭-૪૫ થી ૪૬) છે એનો સારસત્રવં ઉપરના સાત વ્યસનોમા થાય છે.

(૫) “ધૂતનુ વ્યસન હાસ્યમા યે સેવયુ નદિ ” મનુ ૬-૨૨૭ = ઉદ્યોગ હેપક ૨૨૪ “ઋગ્વેદ” ૧૦-૩૪મા ધૂતના કોષો વિશે છે.

૨. સરં હાવના સમયમા દસ્તાવેજોમા ‘સ પૂર્ણ’ અક્ષર દ્વિશિયારીથી અને બીનકેફી’ ઇ લખવામા આવે છે, તે.

૩. સભા ન ૧૦ થી

સંતાપવામાં આવી. ત્યાં શુદ્ધ ન્યાય માટે દ્રૌપદીએ ભીષ્માદિ કુરુવૃક્ષો અને સલાસદોને પ્રશ્ન કર્યો. એ સમયે ‘ધર્મની સૂક્ષ્મતા’નું કારણ આપી ભીષ્મ છૂટી પડ્યા.^૪ ધૃતગાંધી, દ્રોણ, કૃપ અને વિદુર સુદ્ધાં (દુર્યોધનની શેઠ અને કાયદાની ખારીકીમાં ગૂંચવાઈને) કંઈ બોલી શક્યા નહિ, ત્યારે બીજા સલાસદોનું તો એક અક્ષર બોલવાનું ગજુ’ જ શુ હતું?^૫ યુધિષ્ઠિર સૂનમૂન બેઠા હતા, અકળાયેલો ભીમસેન એમનું અપમાન કરતો હતો, સંયમી અર્જુન એને વાગતો હતો,^૬ ત્યારે ‘૭અરણીમાથી પ્રકટેલો અગ્નિ અગ્ણીને જ બાળા મૂકે છે, ‘આ તો આકું વહેરે છે,’ ‘દુપદાત્મજા ધર્મથી જીતાયેલી છે એમ આ સલાસદો માને છે માટે કંઈ બોલતા નથી,’ ‘આ તો પ્રાણવાદિક મહા-મૂર્ખ છે.’ વગેરે કટાક્ષવચનો સંભળ કરીને પણ દુર્યોધનના નાના ભાઈ વિકર્ણુ દ્રૌપદીનું દુઃખ જોઈને સલાસદોને ન્યાયસંગત બોલવા જણાવ્યું.^૮ એણે ભીષ્મ, વિદુર, અને પિતા ધૃતગાંધી સુદ્ધાને વિચાર-

૪. ૨-૬૦-૪૦ થી ૪૨. ભીષ્મે આ પ્રમાણે કારણો આપેલાં ‘નિર્ધન મનુષ્ય હોડ બધી શકતો નથી, અને સ્ત્રીઓ મનિને વશ છે તેથી, પાંડવ ધર્મરાજે ‘હું જિતાયો છું’ કહ્યું છે તેથી, અને શકુનિએ કપટ કયું છે એમ તેઓ માનતા નથી તેથી ધર્મની સૂક્ષ્મતાને કારણે હું પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકતો નથી.’

૫. બરાબર અત્યારની જેમ જ મોસારમ, અને શેઠથી કોઈ સાચી બાજુ તરફ બોલી શકતું નહોતું. વિદુર પણ નિકળું જેવા કાચી ઉમરના પણ ન્યાયી જીવાનિયાની શરૂઆત પછી જ બોલી શક્યા. ‘ત્યાં સુધી મૌન રહેલા । સત્ય અને ન્યાયનું પ્રકટીકરણ ગમે ત્યાં, ગમે તેવા નાના મનુષ્ય મારફત પણ થઈ શકે છે, એનું આ એક વિશેષ હાલકરણ છે, અને બ્વાસે તેને વિશિષ્ટ રીતે હાલવ આપ્યો છે.

૬. ૨-૬૧-૧ થી.

૭. ૨-૬૧-૨૬ થી, આ મેણા કોધમૂર્ચિત કણે મારેલા.

૮. ૨-૬૧-૧૧ થી.

પૂર્વક ઉત્તર આપવા વિનતીઓ કરી પણ મર્ધ બોલ્યું નહિ ત્યારે નિનાશથી બે હાથ ધસીને નિશ્ચિત નાખતા, વિકલ્પ બોલ્યો, 'હં રાજ્યો' ! તમે હાલે પ્રથમે ઉત્તર ન આપો, હું તો મને જે ન્યાય-સગન લાગે છે તે અહીં કહીશ જ." આમ કહીને દ્રોપદી શાયી જતાયેલી નથી તે વર્ણવના ઉપર ટાકેલા (સ્મૃતિના) બે મુલાપિતોથી ગાળ્યોને કર્નવ્યવિમુખ થતા અટકવા તેણે વિનતી કરી ૧૦ આગ

૬. વિમૂત્ત ધૃતિવીરાગ વાક્ત્વં મા વા વર્ધન ।

મન્યં ગ્યામ્ય યદગ્રાહ તદ્દિ વક્ષ્યામિ કૌરવા ॥ ૨-૬૧-૨૯

૧૦ ૨-૬૧-૨૨ થી વિકલ્પની દરીનો (૧) ધર્મરાજે (દુત)ના વ્યસનમા આવીને તેમજ જુઝારીઓથી ઉદ્દેશાઈને દ્રોપદીને હોડમા મૂકી હતી તેથી એમનું મન ઠેંગાણે ન કહેવાય (૨) દ્રોપદી પાસે પાડવોની સામાન્ય પત્ની છે (તેથી એકલા યુધિષ્ઠિર હોડમા મૂકી ન શકે) (૩) યુધિષ્ઠિર પોતે હતાઈ ગયા પછી એને દાવમા મૂકી છે (એને કે પોતે પરાધીન થયા પછી એમને દ્રોપદીને હોડમા મૂકવાની સત્તા રહી જ નહોતી)

જામની 'ધર્મની સૂક્ષ્મતા' અંગે ચૂચવવા, વિકલ્પની દરીનો તથા દુર્યોધન કાળે આદિ જેના ઉપર યુરતાક હતા તે 'ધર્મ' જેતા તત્ત્વની સમાજરચનામા સી તથા નાનાભાઈએ કે પુત્રો એ પતિ, મોટાભાઈ કે પિતાની મિલકત છે એવી માન્યતા હતી એણે દેખાય છે એ કાયદામા આમી જ એમ જામ સમજી શકતા, પણ ઉકેલ નહોતા કરી શકતા એણે એક કારણ રાજ્યશાસન એમને મમદા મુજબ જ ચલાવવાનું હતું તે હોય (અમદાવાદમા ઘાટા વર્ષ પહેલાં આવા મુદ્દાને લીધે ડી રવિશંકર મહારાજ અને સતબાવણની સામીઓ હોવા છતાં એક ખૂનીને કેટલે 'ખૂની આ જ છે' એ કાયદા મુજબ પૂરવાર નથી થઈ શક્યું, એમ છીને છોડી મૂકેલો તેનો અખબારી અહેવાલ આવેલો તે યાદ આવે છે) એ કાયદો સમાજને સુનિયત અને સુવિનિત રાખે ત્યાં સુધી જ ઉપયોગી છે એમ મૉ જાબદા સંખ્યાબધ પ્રસંગોજનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કાયદાની આ ચૂચમા યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન પણ ચૂચવાયેલા હતા (૨ ૬૨-૮, ૪ ૨૧ ૬) વિર પછી

વ્યસનમા ફસાયેલો જે કંઈ કરે તે વ્યગ્ર હાલતમા થયેનું હોઈ લગલગ ગાડા માણસે કહેલા કૃત્ય જેનું છે, એટલે તેની કંઈ કિંમત-કાયદા પ્રમાણે થ નથી, એ બનાવી કર્તવ્યાભિમુખ થવા સમજાનું. વિકર્ણની ન્યાયી વાત સાલજતા, અ-ચાગ્રમુધી મૂગા ખેરેલા નબોમા એની પ્રશ સા અને કપટવૃત્ત ખેનના શકુનિની નિંદા થવા માડતા ખૂબ દોષાટ થયો ૧૧

મં ૦ લાંકારે મૃગયાસક્ત પાકુગમ્નથી થઈ ગયેન કામાત્મક મૃગના વધ જેવું અપકાર્ય, ૧૨ મધપાનથી યાદવોનો નાશ, ૧૩ તથા દૃત અને

(નોંધ ૧૦ ચાલુ)

કાયદાની ગૂચ દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે (૨-૧૩-૧૮, ૧૯), પણ વિમ્બુની દરીલો શ્રેષ્ઠ છે ફરીથી બન રમાડવાનો ધૃતરાષ્ટ્રે નિર્ણય કરતા તેને વિદોધ વિમ્બુ પકડેલો (૨-૧૬-૨૬) આવા ન્યાયી વિકર્ણને બીમસેને મારી નાખ્યો. એ પ્રસંગને ખરાખર માવજત નથી મળી એનું માનનાર કોઈ કવિએ, વિકર્ણનો વધ કર્યો ત્યાર બીમસેનને તેની દ્રૌપદીવસાહરણ સમયની ન્યાય પ્રિયતા સભારી બહુ શોક કરતો અને સર્વ કૌરવ ભાઈઓનો વધ કરવાની પ્રતિના પૂર્ણ કરવા માટે જ ન છટકે એનો વધ કરતો પડે છે એવું કહેતો ખતાંગે છે (જુઓ દ્રોણ અ ૧૧૨મા ક્ષેપ ન ૮૮૦)

૧૧ ૨-૧૧-૨૫

૧૨ આદિ અ ૧૦૯

૧૩ યાદવોનો નાશ ન થાય એ ઇચ્છાથી, યાદવો, આહુક (હિમસેન), જનાદન (કૃષ્ણ) (બન) રામ અને બલુએ દ્વારકાનગરમા યાદવો કે બીજા કોઈ નગરવાસીએ સુરા કે આસવનું પાન નહિ કરવાનું ફરમાવ્યું હતું જે આ ફરમાનનો ભંગ કરે તેને સગાસબધી સહિત શસ્ત્રીએ સદાવવાની સજા બહેર કરી હતી. ૧૬-૨ ૧૭ થી ૨૦, પણ એ વખતે યાદવો સાહકુટબ પ્રભાસ ગયા એ તો મધનિપેધ નિનાનો પ્રદેશ હતો. એટલે દોર પણ સાથે લીધો. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની સમીપમા બલરામ સહિત બધા યાદવોએ દોર પીયો પછી અદરબદરના વિખનાદના કારણે અને દોરના નશાને લીધે યાદવકુળનો સહાર થયો. મૌસલ અ ૪

વિષયાસક્તિથી કૌરવોનું નિક્કદન નીકળ્યા મધુ^{૧૪} વગેરે જતાની આ ચાર વ્યસનોથી થતી પડતી જતાની છે આ વ્યસનો રાજ્યોને વળગતા હોવાનું કહ્યું છે, પણ આમાન્ય મનુષ્યને એટલા જ ભાન બુલાવનારા છે, અને એ વાત આજે પણ એટલી જ સાચી છે આજેય ‘ટૂરિઝમ’ ખીલવા માટે શિકાર, તથા મધનિષેધનાળા વિસ્તારોમાં પણ મધપાનને અપાતુ ઉત્તેજન, (ખીજ વિસ્તારોની તો વાત જ કયા ઠરવાની!) દૂતનો તદ્દન આધુનિક વ્યવસ્થિત અને અર્થકાન્ધુનો એક અનિવાર્ય ભાગ થઈ પડેલો પ્રકાર સદો, શબ્દરચના વ્યૂહો રીતસરનો જુગાર, હીચ, અને વિષયાસક્તિ વધાગ્નારી જીવનપ્રવૃત્તિ, પ્રચીન કાળથી ચાલ્યા આવતા વ્યસનોથી ઉત્પન્ન થયેલી દુષ્પરંપરાને ઇજુ ધણી વરોં સુધી અકબંધ જળની રાખરો એ નક્કી છે હતા એની જૂની પકક હીની થતી જાય છે એ પણ નિશ્ચય છે

મં ૭૦ના યુગમાં કોઈ પણ ક્ષત્રિયને આવાહન કરવામાં આવે તો દૂત કે સુદ્ધનો ઇન્કાર કંવો તે અધર્મ અથવા કાયરતા ગણાતી પાડવ ધર્મગણ દૂતનો ઇન્કાર મરી અધર્મ નહોતા કરવા ઇચ્છતા, સાથે અત્યંત સરળ, અને કપટથી અગમ્ય હોઈ દુર્યોધનની જાળમાં દ્રૌપદી અપમાનનો ત્રીણ પ્રસંગ જાન્યા પછીયે બીજી વાર ફસાયા આવા પ્રસંગથી વ્યાસ સૂચવે છે કે દક્ષિણ, ત્રીણ કે પનાશક્તિ અને તેજ એ ધાર્મિકતાના અંગ છે એ ગુણો વિનાની વાર્મિકતા અનેક દુષ્પ તથા અધર્મોના જન્મ આપી શકે શ્રીકૃષ્ણમાં એ ત્રણે ગુણ હતા અને દૂત એનાથ એ વખતે જો પોતે ‘શાસ્ત્ર સાથે સુદ્ધમાં રોકાયેલા ન હોત અને દારકામાં હોત તો હસ્તિનાપુર આવીને,^{૧૫} મૃતરાજૂને નહતો દાખલો

૧૪. આખું ‘સલાપર્વ’ દૂત અને વિષયાસક્તિની વાત મટે છે વળી જુઓ આરણ્યક ૪ ૪૬ થી ૭૮ ‘નરોષા મ્યાનપર’

૧૫. આરણ્યક ૪ ૧૪ વ સુદવ પાડવોને મળવા વનમાં ગયા ત્યાં વાતચિત કરતા એમરો આ મધુ હવે દ્રૌપદીને વસ્ત્રાહરણ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણે

આપીને, ઘૂતથી શરૂ થતી દોષવાળી સતત પ્રસંગધારાઓ સમજાવીને,^{૧૬} ઘૂતના દોષો બતાવીને, અને છેવટે મારુ કહ્યું ન માનનારા સુહૃદના વેશમાં રહેલા (કૌંગવેના શકુનિ આદિ) દુહૃદોને ઢણી નાખીને પણ ઘૂત અટકાવત^{૧૭} એમ મુધિષ્ઠિને કહ્યું હતું, તે ધર્મને ખરા રૂપમાં જોવાની અને એ પ્રમાણે આચરવાની એમની ઉશ્વેરી શક્તિનું નિદર્શક છે

(નોંધ ૧૫ ચાહુ)

ચાર પૂર્વાનુ કથાનક અનેક ભક્તકવિઓ અને પુરાણીઓએ જુદા જુદા ભાવોથી ભરેલી ભાષાઓમાં અભિન્યસ્ત કરીને મં ૧૦ માં પાછળથી દાખલ કરેલ છે એ ખીના સમીક્ષિત વાચના જોતા સામાન્ય વાચક પણ સહેલાઈથી સમજી ગઈ એટલી સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. જ્યાં મૂળ વાચના પ્રમાણે દ્રૌપદીનું તેની અગત અને સમાજમાં (ખાસ કરીને આન્ધારિની આગેવાની નીચે કુરુકુળની સ્ત્રીઓ અને બ્રાહ્મણોમાં) રહેતી તેજસ્વિતા તથા ધર્મશીલતાએ રક્ષણ ક્યું હતું, તેનું સક્ષિપ્ત, સાદું અને સ્વચ્છવાળું રોલીમાં જોવર્ણન છે, તે ભગવાને ચાર પૂર્વાના કથાનક કરતા ઘણું વધારે ઉદ્દૃષ્ટ છે અને શ્રીકૃષ્ણની આ હિંમતથી એમનું વસ્ત્રાહરણના પ્રસંગથી અનલુપાયુ દેખાય છે તે પણ બમણેસતુ છે (વધુ માટે જુઓ ઉપર 'કાળ' (મકં ૧૦) શ્લોક ૧૧૬, નોંધ ૭ પૃ ૬૫૯, અને નીચે 'યુદ્ધ-નિરર્થકતા' (મકં ૧૩) શ્લોક ૧૩૧, ૧૩૨, નોંધ ૧૨ (૩))

૧૬. શાસ્ત્રકોવિદો આરે વ્યસનોને (નિદાધાત્ર) કહે છે તેમાંય ઘૂત નિષ્ણુતો તેના દાષોનું ખાસ વર્ણન કર છે (અ દોષો તે એક જ દિવસમાં દ્રવ્યનાશ, સ કટ આવ્યા વિના રહે જ નહિ. ભોગવ્યા પછર અર્થનાશ અને સરવાળે બચતમાં વાંધાક્રમ્ય અર્થાત ગાળાગાળી (૩-૧૪-૮, ૯)

૧૭. શ્રીકૃષ્ણને માનુષ પાન ઉપરાંત મોટે ભાગે દૈવી પા રૂપે મૂખને વ્યાપે મોટો લોપ્સ ગ્રહ મ્દેલો છે શ્રીકૃષ્ણ બધું પૂરેપૂરું સમજી રાખતા, તે પ્રમાણે આચરતા અને એ માટે આના દહુદાન હણનાના વિધાનો પણ મ્દેતા ખરખર તો આ રચનાર વ્યાસ એ જનું સમજી ચૂકેના હતા પણ

આખું મહાભારત વ્યસને, વ્યસનોમાંથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખો, તથા વ્યસનોનું પણ જે મૂળ છે એવાં નિદ્રા ઉડાડી મૂકનારાં ઉપર વર્ણવેલાં કારણોને આમૂલ સમગ્રવી તેનું ઉન્મૂલન અનાસક્ત કર્મયોગ દ્વારા કરવા કહેતું રૂપકાત્મક ઇનિહાસ-કાવ્ય છે. એમાં માનવ ચિત્તમા જાતી હીન લાગણીઓના પછડાટો, વૃમ્મલ ધર્ષણો, તીવ્ર પ્રત્યાઘાતોને સગ્ગા રાખવાની તાલીમ આપતું, વિશાળ સાહિત્ય સંગૃહીત છે.

સુખદુઃખ

૧૨૩. અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃસ્થાન્તં ચ નિગચ્છતિ ॥
૬-૪૦-૩૬ (ગીતા ૧૮-૩૬)
૧૨૪. યત્તદગ્રે વિષમિત્ર પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ।
તત્સુલં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥^૧
૬-૪૦-૩૭ (ગીતા. ૧૮-૩૭)
૧૨૫. સુલમાત્પન્તિકં યત્તદ્બુદ્ધિપ્રાક્ષમતીન્દ્રિયમ્ ।
યેતિ યત્ર ન ધૈરાયે સ્થિતશ્રલતિ તત્પતઃ ॥
૬-૨૮-૨૧ (ગીતા. ૬-૨૧)

જેના અભ્યાસથી (પુરુષ) રમણ કહે છે અને જેથી
દુઃખના અન્તને પામે છે.

૧. (૧) સચા મુઘ બાહરસે નહીં મિલતા હૈ, અંતરસે હિ મિલતા હૈ ।
‘નિત્યમનન’ પૃ. ૨૨ (તા. ૬-૧૨-૪૪).

(૨) ચિત્તપ્રસન્નતા માટે જુઓ ‘સંયમ’ (મકં ૧૯) શ્લોક ૧૬૬ થી
૧૭૧; અને ૬-૨૪-૬૫ થી ૬૮ (ગીતા. ૨-૬૫ થી ૬૮).

(૩) સર^૨ સુખ, સંયમ અને વૃષણાત્યાગના સંબંધ માટે જુઓ નીચે
‘સંયમ’ (મકં ૧૯) શ્લોક ૧૮૦.

(૪) આ સાથે રાજસિક અને તામસિક સુખ કેવું હોય તે જુઓ.

૧૨૦. અભિયુક્તં ચત્વતા દુર્બલ દીનસાધનમ્ ।

દ્વતસ્વ કામિન ચોરમાવિશન્તિ પ્રજાગરા ॥^૧ ૫-૩૩-૧૩

ખગવાનથી દબાયેલા દુર્બળ અને દીનસાધન પુરુષને.
જેનું ધન હારાઈ ગયું હોય તેને, કામીને અને ચોરને ઉત્તગરા
થાય છે

ઉપરના શ્લોકમાં પાંડવોની ખવણીમાં દ્વતાર્ય કરીને નિપુણ
રાજપુત્ર, તાવવેતા, વફાદાર સેવક અને સ્પષ્ટવક્ત્ર સભ્ય ગત્રે પાછો
ઉશ્મિતનાપું આવ્યો.^૨ આવીને સારે જ તે ધૂનરાટ્ટને મળ્યો, સમાચાર
નિવેદન કર્યા, વફાદાર સુહૃદ એવક જ કહી શકે એવી રીતે ધૂનગટ્ટ,
દુર્યોધન અને એના મંત્રીઓના કુટુંબોની કુરાળનીની, હોભ અને
અધર્મની નિંદા કરી, આવનારા ભયની ચેતવણી આપી, યુધિષ્ઠિરની
ક્ષમા, દયા અને ધર્મબુદ્ધિની પ્રશંસા કરી, ‘અયારે રથના વેગથી
અથકાર્તિ થાકી ગયો છું, એટલે સવારમાં અમ્ભતશત્રુ યુધિષ્ઠિરનો
સ દેરો કહીશ’ કહીને ઘેર ગયો.^૩

આથી ધૂનરાટ્ટને ફીકર થવાથી બિંધ ભડી ગઈ, અને મહામાત્ય

(નોંધ ૧૭ આજુ)

પોતે કહી આવું વિધાન કરતા નહિ કારણ સ્પષ્ટ છે માણસ ગમે તેટલો
મહાન હોય તોય અધૂરો છે, તેથી આવું પ્રબળ વિધાન ભગવાન પાસે કરાવીને,
વિવેકથી બધું સમજનાર વિદ્વાને તો નમ્રતા, ક્ષમા, અર્દિસા અને દયા જ
રાખવાની છે એમ આકલ્પરી રીતે બતાવ્યું છે ભગવાન જેટલું સંપૂર્ણ
સમજનાર લોકોને હણી શકે, બીજા નહિ (જુઓ ઉપર ‘અભિવિદ્યા’ (મકં
૫) શ્લોક ૧૭, નોંધ ૩ (૧) પૃ ૨૧૬)

૧ સર્ ૧૦-૪-૨૧

૨ જુઓ ઉપર ‘ધર્મ’ (મકં ૨) શ્લોક ૩૧, પૃ ૫૭ થી

૩. ૫-૩૨-૩૦

વિદુરને તેણે મળવા જોલાવ્યા.^૪ આવતાવેંત જ દીર્ઘદર્શી મહાપ્રાત્ત વિદુરે આ વચન કહ્યું અને ઉમેયું કે ‘તમે પારકું ધન હજમ કરવાની ઇચ્છાથી તો પગ્ગિતમ નથી થયાને ?’^૫ અને પછી સૌમ્ય મુરાજનીતિ અને સોકયાચા પ્રબોધતું ‘વિદુરનીતિ’ નામથી પ્રખ્યાત નીતિશાસ્ત્ર તેમણે કહી સંભળાવ્યું.

આ સુભાષિતમા કહ્યા તે સિવાયના પણ કેટલાક માણસોને ઉભગરા થાય છે, એમ મહાભારતમાં કહ્યું છે.^૬ કૌરવોના પગજ્યથી અને પિતાના મૃત્યુથી બળતા અશ્વત્થામાએ પાંડવોને ગત્રે ઊંધમા જ મારી નાખવાનો વિચાર કૃપાચાર્યને જણાવ્યો. ‘અત્યારે આગમ લઈ સવારમાં યુદ્ધ કરીશું’ એમ એમણે કહેના અશ્વત્થામાએ પાંડવો તથા પાંચાસો ઉપરનો ક્રોધ દર્શાવીને કહ્યું કે ‘રોગીને, ક્રોધાવિષ્ટને, અર્થોનું ચિંતન કરનારને અને કામનાવાળાને નિદ્રા કચાથી આવે ?’^૭ જુઓ મને આજે એ ચારે પ્રાપ્ત થયા છે. તેમા ય ક્રોધ મારી નિદ્રાનો નાશ કરી નાખે છે.’^૮

૪. ઉદ્યોગ. અ. ૩૩.

૫. કશ્ચિન્ન પરવિત્તેષુ ગૃહ્યન્વિપરિતપ્સે ॥ ૫-૩૩-૧૪ ૪૩.

૬. સૌમિક. અ. ૪.

૭. આતુરસ્ય વૃત્તો નિદ્રા નરસ્યામર્ષિતસ્ય ચ ।

અર્થોઽધિન્તયતશ્ચાપિ કામયાનસ્ય વા પુનઃ ॥ ૧૦-૪-૨૧.

આ શ્લોક સાથે સર* લોકસાહિત્યનો દૂહો

નીંદર ના 'વે' નાણુ જણા

કહેા સખિ! ક્રિયા ।

પ્રીતવળાયા, બહુરણા,

ખટકે વેર દિયા. ‘પરકમા’ પૃ. ૬.

૮. ૧૦-૪-૨૨.

જે શરૂઆતમાં વિષ જેવું લાગે છે, પરિણામે અમૃત હોય છે, જે આત્મજ્ઞાનની (કે પોતાની બુદ્ધિની) પ્રસન્નતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, તે સાત્ત્વિક સુખ કહેવાય છે.

જે આત્મીય સુખ છે, તે બુદ્ધિથી જ અહણ કરી શકેલું અને અર્તાદ્રિય છે, તેને જાણીને એમાં સ્થિર થઈ તત્ત્વથી કદી પણ અગતો નથી.

ગીતાના અઢારમા અધ્યાય ‘ મોક્ષસંન્યાસયોગ ’માં ત્રિવિધ વર્ણવતાં ભગવાને (૧) આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિ અથવા (૨) પોતાની જ પ્રસન્નતામાંથી ઉત્પન્ન થતા સુખને સાત્ત્વિક અને ઉચ્ચ કક્ષાનું સુખ એ દોઢ શ્લોક તથા છઠ્ઠા અધ્યાય ‘ ધ્યાનયોગ ’માં સાચું સુખ શું છે વર્ણવતા શ્લોકો પૈકી પહેલો શ્લોક ઉપર ઉદ્ધૃત કર્યો છે. ‘ ધ્યાનયોગ ’ સાચા સુખની વ્યાખ્યાને આગળ લખાવતાં કહ્યું છે, ‘ વળી જે ૫

(નોંધ ૧ ચાલુ)

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાગતદમેડમૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાગ્યં સ્મૃતમ્ ॥ ૬-૪૦-૩૮

(ગીતા. ૧૮-

યદમે ચાનુવન્ધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ।

નિદ્રાત્સ્યપ્રમાદોર્થ્યં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૬-૪૦-૩૯

(ગીતા. ૧૮-

ઇન્દ્રિયા અને તેના વિષયોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતું, એટલે કે વૈષ આધિભૌતિક સુખ, જે પ્રથમ અમૃત જેવું અને પરિણામે વિષ જેવું હોય તે સુખને રાગ્યં કહેલું છે. અને જે પ્રથમ તથા પરિણામે આત્માને (બુદ્ધિ મોહમાં નાખે છે, તથા જે નિદ્રા, આળસ, અને (સ્વપ્ન) અને કર્મ પાલન પ્રમાદમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સુખને તામસ્ય કહેલું છે.

પછી બીજા કોઈ લાભને એ (સાધક) અધિક માનતો નથી, અને જેને વિશે સ્થિર થયેલાને મહાદુઃખથી પણ ક્યાવી શકાતો નથી, તે દુઃખના સ્પર્શ રહિત, દુઃખવિયોગની સ્થિતિને 'યોગ' નામની સ્થિતિ ગણવી. એ યોગને દહતાપૂર્વક અને કંટાળ્યા વિના આચરવો.^૨ અને પછી '(આમ યોગ સાધીને) પ્રસાંતયિત, વિકાર શમાવેલો અને બ્રહ્મભૂત થયેલો નિષ્પાપ યોગી અવસ્ય ઉત્તમ મુખને પામે છે.'^૩ આવી રીતે સાચું અને સર્વોત્તમ મુખ આત્મનિષ્ઠાવાળા શુદ્ધિની પ્રસન્નતામાંથી જ ઊપજે છે, એમ આદર્શ મુખ તથા તેને પામવાનો આદર્શ રસ્તો વ્યાસ ભગવાને બતાવ્યો. પણ બધાં મુખી ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિથી બધાયેલો દેહ, ઈદ્રિયો અને મન વળગેલાં છે, ત્યાં મુખી સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક ત્રણે ગુણોવાળા પ્રવૃત્તિ અવસ્ય કરવી જ પડવાની. એવે વખતે મુખના સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર આરોહણ કરવાની ઉત્કંઠાથી કે લાલચથી આકર્ષિતને અવિવેકથી મુખ અને દુઃખમાં વિપયાંસ શુદ્ધિ થાય તો, એવી વ્યક્તિ કે સમાજનું (તત્કાલીન) પતન થવાનું.^૪ પછી ઉત્થાન તો

૨. (અ) યં લઘ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિન્નિસ્થતો ન દુઃસ્થેન ગુરુતાપિ વિચાત્યતે ॥

૧-૨૮-૨૨ (ગીતા. ૧-૨૨).

(વ) ૧-૨૮-૨૩ (ગીતા. ૧-૨૩).

૩. પ્રસાન્તમનસં દ્યોનં યોગિનં મુક્ષમુક્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમક્રમપમ્ ॥

૧-૨૮-૨૭ (ગીતા. ૧-૨૭).

૪. (૧) કાચમાં પતન ન થઈ શકે, કારણ મૂળમાં કસ્યાણ્નિષ્ઠા છે.

સં:° પાર્થ નૈવેદ્ય નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિચિતે ।

ન દિ કસ્યાણ્નૃત્વચિદ્દુર્મતિં તાત ગચ્છતિ ॥

૧-૨૮-૪૦ (ગીતા. ૧-૪૦)

થાય, પણ એ માળામાં જ્યાં કાળવ્યય, અમવ્યય અને દુઃખ થવાનાં. એવું ન થાય એ માટે લોકકલ્યાણ અને જીવનયાત્રા બંનેનો પોતાના સામર્થ્ય અનુસાર—ઓછો કે વધો નહિ, કારણ બંનેથી કુપરિણામ આવે છે—વિચાર કરી નિઃકામ ભાવે આચરણ કરનાર, મુખદુઃખનું રહસ્ય જોતો થાય છે, એમાંની વિપર્યાસ દષ્ટિ સ્વચ્છ થતી જાય છે, પરિણામે સાચું મુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૨૬. ન વૃત્ત પરદુઃશેન કશ્ચિન્નિયતિ સંજય ।

યત્ર દ્રોણમહં દુર્યા હતં જીવામિ ન ત્રિયે ॥ ૭-૮-૭

હે સંજય ! ખરેખર કોઈ પણ પારકાના દુઃખથી મરંજીતું નથી, કારણ કે દ્રોણને હણાયેલા સાંભળ્યા છતાં હું જીવું છું, મરી જતો નથી.

ભારતયુદ્ધના દસમા દિવસે અજિત ભીષ્મ અને પંદરમા દિવસે એવા જ અજિત દ્રોણનું મૃત્યું સાંભળનાં, શોકથી મૂંઝાઈ જઈને

(નોંધ ૪ ચાહુ)

(૨) ભારતના આવા ઉત્તમ આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન, તથા એની સાથે જ જોડાઈને રહેલો કર્મયોગ, બુદ્ધિયોગ અને સમત્વયોગનો વારસો છતાં એનો વિનિયોગ કરવાના સામાન્ય પ્રભાના, એ પ્રભામાંથી જન્મેલા દ્વિતીય કક્ષાના નેતાઓ, સંસી, આચાર્યો અને ભક્તોના પૂરા સામર્થ્યના અભાવે, ભારત સૈકાઓથી વિદેશી આક્રમણ, દુઃખ, દાસિદ્ય, વિખવાદથી દલિત થતું આવ્યું છે, અને રહી રહ્યું છે. પ્રસંગાપાત ગીતાની ઉપરની ઉક્તિને અનુસરીને એ જ સામાન્ય પ્રભામાંથી આ જ્ઞાન-યોગનો વિનિયોગ કરનારી બુદ્ધિ, મહાવીર, રાંકરાચાર્ય અને ગાંધીજી જેવી ઐતિહાસિક તથા શીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, બ્યાસ, શુકદેવ, કૃષ્ણદેવ જેવી ઐતિહાસિક-પૌરાણિક, પણ સાર્વત્રિક ઐતિહાસિક પાત્રો જેમાંથી સર્જાય છે એવી અદ્ભુત વ્યક્તિઓ જન્મી.

૧. સર" મીષ્મદ્રોણો હતો થુલા કિં નુ જીવામિ સંજય ॥ ૭-૧૦-૪૫

ધૃતરાષ્ટ્રે શોકોદ્ગાર કાઢતાં લાગણીઓની તદ્દન વાસ્તવિક ગતિ બતાવતું સુભાષિત કહ્યું. ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના હૃદયને ‘અરમસાર-પથરના જેવું સુદૃઢ, કારણ કે આવા દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળ્યા છતાં એના મેંકડો ટૂકડા થઈ જતા નથી,’ એમ કહ્યું.^૨ સાચી વાત

૨. (૧) ૭-૮-૧૦; સર^૦ કર્ણવધ પછીના (૮-૫-૨૪, ૩૪) તથા શલ્યવધ અને દુર્યોધન પતન પછીના (૯-૨-૪) કૃતરાષ્ટ્રના ઉદ્ગાર. એમાં એમણે પોતાના હૃદયને ‘વજ્રસારમય’ કે ‘વજ્રસ્પર્શી’ કહ્યું છે; બીજા પતન પછીના (૧-૧૫-૫૩) અને દુર્યોધન સહિત મોયે પુત્રો માર્યા ગયા ત્યાર પછીના (૧૦-૧-૧૦) ઉદ્ગારોમાં પોતાના હૃદયને ‘અદ્રિસારમય’ કહ્યું છે.

(૨) સર^૦ અભિમન્યુના વધ પછી વિવાપ કરતા અનુને પોતાનું હૃદય ચારાઈ જતું નથી માટે તેને બે વખત ‘વજ્રસારમય’ કહ્યું છે. (૭-૫૦-૪૬; ૫૦-૫૪).

(૩) સર^૦ કર્ણનું રમરણ કરતાં કંતીના ઉદ્ગાર ૧૫-૨૨-૧૨.

(૪) સર^૦ દુર્યોધનનું રાખ જોઈને ગાંધારીએ ઉચ્ચારેલ વચનો ૧૧-૧૭-૨૫.

(૫) સર^૦ બીજાને પાંડવો બન્ને ઉદ્ગાદાન દીધું તે પછી મહાનદી ગંગાએ ઉચ્ચારેલ વચનો ૧૩-૧૫૪-૨૧, ૨૨.

(૬) સર^૦ મૃત પરિક્ષિતને અનુલક્ષીને દુઃખિયારી ઉત્તરાના વિલાપ-વચન ૧૪-૬૮-૬, ૧૦.

(૭) હૃદયને ‘અરમસારમય’ કે ‘વજ્રસારમય’ની અને/અથવા ‘એના મેંકડા ટૂકડા થઈ જતા નથી’ની હિપમા આપવી તે એક લોકલેવતનો જ પ્રયોગ છે. જુઓ નીચે ‘સંયમ’ (પ્રક. ૧૯) શ્લોક ૧૮૦, નોંધ ૯.

(૮) સર^૦ મુક્તાદિહીનં बहुदुःखपूर्णं इदं तु नूनं हृदय स्थिर मे ।

विदीर्यते यत्र सहस्रधास्य वज्राहतं शृंगमिवाचलस्य ॥

(વા. રા. ‘મુદરકાંડ’ ૨૮-૪)

સીતા પોતાના માટે આ શ્લોક બોલે છે. (સર^૦ વા. રા. ‘સુંદર કાંડ’ ૨૬-૬)

છે. પારકા દુઃખથી દ્રોણ મરે છે? ધૃતરાષ્ટ્રને તો ભીષ્મ-દ્રોણ જેવાની મદદથી યુધિષ્ઠિરની ઝળકતી રાજ્યલક્ષ્મી પડાવી લેવી હતી. એ મદાર તૂટી પડ્યો એનું દુઃખ હતું. હજુ છોકરા તો લડવા તૈયાર હતા, કણ્ઠ અને શસ્ય હતા, ગાયનાપાત્ર સૈન્ય હતું. છતાં એ અપરાજ્યેય મદારથીઓ પડ્યા તેથી એ રાજ્યલક્ષ્મીની આશા ધૂળમાં મળવા જેવી હાલત થઈ એમ લાગ્યું એનું દુઃખ હતું; દ્રોણપતનનું નહિ। છતાં દ્રોણ ઉપર એમની વિદ્યા અને શક્તિને લીધે પ્રેમ તો હતો જ, એટલે દ્વિધામાં ફટાતા ધૃતરાષ્ટ્રે રજસ તમસ્થા ઘેરાયેલાઓના મુખ-માંથી જે ઉદ્ગાર નીકળે તે ઉદ્ગાર કાઢ્યો. વળી આગળ ચાલતાં આત્મનિરીક્ષણ કયું. શ્રીકૃષ્ણને લોકના ગુરુ અને લોકના સનાતન નાથ અને દિવ્યરૂપે ઓળખ્યા. પોતાના ચિત્તને સ્થિર કરવા લક્ષિતપૂર્વક એમનાં કર્મોનું કીર્તન કયું.^૧ ભગવાનનાં ઉત્તમ ચરિત્રોનું, જુલમી રાજાઓને તેમણે જીતી લીધા તેનું, અને કૌરવસભ્યમાં કરેલી આશ્ચર્ય-જનક વિધિનું કીર્તન કયું.^૨ વળી ધૃતરાષ્ટ્રે કણ્ઠ, ‘જેના યન્તા-સારથિ હપાકિશ છે, જેનો અર્જુન ચોક્કો છે એવા રથની સામે યુદ્ધમાં પ્રતિપક્ષી-ઓનો કયો રથ ટકી શકે?’... અર્જુનમાં નિત્ય વિજય અને કૃષ્ણમાં સાશ્વત કીર્તિ છે. મોહિત અને મૃત્યુપાશમાં સપડાયેલો દુર્યોધન આ

૩. ૭-૬-૭૨, ૭૩.

૪. દ્રોણ અ. ૧૦. આ અધ્યાયમાં કૃષ્ણના પૌરાણિક, માનુષ અને અતિમાનુષ કર્મોનું સંક્ષિપ્તભાવવાળું કીર્તન છે. આસુરી ચક્રમાં ફસાયેલા બાળક આત્માની મનઃસ્થિતિનું પણ તેમાં વર્ણન છે.

૫. यस्य યન્તા હપીક્ષેરો યોદ્ધા यस્ય ધનંજયઃ ।

રથસ્ય તસ્ય કઃ સંણ્યે પ્રત્યનીકો મવેદ્રયઃ ॥ ૭-૧૦-૩૬.

= ૬. ૭-૬-૨૪.

સર° ૬-૪૦-૭૮ (ગીતા. ૧૮-૭૮); ૫-૧૩૬-૨૩, ૨૪.

જાણુતો નથી વળા એ પ્રાચીન દેવો નરનારાયણ જે એક જ આ માર્ગ
 છે એ મનુષ્યલોકમાં બે રૂપે થયા છે, અને ધારે તો મનથી જ આપણી
 સેનાનો નાશ કરે એમ છે, પણ મનુષ્યરૂપમાં હોઈ એવું ઇચ્છતા નથી
 એવા મનુષ્ય-અર્જુનને દુર્યોધન જાણુતો નથી અહ્યર્થ, વેદાધ્યયન,
 (કર્મકાંડી) ક્રિયાઓ કે શસ્ત્રોથી ગર્હ મૃત્યુનું વાગ્યું નથી કરી શકતું
 (એ લીધ્મ દ્રોણના મૃત્યુથી સમજાય છે) પૂર્વે યુધિષ્ઠિરની જે રાજ્ય-
 લક્ષ્મીની અમે ઈર્ષ્યા કરતા હતા તેને લીધ્મ અને દ્રોણના વવથી સા જ
 રહેનાની (જાણુ છે) અમે અનુમતિ આપીએ છીએ. ખરેખર મારા
 વતણુથી કૌંવોનો અ નાશ થઈ રહ્યો છે મનુષ્યો પ્રયે અધર્મ નહિ
 આચરનાર (યુધિષ્ઠિરમાં) સ્વાભાવિક રીતે જ ધર્મે આશ્રય કર્યો છે તેથી
 કૂર કાળે સર્વ વિનાશ કરવા માડ્યો છે. મનસ્વી પુરુષ મનમાં ધારે છે
 કઈ અને થાય છે કઈ, એ દેવને લીધે જ બને છે એમ હું માનુ છું,
 તેથી અમાન ઉપર આ અપરિહાર્ય દુ ખ આવી પડ્યું છે. હવે હે
 સ જય ! તુ યુદ્ધનો હેનાલ કહેવા માડ. ૭ એમ શોક કરતા ધૃતરાષ્ટ્રનું
 માનસ ચિત્ત કરીને કવિએ (૧) ભૌતિક હાર ખાતા ઈર્ષ્યાનું જિતે
 ત્યારે પુત્ર્યાર્થની અને હારે ત્યારે દેવની ગતિ વર્ણવતા ચિત્તની કામાકોળ
 સ્થિતિનું અને સ્વૈર્થ માટે લગવાનું શગ્ધ લેના મનુષ્યનું તથા (૨)
 ચિત્તરૂપી કુસ્ક્ષેત્રમાં હાર ખાતી રાજસ-તામસ વૃત્તિઓ નિરીક્ષણ કરીને
 નગ અને નારાયણ, આત્મા અને પગમેશ્વર બનેને (કઈક) ઓળખે છે,
 એમની ક્રિયિત્ત ઝનક નીહાળે છે, પોતાનો નિશ્ચિત નાશ પાળે છે, અને
 (છતાં દુ ખ, શોક, ઈર્ષ્યા, લોભને લીધે) આખર સુધી લડી લેવા
 તૈયાર થાય છે તેનું, અને (૩) પાગ્ધ દુ ખથી કોઈ મરતું નથી,

૬ પ્રાપ્ત પ્રકૃતિતો ધર્મો નાથમા માનવા પ્રતિ ।

કૂર સર્વવિનાશાય કાલ સમતિવર્તત । ૭-૧૦-૪૮

કારણ કે સ્વાર્થી પોતાના સ્વાર્થ તરફ જોતો હોઈ એનું દુઃખ પોતાના સ્વાર્થનાશનું હોય છે. તત્ત્વદર્શી લોકગતિને પારખતો હોઈ એને દુઃખ નથી થતું. આ બે સ્થિતિની મધ્યમાં રહેનારાને કશાબેદ ને સુખદુઃખ થાય છે, તે તત્ત્વનઃ સ્વાર્થ, કે અનુકંપા-અનુદેશને લીધે થતું હોઈ પૂણ્યત્યાગ પોતાનું કે ખીજનું નહિ પણ મિશ્ર પ્રકારનું હોય છે; એમ દર્શાવેલું છે. આ કારણથી દ્રોણ-ભીષ્મ તો શું, પણ પછી દુર્યોધન સહિત સૌએ દીકરા તેમના પુત્રો સહિત માર્યા ગયા અને ભીમના કટાક્ષે સહેવા પડતા હતા, તો ય ધૃતરાષ્ટ્ર જીવના રહ્યા હતા !

૧૨૭. મૈવજ્યમેતદ્દુઃલસ્ય યદેતન્નાનુચિન્તયેત્ ।

ચિન્ત્યમાનં હિ ન જ્યેષ્ઠં મૃવન્નાપિ પ્રવર્ધતે ॥ ૧૨-૩૧૭-૧૨

દુઃખ દૂર કરવાનું ઔષધ એ છે કે એની ચિન્તા ન કરવી. ચિન્તા કરવાથી તે દૂર થતું નથી, પણ ઊલટું થતું વધે છે.

શુકદેવ પરમગતિ પામ્યા તે પહેલાં નારદે તેમને તત્ત્વોપદેશ કર્યો,^૧ એમાંથી કોઈ પણ જાતના દુઃખનું નિરાકરણ લાવી શકે નેવો અને તદ્દન આધુનિક માનસશાસ્ત્રીય દષ્ટિએ પણ કસાયેલો આ વિચાર ઉદ્ભૂત કર્યો છે.^૨ જ્યારે પણ દુઃખ આવી પડે ત્યારે (વૈયક્તિક કે

૧. = દે. ૧૧-૨-૧૭૪ થી ૩; જુઓ ઉપર 'કાળ' (મકં ૧૦) શ્લોક, ૧૧૭, પૃ. ૩૧૧.

૨. જુઓ 'બ્રહ્મવિદ્યા' (મકં ૪), શ્લોક, ૭૭નું ઉદ્ધાટન, પૃ. ૨૨૫.

૩. ફ્રીડર દૂર કરવા માટે આધુનિક 'શાસ્ત્ર' જેવા દરરોજના વ્યવહારુ ઉપયોગમાં આવે તેના કેલ કર્નેગીના પુસ્તક *How to Stop Worrying and Start Living*માંના કેટલાક સોનેરી નિયમો સરખાવો. 'When fate hands us a lemon, let's try to make a lemonade' (P. 167); 'Let's forget our own unhappiness-by trying to create a

સાર્વજનિક^૪) તેને શક્તિ હોય તે મુજબ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો, પણ ફિક્ક ન કરવી. દ્રવ્યનાશ, આરોગ્યનાશ, બીજી અનેક જાતની સમૃદ્ધિ—યૌવન, રૂપ, જીવન, પ્રિયજનનો સહવાસ ઇત્યાદિ—નો નાશ, અપ્રિયની સંપ્રાપ્તિ, પ્રિયજનનું મૃત્યુ, વિરહ અથવા નાશ, એ તથા મોટું લોભ જનિત દુઃખોને આ ઉપાય વડે દૂર કરવા.

પણ એ ફિક્કર કઈ તાલીમ મળી હોય તો ન થાય? ‘માનસિક દુઃખોનો પ્રચાથી અને શારીરિકનો ઔષધોથી નાશ કરવો. વિજ્ઞાનનું—અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનનું આ જ સામર્થ્ય છે, માટે (દુઃખના સમયે) છેક બાળકના જેવા ન થવું.’^૫ આની વિજ્ઞાનરૂપી સામર્થ્યવાળી પ્રજ્ઞા

(નોંધ ૩ આજી)

little happiness for others ‘When you are good to others you are best to yourself’ (P. 167). ‘Remember, no one was ever killed by lack of sleep It is worrying about insomnia that does the damage—not the insomnia’ (P 237) etc.

૪. જુઓ વૈયક્તિક માટે ૧૨-૩૧૭-૧૧, સાર્વજનિક માટે ૧૨-૩૧૭-૧૫, જુઓ ઉપર ‘મળ’ (મકં ૧૦), શ્લોક ૧૧૭, પૃ ૩૬૧

૫ પ્રજ્ઞયા માનસ કુત્તર દુન્યાચ્છારીરમૌપધૈ.

एतद्विज्ञान्तामर्त्यं न बलै समतामिवान् ॥ ૧૨-૩૧૭-૧૩.

= ૩-૨૦૧-૧૫, ૧૧-૨ ૨૧.

સગ^૬ કચ્છિઝારીરમાવાધમૌપધૈનિયમેન વા ।

मानस वृद्धसेवामिं सदा पार्यापकर्षति ॥ ૨-૫-૭૯.

નારદ ઋષિએ યુધિષ્ઠિરને રાત્ર્યવ્યવસ્થા સ બધી પ્રશ્ન પૂછતા આ પ્રશ્ન પૂછ્યો “હે પાર્શ્વ ! તમે ઔષધો અને નિયમોથી શારીરિક પીડાઓને તથા વૃદ્ધોના સેવનકાર્ય માનસિક પીડાઓને સદા દૂર કરતા રહો છો ને ?”

શી રીતે પ્રાપ્ત થાય અને એને આખરી લક્ષ્ય શું હોય? શાંતિકમતું
 હોતું અવગાહન.^૧ અવગાહનથી જીવનમાં 'સુખ' કરતાં 'દુઃખ'
 વિશેષ છે એનું દર્શન. એમાંથી સુખ-દુઃખની અસ્થિતતા, ચડતી-
 પડતી સર્વેની નાશવંત સ્થિતિનો ખ્યાલ અને (વિષયપ્રાપ્ત) સુખો
 પગલે નિર્વેદથી આવના સંતોષથી^૭ સુખ, તથા તૃપ્તિથી દુઃખનું
 દર્શન. એ માટે (સાત્ત્વિક) ધૃતિથી શિશ્ન અને ઉદ્વેગના વેગને, (સ્વચ્છ)
 ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી હાથ અને પગના વેગને, (શુદ્ધ) મનથી આંખ અને
 કાનને તથા (સાચી) વિદ્યા વડે મન તથા વાણીના વેગને રોકાને,^૮
 નિંદા, ક્તુતિ અને પ્રયુષ ઉપગની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને-અનાસક્ત
 થઈને કેવળ નમ્રપણે જીવન જીવવું.^૯ ખીજા શબ્દોમાં આત્માનુચિનતામાં
 આનંદ મેળવતાં, અપેક્ષા તથા લોભ વિનાના થઈને કેવળ યોગાના
 (ચારિત્ર્યના) આલંબનથી વિચગ્ય કરવામાં સુખ છે એવો અનુભવ.^{૧૦}
 આ છે પ્રજાપ્રાપ્તિનાં અને તેના સર્વોચ્ચ લક્ષ્યાક ખરા સુખના સોપાન,
 આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે, તેથી જે લોકો આને સમજ્યા વિના સુખ
 અને દુઃખમાં ભ્રાન્તિ ઊભી કરે છે તેઓનું (સામાન્ય) પ્રજ્ઞા, નીતિ કે

૧. જુઓ શાંતિ. અ. ૩૧૭, ૩૧૮.

૭. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૨૮, પૃ. ૩૬૬ થી.

૮. ધૃત્યા ગિશ્રોદર રક્ષેત્પાણિયાર્દ ચ ચક્ષુષા ।

ચક્ષુઃશ્રોત્રે ચ મનસા મનો વાચં ચ વિદયા ॥

૧૨-૩૧૭-૨૮=કે. ૫-૪૦-૨૨.

જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (મકં ૫).

શ્લોક ૫૫, ૫૬. નોંધ ૪૬, પૃ. ૧૫૦.

૯. ૧૨-૩૧૭-૨૯.

૧૦. ૧૨-૩૧૭-૩૦.

પુરુષાર્થથી કંઈ ગ્હાણુ થતું નથી. માટે જેણે જ્યાં હોય ત્યાં પોતાની દક્ષા અને અધિકાર જોઈને, સુખદુઃખનો વિવેક કરીને પ્રજ્ઞા તથા (ખરું) સુખ મેળવવા અપ્રતિહ પ્રયત્ન કરવો.^{૧૧}

આ તરવોપદેશ કંઈ સંસારગત્યાગ કરી આજીવન ધર્મને જગતને દુઃખરૂપ સમજી લેવાગીને ‘સાધુ’ ધર્મ જવાનો નથી. પરંતુ કામનાઓ ત્યાગીને અનાસક્તપણે લોકકલ્યાણાર્થે જીવનયાત્રાને સંપૂર્ણ સમતા-પૂર્વક એટલે કે સંપૂર્ણ સુખપૂર્વક ગુજરવાની કળાની ચરમ સીમા બતાવવા માટેનો છે. એના ઉપદેશ દેવર્ષિ નારદ, ‘એમનું નામસ્મનશ્ચ કર્વાથી દિવ્ય લોભ મળે છે.’^{૧૨} એમનું ગુણસંકીર્તન ‘શાંતિપર્વ’ અ. ૨૨૩માં તસ્માત્સર્વં પૂજિતઃ । એ અતિમ પાદવાળા ૧૮ શ્લોકો અને બીજા થોડાક શ્લોકોથી આપી છે. તેનાથી સમજી શકાય છે કે આ તરવોપદેશ આચારમાં મૂકનારમાં કયા કયા ગુણો કઈ કઈ રીતે વિકસતા હોય, સામાન્યતઃ શીલ, ચારિત્ર્ય, દક્ષતા, વિદ્યતા અને અક્રોધમોહલોભ આદિ સબળનોમા જ વસે તેવા સદ્ગુણો ઉપરાંતના કેટલાક હૃદયસોસરા જિતરે તેવા સદ્ગુણો પૈકી થોડાનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે—‘તે (નારદ) સર્વ સંગોમાં આસક્ત નથી, પણ જાણે (અજ્ઞાનીઓને) આસક્તિવાળા હોય એવા દેખાય છે. તેમનો સંશય દીર્ઘજીવી નથી, એ મહાન વક્તા છે, એ માન મેળવવા માટે સમાધિ કરતા નથી, કદી આત્મસ્તુતિ કરતા નથી, ઈર્ષ્યા વિનાના, દંડસંભાવણુ કરનારા, પ્રકૃતિ (સ્વભાવ, માયા)ની નિંદા કર્યા વિના દુનિયાની વિવિધ (ચીલાચાલુ) પ્રવૃત્તિઓ અને સર્ગવિષા (સૃષ્ટિજ્ઞાન)માં કુશલ

૧૧. સર્વં સુખદુઃખવિપર્યાસો યદાસમુપપચતે ।

નૈનં પ્રજ્ઞા સુનીત વા પ્રાયતે નાપિ પૌરુષમ્ ॥

૧૨-૩૧૮-૧; ૩-૨૦૦-૭.

થયેલા છે, કોઈ પણ આગમની (શુરુપરંપરા, શાસ્ત્રપરંપરાની) અસ્યતા કરતા નથી, તપથી આજીવિકા કરતા નથી, સમયનો સદ્વ્યય કરનારા છે, મનને વશ ગાળનારા છે, કૃતઘ્રમ, કૃતપ્રજા, સમાધિ કરવાથી સદાય અનૃમ, નિયમરથ અને અપ્રમત^{૧૩} છે; સ્થિરચુદ્ધિ અને અનાસક્ત^{૧૪} છે; એવા સર્વગુણસંપન્ન, દક્ષ, શુચિ, બહાદુર, સમયને પારખનારા અને નયશાસ્ત્રને બાળનારા (નારદ) ઉપર કોને પ્રેમ ન થાય ?^{૧૫} આમાં સ્પષ્ટ રીતે નારદને આસક્ત જેવા બદલાતા છતાં, અનાસક્ત રહીને બહુ કાર્ય કરનારા અને છતાં આસક્તની જેમ જ તમામ ભૌતિક વિદ્યાઓના કુશલ શાતા (એટલે કે કર્મયોગી) તરીકે વર્ણવેલા છે. એ જ પ્રમાણે

૧૩. શક્તઃ સર્વસંકેષુ સંકાત્મેવ ચ લક્ષ્યતે ।

અદીર્ઘસંશયો વાગ્મી તસ્માત્સર્વત્ર પૂજિતઃ ॥ ૧૨-૨૨૩-૧૬.

સમાધિર્નાસ્ય માનાર્થે નાત્માર્થે સ્તાંતિ વર્હિચિન્ ।

અનીચુર્દૃઢસંભાવસ્ત્વમાત્સર્વેન પૂજિતઃ ॥ ૧૭.

લોમ્હસ્ય વિવિધં વૃત્તં પ્રકૃતેધાપ્યુત્તસયન્ ।

સંસર્ગવિશાવુશસ્તસ્ત્વમાત્સર્વેન પૂજિતઃ ॥ ૧૮.

નાયસ્યત્યાગમં કેચિત્સ્વ તપો નોપર્જયતિ ।

અવગ્ર્યવાદો વદ્યાત્મા તસ્માત્સર્વેન પૂજિતઃ ॥ ૧૯.

કૃતઘ્રમઃ કૃતપ્રજો ન ચ તૃત્ત સમાધિતઃ ।

નિમસ્થોઽપ્રયત્તથ સસ્માત્સર્વેન પૂજિતઃ ॥ ૨૦.

આ સાથે સર^૨ સલા^૦ ક્ષેપક પરિશિષ્ટ ૧, પેસેજ રમા (નારદગુણવર્ણન).

૧૪. સ્થિરચુદ્ધિરસંકાત્મા । ૧૨-૨૨૩-૨૨ ક. ।

૧૫. ત સર્વગુણસંપન્ન દક્ષં બુધિમવાતરમ્ ।

કાલજ્ઞં ચ મયજ્ઞં ચ કઃ પ્રિયં ન વરિષ્યતિ ॥ ૧૨-૨૨૩-૨૩.

નારદનુ ગુણવર્ણન કરનાર સર્જક વ્યામમાં અને વ્યાસના સર્વશ્રેષ્ઠ પાત્ર શ્રીકૃષ્ણમા આ ગુણોનો સુમેળ મહાભારતમાં પાને પાને દેખાય છે.

અલખત આ ઉપદેશ સુખ મેળવવા માટેજ છે, તેથી ભુદા ભુદા પ્રસંગે દુઃખમાં દટાઈ ગયેલાઓને, કે શોકમાં ગરકાવ થયેલાઓને તેમથી મુક્ત કરવા વિદ્યાનનો પ્રયોગ યાવ છે તેવી રીતે મં ૦ લાંબાં પાત્ર એને ઉપયોગ થયેલો છે. એટલે કાર્મ કાર્મ વખત એ અંગે અન્યથાભાવ થતો હોય એવી અવગણી સમજ પ્રવર્તે છે.^{૧૬} એટલે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની ઈતર શાખાઓમા આ વિચારોનો ઉપયોગ કદાચ સંસારનો એકતાન્દ્રી ત્યાગ કરીને 'સાધુ' થવા માટે અને પ્રવૃત્તિ ફક્ત જીવનગુન્નરા પૂંતી જ કંવા માટે થયો હોય, પણ મં ૦ લાંબકારે પ્રવૃત્તિ ફક્ત લોકસંમહાર્થે, અને નિરામય જીવનધારણ્ય લોકસંમહ થઈ શકે એ માટે હોય, એવી યોગ્ય ધારણાથી આ વિચારોનો ઉપયોગ કરેલો હોઈ એમા સર્વ વિદ્યા (આત્મિક અને ભૌતિક)નો પૂર્ણ વિકાસ, અલખત સમાજને અર્થે, કંવાનો અનુરોધ કર્યો છે, કે જેમા આયુ અને આવતી પેઢીઓના બધી જાતના સુખ વસી ગયેલા છે.

૧૨૮. અમતોપપરા મૂઢા. મતોપં યાન્તિ પચિદતાઃ ।

અમતોપસ્ય નામસ્યન્તસ્તુષ્ટિસ્તુ પરમ મુક્તમ્ ।

ન શોચન્તિ ગતાબ્ધાન. પદવન્ત. પરમં ગતિમ્ ॥^૧

૩-૨૦૬-૨૦

૧૬. ભુજા દુષ્ટી મૃતરાષ્ટ્રને વિદુરનો ઉપદેશ, મી. જ. ૨-૧ થી, આધારીને શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ સી. જ. ૨૬-૧ થી.

યુધિષ્ઠિરને બીમસેને સાતિ. અ. ૧૬મા આવા વિચારો ભારપૂર્વક દર્શાવીને રાજ્ય સ્વીકારવા વિનંતિ કરી, તે ઇત્તરિક દુરુપયોગનુ ઉદાહરણ છે. વ્યાન આમ વ્યવહારુ દાખવાઓથી એ જ વગુન પરસ્પર વિરોધી ઉપદેશ કેમ થઈ શકે તે દર્શાવીને, બની શકે તેટલું વનુ રૂક્ષ મહત્ત્વ કરવ નુ, પંચરા રીને વાર વાર સૂચવ્યા કરે છે.

મૂળો અસંતોષી હોય છે ત્યારે પંડિતો સંતોષી હોય છે. અસંતોષ (તૃષ્ણા)નો છેટો જ નથી, ત્યારે સંતોષ એ પરમ સુખ છે. આ (સંતોષ) માર્ગના પ્રવાસી શોક કરતા નથી અને પરમગતિને જુએ છે.

આ અર્થનાં સુભાષિતો નારદના પ્રવચનમાં અને મહાભારતમાં અન્યત્ર હોવા છતાં, અહીં ધર્મવ્યાધની કૌશિક સાથેની વાતચીતમાંનું વાક્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે, કારણ અન્ય પ્રસંગોની અપેક્ષાએ વ્યાધનો પ્રસંગ વધુ પ્રેરક છે.

બાપદાદાના સમયથી ચાલ્યો આવતો માંસ વેચવાનો આ કૂર ધંધો ધર્મવ્યાધ સંતોષ તથા ધૈર્યથી કરતો. ધંધાની કૂરતાને લીધે થતો વિવાદ એણે રાનથી દૂર કરેલો. પણ બ્રહ્મણ કૌશિક એનું ‘ધર્મ’નાં અંગોત્રું પ્રવચન સાંભળી સુપ્રસન્ન થયો. એને કૌશિકે શ્રદ્ધ નહિ પણ બ્રાહ્મણ માન્યો. છતાં શ્રદ્ધયોનિમાં જન્મવાનું કારણ પૂછતાં, વ્યાધે પૂર્વજન્મમાં એક ઋષિને બૂસથી બાણ મારતાં એમનો શાપ તથા એ દુઃકર્મનું ફળ જણાવતાં, કૌશિકે વ્યાધની દયા ખાઈ આશ્વાસન

૧. (૧) ધર્મવ્યાધની કથા મદિ જુઓ ઉપર ‘ધર્મ’ (પૃષ્ઠ ૨), શ્લોક ૨૨, પૃ. ૩૨ થી.

(૨) = શ્લ. ૩-૨-૪૪; ૧૧-૨-૨૦; ૧૨-૩૧૭-૧૯, ૨૧.

(૩) સર ૧૨-૨૧-૨.

(૪) સર ૧૩-૧૬૨-૪૮.

(૫) સર ૦ આરોગ્ય પરમા લાભા સન્નુદ્ધી પરમે ધર્મે ।

વિસ્વાસપરમા બાતિ નિશ્વાને પરમે મુખે ॥ ધર્મ. ૨૦૪.

આરોગ્ય પરમ લાભ છે, સંતોષ પરમ ધન છે, જેનામાં વિશ્વાસ હોય તે મોટું સગું છે; નિર્વાણ પરમ સુખ છે.

આપતા ખેદ નહિ કરવાનું સૂચવતાં તે અત્યારે પણ બ્રાહ્મણ જ છે એમ કહ્યું. એટલે કૃતપ્રસ વ્યાધે કૌશિકના આશ્વાસન અંગે કશું પણ કહ્યા સિવાય દુઃખ દૂર કરવા શું કરવું? શોક કરવાથી સંતાપ વધે છે, પણ સુખદુઃખ દૂર કરીને જ્ઞાનતૃપ્ત થવાથી (ખરું) સુખ મળે છે.^૨ તે જણાવતા આ સુભાષિન કહીને,^૩ વિપાદ અને નિર્વેદ જે (ઝેરી) સાપની માફક જીવલેણ છે તેનો ગમે તેવા વિષમ સમયમા એ ત્યાગ કરીને ઉત્સાહપૂર્વક પુરુષાર્થ કરીને દુઃખમાંથી છૂટવું જોઈ એ એમ કહી, પોતે કૃતપ્રસ, કાલાકાક્ષી—સમયની ગડ જોનારો, અને આ બધું બગબગ સમજનારો હોઈ જગયે સીદાતો નથી એમ જણાવ્યું.

આ પ્રસંગથી વ્યાસે એક મોટો માનસશાસ્ત્રીય કોયડો ઉઠેલ્યો છે. દયા ખાનારા, શીખાઉ, મીઠાખોલા, ઉપકાર નીચે આવેલા સુહૃદો સારું લગાડવા માટે દેખીતા દુઃખના કારણો મલાવી મલાવી નજર સમક્ષ લાવીને, મનુષ્યના મનની આળી જમાને અડીને એક જાતનું વિપાદપૂર્ણ સુખ અને મિથ્યાલિમાન પોષે છે, તેનું ધર્મવ્યાધ જેવા તત્ત્વદર્શિઓ સારુંખોટું કહ્યા સિવાય, સીધી સ્થિતિની મૂઢ, મીઠી, તેજસ્વી, માર્મિક શૈલીએ નિગકગણ કરી સ્વ-પગનું ઉત્થાન સાધે છે.

૨. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૨૭, પૃ. ૩૯૪; ધર્મવ્યાધનો ઉત્તર નારદના પ્રવચન જેવો છે.

૩. ૩-૨૦૮-૨૧ થી; વિષયી સુખોમા નિર્વેદ, કંટાળો અર્થાત્ વૈરાગ્ય જોઈએ (જુઓ ઉપર ‘ધર્મ’ (પ્રક્ર ૨) શ્લોક ૩૯, પૃ. ૭૬ નોંધ ૩મા વ્યાધવચન) અને સાત્ત્વિકતા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નોમા અનિર્વેદ, ઉત્સાહ જોઈએ. તેથી ઉપર ‘ધર્મ’ (પ્રક્ર ૨) શ્લોક ૩૯ના ઉલ્લેખ જેવા રચને આપતા ‘નિર્વેદ’ પદ અને અહીં પ્રયોજાયેલા ‘નિર્વેદ’ પદના રાષ્ટ્રાર્થનો ભેદ સમજવો જોઈએ. અર્થાત્ વિષયોથી નિર્વેદ ખરો, પણ પરમ પુરુષાર્થથી નિર્વેદ નહિ. એટલા માટે તે બચવાને પણ જીતામા ‘યોગ’ને કંટાળ્યા વિના આચારવાથી દુઃખવિયોગરૂપી સુખ મળે છે એમ કહ્યું. (જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૨૩ થી ૧૨૪ અને નીચે ‘યોગ’ (પ્રક્ર ૧૭), શ્લોક ૧૫૬.)

વ્યાધના જ્ઞાણ પછી તેનો આભાર માની, તેને અંગેની બધી ફિકર ત્યજીને (ઉપદેશનો સંઘાપ્તયોગ !) તેનું મંગળ વાંછી તથા (પોતે આદ્યજ્ઞ હોવા છતાં) તેની પ્રદક્ષિણા કરીને કૌશિક ઘેર જઈ માળાપની સેવા કરવા લાગ્યો.*

દરેક પ્રમંગલને અનુવક્ષીને 'સંતોષ'ના જુદી જુદી ભૂમિકાના અર્થો હોઈ શકે, પણ તેનો સાચો અર્થ તૃપ્તિ કે જે છીપતી નથી તેનાથી ઉપગમ એ છે.

સંતોષના આ આત્મિક વિચારની સામેનો રાજસિક વિચાર મં. ભા.માં કવિએ અસાધારણ કુશળતાથી અનેક સ્થળે તેનાં સારા-નરસાં પાસાં સાથે મૂક્યો છે. 'અસંતોષ એ થીનું મૂળ છે.'^૫ માટે હું તેની જ (અસંતોષની) કામના કરું છું, હે ગર્જન! જે ઉત્તતિ માટે (ધર્મ કે અધર્મ) પ્રયત્ન કરે છે તે જ પગ્મ નીતિ છે.' એમ કહીને ધર્મગર્જની ગજબલક્ષ્મી પડાવી લેવાનું છ્વજતો દુર્યોધન; હાર ખાઈને દીન થયેલા અને તેથી મુદ્દથી ઉપગમ પામેલ સંજયને^૬ રાજધર્મ સમજાવતા 'નાની નદી જલદી ભરાર્ધ જાય છે, જીંદરનો ખોખો જલદી ભરાર્ધ જાય છે, અને સંતોષમાં ગહેતો કાપુરુષ પણ

૪. ૩-૨૦૬-૨૭ થી ૩૦.

૫. અસંતોષઃ ક્વિયો મૂલં તસ્માત્ત કામયામહમ્ ।

સમુદ્ગ્રયે થો યતતે સ રાગન્પરમો નયી ॥ ૨-૫૦-૧૮.

સદૃશ માટે જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (મકં ૨) શ્લોક ૨૩ નોંધ ૫ (૪) પૃ. ૩૬.

૬. જુઓ ઉપર 'આર્દ્રસ્થ' (મકં ૭), શ્લોક ૧૦૪ નોંધ ૮ થી ૧૦. પૃ. ૩૧૫, ૩૧૬. 'વિદુરાપુત્રાનુસાસન' કુંતીએ પાડવોને યુધોત્સાહ દર્શી રહે અને વિશેષ સતેજ થાય માટે સ્ત્રીકૃષ્ણુ વિશિષ્ટ કરવા આવ્યા ત્યારે તેમની સાથે પાડવોને સંદેશા રૂપે કહેવડવેણું. જુઓ નીચે 'મકીર્ણ' (મકં ૨૦'), શ્લોક ૧૮૮.

અપ્પ વસ્તુથી તુષ્ટ થઈ જાય છે; ૭ સંતોષ અને અનુદેશ (દયા) એ બંને શ્રીનો નાશ કરે છે, ૮ એમ કહીને પાણી ચઢાવતી માતા વિદુરાનો પ્રસંગ; અને વિષ્ણુ યુધિષ્ઠિરને કાયર વૈગયમાથી પાછા વાળવા દ્વેષાયન વેદવ્યાસે જ્ઞાતધર્મ વર્ણવતાં એ ધર્મને ‘લક્ષ્મી (પ્રાપ્ત કરવા) પ્રત્યે અસંતોષી’ ૯ કહ્યો છે તે પ્રસંગ; એ સર્વમાં ‘અસંતોષ’નાં અધો સુખી અને વિકાસમુખી રૂપોનુ દર્શન, તેમા રહેલી ખામીઓ સમજવા સહિત છુદ્ધિશક્તિને વધુ પાણીદાર બનાવે એવી રીતે, કરાવેલું છે.

વળા ‘અંતોષ’ એટલે તૃષ્ણાથી ઉપગમ અર્થ હોઈ, તેનો અર્થ કદાપિ પ્રમાદ, કે આજસ નથી. તેથી તૃષ્ણા, ઈર્ષ્યા અને આશા વિનાની ઉદ્યોગપરાયણતા તો જોઈએ જ. તેથી ‘વિદુગ્નીતિ’માં ધૃતગણને ધીરજ આપનાં કહ્યું છે કે ‘અનિર્વેદ-કંટાણતું નહિ તે, અર્થાત ઉન્સાદ શ્રીનું’ અને દુઃખનાશ તથા સુખનું મૂળ છે. ખેદ નહિ કરનારો મહાન થાય છે અને અન્યંત સુખ ભોગવે છે. ૧૦

૭. સુપૂરા વૈ પુનરીકા સુપૂરો મૂષિકાહલિઃ ।

સુસંતોષઃ કાપુરપઃ સ્વલ્પકેનૈવ સુખ્યતિ ॥ ૫-૧૩૧-૮.

= ‘પંચતંત્ર’ ૧-૨૫.

૮. સંતોષો વૈ પ્રિયં હન્તિ તથાનુકોશ એવ ચ ॥ ૫-૧૩૧-૩૧.

૯. અસંતોષઃ પ્રિય પ્રતિ । ૧૨-૨૩-૧૦.

૧૦. અનિર્વેદઃ પ્રિયો મૂલં દુઃખનાશો મુક્તસ્ય ચ ।

મહાન્મવત્યનિર્વિજ્ઞઃ સુખં ચાયન્તમનુતે ॥ ૫-૩૯-૪૪.

સર* મીતા રોધ કરતા કંટાળેલા હનુમાને આવા વિચારથી પુનઃ ઉન્સાદિત થઈને સીતાને રોધ્યા.

અનિર્વેદઃ પ્રિયો મૂલમનિર્વેદઃ પરં મુક્તમ્ ।

અનિર્વેદો હિ સતતં મર્વાયેષુ પ્રવર્તકઃ ॥

વા. રા. ‘મુંદરકાડ,’ ૧૨-૧૦.

આ સાથે મહાભાગ્યકારે સુખ અને દુઃખ અંગેની બે માર્મિક વ્યાખ્યાઓ આપી છે, એ વ્યાસના, શ્રીકૃષ્ણના (અને અર્વાચીન મહાપુરુષ ગાંધીજીના) આચારના પ્રકાશમાં અહીં જોવી ખૂબ પ્રસ્તુત છે. ‘સંયમી મુખે ઊઘે છે, સુખપૂર્વક નમ્ર ન થાય છે. દુનિયામાં સુખ-પૂર્વક ફરે છે અને એનું મન પ્રસન્ન રહે છે.’^{૧૧} તથા ‘જે (જાલ) સ્પર્શજન્ય ભોગો છે, તે જ દુઃખના મૂળ કારણ છે. એ ભોગો આદિ અને અંતવાળા હોવાથી હે કૌંતેય ! સમગ્ર પુરુષ તેમાં નચતો નથી.’^{૧૨}

૧૧. મુખ દાન્તઃ પ્રસ્વપિતિ મુખં ચ પ્રતિબુધ્યતે ।

મુખં પર્યેતિ લોકાંથ મનથાસ્ય પ્રસીદતિ ॥ ૧૨-૧૫૪-૧૨.

= શ્લોક ૧૨-૨૧૩-૫

૧૨. (૧) જે હિ સંસ્પર્શજા ભોગો દુઃસ્વયોનય એવ તે ।

આચન્તવન્તઃ કૌન્તેય ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥ ૬-૨૭-૨૨.

(ગીતા. ૫-૨૨).

(૨) સર' નીચે 'સંયમ' (પ્રકા ૧૯), શ્લોક ૧૯૮.

યુદ્ધ-નિરર્થકતા

૧૨૯. જયો વૈરં પ્રસૃજતિ દુઃસ્વમાસ્તે પરાજિતઃ ।

સુખં પ્રશાન્તઃ સ્વપિતિ હિત્વા જયપરાજયૌ ॥^૧ ૫-૭૦-૫૨

૧૩૦. ન ચાપિ વૈરં વૈરેણ કેશવ ધ્યુપશામ્યતિ ।

હવિષામિર્યયા કૃષ્ણ મૂય ણવામિવર્ધતે^૨ ॥ ૫-૭૦-૬૩

૧. = ૬. અવદાનશતક.

= ૬. ધમ્મ. ૨૦૧ જયં વૈરં પસવતિ દુક્ષં સેતિ પરાજિતો ।

ઉપસન્તો સુખં સેતિ હિત્વા જયપરાજય ॥

કેશવનરેશ પ્રસેનજિત્ કાશી જીતવા માટે અનંતરાત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતાં
પશુ વખત હાર્યો એટલે ખાતુંપીણું છાડીને ‘અરે! કુધમલ છાકરાને પશુ
હું હરાવી ન શક્યો’ એમ શોક કરતો પથારીમા પડ્યો રહેવા લાગ્યો. આ
વાત બિશુઓએ ભગવાન બુદ્ધને જણાવના ભગવાન ઉપરની ગાથા બોલ્યા.

૨. (૧) જુઓ ઉપર ‘ધર્મ’ (પ્રક૦ ૨) શ્લોક ૪૧, નોંધ. ૧
૫. ૮૫. ઉપરનો શ્લોક ન હિત્વાત્મર્વમૂતાનિ^૩

(૨) સર^૪ ન હિ વૈરેન વૈરાનિ સમ્મન્તીધ કુદાચનં ।

અવૈરેન ચ સમ્મન્તિ એસ ધમ્મો સનન્તનો ॥

ધમ્મ. ૫ = ભવક નં. ૩૭૧ ‘દીધિતિ ભવક’ ગાથા ૬.

અહીંઆ કદી પણ વૈરથી વૈર રામતુ નથી. અવૈરથી (પ્રેમથી) રામે
છે : એ સનાતન ધર્મ છે. એ ઉપરાત ધમ્મ.ની ગાથા ૩, ૪ (ભવક
નં. ૩૭૧ ગાથા ૪, ૫).

જય વૈરને ઉત્પન્ન કરે છે, પરાજિત પુરુષને દુઃખ થાય છે. પ્રશાન્ત પુરુષ જય પરાજય છોડી દઈને સુખે સુખે છે.

હે કેશવ ! વૈરથી વૈર શમતું જ નથી. હે કૃષ્ણ ! એ તો હવિષ હોમવાથી અગ્નિ જેમ વધુ પ્રજ્વલિત થાય છે તેમ (વૈરથી વૈર) વધે છે.

(નોંધ ૨ ચાલુ)

બે શોકો દ્વેષને કારણે અનેક જન્મો સુધી પરસ્પર બદલો લેતી લેતી પુણ્ડના સમયમાં યક્ષિણિ અને કુલકન્યા ઘરને આવસ્તીમાં જન્મી, કન્યા મોટી થતાં પતિશ્રદ્ધે ગઈ. પછી ત્યાં એને બે બાળક થતાં તેમને યક્ષિણી આવીને ખાઈ ગઈ. ત્રીજી વખત પિયરમાં સુવાવડ કરી, બાળક મોટું થતાં સ્ત્રી પતિ સાથે પતિશ્રદ્ધે જવા નીકળી. માર્ગમાં જોતપોત મહાવિહારની પાસે બેસીને એ બાળકને ધવડાવતી હતી ત્યાં યક્ષિણીને આવતી દેખીને, ડરની મારી તે સ્ત્રી ભગવાનની પાસે દોડી ગઈ. અને અને તેમના ચરણકમળમાં પુત્રને રાખીને બાલી, ‘ભગવાન ! આને જીવનદાન આપજો.’ યક્ષિણીને સુમન દેવતાએ જોત-વનના કાર ઉપર રોકી રાખી હતી. ભગવાને આનંદને મોકલી તેને બાલાથી મંગાવી કહ્યું, ‘તું આમ કેમ કરે છે ? એ તું મારી સન્મુખ ન આવી હોત તો તમારી રાત્રુવટ કંપો સુધી ચાલુ રહેત. વૈરને બદલે વૈર શા માટે રાખે છે ? વૈર તો અવૈરથી શાન્ત થાય છે, નહિ કે વૈરથી.’ એમ કહીને ઉપરની ગાથા કહી. ગાથા સમાપ્ત થતા યક્ષિણી સ્ત્રોતાપન્ન—‘ધર્મપ્રવાહમાં પડેલી’—યઈ, ભગવાનના કહેવાથી પેલી સ્ત્રી તેને પોતાને વૈર લઈ ગઈ અને પ્રથમ ખાવા-પીવાનું પ્રદાન કરીને તેનું પૂજન કરવા માંડી. હાલ પણ લોકો કાલી યક્ષિણીને પૂજે જ છે.

(અઠકથાકારે આમાં ધર્મકથા, લોકકથા, તથા દેવીપૂજનો મેળ બેસાડી દીધેલો દેખાય છે).

(૩) સર” સાંતિ. જ. ૧૩૭. ‘અઠકથાપૂજનીસંવાદ’માં પૂજની—અકલીની વૈર રામે જ નહિ, એવી હલીલો. (આ અધ્યાય સાથે ‘ઉરિવંશ’ ૧-૨૦-૮૦ અને ભતક નં. ૩૪૩ ‘કુન્તાની-ભતક’ સરખાવે).

દૂતકાર્ય કરી સંજય પાછો ગયો તે પછી યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણને પાડવોની રક્ષા કરવાની વિનંતી કરતા સલાહ માગી, પોતાનું હૃદય ક્ષલવ્યું.^૩ એમા અન્નતથત્રુ ક્ષમાશીલ ગળએ તટસ્થતાથી પોતાની વર્તણૂંકની અને ધૃતગૃષ્ઠ સહિત કૌરવોની લોભી વર્તણૂંકની સમીક્ષા

(નોંધ ૨ ચાલુ)

(૪) સર* “સત્યાગ્રહના મૂળ તત્ત્વો સ્વીકારો એટલે જો કલ્યા એ પરિણામો તેમાં રહેલા જ છે એમ જોઈ શકારો. એનો અમલ કરવો એ મુશ્કેલ અથવા અગત્ય છે એમ દલીલ કરીને આવી અમૂલ્ય વસ્તુને હટાવી ન શકાય. શસ્ત્રખળના ખીલ અખતરાઓ તો હજારો વર્ષથી યતા જ આવ્યા છે. તેનાં કડવા પરિણામો આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. જાનિયમા તેમાંથી મીઠા પરિણામો હપજવાની આશા થોડી જ બાધી શકાય. અંધાસમાંથી જો અજ-વાણું ઉત્પન્ન કરી શકાતું હોય તો વૈરભાવમાંથી પ્રેમભાવ પ્રકટાવી શકાય.” (ગાંધીજી, ‘દ. આ. ના સ.નો ઇતિહાસ’ પ્ર. ખંડ (પ્ર. આ.) પૃ. ૨૫૬; ‘અર્હિસાનો પહેલો પ્રયોગ’ (પ્ર. આ. પૃ. ૮૪).

(૫) સર* પડોશીઓ હથેર પ્રીતિ કરવાના અને વૈરી હથેર દ્રેષ કરવાના પુરાણા ઉપદેશના સ્થાને વૈરીઓ હથેર પણ પ્રેમ અને દ્રેષીલાઓનું બહુ કરવાનું ઉદ્દેશપતો ઈસુ ખ્રિસ્તનો ઉપદેશ. ‘માતી’ ૫-૩૮ થી ૪૮; ‘લુક’ ૬-૨૭ થી ૩૮ વળી સર* ‘ત્યાર પછી ખીતરે તેની પાસે આવીને કહ્યું કે, ‘ઓ પ્રભુ, મારો ભાઈ મારી વિનુદ્ધ કેટલી વાર અપરાધ કરે, ને હું તેને માફ કરું? શું સાત વાર સુધી?’ ઈસુએ તેને કહ્યું, કે ‘સાત વાર સુધીનું હું તને નથી કહેતો, પણ સિત્તેરગણી સાત વાર સુધી.’ (અર્થાત ૭૦ x ૭ = ૪૯૦ વાર અર્થાત સદાય ક્ષમા જ કરવી) ‘માતી.’ ૧૮-૨૧, ૨૨.

૩. ૫-૭૦-૧ થી ૩૯, યુધિષ્ઠિરપ્રવચન સાથે સર* સામાન્યત ક્રોધી અને યુદ્ધના હિમાચતી બીમસેને પણ જાસ્તોના નાશ કરતા દુર્યોધનના હાથ નીચે જો શાંતિથી રહી શકાતું હોય તો પોતે નમ્રતાપૂર્વક તેને અનુસરશે એમ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું હતું (ઉદ્યોગ. અ. ૭૨) અર્જુને પણ શ્રીકૃષ્ણને બને લ્યા સુધી સલાહસંપ કરાવવા કહ્યું હતું (ઉદ્યોગ અ. ૭૬).

કરી, કૃત્તા પાંચ ગામ પ્રણિપાતપૂર્વક તથા શાંતિથી લઈને આજીવિકા ચલાવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી,^૪ (૧) ધનલોભથી અધર્મ અને છેવટે દારિદ્ર્ય, (૨) સામાન્યતઃ દારિદ્ર્ય તથા દોષકૃત્ત દારિદ્ર્યમાંથી ઉપજતા દોષો, મોહ અને અધઃપાત અને (૩) એ દોષોમાંથી પ્રભાવે યતી ડીમૂલક ઉત્થાનપ્રક્રિયા કરી. વળી આગળ ચાલતાં જન્યાવ્યુત્ત, 'ન્યાયી લક્ષ્મી દોઈ' પણ સંયોગોમાં હોડવી ન જ જોઈએ. એ મેળવવા (૧) સુલેહશાંતિથી કૌરવો પાસેથી પાંચ ગામ મેળવવાં કે (૨) રૌદ્રકર્મથી એમનો વધ કરવો—એ બે માર્ગ રહ્યા. પણ અનાર્થ, શત્રુ અને સંબંધ વગરનાઓનો ય વધ ન કરવો જોઈએ તો પછી આર્થ, અશત્રુ અને સંબંધીઓનો વધ કેમ થાય? છતાં ય વિરોધી ક્ષત્રિયોના વધ કરવાથી જીવવાનો સ્વધર્મ કે જે અધર્મ હોય તો પણ દેવો વિચિત્ર છે!^૫ ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયને, માછલું માછલાને અને કૂતરું કૂતરાને મારીને જીવે છે એ પરંપરાગત ધર્મ તો જુઓ!^૬ વળી યુદ્ધમાં તો કાયમ કલિ (કુસંપ, અનીતિ) જ હોય છે. લડાઈમાં જિંદગીની હાનિ થાય છે. નીતિમાત્રમાં બળ રહેલું છે (કારણ તેનાથી) શાંતિ થાય છે, જ્યારે હુક (પરાણે લાદેલા યુદ્ધમાં) જય અને પરાજય રહેલાં છે.^૭ (એમાં ન્યાયી જ જીતે એવું નહીં નથી). લડાઈમાં કંઈ જય પરાજય પોતાની ઇચ્છાનુરૂપ નથી મળતાં, એમાં કોઈ વખત શરવીરાને કાયરો મારી જાય છે, યશસ્વીઓને અયશસ્વીઓ હરાવી

૪. જુઓ ઉપર 'ધર્મ' (પ્રકાં ૨) શ્લોક ૩૬નું ઉદ્ધાટન, પૃ. ૭૬.

૫. ૫-૭૦-૪૪, ૪૫.

૬. તત્કાલીન જ્ઞાન આજીવિકા, કે જે મૂળ સમાજના રક્ષણના હેતુથી ધડાઈ હતી એટલે કે જે ધર્મ હતો, તેમાં રહેલી નિષ્ઠતાનું વર્ણન ૫-૭૦-૪૬ થી.

૭. મુદ્દે કૃષ્ણ વલ્લિર્નિત્યં શ્રાણાઃ સીદન્તિ મયુને ।

ચલ ॥ નીતિમાત્રાય હઠે જયપરાજયો ॥ ૫-૭૦-૫૬.

જાય છે. યુદ્ધ સર્વથા પાપરૂપ છે, એમાં કયો હણનારો પોતે હણાતો નથી? એમાં માર્યા ગયેલાને જ્ય-પરાજ્ય સરખા છે, પરાજ્ય પામ્યા પછી જીવતા રહેવું એ તો મનુષ્યથી થે ભુકું છે, તો જે વિજયી થાય છે તેનો પણ પરાજ્ય જ (થયો છે) એ નક્કી છે (એમ માનવું). વળી એમાંથી વૈર—પ્રતિવૈરનું વિષયક ચાલ્યા જ કરે છે. શત્રુનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરવાથી એ વિષયકનો અન્ત આવી શકે, પણ એવો મૂલઘાત નૃશંસતઃ કાર્ય છે. અમો (ન્યાયપ્રાપ્ત) રાજ્ય છોડીએ તો, એ તો મરણ જેવું જ ગણાય. આમ અમે રાજ્ય છોડવા માગતા નથી તેમ કુલશ્રેય પણ ઇચ્છતા નથી. માટે સુલેહશાંતિ થાય તો સારું. શાંતિના ઉપાયો તૂટી પડતા દારુણ યુદ્ધ ચાલુ થાય છે. એમ થાય તો અમારે (પણ યુદ્ધમાં) પરાક્રમ કરવું પડશે.

(છતાં ય યુદ્ધ કેવું ધૃષ્ટાપાન છે!) પડિતો યુદ્ધને નેસકામાંની કૂતરાની લડાઈની ઉપમા આપે છે (ધ્વજ ફરકાવવી તે) પૂંછડી હલાવવી, (ધ્વજપૂર્વક ઝેરી નજરે જોવું તે) દાંતિયા કરવા, (પર-નિંદ્રા અને આત્મભ્રાંસથી તે) ધુરકાટ-પ્રતિરાવ, (વ્યૂહરચના કરવી તે) વિવર્તન, અને (સિંહનાદ કરવો તે) દાંત દેખાડીને ભસવું, એવા (શ્વાનયુદ્ધના) લક્ષણો સાથે (માનવ) યુદ્ધ ચાલુ થાય છે! એ યુદ્ધમાં જેમ જાળવાનું કૂતરો નળજાનું માંસ ખાય છે, એ જ પ્રમાણે મનુષ્યોના યુદ્ધમાં જાળવાનું નળજાનું આભિષ—ધન ખાઈ જાય છે,^૮ એમાં જગત

૮. લાઘ્વગૂલચાલન ક્ષેત્ર પ્રતિરાવો વિવર્તનમ્ ।

દન્તદર્શનમારાવસ્તતો યુદ્ધ પ્રવર્તતે ॥ ૫-૭૦-૭૧

તત્ર યો વલવાન્કૃષ્ણ જિત્વા સોડતિ તદામિયમ્ ।

एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति वध्न ॥ ५-७०-७२.

સર^૧ ભૂમિધરાચક્ષુ રાજાઓ, માંસના કકડાને માટે કૂતરાઓ જેમ ખે ચા ખે ચ કરે છે, એમ અન્યોન્ય ખે ચાખે ચ કરે છે એવી ઉપમા (૬-૧૦-૭૧).

ફરક પડતો નથી. માટે હે કૃપા! અમને એવી મનાદ આપો કે અમે અર્થ અને કામથી બધું થઈએ નહિ, મુદ્દથી કુલક્ષ્ય થાય નહિ, 'નમનાર દુર્ગલ છે' એવો દોષ નમવા છતાં અમારા ઉપર આવે નહિ અને રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય ૯ તમે અમને પ્રિય છો, અમારું પ્રિય કરનાર છો, સર્વકર્મોની ત્રિતિના યાતા છો. તમાગ જેવો સર્વનિશ્ચયને જાણનારો અમારો ખીજો કોણ મુશ્કેલ છે? આ વાતવ્ય સાલગી શ્રીકૃષ્ણે સમાધાનની વાટાઘાટ કરવા જવાનો વિચાર જણાવતાં ધર્મરાજે એમને વિનંતી કરી, 'ત્યા જઈને હે વિશ્વક્ષેન! એવું કહેજો કે જેથી અમે સર્વ સવાહસપથી નિર્મળ મનવાળા થઈને આનંદથી સાથે બસીએ એવું થાય ૫' ૧૧

આમ મુદ્દ થયા પહેલાં, મુદ્દ, કલહ, અને વિગ્રહથી ઉપસ્થિત થતી આપત્તિઓનો અને મુદ્દમાં સમાયેલી નિંદા હિંસા આદિનો કુશાગ્ર ભુદ્ધિ, કલ્પના, નાના નાના મુદ્દોનો અનુભવ, સ્વભાવજન્ય ક્ષમાશીલતા અને પૂર્વના તથા સમકાલીન અહિંસાવાદી આચાર્યો—

(નેાપ ૮ ચાલુ)

મુદ્દવર્ણન શરૂ કરતાં અમારું ભુવનકેશ વર્ણવતા સંજયે આગળ ચાલતા ભૂમિને માટે મુદ્દ ન કરવામા આવે તો તે કેવું ફળ આપે તે કહ્યું

‘હે મહારાજ! (ધૃતરાષ્ટ્રને અનુલક્ષીને વાત છે) હે નરપુંગવ! જે આ દોષરહિત ભૂમિની સમગ્ર સાચવણી થાય તો એ (પ્રાણીમાનને) પિતા, માતા, પુત્ર, અને આમારા તથા સ્વર્ગેશ્વર જ થઈ પડે’

પિતા માતા જ પુત્રથ સ્વ યૌથ નરપુંગવ !

ભૂમિર્ભવતિ મૃતાના સમ્યગ્ચિદર્શિની ॥ ૬-૧૦-૭૪.

૬. ૫-૭૦-૭૩ થી

૧૦. ૫-૭૦-૭૮

૧૧. ૫-૭૦-૮૬ થી

પડિતોના મતો વગેરેથી વિચાર કરીને, મનુષ્યને આજીવિકાનું ન્યાય પ્રાપ્ત સાધન જોઈએ, સાધન કોઈ પડાવી લે તો તેનો વિરોધ કરવો, છતાં તડજોડ કરીને દાગિયના દોષોમા ફસાવાય નહિ તેટલું ઓછામા ઓછું હિંસા વિના પાછું મળતું હોય તો તે સ્વીકારી લેવા તૈયાર રહીને, ક્ષમાશીલ રહીને, પણ દુર્વળતાની ઉપાસના ન કરીને, અને સ્વયં ભગવાનને સલાહકાર ગણીને, આ વિશિષ્ટ કોવડનો ઉદ્દેશ કરવાનો ભાગ ધર્મરાજે ભગવાન ઉપર નાખ્યો ૧૨

૧૩૧. મનયોઃ દ્યૌર્ધસકાશસ્તયાર્યોઽનર્થદર્શન ।

જયોઽયમજયાકારો જયસ્તસ્માત્પરાજય ॥ ૧૦-૧૦-૧૨

૧૨. (૧) દરેક દાખલામા ભગવાન (અર્થાત્ પોતાનું સ્થિતમજા અત કરણ, કે જેનું અત કરણ સ્થિતમજા થયું હોય તેવી વ્યક્તિ) સલાહકાર રહે એવું કવિનું સૂચન છે

(૨) કવિએ દેવો અનાસક્ત રહીને યુદ્ધ કરવાનો ઉકેલ તત્કાલીન જ્ઞાન વિકાસ અનુસાર બરાબર હતો પણ સાથે જ એ જ્ઞાનવિકાસની મર્યાદા એટલી જ હતી એ સમજીને એનું મૂલ્યાંકન થતું જરૂરી છે અહિંસક અનાસક્ત યુદ્ધની કલ્પના ગાંધીજીએ આ વિચારસરણીને આમળ લખાવીને વિકસાવી છે

૧. સર (૧) ધર્મરાજના ૧૦-૧૦-૬ થી ૧૩ સુધીના આ શ્લોકને મળતા વિલાપવચનો “અરે દિવ્યદૃષ્ટિવાળાઓ પણ લાભ ક્યા છે તે જોઈ શકતા નથી જુઓ પરાજય પામેલા રાત્રીઓ છતાં છે અને જય પામેલા અમે જિતાયા છીએ. બાઈઓ, વધાર્યો, પિતાઓ, પુત્રો, સુહૃદ્મણો, બધુઓ, અમારો અને મોંનો સહાર કરી સર્વને છત્યા પછી અમે પરાજિત થયા છીએ જે દુર્મતિ છત્યા પછી પણ આપત્તિમા પડેવાની જેમ તમ થાય છે તે પોતાને કેવી રીતે છતેલો માને ? મારણ એ તો (પોતાને) જલ્દી કે રાત્રીઓથી જિતાયેલો માને છે ॥”

(૨) સર જાણીજીએ “સ્વાતંત્ર્ય” (Independence) શીર્ષક નીચે લખેલા (Harijan 5-5-46) લેખમા ‘સ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એટલે સમરાજ્ય

૧૩૨ સૌમદ્ર દ્રૌપદેયાંશ્ર ઘાતયિત્વા પ્રિયાન્સુતાન્ ।

જયોડયમજયાકારો મગવન્પ્રતિમાતિ મે ॥ ૧૨-૧ ૧૫

(કોઈ વાર) હાનિ-અનર્થ લાભ જેવી હોય છે અને

(નોંધ ૧ ચાલુ)

અર્થાત પૃથ્વી ઉપર પરમેશ્વરનું રાજ્ય અર્થાત (૧) 'રાજકીય' એટલે કોઈ પણ ડપની બ્રિટિશ સેનાની ગેરહાજરી (૨) "આર્થિક" એટલે કોઈ પણ ડપની બ્રિટિશ કે હિંદી મૂળીની પકડમાંથી મુક્તિ બીજા રાજદોષમાં મરીબમાં મરીબ પણ પોતે પેસાદારમાં પેસાદાર સમાન ■ એવા પોતાને માની શકે, અને (૩) 'નૈતિક' એટલે તમામ ભવના સ્વ રક્ષણ હોયથી મુક્તિ, જણાવી આગળ આવતા 'મારી તમચાલ્યની કમ્પના મિટિશ સેનાને બદલે રાષ્ટ્રીય સેના કમ્પને લે એ વિચારને રદ બાતન ગણે છે ને દેશ ભડે પછી એના રાષ્ટ્રીય દોષની મદદથી શાસન કરતો હોય તે કદીયે નૈતિક રીતે સ્વતંત્ર હોઈ ન શકે, અને તેથી એનો સર્વથી નબળો કહેવાતો પ્રભાવન કદીએ તેની સર્વાધ્ય નૈતિક જવાઈએ પડેલી જ ન શકે

'જે કે મિ ચર્ચિલે મિટિશનો માટે લડાઈ જતી એમ કહેવાય છે, પણ એમણે એમના એનર્જીનના બાબજીમાં એક હદામવાદી અલિસક સુધારકના દષ્ટિબિંદુથી શાણા રાજદો હિચાર્યા છે (Uttered words of wisdom from the standpoint of a radical non violent reformer) કોઈ પણ સંજ્ઞા લડવેયા બજાવે હોય છે એમ, એ બંને છે કે બે (વિશ્વ) સુદોષે આપણી પેઢી માટે શુ ચોધન મદદુ છે ' પછી મિ ચર્ચિલના બાબ જીમાં માનવચિત્રમાં રહેલી વેરવૃત્તિ માટે કાઢેલા બક્ષાશાના (pessimistic) સૂર સામે ચેતવવા એ નિરાશ-અનાસમ્ન, આશાવાદી મહાત્માએ મ્હુ છે 'હું પ્રભને એમના બાબજી પાછળ રહેલા બક્ષાશાના સૂર સામે ચેતવું છું સફેદ પૂછી જોવો થઈ ભય ત્યા સુધી માણસે સહન કરેલા સ્તબ્ધતાત ને એને એટલું શીખવાડી શકે કે આપણે બીજા માણસોનું લોહી લઈએ તેને બદલે આપણે જીત્યા હોલી આપણે એ (લોહી લેવાના) ઉલ્લાસપણ કરતા કેટલું બધું ઉમદા કાર્ય છે, તે (આ સ્તબ્ધતા) નિષ્ફળ ગયેલો ચણાશે નહિ '

લાલ હાનિ જેવો હોય છે. (એ મુજબ) આ વિજય પરાજય જેવો છે અને તેમનો (કૌરવોનો) પરાજય વિજય જેવો છે.

હે ભગવાન ! મુલદ્રાપુત્ર (અભિમન્યુ) અને દ્રૌપદીના પ્રિય પુત્રોને (યુદ્ધમાં અમારા રાજ્યલોભથી) મરાવી નાખીને મેળવેલો આ વિજય મને પરાજય જેવો લાગે છે

(નોંધ ૧ ચાલુ)

લેખના અંતે (એ સમયે એપ્રિલે મિરાન ભારતમાં હતું) ને એપ્રિલે મિરાન દ્વારા આજ્ઞાદી મળે તો, આજ્ઞાદ થયા પછી, ભારત પોતાની અધિકૃત (રાજ)નીતિને વધુ સુસ્થ બનાવી, મહાએ મેળવેલી પોતાની સ્વતંત્રતાને ઉપયોગ, કહેવાતા વિજય છતાં એના જ, ભારતીય અગદારી મરતા જમતને એ ભારતમાંથી છાડાવીને, વિશ્વનું પ્રથમ (નબરનું) રાષ્ટ્ર બનવાનો પ્રયત્ન કરે એવી આશા વ્યક્ત કરી છે (લેખ લખ્યા તા ૨૬-૪-૪૬ ‘ઇરિજન’માં છપાયે તા ૫-૫-૪૬)

આ લેખની પાદનોંધમાં મિ અર્થિયન તા ૨૬-૪-૪૬ના ‘સ્ટેટસમેન’ (Statesman)માં છપાયેલું એલડીન (Aberdeen)નું ભાષણ આપ્યું છે. ભાષણમાં જે વિશ્વયુદ્ધોએ મનુષ્યહૃદયમાંથી સદૃશાવ (Grace) અને સંસ્કૃતિ (Culture)નું નષ્ટાદ મદધાનું, સવાહસ પથી રહેવાની સામાજિક ધૃતિનો નાશ કર્યાનું, સાયન્સે મૃત્યુમુખી વિશ્વવંશ બીપલ હાજનિસથી ધસડાઈને મનુષ્યના હાથમાં મૂકેલા વિનાશકારી સાધના—કે ને સાધનો એની સમજશક્તિ અને સદૃશ્યોનો વિનાસ થયો તે કરતાં અનક થતા વધુ બળવાન છે—તેનું, ને જમતમાં વધુ પડતું ઉત્પાદન અકોયડો હતું ત્યાં અને મનઓ અને દેહો દુષ્કાળની બેરવ પકડ નીચ આવી રહ્યા છે તેનું આ સંકટોથી મનુષ્યની માનસિક શક્તિઓના વગેવા કન્યરપાલનું, તમામ (સારા) પ્રેરક બળોના તાત્કાલિક નિમલનું, અને નવા આવકા અને ક્યદોને અસહના જમતીઓને અનુરૂપ જન્યા સિવાય સડન કરી ગઈવાની આરેવી અગમિનું કમનું બધાનું છે અને થાભાએ દેહોમાં મવન તા પાશ્વિક કસદો, અથરા એક-

અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માએ, વિજેતા પાંડવોની ઇવણી-માં વિજયને લીધે નિરાંતે ઊંઘતા દ્રૌપદીના પુત્રો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સમેત સર્વ પાંડવ યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાંખ્યો. અને એકમાત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો સારથિ એમાંથી બચી શક્યો હતો. એણે એ સમાચાર મંગળને માટે શિબિરની બહાર વસેલા યુધિષ્ઠિરને પહોંચાડ્યા,^૨ પછી યુધિષ્ઠિરે

(નોંધ ૧ ચાલુ)

બીજીની વિચારસરણી સામે યાંત્રિક રીતે તૈયાર થયેલા અને હાંડે ઝનૂની માણસો ધૂરકે છે તેથી, તથા સામાન્ય માણસો બીજા પ્રત્યે જ્યારે માયા, નીકરતા અને સેવાભાવ દર્શાવે છે છતાં તેમને સેના, પશુબંધીઓ અને સિદ્ધાંતોથી નિરંકુશ અને દયાહીનપણે જાણે તેઓ શહેનશાહો અને મહારાજાઓના યુગમાં છવતા હોય એવી રીતે હાંકવામાં આવે છે તેનું નિરાશાજનક ચિત્ર દોરી, આહ રજૂ કરી છે કે ‘હાલના જેટલી શ્વાસ લેવાની જગ્યાની જરૂર ક્યારેક નહોતી પડી, (યુદ્ધની બચાવક માદગીમાંથી) સુખપૂર્વક સાન થવાની, ઈશ્વર (દેવી વૃત્તિઓ ?) અને મનુષ્ય વચ્ચેની મુલાકાત’—(There never was a time when breathing space was more needed, a blessed convalescence, a truce of God and man.)

Vide Non-violence in Peace & War, Vol, II P. 88 to 90.

૨. દીર્ઘદર્શી રાજનીતિજ્ઞ શ્રીકૃષ્ણને અશ્વત્થામા (અગવા કૌરવ તારકી બાપી રહી ગયેલા પૈર કોઈ) તરફથી કહાય રાત્રિદુમ્લો થાય એવો ખ્યાલ આવવાથી, તથા સંકટ આવ્યું ન હોય ત્યારે બીજાઓ ફીફરમાં મુકાય નહિ એ હેતુથી પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યા સિવાય પાંડવોને માંગલિક કૃત્યો કરવા માટે શિબિરની બહાર વસવા સલાહ આપી; અને બહાર ગયા પછી સૌમ્ય નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર-ગાંધારીને આશ્વાસન આપવા હરિતનાપુર ગયા હતા (૬-૬૧-૩૫ થી ૪૦). શ્રીકૃષ્ણને અશ્વત્થામાના રાત્રિદુમ્લોની રાંઠા હતી તે એમણે ધૃતરાષ્ટ્ર-ગાંધારી આગળ હરિતનાપુરમાં વ્યક્ત કરી છે. (૬-૬૨-૬૬ થી ૭૦).

શોકાતુર થઈને ખૂબ વિલાપ કર્યો^૨ તેમાંથી ઉપરનાં મુલાપિતો પૈકી પહેલું (૧૦-૧૦-૧૨) લીધું છે. બીલું મુલાપિત (૧૨-૧-૫૫) મૃત્યુ પામેલાં સંબંધીજનોની ઉત્તરક્રિયા માટે હસ્તિનાપુરની બહાર ગંગાકિનારે સપ્તિવાર રહેતા યુધિષ્ઠિરને, મળવા આવેલા દ્વૈપાયન, નાગદ વગેરે ઋષિઓએ કુશલપ્રશ્ન પૂછતાં, યુધિષ્ઠિરે પોતાના (રાજ્ય)

૩. યુધિષ્ઠિરવિલાપમા બ્યાસે, એમની રૌક્ષી પ્રમાણે ત્રિવિધ સ્થેય કરીને, શાપમા માર્યા ગયેલા યોદ્ધાઓનો એમના પ્રમાદ માટે શોક કરતાં, એ યુદ્ધપ્રમાદની સાથે જીવનસંસારમા લગભગ છેલ્લી ધડી સુધી કામ, ક્રોધ, તૃષ્ણા સાથે અટગ યુદ્ધ કરી વિજેતા બન્યા પછી, પ્રમાદ કરનાર, યશસ્વી પણ પ્રમાદથી અયશસ્વી બની બેસનારાઓનો અને દેશવિદેશોમા ધન પેદા કરી ઠેક સુધી અપ્રમત્તપણે પાછા આવતા આખરે પ્રમાદી બની બેસનારાઓનો પણ ઉપમાદ્વારા શોક કર્યો છે. (૧૦-૧૦-૧૧ થી ૨૩)

સગ્ ન હિ પ્રમાદાન્પરમોઽસ્તિકથિ-

દ્વધો નરાણામિહ જીવલોકે ।

પ્રમત્તમર્થા હિ નર સમન્તા-

ત્યજન્ત્યનર્થાશ્ચ સમાવિશન્તિ ॥ ૧૦-૧૦-૧૯.

પ્રમાદ જેવો આ જીવલોકમા મનુષ્યોનો કોઈ વધ છે જ નહિ. પ્રમાદીનો અર્થો સર્વ તરફથી ત્યાગ કરે છે અને એને અનર્થો સર્વ તરફથી આવી મળે છે.

इन्द्रोपमान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-

न्पद्याविशेषेण हतान्પ્રમાदान् ।

तीर्त्वा समुद्रं वाणिजः समृद्धाः

सन्नाः कुनद्यामिव हेल्लमानाः ॥ ૧૦-૧૦-૨૩.

(વિદેશમાથી) સમૃદ્ધ થઈ સમુદ્ર તરીને પાછા આવતા બ્યાપારીઓ (પ્રમાદથી) અવગણના કરીને જેમ નાની નદીમા ડૂબી જાય, જેમ આ ઇન્દ્ર જેવા પરાક્રમી રાજપુત્રો અને રાજપૌત્રો ખાસ કરીને પ્રમાદથી માર્યા ગયા છે.

લોભથી થયેલા મહાસહારનુ દુ ખ વર્ણવતા વિજયને પરાજય સમાન લેખતા બોલેલા વચનો પૈકીનું છે ૪

વિદિ માટે પ્રયાણ કરતા પહેલા ધર્મગ્રંથે શ્રીકૃષ્ણને મુદ્દના શા પરિણામો આવે એ જણાવી મુદ્દનિદા કરેની તે બરાબર સાચી પડી ૫ એમણે વર્ણવ્યા કરતાંએ વિશેષ પ્રણાશ અવર્મ, દુ ખ, આસુ અને કનહનો એમણે અનુભવ કર્યો અધકારમય ભાવિ નિહાળ્યું પ્રણાશ તે કેવો ૬ પાચે પાડવોનો એકે દીકરો અચો નહિ પોત પણ નહિ (પરિક્ષિતનો જન્મ નહોતો થયો) પાચ પતિથી થયેલા પાચ પુત્રોમાંથી દ્રીપદીનો એકે પુત્ર ન અચો ૭ તેના પતિ સિવાયના બધા સગાવહાલા

૪. ક્વ તુ મૈ મહદુ લ્લ વર્તતે હૃદિ નિત્યદા ।

કૃત્વા જ્ઞાતિક્ષયમિમ મહાન્ત લોભકારિતમ્ ॥ ૧૨-૧-૧૪

ધર્મરાજને દુ ખ મહાસહારનું નહોતું પણ પોતાના લોભને લીધે મહાસહાર થયો તેનું હવે બીતાગાયકે પ્રબોધેલ, ન્યાયી રીતે માન ભાગ માટે અનાસન્નિપૂર્વક નિમિત્તમ ન થઈને તેઓ મુદ્દ નહોતા લડયા પણ ન્યાય ઉપરાંત ચિત્તમા વસેલો ભોગ ભોગવવાનો સમ્રાટ થવાનો મૂર્ખાભિષિક્ત શત્રુઓના મરતક ચરણ નીચે ચાપવાનો લોભ પણ અત્યુક અરો મરણભૂત હતો એ લોભની વાસના કળીભૂત થઈ, પણ જાણે કે કુળનો અને ક્ષત્રિયોનો સમૂહોચ્છેદ થયો હોય એવા સહાર પછી એ લોહીઆળ વિજય પછી મેળવેલી કુરુસામ્રાજ્યની લક્ષ્મી કોના માટે મેળવી એવો મક્ક તદ્દન નિર્લોભ થવા મળતા લોભી ધર્મરાજના—ખરેખર તો એક જિર્ણમુખી થવા હવ્વતા માનવના કૃણા હૃદય આગળ આવીને ખડો થયો

૫. કૃઓ ઉપર શ્લોક ૧૨૦, ૧૩૦, ૫ ૪૦૫ થી

૧. દ્રીપદીને પાચ પતિની મ્થા, હિમાલયની કેટલીક ભતિઓમા પ્રચલિત બહુપતિત્વની મ્થાનું ચિહ્ન છે તદુપરાંત એ સામાજિક માળખાનો મં ભાં કયામા શ્લેષ કરવા ઉપયોગ થયો હોય એમ લાગે છે પણ વધુ તો ક ઈક, પન્દિત્યોથી વિષયો ભોગવની ચિત્તની ધર્મનો આશ્રય કરતી અર્ધિષ્ઠ હિતના રૂપક જેવી લાગે છે એના પાચે પુત્રો અર્થાત્ વિષયો નારા પાચ્યા એવું બેસાડી શકાય ?

યુદ્ધની આગમાં હોમાયા. ગાધારીને તો પુત્રો હતા છતાં જાણે પેટ જ માડયું નહોતું એ દશા આવી. છતનાગ અને હાગનાર બંને સરખાં ! કુન્તી તો આ બેની જેમ પુનઃમૃત્યુનો પ્રકટ ગોક પજા નહોતી કરી શકતી. ગૃહોત્પન્ન કૃષ્ણની ઉદ્ધવનક્રિયા કરવા યુધિષ્ઠિરને કહેતા જાણે એ શન્મયો ભોયમાં ભાંગા-ભંગતી હતી. ‘સહોદર ભાઈએ (અણુને) ભાઈનો ધાન કર્યો છે’ જાણતા યુધિષ્ઠિર રૂના ઢગવામાં આગ ચંપાઈ દોય એવા દુઃખી થઈ ગયા અને દ્રોપદીના તીક્ષ્ણ ઉપાસંભોએ^૭ એ

૭. દ્રોપદીના ઉપાસંભ “હે રાજા” ક્ષાન્ધર્મ પ્રમાણે પોતાના પુત્રો યમને અર્પણ કરી તમે સ પૂર્ણ પૃથ્વી પ્રાપ્ત પરી તે ઉલ્લેખ આનંદથી ભોગવતો! હે પાર્થ! તમે કુગળ રહ્યા છો, અને આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય મેળવીને આનંદ કરો છો, એવે મતમાતકૃંગામી સૌભદ્ર અભિમન્યુને સભારતા યે નથી? ઉપસંભમાં માગી સાથે રહીને, શત્રુવીર પુત્રોને ક્ષાન્ધર્મ પ્રમાણે હણાયેલા સાબળીને તમે તેમનું રમણ નથી કરતા એ બહુ રૂઝ છે! પાપકર્મ કરનાર દ્રૌણિ અશ્વત્થામાએ જાપતા સૈન્યને કાપી નાખ્યું એમ સાબળીને હું તો દિલમાં આગ આપ્યાની જેમ શોધી બળી જાઉં છું છ’ ૧૦-૧૧-૧૦ થી ૧૩ આ આ શોકકર્ષિત રાણીને આશ્વાસન આપતા પોતાનું અકથ્ય દુઃખ દખાવતા ધર્મરાજે શું નહિ અનુભવ્યું હોય? (૧૦-૧૧-૧૮, ૧૯)

પુત્રો અને બાઈબાઈઓની સ પૂર્ણ કતવ પછી શોક કરતી દ્રોપદીને ચીતરી કવિએ જીરવભાવની વિવક્ષણતા બતાવી છે વિદિ માટે જતા શ્રીકૃષ્ણને ધર્મરાજ, બીમ અને અર્જુનને જ્યારે સુવેદ કરાવવા બાર દઈને કશું ત્યારે સહદેવ તથા સાત્યકીએ યુદ્ધ ઉપર જ બાર મૂકેલા અને કદાચ ધર્મરાજ નહિ સડે તો પોતે એકલાજ લડી લેશે એમ જુરસાદાર ભાષામાં જણાવેલું. નકુલે બંને તરફી શાણી વાત કહેવી (ઉદ્યોગ અ. ૭૮) એ વખતે દ્રોપદીએ (ઉદ્યોગ. અ. ૭૯) પોતાના ગૌરવ અને કૌરવોએ કરેલા અપમાનની યાદ તાજ કરી પ્રેશવને યુદ્ધ કરી પાપી દુઃશાસન અને દુર્યોધનને દંડ દેવા જોરદાર વિનંતી કરી હતી (જાણે કે યુદ્ધ એટલે સામાન્ય પ્રબળનને એકતરફી દંડવા જેટલું સહેલું હોય એ રીતે) એણે કહ્યું હતું “પૃથ્વી ઉપર મારા જેવી કોઈ સોડાગણુ લા ૨૭

ઉદાત્ત મહારાજના દિલમાં શી શી વ્યથા પેદા કરી હતી, એને એમણે શી રીતે છૂટી હતી તે તે જો એટલો ઉદાત્ત હોય તે જ કહી શકે

અને એણે મિત્રા કરતા ગાધારીએ કરવું ઘેર દર્શન ? એનું વૃત્તાન્ત-વર્ણન ? અમર્ષી દુર્યોધન, વિદ્યમાન્ય સુદ્યુ વિકર્ણ, ગર્વિષ્ઠ દુ શાત્રુતન, શરીર દુર્બલ, તિલ જેવો દપ્ત અને ઉત્કટ નવયુવાન અભિમન્યુ, દીર્ઘશેષી મહાન્થી કર્ણ, મનઝી જન્મદય, વાસુદેવની સ્પર્ધા કરતો ચલ્ય, પાર્શ્વીય પ્રદેશનો વૃદ્ધ મહારથી ભગદત્ત, વીરચયનમાં મૂતેલા પિતામહ દેવનન સીત્ત, ઇન્દ્ર અને પશુપતિ જેવા અશ્વવેતા દ્રોણ

(નોંધ ૭ ચાલુ)

હશે ? હું દુપત્તાનની પુ ૧, યનવેદીમાંથી હું જન્મી, ધૃષ્ટદ્યુમ્નની ખડેન કૃષ્ણ ! તમારી સખી, અજમીદ કુળના પાંડવી પુત્રવધૂ, પાંચ ઇન્દ્ર જેવા પાંડવોની પટરાણી, પાંચ મહારથી પુત્રોની માતા, સગાઈની દૃષ્ટિએ અભિમન્યુની જેમ એ પણ ધર્મ મુજબ તમારા ભાણેજ, જ્ઞાતી (ઔરવસાળા) હું તેને પાંડવોના નિષ્ઠતા અને કેશવ તમે કહે છે હતા, પાંડવો જેવા (પરાક્રમી) પાંચાણે અને દૃષ્ટિએ પણ કવતા છે હતા સખામાં ઠસડીને મારે મોટો વ્યથામાં આજે ! પાંખોની સખામાં દાસી બની અને અકોધી રહીને પાંડવો જોઈ રહ્યા ! ત્યાં 'હિ મામ્ જોવિન્દ !' એવું મેં તમારું મનમાં ચિંતન કર્યું હતું x x x ધર્મ મમાણે હું ધૃતરાષ્ટ્ર અને બીજા બંનેની પુત્રવધૂ છતાં મન દાસી બનાવી ! ધિક્કાર છે બીમસેનના બળને અને ધિક્કાર છે અર્જુનના ધનુર્ધારીપણાને મારણ દુર્યોધન એક મૂઢાન પણ કવવા પાગે છે ! x x x 'જ્યારે રાત્રીએ સાથે સંધિ કરવા ઈચ્છો ત્યારે હું શાસને ની ખેન આ ચોટલાને યાદ કરજો ! કૃષ્ણ બીમ અર્જુન હમણાં સંધિ ઇચ્છે છે અને (એમને સંધિ કરવા દો) મારા દાદા પિતા તેમના મહારથી પુત્રો અને મારા પાંચ મહાર પરાક્રમી પુત્રો અભિમન્યુને આગવાન મરીને લઈ રહે જ્યાં સુધી હું શાસનના એ કાળા કર્મ કરનારા હાથને ધૂળમાં રગદોળાતો નહિ જોઉં ત્યાં સુધી મારા હૃદયને વ્યાધી શાંતિ મળશે ? x x x

અને દુપદ, વિરાટ વગેરે બીજા અનેક ગામ, મહારાજા, મહાગ્ધીઓ અને ક્ષત્રિયોના મુકદાને ફેલતા ગ્રીધ, કામડાઓને ઉરાડવા એમની પનીઓ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતી હતી, અને ખેચી જતા કૃતરા તથા શિયાળિયાને હાપી મૂકવા વ્યર્થ મહેનત કરતી હતી એનું કરણ વર્ણન વાચનાર—સાલળનારની આખમાથી આસુધાગ કઢાવે છે ૮ આ કરુણતાની અવધિ યુધ્ધજ મહારથી ભૂગિજવાની પત્નીઓ પેટી એકે અર્બુને કાપી નાખેના એના હાથને ઉત્સગમા લઈને એ હાથે કરેની શૂળાગ્ધીલાઓ વર્ણવતા રૂઢિચુની ગમીપમા અર્બુને કહેલા અધર્મ રૂલને ફિટકાગ આપતા કરેતા કદનમા આવે છે ૯

(નોંધ ૭ ચાહુ)

(ઉદ્યોગ. અ ૮૦-૨૦ થી ૨૬, ૩૦, ૩૩ થી ૩૯ વ, સર" વસ્ત્રહરણના નિષ્ફળ પ્રયત્ન પછી દ્રૌપદીએ મૌરવસભામા ઉચ્ચારેલા વચન (૨-૬૨-૪ થી ૧૩) અને અરણ્યવાસ દરમિયાન શ્રીકૃષ્ણને કહેલા વચન (૩-૧૩ પર થી ૧૧૩))

આટલો પાનો ચઢાવતી દ્રૌપદી એ બધું ભૂતિને શોકથી મૂઠ થઈને ધર્મ રાજને ઉપાસલ આપના માઠી તે મનુષ્ય સ્વભાવની વિવશણતા ઉપરાત 'અમે છત્રીશુ', એમ ધારીને (મનમા અમે બધા અક્ષય, અક્ષત રહીશુ એવા ભાવ રાખીને યુદ્ધ કરતા છતા પછી એ છત્ર પરાજય કરતા ખાસ ચઢિયાતી નથી હોતી એવા હૃદયદ્રાવક ધોર અનુભવનો તાદ્દશ્ય ચિતાર રજુ કરે છે (આ પ્રસંગમા દ્રૌપદીનો આરમાન પુત્ર અભિમન્યુ ઉપરનો રનેહ અને અનુભૂત વિશ્વાસ બે રીતે વ્યક્ત થાય છે એ મનનીય છે)

૮. 'સીપર્વ' અ ૧૬ થી

૯ માર્યા યુધ્ધવ્રતસ્યેવા કરસમિતમખ્યમા ।

કૃત્વોત્સન્ને મુન મર્તુ કૃપણ પર્યદેવયત્ ॥ ૧૧-૨૪ ૧૬

અય સ રક્ષાનોત્કર્ષી પાનસ્તનવિમર્દન ।

નામ્યુરુજઘનસ્પર્શી નીવીનિષ્ઠશન કર ॥ ૧૭

આ કદનો, વિવાહો, ફિટકારો, અધર્મકૃત્યોના આધારો, બન કાગળના (નગસિક) મુખોના દુષ્કાંડક મમ જો, એના પ્રત્યાધારો, સમગતી ચિંતાઓ, ગવાતા સામગાનો અને નિષાસો શાનુ ફળ હતુ ?^{૧૦} ધર્મ્યા અને લોભનુ યુદ્ધ તો એનુ અધૂરુ અવરૂપ હતુ ધૃતરાષ્ટ્રે પાળેલી અને કૃષ્ણ-શકુનિએ યોરેલી ધર્મ્યાનુ નિવાગ્યુ શી રીતે કનુ એ મોટો દોષો હતો લુહી લુહી રીતે એનો ઉક્ત કરના પ્રયત્ન થયો શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવે અનાસન્ત રહીને યુદ્ધ કરવાનો સાચો સૈદ્ધાંતિક નિર્ણય કર્યો પણ (હિંસક) યુદ્ધ કદીયે અનાસક્ત રહીને લડાય ખડુ ?^{૧૧}

(નોંધ ૬ ચાલુ)

વાસુદેવસ્ય સાનિધ્યે પાર્થેનાસ્થિર્જનના ।

દુષ્યત સમરેઽન્યેન પ્રમત્તસ્ય નિપાતિત ॥ ૧૮

કિં નુ વક્ષ્યસિ સસત્સુ કથામુ ચ જનાર્દન ।

અર્જુનસ્ય મહત્કર્મે સ્વયં વા સ કિરીટવાન્ ॥ ૧૯

इत्यत्र गहमिवैवा तूष्णीमास्ते वरात्रना । ૨૦ અબ

‘આ ધૂપધજ ભૂરીશવાની યાતણી કદીવાળી પત્ની પતિના હાથને ખોળામાં રાખી કરૂં વિલાપ કરે છે, ‘આ જે જ હાથ છે જે (મારી) કદીમેખલાને ખેંચતો હતો, યુદ્ધ રતનોનું મર્દન કરતો હતો નાભિ ઉપર જથનને સ્પર્શ કરીને નીવીળ થને છાડતો હતો એને તમે જ્યારે ખીજ સાથે યુદ્ધ કરવામાં શેકાયેલા અને પ્રમત્ત હતા ત્યારે અકિલહકર્મ કરનારા અનુને વાસુદેવની સાનિધ્યમાં કાપી નાખ્યા છે । તો હે જનાર્દન ! સસદોમાં તમે કે સ્વયં કિરીટી (અર્જુન) અર્જુનના આ મહાન મર્મની (I) શી રીતે મરણ સા કરશો ?’ એમ ફિટકાર આપીને એ વરાત્રના રતબધ થઇને એસી રહી ॥

૧૦. સામસક્રંતોનુ ગાન મૃત્યુ પામેલાની પાછળ જ થતુ તથા એનો દેવ પિતૃ ગણાય છે તેથી સામધ્વનિને અમાગસિક માનવામાં આવેલો છે (જુઓ મનુ ૪ ૧૨૪ ઇ) મં ૭૧૦ સુધ્ધના અ તે કેટલાક મોટા યોદ્ધાઓની પાછળ સામગાન થયેલુ (૧૦-૨૬ ૩૯, ૪૦ ઇ)

૧૧. સુધિષ્ટિર-વિષાદના આવા સુભાષિતો હિપર જ આ ઉદ્દાહન છે

એ શુદ્ધ ધર્મ સાચવી રાખીને જીતી શકાય ખરું? એનાં આનુષંગિક દૂષણો ન હોય એમ બને ખરું? યુધિષ્ઠિર (દૈવીસંપત્તિના પક્ષ) પાસે એમનાં લોભનાં કંદન કરાવી, યુદ્ધ દરમિયાન અનેક પ્રસંગોએ અને છેવટે દુર્યોધન તથા મુતસદી શ્રીકૃષ્ણનાં વચનોથી કવિએ આ બધાય પ્રશ્નોનો ઉત્તર 'ના'માં આપ્યો છે. ૧૨

૧૨. (૧) સમગ્ર યુદ્ધ દરમિયાન બંને પક્ષે કપટથી અનેક વખત યુદ્ધ કર્યું હતું તે યુદ્ધવર્ણન કરતા પ્રકરણોમાં છે. એમાના મોટા ભાગના પ્રસંગોનું સંક્ષિપ્ત શ્લોક વર્ણન ગદાયુદ્ધના નિયમથી વિરુદ્ધ વર્તી શ્રીકૃષ્ણની શીખામણથી અર્જુને કરેલી સંજ્ઞા સમજી જઈ બીમસેને દુર્યોધનની સાથળો ભાગી નાખ્યા પછી થયેલા દુર્યોધન-શ્રીકૃષ્ણના સંવાદમાં છે. એમાં દુર્યોધને કૃષ્ણને, 'કંસના દાસનો પુત્ર' (કસદાસસ્વ દાસાદ) ૬-૧૦-૨૭ કહી, પાંડવોના અધર્મયુદ્ધના અને કપટયુદ્ધના દાખલા આપ્યા. શિખંડીને આગળ કરી બીમને પાડ્યા, અશ્વત્થામા હાથી મરાવી દ્રોણને નિરાસર કરી નાખ્યા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેમનો વધ કર્યો, અર્જુનનો નાશ કરવા રાખેલી કર્ણની શક્તિનો ધટોલ્લસ ઉપર ઉપયોગ કરવા ફરજ પાડી (આ અધર્મ નહોતો પણ પુષ્કિન્ન પૂર્વકની સુક્તિ હતી), હાથ કપાયેલો ભૂરિશ્વર અનશન લઈને બેઠો હતો ત્યારે તેને સાત્યકીએ મારી નાખ્યો, કર્ણના અશ્વસેનથી અધિષ્ઠિત બાણને વ્યર્થ બનાવ્યું (આ પણ પુષ્કિન્નિ આતુરી હતી), રથનું પેદું ભૂમિમાં પેસી જતાં દુઃખાત્મ અને વ્યગ્ર કર્ણને મારી નાખ્યો, એ બધા દાખલાઓ આપી દુર્યોધને કર્ણ કે 'જો તેં અમારી સાથે ઝગ્યુયુદ્ધ કર્યું હોત તો તારો વિજય યાત જ નહિ. તેં અનાર્ય જ કપટમાર્ગ વડે સ્વધર્મથી યુદ્ધ કરતા અમારો અને બીજાઓનો ધાત કરાવ્યો છે.' ૬-૧૦-૨૮ થી ૩૮. જવાબમાં વાસુદેવે, દુર્યોધનના જન્મારાના અપકૃત્યો વર્ણવ્યા. રાકુનિની સલાહ અને લેલથી પાંડવોને સ્વરાજ્ય ન આપ્યું, બીમને ઝેર ખવડાવ્યું, લાક્ષાગૃહમાં માતાની સાથે પાંડવોને સળગાવવાનો પ્રયત્ન, રજસ્વલા દ્રૌપદીના દૂત સમયે સભામાં (વસ્ત) ખેંચ્યા, દૂતકળાથી અજ્ઞાત ધર્મરાજને દૂતનિષ્ણાત રાકુનિ દ્વારા કપટથી જીતી લીધા, વનમાય તૃણાબિન્દુના આશ્રમ નજીક જયદ્રથ પાસે દ્રૌપદીને દુ.ખી કરાવી, યુદ્ધમાં એકલા બાળક અભિમન્યુને અનેક જણાએ બેગા થઈ રેંસી નાખ્યો,

તો બીજી બાબુ આ બહારના વિગ્રહ કરતાંય ચિત્તમા સદૈવ ચાલતા
દૈવાસુગંધપત્તિઓના વિગ્રહને એનાથી વિશેષ આકરે ગણાવ્યો છે,

(નોંધ ૧૨ ચાહુ)

આ અને એવા કારણોથી તેને (દુર્યોધનને) મારી નાખ્યો છે એમ
(૬-૧૦-૩૬ થી ૪૧) (આ વળગ્યાના અનુસંધાનમાં ક્ષેપક ૩૬૭ વાન્યો)
કહીને જણાવ્યું. 'અમે જે અનીતિ કરી છે એમ તું કહે છે, એ તારા લીધે જ
અમારે કરવી પડી છે. તે' ભૂદસ્પતિ અને ઉગનસુના ઉપદેશ સાંભળ્યો નથી,
જુહોતું સેવન કર્યું નથી, કોઈનું હિતવચન સાંભળ્યું નથી કુન્ન લોભ,
અતિશય બળ અને તુષ્ટાથી વશીભૂત થઈને અકાર્યો કર્યો છે એનો વિપાક
હવે લોગવ.', જવાબમાં દુર્યોધને અર્વાથી થોડાની સિદ્ધિઓ, અધ્યયન,
દાન, પૃથ્વીનું સાસન, રાત્રીઓનો ધરાભય, રાત્રીઓને ફલિત એવા દેવયોગ્ય
ભોગો ભોજ્યા, અને ક્ષત્રિયો જેવા મરણની ઇચ્છા કરે તેવું યુદ્ધમાં મૃત્યુ,
વર્ણવી કહ્યું 'હું તો મુહૂરે સાથે સ્વર્ગે જઈશ, પણ તમે તો નહસ કહ્ય થઈ
(બાધવો માર્યા જવાથી) શોકમાં જીવશો.' (૬-૧૦-૪૭ થી ૫૦).

દુર્યોધનના આ વાક્યો બહાર પડતા કવિએ એનું કાવ્યમય અભિનદન
કરી, વાસ્તુદેવ સહિત પાડવોને ગીરિત યતા (રાસમાઈ જતા) બતાવ્યા છે.
(૬-૧૦-૫૧ થી ૫૪) (બાસ તટસ્થ છે. દુર્યોધનની વાતમાં નેટલું તથ્ય હવે
તેટલું એને માન આપ્યું અને શ્રીકૃષ્ણ એમને પૂજનીય પરમેશ્વરના અવતાર
બતાવ્યા છે તેમને પણ એમના મુત્સદી તરીકેના પાત્રાલેખનમાં કરેલા અધર્મ
બદલ સરમિદા બનાવ્યા છે.)

પણ શ્રીકૃષ્ણ તો પ્રખર રાજનીતિજ્ઞ હતા. એ શરમાયા પણ ગભરાયા કે
લોચવાયા નહિ. એમણે તો મેઘ અને હુંદુભિ જેવા ગભીર સ્વરે (લોચવાતા
પાડવપક્ષના રાગજ્યો પ્રત્યે) કહ્યું કે, '(ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ અને ભૂરિશ્રવા વ)
આ અતિશીઘ્રઅસ્ર ફેંકનારા મહારથીઓને ઝાનુયુદ્ધથી મારી રાકાય જ નહિ
એવા એ પરાક્રમી હતા. માટે હે રાગજ્યો! એ' આવા (અધર્મી) ઉપાયોનો
આશરો લીધો. અન્યથા પાડવોના કદાપિ વિજય શાવ નહિ. આ સર્વ મહા-
ત્મ આ અતિશીઘ્રો હતા અને સ્વયં સૈન્યકપાલે પણ તેમને ધર્મ(યુદ્ધ)ગી હજી

અને તેમા બાલો. મેવકો કે બંધુઓનું કામ પડતું નથી અને એકલાએ જ લડતું પડે છે એવા યુદ્ધમા મનને છતીને કાબૂમા લેવાનો અનુબોધ કર્યો છે. ૧૩

(નોંધ ૧૨ ચાલુ)

શકે એમ નહોતું. જેવી જ રીતે નતમ્યમ અને દાઘમા ગળ પકડેલા દુર્યોધનને દરધાગી કાળ પાળ ધર્મથી મારી ગયે એમ નહોતું. માટે તમારું આવો વિચાર જ ન કરો કે અમે શત્રુઓને અન્યાયથી માર્યા છે પૂર્વમજમા અસુકેનો વિનાશ કરવા દેવાએ આ જ (૬૫૮) માર્ગ રીકાર્યો હતો. ખીત અનેક સંતુકરોએ પણ એ જ માર્ગનું અનુસરણ કર્યું છે, તેથી ખીત સર્વ લોકો ઉપર તે જ માર્ગને અનુસરે છે. માટે બધા જઈને આરામ કરા. ૯-૧૦-૫૫ થી (સર) શ્રીકૃષ્ણના વચન સામે યુદ્ધ પડેલા અર્જુને 'અમે તો આર્જવવાળા યુદ્ધથી શત્રુઓને છતીશું.' (૫-૧૯૫-૧૫) એમ યુધિષ્ઠિરને ક્યું હતું તે કવિએ બતાવ્યું છે કે સત્જનોનો સદ્નિર્ભય યુદ્ધમા ટકી શકે નહિ. જુઓ ઉપર 'સાથ' (મકો ૩) શ્લોક ૪૬, પા. નો. ૫, પૃ. ૧૧૫ થી ૧૨૨).

(૨) અધર્મી શત્રુઓનો અધર્મ ક્રીને પણ સત્જનોએ વિનાશ કરવો એવી પરિસ્થિતિ બાધીજ સુધી ચાલુ રહી, પરિણામે સત્જનોને પણ અમુક અંશે ૬૫૮વિધા ખીલવવી પડતી, એટલે ચિત્રમા દૈવીરત્તિઓની ગડ બેસતી નહિ એટલે ધર્મીઓનો પક્ષ અધર્મનો આશ્રય લેવાથી બન્ને ગીતે નબળો પડતો, ધર્મ પૂરો આશ્રય નહિ અને અધર્મ આશ્રયવાથી સામો મનુષ્ય બને. સત્જનોએ આશ્રયવાળા શુદ્ધ સાધનવાળા માત્ર તરફનો દરવાજો, જે બંધ હતો તે બાધીજએ ખોલી આપ્યો.

(૩) ઉપર 'વ્યસન' (મકો ૧૧) શ્લોક ૧૧૮ પૃ. ૭૭૩ થી અને એ જ મંત્રણના શ્લોક ૧૨૦, ૧૨૧ના ઉદ્ધાટન પૃ. ૩૮૩ થી (પા. નોંધ ૧૭)મા આવતા શ્રીકૃષ્ણવાક્યમા જે વિચાર વિરોધ જેટુ દેખાય છે, તેનું કારણ પણ આ શ્લોકનું ઉદ્ધાટન સમગ્રતાવા વાચવાથી સમજી શકાય

૧૩. (૧) નીમનસ્ ધર્મરાજને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

પરમજ્ઞપિ વ્યાસે વૈયકિતક ચિત્તમાં યતા ધર્પણને સસના આધાર-
વાળા અહિંસાથી કેમ જીવતું એ પૂરી સફળ રીતે બતાવ્યું છે, પણ
વૈયકિતક ચિત્તનાં આત્મિક ધર્પણો મોટા પાયા ઉપર સામૂહિક ચિત્ત-
ક્ષોભ ખેદ કરી એમાંથી તીવ્ર અસમાધાન, દુઢુતા, હિંસા, દમન અને
અન્યાય જન્માવે તો તેનું સમાધાન અહિંસક માર્ગેથી થાય કે કેમ તે
તેઓ બતાવી શક્યા નથી. અનાસક્તિપૂર્વક યુદ્ધ એનો એક આદર્શની

(નોંધ ૧૩ આશુ)

यद्य ते द्रोणमीप्साम्या युद्धमासीदरिंदम ।

मनसैकेन योद्धाव्यं तत्ते युद्धमुपरिष्ठतम् ।

तस्मादभ्युपगन्तव्यं युद्धाय भरतर्षभ ॥

૧૪-૧૨-૧૧ = ફે. ૧૨-૧૬-૨૦ અખ્યક૬.

परमव्यक्तहृदस्य परं मुक्त्वा स्वकर्मभिः ।

यत्र नैव शरैः कार्यं न भूत्येनं च बन्धुभिः ।

आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपरिष्ठतम् ॥

૧૪-૧૨-૧૨ = ફે. ૧૨-૧૬-૨૧.

‘ હે અરિન્દમ ! દ્રોણ અને બીજાની સાથે તમારે જે યુદ્ધ થયું હતું તેનું
જ યુદ્ધ હમણાં તમારી પાસે ઉપરિષ્ઠ થયું છે, જેમાં તમારે એકલાએ મન
સાથે લડવાનું છે. તેથી (મહાભારત યુદ્ધ જેવી હિંમત અને દક્ષતાથી લગ્યા
તેવી હિંમત અને દક્ષતા રાખીને) હે ભરતર્ષભ ! તમારે આ (આત્મિક)
યુદ્ધનો મુકાબલો કરવાનો છે.

‘ જેમાં બાણો, સેવકો કે બંધુઓની જરૂર નથી અને જેમાં સ્વકર્મને
છાડીને—સ્વકર્મ સિવાય, બીજું કંઈ મદદમાર નથી, તેનું આ યુદ્ધ અત્યંત
અવ્યક્રાંત એવા તમારી સામે ઉપરિષ્ઠ થયું છે, તેને કેવળ તમારા આત્મા
વડે જ લડવાનું છે.’

દષ્ટિએ ખરો ઉકેલ છે ખરો, પણ એ તો ભૂમિતિની આદર્શ 'લીટી' જે લોકલની વજન વિનાની આદર્શ 'દોરી' જેવો છે. વ્યવહારમાં કદીયે એ સંપૂર્ણતયા અમલમાં આવી શકે નહિ. એટલે તો યુદ્ધની તૈયારી ન થાય એ માટે, તૈયારી દગમિયાન, યુદ્ધ દગમિયાન, યુદ્ધાંતિ, અને તે પછીના છીસ વર્ષોનો ઇતિહાસ મં ભાંભા આલેખાયેલો છે એ બધામાં, યુદ્ધથી થતી ખાનાખરાબી, રુદન, અને નૈતિક ડાસની લંગાગ દર્શાવી છે. અને એમ વેદવ્યાસ યુદ્ધની નિરર્થકતા અને પ્રેમની સર્વોપરીતા દર્શાવીને અટક્યા છે. યુદ્ધના વિકલ્પે શુ, એ પ્રશ્નનો એમણે બધો વિચાર કર્યો છે, વિસ્તૃત ચર્ચા-વિચારણાઓથી મં ભાંભા એ વ્યક્ત થાય છે. પણ સૂત્રધાર શ્રીકૃષ્ણને નિઃશસ્ત્ર રહેતા દેખાડીને

(નોંધ ૧૩ ચાહુ)

('શાંતિપર્વ' માં આને મળતા શ્લોકો ભીમસેન ધર્મરાજને કહે છે, પણ ત્યાં ભીમની ભાગલોહુપતા મુખ્ય હોઈ, એ એક જ વસ્તુના જુદી જાતના ઉપયોગનું ઋષિ બ્યાસે આપેલું ઉદાહરણ બને છે.)

(૨) સઃ° જો સહસ્ત્રં સહસ્તાણં સગામે દુઃખજિજ્ઞે

एग जिगेज्ઞ અપાણ એસ સે પરમો જમ્હો । ઉ. સૂ. ૯-૩૪ ઇ.

હસ લાખ યોદ્ધાઓને દુર્ભય સ આમમાં કોઈ હતો, તેના કરતા પોતાની જાતને હતો એ ઉત્તમ જય છે.

=૩ ધર્મ. ૧૦૩ ચો સહસ્ત્ર સહસ્ત્રમેન સજ્ઞામે માનુસ જિને ।

एक च जेय्यमतान स वे सज्जामनुत्तमो ॥

જે સ આમમાં હસ લાખ મનુષ્યોને હતો, તેના કરતા પોતાની જાતને હતો તે ઉત્તમ યોદ્ધો છે (વડુ માટે જુઓ 'મં ભાંભા અને ઉ સૂ. ૫. ૪૬, ૪૭, અને ૮૨ થી)

ભવિષ્યના નરેશ્વર (૧૭) ઉપર એમણે પ્રશ્નનો ઉદ્દેશ છોડી દઈને સંતોષ માન્યો જણાય છે. ૧૪

વ્યાસે બાકી રાખેલા એ પ્રશ્નનો ઉદ્દેશ મહાત્મા ગાંધીજીએ, વ્યાસની જ પદ્ધતિએ ચિંતને ઉત્ક્રાંત કરીને, ઉદ્દેશવા પ્રયત્ન કર્યો. અલગત, એમા ધર્મી ખામીઓ રહી હોવા છતાં બળતી માનવતાને સંપૂર્ણ કે બહુ અંગે નહિ, છતાં સહેજે ઓછી મહત્ત્વની નહિ એવી સફળતા મળી. એ સફળતાનું માપ તાત્કાલિક સિદ્ધિથી નહિ, પણ ગમ, દૃષ્ટિ, વ્યાસ, બુદ્ધ, મહાવીર^{૧૫} વગેરેએ જેનું બીજરોપણ,

૧૪. આ વસ્તુ વ્યાસની ખામી નહિ, પણ ખૂબી છે. જે વસ્તુ એ દેશ-કાળમા શક્ય નહોતી, અને રવાબાવિક ઉત્ક્રાંતિ કમથી જ શક્ય અને તેમ હતી, એ તરફ એમણે અનધિકૃત પ્રયત્ન કર્યો નથી, એ વસ્તુ જ મહાસિદ્ધિ છે, ગાંધીજીએ ગીતાકારે બૌદ્ધિક યુદ્ધનું ઉદાહરણ કેમ લીધું એનો એમની લાક્ષણિક નમ્રતાથી (શ્રીકૃષ્ણનો પણ નમ્રતા એ લાક્ષણિક ગુણ હતો. જુઓ ઉપર 'ધર્મ' પ્રકર, પૃ. ૩૧, ૫. ૭૦) ખુલાસો કરીને, 'ગીતા સૂક્ષ્મ નથી ગીતા એક મહાન ધર્મકાવ્ય છે. તેમા જેમ જ્યાં હિતરો તેમ તેમાથી નવા ને સુન્દર અર્થો મેળવે. ગીતા જનસમાજને સાક હોઈ તેમા એક જ વસ્તુને ધારી રીતે કહી દીધી છે. એટલે ગીતામા આવેલા મહાશબ્દોના અર્થ યુગેયુગે બદલાયે ને વિસ્તાર પામશે. ગીતાનો નૂળ મંત્ર હી નહિ બદલાય એ મંત્રને જે રીતે સાધી શકાય તે રીતે જિજ્ઞાસુ ગમે તે અર્થ કરે.

'ગીતા વિધિનિષેધ બતાવનાર પણ નથી. એકને સારુ જે વિધિત હોય તે બીજને સારુ નિષિદ્ધ હોય એક કાળે કે એક દેશમા જે વિધિત હોય તે બીજે કાળે, બીજ દેશમા નિષિદ્ધ હોય નિષિદ્ધ ગા. કૃપાસમિત છે, વિધિત અનાસમિત છે' ('અનાસક્તિયોગ' પ્રસ્તાવના. ૫. ૧૮.)

૧૫. ગાંધીજી સહિત આ બધા મહાપુરુષ ને વ્યક્તિ નહિ, પણ આખા સમાજની ઉત્ક્રાંત દૈવી શક્તિના નિર્દર્શક મહાત્માઓ સમજવા. એમની મારફતે સમાજે પોતાના ચિકસિત દૈવી ગુણો ફેલાવ્યા એ ગુણોની જડ માનવતાની ભૂમિમા હતી અને છે એમાથી એ જન્મ્યા, પ્રેરણા પીધી. અનેકરા કરી કરી પાછી આપી અને ચિકસાવી

સંવર્ધન અને સંગોપન કર્યું હતું એવા અવેગ—પ્રેમના મહાસિદ્ધાંતરૂપી વાડીમાથી એક વિશિષ્ટ ફળ ઉતારી, લવિષ્ય માટે દુનિયા સમક્ષ ખચવાનું આશયસ્થાન બની શકે એની શક્યતાનું સફળ, આશારૂપદ દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે તેનાથી નીકળી શકે તાત્કાલિક સિદ્ધિ પણ એટલી તેજસ્વી છે કે એણે ભાગ્યને લશ્કરી ગતપાત વિના સ્વતંત્ર કર્યું, ૧૬ આજીમાજીના એશિઆઈ રાષ્ટ્રોને સ્વતંત્ર બનાવવામાં સહાય કરી, અને સામાજિક ગુણવત્તાના મૂલ્યોનું જીવ્ય લક્ષ્યાક પ્રજા સામે મૂક્યું. અહિંસાની અપરિમેય શક્તિનું અને સત્યસ્વરૂપ પગમાત્માની અસીમ સત્તાનું કિંચિત્ દર્શન કરાવ્યું. પ્રજાના ચિત્તમાં રહેલી દૈવીવૃત્તિઓ અન્યાયનો સામુદાયિક સામનો અહિંસાપૂર્વક સફળતાથી કરી શકે છે, અને સત્યપ્રતિષ્ઠિત અહિંસક ગળ એ જળપુમાં આવેલી સર્વોત્તમ શક્તિ છે એ બતાવી, હવે પછી જન્મનાગ પુરુષોત્તમો અર્થાત્ સાચા માનવો મહાભારતના વ્યાસે મૂકેલા કોયડાનો જેમ ગાંધીજીએ વ્યાસાદિ મહાત્માઓના ખલા ઉપર ઊભા રહીને ઉઠેલ કગવા પ્રયત્ન કર્યો તેમ ગાંધીજીના (અને એવા બીજા શાંત અજ્ઞાન દષ્ટાઓના) ખલા ઉપર ઊભા રહીને વિરોધ સારો ઉઠેલ કગસો એવી આશા જન્માવે છે. એટલે ચિત્તમાં અહિંસા પ્રત્યે અપ્રતિહન ઉત્સાહ—અનિર્વેદ જાગે છે અને ભાવિ પેઢીઓ માટે યુદ્ધને બદલે યુદ્ધની વિનાશકાંગિતામાંથી છૂટી રનેહ પામવાની મંગળ નોખતના સુમધુગ સૂ સંલગ્નાય છે. ૧૭

૧૬. ઠેમી વિદેષ અને રાજપાત થયેલા, તે અને બીજા ઘણા મુદ્દાઓ 'અહિંસા સત્યાગ્રહ'ના શસ્ત્રમાં રહેલા શોધનના પુષ્કળ અવકાશના નિદર્શક છે.

૧૭. (૧) ગાંધીજી ગીતામાંથી બળ મેળવતા અને કદી નિરાશ નહોતા થતા. સર 'મહાભારતગ્રંથે ભૌતિક યુદ્ધની આવશ્યકતા સિદ્ધ નથી કરી, તેની નિરર્થકતા સિદ્ધ કરી છે વિજેતાની પાસે રુદન કરાવ્યું છે, પશ્ચાતાપ કરાવ્યો છે ને હું અ સિનાય બીજું કંઈ રહેવા દીધું નથી' ('અનાસક્તિયોગ' મસ્તાનના પૃ ૬).

(નોંધ ૧૭ ચાલુ)

‘ગીતા ધર્મ-દર્શક કોષ છે, આત્માની ગુણો ઉઠેલનારી પ્રચંડ શક્તિ છે, હુ ખિયાનો આધાર છે, મુર્ખામાંથી જન્માડનાર છે એમ જે માને છે તેને જ ગીતાગાન મદદ કરી શકે છે ’ (‘ગીતાપ્રદાય’ મોધ’ પ્રસ્તાવના પૃ ૫)

‘હું તે મારી બધી સુરેરીઓમાં ગીતામાતા પાસે હોડી જઈ છું ને આજ લગી આશ્વાસન મેળવી ગઈ છું ’ (‘ગીતાબોધ’ પ્રસ્તાવના પૃ ૩), ‘એવી એક પણ ધર્મની ગુણ નથી કે જેનો ઉઠેલ ગીતા ન દરી શકે આપણી બોલી મજાને લીધે આપણને તે વાચતા સમજતા ન આવડે તે જુની વાત છે ’ (‘ગીતાબોધ’ પ્રસ્તાવના પૃ ૫)

(૨) જ્યાંસે રોષેલા મર્મફલ-આસનિ સ્થાવના સિદ્ધાંત અનુસાર ગામીજીએ સત્યાગ્રહનું તદ્દન નવું ઓળખ બોલ્યું જેમ આદ્યન્દ્રાઈનના વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત અનુસાર એટમસાગળ, અને તેમાંથી એના મૃત્યુ બાદ હાઈડ્રોજન બોમ્બના નવા હથિયાર, સુદ મેમીઓએ ખોલ્યા છે એવી રીતે.

વિદ્યા

૧૩૩. સુલ્હાર્થિનઃ કુતો વિદ્યા નાસ્તિ વિદ્યાર્થિનઃ સુલ્હમ્ ।

સુલ્હાર્થી વા ત્યજેદ્વિદ્યાં વિદ્યાર્થી વા સુલ્હં ત્યજેત્ ॥ ૫-૪૦-૫

સુખાર્થીને વિદ્યા ક્યાંથી હોય અને વિદ્યાર્થીને સુખ ક્યાંથી હોય? માટે સુખાર્થીએ વિદ્યાને ત્યજવી અને વિદ્યાર્થીએ સુખ ત્યજવું.

‘વિદુરનીતિ’ને સમારોપ કરતા વિદુરે કૃતરાજને જુદા જુદા વિષયોને લગતી શિખામણો, તે તે વિષયો અંગેના સુભાષિતોથી આપતાં વિદ્યાર્જન માટે જેને લહેર કહેવામાં આવે છે તેવી પ્રમાદી પ્રવૃત્તિઓ છોડી કેવળ વિદ્યાની ઉપાસના કરવાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે એમ દર્શાવ્યું છે. આ શ્લોકની અગાઉ વિદ્યાર્જનમાં આડચર્ય શત્રુઓ નીચે મુજબ જણાવ્યા છે. ‘અસૂયા એ ખરેખર મૃત્યુ છે અને નિંદા શ્રીનો નાશ કરનાર છે. તથા (શુરુની) અશુશ્રૂષા, ઉતાવળ અને (આત્મ) શ્લાઘા એ વિદ્યાના ત્રણ શત્રુઓ છે.’^૨

૧. = દે. ‘૪૬૪આશુક્ય’ ૧૦-૩.

૨. (૧) અસૂયૈકપદં મૃત્યુરતિવાદઃ ધિયો વધઃ ।

અશુશ્રૂષા ત્વરા શ્લાઘા વિદ્યાયાઃ સન્વલ્લયઃ ॥ ૫-૪૦-૪.

(૨) સરં આ શ્લોક પછી આવતું ઉલોગ. શ્લોક નં. ૨૪૦.

‘આળસ, મદમેહ, ચપલ્ય, વાતોડિયાપણું, ઉર્જવાઈ (સ્તમ્ભતા) અભિમાન અને લોભલાલચ (મત્સાગિત્વ) એ સાતને સદાય વિદ્યાર્થીઓના દોષ માનવામાં આવ્યા છે.

વિદ્યા વહેરેના સંગ્રહણ માટે મં લાંબા ઓછામાં ઓછા બે સ્થળે આવવું આ સુભાષિત અનેક રીતે મનનીય છે, 'કાયમ કૌઘ- (ના આવેગ)થી તપવું રક્ષણ કરવું, મત્સરથી શ્રીતું રક્ષણ કરવું, વિદ્યાનું માનઅપમાનથી રક્ષણ કરવું અને પ્રમાદથી આત્માનું રક્ષણ કરવું '૩

વિદ્યાર્થીએ, વિદ્યાર્જન કંવાવાળાએ સુખશીળિયા ન થવું, એનો અર્થ એવો નથી કે વિદ્યાર્થીએને વિદ્યાપ્રદાન કરનારાઓએ નાહક દુઃખી કરવા. મં લાંબી તદ્દન શરૂઆતમાં આયોદ્ય ધૌમ્ય અને તેમના ત્રણ શિષ્યો ઉદાલક આરુણિ^૪ ઉપમન્યુ અને વેદની કથા આવે છે. ગુરુ ધૌમ્ય એ શિષ્યોને વધુ પડતા સખ્ત કામ બતાવીને કસતા. એ પૈકીના ઉપમન્યુને આકરી કસોટીના અતે અશ્વિનીકુમારોએ વર આપતા 'તારા ઉપાધ્યાયના તો લોખંડ જેવા કાળા દાંત છે પણ તારા તો સુવર્ણમય દાંત થશે ' તું અશ્વિનમાન થઈશ અને તું એયને

૩. નિત્ય ક્રોધાતપો રક્ષેદ્વિદ્ય રક્ષેત મત્સરાત્ ।

વિદ્યા માનાપમાનાભ્યામાત્માન ત્વ પ્રમાદત્ ॥ ૩-૨૦૩-૪૦,

(ધર્મવ્યાધના અધ્યાત્મવિચાર અર્થેના મવચનમાં)

= કે ૧૨-૧૮૨-૧૦ ('ભૂત-ભારદ્વાજસ વાદ'માં બુગુના આદ્યપાદિ વર્ણના લક્ષણો કહેતાં મવચનમાં).

૪. આદિ મ ૮ આ કથા મં લાંબા તદ્દન આદિ સ્તરોમાંની કથાઓ પૈકીની એક છે અને વેદોના પૂરા અભ્યાસ સિવાય એને બરાબર સમજી શકાય છે તેથી રસિક અભ્યાસી માટે હિતમ મસાલો પૂરા પાડે એવો છે.

૫. આ આરુણિ તે જ નચિકેતા તથા શૈલકેતુના પિતા CPનિરત્રસિદ્ધ ઉદાલક આરુણિ હોય એમ સંભવ લાગે છે. (ઉચ્ચ ૧-૩-૨૬ ઇ)

૬. ૧-૩-૭૫, 'જેમ સ બળાય છે એમ વાર્ણાવમા દન્તા એટલે શુક્રની નિદ્રા યતા સૂચવે છે અને હિરણ્યવા ઇ. 'તુ શિષ્યો મતરે દયાણુ યદગ' એમ સૂચવે છે ' મં લાંબા ચિત્રરાજની પ્રેસની આરુણિના સ પાદકનો અર્થ.

પામીશ ' એમ કહી એના ઉપાધ્યાયની નિંદા કરી હતી. ઉદાલક આરુણે ગુરુએ એનગમા પાણીની ક્યારડી બાધવા મોકલેલો. ક્યારડીની જગાએ ની વિચિત્ર કે આરુણે પોતે જ માટીની જગ્યાએ સૂઈ રહ્યો ત્યારે પાણી રોકાયેલું. ' ત્રીજા શિષ્ય વેદને ગુરુએ (પેલા બે શિષ્યો સમાવર્તન લઈ ઘેગ મથા પછી પથ્થુ) લાખા સમય સુધી ગુરુકુલમાં રોકી ગયો; તેણે બળદિયાની જેમ ટાઢ, તાપ, ભૂખ, તન્નસ વગેરે સહન કરી અનુકૂળ રહી ગુરુની મેવા ઉઘાવી. આ નણે શિષ્યોને આવી કડક પરીક્ષા પછી ગુરુએ વિદ્યા આપેલી. આ શિષ્યો ઘેગ ગયા પછી તેમણે પોતાના શિષ્યો પ્રત્યે આયોદ્ય ધૌમ્ય જેની કડકાઈ નહિ પથ્થુ દયા, માયા બતાવી હશે, તે વેદ વિગેના મંત્ર લાખના ઉલ્લેખથી જણાય છે. ૭ એ ઉલ્લેખ પ્રમાણે ગુરુગૃહેથી સમાવર્તન લઈ ગૃહસ્થાશ્રમી થયેલા વેદને પથ્થુ નથ્થુ શિષ્યો હતા. છતાં ' તમે કામ કરો કે ગુરુ-શુશ્રૂષા કરો ' એવું કશુંયે એ શિષ્યોને કહેતો નહિ. કારણ કે ગુરુકુલવાસના દુઃખોથી એ પરિચિત હોઈ શિષ્યોને કલેશ આપવા ઇચ્છતો નહોતો. ૮

તો ' સુખાર્થીને વિદ્યા ક્યાથી હોય ' એનો અર્થ શું ? અધ્યાપક વ્યાસે ગુરુ તરીકે એનો ઉત્તર આપ્યો છે ૯ આગ શિષ્યો અને પુત્ર શુકદેવને અધ્યયન કરાવી તૈયાગ કર્યા બાદ, શિષ્યોએ હિમાલય પર્વતથી ઊતરી પૃથ્વી ઉપર (મેદાનોમાં) જઈ વેદોને અનેકધા કરવાની, જ્ઞાન વિસ્તરણ કરવાની આદ્ય માગી. એટલે ગુરુએ એક જ વાચનમાં અર્થઘન દિતકારી ઉત્તર આપ્યો, ' તમને જ્યાં સારું લાગે ત્યાં, પૃથ્વી

૭. આરુણે કે હયમન્ટના વર્તન વિશે આ જગ્યાએ બીજો વિશેષ ઉલ્લેખ નથી

૮. ૧-૨-૮૩ થી.

૯. કથાનક વગેરે માટે જુઓ નીચે મ્લોક ૧૪૧.

ઉપર કે દેવલોકમાં, ગમે ત્યાં જાયો. પણ જ્યાં જાયો ત્યાં તમારે (અધ્યયનમાં) અપ્રમાદ જ રાખવો. કારણ કે વેદ તો પ્રચુર છળવાળો છે' અર્થાત્ જ્ઞાનોપાસનામાં સતત જાગૃત નહિ રહે તો વિદ્યા વિસ્તરણ તો દૂર રહું પણ જરણડોટી ધસે.

એમ અધ્યાપકોને ઉદ્દેશીને શિષ્યોને કસવા પણ દુઃખી નહિ કરવા અને વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને સુખશીળિયા નહિ પણ સદા ખડતલ અને સદા અપ્રમાદ રહેવાનો વ્યાસમુનિનો આદેશ છે.

૧૩૪. ન તેન સ્થવિરો ભવતિ યેનાસ્ય પલિતં શિરઃ ।

ઘાલોડપિ યઃ પ્રજાનાતિ સં દેવાઃ સ્થવિરં ચિદુઃ ॥^૧

૩-૧૩૬-૧૧

૧૩૫. ન હાવમૈનં પલિતૈર્ન વિષેન ન વન્ધુભિઃ ।

ક્ષપ્યશ્ચકિરે ધર્મં યોડનૂચાનઃ સ નો મહાન્ ॥^૧ (૧)

૩-૧૩૬-૧૨

૧. ૩-૧૩૩-૧૨;

=દે. મત્ર. ૨-૧૫૧; ધમ્મ. ૨૧૦.

૧. (૧) ૩-૧૩૩-૧૨; = ૬-૫૦-૪૭; ૧૨-૩૧૦-૬ શુક્રચરિત્રની રાજ્યાત લીખ પિતામહે આ શ્લોકથી પ્રસ્તાવના કરીને કરી છે. =દે. મત્ર. ૨-૧૫૪; સર^૧ ધમ્મ. ૨૧૧, તથા ૨૫૯, ૨૬૨, ૨૬૩.

^૧ ધમ્મપદ^૧ની આઠાઓ ૨૧૦, ૨૧૧ ઉપરની અટકયાનો સાર આ પ્રમાણે છે:

^૧ લકુણ્ઠક ભદ્રિય સ્થવિર ઠીંગણા હતા. એક વખત ત્રીસ બિશુઓ આરણ્ય (૧) ભગવાનનાં દર્શન કરવા જેતવનમાં આવ્યા. એ સમયે લકુણ્ઠક ભદ્રિય સ્થવિર ભગવાનને વન્દના કરીને પાછા જતા હતા. આ બિશુઓ આપતાં ભગવાને પૂછ્યું, “તમે એક સ્થવિરને જતાં જોયો કે ?”

“ભગવન્ ! અમે સ્થવિરને તો નથી જોયો પણ એક આમણે જોતા હતા.”

માથે પગિયાં આવવાથી કંઈ સ્થવિર થવાતું નથી, પણ બાળક હોવા છતાં જે જ્ઞાની છે તેને દેવો સ્થવિર—વૃદ્ધ બને છે.

ઘણાં વર્ષ થવાથી, પગિયાંથી, ધનથી કે ભાગાંસંબંધી-ઓથી (મનુષ્ય) મહાન ગણાતો નથી પણ ઋષિઓએ નિયમ કયો છે કે જે જ્ઞાની હોય તે અમારામાં મહાન છે.

ઉદાસક આરુણિએ નિયમનિષ્ઠ શિષ્ય કહોડને પુત્રી સુગતા પરણાવી. ૨ એ સગર્ભા થઈ. હવે એક વખતે અધ્યયન કરતા પિતાને

(નોંધ ૧ ચાલુ)

“ભિક્ષુઓ એ આમણેર નથી, સ્થવિર છે.”

“ભગવાન! એ ખૂબ ઠીંગણો છે.”

“ભિક્ષુઓ! વૃદ્ધ થવાથી કે સ્થવિરના આસન ઉપર બેસવા માત્રથી સ્થવિર નથી કહેવાતો, પરંતુ જે આર્થસત્યોત્તું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મહાજન-સમુદાયને (આખી પ્રજાને) માટે અહિંસક થયો છે, એ સ્થવિર છે.” ભગવાને એમ કહીને ધમ્મની બે ગાથાઓ કહી.

ન તેન ચેરો સો હોતિ ચેનસ્સ ફલિતં સિરો ।

પરિપક્વો વયો તસ્સ મોષજિણ્ણો તિ વુચ્ચતિ ॥ ૨૬૦.

ચમ્પિહ સર્વં ચ ધમ્મો ચ બહિંસા સંયમો દમો ।

સ ચે વન્તમલો ધીરો સો ચેરો તિ પવુચ્ચતિ ॥ ૨૬૧.

માથે પગિયા આવ્યાથી માણસ સ્થવિર થતો નથી; તેની વય પરિપક્વ થઈ છે; તે વૃદ્ધા જુદા કહેવાય છે.

જેનામાં સત્ય, ધર્મ, અહિંસા, સંયમ અને દમ હોય તે જ મહા વિનાયો ધીર સ્થવિર કહેવાય છે.

૨. ‘અષ્ટાવકોપાખ્યાન’ આરણ્યક અ. ૧૩૨ થી ૧૩૪.

‘તમે આખી રાત અધ્યયન કરો છો પણ તે અથગ થતું નથી’ એમ ગર્ભરથ પુત્રે ખોડ કાઢી તેથી ગુસ્સે થઈને પિતાએ તેને આડ ઢેકાણે વાકો—અણવક થવાનો શાપ આપ્યો. દગમિયાન સત્તાન જન્મે ત્યાર ખર્ચની ભેગનાઈ માટે કહોડ જનકની સસદમા ગયો. ત્યાં બદી સાથેના વિવાદમા ઢારી જવાથી બદીએ તેને પાણીમા ફેંકી દીધો.^૩ એ વાતને ખાર વર્ષના બ્લાણા વાયા અહો સુખનાને પુત્ર પ્રસવ્યો અને તે માતામઠ ઉઢાલકને ત્યાં જિજ્ઞાસા માણો માતામઠને જ પિતા સમગ્રતા અણવકને સમવચસ્ક મામા સ્વેતકિતુ સાથે અકસ્માત લડવાડ થતા આ બીનાની ખગર પડી ખખગ પડી એટલે ગર્ભવિજ્ઞાન અણવક મામા સ્વેતકિતુને લઈને જનકને ત્યાં વિવાદ કઠવા જિપડયા રાજ-સ સદમા માર્ગમા (ગણગળ્યના ગામઓ પૈકી) એક જનક ભેગી જતા તેની સાથે દલીલ કરી ખોતાને પ્રથમ જવા રસ્તો મેળવ્યો. પછી સ સદમા બાળકોને જવા નહિ દેતા દારપાળને, ‘અમે જૂદ, (અભયર)^૪ નતધારી, વેદના પ્રભાવવાળા, (શુરુની) સુશ્રૂપાખ્યયણુ, જિતેન્દ્રિય, અને વેદાતમા (જ્ઞાનાગમ) નિપુણ છીએ, બાળક નથી તેથી સ સદમા પ્રવેશ કન્યાના અધિકારી છીએ શરીર વધે તેથી કંઈ મોટાપણુ આવતું નથી એ તો શીમળાની ફાલેની ગાર જેડુ છે જે નીચુ તથા નાતુ છતાં ફળ આપે છે તે જૂદ મોટું છે પપ્પુ જે ફાલેડુ છતાં ફળ વિનાનું છે તે મોટું નથી.’^૪ વગેરે કહી ઉપગના જે સુભાષિતો તથા બીજી દલીલો સલગાવી રાજસભામા પ્રવેશ મેળવ્યો. પણ આ તો જનકની સ સદ જનકે પણ તેની કમોટી કરી અને તેમની માગણી

૩. બદી હારતા બ્રાહ્મણે પાણીમા ફેંકી દેતો પણ ખરેખર તો એના પિતા વડુણના ખાર વય ના વજમા બ્રાહ્મણે ભેઈલા છતાં ત્યાં મેં કરી દેતો હતો એ વાતની અણવકે બીજાને હરાવ્યો ત્યારે ખખગ પગ (૩-૧૩૪-૨૪, ૨૫ ૩૬ ધ)

મુળ્ય યજ્ઞશાળામાં વિવાદ માટે જવા દીધા. ત્યાં વિવાદ કરી તેણે (વરુણપુત્ર) જન્મીને હરાવ્યો, અને પિતા સહિત બીજા અનેક બ્રાહ્મણોને વરુણાલયમાંથી પાછા મેળવ્યા. પિતા કહોડે પ્રમત્ર થઈ કહ્યું, 'આટલા માટે જ મનુષ્યો પુત્રને છત્તે છે. જે હું ન કરી શક્યો તે પુત્રે કર્યું'. નિર્જળને પણ જળવાન, બાલ (મૂર્ખ)ને પણ પંડિત અને અવિદ્વાનને પણ વિદ્વાન પુત્ર જન્મે છે.^૫ પછી પુત્રનું અલિનંદન કરી, બાળક પુત્રની જ્ઞાનપ્રાપ્ત મહત્તાનો સ્વીકાર કર્યો, તથા પરોક્ષ રીતે પોતાની ભૂલનો તેણે સ્વીકાર કર્યો.

'શલ્યપર્વ'ની કથામાં દાનવોના વિનાશાર્થે હાડકા અર્પનાગ દધીય ઋષિના યુવાન પુત્ર સારસ્વતે બાર વર્ષની અનાવૃષ્ટિના સમયમાં વેદોનો નિયમિત સ્વાધ્યાય કરીને વેદો જાળવી રાખ્યા હતા.^૬ અનાવૃષ્ટિ પૂરી થતા આજીવિકા માટે બીજે ચાલી ગયેલા ઋષિઓ પાછા આવ્યા. એ બધા સંકટને લીધે સ્વાધ્યાય નહિ બનવાથી વેદો ભૂલી ગયા હતા. એમણે સારસ્વતને વેદોનું અધ્યાપન કરવા વિનંતી કરી. સારસ્વતે કહ્યું, 'તમે વિધિયુગ્સર શિષ્ય થાઓ એટલે શીખવાહું.' એટલે ઋષિઓ બોલ્યા 'પુત્ર તું તો હજુ બાળક છે, અમે કેવી રીતે તારા શિષ્યો થઈએ?' જવાબમાં હાયનૈર્ન વલ્લિૈઃ (૯-૫૦-૪૭) વગેરે કહી એમને સમજ પાડતા સાડા હજાર ઋષિઓ, આ બાલબ્રહ્મર્ષિના નિયમનમાં ગંભીર અભ્યાસ કરવા માડ્યા.

વ્યાસે આવા કથાનકો દ્વારા વિદ્યાની મહત્તા દુનિનાદારીની દૃષ્ટિએ મોટી મણાતી અનેક વસ્તુઓ અને મોટી ઉમર કન્તા વિશેષ છે, એ સ્પષ્ટ કર્યું છે.^૭

૫. ૩ ૧૩૪-૩૩, ૩૪.

૬. શલ્ય અ ૫૦.

૭. ડુંગો ઉપર 'વ્યસન' (મકં ૧૧) શ્લોક ૧૨૦, ૧૨૧, વિર્ણનું દ્રીપીના વસાહરણ પ્રસ મનુ પ્રવચન, પૃ ૩૭૮ થી

૧૨૬. ક્ષિપ્ર વિજ્ઞાનાનિ ચિર શૃંગોનિ વિજ્ઞાય ચાર્યં મજને ન કામાન્ ।
નામદૃષ્ટો વ્યુપયુક્તે પરાર્થે તત્ત્વજ્ઞાનં પ્રથમં પઞ્ડિતસ્ય ॥

૫-૩૩-૨૨

અડપથી મમજી જાય છે, લાખા સમય સુધી (ખીજની વાત) સાંભળે છે, હેતુ મમજે છે પણ સ્વાર્થવગ ધધને (કાર્ય) કરતો નથી, પૂછ્યા વગર ખીજની વાતમાં માથું મારતો નથી—(આ મર્વ) પડિતનું પ્રથમ લક્ષણ છે.

યુદ્ધના ધનધોન વાદળ ઘેરાયા હતા, ચિંતાથી જગી રહેલા ધૂનગદ્ગની નિદ્રા છોડી ગઈ હતી, ત્યારે મનની શાંતિ માટે વિદુરને બોલાવી કંઈ ધર્મ અને પરમકલ્યાણકારી સભાગાવવા કહેના, દીર્ઘદર્શી વિદુરે પડિતના લક્ષણોથી વક્તવ્યની શરૂઆત કરી, તે પૈકીનું આ વચન છે. પડિતના લક્ષણ પૂરા થયા પછી મૂર્ખના લક્ષણો પણ વિદુરે કહ્યા છે. અને એમ ભાવાત્મક તથા અભાવાત્મક રીતે જીવિની કુશામતા અને વિદ્વતા કેરી હોની જોઈએ તે સમજાવ્યું છે. આ પડિતલક્ષણકથન પૈકીના નીચેના બે સુખાપિન ઉપના વચન સાથે ખાસ વાચવા જેવા છે. 'જે પોતાના સન્માનથી નજી થતો નથી, અપમાનથી તપી જતો નથી અને ગગાના ધરા જેવો અક્ષોભ્ય છે તે પડિત કહેવાય છે. જે સર્વ પ્રાણીઓના (જન્મમગ્ધુના) તત્ત્વનો જાણ છે, સર્વ કર્મોના યોગનો—કર્મના નિયમનો જાણકાર છે અને મનુષ્યોના (સામ, દામ, ભેદ અને દડ રૂપી આગ) ઉપાયોનો સમજનાર છે તે પડિત કહેવાય છે'.

૧. ન હૃવ્યત્સાત્મસમાને નાવમાનેન તપ્યતે ।

ગાત્રો હૃદ શ્વાસોમ્યો ય સ પઞ્ડિત ઇત્યતે ॥ ૫-૩૩-૨૬.

તત્ત્વજ્ઞ સર્વભૂતાના યોગજ્ઞ સર્વકર્મણામ્ ।

ઉપાયજ્ઞો મનુષ્યાણાં નર પઞ્ડિત ઇત્યતે ॥ ૫-૩૩-૨૭.

૧૩૭. યો હિ વેદે ચ શાસ્ત્રે ચ ગ્રન્થધારણતત્પરઃ ।

ન ચ ગ્રન્થાર્યતત્ત્વજ્ઞસ્તસ્ય તદ્ધારણં વૃથા ॥^૧

૧૨-૨૧૩-૨

૧૩૮. ભાર સ વહતે તસ્ય ગ્રન્થસ્યાર્યં ન વેતિ યઃ ।

યસ્તુ ગ્રન્થાર્યતત્ત્વજ્ઞો નાસ્ય ગ્રન્થાગમો વૃથા ॥

૧૨-૨૧૩-૨ ૧

જે વેદ અને શાસ્ત્રોના ગ્રન્થ ધારણ કરવામાં—મુખપાઠ કરવામાં તત્પર રહેતો હોય પણ એને જો ગ્રન્થના અર્થતત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોય તો એનું ગ્રન્થધારણ વૃથા છે.

૧ (૧) મન્^{૧૦} સ્થાણુરય ભારહારઃ કિલામૃદધીન્વ

વેદં ન વિજાનાતિ યોડર્થમ્ ।

યોડર્થજ્ઞ ઇત્સન્ન ભદ્રમશ્રુતે

નાવમેતિ જ્ઞાનવિધૂતપાપ્મા ॥

યદ્ ગૃહાંતમવિજ્ઞાતં નિગદેન્નૈવ શશ્વતે ।

અનગનાવિવ શુનૈધો ॥ તુ જ્વલતિ કર્હિચિન્દ્ ॥

‘નિરુપ્ત.’ ૧-૧-૧૮.

વેદાધ્યયન કરીને (વેદના ગળદોની આ રીતિઓ કરીને) જે બે બેનો અર્થ જાણતો નથી, તે ખરેખર રથાણુ (ખતરમાના આદિયા) જેવો, ભાર વહન કરનારો છે, પણ જે અર્થનો જાણકાર છે તે સમગ્ર વ્યાખ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે અને જ્ઞાન વડે પાપ રહિત થઈને સ્વર્ગ મેળવે છે.

જેવી રીતે ઝુકા લાકડાને અગ્નિ સિવાય ૨-૩મા આવે તો મદિ પણ બળી રાકના નથી એવી રીતે સમજ્યા વિના જ્ઞ (જ્ઞાન) પ્રદણુ મરવામા આવે છે તે (ગોપટિય) રહણુ જેતુ (નિષ્ફળ) છે.

(૨) (મ) સ્મૃ^{૧૦} શ્રીષ્ઠ્યવિષ્ટિ પછી પાઠનાન ઉ સાદ માટે શ્રીષ્ઠ્ય મારફતે સ દેવો દેવશવના કુળીને યુધિષ્ઠિરને દેશીન કહેવું વચન.

જે (અન્ય ધારણા કરીને) અન્યનો અર્થ ન બાણે તે તે ભાર ઉપાડનારો છે, પણ જે (ગ્રાસ) અન્યાર્થતત્ત્વજ્ઞ-અન્યના તત્ત્વમહિત અર્થને બાણનાર છે તેનું અન્યાધ્યયન વૃથા-
-નિષ્ફળ થતું નથી

વસિષ્ઠ અને કગલ જનકના સનાતન પરબ્રહ્મ વિષેના સવાદમાંથી આ બે શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરેલા છે સાખ્યશાસ્ત્રની કેટલીક તાત્ત્વિક ચર્ચા તથા માણસોની અજ્ઞાનદશાની પ્રકૃતિઓ અંગેના વસિષ્ઠના વિવેચન મંછી, જનકે પૂર્વપક્ષ રજૂ કરતા, વેદ અને શાસ્ત્રપ્રમાણ ટાકીને કહ્યું કે ‘સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ જેવો જ સાખ્યનો પ્રકૃતિ-પુરુષ સંબંધ માન્ય પડે છે, તેથી પ્રકૃતિ-પુરુષના એ અનાદિ સંબંધને લીધે એમ દેખાય

(નોંધ ૧ ચાહો)

શ્રોત્રિયસ્યેવ તે રાજન્મન્દવસ્યાવિવક્ષિત ।

અનુવાકહતા બુદ્ધિર્મમેવૈવર્મીયતે ॥ ૫-૧૩૦-૬

‘હે રાજન! જેમ (વેદ ગોખનારા) મન્દ અને મૂર્ખ શ્રોત્રિયની બુદ્ધિ વેદની (વેદના શબ્દોની) આશ્વસિથી હણાઈને તેને જ ધર્મ જુએ છે— માને છે, એમ તું પણ કેવળ એક ધર્મને જ જુએ છે’

કુન્તીએ સમજ્યા વગર અધ્યયન કરતા શ્રોત્રિયની નિંદા કરી છે, તેમ ધર્મરાજ (સમાચારી હોઈ), જ્ઞાનધર્મથી ચ્યુત થઈ કાયમ વનમાં બઠકવા જેવી નિંદ્યવૃત્તિનો ધર્મ જેવો દેખાતો તામસિ અધર્મ, ન સ્વીકારે પણ જ્ઞાનિમ વિહિત રાજસિક ધર્મ નો (એ પણ સાત્ત્વિક ધર્મની અપેક્ષાએ અધર્મ જ છે) આશ્રય કરે એ હેતુથી આ વચન કહ્યું છે

(૨) (૭) સર^૦ અરણ્યવાસ દરમિયાન બીમસેને બુદ્ધિહિનને કહેલા વચન પ્રકા ‘જેનો ધર્મ માન ધર્મને અર્થ જ છે, તે પડિત નથી પણ કલેગ ગોગવનારો છે અથ માલસ શૂચ પ્રભાને બાણતો નથી એમ એ ધર્મ રહસ્યને બાણતો નથી’ ૩-૩૪ ૨૩, બીમની લોકુપતા સ્પષ્ટ છે

છે કે મોક્ષધર્મ હોને જ નહિ. તો મોક્ષ ઇચ્છનારા અમને અનામય, દેહરહિત, અજ્ઞ, દિવ્ય, અતીન્દ્રિય અને અનીશ્વર, મોક્ષ વિષે કહેા. '૨ આનો ઉત્તર આપતાં ઋષિ વસિષ્ઠે જનકના વેદ અને શાસ્ત્રનાં પ્રમાણોનો સ્વીકાર કર્યો અને 'હે નરેશ્વર ! તો' વેદ અને શાસ્ત્રાંધોનો અભ્યાસ કર્યો છે, પણ તું એ અંધોના તત્ત્વને યથાવત્ જાણતો નથી '૩ એમ કહીને ઉપરના સુભાષિતો સંભળાવ્યા. આગળ ચાલતા યોગ

(નોંધ ૧ ચાલુ)

(૩) યાજ્ઞવલ્ક્ય-દેવરાતિ જનકના સંવાદમાં જનકને, અગાઉ વિશ્વાત્મસુ ગ ધર્મે ઋષિને પૂછેલા વેદરહસ્ય સ બંધી ૨૪ પ્રશ્નો અને આન્વીક્ષિકી વિદ્યા અંગેના ૨૫મા પ્રશ્નના જવાબ આપેલા, તેનો અહેવાલ આપ્યો છે. એમાં ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે કહેલા વચનો સર 'હે ગંધર્વસત્તમ ! જેઓ વેદાર્થરૂપ વેદ—આત્મતત્ત્વને જાણતા નથી તેઓ અચુત ધર્મને જન્મ પામે છે સાંગોપાંગ—અંગ ઉપાંગ સહિત વેદો અને પાંચમો વેદ—ઇતિહાસ પુરાણનું અધ્યયન 'કર્તુ' હોય પણ જે માણસ વેદદ્વારા જાણવાયેગ્ય(વેદ=આત્મ-તત્ત્વ)ને ન જાણતો હોય તો તે વેદનો બાર વડન કરનારો છે—વેદિયો દોર છે ! ધી મેળવવાની ઇચ્છાથી જે ગધેડીના હૃદયને વયોવે છે, તેને ધી નહિ પણ વિદ્યા જેવો દુર્ગંધી પદાર્થ મળે છે, એવી રીતે જે વેદવેદા—વેદ જાણેલો, વેદ અને અવેદ (પુરુષ અને પ્રકૃતિ, કે ચેતન અને જડનો વિરોધ)ને જાણતો નથી તે કેવળ અતિમૂઢ છે અને જ્ઞાનનો બાર વડન કરનારો ગણાય છે માટે સદાય તત્પર અન્તરાત્મા વડે વેદ અને અવેદને બરાબર જોવા જેથી પુન પુન. જન્મમરણ ચાલ નહિ '. ૧૨-૩૦૬-૪૭ થી ૫૧.

(૪) મ.° કુલ્મેત્ય મો ભારધરા ગિરાણ અદ્ધ ન જાણાઃ અહિજ્ઞ વૈ૯ ।

ઉ. સુ ૧૨-૧૫

(પદ્ય કરતા શાસ્ત્રોના પ્રત્યે યક્ષ) 'અરે તમે વાળીનો બાર ઉપાડનારા છો, કેમકે વૈાન્યયન મ્યા છતા તેના અથ ને જાણતા નથી !'

૨. ૧૨-૨૯૩-૧૨ થી ૨૧

૩. ૧૨-૨૯૩-૨૨ થી

અને સાખ્યની એકતા બતાવી, જેમ સત્ત્વો અમૂર્ત છતાં તેમના કુદરતમાં થતા ફેરફારરૂપ કાર્યથી સત્ત્વોનું અનુમાન થાય છે, એમ પ્રકૃતિનું અને પરમાત્માનું ગુણ અને નિર્ગુણપણાથી અનુમાન થાય છે. તથા પ્રાકૃત વિષયોનો અને અજ્ઞાન—આત્મભ્રાંતિનો ત્યાગક-વાદી અવ્યક્ત, સિદ્ધાન્તિત પરમાત્માને જ્ઞાનીઓ જાણે છે એ હકીકત સમજાવી. ૫

કવિએ અધ્યયનની સાથે એના શબ્દો જ નહિ, પણ શબ્દોની પાછળ રહેલા તત્ત્વ, ભાવ અને ગુણ સમજવા ઉપર ભાર મૂકી સમજાવ્યું છે કે, ગુણ જાણ્યા વિનાનું અધ્યયન એ તો વ્યર્થ ભાર ઉપાડવા જેવું કાર્ય છે એ છતાં એકલા અધ્યયનની પણ એની કક્ષાએ કિંમત છે, કારણ અધ્યયન પઢેતું છે, રહસ્યજ્ઞાન પછી છે, તેથી ‘વ્યાસશુક્લવાદ’માં, સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓની અનુક્રમે એક બીજાની વિશિષ્ટતા વર્ણવતા છેવટે ધર્મશ્રેણી, તેમાવ ધર્મદા ઉપનાત

૪. ૧૨-૨૬૩-૨૯ થી અને ૪ ૨૯૪ થી

૫. કરાલ જનને વસિષ્ઠ આગળ મૂકેલા ‘સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ સાથે પ્રકૃતિ પુરુષ સંબંધને’ સરખાવતો પ્રશ્ન ખૂબ ઊંડો અને ભારતનું હૃદયમાન દાર્શનિકોને હબરો વર્ધથી મૂલ્યવતો આવશે છે એ સંકાત્તે થતા ચેત્ત્વ નિરસન હજી સુધી થયું નથી અહીં કશું વસિષ્ઠ ‘પુમાન્ કે અપુમાન્ (પુરુષ કે સ્ત્રી અને નપુસક) વગેરે ગુણાત્મક ભેદો પ્રકૃતિના છે, અને પુરુષ-સિદ્ધાંતો પુમાન્ કે અપુમાન્ કહી નથી’ (૧૨-૧૯૩ ૩૧) વગર કહી આ સંબંધોની સરખામણી ન થાય અને પ્રકૃતિ-પુરુષનો સંબંધ અનાદિ હોવા છતાં પુરુષ—પરમાત્મા અલિપ્ત છે એવું દર્શાવવા અછડતો મયત્ન કરી પછી સામ્ય-ધર્મની તાર્કિક ચર્ચામાં ભળ્યા છે જે કે રહસ્યાત્મક સમજવા મારેતા વચ્ચેના કહેવા દ્વારા એમને તર્કની જાળમાં ચૂંચાયા વિના આશ્વાર ધર્મને માફ રાખવાના મગ્ગ બાબના સળંગ વિચારસૂત્રને અભિવ્યક્ત કયું છે, છતાં આ મૂળ પ્રશ્નનું નિરસન થયું નથી

વેદરૂ, તેમાંય વેદનું (વેદાર્થનું) પ્રવચન કરી જાણનારા અને તેમાંય આત્મરૂને સર્વશ્રેષ્ઠ કહ્યા છે. કારણ કે તે જન્મમરણના સંબંધને યથાવત્ જાણે છે. (વળી આવા આત્મરૂ) જે (પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપી) બંને ધર્મને જાણે છે એ પૂર્ણ, સર્વધર્મવેત્તા, ત્યાગી, સત્યસંકલ્પ, ક્ષાન્ત અને ઈશ્વર—અર્થશાળી છે, એ પ્રમાણે કહ્યું. ૭

અને એમ શાબ્દિક અધ્યયન તથા સાર્થ અધ્યયનનું યથાયોગ્ય મૂલ્ય દર્શાવી, અધ્યયન માત્રનું શ્રેષ્ઠ પર્યવસાન આત્માને જાણવામાં છે એવો અભિપ્રાય આપેલો છે. ૮

(નોંધ ૫ થાયુ)

ગીતામાં પણ જુદે જુદે સ્થળે (અ. ૩, ૭, ૧૪ ઇ.) સામ્યના જુદા જુદા આચાર્યો દ્વારા પ્રવર્તિત પ્રકૃતિ-પુરુષ સિદ્ધાંતનો જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને આચારની અભિવૃદ્ધિ કરનારો સુદર વિનિયોગ કરેલો છે, પણ કુશળ દાર્ગનિક કે રાશિના સાધકને મૂંઝવતા આ મૂળભૂત પ્રશ્નોનો ચોક્કસ ઉકેલ ત્યાં પણ દેખાતો નથી. જે કે સામ્યસિદ્ધાંતમાં આ ખામી જોવામાં હતી, એ જોળનાર મધ્યમ ઋષિ, અલોટ મહાકવિ, દ્રષ્ટા અને વિદ્વાની છે એમાં શંકા નથી. આ જોયા પછી એમ લાગે છે કે

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरियावृताः ॥

ગીતા. ૧૮-૪૮ (મં ૭ા ૦ ૬-૪૦-૪૮).

એ ગીતા વાક્ય કેટલા બ્યાપક પ્રમાણમાં સાચું છે !

૧. ૧૨-૨૨૬-૧૧ થી.

૭. પ્રવક્તૃણિ દ્વાન્યાહુરાત્મજ્ઞાનીનિરાણિ ચ ।

આમજ્ઞાનિ વિચિટ્ટાનિ જન્માજન્મોપધારણાન્ ॥ ૧૨-૨૨૯-૨૦.

ધર્મદ્વય દિ યો વેદ ઃ મર્ત્યઃ સર્વધર્મવિદ્ ।

સ ત્યાગી મયસમ્યઃ સ તુ દાન્તઃ સ કેશ્વરઃ ॥ ૨૧.

૭૨૨ ‘અગ્નિવિદ્યા’ (મં ૫) શ્લોક ૫૫, ૫૬; પૃ. ૧૪૩ થી.

૮. સર્વ સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

૧૩૧ સુત્રુપિ દુર્મેધા પુરોહિત્યેન્દ્રિય ।

માર વેળવિતુ કૃત્ત્વો ધર્માર્થાચિત્તિ મે મન્તિ ॥ ૧૦-૫-૧

અગ્નિતેન્દ્રિય (અને તેથી) દુર્મેધ મનુષ્ય સાલગવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો પણ ધર્મ અને અર્થને સંપૂર્ણ રીતે જાણી શકતો નથી, એવો મારો મત છે

‘વળા જે મેધાની હોય તે પણ જ્યાં સુધી વિનય ન શીખે ત્યાં સુધી ધર્મ કે અર્થના સિદ્ધાંત વિષે કશુંયે જાણી શકતો નથી.’ કૌધધી ધૂધધાતા અને ગરે ભોધમા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સહિત આખી પાંડવ-સેનાનો નાશ કરવાનું કહેતા અશ્વત્થામાને, તેના મામા કૃપાચાર્યે આવા સારાસારનો વિવેક શીખવનારા ઉત્તમ વયનોથી સાત્ત્વન આપવા પ્રયત્ન કર્યો આ વસ્તુને દૃષ્ટે ફરીથી વ્યતિરેક દ્વારા સૂચિત કરી ‘મેધાની અને જિતેન્દ્રિય મનુષ્ય જે સાલગવાની ઇચ્છા ગાળે તો તે સર્વ આગમોને જાણી શકે છે અને શાસ્ત્રોના ગ્રાહ વિષયોનો વિરોધ

૧. ૧૦-૫-૨, આ શ્લોક ૫મી આવૃત્તિ ક્ષેપક ન ૧૪ના બે શ્લોકો સરળ ઉપમા દ્વારા દુર્મેધ અને માણની સરખામણી કરે છે એકા પાંડવે આ આ બંને શ્લોક ‘ધર્મમદ’ (ગાથા ૧૪, ૧૫)માં મળે છે

ચિરં હપિ તદ્દ શ્વ પશ્વિત પર્યુપાસ્ય હ ।

ન સ ધર્માન્વિજાનાતિ દર્શી સૂપરસાન્નિવ ।

મુદ્દર્શનમપિ ત પ્રાપ્તિ પશ્વિત પર્યુપાસ્ય હ ।

ક્ષિપ્ર ધર્માન્વિજાનાતિ ત્રિદા સૂપરસાન્નિવ । સૌમિક ક્ષેપક ન ૧૪

કદહી જેમ દાળના રસને જાણી રાખતી નથી એમ શ્વ છતાં જડ મનુષ્ય દાળના સમય સુધી પડિતની ઉપાસના કરે તોપણ ધર્મ (તત્ત્વ)ને જાણી શકતો નથી

પણ જેમ દાળના રસને તરત જ જાણી જાય છે એમ માણ મનુષ્ય પડિતની એ સુદૃઢ પશુ ઉપાસના કરે તો તરત જ ધર્મ (તત્ત્વ)ને જાણી લે છે

કન્તો નથી. આગળ ચાલતા તૃપે અશ્વત્થામાને પાપકર્મથી વિગ્રમવા માટે અનેકશઃ સમજાવ્યો, પણ એ સમજ્યો નહિ અને ઉપગના સુભાષિતમા કહેલી હકીકતને સાચી પાડી

આ સાથે જ આવો ઉપદેશ કરનાર તૃપાચાર્ય પણ (સાથી પોતા-પ્રત્યે શકિત ન થાય તે તથા બીજાં અનેક વ્યક્ત-અવ્યક્ત કારણોસર) અશ્વત્થામાએ કરેલા રાત્રિમહાત્મા સક્રિય ભાગીદાર થયા હતા એ બનાવ મનુષ્યના ચિત્તની ચચળતા, પિકળતા, સગની અસર અને વિવક્ષણતા બતાવી, જાનીને પણ સદા અપ્રમત ગહેવાનું સૂચવે છે.

૧૪૦. અધીયાન પઠિત મન્યમાનો

યો વિદ્યા હન્તિ યસ પરેપામ્ ।

તસ્યાન્તવન્તશ્ચ ભવન્તિ લોકા

ન જ્ઞાસ્ય તદ્વદ્ધ ફલ વદાતિ ॥ ૧-૮૫-૨૩

(વેદનું) અધ્યયન કરીને પોતાને પંડિત માનતો જે મનુષ્ય વિદ્યા વડે પારકાના યશને હણે છે, તેના લોકો નાશ-વંત બને છે અને વેદો (અર્થાત્ વેદોનું જ્ઞાન) તેને કૃણ આપતા નથી.

અભિમાન કરવાથી યયાતિનું સ્વર્ગમાથી પતન થયું હતું.^૧ સજ્જન દૌહિનોની મધ્યમા પતન પામ્યા પછી યજ્ઞ કગ્તા દૌહિનોને પૂછવાથી સ્વર્ગમાથી મનુષ્યો ગર્વને લીધે પતન પામે છે એ કહી બધી જાતની ગામથ, કાકાસ કે અભિમાન એ ભયરૂપ હોઈ એ ત્વજ દેવાથી, મનમા ગેરેલા અભિમાનનું ભોજન કન્ના અર્થાત્ નમ્ર મનીષીઓ પરમ કલ્યાણને પામે છે, એમ જણાવતા વચનો યયાતિએ કહ્યા. એમાથી

૨. ૧૦-૫-૩.

૧. યયાતિ કથા માટે જુઓ ઉપર 'સત્ય' (પ્રા. ૩), પૃષ્ઠ ૮૫, ૫ ૯૯ થી

વિદ્યાનું અભિમાન નહિ કરવા વિશેનું વચન લીધું છે. યથાતિનાં વચનોમાં સ્વાતુલ્યના આધારે, તપ, દાન, શમ, દમ, હી, આર્જવ અને સર્વભૂતાનુકમ્પાના ગુણો અભિમાનથી નાશ પામે છે; વેદજ્ઞાન દ્વારા આપતું નથી; અગ્નિદેવ, મૌન, અધ્યયન અને યજ્ઞ જે મંત્રજાકારી કર્મો છે તે અભિમાનથી ભયપ્રદ બને છે, માટે સત્કાર થતાં આત્મદિન થવું નહિ અને અપમાન થતાં સંતાપ કરવો નહિ, એ વિગતો દૃઢાણુમાં મુદ્દાસર સમજાવીને પંકિતએ પંકિતએ નમ્રતાનું અનુશીલન પ્રબોધ્યું છે.”

૧૪૧. ન નિયોજ્યાશ્ચ વઃ શિષ્યા જ્ઞતિયોગે મહાભયે ।

યથામતિ યથાપાઠે તથા વિદ્યા કલિવ્યતિ ॥ ૧૨-૨૧૪-૪૪

(વળી) તમારે શિષ્યોને (તેમને માટે) જે કાર્ય અયોગ્ય હોય અને મહાભયજનક હોય તેવું કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરવી નહિ. જેવી જેની બુદ્ધિ તથા જેવું જેનું અધ્યયન હશે તે પ્રમાણે વિદ્યા દર્શાશે.

મહર્ષિ વેદવ્યાસે તેમના ચાર શિષ્યો, સુમંતુ, વેદોપાધન, જૈમિનિ અને પૈલ તથા પુત્ર શુકદેવ આ પાંચે જાણીને અધ્યયન કરાવી શ્રેષ્ઠ

૨. ૧-૮૫-૨૨ થી ૨૭.

૧. વેદવ્યાસને વેદ અને છત્તિહાસ-પુરાણ શીખનારા આ પાંચ શિષ્યો હપરાત, માન, છત્તિહાસ-પુરાણ શીખનાર સૂત લોમહર્ષણ નામનો હકો શિષ્ય હતો. એણે જૈમિષારણ્યમા વસતા બ્રાહ્મણોને મહાભારત સંભળાવેલું. (૧-૧૩-૬, ૭) મહાભારતની એ સૂત પરંપરા (૧) વ્યાસ > વૈગંપાયન > હમથવા > સૌનક (૧-૧-૧૫ થી ૧૬ ઇ.) (૨) વ્યાસ > લોમહર્ષણ > હમથવા > સૌનક (૧-૧૩-૬, ૭) પદ્યો એકમા એનું નામ છે. એટલે ચાલુ મહાભારત એ વૈંશપાયન તેમ જ સૂત લોમહર્ષણ એ જાતેએ પ્રકાશિત કરેલ મહાભારતસંહિતાનું મિશ્રરૂપ છે.

(વિદ્યાર્થીઓ) બનાવ્યા. છતાં એમણે સર્વશ્રેષ્ઠ થવાની ઇચ્છાથી ઉપાધ્યાયને વિનંતી કરી કે ‘અમારા પાત્ર સિવાય આપનો છટો શિષ્ય વેદજ્ઞાનમાં અમારા જેટલી ખ્યાતિ ન પામે એવો વર આપો.’ શિષ્યોનું વચન સાંભળી વેદાર્થતત્ત્વવિત, પંડોકાર્થચિન્તક છુદ્ધિમાન ગુરુ વ્યામે, સર્વશ્રેષ્ઠ તરીકે પંકાવા માટે શું જરૂરી છે તે જ કહી, એમની સર્વશ્રેષ્ઠ થવાની લાગણીની કદર કરી અને સર્વશ્રેષ્ઠ થવાની ઇચ્છામાં રહેલા સ્વાર્થ માટે શિષ્યોને મુદ્દલ દોષ દીધા સિવાય, સ્વાર્થનો કાટો એની મેળે દૂર થઈ જાય અને શ્રેષ્ઠત્વ આવે એની શિખામણુ દીધી.^૨ સમાવર્તન પછી અધ્યાપક બનનાગ આ શિષ્યોને સર્વશ્રેષ્ઠ અધ્યાપક બનવા માટે અનિવાર્યપણે જરૂરી, નીચેની સૂચનાઓ આપી. ‘(શબ્દ) બ્રહ્મ—વેદ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખનાગ બ્રહ્મનિઠ (બ્રાહ્મણને) વેદાધ્યયન કરાવજો. તમે થોડા છો તે અનેક થાઓ અને જગતમાં વેદોનો વિસ્તાર (પ્રચાર અને જ્ઞાનવિસ્તાર બંને અર્થમાં) કરો. (પ્રચાર કરવો)^૩ છતાંયે જે શિષ્ય ન હોય—વિદ્યાર્થી ન હોય, બ્રહ્મચર્ય પ્રતિવાળો ન હોય અને અકૃતાત્મા હોય તેને વિદ્યા

૨. વ્યાસના શિષ્યોનું વચન સ્વાર્થી લાગે છે, પણ દરેક વિદ્યાર્થીની પોતે ગુરુનો સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થી થાય એની તમજા હોય છે એની આ લાગણી છે પણ પોતાની લાગણી સરળપણે ગુરુ આગળ વ્યક્ત ન કરે તો કયા કરે ? તેથી એમનું વચન સ્વાર્થી હોવા છતાં એ સ્વાભાવિક અને વ્યાપક લાગણી વ્યક્ત કરે છે વ્યાસે એ દોષ વિરે કંઈ નહિ કહીને એમને સર્વશ્રેષ્ઠ અધ્યાપક બનવા માટે જરૂરી સૂચનાઓ આપી, એમને સર્વશ્રેષ્ઠ બનવાનો રસ્તો બતાવ્યો અને આડકતરી રીતે એમની લાગણીમાં રહેલી મોહમયિ ધર્ષણ વિના દૂર થાય એવો પાઠ આપ્યો. માનસગાસની દષ્ટિએ દોષ દૂર કરવા અને મૈત્રીભાવ સ્થાપના એમ બંને રીતે આડકતરી પદ્ધતિ, પછી અસરકારક અને બીજી બધી પદ્ધતિઓ કરતા સરવાળે ઉત્તમ સાબિત થયેલી છે તે નોંધવું અહીં મસ્તુત છે.

ન આપની માટે શિષ્યના ગુણો બગાળી દેના. જેનું ચાગ્ય ન બાધ્ય હોય તેને કદાપિ વિદ્યા આપની નહિ જેમ શુદ્ધ સુવર્ણને તપાની, કાપી અને કસીને પરીક્ષા કરવામાં આવે છે તેમ શિષ્યોના કુલ, ગુણ વગેરેનું નિરીક્ષણ કરી પરીક્ષા કરવી. ૪ એ પછી ઉપર દાહેણ વચન કહી, શિષ્યોને કસવા ખરા, પણ એમને અનુચિત કે

૪. યથા હિ કનક શુદ્ધ તાપચ્છેદનિર્ઘર્ષજૈ ॥

પરીક્ષેત તથા શિષ્યાનીક્ષેત્કલ્પગુણાદિભિ ॥ ૧૨-૩૧૪ ૪૩.

સરં 'ગરુડપુરાણ' ૧૧૨-૩, 'ચાણક્ય-રાજનીતિ'—પ ૨

સરં ધર્મપરીક્ષા કરવા વિષે કોઈ જૈન વિદ્વાનનું સુભાષિત, સભારત હરિભદ્રસૂરિ કે ધર્મશીર્તિનું હશે.

યથા ચતુર્ભિ કનક પરીક્ષયતે નિર્ઘર્ષણચ્છેદનતાપતાઢનૈ. ।

. તથૈવ ધર્મો વિદુષા પરીક્ષયતે યુતેન ક્ષીલ્લેન તપોદયાગુણે ॥

'અહિંસાદિદર્શન' પૃ ૩૭

જેમ કસીને, કાપીને, તપાવીને અને કુદીને સુવર્ણની ચાર ગીતે પરીક્ષા કરવામાં આવે છે એ જ પ્રમાણે ક્ષુત, શીલ, તપ અને દયાના ગુણોથી વિદ્વાનો ધર્મની પરીક્ષા કરે છે

(૨) સરં વિદ્યા હ વૈ બ્રાહ્મણમા જગમ ગોપાય મા શેવધિષ્ઠેઽહમશિમ ।

અસૂયકાયાનૃતૃવેડયતાય ન મા મૃયા વીર્યવની તથા સ્યામ્ ।

×

×

×

અધ્યાપિતા ચે ગુરુ નાદ્રિયન્તે વિપ્રાવાચા મનસા વમળા વા ।

યથૈવ તે ન ગુરોર્મોત્તનીયાસ્તૈવ તાન્ન મુનત્તિ મુત તત્ ॥

'નિરુપ્ત' ૨-૧-૪.

વિદ્વાંએ બ્રાહ્મણ પાસે જાતીને ક્ષુ કે 'હું તારો નિધિ છું અને તું મારું સંપાદન કરજે, અને મને અસૂયા કરનારને, અનૃત્ત-કર્પણને અને અસધર્મીને કદિ પણ આપીશ નહિ જેમ દરવાઘી હું (ભારત અને જીવજો માટે)

મહાભયંકર કાર્ય ન જતાવવું એની ચોખવટ કરી છે.^૫ કારણ વિદ્યા મહાભય કંઠા માટે જોઈતી ચારિત્રશીલતા, ખંત, ખડતલપણું વગેરે ગુણો હોય તો ગુરુએ એમને યોગ્યતા પ્રમાણે વિદ્યા આપની જોઈએ, નાહક દુઃખી ન કંવા જોઈએ. પછી તો જેની જેનામા બુદ્ધિની તેજસ્વિતા તથા સમજશક્તિ હોય અને જેવું અધ્યયન કરો તે પ્રમાણે વિદ્યા એાધુ કે વતું ફળ આપનારી થશે. વળી આ વચનથી લાયક અધ્યાપક જો શિષ્યોને યોગ્ય રીતે કસીને લીધા હોય તો તે વિદ્યા ગુરુને ઉત્તમ અધ્યાપક તરીકે પ્રતિષ્ઠા અપાવશે, અને ઉત્તમ અધ્યાપક-દ્વારા શિક્ષણ મેળવેલા કસાયેલ લાયક વિદ્યાર્થીઓ મારફત વીર્યવતી વિદ્યાનુ તેજ એમના અને સમાજના જીવનમા પ્રકટ થઈ સફળ થશે, એવો સર્વોત્તમ થવાના વરદાનની માગણીનો ગુરુ વ્યાસે શિષ્યોને આપેલો સુયોગ્ય અનુભૂત ઉત્તર છે.

(નોંધ ૪ ચાહુ)

વીર્યવતી થઈશ ' X X X જે વિપ્રો મન, વચન, કર્મથી અધ્યાપકગુરુનો આદર કરતા નથી તેઓ જે રીતે ગુરુને ફળતા નથી એવી જ રીતે વિદ્યા પણ તેઓને ફળતી નથી X X X

(૩) જુઓ નીચે 'મક્રીર્ણ' (મક્ર ૨૦) શ્લોક ૧૦૦, ૧૬૧.

૫. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૩૩, પૃ. ૪૨૯ થી.

तत्त्वज्ञान

१४२. अमानित्वमदम्भित्वमर्हिता क्षान्तराज्यम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥
६-३५-७ (गीता १३-७)
१४३. इन्द्रियार्थेषु पैराग्यमनहकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥
६-३५-८ (गीता. १३-८)
१४४. भक्तितिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तरमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
६-३५-९ (गीता. १३-९)
१४५. मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरनिर्जनससदि ॥
६-३५-१० (गीता. १३-१०)
१४६. अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥
६-३५-११ (गीता. १३-११)

१. पं. काशीनाथ वामन लेयेना भरुडी पुरतकभा ओमले आ सहगुणेना विनेधी गुणि पतावता म्योके 'आभ्येतक' दीपिका 'भायी टाक्या ७ (अगवद्गीता, शांकरभाष्य भाग ५, पृ. ७४७, ७४८.)

અમાનિત્વ,^૨ અદ્વૈતિત્વ, અહિંસા, ક્ષમા, સરળતા, આચાર્યની સેવા, શૌચ, સ્થૈર્ય, આત્મસંયમ, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, નિરહંકારીપણું, જન્મ, મરણ, જરા, વ્યાધિ, દુઃખ અને દોષોનું (સતત) અવલોકન, પુત્ર, સ્ત્રી ઘર વગેરેમાં મોહમમતાનો અભાવ, પ્રિય અને અપ્રિય ખનાવોમાં ચિત્તની કાયમી સમતા, મારે (અર્થાત્ ભગવાનને) વિષે અનન્યધ્યાનથી એકનિષ્ઠ ભક્તિ, એકાન્ત અર્થાત્ શુદ્ધ સ્થળનું સેવન, (લોહપ) જનસમૂહમાં અરતિ,^૩ આધ્યાત્મિક

૨. (૧) ગીતાના આ શ્લોકોની યાદ સાથે લખાયેલી તુલસીરામાયણની ચોપાઈઓ સર^૨

ग्यान मान जहँ एकउ नाहीं । देख ब्रह्म समान सब माहीं ॥

कहिअ तात सो परम विरागी । तुन सम सिद्धि तीनि गुन ह्यागी ॥

, તુલ. રામા., 'અરવચકાડ' ૨૨-૭, ૮.

જ્યા માન આદિ એકે દોષ નથી એ જ્ઞાન છે, અને જે સર્વમાં સમાનરૂપે પ્રકાશને જુએ છે, તથા જેણે સર્વ સિદ્ધિઓ અને દ્રશ્ય ગુણોને તણખવાની જેમ ત્યજી દીધા હોય તે દે તાત ! એટલે વૈરાગ્યવાળો છે.

(૨) સર^૨ મિથ્યાજ્ઞાનસે હમ હમેશા હરતે રહે । મિથ્યાજ્ઞાન વહ હૈ જો હમનો સત્યસે વર રસતા હૈ યા કરતા હૈ ।

‘નિત્યમનન’ પૃ. ૧૫. તા. ૨-૧૨-૪૪.

(૩) સર^૨ ‘શુ’ નહિ પણ મારું શિક્ષણ લો. ચોખ્ખા સોના કરતાં પિધા સંપાદન કરો. કેમકે જ્ઞાન માણેક કરતાં એક છે, સર્વ મેળવવા ધારેલી વસ્તુઓ તેની ખસખસી કરી રાકે નહિ. ‘બાઈબલ’ (જૂનો કરાર) ‘નીતિવચનો’ ૮-૧૦, ૧૧.

૩. (૧) અરતિઝનમંમદિ । પદોનો અર્થ સંકરાચાર્યે આ પ્રમાણે આપ્યો છે. અરતિઃ અરમણં ઝનમમદિ, ઝનાના પ્રાકૃતાનાં સસ્કારશૂન્યાના અવિનીનાનાં સસત સમવાયઃ ઝનસમનઃ; ન સસ્કારવતા વિનીનાનાં સસત્, તસ્યાઃ જ્ઞાનો-પ્કારિત્વાત્ । જન એટલે પ્રાકૃત, સ સ્કારશૂન્ય, અવિનીત શેકો. તેમની સંસદ ભા ૨૯

જ્ઞાન નિત્ય છે તેવી સમજ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોજનનું (આત્મજ્ઞાનનું, ચૈતન્યતત્ત્વના જ્ઞાનનું) દર્શન—આ બધું જ્ઞાન કહેવાય છે, આ સિવાય બીજું તે અજ્ઞાન છે

ગીતાના તોરમાં “મૃતિપુરુષવિક્રયોગ” અધ્યાયમાં શરૂઆતમાં જ્ઞેન—શરીર, જ્ઞાન—તત્ત્વજ્ઞાન અને જ્ઞેય—આત્મા, પરમાત્મા વિશે પ્રવચન કરતા શ્રીકૃષ્ણ પગમાત્માએ જ્ઞાન એટલે શું ? એ દર્શાવતા વચનો કહ્યા તે ઉપર ટાક્યા છે એમાં ભાગ્યપૂર્વક જણાવ્યું છે કે આ લક્ષણોથી જે બિલકુલ છે તે અજ્ઞાન છે ઉપલક્ષ રીતે જોતા એનું ભાગવાનો સભવ છે કે અમાનિત્વ વગેરે જ્ઞાન કેવી રીતે કહેવાય ? જ્ઞાનના રૂઢ અર્થમાં એ જ્ઞાન નથી ખરેખર તો આ વીસે સદ્ગુણો ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનસાધન છે એ સદ્ગુણોનું પ્રકીરણ, અનુશીલન, અને વિકાસ થતા એમનું પર્યાવસાન જ્ઞેય એટલે ? આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનમાં થાય છે, માટે એ જ્ઞાન છે કોઈ પણ વ્યક્તિ પહેલે જ દિવસે જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ? તેથી આ જ્ઞાનસાધનો દ્વારા પ્રાપ્તન્ય નેય અર્થાત્ પ માત્મા, જે સ્વયં જ્ઞાન છે, જ્ઞેય અને જ્ઞાન (—સાધન) વડે જાણી શકાય એવા અને સર્વના હૃદયમાં વસી જહેલા છે, તેમને અનુક્રમે જાણી શકાય છે, માટે એને ‘જ્ઞાન’ નામ આપ્યું છે

(નોંધ ૩ થાહ)

અટલે સમૂહ સભા એમાં અરતિ એટલે અપ્રીતિ અહીં સરકાગી અને ચિનીતોના સમૂહમાં અપ્રીતિનો અર્થ નથી કેમકે ત્યજે તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ઉપમરી છે

(૨) શકરાચાર્યના વચનની યથાથતા મચિત્તા° ૧-૩૨ & (ગીતા ૧૦ ૯)ના સ્લોકથી દેખાય છે જુએ ઉપર ‘જ્ઞાનિ’ (મ. ૭૦ ૧) મ્મે ૩ ૮૮, ૮૯, નોંધ ૭ પૃ ૨૮૫

૪ જ્ઞાન સ્વેય જ્ઞાનમયે હૃદિ મનસ્ય વિષ્ટિમ્ ॥ ૬ ૩૫ ૧૭

(ગીતા ૧૩-૧૭)

સંક્ષેપમાં, આચાર તથા જ્ઞાનનો (અનુભવ અને તર્કનો, વિજ્ઞાન અને જ્ઞાનનો) અમન્વય કરીને તત્ત્વજ્ઞાન (તત્ત્વ મહત્ક પન્માન્મા તેના યથાર્થ રૂપની નમન્વય પાકનાં વિદ્યા)ની વ્યાખ્યા બનનાં આ જ્ઞાન-સાધનો પર્યાયે દૈવીન પત્તિ,^૫ દમ,^૬ સત્ય,^૭ રિયનપ્રસ,^૮ વ ના જ લક્ષણો છે, અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો દરેકે દરેક સાધન એ એકસ દિશા સૂચવતો બધાય ગુણોનો અમુચ્ચય છે. એ અમુચ્ચય કેવળ અધ્યયનથી નહિ પણ ભક્તિભર્યા હૃદયથી થતા આચાર, સંયોગન, અધ્યયન અને આચાર્યોપાસનના એકત્તાનતા અને વિભક્ત સેવનથી મહત્ત્વ મેળવે છે.

‘(તત્ત્વ)જ્ઞાનના જેટલું પવિત્ર આ લોકમાં કંઈ છે નહિ, ^૫ જ્ઞાનમાં તર્ક કર્મો પર્યાવસાન પામે છે, ^{૧૦} ‘સર્વ પાપીમાં પાપી પણ જ્ઞાનરૂપી નાવ વડે પાપ (રૂપી સમુદ્ર)ને તરી બંધ છે, ^{૧૧} ‘જ્ઞાનામિ નર્વ કર્મ’ (બંધનને) બાળી મૂકે છે ^{૧૨} વગેરે વાચ્યોથી ભગવાને તત્ત્વજ્ઞાનનું વાસ્તવિક, તમસથી પગ પગમળ્યોતિરૂપ પન્મા માને પ્રાપ્ત કરાવનારું પાત્ર બતાવી, અર્જુનના મિત્રે, દૂ પાત્રી માનવતાને વીર્યવત આનંદ આપ્યું છે આ જ્ઞાનરૂપી આલબનમાં પગરૂપર

૫. ૬-૩૮-૧ થી ૩

૬. ૧૨-૧૫૪-૫ થી, સર* ૬-૩૨-૩૮ (ગીતા ૧૦-૮)

૭. ૧૨-૧૫૬-૮, ૯ થી, જુએ ક્ષિપર ‘સ ય’ (મકં ૩), શ્લોક ૪૮, નોંધ ૬, પૃ ૧૦૮ થી

૮. ૬-૨૪-૫૫ થી ૭૨ (ગીતા ૨ ૫૫ થી ૭૨)

૯. ૬-૨૬-૩૮ (ગીતા ૪ ૩૮)

૧૦. ૬-૨૬-૩૩ (ગીતા ૪-૩૩)

૧૧. ૬-૨૬-૩૬ (ગીતા ૪-૩૬)

૧૨. ૬-૨૬-૩૭ (ગીતા ૪-૩૭)

પ્રેમભાવ, મૈત્રીભાવ પણ આસક્તિનો અભાવ, અત્યંત નિરભિમાની-
 પણ પશુ આત્માની—પોતાની અવહેલનાનો અભાવ, પુત્ર, પત્ની,
 અત્યંત સ્નેહી, મિત્રાદિ અને ધરખાર વ. મિલકતોમાં પ્રીતિ અને
 આત્મભાવ—અભિષ્વર્યનો અભાવ પણ પુત્ર, પત્ની, મિત્રસહિત સારાથે
 બ્રહ્માડમાં—અને જો અનેક બ્રહ્માડો હોય તો તેઓમાં—વિવસતા વિશાળ
 પરમાત્મા સાથે પ્રીતિ અને આત્મભાવ, હર્ષ અને ક્રોધ ગદિત ઉન્નૃષ્ટ
 સમત્વસ્થિતિ, લોભુષ જનો સાથે ભળવામાં અપ્રીતિ પણ નમ્રપણું
 હોઈ તેઓ પ્રત્યે સમભાવ વગેરે અંતર્ગત હોઈ એ સ્વસંચાલિત
 ઉત્થાનત ત્ર ળન્યું છે. તથા વ્યક્તિગત કક્ષાએ તેનો પૂરો વિકાસ કરવું
 અને સમષ્ટિગત કક્ષાએ કર્મફલ-અનાસક્તિના સિદ્ધાંત અનુસાર
 પરમાત્માની સત્તાની અપરિમિત શક્તિની આખી કગવતી ઉત્તરોત્તર
 મહાન થતી શોધો કરતા રોધકોને આદિથી અંત સુધી લક્ષ્યબિંદુ
 ઉપર સ્થિર ગમ્પતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો પાયાનો મંત્ર બન્યું છે.

સંજ્જન-દુર્જન વિવેક

૧૪૭ પ્રાણસ્તુત્યપતા પુસા શ્રુત્વા વાચ શુભાશુભા ।

ગુણવદ્વાક્યમાદત્તે હસ હીરમિત્રામ્ભસ ॥ ૧-૬૯-૧૦

જેમ હે સ પાણીમાથી દૂધ ગ્રહણ કરે છે તેમ પ્રાણપુરુષ,
બોલનાર મનુષ્યની શુભ અશુભ વાણીમાથી શુભવાળા
વાક્યનુ ગ્રહણ કરે છે

ગત દુનિતે, ભગતને લઈને આવેની શકુતલાને, નિધુરનાથી
અપમાની, તેના માનાપિતા ઉપર આક્ષેપ કરી, ચાલ્યા જવાનું કહ્યું ૨
ત્યારે માનિની પડિતા શકુતલાએ જવાબ આપતા, સંજ્જન દુર્જનના
લક્ષણો કહ્યા તેમાથી આ વચન લીધું છે ૩ આગળ ચાલતા સંજ્જન

૧. સરં તુવસી રામા

જહ ચતન ગુન દોષમય, વિસ્વ કીન્દ્ર કરતાર ।

સત હસ ગુન ગૃહિં પય, પરિહરિ વારિ બિવાર ॥ ‘બાલકાડ દોરો’ ૭

મિત્રતા જેડ ચતન વિશ્વને શુભદોષમય રચ્યું છે, તેમા સતશ્રી હે સ
દોષશ્રી જળ ત્યજીને શુભશ્રી દૂધ ગ્રહણ કરે છે

૨ શ્રુત્વા ઉપર ‘સત’ (પ્રકૃ ૩) શ્લોક ૪૩ ૪૪ ૫ ૬૩ થી અને
નીચ શ્લોક ૧૫૫ ૫ ૪૭૩ વગેરે

૩ (૧) સરં શકુતલાના વખવ્યમાનુ મૂર્ખ અર્થાત્ દુર્જન વચક્ષણ

મૂર્ખો હિ જપતાં પુસાં શ્રુત્વા વાચ શુભાશુભા ।

અગુમ વાક્યમાદત્તે પુરીયમિવ સ્વર ॥ ૧-૬૯-

અને દુર્જનની સગ્ગામણી કરીને શકુતલાએ કહ્યું, ‘બીજીની નિંદા કરતા નજીબને જેમ પતિપા થાય છે, એમ બીજીની નિંદા કરતા દુર્જન સદુદ્ધ થાય છે।’^૪ વૃદ્ધોને અભિનાદન કરીને જેમ સત્જનો શાન્ત થાય છે એમ સાગ માણસની નિંદા કરીને મૂર્ખ શાન્ત થાય છે। પોતાના દોર નહિ જાણનાર અને પારકા દોરને જોનાર મૂર્ખો એવધી જીવે છે, અને બીજાઓ જે કાર્યમાં મૂર્ખોને અયોગ્ય ગણે છે, તે કાર્ય માટે મૂર્ખાઓ સજ્જનોને અયોગ્ય ગણે છે। વળી આ દુનિયામાં આના જેવું એકે હાસ્યપાત્ર નથી કે જ્યાં દુર્જન બીજાને દુર્જન કહે છે અને પોતાને સજ્જન કહે છે। સત્યધર્મથી વ્યુત થોડા માણસથી નાસ્તિક પણ, કાપેલા ઝેરી સાપથી બીજે એમ, બીજે છે તો આસ્તિક માણસનું તો કહેવું જ શુ ૨૫

શકુતલાએ કરેલી સગ્ગામણી જુદા દર્શિર્નિંદુથી દેવી અને આશુરી સપત્તિની, સયમ અને અસયમની, શાન્ત અને અશાન્તની સગ્ગામણી છે કવિએ આ સગ્ગામણીથી જનારું છે કે પાઠશૈલિક અને સાધુજીવન માટે જ માન, દૈરીસ પત્તિ અર્થાત્ સદ્ગુણોની જરૂર નથી પણ સુખી ચિંતામુક્ત લોકધાના—લૌતિક જીવન જીવવા માટે પણ

(નોંધ ૩ ચાલુ)

(૨) સરં ‘વિદ્યનીતિ’ શુ સુભાષિત

વિદ્યામયો ધનમદસ્તૂર્તીયાઽભિક્તો મદ ।

एते मद्रवल्पिणानामेत एव सता दमा ॥ ૫-૩૪-૪૨

વિદ્યાનો મદ, ધનમદ અને ૧જો કુનીનતાનો મદ એ ઉદ્ધતોને મદ—નશાશય છે, પણ એ જ સજ્જનોને (એવાથી જીલકું) દમ(સયમ) ૩૫ છે

૪ અન્યાન્યરિવદન્સાધુર્ધમા દિ પરિતપ્યતે ।

तथा परिद्वजन्मास्तुष्टो भवति दुर्जन ॥ ૧-૬૬-૧૧

૫. ૧-૬૬-૧૨ થી ૧૫

એની જ જરૂર છે જ્યાં જ્યાં જેટલા જેટલા પ્રમાણમાં દૈવીસ પત્તિ, તથા, ધર્મનો નિરોધ છે એટલા પ્રમાણમાં કલહ, લડાઈ, દુઃખ, અસતોષ, અને અનનતિ જોવાના તથા જ્યાં જેટલા પ્રમાણમાં એનું અનુસીનન છે એટલા પ્રમાણમાં તથા, સુલેહ, સુખ, સતોષ અને ઉત્તિ વસવાના ગીતાના અતે સજ્યે 'જ્યાં યોગેશ્વર કૃપણ છે અને ધનુર્ધર પાર્થ છે ત્યાં શ્રી, વિજય, અવિચળ ભૂતિ-સપત્તિ અને નીતિ-ભૌતિક જીવન જીવવાની કળા છે, એવો મારો મત-સિદ્ધાંત છે, '૧' એમ કહ્યું છે તે સમગ્ર જીવનને, સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ આત્મિક માટીને સ્થૂનાતિસ્થૂન ભૌતિક જીવન સુધીને, એકધારું લાગુ પડે છે

ત્યાંસે શાશ્વત સુખ મેળવવા માટે રોધાયેના સિદ્ધાંતોને, વિવિધ રીતે, વિવિધ કક્ષાના માણસો, શ્રી રીતે આચરી શકે, તે ભાષાના નિર્નિધ લઢણો દ્વારા વ્યક્ત કર્યા છે શકુતલાનું વક્તવ્ય જ્ઞાન મેળવવાની શરૂઆત કરતા જિજ્ઞાસુ માટે અત્યંત સગળ રીતે, નિદારસના ઉચ્છેદથી શરૂ થતા, ગુણમાલકતાથી સચિત થતા અને આચારથી વિકસતા જ્ઞાન-લડાગની વિપુલ શકનતા પ્રત્યે ઉત્સાહપ્રેરક દિગ્દર્શન કરે છે

૬ (૧) યન યોગેશ્વર કૃણો યન પાર્થ ધનુર્ધર ।

તન ધાર્વિનયો ભૂતિર્નુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૬-૪૦-૭૮

(ગીતા ૧૮-૭૮)

(ગીતાનો આ છે ભોગ્ય છે)

આ શ્લોકમાં આવતા 'યોગેશ્વર કૃપણ' અને 'ધનુર્ધરી પાર્થ' પદો બે અર્થમાં પ્રયોજાયા છે (૧) રાજનીતિના નિષ્ણાત અને શાસ્ત્ર વિદ્યાના નિષ્ણાત (૨) અનુભવસિદ્ધ અકુટિલ જ્ઞાન અને તે જ પ્રમાણે આચરણ કરતી ક્રિયા

(૨) જુઓ નીચે ભારતસ વિની* (પ્રકર ૨૧), શ્લોક ૧૮૪નું ઉદાહરણ

૭ (૧) અર્જુનને વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનનો (ગીતાવાનનો) મોવ લેવાનો અવિચાર માન્યો તેનું મરણ લખવાને શ્રીમદે જણાવ્યું છે તે સર*

૧૪૮. આમન્યપિ ન વિશ્વાસસ્તામાન્भवति सत्सु यः ।

तस्मात्सत्सु विज्ञेयेण सर्वः प्रणयमिच्छति^૧ ॥ ૩-૨૮૧-૪૧

૧૪૯. સૌહાર્દાત્સર્વભૂતાનાં વિશ્વાસો નામ જાયને ।

તસ્માત્સત્સુ વિજ્ઞેયેણ વિશ્વાસં કુરતે જનઃ ॥ ૩-૨૮૧-૪૨

(નોંધ ૭ ચાહુ)

इदं तु ते गुणतमं प्रयक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ઞાત્વા મોક્ષયેઽશુભાન્ ॥

૧-૩૧-૧ (ગીતા, ૬-૧).

હું અસૂયા વિનાનો—નિંદા નહિ કરનારો, પરગુણમાં દોષદર્શન નહિ કરનારો—હોવાથી તેને હું શુભતમ, અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન આપીશ, જે ભણાને તું અશુભમાંથી મુક્ત થઈશ.

(૨) જયશીલાનાં ઉત્તમ રત્નરથ, સત્ય, આનંદરથ. ધર્મ અને હિમ્મત એ ચાર ગુણ છે, અને આ ગુણો, સમૃદ્ધ, બળ તથા વીર્યથી અનેકરા: અદ્વિયાતા છે. આ રત્નરથ જોવાતેવાને જણાવાય નહિ તેણે હોવા છતાં અગ્રને ધર્મરાજને મુક્ત રાર તથા પહેલાં 'તેઓ અસૂયા વિનાના—અદોષદર્શી હતા' તેથી કહી 'સંભળાઓ' હવે. આ જ રત્નરથ પૂર્વે પિતામહે (અક્ષાએ) મહેન્દ્રાદિ દેવાને ઠેલું હતું અને તેને કાપિ નારદ, લીખ્મ અને દ્રોણ ભણુતા હતા. ૧-૨૧-૭ થી ૧૦.

૧. સંજ્ઞન અંગેનાં થોડા ઉલ્લેખો સર*

(૧) ગતિરાત્મવતાં સન્તઃ સન્તા એવ સર્તા ગતિઃ ।

ભસર્તા ચ ગતિઃ સન્તો ન ત્વસન્તાઃ સર્તા ગતિઃ ॥ ૫-૩૪-૪૪.

જ્ઞાનીઓનો આધાર સંજ્ઞન છે, સંજ્ઞનોનો આધાર પણ સંજ્ઞન છે, અને અસંજ્ઞનો—દુર્જનોનો આધાર પણ સંજ્ઞન છે, પરંતુ અસંજ્ઞન—દુર્જન, સંજ્ઞનનો આધાર (કદી) હોતો નથી.

(૨) યાદૃશઃ સનિવસતિ યાદૃશાંધોપસેવતે ।

યાદગિચ્છેચ મવિતું તાદૃગ્મવતિ પૂરુષઃ ॥ ૧૨-૨૮૮-૩૨.

૧૫૦ સતા સદા શાશ્વતી ધર્મરૂતિ સન્તો ન સીદન્તિ ન ચ વ્યથતિ ।
સતા સદ્ધિર્નાષ્ટ સગમોઽસ્તિ સદ્બ્યો ભય નાનુવર્તિત સન્ત ॥
૩-૨૮૧-૪૬

(નોંધ ૧ ચાલુ)

યદિ સન્ત સેવતે યચસન્ત તપસ્વિન યદિ વા સ્તેનમેવ ।
વાસો યથા રક્તવશ પ્રયાતિ તથા સ તેશં વશમભ્યુપૈતિ ॥

૧૨-૨૮૮-૩૩ (ધર્માદિ)

પુરુષ જેવાની સાથે વસે છે, જેવાઓનું સેવન કરે છે અને જેવા થવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેઓ ધાય છે

જો 'સતપુરુષ'નું સેવન કરે તો સમ્બાલ ધાય છે, તપસ્વીનો સહવાસ રાખે તો તપસ્વી અને ચોરનો સહવાસ રાખે તો ચોર ધાય છે જેમ વસ્ત્ર (જેવા જોડે સપર્કમાં આવે તેવું) રંગીન ધાય છે એમ પુરુષને પણ (સગનો) રંગ લાગે છે

સર° સમ્બાલ મરાસા અને સમ્બાલ કે દુર્ગન સાથે વસવાથી થતા લાભાલાભ વિશે ૩-૧-૨૧ થી ૨૮

(૩) તતો હુ સદ્ગુણસુખ સત્ત્વ સજ્જેત યુદ્ધિમાન ।

સન્ત એતસ્ય હિન્દન્તિ મનોવ્યાસદ્ગુણિભિ ॥

‘ભાગવત’ ૧૧-૨૧-૨૧

સન્તોઽનપેશા મચિતા પ્રશાન્તા સમદર્શિન ।

નિર્મમા નિરહકારા નિર્વિન્દ્યા નિર્પાપિહા ॥

‘ભાગવત’ ૧૧-૨૧-૨૭

(શ્રી ભગવાન હૃદયને કહે છે) એટલા મારે બુદ્ધિમાન પુરુષે ખરાબ સગ મૂકી દઈને સમ્બાલનો સગ કરવો કેમકે સમ્બાલ પોતાના વચનોથી એના મનની આસમિને કાપી નાખે છે જેઓ અપેક્ષારહિત મારામા ચિત્ત રાખનારા, મરાન્ત, સમદર્શી, નિર્મમ, નમ્ર, (હર્ષ, શોક વ.) દ્વંદ્વોથી રહિત અને અપરિગ્રહી છે તેઓ સમ્બાલ છે

(૪) જુઓ તુલસી રામા ‘અરણ્યકાદ’ દોહા ૭૩ પંક્તિ ચોપાઈ ૫ થી ૯, દોહા ૭૪ અને ચોપાઈ ૧ થી ૮

૧૫૧. સન્તો દિ સત્યેન વપન્તિ સૂર્યં સન્તો ભૂમિં તપસા ધારયન્તિ ।
સન્તો ગતિર્મૂતમવ્યસ્ય રાત્રન્સતાં મધ્યે નાત્રસીદન્તિ સન્તઃ^૧ ॥

૩-૨૮૧-૪૭

૧૫૨. ન ચ પ્રસાદઃ સત્પુત્રેષુ મોહો ન ચાપ્યર્થો નશ્યતિ માપિ માનઃ ।
યસ્માદેતલ્લિયતં સત્સુ નિત્યં તસ્માત્સન્તો રક્ષિતાસ્તે ભવન્તિ ॥

૩-૨૮૧-૪૯

મનુષ્યને જેવો સજ્જનમાં વિશ્વાસ હોય છે તેવો
(વિશ્વાસ) પોતાનામાં પણ નથી હોતો. તેથી સર્વ મનુષ્યો
ખાસ કરીને સજ્જન સાથે પ્રીતિ ઇચ્છે છે.

સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સુદૃઢલાવથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય
છે, માટે મનુષ્યો ખાસ કરીને સજ્જનનો વિશ્વાસ કરે છે.

સજ્જનો સદૈવ શાશ્વતી ધર્મવૃત્તિવાળા હોય છે; સજ્જનો
સીદ્ધાન્તા નથી તેમ દુઃખી થતા નથી; સજ્જનોનો મજ્જનો
સાથેનો સમાગમ અકુળ જતો નથી; સજ્જનથી સજ્જનને
ભય થતો નથી.

મજ્જનો જ સત્યથી સૂર્યને ગતિમાન કરે છે, સજ્જનો
ધરતીને તપવડે ધારણ કરે છે, હે (યમ) રાજ ! સજ્જનો
ભૂત ભવિષ્યના આધાર—ગતિ છે, સજ્જનોની મધ્યે મજ્જન
સીદ્ધાન્તો નથી.

૨. સર્વ હપર 'સ ય' (અક્રો ૩), ૧૩૦૬ ૪૫, પૃ. ૬૬ વાળું યથાતિ-
વાક્ય. નમ્રતાથી પ્રવિન થયેલો સજ્જન યથાતિ, સજ્જનોની પરંપરાને અનુરૂપ
રામ્હો બોલે છે.

મત્પુરુષોનો પ્રમાદ નિષ્કળ જતો નથી, તેઓ (કોઈનાય) અર્થનો નાશ કરતા નથી તેમ માનખંડન પણ કરતા નથી, કારણુ આ (પ્રમાદ, અર્થ અને માન) સજ્જનમાં નિત્ય રહેલા છે તેથી સજ્જનો રક્ષણ કરનારા હોય છે

અન્વયવાસ દગમિયાન દ્રૌપદી ઉપર મોહિત થયેલા જ્યદ્રથે તેનું દગણુ કર્યું.^૩ મૃગયા કરી પાછા ફરેલા પાડવો પછી જ્યદ્રથને ષ્ઠ કરી દ્રૌપદીને પાછી લઈ આ-યા પણ દયાળુ ક્ષમાશીલ યુધિષ્ઠિરે જ્યદ્રથને 'તારી બુદ્ધિ ધર્મમાં સ્થિર નહો અને તારું મન કદીય અધર્મ તન્ક ન વળે' ૪ એમ કહીને છોડી મૂક્યો પછી આ દુ ખદ બનાવથી ખિન થયેના ધર્મરાજને ઋષિ માર્કંડેયે 'રામોપાખ્યાન' ૫ કહી આશ્વાસન આપ્યું ત્યારે દુ ખને અળગુ કરી ઉદાત્તચિત્ત યુધિષ્ઠિરે ઋષિને પૂછ્યું 'આ દ્રૌપદી જેવી પતિવ્રતા અને મહાભાગ્યવતી કોઈ સ્ત્રી તમે પૂર્વે સાચાણા કે જોઈ છે ખરી કે ?'

એટલે મહર્ષિ માર્કંડેયે 'સાવિત્ર્યુપાખ્યાન' ૧ સંલગાન્યુ મદ્રના

૩. આરણ્યક મ ૨૪૮ થી ૨૫૬

૪ ધર્મ તે વર્ધતાં બુદ્ધિર્માં વાધર્મે મન કૃયા ॥ ૩-૨૫૬-૨૩

સર* વન જતા માતા કુન્તીએ યુધિષ્ઠિરને પાછા વળવાનું જણાવતીને છેલ્લી શિખામણ આપી તે

ધર્મે તે ધાયતા બુદ્ધિર્મનસ્તે મહદસ્તુ ચ ॥ ૧૫-૨૩-૨૧ કડ

૫. આરણ્યક મ ૨૫૭ થી ૨૭૬

૬. આરણ્યક મ ૨૭૭ થી ૨૮૩ પુરાણોમાં સાપિનીકયા મળે છે જેમ કે 'મત્સ્યપુરાણ' મ ૨૦૮ થી ૨૧૪, 'સ્કંદપુરાણ', 'મલાલખ ૬' મ ૧૬૬ 'વિશ્વુપાત્તર' ૨-મ ૩૬ થી ૪૧ ઈત્યાદિ (His of Dh V-I, p 911)

સન્યપ્રતિન જિતેન્દ્રિય પશુ નિ સતાન નામ અશ્વપતિએ, અદાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળી ઉપાસના મ્મતા, અદાર વર્ષ પૂગ મના દેવી સાવિત્રી પ્રસન્ન થતા, અને યથેચ્છિત વરદાન માગવા કહ્યું નામએ કુનતાનક અનેક પુત્રો માગ્યા પશુ સાવિત્રી દેવીએ એક જ તેજસ્વી પુત્રી થવાનું વરદાન આપ્યું અને કહ્યું કે તારે કંઈ જ ઉત્તર આપવાનો નથી કાગ્યું કે પિતામહ બ્રહ્માજીના આદેશથી જ હું આ શબ્દો બોલી નહીં છું

કેટલોક વખત થી યા બાદ અશ્વપતિની પદગણી માલનીએ એક તેજસ્વી કન્યાને જન્મ આપ્યો. સાવિત્રીની રૂપાથી એ જન્મી હતી તેથી તેનું નામ સાવિત્રી રાખ્યું. ધીરે ધીરે કન્યા યુવાન થઈ, પશુ આ તેજસ્વી કન્યાનું કોઈએ માગ્યું કંઈ નહિ કારણ બધાય તેના તેજ આગળ ઝાપ્યા પડી જતા હતા. તેથી રાજાએ એક વખત સાવિત્રીને કહ્યું કે ‘બહેન ! તારા ગુણોથી અજાઈને કોઈ તારું માગ્યું હગ્તુ નથી તેથી તું ભલે જ તારા જેવા ગુણવાન ભત્રીયને બોળા લે તું જેને પસંદ કરે તેને વિરે મને ખબર આપજે એટલે હું વિચાર કરીને તેની સાથે તને પરણાવીશ ’ એટલે શરમાતી સાવિત્રી વૃદ્ધ મત્રીઓને સાથે લઈને વર બોળવા ગઈ. ફગતા ફગતા એણે શાસ્ત્ર દેશના ધર્માત્મા અને સત્યનાદી પશુ અધ તથા પદબ્રહ્મ રાજા દ્યુમત્સેનના તેજસ્વી, પુદ્ગિમાન, શરનીંગ, ક્ષમાશીલ, દાતા, બ્રાહ્મણભક્ત, રૂપવાન, પ્રિયદર્શન અને સર્વગુણસુખ પુત્ર સત્યવાનને પસંદ કર્યો અને પછી પિતા પાસે પાછી ફરી, પોતાની પસંદગી નિવેદન કરી એ વખતે ત્યાં બેસેલા નારદઋષિએ સત્યવાનના ગુણોની પ્રશંસા કરી પશુ એ અત્પાયુધી છે—બરાણ એક વરો એનું મૃત્યુ છે એમ જણાવ્યું એટલે અશ્વપતિએ પુત્રીને બીજે વર શોધવા કહ્યું. પશુ દદનિથની સત્વશીના સાવિત્રી બોલી, ‘સાગ એક જ વખત વહેંચાય, કન્યા એક જ વખત અપાય અને ‘આપુ છું’ એક જ વખત કહેવાય,

આમ આ નણે વાત અઠેક વખત જ થાય. ૭ તેથી સત્યવાન દીર્ઘાયુ હો કે અપાયુ, સગુણ હો કે નિર્ગુણ પણ મેં તો એને જ સ્વામી કયો છે. હું બીજાને વરીશ નહિ. મનથી નિશ્ચય કર્યા પછી એ વચનરૂપે બોલાય છે અને પછી કાર્ય કંવામા આવે છે, એટલે આ બાળતમા મારું મન જ પ્રમાણ છે ' સાવિત્રીના નિશ્ચયશીન વચનો! આજણી સુધિ નાગદ અને અશ્વપતિએ તેને સન્યવાન માથે લમ કંવાની અનુમતિ આપી, અને રાત્રએ વિવાહની તૈયારી કરવા માડી

પછી ચોખ્ખો દિવસ જોઈને વૃદ્ધ શ્રાહણો, ઋષિઓ, પુરોહિતો અને પુત્રી સાવિત્રીને માથે લઈને અશ્વપતિ, દ્યુમત્સેનના આશ્રમમા ગયો, તથા સાવિત્રીને સ્વધર્મ અનુસાર એમની પુત્રવધૂ તરીકે સ્વીકારવા વિનંતી કરી અથ દ્યુમત્સેને ' પોતે રાજ્યબ્રહ્મ અને તપસ્વીનું જીવન ગાળતા હોઈ, સાવિત્રી વનની કંઈક જિંદગી રી રીતે સહન કરી શકશે ? ' એમ સામે સવાલ કરતા, અશ્વપતિએ કહ્યું, ' સુખ અને દુઃખ તો આવે છે અને જાય છે, એ વાત હું તથા મારી પુત્રી બાણીએ છીએ માટે મારા જેવાને આધુ વચન કહેવું યોગ્ય નથી હું તો લમ કંવાનો નિશ્ચય કરીને જ આવ્યો છું. તો મારી આશાનો ભગ ન કરો હું આપને મૈત્રીપૂર્વક પ્રણામ કરું છું હું તો પ્રેમથી આવ્યો છું માટે મને ના ન પાડો ' એટલે દ્યુમત્સેને લમને અનુમતિ આપી, અને સત્યવાન—સાવિત્રીનું વિધિપૂર્વક લમ થયું લમમા પુત્રીને યથાયોગ્ય કળ્યાવર કરી અશ્વપતિ પોતાને ભવને ગયો

આ બાબુ સત્યવાન સાવિત્રી પણ મનની ઈચ્છા પ્રમાણે લમ થવાથી રાજ થયા પિતાના ગયા પછી સાવિત્રીએ બધા આશ્રુપણો ઉતારી

૭. સદૃશો નિપતતિ સદૃશ્યા પ્રવીયતે ।

સદૃશાદ દશનીતિ ગ્રાણ્યેનાતિ સદૃશસદૃશ ॥ ૩-૨૭૮-૨૫;

-મનુ ૮-૪૭

નાખ્યા અને વત્કલ તથા કાપાય વસ્ત્રો પહેરી લીધાં. તમા પરિચર્યા, વિનય, સંયમ અને દરેકનું કામ કરીને બધાયનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. એણે સામ્રાજ્યને ચાકરી અને પહેરવા ઓઢવાના વસ્ત્રોથી, સસગને દેવ જેવા સત્કાર તથા સંયમિત વાણીથી, અને પતિને પ્રિય વાણીથી, નિપુણતાથી, શાંતિથી અને એકાત ઉપચારોથી પૂર્ણ સંતોષ આપ્યો. આમ એ કુટુંબને કલ્લોલ કરતા કગ્તા કેટલોક સમય ચાલ્યો ગયો. માત્ર એકલી સાવિત્રી જ નારદનું વચન મનમાં ઘૂંટી ઘૂંટીને ધરભાયા કગ્તી હતી.

એમ કરતા કરતા સસવાનના મૃત્યુને ચાર દિવસ બાકી રહ્યા. એટલે સાવિત્રીએ નિગમન કર્યું. ‘સસગ ઘુમત્સેને એને આણુ કહો તપ કગ્તા વારી પણ વિનયવતી દંદનિશ્ચયી સાવિત્રીએ કહ્યું, ‘પિતાજી! મેં દંદ નિશ્ચયપૂર્વક વ્રત આરંભ્યું છે, અને દંદ નિશ્ચયથી જ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે એટલે હું પણ આ વ્રતને પાર ઉતારીશ માટે સંતાપ ન કરશો.’ એટલે તેની નિશા જોઈને ઘુમત્સેન બોલ્યા ‘તું મન છોડી દે એવું તો હું કોઈ રીતે કહી શકું એમ નથી. માગ જેવાએ તો તને ‘તું વ્રતને પાર કર’ એમ કહેવું જોઈએ.’

હવે સાવિત્રીએ લાકડાની જેમ જીભ ગંધીને વ્રત કરવાનું શરૂ કર્યું. પછી સસવાનના મગધુની આમની ગત તો એણે જેમ તેમ દુઃખપૂર્વક પીતાવી. સવારે પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં હોમ કર્યો અને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો અને સામ્રાજ્ય સસગને અનુક્રમે અભિવંદન કરી નિયમપૂર્વક જીભ રહેતા સર્વેએ ‘તું અખંડ સૌભગ્યવતી રહેજે’ એવો આશીર્વાદ આપ્યો. ધ્યાનયોગમગધણુ

૮. આનુબાનુનો સંદર્ભ જોતા આ વ્રતમાં વ્રત રાત્રિના ઉપવાસ અને નગરભૂ કરવાનું વિધાન દેખાય છે. ‘સાવિત્રીવ્રત’ અથવા ‘વટસાવિત્રીવ્રત’ ૫ જે કેટલીક ઉપયોગી માહિતી માટે જુઓ, His of Dh. Vol. V—I pp. 91-94.

સાવિત્રીએ 'એમ જ થયે' કહીને આશિષ સ્વીકારી અને સત્યવાનની મૃત્યુવડીની વાટ જોવા માડી. દરમિયાન સામુ-સસગએ પ્રત પૂરું થયું હોવાથી એને ભોજન કરવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ સાવિત્રીએ દ્વંદ્વામ થયા પછી જ ભોજન કરવાનું જણાવ્યું. આ વાન ચાલતી હતી ત્યાં સત્યવાન ખાધે ફૂંચી મૂકી વનમાં જવા નીકળ્યો. એને જોતા જ સાવિત્રીએ પોતાને સાથે લઈ જવા વિનંતી કરી. સત્યવાને 'એક તો તું સુખમળ અને તેમણે પ્રત ઉપવાસથી શિથિલ હોઈ શી રીતે વનના કષ્ટકાંઠે રસ્તા ઉપર ચાલી શકીશ?' એમ કહ્યું. પણ સાવિત્રીએ આગ્રહ જતરી ગમ્યો. એટલે સત્યવાને વડીલોની આજ્ઞા મેળવવા કહ્યું. સાવિત્રીએ સામુ-સસગને અલિપદી પતિ સાથે વનમાં જવાની આજ્ઞા માગી. એમણે 'સાવિત્રીએ પુનઃવધૂ તરીકે ઘરમાં આવ્યા બાદ કદીયે કશાયની માગણી કરી નથી તો આ વખતે એની કામના લેલે પૂરી થાઓ.' એમ કહી જવાની ગ્જા આપી અને શીખામણ આપી કે 'પુત્રી! રસ્તામાં સત્યવાનનું ધ્યાન ગમજે'

આમ જવાની ગ્જા મળતા સાવિત્રી સ્વામીની સાથે હસતા મુખે પણ દુણાતા હૃદયે જવા નીકળી રસ્તામાં એને સત્યવાન પ્રેમથી ગમણીય વનસમૃદ્ધિ બતાવતો હતો, પણ મૃદુગામિનિ સાવિત્રી તો હૃદયના બે ભાગ કરી એક ભાગથી જાણે મૃત્યુને જોતી હતી અને બીજાથી સ્વામીની ખાંધળ પાંછળ જતી હતી.

પછી સમર્થ સત્યવાને ફળો વીણીને ટોપલો લયો અને લાકડા ચીગવા માડ્યા. લાકડા ચીરતા ચીરતા એને પગસેવો થઈ ગયો અને થાકથી માયામાં શળો ભોજાય એવી વેદના થવા માડતા એ સાવિત્રી પાસે આ યો અને સૂવાની છંદા વ્યક્ત કરી. એટલે સાવિત્રી પતિને જોળામાં સુનાડી નાગદમુનિના વચન અનુસાર દિવસ, સમય ક્ષણ વનો મેળ મેળવવા માડી. એટલામાં તો એણે સૂર્યના જેની કાતિવાળા, શ્યામ અને

હાથમા પાશ પકડીને સત્યવાન તરફ તાકી ગયેલા યમગજને જોયા સાવિત્રીએ એમની ઓળખાણ અને આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. યમે 'સત્યવાન ધાર્મિક, રૂપાળો અને ગુણોનો સાગર હોઈ યોનાના દૂતોને નહિ મોકલતા એને લેના માટે જાતે જ આ-યા છે' એમ કહીને, સત્યવાનના દેહમાથી જીવને બહારકારે ખેંચી તથા બાધીને દક્ષિણ દિશા તરફ જવા માડ્યું. એટલે નિયમવત્ત સમિધા પતિનતા સાવિત્રી પણ યમની પાછળ ચાલના માડી.

પાછળ ચાલી આવતી સાવિત્રીને યમરાજે પાછી વળવા સમજાવ્યું અને કહ્યું કે 'તું સ્નામીની ઉત્તરક્રિયા કરે જ્યાં સુધી પાછળ આવી શકાય ત્યાં સુધી તું આવી છે' પણ તપસ્વિની, ગુરુભક્ત, પતિવ્રતા, નિયમનિષ્ઠ, પ્રેમાળ અને મીઠી સાવિત્રીએ અતરના જીંડાણુમાથી નીકળતા મધુર, તરુનદર્શી, દદ અને ધર્મમૂત વચ્ચેથી યમરાજ—ધર્મ ગાજને પ્રસન્ન કરી મૂક્યા અને એમની પાસેથી અનકમે સસગને દર્પિ પ્રાપ્તિ, સસગને નાજ્યપ્રાપ્તિ, પિતાને સો પુત્રોની પ્રાપ્તિ, યોનાને સત્યવાનથી ઔરસ સો પુત્રોની પ્રાપ્તિ અને છેવટે સત્યવાનના જીવનનું અપ્રતિમ વ દાન પ્રાપ્ત કર્યું. સાવિત્રીના એ છુધણુદિવધન, મનોનુકૂળ, મહાન અર્થવાળા, ભવ્ય, ગાર્હસ્થ્યની મધુર સુગંધથી મહેકતા ધર્મ તથા સજ્જનતાના પ્રભાવથી સુરોલિત અને શાંત શીતળ જીવનગુસના કુવાગ ઉડાવતા વક્તવ્યમાથી ઉપરના પાંચ સુભાષિતો લીધા છે. યમ રાજને એણે આપેલા મહાન પ્રયત્નરો તર્કબદ્ધ હોવા તથા સર્વને જોએ લઈ જનારી ધર્મની કરુણા, પ્રેમજતા અને દદ ધાનપ્રાશક્તિઓ અને સત્રોની સગતિ મેત્રી, તથા એમના હૃદયમા ગદેલા ધીરોદાત સૌજાદ્ ભાવનું કાન્યગાન કરે છે. એ જાન માનનચિત્તની પ્રમજમા દામગ

૬ સત્ત્વ હૃદય નવનીત સમાના, વહા વચિત્ત પરિ વદે ન જાના ।

નિજ પારતાપ દ્રવદ નવનીતા, પર દુલ્લ દ્રવદિ સુસંન પુનતા ॥

તુલસી રામા 'ઉત્તરખાંડ' શ્લોક ૧૬૮ પૃષ્ઠ ૫૫ થી ૭, ૮

લાગણીઓના સીમાપ્રદેશ મુધીની મોજણી કરે છે પણ એતુ ઉત્તરધન કરતું નથી. સાવિત્રીનું આદાદક, સાત્ત્વિક, મનોગ્મ કાવ્યગાન વિધ-સાહિત્યનો અમગ ભાગ બન્યું છે.^{૧૦}

આમ પતિના જીવનને પાછું મેળની સાવિત્રી જ્યાં એનો દેહ પચો હતો ત્યાં પાછી આત્મને યોગામા માથું મૂકી બેઠી. ઘોડીનારમા જાણે પ્રવાસેથી પાછો આવ્યો હોય એમ સત્યવાન ચેતન્યવાળો થઈ સાવિત્રીની તરફ પ્રેમપૂર્વક જોવા માડ્યો. પછી સાવિત્રીને ઠપકા આપ્યો કે ‘મોડી રાત થઈ ત્યાં મુધી મને કેમ ન જગાડ્યો? માન વૃદ્ધ માગ્યાપ માગ વિના જીવ કાઢી નાખ્યો અને તો હું પણ જીવી નહિ શકું’ એમ કહી રડના માડ્યો. સાવિત્રીએ સત્યવાનને મીઠા શબ્દોથી ધીગજ અને આશ્વસન આપી ‘સનામ્મા બધો વૃત્તાત જણ્યાનીશ’ એમ કહ્યું અને પછી સત્યવાનના આનુલૂછી બોલી ‘જો મેં કંઈ તપ તપ્યું હોય, દાન (નોધ ૯ આજી)

‘સતોના હ્રદય તો માખણ જેના કોમળ હોય છે’ એમ સ્વિચ્છોએ મ્હુ પણ એમને હેતા ન આવડયું માખણ તો પોતાના તાપથી—હું ખથી દ્રવી જાય છે પણ પરમપતિ. સતો તો પ રક્તના હું ખ—તાપથી દ્રવી જાય છે

૧૦. (૧) ‘સાવિત્રીપાખ્યાન’ના અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ આર ટી એચ મીક્લીય (1852, and *Idylls from the Sanskrit*, Allahabad 1912, pp 113 ff) અને જે મુર્કર (એડિનબર્ગ, ૧૮૮૦) એ કરેલા છે જર્મનમા એફ બોપ (F. Bopp 1829), એફ રુકર્ટ (F. Ruckert, in “*Brahmanische Legenden*” 1836) અને એચ સી કેલ્નર (H C Kellner, *Reclams Universal bibliothek* 1895) અનુવાદ કર્યા છે હોલ્ત્ઝમન (Holzmann)ના *Das Mahabharata II* પૃ ૮૨ થી આનો અનુવાદ છે અને ફર્ડીનાન્ડ ગ્રાફ સ્પોર્ક (Ferdinand Graf Sporck) હર્મન ઝમ્પે (Hermann Zumpfe)ના સંગીત નિયોજન સાથે જર્મન રગભૂમિ માટે નાટક લખ્યું છે. (*His of Ind Lit Vol I, P 399, n 2*)

છીધુ હોય અને હોમહવન કર્યા હોય તો માન સાચુ, સસરા ને ભર્તૃને આ રાત્રિ સુખદાયી થાઓ ! પૂર્વે વિનોદમાએ કહી અસત્ય વચન બોલી હોઈ એનું મને સ્મરણ નથી, તો તે અત્ય વડે માન સાચુ, સસરા આજે જીવત ગદો ' છતાં માતૃપિતૃલક્ષ સસરાન માળાપને મળવા અધીરો થઈને ત કાળ આશ્રમમા જવાનું કહેવા માડ્યો એટલે સાવિત્રીએ જીવી વાળનો અ બોડો બાધી, સત્યવાનને બે હાથે જોમો કર્યો

(નોંધ ૧૦ આશુ)

(૨) જે વિન્ડર્ફીલ્ડ આ આશ્ચર્ય વિશે લખે છે ' But whoever it was who sang the song of Savitri, whether a Suta or a Brahman, he was certainly one of the greatest poets of all times. Only a great poet was capable of placing this noble female character before us so that we seem to see her before our eyes. Only a true poet could have described in such a touching and elevating manner the victory of love and constancy of virtue and wisdom over destiny and death, without even an instant falling into the tone of the dry preacher of morality. And only an inspired artist could have produced as if by magic such wonderful pictures before us. And we see all these pictures in the splendid setting of a primeval Indian forest, whose deep stillness we seem to feel and whose delicious fragrance we seem to breathe when we surrender ourselves to the magic of this incomparable poem. X : X X

' The poem has frequently been translated into European languages including German. But all translations adaptations and imitations can only give a feeble idea of the incomparable charm of the Indian poem

(His of Ind Lit Vol I, P 398 399)

એના શરીરને સાફ કર્યું, ફળના ટોપલાને ખીજ દિવસે લઈ જવાનો નિર્ણય કરી એક આડની કાળીએ લટકાની દીધો અને પતિને કંઈ ઈજા ન થાય એ હેતુથી ફગ્ગીને પોતે જાલી. પછી પતિના એક હાથને પોનાના કાળા ખસા ઉપર ગમ્મીને અને જમણા હાથથી સ્વામીને આસિંગી ગદીને, જંગલની વિશાળ સુદૃઢ વનગજમાથી ડોકિયા કરતી ચમકતી આદનીથી - જિયામણા લાગતા ગસ્તા ઉપર એ ધીરે ધીરે આશ્રમ તરફ ચાલવા માડી. માર્ગમા સત્યવાન પણ જગજગ સ્વસ્થ થઈ ગયો અને એમ કરતા કરતા જન્મે જન્મા આશ્રમમા ખેરેલા સત્યવાનના ચિંતાતુર પણ દષ્ટિપ્રાપ્ત પિતા, વૃદ્ધ માતા અને એમને આશ્વાસન આપતા તપસ્વીમંડળને મળ્યા. જ્યાં એકબીજાની ખગજઅંતર પૂછી રાહ થયા અને સાવિત્રીની પ્રશંસા કરવા માડ્યા.

મામાન્ય રીતે મૃત્યુના અને ન્યાયના દેવ તરીકે લોકોએ અને કૂર મનાતા યમદેવનું પાન આ આખ્યાનમા ખૂબ સત્જનન, 'સત્જનનથી સત્જનનને ભય થતો નથી' એવું, ન્યાય એટલે કાયદાનો જડ ન્યાય નહિ પણ કરુણાથી તરોણ અદિસા, અનુમતિ, દાનનો પુસ્કાર કરતા વાઘોનું અભિનંદન કરતું ઉદાર પાન છે. આ સત્જનનને સત્જનન સાવિત્રી પોતાની નિન્ના, તપ, ધર્મ અને પ્રેમના જળવી, પ્રમત્ત કરી, સત્જનન સત્યવાનનું જીવન પાણું મેળવી આવી છે.

કવિએ 'સાવિત્રીપાખ્યાન' દ્વારા સુખી, સત્તન વિકસતા, જીર્ણ-ગામી, આનંદપૂર્ણ ગૃહસ્થજીવન મારે જરૂરી ગુણો, કે જે ગુણો દુઃખને મંચમતા તેજથી ગુખમા ફેગવનાના છે, તમનું લાઘવયુક્ત દર્શન કરાવ્યું છે. સતી માવિત્રી એ ગુણો ઉપની દૃઢ મદ્દાના જોર જ અપાયુધી પણ ગુણસાગર સત્યવાનને વવાનો નિર્ધાય કર છે. એ અનિન્ય એવા મન્ય, દન, મોજો કે આયુધથી લોભાતી નથી પણ મનું જીવોની મુખનું પ્રતિન જેવા સદ્ગુણોને પત્ત દ કરે છે, આચારમા મૂકે છે, અને

એના બળથી પાર બિનરે છે આ જોના બળે કે કહોપનિષદમાં નિરૂપાણેની યમ અને નયિત્રેનાની કથાનો આગ, સામાન્યમાં સામાન્ય મનુષ્યના દર્શનના જીવનમાં સત્ત્વ રીતે ઉપયોગી ગતી શકે તેની રીતે કવિએ આ આખ્યાનદ્વારા ઉતારી બતાવ્યો છે બાળક નયિત્રેના પાત્ર પિતાને મિત્રાદાનના દોષમાંથી બચાવવા, પિતાના ક્રોધનો ભોગ બની યમગૃહે જાય છે ૧૧ ત્યાં ધન, ગભ્ય, પુત્ર, પૌત્રો, મોભો અને લાભા આયુષ્યની લાલચોથી નહિ લોભાતા, ખુદ મૃત્યુ જેવા ગુરુને પ્રાપ્ત કરી એમની પામેથી, શ્રેય અને પ્રેયનો વિવેક સમજી, અનિત્ય તત્ત્વોમાં જ્ઞાનપ્રોત ગ્રહેલા નિત્ય તત્ત્વને બગાળી સમજી, આત્મવિદ્યા અને યોગનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, ઉપનિષદના યમગણ પણ સંજ્ઞાનસંગતિ અને મધુગ્વાણીના રૂળને સમજનારા અને શ્રેયના ઉપાસકો માટે માર્ગદર્શક સંજ્ઞાન છે, પરંતુ ઉપનિષદની મૂળ વાણી ઝીલવી સહેલી નથી મહામુનિ વ્યાસે અનિત્ય, કામભોગોની પ્રત્યુગ્તાવાળા મૃદુસ્થજીવનમાં, સદૃશ્યો અને શ્રેયોભિમુખ વૃત્તિ વડે મૃત્યુના દેવને પ્રસન્ન કરતી સાધિની ચીતરી, સત્ય, સયમ અને સત્સંગતિ વડે, પ્રેયને છોડી, શ્રેયને પ્રાપ્ત કરી, તદુગ્ત કુટુંબજીવનને અજવાળતી, આત્માની દિવ્ય પ્રભાનું દર્શન કરાવી ઉપનિષદનો અર્થ વિસ્તાર કર્યો છે, અને સૂચવ્યું છે કે સિદ્ધિ મેળવવા સસારત્યાગ જરૂર જોઈએ એવું નથી પરિપક્વ, સુસંયત, શ્રેયને પસંદ કરનાર સંજ્ઞાન માણસ ગમે તે સ્થળે સિદ્ધિ મેળવે જ છે એ સંજ્ઞાનતાથી સ્વયં મૃત્યુને રીઝવી શકે છે તો પછી બીજાની વાત જ કયા ગદી ?

૧૫૩ મ લોક દીપ્યતે મૂર્તિ કેવલામપ્રસયા ।

અપિ ત્રાપિહિત શ્વેતે કૃતવેદ્ય પ્રકાસતે ॥ ૧૨-૨૭૬-૩૦

૧૧ જુઓ કહોપનિષદ ૧

૧. (૧) - ક્રે ૩ ૧૬૮-૪૬

૧૫૪. મસન્નુર્ચરપિ પ્રોક્ત શબ્દ સમુપશામ્યતિ ।

વીણ્યતે ત્વેય લોકેષુ શનૈરપિ સુમાપિતમ્ ॥ ૧૨-૨૭૬-૩૧

મૂર્ખાં માણુમ કેવળ આત્મપ્રશંસા કરવા છતાં પણ જગતમા દીપી નીકળતો નથી, જ્યારે વિદ્વાનને કોતરમાં દાકી રાખ્યો હોય તો પણ પ્રકાશી નીકળે છે.

અમત્ શબ્દ મોટેથી બોલવામા આવ્યો હોય તો પણ શાન્ત પડી જાય છે, જ્યારે સુભાષિત ધીમેથી બોલવામા આવ્યું હોય તો પણ જગતમા દીપી નીકળે છે.

મૂર્ખાં અને વિદ્વાનની, મિથ્યાશબ્દ અને સુભાષિતની સમજામણી કરતા આ બે શ્લોકો, 'જે (મુમુક્ષુ હોવા છતાં) શાંતોતો તત્ત્વજ્ઞ નથી, જેનું મન કાયમ સશયશીલ છે અને જેણે (યમ, નિયમાદિ) વ્યવસ્થા

(નોંધ ૧ આશુ)

(૨) સરં "The highest men are calm, silent, unknown. They are the men who really know the power of thought, they are sure that even if they go into a cave and close the door and simply think five true thoughts and then pass away, these five thoughts of theirs will live throughout eternity" (સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદના પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ વિચારક શેમે શેલા દ્વારા જનનચરિ માથી "મહાદેવભાઈની ડાયરી" માં (પૃ ૧, પૃ ૨૩૬) ટાકેલી પ્રજ્ઞામાથી) 'સૌથી મહાન મનુષ્યો પ્રસાદ મીન રાખનારા અને (જગતને) અજ્ઞાત હોય છે વિચારોમા શુ રાખ્તિ છે તેનું ખરેખરુ જ્ઞાન તેમને જ હોય છે તેઓને ખાતરી હોય છે કે તેઓ બે શુદ્ધિમા (સરં) શક્ત એનો એક અર્થ 'ગદા' પણ થય છે તે) જીવે છે અને તેના કારણે બધા પ્રીતે ફક્ત પાંચ જ સાચા વિચારો ધ્યાં પછી મૃત્યુ પામે તો પણ તેમના તે પાંચ વિચારો અનંત કાળ સુધી જીવત રહેશે '

નથી કયો તેવાનું શ્રેય શી રીતે થાય ?'' એવો યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન કરેલો તેના જવાબમાં પિતામહે મુનિ ગાલવ અને દેવર્ષિ નાગદનો, કન્યાણુપ્રાપ્તિનું દિગ્દર્શન કરાવતો પુનાતન ઇતિહાસસંવાદ કર્યો તેમણી લીધા છે

મુનિ ગાલવે નાન્દકપિને પૂછ્યું કે 'હે ભગવન! બધા પધ્ધતિ (આશ્રમો) લિપ્ત લિપ્ત આચારો ઉપદેશો છે, ૩ અને 'આ શ્રેયસ્કર છે, આ શ્રેયસ્કર છે,' એમ કહે છે કેવળ પોતાના શાસ્ત્રોને જ, શાસ્ત્રોવડે અલિપ્ત દત્ત આપનારા પધ્ધતિના આચાર્યો અને અનુયાયીઓને જોઈને, આમે પણ સ્વશાસ્ત્રોમાં પશ્ચિમ રહીએ છીએ અને શ્રેય પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, કદાચ એક જ શાસ્ત્ર હોત તો કલ્યાણમાર્ગ બનતો વ્યક્ત થાત, પણ બધા શાસ્ત્રોને લીધે જ કલ્યાણમાર્ગ ગૂઢ થઈ ગયો છે આથી મને શ્રેયનો ઉપદેશ કરો હું આપને શરૂઆત આપ્યો છું ' ઉત્તર આપતા દેવર્ષિએ કહ્યું, 'વિદ્યમાન આ (મુખ્ય) ધર્મમતોને અભ્યાસ કરતા, ૪ એકબીજાથી વિરુદ્ધ કથન કરવામાં આવ્યું હોવા છતાં, દરેક મત સમ્યક્ત્વ પ્રમે લઈ જાન છે, અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એવું જણાય

૨. શાંતિ મં ૨૭૬-૧ થી

૩. (૧) ધર્મપથોને માટે આશ્રમ સંબંધનો ઉપરોક્ત કરેલો છે તે તોષ પાત્ર છે બધા જૂના સમયમાં કેટલાક મતો એક જ આશ્રમ એ જ આશ્રમ કે ચારે આશ્રમોમાં માનનાર હતા તેમનો ઉલ્લેખ પણ ત્યાં હોઈ શકે બને રીતે આ સંવાદનું હાર્દ તો એવું એ જ રહે છે

૪. (૧) ૧૨ ૨૭૬ ૧૨ થી

(૨) અહીં ઉલ્લેખાતેલ ચાર મુખ્ય ધર્મમતો આ હોઈ શકે ૧ ક્રિયાવાદિ (=આત્મનાદી પેટાભાગ ૧૮૦), ૨ અક્રિયાવાદી (=અનાત્મનાદી પેટાભાગ ૮૪), ૩ અજ્ઞાનવાદી (પેટાભાગ ૬૭), અને ૪ વેતચિત્ત (=ચિત્તના વાદી, પેટાભાગ ૭૨) કુલ ૩૯૩ જુઓ ઉપર 'અહિંસા (મં ૩૦ ૪) મ્હોકે પૃથ્વી ૫૪, નોંધ ૪ પૃ ૧૨૮, ૧૨૯

છે. દરેક શાસ્ત્રમા મનીષીઓએ, કથાણુધારી શંકાગ્રસ્ત, મિત્રોનો અનુગ્રહ કરનાર શત્રુઓનો નિગ્રહ કરનાર, નિર્વર્ગ—ધર્મ, અર્થ કામ—ને પુષ્ટ કરનાર કર્મ કરવાનું કહ્યું છે. અને આગળ ચાલીને આ ઉપદેશોનો અર્થ સમજાવતા દેવર્ષિ બોલ્યા, ‘પાપકર્મથી નિવૃત્તિ, સદૈવ સાગ કામમા પ્રવૃત્તિ, અજ્ઞનો સાથે સદાચારથી વર્તન, નર્વભૂતો પ્રત્યે માર્દવ, વ્યવહારમા સન્નતા, મધુર વાણી, દેવ પિતૃ અને અતિથિઓને અન્નવિભાગનું અર્પણ, પોષ્યવર્ગનું પોષણ કરવાનો ત્યાગ ન કરવો, સાચું બોલવું, સત્યનું રૂપ જે સમજવું કઠણ છે તે (જે પ્રાણીમાનનું અત્યંત હિન કરે તે સત્ય) સમજી લેવું, અહંકારત્યાગ (નમ્રતા) પ્રણય (આસક્તિવાળા પ્રેમ) ઉપર અંકુશ, સંતોષ, એકાત્સેવન, ધર્મપૂર્વક વેદ અને વેદાંગોનું અધ્યયન, અને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની જિજ્ઞાસા ગમ્મની એ શ્રેયતા રૂપ છે.’^{૧૫} વળી એન મેળવવાની ધૃષ્ટા ગમ્મનાગ્ને ઉપયોગી આચારોનું કથન કર્યા બાદ સજ્જન દુર્જનનો ભેદ બતાવતા કહ્યું, ‘બીજાની નિંદા કરી પોતાના કામની શ્રેયતા ન બતાવવી પણ પોતાના ગુણોથી શ્રેય થવું. આત્મસંભાવિત—જાતે જ પ્રતિષ્ઠિત થઈ બેઠેલાઓ સદૃશ્ય વગરના હોય છે, છતાં બીજા ગુણુવાન મનુષ્યો ઉપર દોષોના આશ્રેપ કરી તેમને નિંદે છે. આવા માણસો અભિમાનથી છટકી ગયેલા દોષ એમને સાચી વસ્તુ કહેવામા આવે તો પણ પોતાને બીજાઓ કરતા વિશેષ ગુણુવાન માને છે. પરંતુ જે સ્વર્ધનીય નિંદા નથી કરતો અને આત્મપ્રશંસા પણ નથી કરતો એવો ગુણુસ પત્ત કાલ્પો માણસ જ મહાન યશને પામે છે. આપણે જોઈએ છીએ કે પુષ્પોનો પવિત્ર સુગંધ પોતાને વિશે કશું કલ્યાણ વિના જ બધે ફેલાય છે, અને તેજસ્વી સૂર્યનાગાયત્રી પણ તેની જ રીતે પોતાને માટે કંઈ બોલ્યા વિના જ આકાશમા પ્રકાશે છે. એની જ રીતે જેઓ આત્મશ્લાઘા કરતા નથી તેઓની કાર્તિ જગતમા અગમગી ભડે છે, નહિ કે આત્મશ્લાઘા

કન્નાડી. '૧ પછી ઉપર મૂંચા બે સુખાપિતો કહીને આગળ ચલાયું,
' મદ અને ગર્વિષ્ઠ માણસો માગે વિનાનું બહુ બોલે તો પણ તે તો જેમ
દિવસે સૂર્ય દેખી શકાય છે, એમ એમના ગર્વિષ્ઠ અંતઃગતમાને પ્રકટ કરે
છે. એટલે તો શ્રેયોલિલાપીઓ જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી પ્રસ
મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને પ્રતાલાલ એ જ પ્રાણીઓને માટે સર્વોત્તમ
લાલ છે એમ મને લાગે છે.' એ પછી સજ્જન અને દુર્જનની સ ગતિથી
થતી સારી ખોટી અસરોનો ઉલેખ કરી, એવા જ પ્રદેશમાં વસવાતી
સલાહ આપી કે 'જ્યાં સજ્જનો વસના દોય, જ્યાંનો રાજ્યકર્તા ધર્મ
પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવતો દોય, અને કામભોજો ભોગવવાના સર્વ માધન
હોવા છતાં એનો ત્યાગ કરનારો દોય ત્યાં વસવું ' અને છેવટે 'આમાના
શ્રેયનું' છુદ્ધિ વડે વર્ણન કરવું' અશક્ય છે, છતાં મેં કશું તે પ્રમાણે
સન્માર્ગે વર્ણન મહેનત કરનારો માણસ અવશ્ય મહાન શ્રેયને પામે
છે ' કહી પ્રવચનની પૃષ્ઠાકૃતિ કરી.

આ ઇતિહાસ-સંવાદદ્વારા મહાભારતકારે અતત્ત્વ અને સશય-
શીલ દેવી દષ્ટિ રાખીને ચાલે તથા દેવ આચરણ કરે તો પથ તથા
આશ્રમોની વાડાળધીમાથી છૂટી તત્ત્વ અને શંકાગ્રહિત બની શ્રેય પ્રાપ્ત
કરે તે બતાવ્યું છે. અને એવું શ્રેય પ્રાપ્ત કરના માટે મુખ્યત્વે પરિનિદા અને
આત્મજ્ઞલાધાનો ત્યાગ સૂચવ્યો છે. સાથે જ આ ગ્રંથો સત્સંગ સિનાય
દેળવાય જ નહિ તે કહેતા કવિના આ વચનો યાદગા- છે. 'જેણે સર્વ
આરભોનો ત્યાગ કર્યો હોય અને જે કંઈ આવી મળે તેના ઉપર જ
આજીવિકા ચલાવતો દોય, તો તેણે માણસ પણ પુણ્યવાનોના સગથી

૬. અમ્ભવન્વાતિ મુરભિર્ગન્ધ મુમનસા શુચિ ।

તથૈવાભ્યાહરન્માતિ વિમલો મત્તુરમ્બરે ॥ ૧૭-૨૭૬-૨૮.

एवमादीनि चान्यानि परित्यक्तानि मेधया ।

उद्वलन्ति यद्यस्य लोके यानि न व्याहरन्ति च ॥ १७-२७६-२८.

વિમલ પુણ્ય અને પાપીના સંગથી પાપ પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ પાણી, અગ્નિ કે આદિનીના સ્પર્શથી મનુષ્યને ઠંડક કે ગરમી લાગે છે એવી રીતે સત્જનન કે દુર્જનના સંગથી અમે પાપ અને પુણ્ય, જનને ઉત્પન્ન થતાં જોયાં છે. ૧૭

૧૫૫ રાજન્તરંપમાત્રાણિ પરચ્છિદ્રાણિ પશ્યસિ ।

આત્મનો વિલ્વમાત્રાણિ પશ્યન્તપિ ન પશ્યમિ ॥ ૧-૬૧-૧

હે રાજન! તમે પારકાનાં સરસવ જેવડાં છિદ્રો જુઓ છો પણ પોતાનાં ખીલાં જેવડાં છિદ્રો જોવા છતાં પણ જોતા નથી !

૭. નિરાદમ્બોઽપ્યયમિહ યથાલઘોપચીયનઃ ।

પુણ્યં પુણ્યેષુ વિમલં પાપં પાપેષુ ત્રાપ્નુયાન્ ॥ ૧૨-૨૭૬-૩૭.

અપામગ્નેસ્તથેન્દોથ સ્પર્શ વેદ્યતે યથા ।

તથા પશ્યામહે સ્પર્શમુખયોઃ પાપપુણ્યયોઃ ॥ ૧૨-૨૭૬-૩૮.

૧. (૧) સરં પરવાચ્ચેષુ ત્રિપુળઃ સર્વો ભવતિ સર્વદા ।

આત્મવાચ્યં ન જાનીતે જાનન્તપિ ત્રિમુક્તિ ॥

૮-૩૦-૮૭.

બધા ખીલ્લોની વાતો કરવામાં—નદા કરવામાં સદા ત્રિપુણુ યઈ ભય છે. કોઈ પોતાનો દોષ જોતું નથી અને જોતું હોય તો એને દોષ ગણતું નથી.

(૨) સરં (નૃસંસ માણુસ) જેમા ખીલ્લોનો કંઈ દોષ દોષ તેવી ખાનગી વાતને જાહેર કરી દે છે અને કોઈ બાળનમા પોતાના અને ખીલ્લના સમાન દોષ દોષ તો પણ આજીવિકા માટે સામાનો ધાત કરાવી નાખે છે. ૧૨-૧૫૮-૬.

(૩) મુદસ્સ વજ્રમઝ્નેસ અત્તનો પન દુહસ ।

પરેસ હિ સો વજ્જાનિ ઓપુનાતિ યથા મુસ ।

અત્તનો પન છાદેતિ કલિં વ વિત્તવા સટો ॥ ૬૩મ. ૨૫૨.

ગત દુઃખને શંકુત્રાણુ' અપમાનકરી તેના માતાપિતા વિશ્વામિત્ર-મેનકા ઉપર આરોપ કર્યો ત્યારે શંકુત્રાણુએ એની પગદિત્ર જોવાની હીનવૃત્તિ માટે કપરો આપના આ વચન કહ્યું.^૨ અને દુઃખન્ત તથા પોતાની સગળામણી કરી ઉદ્ધતગણુ આપ્યું કે 'મેનકા દેવોની છે અને દેવો મેનકાના છે. તેથી મારો જન્મ તમાગ કગ્તા ચડિઆતો છે. વળી તમે ધગ્તી પર જ ચાલો છો જ્યારે હું અતન્દ્રિમા ફરી શકું છું એ મારો અને તમારો મેરુ તથા સરસર જેવો ભેદ તો જુઓ ! હું મહેન્દ્ર, કુબેર, યમ અને વરુણના ભવનોમા જઈ શકું છું, એ માન પ્રભાવને જુઓ ! આ સાચી વાત હું તમને દદ્દાનરૂપે કહી ગઈ છું, દેવથી નથી કહેતી માટે એ બદ્ધ ક્ષમા કરો.'^૩ અને એમ દુઃખન્તને ખીજના દોષ જોવાની વૃત્તિમાથી પાછા હડવા એણે દેવ વિના, સગળ ભાવે સાચી વાત કરી.

દુઃખન્તની પગદિત્ર જોવાની વૃત્તિ સાથે દ્રીપદીની પગગણુ જોવાની

(નોંધ ૧ ચાલુ)

ખીજનો દોષ જોશે સહેનો છે, પણ પોતાનો દોષ જોશે મુશ્કેલ છે, માણસ ખીજના દોષો ખૂસાની પેટે ભપકો છે, પણ પોતાનો દોષ, શક જુગારી ખીજ જુગારીથી પોતાનો હારનો દાવ સ્વતાડે નેમ સ્વતાડે છે

(૪) સર^૦ ઉપર અખ-અનક ન ૩૭૪ 'સુકૃષ્ણગુગ્ગલ જ્વલન'ની ગાથા.

(૫) 'અને તું તારી આખમાનો બારોટિયો ખ્યાનમા ન લાવતા તારા બાઈની આખમાનું તણખણુ શા માટે જુએ છે ? અથવા તું તારા બાઈને કેમ કહેશે કે તારી આખમાનું તણખણુ મને કાઢવા દે, પણ જો તારી પોતાની જ આખમા બારોટિયો છે ? એા હોયી, પહેલા તું પોતાની જ આખમાથી બારોટિયો કાઢ અને ત્યારપછી તારા બાઈની આખમાથી તણખણુ કાઢવાનું તને સારી પેરે સૂઝશે ' 'બાઈજલ' નમો કરાર, 'માત્રી' ૭-૩ થી ૫, = ફે. 'હક' ૧-૪૧ થી ૪૩

૨. જુઓ ઉપર મોક ૧૪૭, ૫ ૪૫૩

૩. ૧-૬૯-૨ થી ૫

સગ્ગનવૃત્તિ મરખાવની જરૂરી છે. પ્રજાપ્રત્યેની જ્ઞાપ્યદારીના ભાનથી શંકુતલાને પાછી ઠેલનો પણ તે સાથે જ મુખ અને વૈભવમાં આજોડતો દુઃખન્ત જાણે કે છિદ્રાન્વેષણથી પોતાની સાધુતા સાળિન કરવા જાય છે ! બ્યારે પાંડવો સહિત દુઃખના દરિયામાં રૂખેલી, નાથવતી છતાં અનાથ દ્રૌપદી ભયાનક વસ્ત્રાહગ્ન્ય પ્રમંજે પણ ધર્મરાજના દોષથી વિષત્તિ સગ્ગયેલી જોવા છતાં, પણ શુશુદ્ધર્શન કરીને એવું સત્શીલ આપમેળે જ પ્રકાશિત કરે છે. ૪

૪. (૧) સર° મનસિ વચસિ વાયે પુણ્યપીયૂષપૂર્ણા-

ભ્રિભુવનમુપકારથ્રેણિભિઃ પ્રીણયન્તઃ ।

પરગુણપરમાણન્ પર્વતીકૃત્ય નિયં

નિજહ્વદિ વિવસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ સ્મિન્તઃ ॥

ભર્તૃહરિ, 'નીતિરાતક,' ૭૯.

જેઓ મન, વચન અને કાયાના પુણ્યરૂપી અમૃતથી પૂર્ણ છે, જેઓ ત્રણે ભુવનને ઉપકારોની હારમાળાથી પ્રસન્ન કરે છે, કાયમ ખીજના પરમાણુ જેવડા શુણેને પર્વત સમાન ગણીને પોતાના હૃદયમાં પ્રકુલ થાય છે એવા સંતો કોઈક જ હોય છે.

(૨) ન વ્રૂતે પરદુષણે પરગુણં વત્તયત્પમપ્યન્વહં ।

સનોપં વહતે પરદિંપુ પરાવાધાસુ ધત્તે શુચમ્ ।

સ્વજાયા ન કરોતિ નોજ્ઞાતિ નયં નાચિન્ધમુહંધય-

ત્યુત્તોપ્યપ્રિયમદ્ધમા ન રચયત્યેનચગ્નિ સતામ્ ॥ 'સિન્દુગ્રંથકર', ૬૪.

સગ્ગનોતું ચારિત્ર્ય જ એવું હોય છે કે તેઓ પરદોષ જાણતા નથી, પણ પરગુણ અદ્ય હોય તો પણ હ મેળા કહે છે, પારકી નહિ પ્રત્યે સંતોષ રાખે છે. ઈર્ષ્યા નથી કરતા,—પરંતુ પરપીડાથી રોક ધારણ કરે છે—દુઃખી થાય છે; આત્મશ્રદ્ધા નથી કરતા, ચિનયનો ત્યાગ કરતા નથી, ઔચિત્યનું ઉશ્વંધન કરતા નથી અને અપ્રિય સાલજના છતાં અક્ષમા કરતા નથી—ક્ષમા જ કરે છે.

જ્ઞાનધર્મની ૩૬ માન્યતાથી જુગાર રમવાનું સ્વીકારી, શરમા કમને
 ગમતા અને પછી ‘હાર્યો જુગારી બમાણુ ગમે’ એ ન્યાયે એના નશામાં
 આવી, બાંધુ સહય, ધન અને લાઈઓને દાવમાં ગુમાવ્યા પછી છેવટે
 ધર્મ જાગ્યો દ્રૌપદીને દાવમાં મૂકી અને હાર્યા ત્યારે નિર્ભય જ્ઞાનપુ
 રાજ ધર્મને ‘શુ આપણે જિત્યા ? શુ આપણે જિત્યા ?’ એમ બોલવા
 માડ્યો દુ શાસન કર્યું વગેરે ખુશ થયા અને લીધે, દ્રૌણ આદિ
 દુ ખી થઈ ગયા પડિત વિદુરે દુર્યોધનની જુગારી વૃત્તિની કહી શકાય
 તેવો સખ્ત શબ્દોમાં ઝટકણી કાઢી ‘પણ દુર્યોધન જેનું નામ ! એની
 આત્માથી એકવચ્ચા, અધોનીથી અને શરણ લેવા માટે ધૂનગાધૂના
 અત્યુ તજ દોડી જતી દ્રૌપદીને, “તારી વાજા ગુના માટે, તું દુષ્ટ,
 હનિ, (=દુષ્ટ વામુદેવ) જિત્યા, નર (=અણુન, વગેરે જેમને બોલાવવા
 હોય તેમને) ને બોલાવવા રાણે પાડ, આ હું તને ધસડી જાઉં છું’ એમ
 બોલતો બેલતો દુ શાસન, ગજસૂય યજમાન મનપૂત જળથી સી ચાથેના
 તેના દીર્ઘ, નીલ શપાશને પકડીને બળાત્કારે સલામાં ધસડી લાવ્યો
 ત્યાં દોળાઈ ગયેની, દુ ખ અને શમથી નીચી દંડિવાળી, “તી અને
 મદ્ર માટે પોકાર પાડતી દ્રૌપદીને, ‘પ્રથમ ધર્મરાજ એમની જાતને
 દારી બેગ હતા કેમને ?’ એના એના પ્રશ્નને જવાબ યુધિષ્ઠિર પામેથી
 મેળવના કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એ તેજસ્વી સતી પોતાને મોઢે જાહેરમાં
 ખીજઓની આગળ ધર્મરાજનું જૂઠું બોલાવવાની કૌરવોની ઇચ્છા
 સમજી, દુ શાસનને ‘મને નવઝાં મરીશ નહિ’ એમ વારતી, ભરત-
 વશી ક્ષત્રિયોને, લીધે અને જોણને ઉગ્ર અન્યાય મૂકે મોઢે સહીને
 એમાં મક્ક ન મતિ આપના માટે હપ્ત આપતી, અને ધર્મગજ યુધિષ્ઠિની

૫. ૨-૫૮-૪૧

૬. સમાજ ૫૯

૭. ૨-૬૦-૧૪ થી

ધર્મનિષ્ઠા તથા શુદ્ધિને યાદ કરી, સલામા એમણે દેવા સ યોગેમા જુગાડ
ખેની નાંખ્યો હને તેનો તથા એમની દુખી સ્થિતિનો વિચાર કરી
એમના પ્રેમે પ્રેમ, માન અને અદ્વય દાખવતી દ્રૌપદી આ શબ્દો બોલી
હતી, 'ધર્મ જેને નિષ્ણો જ પામી શકે એવો સૂક્ષ્મ છે. ધર્મપુત્ર ગજ
એવા ધર્મમા સ્થિત રહેવા છે. (તેથી આવા) આત્મીય પતિના શુદ્ધિને
છેડીને તેમના પગમાણુ જેટલા દોષનેય હું છડવાએ આવવા દેવા
કચ્છતી નથી.'૮

ગમે તેવા, વિકળ કરી નાખતા સયોગેમાય, મનની સમતુલા
સાચીને, વિવેકથી શુદ્ધોપ સમજીને શુદ્ધ જ જોવાની દ્રૌપદીવૃત્તિ
વિકાસક્રમે વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક, સામાજિક અને તેનાથી જોડી દક્ષાએ
વિધના શ્રુષ્ઠ, શાંતિ સમૃદ્ધિનું મૂળ છે, નાચ્યા અર્થમા ધર્મ છે.

૮. ધર્મે સ્થિતો ધર્મેષુતથ રાજા ધર્મથ સૂક્ષ્મો નિષુણોપલભ્યઃ ।
વાવાપિ મર્તુ પરમાયુમાન નેચ્છામિ દોષ સ્વગુણાન્નિન્દ્ય ॥

योग

१५६. सं निष्ठादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा^१ ॥

६-२८-२३ (गीता ६-२३)

दुःखना संयोगथी रक्षित ते स्थितिने 'योग' नामनी
स्थिति नष्टुची. आ योग अंटाणा विनाना चित्तथी—
उत्साहथी—दृढतापूर्वक आत्थरवो.

१. (१) अथ साधे सरं ३-२०३-४४ इति सरं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध ।
(आ 'पातञ्जल योगदर्शन' नं० पीछे सूत्र छे.)

यह पातञ्जल योगदर्शनका पहला सूत्र है । योग चित्तवृत्तिका निरोध है,
यानी हमारे दिलमें ऊठते तरंगों पर अंकुश रखना, उन्हें दबा देना, यह
योग हुआ । २१-११-४४

जिसके चित्तमें तरंग ऊठते ही रहते हैं वह सयकं दर्शन कैसे कर
सकता है ? चित्तमें तरंगका ऊठना समुद्रके तूफान जैसा है । तूफानमें जो
उकानी मुकान पर बाधू रखा सक्ता है वह सलामत रहता है । अंस ही
चेत्तकी अज्ञातिमें जो रामनामना आश्रय लेता है वह जीव जाना है ।
०-११-४४. 'नित्यमनन' पृ. १२, १३.

(२) लुप्तो ह्यरं सुखदुःख (अ० १२) श्लोक १२३ वी १२५ भा. टी.
, पृ. ३७६.

ચિરસંગાધીની જેમ માણસજાતને વળગેલું દુઃખ દૂર કરવું તેનું નામ યોગ. આવો યોગ એટલે શું? સમગ્ર મહાભારત જુદી જુદી રીતે, દૃષ્ટિએ આ યોગ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયોની છણાવટ કરે છે.

(નોંધ ૧ ચાલુ)

(૩) સર° उत्तेरु लदधैर्यदत्त कुशाग्रैरवचिन्दना ।

मनसो निग्रहस्तद्वद् भवेदपरिखेदतः ॥ आगमशास्त्रम्
(‘માંડકચોપનિષદ’ની કારિકા) ૩-૪૧.

(ગૌડપાદાચાર્યની આ હક્તિને ‘પંચદશી’ (૧૧-૧૦૯) તથા ગીતાની મધુસૂદની ટીકા (૬-૨૩)માં મનનો સંયમ કરવામા જરા પણ કંટાળો ન આવે તે માટે પ્રમાણ તરીકે ટાકી છે). હર્ષની અણી ઉપર અકેક બિન્દુ ચડાવી સાગરને હલેચવામા જેવો ઉત્સાહ ટોવો જોઈએ, એવા ઉત્સાહથી કંટાળ્યા વિના પ્રયત્ન કરનાર મનનો નિગ્રહ કરે છે.

(૪) સર° ता योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥

હક. ઉ. ૨-૩-૧૧.

(મનપ્રુષ્ઠિ સહિત પાચે) ઇન્દ્રિયોની (આત્મામાં) સ્થિર ધારણાને યોગ કહે છે. એ પ્રાપ્ત થતાં સાધક અપ્રમત્ત બને છે. કારણ કે યોગ એટલે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને અજ્ઞાનનો લય.

(૫) ગીતાપ્રબોધિત આ યોગને ધર્મવ્યાધે સત્ય, અહિંસા, કર્મફલ-આશા અને બંધનના ત્યાગ, જ્ઞાન, સંયમ અને અપરિગ્રહના સંમીલન જેવો ગણાવતા કહેલું વચન સર°

यतो न गुरुरप्येनं च्यावयेदुपपादयन् ।

तं विद्याद्व्रज्જાણો યોગ વિયોગં યોગમંજિતમ્ ॥ ૩-૨૦૩-૪૪.

ઉપપત્તિ કરાવનાર ગુરુ પણ એને ચળાવી શકે નહિ. તેવા (વિપયોના) વિયોગવાળા યોગને બ્રહ્મયોગ સમજવો.

ગીનામા આ હજીવન એની અમ સીમાએ પહોચી છે ગીતામા સમત્વનુદ્ધિયોગી^૨, સ્થિતપ્રજ^૪, કર્મયોગી^૩, કર્મમા અકર્મ અને અકર્મમા કર્મ જોનાર,^૫ 'હુ' પણાનુ આત્મતિક વિલોપન કરનાર^૬, ર્મદળ ત્યજીને શાનિ મેગવનાર^૭, કામક્રોધના વેગને આ હવનમા જ બનાવત કાબૂમા રાખનાર^૮, જ્ઞાનવિજ્ઞાનજ્ઞતા મા, નિર્વિઘ્નરી, નયમી અને માગીનુ ટેકુ, પત્યત્થ તથા સોનામા સમહૃદ્ધિવાળા^૯ ઇત્યાદિ લક્ષણોથી યોગીનુ ઠેંગ ઠેંગ વર્ણન કર્યું છે ગીતાના અદારે અધ્યાયને દરેક વિ વતી સાથે અતે 'યોગ' શબ્દ લગાડીને ઓળખવામા આવ્ય છે વળી આખા ગીતાશાસ્ત્રને પણ 'યોગ' કહ્યું છે ૧૦

ગીનામા આખા જગતમા વ્યાપી રહેલા અને સર્વ પ્રાણીઓના આધાર હતા કો પ્રાણીના આધારે જે નથી એના ભગવાનના યોગૈશ્વર્યનુ

૨. ૬-૨૪-૩૯ થી (ગીતા ૨-૩૯ થી)

૩. ૬-૨૪-૫૫ થી (ગીતા ૨ ૫૫ થી)

૪. ૬-૨૫ ૩ થી (ગીતા ૩-૩ થી)

૫. ૬ ૨૬ ૧૮ થી (ગીતા ૪-૧૮ થી)

૬. ૬-૨૭-૮ થી (ગીતા ૫ ૮ થી)

૭. ૬-૨૭-૧૨ (ગીતા ૫ ૧૨)

૮ ૬ ૨૭ ૨૭ (ગીતા ૫-૨૩) ૬-૨૮-૧ (ગીતા ૬-૧)

૯. ૬ ૨૮-૮ (ગીતા ૬ ૮)

૧૦ વ્યાસ પ્રસાદાચ્ચુતવાનતદ્યુગ્મહ પરમ્ ।

યોગ યોગેશ્વરાકૃષ્ણાસામ્યાન્વયત સ્વયમ્ ॥

૬-૪૦-૭૫ (ગીતા ૧૮-૭૫)

(સજય બાઈયો) શ્રી બ્યાસની કૃપા વડે સાક્ષાત્ યોગેશ્વર કૃષ્ણના શ્રીમુખેથી મે આ ગ્રંથ પરમયે મને કહેવાતો સાંભળ્યો

વર્ણન કરનામા આવેતુ છે ૧૧ એની ૮ રીતે મહાભાગતમા અનેક સ્થળે ધ્યાનયોગ, ૧૨ લપયોગ, ૧૩ ઝાનયોગ ૧૪ વત્રેત્રેનુ* વર્ણન આવે છે. અને આ યોગોનુ* વર્ણન કન્તા કેટલેક સ્થળે યોગ અને સાખ્ય (શુદ્ધ કક્ષાએ) એક ૮ છે એમ પ્રતિપાદન કરેતુ છે ૧૫

અહીં ઉપન મૂંલા ‘ધ્યાનયોગ’ના ગાતામ નમા પ્રતિપાદિત ‘દુ ખધી વિયોગ કરાવનાર યોગ’ આ બધા યોગોનુ એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી સમુચ્ચય કરી નિરૂપણ કરે છે અને સાચા મુખના માર્ગે કટાબ્યા વિના અપ્રતિહત પ્રયત્ન કરવાની આશા કરે છે

૧૫૭. ક્ષમયા ક્રોધમુલ્હિન્ધ્યાત્કામ સકલપર્વનાત્ ।

સત્સસેવનાદ્દીરો નિદ્રામુષ્ઠેષ્ઠમર્હતિ ॥ ૧૨-૨૬૧-૫

૧૫૮. અપ્રમાદાદ્ય રસેચ્છ્રાસ ક્ષેત્રજ્ઞશીલનાત્ ।

દ્વચ્છા દ્વેષ ચ કામ ચ ધર્મેણ વિનિવર્તયેત્ ॥ ૧૨-૨૬૨-૬

૧૫૯. ધ્રમ પ્રમોહમાર્તમભ્યાસાદ્વિનિવર્તયેત્ ।

નિદ્રા ચ પ્રતિભા ચેવ જ્ઞાનાભ્યાસેન સત્પરિત્ ॥ ૧૨-૨૬૩-૬

૧૧ મયા તતમિદ સર્વં જગદ્બ્યક્તમૂતિના ।

મત્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહ તેષ્વવશિયત ॥

ન ચ મત્થાનિ ભૂતાનિ પદ્ય મે યોગમશ્વરમ્ ।

ભૂતશૃજ ચ ભૂતસ્થો મમામા ભૂતભાવન ॥

૬-૭૧-૪, ૫ (ગીતા ૮-૪, ૫)

૧૨. શાંતિ અ ૧૮૮

૧૩. શાંતિ અ ૧૮૯થી

૧૪. શાંતિ અ ૨૦૮

૧૫. એવ સાંલ્લ્ય ચ યોગ ચ ય પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥

૬-૨૭-૫ (ગીતા ૫-૫)

સર* ૧૨-૨૯૩-૩૦૬૬, ૩૦૪-૪૬૬ તથા ૬-૨૮-૨ (ગીતા ૬ ૨) ઇત્યાદિ.

(મુમુક્ષુ) ધીરે ક્ષમાગ્રી ક્રોધનો અને સંકટપના ત્યાગથી કામનો ઉચ્છેદ કરવો. અત્વશુણના મેવનથી (પ્રમાદ કે ધ્યેયમાં અસ્થિરતારૂપી) નિદ્રાનો ઉચ્છેદ કરવો.

અપ્રમાદ—મતલબ જાગૃતિથી (દરેક જાતના) જય સામે રક્ષણ કરવું, આત્માના જ્ઞાનથી શ્યામની—અમય અને શક્તિની પધાર્થે જીવનની—રક્ષા કરવી અને ઇચ્છા, દ્વેષ તથા કામનિકટતાને ધૈર્યથી વિસર્જન કરવાં.

(તત્ત્વજ્ઞાનના) અભ્યાસ વડે ભ્રમ—વિપરીત જ્ઞાન, પ્રમાદ—બ્યાકુળતા, ગભરાટ, અને આવર્ત—અંશયરૂપી ભ્રમરૂં વિનિવર્તન કરવું. અને (ધ્યેયમાં અસ્થિરતારૂપ) નિદ્રા તથા (પરમાત્મા સિવાયના અન્ય વિષયોમાં આત્મક્રિયારૂપ) પ્રતિભાનું જ્ઞાનાભ્યાસથી તત્ત્વવેસા થઈને વિનિવર્તન કરવું.

ઉપાય ક્રમવાથી મોક્ષ થાય છે. પણ ઉપાય ક્યાં વિના થતો નથી એમ કહ્યું છે તો કયા ઉપાયથી મોક્ષ મળે તે અને યથાન્યાય કહે. ૧૧ એવા ધર્મનિબળના પ્રજ્ઞના જ્ઞાનમાં પિતામહે ૧૬ મહાપ્રાણ તમે ખૂન હોશિયાર છો, એટલે પ્રવ્રત્નપૂર્વક સદાય નવું નવું રોધ્યા જ કરો છો, ૧૨ એમ કહીને મોક્ષ પામવાનો એક જ માર્ગ સમજાવ્યો. ભીષ્મનું એ પ્રવચન યોગાચાર્યનું સ ક્ષેપમાં છતાં લગભગ બધા મુદ્દાઓને આવરી લઈને વિવેચન કરે છે, તેમાંથી ઉપરના ત્રણ શ્લોકો લીધા છે. એમાં આગળ આવતા હિંત, મિત અને પાત્રક ભોજનથી ઉપદ્રવો અને રોગોનો; ૩ સતોષથી લોભ તથા મોહનો; તત્ત્વદર્શનથી વિષયોનો;

અનુકોશથી અધર્મનો, ઉપેક્ષાથી ધર્મનો;^૪ ભવિષ્યના વિચાર ઉપર કાબૂ રાખીને આગનો; આસક્તિના ત્યાગથી ધનનો; પદધર્મનું અનિત્યત્વ જોઈને રનેહનો; (આત્મ)યોગથી ભૂખનો; ક્રુણાથી અભિમાનનો; ઉદ્યોગથી તન્દ્રાનો; વસ્તુતત્ત્વના નિશ્ચયથી કુશંકાનો; મૌનથી બાલુ બોલવાનો; વગેરે પ્રકારે જુદા જુદા અપકારક ભાવોનો ઉપકારક ભાવેના સ્થાપનથી નિરાસ કરી, યોગસાધનો વડે મનપ્રુદ્ધિને શુદ્ધ કરી જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી ક્રમે ક્રમે આત્મસાંતિ મેળવવાનો અનુરોધ કર્યો છે. વળી આ સર્વનો સાર, ધ્યાન, અધ્યયન, દાન, સત્ય, હ્રી, આર્જવ, ક્ષમા, શૌચ, આદારશુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયસંયમ, એ દશ સાધનો તેજ વધારનારાં, પાપ નાશ કરનારાં, સંકલ્પ સિદ્ધ કરનારાં અને વિજ્ઞાન પ્રવૃત્ત કરનારાં છે, એવું કહીને આપ્યો છે.^૫ અને છેવટે સમારોપ કરતાં, આ જ વાત જુદા શબ્દોમાં મૂકી વધારામાં અદંત્ય, નમ્રતા અને નિષ્ઠા રાખવાથી પ્રસન્ન, વિમલ અને પવિત્ર મોક્ષમાર્ગે જવાય છે એમ પ્રમોદ્યું છે.^૬

ઉપરનાં સુભાષિતો પેકી સુભાષિત ૧૫૮માં આવેલો ‘પ્રતિભા’ને દે.૫ તરીકે વર્ણવેલો અર્થ દેટલાક વાચકોને નવીન લાગશે. પણ યોગ-માર્ગમાં આ અર્થ પ્રચલિત છે. ‘પાતંજલ યોગદર્શન’ના સૂત્રો આ અર્થનું સમર્થન કરે છે. એ સૂત્રો પ્રમાણે યોગીને યોગમાં આગળ વધતા જે સિદ્ધિઓ આવી મળે છે તેમાં પ્રતિભાથી થતા ત્રિકાળજ્ઞાનની

૪. (૧) ધર્મ આચરવામાં આસક્તિ નહિ જોઈએ. ધર્મ પ્રત્યે રહેલી આસક્તિનો ઉપેક્ષાથી ત્યાગ કરવો. (૨) ધર્મ અને અધર્મથી બન્ને દ્વંદ્વોનો ત્યાગ એ આત્મવૈતિક આદર્શ હોઈ યોગીએ અનુક્રમે વિકસિત થઈ ધર્મ પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખવી.

૫. ૧૨-૨૯૬-૧૫, ૧૬.

૬. ૧૨-૨૯૬-૧૮, ૧૯.

પણ એક સિદ્ધિને ગ્રાહી છે જેમ વિમળજ્ઞાન વડે મનની ઈન્દ્રિયે
પણ જ્ઞાન થાય છે, એવી રીતે યોગીની ઓન, ત્વચા, ચક્ષુ, મનના અને
ધ્રાણુ એ પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અનુક્રમે દિવ્ય શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને
ગંધને જાણે છે. પણ જો યોગી વિવેકજ્ઞાનની પરમસિદ્ધિ ન મેળવે અને
આ સિદ્ધિઓમા લપટાઈ જાય તો એની મહેનત વ્યર્થ જાય છે તેથી
અહીં ‘પ્રતિભા’ને—તેમાથી મળતી સિદ્ધિઓના આકર્ષણરૂપી
આકર્ષણને, દોષ તરીકે વર્ણવી છે.

૭. પ્રાતિભાસા સર્વમ્ । ‘યોગસૂત્ર’ ૩-૩૪ । અથવા પ્રતિભાદ્વારા થતા
જ્ઞાનથી સર્વ મંદારણ—અતીત અનાગતનું જ્ઞાન થાય છે

નત પ્રાતિમધ્યાનજવદનાદર્શસ્વાદવાર્તા નાયત । ‘યોગસૂત્ર’ ૩-૩૭
એથી (પ્રજ્ઞિમા સંયમ મર્યાદાથી) પ્રાતિક-યોગથી શુદ્ધ બનેલા મનને
યતુ સર્વ જ્ઞાન, અવશ્ય-કાનનું વેદન-ત્વચાનું, આદર્શ—આખનું, આસ્વાદ-
રસનાનું અને વાર્તા (જનને ગપવિષયે જે વ્યુત્પત્તિથી) પ્રાણેન્દ્રિયનું અર્થ
મળે છે

૮ સર્વં છે સમાધાનુપસર્ગા વ્યુચાને પ્રદય । ‘યોગસૂત્ર’ ૩-૩૮
તે બધા (પ્રતિભા વ એશ્વર્યો) પરમસિદ્ધિમા વિનિર્મલ છે અને વ્યુચાન
દશામા—ખાસ વ્યવહારમા સિદ્ધિપ છે

તારક સર્વવિષય સ્વચ્ચાવિષયમત્રમ પેતિ વિવેકજ્ઞાનમ્ ।

‘યોગસૂત્ર’ ૩-૫૫.

સસાર સાગરથી તારનારુ અને સર્વવસ્તુઓને સર્વપ્રમારે ક્રમ વિના
એકી વખતે વિષય મરનારુ જ્ઞાન વિરક્તજન્ય જ્ઞાન કહેવાય છે

સત્ત્વપુરુષયા શુદ્ધિસામ્ય વૈવલ્યમિતિ । ‘યોગસૂત્ર’ ૩-૫૬.

પ્રજ્ઞિ અને પુરુષની સમાન શુદ્ધિ થવાથી વૈવલ્યપ્રાપ્તિ થાય છે

શીલ

૧૧૦. અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા મનસા ગિરા ।

અનુગ્રહશ્ચ દાન ષ્ચ કીલ્મેત્તત્રપ્રશસ્યતે ॥ ૧૨-૧૨૪-૬૪

૧૧૧. યદન્યેષાં હિતં ન સ્વાદાત્મનઃ કર્મ પૌરુષમ્ ।

અપગ્રપેત વા યેન ન તત્કુર્યાત્કથંચન ॥ ૧૨-૧૨૪-૬૫

૧. (૧) = ફે. ૧૨-૧૫૬-૧૯; જુઓ ઉપર 'સત્ય' (પ્રકૃ ૩) શ્લોક ૪૮ પ. ૧૦૬ થી ૧૧૧, સત્યની અહિંસા તરીકેની અભિવ્યક્તિ.

(૨) = ફે. ૬-૨૮૧-૩૪; 'સાવિત્યુપાખ્યાન'મા યમ સાથેના સંવાદમાં સત્યનોનો સનાતન ધર્મ વર્ણવતું સાવિત્રીવાક્ય.

(૩) સર° 'યથાત્યુપાખ્યાન'મા પ્રકૃતે રાત્ર્ય સૌખ્યા પછી યથાતિથે આપેલી શીખામણનો મહત્વનો શ્લોક

ન હીન્દાં સંવનનં ત્રિષુ લોનેષુ વિચતે ।

યથા મૈત્રી ચ ભૂતેષુ દાનં ચ મધુરા ચ વાર્ ॥ ૧-૮૨-૧૨.

જો શ્લોકમાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રી / અદ્રોહ), દાન અને મધુર વાણી જેવું એકે વર્ણીકરણ હરતી ધરાવતું જ નથી.

(૪) સર° 'વ્યાધ્યાદ્યાદ્યાસવાદ'મા આદ્યાદ્યાને ગિદ્યાચાર સમન્વતતા કહેલું વચન.

ત્રીણ્યેય તુ પદાન્યાહુઃ સર્તા વૃત્તમનુત્તમમ્ ।

ન દુષ્ટૈર્જિવ દયાચ સત્યં ચૈવ સદા વદેત્ ॥ ૩-૧૯૮-૮૯.

કોઈનો દ્રોહ ન કરવો, દાન આપ્યું અને સદા સાચું બોલતું એ ત્રણ પદને સંતોષું ઉત્તમોત્તમ ચારિત્ર્ય કહ્યું છે.

સર્વ પ્રાણીઓનો મન, કર્મ, વચનથી દ્રોહ ન કરવો, દયા રાખવી અને દાન કરવું-એવું શીલ પ્રથમ સાધન છે

પોતાના જે કાર્ય અથવા પુરુષાર્થથી બીજાનું હિત ન થાય, અને જે કરવાથી શરમાવું પડે તેવું કર્મ ઝડી કરવું નહિ

‘(કર્મઠ) ધર્મ યગ્તા શીલ પ્રથમ છે એની રીતે લેખી શીલની પ્રથમ સા કરે છે તેથી શીલનું લક્ષ્ય અને સામર્થ્ય બજાવવાની મારી ઇચ્છા છે ૨ એ પ્રમાણે પ્રગ કરતા પિતામહ લીધે ધર્મ ઇજને, તેમની રાજ્ય લક્ષ્મી ભેદને યગતા દુર્યોધનને અને તેના મિત્ર કૃષ્ણને ધૃતરાષ્ટ્રે ઉપદેશ કર્યો હતો તેનો અહેવાલ કહી સંભળાવ્યો તેમા ઇર્ષ્યાખાગ દુર્યોધનને ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે ‘શીલના પ્રભાવથી નબો લોક છતી શકાય છે પૂર્વેના માધાતા, જનમેજય અને નાભાગ વગેરે સજ્જનોએ પોતાના શીલગુણથી પૃથ્વીને જાણે કે ખરીદી લીધી હતી માટે તુ પશુ તેવો નીલવાન થા વળી એ અંગે દૃષ્ટાંત આપ્યું કે ‘પ્રદાદે શીલનો આશ્રય કરીને મહે દ્રવ રાજ્ય લઈ લીધું ત્યારે મહન્દ્ર ઐય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી બૃહસ્પતિ પાસે ગયો ત્યાં તેણે મોક્ષ વિરે ઉપદેશ સાંભળ્યો અને તેનાથી વિરોધ બજાવવાની ઇચ્છા કરી બૃહસ્પતિએ તેને ભાગવ શુક્રાચાર્ય પાસે મોકલ્યો તેમણે પણ તેને જ્ઞાનોપદેશ કર્યો છતાં વિરોધ બજાવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત યગ્તા તેમણે એને પ્રદાદ પાસે મોકલ્યો પણ ત્રેલોક્યનો કા ભાર અભાવતો પ્રદાદ કાર્ધ નવરો હતો? ૫૦ ઇન્દ્ર તો જ્ઞાત્યુવેશ ધરી વિનીત થઈને તેની પાછળ પાછળ ફરવા માડ્યો, એને ખુશ કર્યો એની પાસેથી જ્ઞાન મહંશ્ય કર્યું અને છેવટે શીલ યગ્ પ્રદાપ્ત કર્યું ’ એ પછી આખ્યાયિકા આગળ ચાલે છે કે, ‘પ્રદાદે શીલ આપતા જ અનુક્રમે એના શરીરમાંથી શીલ ધર્મ, સત્ય, વ્રત, યજ્ઞ અને શ્રી પણ એ યમાના મૂળ શીલની સાથે ઇન્દ્રમા જઈને વસ્યા ઇન્દ્ર ફરીથી ત્રેલોક્યનો નાજ

થયો.' વાત પૂરી કરીને ધૃતરાષ્ટ્રે સંક્ષેપમાં શીલનું લક્ષણ કહ્યું તેમાંથી ઉપગ્ના જે નુભાપિત લીધા છે. ધૃતરાષ્ટ્રે પ્રવચનના અંતે ઉમેર્યું હતું કે 'કદાચ શીલગીતોને સંપત્તિ મળે તો લાભો સમય ભોગની શક્તિ નથી અને તેઓ સમૂળ નાશ પામે છે.'^૩

ઉપરના પ્રમંજના અનુમંધાનમાં 'સભાપર્વ' જોતા જણાય છે કે પાંડવોની નંપત્તિ જોઈને રોકસંતાપ કરીને ક્ષીણો તથા દૂબળો પડી ગયેલો દુર્યોધન શકુનિને સાથે લઈ ધૃતરાષ્ટ્રને કષ્ટદૂત રમવાની ગજા આપવા સમજાવવા ગયો હતો.^૪ ત્યાં પહેલાં તો ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરની સલાહ લઈ તે મુજબ વર્તવાની, પાંડુ ધન લેવાની દાનત નહિ નાખવાની, ભાઈને અમૃદ્ધ જોઈ ખુશ થનાના, વૈભવો નિગતે ભોગવવાની અને ઉદ્યોગી તથા વિનીત ગહેવાની સલાહ આપી પણ આશ્ચર્ય સંપત્તિનો પ્રતિનિધિ દુર્યોધન ! એણે તો વ્યવહારકુશળ, નાજનીતી-શાસ્ત્રનિપ્ણુત, લોભી, ઝેરીના, અને યુદ્ધમાનસવાળા કપરી માણસોના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે 'અસંતોષ શ્રીનું મૂળ છે,' 'જેની સાથે સમાન આજીવિકા છે એ જ ખરો શત્રુ છે,' '(માની લીધેલા) શત્રુની લક્ષ્મી જોઈને રાજ ન થતું,' '(પારખી ચડતી જોઈને) જે અમર્ષ-રૂપ કંટો નથી તે અધમ કહેવાય છે,' વગેરે કહી તથા મરી જવાની ધમકી આપીને ઢીલા મનના, પુનઃસ્નેહથી અધ ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાના મતમાં વાળીને જુગાર રમવાની ગામરાં મેળની લીધી.^૫ આનું એ યુગમાં જે પગિણામ આપ્યું હતું તે મહાભારતના પાનાઓ ઉપર અસંદિગ્ધપણે વાચી શકાય છે, અને તેની સાથે

૩. મરણ્યશીળા વૃષતે પ્રાજ્ઞુવન્તિ ક્ષાત્તચિન્દ્રિયમ્ ।

ન મુજ્ઞંતં ચિરં તાત મમૂલાથ પતન્તિ તે ॥ ૧૦-૧૦૪-૧૭

૪. સભા અ ૪૫ થી ૫૧

૫ નિવર્તયિષ્યતિ ત્વાસૌ યદિ લક્ષ્મી સમેચ્યતિ ।

નિવૃત્ત ત્વયિ રાજેન્દ્ર મરિપ્યેડ્દમર્મસંજયમ્ ॥ ૨-૪૫-૪૩

॥ મયિ ત્વ મૃતે રાતન્વિદુરેણ મુક્તી મય ।

મોક્ષયસે પૃથિવ્યો જૃક્ષ્ણાં વિં મયા ત્વં કરિષ્યાસિ ॥ ૩-૪૫-૪૪.

આજના યુદ્ધગોર, લોભી, વેપાર અને જનોત્કર્ષના નામે એકબીજા ઉપર દ્વેષ રાખનારા ગ્રજનીતિશાસ્ત્રનિષ્ઠાતોનાં વર્તન સરખાવી તેઓ કંઈ પરિણામ લાવવા તૈયાર થયા છે તે સમજી શકાય છે.

પણ આ બધા લોભ, દ્વેષ, કપટ અને યુદ્ધગોરીથી શીલ અનેકશઃ હીનું છે તે મહર્ષિ વ્યાસનું સત્વશીલ વક્તવ્ય છે. દેવીસંપત્તિની પ્રતિજ્ઞા આશ્ચરીસંપત્તિના વિપને પરિશુદ્ધ કરતી રહે છે એવો એમાં અનુભૂત રણકાર છે.

૧૬૨. ન રવે સુલે ચં કુસ્તે મહર્ષ
નાન્યસ્ય દુઃલે ભવતિ પ્રતીતઃ ।

દત્તા ન પશ્ચાત્કુસ્તેન્નુતાવં
ન કથ્યતે સપુરુષાર્યશીલઃ ॥

૫-૨૩-૧૪

૧૬૩. શીલં પ્રધાનં પુરવે તથસ્યેહ પ્રણયતિ ।

ન તસ્ય જીવિતેનાર્યો ન ધનેન ન ચન્ધુભિઃ^૧ ॥ ૫-૨૪-૪૬

જે પોતાના મુખથી છઠ્ઠી જતો નથી, બીજાના દુઃખથી રાજી થતો નથી, (દાન) આપ્યા પછી પસ્તાવો કરતો નથી, અને આત્મશલાધા કરતો નથી તે સત્પુરુષ આર્યશીલવાળો છે.

પુરુષમાં શીલ જ મુખ્ય છે. જેનું શીલ આ જગતમાં નાશ પામે છે તેના જીવવાનો, ધનનો કે મર્ગાંસંબંધીઓનો કંઈ અર્થ નથી.

(નોંધ ૫ ચાહો)

(દુર્યોધન કહે છે) જો એ વિદુર આવશે તો (હવે રમાતું) અટકાવશે. અને જો તમે તકાઈ જશો તો હું ચાકુસ મરણને ભેટીશ. પછી હે રાજા! હું મરું એટલે વિદુરની સાથે તમે સુખી થાજો અને આખી પૃથ્વીને ભોગવજો! મારું તમારે હું કામ છે??

૧. સરં 'સત્ય' (મક ૩) શ્લો. ૪૯, ૫. ૧૧૫ અને તેનું ઉદ્ધાટન.

શીલ અંગેનાં આ બે સુભાષિતો 'વિદુરનીતિ'માંથી લીધાં છે. એમાં ૫-૩૩-૬૪નું સુભાષિત શીલવાળા—સતસ્યનને આચારમાં ઉતારનાર—સમ્બલનનું દ્રુતકામાં આબેહૂબ નિદર્શન કરે છે. આ સુભાષિતની આગળ અને પાછળનું એકેક સુભાષિત આની સાથે જોઈએ. 'જે મનુષ્ય શાંત થયેલા વેરને જગાડતો નથી, (ચદ્વતીમાં) સર્વ કરતો નથી, (પડતીમાં) જોલવાતો નથી, (દુર્ગતિમાં આવી પડતા) 'હું' મુશ્કેલીમાં છું' એમ કહીને જે મન્યુ કરતો નથી તેને પરમ અમણી આર્થશીલવાળો કહે છે.^૨

'જે જુદા જુદા દેશોના આચાર, ભાષાઓ, ભતિધર્મેને જાણે છે, અને (ગંધાનું) ભણું થાય એમ છૂટે છે તેવો ઉત્તમ અધમનો વિવેક જાણનારો, જ્યાં જાય છે, ત્યાં મદા નમાજનો નેતા થાય છે.'^૩

સુભાષિત ૫-૩૪-૪૬ થી આગળ આવતું એક સુભાષિત પણ જોઈએ. '(સાગ) વચ્ચવાળાએ સલા જીતી છે, ગાયવાળાએ (સારુ) ભોજન જીત્યું છે, વાહનવાળાએ માર્ગ જીત્યો છે અને શીલવાળાએ બધું જીત્યું છે.'^૪

શીલની પ્રશસ્તિ ગાના આ સુભાષિતો, શીલ માટે આત્મવિશ્વાસ પેદા કરે છે અને હૃદયમાં ચોટી ભય છે.

-
૨. न वैरमुदीपयति प्रशान्तं न दर्पमारोहति नाम्नेति ।
न दुर्गतोऽस्माति करोति मनु तमार्यशीलं परमाहुरभ्यम् ॥
૫-૩૩-૬૩.
 ૩. देशाचारान्समयाज्ञातिधर्मान्ब्रૂમૂપતે यस्तु परावरजः ।
स तत्र तनाधिगतः सदैव महाजन्तस्याधिपत्य करोति ॥
૫-૩૩-૬૫.
 ૪. जिता समा वल्लवता समाशा गोमता जिता ।
अथा जितो याजवता सर्वं शीलवता जितम् ॥ ૫-૩૪-૪૫.

સંયમ

૧૬૪. યઃ સંચારયતો મન્યું યોઽતિવાદાંસ્તિતિક્ષતિ ।

યદ્વ તત્તો ન તવતિ દદં સોઽર્થસ્ય ભાગ્નમ્ ॥ ૧-૭૪-૫

જે મન્યુને ધારણ કરી રાખે છે (જીતવી શકે છે), જે નિંદા સહન કરે છે, જે તપાવવા છતાં પણ તપી જતો નથી, તે દંદ પુરુષાર્થનો લાજન થાય છે.

વ્યાસ ભગવાને મહાભારતનાં મનોજય અંગેના સંખ્યાબંધ વચનોને નિષ્કર્ષ આ એક ક્ષુભાપિનમાં ભરી દીધો છે. અસુરરાજ વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠા અને તેના ગુરુ ભાર્ગવ શુક્રાર્યની દીકરી દેવયાની સખીઓ સાથે વનમાં જળક્રીડા કરવા ગઈ હતી.^૧ બધી કન્યાઓ (તળાવમાં?) નાહવા પડી હતી તે દુઃખિયાન પવનથી બધીનાં કપડાં સેજભેજ થઈ ગયાં.^૨ બહાર નીકળીને ઉભાવળથી જેના હાથમાં જે કપડું આવ્યું તે તેણે પહેરી લીધું. એ પ્રમાણે પહેરતાં ભૂલમાં શર્મિષ્ઠાએ દેવયાનીનું વસ્ત્ર પહેરી લીધું. તેથી ખિજવાયેલી દેવયાનીએ પોતે પ્લાહ્યણી અને તેમાંય ગુરુની પુત્રી હોઈ ગુરુપદના શ્રેષ્ઠત્વના અભિમાનમાં શર્મિષ્ઠાને અપમાની.^૩ પણ શર્મિષ્ઠા કંઈ બળ એવી નહોતી. તેણે

૧. આદિ. અ. ૭૩ થી.

૨. ક્યા પ્રમાણે ઇદ્રે અસુરોનો નાશ કરવા, અંદરોઅંદર ભેદ પડાવવા માટે વાયુરૂપ થઈને વસ્ત્ર સેજભેજ કર્યાં હતા. ૧-૭૩-૧ થી ૪.

૩. ભગનીયજ્ઞાવ પ્રાચીનક હિંદુ સમાજમાં દાખલ થયો હતો. તેનાં કુપરિણામ પણ વ્યાસે આવી સૂચક કથાઓ દ્વારા નોંધ્યા છે.

દેવયાનીનું તેનાથી અનેકધણું અપમાન કર્યું, તથા એને કૃવામા દેંદ્રી
 ઈર્ષ્યે પોતાના નગરમા પાછી ફરી એ કૃવામા પાણી નહોતું, પગ્ન
 શર્મિષ્ઠાએ ક્રોધમા ને ક્રોધમા માની લીધુ કે દેવયાની મરી ગઈ છે, એટલે
 તે તો નિશ્ચિતે ઘેર પહોંચી ગઈ; પણ અહીં તો શિકારે નીકળેલો નહુપ-
 પુત્ર યયાતિ તરસ્યો થવાથી કૃવાની રોધ કરતો ત્યા આવી પહોંચ્યો. તેણે
 આ કૃવામા દેવયાનીને જોતા સહાનુભૂતિપૂર્વક બહાર કાઢી. પછી
 દેવયાનીએ દાની ધૂણિકા નાથે પિતાને કહાવ્યું કે ‘હું હવે વૃષપર્વાના
 નગરમા આવવાની નથી, મને શર્મિષ્ઠાએ મારી છે’ શુક્રાચાર્ય આ
 સાલળતા દોડતા દીકરી પાસે આવ્યા અને આશ્વાસન આપ્યું કે
 ‘દીકરી! બધાયને પોતાના દોષથી સુખદુઃખ મળે છે. તારુ ચે કઈ પાપ
 હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત થયું.’^૪ આ સાલળતા જ ધૂધવાયેની દેવયાની બોલી,
 ‘માગ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાયો કે ન થાયો પણ શર્મિષ્ઠા કહે છે કે ‘તમે
 દેવેના ભાટ છો.’^૫ શુ એ વાત સાચી છે? ‘વળી તુ સ્તુતિ કરનારા,
 યાચક અને દાન લેનાની દીકરી છે,’ અને હું સ્તુતિ કરતા, દાતા અને
 દાન નહિ લેનાની દીકરી છું’ એમ શર્મિષ્ઠાએ કહ્યું હતું. એ વાત સાચી
 હોય તો હું શર્મિષ્ઠાની પ્રુશામન કરી એને સજા કરું.’ શુક્રાચાર્યે એને
 મધુર શબ્દોથી કહ્યું કે ‘ના ના, એવું નથી તું તો સ્તુતિ નહિ કરનાર
 અને સ્તુતિ પામનારની પુત્રી છે મારું ઈશ્વરી બળ અચિન્ત્ય અને નિર્દુઃ
 બળ છે.’^૬ અને પછી એમણે, બિચળતા ધોય જેવા ક્રોધને કાબૂમા
 નાખના માટે એક એકથી ચડે એવા તાત નુભાષિતોથી દેવયાનીને

૪. ૧-૭૩-૨૯.

૫. મૂળમા દેવવાનામસિ ગાયન । ૧-૭૩-૩૦ ૬ છે.

૬. આ બધા વ્યક્તિઓ આને ચ ભાટો, બારાટો વ કંઈ છે

૭. ૧-૭૩-૩૫, ૩૬.

શિખામણુ આપી જે ઉવટે શુક્રાચાર્યે કહ્યું, 'અત્તાન કુમાર અને કુમારીઓ વર કરે, તેનું પ્રાણેએ અનુકરણ કરવું નહિ, કાનણુ તેઓને

૮. સરં એમાના કેટલાં મુખાપિત

(૧) ચ સમુત્પતિત મોઘ નિગ્રહાતિ દય ચથા ।

સ ચનયેચુચ્યતે સદ્ધિર્ન ચો રશ્મિષુ લમ્બત ॥ ૧-૭૪-૨

જે જીજ્ઞતા ક્રોધને પોડાની જેમ કાપમા લે છે તેને જ સતો સારથિ કહે છે, નહિ કે જેણે સગામ ઝાલી રાખી છે તેને

= ૩ ચો વે ઉપ્પતિત વોઘ રથ મન્ત વ ધારયે ।

તમહ સારથિ મ્મિ રશ્મિમગ્ગાહો રત્તરો જનો ॥ ધમ્મ ૨૨૨

જે જીજ્ઞતા ક્રોધને ભ્રમતા રથની પડે ધારણુ મ્મી રાખે તેને હું સારથિ કહું હું ખીન તો રરસી ઝાલનારા છે

'ધમ્મપદ'ની આ ગાથા પરની અકુકથા એ ભિન્નુએ જૈન પદી પાનાવના એક ઝાડ માપવા માડણુ એ ઝાડ ઉપર પુ સહિત એક દેવકન્યા રહેલી હતી અને ભિન્નુને વિનવો, ભગવાનના આ ઝાડને ન કાપશો માત્રુ વર ભાગી જશો' પણ ભિન્નુ ન માન્યો એને દેવકન્યાએ પોતાના હીકરાને ઝાડની નીચ ઉપર ચૂકવ્યો જેથી દયા આપવાથી ભિન્નુ ઝાડ ન કાપે પણ ભિન્નુ કુકાર ન નાજી શક્યો એનાથી દેવકન્યાના પુ ના હાથ કપાઈ ગયો તેથી દેવકન્યા હુ ખી ચઈ ગઈ અને ભિન્નુને ખાથી માગી નાખવા ડાઘ હોવાથી પણ નિદ્રા ધરાવના રૂઠથી એને માથાં વિના રોતી રોતી ભગવાન યુદ્ધ પાસે ગઈ અને વદના મ્મી રાખી રહી હુદ્ધ એનું રાવાનું કારણ પૂછતાં એને આ મો બનાવ મ્મી એ સાબળીને ભગવાને 'સાધુ' સાધુ! સ્વી! તે બહુ સારુ ક્યુ ત તો અલેસ કોબને ભ્રમણ કરતા રથને રાકવામા આવે એવી રીતે નાજી લીધો' કહી ઉપરની ગાથા બોલ્યા

(૨) ચો ચનેદપરિધાત્તા માસિ મામિ રત્ત મમા ।

ન મુખ્યેશ્વર સવસ્ય તયોરવ્રોધનોડધિવ ॥ ૧-૭૪-૩

જે યાકથા વિના સો વરસ સુધી દર મહિને રક્ષા કરે છે, અને જે કઠી દોઈ ઉપર ક્રોધ કરતો નથી, તે બિમા ક્રોધ નહિ મરનારા અધિક છે

આ મ્મોક સાથ સરં ધમ્મ ૭૦ અને ઈ ગુ ૬-૪૪

બળાબળનું ભાન હોતું નથી.”૪ પણ ક્રોધાંધ દેવયાનીએ તીક્ષ્ણ ગ્નેશુણી, બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો જેવી દલીલો કરે છે એવી દલીલો કરી અંતે પિતાને કહ્યું, ‘જે શ્રીવિહીન મનુષ્ય શત્રુની ઝગહગતી લક્ષ્મીને ઉપામે છે તેના જેવું ત્રણે લોકમા કંઈ અધરું છે જ નહિ.’૧૦

દેવયાનીના આ કટાક્ષોથી અત્યાર સુધી સ્થિરચિત્ત ગણેલા શુક ધર્મી જિજ્ઞાસુ અને સીધા વૃષપર્વા પાસે જઈને અવિચારીપણે તેમણે એનો ઉધડો જ લેવા માગ્યો.૧૧ પરિણામે શુરુની ઉપકારક સલાહથી વંચિત રહેવા કરતા વૃષપર્વાએ, પોતાના અને દૈત્યસમાજના ભલા માટે શર્મિષ્ઠાને, જ્યાં દેવયાની પડે ત્યાં એકહજાર દાસીઓ સહિત દાસી થઈને મોકલવાનું કબૂલ્યું.૧૨ અને શર્મિષ્ઠાએ પિતા અને સમાજના હિત માટે એ સ્વીકારી લીધું.૧૩

આ પ્રસંગમાં માનવચિત્તની ચચગતા, સંયમની દુષ્કરતા અને અપ્રમત વિચરણની અત્યંત આવશ્યકતાનું મહાકવિએ લાઘવથી ચિત્રણ કર્યું છે. જે શુકાચાર્ય પુત્રીને ક્રોધસંયમ અને અવરોધે ઉપદેશ કરતા હતા, જે પોતાના બળ તરીકે અચિન્ત્ય અને નિર્દોષ બ્રહ્મને ગણાવતા હતા તે જ આચાર્ય, કવિએ નોંધ્યું છે તેમ ‘અવિચારીપણે’ અકાર્ય કરી આવ્યા. |

૯. ૧-૭૪-૭.

૧૦. સં. આ સાથે આનાથી તફાવત જોવાની ઉત્તમતાનો વિચાર. જુઓ ઉપર ‘શીલ’ (૩૩૦ ૧૮), શ્લો. ૧૬૦, ૧૬૧, નોં. ૧ (૩) પ. ૪૪૫.

૧૧. તતઃ કાલ્પો મૃગુષ્ઠઃ સમન્યુરુપગમ્ય હ |

રૂપવર્ણમાસીનમિન્યુવાચાવિચારયન્ || ૧-૭૫-૧.

૧૨. ૧-૭૫-૬ શી.

૧૩. ૧-૭૫-૨૨.

આમ દેવનાનીએ દે મે જ લો દીધાનો સતોપ મેળ મે, ૫૫,
 ગ્નેશુણી બદલાનો પ્રત્યાધાન એવો પછો? દેવનાનીની હાથ યા? દેવનાની
 યનાતિ આધે ૫ ણીને શર્મિળને દાસી બનારી પતિગૃહ ગઈ ત્યા દાસી
 શર્મિ । કર્મસ મેગે યદાન્ધી નુ પુત્રોની નાતા બની, દેવનાની બેતી ।
 અને પિતાના તામર્જના અભિમાનથી દેવનાનીએ શર્મિની જેમ
 યનાતિને દયાનવા જતા એ જ શર્મિળનો સૌથી નાનો પુત્ર પૂર એની
 પિતૃબંકિતના પ્રભાવે, શુદ્ધચાર્યના શાપથી આવેતી પિતાની દૃઢાવચ્ચ
 સ્ત્રીપરવાથી ગમ બ થો । ૧૪

આ પ્રસંગ સાથે મહાત્મ ગત્યે બીજો એક પ્રસંગ સ ખાવવા જેવો
 છે અરણ્યવાસ દગમિયાન ત્રીપદીએ ધર્મગત્તને ધર્તરાષ્ટ્રા ઉપ દોધ મરી
 તેમની સામે લડના ખૂ । સમજન્યા ત્યારે તેના જવા મા, અગ્નિશત્રુ
 રાજાએ ક્ષમા । ખવા પિરે વિગતથી સમજારી, તેજ અને દોધના બેઠ
 બતાવના 'દાક્ષ, અગર્ષ' (અન્યાય પ્ર થે અને લાઈમા અસહનશીલતા)
 શૌર્ષ અને સીધત્વ એ તેજના શુ છે દોધાભિભૂત તેમને મહેજે પ્રાપ્ત
 મરી શમ્તો નથી મૂખાંઓ ક્રોધને શાશ્વત તે / ગણાવે છે પણ વસ્તુત
 રમેશુપુ તો મનુષ્યલોકના નાશ માટે છે ૧૫ એમ મ્હુ હલુ એ જ
 વક્તવ્યમા ધર્મગજે કહુ છે, 'ક્રોધ મવા મતા સ્વધર્મ છોડવો શ્રેષ્ઠ છે
 એવો (શાસ્ત્ર) નિર્ણય છે ૧૬ એનો અર્થ એ ક માણસ ક્રોધથી સમત્વ
 (Balance) શુભાવી જેસે તો સ્વધર્મનિષ્ઠ ત્હી શકે જ નહિ બધારે
 સમતાવાળો ક્રોધ ન મરે અને તેજસ્વી રહે તો, સ્વધર્મને તારી રીતે
 આચરી શકે, સ્વધર્મનિષ્ઠા જાગરી શકે

પણ આ સયમ કેમ જળવાય? મન તો વાયુ જેવું, નિગ્રહ ન થઈ

૧૪ અ દિ અ ૭૬ થી અ ૮૦

૧૫ ૩ ૩૦-૨૦ ૨૨

૧૬ શુઓ ઉપર ધમ (મકં ૨) શ્લોક ૨૩, ને ધ ૫ ૫ ૩૬

શકે તેવું અને ચંચળ છે. ૧૭ ઇંદ્રિયો પ્રમાથી—મથી નાંખનારી છે, એ તો બળાતકારે ખેંચી જાય છે. ૧૮ મન અને ઇંદ્રિયોને સંયમમાં રાખવાના કક્ષા, સ્વભાવ, સંયોગ, સ્થળ અને કાળભેદે અનેક રસ્તાઓ ઓછીવત્તી સંકળતાપૂર્વક સૂચવાયા છે. પણ તે બધામાં ‘વ્યાસ-શુકસંવાદ’માં પિતા અને શુર તરીકે વ્યાસે જેવી મનોવૃત્તિથી સંયમ રાખવાનો રસ્તો સૂચવ્યો છે, તે શ્રેષ્ઠ લાગે છે. ‘ચિત્તને મથી નાખનારી અને વિષયો તરફ બધી બાજુએથી દોડી જનારી (મનસહિત બધી) ઇંદ્રિયોને, એક પિતા જેમ આત્મજો—બાળકોને કાબૂમાં રાખે (અર્થાત્ ધૈર્ય, સમજાવટ, પ્રેમ અને જરૂર પડતા કઠોરતાથી) એવી રીતે શુદ્ધિથી પ્રયત્નપૂર્વક કાબૂમાં રાખવી, કારણ કે મન તથા ઇંદ્રિયોની એકાગ્રતા એ જ પરમ તપ છે, અને તે જ સર્વ ધર્મો કરતાં શ્રેષ્ઠ પરમ ધર્મ કહેવાય છે. ૧૯

૧૬૫. શ્યાધિજં કટુકં તીક્ષ્ણમુષ્ણં

યશોમુપં પન્નં પૂતિગન્ધિ ।

સત્તાં પેયં ચન્નં વિવન્ત્યસન્તો

મન્યું મહારાજ પિપ પ્રશામ્ય ॥ ૨-૫૭-૧૧

જે વગર વ્યાધિએ પેદા થનાર, કડવો, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને યશને ભૂંસી રાખનાર, કઠોર દુર્ગંધીવાળો છે, જેને સજ્જનો

૧૭. ૧-૨૮-૩૩ થી ૩૫ (ગીતા. ૧-૩૩ થી ૩૫).

૧૮. ૧-૨૪-૧૦, ૧૧ (ગીતા. ૨-૧૦, ૧૧).

૧૯. ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ બુદ્ધ્યા સયમ્ય ચલતઃ ।

સર્વંતો નિષ્પતિષ્ણૂનિ પિતા વાલાનિવામજાન ॥ ૧૨-૨૪૨-૩

મનમધેન્દ્રિયાણાં ચ હૈનાદ્ય પરમં તપઃ ।

તજ્જ્યાયઃ સર્વધર્મેભ્યઃ સ ધર્મઃ પર ઉચ્યતે ॥ ૧૨-૨૪૨-૪.

૧. = ૫-૩૬-૬૬; = ૬. ૫-૨૭-૨૩.

પી શકે છે, અને અગ્નિનો જેને પી શકતા નથી એવા મન્યુને હે મહારાજ ! તમે પી જઈને શાંત થાઓ.

જુગાન્ધેનમા દુર્યોધન વતી રમતો શકુનિ કપટથી એક પછી એક દાવ જીતે જતો હતો. ત્યારે એમા ભાવિ મહાવિનાશની એ ધાણીઓ જોઈને, તથા હજુ બચવાનો વખત છે એમ સમજીને, દુર્યોધન તન્મયી ભયંકર અપમાન અને હાડછેડ થતા હતાય, બધાયનું હૃદયથી હિત આહવાર મહામાત્ર્ય વિદુરે, મૃતગાંધેને હિતવચન કહ્યા તેમાનું આ વચન છે પોતાના હિતવચન પાડવોની રાજ્યલક્ષ્મી તરફ ઈર્ષ્યાથી ક્રોધિત થયેના—મન્યુવાળા મૃતગાંધેને કડવા લાગતો એ સમજતા હતાય વિદુરજીએ ‘જેમ કુમારીને સાડ વર્ષનો પતિ પસંદ પડતો નથી એમ મારા હિતવચન દુર્યોધનને ગમતા નથી અને હે ગજન ! તમે હિતકારી કે અહિતકારી બધા જાણેમા પ્રિયની જ આકાંક્ષા રાખતા હો તો તમે સ્ત્રીઓ, જડ, પાગળા તથા એવા જ બીજા મૂખીઓની સલાહ લો (માન જેવાની સલાહ પૂછતો નહિ). મીઠું બોલનારો પાપી માણસ તો અહીં મળતો, પણ કડવું છતાં હિતકારી કહેનાર અને સાક્ષજનાન મળવા મુશ્કેલ છે માલિકના ગમા અણગમાને આધા ગાળીને જે માણસ ધર્મપ્રનાયણ રહીને અપ્રિય છતાં હિતકારક સલાહ આપે છે, તેના વડે જ રાજ સંઘાવવાળો કહેનાય છે. વગેરે કહીને ઉપર મૂંડું વચન તથા બીજી ઉપદેશ આપ્યો પણ એમના વચન બહેરા કાન ઉપર અથડાયા.

આ જ વચન બીજે વખતે જ્યારે પાડવો સાથેના વૈરની ચિંતાથી પ્રજ્ઞતા અને ઊંધ ગુમાવી બેઠેલા મૃતગાંધે વિદુરને સલાહ લેવા બોલા વ્યા ત્યારે વિદુરે છૂત સમયના પોતાના હિતવચનો યાદ કરાવીને મૃતગાંધેને કહ્યું હતું.^૩

ખીજી બાજુ ધૃતગણે દૂતકાર્ય માટે યુધિષ્ઠિર પાસે મોકલેલા સંજયે, યુધિષ્ઠિરને તેઓ ધાર્મિક હોઈ તેમણે ગળ્યલોલ ન ગખવો જોઈએ તેથી ઓત્રવધનુ પાપ ન થાય તે માટે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર માડી વાળી સાધુ થઈ જવા અમનવતા (૧) આ જ વચન કહ્યું હતું.^૪

એક જ અનુત્તમ હિતવચનના તદ્દન જુદી રીતના ઉપયોગ દ્વારા વેદવ્યાસે વિવેકપૂર્વક આત્મસંયમના યોગ્ય અનુગતનું સૂચન કર્યું છે.

૧૬૬. एक. क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते ।

यदेन क्षमयायुक्तमदाकं मन्यते जन । ॥ ૫-૩૩-૪૭

ક્ષમાશીલમાં એક જ દોષ દેખાય છે, (તે વિના) ખીજો જોવામાં નથી આવતો. કેમકે ક્ષમાવાનને માણસો અશક્ત માને છે.

‘વિદુર્નીતિ’માં અનુક્રમે એકથી દશ સુધીના અ દોષને માધ્યમ ગણી વિવિધ પ્રકારનો ઉપદેશ સંગૃહીત કરેલો છે તેમા ઉપરનું સુભાષિત આવે છે. આ વચન અનુસાર ક્ષમા સર્વગુણોનો લકાર છે, જે દોષ છે તે પણ એટલો જ કે લોભને ક્ષમાશીલ અશક્ત છે એવું લાગે છે! વસ્તુતઃ દોષ નથી, કારણ ખરો ક્ષમાશીલ અશક્ત નથી હોતો. અનુયવામ દરમિયાન ધર્મગત્રે દ્રીપદીને દોષ ઉપર કાળૂ નખવાનો ઉપદેશ કરેલો તેમા એમણે ક્ષમાની પ્રથ સા કગતી મહાત્મા કામ્યપે ગાયેથી દેટનીક ગાયાઓ સંભળાવી હતી. તે ગાયાઓમા પણ ક્ષમાને અત્ય, ધર્મ અને બ્રહ્મથી માડીને સર્વ ગુણો, અને આચારોરૂપ જનારી છે.^૨

૪. ૫-૨૭-૨૩

૧. =દે ૧૨-૧૫૪-૩૪, ‘સાતિપર્વ’મા આ પ્રોત્કના પ્રથમ ચરણમા દમાને બદલે દમ રાજ્દ છે. અને એમ ક્ષમા તથા સયમની એમ્તા સૂચવી છે

૨. ૩-૩૦-૩૫ થી.

સા ૩૨.

ક્ષમા અર્થે 'વિદુર્ગતીતિ' માં આવતાં કેટલાંક સુખાપિનો આ માથે બેઠો. 'એક ધર્મ જ પરમ કથાપુરુષ છે, એક ક્ષમા જ ઉત્તમ શાંતિરૂપ છે, એક વિદ્યા જ પરમ દૃષ્ટિ છે અને એક અહિંસા જ સુખાવહ છે'...હો ગજન ! જે શક્તિશાળી હોવા છતાં ક્ષમાશીલ છે. અને દરિદ્રી હોવા છતાં દાના છે, એ બે પુરુષો સ્વર્ગધી થે ઉપર વસે છે'... અશક્તે સર્વ ઉપર ક્ષમા ગાખતી, અને સમર્થ માણસે ધર્મને માટે ક્ષમા ગાખતી. વળી જેને અર્થ અને અનર્થ સમાન છે એવા મધ્યસ્થે પણ સદા ક્ષમા રાખતી દિતકાગક છે'...તાપસોનું બળ તપ છે, બ્રહ્મવેત્તાઓનું બળ બ્રહ્મ છે, દુર્જનોનું બળ હિંસા છે અને શુભાનોનું બળ ક્ષમા છે.'*

૧૬૭. અઙ્ગોધેન જયેત્ક્રોધમસાધું સાધુના જયેન્ ।

જયેત્કદયં દાનેન જયેત્સત્યેન ચાતૂર્ત્વં ॥ ૫-૩૯-૫૮

૩. एको धर्मः पर श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।

विषयका परमा दृष्टिरहिंसैका सुखावहा ॥ ५-३३-४८.

૪. द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठन् ।

प्रभुश्च क्षमया दुष्टो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५-३३-૫૩.

૫. क्षમેदक्षक्तः सर्वस्य शक्तिमान्ધર્मेकारणान् ।

अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य निय क्षमा हिता ॥ ૫-૩૬-૪૬.

૬. तपो बल तापसानां ब्रह्म नवविदो बलम् ।

हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतो बलम् ॥ ૫-૩૬-૫૫.

૧. (૧) = ધર્મ. ૨૨૩

અઙ્ગોધેન જિને ક્રોધ અસાધુ સાધુના જિને ।

જિને કદરિય દાનેન સત્ત્વેન અલીકવાદિનં ॥

રાજશૂદ્રના પૂર્ણ શ્રેણીની પ્રજ્ઞાભાવ, શ્રદ્ધાશુ અને દાનશીલા કન્યા ઉત્તરાર્ણવો વિવાહ એ જ નગરના એક શ્રેણીપુત્ર સાથે થયેલો. પણ એ શ્રેણીપુત્ર અશ્રદ્ધાશુ

અકોધથી કોધને છતવો, માધુતાથી અમાધુને છતવો, દાનથી—કેદય (અતિ કંબુમ)ને છતવો, અને મત્યથી અમત્યને છતવો.

શાન્તાથી વિન્ય નહિ, શક પ્રતિ શાકચમ્પા જે નહિ, પરંતુ શક પ્રયેય સન્નનતાથી, તિસા પ્રયે અહિસાથી, અસન્ય પ્રયે અન્યથી વિન્ય મેળવવા કહેવું. આ સુઆપિન મૌમ્યાતિમૌમ્ય નન્નીનિશાસ્ત્રનુ

(નોંધ ૧ આપુ)

હતે તેથી સસ જઈને ઉત્તરા બિશ્વસ ધને દાન આપી ગજા નહિ તેમ જ ધર્મના સામગી શકા નહિ એટલે તેણે પિતાને સદેશા મોકલ્યા કે 'હુ તો દાન, વમથી વચિત થઈને કેદમા પગે છુ ભગવાન તથામતનાયે દર્શન કરી રહી નથી આના મરતા તો મને દામી તરીકે પરની બહાર મદી મૂખી દોત તો સારુ 'પૂર્ણ' જડી આ સામગી હુ ખીયયો તેણે પુત્રને દસ ઉત્તર મોકલ્યા મોકલી કહેવડાવ્યું કે, શહેરની સિરિમા અલિકા તાજની ઉત્તર મોનામદોગે સે છે તેને આ મદોરો આપી તેના બદલામા (વડુ મદોગે છે તેથી), પદર દિવસ તારા પતિની મેનામા નિયુક્ત કરી છુ પદર દિવસ પુખ્ય કરજે'

ઉત્તરાએ પિતાના મ્થા મુજબ ગોઠવણ કરી પુખ્ય કરવા માડ્યું પદરમે દિવસે તે ખૂણ મદેનત કરવાથી યાદીને પરસેરે જગત્રેખ થઈ ગઈ હતી એની આખી દશા ભેઈને એનો પતિ મનમા 'આ અલ્પ ત મૂર્ખ છે' મ્તીને ઉરયો. એને ઉસતો ભેઈને શ્રેષ્ઠીપુત્ર ઉવે એક જ દિવસ સાથે રહેવાનો છે એ સમજ્યા વિના 'આ સીને શ્રેષ્ઠીપુત્ર સાથે મેરી છે એન દેશન કરુ' કહી, સિરિમા નીચે આની ને ઉત્તરા પર બેઠાવ્યું ધી નાજ્યુ પણ ઉત્તરાએ એ જ વખતે એના તરફ ગેળીલાવના ધારણુ કરી ગેળીલાવનાના પ્રભાવે બેઠાવ્યું ધી શીતળ જળ જેડુ થયુ એટલે ફરીથી સિરિમા બીજુ ધી લેવા જવા માડી પણ એટલામા તે ઉત્તરાની દાસીઓએ એને ખૂબ મારી પરંતુ ઉત્તરાએ એને છોડાવી, શરીરે તેવ માસિશ કરાવ્યું અને નવઢાપી ઉવે સિરિમાને પોતાની ભૂલ સમજાઈ, અને ઉત્તરાના પગમા પડી ક્ષમા માગવા માડી ઉત્તરાએ એને છુદ્ધ ભગવાન પાસે ક્ષમા માગવા કહ્યું

છે, અને 'વિદુર્નીતિ' મા આવેલું છે. એ ઘર છોડીને સંન્યાસી થઈ ગયેલા ઋષિ, તીર્થંકર કે બુદ્ધનું, કે ઘર છોડી જવાની સલાહ આપનાર કોઈ બાવાનું નથી. પણ હમણે વર્ણવી માનવહૃદયની બધા કાર્યક્ષેત્રોમાં ઉન્નત થવા મંચતી મંત્રીભાવનાનું પ્રતીક છે. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહનાં વિચારનાં આદિ મૂળ અહીં પડેલાં છે. 'વિદુર્નીતિ' સૌમ્ય રાજ્યનીતિ હોવા છતાં આ સુભાષિત એમાય ધ્યાન જેવું છે, કારણ એમાં શત્રુઓ સાથે બુદ્ધની અને કોઈ વખત જોવાની સાથે તેવા થવાની સૂચના આવે છે જ, જ્યારે આ સુભાષિત તે અદિયાતા ભૌતિક બળથી નહિ, પણ અદિયાના આત્મિક બળથી—વધુ વિકસેલા સદૃશ્યોથી, જ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું કહે છે.

મહાભારતની સમીક્ષિત વાચનામાં આ અંગે કોઈ કથા મળતી નથી, પણ તેના ક્ષેપક વિભાગમાં આવી એક ઉત્તમ કથા સંઘરાયેલી પડી છે. પાલિ જાતકમાં તે લગભગ એની કથા આવે જ છે.^૨ સંભવ છે

(નોંધ ૧ ચાલુ)

બીજો દિવસે જ્યારે ભગવાન આબ્યા, ત્યારે અપવાસી સિરિમા એમ ચરણમાં નમી પડી અને રડતા રડતા બધી વાત કરી માફી માગી ત્ય ભગવાને ઉત્તરને આ બાબત વિશે પૂછી "બહુ સાડુ" ! બહુ સાડુ !. યોક્ષી આ ગાથા કહી હતી.

(૨) પાલિ જાતક ૧૫૧, 'રાજોવાદજાતક'માં મહાભારતની ક્ષેપક કથા મળતી કથા છે. તેમાં છ ચરણની ગાથામાંના પહેલા ચાર ચરણ અક્ષરજ ઉપર પ્રમાણે છે. જ્યારે બાકીના બે ચરણ આ પ્રમાણે છે.

एतादिसो अयं राजा मग्गं उप्पयाहि सारथि ॥

'આ રાજા એવો છે, માટે હું સારથિ ! હું માર્ગ છોડી દે. અર્થાત્ રસ્તો આપ.'

૨. આરણ્યક પરિ. ૧-૨૧ (૨), વિ. પ્રેક્ષ. આરણ્યક મ ૧૬૪.

૩. જુઓ ઉપર નોંધ ૧ (૨)

‘વિદુઃનીતિ’માં આ સુલાપિત એવી ઘ્રેષ્ઠ જોદ્ધ કથામાંથી ઉદ્દૃત કથું હોય, અને પછીના ઘ્રેષ્ઠ કવિએ ક્ષેપક તરીકે એ કથાનું ઘોડું રૂપાંતર કરી ગોઠવી હોય અથવા એમ પણ હોય કે સર્વસામાન્ય લાગતીય શ્રી-ભંડારમાંથી જેને જેમ ઠીક લાગે તેમ ઉપયોગ કર્યો હોય. ગમે તે હોય પણ પ્રાપ્ત બધા ઉલ્લેખો આ સુલાપિત રાજકારણને, અનુલક્ષીને છે એકું બતાવે છે. અને તેથી એ દૃષ્ટિએ, રાજકારણમાં યુદ્ધ નહિ, પણ અદિસક પ્રેમપૂર્ણ પ્રતિકારના—પેસિવ રેઝીસ્ટન્સ નહિ—વિચારના પ્રાચીનતમ ઉદ્દેશવસ્થાનની યાત્રા કરાવે છે.

‘આરણ્યકપર્વ’ની ક્ષેપક કથાનો સાર આ પ્રમાણે છે: કુરુકુળનો સુંદામ ગાજ એક વખતે મહર્ષિઓને મળીને ગ્યમા પાછો આવતો હતો. ગ્સ્તામા સામેથી આવતો ઔશિનર શિળિ મળ્યો. બન્ને એકબીજાને ભેટ્યા અને વયપ્રમાણે એકબીજાનો સત્કાર કર્યો, પણ બન્નેએ પોત-પોતાને ગુણમાં સમાન ગણ્યા અને ઘ્રેષ્ઠએ રસ્તો ન આપ્યો. એ દગમિયાન નારદઋષિ ત્યાં આવ્યા અને રસ્તો ચેકવાનું કાગણું પૂછ્યું. વસ્તુસ્થિતિ જાણી લઈને તેઓ સુંદામ પ્રત્યે ત્રણ શ્લોક બોલ્યા.^૪ એ સુંદામે શિળિની પ્રદક્ષિણા કરી, માર્ગ આપ્યો. પછી શિળિના ઘણા માલગીને શુભકર્મોની પ્રશંસા કરી તે ચાલ્યો ગયો.

આમ આ વિચાર લોકસમસ્તના સામાન્ય જીવનવ્યવહારને શુદ્ધ તથા દૃઢ કરવા સાથે, જગત્કલ્પ કટોકટી અને યુદ્ધ સમયમાં ચે સત્ય અને

૪. આ ત્રણ શ્લોકોનો અનુવાદ ‘હે કૌરવ્ય’ કૂર કોમળ (મૃદુ) પ્રત્યે કૂર થાય છે, અને કોમળ કૂર પ્રત્યે કોમળ થાય છે. હે કૌરવ! સત્જનન દુર્જન પ્રત્યે પણ સત્જનન રહે છે તો સત્જનન પ્રત્યે તે રાા માટે સત્જનન ન રહે? કર્મા ઉપકારનો સો ગણો બદલો આપે એ ઘ્રેષ્ઠ એવો શુ દેવાનો નિયમ નથી કે? તારા કરતા ઉશીનરનો પુ શિળિ વધારે સાધુચરિત્રવાળો છે કદ્યને દાનથી જીતવો, સત્યથી જુઠાબોલાને જીતવો, ક્ષમાથી કૂરકર્મોને જીતવો અને સાનુતાથી અસાધુને જીતવો.

અહિંસાના બળની, પરમેશ્વરના બળની સર્વોપરિતા સ્વીકારી, તે અનુમાર ચાલવાનો નૈસર્ગિક નિયમ પ્રમાણે અનુરોધ કરે છે આ નિયમ - જુ થતા પછી થોડાક હળવે વર્ષે મહાભાજીએ સત્ય અને અહિંસાની મુખ્યભે સ્વપ્રાતિસ્વવ્યથાએ ઓછી કહેવાય એટલી શક્તિના વિનિયોગથી જગત્પ્રતિષ્ઠાસમા અભૂતપૂર્વ મહાફળ, મેળવી એના - જુ કળાગ્ર દ્રષ્ટા રોધક નાપિઓની પરપરામાં પોતાનું આગ્રહ અમગ્ર સ્થાન નક્કી કર્યું છે ૫

૧૬૮ કામોર્તાદૈવ ચ સોહુ પ્રાક્તરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદય વેગ સ યુજ સ મુક્તી નર ॥

૬-૨૭-૨૩ (ગીતા ૫-૨૩)

દેહાન્ત થાય તે પહેલા કામક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા વેગને જે મનુષ્ય (સયમથી) મહન કરી શકે છે તે યોગી છે અને તે સુખી છે

કામ અને ક્રોધ, બીજા શબ્દોમાં રાવણુ કે સેનાનના પ્રયત્ન વેગને સયમ કરી, એ વેગની પ્રવચકર થપાટો અને ધૂણતી બૂનાવળ જેવી

૫ (૧) જુઓ ઉપર 'અહિંસા' (પ્રકૃ ૪) શ્લોક પરથી પૃષ્ઠ ૭૬ ધાદન, ૫ ૧૨૭ થી ૧૩૪

(૨) તેને રાજકારણમાં શાથી પચા એ ગાધીજીના જ રાજદોમાં ભોળિયા 'વ્યાપક સંત્યનારામણના પ્રત્યક્ષ દર્શનને સાહે જીવમાત્રની પ્રત્યે આત્મવત પ્રેમની પરમ આવશ્યકતા છે અને તે કરવાને ઇચ્છનાર મનુષ્ય જીવનના એ પક્ષ સેની બહાર નથી રહી શકેતા તેથી જ સયમની મારી પૂન મને રાજ્ય પ્રકરણમાં ખેલી ગઈ ■ ધમને રાજ્યપ્રકરણની સાથે સબધ નથી એમ કહેનાર ધર્મને જાણેતા નથી એમ જણેતા અને સ કોચ નથી થતા, એમ કહેવામાં અવિનય નથી કરેતા ૬

'આત્મકથા' ખ - ૨, ૫ ૭૭૯

દયમયાવી નાખતી ઉન્માદી બિભીષણ ઉર્મિઓને નાથી, તેનો ઇશ્વર-ભિમુખ થવામાં જીવન દરમિયાન સફળપણે વિનિયોગ કરનાર સાધક એ ખગ મુખી અને યોગી છે, એમ કહેતો આ ગીતામંત્ર એક જુદા દષ્ટિ-દ્રાણથી, જુદી ભાષાથી, યોગનું, ભક્તિનું અને સાચા મુખનું રહસ્ય અર્થાત્તે સ્પષ્ટ કરે છે.

જેમ આત્મિક મુખ માટે કામક્રોધને નાથવાં જરૂરી છે, એમ ભૌતિક મુખના શુદ્ધ ઉપભોગ માટે પણ એ વ્યાપક રીતે જરૂરી છે. ભારતયુદ્ધ પહેલાં વિદિ કન્વા શ્રીકૃષ્ણ કૌન્વસભામાં ગંગા ત્યાં દુર્યોધનની માતા ગાધારીએ દુર્યોધનને અનુસરવા માટે પહેલાં ધૃતરાષ્ટ્રને, અને પછી દુર્યોધનને ઠપકો આપી ન્યાયી શીખામણ આપવા માડી. તેમાંના કેટલાક વાક્યો ઉપર્યુક્ત સંદર્ભમાં મનનીય છે. ‘ઇદ્રિયોને વશ નહિ રાખનાર, ગબ્બને દીર્ઘ સમય સુધી નથી ભોગવી શકતો. જે બુદ્ધિમાન જિતેન્દ્રિય છે તેજ ગબ્બનું પરિપાલન કરી શકે.’^૧ કામ અને ક્રોધ એ બે પુરુષને અર્થથી દૂર ખેંચે છે. એ બે શત્રુઓને જીત્યા પછી, રાજ પૃથ્વીનો વિજય કરી શકે છે...ઇદ્રિયોને નિયમમાં ગળી હોય તો લાકડા નાખવાથી જેમ અગ્નિ વધે એની રીતે બુદ્ધિ વધે છે, પણ જો વશમાં ન રાખી હોય તો ઉદ્ધન ઘોડાઓ કુસારચિનો રસ્તામાં નાશ કરે છે એમ તેનો નાશ કરે છે.’^૨ સૂક્ષ્મ ઇદ્રિયાળી જાળમાં ભગાયેલા બે માણસાની પેઠે શરીરમાં

૧. ૫-૧૨૭-૨૨

૨. इन्द्रियार्णयैर्बुद्धिर्वक्तेऽग्निरिवेन्धनैः ॥

૫-૧૨૭-૨૫, ૩૩

अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।

अविधेयानि इवादान्ता हयाः पयि कुसारयिम् ॥ ૫-૧૨૭-૨૬.

= ૬ ૫-૩૪-૫૮.

રહેલા કામ અને ક્રોધ પ્રજ્ઞાનનો નાશ કરે છે.^૩ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય અનાસક્ત માણસથી જીને (પોતાના સમાન દે અધિક થને એમ માની) દેવો તેના શરીરમાં કામક્રોધ વધારીને સ્વર્ગદાર ઠાકી દે છે.^૪ જે રાજા કામ, ક્રોધ, લોભ, દંભ અને દર્પને સારી રીતે જીતી જાણે છે તે પૃથ્વીનો ઝાંખસિદ્ધ અધિકારી છે, વગેરે.^૫

આમ કામક્રોધને જાંધે સરખી રીતે સંયમિત કરેલા હોય તો ભૌતિક અને આત્મિક સુખ મળે એ સૈદ્ધાંતિક વાત થઈ. પણ તે પહેલાં સંયમિત થઈ સત્યાભિમુખ થનાર સાધકને તો એના માર્ગમાં ઝળગદસ્ત અકચરો અને દુષ્ટો આવી પડે તો તે સહેવા તૈયાર ગળેવાનું છે. અલગત એ દુષ્ટોમાં પણ ચિત્તામ્ભસાદનું અનુપમ સુખ અનુભવવાનું અને એમ એ વૈવક્તિક સુખથી સામાજિક સુખમાં અભિવૃદ્ધિ, એવી દ્વિવિધ રીતે સુખવૃદ્ધિ થવાની, પગમાત્રમાની પૂજા થવાની. આની પૂજા કરનાર, દ્વિવિધ સુખ માટે મથનાર ગાંધીજીએ એમની સાધનાની મધ્યમાવસ્થાએ, ‘આત્મકથા’ના અત્તાંગે લખેલી છેલ્લી કંડિકા સ્વયમ, તેની દરિનાઈ અને રસ વિષે અકલ્પ્યવેગે વિકસતા યોગી સાધકનું દર્શન રજૂ કરે છે તે જોઈએ. ‘પણ આ શુદ્ધિનો માર્ગ વિકટ છે એમ હું તો પ્રતિક્ષણ અનુભવું છું. શુદ્ધ થવું એટલે મનથી, વચનથી ને કાયાથી નિર્વિકાર થવું, રાગદ્વેષાદિવિત થવું આ નિર્વિકારતાને પહોંચવાને

૩. છુદ્રાક્ષેષ જાલેન ક્ષપાવપિહિતાનુભૌ ।

કામમોઘૌ શરિરસ્થૌ પ્રજ્ઞાન તૌ વિદુમ્પત ॥ ૫-૧૨૭-૩૦

= ૩. ૫-૩૪-૬૩.

૪. મામ્યાં હિ દેવા સ્વર્ગાતુ સ્વર્ગસ્યાપિદુર્મુણમ્ ।

વિમ્બ્યતોઽનુપરામસ્ય કામમોઘૌ સ્મ વર્ધિતા ॥ ૫-૧૨૭-૩૧.

૫. વામ ક્રોધ ચ લોભ ચ દમ્ભ દર્પ ચ મૃમિષા ।

સમ્યગ્વિજેતુ યો વેદ સ મહીમસિનાયતે ॥ ૫-૧૨૭-૩૨.

પ્રતિક્ષણ મથવા છતાં હું પહોંચ્યો નથી, તેથી લોકની સ્તુતિ મને ભોળવી શકતી નથી, એ સ્તુતિ ધણી વેળા કંજે છે. મનના વિકારોને છતવા જગતને શસ્ત્રયુદ્ધથી છતવા કરતાયે મને કફિન લાગે છે. હિંદુસ્તાન આન્યા પછી પણ હું મારામાં સંતોષ રહેલા વિકારોને જોઈ શક્યો છું, શરમાયો છું, પણ હાર્યો નથી. સત્યના પ્રયોગો કરતાં મેં રસ લૂંટ્યો છે, આજે લૂંટી રહ્યો છું. પણ હું જાણું છું કે મારે હજુ વિકટ માર્ગ કાપવાનો છે તેને સારુ મારે શન્યવત્ જનવાનું છે. મનુષ્ય જ્યાં લગી સ્વેચ્છાએ પોતાને સૌથી છેલ્લો ન મૂકે ત્યાં લગી તેની મુક્તિ નથી. અહિંસા એ નમ્રતાની પગકાપ્ડા છે, અને એ નમ્રતા વિના મુક્તિ કોઈ કાળે નથી એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. એ નમ્રતાની પ્રાર્થના કરતો, તેમાં જગતની મદદ યાચતો અત્યારે તો આ પ્રકરણને બંધ કરું છું.^{૧૧}

૧૬૯. ધ્યાયતો વિષયાનુંસઃ સદ્રસ્તેષૂપજાયતે ।

સદ્ગાત્સજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽમિજાયતે ॥

૬-૨૪-૬૨ (ગીતા. ૨-૬૨)

૧૭૦. ક્રોધાદ્ભવન્નિ સંમોહઃ સંમોહાસ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિર્નશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ^૧ ॥

૬-૨૪-૬૩ (ગીતા. ૨-૬૩)

૬. 'આત્મકથા' ભાગ ૨, પૃ. ૩૭૬, ૩૮૦.

૧. બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ । તાવન્નેવ હિ પુષ્પઃ યાવદન્તઃસરણં તદીયં કાર્યામાર્થવિવેકયોગ્યં । તદયોગ્યંવે નષ્ટ એવ પુરુષો ભવન્નિ । અતઃ તસ્ય અન્તઃકરણસ્ય બુદ્ધેર્નાશાન્ પ્રણયતિ પુરુષાર્થાયોગ્યા ભવતિ ॥

બુદ્ધિનાશથી એ નાશ પામે છે. જ્યાંમુધી અંતઃકરણ કાર્ય અને અકાર્યના વિવેક યોગ્ય છે, ત્યાં મુધીમા જ તે પુરુષ છે. તેથી અંતઃકરણની અયોગ્યતાથી પુરુષ નષ્ટ થાય છે. એટલે પોતાના પુરુષાર્થમાં અયોગ્ય થાય છે. (શંકરાચાર્ય)

૧૦૧. રાગદ્વેષવિગુનેસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મયશ્ચૈર્ધિયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

૬-૨૪-૬૪ (ગીતા. ૨-૬૪)

વિષયોતું ધ્યાન કરનાર પુરુષને એમાં સંગ-આમિત્રિ થાય છે, સંગમાંથી કામ—કામના ઉત્પન્ન થાય છે, કામના-માંથી (એ હુબૂર હોવાથી) ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્રોધથી સંમોહ—મૂઢતા થાય છે, સંમોહમાંથી સ્મૃતિ-વિભ્રમ થાય છે—જ્ઞાન ભૂલી જવાય છે, સ્મૃતિભ્રંશથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, (અને) બુદ્ધિનાશથી એ નાશ પામે છે. (બુદ્ધિ ન રહેવાથી કંઈ કામનો રહેતો નથી એટલે મૂએલા સમાન બને છે.)

પણ જેનું મન વશ છે એ, રાગદ્વેષ વગરની ધ્યેયી ઇન્દ્રિયો વડે (ઇન્દ્રિય) વ્યાપાર ચલાવતાં ચલાવતાં (ચિત્તની) પ્રસન્નતા મેળવે છે.

સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણ વર્ણવતા લગવાને અનુક્રમે આસક્તિથી શરૂ કરીને આત્મનાશ નોતરતી ચિત્તની પ્રક્રિયાનું વૈજ્ઞાનિક વર્ણન કર્યું છે. એ મુજબ વિષય તરફ દૃષ્ટી અથવા પ્રમત્ત નજરથી પતનની શરૂઆત થાય છે, જ્યારે ખીણ બાબુ વિષયો તરફ જે નજર સરખીએ માંડતો

૨. સર્વં મુર્ધનં દાન્તઃ પ્રસ્થપિતિ મુર્ધનં ચ પ્રતિવુષ્યતે ।

મુર્ધનં પચ્યેતિ લોકાંશ્વ મનઃપ્રાસ્ય પ્રસીદતિ ॥ ૧૨-૧૫૪-૧૨

= કે. ૧૨-૨૧૩-૫.

સંયમી સુષ્પે-નિરાતે સૂને છે, સુખથી ભરે છે, અને જગતમા સુખથી વિચરે છે, તથા તેનું મન પણ પ્રસન્ન રહે છે.

નથી તે ચિત્તની પ્રસન્નતા પામે છે ચિત્તની એ સાત્ત્વિક પ્રસન્નતાથી શુભમે છે ? ' ચિત્ત પ્રસન્ન થના તેના અર્થ દુષ્ટો નાશ પામે છે, અને પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની ખુદ્ધિ તરજાળ સ્થિત થાય છે ' ૩ એટલે કે અગાઉના સુખાપિન ૧૬૮ મુજબ તે યોગી થાય છે.

અમર્યાદિત ગત્યવક્ષમી મેગવવાનો વિચાર કરતો, તે માટે પાડવોની સમૃદ્ધિની ઇચ્છા કરી, કોઈવશ થઈને પડાની લેતો, પછી ધોગેક પણ ન્યાયી ભાગ આપવાનો ઇન્કાર કરી પોતાના અને બીજાના નાશનું નિમિત્ત બનતો, દુર્યોધન આ સર્વનાશી પ્રક્રિયાનો ભોગ બનેવાનું મોટું ઉદાહરણ છે બ્યારે સામ્યયોગથી વિપયોનું નહિ પણ પરમાત્માનું ધ્યાન કરી, અનાસક્તપણે આત્મી સંપત્તિની ઘેર તાડવશીલાની વચ્ચે, પોતાનો ચિત્તપ્રસાદ જળની, બીજાઓને પણ તે જ માર્ગે વળવાના સલામત માર્ગનું દિગ્દર્શન કરાવતા મહર્ષિ વ્યાસનું લોખંડી જીવન દુઃખ નાશ કરનારી નિગમ્ય પ્રક્રિયાનું લવ્ય ઉદાહરણ છે. પાડવો અને કૌરવોને યોગ્ય વખતે ક્યાંક શાત કરનારી હિતકારી શિખામણો આપતા પિતામહ વ્યાસ, યુદ્ધ પછી વિરોધ પ્રણાશ અટકાવવા ગાધારીને વસ્ત્ર-સ્થિતિની સમજ આપતા વડીલ, અશ્વત્થામાને આશ્રય આપતા ઋષિ, શુક્રદેવને મોક્ષમાર્ગે જતાવતા પિતા, વિપત્તિમા અને અતસમયે ગદાયતે આશ્વાસન આપતા કરુણામૂર્તિ, વેદોની પુનર્વ્યવસ્થા કરનાર વ્યાસ અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયો ઉપરાત સ્ત્રીઓ, ચૈત્યો, શકો, બાળકો અને વર્ણબાહ્યોના હિતાર્થે, લોકસમુદાયે મહાભારતની રચના કરનાર સર્વક પરમર્ષિના જીવનના પાસા, વ્યક્તિના જીવન, સુદૃઢ, નિરામય વિકાસથી મળતી ચિત્તની પ્રસન્નતાના ઘોનક છે

૩. પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસા હાશુ ચુદિ પર્યવતિષ્ઠતે ॥

૬-૨૪-૬૫ (ગીતા ૨-૬૫)

અહીં 'મૂકેલા' શ્લોક પૃષ્ઠા ૧૬૯, ૧૭૦એ, બે શ્લોકોએ, ત્યારે ગાંધીજીએ ગીતાને પહેલવહેલી વિલાયતમાં વાંચી ત્યારે એમના ઉપર જીંડી અસર કરી હતી એ નોંધવું પ્રસ્તુત છે. એમના બે શબ્દોમાં કહીએ તો '...એ શ્લોકની મારા મન ઉપર જીંડી અસર પડી. તેના લગ્નકારા મારા જ્ઞાનમાં વાગ્યા બે કરે. ભગવદ્ગીતા અમૂલ્ય ગ્રંથ છે એમ મને તે વેળા લાગ્યું. તે માન્યતા ધીમે ધીમે વધતી ગઈ અને આજે તત્વજ્ઞાનને સારુ તેને હું 'સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણું છું. મારા નિઃશાન્તા સમયે તે ગ્રંથે મને અમૂલ્ય સહાય કરી છે.' આમ આ શ્લોકોમાંના વૈજ્ઞાનિક માનસિક પ્રક્રિયાના વર્ણનને ગાંધીજીને ખાસ આકર્ષેલા.^૪

૧૭૨. દાન્તસ્ય કિમરણ્યેન તપાદાન્તસ્ય ભારત ।

यत्रैव हि वसेद्वान्तस्तदरण्यं स बाधमः ॥ ૧૨-૧૫૪-૩૬

જિતેન્દ્રિયને અરણ્ય(માં વસવા)ની શી જરૂર છે, અને જે અજિતેન્દ્રિય છે તેને પણ અરણ્ય(માં વસવા)ની શી જરૂર છે? જિતેન્દ્રિય જ્યાં વસે છે ત્યાં જ તેનો આશ્રમ અને અરણ્ય છે.

દમસ્તુતિ—સંયમની સ્તુતિના અધ્યાયમાંનું આ મુખ્યપિત જિતેન્દ્રિય અને અજિતેન્દ્રિય (સંયમી થવાની ઇચ્છા નથી તેવા) વચ્ચેનો ભેદ આભેદગ્ન વ્યક્ત કરે છે.^૧ મુદ્ધ પછી વિકળ મુદ્ધિધિરને આશ્વાસન આપતાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે 'ચૈતન્યતત્ત્વના અમરત્વમાં નિશ્ચિત એવો નિર્મમ મનુષ્ય આખી પૃથ્વીને મેળવીને ય તેના પડે શું કરવાનો? જ્યારે બીજી તરફ વનમાં રહી વન્ય દ્રવ્યોથી ગુજરાન ચલાવના મનુષ્યના હૃદયમાં એ

૪. શ્લોક ૧૬૯, ૧૭૦વાળા બે શ્લોકો ઠાંક્યા પછી એમણે ઉપરનું સમાજ લખ્યું છે. 'આત્મકથા,' ખંડ ૧, પૃ. ૧૧૦, ૧૧૨.

૧. સર" શાંતિ. મ. ૨૧૩ની દમસ્તુતિનો અધ્યાય.

વન્ય દ્રવ્યોમા આનંદિત (= 'આ મારું છે' એવું મમત્વ) હશે તો એ મૃત્યુમુખમા સપડાયેલો જ છે. '૨ ૨ પદ્ય છે કે આ ઉપદેશથી શ્રેયોર્થાએ પોતાના વિકાસ માટે, નિર્ભય થવા માટે, કંઈ વનમા જવાની, મમાર-ત્યાગી મંન્યાસી થવાની ફરજિયાત જરૂર નથી. પણ સ્વધર્મ અનુસાર વર્તન કરી મનના વગાકાને લક્ષ્યમા રાખી સંયમી ગ્દીને જીવનાર, ગમે તે સ્થળે રહેતો હોય છતાં વિકસતો જાય છે. શ્રી વિનોબા ભાવેએ આ અંગે એમના 'ગીતાપ્રવચનો'મા આપેલું દૃષ્ટાંત આ શ્લોકનું મહા-ભારતના બે ઉદાત્ત પાત્રોનું ચન્નિ ટાકીને ઉત્તમ સમર્થન કરે છે 'ફળત્યાગી પુરુષની કર્મસમાધિ જેમ જાડી હોય છે તેમ તેની વૃત્તિ વ્યાપક, ઉદાર અને સમ હોય છે. એથી તરેહતરેહના તત્ત્વજ્ઞાનોની જાનજમા તે ફસાતો નથી અને પોતાનું જે હોય તેને છોડતો નથી નાન્યદસ્તીતિવાદિન. 'આ જ છે અને બીજું' નથી,' એવા વાદવાદમા પણ તે પડતો નથી. 'આ પણ છે અને તે પણ છે, પગલું ભાગ પૂગલું આ જ છે,' એની તેની નમ્ર તેમજ નિશ્ચયી વૃત્તિ રહે છે. એક વખત એક સાધુ પાસે જઈને એક ગૃહસ્થે તેને પૂછ્યું, 'મોક્ષને માટે શુ ધર છોડવું જ પડે?' સાધુએ કહ્યું, 'એવું જાણુ કહે છે? જનક જેવાએ રાજમહેલમા ગ્દીને મોક્ષ મેળવ્યો. પછી તારે જ ધર છોડવાની જરૂર શી?' સાગળાદ બીજો એક ગૃહસ્થ આનીને સાવુંને પૂછવા લાગ્યો, 'મટાગજ, ઘર છોડ્યા વગર મોક્ષ મળે ખરો કે?' સાધુએ કહ્યું કે 'જાણુ કહે છે? ધરમા રહીને એમ આગમથી મોક્ષ મળી જતો હોય તો શુક જેવાએ ઘર છોડ્યા તે શુ બેનકૂદ હતા?' પછી એ બેઉ ગૃહસ્થોનો ભેટો થયો અને તેમની વચ્ચે અઘડો પડ્યો એક કહે સાધુએ ઘર છોડવાનું કહ્યું છે. બીજો કહે ધર છોડવાની જરૂર નથી એવું કહ્યું છે. બંને સાધુ પાસે પાછા આવ્યા. સાધુએ કહ્યું, 'બંને વાત સાચી છે. જેની જેની

વૃત્તિ તેવો તેને મારે રસ્તો અને જેવો જેનો સવાલ તેવો તેને જવાબ. ઘર છોડવાની જરૂર નથી એ પણ ખરું છે અને ઘર છોડવાની જરૂર છે એ પણ ખરું છે. ”૨

૧૭૩. કામં કામયમાનસ્ય ચદા કામઃ સમૃધ્યતે ।

અર્થનમપદઃ કામસ્તૃષ્ણા વિધ્યતિ ચાગત્ ॥ ૧૩-૧૪-૨૦

કામના રાખનારની કામના જ્યારે પૂર્ણ થાય છે, એટલે તરત જ ખીણ કામનાની તૃષ્ણા એને ખાણની પેઠે વીધી નાંખે છે.

શ્રાધ્ધનીયે પાસેથી કશુંયે દાનમાં નહિ લેવાના નિયયવાળા, નિર્લોભી, તપસ્વી સમર્પિઓને દાન આપવા મારે અત્યામલ કરતા રાત્ન વૃષાદર્શિ અને સમર્પિઓ વચ્ચે થયેલા સંવાદમાં, એના દાનનો અસ્વીકાર કરતાં ત્રપિ વિશ્વામિત્રે ઉચ્ચારેલું વચન ઉપર પ્રમાણે છે.

ધર્મરાજના ‘દાતા અને પ્રતિષ્ઠિતામાં કાણુ વિશિષ્ટ છે?’ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં પિતામહે નિર્લોભી વૃત્તિનો પુરસ્કાર કરતું અને દાન લેવાની વૃત્તિ નહિ રાખવા કહેલું ‘ભિસસ્તૈ-યોપાખ્યાન’-કમળના

૩. ‘ગીતામૃતચનો,’ પૃ. ૨૬.

૧. (૧) સરં ન જાતુ કામઃ કામાનામુપમોગેન સામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્તેવ મૂય દ્વાભિવર્ધતે ॥ મનુ. ૨-૬૪

=આદિ. શ્લોક નં. ૬૬૩ લીટી ૧, ૭.

=આદિ. શ્લોક નં. ૮૪૦ લીટી ૧, ૨.

(વિષ્ણુ પુ. ૪-૧૦-૬; ભાગ. પુ. ૬-૧૬-૧૪

વિયથિનો ઉપભોગ કરવાથી કામ-તૃષ્ણા કદી સાંત થતી નથી, પણ જેમ-થી હોમવાથી અગ્નિ વંતુ અન્વલિત થાય છે એમ વધે છે.

(૨) જુએ નીચે શ્લોક ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૧ ઇ.

દાંડલાની ચોરીનું આખ્યાન કહ્યું.^૨ કશ્યપ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, વિદ્યામિત્ર અને જમદગ્નિ એ સાત ઋષિઓ, અરુંધતી, તેમની એક દાસી ગણ્ડા અને દાસીનો પતિ પશુસખ આટલાં માણસો તપ કરતાં કરતાં સમાધિ વડે જ સનાતન બ્રહ્મલોક મેળવવાની ઇચ્છાથી વિચરતાં હતાં. દરમ્યાન ભારે દુષ્કાળ પડ્યો અને જ્યાંને જીવવાનાય વાખા થઈ પડ્યા. હવે પહેલાં કોઈ યજ્ઞમાં શિળિપુત્ર શૈબ્ય ગળ્ગાએ પોતાના પુત્રનું (આ ઋષિઓ ઋત્વિજ હતા) ઋત્વિજ્ઞેને દક્ષિણામાં દાન કરેલું. તે રાજપુત ટૂંકા આયુષ્યવાળો હોઈને મરણ પામ્યો. એટલે ભૂખના દુઃખથી ત્રાસેલા ઋષિઓએ આ રાજપુતના દેહને ખાવા માટે સંધવા માંડ્યો. એવામાં શૈબ્ય રાજ વૃષાર્ણિ ત્યાં આવી ચઢ્યો અને ઋષિઓને કહ્યું, ‘યાયના કન્યા તો તમે માગશો તેવાં દાન આપીશ, જેથી તમે ઇચ્છામાં હોય તે માગો. એટલે તમારે અલક્ષ્ય જમવું નહિ પડે અને આરામથી રહી શકશો. ખોલો શું આપું?’^૩ ઋષિઓ રાજ-

૨. અનુ. ઇ. ૯૪, ૯૫; આ આખ્યાન કદાચ મંડલાના અને તેથી ભારતીય સમાજના પણ, સૌથી જૂનામાં જૂના સ્તરોને સ્પર્શતું છે. એના ઋષિઓની મનોવૃત્તિ સૂક્ષ્મ લોક તથા તૃષ્ણાના આકંઠોને બરાબર પકડી અને સમજી શકે એટલી ઉત્કૃષ્ટ છે. પણ સામાજિક અવસ્થાએ મૃત યજ્ઞમાન-પુત્રના દેહને—સંધી ખાવા જેટલી, નરમાસ બદાણ કરવા જેટલી પ્રાથમિક કક્ષાની છે.

તેથી આ આખ્યાનનો અભ્યાસ કરતા દેખાઈ આવે છે કે, ભારતના પ્રાથમિક અવસ્થાના સમાજમાયે હવ્ય આધ્યાત્મિક જિંદગી જાણે કે પડેલી વિકસની હતી. વળી ‘અથર્વવેદ’ના સ્નાતક શાસ્ત્રના (૧૩-૯૫-૭૫) માનપાત્ર હલેખથી-ખીઝ વેદોના સ્નાતકોનો હલેખ નથી—‘અથર્વવેદ’ના મંદત્વ વિશે જાણવા મળે છે. એમ આ આખ્યાન સમાજશાસ્ત્ર, નૃપસંવિદ્યા અને અધ્યાત્મવિદ્યા વગેરે મંદે ઉત્તમ અભ્યાસસામગ્રી પૂરી પાડે છે.

એનું દાન મધ્યથી સ્વાદિષ્ટ બનાવેલા એ જોડું ગણાતી અર્ધા ગધેલા રાજકુમારના દે ને ત્યા જ મૂકીને, બીજો આહાર પોળવા ચાની નીકળ્યા ૪ એટલે વૃષાદિતિએ છૂપી રીતે ઉબળના ફોમા એનું લગની મ રીએા મારફતે સ્થિતિએ દાન દેના ઉબળ મોકલ્યા, પણ સોનાથી વજનદાર ઉબળને પાગથી સ્થિતિએ એનો અસ્વીકાર કર્યો અતિ તિવાય એ બધા અપરિચિત અને તૃણાત્યાગ વિષે અકેદી ગાથા બોલ્યા, ૫

૪. ૧૩-૬૪-૧૭થી

૫. મસિંધ એક નિષ્ક-સોનામહોરનું દાન લેવાથી સૌ કે ઉભર મહોર લીધા બરાબર પાપ થાય છે, તો બહુ લેવાથી ખૂબ પાપી ગતિ મળે છે.

૧૩-૬૪-૨૬

મધ્યમ ૧૩-૬૪-૨૭-૨ જુઓ નીચે મ્લોક ૧૮૧, અને તેની નોંધ ૧ (૧)

બરદાજ ૧૦-૬૪-૨૮ જુઓ નીચે મ્લોક ૧૭૮

ગૌતમ ૧૩-૬૪-૨૯ જુઓ નીચે મ્લોક ૧૭૯

વિદ્યામિત્ર ૧૩-૬૪-૩૦ ઉપર નોંધેનું સુલાપિત ૧૭૩

જમદગ્નિ દાન લેવામા સત્ય એ જ (બ્રાહ્મણને) ટપવે છે મતિમદ સત્ય એ જ બ્રાહ્મણનું ખરું ધન છે લોકોઆનું એ ધન નારા પામે છે

૧૩-૬૪-૩૧

અકન્ધની ધર્મને મટે દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવાની માન્યતા એકપક્ષી છે, પણ આ લોકમા તપસચય કરેલા એ જ દ્રવ્યસચયથી વધુ સારો છે

૧૩-૬૪ ૩૨

બળા આ માસ રવામીઓ (ધર્મ વડે) બળાન ઠેછતા દુર્બળની પેઠે (દાનથી યતા) ઉચ્ચ બચથી બીજે છે, માટે હું આ દાનથી વધારે બીડું છું

૧૩-૬૪-૩૩

પશુસખ ધર્મમા જેના જેવું-તપના જેવું-કઈ એક નથી એને બ્રાહ્મણો ધન માને છે હું પણ એ સચાદન કરવા માટે આ મદ્દાન વિદ્યાનોની બરાબર સેના ઉડાડુ છું ૧૩-૬૪-૩૪

અને રાગની દાનવૃત્તિ માટે એનું પ્રજ્ઞ સહિત કલ્યાણ વાછી, ચાલી નીકળ્યા, પણ ઋષિએની નિર્દોષી વૃત્તિ નહિ પાગખી શકવાથી વૃષાદર્લિએ મ નોચ્યારથી હોમ કરી એક લયક કૃત્યા ઉત્પન્ન કરી, તેને આ ઋષિપરિવાગના નામ બગબર સમજીને તેમનો નાશ કરવા આદેશ આપ્યો.

આ વૃત્તાત જાણીને એમનું રક્ષણ કરનાની ઇચ્છાથી ઈક દૂતરા સાથેના નુપુષ્ટ પગિનાજકના વેશમાં, શુન સખ નામ રાખીને તેમના પરિવારમાં લળ્યો. એને જોતા તેનું પુષ્ટ શરીર અને પ્રસન્ન ચહેરો નિહાળીને ઋષિઓએ પોતાના દારિદ્રની નિંદા કરી, અને પછી એ બધા સગાથે જ ખોરાકની રોધમાં ઊપડ્યા ફગતા ફગતા એક ગીચ આડીમાં કમળતળાવડી નજરે પડી એટલે બધા કમળ ખાવાની ઇચ્છાથી તેમાં ઊતરવા માડ્યા, પણ વૃષાદર્લિએ મોકલેલી કૃત્યા એના કિનારે ખેડી હતી તેણે એક પછી એક બધાના નામ પૂછવા માડ્યા આ બધા એનો ઇગદો સમજીને પોતાના નામનું નિર્વચન બને તેટલું કિયષ્ટ બનાવીને તેને કહેવા માયા જેથી બગબગ નહિ સમજવાથી કૃત્યાએ એમને તળાવમાં ઊતરવા દીધા છેલ્લો રહ્યો શુન સખ એણે પોતાના નામનું નિર્વચન એવું ગોટાળિયા રીતે કહ્યું કે કૃત્યાએ તે ફરીથી પૂછ્યું. એટલે તેની આ નહિ સમજવાની નબળાઈનો લાલ લર્લ શુન સખે નિદકનો પ્રહાર કરી તેને બાળા મૂકી, અને પછી તળાવડીના કિનારે બેસી.

હવે તળાવમાંથી ખૂમ મહેનત કરી કમળ તથા તેના દાડલા લઈને ઋષિઓ હગખાતા હરખાતા કિનારે આન્યા અને તર્પણ કરવા માયા એ દગમ્યાન શુન સખે બધા કમળ તથા દાડના સતાડી દીધા તર્પણ કરી રહ્યા પછી ખૂમ ભૂખ્યા થયેવ ઋષિઓ કમળ નહિ જોવાથી અકળાયા

૬. ત્રિદશી સન્યાસી અને તેજ અપવિત્ર મનાતા દૂતરા સાથે કુર તે ખાસ ધ્યાન બેસે છે ૧૩-૬૫-૨. ઇત્યાદિ

અને પછી એકબીજા ઉપર શંકાશીલ થયા. એટલે બધાએ સોગન ખાવાનો નિર્ણય કર્યો. બધાએ જો કમળ ચોર્ણો હોય તો પોતાને કેવા કેવા પાપ લાગે, એવા સોગન ખાધા; મધુ શુનઃસજે પોતાને કેવા કેવા પુણ્ય થાય એવા સોગન ખાધા. ૧૭ એટલે ઋષિઓ સમજી ગયા કે કમળો દોણે ચોર્ણો છે. પછી ઈંદ્રે વૃષાદર્શિની કૃત્યાથી તેમનું ૨૬૧૭ કરવા માટે પરિણામકનો વેશ ધરી આપ્યાનું કહ્યું અને તેમને અતિશય દારિદ્ર્ય-વસ્થામાં યે નિર્લોભિવૃત્તિ ગમવાથી આત્મ થયેલા, જ્યાં બધી કામનાઓ પરિત્યજ થાય છે એવા અક્ષયલોકોએ મોકલ્યા.

આખ્યાન પૂરું કરતા પિતામહે કહ્યું, ‘માણસે સર્વ અવસ્થાઓમાં સોભતો ત્યાગ કરવો. હે રાજન્ ! આ નિર્લોભીપણુ પરમ ધર્મ છે, એ સુઅસિક્ષ છે.’

૭. (૧) આ કથા પછીના અધ્યાયમાં એટલે કે અનુ. ૬૪માં સપ્તથ વિધિ અંગ્રેનું આખ્યાન છે એમાં ઈંદ્રની સાથે તીર્થયાત્રા કરવા ગયેલા ઋષિઓ, રાજાઓ અને શુન સખ સંન્યાસી કમળની ચોરી માટે સપ્તથ લે છે એવું ઈંદ્ર આ આખ્યાનમાંના શુન સખના જેવા જ સોગન લે છે, ‘અધર્મ’ નેદવેતા કે યથાવિધિ બ્રહ્મચર્ય પાળનાર બ્રાહ્મણને કન્યા પરણાવવાથી થતું પુણ્ય કે ‘અધર્મવેદ’ના રનાતક બ્રાહ્મણને થતું પુણ્ય કમળ ચોરનારને થતું !’ (૧૩-૬૫-૭૫, ૧૭-૬૬-૪૪) સમાન કથાચરણને લીધે બંને આખ્યાન સરખાવવા જેવા છે. ૬૪નું આખ્યાન નિર્લોભિ વૃત્તિ માટે છે, જ્યારે ૬૬નું કથા કૃત્યો ન કરવા જોઈએ તે દર્શાવવા માટે ઋષિઓ, રાજાઓ સંન્યાસી શુન સખ અને સુરભિ (ગાય)ના સોગન લેવા દ્વારા આશ્ચર્યમર્મો અને પશુઓ પ્રત્યેની રૂઝ-સમજાવવાનો છે.

(૨) પાસિ ભત્તક નં. ૪૮૮ ‘જિસ ભત્તક’માં મંજારના આખ્યાનોને મળતી સપ્તથ વિધિ આવી છે.

૮. તદમાત્સર્વાત્વવસ્થામુ મરો સ્તોમં ચિવર્જયેત્ ।

एव शमीः परो राजश्रीम इति विष्णुः ॥ ૧૩-૬૫-૮૪.

૧૦૪. કામચારી તુ કામેન ય દ્વિન્દ્રિયસુખે રતઃ ॥

વ્રતચારી સદૈવૈય ય દ્વિન્દ્રિયજયે રતઃ ॥

૧૪-૨૬-૧૫

જે કામનાપૂર્વક ઇન્દ્રિયસુખમાં રત છે તે કામચારી છે. અને જે સદૈવ ઇન્દ્રિયજયમાં રત છે તે (બ્રહ્મચર્ય) વ્રતચારી છે.

‘આશ્વમેધિકપર્વ’માં પ્રજ્ઞપતિ અને દેવો, ઋષિઓ, નાગો તથા અમુરોના સંવાદમાં,^૧ કામચારી (વિપથી) અને બ્રહ્મચારી (નિતેન્દ્રિય) વચ્ચેના ફરકનું સંક્ષિપ્ત મુદ્દાસર વર્ણન કરતું આ મુલાખિત આવે છે. ગીતામાં ઉલ્લેખાયેલ ‘મૂઢ, મિથ્યાચારી’^૨ અને ‘અનાસક્ત રહી કર્મેન્દ્રિયોપી કર્મયોગ આચરનાર’^૩ વચ્ચેનો ફરક પણ આ શ્લોકમાં જુદી અને સહેલી ભાષાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૦૫. નોદકલ્લિન્નગાત્રસ્તુ સ્નાત્ત્વમિત્યભિચીયતે ।

સ સ્નાતો યો વમસ્નાતઃ સ વાહ્યામ્યન્તરઃ શુચિઃ^૧ ॥

૧૩-૧૧૧-૧

જળસ્નાન કરનાર કંઈ સ્નાત કહેવાતો નથી, પણ જે દમ (સંયમ) વડે સ્નાત છે એણે સ્નાન કરેલું છે તથા એ બાહ્ય અને આભ્યંતર પવિત્ર છે.

૧. આ સંવાદની કથાના સાર માટે જુઓ ઉપર ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ (પ્રકૃ. ૫) શ્લોક ૭૧નું ઉદ્દાહરણ પૃ. ૨૪૯ થી.

૨. જુઓ ઉપર ‘કર્મ’ (પ્રકૃ. ૯) શ્લોક ૧૧૧ પૃ. ૩૪૩ થી.

૩. જુઓ ઉપર ‘કર્મ’ (પ્રકૃ. ૯) શ્લોક ૧૧૩ પૃ. ૩૫૦ થી.

૧. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૭૬, ૨૭૭ પૃ. ૫૧૮ થી ૫૨૧.

‘સર્વશ્રેષ્ઠ તીર્થ કયું અને પરમપવિત્રતા ધોને કહેવાય?’ એમ ધર્મરાજે પૂછતાં પિતામહે તીર્થ અને તેની પવિત્રતા વિષે સમજાવતા વ્યાખ્યાનમાં ઉપરનું વચન કહ્યું. ‘અર્ધાં તીર્થો ગુણસંપન્ન ૪૮ હોય છે. છતાં તું તીર્થ અને શૌચ—પવિત્રતા વિષે સાંભળ,’^૨ એમ કહી પિતામહે શરીરમાંનાં અને પૃથ્વીમાંનાં તીર્થો તથા પવિત્રતા વિષે સમજાવ્યું પાડી. પ્રથમ (પોતાના કે બીજાના) શરીરમાં રહેલાં તીર્થો અંગે કહેનાં, શાશ્વત સત્ત્વનું આલંબન કરીને અગ્રાધ, વિભળ અને શુદ્ધ સંસારપી જળ ભરેલા ધૃતિરૂપી ધરાવાળા માનસતીર્થમા સ્નાન કરવા સૂચવી,^૩ આગળ ચાલતાં, ‘અનર્થિત્વ—આકાંક્ષા વિનાની સ્થિતિ, આજીવ, સત્ય, માર્દવ, અહિંસા, સર્વભૂતો પ્રત્યે દયા, સંયમ અને શમ એ પવિત્ર તીર્થો છે. બિજાવૃત્તિથી જીવનારા નિર્મમ, નમ્ર, નિર્દોષ, અપરિમીઓ પવિત્ર તીર્થરૂપ છે. તેમાંથી જેઓ તત્ત્વવિત્ અને અહંપ્રુદ્ધિરહિત છે તેઓ તીર્થપ્રવર કહેવાય છે. વળી જેઓ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્સ એ ત્રણે ગુણથી પર થયા છે,

૨. ૧૩-૧૦૮-૨ થી ૧૯.

૩. આગળે વિમલે શુદ્ધે સત્યતોયે ધૃતિહૃદે ।

સ્નાનર્થ્ય માનસે તીર્થે સત્ત્વમાલમ્બ્ય શાશ્વતમ્ ॥ ૧૩-૧૧૧-૩.

સર^૦ ધમ્મે હરણ ધમ્મે સન્નિતિત્યે અણાવિલે અત્તપસન્નલેસે ।

જહિં સિણાઓ વિમલો વિમુદ્ધો સુત્તીંદમ્મો પજહામિ દોસ ॥

ઉ. સ. ૧૨-૪૬.

(ચાંડાલ મુનિ હરિકેશ જલ બાલ્યા :) ‘સંયમ એ મારો હૃદ છે, મલ રહિત તથા જે વડે આત્માની લેશ્યા શુદ્ધ થાય છે તેણે ‘અદ્ય માતુ’ શાન્તિતીર્થ છે, જેમાં
ને શાંતલ થયેલા હું હોયને ત્યાજ
કુડું છું.’

(લેશ્યા માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૩)

શૌચાશૌચને સમજનારા છે, સ્વકાર્યનું શોધન કરનારા છે, સર્વ પ્રકારના (સંભવો) ત્યાગ કરનારા, સર્વજ્ઞ, સમદર્શી, ચારિત્ર્યની પવિત્રતા જળવવા માટે મહેનત કરનારા છે તેઓ પવિત્ર તીર્થો છે... પવિત્રતાથી નિત્ય સાવધાન રહીને શુદ્ધલાવ ધારણ કરનાર, કેવળ શુણ્યાન મનુષ્ય સદાય પવિત્ર (તીર્થ) છે...(એવી રીતે) પ્રજ્ઞાન ખાસ કરીને શરીરની પવિત્રતા ગણાય છે. વૃત્તશૌચ—ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ, મનઃશૌચ અને તીર્થાદિમા નિહાળીને મેળવેલા (બાહ્ય) શૌચ કરતાં જે શૌચ (શુદ્ધ) જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. (જ્ઞાન વડે સ્વચ્છ) દીવા જેવા મનથી, બ્રહ્મજ્ઞાનના બળ વડે જેઓ માનસતીર્થમાં સ્નાન કરે છે, તેઓ તન્મુક્ત ક્ષેત્રજ્ઞદર્શીઓ છે.૪ આમ શરીરસ્થ અર્થાત્ માનસિક અને શારીરિક તીર્થ કહ્યાં પછી પૃથ્વીસ્થ તીર્થો વિષે વર્ણન કરતાં કહ્યું ‘પૃથ્વીના કેટલાક ભાગો સંતોના નિવાસથી, પૃથ્વીના તેજથી અને જળના તેજથી (જે તે સ્થળના સૌંદર્ય, હવા, પાણી, વગેરેની અસરોથી) ધણું જ પવિત્ર હોય છે. તેનાં નામકર્તાનથી, તેમાં સ્નાન કરવાથી, અને ત્યાં શ્રાદ્ધ કરવાથી માણસો પાપનો નાશ કરી શકે છે. અને આ માનસ તથા પૃથ્વીનાં એમ બન્ને પ્રકારનાં તીર્થોમાં સ્નાન કરીને મનુષ્ય ઝડપથી સિદ્ધિ મેળવી શકે છે.’

એ પ્રમાણે મહર્ષિ વેદવ્યાસે જ્ઞાનવાળી ઉત્તમ માનસિક શુદ્ધિને, એવી શુદ્ધિ ધારણ કરનારા વીતરાગ મહાનુભાવ સંતોને, અને એવા સંતો બધાં વસ્તુ હોય તે જગ્યાઓને તેમની પવિત્રતાનું સ્મરણ થાય છે, તેથી પવિત્ર તીર્થો નરીકે કહ્યા છે. અને કુદરતની રમણીયતાના દર્શનથી, હવા, પાણી, અને ભૂમિની સાધનસંપત્તિ અંગેની ખાસ ત્રિશિષ્ટ અસરોથી પરમાત્માની ચોમેર વ્યાપેલી વિભૂતિઓમાંથી

૪. મનસાથ પ્રદીપેન વ્રજાજ્ઞાનવલેન ચ ।

સ્નાતા યે માનસે તીર્થે તજ્ઞાઃ ક્ષેત્રજ્ઞદર્શિનઃ ॥ ૧૩-૧૧૧-૧૩.

ચોડીકનું જ્ઞાન કરાવનાં સ્થળોને પણ તીર્થો તરીકે નવર સમક્ષ મૂકી એકાંગી નહિ થનાં, સમદર્શીપણે, અનાસક્તિપૂર્વક, નમ્રતાથી જ્યાં જ્યાં પવિત્રતા, દેખાય તેને પ્રદર્શ કરી આત્મસાત્ કરવાથી—તેમાં સ્નાન કરવાથી પાપ ધોવાઈ જઈ સિદ્ધિ મળે છે એ જાનાવું છે.

૧૭૬. યથા શર્ત્ત્રિયાદીને ત્રિયા યા વ્યવર્તિતા ।

નેહ સાધયતે કાર્ય સમાપ્તુક્તુ સિધ્ધયતિ ॥

૧૨-૧૧૧-૨૦

૧. (૧) જુઓ ઉપર યોગ ૧૭૫ પૃ. ૫૧૫.

(૨) સર* 'આમ પ્રજ્ઞા, નય, જળ, ક્રિયા અને ઉપાય સમન્વિત કૃષ્ણને કામસિદ્ધિ માટે (સર્વ) કાર્યોમાં આગળ કરવા...ઈ.' ૨-૧૮-૧૬. વધુ માટે જુઓ પુરુષમેધ કરતા જ્ઞાસંધને અટકાવતું શ્રીકૃષ્ણનું આજ્ઞસ્વી ચરિત્ર (સંખા. જ. ૧૮ થી ૨૨). એમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાને તથા લીમ-અનુનને મુનુક્ષમાયા: (અમુક્ષિની ઇચ્છાવાળા) કહે છે. ૨-૨૦-૨૩. પણ આ મુક્તિ પોતાની કૌતિક કે પારલૌકિક નથી. એ તે નરમેધ માટે પકડાયેલા પુરુષોની છે. મુનુક્ષ શબ્દનો ક્રિયા અને જળનો સમન્વય કરતો મયોમ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની અવનદિનો નિદર્શક છે. જુઓ ઉપર પૃ. ૩૪૭, નોંધ ૧ (૨).

(૩) તીર્થયાત્રાએ જતા પાંડવોને વ્યાસાદિ મુનિઓએ કહું હનું તે સર* 'શરીરનો સંયમ તેને માનુષ મત અને મનની વિશુદ્ધ મુદ્ધિને કેવીવત કહે છે. ધ.' ૩-૬૧-૨૦ થી.

(૪) સર* માત્ર 'જ્ઞાનથી જ મુક્તિ મળે' એમ કહેનાર આજ્ઞા છે, એ દર્શાવતું સમૂત્તિવચન.

परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।

नारदोऽयमयाचैव कर्म नेच्छन्ति पण्डिताः ।

ज्ञानकर्मसमाधौमातरमाप्नोति पुरुषः ।

પૃથ્વીભાવો ન સ્થિત્યેત સમે તસ્માત્ સમાપ્રયેત્ ॥

૧૭૭. एवं शरीरशौचेन तीर्थशौचेन चान्वितः ।

ततः सिद्धिमवाप्नोति द्विविध शौचमुत्तमम् ॥

૧૩-૧૧૧-૨૧

જેમ ક્રિયાહીન બળ અને બળ વિનાની ક્રિયા કોઈ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકતી નથી, પણ બન્ને સાથે રહીને કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે છે. એવી રીતે શરીરશૌચ (અર્થાત્ માનસિક અને શારીરિક અને તીર્થશૌચવાળો (જગતના પવિત્ર રમણીય અને સાધનમંપન્ન પ્રદેશોની યાત્રા કરનારે) પછી સિદ્ધિને પામે છે. માટે દ્વિવિધ શૌચ ઉત્તમ છે.

સર્વોત્તમ સિદ્ધિ મેળવવા માટે વ્યાસ લગનાને, ભૌતિક સફળતા માટેની લોકગમ્ય રૂપદ, ધન ઉપમા આપી; મોટી ભૌતિક અને તેથીયે જિંદગી આત્મિક સિદ્ધિઓ મેળવવા માટે, માન આત્મિક પવિત્રતા તથા સૌંદર્યદર્શન વિશિષ્ટ દેવા છતા પૂગતા નથી, પણ એ સાથે બહાગની દુનિયાના સૌંદર્ય, જ્ઞાન અને પાવિત્ર્યના દર્શનના સમન્વયની અનિવાર્યપણે જરૂર છે, એમ કહ્યું છે. બાબ પવિત્રતા ઓછી મહત્વની ખરી, પણ તેના વિના ચલાની જ શકાય એટલી બિનમહત્વની નથી. અને આ વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા વેદવ્યાસે

(નોંધ ૧ ચાહુ)

(માન) પરિજ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે એ માન્યતા આગસત્ત્વ લક્ષણ (આમ માનનાર) પડિતો કેવળ કાયાને દુ ખ યરો એ દરથી ક્રિયા કરતા નથી. જ્ઞાન અને કર્મના સમાયોગથી માણસ પરમને પામે છે બન્નેનો પૃથગ્ભાવ—જ્ઞાન અને આચાર અવગ છે એની માન્યતા—કાર્યસાધક નથી માટે બન્નેનો આશ્રય લેવો (‘માણવતકયરમૃતિ’ ૩-૨૦૫) ઉપર ટીકા કરતા ‘અપરાક’ (ઈ સ. ૧૧૨૫ આસપાસ) ટાકે છે. આ મ્નેકો ‘બુદ્ધોગિયાજ્ઞપ્ત્ય’ (૬૩૪, અને ૨/મા છે, જુઓ *His of. Dh, Vol I P. 189, N 336*)

આપેલી ઉપમા આપણે તથા ખીજ દેસાને છેલા ઉગ્ગરેક વર્ષનો ઇતિહાસ જોવાથી દેટવી બધી સાચી છે તે સમજાય છે ૨ આપણે ત્યાં સમાજના જે વર્ગમા બળ હતું તેમા ક્રિયાયોગ,—એ બળને સમજ, બુદ્ધિ અને સોધનથી નાથીને લાલ લેવાની કુશળતા—નહોતો, અથવા જે ક્રિયાયોગ હતો તે અપૂરતો હતો, બગ સાથે સમાયુક્ત નહોતો, જ્યારે જે વર્ગમા ક્રિયાયોગ હતો તે અમુક કાર્યક્ષેત્ર પૂરતો મર્યાદિત હતો, એમા બળ નહોતું. અથવા ખીજ રીતે ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા કરવામા સમાજને એક ઘટક તરીકે કલ્પેલો તેને બદલે ચાર અલગ ઘટક ઘર્ષ ગયા હતા ! પશ્ચિમામે સેકડો વર્ષો સુધી પરદેશીઓને માર ખાતા, અપમાનિત થતા, લૂટાતા આપણે સ્વતંત્રતા ગ્રામીની જે આવ્યા એમણે લાતો મારી અને પેટ ભરીને લૂટ્યા. બળ અને ક્રિયા પૂરતા હોવા છતાં સમન્વય વિના આપણા કામમા ન આવ્યા. આપણા જ બળ અને બુદ્ધિથી પરદેશીઓ આપણા ઉપર ચઢી બેઠા. સામાજિક ઇતિહાસ જોતા પણ પરદેશીઓને પોતામા સમાવી લેતો સમુદ્રહૃદયી સમાજ, અવનત ઘર્ષ આ સમતુલ્યા ગ્રામીની વિધર્મીઓની સખ્યા વધારવાની સગવડ આપનાર કૃપમ હૃદયહૃદયી બનેલો ખુલો દેખાઈ આવે છે

૨. પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો, હું એસ એ અને રશિયા વગેરેની ભૌતિક ઉત્પત્તિ બળ અને ક્રિયાયોગના ચોક્કસ પ્રકારના સમન્વયને આભારી છે મહાયુદ્ધના વિનાશ પછી ઓમા થતા ભપાન અને જર્મનીએ જ સમન્વયના બંને દુનિયાનાં સહર રાષ્ટ્રોમા મહત્વનું રચાન ફરીથી પ્રાપ્ત કરી બેઠા છે એ બધા રાષ્ટ્રોની રજેરજી શક્તિને લીધે પરસ્પર સંઘર્ષ, અને પશ્ચિમામે થતો અનિવાર્ય વિનાશ તેમને અવારનવાર સહેવા પડે છે એ જુદી વાત, પણ આપણે ત્યાં તો બધી રીતે ઉત્તર થવાની પૂરી સામગ્રી હોવા છતાં ઉત્તર થવાનું તો દૂર રહ્યું પણ અનન્યતાના કીચડમા ખૂપી ગયા ! અવળત, જે કીચડમાયે અનેક તેજસ્વી વિભૂતિઓરૂપી કમળ અવારનવાર ખીલ્યા કર્યા છે

મહાભારતકારે જળ અને ક્રિયાયોગના સમન્વયની દરેકને તન્ત જ સમજ પડે એની ઉપમાથી સર્વશ્રેષ્ઠ ભૌતિક અને આત્મિક સિદ્ધિ મેળવવા માટે એ જ સ્વચ્છ ચાગ્રિયશીલતા અને પ્રજ્ઞાનના વિશિષ્ટ ઉમેરણવાળા સમન્વયની જરૂરિયાતનું સન્ય, અથવા વધુ ભાર મૂકવા કહીએ તો મહા-સન્ય કહ્યું છે. એ સન્યના અનુસંગણથી ઉત્પત્તિ છે જ, પણ એને ભૂલી જવામાં આવે તો ભારતને—સામાજિક અને વ્યક્તિગત રીતે—હજી ઘણા સંકટો સહ્યા વિના છૂટકા નહિ થાય.

પણ એ ભવ્ય મંગલમૂર્તિ, જળ અને ક્રિયાના સમન્વયના ઈશ્વર—યોગેશ્વર, સર્વના હૃદયમાં વસી નહેલા પરમાત્માનો વિચાર કરતા ભારત સહિત આખી સૃષ્ટિને એ એની અસીમ દયા અને કૃપણાથી જોઈતાં રાત, ચારિત્ર્ય અને જળનો સમન્વય કરનારી શક્તિનું પ્રદાન કરી એની પૂજા કરવાનું સામર્થ્ય આપશે, એવી સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાની દિવ્ય પ્રભાથી હૃદય પ્રવક્તિત અને છે.

૧૭૮. उत्पन्नस्य रूरो गृहं वर्धमानस्य वर्धते ।

ग्रार्धना प्ररपत्येव तस्य मात्रा न विद्यते^૧ ॥ ૧૩-૧૪-૨૮

જન્મ પામેલા રુરુમૃગનું શિંગડું, તે જેમ મોટો થતો જાય છે તેમ તેમ વધતું જાય છે, તેવી રીતે પુરુષની તૃષ્ણા પણ (દરરોજ) વધતી જાય છે, તેની કંઈ મર્યાદા નથી.

‘મિસસ્તૈન્થોપાખ્યાન’માં વૃષાદર્શિના દાનનો અસ્વીકાર કરતા ભરદ્વાજ ઋષિએ તૃષ્ણાની અમર્યાદિતતા વર્ણવતા ઉપગની ગાથા કહી હતી.^૨ રુરુમૃગની ઉપમા આખી ઋષિ કહે છે કે જેમ શિંગડું કે જે

૧. સર્વં યથૈવ શૃવ ગો કાલે વર્ધમાનસ વર્ધતે ।

તથૈવ તૃણા વિત્તેન વર્ધમાનેન વર્ધતે ॥ ૧૨-૨૬૮-૭

૨. શુઓ ઉપર મ્થે= ૧૭૩ પૃ ૫૧૦ થી

શરીરનો એક ભાગ છે, એ શરીરશક્તિની સાથે વધે છે, એ જ પ્રમાણે તૃપ્તિ પશુ જેમ, જેમ (ત્રેવની) આકાંક્ષાઓ પાર પડતી નથી, તેમ તેમ વધે નથી. એ કદી તમ થતી નથી, તો પહેલેથી જ તૃપ્તિનું નિયમન થવું જોઈએ.

૧૦૧. ન તલોકે દ્રમ્યમસ્તિ વહોકં પ્રતિપૂર્યેત્ ।

સમુદ્રકલ્પઃ પુરુષો ન કદાચન પૂર્યતે ॥ ૧૨-૧૪-૨૬

આ જગતમાં એવો કોઈ પદાર્થ નથી, જે જગતને—એની તૃપ્તિને પરિપૂર્ણ કરે પુરુષ તો મમુદ્રકલ્પ—સમુદ્ર જેવો છે, એ કદી પૂર્ણ થતો નથી.

‘પિતૃસ્તૈન્વોપાખ્યાન’માં ઝલદાનનો અસ્વીકાર કરતાં ગૌતમ-મુનિએ આ વચન ઉચ્ચાર્યું હતું.^૨ એમાં તૃપ્તિશિલ્પ મનુષ્યની દુરહતા બતાવી છે. જેમ તૃપ્તિનું મનુષ્ય સમુદ્ર જેવો દુષ્પૂર હોઈ રહે છે,^૩

૧. (૧) સરં પાવિ ‘નતક’ ૨૫૮ ‘મન્ધાતા નતક’માં તૃપ્તિને ‘દુષ્પૂર’ કહી છે. જુઓ નીચે શ્લોક ૧૮૦, નોંધ, ૧ (૫) પૃ. ૫૨૪.

(૨) સગં વસિર્ણ પિ જો ર્મં લોચ વહિપુણ દલેજ્જ શ્વસ્ત ।

તેણાવિ હે ન સત્ત્વે ર્મં દુષ્પુરણ ર્મં આયા ॥

ઉ. સ. ૮-૧૬

કોઈ આ પરિપૂર્ણ જગત એક માણસને આપી દે તો પણ એનાથી સંતુષ્ટ થાય નહિ. આ જવ એટલો દુષ્પૂર છે.

૨. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૭૩ પૃ. ૫૧૦ થી

૩. અનિન્દિતો હાવામા માયાત્વેચ્છોડ્યાનસૂચકઃ ।

સમુદ્રકલ્પઃ સ નરો ન કદાચન પૂર્યતે ॥ ૧૨-૧૪-૧૮.

જે અનિન્દિત, અકામાત્મા, શાતધર્મવાળો, અને અસૂચા વિનાનો માણસ છે તે સમુદ્રકલ્પ છે, એ કદી પૂર્ણ થતો નથી.

એમ તૃપ્તિ ઉપર કાળુ રાખનાર, આત્મકામ મનુષ્ય પર તુ સમુદ્ર જેવો દુષ્પૂર છે. પાણુ એ તૃપ્ત નથી મહાન છે. કાળુ એ તૃપ્તિનો ગુલામ નહિ હોવાથી સમુદ્ર જેવો દુષ્પૂર નથી પરંતુ તૃપ્તિનો નિયામક—કામકાન્ત છે તેથી સમુદ્ર જેવો દુષ્પૂર છે. તૃપ્તિના, કામ અને ક્રોધના બધા હુમલા, એના વિશાળ ઉદગની મર્યાદામાં આત્મરૂપ થઈ, સમાય છે. કિનારાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી. ૪

આમ તૃપ્તિનું અને તૃપ્તિ વિનાના બનને ‘સમુદ્રકલ્પ’ની ઉપમા આપી કવિએ, એ વસ્તુ રૂપરૂ કરી છે કે ગમે તે અવસ્થામાં માનવચિત્ત

૪. (૧) આપૂર્વમાણમચ્છપ્રતિષ્ઠ

સમુદ્રમાય પ્રવિશન્તિ ચદ્રત્ ।

તદત્કામાય પ્રવિશન્તિ સર્વે

સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥

૬-૨૪-૭૦ (ગીતા ૨-૭૦), = યો. વા ૬-૫૪-૩૮

ગોતરકૃષી પાણીનો પ્રવેશ થવા છતાં (નદીઓ અને વરસાદથી) સમુદ્ર જેમ અચળ રહે છે, એમ જે મનુષ્યમાં સર્વ મમનાઓ—વિષયો પ્રવેશ કરે છે (જેટલે કે મહાસાગરના પાણીમાં ખીલ પાણી, પાણીરૂપે જ એકરૂપ થાય છે, વિકિયા નથી કરતા એમ સ ધર્મીના ચિત્તસાગરમાં પ્રવેશતા વિષયો આત્મારૂપે જ એકરૂપ થાય છે, વિકાર નથી કરતા) તે જ શાન્તિને પામે છે, નહિ કે કામનાની ઘુચ્છાવાળો મનુષ્ય

(૨) આ મ્લોકના અર્થ = ૧૨-૨૪૩-૬ અર્થ, બાકીના બે ચરણ,

॥ કામકાન્તો ન ॥ કામકામ ।

॥ વૈ લોકાસ્વર્ગમુપૈતિ દેહી ॥ ૧૨-૨૪૩-૮ કડ

એ (સ ધર્મી) મમકાન્ત છે (‘કામનાના સ કલ્પ માદ્રથી તે આત્મી મળે છે, અને તેને દ્વીપે એ મનોહર લાગે છે તે મમકાન્ત’ નીલકંઠ) પણ કામનાની ઘુચ્છાવાળો (કર્મકંઠ) મમકાન્ત નથી એને તો (કામીને) આ લોભથી મર્યાબાદ (ચ્યુતિવાળા), સ્વર્ગલોક મળે છે

દુષ્પૂર છે તેથી તૃષ્ણાક્ષન, કામક્રોધનો નાશ વગેરે શબ્દોનો અર્થ રોગિષ્ટ વૃત્તિઓનું નિગેગીકરણ, તુચ્છ વૃત્તિઓનું ગહાનમાં રૂપાંતર, એટલે કે પગ્માત્માની વિભૂતિઓને એના નિર્લેખ રૂપમાં ભેઈ શકનારી તારક જ્ઞાનની દાક્ષિણી સ્વચ્છ, દિવ્યદષ્ટિ આની દિવ્યદષ્ટિ પામનાર ભગવાનના સમુદ્રકંપ ભંડારના ગ્તો મેળવે છે

૧૮. યજ્ઞ કામસુહ લોકે યજ્ઞ દિવ્ય મહાસુહૃદ્ ।

તૃષ્ણાક્ષયસુહૃદસ્યૈતે નાર્હત પોદસોં વલામ્ ॥

૧૨-૧૬૮-૩૬

૧. (૧) = ૧૨-૧૭૧-૫૧, ૧૨-૨૧૮-૬, વાપુ પુ ૨-૩૧-૧૦૦

(૨) બૃહ ॥ શા બાબ્ધ ૪-૩-૩૩, 'યોગસૂત્ર'નું વ્યાસબાબ્ધ ૨-૪૨, નાગોદ્ભટ્ટની યોગસૂત્રવૃત્તિ, ૨-૪૨ આ છે પ્રયોગા અવતરણ તરીકે રીકેડ છે

(૩) = કે જિનથ દ્રિયા "સ પ્રહૃણી" (૫મી સદી) ગાથા ૧૧૬

જ ચ કામસુહ છોએ જ ચ દિવ્ય મહાસુહૃદ્ ।

વીરરાગમુહસ્તયડગતમાગ પિગડગદ્ ॥

જગતમાં જે પ્રમુખ છે અને સ્વર્ગનું જે મહાન સુખ છે તે વીરરાગ સુખના અનંતમાં ભાગની તોલે પણ ન આવે

(૪) શુઓ ઉપર 'સુખદુઃખ' (અક્ષ ૧૨) શ્લોક ૧૨૪ (મં ૧૦ ૧ ૪૦-૩૭ ગીતા ૧૮-૩૭) પૃ ૩૮૭

(૫) સર* ન વદાપણવસ્તેન તિત્તિ કામેસુ વિજિતિ ।

અપ્પસાદા દુક્ખસા કામા ડગ્ગિ ાજ્ઞાય પગ્ગિત્તો ॥

અપિ દિવ્વેસુ કામેસુ રતિં સો નાધિગગ્ગતિ ।

તણ્દક્ખયરત્તો હોતિ સમ્માસમ્પુદ્ધમાવકો ॥

ધમ્મ ૧૮૬, ૧૮૭, = ભતક ૨૫૮ 'મન્ધાના

ભાગ્ય'માંની ગાથાઓ

જગતમાં જે કામસુખ—વિષયસુખ છે અને સ્વર્ગનું જે મહાન સુખ છે તે તૃષ્ણાક્ષયથી મળતા સુખની સોજમી કળાને (પણ) યોગ્ય નથી.

(તોંપ ૧ ચાલુ)

‘કાર્પાપણનો (સોનામહોરોનો) વરસાદ થાય તો પણ કામસુખોની તૃપ્તિ થતી નથી; કામસુખો અલ્પરવાદવાળાં અને દુઃખ આપનારાં છે એમ જાણીને ખંડિત દિવ્ય કામસુખોમા પણ રતિ કરતો નથી; તે સમ્યક્ રીતે સંબુદ્ધ આવક થઈને તૃષ્ણાક્ષયમાં રત થાય છે; ‘મન્ધાતા જાતક,’ (જાતક નં. ૨૫૮)ની વાત કહી, તૃષ્ણામાં ક્ષણે ત્યાગ લેવાને બગવાન બુદ્ધે વાર્યો હતો. એ કથામાં, ચક્રવર્તી મન્ધાતાએ તૃષ્ણાથી અતૃપ્ત રહીને, પુણ્યના પ્રભાવે ઉત્તરોત્તર, આગળ વધતાં ઇન્દ્ર પાસેથી દેવાનું અર્ધું રાજ્ય મેળવ્યું પરંતુ દેવો ઉપર પણ એકછત્ર રાજ્ય કરવાની તૃષ્ણાથી ઇન્દ્રને મારવાનો સંકલ્પ કરતાં, એ પાપથી એતું અસંખ્ય વર્ષોનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું. એને જુઠાપો આવ્યો, અને તે મૃત્યુ પામવા માટે સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો, કારણ મનુષ્ય શરીર દેવલોકમાં ધૂટી શકતું નથી. મરણ પામતી સમયે અમાલ્યોએ આખરી સંદેશ માંગતાં, મન્ધાતા ‘ચન્દ્રસૂર્યના પ્રકાશ તોળે આવતા સમગ્ર પ્રદેશનો અને સર્વ પ્રાણી-એનો માસિક હોવા છતાં મારી તૃષ્ણા પૂરી ન થઈ’ કહીને ઉપરની બે ગાથાઓ બોલ્યો હતો. ‘જાતક’ પૂરું કરતાં કથામાંના ‘મન્ધાતા’ પોતે જ હતા એમ બગવાને કહ્યું. બાધિસત્તવને બુદ્ધ થતા અગાઉ આવી પ્રચંડ તૃષ્ણાના વેગમાં સપડાવું પડ્યું હતું એ વિગતની નોંધ સામાન્ય શ્રેયોર્થાને તેની સાધનામાં મારે ઉત્સાહ પ્રેરનારી છે.

(૬) સરં

• एहि तन कर फल विषय न माई । स्वर्गउ स्वप्न अंत दुःखदाई ॥
नर तनु पाइ विषय मन देही । पलट्टी सुधा ते सठ विष लेही ॥
ताहि कवहुँ भल कहइ न कोई । गुंजा ग्रहई परस मुनि सोई ॥

‘-સુલસી. ‘રામાયણ’ ‘ઉત્તરકાંડ.’ દોહા ૬૫ પછી ચોખાઈ ૧ થી ૩.

પુત્રશોકથી દુઃખાત સેનજિત રાજાને એક વ્રાહ્મણે આશ્વાસન આપતાં પ્રથમ મમત્વનો ત્યાગ કરવાનું સમજાવી,^૨ ‘માણસ ને ને કામનાઓને ત્યજ દે છે, તે તે તેના સુખમાં અભિર્જિદ કરે છે, પણ કામનાઓની પાછળ ફરનારો માણસ તો તેની પાછળ નાશ પામે છે.’^૩ એમ કહી કામનાઓની પાછળ ફરવાથી નહિ પણ તેના સ્વામી બનવાથી સુખ મળે છે, એ વિશદ કરી ઉપર મૂકેલું વાક્ય સંભળાવ્યું. વળી શમ મેળવવા કેટલોક ઉત્તમ ઉપદેશ કરી તૃષ્ણા ત્યજવાનો અનુરોધ કરતાં પિંગલા વેસ્થાનું દર્શાવ દાંડી કહ્યું ‘ને દુર્મતિવાળા પુરુષો વડે દુસ્ત્યજ છે, ને મનુષ્ય જીર્ણ થાય તો પણ જીર્ણ થતી નથી, ને પ્રાણાન્તિક રોગ જેવી છે, તે તૃષ્ણાને ત્યજવાથી સુખ થાય છે.’^૪

(નોંધ ૧ ચાહ)

(રામચંદ્રજી કહે છે:) હે બાઈ! આ શરીરનું ફળ વિષયભોગ નથી. કોઈનું જ નહીં પણ સ્વર્ગના ભોગો પણ બહુ થોડા અને અંતે દુઃખદાયી છે. માટે જેઓ વિષયોમાં મગ્ન જોડે છે તે સહસ્રોકો અમૃતને બદલે ભર લે છે. ને પારસમણિ ખોઈને ચણાઈ લે છે તેને કોઈ કદી ખુદિશાળી કહેવું નથી.

(૭) સરં મો સમ કૌન કુટિલ સલ કામી ।

જિન તનુ દિયો તાહિ બિસરાયો એમો નિમકહરામી ॥

સૂરદાસ, ‘આશ્રમ ભજનાવલિ’ ભજન. ૩૦.

૨. જુઓ ઉપર ‘અભિનિધા’ (પ્રક્ર. ૫) શ્લોક ૧૮, ૧૯, ૫. ૨૧૮.

૩. ચત્વર્યગતિ કામાનાં તત્પુષ્તસ્વામિપૂર્વતે ।

કામાનુસારી પુરુષઃ કામાનનુ વિનશ્યતિ ॥ ૧૨-૧૬૮-૩૫.

અર્થ = ૧૨-૧૭૧-૪૮.

૪. યા દુસ્ત્યજા દુર્મતિભિર્યા ન જીર્વતિ જીર્વતઃ ।

મોડસો પ્રાણાન્તિકો રોગસ્તા તુઞ્જાં લ્યજતઃ સુક્ષ્મ ॥

૧૨-૧૬૮-૪૫.

૧૨-૧૭૧-૫૧ના સંદર્ભવાળું સુલાપિત મં લાંબાં 'મંકિગીતા'નું સંન્યાસપક્ષી આખ્યાન છે તેમાંથી લીધું છે. એ આખ્યાન કંઈક એક-પક્ષીય હોવા છતાં જીવનનાં ચોક્કસ પાસાંનું ઊંડું અવગાહન કરી મનુષ્યના દુઃખના નિરાકરણની ઘણી રીતો પૈકીની એક રીત વિશે શ્રમણ અનુ-ગમોના તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરી વિશદ રીતે કહે છે. તેથી મં લાંબાં આવી જીદી જીદી રીતે જીવનશોધન ચર્ચાતી અનેક કથાઓની જેમ એનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે: ધર્મરાજે પિતામહને પ્રશ્ન કર્યો: 'અનેક જાતના ઉદ્યોગ કરવા છતાંય, જે ધનની ઇચ્છાવાળા પુરુષને ધન ન મળે તો, ધનની તૃષ્ણાથી પરાભવ પામેલા એ માણસે શું કરીને સુખ મેળવવું?' જવાબમાં પિતામહે કહ્યું, 'સર્વત્ર સમતા, અનાયાસ—વિશ્રામ, સાચું બોલવું, વૈરાગ્ય અને અવિવિત્તા—બહુ શાસ્ત્રો બાણુવાની અને તેથી તેના ચક્કરમાં ફસાઈ પડવાની અનિચ્છા, એ જેનામાં હોય'.

(નોંધ ૪ ચાહુ)

અખ = આદિ ક્ષેપક નં. ૮૪૦, લીટી ૫, ૬; ૩-૨-૩૫;

૧૨-૨૬૮-૧૨; ૧૩-૭-૨૧; 'હરિવંશ' ૧-૩૦-૪૨.

= ફે. ભાગ. પુ. ૯-૧૯-૧૬; વાયુ પુ. ૨-૩૧-૯૧.

પિંગલા વેસ્થાનું દષ્ટાંત ઉપર, 'બ્રહ્મવિદ્યા' (મકં ૫) શ્લોક ૬૮, ૬૯ના ઉદ્દાહરણમાં પૃ. ૨૨૦, ૨૨૧ ઉપર છે.

સરં જીર્યન્તિ જીર્યતઃ કેશા દન્તા જીર્યન્તિ જીર્યતઃ ।

ચત્તુઃ શ્રોત્રે ચ જીર્યંતે તૃણેષા ન તુ જીર્યંતે ॥ ૧૩-૭-૨૪;

= ફે. યો. વા. ૭-૯૩-૮૬; સરં 'પર્યતત્ર' ૫-૧૬.

અખ = 'હરિવંશ' ૧-૩૦-૪૩ અખ.

તૃણાવસ્થામાં કેશ છર્ણુ થાય છે, દાંત છર્ણુ થાય છે, ચત્તુ અને કાન છર્ણુ થાય છે, માત્ર એક તૃણ જ છર્ણુ થતી નથી.

તે સુખી થાય છે.^૧ આ પાંચે ગુણો મોક્ષ મેળવવાનાં પગથિયાં છે, એમ વૃદ્ધો કહે છે. આ પાંચે ગુણો જ સ્વર્ગ, ધર્મ અને અત્યુત્તમ સુખ છે આ વિષયમાં મંદિરે ગાયેલા ઇતિહાસનું ઉદાહરણ અપાય છે. ધન મેળવવાની લાલસાવાળા મંદિરે અનેક જાતના પ્રયત્નો કરી જોયા, પણ બધામાં તે નિષ્ફળ ગયો. છેવટે બાકી રહેલા થોડા ધનમાંથી એણે એ જુવાન વાહરડા ખરીદ્યા. પછી એમને પળાટવા માટે ધૂંસરે બરોબર જોડી ધરની બહાર કાઢ્યા, પણ આગળ જતાં રસ્તામાં એક જિંટ બેઠું હતું. તેને જોઈને બળદ લાડકયા અને જિંટને વચ્ચે રાખીને દોડ્યા ! એટલે જિંટ પણ ખીજવાઈને જીવું ચઈ ગયું અને બન્ને બળદને પીડ ઉપર જીવ્યપીને જોરથી નાહું ! આ રીતે પોતાના બચેલા ધનમાંથી, ધન મેળવવાનો ઉદ્યોગ કરવા માટે ખરીદેલા બળદને મૃત્યુ પામતા જોઈને નિરાશ મંદિરે બોલ્યો, ‘માણસ મને તેવો દોંશિયાર અને જાન ઉપર વિશ્વાસ ગણતો હોય પણ દેવયોગ વિના તેને કંઈ મળતું નથી. પૂર્વે મેં કરેલાં બધાં કામોમાં અનર્થ થયો હતો, છતાં મેં બળદ ખરીદી તેને પળાટવા માંડ્યા તો કાકનાલીપન્યાયની જેમ, અને ઉન્માયથી^૨ મરી ગયેલા શિયાળની જેમ, તેઓ જિંટની ડોક ઉપર બે મલ્લિઓની જેમ લટકે છે, એ શુદ્ધ દેવનો જ પ્રભાવ છે. માટે (એમ લાગે છે કે)

૫. સર્વસામ્યમનાયાસઃ સત્યવાન્યૈ ચ ભારત ।

નિર્વેદશ્યાવિવિન્સા ચ યસ્ય સ્યાત્મ સુસ્તી નરઃ । ૧૨-૧૭૧-૨.

૬. ઉન્માદ = પશુઓને પકડવામાં વપરાતું કૃત્યન્યાય આ ઉપમાને મળતી વાતો ‘પંચતન્ત્ર’ ૨-૩માં છે. એમાં શિયાળ, પારધિના તીરથી મરી ગયેલાં સુવર અને સુવરની દાદથી મરી ગયેલા પારધિના રાજ આગળ આવી પડેલાં, લોભને લીધે સૌથી પહેલાં પારધિના ધનુષ્યની દોરી ખાવા ગયું. એટલે દેવયોગે ! પણ ઉપર ચડાવીને તૈયાર રાખેલું તીર શિયાળનું તાળુ તોડીને આરપાર નીકળી ગયું, એવી કથા છે. (‘પંચતન્ત્ર’ ૫. ૧૮૨ થી. = ફે. ‘હિતોપદેશ’ -૬મા છે.)

વેગવધી ધનની આશાઓનો ત્યાગ કરનાર સુખે સૂવે છે અહો !
 શુકદેવે જનકના નિવાસસ્થાનમાંથી મહાઅગ્નિ તરફ પ્રસ્થાન કરતા
 કહ્યું હતું તે બળબળ સાચું કહ્યું છે. ‘એક માણસ સર્વ કામનાઓને
 પ્રાપ્ત કરે અને બીજા સર્વનો દ્રવ્ય ત્યાગ જ કર તે બન્નેમાં સર્વ
 કામનાઓને પ્રાપ્ત કરનાર કરતા તેનો ત્યાગ કરનાર શ્રેષ્ઠ છે, ૧૭ માટે આ
 મૂર્ખ, દ્રવ્યાલિલાપી મન ! તું લોભ છોડી દે. ખરેખર પહેલા થઈ
 ગયેલો કે હવે પછી થનારો કોઈ પણ મૂર્ખ માણસ કામનાના અતને
 પામી શક્યો નથી, અને પામી શકેલો નહિ એમ તુષણ તો વધ્યે
 જ બળ્ય છે આમ સમજીને હું હવે પ્રતિજ્ઞ થયો છું, અને જાગૃત
 થયો છું આ કામ ! ખરેખર તારું હૃદય વજ્રસાગથી બન્યું હોય
 એવું દઢ છે, કાન્ય કે એ સેકડે અનર્થોથી ઘેરાયેલું હોવા છતાં
 એના સેકડો દૂકડા થતા નથી ! ૧૮ પણ તારું મૂળ કે જે સકલ
 છે, તેને હું જાણુ છું, તેથી હવે હું સકલ જ કરીશ નહિ ધનની

૭. ય કામાન્પ્રાપ્નુયાત્સર્વાન્યથૈનાન્કેચલાસ્ત્યન્નૃત્ ।

પ્રાપ્નૌત્સર્વમમાના પરિત્યાગો વિશિષ્યતે ॥ ૧૨-૧૭૧-૧૬

= રે મત્તુ ૨-૬૫

૮. ન પૂર્વે નાપરે જાતુ કામાનામન્તમાપ્નુવન્ ।

ત્યક્ત્વા સર્વસમારમ્ભાન્પ્રતિબુદ્ધોઽસ્મિ જાગૃમિ ॥ ૧૨-૧૭૧-૨૨

૯. નૂન તે હૃદય કામ વજ્રસમારમય દૃષ્ટ્ ।

યદનર્થશતાવિષ્ટ શતધા ન વિદીર્યતે ॥ ૧૨-૧૭૧-૨૩

આ શ્લોક પ્રચલિત લોકકહેવત છે ‘જુઓ ઉપર ‘સુખદુઃખ’ (પ્રકૃ ૧૨)
 શ્લોક ૧૨૬ પૃ ૩૮૧ની નોંધ ૨. એમાં ધૃતરાષ્ટ્ર, અર્જુન કુલી ગાધારી,
 મહાનદી ગ ગા અને ઉત્તર પોતાના હૃદયને આ પ્રકારની ઉપમા આપે છે તેના
 અનેક સદર્ભ મૂકેલા છે

ઇચ્છા દુષ્પદાયક છે મેળવ્યા પછી સાચવવાની ફિકર થાય છે, અને મેળવેતુ જતુ ગ્રંથે તો તો બાણે જીવ જતો ગ્રંથો એવું દર્દ થાય છે અરે, ચિંતા કરી કરીને દમ નીકળી જાય તો ચે પૈસો મળતો નથી એનાથી વધારે દુષ્પદ્યુ ? અને જો (પૈસો) મળે તો ગગાનુ સ્વાદિષ્ટ જળ પીવાની પુન પુન ઇચ્છા થયા કરે એમ તૃષ્ણા વધતી જ ચાલે છે, પણ આ બધું સમજીને હું પ્રતિજ્ઞા થયો છું, માટે એ તૃષ્ણા ! તું મને છોડી દે ! કામ અને લોભને અનુસરનારી લાગમા મને પ્રીતિ રહી નથી તેથી હું તો તારો ત્યાગ કરીને સત્સ્વચ્છુનો આશ્રય કરી, છુદ્ધિને યોગમા લગાડી, એકાગ્ર ચિત્તથી યાન મેળવી, મનને બ્રહ્મમા ધારણ કરી, માગ આ દેહની અદૃશ હૃદયમા સર્વ જુતાને જોઈશ એમ અનાસક્ત રહીને જગતમા નિરામય અને સુખી થઈને વિચરીશ, જેથી (એ કામ !) તું મને ફરીથી દુષ્પમા નાખી નહિ શકે હે કામ ! તું જ તૃષ્ણા, રોક અને અમનુ ઉપત્તિ સ્થાન છે માટે મારે આમ અનાસક્ત થયા વિના છૂટકો નથી ધનનાશનું દુષ્પ બધા દુષ્પ કરના મહાન છે કારણ મિત્રો અને સબંધીઓ નિર્ધન થયેલાનું અપમાન કરે છે, અને એ સિવાય પણ એને બીજા અનેક અપમાન સહેવા પડે છે બીજી તરફ ધનમા સુખનો એક જ અંશ છે અને તે પણ દુષ્પથી ઘેરાયેલો છે ધનવાનનું ડાકુઓ ખૂન કરે છે, અથવા (બીજાઓ) વિવિધ દડા દઈને તેને ઉદ્ભેગ કરાવે છે આમ ધણે લાભો સમય વીતાવ્યા પછી નરો ચકાવનારી લોભપતા એ દુષ્પ છે, એવી અને સમજ પડી છે હે કામ ! તું જેનું આલંબન કરે છે, તેની પાછળ લાગેલો રહે છે તું અતસ્વર, પાગલ, અસંતોષી અને અમિની પેઠે અવસ છે તું શુ સુલભ છે કે શુ દુર્લભ છે એ સમજ્યો નથી, અને પાતાળની જેમ દુષ્પૂર એવો તું મન દુષ્પમાં જ દટાયેલો રાખવા ઇચ્છે છે કે શુ ? પણ અન્યા કામ ! હવે હું તારા સપાટમા આવીશ નહિ મને વૈરાગ્ય થયો

છે, તેથી પરમ નિર્વૃત્તિની—સંતોષની ઉપાસના કરીને કામનાઓનું ચિંતન નહિ કરું. મેં મૂર્ખાએ ધણા કલેશ સલા, પણ હું કંઈ સમજ્યો જ નહિ. પણ ધનનાશને લીધે લોકોમાં ધિક્કારપાત્ર થયેલો હું સર્વાંગે શાંત થઈને સ્મરશ. હું હવે મનોગત બધી અભિલાષાઓને ત્યજીને તારો ત્યાગ કરી દઈશ. એટલે ઓ કામ ! તું મને નાથેલા બળદિયાની જેમ ફેંચીને મોજ નહિ કરી શકે. હું ધિક્કાર કરનારાઓને ક્ષમા આપીશ, હિંસા કરનારની હિંસા નહિ કરું, અને અપ્રિય બોલનારાની સામે પણ દ્વેષ કર્યા વિના પ્રિય બોલીશ. હું સદા તૃપ્ત, સ્વસ્થ ઇન્દ્રિયોવાળો, અને જે કંઈ મળ્યા આવશે તેનાથી આજીવિકા ચલાવનારો થઈશ, પણ તું કે જે મારો શત્રુ છે તેને સદ્ગુણ નહિ કરું. હવે જાણી લે કે હું વૈરાગ્ય નિર્વૃત્તિ (સંતોષ), તૃપ્તિ, શાન્તિ, સત્ય, દમ, ક્ષમા, અને સર્વભૂતો પ્રત્યે દયાનો શરણાગત થયો છું—એ ગુણો કેળવવા માંજા છે. માટે હવે સત્ત્વગુણમાં પ્રતિષ્ઠિત થતા મારો કામ, લોભ, તૃષ્ણા અને કૃપણતા ત્યાગ કરી જાઓ.^{૧૦} મેં કામ, લોભ, ક્રોધ અને કટોરતાનો ત્યાગ કર્યો છે, તેથી લોભવશ અનાત્માની—મૂર્ખાની જેમ હું દુઃખી નહિ થાઉં. કામક્રોધથી પેદા થયેલું દુઃખ, અને અરતિ રજોગુણથી થાય છે માટે કામને

૧૦. ક્ષમિત્યેઽક્ષમમાણાનાં ન હિંસિષ્યે ચ હિંસિતઃ ।

દ્વેષ્યમુક્તઃ પ્રિયં વક્ષ્યામ્યનાદત્ય તદપ્રિયમ્ ॥ ૧૨-૧૭૧-૪૩.

તૃપ્તઃ સ્વસ્યેન્દ્રિયો ક્તિયં યથાલબ્ધેન વર્તયન્ ।

ન સકામં કરિષ્યામિ ત્વામહં શનુમાત્મનઃ ॥ ૪૪

નિર્વેદં નિર્વૃત્તિ તૃપ્તિ શાન્તિ સત્યં દમં ક્ષમામ્ ।

સર્વભૂતદયાં ચૈવ વિદિ માં શરણાગતમ્ ॥ ૪૫.

તસ્માત્કામશ્ચ લોભશ્ચ તૃષ્ણા કાર્પણ્યમેવ ચ ।

ત્યજન્તુ માં પ્રતિષ્ઠન્તં સત્ત્વસ્થો જ્ઞાતિ શાંપ્રતમ્ ॥ ૪૬.

અનુસન્નાના ઝલેગુણો ત્યાગ કરીશ ૧૧ હવે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તપી ગયેલો
પુરુષ જેમ શીતળ ધગમાં પેનીને આનંદ પામે એની ગીતે મેં બ્રહ્મા
પ્રવેશ કર્યો છે, હું શાન્તિ પામ્યો છું, પગિનીનાં પામ્યો છું અને કેવળ
સુખાનુભવ કરી રહ્યો છું ૧૨ વગેરે બોલ્યા પછી ઉપર મૂંઠે સુખાનુભવ
લેવારી મ કિંચે આત્માથી મળના સાતમાં કાળરૂપી મહાશયુનો નાગ
કરી ૧૩ પોતે અવધ્ય બ્રહ્મપુરી પ્રાપ્ત કરી ત્યાં રાત્રની જેમ સુખી થશે
એમ કહીને બ્રહ્મરૂપી મહાન સુખ મેળવ્યું.

મ કિંચે ગાયેલું કામવિનયનુ ગીત, ભગવાન સિદ્ધાર્થ હ્રદના
મારવિવલ્યની યાદ આપે છે માર સાથેના સુદ્ધમા એ 'કાળા નમુચિ'નો
તિરસ્કાર કરતા ભગવાન છૂદે હિચ્ચરેલી ગાથાઓ 'મુત્તનિપાન' ૧૪ના

૧૧. કામાન્વ્યુદસમ ધુનુતે ચત્વિષ્વિપુલપો રજ ।

કામક્રોધોદ્ભવ દુ સમદ્રોરતિરેવ ચ ॥ ૧૨-૧૭૧-૪૯

સ. ૫-૪૨-૧૦

૧૨. એવં બ્રહ્મપ્રવિટ્ટોઽઙ્ગ ગ્રીષ્મે શીતમિવ હૃદમ્ ।

શામ્યામિ પરિનિર્વામિ સુરમાતે ચ કેવલમ્ ॥ ૧૨-૧૭૧-૫૦.

કડ = મો વા ૧-૧૦૨-૧૪ અ. ૫.

૧૩. ૫ નીવડે છે આ મોડનો જે અર્થ કર્યો છે તે સગત લાગતો
નથી પણ અર્જુનમિત્રનો અર્થ સગત છે તે આ પ્રમાણે છે

આત્માથી સાતમાં એટલે મમાદિ છ રિપુઓ જે આત્માને હાકે છે તેને
સહને કેવળ આત્માને જ રક્ષાપીને, (રાજનીતિ પદ્યે) અમ ત્યાદિ છ મહતિક્ષણ
(મિત્ર, અમાત્ય, પુર, રાષ્ટ્ર, દંડ અને કોશ) આવરણોને ત્યજીને રાત્રરૂપે રહે
છે એવો સગત અર્થ છે (અર્જુનમિત્ર) પુત્રો નીચે 'મપ્રીક્ષ' (પ્રક્ર. ૨૦),
શ્લોક ૧૮૬ના ઉદ્ધટનમાં રાખના છ ગણ વિશે

૧૪. 'મુત્તનિપાન' ૩-૨૮ (૨)

‘પધાનમ્મત’મા ત્ત ધરાયેલી છે. એ જોવાથી ‘મ કિંગીતા’ સાથેતુ એનું સામ્ય દેખાઈ આવે. વળી ‘કામ’નો તિરસ્કાર કરી મ કિ પોતાને ‘પ્રતિબુદ્ધ’ અને ‘બુદ્ધ’ તરીકે ઓળખાવે છે, ઇત્યાદિ વિગતો સાથે સિદ્ધાર્થે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી મનમા જોડેલી ગાથાઓ સરખાવવી જરૂરી છે ‘ધર બનાવનારને રોધતા અનેક જન્મવાળા ત્ત સારમા હું નિબ્બળ દોડતો હતો, દુ ખ આપનારો જન્મ વાર વાર આવતો હતો પણ ધર બનાવનાર (માર) તુ દેખાયો છે, તુ ફરી ધર બાધી સકીશ નહિ, તારી સર્વ પાસળાઓ—પાટડીઓ ભાગી ગઈ છે, મોલ તૂટી ગયો છે. સ્કારની પાર ગયેલા ચિત્તે તપ્પણાક્ષય (=બુદ્ધત્વ) પ્રાપ્ત કર્યો છે ’૧૫ એ જ પ્રમાણે ‘હું શમ પામ્યો છું, પરિનિર્વાણ પામ્યો છું, અને કેવળ સુખનો અનુભવ કરી રહ્યો છું ’ તે ઉક્તિ જૈન, બૌદ્ધ તથા તત્કાલીન બીજા શ્રમણ સંપ્રદાયો અને વૈદિક પગપરાના સંન્યાસમાર્ગીઓની પરિભાષાનો સમન્વય કરીને એકત્વ દર્શાવે છે

આ આખ્યાનનો મ કિ એક ધનસોતુપ સામાન્ય માનવી છે પણ તેના પોતાના દુ ખાનુભવના પ્રત્યાઘાતમાથી ઉદ્ભવેલા નિર્વેદથી એ બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરે છે એટલે જેમ ગૌતમ બુદ્ધ બીજાના દુ ખોથી દાઝીને બુદ્ધત્વ પામ્યા એમ આ પોતાના દુ ખોથી દાઝીને બુદ્ધત્વ પામે છે તેથી કક્ષાભેદે ભગવાન શાક્યપુત્રની આચારક્રિયા વ્યવહાર દષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ દેખાય છે, છતાં મ કિ પણ બુદ્ધત્વ પામે છે—બ્રહ્મભૂત થાય છે તેથી સ્વયં બુદ્ધ ભગવાન

૧૫ અનેત્ત્વાતિસસાર સધાવિસ્સ અનિચ્ચિસ ।

ગહકારક ગવેસન્તો દુક્ખા જ્ઞાત પુનપ્પુન ॥

ગહકારક દિટ્ઠોઽસ પુન ગેહ ન વાહસિ

સન્ના તે કામુકા મમ્મા ગહમુટ વિસસત

ત્વિસસારગ્ગ ચિત્ત તગ્ગન રયમજ્જગા ।

ધર્મ ૧૫૩, ૧૫૪, ૭૫૦ ‘બુદ્ધનીવાસારસ મહ ૨-૪.

પ્રબોધે છે, એ પ્રમાણે, એવી શ્રેય, નિરૂપણની સરખામણી કરી એ ગોચર નથી તેમ જ અનાસક્ત મનુષ્ય સામ્રદાયિક દૃષ્ટિથી જોતો નથી ૧૧

૧૬. (૧) 'બધી દૃષ્ટિઓમાં (સ પ્રદાયોમાં) પોતાની દૃષ્ટિ હિતમ છે એમ સમજીને ચાલનારો પ્રાણી આ જગતમાં પોતાના પથને મદસ્વનો માને છે, અને બીજા પથો તેનાથી હીન છે એમ કહે છે, અને તેથી વિવાદથી પર થતો નથી

'તે પોતાના પથમાંના દષ્ટ, શુભ, શીલવત અથવા અનુભિતમાં જ ફાયદો જુએ છે, અને પોતાની સમગ્ર જા સારી છે એમ માની લઈને બીજા બધા પથોને હીન ગણે ॥

'જે દૃષ્ટિની આસન્નિને લીધે તે બીજાને હીન ગણે છે તે એકમયિ છે એમ સુઝા કહે છે માટે બિનુએ દષ્ટ, શુભ, અનુભિત કે શીલવતમાં આસન્ન થયું નહિ

'આ જગતમાં તેણે જ્ઞાનમાં કે શીલમાં જુદી દૃષ્ટિની ક'પના કરી નહિ, હું બીજાની સમાન છું, બીજાથી હીન છું કે શ્રેષ્ઠ છું એવી તુલના પણ કરવી નહિ

'તે આત્મદૃષ્ટિ ઊંડી દૃષ્ટિને અને હયાહનરહિત થઈને જ્ઞાનમાં પણ આસક્ત થતો નથી તે સામ્રદાયિક લોકમાં સ પ્રદાયથી વર્તતો નથી, અને તે કોઈ પણ દૃષ્ટિને વળગી રહેતો નથી

'ઈડલોક કે પરનોકમાં બધા અને અલબ બન્ને આતોની જેને આકાંક્ષા નથી તેને પદાર્થોના વિચારથી દંડપણે રીકારેલી કોઈ સામ્રદાયિતા નથી, ઇલાહિ' ('સુનિષાદ' 'પરમહું સુત' ૪૩ (૫))

(૨) સર* 'હું ઈશ્વરના સ્વરૂપને આ રીતે સમજ્યો છું ઈશ્વર એક ચૈતન્યસમદ્ર છે એમાં તરંગો ઊઠે છે ને શમે છે લાલ્લો છે ને પાછા અદર જ બળી જાય છે રહી રહીને તરંગ લીધો છે ને જાય છે એક જવાતમાં જન્મ્યો એટલે કે ઈશ્વરનો એક તરંગ લપડ્યો એક જન્મ, બે જન્મ ત્રણ જન્મ એ ૧૭૭નો રહ્યો અને આ તે એ જ સમુદ્રમાં લીન થઈ ગયો એટલે આપણે મીઠીએ ગમે કે જવાતમાં મુક્ત થઈ ગયો

તેથી માણસ જેમ તેમ કરીને પણ અનાસક્ત અને તૃષ્ણા વિનાનો થાય છે એ જ મહત્વનું છે. ૧૭

૧૨-૨૬૮-૬ના સંદર્ભનો શ્લોક માહવ્ય ઋષિએ પૂછવાથી મિથિલાના જનકે તૃષ્ણા વિષે ગાયેલી ગાથાઓમાં આવે છે. એ ગાથાઓમાં સમૃદ્ધ વિષયો પણ જ્ઞાનીઓને દુઃખરૂપ લાગે છે, જ્યારે અજ્ઞાનીઓને ક્ષુદ્ર વિષયો પણ મોહ પમાડે છે એ કહી, તૃષ્ણાની દુષ્પૂરતા, તૃષ્ણાનું કારણ મમત્વ અને મમત્વ તે જ દુઃખનું કારણ, માટે મમતાનો ત્યાગ કરવો. વિદ્વાને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે 'વ્યાધ્રમાસ'ની ઉપમા પ્રમાણે—અર્થાત્ તૃષ્ણા વિના વર્તવું, ૧૮ વિશુદ્ધ થઈને સર્વ

(નોંધ ૧૬ ચાહુ)

‘આમાં કોઈ જાતો કે નીચો નથી. જાતજાતના સંકલ્પો જીંઠે છે એટલું જ. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો સંકલ્પ જીક્યો એને આપણે બ્રહ્મદેવ શ્લોકો, ને ત્યારથી ઉત્પત્તિ થતી આવે છે. બ્રહ્મરૂપ સંકલ્પ આજે ય ચાહુ જ છે. એને હજી મુક્તિ નથી મળી પણ એ દિનસ આવશે, જ્યારે એને ય મુક્તિ મળશે અને એ સમુદ્રમાં સમાઈ જશે એ તો ઈશ્વરનો એક બહુ મોટો સંકલ્પ છે. એવા તો અનેકવિધ સંકલ્પો, અનેક શક્તિઓથી ભરેલા, જાગે છે, પૂર્ણ થાય છે અને પાછા સમુદ્રમાં લીન થઈ જાય છે એમાં જાગતીય કશું નથી, ક્રાંતિ ભિન્ન ભિન્ન છે. આ જુદી જાતનો સંકલ્પ છે ને પેલો જુદી જાતનો છે. કોઈ કારણે આપણને એક જીવ આકર્ષક લાગે છે ને દુનિયા એને મસ્તકે ચડાવે છે, બીજો કોઈ જીવ આપણને અરુચિકર લાગે છે ને દુનિયા એને વીસરી જાય છે. આજે બધો તાલ ચાલ્યા કરે છે.’ (‘વિનોબાની વાણી’ ‘સંસ્કૃતિ’, ઓક્ટોબર, ૧૯૫૧નું પૃ. ૬ પાન ૪)

૧૭. સર ‘સુતર આવે સમ તુ રહે

જેમતેમ કરીને હરીને લહે’ ‘અખાના છર્યા’, પૃ ૧

૧૮ જેમ વાણે સ્ત્રીકારેલા માસને ‘આ માત્ર ભોગસાધન છે—માત્ર’ લેખન છે’ જેમ કોઈ સમજતું નથી, એ પ્રમાણે વિદ્વાનને કરા ઉપર મમ વ નથી રહેતું અર્થાત્ નિષ્કામ જાને છે. (પરમાનંદ)

કામનાઓ અને દુઃખોનો ત્યાગ કરવો, અને ચાગ્રિયને ચક્ર જેવું ઉજ્જવળ અને નિર્દોષ રાખવું વગેરે કહ્યું છે

‘બૃહદારણ્યક’માં ‘જનક—યાસવ ક્યસ વાદ દગ્ધિવાન, સમ્રાટ જનકને મહર્ષિ યાસન યે બ્રહ્માન ઉપદેશતા, સુગમિમા પટેલા મનુષ્યની ઉપમા આપી, આત્માની નિર્ગોક, નિ સગ અને અદ્વૈત સ્થિતિના આનંદનું વર્ણન કરતા સર્વશ્રેષ્ઠ આનંદ વિશે કહ્યું છે ‘મનુષ્યમા જે દોર્લ બવા અ ગોથી ત દુરસ્ત, સમૃદ્ધ, બીજનઓનો અધિપતિ અને બધા ભૌતિક વૈભવોથી સ પત હાય તે મનુષ્યોનો મોટામા મોટો આનંદ છે હવે જે મનુષ્યોના આના સો આનંદ તે પિતૃલોકને જીતનાગ પિતૃઓનો એક આનંદ છે પિતૃલોકના પિતૃઓના સો આનંદ ગધર્વલોકનો એક આનંદ છે ગધર્વલોકના સો આનંદ કર્મદેવોનો એક આનંદ છે ૧૯ કર્મદેવોના સો આનંદ આબ્જનદેવોનો એક આનંદ છે, ૨૦ અને તે જ આનંદ નિષ્કામ, નિષ્પાપ શ્રોત્રિયને હોય છે આબ્જનદેવોના સો આનંદ પ્રજાપતિલોકનો એક આનંદ છે અને તે જ નિષ્કામ, નિષ્પાપ શ્રોત્રિયને છે પ્રજાપતિલોકના સો આનંદ બ્રહ્મલોકનો એક આનંદ છે, અને તે જ નિષ્પાપ, નિષ્કામ શ્રોત્રિયને છે આ જ પરમ આનંદ છે હે સમ્રાટ ! આ જ બ્રહ્મલોક છે ૨૧ આ ક ડિકા ઉપર ભાષ્ય કરતા

(ભાષ ૧૮ આશુ)

આશ્રમીકૃત માત્રમન્ય કોડપિ મમ ભોગમાધન ભવિષ્યનીતિ નાશિ મયતે, તદ્વદ્વિદત્સુ થયા કાડપિ નાશિમન્યતે તથા નિષ્કામો ભવેદિયથ ॥ (પરમાનંદ)

૧૯. બુદ્ધકર્મ કરીને થોભા દેવ તે કર્મ દેવ

૨૦. જન્મથી જ દેવ તરીકે જન્મ્યા હોય તે આબ્જનદેવ

૨૧. સ યો મનુષ્યાણાં રાદ સમૃદ્ધો મવલ્યન્યયામધિપતિ સર્વમોતુય કેભાગે સમ્પન્નતમ ■ મનુષ્યાણાં પરમ આનન્દાડય ય કલ મનુષ્યાણા માનન્દા સ ઇત પિતૃણાં પિત્રોમનામાન દોડય યે કલ પિતૃણાં જિતગસાના-

શ કરાચાયે', 'નિષ્કામ, નિષ્પાપ શ્રોત્રિયનો આનંદ એ આનંદદેવો, પ્રજાપતિલોક અને બ્રહ્મલોકના આનંદના સમુચ્ચયરૂપ હોઈ બ્રહ્મલોકાદિનો આનંદ એ તો સમુદ્રમા બિંદુની જેમ આના નિષ્કામ જ્ઞાનીના આનંદનો એક અંશ છે, '૨૨ એમ લખી જ્ઞાની, નિષ્કામ અર્થાત્ નિમ્ત્વશ્ચ અને તેથી નિષ્પાપ બને તેના નિરવધિ આનંદનું વર્ણન કરી આધાર તરીકે ઉપર મૂકેનું મહાભારતનું મુલાપિત વેદવ્યાસના નામો લેખ સાથે દાકયું છે

‘પાત જલ યોગદર્શન’મા ઉલ્લેખાયેના નિયમો પૈકી બીજા નિયમ,

(નોંધ ૨૧ ચાહુ)

માનન્દા સ એકો ગન્ધર્વલોક આનન્દોઽથ ચે શત ગન્ધર્વલોક આનન્દા સ
 એક ક્ષમદેવાનામાનન્દો ચે ધર્મણા દેવત્વમભિસમ્પન્નન્તેઽથ ચે શત ક્ષમદેવાના
 માનન્દા સ એક આજ્ઞાનદેવાનામાનન્દો યથ શ્રોત્રિયોઽજ્ઞિનોઽક્ષામહતોઽથ ચે
 શતમાપાનદેવાનામાનન્દા સ એક પ્રજાપતિલોક આનન્દો યથ શ્રોત્રિયોઽ-
 જ્ઞિનોઽક્ષામહતોઽથ ચે શત પ્રજાપતિલોક આનન્દા સ એકો બ્રહ્મલોક
 આનન્દો યથ શ્રોત્રિયોઽજ્ઞિનોઽક્ષામહતોઽયં એવ પરમ આનન્દ એવ બ્રહ્મલોક
 સમ્રાઢિતિ હોવાચ માત્વત્કચ x x x (બૃહ ઉ ૪-૩-૩૩)

૨૨ (૧) એવ પરમ આનન્દ કલ્યુક । યસ્ય ચ પરમાનન્દમ્ય તદ્વા
 લોભાગાનન્દા માત્રા ઉદયેરિવ વિપ્રપ ॥

બૃહ ઉ ૪-૩-૩૩ ઉપરના ‘શાબરભાષ્ય’માંથી

(૨) આ આનંદનું વર્ણન કરતા શ્રીમદ્ ગોપાલચાચ ભાષ્યમાં લખે છે
 ‘આરી રીતે ઉત્તરોત્તર સો ઘણી રૂઢિ પામતો આનંદ જ્યાં એકરને પામે
 છે અને શ્રોત્રિયને પ્રત્યક્ષ છે તે જ સમગ્રસાદરૂપી પરમ આનંદ છે ત્યાં કોઈ
 બીજો જોતો નથી કે નથી કોઈ બીજો સાબળતો જટલા માં એ બૂમા છે
 અને બૂમા દોવાથી અમૃત છે બીજા આનંદો જ્ઞાનાથી વિપરીત અર્થાત્
 નાશવત છે’

‘સંતોષ’^{૨૩}થી અનુત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ ની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે. એના ભાષ્યમાં શ્રી વ્યાસે ‘સંતોષ’નો અર્થ તૃપ્ત્યાક્ષય કયો છે અને આધારમાં આગળના પેરામાં હિસિખિત ‘બૃહદ્દારણ્યક’ ની કંકિકા તથા મહાભારતનું આ તૃપ્ત્યાક્ષય અંગેનું સુભાષિત ઉદ્ધૃત કરેલું છે.

જેનું વ્યાપક અવ્યક્તરૂપ તૃપ્ત્યા, કામ, માર, રાવણ, મન્યુ, સેતાન વગેરે અનેક નામોથી વર્ણવવા પ્રવૃત્ત થયો છે, જેને એકલી ચૈતન્યશક્તિ જ છતી શકે છે, જે ચૈતન્ય શક્તિના આધારે જ હોવા છતાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવાનો ભાસ કરાવે છે, જેને લીધે સુખ અને

૨૩. (૧) ધૌચસંતોષતપઃ સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનનિ નિયમાઃ ॥

‘યોગસૂત્ર’ ૨-૩૨.

શીય, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને હિસરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમ કહેવાય છે. [‘સંતોષ-અતિઆવશ્યક એવા જે પ્રાણુયાગના નિભાવનાર પદાર્થો તે સિવાય અન્ય પદાર્થોને મેળવવાની અરપૃષ્ઠા તે સંતોષ છે.’ (બ્યાસભાષ્ય)].

(૨) સંતોષાદનુત્તમઃ મુક્તલાભઃ ॥ ‘યોગસૂત્ર’ ૨-૪૨.

સંતોષની પ્રતિષ્ઠાથી અનુત્તમ સુખનો—સર્વોત્તમ, સર્વોચ્ચ સુખનો લાભ થાય છે.

‘જેમ યોગીને સંતોષનું સ્પૃશ્વ સિદ્ધ થાય છે તેને તેના ક્ષતરૂપે અનુત્તમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંતોષનો અર્થ તૃપ્ત્યાનો ક્ષય છે. તૃપ્ત્યા એ રજેગુણ અને તમોગુણનું કાચ’ છે. જ્યારે રજેગુણ અને તમોગુણ અતિનિર્બળ થઈ નય છે ત્યારે જ તે પોતાના કાર્યને પ્રકટાવતાં અટકે છે. તેથી જ યોગીને તૃપ્ત્યાનો ક્ષય સિદ્ધ થાય તે યોગીના અંતઃકરણમાં રજેગુણ અને તમોગુણ દ્વંધગ્રીન્નવત્ થવાં બેઠેલો. તેમ થવાથી ચિત્તનો સ્વાભાવ સિદ્ધ સત્વગુણ નિર્બાધ આધિભાવને પામી રહે છે. તેથી શુદ્ધ સત્વના સ્વભાવસિદ્ધ કાર્યરૂપ નિર્વિપરી સુખ વા શાન્તિસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘બૃહદ્દારણ્યકોપનિષદ’માં પણ આનંદમીમાંસામાં કહ્યું છે કે દેવેજન* ઇત્યાદિ (બ્યાસભાષ્ય).

દુ ખનો ભાસ થાય છે, એ તૃપ્તિને આત્માની, ભગવાનની, ચેતન્યની ભક્તિથી, એનું દર્શન કરવાના અપ્રતિહત પ્રયત્નોથી એનું અનુદર્શન કરીને — માન પ્રાતિભદર્શનથી નહિ — જીતવાથી જીવનનો પન્થ આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એને માટેના પ્રયત્નો વિવિધ રીતે થતા હોય પણ લક્ષ્ય અને પરિણામ એક રહે છે

૧૮૧ ચત્વરિધ્વા ઋહિર્વજ હિરણ્ય પશવ સ્થિય ।

નાલમેકસ્ય સત્તર્થમિતિ પશ્યન્ન મુદ્ધતિ' ॥ ૫-૩૯-૬૨

પૃથ્વી ઉપર જેટલા ડાગર, યવ, મુવર્ણ, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ છે તે સર્વ એક મનુષ્યને સતોષવા પૂરતા નથી એમ સમજીને (પ્રાણ તેમા) મોહ પામતો નથી

‘વિદુરતીતિ’ના ઉપદેશ દરમિયાન, ધૃતગણને તદ્દન સાદી, પ્રાથમિક આદાનપ્રદાન ઉપર આધારિત સુખી જીવનચર્યા જીવવા માટે પણ ભાર્ગના દીપ્તિઓનું ગભ્ય પચાની પાડનું યોગ્ય નથી અને પાડવો પ્રત્યે પણ પોતાના પુત્રો જેવો જ સમતાભાવ ગાખવો જોઈએ એ સમજાવતા

૧ (૧) = રૂ ૧૩- ૪ ૨૭

- રૂ આદિ કોષ્ટક ન ૬૬૩ લીટી ૮ ૯, મેપ ન ૮૪૦ લીટી ૭ ૪

= રૂ મિ ૭ ૬૩-૮ (મેપ છે દ્રોણ પરિ ૧ ન ૮)

= રૂ વિપદુ પુ ૪-૧૦-૧૦

અખ = રૂ ‘ભાગવત પુ ૯ ૧૯ ૧૩ અખ

= રૂ ઉ સ ૮-૪૮ પુટ્ટવી સાળા ત્રવા ચેત્ર હિરણ્ય પમુનિસ્સહ ।

પડિપુણ નાત્તેગમ્મ દદ્ધ વિજ્ઞ તય ચરે ॥

સર° મનુ ૨-૯૪ ઉપર ૩-૬૩

સર° ઉ સ ૮-૧૬

(૨) ‘૮’ઓ ‘ધનપદ નુ’ તં પ્રાપ્તો’

વિદુરે કહ્યું ‘(ખૂન) ઊઘીને નિા ન છતી શકાય, (બહુ) કામ ભોગનીને સ્ત્રી ન છતી શકાય, (ખૂન) ઈધણા નાખીને અગ્નિ ન છતી શકાય અને (બહુ) પી ને મઘને ન છતી રામય જેણે ઘનથી ગિનને છલ્યો છે, મુદથી દુરમનોને છલ્યા છે અને ખાનખાનથી સ્ત્રીઓને વશ કરી છે તેનું છનતગ સદૃશ છે. દનગ (મહોગ?) વાળા છલે છે, અને સોવાળાગે છલે છે માટે ભાઈ ધૂનગણ! (પાડવોનું પચાવનાની) ઇચ્છા છોડી દે. એના વિના કઈ નહિ છવાય એવું નથી ૧૨ અને પછી રજોગુણી મનુષ્યના અસતોપી અને સર્વદા અપૂર્વ ગદેતા તૃપ્ત્યાત્મક મનની સ્થિતિ વર્ણવતું ઉપનું પ્રાચીન અને સર્વકાળે સંમાન્ય સુભાષિત કહ્યું.

‘વિસસૈન્ધોષાખ્યાન’માં તૃપ્ત્યાના ભોગ થયું પડે એ કડથી વૃષાદર્શિના ઘનનો અસ્વીકાર કરતા સપિ કસ્યપ આ સુભાષિત બોલ્યા હતા ૩

મહાભારતના ક્ષેપક વિભાગેમાં બીજા નવું સ્થળે આ સુભાષિત થોડા પાંચતરે મળે છે એ નવું સ્થળ યથાત્યુપાખ્યાનના છે ૪ નવું સ્થળ

- ૨ ન સ્વપ્નેન જયેન્નિદ્રા ન કામેન શ્ચિય જયેદ્ ।
 ન ધનન જયેશમ ન પાનેન સુરા જયેન્ ॥ ૫-૩૬-૧૬.
 યસ્ય દાનાત મિત્રમમિના બુધિ નિર્વિતા ।
 અન્નપાનનિતા દારા સર્વ તસ્ય જાવિનમ્ ॥ ૫-૩૬-૧૭
 સદ્દક્ષિણોડપિ જીવતિ જીવતિ જ્ઞાતિસ્તથા ।
 ધનરાષ્ટ મિમુષ્ણ્વ્ઞો ન કથચિન્ જાવ્યતે ॥ ૫-૩૬-૧૮
 = ૩ ૧૨-૨૭૫-૯

૩. જુઓ ઉપર પૃષ્ઠા ૨૭૩ પૃ ૫૧૦

૪ જુઓ ઉપર પૃષ્ઠા ૧૬૮ પૃ ૪૯૦ થી

પૂરની યુવાની લઈ હજાર વર્ષ સુધી ભોજો ભોગ્યા છતા, એટલીને એટલી જ અતૃપ્તિ જોતા, વૃદ્ધ યયાતિ જાગૃત થઈને આ અને આવી જ બીજી ગાથાઓ બોલી, પુનઃ સંન્યાસિષેક કરીને વનમાં તપ કરવા જાય છે

‘વિષ્ણુપુરાણ’ અને ‘ભાગવતપુરાણ’માં પણ યયાતિની આ કથાને મળતી કથા આવે છે. અને તેમાં આવા કેટલાક સૂક્તિરત્નો આવે છે. એમાં એક અહીં મૂકવું ખાસ અગત્યનું છે ‘કામોપભોગથી કામના કદી શાંત થતી નથી, પણ અગ્નિમાં ઘી હોમવાથી અગ્નિ પ્રગળ થાય છે એમ (કામોપભોગથી) વધતી ચાલે છે’^૫

‘ઉત્તરાર્ધયન સૂત્ર’માં આ જ આશયની પ્રાકૃત ગાથા સ્વયં સંપૂર્ણ રાજર્ષિ નમિએ, તેઓ અભિનિષ્ક્રમણ કરતા હતા, ત્યારે તેમ નહિ કરવા દેવેન્દ્ર સમજાવતા, વાતચીત દર્શાવ્યાન, ઉચ્ચારી હતી.^૬

સામાન્યતઃ તૃપ્ત્યાતુઃ મન કદી તૃપ્ત થતું નથી. પશ્ચિમામે ગમે તે રીતે બીજાનું પચાવવાની અધ છત્છા કરે છે તેની સામે આ સુલાપિતથી ભારતના અનુભવદષ્ટિમંત્ર વૈદ્ય ઋષિઓએ ઔષધ મૂકવું છે કે ‘પોતાના એકને માટે વધુ ભેગું કરવાથી, વધુ વિચાર ભોગવવાથી, વધુ અભિમાન કરવાથી, વધુ સત્તાથી, કદી સુખ, શાંતિ મળતો નહિ કદી દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતો નહિ. પણ સયમથી, બીજાને ધસારો આપવાથી નહિ, પણ બીજાને હિંસરપ્રીત્યર્થે મદદ કરવાની ભાવનાથી જ (ભાવનાથી જ કારણ ખરેખર મદદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે ?) સુખ મળે છે’ અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો તેન ત્યક્તેન મુનિયા મા ગૃધ વસ્યસ્વદ્વનમ્ ।^૭ એ

૫. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૭૩, ૫ ૫૧૦ નોંધ ૩ (૧) ન જાતું કામ વામાનાં^૮ = અનુશાસન શ્લોક ૪૨૬

૧. જુઓ ઉપર ‘વલ્લભિલા’ (૫૬૦ ૫) શ્લોક ૭૦, નોંધ ૨૦

૫ ૨૩૦, ૨૩૧

૭. હિં ૧ ૬૬

ઉપનિષદ્ધ નની આરા શાધી પાગલી એમ સમજાવતું લોકમમગ્ત
ઉપર પરમ કલ્યાણી કરવામા આવેતું એ ગદાબાધ્ય છે

૧૮૨. આત્મા નદી મારત પુણ્યતીર્થ

સત્યોદકા ઇતિશૂલા દમોમિ ।

તત્સ્યાં સ્નાન પૂયતે પુણ્યવર્મા

પુણ્યો આત્મા નિત્યમમ્મોડમ્મ ઈર્ષ્ય ॥ ૫-૪૦-૧૯

હે ભારત ! આત્મા એ પુણ્યતીર્થવાળી, સત્યરૂપી જળ
વાળી, ધૃતિરૂપી કિનારાવાળી, સચમરૂપી તરંગવાળી નદી છે
એમા સ્નાન કરીને પુણ્યકર્મવાળો પવિત્ર થાય છે ખરેખર
પવિત્ર આત્મા (આત્મારૂપ શાશ્વત મત્ત) જળમા જળરૂપે
(એકત્વ પામેલો) છે

આ 'લોક પથુ' વિદુરનીતિ નો છે ધૃતરાષ્ટ્રને ગમે તેવા સ યોગમા
યે ધર્મનો ભાગ નહિ દરવા અને સ તોપ નખવા દણી, જીવનની ક્ષણ-
ભગુરતા તથા સ્નેહસબ્ધીઓના સ્નેહની મર્યાદા સમજાની, કુકર્મથી
આની પડતા નરકનો ભય બતાવી વિદુરે કહ્યું કે 'મારા વચન માનરો તો
તમને મનુષ્યલોકમા કીર્તિ મળરો અને આ લોક કે પરલોકમા કરો ભય
રહેશે નહિ ' અને પછી ઉપર મૂકેલા 'લોકથી આત્માને એક પરમપવિત્ર
નદીની ઉપમા આપી એ નદી અને એમા સ્નાન કરનાર જીવ બંને એક
જ છે, એવું અદ્વૈત સૂત્રની ધૃતરાષ્ટ્રને સત્ય, ધૈર્ય અને જયમધી સત્કાર્યો
કરવા કહ્યું પણ એક બાજુ આત્માને આપી પુણ્યતીર્થ નદીની ઉપમા
આપ્યા પછી બીજી બાજુ વિષયોથી દોગતા ચિત્તના સ સારને ઠામ

૧. (૧) અળ = ફે 'હિતોપદેશ' ૪ ૮૭ અળ

(૨) સર' ઉપર 'બદાવિદ્યા' (મકો ૫) શ્લોક ૭૬, ૫ ૨૪૫,
ગ્દરેદામનાત્માનો વિચાર

ક્રોધરૂપી મગરવાળી નદીની ઉપમા આપી તેને પણ (સંયમ વડે) ધૈર્યરૂપી નાવથી તરી જવા ભાર દઈને કહ્યું, ‘કામ તથા ક્રોધરૂપી મગરવાળી અને પંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી જળવાળી (વિષથી ચિત્તરૂપી સંસારનદીને) ધૈર્યમય નાવ બનાવીને, તેના વડે જન્મરૂપી દુઝેનિ તરી જાઓ-સંસારના બંધનમાંથી છૂટીને મોક્ષ પામો.’^૨

આમ સંયમથી સ્વચ્છ ચિત્ત એ પવિત્ર કરનારી નદી જેવું અને પરમાત્મા સાથે એકત્વ પામેલું છે, અને એમાં સદાય સ્નાન કરનારો-સદા સત્કર્મનિષ્ઠ—એ પરમાત્માથી લિપ્ત રહેતો નથી એવું કવિએ દર્શાવ્યું છે.

૧૮૩. ધત્તેન કિં યદ્ધ દદાતિ નામુતે

યત્તેન કિં યેન રિપૂદ્ધ વાધતે ।

મૃતેન કિં યેન ન ધર્મમાચરે-

ત્તિમાત્મના યો ન જિતેન્દ્રિયો વર્ણી ॥

૧૨-૩૦૧-૨૧

જેનું દાન કરવામાં ન આવે કે જેને લોગવવામાં ન આવે તે ધનનું શું પ્રયોજન? જેનાથી શત્રુઓનો પરાલવ ન થાય તે બળનું શું પ્રયોજન? જે ધર્માંચરણ ન કરવામાં આવે

૧. (૧) કામક્રોધગ્રાહવર્તી પદ્મેન્દ્રિયજલો નદીમ્ ।

જૃત્વા ધૃતિમયી નાવં જન્મદુર્ગાણિ સંતર ॥ ૫-૪૦-૨૦.

= ફે. ૩-૧૯૮-૧૭; ફે. ૧૨-૩૦૯-૧૬.

(૨) સર* સંસારનદીને બુદ્ધિનાવથી તરી જવાની ઉપમા ખૂબ વિશદ રીતે અપાયેલી છે તે. જુઓ ઉપર ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ (પ્રકા ૫) શ્લોક ૮૦, ૫. ૨૧૬, ૧૨-૩૧૬-૩૯.

૧. = ફે. ‘હિતોપદેશ,’ ૨-૯.

તો તે શ્રુત—શાઆશ્વાયનું શુ પ્રયોજન ? અને જે જિતેન્દ્રિય તથા (મન) વશ રાખનાર નથી તેની જાતનું પણ શુ પ્રયોજન છે ?

‘શુકદેવને નાની ઉંમરમાં સાથી વૈરાગ્ય થયો ?’ એમ કુતૂહલવશ થઈને ધર્મરાજે પ્રશ્ન પૂછતાં શુકદેવને વેદવ્યાસે ઉપદેશ કર્યો હતો તે પિતામહે કહી સંભળાવ્યો. પ્રકૃતિથી જ સચ્ચારિત્રશીલ અને અકુતો-ભય—નિર્ભય શુકદેવને વેદવ્યાસે વેદોનું સંપૂર્ણ અધ્યયન કરાવી તૈયાર કર્યાં. એ પ્રમાણે ચોવીસ વર્ષ પૂરાં થયા બાદ પચીસમું શરૂ થતાં પિતા વ્યાસે યોગ્યતા અને કક્ષા નિર્દાણને તેમને અન્યુત્તમ ઉપદેશ આપ્યો તેનો આ છેલ્લો શ્લોક છે.

આ ઉપદેશમાં સંસારને દુઃખરૂપ જોઈને તેને છોડી દેવાની સંન્યાસ-પરંપરાની પ્રળળ ત્યાગવૃત્તિ; સંસાર, જીવતર, ભોજો અને સહવાસની ક્ષણિકતા, અજાનથી વિષયો ધમ્મજો માધુસ પોતાને તેમાં બાંધી દે છે તેનું દર્શન, કાળના મૃત્યુરૂપી ઘોડાની વેગવતી ગૌદ દોટ, વિષયાલિલાયોથી પ્રાપ્ત થતાં નરક અને ધમરાજનો ભીષણ અપ્રસ, જસ અને વ્યાધિથી ભેદાત્મક શરીર, કર્મફળ, કર્મેણે એકલો સાક્ષી અંતરાત્મા, સત્કર્મો કરવાનો આદેશ, ફલેચ્છાથી થતાં દાનાદિ ‘સત્કર્મો’, અસાન તથા મોહને લીધે થાય છે અને સૌ દુઃખો જિલ્લાં કરનારાં છે, દુર્જનસંગનો ત્યાગ કરવો

૨. ૧૨-૩૦૬-૧, ૨.

૩. ગતા દિરઘવર્ષતા ધ્રુવોડસિ પશ્ચવિંશક ।

કુરુત્વ ધર્મસત્ત્વં વયો દિ તેડતિવર્તતે ॥ ૧૨-૩૦૬-૧૨.

તારી તરુભાવરથા પૂરી થઈ છે (દિરઘવર્ષતા=તારુણ્ય અર્જુનમિત્ર; કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં ત્રિરઘવર્ષતા યાઠ છે એનો અર્થ તો રપદ છે.) અને તું ચોક્કસ પચાસ વર્ષનો થયો છે, માટે તું ધર્મસત્ત્વ કરી લે, તારી ઉંમર વહી નય છે.

અને દેહ પડવા છતાંય મૃત્યુ નથી એવું 'માનનારા સ્વધર્મ'નિગ્રોને સમાગમ કુવો, અજ્ઞાનથી મૃત્યુ છે તેથી જ્ઞાન મેળવવા માટે એકાગ્ર, અપ્રતિહત, એક ક્ષણુનેય વ્યર્થ ખોયા વગગની ત્વગવાળી દોડ, આ જીવનને તે માન તત્કર્મો કન્વા માટે જ છે, અને દુનિયા કર્મભૂમિ છે, વગ્રેની સક્ષિપ્ત છતાં વિશદ સમજ છે. એમા શુકદેવ જેવો વિગ્લ વ્યક્તિગત સાધક સામે હોવાથી ગૃહસાની સીધી ભવામણ છે, તે જ્ઞાનોપાત્તનાની, અને માણુમ સ સાગમા હોય સારે વિષયોને ભોગવવા માટે અપકર્મો કદી નહિ ક વાનો આદેશ છે વિષયોને આની પડતા દુખ અને મૃત્યુનો ડગ બતાવ્યો છે જ્યારે વસ્તુત નિર્ભયતા છે તે પણ બતાવ્યું છે એમા કક્ષાભેદે ક્ષણુના નાના ભાગને વ્યર્થ ખોયા વિના ધીરે ઢે ઉતાવળે જિતેન્દ્રિય થનાની સાધના કરી, સ પુર્ણ જિતેન્દ્રિય થઈ આખરી વિગમ પામવાની આત્માની ઉ કટ લાગણીને માર્ગ આપવાની વૈજ્ઞાનિક રીત મૂકેલી છે અને એટલે તો એ વિભાગના છેલ્લા શ્લોકમા પિતા વ્યામે અનુક્રમે એકબીજાથી ચઢિયાતી સ પત્તિ, ધન, બળ, શાસ્ત્ર અને જીવનના પ્રયોજન કહી, સયમને જીવતગની સર્વશ્રેષ્ઠ સફળતા કહી છે બીજી સફળતાઓ સયમની અંતર્ગત છે, સયમને અનુલક્ષીને છે, અને સયમ પ્રાપ્ત ક્રવા માટે છે એટલે દેખીતી રીતે જ એનો અર્થ એ થાય. મેળવેનું ધન બીજના અને પોતાના સાચા ઉપયોગમા આવે, બાક કામકોધાદિ શત્રુઓ સામે વપરાય, અને શાસ્ત્રાધ્યયનન જ્ઞાન, પરિશુદ્ધ નિષ્કામ ધર્માય લુ ક્રવામા વપરાય.

એમ સયમી થતા, પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમા યથાયોગ્ય વર્તન ક તા માણતનુ જીવત સફળ થઈ નય, એ આમમમ બને

પ્રકીર્ણ

૧૮૪. ત્યજેન્મુલ્યે પુરયે પ્રામસ્યાર્થે કુલે ત્યજેન્ ।

પ્રામં જનનદસ્યાર્થે આત્માર્થે પૃથિર્ની ત્યજેન્ ॥ ૨-૫૧-૧૦

કુલના હિતાર્થે એક પુરુષને (ત્યજવો પડતો હોય તો) ત્યજવો, ગામના હિત અર્થે કુલને ત્યજવું, જનપદના હિત અર્થે ગામ ત્યજવું અને આત્માના માટે—સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે (સમગ્ર) પૃથ્વીને ત્યજવી.

સર્વોપહારિ ધોર છૂત પૂર બહાગમા ચાલવું હવું, ત્યારે ભાવી અમાગસિક પરિણામનો છોત્રે વિચાર કરી બધાંયના હિત માટે દીર્ઘદર્શી વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને અટકાવવા વારંવાર સમજાવ્યા અને શુક્રાચાર્યની

૧. = કે. ૧-૧૦૭-૩૨. સર' રાજનયિક રીતે છુપ બચાવવા માટે આવો વિચાર ૯-૩-૪૧.

(૧) = ૫-૩૭-૧૬; ૧૨૬-૪૮.

= કે. ' સ્કન્દપુરાણ ' ' ઠાણીખંડ ' ૧૩-૬૦.

= કે. ' પંચતંત્ર ' ૩-૮૪.

= કે. ' હિતોપદેશ ' ૧-૧૪૬.

= ' ચાણક્યરાતક ' ૩૧ (આશ્રિતિ લેખર્તાન).

= કે. ' રાક્ષ્સધરપદ્ધતિ ' ૧૪૬૨.

(૨) આ શ્લોકનો અર્થ બે જુદી દષ્ટિઓથી, જાંધીલ જેવા ત્યાગવીરના રાખો દ્વારા સ્ફુટ થાય છે.

(ગજ)નીતિ, યોગ્ય ઉપમાઓ અને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસના સામસા આપી અતિલોભની પ્રવૃત્તિ છોડી દેવા કહ્યું, તેમાંથી આ નુભાપિત લીધું છે.

વિદુગ્ધએ કહ્યું, ‘હે મહાગજ! ભગ્નોના કુલનો ઉચ્ચે કગ્નારો દુર્યોધન તમારા ધરમા શિયાળની જેમ વસે છે તેને તમે બાળુના નથી પણ હું કવિ શુક્રાચાર્યની વાણી કહું છું’ તે સાલજો. મધનો વેપારી—માધ્વિક મધ જોઈને તે સેવા બંધ છે, પણ નીચેની ખાણ જોતો નથી.

(નોંધ ૧ ચાલુ)

(ક) ‘જે મનુષ્યની સ્વાર્થત્યાગની ઇચ્છા પોતાની કોમથી આગળ નથી વધતી, તે પોતાની જાતને તેમ જ પોતાની ન્યાતને સ્વાર્થી બનાવી દે છે, પણ ખરું પૂછો તો સ્વાર્થના ત્યાગની ઇચ્છાનું પરિણામ તો એ આવડું જોઈએ કે વ્યક્તિ પોતાની કોમની સેવાને અર્થે સર્વસ્વ ત્યાગે, કોમ જિલ્સાની સેવાર્થે ત્યાગે, અને જિલ્સા પ્રાતની સેવાર્થે ત્યાગે, પ્રાતથી રાષ્ટ્રની સેવા કરે. સમુદ્રના અદળક પાણીમાંથી એક જગણિદુ લે જુદું પડી જાય છે, તો તે કરા જ કોમમાં નથી આવડું અને સુકાઈ જાય છે, પણ બિદુ જ મહાસાગરનું એક અંગ બને છે, ત્યારે તેમાં મોટા મોટા જહાજો તરે છે’

—નાધીજી (‘એકમે બનદે’, પૃ. ૧૧૬)

(દ) ‘માણસ પોતાના પડોશીઓની તેમ જ માનવજનની સેવા એકી-સાથે કરી શકે છે એ સત્યને હું ચાક્રસપણે માનું છું, પણ શરત એ કે, પડોશીની સેવા પણ અનત સ્વાધ સાધવાના હેતુથી કરવામાં ન આવે એટલે કે સેવક સેવા કરે તેમાં કોઈના ઝેરનાબ ન હોવા, કોઈનેય પોતાની સેવાના મર્થમાં ચૂંચે નહિ. આવી સેવા થતી જોઈને લોકો અસ્થય તેના તરફ આકર્ષાય જ અને તેનો યોગ લાગે જ. આમ થાય તો સેવાનું મર્થ ફેલાવું ફેલાવું આખી દુનિયાને પોતાના મેનમાં સમાવી લેશે આથી એનો સિદ્ધાંત નીકળી શકે છે કે, બીજાઓની વાત છોડી પોતાના ધરની, કુટુંબની, નજીકના નજીક વસતા પડોશીઓની સેવા કરે તે સ્વદેશીની ભાવના છે’

—નાધીજી (એન પૃ. ૧૦૧).

તે તો રોયે ચઢીને મધમા આસકત થાય છે—(મધ) મેળવે છે, કે નીચે ગમડી પણ પડે છે ૨ એમ જ આ દુર્યોધન જુઠારના પાસાઓરૂપી મધમા મત્ત થઈને, મહારથીઓ સાથેના વેરથી પોતાનું પતન થશે તેને જાણતો નથી હે મહારાજા! અ ધો, યાદવો અને ભોળેએ ભેગા મળીને અવળચડા—અસમ જસુ કે સને ત્યજી દીધા હોતો, અને તેમની આત્માથી શત્રુનાશન કૃષ્ણે એને મારી નાખ્યો ત્યાં એ સાતિજનોમા જાણે કે સો વર્ષના પૂર્ણ આયુષ્યવાળા થયા હોય તેવો આનંદ થયો હતો એ જાનાવની તમને ખબર છે કે એમ તમે પણ આત્મા કરો તો ત-વસાથી અર્જુન સુયોધનનો નિમ્મલ કરો અને એ પાપીના નિમ્મલથી કોંગે સુખી થશે હે રાજા! (દુર્યોધન રૂપી) કાગડાના બદનામા પાડવોરૂપી મોર, અથવા શિયાળ (કે ગધેડા સ કોપ્પક)ના બદનામા પાડવોરૂપી સિંહને ખરીદી લો, પણ રોકસમુદ્રમા ડૂબી મરતા નહિ ' પછી ઉપર મૂકેલુ સુભાષિત સભળાવી વળી વિદુરે કહ્યું કે 'શુક્રાચાર્યે' જ લનો

૨૦. ૨ ૫૫-૨ થી મહાકુલ યતા અગાઉ પણ વિદુરે, આ ઉપમા રજૂ કરતો સ્વાનુભવનો પ્રસંગ ધૃતરાષ્ટ્રને કહીને સાતિ કરવા સલાહ આપી હતી. જુઓ ૫ ૧૨-૨૦ થી ૨૬

૩૦. ૬ સને મારવાનુ ઐતિહાસિક કારણ આ ઉદાહરણથી સમજાય છે આ ઉદાહરણ કૌરવોનું સમજાવીન છે

વિદિત તે મહારાજ રાજસેવાસમજસમ્ ।

અધિકા માદવા મોક્ષા સમેતા વસમચન્ ૨-૫૫-૬

નિયામાચ્છ દુતે તાસ્મન્કૃણેનામિત્રધાતિના ।

एव तं ज्ञातव्यं सर्व मोदमाना दत्त समा ॥ ૨-૫૫-૭

કસવધ અ ૧ શ્રીકૃષ્ણે જે તે કહે-ની વિદિત માટે જુઓ સભા અ ૧૩ ૨ થી અને ઉદ્યોગ ૧૨૬-૩૩ થી ૩૬ કસવધની સપૂર્ણ વિગત માટે જુઓ 'સ્વાધ્યાય' ૨૦૨૧નો જન્માષ્ટમી અંક આગસ્ટ, ૧૯૬૫માં ૬ સ પાણુરમર્દક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, ઉ જ સાડેસરા પૃ ૩૮૧ થી ૩૮૬

ત્યાગ કરવાના પ્રસંગે મોટા મોટા અસુરોને કહ્યું હતું કે, માર્છ એક માણસે લોભથી દિરવ્યગ્રીવી—સોનું થુકનારા પક્ષીઓને ઘરમાં વસાવ્યા હતા, પણ સુનર્ણના અતિલોભથી આધળા થઈને તેણે એમને મારી નાખ્યા. પગિણામે તાત્કાલિક અને લવિષ્યના એમ બન્ને પ્રકારના લાલોનો નાશ કર્યો હતો. એમ હે ભગતર્પણ! તમેય લોભથી અત્યારે પાડવોનો દ્રોહ કરો નહિ. મોહાત્મા માણસ પક્ષીને મારી નાખનાગની જેમ પસ્તાવો કરે છે હે ભારત! માણી જેમ બગીચામાંથી વૃક્ષો ઉપર વહાલ કરી કરીને ફૂલો ચૂટે છે એમ તમે પાડવો ઉપર વહાલ કરીને તેમની પાસેથી વાલરૂપી પુષ્પને ચૂટા, પણ દોલસા પાડનાગની જેમ આડવાઓને સમૂળા બાળી મૂકશે નહિ અને પુનો તથા અમાત્યો સહિત યમદારે જરો નહિ!

પ્રાત્ત વિદુરે દુર્યોધનના જન્મ સમયે કેટલાક દુર્નિમિત્ત જોઈને^૪ અને ‘વિરુનીતિ’ના ઉપદેશ દરમિયાન તેના અપલક્ષણો દર્શાવીને^૫ ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનનો ત્યાગ કરવા સમજાવ્યું હતું પણ પુનસ્નેહથી જુદિની સમતુલા નહિ જળની શકનારા ધૃતરાષ્ટ્રે^૬ વિદુરના વચન માન્ય કર્યા નહોતા.

વિષ્ટિ કરવા ગયેલા શ્રીકૃષ્ણે દુર્યોધનને ઘણું સમજાવ્યું,^૭ છતાં તે તો કૃષ્ણનું અને વડીલોનું અપમાન કરી પોતાના મતીઓ અને સહાયક રાત્રીઓ સાથે મલા છોડી આવી ગયો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે ‘આવા ઉગ્ર ખલ અને વિવેકહીન દુર્યોધનને વૃદ્ધ કૌરવો ઝેદ કરતા નથી તે મહાપ્રમાદ છે’

૪. જલત્યાગનું દૃષ્ટાન્ત પ્રાચીન ઇતિહાસનું છે એ જગેની મ્થા જણાવના તત્ત્વજ્ઞોને વિનંતિ

૫. ૧-૧૦૭-૩૨

૬. ૫-૩૭-૧૬

૭. મોહમતથી જુદિની સમતુલા ખોનાર એકે એક માણસ આ મમાએ જ વર્તે છે

૮. ઉદ્યોગ મ ૧૨૬

એમ કપોત્રે આપી, ઉત્તરેનપુત્ર દુગચારી અને અમલગી કસને યાદવોએ ત્યાગ કર્યો હતો અને તેમની આગાથી યુદ્ધમાં પોતે કસને મારી નાખ્યો હતો તે બનાવ, અને પ્રાચીન યુગમાં દેવાસુ-યુદ્ધમાં ‘આ બધા પગરૂપને મારી નાખને’ એમ માનીને બ્રહ્માએ દેવો અને દાનવોને વરણને હવાલે કર્યા હતા અને વરણ તેમને પોતાના પારોથી તથા ધર્મપાગોથી બાધીને તેમનું રક્ષણ કરે છે તે ઇતિહાસ કહી, દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ અને દુશાસનને કેદ કરી સનાહસ પ કન્વા અનુદોષ કરી આ શ્લોક બોલ્યા હતા

અને આ વાત ધીટપણે કહેનારા વિદુર અને શ્રીકૃષ્ણ જેનું બોલતા હતા તેનું જ આચરનારા હતા પડિન વિદુર કૌન્વ દગ્ધારના કાવાદવાની મધ્યમાં ગડેતા, અનેક પ્રસંગે ત્રાચી વાત કહેવાથી અપમાનો સહતા, અને એક વખતે તો ધૃતરાષ્ટ્રે એમને કાઢી મૂક્યા હતા ય આત્માર્થે વૃથિવીં જ્યેષ્ઠ । ને અનુસરી તેમણે કદી નમનું નટોતું જોખ્યું જ સભવ ॥ કે જો એમણે ધુદ્ધિનો વ્યભિચાર કરી કૌરવોને મદદ કરી હોત તો તેમનો માન, મોભો અને સત્તાસ પત્તિ અનેકમણા હોત અવગત, એ ગમે તેટલા વધત તો પણ એમના નિરૂપ જન્મને કારણે એ કદી સમ્રાટ ન થઈ શકત જ્યારે અતાસકળ શ્રીકૃષ્ણ, એમણે જો સદેજ ક્રમજી હોત તોયે યાદવો એમને ગળ તરીકે સ્વીકારત ભાગ્યયુદ્ધ બ્રહ્મા પછી આખા દેશના

૬. જુઓ આરણ્યક અ પ પાડવો વનમાં ગયા પછી, આ પોર અધર્મથી નગરજનોમાં બિહિરી હતી અને પાડવો તરફનો ભ્રમ હતો તેથી ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરની નિષ્પક્ષ સલાહ માગતા, વિદુર ‘કુલને અદિતકારી એવા આ પુત્રનો ત્યાગ કરો’ એમ પોતે અગાઉ કહેલ વચન યાદ કરાવી, દુર્યોધનને કેદ કરી યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય સોંપવા સલાહ આપી એટલે પુત્રનેહને લીધે ઉડામેલા ધૃતરાષ્ટ્રે એમને કાગી મૂક્યા હતા । દેખાતી રીતે જ ‘નિષ્પક્ષ સલાહ નિ અર્થ’ ‘મોટા માણનો’ કહે છે અમ ‘જે અમને અનુકુળ તે જ નિષ્પક્ષ’ એવો થતો હતો, અને વિદુર એવી નિષ્પક્ષ સલાહ આપવા અરાજક હતા ।

એકમાત્ર ચક્રવર્તી સમ્રાટ બની શકત. પણ ના. એમણે તો જે સિદ્ધાંત બોલ્યો હતો તે આચરવા પાછળ જ—તે આચરીને દેવળ પરમાત્મભય થવા માટે જ—પોતાની બધી શક્તિ કામે લગાડી આત્માર્થે પૃથિવી ત્યજેત । એ સૂત્રને અક્ષગ્ણઃ અને અર્ધઃ બન્ને રીતે ચરિતાર્થ કર્યું. ૧૦

તો ખીજી બાજુ યુદ્ધમાં વિજયી બની ‘આ લોહિયાળ વિજય પછી મારી અંતઃશુદ્ધિ નાશ તો નથી પામી?’ એમ ખૂરતા યુધિષ્ઠિરનો કાળજી વલોવી નાખતો વિલાપ અને યુધિષ્ઠિરનં બહાને, વિલાપ કરતા બધા શ્રેયોર્થાઓને શાન્તિ આપતો લીજ્મનો વિસ્તૃત શાંતિબોધ, સમ-પ્રમાણ અંતઃશુદ્ધિ માટે પ્રશાંતભૂતિ વેદવ્યાસે ભેટ કર્યો છે. એમાં, જે અંતઃશુદ્ધિ ન હોય તો મેળવેલું મહાગભ્ય ફેંકી દેવાની શ્રેયોર્થાની તમન્ના છે, અને એ જ અંતઃશુદ્ધિ માટે જે મહારાજ્ય રાખવાની ફરજ બળવવી પડતી હોય તો, એ ફરજ ગમે તેટલી કડવી હોય તો પણ બળવવાનો આદેશ છે.

૧૮૫. ન સ ક્ષયો મહારાજ યઃ ક્ષયો વૃદ્ધિમાનહેતુ ।
ક્ષયઃ જ રિવહ મન્તવ્યો યં લઘ્વા ચકુ નાશયેત ॥

૫-૩૯-૫

હે મહારાજ ! જ ક્ષયથી વૃદ્ધિ થાય છે તે ક્ષય નથી. આ

૧૦. સરં ગીતામા શ્રીકૃષ્ણે બોલાયેલું વચન.

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यच्यन्ति च ॥

૬-૩૬-૨ (ગીતા. ૧૪-૨).

આ (ત્રિગુણાતીત થવાના) જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને જેઓ મારી સમાનતાને પામ્યા છે તેઓ સૃષ્ટિના સર્જન સમયે જન્મતા નથી તેમ પ્રલયકાળે વ્યયિત પણ થતા નથી.

લોકમાં ક્ષય તેને જ માનવો કે જે ગ્રાસ કરવાથી ધણું નાશ પામે છે.

યુદ્ધ અગાઉ ધૃતરાષ્ટ્રે, કંઈ કરતાં વિદુર, દુર્યોધનનાં અપકૃત્યોના અને પોતાની લોભવૃત્તિના સમર્થનમાં કંઈ બોલે તો સારું, એવા આશયથી ‘વિદુરનીતિ’ના પ્રવચન દરમિયાન તેમને પૂછ્યું, ‘સૂતરમાં પરોવેલી લાકડાની ઠણુડીના જેમ આ પુરુષને વિધાતાએ દેવને અધીન કરેલો છે, તેથી એ ચડતી અને પડતીના સંનધમાં સ્વતંત્ર નથી, આથી છું મને કંઈ (મીડું) કહે, હું ધીરજથી સાંભળાશ. ^૧ એટલે બધું સમજનારા વિદુરે પરિસ્થિતિનો જરાજર ક્યાસ ઠાલીને કહ્યું, ‘હોઈ! જે બૃહસ્પતિ પશુ સમય જોયા વિના બોલે તો તેનું ચે અપમાન થાય અને તેની બુદ્ધિને લેખામાં લેવામાં ન આવે. કેટલાક લોકો આપવાથી પ્રિય થાય છે, કેટલાક મીડું બોલવાથી પ્રિય થાય છે, કેટલાક સલાહ આપવાની શક્તિથી અને કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત (મૂલ્યલ) હોવાથી પ્રિય થાય છે, પણ જે પ્રિય લાગે તે જ ખરો પ્રિય છે—મિત્ર છે. જે દ્રેષ્ય છે તે સારો લાગતો નથી કે મેધાવી અને પંડિત જણાતો નથી. પ્રિય જે કામ કરે તે શુભ લાગે છે અને દ્રેષ્ય જે કરે છે તે નકામાં લાગે છે. ^૨ પછી ઉપર મૂકેલો સ્લોક બોલીને કહ્યું ‘કેટલાક ગુણથી સમૃદ્ધ હોય છે તો કેટલાક ધનથી સમૃદ્ધ હોય છે. તો હે ધૃતરાષ્ટ્ર! જેઓ ધનસમૃદ્ધ હોવા છતાં ગુણહીન છે તેમનો (દુર્યોધનાદિનો) તમે ત્યાગ કરો. ^૩

વિદુરજીએ એમના પ્રવચનમાં ધૃતરાષ્ટ્રની મીડું સાંભળવાની વૃત્તિ સમજી તેને જો ‘હું દ્રેષ્ય હોઈશ તો મારું વચન નહિ ગમે’ એમ

૧. ૫-૩૬-૧.

૨. ૫-૩૬-૨ થી.

૩. રામૃદ્ધા ગુણતઃ કેચિદ્ભવન્તિ ધનનોડપરે ।

ધનવૃદ્ધાન્ગુણેર્હાનાન્ધૃતરાષ્ટ્ર વિવર્જયેન્ ॥ ૫-૩૬-૬.

આડકતરી રીતે ક્ષયવી દુર્યોધનનો ત્યાગ કરી ટૂંકા ક્ષય વહેરવા કહ્યું—
‘કેહ્યું ત્યાધી કાપી નાખવા કહ્યું’, અને સાચો ક્ષય તથા વૃદ્ધિ સમજાવ્યાં.
વળી ધન અને ગુણ બેઉ સમૃદ્ધિનાં લક્ષણ હોવા છતાં બે બેમાથી એકને
જ પસંદ કરવાનું હોય તો ગુણને જ પસંદ કરવાની સલાહ આપી.

પણુ ધૃતરાષ્ટ્રે તો જવાબ આપ્યો કે, ‘તું હિંતકારી અને આગ્રસંમત
બોલે છે, પણુ પુત્રને ત્યજવાની મારી દિંમત નથી. બાકી જ્યાં ધર્મ છે
ત્યાં જ જય છે.’^૪

૧૮૬. सर्वः स्वे स्वे गृहे राजा सर्वः स्वे स्वे गृहे गृही ।

निग्रहानुग्रहौ कुर्वन्सुख्यो जनक राजभिः ॥

૧૨-૩૦૮-૧૪૭

હે જનક! સર્વ પોતપોતાના ઘરમાં રાજા છે. અને સર્વ
ગૃહસ્થ પોતપોતાના ઘરમાં રાજાની જેમ નિગ્રહ અને અનુ-
ગ્રહ કરી શકે છે.

શાંતિબોધની અમૃતવર્ષા ઝીલતા ધર્મગજે પિતામહને પૂછ્યું ‘હે
કુરુરાજર્પિસત્તમ! ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યા વિના કોઈએ (મમત્વત્યાગ-
વાળા કુશળ) છુદ્ધિ વડે વિનય—સદાચાર અને મોક્ષતત્ત્વ મેળવ્યું હોય
તો તે મને કહો. અને આ સ્થૂળ દેહનો તથા પેલા સૂક્ષ્મ દેહનો કેવી રીતે

૪. ૫-૩૬-૭. જીઓ ઉપર પૃ. ૧૯.

૧. (૧) ૧ બ સાથે સર* ‘નારદસ્મૃતિ’માં ઋષ્યાદાન-૩૨ ૬.

(His of Dh. Vol. I P. 203 N. 362)

अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं कुरुराजर्पिसत्तम ।

कः प्राप्तो विनय बुद्ध्या मोक्षतत्त्वं वदस्व मे ॥ ૧૨-૩૦૮-૧.

संन्यस्यते यथामाये संन्यस्तात्मा यथा च यः ।

परं मोक्षस्य यथापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ૧૨-૩૦૮-૨.

ત્યાગ થઈ શકે અને મોક્ષનું પગલું તત્ત્વ શું એ અને કહો ૧૧ આ પ્રશ્નના જવાબમાં ભીષ્મદાદ્યએ પરાશર્ય ગોત્રના પયશિષ્મના શિષ્ય ધર્મધ્વજ જનક અને ભિક્ષુકી સુનભાનો ઓજસ્વી, ન્યાયસંગત, જ્ઞાનપૂર્ણ, રોચક અને નીતિ, યોગ, સાધ્ય, ન્યાય, અવકાશ, ગૃહસ્થધર્મ, યતિધર્મ, મોક્ષધર્મ વગેરેની સગમ, સુરખ ચર્ચા કરીને મર્વા ગસુદેવ સવાદ કરી એમાં પૂર્વપક્ષ સ્થાપન કરતા જનકે સુનભાનો તિરસ્કાર કર્યો તેના જવાબમાં સુલભાએ પ્રત્યન કર્યું તેમાંથી ઉપગમે શ્લોક લીધો છે સાધની સુનભાએ ગજ જનકને ગજપણુ એ સામાન્ય માનનીતા જીવન મળ્યા મઠ કઈ રીતે વિગેય સત્તાપકારી અને પરતન છે એ બતાવતા સામાન્ય માનની પણ પોતાના ઘરમાં તો ગજ જેવો હોય છે એમ વર્ણવી અસંખ્યાસુનો—મમત્વન્યાગનો પુરસ્કાર કર્યો હતો

સ્વતંત્ર રીતે વાચના આ શ્લોક અભિમાની બનતા સત્તાવાન અને સમૃદ્ધિશાળીને ખીજઓની ઓછી ચિંતાભરી હતા અમુક મર્યાદામાં એમના જેટલી જ સત્તાનો ખ્યાલ આપી નક્કી તરફ પ્રેરે છે, તો ખીજની સત્તાસમૃદ્ધિ જોઈ દીન અને કૃપણ બનતા માણસોને ઓછી ચિંતા અને એટલી જ સત્તાનો વિચાર કમળી સ્ફૂર્તિ તરફ પ્રેરે છે, તો જનક-સુલભાના સવાદના સદર્ભમાં વાચતા નિર્મમત્વની શ્રેષ્ઠ સુખદાયી પ્રતિયા આચરવા પ્રેરે છે

જનક અને સુલભાના સવાદનો સાર આ પ્રમાણે છે- મિથિનાને ધર્મધ્વજ જનક, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા હતા, સન્યાસના ફળને—સમ્યગ્દષ્ટિને પામેલો હતો ૧ એ વેદોક્ત કર્મકાંડ મોક્ષશાસ્ત્ર અને રાજ શાસ્ત્રમાં પ્રતીયુ હતો અને ધરણ્યર ઇન્દ્રિયસંયમી ગ્રહીને નાન્ય ચલાવતો હતો એનું આલુ ચારિત્ર્ય જોઈને વેદવેતા પ્રાણે અને મહાપુરો એના

૨ સન્યાસફલિ સન્યાસ વિના સન્યાસજ્ઞવાન (અર્જુનમિત્ર)
સન્યાસપદ સમ્યગ્દક્ષન તદસ્યાસ્તીતિ ॥ (નીલકંઠ)

જેવા થવાની સૃષ્ટિ કરતા હતા. આવા ધર્મયુગી સમયમાં પૃથ્વી ઉપર વિચરતી સુલભા નામની લિહ્નુકી—સંન્યાસિની નિદંડીઓ પાસેથી એની મહાન કીર્તિ સાલણી જનકને મળના મિથિલા ગઈ કે ત્યાં લિક્ષાના મિત્રે એ જનકને મળી ૪ રાજ પાણુ એનું સુકુમાર શરીર જોઈ વિસ્મિત થયો એણે સુનલાનું વિધિપૂર્વક સ્વાગત કરી જન્માડી ભોજન બાદ પ્રવાનો અને ગદ્યા શાસ્ત્રોના લાઘ્યવેતા વિદ્વાનોની વચ્ચે યોગસા સુલભા પ્રશ્નો પૂછવા માટે રાજના અતઃકણ્થુમા, અતઃકણ્થુથી પ્રવેશી અને પોતાના નેનકિંણોથી ગજના નેનકિંણોને સ્તબ્ધ કરી ગજને યોગ-બધનથી બાધી લીધા જનકને પણ પોતે વિશિષ્ટ યોગસ હોનાનો ખ્યાલ હતો એટલે પછી જન વગેરે ચિહ્નો વિનાનો ગજ અને નિદંડ વગેરે ચિહ્નો વિનાની સુલભા વચ્ચે ૫ રાજના દેહમાં સવાદ થયો ૬

૩ રાજા કાલસ્ય કારણમ્ । (૫-૧૩૦-૧૫ ૬, ૧૨-૭૦-૬ ૬)
એ ન્યાયે ધર્મયુગ

૪. મં ૭૦ ૭૦ પ્રમાણે સુલભા યોગબળથી પોતાનું શરીર મુદર બનાવીને આખના પવનરામાં મિથિલા પહોંચી હતી (૧૨-૩૦૮-૧૦ થી)

૫. (૧) સ્ત્રીઓ સાધુ થતી એટલું જ નહિ પણ ત્રિદંડ ધારણ કરતી અને કુશળ હોય તો જનક જેવા મહારાજ સાથે પણ ચર્ચાવિચારણા કરતી, એવી આ નોંધ સામાજિક અને ધાર્મિક ઇતિહાસ માટે મહત્વની છે

(૨) સરં ચાદવારથણી પછી અલ્પન માદવ સ્ત્રી, બાળકો અને વૃદ્ધોન દ્વારકાથી દિન્દ્રમદય લાવ્યા તેમાંથી રુકિમણી વગેરે કેટલીક રાણીઓએ અગ્નિ પ્રવેગ કર્યો સત્યભામાં વગેરે કેટલીક રાણીઓ તપ કરવાના નિશ્ચય કરી વનમાં ગઈ, એટલેકે તેમણે વાનમસ્થાશ્રમ સ્વીકાર્યો અને અલ્પન વનની શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર (ખ-ખર તો પૌત્રના પૌત્ર) વગેરે વારી તો પણ તેણે સંન્યાસ લીધો. વનમસ્થાશ્રમ પ્રવેશનું ॥ ૧૬-૮-૬૬ થી ૭૨

૬. આ વાત વિના અતઃકણ્થુની પણ હોય સરં ઉદ્ધરદામનામાતં.
'અપ્રવિધા' (મકં ૫) સ્થાન ૭૬, ૫ ૨૪૫ થી

સરમા નુનભાને હંમગ, અધ્યયન, જાતિ વિશે પ્રશ્નો કરતા બનક કશું કે આ વિગતો જાણ્યા વિના સદલાવ બધાંતો નથી. અને પછી પોતાની ઓળખાણ આપી, ‘મારી ખામે છતાંદિ વિશિષ્ટ ચિહ્નો હોવા છતાં હું તેનાથી સર્વથા મુક્ત છું. મેં જેની ખામેથી વૈજ્ઞેયિક જ્ઞાન’ મેળવ્યું છે, મોક્ષ અંગે જેની નામે કોઈ પણ માધ્યસ પ્રવચન કરી શકે નહિ એવા જે વિદ્વાન છે, જે સામ્યજ્ઞાન, યોગ, રાજનીતિ અને ત્રિવિધ મોક્ષધર્મના યથાર્થ જ્ઞાતા અને હિતતંત્ર છે, તે પગશર જ્ઞાતા વૃદ્ધ મહામાપુરુષ પંચશિખનો નુ શિષ્ય છું. સામ્યના સિદ્ધાંતોને તેમણે તાત્ત્વિક રીતે જોયા છે. એમણે મને રાજનીતી વિચારિત કર્યા વિના ત્રિવિધ મોક્ષશાસ્ત્ર સંભળાવ્યું છે. એને લીધે હું મગ્ર વિના કર્મો કરું છું અને પગ્મપદમાં સ્થિત થયો છું. જ્ઞાન થવાથી માણસ (નિર્મમ થવા) યત્ન કરે છે. યત્નથી આત્મજ્ઞાન થાય છે તેનાથી હંદોથી મુક્ત થવાય છે અને તેનાથી વયોતિગા—કાળથી મપાય નહિ તેની, શ્રુત્યુજ્ઞ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનને પરિણામે આવતી આ પગ્મ સુદ્ધિ મેં પ્રાપ્ત કરી છે, હું નિર્દંડ થયો છું અને હું આ લોકમાં જ મોહગદિત તથા સગરદિત થઈને વિચરું છું. જેમ ખૂબ પાણી પાયેલ ખેતરમાં બીજ અકુરિત થાય છે, એમ વાત્તાના જળ પવાયેના

૭. (૧) કાણ્દ વૈજ્ઞેયિક દર્શન (૨) વિશિષ્ટ જેણે મદ્ય સ બધી જ્ઞાન

૮. (૧) દર્મમાન સામ્ય, જ્ઞાનમા. સામ્ય, અને જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયથી સામ્ય (અર્જુનમિત્ર), જ્ઞાન, ઉપાસના અને કર્મમાદ (નીલ કંક), કેવળ જ્ઞાન, કેવળ સમ્યજ્ઞાન, અને વિધિપૂર્વક મદ્યાપેણ કરીને જ બધા દર્મ કરવા તે (વિદ્યાસાગર)

(૨) સર્વ બૌદ્ધ શીલ (ચારિત્ર્ય), સમાધિ (સમતા), પ્રજ્ઞા સર્વ જૈન જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્ય.

૯. જ્ઞાનેન કુરુતે યત્ન યત્નેન પ્રાપ્યતે મહત્ ।

મહદ્વપ્રમોહાય સા સિદ્ધિર્યા વયોતિગા ॥ ૧૨-૩૦૮-૩૦.

મનુષ્યના દેહ રૂપ ખેતરમાં કર્મરૂપ ખીજ પુનર્જન્મરૂપે અકુન્તિ થાય છે, પણ જો ખીજને રોકી નાખ્યું હોય તો અકુન્તિ થવાના કારણો મળે તો પણ તે જીવી શકતું નથી ૧૦ એવી રીતે ભગવાન પચશિખે મારી બુદ્ધિને જ્ઞાન વડે છેક નિર્ખીજ કરી નાખી છે—નામનાઓથી રહિત મરી છે તેથી એ વિષયો તરફ જતી નથી હું ગગદોષનું વ્યર્થત્વ સમજ્યો હોવાથી મારી બુદ્ધિ (હિંમ્મ વગેરે) અનર્થો ૨ (ધન, સ્ત્રી વગેરેનો) પન્નિગ્રહ કરવામાં આત્મકત થતી નથી તેમ લાલચ પણ કંતી નથી મેઈ મા ! જમણા હાથને ચઢનનો લેપ કરે અને મેઈ મા ! ડાબા હાથને વાત્સલાથી ઘોળે તો પણ એ જન મારે મન તો સગખા છે ૧૧ હું સર્વના સમબુદ્ધિ ગખીને અનાસક્ત ભાવે ગળ્યામને ખેરો છું એટલે ખીજ (આસક્ત) નિહડીઓ—સનાસીઓ કગતા

૧૦. (૧) ૧૨-૩૦૮ ૩૩, ૩૪, સર ૧૨-૨૦૪-૧૬

(૨) સરખાવો—

દાધે ધીને યયાત્યન્ત પ્રાદુર્ભવતિ નાદુર ।

કમરીન તથા દાધે નારોહતિ ભવાદુર ॥

—ઉમાસ્વાતિતૃત 'તત્ત્વાર્થસૂત્રભાષ્ય, ૧૦મે અધ્યાય

૧૧ (૧) યથ મ દક્ષિણ યાદુ ચન્દનન સમુભયત્ ।

સમ્ય વાસ્યા ચ યસ્તક્ષેત્સમાવનાયુર્ભો મમ ॥

૧૨-૩૦૮-૩૬

= ૧-૧૧૦-૧૪ ૧૨- ૩૫ શ ખ અમૃતિ ૭-૮,

‘અદિર્ણુધ્વસ દિના ૧૫-૬૫ ક થી ૬૬ ૭

ચંદ્રમસ ન્યાસી જનકે ઉચ્ચા ૫ આ પમ્નિ દિત્તુસ્તાનના બધા મુખ્ય અતુલમે એ સમના અને વીનરામ વની ક્નોટી મટેસ્તીકા રી છે પાન વળ્યાને આ ક્નોટીની પા પરીક્ષા કરનાના દેતુપ મંભાંભા નેક રથે મરોછ ૫ આ ૧૧૦ના બે સ્થળેએ (૧-૧૧૦-૧૪ અને ૧૨-૬-૨૫) અતુલમે કપિના ગાપથી ભયભીત થયેલા પાદુરામ અને જ તિશ્વયથી સોક તુર થયેલ ધમરામ,

ઉત્તમ છું સર્વકર્મોના ત્યાગ કરી એવળ લોચિત્તરજ્ઞાન સંપાદન કરવાની જ્ઞાનનિજા કેટલાક મોક્ષશાસ્ત્રવિદો પ્રયોધે છે બ્યારે કેટલાક સૂક્ષ્મદર્શી યતિઓ કેવળ કર્મનિબંધનો જ ઉપદેશ કરે છે પણ આ બન્ને નિબંધો છોડીને મહાત્મા પચશિષ્યે તો આ ત્રીજી (નિષ્કામ કર્મયોગ) નિબંધ કહી છે યમ અને નિયમના પાલનમાં કે દેવ, કામ, પગિત્રહ, અભિમાન, દગ્ગલ અને આસક્તિના સેવનમાં કુટુંબવાળા ગૃહસ્થીઓ અને સન્યાસીઓ સગપ્પા જ છે અર્થાત્ ગૃહસ્થી જો યમનિયમનું પાલન કરી સયમી ગ્રહેતો હોય તો તે સન્યાસી જેવો અને સન્યાસી જો નગદ્વેપવાળો હોય તો તે ગૃહસ્થી જેવો જ છે જો સન્યાસીને

(નોંધ ૧૧ ચાહો)

‘અદનનો લેપ કરનાર તથા વાસલાથી છેલનાર પ્રત્યે સમભાવ ઉત્પન્ન કરનારી’ સન્યાસીની અર્થા રચીકારવાની ઇચ્છાથી આવી પડ્ધિ બોલે ■ પણ એ બન્ને રચયે કવિએ, વિષયી ઇચ્છાઓના ઉન્નૂલન અને તેની સાથે સાચા વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છાથી આવેલા વૈરાગ્યને બદલે, તીવ્ર રાગાસક્તિના પ્રત્યાધાતમાથી જન્મેલા મૂઠ વૈરાગ્યથી ઉત્પન્ન થતી કાચી અને વાસનાળીજ જેમા અકબલ છે એની સન્યાસી થવાની ઇચ્છાનો લક્ષણથી સૂચક વિરોધ કર્યો છે પરંતુ અહીં જનક જેવા ગૃહસ્થત્યાગી ખાસે બોલાવી, એના વિચારની અભિવ્યક્તિનું સમર્થ સન્યાસિની મુનના ખાસે સૂક્ષ્મ પ્રયક્તરણ કરાવી, ગાદ્દરથ અને સન્યાસપત્ની વિચારધારાઓમા રહેતી મહત્તાઓને બળ્ય સંગમ કર્યો છે

(૨) સર ‘યોગરાતક’ ૨૦, ‘ઉત્તરાધ્યયન’ ૧૪-૬૨,

‘આવરયક-નિર્ધુજિત’ ગાથા ૧૫૪૮ (આ ગાથા ઉપરની બ્યાખ્યામા હરિભદ્રસૂરિએ ટાકેલ ગાથા માટે જુઓ ‘યોગરાતક’ ૫ ૩૭), હરિભદ્રદ્રુત ‘અષ્ટમકરણમ્’ ૧૬-૧, હૃદયોત્તનસૂરિદ્રુત ‘કુવલયમાલા’ ૪-૫ ૫ ૮૦, ‘મિલિન્દપા ડો’ (ટ્રેકનર) ૫ ૩૮૩ (બધા સદર્શ માટે જુઓ ‘યોગરાતક’ ૫ ૩૪ થી ૩૭ અને ‘મુન્શી ઈન્ડોલોજિકલ ફેલિસિટેશન વાલ્યુમ,’ ૧૯૧૩ (૫ ૨૦૧ થી ૨૦૪)મા શ્રી એ. એન. ઉપાધ્યેનો લેખ)

નિદડ આદિનો પરિગ્રહ છતાં પણ જ્ઞાનસાધનથી મોક્ષ મળે, તો નાનને છન આદિનો પરિગ્રહ છતાં જ્ઞાનસાધનથી શા માટે મુક્તિ ન મળે? ૧૨ બધા માણસ જે જે સિદ્ધ કરવા જે જે કારણથી જે જે કામ કરે છે, તેમાં જરૂરી તે તે વસ્તુ આલબન કરે છે, તેનો પરિગ્રહ કરે છે જે ગૃહસ્થજીવનમાં (ધન, સ્ત્રી આદિના પરિગ્રહનો) હોય જોઈને સન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરે છે તે પણ (દડ, કમડળ આદિની) આસન્નિમાંથી છૂટતો નથી ! નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવાથી આધિપત્ય રાજર્ષિઓ અને લિશ્તુકાર્યોમાં સમાન હોય છે, તો તેઓ કયા કારણથી મુક્તિ મેળવે છે? હવે જો એમ કહેવાય કે આધિપત્યમાં સમાનતા હોવા છતાં કેવળ જ્ઞાનને લીધે જ સન્યાસીઓ મુક્ત થાય છે તો ઉચ્ચ પદે બેઠેલા—રાજાઓ—જ્ઞાનથી શા માટે મુક્ત ન થાય? કાપાયવાળુ, મુડન, નિદડ અને કમડળ વગેરે ચિહ્નો તો તો ન્યથા છે એ મોક્ષ માટે નથી એમ હું માનું છું બાજુ ચિહ્નો ધારણ કર્યા હોય પણ પદમગતિ તો જ્ઞાનથી જ મળે છે. એટલે હું ખથી છૂટવા માટે તો લિંગમાન નિરર્થક છે અથવા તો હું ખાઓ છું કરવા માટે આવા લિંગો—ચિહ્નો ધારણ કર્યા હોય તો, શું એ જ રીતે છન ચામર વગેરે ચિહ્નો ધારણ કરી—નિર્ભમ ગી—ગજ કરવાથી એમ ન બને કે ૧૩

૧૨. કારણ એછા કે વત્તો પરિગ્રહ બંને સ્થળે છે પણ આસન્નિનો ત્યાગ એ જ મોક્ષ માટે અનિવાર્ય છે.

સંગ ન સો પરિગ્રહો વુત્તો નાયપુત્તેણ તાદણા ।

મુચ્છા પરિગ્રહો વુત્તો દ્વ વુત્ત મટ્તિણા ॥ ‘દશવીકલિક’ ૬-૨૧

જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે તેને (અગાહની ગાથાઓમાં ઉલ્લેખાયેલ વસ્તુઓને) પરિગ્રહ મ્હો નથી પરંતુ એ મહર્ષિએ મૂર્છા—મમત્વને પરિગ્રહ કર્યો છે

૧૩. સન્યાસીના ચિહ્નોમાં સન્યાસી આસન્નિ ન રાખતો હોય તો હું ખરોચિત્ત થાય એવી જ રીતે રાજા છન ચામર આદિમાં આસન્નિ ન રાખે તો એને મોક્ષ કેમ ન મળે?

અકિંચનપણાથી અર્થાત્ ગૃહત્યાગરૂપ જાણ સંન્યાસથી મોક્ષ નથી તેમ કેંચન્યથો—ગાઉંસ્થિયથી જ ધન નથી. સંન્યાસ કે ગાઉંસ્થિય જાને સ્થગે માણસ જાનથી જ મુક્ત થાય છે. માટે હું ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ અને પગિગ્રહ વગેરે જાધનસ્થાનમાંથી મધ્યમા ગહેલો દેવતા છતાં મને નિર્ગંધ અમર. જો કે મોક્ષ અને ઐશ્વર્યરૂપી પાશ આસક્તિના સ્થાનરૂપ હોઈ જાધન છે, પણ મેં મોક્ષરૂપી, સનાયુ ઉપર ધમીને તેજ કરેલી ત્યાગરૂપી તવવારથી એ જાધનને છેદી નાખ્યું છે. એ પ્રમાણે હું મુક્ત થયો છું છતાં હું બિંધુકિં! મને તારા તરફ આદર થયો છે, એટલે હું હું છું તે સાક્ષ્ય તારો વર્ણ (યોગાનુગત માટે) અવધાર્ય છે. તારી સ્તુતિમારના, રૂપાણું શરીર અને તરુણ વય વગેરે જાધા (યોગ વિરુદ્ધ) સાધનો અને વળી યોગ જોઈને મને સ કા થાય છે વળી આ મુક્ત હશે કે નહિ એ તપાસવા તું મારા શરીરમા પ્રવેશી એ વર્તન પણ તારા વેશને અનુરૂપ નથી. કામનાવાળાને સંન્યાસનું કૃણ મળતું નથી અને મુક્તે પણ દુઃગત્યાથી પોતાનું ક્ષણ કરવું જોઈએ, પણ તું એ મર્યાદા પાળતી નથી માગ શરીરમા પ્રવેશીને તે વ્યભિચાર દોષ કર્યો છે. તું કોના આદેશથી મારા દેશ અને નગરમા પ્રવેશી છે? અથવા કોની આજ્ઞાથી મારા હૃદયમા પ્રવેશી છે? તું વર્ણમા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણી છે અને હું ક્ષત્રિય છું માટે આવી વર્ણસંક્રાંતિ ન કર તું મોક્ષધર્મમા છે અને હું ગૃહસ્થધર્મમા છું, એટલે તારા આ વર્તનથી તો ખૂબ કષ્ટકારી બીજો આશ્રમસંક્રોધ તને લાગે છે. વળી તું મને પોતાના જોડાને કે બીજા જોડાને જાણતી નથી, એવી રીતે હું જે તને જાણતો નથી, તો પણ તું મને સમાન જોડાને ધારીને મારામા પ્રવેશી છે તેથી ત્રીજો જોડાસંક્રોધ કર્યો છે. વળી તારા હાર્તા જીવતો હશે અથવા કદાચ પગ્દેશ ગયો હશે, તેથી પરભાર્યા હોઈ મારે અગમ્ય છે, તેથી તે ચોથો ધર્મસંક્રોધ કર્યો છે આમ તે શું સિદ્ધ કરવા માટે કેવળ અકાર્યો જ કર્યા છે? તેથી કા તો તું અવિદ્યાની—અજ્ઞાની છે કે કા તો મિથ્યાજ્ઞાની છે.

અથવા પોતાના દોષને અધીન થઈને તું સ્વતંત્ર—સ્વચ્છંદી થઈ ગઈ છે, પણ જો તારામાં થોડું જે જ્ઞાન હશે તો તને સમજાશે કે તે કરેલાં કામ અનર્થકારી છે. વળી તે પોતાની વિજયેચ્છા ખુલ્લી કરીને આપણા અંતઃકરણની એકતાનો નાશ કર્યો છે, એ તું દુષ્ટ સ્ત્રી છે, એમ બતાવનારું લક્ષણ છે. વળી તું મને એકલાને જ નહિ પણ મારી આખી સભાને જીતવાની આકાંક્ષા રાખે છે. વળી મારા પક્ષનું ખંડન કરવા અને સ્વપક્ષનું મંડન કરવા તું આમ તારી દષ્ટિ ફેંકી રહી છે. ખરેખર બીજાનો ઉત્કર્ષ જોવામાં અસહનશીલ હોઈ (યોગના) ઋદ્ધિમોહથી મોહિત થઈને તું વિષ અને અમૃતને ભેગાં કરવાની જેમ યોગાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરે છે. સ્ત્રીપુરુષસંસર્ગ અન્યોન્યના રાગથી થાય તો તે અમૃતતુલ્ય બને છે પણ જો રાગ—સ્નેહયુક્ત અનુભૂતિ—ન હોય તો વિષતુલ્ય બને છે. માટે તું મને સ્પર્શ ન કર, સદાચારિણી થા, અને સ્વશાસ્ત્રનું—સંન્યાસમર્યાદાનું—પાલન કર.

‘તે’ જિજ્ઞાસા કરી કે આ મુક્ત હશે કે નહિ? એનો ઉદ્દેશ તે જાહેર કર્યો નથી તો તે તારે ખુલ્લો કરવો જોઈએ. તું કોઈ શત્રુરાજનું કામ કરવા આવી હોય તો તે મને સાચેસાચું કહી દે. રાજા, બ્રાહ્મણ કે ગુરુવાન સ્ત્રી પાસે કદી કપટબુદ્ધિથી જનું નહિ, કારણ કપટબુદ્ધિથી જવામાં આવે તો એ નાશકર્તા થઈ પડે છે. રાજાનું બળ અંશર્યા છે. બ્રહ્મવેત્તાઓનું બળ બ્રહ્મ છે અને રૂપ, યૌવન તથા સૌભાગ્ય સ્ત્રીનું અત્યુત્તમ બળ છે. આ બળોને લીધે જ એ બળવાન છે. માટે સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છવાળાએ તેઓની પાસે આજ્ઞવથી—નિષ્કપટભાવથી જનું, કપટથી જવામાં તો વિનાશ થાય છે. તેથી તું તારી જાતિ, શ્રુત, ચારિત્ર્ય, ભાવ (ચિત્તસ્થિતિ) અને પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) અને અહો આવવાનું પ્રયોજન યથાર્થ રીતે કરે.’

આમ જનકે તિરસ્કાર કર્યો છતાં ચારુદત્યના સુલભા કપી નહિ, પણ એણે અતિશય મુંદર—ચારુતર જવાગ આપવાનો આરંભ કર્યો. સુલભા ભા ૩૬

બોલી, 'હે રાજા! જે વાક્ય વાણીના નવ અને યુદ્ધિના નવ એમ અઢાઢ દોષોથી મુક્ત હોય અને અઢાર ગુણોથી મુક્ત હોય તે સગત અર્થવાણુ ગણાય છે જેમાં સૌદમ્ય, સખ્યા, કમ, નિર્પુર્ય અને પ્રયોજન એ પાંચે ગુણુ સમાયેના હોય તે વાક્ય (પ્રમાણુભૂત) કહેનાય છે ૧૪ એ પાંચે ગુણુના લક્ષણુ સાલગો લિત બિ. ૧. ૩૦ મા નાનનુ એમ્તવ દોવા છતાં એમાં જે યુદ્ધિની શ્રેયા છે એ જ સૌદમ્ય છે ઢર્ઢ અર્થને— સાધને અનુનક્ષીને વિભાગના ગુણુ અને દોષનુ પ્રમાણુ નક્કી કરવામાં આવે તે સખ્યા છે નક્ત નમાં પડેના શુ બોલનુ અને પછી શુ બોલનુ તે બરાબર સમજીને જોરવેલુ હોન તે કમ છે ધર્મ, અર્થ, કામ ૩ મોક્ષનુ સ્થાપન કરવાનુ નક્કી કરી વાક્યને અતે ' આ તે છે ' એમ કહેવામાં આવે છે તે નિર્પુર્ય છે ધમ્મા અને દ્વપથી ઉત્પન્ન થયેના દુ બોને લીધે જે ઉપાય તરફ મન ઢળે તે ઉપાય કરવા માટે જે વૃત્તિ હોય તે પ્રયોજન છે આ પાંચે ગુણુ જના સ મિલિત છે એવુ મારુ વાક્ય સાલગી નં યોગ્ય અર્થને સ્ફુટ કરે છે, જે દ્વિઅર્થી નથી, જેમાં અપશબ્દો નથી જેમાં વધુ પડનુ કંઈ ન્હુ નથી, જે દયેગના વિનાનુ છે, જે સદિગ્ધ નથી, જે લલિત છે, જે સમુક્ત છે, જે જૂદ નથી, જે ધર્મ, અર્થ કામથી વિરજ નથી, જે અસ સ્ફુટ નથી, જે ઓણુ નથી, જે મિનષ્ટ શબ્દવાણુ નથી, અને જે બિનટમુલક કમવાણુ નથી, જે પરિપૂર્ય છે, જે વિક પન્હિત દોષ નિષ્કારણ ૩ અહેતુક નથી, એવુ વાક્ય હું ક્ષીશ કામ, ક્રોધ, ભવ, લોભ, દેન, અનાર્વાતા—જગતીપણુ, (ખોટી) શરમ, વેવલાપણુ ૧૫ અને અભિમાન એ નવ દોષોવાળુ વાક્ય ૬ કોઈ રીતે નહિ બોલુ

૧૪. ૧૨ ૩૦૮-૭૭ થી

૧૫. મૂળમાં અનુક્લેશ શબ્દ ■ એનો નુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ, ' ૨૩નારની સાથે ૨૩વા બેસી જતુ ' એટલે કે વેવલાપણુ છે

‘વક્તા, શ્રોતા અને અવિકલ વાક્ય એ ત્રણે જો સરખા હોય તો વિવક્ષિત અર્થ’ બરાબર સ્ફુટ થાય છે. વક્તા જો ભાષણમાં શ્રોતાઓની અવગણના કરે તો, એવું કરેલા સ્વપક્ષના મંડન કે પરપક્ષના ખંડનના વાક્યો નિષ્ફળ જન છે અથવા જે પોતાનું મત ય છાડીને (શ્રોતાઓને જીત કરવા) પરપક્ષનું મત-ચ ગજું કરે તો તેને વિવેક કા થાય છે અને એ વાક્ય દોષિત ગણાય છે. પરંતુ હે ગજન! જે વક્તા શ્રોતાને અને પોતાના મતને અનુકૂળ અર્થવાણુ બોલે છે તે જ વક્તા છે, બીજો નહિ. માટે મારું અર્થવાણુ અને વાક્યસંપત્તિથી યુક્ત એવું વાક્ય હે ગજન! તું અવિક્ષિત મન ગાખી એકાગ્ર થઈને સાલજી

‘તેં પૂછ્યું કે ‘તું કોણ છે, કેની છે અને ક્યાની છે?’ તો સાલજી. જેમ લાકડું, લાખ, અને ધૂંગના જગજગ પાણીના બિન્દુથી પરસ્પર ગરાગર ચોગીને ગહે છે તેની રીતે આ જગતમાં પ્રણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ અને પાંચ ઇન્દ્રિયો એ દસે, આ માથી જુદા છે, પણ જતુકાપવત્-લાખ લાકડાની જેમ એકબીજાને વળગેના છે. આ બધામાં કોઈ સ્વતંત્ર પ્રેરણા નથી કે પોતાનું કે બીજાનું સ્વતંત્ર જ્ઞાન નથી. દા. ત. આખને આખનું કે કાનને કાનનું જ્ઞાન નથી એની જ રીતે તેઓને એકબીજાનું જ્ઞાન નથી, તેમજ જેમ માગીના જગજગ અને પાણી મળીને માટીનો ગોળો થાય એની રીતે તે ઉપન થયા નથી. વળી જે તે જ્ઞાન મેળવવામાં બીજા બાહ્ય સહકારી ગુણોની અપેક્ષા રહે છે જેમકે જોવા માટે રૂપ, આખ અને પ્રકાશ નણુ કાગળ છે એની રીતે (બીજા) જ્ઞાન અને જ્ઞેયમાં બાહ્ય ગુણોની અપેક્ષા ગહે છે ૧૬ આ (દસ) જ્ઞાન અને જ્ઞેયને તાકળનારો આગસાગનો વિચાર કરનાર મન નામનો એક બીજો ગુણ છે અને નશય કરીને પછી ચોક્કસ

નિર્ણય કરનાર બારમો બુદ્ધિ નામનો ગુણ છે. તેમો 'મન્ય' નામનો ગુણ છે જેનાથી પ્રાણી અપસત્ત્વ છે કે મહાસત્ત્વ છે તેનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. પ્રાણી (અચ્ચનાવસ્થામાં) 'આ મારું છે અને મારું નથી' (મારું-તારું) માને છે એવો ક્ષેત્ર નામનો ચૌદમો ગુણ છે.^{૧૭} આ બધાના સમૂહની સમગ્રતાને પંદરમો સામગ્ર્ય ગુણ કહે છે.^{૧૮} સઘાત નામનો સોળમો ગુણ છે, તેમાં આકૃતિ અને વ્યક્તિ એ બે ગુણો સમાયેલા છે.^{૧૯} (એટલે કુલ અઢાર થયા). ૬૬યોગ નામે ઓગણીસમો ગુણ છે, એમાં સુખદુઃખ, જગમૃત્યુ, લાલાવાલ, તથા પ્રિયાપ્રિયનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાણીઓનો ઉપત્તિ અને લગ કરનારો વીસમો કાલ નામનો ગુણ છે આ વીસે ગુણ, ૫૨ મહાભૂત, સદ્ભાવ, અસદ્ભાવ, વિધિ, શુક્ર, અને ૪૧૨૦ એમ ત્રીસે ગુણો.^{૨૧} જ્યાં ભેગા થાય ત્યારે શરીર કહેવાય છે—શરીર બને છે કાર્ત્ત્વ એક આચાર્ય આ ગુણોને અવ્યક્ત પ્રતિ ગણે છે, બીજો સ્પૃહાદર્શી આચાર્ય તેને વ્યક્ત રૂપે જુએ છે, ત્યારે કેટલાક અધ્યાત્મચિંતક આચાર્યો આને સર્વભૂતોની અવ્યક્ત

૧૭. આ ગીતાના તેરમા અધ્યાયમાં કહેવાયેલ છે તે જ્ઞાની 'ક્ષેત્ર' નથી પણ કેટલી સામ્ય પરિધાદી મુજબ 'અવિવેકી આત્મા' કહેવામાં આવે છે તે છે

૧૮. ૫ તીલકકં 'સામગ્ર્ય' ને વાસનાત્મક જગત્ એ અર્થમાં મટાવે છે

૧૯. આકૃતિ = સામાન્ય, અર્થાત્ સામાન્યની જેમ સર્વજ્યાપી ઉચિત, વ્યક્તિ = જીવ (વિદ્યાસાગર)

૨૦. સદ્ભાવ = ને છે, અસદ્ભાવ = ને નથી, વિધિ = ધર્મ, અધર્મ, શુક્ર = સરકાર, બળ = શારીરિક બળ (જુદા જુદા ટીકાકારોના આધારે)

૨૧. ૪૦ ભાગની સમીક્ષિત વાચનામાં દશવિંશશ્વ દશ ચ અર્થાત્ એકત્રીસ ગુણો એવો પાઠ છે પણ ગુણસંખ્યા જ્ઞેના સ્પષ્ટ રીતે અસંગત છે ત્યારે પાદનોદ્ધમા મૂકેલા એવ વિંશશ્વ દશચ અથવા વિંશતિદશ ચૈવ દિ પાઠે સંગત જણાય છે

કવ્યક્ત એવી બે રીતે અથવા (સત્વ, રજસ, તમસ્, અને પુરુષ એવી) ચતુર્વિધ પ્રતિરૂપે જુએ છે. આજે અવ્યક્ત પ્રતિ જે ગુણો દ્વાગ વ્યક્ત થઈ છે તે જ હે ગજેન્દ્ર ! હુ, તુ અને અન્ય શરીરધારીઓ છીએ.

પછી પ્રાણીના ગર્ભાધાનથી માડી જન્મ અને ક્રમયોગે વૃદ્ધાવસ્થા સુધીની બદલાતી અવસ્થાઓનું વર્ણન કરી સુતલા આગળ ચાલતા બોલી 'ક્રમમા પસાઁ થયેવી આ અવસ્થાઓ પાછી આવતી નથી, અને જેમ દીવાની શિખા પ્રતિક્ષણે લિત હોવા છતાં પણ સૂક્ષ્મતાને તીધે (લિત) દેખાતી નથી એમ સર્વ પ્રાણીઓની અવસ્થા પ્રતિક્ષણે બદલાતી છતાં જોઈ શકાતી નથી' ૨૨ આમ સતત દોડતા ઉત્તમ ઘોડાની જેમ, સર્વ લોભની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે, તો ત્રણ કનાથી આનુ ? અને ત્રણ કચાથી નથી આવ્યુ ? આ કોનું છે અને કોનું નથી ? અરે પોતાના શરીરના અવયવો ત્રાધે પણ (પ્રાણીને) શો સબધ છે ? જેમ સૂર્યકાન્તમણિ અને વૃક્ષના મ પર્કથી અગ્નિ થાય છે તેમ આત્માના—ગુણોના સમુદયથી પ્રાણીઓ પેદા થાય છે જો તુ આત્માને આત્મામાં આત્માને જ જુએ છે, અને જો પોતાના અને અને બીજામાં સમાનતા છે એવો તારો નિશ્ચય—અધ્યવસાય છે, તો તુ એ જ રીતે બીજામાં આત્માવડે પોતાના આત્માને કેમ જોતો નથી ? એકે તું ત્રણ છુ અને કોની છુ એ તુ મને શા માટે પૂછે છે ? હે મૈથિન ! 'આ માઁ હરો અને આ માતુ નહિ હોય' એવા દ્વિતી મુજબ એણ તારા, 'તુ ત્રણ છે, અને કચાની છે' એ વચનોનું શું પ્રતોત્તન છે ?

'શત્રુ, મિત્ર, મધ્યસ્થ પ્રયેના અને વિજય તથા સધિવિમ્બદના મયો સ્ફુલ્લતાથી પાગ ઉત્તા ના । ગજમા હે મહીપાવ ! મુખનું કયુ સ્પષ્ટ હાઈ શકે ? નાત રીતે વ્યક્ત થતા નિવર્તના—ધર્મ, અર્થ,

કામના—કામોને જે બગળા જાણતો નથી અને છતાં જે નિર્વર્ગમાં આમળ છે તેનામાં મુન્નનું કંઈ લક્ષણ દોષ શકે ખરું^{૧૨૩} જે પ્રિય કે અપ્રિયમાં, અને દુર્બળ કે બળવાન પ્રત્યે સમદષ્ટિવાળો નથી તેનામાં મુક્તનું લક્ષણ શી રીતે દોષ શકે? તેથી અમુખ હોવા છતાં મુક્ત દોવાનું તારું અભિમાન છે તેને વેદો જેમ ગાડા માણસને ઔપધિથી સાન્ને કહે એમ, તાગ બુદ્ધિએ દૂર કરવું જોઈએ. સંગના તે તે સ્થાનોને જ્યાં બાદ, આત્માવડે આત્માને જુએ તેનામાં મુક્તનું શું લક્ષણ હોય? એટલે કે ભેદભાવ હોવાથી તાગમાં સમદષ્ટિ નથી.

“આ સંગના સ્થાનો વિશે સાલળ આ આખી પૃથ્વીનું એકબીજા શાસન કરનાર ગળ પણ એક જ શહેરમાં મળે છે. એ શહેરમાં પાણુ તે એક જ ધનમાં મળી શકે છે. એ ધનમાં પણુ રાત્રે એક જ શય્યામાં સૂવે છે. એ શય્યાનો અર્ધો ભાગ એની સ્ત્રી અબાહિથી જ દળાવી બેસી છે. આમ આખું સામ્રાજ્ય હોવા છતાં એને તો આખું જ રૂળ ભોગવવા મળે છે.”^૪ આ જ રીતે ભોજન આચરણ વગેરે અન્ય ઉપભોગોમાં, તથા (આગળીને વેદે) ગણાપ તેના (છ) ગુણોમાં,^{૨૫} નિમ્મલ અને

૨૩. ધર્મ, અર્થ, કામ અન્ય એ ત્રણ, ધર્મ અર્થ, ધર્મ કામ અને કામ અર્થ એમ ત્રણ, અને ધર્મ અર્થ કામ એ ત્રણેયના ત્રણ અર્થો ત્રણ એવી રીતે સાત (૫ નીલકંઠ)

૨૪. ૧૨-૩૦૮-૧૩૪ થી ૧૩૬, ૫. નીલકંઠે દીકામાં ઠાકેલો ગ્રોમ

સગ્ ગોસતાદપિ ગોર્હાર પ્રસ્થ ધાન્યશતાદપિ ।

પ્રાસાદાદપિ ચત્તુર્થ ક્ષેપા પરિભૂતય ॥

= કે. ૧૨-૨૭૭-૩૦.

૨૫. (૧) ગુણ વિદેશનીતિમાં રાજાએ અમલ કરનાના છ ‘ગુણ’ (સધિ, વિમલ, ચાન, આસન, દેખીલાવ તથા સશય, મનુ ૭-૧૬૦, યાજ્ઞવલ્ક્ય ૧-૩૪૬, મં ૭-૫-૧૧ ‘સસાપર્વ’ ક્ષેપક પરિશિષ્ટ ૧-૨ની

અનુગ્રહમાં, ગળ સદાય પરતન્ત્ર હોય છે, અને તે ધણું જ થોડું કરી શકે છે. તો પછી સંધિવિગ્રહમાં રાજાને સ્વતંત્રતા ક્યાથી જ હોય? સ્ત્રીઓ સાથેના ક્રીડાવિહારમાં ગળ હંમેશ પરતન્ત્ર હોય છે, અને અમાત્યો સાથેની મંત્રણામાં તો સ્વતંત્રતા હોય જ ક્યાથી? એ જ્યારે ખીજાને આરા કરે છે ત્યારે એની સ્વતંત્રતા કહેવાય છે, પણ એમાય તે તે ગુણને આધારે તેને પરતન્ત્ર રીતે કામ કરવાનું હોય છે. એને સૂઝું હોય તો પણ કાર્યાર્થી માણસો એને સૂવા નથી દેતા. અને સૂતો હોય તો પણ ખખર આપવાથી અવશ એવા એને જાણું પડે છે.

‘તમે સ્નાન કરો, ખાઓ, પીઓ, અગ્નિમાં હોમ કરો વગેરે અનેક રીતે ખીજાઓ એને કહે છે ત્યારે જ વિવશ થઈને એને એ કરવાનું હોય છે. એની પાસે જઈને યાચકો સતત માગે છે, પણ વિત્તગ્રહી એવો એ દોઈને આપી શકતો નથી. એ દાન કરે તો દોશનો ક્ષય થાય છે અને ન આપે તો શત્રુવટ થાય છે! અને એક ક્ષણમાં જ કંટાળો લાવનાગ અનેક દોષો ઉપજ થાય છે! પ્રાગ, શૂર તથા સમૃદ્ધો જો એક સ્થાને ભેગા હોય તો રાજાને શંકા થાય છે, અને અભય હોવા છતાં જો એ તેની નિત્ય ઉપાસના કરતા હોય તેનાથી જ ગળ ડરતો રહે છે. અને જ્યારે ઉપર કહ્યા તે સોદા ફૂટી જાય છે ત્યારે તેનાથી ગળાને જોવા લાયક થાય છે તે તું જો—સમજ.’

પછી ઉપર મૂકેલું મુલાપિતવચન સંલગ્નાવી મુલભાએ પ્રવચન કરતાં કહ્યું, ‘પુત્ર, પત્ની, પોતે, દોશ, મિત્રો અને પગિઘડ એ તો

(નોંધ ૨૫ ચાલુ)

લીટી ૧૪ની દીકામાં પં. નીલકંઠ) MWD P. 357. (૨) મનુસ્મૃતિના સંદર્ભમાં મોનિયેર વિલિયમ્સ પ્રમાણેના ગુણો છે. જ્યારે મં. ભા. (સમીક્ષિત વાચના ૨-૫-૧૧)ના સંદર્ભમાં ‘તત્ત્વના ■ ગુણો’ એવા દ્ર. કે. ઉલ્લેખ છે. એની દીકામાં પં. નીલકંઠ વકરત્વ, પ્રાગલ્ભ્ય, મેધાવિન્વ, સ્મૃતિ, કવિત્વ અને નીતિશાસ્ત્રવેતાપણું એ છ ગુણ નોંધે છે.

ખીખની જેમ રાજને પણ છે ૨૧ પણ રાજને અમુક દેશનો નાશ થયો, અમુક શહેર બળી ગયું, અમુક મોટા હાથી મરી ગયા એની સામાન્ય વાતો સાલણી સાલણીને મિથ્યાચાનથી—સપત્તિની માલિકીના ગાનથી—ઉદ્વેગ થાય છે વળી એ ઇન્દ્ર, દેવ અને પ્રિયથી ઉત્પન્ન થતા માનસિક દુ ખોથી મુક્ત નથી એ માયાના રોગ તથા ખીખ ધાતક રોગોના ભયથી મુક્ત નથી એ દ્વેષથી હણાયેલો અને ચારે બાજુએ શ કાશીલ, અને ગરિઓ મળતો અનેક સ કટાથી ભરપૂર ગભ્ય ભોગવે છે આવા અતિ અદ્યક્ષખવાળા, દુ ખથી ભરપૂર અને નિ સાગ રાજ્યને મેળવીને કયો માણસ શાન્તિ પામે ? જેને તુ મારા માને છે, એ નગર, ગઢ—ગભ્ય, સૈન્ય, ખમ્મનો અને અમાત્ય વગેરે ઝેના નથી ? અર્થાત્ આ બધું આખી પ્રજા માટે છે મિત્ર, અમાત્ય, પુર, રાષ્ટ્ર, દંડ, ક્રોશ, રાજ્યકર્તા એ સાતે અ જ મળીને ગભ્ય કહેવાય છે એકખીખના આશરે ઉભેની નથુ લાકડીઓની જેમ, એકખીખના ગુપ્તતા આધારે રહેલા સાત અગવાળા રાજ્યમા કયું અ જ ગુપ્તથી વધુ છે ? અર્થાત્ રાજ્ય પણ ગભ્યનું એક પગવનથી અ જ જ છે જે જે કળે જેનાથી મામ થાય એ અ મની વિશિષ્ટતા માનનામા આવે છે અને એ તત્પુરત્ત મુખ્ય ગણાય છે હે નૃપોત્તમ ! આ સાત અને ખીખ નથુ ૨૭ મળીને કુલ દશ થાય છે, એ (દસ) ગજની પેડે ગભ્ય ભોગવે છે શકિતશાળી અને ક્ષાનધર્મરત ગજ દશાશ કર લઈને સતોષ પામે છે જ્યારે કેટલાક (વધુ સારા રાજ્યો) દશાશથી પણ ઓછા કર લઈને સતોષ પામે છે એટલે રાજ્ય કંઈ અસાધારણ (મનુષ્ય) નથી તેમ । જ્યકર્તા વગરનું રાજ્ય પણ નથી ગભ્ય ન હોય તો (વ્યવસ્થા નહિ હોવાને લીધે) ધર્મ કયાથી હોય અને ધર્મ ન હોય તો ઉત્તમ સુખ કયાથી મળે ! (ઉત્તમ

૨૬. ૧૨-૩૦૮-૧૪૮ થી

૨૭. અધુ = દૂત, ધૃવરાજ, પુરોહિત (અર્જુનમિત્ર) હૃદય રાદિ, ધય (નીલકંઠ) ત્રિવર્ગ (વાદિરાજાણીય)

સુખ આપનાર મમત્વરહિત) જે ધર્મમાં અશ્વમેધ યજ્ઞ અને આખી પૃથ્વીના દાનની જરૂર પડતી નથી એવો અહીં (આચરવાનો) જે પરમ પવિત્ર ધર્મ છે, તે ગભ્ભ અને ગભ્ય બન્નેથી વધુ પવિત્ર છે. ગભ્યમાં ગહેલા અસંખ્ય દુઃખો વિશે આ ઉપગત હું કહી શકું એમ છું. (પણ કહેતી નથી.)

‘મને માગ દેહમાં જ આસક્તિ નથી તો પારકાના દેહમાં તો ક્યાથી હોય? આવી મુક્ત એવી મને તું’ આ પ્રમાણે કહે તે ચોક્કસ નથી. અને તે તો પચશિષ્ય પાસેથી નિશ્ચયયુક્ત, ઉપાયવાળો, ઉપનિષદ સાધેનો, અને યમનિયમ સાધેનો મોક્ષધર્મ જાણે છે, તો મુક્તસંગ એવા અને (સંસાર) બંધનને છેદીને વર્તતા એવા તને છનાદિ વિશિષ્ટ ચિહ્નોમાં આસક્તિ કેમ નહીં ગઈ છે? એટલે એમ લાગે છે કે કા તો તે ધર્મ સાલજવા છતાં સાલજ્યો નથી, અથવા તો મિથ્યા ધર્મ સાલજ્યો છે, અથવા સાલજવા જેવું કંઈ છે, અથવા ધર્મને બદલે કંઈ બીજું જ સાલજ્યું છે. એક પ્રાકૃત મનુષ્યની જેમ તું (આ સ્ત્રી છે, આ પુરુષ છે એવી) કૌંકિણી સંસારોને પ્રતિઠા આપે છે, અને આસક્તિ તથા અંતઃપુરની સ્ત્રીઓથી બંધાયેલો છે. જે તું સર્વથા મુક્ત છે તો, મેં સત્ત્વથી તાગમાં પ્રવેશ કર્યો છે, એમાં તાગે સો અપકાર કર્યો? યતિઓએ શૂન્ય (આવાસ)માં વસવું નેઈએ એવો ધર્મનિયમ છે, તો શૂન્યમાં વસી ગેલી એની મેં ‘મનુ’ શું બગાડ્યું છે? હું તને શરીરના ‘ઘર્ષ’ પણ અવયવથી અડકતી નથી, તેથી આવા મોટા કુળમાં જન્મેલા

૨૮. (૧) અહીં ‘શૂન્ય’ અનેકાર્થમાં પ્રયોગાયેલ છે. શૂન્યમાં વસી રહેવી એટલે જનકના (૧) વાસના વિનાના શૂન્ય શરીરમાં જે જે મુખ્ય હોય તો. (૨) જ્ઞાનશૂન્ય શરીરમાં જે જે અજ્ઞાની હોય તો. (૩) પોતે વાસ્તનાશૂન્ય દોઈ જ્યાં જ્યાં ત્યાં એક આત્મા નિહાળતી તેથી બધે જ શૂન્ય અનુભવની અર્થાત્ સર્વથા શૂન્યમાં વસી રહેવી. અને તેથી જનકના શૂન્ય શરીરમાં રહેવી.

દીર્ઘદર્શી અને લજ્જાશીલ એવા તારે સાચી કે ખોટી રીતે વ્યભિચાર કર્યાનું સલા વચ્ચે ખોલવું જોઈએ નહિ સલામા આજણો, ગુરુઓ અમાણો અને માન્ય વડીલો છે, તું પણ આ બધાનો ગુરુ હોઈ તમાન બધાનું પરસ્પર ગૌરવ છે આ બધાનો વિચાર કરીને અને શું ખોલવું કે ન ખોલવું તેની પરીક્ષા કરીને આ સીપુરુષ એકલા મળ્યા છે એનું સલામધ્યે ખોલવું ન જોઈએ

‘જેમ કમળના પાદડા ઉપર પાણી રહે છતાં પણ તે અસ્પૃશ્ય રહે છે એવી રીતે હું તારામા વસીશ અને આમ સ્પર્શ નહિ કરવા છતાં પણ તું મારા સ્પર્શને અનુભવે તો તે લિપ્તુ પચશિએ તારા જ્ઞાનને વાસનાબીજથી રહિત કર્યું છે એમ શી રીતે સમજાય? તું ગાહસ્થથી બ્રહ્મ થયો ■ અને દુર્વિદ્ મોક્ષને તો પામ્યો જ નથી અને હવે ઉભયબ્રહ્મ થયેલો તું માન મોક્ષની વાપડી વાતો કરતો થયો છે! મુક્તનો મુક્ત સાથે, કે આત્માનો પ્રતિ સાથે, કે નિષ્કામનો સકામ સાથે યોગ થાય તો તેનાથી વર્ણસંકર થતો નથી જે વર્ણ (ધર્મ) આશ્રમ (ધર્મ) અને (આ સ્ત્રી છે આ પુરુષ છે વગેરે એવા) પૃથક્ત્વનું હાર્દ સમજેલો છે અને તેથી (તેનું સમન્વય તત્ત્વ જોઈને) અપૃથક્તિત્વનું—ઐક્યદર્શી છે, તે આ બધા પૃથક્ નથી એમ સમજીને એની જ રીતે વર્તે છે, અર્થાત્ બધી વસ્તુઓની પાછળ રહેલ ઐક્યત્વને નિહાળીને વર્તન ગમે છે

(નોંધ ૨૮ ચાલુ)

(૨) સર* બૌદ્ધ અર્થ ‘જે યોગીએ અનાત્મનો સાક્ષાત્કાર કરી વૃષ્ટાનો નાશ કર્યો છે તેના નિર્વાણને ‘સૂચ્ય’ કહે છે’ (‘જમ્મ’ મોવિની ૪ ૫) બૌદ્ધોમા નિર્વાણના રાણુ બેદ છે બીજા બે બદ. જેણે ક્ષણિકતાનો સાક્ષાત્કાર કરી વૃષ્ટા નાશ કર્યો છે તેનું નિર્વાણ ‘અનિમિત્ત’ અને જેણે દુઃખનો સાક્ષાત્કાર કરી વૃષ્ટાનાશ કર્યો છે તેનું નિર્વાણ ‘અમણિદિત’ (એજન)

‘જેમ હાથમા ફૂંડી, ફૂંડીમા દૂધ અને દૂધમા માખી એ ત્રણે આશ્રિત-આશ્રય સંબંધથી ગૂંઘલા બના જુદા છે, એમ આપણે એ જ રીતે જુદા છીએ. ફૂંડી એ દૂધ નથી, અને દૂધ એ માખી નથી આમ બધા પદાર્થો પોતાની મેળે આશ્રય પામેલા છે, પગાશ્રયી નથી—ખીજાને અધીન એમનું અસ્તિત્વ નથી. એવી રીતે વર્ણુ અને આશ્રમ એક-ખીજાથી જુદા છે તો એમા વર્ણુસંકર કયા થયો ?

‘હું’ જાતિથી બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય કે એનાથી ઉત્પત્તી વર્ણુની નથી, પણ શુદ્ધ ક્ષત્રિય જાતિની જ છું. હું પ્રધાન નામના ગજર્પિના કુળમા જન્મેલી છું. મારુ નામ સુલભા છે. માટે લાયક યોગ્ય પતિ નહિ મળવાથી હું મોક્ષધર્મમા વિનીત—દાક્ષિન—ધર્મને એકથી મુનિવ્રત પાળું છું.^{૨૯} હું કપટવેપધાનિણી સંન્યાસિની નથી, ક નથી ખીજાનું ધન હગ્નારી, હું ધર્મસંકર હગ્નારી નથી, પણ સ્વધર્મમા વ્રત પાળનારી છું. મારી પ્રતિજ્ઞામા હું અસ્થિર નથી, કે વિના સમજ્યે કંઈ બોલતી નથી. તારી પાસે સમજ્યા વિના આવી નથી પણ કુશળ^{૩૦} છત્તી એવી, હું મોક્ષ વિષે તારી ખ્યાતિ સાબળી, મોક્ષ વિષે અને તારા વિષે જાણુવાની છત્તીથી આવી છું. આ જો, હું કહું છું ને સ્વપક્ષ કે પગપક્ષના મંડનખંડન માટે નથી, કારણ (એવું મંડન ખંડન કરનાર) એકપક્ષી સ્થાપન કરનાર મુકા (દેખાતો) હોવા હતા મુખ નથી અને શાન્ત

૨૯. આ મોક્ષથી કવિ બતાવે છે કે સદાચારી, સુશીલ, સંયમી અને જ્ઞાની સુલભા ‘વૈરાગ્ય’થી નહિ પણ યોગ્ય પતિ નહિ મળતા, કનેહું થતું હતું તેથી સંન્યાસિની થઈ હતી.

૩૦. સર* ‘કુશલ’નો ખીજ અર્થ. ત્રણ કાચિક—પ્રાણધાત, અદત્તાદાન, વ્યભિચાર; ચાર વાચિક—અસત્યભાષણ, ચાડી, કંદોર લાપણ, બડબડાટ, અને ત્રણ માનસિક—પરદ્રવ્યનો લોભ, ક્રોધ અને નારિવત્તા. આ દગ અકુશલ કર્મપથથી નિવૃત્ત રહેતુ તે કુશલ કર્મપથ છે (ધર્મ. પૃ. ૧૪૦).

(દેખાતો) હોવા છતાં શાન્ત નથી. જેમ લિપ્તુ શન્યાગારમાં એક જ ગતિ વસે છે, એમ તારા (વાસનાશન્ય) શરીરમાં હું આ એક જ રાત્રિ વસીશ છે મૈથિય ! તેથી તારા આતિથ્યસત્કારથી, આનંદ પામીને, તથા નિદ્રા લઈને હું આવતી કાલે ચાની જઈશ '.

આવા અર્થઘન અને હેતુમુક્ત વાક્યો સાંભળીને, આનાથી આગળ નાન ખીજું કંઈ બોલ્યો નહિ.

આ પ્રતિહાસ-સવાદમાં કવિએ ગાહસ્થ કે સન્યાસનો એકાગ્રી પુરસ્કાર નહિ કરતાં સંયમ અને નિર્મમત્વ—અનાસક્તપણું, તથા તેને પરિણામે ઉપન થતું જ્ઞાન સર્વોત્તમ છે એમ સમજાવ્યું છે. વળી જ્ઞાન વાદવિવાદના અખાડામાં કુસ્તી કરવા માટે નહિ પણ સતત ચર્ચા, વિચારણા અને આચરણથી પરસ્પરનું કુશળ ધ્રુવ્હી, પરસ્પરની ઉત્તિ કરવા માટે છે, તથા આની રીતે થતી ઉત્તિ સર્વ ક્ષાઈની ઉત્તિ છે અને તેથી ચોતાની પણ છે એ સમજવા માટે છે, એમ બતાવ્યું છે.

વિદેહી જનક પાસે પૂર્વપક્ષ સ્થાપન કરાવ્યો છે, એટલું જ બાકી એ ગમત પણ જીવન્મુક્ત હતો એટલે તો ચર્ચાને અંતે 'રાત્રી ખીજું કંઈ બોલો નહિ' એમ લખીને કવિએ વ્યવહારથી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી પરિશુદ્ધ બનતી જતી પ્રણાના અસખ્ય તેજસ્વી પાસાઓનું નિદર્શન કરાવ્યું છે.

૧૮૭ ન હોય પુરુષો દ્રષ્ટા સ્વર્ગસ્ય નરકસ્ય વાં ।

આગમસ્તુ સત્તા ચમુર્નૃપતે તમિહાચર ॥ ૧૨-૨૮-૫૩

૧. (૧) ગુણો હપર દ્રવ્યવિદ્યા' (પ્રકર ૫) શ્લોક ૭૦, નોંધ ૨૭
૫ ૨૩૩

(૨) સર° આ સાતિ ૨૮માં અધ્યાયનો શ્લોક ૪૧મો, સર° આ ૪૧માં શ્લોકને મળતું 'પ ચરિષ્વ-જનકસ વાદ માતુ પ ચરિષ્વવચન 'ખરેખર

બરેબર કોઈ પણ માણસે સ્વર્ગ કે નરકને જોયું નથી.
હે નૃપતિ ! આગમ એ જ સજ્જનોનું નેત્ર છે? માટે તમે એ
જ પ્રમાણે (શાસ્ત્ર અનુસાર) વર્તો.

(નોંધ ૧ ચાહુ)

સ્વર્ગ અને નરકને કોઈએ જોયું નથી, માટે આગમોનું અતિક્રમણ કર્યા વિના
જ્ઞાન અને યજ્ઞ કરવું. ' (૧૨-૩૦૭-૧૪).

(૩) સર? પ્રકાશ એ સ્વર્ગ છે અને તમસ્-અંધકાર એ નરક છે
એમ (વિદ્વાનો) કહે છે. પૃથ્વી ઉપર વિચરનાર (મનુષ્યો) સત્ય અને
અનૃત્યથી તે બંનેને (અર્થાત્ સ્વર્ગ કે નરકને) પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૧૨-૧૮૩-૩.

(૪) સર? મંભાંભા સુહિરચના વિરે રજુ થયેલી અનેક કલ્પનાઓ
પૈકી, કમળ અને તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્માની કલ્પના વિશે, ' ભૃગુ-ભારદ્વાજ-
સંવાદ ' માં ' આદિઅંતથી રહિત, અજરામર પ્રથમ પેદા થયેલા માનસદેવની
મૂર્તિને બ્રહ્મા અને તેના આસન તરીકે નિર્માણ થયેલી પૃથ્વીને કમળ કહેવામાં
આવે છે. ' (૧૨-૧૭૫-૧૧ થી, અને ૩૪ થી ૩૬ ઇ.) કહ્યું છે તે.

૨. (૧) ' આગમ ' એટલે કોઈપણ સત્શાસ્ત્ર. સર? ' કપિલ-સ્થૂમરસ્મિ-
સંવાદ ', શાંતિ. ૩૨૬ થી ૨૬૨ માં આગમોનુસાર વર્તન અંગે ખુલાસો
પૂછતા સ્થૂમરસ્મિને કપિલે કહ્યું છે તે, ' જમે તે (પંથના સત) શાસ્ત્રને
વિધિવત્-જ્ઞાનપૂર્વક આચારમાં મૂકવામાં આવે તો તે નિરામય-નિર્ભય
બનાવે છે. જે માણસ જ્ઞાનનું અનુસરણ કરે છે, તેને જ્ઞાન પાવન કરે છે, પણ
જ્ઞાન સિવાયની વૃત્તિ વિનારાકારી છે. વાદવિવાદ કરવામાં બળવાન, શાસ્ત્રના
તરખેને નહિ જાણનારા કામદેવથી રાચેલા અર્હકારી, શાસ્ત્રચાર લોકો
અપકવ, અકલ્યાણકારી રીતે, સમજ્યા વગર અને (ગમદમાદિ સાધનો માટે)
મહેનત કર્યા વગર બધે ઝુલેનો અભાવ જોવા કરે છે પણ સંયમરત યતિઓ
તો પરમગતિ મેળવવાની ઇચ્છાથી આ બધું વિચારીને શુભ-અશુભ બંધુ
ત્યજ દે છે—મુક્તિ મેળવે છે. ' (૧૨-૨૬૧-૪૫ થી ૫૨).

(૨) ' આગમ ' એટલે જ્ઞાન કચાથી આપ્યું તે દર્શાવતી ગુરુ-શિષ્ય
પરંપરા. જુઓ ગંધર્વ અંગારખણે અર્જુનને ' આશુપી વિદ્યા ' નું આગમ
કહ્યું તે. (૧-૧૫૮-૪૦, ૪૧).

સ્વજનસુયથી રોકાતુર થઈ પ્રાયોગવેશન કરવા લેયાઃ થયેલા પાડવ સુધિહિરને, વેદવ્યાસે અશ્મગીતા—દુઃખગોકમા ગરકાવ વિદેહના જનક અને પ્રાણ અશ્મન્ બ્રાહ્મણને તત્વાદ—સ ભળાની એ અશ્મગીતામા સંયોગ અને વિયોગ, કે શ્રીમ તાર્ક અને દારિદ્ર્યથી થતા સુખદુઃખથી જયી, આ જગતના માનસિક વિકાસ (ચિત્તવિવિધ) જનિત દુઃખો અને આકસ્મિક દુઃખોથી ફટીને, ગોક કે દુઃખમા અટવાના દરેક મનુષ્યને, વિશ્વની વિચિત્રતાઓનું ભંડુ નિરીક્ષણ કરી યોગતા પ્રમાણે ક્રમિક વિકાસ સાધતા સાધતા છેતરે કપટમાનને ત્યાગ કરી સમ્યક્ રીતે ધર્માચરણ કાઢવાનો, અશ્મને ઉપદેશ કર્યો છે એમા જનકને વિશ્વની પરસ્પર વિરુદ્ધધટનાપર પાન્યો દર્શાવી, એના પિતા અને પિતામહો પા ગના છે? એવું પૂછી આ શ્લોકથી સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે કે, મં ભાગના વિદ્વાન કર્તાઓ સ્પૂળ રીતે સમજતા ‘ સ્વર્ગ ’ અને નગ્ક ’ શબ્દોને ઉપમા તરીકે વાપરી, ભોમને સ્વપ્ને દેખવા માટેના વાળને બનાવ્યા છે

અશ્મને જગતની વિચિત્રતા વર્ણવતા, સ સારના સંયોગ અને વિયોગને, વટેમાર્ગના સબધ જેવો કે મહાસાગરમા અકસ્માત ભેગા થઈ જુદા પડતા લોકડા જેવો ઠસો છે વળી જગ અને મૃત્યુરૂપી વરુઓ અથવા તેા માટેની કાળઝપટમાથી બચના માટે ઔપદ્યો અને ઉકાળા પીના વિદ્વાન આયુર્વેદસો, રસાયનો ખાતા રસાયનશાસ્ત્રીઓ, તપ કન્તા તાપસો, સ્વાધ્યાય કન્તા વેદ્યારીઓ, દાન કન્તા દાતાઓ, અને યત્ન કરતા યાત્રિભના નિષ્કૂળ પ્રયત્નોનું વર્ણન તે કર છે અને વૈદ્ય છતા રોગી, બળવાન છતાય દુર્બળ, શ્રીમત છતા નયુસક, સત્તાન ન કચ્છતા દરિદ્રોને ત્યા છેકગઓની ફ્રાજ અને સત્તાન માટે વતખા કરતા વાઝિયા શ્રીમન્તો, જાતજાતના અકસ્માતોથી થતા મરણ, સુવાનીમા મગ્તો શ્રીમત અને ઢસરકા કરી સો વર્ષ છવતો દરિદ્રી, અપચો ભોગવતા પેસાદાર અને લોકડાયે પચી જાય તેવો જઠગમિ

ધરાવના (પણ ખાવાના સાંસાવાળા) ગરીબો; સ્ત્રી, મૃગયા, જુગાર અને દારૂના વ્યસનમાં ફસાતા બહુશ્રુત પંડિતો વગેરે ઉદાહરણો બતાવી માણસે પોતાની એનતા—સારાસાર સમજવાની વિવેકબુદ્ધિ—નુ રક્ષણ કરવાનું કહ્યું છે.

૧૮૮. મલાત તિન્દુકસ્યેવ મુહૂર્તમપિ વિચ્ચલ ।

મા તુપામિરિવાનર્ચિઃ કાકરહ્વા મિત્રીવિપુઃ ।

મુહૂર્તં ગ્ગલિતં શ્રેયો ન નુ ધૂમાયિતં ચિરમ્ ॥

૫-૧૩૧-૧૩

ટીંબરૂના જિંબાડિયાની જેમ એક ક્ષણવાર પણ તું ગળક. બટકતા કાગડાની માફક (કેવળ) જીવવાની ઇચ્છાથી ડાંગરના છોડાના અગ્નિની જેમ ધૂંધવાયા ન કર કારણકે લાંબા સમય સુધી ધૂંધવાયા કરતાં એક ક્ષણ પણ ગળકવું વધુ સારું છે.

સિંધુરાજ્યથી પગજય પામી, હતાશ થઈ મૂર્છ રહેલા સૌવીન્ના ગજ સંજયને, તેની માતા વિદુનાએ હનાશા ખંજેરી આત્માનું અવમાન ન કરવા, અપ્રમાદી, નિર્ભય, અલ્પપ્રાપ્તિથી અસંતોષી થવા^૧, પનાકમી, અહીન અને સર્વ આશ્રિતોને પાકા ફળવાળા વૃક્ષની જેમ આજીવિકા આપનાર થવા માટે, તીક્ષ્ણ અને સૌમ્ય નીતિશાસ્ત્રના ઉપદેશથી મુદ્ધ માટે તૈયાર કર્યો. એમા, દિલમા ધૂંધવાયા કરતા, બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ કરી, બડાદુરીપૂર્વક શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરી કા તો રાજ્ય મેળવ્યું, કા સ્વમાન-પૂર્વક રણક્ષેત્રમા મૃત્યુ એ ધણું ઉત્તમ છે, એમ ઉપર મૂક્યું છે તેવા સુખાપિતોથી પાનો ચલાવ્યો છે. એને પાનો ચલાવના એ વીર ક્ષત્રિયાણી માના કહે છે, 'તારા જેવા અમર્ષ વિનાના, ઉન્માદ વિનાના, નિર્વૈર્ષ'

અને શત્રુઓને આનંદ આપનારા પુત્રને દ્વર્ધ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી વત્સલ આપશે નહિ. ૨ તું ધૂધવા નહિ, પણ મોટી જ્વાળા થઈને આક્રમણ કરી શત્રુઓનો વધ કરે, અરે એક મુહૂર્ત માટે, કે છેવટ એક ક્ષણ માટેયે શત્રુઓનાં મસ્તક ઉપર પગ મૂકીને ઝળકી જિં.

માતા કુંતીએ ‘વિદુરાપુત્રાનુશાસન’નું આ આખ્યાન સુદૃઢ થતા વિનાશના વિચારથી (તામસિક ભાવોથી ઘેરાઈ) ઘોડા કંટાળી ઉપરામ ધરતા પાંડવોને મુદ્દ માટે તેઓ સુસજ્જ અને ભુસ્સાવાળા રહે તે માટે વિષ્ટિ પછી શ્રીકૃષ્ણ મારફતે સંદેશ દ્વારા કહેવડાવ્યું હતું.

મોહવશ, પ્રમાદી અને પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિને તદ્દન છોડી જ રીતે જોનારા તામસિક માણસને જગાડવા ઉત્કટ રાજસિક ભાવોની જરૂર છે. અને રાજસિક ભાવોમાં રજોગુણના લક્ષણરૂપી રાગદ્વેષ અને દુઃખના તીવ્ર આવેગો, પ્રત્યાધાતો તથા કડવા ઝેર જેવા અનુભવ અનિવાર્યપણે હોય જ. છતાં ઉત્થાન પામતા તામસિક સત્ત્વ માટે ક્રમાનુસાર એ જરૂરી છે, જેમાંથી વિકસિત થતાં સત્ત્વગુણી થઈને એ મનુષ્ય છેવટે શુચાતીત બને છે. મહાભારતનું ‘વિદુરાપુત્રાનુશાસન’ આખ્યાન આ સંદર્ભ અને અર્થમાં સમજવાથી એમાં રહેલાં અનેકાનેક શુભ તત્ત્વોને એમના સાચા સંદર્ભમાં વિચારી શકાય.

૧૮૯. પ્રજ્ઞાપ્રાસાદમારુદ્ધ નસોપ્યાગ્નશોચતો જનાન્ ।

જગતીસ્થાનિવાદિસ્યો મન્દયુક્તીનયેક્ષતે ॥ ૧૨-૧૭-૧૯

કે. ૫-૧૩૧-૨૬. જુઓ મૂળ શ્લોક, ઉપર ‘માર્હ૨૨૫’ (પૃક૦ ૭), શ્લોક ૧૦૪નું ઉદ્ધાટન નોંધ ૯, ૧૦, પૃ. ૩૧૪, ૩૧૫.

૧. (૧) = કે. ૧૨-૧૪૦-૧૧.

સર ૩-૧૯૮-૯૩ અળકડ; ૧૨-૨૪૨-૧૮; ૨૭૫-૧૧; ૨૭૬-૩૩; ‘યોગ-સૂત્ર વાચ્ય’ ૧-૪૭, યો. વા. ૭-૧૦૨-૪૯; ‘અધિબુદ્ધિચક્રિણી’ ૧૫-૭૧ કડ, ૭૨ અળ; ‘મહાવગ્ગ’ ૧-૫-૭; ‘મિલિન્દ પા-હો’ ૩૮૭.

પ્રજ્ઞાપ્રાસાદ ઉપર ચઢીને પોતે શોકવિનાનો, શોક કરતા મનુષ્યોને, પર્વત ઉપર ઊભેલો પૃથ્વી ઉપર ઊભેલાને દેખે છે તેમ, જુએ છે.

(નોંધ ૧ ચાલુ)

સરં પમાદં અપ્પમાદેન યદા નુદ્ધતિ પણ્ડિતો ।

પન્નાપાસાદમાદ્યહ અસોકો સોકિનિં પજં ।

પચ્ચત્તદ્ધો વ મુમ્મદ્ધે ધોરો ચાલે અવેક્ષતિ ॥ ધમ્મ ૨૮.

પંડિત પુરુષ જ્યારે અપ્રમાદથી પ્રમાદને હાડી કાઢે છે ત્યારે, પ્રજ્ઞાપ્રાસાદ ઉપર ચઢીને, પોતે શોક વિનાનો શોકવાળા પ્રજ્ઞને, પર્વત ઉપર ઊભેલો ભૂમિ ઉપર ઊભેલાને દેખે છે તેમ તે ધીર, બાળકોને (મૂર્ખોને) દેખે છે.

(૨) જુએ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (મક ૭ ૫), શ્લોક ૬૨, પૃ. ૨૦૩. એ શ્લોકની દીક્ષામાં પં. નીલકંઠે ઉપરજી સુભાષિત ઘોડાક પાકભેટે ટાક્યું છે.

(૩) ધૂનમા હારેલા પાંડવો વનમા ભારે કષ્ટ પામતા હતા તે જોવા જ્યાં માટે દુર્યોધનને હસ્તેરતા શકુનિએ આવો વિચાર વ્યક્ત કર્યો હતો : 'પર્વત ઉપર ઊભેલો પૃથ્વી ઉપર ઊભેલાને દેખે છે એમ સુખી અવસ્થાવાળો વિપ્રમાવસ્થામા પડેલા દુહ્હને જુએ, એનાથી વડુ સારું સુખ કયું ?' ૩-૨૨૬-૧૭. શકુનિની દુષ્ટતા સ્પષ્ટ છે.

(૪) સંસારથી અલિપ્ત, સંસારસમુદ્રના ક્રમક્રોધરૂપી તરંગોથી અલિપ્ત રહેવાની દષ્ટા અને કવિઓની જ્ઞાતિ કેળવવા વિશે ગુજરાતના સાહિત્યકારો સમક્ષ બોલતા વિનોબાજીએ 'ધર્મપદ'ની આ ગાથા ટાકતા કહ્યું છે, 'x x x જે ધર્મની રક્ષા કરે છે તે દષ્ટા શ્રેષ્ઠ કહેવાય. વિપ્રોમા શ્રેષ્ઠ જ્ઞાપિ કહેવાય, તેમ કવિઓમા શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે પદમામ થયો છે તે પદવિન, પદ્મ કહેવાય. એટલે કે જે પદ, પદની સુધી પહોંચી ગયો છે તે ઉપર પહોંચીને નીચે જુએ છે અને ચારે તરફ જે નજર નાખે છે તેને સમગ્ર દર્શન થાય છે. સમગ્ર દર્શન વિના સાહિત્ય નિર્માણ નહિ થાય. એ વચ્ચે ચડે ત્યાંથી ચાઠે જાય જુએ તો સમગ્ર દર્શન થાય અને નીચે જુએ તો સંકુચિત દર્શન થાય x x x બગવાન ભા ૩૭

ભીમસેને સંભળ કરી ભોગો ભોગવવાનું સૂચવતા, વિપાદગ્રસ્ત ધર્મગાન્યે સંન્યાસી થવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતા આ ઉત્તમ શ્લોક કહ્યો હતો. આ ગાથા સ્વતંત્રપણે સર્વ પ્રાણીના દર્શનને વ્યક્ત કરે છે, પણ અહીં તો તે પ્રત્યક્ષાને પ્રતિપાદિત કરતા દર્શનોત્તમ દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરે છે. કાગળ આ પછી તન્ત જ 'જે અગાતને વિજ્ઞાન વડે સારી રીતે સમજનાર બુદ્ધિથી દ્રશ્ય—એટલે કે જોવા યોગ્યને અર્થાત્ કર્તાવ્ય અકર્તાવ્યને જુએ છે તે ચતુષ્માન છે અને તે બુદ્ધિમાન છે,'^૧ અને છેવટે 'સર્વં બુદ્ધી પ્રતિષ્ઠિતમ્ । બુદ્ધિ બુદ્ધિમા પ્રતિષ્ઠિત છે.'^૨ એ પ્રમાણે રાજ્ય બુદ્ધિધરે કહ્યું છે.

(નોંધ ૧ આદ્ય)

બુદ્ધ બાપી ગયા કે એ જે પર્વતરથ પુરૂષ છે તે પર્વત પર ચઢે છે અને પગી નાથે જુએ છે, જે ભૂમિ પર ફરનારાઓ છે તેમની સામે તે જુએ છે તેની રીતે જ્ઞાની વિચિત્ર હાથે જઈને જાણને જુએ છે. જે કવિ પોતે વિકારમય હોય છે તે ખીનના વિકારોનું માપન નથી કરી સકવાનો આ એક બહુ વિચિત્ર વાત હોવાથી જોયે પછાને એમ લાગે છે કે સહિત વિકારોનું દર્શન તેને જ થાય, જેને પોતાને એવો અનુભવ હોય હું બ્રહ્મ જ માફ છું કે જેવી રીતે ધર્મામીટરને પોતાને જો તાવ હોય તો તે તાવને ન માપી શકે પરંતુ એને પોતાને તાવ હોતો નથી એટલા માટે જ એ ખીનના તાવને ઠીક માપી શકે છે, તેની રીતે જે લોકો વિચારોથી હપર બંધાયે હોય, જેઓ હદાસીન હોય, હલ-આસીન હોય, (પોતાને જે અજોગ માને, જાતે સાક્ષીરૂપ મઠી ગમે માટે) એ ઉત્તમ દર્શન કરી શકે, સમ્યક્દર્શન કરી શકે x x x (૨૬-૧૦-૫૮ના રાજ વડોદરામાં સાહિત્યકોને હરેશને વિનંત્રણાએ કરેલ પ્રવચન અહેવાલ 'સંસ્કૃતિ,' નવેમ્બર ૧૯૫૮માંથી)

૨ દર્શયં પદ્યતિ ચ પદ્યસ ચતુર્માસ્ય બુદ્ધિમાન ।

ગજાનાનાં ચ વિજ્ઞાનાત્સગો માદુ બુદ્ધિશચ્યતે ॥ ૧૭-૧૭-૨૦.

મં લાંબાગ આ ગાથાની પાછળ નેલા ઉત્તમ ભાવને પિછાને છે, તેથી ૩-૧૯૮-૯૩ અને ૧૨-૨૪૨-૧૮૪ એ બે સ્થળે શિષ્ટ કે પ્રાચના વર્ણનમા આ વિચાર મૂકેલો છે, પણ અહીં તો મુખ્ય વંશગ્યથી—વામનાખીજ સલામત છતાં સંન્યાસી થવા ઇચ્છતા માણસના વિચાર દર્શાવતી અથવા તો ગમે તેમ કરી ‘વૈગ્ય’ ઉપનૈસી ‘સાધુ’ બનાવતા સંપ્રદાયોનું દર્શન એટલા પૂરતું—અકાળે સાધુ થવા પૂરતું—અધુરું છે, એ બતાવતી ચર્ચામા મૂકેલો છે. અને તેથી લાપાઈભવ વડે નહિ પણ વાસનાખીજક્ષયની અનુભવઝડકથી કાર્ય કરવાને સૂચનું છે. ૫

૧૧૦. સર્વભરતુ દુર્ગાણિ સર્વો ભદ્રાણિ પશ્યતુ ।

આનયેક્તુરો ઘર્ષાન્કૃત્વા બ્રાહ્મણમગ્રતઃ ॥

૧૨-૩૧૪-૪૫

૪. ૧૨-૧૪૭-૧૧ જુદા સદર્શમા છે

૫. જુઓ ઉપર શ્લોક ૧૮૬, નોંધ ૧૦, પૃ ૫૫૬ થી

૧. સરં (૧) ગીતાભ્યાસના અધિમારની ચર્ચા કરતા ‘સત્યનો અનર્થ’ લેખમા ગાંધીજીએ લખેલી મહત્વની નિમિત્ત ‘પણ જે મહાભારતનો ગીતા એ એ ભાગ છે તેના લેખકે આ ગાંડા નિરોધનો નિરોધ કરવાને સારુ જ એ મહાભારત લખ્યું, અને વર્ણ કે જાતિનો જરા પણ ભેદ રાખ્યા વિના સૌને એ પાંચનાની હ્રદ મૂખી દીધી મા । હું ધારું છું કે એમા મેં ગણાવ્યા એ યમના પાલનની શરત રાખી હતો ‘હું ધારું છું’ એ ગળદો મેં એટલા માટે ઉમેર્યા છે કે મહાભારતના અભ્યાસને માટે યમના પાલનની શરત મૂકેથી ટોચ એડુ આ લખતી વખતે મને યાદ નથી આવતું પણ અનુભવ ને છે કે હૃદયની શુદ્ધિ અને ભક્તિભાવ એ બે વસ્તુઓ શાસ્ત્ર એ સમજવાન સારુ આ નિયમ છે’ (‘ધર્મ’ મથન’ ખંડ ૫, લેખ ૭ પૃ ૪૬૭, ૪૬૮)

(૨) (અ) ગાંધીજીએ ઉપર લખી તે શરત મહાભારતમા છે જ. વિદ્યાર્થીની બરાબર ચકાસણી કરી તેને વિદ્યાદાન કરવા વિષે જુઓ ઉપર ‘વિદ્યા’ (મકં ૧૪), શ્લોક ૧૪૧નું ઉદ્ઘાટન પૃ ૪૪૪ થી

૧૧૧ ઘેદ્યાધ્યયનં દોદ તથા કાર્યં મહત્સ્મૃતમ્ ।

સ્તુત્યર્થમિદં દેવાનો ઘેદા મૃદાં સવમુત્તા ॥

૧૨-૩૧૪-૪૬

નવં (બ્રાહ્મીઓ) મકટોને ઓળંગી લાઓ, સર્વ કંઠનાળુને પ્રાપ્ત કરો, (એણે ઇચ્છતા તમારે) બ્રાહ્મણને આગળ કરીને ચારે વર્ણોને (વેદ) સંભળાવવા.

આ વેદાધ્યયનનું કાર્ય મહાન ગણાય છે (કારણ) સ્વયં બ્રહ્માએ દેવોની સ્તુતિ કરવા માટે વેદોને સંન્યા છે.

વેદોને વ્યવસ્થિત કરી, પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરનાર મહર્ષિ વેદન્યામે એમના આગ્રહો સુમણ, વશ પાવન, જૈમિનિ અને પેલ, તથા પાત્રમા શુક્રદેવને વેદાધ્યયન કગવ્યા પછી, વિદ્યાવિસ્તાર તથા પ્રયાગ કંવાનું કહી આ બે શ્લોક દ્વારા આશીર્વાદ આપી, અને બ્રહ્મવેતા બ્રાહ્મણને આગળ કરી ચાર વર્ણોને વેદો સંભળાવના આદેશ આપ્યો ૨

(નોંધ ૧ આજુ)

(૨) સર્વ ભગવદ્ગીતાના અતે એ જ્ઞાન મેને ન કરેકુ તે દર્શાયકુ વચન

इदं ते मातृपस्त्राय नामधेयं ब्रह्मचर ।

न चागुश्रूषवे वाग्य न च मां बोध्यस्त्विति ॥

૬-૪૦-૬૭ (૧૮-૬૭)

જે તપસ્વી નથી, જે ભક્ત નથી, જે સાધનવા ઇચ્છતો નથી અને જે મારી અશ્રુવા ન છે તેને આ (જ્ઞ ન) તારે કદી ન કહેવું

(૩) સરંગ 'ગૌતમધર્મસૂ' (ઈ સ પૂર્વ ૩૦૦ થી ૫૦૦)માં ચારે વર્ણોને વ્યવસ્થિત આપવાની વિધિ છે (His of Dh Vol I P 14)

૨. જુઓ ઉપર 'બ્રહ્મવિદ્યા' (મકઠ ૫) શ્લોક ૫૫, ૫૬ના ઉદ્ઘાટનમાં બ્રહ્માનંદસમીપ પૃ ૧૩૫ થી બ્રહ્મવેતાની સાન્નિધ્યમાં વેદો સંભળાવવાનું

અનળત એમા શિધ્યના અધિકાગ્ની પરીક્ષા તો કગ્વાની છે જ, પણ તેમા નિરૂપ મનાતા વર્ણ કે જાતિની આકાશ નડી શકે નહિ,^૩ એટલું જ નહિ પણ વ્યાસપ્રવચનના સદ્ભોને આધારે એમ કહી શકાય કે ચારે વર્ણોમાથી જે કોઈ બ્રહ્મા નિષ્ઠા રાખતો હોય તો તે બ્રાહ્મણ છે અને જે તેની સાલગવાની ઇચ્છા હોય તો તેને વેદાધ્યયન કગવવાથી અધ્યયન

(નોંધ ૨ ચાલુ)

વચન એટલા મોટા લાગે છે કે, અધિગારનિર્ણય બરોબર થવાથી નિરૂપ વર્ણ-જાતિનો છતાં યોગ્ય રહી ન જાય અને જ્યાં વર્ણજાતિનો પણ અયોગ્ય ગેરલાભ ન લઈ લાય મારણ વેદો ચારે વર્ણો માટે હોવા છતાં અલપશ્રુતને આપનામા જોખમ છે મૌ ભા૦ માહાત્મ્યમાનો શ્લોક સરખાવો

इतिहासपुराणाभ्या वेद समुपवृहयेत् ।

विभेत्पञ्चभूतद्वेदो मामय प्रतरिष्यति ॥

૧-૧-૨૦૪, સર^૦ વાસુ ૧-૨૦૧, પદ્ય ૫-૨-૫૨, ‘વસિષ્ઠવર્મસૂ’ ૨૭-૬ ઇતિહાસ અને પુરાણોથી વેદની-વેદાર્થની-સારી રીતે વૃદ્ધિ કરવી, કેમકે અલપશ્રુતથી ‘આ મને ઉત્તરશે’ એવા વેદને કંર રહે છે

૩. (૧) સર^૦ શુદેવને યોગનો ઉપદેશ કર્યો પછી વ્યાસે કહેલું વચન

अपि वर्णाश्रमस्तु नारी वा धर्मकाङ्क्षिणी ।

तावप्येतन् मागण गच्छेतां परमां गतिम् ॥ ૧૦-૨૩૦-૩૨

(૨) આ રવભાનતયા હિદાર મતની સાથે જ જૂનવાણી સ કુચિતતાના નીચેના રમાર્ત અને પૌરાણિક હિતકરણ નોંધપા બને છે ‘ઈસોપનિષદ્’ના દળ યાજ્ઞવલ્ક્ય, વાલ્મીકીનેય કહેવાય છે, અને તેમના ‘શુક્લ યજુર્વેદ’, ‘વાજસનેયિ-સ હિતા’ છે એ સર્વાવિદિત વાત છે તે સાથે ‘હરિવંશ’ (‘ભવિષ્યપર્વ’ ૩-૧૩) અને બીજી કેટલીક સ્મૃતિઓ વગર (જેમકે શદ્દકૃત્ય તત્ત્વ’ ૫ ૬૩૪, ‘વર્ણક્રિયાકૌમુદી’ ૫ પૃષ્ઠ ‘શદ્દક્રમલા ૨’ અને ‘કૂર્મ પુરાણ’ આ સદ્ભો માટે જુઓ His of Dh Vol II-1, P 156)

કથવનાગ્નો પશુ જનવોધમા વાસ ચાય છે * વૈદિકધર્મના મહાભગ્ન
જેવા સરોત્તર આધા મ્નભનો આદેશ, પશુચા વધી પડેની અને
પરિશ્રમે વિસ્માનને દાવિય, દુષ્ણ અને પતવન ગનમા દુઝાનતારી
સ કુચિનતા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે વ્યાસના જે આદેશનુ ચકાવત પાવન
થયુ દોત તો દિ દનો ઇતિહાસ કઈ ભુદ જ રોત જૂનમાગમા જે થયુ
તે ખડુ, પશુ આ આદેશનુ હાઈ સમજી, હાત પ્રવર્તતી તમામ જનની
વર્ણ અને જાતિગત ઊચનીચભાવનાઓનો અત લાવી, સર્વન સનાન
ભાવ ગખી, સીલ, ચાન્નિ અને પ્રજાના માપદંડથી મર્યો થય તો
ભાગદેશનુ ગૌરવ અનેન્દ્ય ઓન્સુવી થઈને ફગીથી સ્થપિત થયો

(નામ ૩ ચાલુ)

વા /સનેચિન* સમ્પદ શ્રદ્ધન પર્ચાય તરીકે પ્રયોજે છે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનુ
(-વિષ્ણુનુ) એ નામ વાલસનિ* (અતદાતા) છે તેથી વાલસનય
એટલે 'વૈષ્ણવ' કે 'ભાગવત' એમ પણ થઈ શકે *દાવ્ય હોદાર વાલસનેય
ચાલુવચકયના અનુચાપીઓ અથવા તો હોદાર ભાગવતોને શ્રદ્ધો ગણવાનુ વલણ
આમા પ્રતિબિંબિત થયુ હોય એમ જની શકે ?

૪ ઘાનનાય સદા દેય વ્રજા ગુપ્તૃવે ભવેત્ ।

વ્રજલોક નવાસ યો ધ્રુવ સમભિકાન્દ્યાત્ ॥ ૧૦-૩૧૪-૪૦

ભારતસાવિત્રી

૧૧૨. માતાપિતૃસહસ્રાણિ પુત્રદારશત્તાનિ ચ ।
સંસારેષ્વનુભૂતાનિ યાન્તિ યાસ્યન્તિ ચાપરે^૧ ॥

૧૮-૫-૪૭

૧૧૩. હર્પયસ્થાનસહસ્રાણિ મયસ્થાનશત્તાનિ ચ ।
દિવસે દિવસે મૂઢમાવિશન્તિ ન પળિહતમ્^૨ ॥

૧૮-૫-૪૮

સંસારમાં પ્રાણીઓને હંબરો (અર્થાત્ અગણિત) માતા-પિતાઓનો અને સેંકડો (અર્થાત્ અગણિત) સ્ત્રીપુત્રોનો સમાગમ થયો છે, થાય છે અને થશે.

(આ સંસારમાં) હર્ષનાં હંબરો સ્થાન છે અને ભયનાં

૧. =દે. ૧૧-૨-૧૨; ૧૨-૨૮-૩૮. આ બન્ને શ્લોકમાં 'ચાધુ' ચરણ વરણ તે કરણ વા વચમ્ । એમ છે.

અળ = ૧૨-૩૦૯-૮૪અળ.

૨. =દે. ૩-૨-૧૫; ૧૧-૨-૧૩; ૧૨-૩૧૭-૨. આ શ્લોકમાં પ્રથમ ચરણમાં શોકસ્થાન^૩ પાઠ છે.

=દે. ૧૨-૨૬-૨૦; ૧૬૮-૩૧ આ શ્લોકમાં પ્રથમ બે ચરણ આ મમાલે છે:

શોમસ્થાનસહસ્રાણિ હર્પસ્થાનશત્તાનિ ચ ।

=દે. 'હિતોપદેશ' ૧-૩.

=દે. 'સુન્દરકાવ્ય' ૧-૨-૪૬.

પણ સેંકડો સ્થાન છે. પરંતુ એ હર્ષ અને લાય દરેકના મૂળ માણસોમાં જ પ્રવેશ કરે છે, પાંડિતોમાં નહિ.^૩

મહાભારતના અ તે આવેલો 'ભારતસાવિત્રી' નામથી વિખ્યાત થયેલો પાંચ શ્લોકોનો ગુચ્છ મહાભારતમાં સારભૂત અને તેના મૂળ વિચારરૂપ ગણાય છે. જાણે કે આ નાના ખીજમાંથી અસંખ્ય વડવાઈ-ઓવાળું મહાભારતરૂપી વિશાળ વટવૃક્ષ ઊગી નીકળ્યું છે. 'ભારત-સાવિત્રી'ના એ પાંચ શ્લોકો પૈકી આ બે શ્લોકો તમઃપ્રધાન મનુષ્યોને ઉદ્દેશ્યોત્તર કરે છે. માતા અને પિતા, સ્ત્રી અને પુરુષ તથા એ સિવાયના અસંખ્ય ગાંગના સ્થળોમાં, હર્ષ અને રોક કગવનાગ અનેક સ્થળોમાં લુપ્ત થઈને અધવત્ રહેતા જીવોને દિવ્યદ્રષ્ટા વ્યાસ કહે છે કે, 'જુઓ આ રાગદ્વેષના સ્થળો કંઈ આ જન્મ પૂરતા મર્યાદિત નથી. જન્મ-જન્માન્તરમાયે એમ હતું અને હવે પછીયે એમ રહેશે. પણ એનું

૩. સર* 'જન્મ અને મરણ કદાચ એક જ સિદ્ધાંતની બે બાજુઓ નથી? એક તરફ જુઓ તો મરણ, બીજી તરફ જુઓ તો જન્મ. તેમાં કુખ શા માટે? હરખ શા માટે? (તા. ૪-૧-૪૫).

'જન્મમરણની વાત સાચી હોય ને સાચી છે, તો તે મૃત્યુથી આપણે શા માટે જરાયે ડરીએ, કુખ થઈએ અને જન્મથી ધુરણ થઈએ? હૃદયે માણસ ચોતાની જાતને આ સવાલ પૂછે' (તા. ૫-૧-૪૫)

(ગાંધીજી, 'નિત્યમનન', પૃ. ૪૮, ૪૯)

૪. મહાભારત વિ અનુ. ૧૫૦ 'સાવિત્રીવ્રતોપાખ્યાન' નામના અધ્યાયમાં એ (ભારત) 'સાવિત્રી' છે—મૂળ છે એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે આ 'સાવિત્રી' એ મં બાળના વિચારની 'સાવિત્રી' છે—મૂળ છે એ પ્રમાણે 'અનુરાસનપદ'ની 'સાવિત્રી'માં દેવો, ઋષિઓ, અને રાજર્ષિઓનું નામ સંકીર્તન છે, તેથી એ મં બાળની પુરાણકથાઓની 'સાવિત્રી' છે એમ દર્શાવના મહેતી દેખાય છે. મં બાળની સમીક્ષિત વાચનામાં આ અધ્યાયને કોઈ જગ્યાએ છે. એને કોઈ પૌરાણિક ઉત્તરની કેટલીક મતોમાં પાછળથી હમેશાં લાગે છે

રહસ્ય ઉઠેલવા મહેનત કરે. ગગદેવ શા માટે એના વિચાર કરે. નન્ય ખોગો શુ જરૂરે? આ બધુ ઇન્દ્રિય જેનું દેખાને જેઓ મૂઢતાથી અધ - હેરો તેઓ નહિ જોઈ શકે એ ગગદેવના અગ્નિની તીવ્ર જ્વાળાઓમા સોકારો કે એના તુમુન વાવાઝોડામા સુકાની વિનાની હોડીની જેમ અથડાને. પણ જેઓ પ્રાન્નપૂર્વક એમાથી બહાર નીકળવા મહેનત કરે તેઓ ધર્મનું માગલિક દર્શન કરી ધન્ય થને.

શ્રી વેદવ્યાસ આ વિચારથી લગભગ બવા ભાગતીર અનુગમેની જેમ પુનર્જન્મમા માને છે, અને એ માન્યતાના આવાર ગગદેવના મજબૂત શાસ્ત્રમાથી છૂટવા કહે છે, અનેક કથાઓ અને તત્ત્વગાનના બોધથી તમસમાથી છૂટી પ્રાપ્તિમા આવવા કહે છે.

૫. (૧) ૧૧-૨-૧૨, ૧૦ના આસદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'કાળ' (પ્રાં ૧૦), શ્લોક ૧૧૭, પૃ ૭૧૧

(૨) ૧૨-૨૪-૩૮ના કથા સદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'પ્રકીર્ણ' (પ્રાં ૨૦), શ્લોક ૧૭, પૃ ૫૭૨ થી ૫૭૫

(૩) ૧૨-૩૦૬-૮૪ના આસદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'સંયમ' (પ્રાં ૧૬), શ્લોક ૧૮૭, પૃ ૫૬૭ થી ૫૪૫

(૪) ૭-૨-૧૫ના કથાસદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'ધમ' (પ્રાં ૨), શ્લોક ૨૪ થી ૨૬, પૃ ૭૮ થી ૫૫

(૫) ૧૨-૨૧ ૨૦ લે. ચાને દુ ખાર્ત પ્રધિષ્ટિત શોહ દૂર મના રાત્ર મેનજિતનુ દહાત આ પી બોધ હ એ તે જેમના શ્લોક છે તેનજિતના આ સદર્ભ માટે જુઓ નીચની નાથ (૧)

(૧) ૧૨-૧૧૮-૩૧ના કથાસદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'મદ્ધવિદ્યા' (પ્રાં ૫), શ્લોક ૧૮, ૧૯, પૃ ૨૧૮ થી તથા 'સંયમ' (પ્રાં ૧૬) ૧૮૦ પૃ ૫૨૪ થી ૬

(૭) ૧૨-૩૧૭-૨૦ આસદર્ભ માટે જુઓ ઉપર 'મદ્ધવિદ્યા' (પ્રાં ૫) શ્લોક ૭૭ ૭૮, ૮૦નુ ઉદ્ધેશન પૃ ૨૫૫ થી

મેમાય તમમુદી આવનું અઘત્ય ક્રી રીતે વ્યક્ત થાય છે એ બતાવતાં તમમુદીના મૂર્તિમંત રૂપ જેવા, પુનસ્તેક અને પરસપતિની ઈર્ષ્યાથી અધઃપૂર્ણાદ્યને લયકંઠ અનિદ્રોના પ્રેરકસ્થાન તરીકે બતાવ્યો છે. પોનાના જ ક્રોધથી દુઃખમા આવી પડેલો મુનગદ્ય, યુદ્ધમા સર્વનાશ થયા પછી, ભોંય પર પછડા ખાઈને વલોપાન કરના કરતા બોલ્યો કે, 'હે અંજય! મેં આ જન્મમા પૂર્વે એવું એકે પાપ કર્યું' તોય એવું મને યાદ નથી, કે જેને લીધે મને મૂઢને આવું' (શ્લોક દુઃખરૂપી) કળ ભોગવતુ પડે. પણ પૂર્વજન્મમા મેં કંઈ એવું અપકર્મ કર્યું' હમે કે વિધાતાએ મને આવા દુઃખદાયી પ્રસંગમા લાવી મૂક્યો છે..... બસ હવે તો ક્ષત્રલોકના વિશાળ રાજમાર્ગનો આશ્રય કરીને જીભેના સદાચારી એવા મને, પાડવો આજે જ જોતો! અર્થાત્ હું સંન્યાસી થઈશ. ૧૬

મુનગદ્યના આ શબ્દો શું આજે સાલગસ મળતા નથી કે? પોનાના દુષ્ટત્વો બૂલી જવાનું આ પ્રકારનું માનસ સર્વવિદિત છે. વળી દુઃખભારથી વ્યથિત થઈને સ્મશાનગંગા આવનાનો અનુભવ પણ સાર્વાત્રિક છે.

૬. (૧) ન સ્મરામ્યાત્મનં કિંચિત્પુરા સજય દુષ્ટતમ્ ।

યસ્યેદ કમ્મયેહ મયા મૂઢેન મુન્યતે ॥ ૧૧-૧-૧૭.

નૂન હાવટત કિંચિન્મયા પૂર્વપુ જન્મસુ ।

યેન માં હુ સમાગેષુ ધાતા કર્મસુ યુક્તવાન્ ॥

૧૧-૧-૧૮.

× × ×
તન્મામૈવ પર્યન્તુ પાઙ્કવા સસિન્નતમ્ ।

વિરૂત તન્મ્લોકસ્ય કીર્ષ્ણભાગનામસ્થિતમ્ ॥ ૧૧-૧-૨૦.

(૨) બુદ્ધો હવે 'ઉપક્રમ' (પ્રકર ૧), શ્લોક ૮ 'પ્રજ્ઞાયશ્ચ' વિષે પૂ

પણુ સંન્યના પાનરૂપે વેદવ્યાસ ધનગણને જવાગ આપે છે કે, ' હે ગન્ધ ! તમે મધ્યમ્ય છતાં પુત્રો પ્રત્યે પક્ષપાત કર્યો.^૭ તમે ગંભ્યની લાવનામા એવા લુપ્ધ થઈ ગયા કે પોતાનો દ્વર્ધ જનનો સ્વાર્થ સાધી શક્યા નહિ તમે ભીષ્મ, ગાધારી અને વિદુરના હિતવચનોને ગણુકાર્યા નહિ તમે દુઃશાત્તન, દુગત્મા નર્મય, શકુનિ, ચિત્રસેન અને શત્રુ જેવા દુષ્ટ મંત્રીઓની સલાહ માની, એ બધાનુ આ દુષ્ટ છે. માણુસે એની રીતે વર્તેલું જોઈએ કે ભવિષ્યમા પસ્તાનુ પડે નહિ તો હવે મોહનશ થનો નહિ. હવે ગોઠ કન્વાનો કઈ અર્થ નથી ગોઠ કન્વાથી અર્થ, મુખ, શ્રી કે મોક્ષ કઈ મળતુ નથી ગઈ માણુસ પડેલા અમિ સળગાની પછી કપડાથી ઢાકે અને તેથી દાઝે તો પશ્ચાત્તાપ કરે એ કર્મ પડિત કહેવાતો નથી તમાગ પુત્રોગે પણ પાડવોરૂપી અમિને દુઃખદાયક વાડયોરૂપી પવનથી ધખાવી તેમા લોભરૂપી ઘી ટોમી પ્રજનસિન કર્યો અને પગે પન ગિયાની જેમ તેમા ઝપવાનીને કેશવરૂપી અગ્નિજ્વાળાથી બળા મૂઆ તેનો રોક કવો યોગ્ય નથી માટે ધર્મ ગમો અને બુદ્ધિથી મન્યુનો નાશ કરો '

વેદવ્યાસ તમપ્રવાન લોભને, અધર્મને ધર્મ જેતા અને ધર્મને અધર્મ જેતા લેટાને,^૮ આ વિચારથી પ્રમાદનિદ્રા ત્યાગવાનુ, રાગ, દ્વેષ, લોભની વ્યકિત થતા મન્યુને છોડી નાજવાથી સંખેસરખુ તોળનાગની જેમ સમભાની થવાનુ, અને આ ગિથનાજગત જેની ઓધે છે,

૭. ૧૧-૧-૨૧ થી

૮. સં^૦ અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાદૃતા ।

સર્વાર્થાન્વિપરીનાંથ્વ બુદ્ધિ સા પાર્થ તામસી ।

૬-૪૦-૩૨ (ગીતા ૧૮-૩૦)

અધકારથી ઘેરાયેલી જે બુદ્ધિ, અધર્મને ધર્મ માને છે અને બધી વસ્તુન અવળી જ યુએ છે તે હે પાર્થ ! તામસી છે.

જેના વડે ભાસિત થાય છે એ ભગવાનના પરમ પ્રકાશિત રોકવિહીન આનંદકારી રૂપને જોઈને તેમા ભગી જવાની ઇચ્છા કરવા કહે છે.

૧૧૪. ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।

धर्मादित्यश्च कामश्च न किमर्थं न सेव्यते ॥ ૧૮-૫-૪૧

આ હું હાથ ઊંચા કરીને પોકાર કરુ છું કે ‘ધર્મ’થી અર્થ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે તો (હે લોકો !) તમે એ ‘ધર્મ’નું કેમ સેવન કરતા નથી ?’ પણ મારું કંઈ સાલજતું નથી.

આ શ્લોક રાજસિક મનોવૃત્તિવાળાઓને અનુલક્ષીને છે. માણત

૧. (૧) સર° જુદા ઉ મા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની ઉત્પત્તિ થયા પછી પણ ત્રણ પરાબર કાર્ય કરી રાક્યું નહિ ત્યારે ધર્મને ઉત્પન્ન કર્યો એ એ કહેતી ક રિકા ‘આરે એ નામ કરી રાક્યું નહિ ત્યારે એણે શ્રેયસ્પ ધર્મને સંભળ્યો. આ જે ધર્મ છે તે ક્ષત્રિયનો પણ નિયન્તા છે એટલે ધર્મથી ઉત્પદ કયું નથી તેથી જેમ રાજાની સહાયથી (અજળ રાત્રીને છતવાની રાત્રિ આવે છે) એમ ધર્મથી (સારીરિક) નિર્બળ મનુષ્ય પણ બળવાનને છતવાની ઇલા કરે છે એ જે ધર્મ છે તે નિશ્ચય સત્ય છે એટલે સત્ય બિલવાવાળાને કહે છે કે ‘આ ધર્મ’મય વચન બિલે છે,’ તથા ધર્મ’મય વચન બિલનારાને કહે છે કે ‘આ સત્ય બિલે છે,’ કારણ કે એ બંને ધર્મ જ છે’ - અર્થાત્ ધર્મ’બળ એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ બળ છે

રા નૈવ વ્યભવત્તન્ત્રેયોરુપમયયજત ધર્મં તદેતક્ષત્રસ્ય ક્ષત્ર યદ્ધર્મન્ત્રમાદ્ધર્માત્પરં નાસ્ત્યથો અતલીયાન્દલીયાન્ગમાશ્ચસીતે ધર્મેણ યથા રાંધ યો વૈ સ ધમ સત્ય વૈ તત્તમાત્સય વદન્તમાદુર્ધર્મં વદન્તીતિ ધર્મં વા વદન્ત૨ સત્ય વદન્તીત્યોદ્ધર્મવંતદુમય ભવતિ ॥ જુ ઉ ૧-૪-૧૪.

(૨) સર° નિવર્ગસપાપનમન્તરેણ પશારિવાયુર્વિપ્લવં નરમ્ય ।

તત્રાપિ ધર્મં પ્રવર વદન્તિ ન તૈ વિના યદ્ ભવતોઽર્થમાર્ગો ॥

‘બિન્દુ-પ્રકર’ ૩.

તમસ્માંથી બહાર નીકળે છે, પ્રકાશ જુએ છે. અધકારથી ટેવાયેલી આખો અંજલિ છે, અયથાવત્ જુએ છે.^૨ એની સામે નિગ્વધિ સમય છે. હૃદય અને ગોકથી કંઈ સંગતું નથી એવો વિચાર છે. પોતાના એકના જ, અને જેને પોતાના માન્યા હોય તેમના જ મુખનો ખ્યાલ છે પણ અવિવેકને લીધે એને પગિણામે ચાલુ થતાગ દુઃખ, દર્દ, અને તૃષ્ણાની આગના વિપયકનો સાચો ખ્યાલ નથી. એમને અનુલક્ષીને સમભાવી ઋષિનું આ કટાક્ષયુક્ત માર્મિક વચન છે. આ મહર્ષિનો સંદેશો દ્વાર્ધ સાલળતુ નહોતું એમ તો હતું જ નહિ. પણ અંગત સુખસગવડો અને સમૃદ્ધિની વાસે લાગેલા, સંકુચિત ભાવનાને મૌલિક બુદ્ધિ અને હોશિયારી સમાજનાગ, પરિણામે ભૂલપરંપરા સર્જી અસતોષની

(નોંધ ૧ ચાહુ)

ત્રિવર્ગ(ધર્મ, અર્થ અને કામ)ની સાધના વિના મનુષ્યનુ આયુષ્ય પ્રશુની જેમ ફેાકટ ગણાય છે. એ (ત્રિવર્ગ)મા પણ ધર્મ સર્વોચ્ચ કહેવાય છે, (કારણ) તેના વિના અર્થ અને કામ સિદ્ધ થતા નથી.

(૩) સર્વં ચલચિત્તમનામાનમિન્દ્રિયાણાં વશાનુગમ્ ।

અર્વાઃ સમતિવર્તન્તે હંસાઃ શુષ્કં સરો યથા ॥ ૫-૩૬-૩૮

હંસો જેમ સુમઈ ગયેલા સરોવરને છોડી જાય છે એમ અર્થો ચંચળ ચિત્તવાળા અવિવેકી અને ઇન્દ્રિયોના હાસ થયેલાને ત્યજી જાય છે.

(૪) સર્વં 'અહિર્બુધ્ન્યસ હિતા' ૧૩-૩૪ થી ૩૬.

૨. સર્વં યથા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયથાવત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્યં રાતસી ॥

૬-૪૦ ૩૧ (ગીતા. ૧૮-૩૧).

જે બુદ્ધિ ધર્મ અને અધર્મને તથા કાર્ય અને અકાર્યને અયથાવત્—જેવા હોય તેવા નહિ,—જુએ છે, એટલે કે વિવેક ખે ટી રીતે કરે છે, તે બુદ્ધિ હે પાર્યં રાતસી છે.

આગમના જલનાગ અને દિનવચન નહિ સાભળનારા ગણત્રિયને ઉદ્દેશીને વેદવ્યાસ કહે છે કે, ‘ભાવે, તમાર સુખ જોઈએ છે ને? સમૃદ્ધિ જોઈએ છે ને? તો એને માટે પણ તમારે ધર્મનું જ અનુગત કરવું પડશે.’ એ ધર્મ એટલે સાર્વનિક સમભાવ, પ્રેમભાવ અને કર્મફળમા અનાસક્તિ. પણ એમના આ વચન ગ્લોમલિન બુદ્ધિ વાળાઓ સાભળના નહિ—સાભળી શકતા નહિ. ધૂનનટ્ટ, દુર્યોધન અને એની મંડળીના મિત્રે વેદવ્યાસે વિશ્વના રજતસ્ત્રી ધૂંધળી બુદ્ધિવાળા તમામ જનોને શું કગ્વાથી સાચું સુખ અને સાધનસ પત્તિ મળે છે તે સ્વભૂતના આવ-જો ભેદીને પણ કાને પડે એ ભાષામા અને એ રીતે સુવંદ અવાજે અનુકંપાપૂર્વક કહ્યું છે.

આ સ્થળે જ્ઞાની અને નિર્ભય સોદેટીસે એથેન્સના ન્યાયાલયમા કરેલા પ્રખ્યાત અને માનવજાતના ઇતિહાસમા સદાને માટે સુવર્ણક્ષિરે અંકિત થયેલા અમર પ્રવચનની ક કિકા મગજાવવા જોઈ છે વિશ્વના સૌથી વધુ શાણ્ઠા અને જ્ઞાની માણ્ઠો પૈકી બેનો મત તદ્દન નિગળા દેશકાગમા સ્વતંત્ર રીતે એકબીજાને મળતો છે, એ સ્પષ્ટ દોના માથે સ્વયંક છે મૃત્યુને જીવનના એક બનાવ-કેદય સૌથી વધુ હાયદાકાન્ક બનાવ-તરીકે સ્વીકારી લેતા એ સત્યવીરે પોતાની જીવનનિધા વચ્ચેથી અદાવતના દંડની ઉપેક્ષા કરતા અને અદાવતને ઉપદેશ આપતા આ યાદગાર વચનો ઉચ્ચાર્યા. ૩

૩. I tell you that virtue is not given by money, but that from virtue comes money and every other good of man, public as well as private. This is my teaching, and if this is the doctrine which corrupts the youth, I am a mischievous person. But if anyone says that this is not my teaching, he is speaking in untruth. Wherefore O, men of Athens, I say to you, do as Anytus bids or not as Anytus bids, and either acquit me or not, but which-

‘હું તમને કહું છું કે સદ્ગુણ (અરંધર્મ) એ ધનમાથી પેદા નહિ થાય, પણ સદ્ગુણમાથી ધન અને બધા માનવ સગવડો જન્મે છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ માટે આ નિયમ છે. આ મારે ઉપદેશ છે. અને જો આ મિદ્ધાત યુવાનોને બગાડતો હોય તો હું દુષ્ટ માણસ છું. પણ જો કોઈ એમ કહે કે ઉપર કહ્યો તે માગે ઉપદેશ નથી તો એ મિથ્યાભાષી છે. એટલા માટે એ એથેન્સવાસીઓ ! હું તમને કહું છું કે તમે એનીટસ કહે એમ કરો કે એનીટસ કહે એમ ન કરો, તમે મને છોડી મૂકો, યા ન છોડી મૂકો, તમે ગમે તે કરો પણ ખ્યાલમાં નહોતો કે, મારે કદાચ ઘણીવાર મરવું પડશે તો પણ હું મારા સત્કૃત્યો કદી છોડવાનો નથી’ અને સોક્રેટીસ, જેને પરમાત્માની આજ્ઞા તોડવી એ ખગળ છે એ ખગળ હતી જ્યારે મૃત્યુ એ ખરાબ છે એ ચોક્કસ ખગળ નહોતી, પણ કાતો સારું હતું અથવા ઘણું જ સારું હતું એવી એની ધાગણ હતી, એણે ગાંધીજીના શબ્દોમાં ‘વિપનો ખાલો શગ્બતની જેમ ગંધી પી સુખે સુવાનું’ પસંદ કર્યું. ૪

(નોંધ ૩ આજુ)

‘ever you do understand that I shall never alter my ways, not even if I have to die many times’ (Socrates before court, from ‘Dialogues of Plato’ Vol. II by B Jowett P. 123)

આ કેટલાકમાં ઉલ્લેખાયેલ એનીટસ, સોક્રેટીસ ઉપર આરોપ મૂકનારી ત્રિપુરી પેત્રીનો એક હતો તે એથેન્સની પુનઃસ્થાપિત લોકગણતંત્રના આગેવાન રાજમંત્રણી પુરુષ હતો ખીન બે - વિ એનીટસ અને વામૃત્વવિગારદ (Rhetorician) લાઇક્રેસ હતા.

૪. ‘પોતાને (સોક્રેટીસને) જે બ્યાખ્યાન કરવાનું હતું તેનું છેવટુ વાક્ય બોલીને, જેમ આ પછે ગરબતનો ખ્યાલો રગથી પીશું તેમ, તેણે હરનો ખ્યાલો રગથી પીવો’ (‘એ સત્યનીરની કથા અથવા સોક્રેટીસનો બચાવ’ - ગાંધીજી, પૃ. ૪, સને ૧૯૪૮).

સોફ્ટીસથી ભુદી રીને થુ એસ એ.ના માનવતાથી ભરપૂર હૃદય વાગા સહુથી વધુ ખ્યાતનામ સર્જનો-મેયો ક્ષધર્મ, વિલિયમ મેયો અને ચાર્લ્સ મેયોનુ વીસમીસદીનુ સ્વાનુભવપૂર્ણ ઉદ્ઘાટન બ્યાસમુનિના સંદેશાનું શુદ્ધ ભૌતિક દષ્ટિએ આખેજ સમર્થન કરે છે 'દુનિયાભરના દાકતરો આ સર્જનોના ચરણે બેસી અભ્યાસ કરવા આવે છે. અને મોટાભાગના મરણોન્મુખ એવ. વાર્ષિક ૬૦,૦૦૦ દર્દીઓ એમના રોચેસ્ટર (Rochester)ના કક્ષીનીકની જાણે યાના કરતા હોય એ ભાવે મુઠાકાત સે છે ઇતિહાસમા જેમના જોટથી સ્વચ્છ અને ઝડપી સર્જરી ગઈ નથી કરી શકાયું એના, અને જેઓ એકબીજાને પોતાનાથી વધુ મહાન પુરુષ ગણે છે એવા આ બે ભાઈઓ દરરોજ સવારે સાત વાગે ઇસ્પીતાયમા આવે છે અને આગ કક્ષાક સુધી સતત ઓપરેશનો કરે છે. વર્ષોથી આની રીતે દરરોજના ૧૫ થી ૩૦ ઓપરેશન કરવાનો તેમનો કાર્યક્રમ ચાલુ છે. અને છતાં નવું શીખવાનો અને હલ્લુય પોતાની કાર્યપદ્ધતિ સુધારવાનો તેમનો પ્રયત્ન પણ અવિરતપણે ચાલુ છે—તેઓ તેમને હજુ ઘણું શીખવાનું જાકી છે, તેનો એકરાગ કરે છે એમના કક્ષીનીકમા અકિંચનો, બેન્કોના એન્કેનો, ખેડૂતો અને ફિઝિકલ્સ બધાને વેઈટિંગ રૂમમાથી તેમના વાગપ્રમાણે બોલાવીને એકસરખી સારવાર અપાય છે. ધૈસાદારે તેની મ પત્તિ પ્રમાણે આપવાનું હોય છે, પણ 'દાઈનેન' તે ક્ષી નથી આપી શકતો માટે હજુ સુધી કદી પાછો કાઢવામા આવ્યો નથી.

'મેયો ક્ષધર્મ' પોતાની આવકના એક તૃતીયાંશનું દાન કરે છે ખીલ પસૂન કરના કદી ઘણા કચ્છતા નથી. ઉધણીની નોંધ કરતા નથી. અને પ્રાઈને કદી પણ પોતાનું ખીલ ભાગ માટે ઘરને ગરિશ મૂકવાની જગ આપતા નથી જે માણસ પોતાના જગ પ્રમાણે જે સમયે જે કઈ રોકડું આપે તે તેઓ સે છે અને ઓપરેશન કર્યા પહેલા તેઓ દાઈનેન તેના ખીલ ભરવાના જગ વિશે પૂછતા નથી.

‘એક માણસે પોતાની જાણી ગયાવવા જદલ, પોતાનું કાર્મ ગીમે મૂકીને તેમને પેસા આપ્યા હતા. આ ખીનાની ખજાર પડતાં મેયો બધર્મે તેનો એક તો પાછો ખીકચો અને વધાગમા માદગી દગમિયાન તેને પડેથી તુકશાનીના વળતર પેટે પોતાના તન્કથી ખીજે એક મોકલ્યો હતો.

‘જેમણે પેસા પેદા કરવાની કદી તમા નથી કરી છતાં જેમને ત્યાં સોનાની નદી વહી રહી છે એવા એક નાના શહેરના બે યુવાનોનો આ આ કાર્તિમંત દાખલો છે.

‘એમણે કાર્તિની કદીયે ખેવના કરી નથી, છતાં આજે તેઓ યુ. એસ. એ.ના ચૌથી વધુ નામાકિન સન્ન્યનો છે.

‘યાતના વેત્તી માનવતાને મદદ કરવી એ તેમની એક જ ખવાહીશ છે. તેમના પ્રતીક્ષાલય—વેઈટીંગ રૂમમાના ડેસ્ક ઉપર એક મટેલી તકતી મૂકવામા આવી છે, જે એમની સ્ફળતાની પાછળ ગૂંથ્યા અવિનાશી સસને સમજાવે છે.” ‘વિશ્વને જેની જરૂર છે એવું કંઈક ધારણ કરો, અને પછી તમે અગણ્યમા ગહેતા હોશો તો પણ લોખિ તમારું આગણું ધમી નાખરો.”

૧૧૫. જ જાતુ કામાશ્ચ મયાશ્ચ જોમા—

દર્મ ત્યજેન્મીનિતસ્યાપિ જ્ઞેનોઃ ।

નિરયો ધર્મઃ મુલ્યદુરો ત્વનિસ્થે

જીતો નિત્યો જ્ઞેનુરસ્ય ત્વનિત્યઃ । ૧૮-૫-૫૦

૫. ‘Five minutes Biographies by Dale Carnegie, II ed 1955 (I edition 1954), P. 41 to 44 માથી સાર.

૬. ‘Have something the world wants and though you dwell in the midst of a forest, it will wear a beaten pathway to your door.’ (‘Five minutes Biographies’ P. 44)

૧. (૧) = ફ. ૫-૪૦-૧૧ કડ ૫-૪૦-૧૨ ૫-૪૦-૧૩

કામના, લય, લોભ કે છવિતના નિમિત્તે પણ કદી ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ (કારણ ધર્મ નિત્ય છે અને સુખ દુઃખ અનિત્ય છે, છવ નિત્ય છે અને છવનું કારણ (મંસાર) અનિત્ય છે

તમસ્ના અથડાવનારા અધક્રામથી નીકળેલા, -૦૮/સ્ત્રી

(નોંધ ૧ ચાલુ)

૫-૪૦-૧૨૭મા નિલો પીવો ષાતુરસ્ય સ્વમિત્ય । એવો પાઠ છે. ૫-૪૦ ૧૧, ૧૨ એ બે શ્લોકો 'વિદુરનીતિ'ના છે. બંને શ્લોકોનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે 'હે તાત ! હું તને સર્વશ્રેષ્ઠ, પુણ્યપદવાળી મહાવિરાટ વાત કહું છું કે' કામના, લય, લોભ કે છવિતના નિમિત્તે પણ કદી ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ (કારણ) ધર્મ નિત્ય છે અને સુખ, ખ અનિત્ય છે. છવ નિત્ય છે અને ૫ અમહાભૂતો (પાતુ) અનિત્ય છે. માટે હું અનિત્યનો ત્યાગ કર નિત્યમા સ્થિર થા અને સંતોષ પામ, કારણ સંતોષ એ જ મોટો લાભ છે.'

(૨) સરં સુદર રાજ્યવ્યવસ્થા અંગે નારદે યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્નો પૂછ્યા તેમા માન, મોહ કે કામનાથી ન્યાય ચૂકવવાનું તમ ખેર લે ન પડે, કે લોભ, મોહ, વિશ્વાસ અને પ્રણયથી અશ્રિતોની આજીવિકા બદલે નહિ તેડ સ્થવતા પ્રશ્નો, ૨-૫-૮૧, ૮૨

(૩) યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનું કેવળ સમ્રાટ થરા નહિ, પણ લોકહિતની કામનાથી હચ્ચતા હતા. ૨-૧૨-૨૨, ૩૫ તેથી આ કાર્યમા પોતાના ભાઈઓ, મિત્રો, વેદવ્યાસ અને પુરાહિત ધૌમ્ય સહિત બધાની સલાહ લીધા પછી, તેમણે શ્રીકૃષ્ણની—ભૂતગુરુ શ્રીકૃષ્ણની—સલાહ લેવા નક્કી કર્યું, ૨-૧૨-૨૮ કારણ કેટલાક સલાહકારો સૌંદર્યભાવથી (વિચારણામા) દોષ દેખી રાકતા નથી કેટલાક સ્વાર્થને વીધે મીઠું બોલે છે, કેટલાક જે પોતાને હિતકર દોષ તે પ્રિયને જ મેળવવાની હ-છાથી બોલે છે, પણ કૃષ્ણ તો દેવનું જ્ઞાન ગીને, તથા કામ-ક્રોધને અજમા રાખીને આ લોકમા જે પરમ હિત ર દોષ તે યથાવત કહેવા ચોગ્ય હતા, અને તેથી શ્રીકૃષ્ણવચન યુધિષ્ઠિરને પ્રમણૂપ હતું. ૨-૧૨-૩૭ થી ૪૦

મલિનતામાંથી રવચ્છ થયેલા અને સત્ત્વના પ્રકારમાં ડગ મૂકતા કથ્યાણુ-
માર્ગના પ્રવાસીને લગવાન વ્યાસ આ મંત્રથી ધર્મનું, અનુગમમાનનું,
અને જીવનનું રહસ્ય કહે છે. ‘ધર્મથી સુખ મળે છે માટે પાળવો,’
ઠીક છે. પણ ધર્મ તો અવિનાશી છે, ‘સુખદુઃખ’ વિનાશી છે. આ
શરીરની પાછળ રહેલો જીવ અમર છે, પણ સંસાર નાશવંત છે, માટે
નિત્યની ઉપાસના કરો; અને તેથી કોઈ પણ ‘સુખ’ની કામનાને
અધીન થઈને કશાના ડગથી કોઈનું પડાવી લેવાની વૃત્તિથી અને
‘જીવતા’ ગંધી શકાય એ માટે પણ કદી ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ.
‘સુખો’ અને ‘જિજ્ઞાસી’એ નષ્ટ થવાના જ છે,^૨ એનું રક્ષણ કરવાના
આકાશવળા ઉપાયોથી એ ગ્રહાવાના નથી, અને જાતજાતના કાવડા
જીભા કરવાનાં છે. જીભા થતા કાવડા સ્પષ્ટ દેખી શકાય છે. પણ
સારિયકતાના પ્રકાશમાં આત્માની (ચૈતન્યની) અને ધર્મની (ધારણ
કરનાર નિયમની) અમરતા જોવા પછી એ નિયમને અનુસરીને વર્તવામાં
બાધા સુખનું અને શાસ્ત્રોનું ગહરૂય સમાયેલું છે.

પણ જેઓ હજુ રજસૂ તમસૂમાં ઓછેવંત અંરો સપડાયેલા છે,
તેમને માટે કક્ષાભેદે અને તેથી દેશકાળના ભેદે આ ધર્મ જુદો હોઈ શકે.

(નોંધ ૧ ચાલુ)

(૪) ઘૂલ પછી વનમાં દુ.ખી થતા પાંડવોને નિહાળીને સ્મૃતિકાંતે લડવાનો
અને મીરવાને પાઠ બાણાવવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું. ‘આ
શુધિદિર તેમજ અતિરથી જામ-અનુન અને નકુલ, સહદેવ તથા દ્રોપદી પણ
કામના, ભય કે લોભને લીધે સ્વધર્મને કદી પણ નહિ ત્યજે’. ૩-૧૨૦-૨૩.

(૫) અંબાનો જામ પાસે પરાણે સ્વીકાર કરાવવા પરશુરામ જામ સામે
લડતા હતા. ત્યારે રામના પિતૃઓએ પ્રથમ તેમને વાર્તા પછી જામને રાત
પાડના માર્યા. ત્યારે જામને કહ્યું. ‘હું લોભ, કૃષણતા, ભય કે વન માટે
સાધ્યત ધર્મને ત્યજીશ નહિ, એની મારી નિશ્ચિત મતિ છે’ ૫-૧૮૬-૨૬.

૨. જુઓ ઉપર ‘કાલ’ (પૃષ્ઠ ૧૦), શ્લોક ૧૧૭, પૃ. ૩૧૦ થી.

એટલે 'ધર્મ' એક જાના 'વધર્મ' જુદાં હોય, અને એ અવધર્મ પાત્ર વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત ની રીતે થાય, એવું પાત્રન ન કઠાથી દેવા દુ ખદાયક અને પાત્રન કઠાથી દેવા નુખદાયક પરિણામ આવે, તેવું અનેક ઝોણી માટી, એકવિધ રિનિધ અને સ કુલ દૃષ્ટિઓથી, કાન્ધો, દદાતો, કયાઓ, ઉદ્દેશોધનો, પ્રેરણાઓ, સમન્વયો અને આચાર-વિચારના અનેક પ્રકારોથી ચર્ચાને મહાભાગનું સ્થાન નમો અખૂટ રત્નભાગ-વજ્રન સમક્ષ મુખવામાં આવ્યો છે

વ્યાખ્યા લખવાન શ્રાવણના મુખે કહેવડાનુ છે ૦ 'અસત્ત્વી ઉત્તી નથી અને સત્ત્વો નારા નથી તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ આ બેયને—સત્ત્વ અસત્ત્વો—નિર્મુલ્ય બેયો છે ૧૦ મ ગ્રાધીજીએ સ્વ દેશળાધુ દાસને અંગ્લિસ આપના તેમના એક પ્રવચનમાં આ શ્લોક દાખાને તેના ઉપર એક પ્રભાવશાળી ભાષ્ય કર્યું છે એમાં સત્ત્વ (શાશ્વત) અને અનત્ત્વી (નાશ્યત્ત્વી) ચર્ચા કરના સાથે આત્મનો હિંદુમખાજ, કે જેમાં આત્માનુ અમગ વ દર્શાવતુ અમૂલ્ય તત્ત્વગાન છે, તે જ સમાજ મુન્યુપી ધૃત્સો બધો બીએ છે તે સ્પષ્ટ કર્યું છે ૪ એ લેખમાં ગ્રાધીજીનો મં ૭૭૦ અને તેના કવિ પ્રયેનો આદર ભારોભાગ દેખાઈ આવે છે

૩ નારાનો વિચિત્ર માનો નામાગા વિચિત્ર સત્ત્વ ।

સનયારવિ દ્વિગ્નતસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિ ॥

૬-૨૪-૨૬ (ગીતા ૨-૧૬)

૪. 'એ' શ્લોકમાં બધું સ્વસ્થ કાલેયુ છે અનેક શ્લોકમાં વારીરારીને કહેયુ છે કે શરીર એ 'અસત્' છે 'અસત' એટલે 'માયા' નહિ, કદી કોઈ પણ રૂપમાં હવે ન થયુ જ નથી એવું નહિ પણ તેનો અર્થ ક્ષણિક, નારાનત, પરિવર્તનશીલ હતાં આપણે આપણે જીવનવ્યવહાર એ શરીરને શાશ્વત સમજીને જ લેવામાં આવે ૬ આપણે શરીરને દુષ્ટએ છીએ, શરીરને વળગીએ છીએ—આ બધું હિંદુધર્મની વિરુદ્ધ છે જે હિંદુધર્મમાં એક વસ્તુ આખી આદર્શના જેવી કહેલી હોય તે શરીરની અને દ્રવ્ય પદાર્થોની

આજે નળના અનુનાથીઓને લીધે 'ધર્મ' વગેવાય છે તેને લીધે કેટલીયે વખત કા તો 'ધર્મો વિજ્ઞાન આગળ મોળા પડી ગયા છે,' 'ધર્મ અકીપુત્ર કામ કરે છે' એવા પ્રકારના વિધાનો થાય છે અથવા હતાશા વિરાધ, મળક કે અતુલી વૃત્તિઓ સગય મળ્યે ભુદા ભુદા સયોગોમા છુકાદોરે પ્રવર્તે છે પણ જો 'વિજ્ઞાન' (Science)એ લૌતિકપદ્ધતો માગુતે 'સત્ય' સોધનાતુ ધર્મ કરે છે, અને 'ધર્મ' જો વિશ્વને ધારયુ

(નોંધ ૪ વાલુ)

અસતતા છે હતા આપણે મૃત્યુથી ડરીએ છીએ, રાઈએ ફૂગીએ છીએ તેટલા ભાગે જ કોઈ ડરતા ડરો કે ચેતા ડરો મહાભારતમા તો રુદ્રની મૃત માતમાને સતાપ થાય છે એમ કહેવામા આવ્યુ છે, અને મૃત્યુને બાપણુ વરતુ ન માનવામા આવે એ માટે ગીતા લખાઈ છે માણસતુ શરીર મદનિ મરતા ધામે છે અને ગરીર તો મૃત્યુ થતા હુખમાથી મુક્ત થાય છે તેમજ મૃત્યુ સ્તિરાતતુ પ્રદનિમય હવન જેમ જેમ વતુ વિચારુ છુ તેમ તેમ ભામે છે કે તેઓ આજે હનત છે જ્યારે તેમતુ શરીર હતુ ત્યારે તેઓ પૂરા હવત નહોતા આજે પૂરા હવત છે આપણે તો આપણા મ્ધાર્થના લીધે મનુકે તેમતુ શરીર જ મહારતની વરતુ હતી જ્યાં ગીતા શીખરે છે— 'મને નિત્ય નિત્ય મને એ પાઠ સમ વતો બધ છે--કે અસાચિત વરતુને વિશે ની બધી ચિતા બ્યર્થ છે, બગે મળમેષ છે

અસતનો આવ એટલે હતી જ નથી અને જે સત છે તેનો મ્દી નાગ નથી રોમસપિયર મ્વિએ જ્યાં કહ્યુ છે કે માણુને મરતુ શુત તેની સાથે મીમા દગાય છે, અને અશુભ જ જાતની આગળ હવત રહે છે, ત્યાં તેણે શુન ગી હતી શુભ અને સત જ ગિરહવ છે જગત બન મી ગરેવા ના માળોને જ નિય સમારે છે જગત અસતન અને અશુભન સડેલ ઈથી જુમ વાય છે, રુખને જ સનવ છે રામચંડ- હો રામન તે હુ અવતાર માતુ હુ, પણ જ્યારે તે રીરધાગી હતી ત્યારે તમજે અને દોષ મ્દી ન દોષ અમ હુ માનતો નથી, પાગ ન પડે જાગ તન પૂરા માનીએ નીજ કૃપન । પા પૂર્ણવનાર માનીએ લીજ ના જેલ પા મ્દારો દિમા એ જલ માગસ નતો નથી કે રામ કે કૃષ્ણ દોરો મટે ન પણ નામનો વિન માસો પાળા મે મુ વદરમ ગ્રમદ કર છે--નતે તેમના રાચિત શરીરને જ સધરી રાગુ

કરનામે નિયમ છે, તે એ બંને વચ્ચે કયાય વિગેધ હોય એ મહાવિત નથી તેથી વિજ્ઞાન હમેશા 'ધર્મ' સમજવાનું સહાનકારી પ્રાણ શાસ્ત્ર છે એ રીતે લેવાનું જોઈએ વિજ્ઞાનના દુરુપયોગથી એય જોખમ મનાવનારી સોધક બુદ્ધિ પૃથ્વી ઉપ થી ચેતન જીવોને મમૂળગ ઉખાડી શકે છે, પણ જો એ જ નોધકબુદ્ધિ, 'ધર્મ'ના ભાનથી 'ધર્મ' ને ધિરોપ સમજવા માટે, પ્રવૃત્તિ કરે તો, ચેતન જીવોને સુખી તથા સમૃદ્ધ કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપી શકે, અને સન્યસોધનનું કાર્ય સદિયાતું, અવરોધવિહીન અને કન્યાણુપ્રદ થાય

મહર્ષિ વ્યાન સર્વરીતે, સર્વકાળમાં, સમજવાના અને સમજીને આચરવાના, ધર્મનું અને એમ કમના એ ધર્મનું રહસ્ય સમજી સત્ અસતનો વિવેક જાણી, પીનરાગભયદોષ થઈ, સદૃશ્યપણે વર્તવાનું આખા મહાભારતમાં કહે છે, તેનું આ શ્લોક આમ કેન્દ્રિત થયેલું વિચાર બીજું છે

૧૧૬ દ્વિમા ભારતસાવિત્રીં પ્રાતસ્તપાય ય પટેલ ।

સ ભારતપલ પ્રાપ્ય પર વ્રહ્માધિગચ્છતિ ॥ ૧૮-૫-૫૧

(નોંધ ૪ ચાલુ)

અસાધ્ય-કાઈ દોશ વગેરે ની માર્ગને ખબર નથી દેરાજીનું આપણે અનુ કરણ કરવા માગીએ છીએ શું આપણે તેમના શરીરનું અનુકરણ કરીશું ? આપણે તેમના શરીરને યોગ પૂજવા હતા ? જો તેમ હોત તો વહાલામાં વહાલા હીકરાએ તેમના શરીરને અગ્નિદાહ દીધો હોત ?

×

×

×

'તે દિવસે સ્મૃતાનધાટ ઉપર ચોકેલાક લોકોને જોઈને, અને તેમના મોં ઉપર શોક ન જોઈને મને ઘડીક વાર તે નીર ચડી મને થયું કે આ લોકોને કશું ભાન કેમ નથી પ્રસન્નનું ગાલીચ પલ્લુ સમજતા નથી પલ્લુ પાછળથી મને સમજાયું કે એ જ સાચા હતા તેમને સ્વાર્થ નહોતો, તે તો એક ભવ્ય જીવનના સન્માન અર્થે જ આવ્યા હતા, તેઓ તે તેમણે કરેલી સેવાની સાક્ષી પૂરવા અને 'ધન્ય જીવન !' 'ધન્ય જીવન !' એટલું જ કહેવા આવ્યા હતા ' ('ધર્મમયન' માં મૃત્યુનું રહસ્ય નો લેખ ૫ ૩૫૯ થી ૩૬૧)

જે મનુષ્ય પ્રાતઃકાળમાં ઊઠીને આ ભારતસાવિત્રીનું પઢન કરે છે તે મહાભારત (નો અભ્યાસ કર્યાનું) ફળ મેળવીને (અંતે) પરબ્રહ્મને પામે છે.

આ શ્લોક ભારતસાવિત્રીની ફલશ્રુતિ છે. ફલશ્રુતિ કહીને મહાકવિએ દર્શાવ્યું છે કે, એમણે પોતાનું કથયિતવ્ય, ભારતસાવિત્રીના ચારે શ્લોકોમાં સંક્ષેપમાં પણ સંપૂર્ણ રીતે કહ્યું છે, તેથી એ ચાર શ્લોકોમાં રહેલા વિચારને સતત નજર સમક્ષ રાખી, તેનો વિસ્તાર કયે જનાર સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધિને પામશે એવો એનો ચોખ્ખો અર્થ છે. વળી મહાભારતના વક્તાએ જે વિચારને અનુલક્ષીને આ શબ્દોનો હિમાલય ખડે કર્યો છે, તે મૂળ વિચારને પરિપુષ્ટ કરનારાં ભાષ્યો, પ્રવચનો, ટીકાઓ 'કે અર્થ-વિસ્તારો જ પ્રમાણભૂત છે, ખીજાં નહિ. એવો પણ આ ફલશ્રુતિનો સૂચિતાર્થ છે.

પરિશિષ્ટ ૧

અદાર

ભારતીય સાહિત્યમાં અદાર-સંખ્યક અંકના ઉપયોગની નીચેની માહિતી રસપ્રદ નીવડશે. (જુઓ ‘અભિવિદ્યા’ પ્રકાં ૫, શ્લોક ૫૫, ૫૬, નોંધ ૧૭૫, પૃ. ૧૮૬).

૧. ‘ઈશોપનિષદ’ના મન્ત્ર ૧૮ છે.

૨. ‘જેમાં નિઃકૃષ્ટ કર્મ—સકામ કર્મ કહેવામાં આવ્યું છે એવા (૧૬ ઋત્વિક, યજ્ઞમાન અને યજ્ઞમાનપત્ની)એ અદાર યજ્ઞૃપ—યજ્ઞ-સાધન નાશક છે અને અદૃઢ છે. જે મૂર્ખ મનુષ્યો એને શ્રેય માનીને તેનું અભિનન્દન કરે છે તેઓ ફરીવાર જગ અને મૃત્યુને પામે છે.’^૧

૩. ‘છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ’માં આત્મવિદ્યાના અધ્યાયમાં, આત્માથી બધું થાય છે એમ વર્ણવતા પ્રાણાદિ અદાર વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ છે. ‘આમ જ્ઞેનાઃ, વિદ્યાગનાર અને ભણનાર (વિદ્વાન)ને આત્માથી પ્રાણ, આશા, સ્મૃતિ, આકાશ, તેજ, જળ, આવિર્ભાવ-તિરોભાવ,

૧. પ્લવા ભૈતે અદઢા યજ્ઞરૂપા અઢાદગોત્તમવર યેષુ ધર્મે ।

एतच्छ्रेयो येषमिनन्दति मृगं जरामृत्यु ते पुनरेवापि यन्ति ॥

મુદ્ડક ઉ ૧-૨-૭

ખવાનો અર્થ શકરાચાર્યે ‘વિનાશી’ કર્યો છે. મોનિયેર બિલિખરો એમના ડોશમાં આ શ્લોકનો આધાર મૂકીને એ અર્થ સ્વીકાર્યો છે ઉપર આપેલો અનુવાદ શકરાચાર્યના ભાષ્યાધારે છે.

અન, બન, વિજ્ઞાન, ધ્યાન, ચિત્ત, સકલ્પ, મન, વાણી, નામ, મ નો
અને કર્મે—એમ આ બધું આત્માથી થાય છે '૨

૪ મહાભારતના મુખ્ય પર્વ ૧૮ આદિ, સભા, આનંદ્યક,
વિરાટ, ઉદ્યોગ, ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, શત્રુજીત, સૌમિક, સૌ, શાન્તિ, અનુ
શાસન, આયુર્વેદિક, આશ્રમનાસ, મૌસન, મહાપ્રસ્થાનિક અને સ્વર્ગ

૫ મહાભારતયુદ્ધ આસ્યુ ૧૮ દિવસ

૬ મહાભારતયુદ્ધમાં કૌરવોની ૧૧ અક્ષૌહિણી અને પાંડવોની ૭
અક્ષૌહિણી મળી કુલ ૧૮ અક્ષૌહિણી સેના ૩

૭ ૧૮ અક્ષૌહિણીના ૧૮ સેનાપતિ પૈકી કૌરવોના ૧૧ કૃપ,
નેણુ, શત્રુજીત, સિન્ધુરાજ વ્યદ્રથ, કાળોળ સુલક્ષિણુ, કૃતવર્મા, દ્રોણપુત્ર
અધ્યત્થામા, બૃગ્શિવા, સૌભન શકુનિ, તથા બાહ્લિક, અને પાંડવોના
૭ કૃપ, વિગ્ન, શિનિપુત્ર સાત્યકિ, પાંચાલ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ધૃષ્ટકેતુ,
પાંચાલ્ય શિખંડી અને માગધ સહદેવ એમ કુલ ૧૮ '૫

૮ 'ભગવદ્ગીતા'ના અધ્યાન ૧૮

૯ 'ભગવદ્ગીતા'માં સ્થિતપ્રજ્ઞનમુખ્ય વર્ણવતા શ્લોક ૧૮ ૧

૨૦. તસ્ય હ વા એતસ્યેવ પદયત એવ મન્વાનસ્યેવ ભજાનત આમત
પ્રાણ આમત આશાઽશ્મત સ્મર આમત આશાશ આમતસ્તત આમત આપ
આમત આયર્માવાતરોભાવાવામતોઽજ્ઞમામતા યમમામતા વિજ્ઞાનમામતા
ધ્યાનમામતચિન્તમામત સક્રુપ આમતા મન આમતા વાગામતા નામાઽઽ
ત્મતા મન્ના આમત કર્માણ્યામત એવદર મરમિત ॥ ૯૧ ઉ ૭-૨૬-૧

૩. ૫-૧૫૨ ૨૩

૪. ૫-૧૫૨ ૨૭ થી ૨૯

૫. ૫ ૧૫૪ ૧૦

૬. ૬ ૨૪-૫૫ થી ૭૨ (બીજી ૨ ૫૫ થી ૭૨)

૧૦ દમને—સવમને દૂષિત કે તા ૧૮ દોષ- પૂગ કરેલા અને અધૂન કામોમા પ્રતિકૂળતા, અનૃત, અવ્યસના, કામ, અર્થ, સ્પૃહા, ક્રોધ, રોક, તૃષ્ણા, લોભ, યાદી, મત્સર, વિવિધા—વધારે પડતું જાણવની ધરખા, પગિતાપ, રતિ, અપરમાગ—કર્તવ્યવિસ્મરણ, અતિવાદ અને આત્મસંભાવના—ખોતાનામા મહત્વમુદ્ધિ ૭

૧૧ ગજનીતિ અનુસાર જસૂમે દ્વાગ શત્રુરાજના ૧૮ તીર્થો— અધિકારીઓની માહિતી મેળવવાનું વિધાન ૯

૧૨ (અ) મુદ્દ પછી ૧૮ વર્ષે ધૂનગણને દેહાત ૯ (બ) મુદ્દ પછી ૩૬ વર્ષે એટલે કે ધૂનગણના દેહાત પછી ૧૮ વર્ષે યાદવાસ્થળા ૧૦

૧૩ (અ) ભોજ (= યાદવો) ના ૧૮ કુળ ૧૨

(બ) યાદવ કુળમા ૧૮ હજાર થોડા ૧૨

૭. ૫-૪૩-૧૫ થી ૧૭

૮. ૨-૫-૨૭, વા ૨૧ ૨ ૧૦૦-૩૭, સર 'પચત' ૩-૧૬ (ડા ભો જ સાડેસરા), 'કૌટિલ્યનુ અર્થશાસ્ત્ર' ૧-૧૨, સર 'રઘુવંશ ૧૨-૧૮ની ટીકા ('પચત' ડો ભો જ સાડેસરાનો અનુવાદ, પૃ ૨૩૦ ૨૩૧) ૫ નીલકંઠ પ્રમાણે અક્ષર તીર્થો આ પ્રમાણે છે મ ૧, પુરોહિત સુવંશજ અમૂપતિ દ્વારપાળ, અતરંગિક—અત પુરનો રક્ષક, કારાગારાધિકારી, નાણાધિકારી, કાર્યવિનિયોજક (સ કલનર્તા ૩), પ્રદેશ— યાચા ધીરા નગરાધ્યક્ષ કાર્મનિર્માતા, ધર્માધ્યક્ષ સમાધ્યક્ષ, હડપાલ દુગ પાલ સીમારક્ષક અને અટ્ટપીપાલ—જ ૧૫ખાતાનો પ્રધાન

૯. ૧૫-૪૦-૨૫

૧૦. ૧૬-૩ ૧૮

૧૧. ૨-૧૩-૨૪, ૩૪ ૩૮, ૫૪

૧૨. ૨ ૧૩-૫૫

૧૪. સાવિત્રીના પિતા મદ્રરાજ અશ્વપતિએ સતાનપ્રાપ્તિ માટે સાવિત્રી ૨૫થી દોમ કરીને ૧૮ વર્ષ સુધી વ્રત કર્યું હતું.^{૧૩}

૧૫ સગા, સબધી, મિત્રો વગેરેનો ધાત કંગના કુળના અંગારા જેના પ્રખ્યાત ૧૮ રાત્રીઓ : અનુરોમા બલિ, હૈહયોમા ઉદાવર્ત, નીપોમા જનમેજય, તાલજઘોમા મહુવ, ટૃમિઓમા ઉદ્ધત વસુ, મુનીરોમા અન્નપિન્દુ, સુગાદ્રોમા કુશર્દિક, બીહોમા અર્કજ, ચીનાઓમા ધોતમૂલક, વિદેહોમા હયગ્રીવ, મહોજસેનમા વરપ્ર, સુદ-વેગોમા બાહુ, દીપ્તકોમા પુરુવા, એદિમત્સ્યોમા સહજ, પ્રયેનાઓમા બૃહ-મલ, એન્દ્રવન્સોમા ધાન્ય, મુકુટોમા વિગાહન અને નન્દિવેગોમા શમ.^{૧૪}

૧૬. ક્ષત્રિયના પુત્રના ૧૮ સદૃશ્યુઃ વિદ્યાચર, તપશ્ચર, દમશ્ચર, તપસ્વી, બ્રાહ્મી શ્રીથી દેદીપ્યમાન, સત્કાર્પની ખ્યાતિવાળો, તેજસ્વી, બળવાન, મહાભાગ, મહારથી, નિર્ભય, અનાધૃષ્ય (ખાળા ન શકાય તેવો), વિજેતા, અપનાજિત, દુર્જનોનો નિગ્રહ કરનાર, ધર્મ (કાયદા) મુજબ ચાલનારનું રક્ષણ કરનાર, વીર અને મત્સ્યગાક્રમી^{૧૫}

૧૭. યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધ યજ્ઞની વેદિકા ૧૮ હાથ લાખીપદોળા હતી^{૧૬}

૧૮. નાન્દના શુભશુભો વર્ણવતા તસ્માન્નર્વન પૂજિત । અંતિમ પાદવાળા ૧૮ શ્લોક^{૧૭}

૧૩. ૩-૨૭૭-૦, ૧૦

૧૪. ૫-૭૨-૨૧ થી ૧૭ દુર્યોધનની દુષ્ટતા બતાવતા અને બની નાકે લા સુધી સંધિ જ કરાવવા, વિદિ માટે જતા શ્રીકૃષ્ણને બીમસેન આ કુલ ધર્મ રાજાની નામાવલિ કહી હતી. એમાં અમુરોમા 'બલિ' છે તે સમય તરીકે વિખ્યાત બલિ નંદિ રાજા મહાબી દ દરે બનુ અનુમાન કરુ ૩

૧૫. ૫-૧૩૮-૧૮ થી ૨૧

૧૬. ૧૪-૬૦-૩૧

૧૭. ૧૨-૨૨૩-૫ થી ૨૨

૧૯. સત્વશુભ તે નાગવલ્લની પગપ્રતિ કહેવાય છે અને જે યોગથી જન્મતને ધાગણ કરે છે, તે ૧૮ શુભવાળું છે ૧૯

૨૦. પીઠમત મુળ્ય અક્ષરની કાર્યકાળપ-પ-૧. 'પ્રતીત્ય અમુ-પાદ'મા ગ૦ લા૦નો દીકાકા પ. નીતકંઠ અદાઃ કાર્યકાળ-શુ ગણાવે છે: અવિદ્યા, અસ્કાઃ, વિચ્છાન, નામ, રૂપ, ધકાયનન, સ્પર્શ, વેદના, તૃપ્ત્યા, ઉપાદાન, ભવ, જાતિ. જન્મ, મ-પ્ત, સોક, પન્દિતના, દુઃખ, દુર્મન્યા ૧૦

૨૧. વાક્યમા યના વાણીના નવ તથા હુદિના નવ એમ અઢાર દોષો અને અદાઃ શુભો ૨૦

૨૨ અદા તત્વ.

(ક) શરીરશ્પી ધૃ નવદા-વાળું, (અવિદ્યા, કામ અને કર્મ અથવા નણુ શુ, રૂપી) નણુ ચાલવાનાળું (પાચ વિપયોશ્પી) પાચ સાક્ષીઓવાળું અને ક્ષેત્રજીવી અધિષ્ઠિત, કુ-૧ ૧૮ ૨૧

૧૯. ૧૨-૩૨૮-૧૩ ૫ નીતકંઠે દીકામા આ પ્રમાણે ૧૮ શુભ ગણાવ્યા છે મીતિ, પ્રકા ૧, ઉદેક અભિશક્તિ, સધુતા, મુખ, અકાર્પણ, અસરભ-આરાઈનો ત્યાગ, સત્ય, શ્રદ્ધાશુભાશુ, ક્ષમા, કૃતિ, અહિંસા, શીલ, અક્રોધ આજીવ, સમતા, સત્ય અને અનસૂયા

૧૯. (૧) ૧૨-૨૧૧-૩૨, ઉપરની દીકામા નીતકંઠે આ ચાકી આપી ઉમેર્યું છે કે, આ સીગનમતને કેટલાક સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી કહે છે હ આ વિગત 'જનદેવ જનક અને ૫ વચિષ્ઠના સંવાદ'મા છે, જુઓ 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક૦ ૫), શ્લોક ૫૫, ૫૬ની પા નો ૬૪, ૫ ૧૧૩, ૧૧૪

(૨) જુ ચ ૫ ૪૬મા આ કાર્યકારણપર ૧૨ની જતાથી છે (MWDમા પણ 'ધર્મસમુદ ૪૨'નો ૬ વેળા કી ૧૨ની જતાની છે) પણ તેમા જરા મજીના જમ્મા કાર્યકારણ એકસામટા જતાવ્યા છે આ માટે જુઓ 'બ્રહ્મવિદ્યા' (પ્રક૦ ૫) શ્લોક ૫૫, ૫૬ની પા નો ૬૪, ૫ ૧૧૩, ૧૧૪

૨૦. ૧૨-૩૦૮-૭૧, ૮૭ થી ૯૦ (જુઓ ૫ ૫૬૨, ૫૬૩)

૨૧. ૫ ૩૩-૮૧

(ત) શરીરમાં ધીરેયો, ભાન અને ગુણો સત્ કટેન્ય છે તેના અદાનમાં દેહી છે તે શાશ્વત કહેવાય છે. ૨૨

(ગ) નત્તર તત્ત્વોથી (ઉપનિષદોમાં) મુનિઓ મુક્ત થાય છે અર્થાત્ અદાનમ્ આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરે એવું નિવન. ૨૩

(ઘ) સત્તર તત્ત્વોનો નશિ એટલે કે શરીર તેની સાથે જોડાતો કર્મભાગ્ય તથા કર્મભોક્ષથી જોડાતો કર્મા મા (ના ભવ્યુત્ત્વ) હવરૂપે વર્ણન) ૨૪

૨૩ શરીરના ૧૮ મર્મસ્થાન* મધ્ય ૫, લલાટ, બ્રૂટી, નેન, નાસિકામૂળ, ગિહ્વાનમૂળ, કમ્પૂપ, હૃદય, નાભિ, મેઢ જઠર, ગુદા,

૨૨ ૧૨-૨૬૭-૨૮. ૧૧ ઇન્દ્રિય, પ્રયત્ન, ચેતના અને બુદ્ધિ એ બાવ, તથા સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ છુ ગુણ (અર્જુનમિથ), ૧૪ ઇન્દ્રિયો અને સાત્ત્વિ મહિ બાવો એ છુ (ગુણમય) બાવ, (ની ૧૩૬), મં લાભના અમાહના દૃષ્ટ્યે જોતા નીલકંઠનો ખુલામો પ્રતીતિજનક લાગે છે જુઓ ૧૪ ઇન્દ્રિયો માટે, ૧૨-૨૬૭-૧૮ થી ૨૨. પાચ ઇન્દ્રિય, ચિત્ત, મન અને બુદ્ધિ એ આઠ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા બાવ, પગ, પાચુ, શિશ્ન, મુખ અને છઠ્ઠી બવ (અર્થાત્ પાચ માલ જુઓ સાખ્યકારિત્વ, ૨૦) મળી છ ઇન્દ્રિયો એમ ૧૪ ઇન્દ્રિય સાત્ત્વિમહિ બાવો (અર્થાત્ વિષયો) માટે જુઓ ૧૨-૨૬૭-૨૫ થી ૨૭

૨૩. (૧) ૧૨-૨૭૦-૪, (૨) હવરને મળતો વિચાર ૧૨-૩૨૧-૩૧

૨૪. (૧) ૧૨ ૩૩૮-૧૫, ૧૬ ગુણો અન સત્તરનો અભા એવું કથન પણ અન્યન છે ૧૨-૨૩૧ ૧૫, 'ભાષ્યગતવશ' મા 'સાખ્યાવાર્થો નેન ૧૬ ગુણોથી વર્ણાયેતુ ૧૭મું તત્ત્વ કહે છે એવા સાખ્યાત્માને હ નમુ છુ ' એવો દૃષ્ટેષ છે ૧૨-૪૭-૩૪, ૧૭ તત્ત્વોનાથુ અયમ્ન મદ્ધ, પચમૂત મન, બુદ્ધિ, અહમર, પાચ ઇન્દ્રિય, સત્ત્વાદિ ૩ ગણુ ૩ ૨૦૧ ૧૫ થી ૧૯, એમા ૭ તત્ત્વો હમેરાતા (મનન, જ્ઞાન અને પાચ વિષય) ૨૪ તત્ત્વો થાય છે જેને વ્યજાલભ્ત કહેનામા આવે છે ૩-૨૦૧-૨૦

(૨) જુઓ આખેનો સરૂત-અમેજ કોર ' મહત્ અહમર, મનત્, પચતમાના અને દસ ઇન્દ્રિય

ઉરમૂળ, ઘૂંટણ, ચિતિમૂળ (?), વધા, શુદ્ધ (ઘૂંટી), (પગનો)
અમૂળ. ૨૫

૨૪ અદાર પુગણ ૨૬

૨૫. અદાર ઉપમુનાણ. ૨૭

૨૬. હંદયુદના ૧૮ પ્રકાર: મડળ, સ્થાન, ગોમુનિકા, મન
પ્રત્યાગત, તીર્થધીનગત, વક્રગત, પરિમેક્ષ, પ્રહા-વર્તન, પન્ધિાવન,
અભિદ્રવણ, આપ્લાવ, સવિમલ, પગવૃત, અપાટન, અપદ્મ, અનદુન,
ઉપન્યસ્ત, અપન્યસ્ત ૨૮

૨૫ ૧૨-૨૬૪-૧૨, ઉપરની દીકામા ૫ નીલકંઠે ચાણક્યનો આધાર
દાદી યોગ અંગે સ્લોકો મૂક્યા છે તેમાથી

૨૬. (૧) ચિ ૧૮-૫-૪૬=સ્વર્ગાં લેપક ૩૧.

(૨) બ્રહ્મ, પદ્મ, વિષ્ણુ, શિવ, ભાગવત, નારદ, વલ્લિ, માર્કંડ, ભવિષ્ય,
બ્રહ્મવૈવર્ત, લિટ્ઠી, વરાહ, સ્કન્દ, વામન, કૃમ્, મત્સ્ય, સુપથ, બ્રહ્માડ
(‘ભાગવત’ ૧૨-૧૩-૪ થી ૬) કેટલીક ચાદીઓમા ‘શિવ’ને બદલે ‘વાયુ’
પુરાણનું નામ હોય છે

(૩) *His. of Dh Vol I P 161* અને *His of Dh Vol V
Part IIP 831, 832.*

૨૭. સનતકુમાર, નારસિંહ, બાદ, શિવધર્મ, હીર્વાસસ, નારદીય,
મપિત, વામન, ઔરનસ, મહાદ, વારુડ, કાલિકપુરાણ, માટેશ્વર, સાળ,
સીર, પારાશર, મારીચ, ભાર્ગવ (કૃમ્ પુરાણમા આપેલી ચાદી મુજબ
MWD P 202)

(૨) *His. of Dh Vol I P 163* મા ‘અરુડપુરાણ’ (૨૨૩-૧૭ થી
૨૦) મુજબ ચાદી આપી છે તેમા નીચે ઉપપુરાણ ‘સ્કન્દ’ (નાન્દ) નો
તરીકે ઉલ્લેખિત છે

૨૮. વ ૨ ૬-૪૦-૨૩ થી ૨૬

૨૭. યોગથી મળતી ૧૮ સિદ્ધિઓ : અણિમા, મહિમા, લધિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, ઈશિતા, વશિતા, કામવસાયિતા, અનૂર્ભિમત્વ, દૂર-શ્રવણ, દૂરદર્શન, મનોજ્ઞત્વ, કામરૂપ, પરકાયપ્રવેશન, સ્વચ્છંદમૃત્યુ, દેવસદકીડાનુદર્શન, યથાસંકલ્પસિદ્ધિ, અપ્રતિહતાત્મ. ૨૯

૨૮. 'ભાગવતના' ૧૮૦૦૦ શ્લોક. ૩૦

૨૯. શ્રી મુખગુના ૧૮ મહાન્થી પુત્રો. (૧૭ પુત્ર + ૧ પૌત્ર) ૩૧

૩૦. જરાસંધે મથુરા ઉપર કરેલી ૧૮ ચઢાઈ. ૩૨

૩૧. અઢાર પ્રકાન્ની વિદ્યા : ૬ અંગ, ૪ વેદ, મીમાંસા, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણ, આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ અને અર્થ-શાસ્ત્ર. ૩૩

૩૨. અઢાર વ્યસન : મૃગયા, છૂત, દિવમે નિદ્રા, પરનિદ્રા, સ્ત્રીસેવન, નશો, તૌર્ધનિક (= ગીત, નૃત્ય અને વાદન), વૃથા ભટકવું, એ દશ કામજન્ય; અને આડીચૂગતી, (દુઃ)સાહસ—ભુલમ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા,

૨૬. 'ભાગવત'. ૧૧-૧૫-૩ થી ૭. ઉપરાત ભાગવતમાં બીજી પાંચ સિદ્ધિઓ વર્ણવેલી છે, ૧૧-૧૫-૮.

૩૦. 'ભાગવત', ૧૨-૧૩-૬.

૩૧. 'ભાગવત'. ૧૦-૬૦-૩૩, ૩૪.

૩૨. જુઓ 'ભાગવત', ૧૦-૫૦-૪૨ થી ૪૪ અને ૧૦-૫૨-૬ થી.

૩૩. (૧) આપ્ટેનો 'સ રકૃત—અ એજ કોરા'.

(૨) જાતક નં. ૫૦ 'દુઃમેધ જાતક'માં અઢાર વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ છે. તેની પાં. નો મા (અનુ. આનંદ કૌશલ્યાચન) આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે. નૃણ વેદ, સમૃતિ, વ્યાકરણ, છન્દોવિચિતિ, નિરુક્ત, જ્યોતિષ, શિક્ષા, મોક્ષ-જ્ઞાન, ક્રિયાવિધિ, ધનુર્વેદ, હસ્તિશિક્ષા, કામતન્ન, લક્ષણ, પુરાણ, ઇતિહાસ, નીતિ, તક, વૈદ્યક.

અસૂયા, બીજાનું ધન હનન કરવું, વાણીની તીક્ષ્ણતા અને પારખ-
મારામારી એ આડ ક્રોધન્ય, કુલ અદાર બધાનું મૂળ લોભ ૩૪

૩૩ અદાગ વ્યવહાર—દાવાના પ્રમાણ દેવું પાછું ન આપવું,
થાપવું હનન કરી, બીજાની ચીજ વેચી નાખવી, ભેગા મળીને કરેલા
કામ (તે અંગેના વાધા), આપેલું પાછું લેવું, પગાર ન આપવો,
કરાગનો ભાગ, ખરીદવેચાણનો અગ્રે, રોગોકરની તકનાર, સીમાકાની
તકનાર, માનમારી, ગાળગાળા, ઓરી, જોગલુનમ, વ્યલિયાગ, સી-પુરુષ
ધર્મોની વ્યવસ્થા (મા મનદેર), છૂન, અને હોડ બકવી ૩૫

૩૪ મગ માપવાના ષષ્ટકમા ૧૮ નિમેષની એક કાષ્ઠા ૩૬

૩૫ અદાગ સ્મૃતિકા મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય અનિ, વિષ્ણુ, હારિત,
ઉશનસ્, અગ્નિસ, યમ, આપસ્તમ્બ સર્વર્ષ, કાત્યાયન બૃહસ્પતિ,
પગશર, વાસ શંખ સિખિન, દક્ષ, ગૌતમ ૩૭

૩૬ અદાગ ઉપસ્મૃતિધાર ૩૮

૩૭ (જૈન મત મુજબ) અદાર પાપમ્થાન પ્રાણાતિપાત,
મૃધાવાદ, અદતાદાન, મૈથુન, પત્રિહ, ક્રોધ, માન માયા, લોભ, રાગ,

૩૪. મનુ ૭-૪૫ થી ૮

૩૫. મનુ ૮-૩ થી ૭

૩૬ મનુ ૧-૧૪

૩૭. (૧) MWD P 1272, આપ્ટેના 'સ સ્મૃતિ-અ શ્રેષ્ઠ કોટા' મા
અને *His of Dh Vol I P 134* મા થોડાક ફરકાર સાથે ચાલી
આપેલી છે

(૨) ૧૮ સ્મૃતિધારના લીલે સ્મૃતિ' સંખ્દ ૧૮ના અ ૬ માટે પણ પ્રયોગાય
છે MWD P 1272

૩૮. *His of Dh Vol I-PP 118 120, 133*

રૂપ, કલહ, અજ્ઞાપ્ત્યાન (અસદ્વેપારોપ), પૈશુન્ય, પરપરિવાદ, માયા-મૃપાવાદ, નિતિ-અરતિ, મિથ્યાદર્શન. ૩૯

૩૮. (જૈન મન મુજગ) અદાર દિશાઓ : ૪ દિશા, ૪ વિદિશા (ખૂણા), ૮ અંતગલ વિભાગ, ૭૫૫ અને નીચી એમ કુલ અઢાલ. ૪૦

૩૯. જૈન પગપગ મુજગનાં અઢાલ પ્રકારના તપોની શ્રેણી. યવમધ્ય, વજ્રમધ્ય, આદ્રાયણ, કનકાવલી, રત્નાવલી, મુક્તાવલી, મુલક, મહા (આ છેલ્લા બે સિંહચિકીડિત કહેવાય છે), સમસમમિકા, અષ્ટ-અષ્ટમિકા, નવનવમિકા, દશદશમિકા (આ છેલ્લા ચાર પ્રતિમા કહેવાય છે), શુદ્ધ, મહા (આ બે સર્વતોલદ્ર કહેવાય છે). લઘોત્તર, આચાર્યલ, વર્ધમાન તેમ જ બાર લિપ્તપ્રતિમા. ૪૧

૪૦. એક જ બાળક સાથેના અદાર જાતના સંબંધનું કથાનક.

૩૯. (૧) 'રથાનાગ'. ૪૮; 'સૂત્રકૃતાગ'. ૨-૪-૨; 'પ્રવચન સારોદ્ધાર' કાર, ૨૭૭.

(૨) યશોવિજયજીની સત્ત્રાયમા શ્લોકબદ્ધ વિવરણ છે એવું જણના મન્યું છે

૪૦. (૧) 'આચારાગસૂત્ર' (અત્ર સંતબાલજી, પૃ. ૫)

(૨) 'આચારાગસૂત્ર' અને 'આચારાગનિર્મુક્તિ' (મૂળ અને અનુવાદ, ૧લો ભાગ, માણેકમુનિ), પૃ. ૫૨ થી ૫૪ નિર્મુક્તિ આપા ૫૧ થી ૫૮મા નીચે મુજબ અદાર દિશાના નામ છે. પૂર્વ, પૂર્વદક્ષિણ, દક્ષિણ, દક્ષિણપશ્ચિમ, પશ્ચિમ, પશ્ચિમોત્તર, ઉત્તર, ઉત્તરપૂર્વ, સામુત્પાણી, કપિલા, ખેલિની, અદિધર્મા પર્યાધર્મા, સાવિત્રી, પજ્ઞા, વિત્રી, નરકની નીચે અઘોદિશા અને દેવલોકની ઉપર ઉર્ધ્વદિશા

૪૧. 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' (પં. સુખવાલજી), પૃ. ૩૫૧, પા. નો. ૨, તદુપરાત જૈન સાધુઓમા 'પરિહારવિશુદ્ધિ' નામનો ૧૧૦, તપનો એક પ્રકાર છે જે અદાર માસ સુધી આચરવાનો હોય છે. જુઓ ઉપર 'કર્મ' (પૃ. ૬), શ્લોક ૧૦૬, પા. નો ૨૭, પૃ. ૩૬૨ ૩૪૩.

લા ૩૯

એ કથાનક પ્રમાણે કુમેરદત્તની જોડણી બાદેન સાધી કુમેરદત્તાએ ગણિત કુમેરસેનાને તેના જ પુત્ર કુમેરદત્તથી (અગ્રાનને) વીવે ચયેલા બાળક પુત્રને આ વચન કહ્યા હતા. ‘હે બાળક તું મારો ભાઈ છે, દિયો છે, પુત્ર છે, મારી રોકાયેલો પુત્ર છે, ભરીએ છે મારું છે, તું જેનો પુત્ર છે તે પાદ મારો ભાઈ, પતિ પિતા, પિતામહ, સસરા અને પુત્ર છે, તું જેના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો છે તે પશુ મારી માતા, સાસુ પાકચ, ભોજન, પિતામહી અને વફ છે’ ૪૨

૪૧ અઢાળ પ્રકારની માર્ગણી. ૪૩

૪૨ (૧) કુર્મી અઢાળ હાથવાળી છે, ‘અષ્ટાદશબુજા’. (૨) મહાવક્ત્રી અઢાળ હાથવાળી છે ૪૪

૪૩ (જેન મત મુજબ) ૧૮૦૦૦ અ ગવાળુ શીત—અશ્વચર્ચ ૪૫

૪૪ (જેન મત મુજબ) ૧/ પ્રકારનું અશ્વચર્ચ ૮ ઔદાગિક કામભોગ—ચયન, કાના, મનથી સેવે નહિ, સેવાવે નહિ અને સેવતાને હલુ જાણે નહિ ૮ પૈકીય—દિન્ય મન, વચન, કાયાથી સેવે નહિ સેવાવે નહિ અને સેવતાને હલુ જાણે નહિ ૪૧

૪૫ (જેન મત મુજબ) ૧૮ પ્રકારનું અશ્વચર્ચ ૮ ઔદાગિક

૪૨. ‘વસુદેવદિગ (અનુવાદ ૧૦ ભા ૭ સાહેસર) ૫ ૧૫

૪૩ જૈન ધર્મ ઔર દર્શન (દ્વિતીય ગ્રંથ), પૃ ૨૧૬

૪૪. (૧) કુર્મી MWD P 116 (૨) કુર્મી આખેનો ‘સ રક્ત અમેજ કોરા’

૪૫ કુર્મી અશ્વચર્ચ સુ ‘અશ્વચર્ચ’ (હારિશ્ચંદ્રિયા રતિ), ૭૬૨. અશ્વચર્ચીગ્રંથ—મહાભારત

૪૬. ‘સમવયાગ’, ૧૮મો સમવાય

મન, વચન, કાયાથી મેવે, સેવાવે અને અનુભોદે. ૯ દિવ્ય—મન, વચન, કાયાથી સેવે, મેવાવે અને અનુભોદે. ૪૭

૪૬. (જૈન મત મુજબ) પ્રવ્રજ્યાને અગોચ્ય એવા પુરપોના અદાર પ્રકાર : બાલ, વૃદ્ધ, નપુસક, જડ, કલીંગ, વ્યાધિત, ચોર, રાજ્ય-દ્રોહી, ઉન્મત્ત, અંધ, દાસ, દુષ્ટ, મૂઢ દેવાદાર, જુગિન અર્થાત્ જાતિ-કર્મ-શરીરથી હીન, વચનબદ્ધ, ભૂતક—નોકર, દીક્ષા આપવા માટે ભગાડેલો. ૪૮

૪૭. અદાર લિપિ. (અ) બ્રાહ્મી, યવનાનિકા, દોસાઉરીઆ, (દોપાપૃથિત, દોપાકારિકા?), ખરોટ્ટિકા, પુકખરસારિયા (પુષ્કર-સારિકા) પ્રદારાતિગ્રા, ઉચ્ચત્તરિકા, અક્ષરપૃષ્ઠિકા, ભોગવતિકા, વૈજ્ઞકિયા નિહ્નવિકા, અંકલિપિ, ગણિતલિપિ, ગાંધર્વલિપિ અથવા ભૂતલિપિ, આદર્શલિપિ, માહેશ્વરીલિપિ, દ્રાવિડીલિપિ, પૌલિન્દીલિપિ. ૪૯

(બ) હંસલિપિ, ભૂતલિપિ, યક્ષલિપિ, રાક્ષસલિપિ, ઔદ્રીલિપિ, યાવનીલિપિ, તુરુધ્ધાલિપિ, કારીલિપિ, દ્રાવિડીલિપિ, સૈન્ધવિકાલિપિ, માલવિનીલિપિ, નટલિપિ, નાગરીલિપિ, લાટલિપિ, પારસીલિપિ, અનિમિત્તીલિપિ, આણ્કચલિપિ, મૂલદેવીલિપિ ૫૦

૪૮. 'આચાર્યાગ સૈન' પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધમા અટાગ હજાર ૫૬. ૫૧

૪૭. 'નિશીથ ભાષ્ય', જાયા ૫૧૧૩.

૪૮. 'નિશીથ ભાષ્ય', જાયા ૩૫૦૬, ૩૫૦૭.

૪૯. 'સમવાચાગ', ૧૮મો સમવાચ.

૫૦. (૧) 'વિશેષાવસ્થક' જાયા ૪૬૪ની ટીકા. (મૂળ સંદર્ભ, 'ભારતીય જૈન ધર્મલક્ષ્ણસ્કૃતિ અને લેખનકળા' પૃ. ૬) 'વર્ણક-સમુચ્ચય' ભાગ ૧, પૃ. ૧૩૬મા ૧૮ લિપિઓના નામ છે. એ જ ગ્રંથમા પૃ. ૧૩૪ ઉપર આ યાદીઓથી ભિન્ન ૧૮ લિપિઓની નામાવલિ છે.

૫૧. 'આચારાંગનિર્ણય', જાયા ૧૧.

૪૬. નિર્મલોના અદાર અભિચારસ્થાન : તતપદ્ક (પાંચ મહા-
ત્ત્વ અને રાત્રિભોજન), કામપદ્ક (પૃથ્વી, અપ, વાયુ, અગ્નિ, વનસ્પતિ
અને ત્રસકાયનું ગ્દ્યાણ), અકલ્પ (ખર્ચે નહિ તેની વસ્તુ), ગૃહભાજન,
પલંગ, આસન, સ્નાન, શોભાવર્જન. ૫૨

૫૦. પોપ માસમાં અદાર મુહૂર્તનો દિવસ. ૫૩

૫૧. અપાઠ માસમાં અદાર મુહૂર્તની રાત્રિ. ૫૪

૫૨. અસ્તિનાસ્તિ પ્રવાહપૂર્વમાં 'વસ્તુ' નામના અદાર
વિભાગ છે. ૫૫

૫૪. સહસ્તાર દેવલોકના અને ખીજા કાલ, શુકાલ, મહાકાલાદિ
વિભાનોના દેવતાઓનું વધુમાં વધુ આયુષ્ય અદાર સાગરોપમ છે,
અને તેઓ અદાર પખવાડિએ (અર્ધમાસે) શાસેચ્છવાસ લે છે અને
મૃકે છે. ૫૬

૫૩. અદાર આત્મીયિક બુદ્ધધર્મ : તથાગતને સ્ખલિત નથી,
રવિત—ખેદ નથી, ચોરાચેવી વસ્તુની સ્મૃતિ નથી, અસમાહિત ચિત્ત
નથી, નાનાપણાની સંગ્રા નથી, અપ્રતિમ અધ્યાય—સમગ્રજીવગતી
ઉપેક્ષા નથી, ઇચ્છાની હાની નથી—સંકલ્પસિદ્ધિ, વીર્ષહાનિ નથી
સ્મૃતિની હાનિ નથી, સમાધિની હાનિ નથી, પ્રજ્ઞાહાનિ નથી,
વિમુક્તિની હાની નથી, સર્વ કાયકર્મ જ્ઞાનપૂર્વક હોય છે, સર્વ વાણીતુ
કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક હોય છે, મનનું સર્વ કર્મ જ્ઞાનપૂર્વક—જ્ઞાનાનુવર્તી હોય
છે, અતીત કાળમાં આસક્તિ વિનાનું અને નિર્બાધ જ્ઞાનદર્શન પ્રવર્તે
છે, અનાગતમાં આસક્તિ વિનાનું અને નિર્બાધ જ્ઞાનદર્શન પ્રવર્તે છે,
વર્તમાનમાં આસક્તિ વિનાનું અને નિર્બાધ જ્ઞાનદર્શન પ્રવર્તે છે. ૫૭

૫૨ 'સમવાયાગ', ૧૮મો સમવાય.

૫૩. એજન.

૫૪. એજન ૫૫ એજન.

૫૬. એજન.

૫૭. મહાશુલ્ક, પૃ. ૩, ૬મી કંડિકા

૫૫. અદાર જોધિસત્વ ધર્મ. ૫૮

૫૬. અદાર ધાતુઓ: ચક્ષુ, રૂપ, ચક્ષુવિજ્ઞાન, શ્રોત્ર, શબ્દ, શ્રોત્ર-વિજ્ઞાન, ઘ્રાણુ, ગંધ, ઘ્રાણુવિજ્ઞાન, ઝિહ્વા, રસ, ઝિહ્વાવિજ્ઞાન, કાય, સ્પર્શ, કાયવિજ્ઞાન, મન, ધર્મ, મનોવિજ્ઞાન. ૫૯

૫૭. અદાર પ્રકારની શન્યતા. ૬૦

૫૮. પ્રાચીન જુદનિકાય—સંપ્રદાય અદાર. ૬૧

૫૯. જૌદ લિસુઓને શીલના નિયમો અર્થાત્ સમાધિ બગબર પાળી શકાય તે માટે અદાર પ્રકારના આવાસો વર્જ્ય ગણ્યા છે: મહાવાસ (ધણી માણસોને લગા થવાનું સ્થાન), નવાવાસ (જે સ્થળે નવું કામ ચાલુ હોય), જરાવાસ (છૂટું રહેઠાણ), પન્થની (સરિયામ રસ્તા પ્રમેનું ઘર), ચોપડી (હોજ પાસેનો વાસ), પજયુ (લાજપાલામાં કામ આવે તેવાં પાંદડાં બિગતાં દોય તેની નજીકનું સ્થળ), પુષ્ક (ફલવાડી), ફલ (ફલનો ગળીઓ), પતિયન (પ્રાર્થનાસ્થળ), નગર, દારુ (ધમારની લાકડાંનું જંગલ), ખેત (ખેતર), વિસલાગ (વિખવાદવાળું સ્થળ), પદન (બજાર ભરાવાની જગ્યા), પર્યન્ત કે પ્રન્યન્ત (જંગલી, અસંસ્કારી સોદાને રહેવાની જગ્યા), સીમા (રાજ્યનો સંગઠિત પ્રદેશ),

૬૦. મદાન્યુત્પત્તિ, પૃ. ૧૩. કંટિકા ૨૬. દાન, શીવ, ક્ષમા, વીર્ય, ધ્યાન, મહા આદિ ધર્મોનું વર્ણન છે, અને તે પછીના બાર ધર્મોનું વર્ણન ધણું લાંબુ અને થોડાક ગબ્દોમા મૂકી શકાય નહિ તેવું હોઈ અડી લીધું નથી.

૬૧. મદાન્યુત્પત્તિ, પૃ. ૩૩. કંટિકા ૧૦૭; MWD. P. 513 ઉપર આનો 'પાતુગેક' તરીકે ઉલ્લેખ છે. (ધર્મમથ ૫૮).

૬૨. શાનિદેવકૃત 'જોધિયર્યાવતાર' હોયો સર્ગ. તેની પચ્ચરિકા (પ્રમામુખકૃત)મા છે. એ શન્યવાદનો મંથ છે.

૬૩. 'નનક', ખંડ ૧, ઉપોદ્ધાત પૃ. ૧, નોંધ ૪ (અનુ. કૌસલ્યાચન).

અસંપાદ્ય (અપર્યક્તક જગ્યા), મિત્ર (જ્યાં સમાધિમાર્ગમાંની મુરકેલીઓ જાળુનાર મિત્ર ન રહેતો હોય તે જગ્યા.) ૧૨

૧૦. (સહિતા) આદિ સંબંધી અદાર ધારણાઓ. જુદા જુદા દાર્શનિક મતોમાં અદાર મત આદિ સંબંધી ધારણાવાળા છે. ૧૩

૧૧. યુપાદિ લક્ષ્યુવાળી અદાર પરિશિષ્ટ વિદ્યાઓ. ૧૪

૧૨. આયુર્વેદની સભિપાનજ્વરમ્ અદાર ઔષધિઓ. અષ્ટા-દશાંગી. ૧૫

૧૩. તંત્રશાસ્ત્રોક્ત પૂજનના કે સ્નાનના અદાર ઉપચાર-અષ્ટાદશોપચાર : આસન, સ્વાગત, પાદ, અર્ધ આચમન, સ્નાન, વસ્ત્ર, ઉપવીન, આભૂષણ, ગન્ધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, અન્ન, તર્પણ માળા, અનુલેપન, નમસ્કાર. ૧૬

૧૪. અદાર પ્રકારનાં ધાન્ય. ૧૭

૧૫. ગણિતમાં પરાધર્મ સુધીનો સંબંધક્રમ અદાર. એકમ, દશક,

૧૨. 'સમાધિમાર્ગ', પૃ. ૨૩ થી ૨૮.

૧૩. જુદા જુદા ૬૨ દાર્શનિક મતો હપર મુજબ અદાર આદિ સંબંધી અને ચૂંવાળીસ અંત સંબંધી ધારણાવાળા છે. 'દીપનિધય' (હિંદી અનુવાદ) ૧-૧-૨, પૃ. ૫ થી.

૧૪. શબ્દરત્ન મહોદય:

૧૫. એજન.

૧૬. જુઓ આપ્ટેનો 'સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશ'.

૧૭. એજન. યવ ગોઘૂમયાન્યાનિ તિલાઃ કઙ્ગુન્ત્રયકાઃ ।
માપા મુદ્ગા મસૂરાથ નિષ્ણાવા ક્યામસર્પવાઃ ॥
ગવેષુત્તાથ નીવારા ઓઢકચોડય સત્તીનવાઃ ।
ચળવાધીનનાથૈવ ધાન્યાન્યઘટાદૈવ ॥ ॥

શનક, હનર, દસહનર, લાખ, દસલાખ, કરોડ, અળગ, ખર્વ, નિખર્વ, પદ્મ, મહાપદ્મ, શંકુ, મહાશંકુ, અંસ, મધ્ય અને પરાધર્.

૬૬. અષ્ટાદશ દેશ—અઢાર દેશ અર્થાત્ સર્વત્ર. એ અર્થમાં શંકરાચાર્યનો પ્રયોગ. ૬૮

૬૭. શિષ્યશાસ્ત્રના અઢાર આચાર્ય : ભૃગુ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વકર્મા, મય, નારદ, નમ્બજિત, વિશાલાક્ષ, પુરન્દર, બ્રહ્મા, કુમાર, નન્દીશ, શૌનક, ગર્ગ, વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ, શુક, બૃહસ્પતિ. ૬૯

૬૮. અઢાર દ્વિપ. ૭૦

૬૯. અઢાર પ્રકારનાં મૂળ. ૭૧

૭૦. ચક્રવર્તિની અનેકવિધ ઋદ્ધિઓ પેકાની, શ્રેણી અને પ્રશ્રેણી નામક ઋદ્ધિઓની સંખ્યા અઢાર અઢારની છે, અને અશ્વ નામક ઋદ્ધિની સંખ્યા અઢાર કરોડની છે. ૭૨

૭૧. અઢાર વ્યાકરણ. ૭૩

૭૨. અઢાર પ્રકારના કરવેરા : દાણ (જકાત), પૂંછી (પૂંછડા-વેરા), હલ, મોળ (ધરવેરા), ભાગ, ભેટ (નગગણુ), તલાગ્લક

૬૮. કા તેષ્ટાદશાવ્યે ચિન્તા । ‘દ્વાદશપંચરિકા’, ૧૧.

૬૯. જુઓ આપ્તેનો ‘સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશ’.

૭૦. અગાહતાષ્ટાવધનાં ત્રિગીયયા નવદ્વયદ્વીપપૃથગ્ગચ્ચધિતામ્ ।

(નેષપ, ૧-૫. જુઓ આપ્તેનો ‘સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશ’)

૭૧. જુઓ આપ્તેનો ‘સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોશ’. મરાઠી નામ આપેલાં ૧. વેણુ, ચૈરભી, ટેંટ, શિવાજી, પદ્મમૂળ, પુનર્નવા, રાનડીફ, ચિત્તમ્, ચૈરંટ, છવક, કાષભક, છવંતી. ગનાવગી, નિરકાડે, ડાસ, દભ, કસઈ, સાડી.

૭૨. ‘વર્નક-સમુચ્ચય’, ભાગ ૧, પૃ. ૪૫, ૧૨૮.

૭૩. એન્ન. પૃ. ૧૧૩. અઢાર વ્યાકરણના નામ દર્શાવેલાં નથી.

(સાધુ), વધાપન (વધામણી), મલવરક (સદાઈવેરો?), બલ
(લરકર અંગેનો), ચંચા (વાસની ચીજો ઉપરનો વેરો?) ચરિત્ર
(દોરોની ચરાઈ), ગદ, વાટી (?), છત્ર (કળવણી વેરો?), આલક
(?), ઘોટક (?), કુમારાદિ સુખડી (કુમારના જન્મ સમયે ભેટ).^{૭૧}

૭૩. અઢાર પ્રકૃતિ અર્થાત્ નિમ્નકક્ષાની અઢાર વર્ણો. જેના
લીધે લોકકહેવતમાં 'અઢારેવણું'નો પ્રયોગ થાય છે: ૭૫ રજક, ચર્મકાગ,
નટ, છુરુક (વાંસફોડો; ઓરિસ્સામાં આ નામની વણું છે), કૈવર્તક
(માછી; આસામની ખીણમાં આ નામની વણું છે), રહેચ, સિવ,
વેમર (વણુકર), સિથરવિ (?), વ્યાધ, હસ્તધટક (?), લાલક
(લાલકામ કરનાર), કુધટક (કઠિયારો), કૌસેદક (ભારે વ્યાધ-
ખાઉ?), આભીર, પદ (?), માતડા, અપકાપ (કાંડા વેચનાર), અને
ગોપ.

૭૪. અઢાર પ્રકારની એકાદશી. ૭૨

૭૪. 'વણુંક-સમુચ્ચય' ભાગ ૧, પૃ. ૧૭૦; 'વણુંક-સમુચ્ચય' ભાગ
૨, પૃ. ૧૧૫.

૭૫. *His. of. Dh. Vol. I. PP. 226, 227; Vol II-I. P. 70*

(મૂળ સદર્ભ 'સ્મૃતિચન્દ્રિકા'માંથી)

રજકધર્મકારક નટો મુરહ એવ ચ ।

કૈવર્તકથ વિજ્ઞેયા મ્લેચ્છમિહૈં તથૈવ ચ

વેમરસિથરવિવ્યાપ હસ્તલાકષ્ઠુધટ્કાઃ ।

કૌસેદકગીરપદમાતજ્ઞાણ્ડાપગોપનાઃ ॥

एताः प्रहतयः प्रोक्ता अष्टादश मनीषिभिः ।

वर्णानामाधमानां च सर्वदा ह्य वदिः स्थिताः ॥

૭૬. *His. of. Dh. Vol. I. P. 263.*

૭૫. અદાર પ્રકારની શાન્તિ^{૭૭} (અંગેનાં ક્રિયાકાંડની વિધિ).

૭૬. કાન્તિકર્મક (છેજ એ અર્થના) ધાતુની સંખ્યા અદાર.^{૭૮}

૭૭. વજૂ શબ્દના પર્વાય અદાર.^{૭૯}

૭૮. અદારનો 'સર્વ' અર્થ થાય એ રીતે લોકકહેવતોમા પ્રયોગ.

(૧) ઊંટના અદારે વાકા.

(૨) અદાર ભાગ વનરૂપતિ

૭૯. સોળ આનાનો રૂપિયો હોય છે તે સોળ કળાને અનુલક્ષીને છે. પણ મેવાડના એક ગણાએ અદાર આનાના રૂપિયાનું ચલણ કર્યું.
૮૦. તેની ખાળા ભારતીય લોકગાનસમા અદારનું મહત્ત્વ અંકિત થયેલું છે, તેની અસર ઝીલાયેલી દેખાય છે.

૭૭. *His of Dh Vol II P 746* (મૂળ સદર્ભે 'ભારત્ય પુરાણ', ૨૨૮)

૭૮. 'નિરુક્ત' (નિઘણ્ટુ) ૨-૬ વશિમ । વશ્મસિ । વેતિ । વેતતિ । વેસતિ । વાગ્લતિ । વદિ । વનોત । ગુપતે । હર્યેતિ । આચકે । ઉશિર્ । મન્યતે । છન્તસન્ । વાકન્ત । ચન્માન । વનતિ । વાનિયન્ ।

૭૯. 'નિરુક્ત' (નિઘણ્ટુ) ૨-૨૦ દિયુન્ । નેમિ । હેતિ । નમ । પવિ । સ્વ । વૃક્ । વધ । વજ્ર । અર્ક । કુત્સ । કુન્દિશઃ । ત્વજ્ઞ । તિમ્મ । મેનિ । સ્વધિતિ । સાયમ્ । પરશુ ।

પરિશિષ્ટ ૨

વૈદિક આર્ય ધર્મમાં નરબલિ નહોતો

(સદર્ભ માટે જુઓ ' ધર્મ ' પ્રક ણુ ૮, શ્લોક ૧૧૨, પૃ ૩૪૭
' સમય ' પ્રકૃ ૧૮, શ્લોક ૧૭૬, પૃ ૫૧૮)

જગસધને તેનો નરબેધ ન થ કરવા આદેશાત્મક સમજ ખાતા
શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું

મનુષ્યાણાં સમાલ્મ્બો ન ચ દૃષ્ટ વદાચન ।

મ કથ માનુષંદેવ મનુમિચ્છસિ શ્વરમ્ ॥ ૨-૨૦-૧૦

‘ યજ્ઞમા બલિદાન આપવા મનુષ્યને (પશુ તરીકે) પકડવો હોય
એવું કહી જોયું જાણ્યું નથી એમ જ્ઞાપ્યું તું શા માટે મનુષ્યના હોમર્થ
દેવ શક તું યજ્ઞન કરવા છાછે છે ? ’

પુરુષમેધ (મનુષ્યને યજ્ઞકુડમાં હોમવામાં આવે એવો યજ્ઞ) નહોતો
થતો એવું શ્રીકૃષ્ણનું આ નિધાન આજીર્ણિ શુન રોપની વિખ્યાત
કથાને લીધે મઠને વિવાદારૂપદ લાગે એમ છતાં વૈદિક આર્યોમાં એવો
યજ્ઞ નહોતો એ હકીકત છે અને શુન રોપની મ્થા તો એક મનોરંજક
નવસિકા જેની છે શુન રોપની કથાનો મહાભારતના ‘ વિશ્વામિત્રો
પ્રાખ્યાન ’માં આ પ્રમાણે નિર્દેશ છે

‘ ઋચીકનો મહાતપસ્વી દીકરો શુન રોપ જ્યારે મહાસનમાં (નર)
પશુ તરીકે સપડાયો હતો ત્યારે વિશ્વામિત્રે તેને છોડાવ્યો હતો એ
શુન રોપ હર્ષિન્દ્રના યજ્ઞમાં દેવાને પોતાના તેજથી પ્રસન્ન કરીને
હુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રનો પુત્ર થયો હતો એ (વિશ્વામિત્રના) જ્યેષ્ઠ પુત્ર

(શુન રોપમાથી દેવગત બનેના) દેવગતને નમસ્કાર ન કર્યા તેથી નાના પચામ પુરોને વિશ્વામિત્રે શાપ આપનાથી તેઓ શ્વપચ બની ગયા હતા. ' (૧૩-૩-૬ થી ૮)

વામ્બીદિ 'ગમાયણુ' ૧-૬૧, ૬૨મા ૧૪ અબરીપના યજ્ઞમા આ શુન રોપને કેની રીતે યજ્ઞપશુ તરીકે વેચાતો લેવામા આવ્યો, અને વિશ્વામિત્રની મદદથી દેવોની સ્તુતિ કરીને ૭ની રીતે છૂટયો તેની કથા છે. મહાભારત અને 'ગમાયણુ' બન્નેમા શુન રોપને અભ્યર્ગતનો નહિ પણ નયીકનો પુન કથો છે

આ આખી કથા 'ઐતરેયબ્રાહ્મણ'મા (ઈ સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ અથવા તેથી વધુ પ્રાચીન) વિસ્તારથી આ પ્રમાણે આવે છે 'અપુન હગ્નિન્દ્રને વરુણની ઉપામનાથી પુન ચેદિત જન્મ્યો દેવ સાથે કરેલા ઠગવ અતુસાર પુનનો જ બલિ આપવાનો હતો પણ પુન નાસી ગયો એટલે હગ્નિશ્વરને વરુણે જલોદગ્નુ દગ્દ કર્યું બીજી બાજુ જ ગલમા ગમ્મકતા રખકતા છએક વર્ષ પછી રેદિતે ૧૦૦ ગાયોના બદલામા અભ્યર્ગ (=જેની પામે કઈ ખાવાનું નથી તેવો માણસ) પાસેથી તેનો વચો પુન યજ્ઞપશુ તરીકે ખરીદ્યો વરુણે તેને યજ્ઞપશુ તરીકે માન્ય નાખ્યો, કાન્ધુ' 'ક્ષત્રિન કરતા બ્રાહ્મણ (પશુ તરીકે પણ) શ્રેષ્ઠ છે।' પરન્તુ આ પશુને યુપ સાથે બાંધવાનું ધાતકી કૃત્ય કરવા એઈ તૈસાર નતોત્ત એટલે અભ્યર્ગતે (બીજી) એકસો ગાયો લઈને શુન રોપને બાંધ્યો અને ત્રીજી વખત એકસો ગાયો લઈને તેનું બલિદાન આપવા તૈસાર થયો! પણ તે દર્શિયાન બાળકે વૈદિક મ રોથી દેવોની સ્તુતિ કરી દેવોએ તે સાલગી તેને યજ્ઞપથી છૂટા કર્યો, અને હગ્નિશ્વરને પુન સાજો કર્યો' ('ઐતરેયબ્રાહ્મણ', ૭-૧૦ થી ૧૮)

'ઐતરેયબ્રાહ્મણ' ૨-૧ મા બીજી ટેલીક આન એ એ તેની માહિતી આવે છે તે ચેટ્ટી થોડીક *Indian Wisdom* (Monier

Williams, II edition, 1963, P. 31)ના આધારે અહીં આપી છે. 'દેવોએ પોત્તના જલિ તરીકે પુરુષને માર્યો પણ આ મૃત-ભાગમાથી યજ્ઞીય ભાગ નીકળીને અગ્નિમાં પ્રવેશ્યો. ત્યાંથી અથ્થ યજ્ઞ માટેનું સુયોજ્ય પણ ગમ્યો. પછી દેવોએ ઘોડાને માર્યો. પગ્નતુ તેમાથી યજ્ઞીય ભાગ નીકળીને જળદમાં પ્રવેશ્યો પછી દેવોએ જળદને માર્યો, પણ તેમાથી યજ્ઞીય ભાગ નીકળીને ઘેટામાં પ્રવેશ્યો. અને પછી જકનમાં પ્રવેશ્યો. યજ્ઞીય ભાગ જકનમાં સીંથી વધુ લાખો સમય ન્હો, ત્યાંથી જકરુ યજ્ઞ માટે સર્વોપરી મોજ્ય ગણાયુ.' આ ફગ ઉપા ટિપ્પણી કરતા શ્રી મોનિયે વિલિયમ્સ વેદિક યજ્ઞમાર્ગમાં પુરુષમેધ હોવા વિને શંકા-શીલ થઈને લખે છે :

'This is curious as indicating that human sacrifice, if it prevailed to any extent, was superseded by the sacrifice of animals, here enumerated in the regular order of their fitness for sacrifice according to some supposed inherent efficacy in each class

x x x

Goats are still offered to Kali But Buddhism tended to abolish animal sacrifice in India (Indian Wisdom, p 31)

શ્રી મોનિયે વિલિયમ્સે 'ઐતરેનબ્રાહ્મણ'ની હોગ (Haug)ની આવૃત્તિનો ઉપયોગ કરેલો આનન્દાશ્રમ પ્રેમની ઈ. સ. ૧૯૩૦-૩૧ની આવૃત્તિ જેતા યજ્ઞપશુ-સંક્રમણનો સદર્શ મોનિયે વિલિયમ્સે નોખા મુગ્ધ ૧-૮ નદિ હાતા ૨-૬-૮ છે અથવા ૨-૮ છે

યજ્ઞો અંગે વિવેચન કરતા ડૉ. ગધાદેવજી જણાવે છે : 'નરમેધનો પ્રશ્ન ખૂબ અર્થાય છે. શુન:શેષતુ' ઉદાહરણ નરમેધ વેદાને માન્ય છે, કે વેદો તેનો પુરસ્કાર કરે છે એમ દર્શાવતું નથી. ('ત્રગવેદ' ૧-૨૪ થી). આપણે અથ્થમેધ વિશે સાલણીએ છીએ

એમ છતાં એની સામે પણ વિરોધ સંભળાય છે. ‘સામવેદ’ કહે છે, ‘ઓ દેવો ! અમારી પાસે ધૂપ નથી. અમે ઘેર્લ બલિનો વધ કરતા નથી. અમે વેદોપધ્યા જ યજ્ઞન કરીએ છીએ.’ (‘સામવેદ’ ૧-૨-૬-૭). આ કાન્તિનો પુકાર ઉપનિષદોએ ઝીંચો અને યૌદ્ધ તથા જૈન સંપ્રદાયોએ તેને વહન કર્યો.’

(*Indian Philosophy*, Vol. I, 1962, P. 107)

‘યજુર્વેદ’ (‘વાજસનેયી-સંહિતા’)ના ૩૦મા અધ્યાયમા નર-મેધમા હોમવાના પુરુષપશુઓની નામાવલિ આવે છે તેમા ૧૮૪ જેટલા પુરુષપશુઓનો નિર્દેશ છે. પુરુષપશુ તરીકે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ દ્વિજ જાતિઓનો અને સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ પણ ત્યાં જોવા મળે છે. ‘યજુર્વેદ’ના આ અધ્યાય ઉપર વિવેચન કરતા જાણીતા જર્મન પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ ડૉ. વિન્ટર્નિદ્ઝે લખે છે કે, ‘યજુર્વેદ’ના અધ્યાય ૨૬ થી ૩૫ને ભારતીય પરંપરા મુજબ પણ ‘ખિલ’ એટલે કે પરિશિષ્ટ કે પૂરવણી તરીકે ગણવામા આવ્યા છે.’ અને પછી આગળ ચાલતા લખે છે કે, ‘.....એ ખાત્રીબંધ વાત છે કે આટલી બધી જાતની (૧૮૪ જાતની) વ્યક્તિઓને ભેગી કરવામા આવતી હોય અને મારી નાખવામા આવતી હોય એ ભાગ્યે જ માની શકાય એવું છે. આપણે તો અહીં સંભવતઃ પ્રતીકાત્મક ‘પુરુષમેધ’ વિશે સમજવાનું છે, કે જેનાથી મહાન અશ્વમેધ પણ ઉત્પત્તી કક્ષાનો હતો અને જે સંભવતઃ યજ્ઞીન ગૃહવાદ તથા સિદ્ધાંતોના એક ભાગ તરીકે જ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો અને ખરેખર તો ભાગ્યે જ હતો.’ પોતાના આ વિધાનના સમર્થનમા ડૉ વિન્ટર્નિદ્ઝે ખીન્ન ખ્યાતનામ પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદોના મત ટાંકીને નોંધ લખી છે. તે આખું અવતરણ આ પ્રમાણે છે :

‘So also Oldenberg, ‘*Religion des Veda*’, 2nd ed pp 362 f and Keith, ‘*Harvard Oriental Series*’ Vol 18, pp.

CXXXVIII, who says, ' There can be no doubt that the ritual is a mere priestly invention to fill up the apparent gap in the sacrificial system which provided no place for man " Hillebrandt (*Ritualhitteretur, Grundriss* III, 2, pp 153), however considers the Puruṣamedha to be a real human sacrifice. There can be no doubt that human sacrifices occurred in ancient India, though not in Brahmanical cult—only survivals of it can be traced in the rite of building, the brick-altar for the fire, and in the Sunahśepa legend—, just as cruel human sacrifices occurred even in modern times among certain sects. But this does not prove that the Puruṣamedha was such a sacrifice (*History of Indian Literature, Vol I, 1927, pp 174, 175*)

ડો વિન્ટર્નિટ્ઝ શુન રોપની કથાની અતિપ્રાચીનતા વિરોધી બુદ્ધિ કરીને જણાવે છે કે, 'જો' ઐતરેયબ્રાહ્મણ'ના કર્તાઓને જ આ કથા એટલી પ્રાચીન જણાઈ હોય, કે તેને રાજસૂયના (= રાજ્યાભિષેક) કર્મકાંડમાં જ સ્થાન આપી દીધું, તો એ કથા પોતે કેટલી પ્રાચીન હશે ! એ બહુ જ પ્રાચીન હશે. કારણ કે એમાં પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે થતા નરમેધનું સ્મરણ સચવાયું છે. જો કે (ખાસ નોંધવું જોઈએ) બ્રાહ્મણ ત્રયો અને બીજા ઔત્તરોમાં કોઈ પણ દેકાણે રાજ્યાભિષેક (= રાજસૂય) પ્રસંગે નરમેધને ઉલ્લેખ સંખ્યા મધુ નથી ' તે પછી ઋગ્વેદાનર્ગત શુન રોપના સૂક્તોની ચકાસણી કરીને ડો વિન્ટર્નિટ્ઝ એવા નિષ્કર્ષ ઉપર આવે છે કે, 'આ સૂક્તો બીજી અતિપ્રાચીન શુન રોપની કથાના સદર્શના જ છે, ખત્યાદિ' *His of Indian Literature, Vol. I, pp 211 to 216*, કો સમાનુ લખાણુ મારુ છે ઉ. જ. સા)

એ સાથે જ ' માર્ક'ંડેપુરાણુ 'માં આવેલા ' દેવીમાતા મય ' (અ

૮૧ થી ૯૩) અને 'કાલિકા-પુરાણ' માથી 'રુધિરાધ્યાય' ના નિર્દેશો ટાંકીને, ડૉ. વિન્ટર્નિટ્ઝ દેવીને અનુલક્ષીને હલુ હમણાં સુધી અપાતા પુરુષપલિને સમર્થન આપે છે.^૧ *His. of Indian literature*, Vol. I, p. 565 & 582). અર્થાત્ પુરુષમેધને વૈદિક પરિપાટીવાળા ધર્મમાં સ્થાન નથી જ એમ દર્શાવે છે.

'વૈદિક-દ્રોશ' માં (લેખક: સૂર્યકાન્ત, વૈદિક રીસર્ચ સમિતિ, બના-ગસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી, ૧૯૬૩, હિન્દી ભાષામાં છે) 'પુરુષમેધ' અંગે પૃ. ૨૬૮ ઉપર આ પ્રમાણે વિગત આપી છે. પુરુષમેધ એક યજ્ઞ હૈ જિસકા રહેલ જામ મિલતા હૈ । હમ યજ્ઞની ચલિયોં મેં સમી પ્રકારકે પુરુષો કી ગણના હૈ । કિંતુ પશુઓં કી માંતિ ઉન્હે મારા નહીં જાતા થા, અપિતુ યજ્ઞ કી સમાપ્તિ પર છોડ દીયા જાતા થા । તુ.—'તસ્ય (પુરુષસ્ય વાયોઃ) ચદેષુ લોકેષ્વજ તદસ્યાજં મેઘસ્ તદસ્યૈતદજ મેઘન્ તસ્માત્ પુરુષમેધોઽથો યદસ્મિન્ મેઘાન્ પુરુષાનાલભતે તસ્માદ્દેવ પુરુષમેધઃ ।' 'શતપથબ્રાહ્મણ' ૧૩-૬-૨-૬ [તેનું એટલેકે પુરુષના વાયુનું જ આ લોકનાં યજ્ઞીય અન્ન છે તે એનું યજ્ઞીય અન્ન છે માટે એ પુરુષમેધ કહેવાય છે. આમ આ યજ્ઞમાં મેઘ્ય પુરુષોને (યજ્ઞ કરનાર) મેળવે છે. માટે જ આ પુરુષમેધ કહેવાય છે.] 'સર્વ પુરુષમેધઃ' શ્લોક. ૧૩-૬-૧-૬; (સર્વ પુરુષમેધ છે) 'પુરુષ વૈ દેવાઃ પશુમાલભન્ત તસ્માદાલધ્યાન્મેધ ઉદક્રામત્ સોઽર્થે પ્રાવિશત્' '૧૧૨૧૧૧૧૧' ૨-૮. [દેવોએ (યજ્ઞના) પુરુષ પશુને પકડ્યો. તે પકડેલા (પશુ) માથી મેધ એટલે કે યજ્ઞીય સાન્ભાગ અશ્વમાં પ્રવેશ્યો. આલભ્નો અર્થ 'યજ્ઞાર્થે ભોગ આપવો કે મારી નાખવો' પણ થાય છે.] 'પુરુષો હ નારાયણોઽક્રામયત, અતિતિષ્ઠેયં સર્વાણિ મૃતાન્યહમેવેદ સર્વં સ્યામિતિ જ્ઞ એતં પુરુષમેધં પશરાત્રં યજ્ઞમ્નુમપસ્યન્ તમાહરત્ તેનાયજન્

૧. સર^૧ ભદ્રકાલીને પુરુષપશુનું જલિદાન દઈ યજ્ઞન કરવા રૂપલરાગને ૧૮૭૪૨૦ને પકડ્યા હતા તે કથા. 'ભાગવત' ૫-૯-૧૨ થી ૨૦.

તેનેષ્વાયતિષ્ઠિન્ સર્વાણિ ભૂતાનીદ સવમમવદતિષ્ઠિતિ સર્વાણિ ભૂતાની
 સર્વં ભવતિ ય એવ વિદ્વાન્ પુષ્પમેધેન યજતે યો વૈતદેવ વેદ' શાખા
 ૧૩-૬-૧-૩

[પુરુષ નાગનણ્ણે કામના કરી કે, 'બધા ભૂતોમા હું ગહું (અર્થાત્) હું
 આ સર્વ રૂપે બનું ' તે માટે તેણે પચ્ચગન પુરુષમેધ યજ્ઞકર્તૃને જોયે
 અને મેળવ્યો—કર્ચો તેનાથી (પચ્ચગન પુરુષમેધથી) યજ્ઞન કરું
 યજ્ઞન કરીને સર્વ ભૂતોમા તે (નારાયણ) રહ્યા સર્વ ભૂતોમા રહેલા
 નાગાયણુમા આ બધું થયું—રહ્યું જે (વિદ્વાન (મનુષ્ય) આ
 પ્રમાણે પુરુષમેધ વડે યજ્ઞન કરે છે અથવા (આ હકીકતને) આ રીતે
 જાણે છે (તેને) આ બધું (નારાયણની પેઠે) થાય છે અથવા તે
 (વિદ્વાન) સર્વમય બને છે'] (ગુજરાતી અનુવાદો મે કરેલા છે
 ઉ જ. સા)

મહાભારતમા 'નગ્મેધ' અને 'સર્વમેધ'ના જુદા જુદા સદર્ભોમા
 અનેક નિર્દેશ છે. તેમા ૧૨-૮-૩૬, ૩૭મા 'સર્વમેધ'નો મહત્વનો
 ઉલ્લેખ કરના કહ્યું છે 'વિશ્વરૂપ મહાદેવે મર્ચમેધ મહાયજ્ઞમા સર્વ
 ભૂતોને તથા તેની જ રીતે પોતાના આત્માને જ આત્માથી હોમી દીધો
 હતો આ ભૂતિપથ (હનતિગામી યજ્ઞમાર્ગ) શાશ્વત છે એને અન્તા
 નથી એમ અમે સાલજ્યુ છે '

૨. સર્વ° જે ઇમ જાણદ્ સે સવ્ય જાણદ્,

જે સવ્ય જાણદ્ સે ઇમ જાણદ્ ॥

'આચારાગ સૂત' ૧૯૦ શ્રુતસ્કન્ધ, ૩-૮-૧

જે એમને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે જે સર્વને જાણે છે તે એકને જાણે છે

૩ 'નરમેધ' માટે જુઓ, ૩-૮૨-૧૩૪, ૬-૪૬-૩૫, ૧૩-૧૦૬-૩૫
 ૧૪-૬-૮ 'સર્વમેધ' માટે જુઓ, ૬-૪૬-૩૬, ૧૨-૮-૩૬ ૧૨-૨૧ ૨૫-
 ૭, ૧૩-૨૬-૫૬, ૧૧૦-૫૧, ૧૪-૭-૮ આ નિર્દેશો મોટા ભાગે નાનોલ્લેખ
 કે કન્યકાના અને અન્ય મહત્વના છે

ઉપગ્ના તદ્દર્શો તપાસના એ સ્પષ્ટ થાય છે ? નદિક યનમાર્ગમા યજ્ઞકુડમા મનુષ્યને નગ-પશુ તરીકે હોમનામા આવતો નહોતો પણ એમ લાગે છે કે ભાગ્યતની આદિવાસી જાતિઓમા, તેમાય ખાસ કરીને શાકલ તથા વૈદિક નહિ એવા શિવમાર્ગીઓમા આવો કૂર (અ)ધાર્મિક વિધિ હતો જગસ ધ આવા ઁર્ધ પ થનો અનુયાયી હોઈ તેણે મહાદેવને પ્રસન્ન થવા આના વિસ્તૃત (જેમા એકસો ૧૧૭૦ને નરપશુ તરીકે યજ્ઞકુડમા હોમવાના હતા) પુરુષમેધનુ આયે જન કરેલુ પણ શ્રીકૃષ્ણે તેને બળપૂર્વક બધ જાનીને એક સાર્વજનિક હિતનુ, સમાજને ધારણ કરનારુ—વાર્ગિક, મહાન કાર્ય પાર પાડયુ અને નગમેધની જે અધાર્મિક વિધિ, જગસ ધ જેવા બળવાન દુરાતમા સંપ્રાપ્તના આશ્રય નીચે ધાર્મિકતાનો અચળો ઓઢીને શિથોના માર્ગમા પેસી જાત, તથા તેના પગિણામે ધર્મમાર્ગને (ઉદ્યાનના માર્ગને) અવનતિના માર્ગે ચઢાવનાગ બનત, તે અધાર્મિક વિધિને મૂલે કુઠાર ન્યાયે કાયમને માટે બધ કરી દીધી ૫

શ્રીકૃષ્ણનુ સમગ્ર જીવન નિષ્કામ વિરોધનનુ રહ્યુ છે સરોધનની એ કૃષ્ણ-ભાવના જેટલી દીપ્ત રહેરો એટલા પ્રમાણમા જીવનના સર્વ ક્ષેત્રો સ્વચ્છતા અને તેજસ્વિતા ધારણ કરરો

૪. સ.° ધમસ્ય દ્વીયમાણસ્ય વલવન્નિર્દુરામમિ ।

૧૨-૨૫૨ ૧૧ અબ

= ૧૩ ૧૪૭ ૧૮ અબ સર° ૧૨-૧૫૨-૧૮ અબ

જુઓ 'ધમ' (પ્રમ્ ૨) શ્લોક ૩૦ ૫ ૫૫ થી ૫૭

૫. વિશેષ માટે જુઓ 'સ્વાધ્યાય' ના જન્માદમી અક, સ ૨૦૨૨, સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૬મા 'જગસ ધ વધ', ઉ જ સાડેસરા, ૫ ૩૬૬ થી ૩૬૪

પરિશિષ્ટ ૩

લેશ્યા

(સદર્ભ ગાટે જુઓ, 'સયમ' (પ્ર૪૦ ૧૮), પૃષ્ઠ ૧૭૫, પૃ ૫૧૬)

જીવોના આત્મિક લાવોની શુદ્ધિ અશુદ્ધિના તન્મય ભવને જૈન શાસ્ત્રો 'લેશ્યા' શબ્દ દ્વારા સૂચવે છે એના અનુક્રમે દૃષ્ય નીન, કાપોન (= ધૂમ) તેજ, પદ્મ અને શુભલ એવા નામ છે.^૧ જીવને કર્માનુસાર લાગતી પ્રત્યેક 'લેશ્યા' ના ચોક્કસ ખતના 'રૂપ સ્વાદ, ગંધ અને રુપશી' છે અને જીવ કયાં લેશ્યામાં કેટલો સ્થળ રહે છે તે પણ પચોપચ, સાગરોપચ આદિ કાનગુના વચ્ચે શબ્દોથી બતાવેલું છે. જો કે જૈન આગમ સાહિત્યમાં અન્ય 'લેશ્યા' શબ્દ રંગના અર્થમાં વપરાયેલો છે.^૨

આ 'લેશ્યા' ને મળતી રીતે મહાલા ત 'શાંતિપર્વ', 'વૃનગીતા'ના જગતના સર્વ જીવો છ વર્ણમાં વહેંચાઈ જાય છે એમ કહેવામાં આવેલું છે.

૧. નિષ્ઠા નાગ કાઠ ચ, તરૂ પમ્પા તદ્વ ચ ।
સુક્લેમા ચ હ્રદ્ધા ચ, નામાદ તુ તદ્વચ્ચ ॥ ઉ મૂ. ૩૪-૩
૨. મહીદ મજ્જમ્મિ ઠિણ નાગદ પાપણ સૂરિયકુદ્ગચ ।
એવ મિરાણ ચ સ મૂર્તિવણ મળારમે પોયડ અજિમાર્લી ॥

'સુનંદનાગ' ૧-૬-૧૩

પૃથ્વીની મધ્યમાં રહેલો થવ તરૂ સૂચન લેવા શુભ વા, અને તે / સહિત (લેશે) જાણે છે તમ અનેક વા વળા મન્યરમ મંજારમાન (આ પવત) શ્રીયી સૌતલ વાચ ॥

વર્ણના પ્રમાણે જીવોના કૃષ્ણ, ધૂમ્ર, નીલ, રુદ્ર, હાસ્તિ (પીત) અને શુકલ એવા છ વર્ણ છે.^૩ આ વર્ણ અને 'લેખ્યા'નું સામ્ય દેખી શકાય છે. ૫મી જગ કહેલા 'વિસર્ગ' સુધી કયા વર્ણમાં નહે છે તેનું, બ્રાહ્મણ-મંથેમાં કવચિત્ દેખાતી એની જૈન પગપગ જેવી કાલગણનાદ્વારા દર્શાવેલું છે.^૪ 'ઉત્તરમધ્યવનમૂલ'ના લેખકને પયોપમ, સાગનેપમ મમજનવવા બરૂરી લાગ્યા નથી કારણ જૈન સાહિત્યમાં એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ત્યારે ૧૦ ભાગના લેખકે વિચાર વિસ્તારથી મમજનવ્યો છે, કાચુ તૈદિક પગપગ માટે એ કંઈક અજાણી વાત છે. જન્મેમાં ફક્ત એ છે કે જૈન માન્યતા વધુ અતિશયોક્તિવાળી દેખાય છે. જોકે વર્ણોની સંખ્યાને બદલે આવા પ્રકારની ગણતરી આપવાનો ઉદ્દેશ કાળની અનંતતા બતાવવાનો હોયો જોઈએ.

૨૦ ભાગનો 'વર્ણ' શબ્દ જીવને કર્મથી લાગેલા એક જનનના

૩. પર્જીવવર્ણાઃ પરમ પ્રમાણં કૃષ્ણો ધૂમ્રો નીલમથાસ્ય મધ્યમ્ ।

રક્ત પુનઃ સગતર મુચ તુ હાસ્તિવર્ણં મુચુંચ ચ શુક્રમ્ ।

૧૨-૭૧-૩૩

(કૃષ્ણ એવા) કૃષ્ણ અને ધૂમ્ર, અને મધ્યમ નીલ તથા સહનશીલ રુદ્ર-વર્ણના, અને હાસ્તિવર્ણના સુખી તથા શુભ વર્ણના ન થત સુખી એવા જીવોના ૬ વર્ણો (શાસ્ત્રોત્ત) પરમ પ્રમાણ વડે (સમજાય) છે

૪. (૧) (સંસ્કૃતમારે જનને કહે છે) 'હે હત્ય' પ્રજાવિસર્જ (૪૫૨)નું પરિમાણ હજારો વાવો જેટલું થાય.

'આ વાવો એ-યોગન જેટલી પહોળી છે, એ કાગ જેટલી પડી છે, અને પાચસો યોગન જેટલી લાંબી છે, તથા પૂન-પૂનથી હાર-હારની એક એક યોગન મોટી છે.

'(હરે) એક વાળના છેડાથી તે સર્વ વાવોમાંથી જળનુ માન. અક દીપું બ-પીલું નહિ, દરેક બહાર મઢવામાં આવે અને એમ કરવા એ વાવોના તમામ જળનો કાય થાય, ત્યારે પ્રજાઓના સ્વસ્ત હારણ વિસન થાય છે.'

૧૨-૭૧-૩૦ થી ૩૨

‘ગ’ના અર્થમાં છે ‘લેસ્ના’ની જેમ એને વધારામાં સ્વાદ, ગંધ અને સ્પર્શ નથી

ભાગ્યંતી અન્ય ગ્રામીણ ગ્રમણપર પત્તઓમાં પણ છ પ્રકારની ‘જાતિ’ રિતે ઉપગમને મળતી માન્યતાઓ છે પૂરણકાસ્યપનો અઘ્નિવાદ અને મહાભલિ ગોત્રાલનો સત્ત્વ ગુદિવાદ એક આજીવક પથમાં સમિલિત થઈ ગયા હતા એ વિશે ‘અગ્રતગ્નિમાય ના’ ‘છક્કનિપત’ (નુત્ત પૃષ્ઠ)માં ઉલ્લેખ છે એમાં જ્ઞાનદ ભગવાન બુદ્ધને પૂછે છે “ભદ્રત પૂરણકાસ્યપે રૂઢ્ય, નીવ, લોહિત હરિ, શુભ અને પ મ શુભ એની છ જાતિઓ મ્હી છે ખાટકી, પાંધી વગેરે લોકોનો રૂઢ્ય જાતિમાં સમાવેશ થાય છે, ભિન્ન વગેરે કર્મવાદી લોકોની નીલ જાતિમાં, એક વસ્ત્ર રાખનાર નિર્મ થોનો લોહિત જાતિમાં, મરેદ વસ્ત્ર પહેરનાર અચેલક આવકોનો (આજીવક આવકોનો) હરિ જાતિમાં, આજીવક સાધુ અને સાધીઓનો શુભ જાતિમાં અને નદવરણ, મિસ સમિચ્ચ અને મહાભલિ ગોત્રાલનો પ મ શુભ જાતિમાં નમાવેશ થાય છે, વગેરે,”

(નોંધ ૪ ચાલુ)

(૨) આ સાથે સરં લેન માસખાના

એ પોજન જાડો, એક ચોજન પડોજો ગાળ ખાડો એકથી સાત દિવસની વચના ખાળકોના વાળથી ભરવામાં આવે અને પછી દર નો વર્ષે એક એક વળ કાઢવામાં આવે એ રીતે ખાડો ખાલી થતા જે સમય લાગે તે વ્યવહારપદ્ય એવા અસ પદ્ય વ્યવહારપદ્ય = ૧ હજારપદ્ય અસ પદ્ય હજારપદ્ય = અઘ્નપદ્ય $10 \times (1 કરોડ \times 1 કરોડ)$ અઘ્નપદ્ય = ૧ સાચરોપમ. $10 \times (1 કરોડ \times 1 કરોડ)$ સાચરોપમની એક ઉત્સર્પિણી અને તેટલા જ વર્ષની એક અવસર્પિણી એવી અસ પદ્ય ઉત્સર્પિણીઓ અને અવસર્પિણીઓ વીતી જાય ત્યારે મ પચાતીત અથવા અત્ત પદ્ય મળ થયે કહેવાય (“ઉત્તરાધ્યયનમૂલ”, અનુવક ૩ સાડેસરા ૫ ૮૦ પા નો ૧)

પ ‘બુદ્ધચરિત’ (કોસળી) ૫ ૧૨૫ ૧૨૧

એ જ પ્રમાણે ‘પાતંજલ યોગદર્શન’માં યોગીના કર્મ અશુક્લકૃષ્ણ અને અન્યોના ચિત્તાના (કૃષ્ણ, શુક્લકૃષ્ણ અને શુક્લ એમ) ત્રિવિધ હોય છે, એવું કહેલું છે, તે આ વર્ણવેલ સેત્થા, વર્ણુ, કે જાતિનું મંદિમ રૂપાંતર લાગે છે.^૬

સેત્થા વિને આપણા આરંભ પાંડિત પૂ. ૫. સુખલાલગ્રંથે એમના ‘જથા કર્મધંય’ પુસ્તકમાં સમજૂતિ આપી છે, તેમાંથી કેટલાક લાગતો આર વાચીને માહિતી મળે તે ઉદ્દેશથી નીચે આપવામાં આવ્યો છે.^૭

સેત્થાના (ક) દ્રવ્ય અને (લ) ભાવ એવા બે ભેદ છે. એમાં દ્રવ્ય-સેત્થા વિશે ૩ મત છે. (૧) કર્મવર્ગણા-નિબ્ધન^૮ (૨) કર્મ-નિબ્ધન^૯ (૩) યોગપરિણામ.^{૧૦} ભાવસેત્થા, સંકલેષ અને નયોગથી થાય છે. સંકલેષના તીમ, તીમનર, તીમનમ, મન્દ, મન્દનર, મન્દનમ વગેરે અનેક ભેદ હોઈ વસ્તુના ભાવવેશ્યા અમંખ્ય પ્રકારની છે. છતાં શાસ્ત્રમાં સંક્ષેપમાં ૭ વિભાગ બતાવ્યા છે. શાસ્ત્રમાં આ ૭ ભેદ સમજાવવા માટે નીચે લખેલા બે દૃષ્ટાંત આપ્યા છે.^{૧૧}

(૧) ઝાઈ ૭ માણસો જાણુ ખાવાની ઇચ્છાથી બળા હતા.

૬. વર્માદિકૃષ્ણ યોગિત્રિવિધગિતરેશમ્ ॥ શો. સુ. ૪-૭.

૭. અર્હાથી દર્ગન ગૌર ગિતન (મણ્ડ ૨) પૂ. ૨૬૭ થી ૨૬૮ ના આધારે લખેલું કાનું છે.

૮. ઉ. શુ. ચ. ૪ની મી. ૧, પૂ. ૬૫

૯. એન.ન. વર્ણિત લ. થી જાણિતમ રત્ન મત

૧૦. હરિભટ્ટજી રેનો મત ‘પત્રવમ્’ (મન્યમિદ્ધિત) પૂ. ૧ની મી. ૧, ૨. ૩૩૦, ‘આનંદે દનતર રોકપ્રમના’ (ઉપાધ્યાય વિનય વિનય, ૧) સર્ગ ૩, શ્લોક ૨૮૫

૧૧. ‘જથા નમ મન્દ’, ત્રાણ ૧૩

એટલામ જાણુ આડ જોઈને એમાનો એમ બો ગો, 'જાણુ આડ તો ના નહુ ઉવે આ ઉપર ચઢીને જાણુ લેવા કરતા તો જાણુથી લાદીની આ મોટી મોટી ડાળાઓવાળા જા ને જ કાપીને નીચે નાખવુ નાહુ '

એ માબાળી ખીજે બો ગો, 'આડને કાપવાથી ગો સાલ ? જ્વળ ડાળાગો કાપી નાખો '

ગીજે બો ગો 'એ પશુ બનાવ નથી નાની નાની ડાળાઓને કાપવાથી પશુ મામ પાર પાડી શકાય છે '

ચોથો બોલ્યો, 'ડાળાઓ પશુ શુ કામ કાપરી ? ફળના દૂમખા જ તોડી લો '

પાંચમો બોલ્યો, 'દૂમખાનુ શુ મામ છે ? એમાંથી થોડા જાણુ જ લઈ લો ને '

છેરટે છઠો બોલ્યો, 'આ બધા વિચારો નિર્થક છે કેનકે આપણે જે જોઈએ છે તે ફળ તો નીચે પશુ પોવા છે શુ એટલાથી આપણુ કામ સિદ્ધ નહિ થાય ?'

(૭) ટ્રાઈ જ માણસ લૂટ માને નરાદે જન્મ હતા ન્સ્નામા એક ગામ આવતા, એમ બોલ્યો, 'આ ગામને નદુ-બદુ કરી નાખો મનુષ્ય પશુ, પક્ષી જે ટ્રાઈ મળે તેને મારો અને લૂટી લો '

એ સાલગી ખીજે બોલ્યો, 'પશુ, પક્ષી મોરેને શુ કામ ના વા, જ્વળ વિરોધ કરનારા માણસોને જ મારવા '

ગીજએ કહ્યુ, 'બિચારી સ્ત્રીઓની હત્યા શુ કામ માની ? પુરુષ ને જ મારી નાખો

ચોથાએ કહ્યુ, 'બધા પુરુષોને નહિ પણ જે ત્રશ્ન દોષ તેને જ મારો '

પાયમાએ કહ્યું, 'જે નાખ પરપ પડ્યું વિગેલ ન કર્ને હો' તો
એને શું દામ માગવો ?'

હેવટે જો બે યો 'અડને' માગવાથી શું વાજ ? જેની રીતે ધન
ઉપવાન તેવી રીતે હાવો, અને ગાઈને ન માગ નહિ એક તો વન
લૂટ્યું અને બીજું એના માલિને માગવો તે બરાબર નથી '

આ બે દષ્ટાંતોની વેગ્યાઓનું સ્વરૂપ અપદ્ધ જણાય છે અને દષ્ટાંતમાં
હયે માપુએમા પહેલા-પહેના કરના પછી-પછીના પુરુષનું પગિણામ
ગુણ, ગુણનું અને ગુણનમ જણાય છે. પછી-પછીના પુરુષમાં
સકલેવની ન્યૂનતા અને મૃદુતાની અધિકતા દેખાય છે. પહેલા પુરુષના
પરિણામે અમવાર, દુષ્ટ દેવતા, બીજાની નીનવેશ્યા (એમ કાપોત, તેજ,
અને શુદ્ધ) નમજવી જોઈએ ૧૨

૧૦ 'અ' પ્રથમ હારિતદ્રી યનિ ૫ ૨૫૫ તથા 'લોકમમા' ૧ સ ૩
ગ્લોક ૩૬૩-૩૮૦ 'દેવતા વિશે 'લોકમકારા' 'સર્વાથ સિદ્ધિ', 'પ્ર' પના-
દેશ્યાપ, 'દુષ્ટાંક' 'હનતધ્યયન વા' અઘોમા વિનૃત માહિતી
મળશે અર્થે 'દાન બાર મિત્ર'માંથી જોઈને વાજ સમાપ્ત થાય છે.

પરિશિષ્ટ ૪

સનાતન સખા નર-નારાયણ

(જુઓ 'ઉપક્રમ' પ્રકરણ ૧, પૃ. ૧; 'બ્રહ્મવિદ્યા' પ્રકરણ ૫, પૃ. ૧૭૧ થી ૧૭૩, ૧૮૫; 'કાળ' પ્રકરણ ૧૦, પૃ. ૩૬૬; 'સુખ-દુઃખ' પ્રકરણ ૧૨, પૃ. ૩૬૨, ૩૬૩.)

દૂતકીડા તથા તેને પંચિણામે દ્રૌપદીનું ઘોઠ અપમાન, અને પાડવોના નિર્વાસનના સમાચાર જાણીને શ્રીકૃષ્ણ પાડવોને મળના કામચક્ર વનમાં આવ્યા. ત્યાં પાડવોને થયેલા અન્યાય અને તેમાં ખાત્ર કરીને તેમની શીલવતી સાધ્વી નારી દ્રૌપદી ઉપર ગુજરેલા અન્યાયારોની કથની સાલણીને, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જીકળી જિત્યા. શ્રીકૃષ્ણ પળભર જાણે 'સ્વસ્થના' માથી ચળેલા દેખાયા. પણ અર્જુને એમને એમની જન્મ-નિર્વાસનની સાધના અને સિદ્ધિ, તથા આ જન્મનાં જન્મથી આરંભીને કરેલા મહાન કાર્યોની યાદ આપીને શાન્ત કર્યાં શ્રીકૃષ્ણ દુગ્ધ 'સ્વસ્થ' થયા. પોતાનું અને અર્જુનનું નાનાગણદુષ્ટ યાદ કર્યું, અને બોલ્યા :

મમંથ ત્વ તર્થવાહં યે મરીયાસ્તવૈવ તે ।

યસ્વાંદેષ્ટિ સ માં દેષ્ટિ ચસ્ત્વામનુ સ મામનુ ॥ ૩-૧૩-૩૮

નરસત્તમસિ દુર્વર્ષ હરિર્નારાયણો હૃદયમ્ ।

રોસાનેવમિમ પ્રાપ્તો નરનારાયણાદૃષ્ટી ॥ ૩-૧૩-૩૯

અનન્યઃ પાર્થ મત્તસ્તમહં ત્વત્તથ મરત ।

નાવયોરન્તરં શક્ય વેદિતુ મરતર્થમ ॥ ૩-૧૩-૪૦

'તું' માને છે, એવી રીતે હું તારો છું. જે માન છે તે તાન છે જે તારો દેવ કરે છે, તે મારો દેવ કરે છે. જે તને અનુસરે છે તે મને

અનુનરે છે હે દુર્ધર્મ! તુ ન- છે અને હું હ- નારાયણ છું. આપણે ન- ન- નાથ શ્રીઓ (આપણા) લોકમાથી આ લોકમા આવ્યા છીએ પાર્થ! તુ મારાથી જુદો નથી અને હું તારાથી જુદો નથી મર્ષનાથી પણ આપણા બંને વચ્ચેનું અતઃ સમઽ સકાય એમ નથી.' (૩-૧૩-૩૭ થી ૪૦).

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના આ વચનો સાંધે નીચેની શ્રુતિઓ સ્પષ્ટાવે

દ્વા સુપ્રણં મનુજા સત્તાયા મમાન મ્મ પરિ પસ્ત્રાતે ।

તયારન્ય વિન્ત્ સ્વાદ્વ રયન નણ્ત્યો અભિ ચાક્ષીતે ॥

‘સર્ગવેદ’ ૧-૧૬૪-૩૦, ‘અનર્વેદ’ ૯-૯-૩૦, ‘નિઝ્કલ’ ૧૮-૩૦.

‘મુણ્ડકોપનિષદ્’ ૩-૧-૧, ‘શ્વેતાશ્વતથોપનિષદ્’ ૪-૬.

૧ (૧) મહાભારતમા શ્રીકૃષ્ણાર્જુનને નર-નારાયણ તરીકે વારં વાર એ બંધ વચામા આ ચા છે તેનના સમ્યકને એરીતે અને વર લેવાના આત્મ્ય છે એ હતા મહાભારતની શરૂઆત પછી શ્રીકૃષ્ણ ‘આદિપર્વ’ અને ‘સભા પર્વ’મા શ્રીકૃષ્ણ પોતાને નાનાથ તરીકે ઉલ્લેખના નથી પણ શ્રીકૃષ્ણ પે તે અહીં પ્રથમ વાર પોતાને બહેને નર નારાયણ તરીકે જોળખાવ છે, તેથી આ સદર્શ નહતવનો છે એટલે આ અધ્યાયના સ્વચિન્તાએ શ્રીકૃષ્ણના મુખે તેમને નારાયણ તરીકે નિર્દેશ્યા છે

(૨) સઃ વિદિ માટે નેવા શ્રીકૃષ્ણને સાધને જોળનું આમ નણ આપ્યું. શ્રીકૃષ્ણે તેનો અરુગી રૂપ તા કહેલા વચનામાથી

‘માણુ વિના પાડવોના દેષ સ્વે એ અરોચ્ય છે પાના ધમનિઝ છે તેમને કે હાકઈ મ્હી ગે એમ છે? (હતા સાધન તુ એનના દેષ ન છે) (એવ ધર્મનિગ્રાનો) એમનો જે દેષ ન છે તે આરો દેષ ન છે અને જે તેમને અનુસરે છે, તે મને અનુસરે છે એવો મા । અને ધમચારી પાડવોનો એમતમ જ વ છે એ તમે સમજી જાઓ.’ ૫ ૮૯-૧૦ ૨ થી

યન્નાદ્વિદિ સ મા દ્વિદિ યરતાનનુ સ મામનુ ।

એસામ્ય મા મત વિદિ પાડવૈર્ધમચારિભિ ॥ ૫-૮૯-૨૮.

(આ શ્રુતિમા પક્ષીઓના દર્શનથી જીવ અને પરમાત્માની સ્તુતિ કરી છે) સાથે નાથે ગદેરાવાગા અને એમીનના તપા અથવા નમાન ખાનિવાગા બે સુખો (શરીરરૂપી) એ જ દૃશના આશ્રયે રવા છે એમાનુ એક તો (જીવ) પીપાના (= સસારરૂપી અથવા દૃશના) જુઓ ' સગ્વેદ ' ૧-૧૬૪-૧૮, ' અયર્વેદ ' ૬-૬-૧૮, ગીતા ૧૫-૧) સ્વાત્ કત (ટગ) ખાન છે (કર્મફલ ભોગવે છે ભોગશ લેવા જનમ છે કર્મથી લેપાય છે, અને કર્મનો વિપાક ધના સુખદુ ખ ભોગવે છે) જ્યાર પીપા (અતર્વામી ૫ માત્મા) ફત ખાનુ નથી પણ ચારે પાલુ જોયા કર છે

ઉપનિષદમા આ શ્રુતિ વધુ સ્પષ્ટના કગતા આગળ વધે છે

તમાન રક્ષે મુરુષા િમ્મનોડનીશયા જોવતિ મુષમાન ।

જુષ્ટં વદા વદ્ય યમ્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીનશોક ॥

‘ મુરુષા ’ ઉપનિષદ ૩-૧-૨, ‘ સ્વેનાશનરેપનિષદ ’ ૮-૭

(ફત સક્તિમા ખ ધાયેલો દોષ, પરમાત્માની સાથે) એક જ દૃશ

(નોંધ ૧ થ ૬)

વિદિ વખતે જાણાને શ્રીકૃષ્ણના વચન સાથે, એમણે અહીં અર્જુનને ઉદેશીને જાણેડ વચન વરાવો દેદિ સ મા દ્રષ્ટિ ચ સ્વામનુ સ મામનુ ॥ ૩ ૧૩-૩૮ કડ સરખાવતા અર્જુન અને પાડો સાથેની એમની મનોનુ રહસ્ય છપ્પ થાય છે

(૩) સર* ગીતા તમાન કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વચન

સત્યુચનમ મૂઘ નૃણુ મે પરમ વચ ।

દ્યોડસિ મે દ્વમિતિ તતા વશ્યામિ તે દિનમ્ ॥ ૬-૪૦-૬૪

(ગીતા ૧૮-૬૪)

સર્વથી અત્થ ત ગુણ નેના મારા વચનને ફરીથી સામળ ॥ અને અ પ વ વડ લો છે તેથી ત ડુ સિત તને કહીશ

ઉપર ગડેનો પુરુષ (જી), લાચારીને ત્રી મોહિન થઈને રોક કરે છે, પણ જ્યારે એ બીજા ઈશ (નિયામક) અને તેના મહિમાને (તેની માયેના સ્ના મેનને) લુએ છે, ત્યારે એ વીતરોધ થાય છે

આ સાથે સગ્ભાવા ‘બ્રહ્મવેદ’ પાનિપદ્ ‘ના ‘અન્તર્નામિ માહાત્મ’ માની શ્રુતિ (યાસ) ના ઉદ્ધાવક આગણિને મહે છે)

ય સવતુ મૃતપુ તિષ્ઠન્નવમ્ભ્યા મૃતમ્યોઽન્તરો ચૌં સર્વાણિ મૃગાનિ ન વિદુર્યસ્ય મનાણિ મૃતાનિ શરીર ય સર્વાણ મૃગાચત્તરા યમચત્ત્રેવ ત આ માઽન્તયામ્યમૃત ઇત્યપિમૃતમથાધ્યામમ્ ॥

‘મૃગ ઉ ’ ૩-૭-૧૫

‘જે સર્વ જૂતોમા રહે છે જે સર્વ જૂતોથી પર અન્તરમા છે, જેને સર્વ જૂતો જાણુના નથી, જેનું સર્વ જૂતો શરીર છે, જે સર્વ જૂતોના (પ્રાણીઓના) અન્તરમા ગ્રહિને તેમનું નિયમન કરે છે, એ તારો આત્મા છે, અન્તર્યામી છે, અમૃત છે આ અધિમૃત (દર્શન) છે, અને હવે અધ્યાત્મ (દર્શન) કહેનાય છે

ઉપરના સદર્શો એકાગ્રતાથી જોતા દેખારો ? મહાત્મા તના કાન્ત પ્રજ્ઞા કવિએ જે સખ ની ભૌતિક મૈત્રીના ચોક્કસમા નર નારાયણના દિવ્ય સખ્યનું, જીવ અને અન્તર્યામીનું અદ્વત સૂચવતી અદ્વિતીય મૈત્રીનું, અનૌદ્વિ સામર્થ્યથી નિદેશન મ્યુ છે અને તેથી નન્મા—અનાસક્તા નિ સગ મનુષ્યમા, રહેતી અપન્નિમિત શક્તિનું નરમાથી નારાયણને પ્રાપ્તમાની અને/અથવા નારાયણ થવાની શક્તિનું ઉદ્ધાનન કયુ છે

મહાભાગ્યતમા અન્ય મ્યગે શ્રીકૃષ્ણે પૂર્વાનનાગ્ની સાધના દર્શમયાન શબ્દ નીનક મને પ્રસન્ન જ્યા પછી સ્તુતિ મરી તેની વિગત છે મ્તુનિમા ‘સગ્વેદ’ મહલ ૧, સૂક્ત ૧૬૪ ‘અથર્વવેદ’ કા. ૮, રૂ. ૮, અને બીજી શ્રુતિઓનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ આ પ્રમાણે કરલો છે

દિવ્યાનૃતૌ માનસૌ દ્વૌ સુપર્ણાવિવામશાયઃ વિપલઃ સપ્ત ગોપાઃ ।

દશાપ્યન્યે ચે પુર ધારયન્તિ ત્વયા સ્થાસ્તે હિ તેભ્યઃ પરસ્વમ્ ।

મૂતં મવ્યં મવિતા ચાપ્યપૃથ્વ્યં ત્વત્સમૂતા મુવનાનીદ વિશ્વા ॥

૭-૧૭૨-૭૦.

(પરમાત્મા મહેશ્વર) દિવ્ય રીતે આપ્ત^૨ (વીંટાયેલા, ઢંકાયેલા), એવા માનસમાના બે સુપર્ણો (જીવ અને ઇશ્વર), નીચી કાળોવાળો (સંસારરૂપી) પીંપળો, જેના (ધાણુ, ચક્ષુ, ગ્રિહવા, ત્વચ્ચ, શ્રોત્ર, મન અને બુદ્ધિ એ) સાત ગુણો છે, અને બીજા દસ (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય

૨. સર^૨ વર્તમા પરમાત્મા ‘વરુણ’ નામથી રતવાયા છે તે. જુ એટલે વીંટણ, એ ધાતુ ઉપરથી ‘વરુણ’ શબ્દ થયો છે. પરમાત્માના વરુણરૂપથી આ બન્ને સુપર્ણો વીંટાયેલા છે.

૩. જુઓ મહાભારતમા ‘અનુગીતા’

પ્રાણે ચક્ષુથ જિહ્વા ચ ત્વક્ષ્રોત્રે ચૈવ પદ્મમમ્ ।

મનો બુદ્ધિશ્ચ સર્વતે હોતારઃ પૃથગાત્રિતાઃ ॥ ૧૪-૨૨-૨.

આ સાથે સર^૨ (૧) ‘ઋગ્વેદ’ ૧-૧૬૪મા (જેમા દ્વા સુપર્ણા મયુગ સત્તાળીસ મંત્ર છે) જગત્પાલક દેવતા સૂર્ય અને તેમનું ‘સપ્તપુત્ર’ નામથી તથા સપ્ત અશ્વ કે ‘સપ્ત’ નામનો અશ્વ, સપ્ત રવસાર, સપ્ત ગો (=કિરણો) ચાળા તરીકે રતવન કરવામા આવ્યું છે, તે જોઈ. ‘ઋગ્વેદ’ ૧-૧૬૪-૧ થી ૩; ‘અથર્વવેદ’ ૬-૯-૧ થી ૩; ‘નિરુખ’ ૪-૧૦ વગેરે; જુઓ ‘યજુર્વેદ’ ૩૪-૩૫ના સંદર્ભમા રક્ષક સપ્તર્ષિઓ શરીરને અપ્રમાત રહીને રહે છે ઇ. દર્શાવ્યું છે તે.

(૨) ‘સાખ્યદર્શન’ના પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ—ઈશ્વરકૃષ્ણચરિત ‘સાખ્ય કારિકા’મા ધર્મ અધર્મ, અજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અવૈરાગ્ય, એશ્વર્ય અને અનૈશ્વર્ય એ સાત ભાવોને બે ધનકારક કહ્યા છે. અને આઠમો જ્ઞાન બાવ મોક્ષદાયક કહ્યો છે (કારિકા ૪૦ અને ૬૩. ‘કલ્પવૃક્ષોદ્ધન’મા દિશોરલાલ ધ. મગરવાળાએ કરેલો ‘સાખ્યમરિમ’નો અનુવાદ, પૃ. ૧૯૬, ૧૯૮).

અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય) ૪ જે (સરીગ્રંથી) હરને ધાન્ય કરે છે એ જાદા ત ઉત્પન્ન કર્યા છે. અને તુ આ જાદાથી પગ ૪ છે ભૂત, વર્તમાન અને અધૂર્ણ (ન રંગી શમય તેણે) લવિષ્ય, અને સમગ્ર જીવનો આ નના-મા તાનથી ઉપતથના છે.

ગીતાના 'પુરુષોત્તમયોગ' માં (૧૫-૧૬ થી ૧૮ = મં ૭ ભ ૩ ૬-૩૭-૧૬ થી ૧૮) વાપુર્વેલા ક્ષ- પુરુષ (જીવ), અક્ષર પુરુષ (કૃત્ય એટલે કે અવિચારી, અવિચળ અન્તર્નામી) અને ઉત્તમ પુરુષ

(નોંધ ૩ ચાલુ)

(૩) જીવો 'મુષ્કોપનિપદ' ૨-૮ પુરુષથી (સર્વજ્ઞતાન્તરાત્માથી) સાત પ્રાણ (મસ્તિષ્ક સાત ઇન્દ્રિયો), (તેમની સ્વવિષય પ્રમાણિત મરનારી) સાત દીપ્તિઓ, (વિષયોગ્રંથી) સાત સમિધ, (તેમના અનુભવગ્રંથી) સાત હોમ, અને (ઇન્દ્રિયસ્થાનગ્રંથી) સાત યોગ જેમા આ પ્રાણો સંચાર કરે છે તે પ્રમટ થાય છે.

૪ જીવો 'અનુગીતા'

નિર્વોધ દશહોતૃણો વિધાનમિદ યાદદામ્ ॥

૧૪-૨૧-૧ કડ.

એ પછીના ક્ષેપ પડમા દશ ઇન્દ્રિયોને દગ દોતા મ્હા છે તેના વિષયોને દગ હવિ, અને દિશાઓ, વાયુ, સૂય, ચન્દ્ર, ધૃત્વી અગ્નિ, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, મનપતિ અને મિત્ર એ દશ અગ્નિઓ છે, જેમ જણાવીને યજ્ઞનુ રૂપક આપેલું છે એ પછી 'અનુગીતા' માં ('આશ્વમેધિકપવ') મ ૨૭મા પાંચ દોતા અને મ ૨૫મા ચાર દોતાઓનું રૂપક પણ આવે છે (સર) 'સામ્યમારિઃ' ની કારિમ ૩૩ 'હવનરોધન', ૫ ૧૯૫)

'જન્મે' ૧-૧૬૪-૧૩મા અજર કાવચકના દગ થ રોકોનો નિર્દેશ આવે છે તે જિજ્ઞાસુએ જોવે.

(પુરુષોત્તમ પરમાત્મા)ના વર્ણનનું સામ્ય ઉપરના સ્તુતિ-વચનમાં વર્તાય છે.^૫ ‘પુરુષોત્તમ’થી આ બંને સુપર્ણો આદ્ય છે, પરિવેષિત છે.

‘શ્વેનાશ્વતરોપનિપદ્’ના અ. ૩ થી ૬ પાશુ આ દૃષ્ટિથી અલ્પસંનીય છે. ત્યાં પરમાત્માને રુદ્ર, ભુવનોનો ગોપા તથા ગંગા, વિશ્વનો એક માત્ર પરિવેષ્ટા, ઈશાન, માયી, મહેશ્વર, શિવ વગેરે નામોથી સંબોધવામાં આવ્યા છે. અને દ્વા સુપર્ણા સયુજા સગાયા’ (૪-૬) શ્રુતિ પાશુ ત્યાં આવે છે. ‘ઉપનિપદ્’ના અંત ભાગમાં સાક્ષાત્કાર કરતા ઋષિ મંત્રો-ચાર કરે છે :

તમીશ્વરાણી પરમે મહેશ્વરં તં દેવતાનાં પરમે ચ દેવતમ્ ।

પતિ પતીનાં પરમે પરસ્તાદિદામ દેવં ભુવનેશમીડયમ્ ॥

શ્વેતા. ઉ. ૬-૭.

૫. (૧) દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરચાક્ષર एव च ।

ક્ષરઃ સર્ગાણિ ભૂતાણિ કૃદસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥

૬-૩૭-૧૬ (ગીતા, ૧૫-૧૬).

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેન્યુદાહૃતઃ ।

યૌ લોકન્યયમાવિદ્ય ચિમર્ત્યવ્યય ईश्वरઃ ॥

૬-૩૭-૧૭ (ગીતા, ૧૫-૧૭).

યમ્યાક્ષરમતીનોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અનોઽસિમ લોકે વેદે ચ પ્રચિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥

૬-૩૭-૧૮ (ગીતા, ૧૫-૧૮)

સંસારમાં ક્ષર (નાશવંત) અને અક્ષર (અવિનાશી) એવા બે પુરુષો છે. સર્વ ભૂતો ક્ષર છે. અને જે કૃદસ્થ અનર્થગ્રી છે તે અક્ષર કહેવાય છે. જે પરમાત્મા કહેવાય છે તે અન્ય પુરુષ તો ઉત્તમ છે. જે અલ્પચ દૈશ્વર્યે લોકમાં પ્રવેશ કરીને એમને પોષે છે. જે કારણથી હું ક્ષરને એકાંતી ગણું છું અને અક્ષરથી ધન્ય ઉત્તમ છું, જે (કારણ)થી લોકોમાં (લગ્નતમાં) અને વેદમાં (જ્ઞાનમાં) ‘પુરુષોત્તમ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છું.

(૨) સર્વે રૂપણતુ ભગવાન્સ્તવ્યમ્ ॥ ‘ભાગવત’ ૧-૩-૨૮ ખં

તે શાસ્ત્રોના પન્ન મહાન શાસક, દેવતાઓના પન્ન દેવત, પાત્રોના પરમ પતિ, પગ (ત્રેક) થી પણ પગ, જગતના અધિપતિ અને સ્તુત્ય દેવને અમે જાણીએ છીએ.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાધનાની આ ચગ્ગ સીમાએ પહોંચીને નિષ્કલ, નિન્વદ્ય 'પુરુષોત્તમ' બન્યા હતા—છે જીવન અને ઉપદેશની એની એકરૂપતા આધી હતી; કર્મ (પ્રવૃત્તિ), અને અકર્મ (નિવૃત્તિ), લોક-સંગ્રહાર્થ કર્મો અને જીવનનાના માટેના કર્મોમાં એની વિશુદ્ધ નિર્મમ, અનાસજ્જત અવાદિતા સાધી હતી કે તેઓ 'પુરુષોત્તમ' (માનવોત્તમ અને પન્નેશ્વર) થયા અને છે આ કાળેથી સુપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રવેદાન્તી અને ભક્ત, 'અદ્વૈતસિદ્ધિ' જેવા આકર ગ્રન્થના રચનાગ્રસ્વામી મધુમૂદન સગ્રસ્વતીએ, અત્યંત મધુર અને અર્થઘન વાણીમાં શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન કરતા કહ્યું છે :

વશીવિભૂપિતઃપરાજીવનીરદામાન્ પૌતામ્પરાદરૂણવિમ્બફલ્ગધરોષ્ઠાન્ ।

પૂર્ણેન્દુમન્દશમુલ્લારરવિન્દનેનાત્ રૂઢાપર કિમપિ તત્ત્વમહ ન જાને ॥

‘અદ્વૈતસિદ્ધિ’ પન્નિષ્ઠેદ ૨, પૃ. ૭૫૦, ‘બ્રહ્મની શાનથી ઉપપત્તિ’ વિભાગનો મ ગ્રન્થ શ્લોક .

‘જેમના હાથ બસીથી વિભૂ પિત છે, જેમની કાન્તિ નરીન મેધ જેવી છે, જેમણે પીળા વસ્ત્ર પહેરેના છે, હોડ અરુણના બિન્ન જેળા (પાકા ટીંગાળા : વા) લાન છે, જેમનું પૂર્ણ ચન્દ્ર જેવું મુખ છે અને જેમના કમળ જેવા નેન છે—

એવા કૃષ્ણથી શ્રેષ્ઠ બીજ કોન પણ તત્ત્વને હું જાણતો નથી.’

પ્રાચીન આર્યધર્મની એક મહત્વની શાખા તરથોસ્તી ધર્મગ્રંથ અવળ 'રાવાન' અને ફ્રાવશિ'ના વિચારોને 'ન-નારાયણ' સાથે સંખ્યાવવા કોઈએ

'The Soul (Ravan) and the Fravashi are two distinct ideas. The Ravan is that part of our being which enables us to distinguish between right and wrong. The name means 'the chooser' (સર્વ 'વિચર'). The Fravashi is the eternal divine part of our being (સર્વ 'કૃત્ય અન્તરાત્મા'). It is not corrupted however bad the individual may be. When the Ravan and the fravashi are united,—when, in other words, the Soul realises the essential unity between itself and the eternal portion of its being,—then one has achieved final salvation.' ૧

(કો સમા લખેલા ગુરુનાતી ચબ્દો આ લેખકના છે કે જ સા)

'કુરુમન' (આરાવના)ના ત્રીજા શ્લોક ઉપર દીપ્તિયુક્તિ લુપ્તિ
'અરો જગ્યુઅના ગાથા' (કો એરય જ મો તારાપોગવાતા, ૧૮૬૨),
૫ ૧૨૩

૬ પ્રો. ફિરોઝ કા દાવરે આ ગ્રંથ વાન-વીનમા 'રાવાન' અને 'ફ્રાવશિ'ના અર્થ ઉપર મુખ્ય 'ચિરક' અને 'અન્તરાત્મા' નામ પાડી પાંચ દેવતા અને 'પરમાત્મા' શ્લોકો છે તે નોંધવું ઉપયુક્ત છે

પુરવણી

પરિશિષ્ટ ૧માં ૬૫મા નંબરની કંડિકા, ‘અણ્ણિતમાં પરાધ્’ સુધીનો સંખ્યાક્રમ અઢાર’માં નીચે મુજબ ઉમેરો.

આ ‘અઢાર’ સંખ્યાક્રમનાં પ્રાચીન સંસ્કૃત નામ આ પ્રમાણે છે: એક, દશ, શત, સહસ્ત્ર, અયુત, લક્ષ, પ્રયુત, કોટિ, અર્ધુદ, અબ્જ અથવા પદ્મ, ખર્વ, નિખર્વ, મહાપદ્મ, શંકુ, જલધિ અથવા સમુદ્ર, અંત્ય, મધ્ય, પરાધ્. ‘લીલાવતી’ (ઈ. સ.ની ૧૨મી સદી) (‘પરિભાષા’ ૧૦-૧૧). ‘વાયુપુરાણ’ ૧૦૧-૯૪ થી ૧૦૨માં આ નામાવલિ ઘોડા પાડભેદે છે. અંમેરુનિ (ઈ. સ.ની ૧૧મી સદી) અને ‘અપરાધ્’ (ઈ. સ.ની. ૧૨મી સદી) પણ ઘોડાક પાડભેદે આ સંખ્યાક્રમ નોંધે છે. સંદર્ભો માટે જુઓ *Hind. of. Dh., Vol. V.I, p. 698, 699.*

प्रतीक-सूचि (अ)

(आ। अंथभां समाख्येति मडाणारतना स्वेष्टे।नी)

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
अक्रोधेन जयेमोघ-	४९८	अर्थ भावां ममुप्सरय	३०७
अम्नादङ्गासुमवसि	३०३	अलातं तिन्दुकस्येव	५७५
अतश्च धर्मिणिः पुंभि-	३१७	अप्याधिजं वटुक तीक्ष्णमुष्णं	४१५
अतस्त्वां ह्रीं ब्रह्मास्त्रं	३२३	अप्रदया हुतं दातं	३५५
अम ते हृदयं वैद	९३	असचिरनभिष्वङ्गः	४४८
अद्भोदः सर्वभूतेषु	४८५	अमज सत्त्वं च य-	५
अधर्मं धर्मकामो हि	६१	असन्नुच्चैरपि प्रोक्तः	४६९
अधीयानः पण्डितं मन्त्रमानो	४४३	अस्तोपपरा मूढाः	३९९
अध्यात्मज्ञाननिष्पत्तिं	४४८	अहिंसा सत्यमक्रोध-	२४३
अनर्थो हर्षसंराश-	४११	अहिंसा रायमक्रोधो	५५
अनाधिर्यतडाटयान	२३	अहिंसा सर्वभूतानां-	१२७
अपमादाद्भयं रक्षे-	४८१	आमन्यपि न विश्वास-	४५६
अमय सारवसगुद्धि-	२४२	आत्मा नदी भारत पुष्पतीर्षा	५४२
अभियुक्तं बलवता	३८४	आत्म्यौपम्येन सर्वत्र	२५८
अभ्यासाद्रमते यत्र	३८७	आयं पुरुषमीशानं	५
अमानिन्वमदम्भित्व-	४४८	आतुष्टोस्यं परो धर्मः	८०
अमृतं चैव मृत्युश्च	१९७	इज्याभ्ययनदानानि	५१
अर्थशास्त्रमिदं पुण्यं	२५	इति ते ज्ञानमाख्यातं	२७९
अर्थस्य पुरषो दानो	३२३	इतिहासोत्तमादस्मा-	१८
अर्थहेतोर्नरयेष्ट	३१५	इन्द्रियार्थेषु वैराग्य-	४५८

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
इमा भारतसावित्री	५९८	क्षिप्ते च पुण्ये विगते च पापे	२७०
इष्टीथ विविधाः प्राप्य	१३४	चत्वार्याहुर्नरश्रेष्ठा	३७७
उत्तरो देवयानरत्न	५१	जयो वैरं प्रसृजति	४०५
उत्पन्नस्य हरोः शृङ्गं	५२१	जानन्नपि च यः पापं	३४५
उद्धरेदामनामानं	२४५	ज्ञानं निःश्रेय इत्याहु-	१२७
उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रभौ	१९४	तन पूर्वशत्रुवर्गः	५१
उभे सत्ये जगन्निधित्	२५	तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः	२६
ऊर्ध्वबाहुर्विराम्येष	५८८	तं मित्राहुःससंयोग-	४७८
एतः क्षमायता दोषो	४९७	तेजः क्षमा धृतिः शौच-	२४३
एतेषु हि नरः सक्तो	३७८	तेषामेगानुस्मार्थ-	२८४
एवं शरीरशौचेन	५१९	तेषा सनतयुक्तानां	२८४
एव सर्वमहिंसायां	१२३	त्यज धर्ममधर्मं च	२६६
कर्मण्यकर्म यः पश्ये-	३५१	त्यजेत्सुखार्थं पुरप	५४६
कर्मैन्द्रियाणि सम्यग्	३४३	त्यागः स्नेहस्य यस्त्यागो	१९४
कस्येदमिति करय स्व-	२२२	त्वमादिदेव पुरप पुराण-	२९३
कान्तारेष्वपि विश्रामो	३००	त्वरमाणश्च भीरुश्च	६४
कामचारी ■ कामेन	५१५	दश धर्मं न जानन्ति	६४
कामयन्धनमेवैकं	२१०	दह्यमाना मनोदुःखै-	३०१
कामं कामयमानस्य	५१०	दान्तस्य विमरण्येन	५०८
काम्यानां कर्मणां न्यासं	१८९	दुर्योधनो मन्युमयो महादुमः	६
क्रियागुणानां सर्वेषां-	२३	देवदत्ता पतिर्भार्या	२९५
क्रोधाद्भवति संमोहः	५०५	द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि	२९३
क्षमया क्रोधमुनिष्ठया-	४८१	द्रुमं यथा चाप्युदके पतन्त-	२७१
क्षमारिणां सत्यमयीं	२६६	द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेय	२४
क्षिप्रं विज्ञानाति चिरं शृणोति	४३६	द्रपक्षरस्तु भवेन्मृत्यु-	२१५

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
धनेन किं यज्ञ ददाति नाप्नुते	५४३	निर्मानमोहा जितसङ्गदीपा	२४०
धर्मं करोमीति करो यधर्म-	६१	नोदकङ्किन्नयाग्रस्तु	५१५
प्यायतो विदयानुसः	५०५	पदं भूतानि दुःखेन	२१८
न बालो दण्डमुद्यम्य	३५७	पुत्रपौत्रसमारीणो	३०९
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु गोघो	४५८	प्रज्ञाचक्षुर्नर इह	७८
न चापि वैर पैरेण	४०५	प्रज्ञाप्रसादमाकलय	५७६
न जातु कामाज्ज भयाज्ज लोभा-	५९३	प्राप्तस्तु जल्पतां पुंसां	४५३
न तद्वलं यन्मृदुना विरुध्यते	६६	भक्त्या मामभिजानाति	२९२
न तद्भोके द्रव्यमस्ति	५२२	भारं स वहते तस्य	४३७
न तेन स्थविरो भवति	४३२	सार्यायां रक्ष्यमाणार्थां	२९८
न धर्मफलमाप्नोति	७३	शैपय्यमेनदुःखस्य	३९४
न नियोज्याथ वः शिष्या	४४४	अमं प्रमोहमानर्तम-	४८१
न नूनं परदुःखेन	३९०	मग्नत्वं मग्नलं विष्णु	५
न पापं प्रति पापः स्या-	३७४	मत्कर्मदृन्मत्परमो	२८९
न योनिर्नापि सत्कारो	१३५	मन्मना भव मद्भक्तो	२८६
न लोके क्षीयते मूर्खः	४६८	मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां	११५
न दासतां न रामाणां	३०३	मयि चानन्ययोगेन	४४८
न स क्षयो महाराज	५५१	महत्त्वाद्भारपरत्वाच्च	१९
न साधुना नीत असंयुता वा	२०३	महर्षेः पूजितस्तेह	५
न मा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा	९१	मातापितृसहस्राणि	५८३
न हवे मुखे वै कुर्वते ग्रहर्षं	४८८	मानसं सर्वभूतानां	७७
न ह्ययनैर्न पल्लित-	४३२	यच्च काममुख लोके	५२४
न होव पुत्रयो द्रष्टा	५७२	यतः प्रवृत्तिर्भूतानां	३३५
नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं	२६३	यत्तदमे विषमिदं	३८७
नारायणं नमस्कृत्य	१	यत्पृथिव्यां वीहिर्षवं	५३९
नारित सत्यात्परो धर्मो	१०३	यत्राधर्मो धर्मस्याणि विभ्र-	५७
नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति	२०३	यथा भाग्यदेऽन्यानि	१२३

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
यथा बलं क्रियाहीनं	५१८	वेदस्याध्ययनं हीदं	५८०
यथा मम तथान्येषा-	२१८	शक्नोतीहैव यः सोढुं	५०२
यथा मृत्पिण्डतः कर्ता	३३६	शरीरेण कृतं पापं	२५
यथा रुहः शुक्लमथो पुराणं	२७१	शीलं प्रधानं पुरुषे	४८८
यथा समुद्रो भगवान्-	२५	शुश्रूषुरपि दुर्मेधाः	४४२
यथैवात्मा तथा पुनः	३०५	श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं	२०
यथोर्णनाभिः परिवर्तमान-	२७०	श्रुत्वा हि मम वाक्यानि	१२
यदन्येषां हितं न स्या-	४८५	श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः	३४
यदा चायं न विमेति	२०८	सतां सदा शाश्वती धर्मवृत्तिः	४५७
यदा न कुरुते भावं	२०९	सत्येन मे बौध यमुंघरा च	९९
यदिदं वेदवचनं	३८	सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं	४५८
यस्त्वन मन्त्रसमयो	२९५	समस्तमिह तच्छ्रुत्वा	१२७
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा	३५०	सम्पन्नस्तैश्चैवसंयन्तान्-	५३
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	२७६	सम्यगाहारयोगाच्च	५३
यः संधारयते मन्यु	४९०	सर्वभूतस्थमात्मानं	२५०
युधिष्ठिरो धर्मगयो मदाद्रुमः	६	सर्वविदाधिगमनं	१०९
यो गोशतं वनकच्छमय ददाति	२४	सर्वस्तरत्तु दुर्गाणि	५७९
योऽन्यथा सन्तमान्मान-	९४	सर्वं जिज्ञासृत्पुण्ड-	२१२
यो विद्यावतुरो वेशन्-	१९	सर्वः स्ये स्ये गृहे राजा	५५३
यो हि वैरे च शत्रौ च	४३७	सर्वे ध्यान्ता निचयाः	३९०
रागोद्वेगविशुद्धैस्तु	५०६	सर्वेषां यः मुदञ्जियं	८५
राजमन्त्रान्यं परं ब्रह्म	१०६	सुगमाच्यन्तिकं यत्त-	३८७
राजन्तर्पणनाम्नाणि	४७३	सुगार्थिनः वृत्तो निश्च	४२९
यत्तु यदुनिधं शक्यं	३२	सौभद्रं क्षीणदेयाथ	४१२
यार्थमाणीऽपि पापेभ्यः	३७३	सौहृदा सर्वभूतानां	४५६
विहाय कामन्यः सर्वान्-	२४१	दर्पणान्सदृशानि	५८३

પ્રતીક-સૂચિ (વ)

૧(ખાદનોંધોમાં ઉદ્ધૃત કચેલ સંસ્કૃત, પાલિ અને પ્રાકૃત
અવતરણોની સૂચિ)

શ્લોક	પૃષ્ઠ	શ્લોક	પૃષ્ઠ
શક્તોધેન જિને કોથં	૪૯૮	અધુના સર્વેભ્ય ગીતાશાસ્ત્રસ્ય	૨૮૯
અગાધે વિમલે શુદ્ધે	૫૧૬	અધ્યાપિતા યે ગુરુ નાદ્રિયન્તે	૪૪૬
અગાહતાઘાદસતાં	૬૧૫	અનન્ત ઘત મે વિત	૨૧૧
અજ્ઞાદજ્ઞાન્ સમયતિ	૩૦૬	*અનન્યઃ પાર્થ મત્તસ્ત્વ-	૬૩૨
અજ્ઞાદજ્ઞાત્તમ્ભવસિ	૩૦૬	અનન્યાધિગ્તયન્તો મા	૨૮૭
અજેન યદ્યધ્યમ્	૧૮૦	અનાદિનિધનં જન્તુ-	૩૪૧
અજોરણીયાન્ મદ્વતો મહીયાન્	૨૦૬	અમિન્દિતો દ્યકામામા-	૫૨૨
અતઃ પરતર નાસ્તિ	૧૭૬	અનિરસ્તઃ પરષ્વસો	૩૪૭
અતઃ પ્રમાદાન પરોઽસ્તિ મૃત્યુ	૧૯૭	અનિર્વેદ* પ્રિયો મૂલ્મનિર્વેદઃ	૪૦૩
અત્તના ચોદયત્તાન	૨૪૬	અનિર્વેદ* પ્રિયો મૂલં દુ લ-	૪૦૩
અત્તાન તપમ કૃત્વા	૨૫૯	અનેકજાતિમસાર	૫૩૩
અત્તા હિ અત્તનો નાથો...અત્તા	૨૪૬	અન્તઃસ્થં ચ ઘદિષ્ઠ ચ	૧૪૩
અત્તા હિ અત્તનો નાથો,...વો	૨૪૬	અન્યન્તુમ્ભાદપો પૂર્ણ-	૩૨૬
અય ચણ્ઢીઝાઠપ્રકારઃ	૩	અન્યાન્યરિવદન્તાધુ-	૪૫૪
અય ચેત્ત્વનિમ ધર્મ્યં	૩૫	અન્યે ત્વેગમજાનન્તઃ	૧૪૦
અયવા મા ગૃવ.	૪૬	અપરિત્યજ્ય ગાર્હસ્થ્ય	૫૫૩
અધર્મ ધર્મમિતિ ચા	૬૧, ૫૮૭	અપમમેસ્તથેન્દોર્ધ	૪૭૩

૧ જે અવતરણોના આદરભાગે નિશાન મૂક્યું છે, તે ખાદનોંધો સિવાયના છે. અર્થાત્ અભારા મૂળ લખાણમાંના છે.

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
अपि च भवति मेविलेन गीर्तं	२३८	अथमेघसहस्रं च	१०२
अपि चे सुदुराचारो	३७६	अष्टाङ्गा बुद्धिमाहुयां	५४
अपि चेऽसि पापेभ्यः	३७६	अष्टादशपुराणानि धर्म-	३०
अपि दिग्बेष्ट कामेष्टु	५२४	अष्टादशपुराणानि रामस्य	४
अपि पर्णावहूटस्तु	५८१	अष्टादशशीलज्ञ-	६१०
अण्मादो अमत्तपदं	१९४	असक्तः सर्वसङ्गेषु	३०८
अनुवन्वति मुरभि-	४७२	असंतोषः ध्रिय प्रति	४०३
अभय सर्वभूतेभ्यः	२०९	असंतोषः ध्रियो मूलं	४०२
अभय सर्वभूतेभ्यो	१२५	अस्यैकपदं मृत्यु-	४२९
अमृत चैव मृत्युश्च	१९७	अस्यैकपद मृत्यु'	२१२
अनेव्यो वै पुरुषो	१०२	अस्य कान्यस्य कवयो	२३
अयमात्मा ब्रह्म	१६, १७४	अहं कृष्णमहरर्जुनं च	३६६
अयमात्मा सर्वेषां भूतानां	२०५	अहं कृत्स्नं यजः	२०६
अय स रक्षनो कर्षी	४१९	अहं गुरुर्मदानाहो	४४८
अरतिर्जनघरादि	४४९	अहं ब्रह्मास्मि	१७, १७३
अर्धमनर्थ भाग्य नित्य	३१९	अहं ममेति मन्त्रोऽयं	२१५
अर्धानामर्जने दुःख-	३१९	अहिंसा परमो धर्मः	१२५
अलङ्कृतो चे पि सम चरेष्य	१६८	१ अहिंसाप्रतिष्ठायां	१३३
अण्डेष्टयं मुद्रार्जवी	१४३	अहिंसेव हि सर्वेभ्यो	१२५
अविधेयानि हीमानि	५०३	आचक्षेऽहं मनुष्येभ्यो	१०७
अविभक्ता विभक्तेषु	२८६	आतुरस्य सुतो निद्रा	३८१
अविशेषेण पुत्राणां	३०६	आमना चापि जानाति	८८
अविशेषेण मिथुनाः पुत्रा	३०६	आत्मनात्मानमन्विच्छे-	२४५
अक्षयमिति मामेते	३१६	आमनो जन्मन क्षेत्र	३०२
अभान्तः स्वादनादाना-	१५१	आमन्येरानना जान	२०२

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
आत्मात्मनैव जनितः	२०२	इन्द्रियाणि प्रमाथीनि	४९५
आत्मा त्वं गिरिजा मनिः	२९०	इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धि-	५०३
*आत्मायें पृथिवी त्वजेत् ५५०, ५५१		इन्द्रोपमान्धारिध्वमुत्तपोशा-	४९५
आत्मा वै पुननामाणि	२९३	इष्टानिष्टविमुक्तस्य	८७
आत्मैवेद सचमिति	१७३	इहैव तैर्जितः सर्गो	१६९
आदिप्रत्नस्य रेतसः	१८४	ईशावास्यमिदं सर्वम्	४२
आदित्यार्नामानी शुक्रानि	१८६	उड्डं सोता अहो सोता	१९०
आनृशंस्यं परो धर्मश्रयी-	८०	उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः	५३८
आनृशंस्यं परो धर्मः...न	८०	उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य	११७
आनृशंस्यं परो धर्मः...परं	१०४	उत्सीदेयुरिमे लोका	४३
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं	५२३	उत्सेक उदधेर्यद्वत्	४७९
आपो नरा इति प्रोक्ता .	१७२	उद्धरेद्दहमनात्मानं	५४२, ५५५
आर्भो न्याययुक्ते यः	३७६	उपदेशेन वर्तसि	२३२
आरोग्यपरमा लाभा	४००	उपैति खल्वहानं हि	१०६
आर्जवं धर्ममिल्लाहु-	२१२	उवाचासुरिरिकं ह वै देवा	१०१
आर्यता नाम भूतानां	११०	श्रुतंमरा तत्र प्रह	१४
आस्तबनिरोधः संवरः	३४३	एक एव परेद्धर्मं	७७
इतिहासपुराणान्यां	५८१	एकमेवाद्वितीयं	१७३
इत्येवं गर्हयिष्ये	४२०	एकमेवाद्वितीयं तद्य-	१०७
इदं ज्ञानमुपाधित्य	५५१	एकं सारं च योग च	४८१
इदं तु ते गुह्यतमं	४५६	एकं ह वै देवा	६९
इदं तु मे महद्-खं	४१६	एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति	
इदं ते नातपस्त्राय	५८०	शास्ता	२४९
इदं सर्वं यदयमात्मा	१७४	एको धर्मः परं धेयः	४९८
इन्द्रियाणि पराग्याहु-	२८६	एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं	१६

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
एतत्साम गायत्रास्ते	१७५	कस्य ते कस्य वा वयम्	५८३
एतदारमवता वृत्त-	८०	कस्येदमिति कस्य स्व-	२२२
एतद् बुद्ध्वा भवेद् बुद्धः	४८	का तेऽष्टादशदेशे चिन्ता	६१५
एतन्नारोचयद्राजन्	११८	कामबोधग्राहवर्ती	५४३
एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति	१०६	कामं क्रोधं च लोभं च	५०४
एतद् ह वाव न तपति	१७५	कामान्व्युदस्य धुमुते	५३२
एतादिसो अयं राजा	५००	कारणाद्धर्ममन्विच्छे-	८८
एताः प्रकृतयः प्रोक्ता-	६१६	कार्यमित्येव यत्कर्म	५१, १९२
एवमादीनि चान्यानि	४७२	काष्णं च पञ्चमो वेशे	४
एवं प्रयर्तितं चक्रं	२२५	कालः कलयतामहम्	३७१
एवं व्यग्रा निवत्तव्हा	९	कालः पचति भूतानि	३७०
एष धर्मो महास्त्यागो	१८१	कालः सुप्तो जागर्ति	३७०
एष परम आनन्द	५३७	कालो विकुरुते भावा-	३७०
एष ब्रह्मप्रविष्टोऽहं	५३२	कालोऽस्मि लोख्यवृत्तप्रवृद्धो	३६९
कच्छिच्छारीरमाबाध-	३९५	किंहा नीला काळ य	६२६
कच्छिन्न परिवर्तितेषु	३८५	किं कर्म निमग्नमिति	३५२
कर्मणा मनसा वाचा	१२३	किं नु वक्ष्यसि संसत्सु	४२०
कर्मणैव हि संसिद्ध-	२२४	कुरु कर्म त्यजेति च	५३, ५७
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं	३५२	*कुरु कर्म त्यजेति च	१९१
कर्मण्येवाधिकारस्ते	४२	कुर्वतोऽकुर्वतो वापि	२१७
कर्म दायदवोऽलोकः	३३९	कुर्वन्नवेह कर्माणि	४२
कर्माशुक्लाकृष्णं	६२९	कृतधर्मः कृतप्रज्ञो	३९८
* कत्किर्विष्णुयशा नाम	२९	कृपणाः फलहेतवः	३०
कतिपयं पि जो इमं लोभं	५२२	कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्	६३८
कस्मै येन विभासितोऽयमलोलो		कैवर्तीगर्भसमूतो	१३८
ज्ञानप्रदीपः पुरा	११५		

श्लोक

पृष्ठ

हेभ्यं गा स्म गमः पार्थ	१२
क्षमित्वेऽभ्रमाणां	५३१
क्षमेदक्षः गर्वस्य	४९८
धुदाज्ञेयं जालेन	५०४
गच्छ या तिष्ठ वा कामं	२८०
गच्छ वीर न ते बुद्धि-	१२
गतसप्तस्य मुक्तस्य	३५५
गता द्विरष्टवर्षताः	५४४
गतिरात्मवर्ता सन्तः	४५६
गम्यतामियनुराग	१२
गवेयूकाश्च नीवारा	६१४
गहकारक दिट्ठोऽसि	६३३
गुणभूतो जयः कृष्णे	७०
गुणयते कन्यका प्रतीगादनी-	
येचयं	२९७
गौशतादपि गोक्षीरं	५६६
ग्रन्थमभ्यस्य मेरावी	१४४
प्रसिष्णु प्रभविष्णु च	२०६
प्राण चक्षुश्च जिह्वा च	६३६
चत्वार एकत्र वेदा	३०
चलचित्तमनामान-	५८९
चिर ह्यपि जडः शरः	४४२
जनवानां वरिष्ठं	२३९
जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरत्त-	
श्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्	११४

श्लोक

पृष्ठ

जयं घेरं पयवति	४०५
जयाव्यं निषदं तन्त्रं	३
जयार्थमपि भक्तानां	३
जयेति विमलं नाम	३
जड गम ण पित्रं दुक्लं	१५९
जहद सीहो व मिर्यं गहाय	२०१
जं च काममुदं लोए	५२४
जिता सभा यत्प्रयता	४८९
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा	५२७
जै एगं जाणद रो सठरं जाणद	६२४
जे य कंते विए भोए	१९३
जो राहरसं सट्स्मानं	४२५
ज्ञानरर्मराभायोगा-	५१८
ज्ञानं होय ज्ञानमर्थं	४५०
ज्ञानारामस्य बुद्धस्य	२४४
ज्ञानेन कुरुते यत्नं	५५६
णतिय म मे बोद वेगो	१६०
ततस्तदिमन्यदे नित्ये	२५७
ततः नाव्यो भृगुप्रेष्ठः	४९३
ततः प्रातिभध्रावण-	४८८
ततो दुःसङ्गमुत्थज्य	४५७
तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां	४३६
तत्त्वमसि	१७
तत्त्वमेव महायोगी	२६५
तत्त्ववि भावेण विद्या	२६

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
तत्र यत्सन्धं स धर्मो	१०४	तस्य ह वा एतस्यैवं	६०१
तत्र यद्वृत्तं सोऽधर्मो	१०५	तस्या संसदि सर्वस्यां	१३६
तत्र यो बलवान्कृष्ण	४०९	तस्यैव स्यात् पदवित्तं	१७४
तत्सत्यमित्याचक्षते	१०६	तत्सोपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति	१०६
तथा भारत धर्मेण	४५	तं देशं ब्राह्मणं विदुः ३३, ९०, १२४,	
तथैव वैश्वचनं	४५	१३८ १३९, १४३, १४४,	
तद्धेतद् घोरं आक्षिप्तः	१८४	१६०	
तन्मायैव पश्यन्तु	५८६	तं पुत्रपशुसंमतं	२००
तपसा निर्जरा च	३४३	तं योगमिति मन्यन्ते	३४६
तपो बलं तापसानां	४९८	तं वयं ब्रूम माह्वं	१४३, १६१
तमहं ब्रूम ब्राह्मणं	१४३, १६४	तं विदुर्बाह्वं युधाः	१०५
*तमीश्वरानां परमं महेश्वर	६३८	तं सर्वगुणसंपन्नं	३९८
तमेव धीरो विज्ञाय	१७१	तान्येव भावोपहतानि कृत्वः	३५६
तमो हाटविधं हित्वा	२७६	तारकं सर्वविषय	४८४
तवोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना	८४	तां योगमिति मन्यन्ते	४७९
तस्मात्त्वामथ लोभश्च	५३१	ता मुच्यतां तु विज्ञाय	२५८
तस्मात्पूरणेन ज्ञायते	३०४	तुमे त्वं भो भारधरा गिराण	४३९
*तस्मान्सर्वं पूजतः	३९७	तुष्टः स्वस्येन्द्रियो नियं	५३१
तस्मात्सर्वास्यवस्थासु	५१४	तेजः क्षमा शान्तिरनामयं शुभं	७
तस्मै स होवाच पितामहश्च	१८९	तेजो दत्तो रूप कस्या-	१७२
तस्य कृष्ण महापुद्गे-	१३६	ते देवा उत्सृज्यामृतम्	१०२
*तस्य (पुरुषस्य वायोः)		*तेन त्यजेन भुर्जीयाः	५४१
यदेतु	६२३	ते समाधातुपमर्गा	४८४
तस्य प्रबोधः प्रज्ञा	१६, ७९	त्यक्त्वा कर्मकलासक्तं	३५५
तस्य वा एतस्यान्यापेयस्य	१-२	त्यज धर्ममसक्त्या-	२६७-

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
स्वागो ध्यानमथार्थत्वं	१०८	द्राविमौ पुरुषौ राज-	४९८
निवर्गसत्ताधनमन्तरेण	५८८	द्राविमौ पुरुषौ लोके	६३८
त्रीष्येय ॥ पशान्याहुः	४८५	१ द्राक्षिपर्णा मयुजा तस्याया	६३३,
त्वद्वेभ्यः प्रसूतोऽयं	३०४		६३८
त्वमस्य प्राप्नोमस्य	२१५	॥ सुपर्णा सयुजा तस्याया	६३६
दाधे बीजे यथात्सन्तं	५५७	द्वे विद्ये परे वेदितव्ये	१००
दद्याद्गुणवते कन्या	२९७	द्वेपायनः केशवो द्वोणपुत्रं	२५४
दम द्वार हामृतस्येह वेदि	१०९	धम्मे दुरए धम्मे सन्तित्तिथे	५१६
दम निःश्रेयस प्राहु-	१२७	धर्मशायं यतश्शक्त्या	३३२
दमो नान्यस्पृहा	१०९	धर्मज्ञानप्रतिष्ठ हि	९९
दिशुन् । नैमिः ।	६१७	धर्मद्वयं हि यो वेद	४४१
*दिष्यादृतां सानसौ द्वौ		धर्मस्य च फलं लब्धवः	१५, ७९
सुपर्णा-	६३६	धर्मस्य द्वियमाणस्य	६२५
दिव्यो हामूर्तिः पुरुषः	१७३	धर्मार्थं यस्य वितेदा	३१७
*दिष्टमेव वृत्तं मन्ये	१३	धर्मे चार्थे च कामे च	२१
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः	१०८	धर्मे ते धीयतां बुद्धि-	४५९
रात् सुदूरे तदिद्वान्तिके च	२०६	धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा	४५९
दृश्यं पश्यति यः पश्य-	५७८	धर्मे स्थितो धर्ममुत्तम राजा	४७७
क्षिता ब्राह्मणाः सन्तो	३२३	धर्मादि बुद्धाच्छ्रेतोऽन्य-	३५
देशाचारान्ममयाभातिधर्मा-	४८९	भृत्या शिश्रोदरं रक्षे-	३९६
स्त्यानामनि गायन.	४९१	ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति	१४०
त्वमेव पर मन्ये	१३	न वर्मणा न प्रजया	१८९
द्व्यत्यागे तु कर्माणि	२७४	न कदापणवरसेन	५२६
गर सुघोरं नरकस्य जिह्वं	२१५	न काष्ठे विद्यते देवो	२७
गराणि यस्य सर्वाणि	१४६	न कुण्डया नोदके यज्ञो	१७६

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
न च मत्स्थानि भूतानि	४८१	न हि प्रमादात्परमोऽस्ति कश्चि-	४१५
न जातिः कारणं तात	१३८	न हि मानप्रदग्गानां	१६८
न जातु कामः कामाना-	५१०, ५४१	न हि घेरेन वेरानि	४०५
*न जातु कामाज्ञ भयाज्ञ		न हि स्यान्सर्वभूतानि	८५, ४०५
लोभात्	१२२	न हीन्यं सवननं	४८५
न तेन घेरो सो होति	४३३	न दृष्यत्यात्मसंमाने	४३६
न तेन स्थविरो भवति	१५६	न ह्यकामेन संवाच	२९६
न देवा अष्टिमाशय	३५८	नारस्य-ज्ञानस्य-मुक्तेर्वा	१७१
न द्वेष्टपशुशलं कर्म	१९२	नारं च मोक्षणं पुण्य-	१७२
न पावनतमं किञ्चि-	१०७	नारा-जलम्-अयन	१७१
न पूर्वं नापरे जातु	५२९	नारा जातानि तत्त्वानि	१७२
न ब्राह्मणस्स पहरेय्य	१६५	*नारायण नमस्कृत्य	३
न श्रूते परदूषणं	४७५	नाराध कृतपापाद्या-	१७२
*नरस्त्वमसि दुर्धर्ष	६३२	नासतो विद्यते भावो	५९६
न विक्रमो न चाप्यर्थो	३६७	नासूय-यागमं क्वि-	३९८
न विदोषोऽस्ति वर्णानां	१५४	नास्ति मानसमा छाया	३११
न वैरसुहीपयति प्रदान्त	४८९	नास्ति विद्यासम चक्षु-	२०२
न व्याजेन चरेद्धर्म-	३५०	नास्ति मत्या-ररो धर्मो	१०६
न सा सभा यत्थ न सन्ति		नाहं कामाज्ञ सेरेभाज्ञ	३३०
सन्तो	९१	नित्य को-वात्तपो रक्षे-	४३०
न सो परिगहो बुधो	५५९	नियो जीवो धातुरस्य त्वनित्यः	५९४
न स्मराम्यात्मनः किञ्चि-	५८६	निबोध दशहोतृणां	६३७
न स्वप्नेन जयेज्जिद्रा	५४०	निमित्तमान भव सव्यसाचिन्	३६९
न हि कश्चिद्विषयमपि	४३, १९०	नियोगाच्च हृते तस्मि-	५४८
न हि देहभृता शक्यं	४३, २७३	निरमर्षं निरुत्साहं	३१५

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
निराम्भोऽप्ययमिह	४७३	पुष्कानि हेव पचिनन्तं... सुतं	२००
निराशीर्यतचित्तात्मा	३५५	*पुरुषं वै देवाः	६२३
निराशीर्यमनारम्भं	१४-	*पुरुषो न नारायणो-	६२३
निहत्साहं निरानन्दं	३१५	पूर्णस्तिमितपाङ्गुण्य-	१७१
निर्दहन्तं पञ्चाः कालं	६७०	पोषो हि त्वदधीनो मे	३०३
निर्वेदं निर्वृतिं तृतिं	५३१	प्रज्ञया मानसं दुःखं	३९५
निवर्तयिष्यति त्वासौ	४८७	प्रज्ञानं ब्रह्म	१६
नूनं ते हृदयं काम	५२९	प्रज्ञालामे हि पुरुषः	११
नूनं ह्यपकृतं किञ्चि-	५८६	प्रत्यक्षदर्शी लोकानां	१५२
पञ्चशरणसंख्यातो	२६५	प्रवक्तृणि द्वयाम्बाहु-	४४१
पमार्दं अप्यमादेन	५७७	प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	५८
परमव्यपारूपस्य	४२४	प्रशान्तमनसं ह्येनं	३८९
परधाच्येषु निपुणं	४७३	प्रसादे सर्वदुःखानां	५०७
पराश्चि क्खानि व्यनृणस्त्वयंभू-	१७	प्रसुप्ताखिलकार्यं य-	१७१
परिज्ञानाद्भवेन्मुक्ति-	५१८	प्राप्तिभाद्रा सर्वम्	४८४
पर्यस्तां वृधिवीं सर्वां	३३२	प्रातिष्ठत शुक्रः सिद्धिं	२५६
पश्यन्ति सर्वे चक्षुषा	१७	प्राप्तः प्रकृतितो धर्मो	३९३
पातु वः कविमातङ्गो	२०	प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणान्द्विनियाद्वा	१५५
पार्य नैवेह नामुग्र	३८९	ब्रह्मा ह्येते अद्वैतं यद्वत्स	३००
पिता माता च पुत्रश्च	४१०	बम्भचेरेण बम्भणो	१५९
पिताहमस्य जगतः	२०६	बाहिनपापो हि ब्राह्मणो	१५९
पुट्वां साली जवा चेत्	५३९	मुदिनाशात्प्रणश्यति	५०५
पुत्रस्पर्शात्पुत्रतरः	३०४	मुदियुष्मो जहातीद	२७०
पुष्काम्नो नरकायमा-	३०४	मुदो न्युग्रभूतायां	३५८
पुष्कानि हेव पचिनन्तं...	२००	ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाद-	६
अतिथं			

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
द्रष्टव्याय कल्पते	२१०	मानुषा मानुषानय	८८
द्रष्ट संपद्यते तदा	२०९	मा रिपादं नयन्वात्मा-	११
द्रष्टव्येदं विधमिदं यत्तेष्टम्	१७३	मासर्तुराजापरियतेन	३७१
द्रष्टव्या द्रष्टव्योनिध्या	१३७	मा म् सीमन्तिनी कान्ति-	३१४
द्रष्टव्याय तदा देयं	५८२	मा म् सीमन्तिनी कान्ति	३१४
द्रष्टा स्वभावः कल्याणि १३५, १९९		मुच्यते धन्यनापुर्णं	३११
भयाद्रष्टादुररतं	२२६	मुधा ज्ञानं मुधा प्रतं	१४५
भार्या दूरध्वजस्थेया	४१९	मुहूर्तमपि तं प्रातः	४४२
भावरदिभो न तिष्ठत इ	२७	मूर्तो हि जल्पता पुंरा	४५३
भावमंशुक्षितिलेत-	२६	मोघान्यगुप्तद्वारस्य	१४७
भान विणा तबोवि हु	२६	मौनादि रा मुनिर्मवति	१६३
भ्रातृ-पुत्राः स्वसु-दुहितृभिः	३०७	यद्य ते द्रोण भीष्मा-	४२४
गीष्मद्रोणौ हतौ क्षुत्वा	३९०	यज्ञो वै विष्णुः	६२
भविता मद्रतप्राणा	२८५	यतचित्तात्मा, चित्तं	३५४
भन एव मनुष्याणा	१९७	यतः कृष्णस्ततो धर्मो	६८
भनसधेन्द्रियाणा च	४९५	यतः सत्यं यतो धर्मो	७०
भनमाय प्रदीपेन	५१७	यतिधर्ममुपासंश्च	२३६
भनसि वचसि काये	४७५	यतो धर्मस्ततः कृष्णो	६८
*भनुष्याणां रामालम्भो	६१८	यतो धर्मस्ततो जयः	१२, ६८
भनो मे द्राक्षार्णं विद्धि	२४७	यतो न गुरुरप्येनं	४७९
भग्नना भव मद्भक्तो	२८१	यत्किंचेद प्राणि जङ्गमं	२०८
*भमेव त्वं तवैवाहं	६३२	यते प्रियं तत्क्रियता नरेन्द्र	२८०
मया ततमिदं सर्वं	४८१	यत्र योगेन्द्रः कृष्णो	४५५
महीन्द्र मज्झिम्हि ठिए नगिन्दे	६२६	यथागमं यथाज्ञानं	१३९
मा गृधः वस्यस्त्रिद्वनम्	२२२	यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते	४४६

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
निराम्भोऽययमिह	४७३	पुष्कानि हेव पचिनन्तं...मुतं	२००
निराशीर्यतचित्तात्मा	३५५	*पुरुषं वै देवाः	६२३
निराशीपमनारम्भं	१४-	*पुरुषो ह नारायणो-	६२३
निरुत्साहं निरानन्दं	३१५	पूर्णस्तिमितपाङ्गुष्य-	१७१
निर्देहन्तं प्रजाः कालं	६७०	पोषो हि त्वदधीनो मे	३०३
निर्देहं निर्देहि तुष्टिं	५३१	प्रज्ञया मानस दुःखं	३९५
निर्वर्तयिष्यति त्वासौ	४८७	प्रज्ञानं ब्रह्म	१६
नूनं ते हृदयं काम	५२९	प्रज्ञालभे हि पुरुषः	११
नूनं हापकृतं किञ्चि-	५८६	प्रत्यक्षदशी लोकानां	१५२
पञ्चकारणसंख्यातो	२३५	प्रवक्तृणि द्वयान्माहु-	४४१
पमादं अप्पमादेन	५७७	प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	५८
परमव्यग्ररूपस्य	४२४	प्रशान्तमनसं ह्येनं	३८९
परवान्येषु निपुणः	४७३	प्रसादे सर्वदुःखानां	५०७
पराधि खानि व्यनृणस्त्वयंभू-	१७	प्रमुत्तासिष्ठार्यं य-	१७१
परिज्ञानाद्भवेन्मुक्ति-	५१८	प्रातिभाद्रा सर्वम्	४८४
पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां	३३२	प्रातिष्ठत शुक्रः सिद्धिं	२५६
पश्यन्ति सर्वे चक्षुषा	१७	प्राप्त. प्रकृतितो धर्मो	३९३
पातु वः कविमातङ्गो	२०	प्राप्य तान् ब्राह्मणस्त्वनियाद्रा	१५५
पार्थ नैवेदं नामुन	३८९	प्लवा ह्येते अत्रा यस्वरूपा	६००
पिता माता च पुत्रश्च	४१०	वम्भचेरेण वम्भणो	१५९
पिताहमस्य जगतः	२०६	वाहितपाभो ति ब्राह्मणो	१५९
पुद्गीं सालीं जवां चैव	५३९	बुदिनाशात्प्रणश्यति	५०७
पुनस्पर्शस्तुगतरः	३०४	बुद्धियुक्तो जहातीह	२७०
पुत्रान्नो नरकायस्मा-	३०४	बुद्धी कुरुभूतायां	३५८
पुष्कानि हेव पचिनन्तं... अतिरं	२००	ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाह-	६

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
दक्षभ्याम वत्सते	२१०	मानुषा मानुषानेव	८८
अग्न संवयते तदा	२०९	मा रियादं नयन्नाम्ना-	११
दक्षिणेदं विश्वपिदं यमिष्टम्	१७३	मासर्तुमंजापस्वितेत्तेन	३७१
मादक्षणा दक्षयोनित्वा	१३७	मा म्मा र्त्तान्तिनी कायि-	३१४
मादक्षणाय सदा देयं	५८२	मा म्मा सीमन्तिनी कायि	३१४
मादक्षः स्वभारः कृत्याणि	१३५, १६९	मुच्यते बन्धनापुण्यं	३११
भयादक्षणादुपरतं	२२६	मुधा शनं मुधा शृणं	१४५
भार्या यूरध्वजस्तैषा	४१९	मुर्तुमपि तं प्राजः	४४२
भापरहिओ ण सिन्धइ	२७	मूर्खो हि जल्पता पुंसां	४५३
भायसंशुद्धिरित्तेन-	२६	मोघान्ययुतद्वारस्य	१४७
भानं विणा तयोवि हु	२६	मौनादि स मुनिर्भवति	१६२
भ्रातृ-पुत्राः स्वय-दुहितृभिः	३०७	यथ ते द्रोण गीष्मा-	४२४
भीष्मद्रोणौ हतौ क्षुत्वा	३९०	यज्ञो वे विष्णुः	६२
मर्चिता मद्गतप्राणा	२८५	यतचित्तात्मा, चित्तं	३५४
मन एव मनुष्याणां	१९७	यतः कृष्णन्ततो धर्मो	६८
मनसाधेन्द्रियाणां च	४९५	यतः सत्यं यतो धर्मो	७०
मनसाय प्रदीपेन	५१७	यतिधर्ममुपासंश्च	२३६
मदनि वचनि काये	४७५	यतो धर्मस्ततः कृष्णो	६८
*मनुष्याणां समालम्भो	६१८	यतो धर्मन्ततो जयः	१२, ६८
मनो मे माद्वपं विद्धि	२४७	यतो न गुरुरप्येनं	४७९
मन्मना भव मद्भक्तो	२८१	यत्किञ्चेदं प्राणि जज्ञमं	२०८
*मर्मैव त्वं तयैवार्हं	६३२	यत्ते प्रियं तत्त्रियता नरेन्द्र	२८०
मया ततमिदं सर्वं	४८१	यत्र योगेश्वरः कृष्णो	४५५
महीद मज्झस्मि ठिए नग्निदे	६२६	यथागमं यथाज्ञानं	१३९
मा गृधः कस्पसिद्धनम्	२२२	यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते	४४६

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
यथा छायायानपां निय	३४०	यस्तु सर्वाणि भूतानि	२५२
यथा धेनुसदृशेषु	३३९	यस्मान्तरमतीतोऽह-	६३८
यथा हि वनरुं शुद्धं	४४६	यस्मिन् सर्वाणि भूतानि	६५२
यथेच्छति तथा कुल	२७९, २-०	यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति	३५८
यथैव त्वं तथैवाहं	३४९	यस्य चाचरामो लोको	१३९
यथैव शत्रु गोः पाले	५२१	यस्य दानमिदं मित्र-	५४०
यद् गृहीतमवित्तातं	४३७	यस्य नाहंकृतो मात्रो	२१६
यद्भि चानुबन्धे च	३८८	यस्य यन्ता वृषीरेशो	३९२
यदिदं धर्मगहनं	३६३	यस्य सर्वे समारम्भाः...काम-	३५५
यदिदं वैश्वचरं	४०	यस्य सर्वे समारम्भाः...	
यदि वैराः प्रमाणं ते	४६	निराशी-	१९३
यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं	१५७	यं लब्ध्वा चापरं	३८९
यदृच्छालाभमवृष्टो	३५५	यः कामान्प्राप्नुयात्सर्वा-	५२९
यदेतद् हृदयं मनश्चेतत्	२०८	यः समः सर्वं भूतेषु	२१७
यद्वाङ्मणस्य कुशलं	१४७	यः समुत्पतितं श्रेष्ठं	४९२
यद् भूतहितमत्यन्त-	१०४	यः सर्वेषु भूतेषु	६३५
यद्यत्यजति कामानां	५२६	या दुस्त्यजा दुर्मतिभि-	५२६
यद्यप्यशीला नृपते	४८७	यादृशौ संनवसति	४५६
यमनियमासनप्राणायाम	५४	याभ्यां हि देवाः स्वयंस्तुः	५०४
यमिह सत्त्वं च धम्मो च	४३३	युद्धे कृष्ण कर्त्तिकृत्यं	४०८
यथा धर्ममधर्मं च	६९, ५८९	येन त्यजति तं त्यज	१८३
यत्प्रभते निजस्मोपातं	३१९	येन सर्वमिदं ततम्	३३५
यवगोधूमधान्यानि	६१४	येन सर्वमिदं बुद्धं	१४५
यथ मे दक्षिणं बाहुं	५५७	ये यजामहे	१५३
यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि	६३३	येना शास्त्रानुगा बुद्धि-	२७८

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
ये हि संस्पर्शजा भोगा	४०४	ऋतर्कगधने प्रतिपक्षभावनम्	१३३
यो अतदुक्त्वेन परस्स दुक्तरं	२६०	ऋतर्का हिंसादयः	१३४
योगधितृत्तनिरोधः	४७८	विदितं ते महाराज	५४८
यो च समेति पापानि	१५९	विद्यामशो धनमद-	४५४
यो यजेदपरिधान्तो	४९२	विद्याविनयसंपन्ने	१६८
यो ये उप्पतितं कोथं	४९२	विद्या ह वै ब्राह्मणमा जगाम	४४६
यो सहस्मं सःस्तेन	४२५	विधानृविहितं मार्गं	३७०
योऽमावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि	४२	विप्रयोगे न तु त्यागी	१९३
यो ह्यास्ते न स गच्छति	६३	विम्रूत पृथिवीराला	३८०
रजःशर्मकारध	६१६	विषयेन्द्रियसंयोगा-	३८८
राजा कालस्य कारणम्	५५५	वेदाभ्यागश्च यज्ञश्च	२९
रूपकूला मनःश्रोता	२६६	वेदाश्च वेदितव्यं च	४६
लाङ्गूलचालनं श्वेदः	४०९	वेदे वचनमुक्तं तु	४०
लोकस्य विविधं शृणु	३९८	व्याघ्रस्वीकृतं मांसमन्यः	५३६
यज्ञेनाभूदास्तु	५५५	व्यासप्रसादाच्छ्रुतवाने-	४८०
वत्थगन्धमलंकारं	१९३	व्यासश्चैव महायोगी	२५८
वधवन्धविरोधेन	६२	शयानं चानुशयति	३४०
वरं कूपशताद्वापी	१०२	शरीरस्यापि नाशेन	३४९
वश्मि । उश्मसि ।	६१७	शष्पाणीव विचिन्वन्त-	१९९
ऋंशीविभूषितकराजव-		शरीरैर्मानसैर्दुःखैः	१०५
नीरदाभात्	६२९	शुकः सर्वगतो भूत्वा	२५७
घामृदं प्रायते श्रद्धा	८९	शोकस्थानसदृसाणि	५८३
वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं	१५०	शौचसतोपतपःस्वाध्याये-	५३८
यामुदेवस्य सानिष्ये	४२०	श्रद्धा वै सात्त्विकी देवी	८९
यामुदेवः सर्वमिति	८९, ३३५	श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्या-	१४
॥ ४२			

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
धेयान्स्वधर्मानपणो	३६	स नैव ध्यभवत्तदेयो-	५८८
श्रोत्रियस्यैव ते राज-	४३८	सन्तोऽनपेक्षा मथिताः	४५७
पङ्कजवर्णाः परमं प्रमाणं	६२७	समचरिया समणो ति युयति	१५९
पद्मिन्स निमलं बुद्ध-	२३४	समदर्शिनः समं नारायणं	१७०
पण्णामेद्वांशधस्व	३७१	समदुःखसुखं धीरं	१६९
स आत्मा तत्त्वमसि	१५४	समयाए समणो होइ	१५८
स एवेनश्च भूवेह	३७२	स मयि त्वं मृते	४८७
स कामकान्तो न ह्य कामकामः	५२३	समं पश्यन्दि रावर्न	१६९, ३७५
सहृदंशो निपतति	४६१	समं सर्वेषु भूतेषु	१६९, २०६
सखाय. प्रविचिकेषु	३०२	समाधिर्नास्थ मानार्थे	३९८
स शुद्धिमलितधर्मा-	३४३	समराने वृक्षे पुष्पे निमग्नो-	६३४
सबस्स आणाए जगद्धिए	१९८	समृद्धा गुणताः केचि-	५५२
सचासद्य बचसी पस्पृधाते	६८	सयराहस्तेण निबद्धा	१७८
सत्यपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये	४८४	स यो मनुष्याणां राक्षः	५३६
सत्त्वस्थाः समदर्शिनः	१४०	सर्वगुणतमं भूयः	६३४
सत्यमेव गरीयस्तु	३७६	सर्वज्ञ. सर्ववित्	२०६
सत्यमेव ब्रह्म	१०६	सर्वतीर्थेषु वा स्नानं	१०३
सत्यमेवाभिजानीमो	१०८	सर्वन्यागे च यतते	१५
सत्यं च समता चैव	१०८	सर्वधर्मान्परित्यज्य	२८१
सत्य धर्मस्तपो योगः	१०८	सर्वधर्माविरुद्धं	१०९
सत्यं सभार्थभाषणं	१०७	सर्वभूतात्मभूतस्य	१२५
सत्यं सन्तु राक्ष धर्मः	१०८	सर्वमेतद्भोक्तव्य-	३३१
सत्येन भग्न्या व्रिततो देवयानः	५२	सर्वेवेदेषु वा स्नानं	१०३
स त्वं निवृत्तमन्धस्तु	३४२	सर्वसाम्यमनायासः	५२८
सनातनस्य धर्मस्य	१८१	सर्वं कर्माखिलं पार्थ	३५३

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
सर्वे तत्प्रज्ञानेन	१६	सांख्ययोगं पञ्चरानं	१३९
*सर्वं पुरुषमेधः	६२३	सांख्यानां योगीनां चापि	२६५
*सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितम्	४१९	सुखदुःखविपर्यासो	३९७
सर्वारम्भा हि दोषेण	४४१	सुखं दान्तः प्रस्वपिति ४०४, ५०६	
सर्वे वर्णा ब्राह्मणा ब्रह्मजाश्च	१५४	सुख निराशः स्वपिति	२२१
सर्वेषु च नृपभेद	१३९	सुखं निरासा सुपति	२३१
सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु		सुखाद्विहीन यहुदुःखपूर्ण	३९१
विषयेषु	२५१	सुदस्सं वज्रमञ्जस	४७३
स वा अयमात्मा सर्वेषां	२०६	सुपूरा वै कुनदीका	४०३
स वा एष महानज	१७४	सुप्रसन्ना हि ते देवा	३२३
स समानः सन्तुभौ	१७४	सुसंरब्धोऽपि रामाण	३०२
सह अग्रेण कलेन	३५५	सुसुखं वत जीवाम	२२९
सहस्रिणोऽपि जीवन्ति	५४०	सुसुखं वत जीवामि	२२९
संचिन्वानकमेवैकं	२००	सुस्सुद पङ्क्तिपुच्छइ	५५
सतोपादनुत्तमः सुखलाभः	५३८	सुहं वसामो जीवामो	२२८
सतोपो वै ध्रियं हन्ति	४०३	सूक्ष्मा गतिर्हि धर्म-	२७७
संन्यस्यते यथात्माय	५५३	सेवा श्रुतिराख्याता	२७८
संन्यासफलं सम्यग्-	५५४	स्थाणुर्यं भारहारः	४३७
संन्यासफलिकः संन्यासं	५५४	स्थापनाक्षेपसिद्धान्त-	९५
संप्रवृद्धे तथा धर्मे	३	स्थिरबुद्धिरसक्तत्मा	३९८
सश्रुतिभोज्यान्यज्ञानि	३३०	स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	३५
संयमेन नव बन्धं	३४२	स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य	१३०
सारूप्यमुक्तिवचनो	१७२	हस्तलिखितपुस्तक स्थापयित्वा	३
सा विद्या या विमुक्तये	४४१	हिते प्रयतमानं मां	३३३

શાબ્દસૂચિ

અંકમં ૮૮, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૪૮૦, ૬૩૯	અમિ, આહર્વનીય ૩૦૪
અક્રિયાવાદ ૧૨૯, ૬૨૮	અમિ, ગાદૈપત્ય ૩૦૪
અક્રિયાવાદી (અનાત્મવાદી) ૧૨૯, ૪૭૦	અમિહોત્રં ૧૦૬, ૪૪૪
અક્ષર ૫૫૫	અચિરવતી ૨૦૦
અદોષ ૩૪, ૫૫, ૧૬૬, ૨૪૩, ૩૭૫, ૩૯૭, ૪૬૯, ૬૦૪	અચેલક ૬૨૮
અક્ષમાલા ૨૭૯	અજ, જનક ૨૩૫
અક્ષર ૨૩૪, ૬૩૭, ૬૩૮	અજબિન્દુ, સુતીર ૬૦૩
અક્ષર બ્રહ્મ ૫, ૧૩૭, ૧૬૨	અજમીદ ૪૧૮
અખા (લક્ષ) ૨૧૧	અજ્ઞાતસત્ત્વ, ^૧ કાશીરાજ ૧૮૨, ૧૮૫
‘અખાના છાયા’ ૧૨૫, ૨૧૧, ૫૩૫	અજ્ઞાતસત્ત્વ, ^૨ કાશીરાજ ૪૦૫
અગસ્ત્યસિંહ, સ્થવિર ૬૪	અજ્ઞાતસત્ત્વ, ^૩ મુધિધિર ૫૬, ૭૩, ૨૧૮, ૩૨૪, ૩૮૪, ૪૦૭, ૪૬૪
અમિ ૩૩, ૭૪, ૬૬, ૧૦૨, ૧૧૧, ૧૬૧, ૧૭૬, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૫૭, ૨૬૨, ૩૦૪, ૩૧૧, ૩૧૯, ૩૫૩, ૩૬૭, ૩૭૧, ૩૭૯, ૪૦૬ ૪૩૭, ૪૬૨, ૪૭૩, ૫૦૩, ૫૧૦, ૫૩૦, ૫૪૦, ૫૪૧, ૫૬૫, ૫૬૭, ૫૮૫, ૫૮૭, ૬૩૭	અજ્ઞાત ^૪ ૬૧૯
	અજ્ઞાતચર્ચા ૧૫૧
	અજ્ઞાતવાદી ૧૨૯, ૪૭૦
	‘અર્ધાહર્નિષ્ણેસુસૂત્ર’ ૬૧૦
	અદાર ૪, ૩૦, ૧૮૬, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૦૨, ૬૦૩, ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૦૮, ૬૦૯, ૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૨, ૬૧૩, ૬૧૪, ૬૧૫, ૬૧૬, ૬૧૭, ૬૪૧

અદારતત્ત્વ ૬૦૪, ૬૦૫
 અતિયાર ૮૮
 અતિયારસ્થાન, અદાર ૬૧૨
 અત્રિ, ^૧ ઋષિ ૫૧૧, ૫૧૨
 અત્રિ, ^૨ શિલ્પાચાર્ય ૬૧૫
 અત્રિ^૩, સ્મૃતિકાર ૬૦૮
 ‘અથર્વવેદ’ ૧૭, ૧૫૪, ૧૮૪,
 ૩૭૧, ૫૧૧, ૫૧૪, ૬૩૩,
 ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૬
 અદ્વૈત ^૦અનુભવ ૪૭, ૧૦૧, ૬૩૫
 ‘અદ્વૈતસિદ્ધિ’ ૬૩૯
 અદ્વાપત્ય ૬૨૮
 અધિભૂત (દર્શન) ૬૩૫
 અધ્યયન ૨૭, ૪૦, ૫૧, ૫૨,
 ૫૩, ૧૪૧, ૧૪૯, ૧૫૬,
 ૧૯૧, ૨૦૪, ૩૧૧, ૪૨૨,
 ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૪,
 ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૧,
 ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૭, ૪૫૧,
 ૪૭૧, ૪૮૩, ૫૪૪, ૫૫૬,
 ૫૮૧
 અધ્યાત્મ (દર્શન) ૬૩૫
 અધ્યાત્મવિદ્યા ૫૧૧
 અધ્યાપક ૪૩૨, ૪૪૫, ૪૪૭
 અનન્યદર્શી ૨૮૮
 અનસૂયા ૧૦૮, ૧૧૦, ૨૪૦, ૬૦૪

અનસૂયા (શકુંતલાની સખી)
 ૨૯૭
 ‘અનાસકિતયોગ’ ૩૫, ૫૩,
 ૨૧૬, ૨૬૩, ૨૭૬, ૩૫૪,
 ૪૨૬, ૪૨૭
 અનિરુદ્ધ, શિલ્પાચાર્ય ૬૧૫
 ‘અનુક્રમશ્લોકા-અધ્યાય’ ૨૫, ૨૬
 અનુક્રોશ^૧ (દયા) ૧૮૧, ૩૯૪,
 ૪૦૩, ૪૮૩,
 અનુક્રોશ^૨ (વેવલાપણું) ૫૬૨
 ‘અનુગીતા’ ૪૭, ૧૨૮, ૨૨૩,
 ૬૩૬, ૬૩૭
 ‘અનુગીતાપર્વ’ ૨૪૭, ૩૬૮
 અનુદર્શન ૨૫૨, ૨૮૪, ૫૩૯
 અનુભુક્ ૪૯
 અનુમાન પ્રમાણ ૧૪, ૧૫, ૪૭
 અનુલોમ પદ્ધતિ ૩૨૭
 ‘અનુશાસનપર્વ’ ૫૫, ૭૭, ૧૩૭,
 ૧૭૬, ૨૨૯, ૨૯૬, ૩૦૫,
 ૩૧૦, ૩૨૦, ૫૧૪, ૫૪૧,
 ૫૮૪, ૬૦૧
 અન્તગતમા ૧૭, ૧૯૬, ૫૪૪,
 ૬૪૦
 અન્તર્યામી, અંતર્યામી ૧૭૨,
 ૨૭૦, ૨૮૭, ૩૩૬, ૬૩૪,
 ૬૩૫, ૬૩૭, ૬૩૮

‘અન્તર્યામી બ્રાહ્મણ’ ૨૭૦, ૬૩૫

અન્ધકો ૫૪૮

અન્ધો-યાત્રય ૬૭

‘અપરાધ’ ૩૦૬, ૬૪૧

અપરિગ્રહ ૮૩, ૧૧૨, ૧૬૬,

૧૬૩, ૧૬૭, ૨૩૨, ૨૩૩,

૪૮૬, ૫૧૨, ૫૧૬

અપરિગ્રહી ૨૬૭, ૪૫૭

‘અપમાદવગ્ગો’ ૧૬૪

અપ્રમત્ત ૧૨૧, ૧૪૬, ૧૪૯,

૧૫૦, ૧૬૫, ૧૬૬, ૨૪૧,

૨૭૪, ૩૪૬, ૩૬૮, ૪૧૫,

૪૩૨, ૪૪૩, ૪૭૬, ૬૩૬

અપ્રમાદ ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૭,

૨૦૪, ૨૭૩, ૩૬૬, ૩૬૭,

૪૩૨, ૪૮૨, ૫૭૫, ૫૭૭

આસરા ૨૫૮

અભય ૫૮, ૮૮, ૯૧, ૧૦૯,

૧૨૫, ૧૪૮, ૧૭૪, ૧૬૬,

૨૦૬, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૪૩,

૨૪૪, ૨૮૨, ૩૬૯, ૫૬૭

‘અભિધાનરાજેન્દ્ર’ ૧૫૯, ૧૬૦

અભિમન્યુ ૩૬૭, ૩૬૧, ૪૧૩,

૪૧૭, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૧

અમદાવાદ ૩૮૦

અમરત્વ ૨૩૭, ૨૮૭, ૫૬૬

અમાત્ય ૧૦૮, ૧૦૯

અમાનિત્ય ૪૪૯, ૪૫૦

અમૃત ૧૮૫, ૧૫૬ ૭, ૧૭, ૩૯,

૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૪, ૧૬૭,

૧૭૪, ૧૭૫, ૧૯૧, ૧૯૪,

૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૮, ૨૦૧,

૨૦૪, ૨૭૫, ૩૮૮, ૪૭૫,

૫૨૬, ૫૩૭, ૬૩૫

જુઓ ‘અમરત્વ’

અયુગપદ્માવ (ઉપરામ) ૨૭૪

‘અયોધ્યાકાંડ’ ૧૦૪, ૨૩૫,

૨૩૯

‘અરણ્યકાંડ’ ૨૮૮, ૪૪૯, ૪૫૭

અરખી, ભાષા ૩૬૪

અરવિંદ, શ્રી ૨૧, ૨૨, ૨૭૫

અરહંતા ૧૬૪, ૧૬૭

અરહા (જીવ-મુક્ત) ૧૬૪, ૧૬૮

અરિષ્ટનેમિ,^૨ જનક ૨૩૫

અરિષ્ટનેમિ,^૨ મુનિ ૧૦૮, ૨૭૨

અરુષતી ૫૧૧, ૫૧૨

અર્કજ, બલીહ ૬૦૩

અર્જુન ૭, ૧૦, ૧૨, ૧૩, ૩૫,

૩૬, ૩૮, ૪૨, ૪૬, ૪૯,

૫૦, ૬૯, ૭૧, ૭૪, ૮૧,

૮૨, ૮૩, ૧૦૧, ૧૧૬,

૧૧૮, ૧૮૫, ૧૯૦, ૨૧૭,

૨૨૪, ૨૪૭, ૨૫૪, ૨૫૯,
૨૬૦, ૨૬૨, ૨૮૦, ૨૮૧,
૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૪, ૩૧૬,
૩૧૭, ૩૨૬, ૩૩૧, ૩૪૭,
૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૬, ૩૬૬,
૩૬૯, ૩૭૩, ૩૭૯, ૩૮૦,
૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૩,
૪૦૭, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૧૯,
૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૩, ૪૫૧,
૪૫૫, ૪૫૬, ૪૭૬, ૫૨૯,
૫૪૮, ૫૫૫, ૫૬૫, ૬૩૨,
૬૩૪

અર્જુનક ૩૩૭

અર્જુનમિત્ર ૧૫૦, ૨૩૨, ૨૩૮,
૨૫૬, ૨૭૪, ૨૭૫, ૫૩૨,
૫૪૪, ૫૫૪, ૫૫૬, ૫૬૮,
૬૦૫

અર્થ (અર્થશાસ્ત્ર, ધન, પુરુષાર્થ,
સ્વાર્થ)ની વ્યવસ્થા ૨૧,
૨૫, ૫૬, ૬૦, ૬૮, ૮૧,
૮૩, ૧૧૦, ૧૧૫, ૨૪૫,
૨૭૮, ૨૯૭, ૩૦૧, ૩૧૬,
૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦,
૩૨૧, ૩૨૪, ૩૨૬, ૩૨૮,
૩૩૧, ૩૩૪, ૩૫૯, ૩૮૨,
૩૮૩, ૨૮૫, ૪૫૯, ૪૭૧,

૪૯૮, ૫૦૩, ૫૬૨, ૫૬૫,
૫૬૬, ૫૮૭, ૫૮૮, ૫૮૯,
૬૦૨

અર્થ (અન્યત્રું અર્થતત્વ) ૪૩૭,
૪૩૮, ૪૩૯

અર્થ (પરમાર્થ) ૧૬૪, ૧૬૬,
૨૨૧, ૩૫૮, ૪૧૫, ૪૪૨
અર્થત્રું દાસત્વ ંનો દોષ ૨૭૮,
૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૪, ૩૨૮

અર્થવાદ ૧૦૨

અર્થવેત્તા ંવિદ્ ૩૩૭, ૩૪૧

અસોભા, નિર્લોભા ૫૧, ૫૨, ૫૯,
૧૯૧, ૫૧૩, ૫૧૪

અભ્યેરનિ ૬૪૧

‘અવદાનશતક’ ૪૦૫

‘અવદાનો’ ૩૬૩

અવધૂત ૨૦૦

અવસર્પિણી ૬૨૮

અવતી ૧૮૫

અવિવિન્સા ૫૨૭

અવૈઽ ૧૨૭, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૨૭
૪૯૩

‘અશો ન-યુક્તના ગાથા’ ૩૩૬,
૬૪૦

‘અમ્ભગીના’ ૫૭૪

અમ્ભન ૨૩૩, ૫૭૪

અશ્વધોપ ૨૨૨

અશ્વત્થામા^૧ ૬૭, ૨૫૪, ૩૨૬,
૩૮૫, ૪૧૪, ૪૧૭, ૪૪૨,
૪૪૩, ૫૦૭, ૬૦૧

અશ્વત્થામા,^૨ હાથી ૧૧૭, ૪૨૧

અશ્વપતિ^૧ ૧૮૨

અશ્વપતિ,^૨ (મદ્રરાજ) ૪૬૦,
૪૬૧, ૬૦૩

અશ્વમેધ યજ્ઞ ૬૨, ૧૦૨, ૧૦૩
૧૩૦, ૧૭૬, ૫૬૯, ૬૦૩
૬૨૦, ૬૨૧

અશ્વસેન ૪૨૧

અશ્વિનીકુમાર ૪૩૦

અષ્ટક ૧૦૦

‘અષ્ટમકરણમ્’ ૫૫૮

અષ્ટાવક ૧૫૬, ૪૩૪

‘અષ્ટાવક-દિક્ષસંવાદ’ ૨૯૬

‘અષ્ટાવકીય’ ૨૩૯

‘અષ્ટાવકોપાખ્યાન’ ૮૫, ૧૫૬,
૪૩૩

અષ્ટાંગિક ધર્મમાર્ગ^૧ ૪૦, ૫૧,
૫૨, ૫૪, ૫૫

અસત્ ૫, ૨૬૯, ૩૫૫, ૪૬૯
૫૮૬, ૫૯૭, ૫૯૮,

અસહલાય ૫૬૪

અસુ ૨૦૮

અસુર ૧૦, ૧૧, ૧૯૬, ૨૧૪

૨૪૯, ૨૫૦, ૩૭૭, ૪૨૩,
૪૯૦, ૫૧૫, ૫૪૯, ૬૦૩

અસ્તેય ૮૩, ૧૯૭

અહલ્યા ૧૫૬, ૩૦૯, ૩૧૦

અહિષારક ૨૫૯, ૨૬૦

‘અહિષ્ઠ્યસહિતા’ ૧૭૧,
૫૫૭, ૫૭૬, ૫૮૯

અહિસક યજ્ઞ ૮૯, ૧૮૧

અહિસા^૧સક ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૫૩,
૫૫, ૫૮, ૭૦, ૮૩, ૮૭,

૮૮, ૮૯, ૯૧, ૧૦૫, ૧૦૮,
૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪,

૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૪,
૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮,

૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨,
૧૩૩, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૦,

૧૬૬, ૧૬૮, ૧૭૦, ૧૭૭,
૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૩, ૧૯૦,

૨૦૧, ૨૦૨, ૨૧૦, ૨૧૬,
૨૧૭, ૨૩૩, ૨૪૩, ૨૬૭,

૩૩૩, ૩૭૫, ૩૮૪, ૪૧૦,
૪૧૨, ૪૧૩, ૪૨૪, ૪૨૭,

૪૩૩, ૪૪૯, ૪૬૭, ૪૭૯,
૪૮૫, ૪૯૮, ૪૯૯ ૫૦૧,

૫૦૨, ૫૦૫, ૫૧૬, ૬૦૪

‘અદિસા-દિન્દર્શન’ ૮૫, ૪૪૬
 ‘અદિસાનો પદેસો પ્રયોગ’ ૪૦૭
 અંકપ્રાર્થના ૬૬
 અંગારપર્ણ, ગધર્વ ૫૭૩
 અંગિરસ, સ્મૃતિકાર ૬૦૮
 ‘અંશુતરનિકાય’ ૬૫, ૬૨૮
 અંગૂલિમાસ ૯૨
 અંતગ્નો અવાજ ૧૧૨
 અંતઃશ્વ, યોગેશ્વર ૨૨૭
 અંતરીશ્વણી ૮૨, ૮૬, ૮૭, ૯૭
 ભુઓ ‘દેવવાણી’
 અંતર્યામી ભુઓ ‘અન્તર્યામી’
 અંતઃકરણ ‘ની શુદ્ધિ ૨૪૩,
 ૨૮૫, ૫૫૧
 ભુઓ ‘સત્ત્વસંશુદ્ધિ’
 અધક-વૃષ્ટિ ૫૮
 અંબા ૩૨૪, ૫૯૫
 અંબરીષ ૬૧૯
 આર્ષ-સ્તર્પન ૪૨૮
 આકાશગંગા ૨૫૬
 ભુઓ ‘લ્યોમગંગા,’
 ‘મંદાકિની’
 આગમ ૧૪, ૧૫, ૫૩, ૧૪૦,
 ૧૪૩, ૨૭૩, ૩૪૧, ૩૯૮,
 ૪૪૨, ૫૭૩, ૬૨૬
 આગમ ‘પ્રમાણ ૪૭, ૫૫, ૫૬
 ૫૭, ૨૭૫, ૫૭૩

આચાર ‘ધર્મ’ ૫૪, ૯૦, ૧૭૮,
 ૩૭૫, ૪૪૦, ૪૫૧, ૪૫૫,
 ૪૬૭, ૪૭૧, ૪૯૭, ૫૧૯,
 ૫૬૬
 ‘આચારાંગનિર્મુક્તિ’ ૬૦૯,
 ૬૧૧
 ‘આચારાગસૂત્ર’ ૧૨૯, ૧૯૦,
 ૧૯૫, ૧૯૮, ૨૦૧, ૨૪૨,
 ૨૪૬, ૬૦૯, ૬૧૧, ૬૨૪
 આઝનદેવો ૫૩૬, ૫૩૭
 બાહ્યક ૬૨૮
 આઠ અંગવાળી શુદ્ધિ ૫૪, ૫૫
 ‘આત્મકથા’ ગાંધીજીની ૩૪, ૩૭,
 ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૭, ૧૨૦,
 ૧૨૧, ૫૦૨, ૫૦૪, ૫૦૫,
 ૫૦૮
 આત્મગાન ‘જ્ઞાની’ ૧૫, ૮૦,
 ૧૪૩, ૧૭૪, ૨૦૭, ૨૩૬,
 ૨૪૦, ૩૮૮, ૪૪૧, ૪૫૦,
 ૫૫૬
 આત્મદર્શન ૧૦૧
 આત્મદૈન્ય ૨૬
 આત્મનિષ્ઠ, ‘નિષ્ઠા ૩૦૫, ૩૮૮,
 ૩૮૯
 આત્મયોગ ૭૧, ૨૨૫, ૪૮૩
 આત્મવાદ ‘વાદી ૧૨૯, ૨૩૭,
 ૪૭૦

આત્મવિદ્ ૧૪૨, ૧૭૬, ૨૭૧

આત્મવિદ્યા વિચારદ ૧૮૨,

૨૩૬, ૬૦૦

આત્મશુદ્ધિ ૨૭૬

આત્મશલાધા ઋશંસા ઋસ્તુતિ

૮૨, ૩૬૭, ૪૨૯, ૪૭૧,

૪૭૫

આત્મસંયમ ૪૪૯, ૪૬૭

આત્મસાક્ષાત્કાર (ધ્યરપ્રાપ્તિ)

૧૩૨

આત્મા (આત્મતત્ત્વ) ૧૮, ૧૯,

૪૨, ૯૪, ૧૦૬, ૧૧૧,

૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૬, ૧૨૮,

૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૭, ૧૪૦,

૧૪૫, ૧૪૬, ૧૬૩, ૧૭૦,

૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬,

૧૮૪, ૨૦૨, ૨૦૪, ૨૦૫,

૨૦૬, ૨૦૭, ૨૧૩, ૨૧૮,

૨૨૧, ૨૨૩, ૨૪૦, ૨૪૫,

૨૪૬, ૨૪૭, ૨૫૧, ૨૫૭,

૨૫૯, ૨૬૩, ૨૬૮, ૨૭૦,

૨૭૧, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૮૭,

૨૯૦, ૨૯૩, ૨૯૮, ૩૦૨,

૩૦૫, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૪૧,

૩૪૪, ૩૫૪, ૩૬૨, ૩૬૬,

૩૬૭, ૩૭૬, ૩૮૮, ૩૯૨,

૩૯૩, ૩૯૬, ૪૨૪, ૪૩૦,

૪૩૯, ૪૪૧, ૪૫૦, ૪૫૨,

૪૬૮, ૪૭૨, ૪૭૯, ૪૮૨,

૫૧૬, ૫૨૩, ૫૩૨, ૫૩૬,

૫૩૯, ૫૪૨, ૫૪૫, ૫૪૬,

૫૬૫, ૫૬૬, ૫૬૯, ૫૭૦,

૫૭૫, ૫૯૫, ૫૯૬, ૬૦૦,

૬૦૧, ૬૦૫, ૬૨૪, ૬૩૫

આદર્શ ૧૨૧, ૧૨૭, ૨૦૭,

૨૧૭, ૩૭૭, ૪૨૪, ૪૨૫

આદિત્ય ૭૪

ભુઓ 'સૂર્ય'

'આદિપર્વ' ૧, ૧૦, ૧૧, ૧૩,

૨૦, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૪૯,

૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૬, ૧૧૮,

૧૭૮, ૧૭૦, ૨૫૪, ૩૪૫,

૩૮૧, ૪૩૦, ૪૬૦, ૪૬૪,

૫૧૦, ૫૨૭, ૫૩૯, ૬૦૧,

૬૩૩

'આદિપુરાણ' (જૈન મંથ) ૧૭૭,

૧૮૧

આદિપુરુષ ૫, ૨૪૦, ૨૪૧

ભુઓ 'પુરુષ'

'આદિવંશાવતરણ' ૧૧

આનર્તનમરી (દારકા) ૨૯૧

આનંદ (નિષ્કામ) ૨૦૫, ૨૬૯,

३६६, ५३२, ५३६, ५३७,
 ५३८
 आनंद (लगवान् शुद्धनो शिष्य)
 ४०६, ६२८,
 आनंदगिरि १७२, १७३
 आनंदभीमांसा ५३८
 आनुशंस्य ६६, ८०, ८१, ८३,
 १०५, १११, १५२, ४५६
 आन्वीक्षिकी विद्या ४३६
 आपद्घर्म १५५
 ' आपद्घर्मपर्व ' २५८
 आपस्तम्ब, स्मृतिकार ६०८
 ' आपस्तम्ब-धर्मसूत्र ' ३१२
 आपटेनो ' संस्कृत-अग्निष्टोकोश '
 ६०५, ६०७, ६०८, ६१०,
 ६१४, ६१५
 आप्तकाम १४१, २०८, ५४५
 ' आरभ्यकपर्व ' ११, ३२, ३६,
 ४३, ४६, ५०, ५४, ६५,
 ७३, ७६, ७७, ८१, ८२,
 ८४, ८५, ८८, १०३, १५६,
 २१४, २३६, २४०, २५२,
 ३१०, ३७१, ३७७, ३८२,
 ४३३, ४५६, ५००, ५०१,
 ५५०, ६०१
 आरशि ४३०, ४३१

आर्जव ७४, ८३, १०३, १११,
 १४६, १५०, १६८, २४३,
 ४४४, ४८३, ५१६, ५६१,
 ६०४
 आर्तभाग, नरत्कारव २३७
 आर्थिक पक्ष ०६, ३२४,
 ३२५, ३२६, ३२७
 आर्थिक स्वातंत्र्य ४१२
 आर्थ अष्टांगिक मार्ग १६६
 आर्थधर्म, वैदिक ६१८
 आर्थधर्म, नरयोस्ती ६४०
 आर्थवेद १७७, १७८
 आर्थशील ' त्व १०८, ११०,
 ४८८, ४८९
 आर्थसत्य ४३३
 आयुर्वेद २७
 ' आलवकसूत ' ८५
 आलारकालाम २२२
 आलूनिया १६०
 ' आवश्यकनिर्मुक्ति ' ५५८
 ' आवश्यकवृत्ति ' ५५, १७७,
 १८१, ६१०
 ' आवश्यकसूत्र ' ६१०
 ' आवश्यक छारिलद्री वृत्ति ' ६१०,
 ६३१
 आविर्भाव २२७

આશ્રમ (પથ) ૨૭૨, ૪૭૦
 આશ્રમધર્મ ૨૩, ૪૧, ૧૨૪,
 ૧૭૭, ૧૮૩, ૧૮૭, ૧૯૮,
 ૨૦૩, ૫૧૪, ૫૭૦
 ' આશ્રમ ભજનાવલી ' ૧૦૪,
 ૧૪૮, ૫૨૬
 ' આશ્રમવાસપર્વ ' ૬૦૧
 આશ્રમસંહર ૫૬૦
 ' આશ્રમેધિકપર્વ ' ૬૨, ૧૦૧,
 ૧૦૮, ૧૩૦, ૧૫૬, ૧૭૬,
 ૧૮૦, ૫૮૧, ૨૧૦, ૨૧૮,
 ૨૨૩, ૨૪૧, ૨૪૭, ૨૪૯,
 ૨૫૦, ૫૧૫, ૬૦૧, ૬૩૭
 આશ્વભાષ્ય ૧૦૧, ૧૮૯
 આસામ ૬૧૬
 આસુરિ,^૧ ઋષિ ૧૦૧
 આસુરિ,^૨ ઋષિ (સાખ્યાઆચાર્ય)
 ૨૩૭
 આસુરી ચક્ર ૩૬૨
 આસુરી વૃત્તિઓ 'તત્ત્વો વિચારો
 'સ પતિ ઇ. ૧૦, ૧૧, ૧૨,
 ૪૮૭, ૪૮૮
 આસવ ૩૪૩
 આલવનિય, અગ્નિ ૩૦૪
 માહુક ૩૮૧
 આગિત્સ ૮૩, ૩૦૯

ધક્ષણ ૨૨૬
 ઇતિહાસ ૭, ૧૮, ૧૯, ૨૨, ૩૦,
 ૪૪, ૭૫, ૧૦૧, ૧૮૫, ૨૨૭
 ૨૫૮, ૩૨૬, ૩૩૭, ૩૬૬,
 ૪૩૬, ૪૪૪, ૫૪૭, ૫૪૯,
 ૫૫૦, ૫૫૫, ૫૮૧, ૫૮૨,
 ૫૯૦, ૫૯૭, ૬૦૭
 ઇતિહાસ—કાવ્ય, મહાભારત
 ૩૮૬
 ઇન્દ્ર (મહેન્દ્ર, દેવેન્દ્ર) ૭૪, ૬૬
 ૧૦૦, ૧૫૬, ૧૭૬, ૧૮૦,
 ૧૮૧, ૧૯૬, ૨૧૩, ૨૧૪,
 ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૩૦, ૨૪૧,
 ૨૪૭, ૨૫૩, ૨૫૭, ૩૧૦,
 ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૬૦, ૪૧૫,
 ૪૧૮, ૪૫૬, ૪૭૪, ૪૮૬,
 ૪૯૦, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૨૫,
 ૫૪૧, ૬૩૭
 શ્રુતો ' શતકથા '
 ઇન્દ્રવૃન્નનો પુત્ર, જનક ૨૩૬
 ઇન્દ્રપ્રસ્થ ૬૧, ૬૨, ૩૨૮, ૩૪૬,
 ૫૫૫
 ઇગ્નિ ૨૬૨
 ઇગ્વાન ૩૧૬
 ઇશ ૫, ૨૬૩, ૩૪૨, ૩૪૮,
 ૩૭૨, ૬૩૫

‘ઈશોપનિષદ,’ (‘ઈશોપ-
નિષદ’) ૩૮, ૪૨, ૪૩, ૪૪,
૪૫, ૪૬, ૪૭, ૧૩૨, ૧૬૬,
૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૮૬,
૧૮૭, ૨૦૪, ૨૨૨, ૨૨૩,
૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૭૩,
૨૮૪, ૩૩૪, ૫૪૧, ૫૮૧,
૬૦૦

‘ઈશોપનિષદભાષ્ય’ ૪૫, ૮૫
ઈશોપનિષદભાષ્ય (ગીતા) ૪૩,
૪૪, ૧૮૬

ધર્મ ૩૭, ૪૨, ૪૮, ૭૦, ૭૩,
૭૫, ૭૬, ૭૭, ૧૦૧, ૧૦૭,
૧૧૧, ૧૨૦, ૧૩૨, ૧૩૩,
૧૪૩, ૧૬૯, ૧૮૮, ૧૯૦,
૧૯૨, ૨૧૦, ૨૧૭, ૨૪૫,
૨૪૭, ૨૬૩, ૨૬૬, ૨૭૬,
૨૮૪, ૨૯૪, ૨૯૫, ૩૩૬,
૩૫૪, ૩૬૯, ૩૭૫, ૪૧૪,
૪૪૧, ૫૦૩, ૫૨૧, ૫૩૪,
૫૩૫, ૫૪૧, ૬૩૬, ૬૩૮

ધર્મરક્ત્વ, °વાદ ૩૬૩, ૩૬૯,
ધર્મરૂપ (‘સાંખ્યકારિકા’ના
કર્તા) ૬૩૬

ધર્મપ્રજિધાન ૫૩૮

ઉપનિષદ, સુત્ર ૬, ૪૪૪

ઉપનિષદ ૩૮૧, ૫૫૦

‘ઉત્તરકાંડ’ (‘રામાયણ’નું)
૯૨, ૧૨૦, ૨૨૬, ૩૬૮,
૪૬૪, ૫૨૫

‘ઉત્તરગીતા’ ૨૧૫

‘ઉત્તરપુરાણ’ (જૈન ગ્રંથ) ૧૭૮

‘ઉત્તરયાયાત’ ૯૯

ઉત્તરા^૧ ૨૫૪, ૩૯૧, ૫૨૯

ઉત્તરા,^૨ શ્રેણી કન્યા ૪૯૮, ૪૯૯,
૫૦૦

‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર’ ૪૯, ૮૫,
૧૪૩, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦,
૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪,
૧૬૬, ૧૬૫, ૧૬૯, ૨૦૧,
૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૧,
૨૪૬, ૪૨૫, ૪૩૯, ૪૯૨,
૫૧૬, ૫૨૨, ૫૩૯, ૫૪૧,
૫૫૮, ૬૨૭, ૬૨૮, ૬૨૯,
૬૩૧

ઉત્સર્પિણી ૬૨૮

‘ઉદાન’ ૨૬૯, ૨૭૦

ઉદાવર્ત, દૈદ્ય ૬૦૩

ઉદાવસ્ય, વનક ૨૩૫

ઉદાલક^૧ ૧૮૨

ઉદાલક, આરુણિ^૨ ૨૩૭, ૪૩૦,
૪૩૧, ૪૩૩, ૪૩૪, ૬૩૫

આશ્રમ (પંથ) ૨૭૨, ૪૭૦
 આશ્રમધર્મ ૨૩, ૪૧, ૧૨૪,
 ૧૭૭, ૧૮૩, ૧૮૭, ૧૯૮,
 ૨૦૩, ૫૧૪, ૫૭૦
 ' આશ્રમ ભજનાવલી ' ૧૦૪,
 ૧૪૮, ૫૨૬
 ' આશ્રમવાસપર્વ ' ૬૦૧
 આશ્રમસંકર ૫૬૦
 ' આશ્રમેધિકપર્વ ' ૯૨, ૧૦૧,
 ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૫૬, ૧૭૯,
 ૧૮૦, ૧૮૧, ૨૧૦, ૨૧૮,
 ૨૨૩, ૨૪૧, ૨૪૭, ૨૪૯,
 ૨૫૦, ૫૧૫, ૬૦૧, ૬૩૭
 આશ્રસાયન ૧૦૧, ૧૮૯
 આસામ ૬૧૬
 આસુરિ^૧, ઋષિ ૧૦૧
 આસુરિ, ^૨ ઋષિ (સાંખ્યાચાર્ય)
 ૨૩૭
 આશુરી ચક્ર ૭૯૨
 આશુરી વૃત્તિઓ 'તત્ત્વો વિચારો
 'સંપત્તિ ધ. ૧૦, ૧૧, ૧૨,
 ૪૮૭, ૪૮૮
 આસવ ૩૪૩
 આલવનિય, અગ્નિ ૩૦૪
 આહુક ૩૮૧
 આંશિરસ ૯૩, ૩૦૯

ધક્ષવાકુ ૨૨૬
 ઇતિહાસ ૭, ૧૮, ૧૯, ૨૨, ૩૦,
 ૪૪, ૭૫, ૧૦૧, ૧૮૫, ૨૨૭
 ૨૫૮, ૩૨૬, ૩૩૭, ૩૬૬,
 ૪૩૯, ૪૪૪, ૫૪૭, ૫૪૯,
 ૫૫૦, ૫૫૫, ૫૮૧, ૫૮૨,
 ૫૯૦, ૫૯૨, ૬૦૭
 ઇતિહાસ—કાવ્ય, મહાભારત
 ૩૮૬
 ઇન્દ્ર (મહેન્દ્ર, દેવેન્દ્ર) ૭૪, ૯૯
 ૧૦૦, ૧૫૬, ૧૭૯, ૧૮૦,
 ૧૮૧, ૧૯૬, ૨૧૩, ૨૧૪,
 ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૩૦, ૨૪૧,
 ૨૪૨, ૨૫૩, ૨૫૭, ૩૧૦,
 ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૬૦, ૪૧૫,
 ૪૧૮, ૪૫૬, ૪૭૪, ૪૮૬,
 ૪૯૦, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૨૫,
 ૫૪૧, ૬૩૭
 જ્યૌ ' શતઘ્ન ' ૬૩૯
 ઇન્દ્રધુમનો પ્રત, જનક ૨૩૯
 ઇન્દ્રપ્રસ્થ ૯૧, ૯૨, ૩૨૮, ૩૪૯,
 ૫૫૫
 ઇરાન ૨૬૨
 ઇરાવાન ૩૧૬
 ઇશ ૫, ૨૬૩, ૩૪૨, ૩૪૮,
 ૩૭૨, ૬૩૫

‘ઈશોપનિષદ,’ (‘ઈશોપ-
નિષદ’) ૩૮, ૪૨, ૪૩, ૪૪,
૪૫, ૪૬, ૪૭, ૧૩૨, ૧૬૬,
૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૮૬,
૧૮૭, ૨૦૪, ૨૨૨, ૨૨૩,
૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૭૩,
૨૮૪, ૩૩૪, ૫૪૧, ૫૮૧,
૬૦૦

‘ઈશોપનિષદભાષ્ય’ ૪૫, ૮૫
ઈશોપનિષદભાષ્ય (ગીતા) ૪૩,
૪૪, ૧૮૬

ઈશ્વર ૩૭, ૪૨, ૪૮, ૭૦, ૭૩,
૭૫, ૭૬, ૭૭, ૧૦૧, ૧૦૭,
૧૧૧, ૧૨૦, ૧૩૨, ૧૩૩,
૧૪૩, ૧૬૬, ૧૮૮, ૧૯૦,
૧૯૨, ૨૧૦, ૨૧૭, ૨૪૫,
૨૪૭, ૨૬૩, ૨૬૬, ૨૭૯,
૨૮૪, ૨૯૪, ૨૯૫, ૩૩૬,
૩૫૪, ૩૬૬, ૩૭૫, ૪૧૪,
૪૪૧, ૫૦૩, ૫૨૧, ૫૩૪,
૫૩૫, ૫૪૧, ૬૩૬, ૬૩૮

ઈશ્વરકર્તાત્વ, °વાદ ૩૬૩, ૩૬૬,
ઈશ્વરકૃષ્ણ (‘સાંખ્યકારિકા’ના
કર્તા) ૬૩૬

ઈશ્વરપ્રણિધાન ૫૩૮

ઉગ્રશ્રવા, સૂત્ર ૬, ૪૪૪

ઉગ્રસેન ૩૮૧, ૫૫૦

‘ઉત્તરકાંડ’ (‘રામાયણ’નું)
૯૨, ૧૨૦, ૨૨૬, ૩૬૮,
૪૬૪, ૫૨૫

‘ઉત્તરગીતા’ ૨૧૫

‘ઉત્તરપુરાણ’ (જૈન ગ્રંથ) ૧૭૮

‘ઉત્તરયાયાત’ ૯૯

ઉત્તરા^૧ ૨૫૪, ૩૯૧, ૫૨૯

ઉત્તરા,^૨ શ્રેષ્ઠી કન્યા ૪૯૮, ૪૯૯,
૫૦૦

‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર’ ૪૯, ૮૫,
૧૪૩, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦,
૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪,
૧૬૬, ૧૯૫, ૧૯૯, ૨૦૧,
૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૧,
૨૪૬, ૪૨૫, ૪૩૯, ૪૯૨,
૫૧૬, ૫૦૨, ૫૩૯, ૫૪૧,
૫૫૮, ૬૨૭, ૬૨૮, ૬૨૯,
૬૩૧

ઉત્તરપિણી ૬૨૮

‘ઉદાન’ ૨૬૯, ૨૭૦

ઉદાવર્ત, હેલ્થ ૬૦૩

ઉદાવસુ, જનક ૨૩૫

ઉદાલક^૧ ૧૮૨

ઉદાલક, આરુણિ^૨ ૨૩૭, ૪૩૦,
૪૩૧, ૪૩૩, ૪૩૪, ૬૩૫

આશ્રમ (પંથ) ૨૭૨, ૪૭૦
 આશ્રમધર્મ ૨૩, ૪૧, ૧૨૪,
 ૧૭૭, ૧૮૩, ૧૮૭, ૧૯૮,
 ૨૦૩, ૫૧૪, ૫૭૦
 ' આશ્રમ સજનાવલી ' ૧૦૪,
 ૧૪૮, ૫૨૬
 ' આશ્રમવાસપર્વ ' ૬૦૧
 આશ્રમસંકર ૫૬૦
 ' આશ્રમેધિકપર્વ ' ૯૨, ૧૦૧,
 ૧૦૮, ૧૩૦, ૧૫૬, ૧૭૬,
 ૧૮૦, ૧૮૧, ૨૧૦, ૨૧૮,
 ૨૨૩, ૨૪૧, ૨૪૭, ૨૪૯,
 ૨૫૦, ૫૧૫, ૬૦૧, ૬૩૭
 આશ્વલાયન ૧૦૧, ૧૮૯
 આસામ ૬૧૬
 આશ્વરિ^૧, ઋષિ ૧૦૧
 આશ્વરિ^૨, ઋષિ (સાંખ્યાચાર્ય)
 ૨૩૭
 આશ્વરી ચક્ર ૩૯૨
 આશ્વરી વૃત્તિઓ °તત્ત્વો °વિચારો
 °સંપત્તિ ઇ. ૧૦, ૧૧, ૧૨,
 ૪૮૭, ૪૮૮
 આસ્રવ ૩૪૩
 આહલનિપ, અસિ ૩૦૪
 આહુક ૩૮૧
 આંગિરસ ૬૩, ૩૦૯

ઘટવાકુ ૨૨૬
 ઇતિહાસ ૭, ૧૮, ૧૯, ૨૨, ૩૦,
 ૪૪, ૭૫, ૧૦૧, ૧૮૫, ૨૨૭
 ૨૫૮, ૩૨૬, ૩૩૭, ૩૬૬,
 ૪૩૬, ૪૪૪, ૫૪૭, ૫૪૯,
 ૫૫૦, ૫૫૫, ૫૮૧, ૫૮૨,
 ૫૯૦, ૫૯૨, ૬૦૭
 ઇતિહાસ—કાવ્ય, મહાભારત
 ૩૮૬
 ઇન્દ્ર (મહેન્દ્ર, દેવેન્દ્ર) ૭૪, ૯૬
 ૧૦૦, ૧૫૬, ૧૭૬, ૧૮૦,
 ૧૮૧, ૧૯૬, ૨૧૩, ૨૧૪,
 ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૩૦, ૨૪૧,
 ૨૪૭, ૨૫૩, ૨૫૭, ૩૧૦,
 ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૬૦, ૪૧૫,
 ૪૧૮, ૪૫૬, ૪૭૪, ૪૮૬,
 ૪૯૦, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૨૫.
 ૫૪૧, ૬૩૭
 જ્યોતિ ' શતકવ્થ ' ૧
 ઇન્દ્રધુમન્યો ધુન, જનક ૨૩૬
 ઇન્દ્રપ્રસ્થ ૯૧, ૯૨, ૩૨૮, ૩૪૬
 ૫૫૫
 ઇરાન ૨૬૨
 ઇરાવાન ૩૧૬
 ઇશ ૫, ૨૬૩, ૩૪૨, ૩૪૮,
 ૩૭૨, ૬૩૫

‘ઈશોપનિષદ,’ (‘ઈશોપ-
નિષદ’) ૩૮, ૪૨, ૪૩, ૪૪,
૪૫, ૪૬, ૪૭, ૧૩૨, ૧૬૬,
૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૮૬,
૧૮૭, ૨૦૪, ૨૨૨, ૨૨૩,
૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૭૩,
૨૮૪, ૩૩૪, ૫૪૧, ૫૮૧,
૬૦૦

‘ઈશોપનિષદભાષ્ય’ ૪૫, ૮૫
ઈશોપનિષદભાષ્ય (ગીતા) ૪૩,
૪૪, ૧૮૬

ઈશ્વર ૩૭, ૪૨, ૪૮, ૭૦, ૭૩,
૭૫, ૭૬, ૭૭, ૧૦૧, ૧૦૭,
૧૧૧, ૧૨૦, ૧૩૨, ૧૩૩,
૧૪૩, ૧૬૯, ૧૮૮, ૧૯૦,
૧૯૨, ૨૧૦, ૨૧૭, ૨૪૫,
૨૪૭, ૨૬૩, ૨૬૬, ૨૭૯,
૨૮૪, ૨૯૪, ૨૯૫, ૩૩૬,
૩૫૪, ૩૬૯, ૩૭૫, ૪૧૪,
૪૪૧, ૫૦૩, ૫૨૧, ૫૩૪,
૫૩૫, ૫૪૧, ૬૩૬, ૬૩૮

ઈશ્વરકર્તૃત્વ, °વાદ ૩૬૩, ૩૬૯,
ઈશ્વરકૃષ્ણ (‘સાખ્યકાન્ધિકા’ના
કર્તા) ૬૩૬

ઈશ્વરપ્રણિધાન ૫૩૮

ઉપનિષદ, સૂત્ર ૬, ૪૪૪

ઉપનિષદ ૩૮૧, ૫૫૦

‘ઉત્તરકાંડ’ (‘રામાયણ’નું)
૯૨, ૧૨૦, ૨૨૬, ૩૬૮,
૪૬૪, ૫૨૫

‘ઉત્તરગીતા’ ૨૧૫

‘ઉત્તરપુરાણ’ (જૈન ગ્રંથ) ૧૭૮

‘ઉત્તરયાયાત’ ૯૯

ઉત્તરા^૧ ૨૫૪, ૩૯૧, ૫૨૬

ઉત્તરા,^૨ શ્રેણી કન્યા ૪૯૮, ૪૯૯,
૫૦૦

‘ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર’ ૪૯, ૮૫,
૧૪૩, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦,
૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪,
૧૬૬, ૧૬૫, ૧૬૯, ૨૦૧,
૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૧,
૨૪૬, ૪૨૫, ૪૩૯, ૪૯૨,
૫૧૬, ૫૨૨, ૫૩૯, ૫૪૧,
૫૫૮, ૬૨૭, ૬૨૮, ૬૨૯,
૬૩૧

ઉત્તરપિણી ૬૨૮

‘ઉદાન’ ૨૬૯, ૨૭૦

ઉદાપત્તિ, ઉદય ૬૦૩

ઉદાપત્તિ, જનક ૨૩૫

ઉદાલક^૧ ૧૮૨

ઉદાલક, આરુણિ^૨ ૨૩૭, ૪૩૦,
૪૩૧, ૪૩૩, ૪૩૪, ૬૩૫

ઉદ્યોગ, ઉદ્યમ ૪૫૬, ૪૮૩
 'ઉદ્યોગપર્વ' ૨૮, ૪૯, ૫૧, ૫૮,
 ૫૯, ૬૦, ૭૬, ૯૩, ૯૪,
 ૯૯, ૧૦૦, ૧૩૮, ૧૫૩,
 ૧૯૧, ૧૯૫, ૧૯૭, ૨૧૪,
 ૨૪૫, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૩૦,
 ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૫૮, ૩૭૮,
 ૩૮૫, ૪૦૭, ૪૧૭, ૪૧૯,
 ૪૨૬, ૫૪૮, ૫૪૯, ૬૦૧

ઉદ્યોગનસૂરિ ૫૫૮

ઉદ્ભવ ૪૫૭

ઉદ્ધારપદ્ય ૬૨૮

ઉદ્ધત સમપુત્ર ૨૨૨,

ઉન્માથ ૫૨૮

ઉપકર્મસંસ્કાર ૩૦૩, ૩૧૦,

ઉપગ્રામ, જનક ૨૩૫

ઉપગ્રુ, જનક ૨૩૫

ઉપનયનસંસ્કાર ૩૧૦

ઉપનિષદ્ (દે) ૪૩, ૪૮, ૧૦૬,

૧૧૧, ૧૭૩, ૧૭૫, ૧૭૬,

૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૭, ૧૮૯,

૨૦૪, ૨૦૬, ૨૧૭, ૨૨૫,

૨૩૬, ૩૪૧, ૩૬૬, ૪૩૦,

૪૬૮, ૫૪૨, ૫૬૯, ૬૨૧,

૬૩૪, ૬૩૮

ઉપપુરાણ, અદાર ૬૦૫

ઉપપ્લવ્ય ૭૧, ૩૮૪, ૪૧૭

ઉપમન્યુ ૪૩૦, ૪૩૧

ઉપસ્મૃતિકાર, અદાર, ૬૦૮

ઉપાધો, ઐ. ઐત. ૫૫૮

ઉપાય (મોક્ષના) ૪૮૨, ૫૬૯

ઉપાય (ગજનીનિના) ૪૩૬

ઉપેક્ષા ૪૮૩

ઉમા ૧૩૫, ૧૩૬,

'ઉમામહેશ્વરસંવાદ' ૧૩૬, ૧૩૭

ઉમાસ્થાનિ ૫૫૭

'ઉમ્મગ્ગ ભત્તક' ૨૪૦

ઉમ્મદન્તી ૨૫૬,

'ઉમ્મદન્તી ભત્તક' ૨૫૬, ૨૬૦

'ઉરગમ્ભત' ૨૭૦,

ઉર્વશી ૨૫૫,

ઉચનસૂ ૪૨૨

બુઝો 'શુદ્ધાચાર્ય'

ઉચનસૂ, ૨ સ્મૃતિકાર ૬૦૮

ઉચિનર ૫૦૧

ઉપસ્ત આકાષણ ૨૩૭,

ઉર્ધ્વદેહ, જનક ૨૩૫,

ઉચનીચલાવ ૪૯૦, ૫૮૨,

'અગ્નેદ' ૪૭, ૬૮, ૧૪૬,

૧૫૪, ૧૮૪, ૨૧૪, ૩૬૬,

૩૭૧, ૩૭૮, ૬૨૨, ૬૩૩,

૬૩૫, ૬૩૬, ૬૩૭

જાયા ૩૦૬, ૩૦૭

જાચીક ૬૧૮

જાત ૫, ૧૭૫, ૩૪૧

જાન, જનક ૨૩૫

જાનંભરા પ્રતા ૧૪, ૧૫, ૧૬

જાતિવક ૬૦૦

જાપભદ્રેવ ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩,
૨૨૭, ૩૩૦

જાપિ, મહર્ષિ ૩૦, ૩૨, ૪૬,
૪૮, ૫૦, ૬૨, ૬૪, ૬૫,

૬૬, ૧૦૬, ૧૨૪, ૧૨૮,

૧૪૧, ૧૪૩, ૧૫૦, ૧૫૩,

૧૫૬, ૧૭૩, ૧૭૫, ૧૭૬,

૧૮૧, ૧૮૫, ૧૮૬, ૨૩૦,

૨૩૨, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૪૬,

૨૫૨, ૨૫૪, ૨૫૭, ૨૬૬,

૩૦૨, ૩૨૦, ૩૭૭, ૩૬૫,

૪૦૦, ૪૧૫, ૪૨૫, ૪૩૩,

૪૩૫, ૪૩૬, ૪૪૦, ૪૪૧,

૪૫૬, ૪૬૦, ૪૬૧, ૫૦૦.

૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૭, ૫૧૦,

૫૧૧, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૧૪,

૫૧૫, ૫૨૧, ૫૩૫, ૫૪૦,

૫૪૧, ૫૫૭, ૫૭૭, ૫૮૪,

૫૮૬, ૬૩૩, ૬૩૮

એકત્વાનુસૂતિદર્શન ૨૫૨

‘એકલો ભાતે રે’ ૧૯૦, ૨૬૧,
૨૮૪, ૫૪૭

‘એક સત્યવીરની કથા અથવા
સોફ્ટીસનો ગયાવ’ ૫૬૧

એચ. બોગ્ગ ૫૬૭

એડીનબર્ગ ૪૬૫

એથેન્સ ૫૬૦, ૫૬૧

એનીટસ ૫૬૧

એબર્ડીન ૪૧૨, ૪૧૩

એમર્સન ૨૩૩,

એપલ્સા ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮

એટમબોગમ ૪૨૮

‘ઐતરેય-ઉપનિષદ’ ૧૬, ૨૦૭,
૨૦૮

‘ઐતરેય-બ્રાહ્મણ’ ૨, ૩૦૨,
૩૭૧, ૬૧૬, ૬૨૦, ૬૨૨

ઓષ (તુષ્ણ) ૧૬૫, ૨૦૦,

ઓરિસ્સા ૬૧૬

ઓર્વ, ભાર્ગવ ૩૪૬

‘ઔદાનસ’, ઉપપુરાણ ૬૦૬

‘કડ-ઉપનિષદ’ ૧૭, ૧૧૭,
૧૬૪, ૧૬૬, ૨૮૬, ૩૩૫,

૩૬૬, ૪૬૮, ૪૭૬

કણ્વ^૧ ૬૫, ૬૬, ૨૮૦

કણ્વ^૨ ૨૮૦

કણ્વાશ્રમ ૬૪, ૬૫

'દયા સરિસાગર' ૩૧૦
 કન્યા ૨૬૭, ૨૬૮, ૩૦૮, ૪૬૦
 કપિલ ૪૬, ૧૪૫, ૧૪૬, ૨૨૨,
 ૨૩૭, ૫૭૩
 કપિલવસ્ત્ર ૨૦૦, ૨૨૨
 કપિલ-સ્યૂમરશિમ
 'કપિલ-સ્યૂમરશિમસંવાદ' ૪૬,
 ૧૪૬, ૫૭૩
 કપિલા, બ્રહ્મણી ૨૩૭
 કમિલ ૨૨૭
 કરકંઠ ૨૩૦
 કરભાજન ૨૨૭
 કરવેરા, અદાર પ્રકારના ૬૧૫
 કરાલ (કરાળ), જનક ૨૨૭,
 ૨૩૪, ૪૩૮, ૪૪૦
 કણ ૭, ૬૬, ૩૩૦, ૩૬૭,
 ૩૭૬, ૩૮૦, ૩૯૧, ૩૯૨,
 ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૨૦, ૪૨૧
 ૪૨૨, ૪૭૬, ૪૮૬, ૫૫૦
 'કણ્ઠપર્વ' ૬૦૧
 કર્તવ્ય પાલન ૩૬, ૩૭, ૧૧૦,
 ૧૨૪, ૧૨૭, ૨૭૭, ૩૪૮,
 ૩૫૧, ૩૮૦, ૩૮૧
 કર્મ ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૮, ૪૦,
 ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૬, ૪૭,
 ૪૮, ૫૧, ૫૩, ૫૪, ૫૮,
 ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૭૩, ૭૬,

૭૯, ૮૬, ૧૦૦, ૧૧૧,
 ૧૨૩, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૪૩,
 ૧૫૩, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૭૦,
 ૧૭૪, ૧૭૬, ૧૮૨, ૧૮૩,
 ૧૮૬, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨,
 ૧૯૩, ૨૦૧, ૨૦૬, ૨૧૦,
 ૨૧૪, ૨૨૫, ૨૩૩, ૨૩૭,
 ૨૪૬, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૬,
 ૨૬૨, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬,
 ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૩, ૨૭૪,
 ૨૭૬, ૨૭૯, ૨૮૭, ૨૮૯,
 ૨૯૦, ૨૯૩, ૨૯૫, ૩૧૬,
 ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૨૧, ૩૩૨,
 ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૯, ૩૪૦,
 ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪,
 ૩૪૫, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦,
 ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪,
 ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૬૧, ૩૬૨,
 ૩૬૬, ૩૭૧, ૩૭૬, ૩૮૮,
 ૩૯૨, ૪૦૦, ૪૧૦, ૪૧૮,
 ૪૩૬, ૪૪૪, ૪૪૭, ૪૫૧,
 ૪૭૧, ૪૮૦, ૪૮૬, ૫૦૬,
 ૫૧૬, ૫૪૨, ૫૪૪, ૫૫૬,
 ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૭૧, ૫૮૬,
 ૬૦૦, ૬૦૨, ૬૦૪, ૬૦૫,
 ૬૧૨, ૬૨૭, ૬૨૯, ૬૩૪,
 ૬૩૯

કર્મકાંડ (કિનાકાંડ) ૨૩, ૩૯,
 ૪૦, ૫૬, ૮૮, ૧૦૭, ૧૫૦,
 ૧૫૮, ૧૮૯, ૧૯૧, ૧૯૯,
 ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૩૪, ૨૩૬,
 ૨૭૩, ૨૭૪, ૩૨૧, ૩૬૩,
 ૩૬૩, ૪૪૩, ૫૫૪, ૫૫૬,
 ૬૨૨

‘કર્મમય, યથો’ ૬૨૯

કર્મચક્ર ૨૬૮

કર્મતત્ત્વ ૨૩૬

કર્મદેવો ૫૩૬

કર્મનો નિયમ, ‘કાયદો ૨૬૮,
 ૩૪૧, ૩૪૮, ૩૫૯, ૩૬૯,
 ૪૩૬

જુઓ ‘કાર્યકારણભાવનો નિયમ’

કર્મફલ (આસક્તિ) ત્યગ ૧૫,
 ૧૭, ૩૮, ૪૦, ૪૧,
 ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૮, ૪૯,
 ૫૧, ૫૩, ૫૪, ૫૮, ૭૮,
 ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨,
 ૧૯૩, ૨૦૨, ૨૨૩, ૨૩૩,
 ૨૭૩, ૨૮૩, ૩૫૩, ૩૫૪,
 ૩૫૬, ૪૨૮, ૪૫૨, ૪૭૮,
 ૪૮૦, ૫૯૦

જુઓ ‘ત્યાગ’

કર્મમાર્ગ ૪૦

શ્રી ૪૩

કર્મવત ૨૦૨

કર્મયોગ ૧૦૯, ૧૪૦, ૧૪૩,
 ૧૯૨, ૨૪૧, ૨૭૯, ૩૧૭,
 ૩૪૬, ૩૪૮, ૩૫૦, ૩૮૬,
 ૩૮૦, ૫૧૫, ૫૫૮

‘કર્મયોગ’ (ગીતાનો ત્રીજો
 અધ્યાય) ૩૪૫

કર્મયોગશાસ્ત્ર ૨૭૮, ૨૭૯

કર્મયોગી ૧૪૫, ૨૨૪, ૨૮૧,
 ૩૯૮, ૪૮૦

કર્મવાદ ૩૬૩

કર્મવાદી ૬૨૮

કર્મવિપાક ૨૦૦, ૨૩૩, ૨૩૪,
 ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૫૧, ૩૫૨,
 ૩૫૩, ૪૨૨, ૬૩૪

કર્મામા ૬૦૫

કર્મોના નિશ્ચય, શ્રીકૃષ્ણ ૫૬

કલિ (કુસપ્ત, અનીતિ) ૪૦૮

કલિયુગ ૧૦

‘કલિનય વ દમનય’ ૩૬૩

કલિંગ ૨૩૦

કલ્ક ૨૭, ૨૮, ૨૯

કલ્ક, વિષ્ણુનો અવતાર ૨૮,
 ૨૯

ક માનપાદ ૯૧, ૮૨

કળાગ, જનક ૨૨૭

કવિ ૧૫૧, ૩૭૦, ૩૮૧, ૪૪૧,
૪૬૫, ૫૦૧
કવિ, યોગેશ્વર ૨૨૭
કસ્યપ ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૪૦
કહોડ ૪૩૩, ૪૩૫
કહોલ કૌશીલકેય ૨૩૭
'ક'ચનકખન્ધ ભતક' ૨૮૮
ક'સ ૪૨૧, ૫૪૮, ૫૫૦
'ક'સચાણુરમદ'ક લગવાન શ્રીકૃષ્ણ'
૫૪૮
કાપાલ, સ્મૃતિકાર ૬૦૮
'કાપિલ', ઉપપુરાણ ૬૦૬
કાપિલ સાંખ્યશાસ્ત્ર ૧૮૭
કામ, માર ૫૩૮
કામ, મૂર્તિમત ૨૧૧, ૨૧૨,
૨૧૩, ૫૨૯, ૫૩૦, ૫૩૧
૫૩૩
કામ, પુરુષાર્થ ૨૧, ૮૩, ૨૬૭,
૩૦૧, ૩૨૧, ૪૭૧, ૫૬૨,
૫૬૬, ૫૮૮, ૫૮૯
કામકાન્ત ૧૪૨, ૫૨૩
'કામગીતા' ૨૧૧, ૨૧૩
કામચારી ૫૧૫
કામવિજય ૫૩૨
કામ(= સુખ)શાસ્ત્ર ૫૬
કામ્યકવન ૮૧, ૬૩૨

કાર્તવીર્ય (ક્ષત્રિયો) ૩૪૫, ૩૪૬
કાર્તિકેય ૭૪
કાર્યકારણપરંપરા ૬૦૪
કાર્યકારણસાધનો નિયમ ૨૧,
૧૧૯, ૧૬૩, ૨૨૦, ૨૭૦,
૩૩૮, ૩૪૧, ૩૪૮, ૩૬૨
બુદ્ધો 'કર્મ'નો નિયમ'
'કાષ્ઠ્યવેદ' ૧૭૮, ૨૨૨
કાલકલ્પક્રીડા મુનિ ૨૩૯
કાલગણના ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૨૮
કાલચક્ર ૨૨૫, ૬૩૭
'કાલમયૂખ' ૪
કાલવાદ ૩૬૬, ૩૬૯, ૩૭૦,
૩૭૨
'કાલિકાપુરાણ', ઉપપુરાણ ૬૦૬,
૬૨૩
કાલી ચક્ષિણી ૪૦૬
કાશી ૮૭, ૯૧, ૧૫૫, ૪૦૫
કાશીનાથ વામન લેલે ૪૪૮
કાસ્યપ ૪૯૭
કાસ્યસાંદીપની ૧૮૫
કાળ ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦
કાળ (કાલ, સમય) ૧૫૭,
૧૮૫, ૧૯૮, ૨૩૬, ૨૬૪,
૩૨૦, ૩૫૭, ૩૫૯, ૩૬૧,
૩૬૫, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧,

૩૭૨, ૩૯૩, ૪૨૩, ૪૨૬,	કુલ્લુક ૨૬, ૫૩૯
૫૪૪, ૫૫૬, ૫૬૪, ૬૦૮,	‘કુવલયમાલા’ ૫૫૮
૬૨૭, ૬૨૮	કુશધ્વજ, જનક ૨૩૫
કાળયક ૭૪, ૩૭૦	કુશદ્ધિક, સુગણ ૬૦૩
કાળો નમુચિ (માર) ૫૩૨	કુશલ (બૌદ્ધ) ૫૭૧
કિસ સંકિચ્ચ ૬૨૮	કુશસ્થલ ૬૦
‘કીચક-વધ’ ૨૯૯	કુંડધાગ, મેધ ૩૨૧, ૩૨૨
કીચક ૨૯૮, ૨૯૯	‘કુંડધારોપાખ્યાન’ ૩૨૧
‘કુન્તની-જાતક’ ૪૦૬	‘કુંડાઘીત’ ૪
કુન્તી ૨, ૮૩, ૧૩૬, ૩૦૨,	‘કૂર્મપુરાણ’ ૮૫, ૫૮૧, ૬૦૬
૩૨૯, ૩૪૯, ૩૯૧, ૪૦૨,	કૃતધ્વજ, જનક ૨૩૫
૪૧૭, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૫૯,	કૃતયુગ ૧૮૦
૫૨૯, ૫૭૬	કૃતવર્મા ૪૧૪, ૬૦૧
કુન્દકુન્દાચાર્ય ૨૭	કૃતવીર્ય ૩૪૫
કુબેર ૪૭૪	કૃતિ, જનક ૨૩૫
કુબેરદત્ત ૬૧૦	કૃતિગ્ય, જનક ૨૩૫
કુબેરદત્તા ૬૧૦	કૃતિગન, જનક ૨૩૫
કુબેરગેના ૬૧૦	કૃપ, આચાર્ય ૧૧, ૩૫, ૫૬,
કુમાન, ચિદ્વાચાર્ય ૬૧૫	૧૮૩, ૨૭૮, ૩૨૩, ૩૨૪,
કુમારદેવી ૩૧૪	૩૨૫, ૩૨૬, ૩૫૬, ૩૭૬,
‘કુમાન-પ્રગટ’ ૬૫	૩૮૫, ૪૧૪, ૪૪૭, ૮૪૩,
કુમારિલ ૭૯	૬૦૧
કુરચો જુઓ ‘કી-વ’	કૃમિ (ક્ષત્રિયોની જાતિ) ૬૦૩
કુરચેન ૬, ૨૪૭, ૩૯૩	કૃષ્ણ દેવાવન
કુરનાપ્ત ૯૧	જુઓ ‘બ્રાહ્મ’
કુરનામ્બલ ૪૧૬	કૃષ્ણ-વર્ણન - ૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯

કૃષ્ણ, ^૧ દેવકીપુત્ર ૧૮૪, ૧૮૫
 કૃષ્ણ, ^૨ ભગવાન શ્રી, (કેશવ,
 ઓવિન્દ, જનાર્દન ઇ.) ૨,
 ૭, ૮, ૧૦, ૧૨, ૧૩, ૩૫,
 ૩૬, ૪૨, ૫૬, ૬૦, ૬૯,
 ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૪, ૭૯,
 ૯૨, ૧૦૧, ૧૧૭, ૧૧૮,
 ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૮૨, ૧૮૫,
 ૧૯૦, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫,
 ૨૧૭, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૪૫,
 ૨૪૭, ૨૫૪, ૨૬૧, ૨૭૫,
 ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧,
 ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૯, ૩૧૬,
 ૩૨૬, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦,
 ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪,
 ૩૪૬, ૩૬૭, ૩૪૮, ૩૫૦,
 ૩૫૩, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૬૬,
 ૩૭૩, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩,
 ૩૯૦, ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૯,
 ૪૦૨, ૪૦૪, ૪૦૬, ૪૦૭,
 ૪૧૦, ૪૧૪, ૪૧૬, ૪૧૭,
 ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૧,
 ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૫, ૪૨૬,
 ૪૩૭, ૪૫૦, ૪૫૫, ૪૭૬,
 ૪૮૦, ૫૦૩, ૫૦૮, ૫૧૮,
 ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૫૦, ૫૫૫,

૫૭૬, ૫૮૨, ૫૯૪, ૫૯૫,
 ૫૯૬, ૫૯૭, ૬૦૩, ૬૦૭,
 ૬૧૮, ૬૨૫, ૬૩૨, ૬૩૩,
 ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૯

જુઓ 'વાસુદેવ'

'કૃષ્ણ-નિબંધ' ૧૮૬

કૃષ્ણ, શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ ૬૩૯

કૃષ્ણા ૭૬, ૮૧, ૨૯૮

જુઓ 'દ્રીપદી', 'પાંચાલી'

'કૃષ્ણાભ્યુત્પત્તિસંવાદ' ૨૪૭

દેકઘ ૧૮૨

દેખીનેટ મીશન ૪૧૩

દેવનગર, એચ. સી. ૪૬૫

દેશિપ્તજ, જનક ૨૩૫, ૨૩૬

દેશિની ૯૨, ૯૩

દેશી, કુમાર શ્રમણ ૮૫

'કૃષ્ણલિંગ વેસ્પર' ૬૬

કોમવાદ ૫૬

કૈવલ્ય ૪૮૪

'કૈવલ્ય-ઉપનિષદ' ૧૦૧, ૧૭૪,

૧૮૯, ૨૫૦

કોન્કુશીયસ ૨૬૨

કોસલ, કોશલ ૨૦૦, ૪૦૫

'કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર' ૬૦૨

કૌરવ (કુરુકુળ) ૧૧, ૧૩, ૪૫

૫૯, ૬૦, ૬૭, ૬૯, ૭૦,

'७२, ७३, ६२, ११६, १३६,
 १३८, २१५, २५३, २६१,
 २६६, ३२४, ३२५, ३२७,
 ३२८, ३२९, ३३१, ३३२,
 ३३३, ३४६, ३४८, ३६०,
 ' ३७४, ३८१, ३८२, ३८३,
 ' ३८५, ३८३, ४०७, ४०८,
 ' ४१३, ४१४, ४१७, ४७६,
 ' ५०१, ५०७, ५४८, ५४९,
 ' ५५०, ५६५, ६०१
 कौरवसला (कुरसला) ६७, १३६,
 ' २४८, २८०, २६६, ३२७,
 ' ३३३, ३५८, ३७८, ३६२,
 ' ४१६, ५०३
 कीर्त्य, राज ६१, ६२
 कीर्त्या २२८
 कीर्त्यायन, आनंद ६०७, ६१३
 कीर्ति आत्म ३२, ३३, ३८,
 ' ३६, ५०, १५६, ३७५,
 ' ४००, ४०१, ४०२
 'कीर्ति आत्म ३३३-३३५
 ' २०८, ६२४
 किर्त्याग ५२०, ५२१
 किर्त्यादी (आत्मवादी) १२६,
 ' ४७०
 क्षत्रिय ३६३

क्षत्रिय ६, ३२, ३५, ३६, १००,
 १५३, १५४, १५५, १६२,
 १६६, १८२, १८३, १८४,
 १८५, १८७, १८८, १८९,
 ३१६, ३१७, ३४५, ३४६,
 ३६०, ३८२, ४०८, ४१६,
 ४१८, ४२२, ४३८, ४७६,
 ५०७, ५६०, ५७१, ५८८,
 ६०३, ६१६, ६२१

क्षत्रियाणी २, ५७५

क्षमा ७, ५१, ५२, ५६, ७३,
 ७४, ८०, १०८, १०९,
 ११०, १५२, १८१, १८२,
 २३३, २४३, २६७, २८६,
 ३०७, ३८४, ४१०, ४११,
 ४३८, ४४६, ४५६, ४६०,
 ४७४, ४७५, ४८२, ४८३,
 ४८४, ४८७, ४८८, ४८९,
 ५०१, ५३१, ६०४, ६१३

क्षात्रधर्म ३३०, ४०३, ४१७,
 ४३८, ४७६, ५६८

क्षेत्र ८६

क्षेत्र ४५०

क्षेत्र (आत्मा) १३७, २७४,
 ५१७, ५६५, ६०४

क्षेत्र (अविच्छेद आत्मा) ५६४

କ୍ଷେମେଶ୍ଵରୀ, କୋଷଳଗାନ୍ଧୀ ୨୩୯

କ୍ଷେମାଧି, ଜନକ ୨୩୫

ଆଣ୍ଡିଏଟ୍ଟନ ୭୪, ୨୭୬

ଆଣ୍ଡିଏଟ୍ଟନ୍ ୧୭

ଭୂଆଁ 'ପିନ୍ଧିମନ୍ତ୍ର' ୧

ଆଣ୍ଡିଏଟ୍ଟନ ୨୭୯

ଆଣ୍ଡିକ୍ୟ, ଜନକ ୨୩୫, ୨୩୬

'ଭୂଦକନିକାୟ' ୧୫, ୧୧୦, ୨୬୯

'ଭୂଦକପାଠ' ୧୧

ଧ୍ୟାତି ୭୪

ଧିରୁତୀ 'ଧର୍ମ' 'ସିଦ୍ଧାନ୍ତ' ୧୧

୩୬୩, ୩୬୪

ଗାନ୍ଧୀରାଜ୍ୟ ୨୩୯, ୪୩୪

ଗାନ୍ଧୀ ୫୧୧, ୫୧୨

'ଗାନ୍ଧୀବିଜ୍ଞାନ' ୨୪୦

ଗାନ୍ଧୀ, ରାଜ୍ୟ ୩୨୫

'ଗାନ୍ଧୀପୁରାଣ' ୪୪୧, ୧୦୧

ଗାନ୍ଧୀ ୧୮୫

ଗାନ୍ଧୀ, ୨ 'ଶିକ୍ଷାଧାର୍ଯ୍ୟ' ୧୧୫

ଗାନ୍ଧୀ, ନଈ ୩୯୧, ୪୧୫, ୪୩୬,

୫୨୯, ୫୩୦

ଗାନ୍ଧୀ ୯୯, ୧୧୭, ୨୫୭, ୪୩୯,

୫୭୩

ଗାନ୍ଧୀବିଜ୍ଞାନ ୫୭୬

'ଗାନ୍ଧୀ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ', ୩୬୬

ଗାନ୍ଧୀ, ବାୟୁନୀ ୨୩୭

ଗାନ୍ଧୀ, ଗାନ୍ଧୀ ୧୮୨, ୧୮୫

ଗାନ୍ଧୀପୁରାଣ, ଗାନ୍ଧୀ ୩୦୪

ଗାନ୍ଧୀ ୪୭୦

ଗାନ୍ଧୀ ୨୩୦

ଗାନ୍ଧୀ, ବିବାହ ୯୫

ଗାନ୍ଧୀ ୧୭, ୧୮, ୭୧, ୭୨,

୮୩, ୩୦୨, ୩୨୭, ୩୪୭,

୩୪୮, ୩୪୯, ୩୫୦, ୩୫୮,

୩୫୯, ୩୬୩ ୩୬୧, ୩୬୯,

୪୧୪, ୪୧୭, ୪୧୮, ୫୦୩,

୫୦୭, ୫୨୯, ୫୮୭

ଗାନ୍ଧୀ, ଗାନ୍ଧୀ ଗାନ୍ଧୀ ୧୦, ୧୭,

୧୮, ୧୯, ୨୦, ୨୫, ୩୪,

୩୫, ୩୬, ୩୭, ୩୮, ୪୩,

୪୫, ୪୭, ୪୯, ୫୩, ୭୦,

୭୫, ୭୮, ୮୯, ୧୦୨, ୧୧୨,

୧୧୫, ୧୧୭, ୧୧୯, ୧୨୧,

୧୨୩, ୧୨୫, ୧୨୭, ୧୩୦,

୧୩୪, ୧୮୧, ୧୮୯, ୧୯୦,

୨୧୧, ୨୩୨, ୨୪୭, ୨୫୩,

୨୭୦, ୨୭୧, ୨୮୪, ୨୮୯,

୩୪୯, ୩୫୪, ୩୭୭, ୩୮୦,

୪୦୪, ୩୦୭, ୪୧୧, ୪୨୩,

୪୨୬, ୪୨୭, ୫୦୦, ୫୦୨,

୫୦୪, ୫୦୮, ୫୪୧, ୫୪୭,

୫୭୬, ୫୮୪, ୫୯୧, ୫୯୬

ગિયન ૧૮, ૧૯

ગિરિમંજ, નગર ૩૪૭

‘ગીતા’ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ૫, ૬,

૧૦, ૧૨, ૧૫, ૧૬, ૨૬,

૨૮, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૪૦,

૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૫૧,

૫૨, ૫૩, ૬૧, ૭૪, ૮૯,

૯૦, ૧૦૧, ૧૦૫, ૧૨૮,

૧૩૦, ૧૪૦, ૧૪૨, ૧૬૦,

૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧,

૧૭૮, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૯,

૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩,

૧૯૭, ૨૦૨, ૨૦૬, ૨૦૯,

૨૧૦, ૨૧૬, ૨૨૨, ૨૨૪,

૨૨૫, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨,

૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૭,

૨૫૧, ૨૫૨, ૨૬૨, ૨૬૩,

૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૭૦,

૨૭૩, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૯,

૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૩, ૨૮૪,

૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૯,

૨૯૦, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪,

૩૧૬, ૩૨૦, ૩૨૪, ૩૩૫,

૩૪૩, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૫૦,

૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪,

૩૫૫, ૩૫૬, ૩૬૬, ૩૬૮,

૩૬૯, ૩૭૧, ૩૭૫, ૩૭૬,

૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૦,

૩૯૨, ૪૦૧, ૪૦૪, ૪૧૬,

૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૪૧,

૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧,

૪૫૫, ૪૫૬, ૪૭૮, ૪૭૯,

૪૮૦, ૪૮૧, ૪૯૫, ૫૦૨,

૫૦૩, ૫૦૫, ૫૦૬, ૫૦૭,

૫૦૮, ૫૧૫, ૫૨૩, ૫૨૪,

૫૫૧, ૫૭૯, ૫૮૦, ૫૮૭,

૫૮૯, ૫૯૬, ૫૯૭; ૬૦૧,

૬૩૪, ૬૩૭, ૬૩૮

ગીતા, ધર્મ-દર્શક કૌશ ૪૨૮

‘ગીતાપદાર્થકોષ’ ૪૨૮

‘ગીતાપ્રવચનો’ ૨૮૯, ૫૦૯, ૫૧૦

‘ગીતાબોધ’ ૨૦૨, ૨૮૯, ૪૨૮

‘ગીતારહસ્ય’ ૨૮૯

ગુચ્છ (રાજનીતિના) ૫૬૫,

૫૬૬, ૫૬૭, ૫૬૮

‘ગુચ્છત્રયવિલાસયોગ’ ૨૬૩

ગુણાતીત ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૮૧,

૫૭૬

ગુપ્ત (વંશનો) કાળ ૨

ગુપ્તિ ૧૪૬, ૧૪૭, ૩૪૩

‘ગુરુ અને શિષ્યસંવાદ’ ૧૨૮,

૨૪૭

ગૃહસ્થસં-યાસી ૫૫૭

ગૃહસ્થાશ્રમ, { ૨૩, ૩૬, ૭૬,
ગૃહસ્થધર્મ, { ૧૨૪, ૧૪૫,
ગૃહસ્થ જીવન, { ૧૫૭, ૧૬૨,
ગાહસ્થ્ય { ૧૬૬, ૧૬૮,
૧૮૩, ૧૮૭, ૧૯૧, ૨૦૭,
૩૦૪, ૪૩૧, ૪૬૭, ૪૬૮,
૫૫૩, ૫૫૪, ૫૫૮, ૫૫૯,
૫૬૦, ૫૭૦, ૫૭૨

‘ગ્રાહપિનીય’ ૪૧, ૪૬, ૨૨૨

ગ્રાત્રસંકર ૫૬૦

‘ગ્રાપયજ્ઞાલ્લુ’ ૩૭૧

ગ્રાપીજનવક્ષલ ૧૮૫

‘ગ્રાલિવસ્મૃતિ’ ૩૬૦

ગ્રામેધ યજ્ઞ ૧૨૬

ગ્રીકપાદાચાર્ય ૪૭૯

ગ્રીતમ,^૧ ઋષિ ૫૧૧, ૫૧૨,

૫૨૨

ગ્રીતમ,^૨ મેધાતિથિ ૧૫૬, ૩૦૯,

૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪

ગ્રીતમ,^૩ સ્મૃતિકાર ૬૦૮

‘ગ્રીતમધર્મસૂત્ર’ ૫૮૦

ગ્રીતમસ્વામી ૮૫, ૧૯૫

ગ્રીતમી ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૪૧

‘ગ્રીતમી-લુપ્થક-આલ-મૃત્યુ-કાલ-

સંવાદ,’ ૩૩૭

મ-આધ્યયન ધીગ્ધુ ૪૩૭, ૪૩૮,

૪૪૦

ગ્રીક ૬૬

ગ્રીકીય, આગ, દી, એચ. ૪૬૫

ધટોલકચ ૪૨૧

ધૂણિકા ૪૯૧

ધોગ, આગિગ્સ ૧૮૪, ૧૮૫

ચમુભાન ૪૩૦, ૫૭૮

ચપકકોશિક ૧૫

‘ચતુર્વિંશતિપ્રગન્ધ’ ૩૧૪

ચમસ, એજેચ ૨૨૭

ચચિસ ૪૧૨, ૪૧૩

‘ચંડીપાઠ’ ૪

ચંબલ, નદી ૪

આશુધી વિદ્યા ૫૩૩

‘આણુકય-ગજનીતિ’ ૪૪૬

‘આણુકયસતક’ ૫૪૬

આતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા ૧૦૭, ૫૨૦

આરિચ (આગિ) ૯૨, ૯૩,

૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૫, ૧૫૨,

૧૬૦, ૩૧૦, ૩૪૩, ૩૬૯,

૩૬૬, ૩૬૭, ૪૪૬, ૪૪૭,

૪૭૫, ૪૮૫, ૫૧૭, ૫૨૧,

૫૩૬, ૫૫૪, ૫૫૬, ૫૬૧,

૫૮૨

‘ચિત્તવગ્ધો’ ૩૬૭

ચિત્રરથ, ^૧ ગંધર્વ ૧૧	જનક ૪૭, ૬૫, ૧૫૪, ૧૫૫,
ચિત્રરથ, ^૨ જનક ૨૩૫	૧૫૬, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮,
ચિત્રરથ, ^૩ રાજા ૩૦૯	૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫,
ચિત્રશિખણ્ડી, સમર્પિ ૧૭૯	૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯,
ચિત્રસેન ૫૮૭	૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩,
ચિત્રકારી ૧૫૬, ૩૦૯, ૩૧૦,	૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭,
૩૧૩	૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૫,
ગ્રીન	૨૬૪, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૫,
ગ્રીનાગ્રી	૩૫૧, ૪૩૪, ૪૩૮, ૪૩૯,
‘સુદક્ષિણુગાદિ જાતક’ ૪૭૪	૪૪૦, ૫૦૯, ૫૨૯, ૫૩૪,
ગ્રેદિ	૫૩૬, ૫૫૩, ૫૫૫, ૫૫૬,
ગ્રેદિપતિ	૫૫૭, ૫૫૮, ૫૬૧, ૫૬૯,
ગ્રેદિમત્સ્ય ૬૦૩	૫૭૨, ૫૭૪, ૬૦૪
ગ્રેન્ડવલ્સ (ક્ષત્રિયજાતિ) ૬૦૩	જનદેવ, જનક ૨૨૨, ૨૩૭,
ગ્રેતન્ય ૪૮, ૧૦૭, ૧૨૮, ૧૫૫,	૨૭૨, ૬૦૪
૧૭૧, ૨૫૧, ૨૬૫, ૨૮૬,	‘જનદેવ જનક અને પંચશિખનો
૪૫૦, ૫૦૮, ૫૩૪, ૫૩૮,	સંવાદ’ ૬૦૪
૫૩૯, ૫૬૫	‘જનક-બ્રાહ્મણસંવાદ’ ૪૭, ૨૩૩
ગ્રેવન, ક્રાપિ ૩૭૭	‘જનક-ભાગવતકથાસંવાદ’ ૫૩૬
‘હક્કનિપાત’ ૬૨૮	‘જનક-સુદક્ષિણસંવાદ’ ૫૫૪
‘હોદિગ્ય-ઉપનિષદ’ ૧૭, ૨૮,	જનમેજય ^૧ ૪૮૬
.. ૫૨, ૫૩, ૧૭૩, ૧૭૪,	જનમેજય, ^૨ નીપ ૬૦૩
૧૮૨, ૧૮૪, ૧૯૬, ૨૦૫,	જનમેજય, ^૩ પારિક્ષિત ૬, ૧૩૬,
૬૦૦, ૬૦૧	૧૮૧
ગ્રેવન્યક ૨૨૫	ગ્રપયોગ ૪૮૦
ગ્રહસરત ૬૨૩	ગ્રમદર્શિ ^૧ ૫૧૧, ૫૧૨

જમદગ્નિ, ૨ લાગેવ ૩૦૬, ૩૧૦

જમના, નદી ૪

જય^૧ (વિજય) ૧, ૨, ૩, ૧૨,

૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨,

૮૪, ૩૪૯, ૪૦૬, ૪૦૮,

૪૦૯, ૪૧૧, ૪૧૩, ૪૧૬,

૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૫, ૪૫૫,

૪૯૯, ૫૦૦, ૫૦૩, ૫૫૩

જુઓ 'નારાયણજય'

જય^૨ (જુદા જુદા મંથોનાં નામ)

૨, ૪

જય^૩ (મહાભારતનું એક નામ)

૧, ૨, ૪

જય, ૪ જનક ૨૩૫,

જયદ્રથ ૩૩૧, ૪૧૮, ૪૨૧,

૪૫૬, ૬૦૧

'જયસંહિતા' ૨, ૩

જયશીલતાત્રું રહેસ્ય ૭૦, ૪૫૬

'જયાખ્યસંહિતા' ૨, ૩

જરથોસ્તી ધર્મ ૩૬૬

જરાસંધ ૧૩, ૧૫, ૧૮૫, ૩૪૭,

૫૧૮, ૬૦૭, ૬૧૮, ૬૨૫

'જગુસંધ-વધ' ૬૨૫

જરિતા ૨૭૯

જર્મન ગંગાજીમિ ૪૬૫

જર્મની ૩૬૪, ૫૨૦

જલ ૫૪૮, ૫૪૯

જગસિ ૫૦, ૮૬, ૮૭, ૮૮

'જગસિ-ત્રુલાધારસંવાદ' ૮૬,

૯૦

'જાતક', પાલિ ૩૯, ૯૧, ૧૯૮,

૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૬, ૨૨૭,

૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧,

૨૩૨, ૨૪૦, ૨૫૬, ૩૦૦,

૩૧૯, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૭૪,

૫૦૦, ૫૧૪, ૫૨૨, ૫૨૪,

૫૨૫, ૬૦૭, ૬૧૩

'જાતક અશ્વકથા' ૨૨૯

જાતકર્મસંસ્કાર ૩૦૩, ૩૧૦

જાતિ ('લેસ્યા' ને મળતા અર્થમાં)

૬૨૮, ૬૨૯

'જુઓ લેસ્યા'

જાપાન ૫૨૦

જિન ૩૪૨

જિસસ, ક્રાઈસ્ટ ૨૬૨, ૩૪૯,

૪૦૭

જીવ ંદિય અર્થાત અમર ઇ.

૧૧૧, ૨૩૪, ૨૪૭, ૨૫૬,

૩૬૬, ૪૬૪, ૫૩૪, ૫૫૩,

૫૯૪, ૫૯૫, ૬૦૫ ૬૨૬,

૬૨૭, ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૬,

૬૩૭, ૬૪૦

‘જીવકાંડ’ ૬૩૧

‘જીવનશોધન’ ૬૩૬, ૬૩૭

જીવ-મુક્ત ૧૬૪, ૧૬૭, ૧૬૮,

૨૨૩, ૨૨૪, ૫૭૨

જીવલોક ૩૬૨, ૩૭૧, ૪૧૫

જુગાર ૧૪૬, ૩૭૦, ૩૭૮, ૩૮૨,

૪૭૬, ૪૭૭, ૪૮૭, ૪૯૬,

૫૪૮, ૫૭૫

જુઓ ‘ઘૂત’

જુડીઆ ૨૬૨

જેતવન ૪૦૬

જેસલસેર ૬૪

જૈન ધર્મ, ધર્મપગ, શાસ્ત્ર ઇ.

૪૯, ૫૫, ૬૫, ૮૮, ૯૨,

૧૨૯, ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૪૬,

૧૫૦, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯,

૧૬૦, ૧૬૩, ૧૭૭, ૧૭૮,

૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૨૨૫,

૨૨૬, ૨૩૦, ૨૩૩, ૨૪૦,

૨૬૮, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩,

૩૬૩, ૪૪૬, ૫૩૩, ૫૫૬,

૬૦૮, ૬૦૯, ૬૧૦, ૬૧૧,

૬૨૧, ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૨૮

‘જૈન ધર્મ’ ઓર દર્શન’ ૬૧૦

જૈમિનિ ૪૪૪, ૫૮૦

જ્યન ૧૫, ૪૦, ૪૪, ૪૬, ૪૭,

૫૦, ૬૨, ૬૬, ૮૦, ૮૧,

૮૫, ૯૨, ૯૪, ૧૦૧, ૧૦૯,

૧૧૪, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૭,

૧૪૦, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫,

૧૪૬, ૧૫૦, ૧૫૫, ૧૫૬,

૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૫, ૧૭૧,

૧૭૨, ૧૯૨, ૧૯૫, ૨૦૩,

૨૦૮, ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૧૪,

૨૧૯, ૨૨૨, ૨૨૪, ૨૨૭,

૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૪, ૨૩૬,

૨૩૭, ૨૩૮, ૨૪૦, ૨૪૧,

૨૪૩, ૨૪૮, ૨૫૧, ૨૫૫,

૨૬૮, ૨૭૩, ૨૮૦, ૨૮૫,

૩૩૫, ૩૩૬, ૩૫૧, ૩૫૩,

૩૫૫, ૩૬૨, ૩૬૬, ૩૬૮,

૩૭૬, ૩૯૫, ૪૦૦, ૪૦૧,

૪૧૧, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૩,

૪૩૫, ૪૩૭, ૪૩૯, ૪૪૦,

૪૪૧, ૪૪૩, ૪૪૫, ૪૪૯,

૪૫૦, ૪૫૧, ૪૫૪, ૪૫૫,

૪૫૬, ૪૬૯, ૪૭૬, ૪૮૨,

૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૬, ૪૮૯,

૫૧૭, ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૨૧,

૫૩૦, ૫૩૪, ૫૩૬, ૫૪૫,

૫૫૧, ૫૫૪, ૫૫૬, ૫૫૭,

૫૫૮, ૫૫૯, ૫૬૦, ૫૬૧,

૫૬૨, ૫૬૩ ૫૬૮, ૫૬૯,
 ૫૭૦, ૫૭૨, ૫૭૩, ૫૮૦,
 ૬૧૨, ૬૩૬, ૬૩૮, ૬૩૯
 જુઓ 'તત્ત્વજ્ઞાન'
 'જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ' ઉપર
 જ્ઞાનચક્ષુ ૧૫, ૭૯
 જ્ઞાનનિધિ ૪૦, ૫૫૮
 જ્ઞાન, પ્રાતિભા ૪૮૪
 જ્ઞાનમાર્ગ ૪૦
 'જ્ઞાનયોગ' ૧૫૩
 જ્ઞાનયોગ ૧૦૮, ૪૮૧
 જ્ઞાનવિજ્ઞાનતુષ્ણાત્મા ૪૮૦
 'જ્ઞાનસાગર' ૨૧૫
 જ્ઞાની ૩૨ ૪૯, ૧૨૬, ૧૪૭,
 ૧૭૦, ૧૭૪, ૧૮૦, ૧૮૪,
 ૧૮૯, ૧૮૭, ૨૦૩, ૨૦૮,
 ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૪૦, ૨૪૧,
 ૨૪૪, ૨૫૦, ૨૬૩, ૨૬૫,
 ૨૬૯, ૨૯૩, ૩૩૩, ૩૩૭,
 ૩૪૧, ૩૫૩, ૩૬૧, ૩૬૯,
 ૩૭૧, ૪૩૩, ૪૪૦, ૪૪૩,
 ૪૫૬, ૫૩૫, ૫૩૭, ૫૬૪,
 ૫૭૧, ૫૭૮, ૫૯૦
 જ્યેષ્ઠ ૪૫૦, ૫૬૦, ૫૬૩
 'ન્યાયધર્મ ઉપેક્ષા જન્ય ઉપેક્ષા' ૬૮,
 ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨

ઝોરોસ્ટર ૨૬૦
 ટિળક, લોકમાન્ય ૨૮૯
 ડીઝીનો મોહ ૨૮૪
 ડેલ કાર્નેગી ૨૬૧, ૩૯૪
 'તણકાવડો' ૫૩૯
 તત્ત્વ, સત્ત્વ ૬૦૫
 તત્ત્વજ્ઞાન જ્ઞાની દેશી જ્ઞા ૪૫,
 ૪૭, ૪૮, ૫૪, ૭૦, ૧૨૯,
 ૧૫૦, ૧૮૫, ૧૮૬, ૨૧૦,
 ૨૧૪, ૨૪૦, ૨૪૪, ૨૪૧,
 ૨૮૨, ૩૩૫, ૩૫૩, ૩૬૯,
 ૩૭૦, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૯૦,
 ૩૯૪, ૩૯૯, ૪૦૧, ૪૫૦,
 ૪૫૧, ૪૬૯, ૪૭૨, ૪૮૨,
 ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૨૭, ૫૮૫,
 ૫૯૬
 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ૩૪૩, ૬૦૯
 'તત્ત્વાર્થસૂત્રભાષ્ય' ૫૫૭
 તથાગત ૪૮૮, ૬૧૨
 જુઓ 'જુદ્ધ'
 'તત્ત્વવાર્તિક' ૨૯
 તપ ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૪૦, ૪૯,
 ૫૧, ૫૨, ૮૩, ૮૪, ૮૬,
 ૯૫, ૯૬, ૮૮, ૧૦૦, ૧૦૮,
 ૧૧૧, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૫,
 ૧૪૭, ૧૫૨, ૧૫૮, ૧૬૧,

૧૬૨, ૧૬૫, ૧૬૧, ૧૬૩,	તાલગંધ ૬૦૩
૨૦૬, ૨૧૨, ૨૧૬, ૨૩૩,	તિતિક્ષા ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૧,
૨૩૪, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૫૫,	૨૦૭
૨૬૮, ૨૭૪, ૨૯૦, ૩૧૩,	તિરીટ વચ્ચે શેઠ ૨૫૬
૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૪૨,	ત્રિપિટક ૨૬૬
૩૪૩, ૩૪૬, ૩૫૫, ૩૫૬,	તીર્થ ^૧ ૭૨, ૧૦૨, ૫૧૬, ૫૧૭,
૩૬૦, ૩૭૫, ૩૯૮, ૪૩૦,	૫૧૮, ૫૧૯
૪૪૪, ૪૪૬, ૪૫૮, ૪૬૨,	તીર્થ ^૨ (શત્રુગમના અધિકારીઓ)
૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૭, ૪૮૫,	૬૦૨
૪૯૮, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૩૮,	તીર્થપ્રવર ૫૧૬
૫૪૧, ૫૫૫, ૫૭૪, ૫૮૦,	તીર્થવિત ભગવાન ૨૬૮, ૨૬૯,
૬૦૬	, ૩૪૧
તપ, અદાર પ્રકારનું ૩૪૩, ૬૦૬	તીર્થકર ૪૬, ૧૬૦, ૧૬૭, ૨૬૮,
તપોયોગ ૩૨૨	૩૪૧, ૩૪૨, ૫૦૦
તમોગુણ, તમસ્ ૧૪, ૩૬, ૧૦૪,	તુલસીદાસ ૫૦, ૧૦૩, ૨૮૨
૧૮૪, ૨૪૭, ૨૫૬, ૨૫૭,	તુલાધાર ૮૭, ૮૮, ૧૫૫
૨૬૩, ૨૬૫, ૨૭૮, ૩૯૨,	‘તુલાધાર-જનનસિસંવાદ’ ૫૭,
૪૫૧, ૫૧૬, ૫૩૮, ૫૬૫,	૮૬, ૯૦
૫૭૩, ૫૮૪, ૫૮૫, ૫૮૬,	તુષ્ણિન્દુ ૪૨૧
૫૮૭, ૫૯૪, ૫૯૫, ૬૦૫	તુષ્ણા ૩૬, ૫૪, ૫૮, ૧૬૩,
તક ^૧ ૧૯૭, ૪૫૧, ૬૦૭	૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૮૪,
તાઓઈઅમ ૨૬૨	૨૦૦, ૨૦૧, ૨૧૨, ૨૨૦,
નારનારું જ્ઞાન } ૪૮૪, ૫૨૪	૨૨૬, ૨૩૧, ૩૧૮, ૩૨૦,
તારક જ્ઞાન }	૩૬૬, ૩૮૭, ૩૯૬, ૪૦૦,
તારાપોરવાલા, એરચ જ. સો.	૪૦૨, ૪૦૩, ૪૧૫, ૪૨૨,
૩૬૬, ૬૪૦	૫૧૦, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૨૧,

૫૨૨, ૫૨૩, ૫૨૪, ૫૨૫,	ત્રયીધર્મ ૮૦
૫૨૬, ૫૨૭, ૫૨૮, ૫૩૦,	ત્રિકાળદર્શી ૨૧૬
૫૩૨, ૫૩૩, ૫૩૫, ૫૩૮,	ત્રિપિટકો ૧૬૦
૫૩૯, ૫૪૦, ૫૪૧, ૫૭૦,	ત્રિરાત્રવ્રત ૪૬૨
૫૮૯ ૬૦૨, ૬૦૪	ત્રિવર્ગ ૪૭૧, ૫૬૫, ૫૬૬, ૫૬૮,
‘તેજોબિંદુ-ઉપનિષદ’ ૧૭, ૧૭૩	૫૮૯
‘તૈત્તિરીય-આરણ્યક’ ૧૫૪	‘ત્રિપિટકાધિકારપ્રવચન’ ૧૭૭,
‘તૈત્તિરીય-ઉપનિષદ’ ૫, ૧૦૬.	૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦
૧૭૫, ૧૭૬, ૨૦૪	દક્ષ, સ્મૃતિકાર ૮૯, ૬૦૮
‘તૈત્તિરીય-સંહિતા’ ૧૫૩	દક્ષતા ૨૩૩, ૩૦૨, ૩૨૬, ૩૮૨,
ત્યાગ ૨૮, ૩૭, ૪૦, ૪૨,	૩૯૭, ૩૯૮
૪૮, ૫૪, ૫૯, ૯૧, ૯૮,	દક્ષિણ આફ્રિકા ૩૭
૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૧,	‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો
૧૪૨, ૧૬૨, ૧૬૫, ૧૮૧,	ઇતિહાસ’ ૪૦૭
૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨,	દત્તાત્રેય ૨૨૦
૧૯૩, ૧૯૪, ૨૦૩, ૨૦૬,	દ દ દ ૨૫૦
૨૦૭, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૨૦,	દધીય (દધીયિ) ૧૫૬, ૪૩૫
૨૩૭, ૨૩૮, ૨૪૩, ૨૪૪,	દમ ૫૧, ૫૨, ૫૯, ૮૩, ૧૦૮,
૨૫૬, ૨૬૩, ૨૬૭, ૨૭૨,	૧૦૯, ૧૧૧, ૧૪૨, ૧૪૯,
૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૮૧,	૧૯૧, ૧૯૯, ૨૩૩, ૨૪૩,
૩૩૪, ૩૬૭, ૩૭૫, ૩૯૭,	૨૪૯, ૨૫૦, ૩૨૦, ૩૬૭,
૪૦૧, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૭૨,	૩૭૫, ૪૩૩, ૪૫૧, ૪૫૪,
૪૮૨, ૪૮૩, ૫૨૯, ૫૩૦,	૪૯૭, ૫૦૮, ૫૩૧, ૫૩૭,
૫૩૧, ૫૩૨, ૫૪૪, ૫૫૩,	૬૦૨
૫૫૮, ૫૫૯, ૫૬૦	દમયંતી ૩૦૦, ૩૦૨
બુદ્ધો ‘કર્મફલ (આસક્તિ) ત્યાગ’	દર્શન ૪૭, ૯૫, ૧૨૮, ૧૮૬,

૨૫૧, ૨૫૨, ૨૬૪, ૫૫૬
 'દર્શન અતે ચિંતન' ૧૫૭, ૧૭૮,
 ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૮
 'દર્શન ઔઁ ચિંતન' ૧૨૯, ૧૩૧
 દર્શનશાસ્ત્ર ૫૬, ૨૭૩
 'દશવૈકાલિકચૂર્ણિ' ૬૪
 'દશવૈકાલિકસૂત્ર' ૧૯૩, ૫૫૯
 'દમ્ભત્ત' સૂત્ર : ૬૫
 દાન ૨૪, ૨૭, ૪૦, ૫૧, ૫૨,
 ૫૫, ૭૬, ૮૩, ૮૪, ૮૮,
 ૧૦૫, ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૩૦,
 ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૫, ૧૪૭,
 ૧૪૯, ૧૫૨, ૧૮૧, ૧૯૧,
 ૧૯૩, ૨૦૬, ૨૨૧, ૨૪૩,
 ૨૪૪, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૯૦,
 ૩૨૦, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૭૫,
 ૪૨૨, ૪૪૪, ૪૬૫, ૪૬૭,
 ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૮૮,
 ૪૯૧, ૪૯૮, ૪૯૯, ૫૦૧,
 ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૧૩,
 ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૪૦, ૫૪૩,
 ૫૪૪, ૫૬૬, ૫૬૯, ૫૭૩,
 ૫૭૪, ૬૧૩
 દાનવ ૪૩૫
 દારિદ્ર્ય ૪૦૮, ૪૧૧, ૫૧૩, ૫૧૪,
 ૫૭૪

દાવગ, પ્રા દિરોઝ કા. ૬૪૦
 દાસપ્રથા (ગુલામી) ૮૮, ૪૯૩,
 ૪૯૪
 દિગ્ગમ અભિતપતિ ૩૬૩
 દિલ્હી ૩૭૭
 દિવ્ય ચેતના ૨૭૫
 'દિવ્યાવદાન' ૩૬૦
 દિશા, અદાર ૧૦૯
 'દીધનિકાપ' ૫૪, ૬૫, ૧૨૮,
 ૨૮૮, ૬૧૪
 'દીધિતિ ભતક' ૪૦૫
 દીપ્તાક્ષ (ક્ષમિષ ભતિ) ૧૦૩
 'દુર્ભેદ ભતક' ૬૦૭
 દુરિત ૨૮૬
 દુર્ગા ૬૧૦
 દુર્મુખ ૪૧૮
 દુર્યોધન ૭, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩,
 ૩૫, ૩૬, ૪૫, ૪૬, ૫૬,
 ૬૦, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૧,
 ૭૨, ૭૬, ૮૨, ૧૧૬, ૧૧૮,
 ૧૩૮, ૨૧૫, ૨૪૮, ૨૫૨,
 ૨૫૩, ૨૭૮, ૨૮૦, ૨૯૧,
 ૨૯૨, ૩૨૫ ૩૨૬, ૩૨૭,
 ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧,
 ૩૩૩, ૩૪૦, ૩૪૮, ૩૪૯,
 ૩૫૯, ૩૭૩, ૩૭૯, ૩૮૦,

૩૮૨, ૩૮૪, ૩૯૧, ૩૯૨,	૫૧૫, ૫૨૫, ૫૩૬, ૫૮૦
૩૯૩, ૩૯૪, ૪૦૨, ૪૦૭,	૫૮૪, ૬૧૮, ૬૧૯, ૬૨૦
૪૧૭, ૪૧૮, ૪૨૧, ૪૨૨,	૬૨૧, ૬૨૩, ૬૩૯
૪૨૩, ૪૭૬, ૪૮૬, ૪૮૭,	દેવકન્યા ૪૯૨
૪૮૮, ૪૯૬, ૫૦૩, ૫૦૭,	દેવમીઠ, જનક ૨૩૫
૫૪૭, ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૫૦,	દેવયાનપથ (માર્ગ) ૫૨, ૫૬,
૫૫૨, ૫૫૩, ૫૭૭, ૫૯૦,	૨૦૨, ૨૬૯
૬૦૩, ૬૩૩	દેવયાત્રી ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૩,
દુઃશાસન ૭, ૧૩, ૬૭, ૪૧૭,	૪૯૪.
૪૧૮, ૪૭૬, ૫૫૦, ૫૮૭	દેવરાત્રી ૬૧૯
દુઃચિન્તા } ૯૪, ૯૫, ૯૭, ૯૮,	ભુઓ 'શુનઃશીપ'
દુઃખિન્તા } ૧૦૨, ૧૨૨, ૨૪૫,	દેવગત, ^૨ જનક ૧૫૪, ૧૮૬,
૨૮૦, ૩૦૧, ૩૦૩, ૪૫૩,	૧૮૭, ૨૩૫, ૨૩૬
૪૭૪, ૪૭૫	દેવલોક ૧૯૫, ૪૩૨
દેવ } ૩૯, ૬૯, ૭૩, ૭૪,	દેવવાણી (અંતરીક્ષ વાણી) ૯૭,
દેવતા } ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૩૦,	૯૮
૭૫, ૯૯, ૧૦૧, ૧૦૭, ૧૧૧,	દેવાપિ ૬૭
૧૧૭, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૩૯,	દેવામુરશુદ્ધ ૫૫૦
૧૪૪, ૧૪૭, ૧૬૭, ૧૭૫,	દેવીનો વિજય ૩
૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૪, ૧૯૬,	દેવીપુર ૧૮૯
૨૦૫, ૨૨૪, ૨૩૫, ૨૪૧,	દેવીપૂજા 'ને બાલિદાન ૪૦૬, ૬૨૩
૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૬, ૨૫૭,	'દેવીમાહાત્મ્ય' ૬૨૨
૨૭૪, ૨૮૬, ૩૧૨, ૩૧૯,	દેશબંધુ (ચિત્રજીવન) દાસ
૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૫૮,	૫૯૬, ૫૯૭, ૫૯૮
૪૨૩, ૪૩૩, ૪૫૬, ૪૬૨,	દૈત્ય અને દાનવ ૧૧, ૧૨, ૯૨,
૪૬૭, ૪૭૧, ૪૭૪, ૫૦૪,	૪૯૧, ૪૯૩, ૫૫૦, ૬૨૭

દેવ ૧૩, ૧૫, ૧૭, ૭૮, ૨૪૬,
૨૧૪, ૩૯૩, ૫૦૮

દેવ અને પુરુષાર્થ ૧૩, ૧૭, ૨૪૬
દેવગતિ, દલનક ૧૮૬, ૧૮૭,
૨૩૭

દેવાસુરસંપત્તિવિમલ ૧૦, ૪૨૨
‘દેવાસુરસંપદ્ધિવિભાગયોગ’ ૨૪૩,
૨૭૭

દેવીકૃતિ ૧૦, ૧૫, ૨૭૭, ૪૧૪,
૪૨૩, ૪૨૬, ૪૨૭

દેવીસંપત્તિ ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫,
૨૮૫, ૨૮૬, ૨૯૨, ૪૨૧,
૪૫૧, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૮૮

દોલતરામજી ૧૭૮
‘દોર્વાસસ’, ઇપ્સુગળ ૧૦૬

દુમ્ભસેન ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૨
દુસોક ૯૯

દૂત ૧૩, ૩૬, ૩૮, ૬૭, ૬૮,
૭૫, ૮૧, ૧૧૯, ૨૧૪,
૨૧૫, ૨૪૮, ૫૪૨, ૨૮૦,
૨૯૯, ૩૧૮, ૩૫૭, ૩૭૮,
૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩,
૪૨૧, ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૯૬,
૫૪૬, ૫૭૭, ૫૮૫, ૬૦૭,
૬૦૮, ૬૩૨

લુઓ ‘લુગાર’

દુપદ ૪૧૮, ૪૧૯, ૬૦૧
‘દુમ્ભપત્ત’ ૧૯૫

દ્રોણ, ગાયાર્થ ૧૧, ૩૫, ૫૯,
૬૭, ૬૯, ૭૦, ૧૧૬,
૧૧૭, ૧૧૮, ૧૩૮, ૧૮૩,
૨૫૪, ૨૭૮, ૨૮૦, ૩૨૩,
૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૫૭,
૩૫૯, ૩૬૭, ૩૭૩, ૩૭૪,
૩૭૬, ૩૯૦, ૩૯૨, ૩૯૩,
૩૯૪, ૪૧૮, ૪૨૧, ૪૨૨,
૪૨૪, ૪૫૬, ૪૭૬, ૬૦૧

‘દ્રોણપર્વ’ ૧૧૭, ૨૧૪, ૩૮૧,
૩૯૨, ૫૩૯, ૬૦૧

દ્રૌપદી ૧૩, ૪૩, ૪૯, ૫૦, ૬૦,
૬૭, ૭૩, ૭૫, ૭૬, ૭૭,
૯૮, ૧૧૬, ૨૧૫, ૨૯૮,
૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૨, ૩૨૫,
૩૩૧, ૩૪૯, ૩૫૭, ૩૫૮,
૩૫૯, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦,
૩૮૨, ૩૮૩, ૪૧૩, ૪૧૪,
૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૯, ૪૨૧,
૪૫૯, ૪૭૪, ૪૭૫, ૪૭૬,
૪૭૭, ૪૯૪, ૪૯૭, ૫૯૫,
૬૩૨

લુઓ ‘દુષ્ટતા’, ‘પાયાલી’
દ્રૌપદીવરસાહગ્ય ૯૩, ૯૮, ૧૧૬,

୧୩୧, ୧୭୮, ୩୨୫, ୩୫୯,
 ୩୮୧, ୩୮୩, ୪୧୯, ୪୨୧,
 ୪୩୫, ୪୭୫
 'ଦାଦିଶ୍ୟପଂରିକାସ୍ତୋତ୍ର' ୩୧୯,
 ୧୧୫
 ଦାରକା (ଆନର୍ତ୍ତନଗରୀ) ୨୯୧,
 ୩୮୧, ୩୮୨, ୫୫୫
 ଦ୍ଵିମୁଖ ୨୩୦
 ଦ୍ଵିତୀୟ ୧୧, ୮୧
 ଧନ, ପରମଧର୍ମ ୩୨୭
 'ଧନସ୍ତ୍ରୀନୁ' ଶ୍ଳୋକ ୧୭୮
 'ଧର୍ମପଦ' ୧୨୧, ୧୪୨, ୧୪୩,
 ୧୫୧, ୧୫୯, ୧୬୦, ୧୬୨,
 ୧୬୩, ୧୬୪, ୧୬୫, ୧୬୬,
 ୧୬୭, ୧୬୮, ୧୬୯, ୨୦୦,
 ୨୧୧, ୨୨୯, ୨୪୧, ୨୫୯,
 ୨୬୯, ୨୭୦, ୨୮୮, ୩୧୭,
 ୪୦୦, ୪୦୫, ୪୨୫, ୪୩୨,
 ୪୩୩, ୪୪୨, ୪୭୩, ୪୯୨,
 ୫୨୪, ୫୩୩, ୫୩୯, ୫୭୦,
 ୫୭୧, ୫୭୭
 ଧରାଦିନୀ ୧୧
 ଧର୍ମ (ଧର୍ମସୂତ୍ର, ସାହସ୍ରାୟ, ୧୨୦୪,
 ୫୫୫) ୧, ୪, ୭, ୧୦, ୧୧,
 ୧୨, ୧୫, ୧୬, ୨୧, ୨୨,
 ୩୩, ୩୪, ୩୬, ୩୭, ୩୮,

୩୯, ୪୫, ୪୭, ୪୯, ୫୦,
 ୫୧, ୫୨, ୫୪, ୫୫, ୫୬,
 ୫୭, ୫୮, ୫୯, ୬୦, ୬୧,
 ୬୨, ୬୩, ୬୪, ୬୫, ୬୬,
 ୬୭, ୬୮, ୬୯, ୭୦, ୭୧, ୭୨, ୭୩,
 ୭୪, ୭୫, ୭୬, ୭୭, ୭୮,
 ୭୯, ୮୦, ୮୧, ୮୪, ୮୫,
 ୮୬, ୮୭, ୮୮, ୮୯, ୯୦,
 ୯୧, ୯୨, ୯୩, ୯୪, ୯୫, ୯୬,
 ୧୦୦, ୧୦୧, ୧୦୪, ୧୦୫,
 ୧୦୬, ୧୦୮, ୧୦୯, ୧୧୦,
 ୧୧୧, ୧୧୨, ୧୧୬, ୧୧୭,
 ୧୧୮, ୧୧୯, ୧୨୦, ୧୨୧,
 ୧୨୨, ୧୨୩, ୧୨୪, ୧୨୫,
 ୧୨୬, ୧୨୭, ୧୨୮, ୧୨୯,
 ୧୩୦, ୧୩୧, ୧୩୨, ୧୩୩,
 ୧୩୪, ୧୩୫, ୧୩୬, ୧୩୭,
 ୧୩୮, ୧୩୯, ୧୪୦, ୧୪୧,
 ୧୪୨, ୧୪୩, ୧୪୪, ୧୪୫,
 ୧୪୬, ୧୪୭, ୧୪୮, ୧୪୯,
 ୧୫୦, ୧୫୧, ୧୫୨, ୧୫୩,
 ୧୫୪, ୧୫୫, ୧୫୬, ୧୫୭,
 ୧୫୮, ୧୫୯, ୧୬୦, ୧୬୧,
 ୧୬୨, ୧୬୩, ୧୬୪, ୧୬୫,
 ୧୬୬, ୧୬୭, ୧୬୮, ୧୬୯,
 ୧୭୦, ୧୭୧, ୧୭୨, ୧୭୩,
 ୧୭୪, ୧୭୫, ୧୭୬, ୧୭୭,
 ୧୭୮, ୧୭୯, ୧୮୦, ୧୮୧,
 ୧୮୨, ୧୮୩, ୧୮୪, ୧୮୫,
 ୧୮୬, ୧୮୭, ୧୮୮, ୧୮୯,
 ୧୯୦, ୧୯୧, ୧୯୨, ୧୯୩,
 ୧୯୪, ୧୯୫, ୧୯୬, ୧୯୭,
 ୧୯୮, ୧୯୯, ୨୦୦, ୨୦୧,
 ୨୦୨, ୨୦୩, ୨୦୪, ୨୦୫,

૩૧૧, ૩૧૩, ૩૨૦, ૩૨૧,	ધર્મનિષ્ઠ વેતા ૩૩૦, ૩૩૧,
૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૫, ૩૨૬,	૩૩૨, ૬૩૩
૩૨૭, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૨,	ધર્મપ્રીતિ ૪૪૬
૩૩૩, ૩૩૪, ૩૩૯, ૩૪૭,	ધર્મક્ષેત્ર ૧૦, ૨૪૫, ૨૪૭
૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૯, ૩૬૨,	ધર્મચક્ર ૨૨૫, ૨૨૬
૩૬૩, ૩૭૦, ૩૭૩, ૩૭૫,	ધર્મધ્વજ, જનક ૨૨૨, ૨૩૫,
૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૩,	૨૩૮, ૫૫૪
૩૮૪, ૩૯૩, ૪૦૦, ૪૦૩,	ધર્મધ્વજિક ૭૮
૪૦૫, ૪૦૮, ૪૧૬, ૪૧૮,	ધર્મના વેપારી ૭૮
૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૮,	ધર્મ (ની સક્ષમ ગતિ) ૩૩,
૪૩૩, ૪૩૮, ૪૪૦, ૪૪૧,	૨૭૭, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૭૯,
૪૪૨, ૪૪૬, ૪૫૫, ૪૫૬,	૩૮૦, ૪૭૭
૪૫૯, ૪૬૪, ૪૬૭, ૪૭૧,	‘ધર્મનો ક્ષાયડો’ ૩૪
૪૭૨, ૪૭૭, ૪૮૩, ૪૮૬,	ધર્મનો જલ્ય ૧, ૨, ૬૮, ૬૯,
૪૮૯, ૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭,	૭૦, ૭૧, ૭૨
૪૯૮, ૪૯૯, ૫૦૨, ૫૧૨,	‘ધર્મપરીક્ષા’ ૩૬૩
૫૨૮, ૫૪૨, ૫૪૩, ૫૪૪,	ધર્મપંથ, ત્રણસો ત્રેસઠ ૧૨૯
૫૪૫, ૫૫૩, ૫૬૦, ૫૬૨,	ધર્મપાશ ૫૫૦
૫૬૪, ૫૬૫, ૫૬૬, ૫૬૮,	ધર્મપુત્ર (શ્રીકૃષ્ણ) ૧૮૫
૫૬૯, ૫૭૦, ૫૮૫, ૫૮૭,	ધર્મગણ, સર્વશ્રેષ્ઠ ગણ ૫૮૮
૫૮૮, ૫૮૯, ૫૯૦, ૫૯૪,	ધર્મભત, અનેક ૧૨૮, ૧૨૯,
૫૯૫, ૫૯૬, ૫૯૭, ૫૯૮,	૨૮૦
૬૦૩, ૬૦૮, ૬૧૨, ૬૧૩,	ધર્મભત, ચાર મુખ્ય ૪૭૦
૬૨૩, ૬૨૫, ૬૩૬, ૬૪૦	ધર્મમય મહાવૃક્ષ ૩૩
જુઓ ‘સનાતન ધર્મ’	‘ધર્મમંથન’ ૧૦, ૩૭, ૪૫,
ધર્મ, દેહધારી ૮૩, ૨૨૫	૧૨૭, ૨૪૭, ૫૭૯, ૫૯૮

ધર્મયુગ ૫૫૫

ધર્મયુદ્ધ ૩૫ ૪૨૨

ધર્મગાજી ધર્મયુગ ૩૬, ૩૮,
૩૯, ૪૫, ૪૬, ૫૫, ૫૭, ૫૮,
૫૯, ૬૧, ૬૫, ૭૬, ૭૭,
૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩,
૮૪, ૮૬, ૧૦૭, ૧૧૬,
૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૧,
૧૨૨, ૧૪૮, ૧૯૯, ૨૧૩,
૨૧૮, ૨૧૯, ૨૩૦, ૨૩૧,
૨૭૮, ૨૯૯, ૩૧૮, ૩૨૦,
૩૨૪, ૩૨૭, ૩૩૨, ૩૩૬,
૩૪૯, ૩૭૮, ૩૮૦, ૩૮૨,
૪૦૨, ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૬,
૪૧૭, ૪૧૯, ૪૨૧, ૪૨૨,
૪૨૫, ૪૩૮, ૪૫૬, ૪૫૯,
૪૭૫, ૪૭૬, ૪૭૭, ૪૮૨,
૪૮૬, ૪૯૪, ૪૯૭, ૫૧૦,
૫૧૬, ૫૨૭, ૫૪૪, ૫૫૩,
૫૫૭, ૫૭૮

જુઓ 'યુધિષ્ઠિર'

ધર્મરાજી (યમરાજ) ૪૬૪

ધર્મવૃત્તિ ૭૭, ૧૧૯, ૪૫૮

ધર્મવ્યાધ (વ્યાધ) ૩૩, ૩૪, ૩૬,
૭૮, ૧૨૬, ૨૩૯, ૩૩૦,
૩૭૫, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૩૦,
૪૭૯

જુઓ 'વ્યાધ'

ધર્મશાસ્ત્ર (કામદો) ૨૩૯

ધર્મશાસ્ત્ર ૨૫, ૩૦, ૪૬, ૨૩૯,
૩૦૮, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૨૬,
૩૫૦

ધર્મશીલતાનું રસાયણ ૮૨, ૮૩,
૧૯૯, ૩૫૯, ૩/૩

ધર્મસંકર ૫૬૦, ૫૭૧

'ધર્મસંમત' ૬૦૪, ૬૧૩

'ધર્મસિધુ' ૩

ધાતા ૭૩, ૭૪, ૭૫

જુઓ 'વિધાતા'

ધાતુ, (શરીરની) અદાર ૬૧૩

ધાન્ન, અદાર પ્રકાર ૬૧૪

ધારણ, ચેત્ત્વરત્ન ૬૦૩

ધારણા ૩૪૩

ધારણા, અદાર ૬૧૪

ધાર્તરાષ્ટ્રો ૫૯, ૬૦

જુઓ 'કૌરવ'

ધાર્મિક ૩૨, ૩૭, ૩૯, ૬૩, ૯૧,
૧૨૯, ૧૮૫, ૨૮૭, ૨૯૭,
૩૧૮, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩,
૩૨૪, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૭૬,
૩૮૨, ૪૬૪, ૪૯૭, ૫૫૫,
૬૨૫

ધૃતરાષ્ટ્ર ૭, ૮, ૯, ૧૩, ૧૪, ૧૫,
૩૬, ૫૮, ૫૯, ૬૪, ૬૭,

१८, १९, ७०, ७१, ६२,
 ६३, १०७, १५३, १५४,
 १६५, २१५, २४८, २५२,
 २७८, २८०, ३२५, ३२६,
 ३२७ ३२८, ३२९. ३५७,
 ३५८, ३५९, ३६०, ३६१,
 ३६२, ३७९, ३८१, ३८२,
 ३८४, ३८९, ३९२, ३९३,
 ३९४, ३९९, ४०३, ४०७,
 ४१०, ४१४, ४१८, ४२०,
 ४२१ ४२९, ४३६, ४७६,
 ४८६, ४८७, ४८६, ४९७,
 ५०३, ५२९, ५३९, ५४०,
 ५४२, ५४६, ५४८, ५४९,
 ५५०, ५५२, ५५३, ५८६,
 ५८७ ५९०, ६०२
 धृति १०८, ११०, १११, १८१,
 २१२, २३३, २४२, २४३,
 २४४, ३६६, ५१६, ५४७,
 ६०४
 धृति, जनक २३५
 धृष्टेष्टु^१ ६०१
 धृष्टेष्टु,^२ जनक २३५
 धृष्टद्युम्न ७९९, ४१४, ४१८,
 ४२१, ४४२, ६०१
 धीतमूलक, मीनो ६०३

धीम्य,^१ आयोऽ ४३०, ४३१
 धीम्य,^२ पुरोहित ५६४
 ध्यान १०८, ११०, १४०, १६३,
 १८९, १९२, १९७, ३४३,
 ४८३, ६१३
 'ध्यानयोग' ३८८
 ध्यानयोग २४७, ४६२, ४८०
 नकुल ७, ३६, ४९, ८१, ८२,
 ८३, ४१७, ५६५
 नञ्ज (नञ्जति-नञ्जित) २३०,
 २३१
 नञ्जित, शिल्पाचार्य ६१५
 नमिका, कन्या २६७
 नमिकेता १६६, ४३०, ४६८
 नन्दिवेग (क्षत्रिय जाति) ६०३
 नन्दीश, शिल्पाचार्य ६१५
 'नन्दीसूत्र' ५५, १२९, ३७०
 नमि लुगो 'निमि'
 नमुचि^१ २४८
 नमुचि^२ (भार) ५३२
 नम्रता-निरसिमान १३, ३३,
 ३४, ३८, ४०, ४६, ४९,
 ५०, ५३, ५९, ६३, ७०,
 ८९, १००, ११२, ११४,
 ११९, १२१, १५५, १५६,
 १६६, १८८, २१४, २४१,

૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૬૪,	‘નસોપાખ્યાન’ ૩૦૦, ૩૮૨
૨૬૫, ૨૬૮, ૨૮૮, ૨૯૨,	નવરાત્રિવ્રત ૪
૩૨૬, ૩૨૭, ૩૬૮, ૩૬૯,	નહુપ ૨૨૨, ૪૯૧
૩૭૩, ૩૭૫, ૩૭૭, ૩૮૪,	નંદવન્ધ ૬૨૮
૩૯૬, ૪૦૭, ૪૨૬, ૪૪૩,	નંદિવર્ધન, જનક ૨૩૫
૪૪૪, ૪૫૨, ૪૫૭, ૪૫૮,	નામ ૨૪૯, ૫૧૫
૪૭૧, ૪૮૩, ૫૦૫, ૫૦૯,	નામલોક ૭૪
૫૧૬, ૫૧૭, ૫૫૪,	નામોજી, ભદ્ર ૧૨૩, ૫૨૪
નયશાસ્ત્ર ૩૯૮, ૫૧૮	નાભાગ ૪૮૬
નર ૧, ૩, ૧૭૧, ૧૮૫, ૩૬૬,	નાર, નારી ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩
૩૯૨, ૪૨૬, ૪૭૬, ૫૪૪,	નારદ, ૧ ઋષિ ૩, ૭૦, ૧૧૫,
૬૩૨, ૬૩૩, ૬૩૫, ૬૪૦	૨૫૫, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૬૭,
નરક ૭૬, ૩૦૪, ૩૩૭, ૫૪૨,	૨૬૯, ૨૮૦, ૩૬૮, ૩૯૪,
૫૭૩, ૫૭૪	૩૯૫, ૩૯૭, ૩૯૮, ૩૯૯,
નરમ-દ્રસ્ટરિ, મલધારી ૩૧૪	૪૦૦, ૪૦૧, ૪૧૫, ૪૫૬,
નર-નારાયણ ૩૯૩, ૬૩૨, ૬૩૩,	૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૩,
૬૩૫, ૬૪૦	૪૭૦, ૫૦૧, ૫૯૪, ૬૦૩
(નર-) પશુ, પુરુષમેધમાં ૬૧૮,	નારદ, ૧ ઋષિ ૨૩૦
૬૨૫	નાન્દ, ૩ શિવપાયાય ૬૧૫
નરળલિ (પુરુષળલિ) ૬૧૮, ૬૨૩	‘નારદ-દેવમતસંવાદ’ ૨૬૯
જુઓ ‘પુરુષમેધ’, ‘નરમેધ’	‘નાન્દપરિવ્રાજક-ઉપનિષદ’
નરમાંસલક્ષણ ૯૧, ૯૨, ૫૧૧	૨૦૯
નરમેધ ૩૪૭, ૫૧૮, ૬૧૮, ૬૨૦,	‘નારદપુગણ’ ૬૦૬
૬૨૧, ૬૨૨, ૬૨૪, ૬૨૫	‘નારદ-સ્મૃતિ’ ૫૫૩
જુઓ ‘પુરુષમેધ’, ‘નરળલિ’	‘નારદીય’, ઉપપુનાલ ૬૦૬
નલ ૩૦૦, ૩૮૨	‘નારસિંહ’, ઉપપુનાલ ૬૦૬

नारायण १, २, ३, ४, १०, ७४,
 १४०, १७०, १७१, १७२,
 १७३, १७६, १८०, १८५,
 २५१, २६५, ३६६, ३६३,
 ६०४, ६०५, ६२४, ६३२,
 ६३३, ६३५, ६४०
 'नारायणाय' २
 नारायणदशी ६२, १७०
 नारायण, लट्, ४
 नारायणविद् १७६
 'नारायण', सौ. २६१
 'नारायणीय' २, २६४
 नासिक ३६
 नास्तिकवाद ७६
 'नाणकमुत्त' २५६
 निगम २७५
 'नित्य मनन' १७, ५६, ७८,
 ८६, ११२, १२७, २४६,
 २४७, २६१, २७०, ३३६,
 ३८७, ४४६. ४७८, ५८४
 निद्रा ३८५, ४८२
 निमि (नेमि नमि,) जनक
 २२६, २२७, २२८, २३०,
 २३१, २३५, ५४१
 'निमि जनक' २२६, २३६,
 निधति ३६६

नियम २६, ५४, १६२, '१३४',
 ३७३, ३६५, ४६६, ५३७,
 ५३८, ५५८, ५६६, ५६८
 'निरक्त' २१४, '३०३, ३०६,
 ३६६, ३७१, ४४६, ६०७,
 ६१७, ६३३, ६३६
 निर्मय ६१२, ६२८
 निर्मम ४६, १४२, २११, २१२,
 २१३, २१६, २१८, २२३,
 २२५, २४०, २४१, '२४२',
 २६४, २६५, २६८, २८१,
 ३५१, ३६८, ४५७, ५०८,
 ५०६, ५१६, ५५४, ५५६,
 ५५६, ५७२, ६३६
 निर्वाण, परिनिर्वाण १६१, १६३,
 १६४, २२७, २८८, ४००,
 ५३२, ५७०
 मिर्वृत्ति (सतोप) ५३१
 'निशीथ लाध्य' ६११
 निश्चयवादी १२८
 निषाद ११८
 निष्काम धर्म ('आयरण्ड' 'कर्म'
 'लाय') ७, १२, २२, ५८,
 ७७, २११, ३२०, ३२२,
 ३२३, ३४५, ३४६, ३४८,
 ३६०, ५३६, ५५८, ५७०

निष्कलानं १४८

‘नीतिशतक’ ४७५

नीति, शास्त्र, धर्म भ. ४३,
१४, ७३, ७६, ११६, १३५,
२३३, २७८, ३२१, ३५३,
३५८, ३५९, ३७३, ३८५,
३९६, ४१४, ५५४, ५६७,
५७५, ६०७

नीप (क्षत्रिय जाति) ६०३

नीलकंठ, पङ्क्ति अष्टादश १, ४,
७, ५३, ५६, ८१, ८३, ८४,
८६, १०७, ११०, १११,
१३१, १५०, १५१, २३७,
२३८, २५६, २५७, २६८,
२६९, २७४, २७५, २८९,
३१०, ३१८, ३४३, ३४७,
५२३, ५३२, ५५४, ५५६,
५६४, ५६६, ५६७, ५६८,
५७६, ६०२, ६०४, ६०५,
६०६

नीलकंठ लक्ष ४

सुवन्दविद्या ५११

‘नृसिंहपूर्वतापिनी-छपनिषद्’ १७

‘नृसिंहोत्तरतापिनी-छपनिषद्’ १७

नेमिकुमार २२७

नेतिक स्वातंत्र्य ४१२

नेमिचारण्य ६, ४४४

‘नेषध’ ६१५

नेत्राभाषी १८९, ३७७

न्याय पञ्चायतता १, ६३, २३६,
३१७, ३२७, ३२८, ३७३,
३७९, ३८०, ३८१, ४०८,
४०९, ४११, ४१६, ४६७,
५०३, ५०७, ५५४, ५६४

‘पञ्चमसिद्धि’ १७७, १८१

पति^१ ३३, ६६, २२१, २३९,
२६५, २६८, ३००, ३०१,
३०२, ३०४, ३१२, ३४९,
३७९, ३८०, ४०६, ४१६,
४२०, ४६२, ४६३, ४६५,
४६७, ४७७, ४९४, ४९९,
५११, ५७१, ६१८

पति^२ (पञ्चायत श्रीकृष्ण)
१८५, ६३९

पतिधर्म (पतिनो धर्म) ३१२

पतिमत, पातिमत्य ३२, ३३,
१४७, १५६, ३०१, ३०२,
४५९, ४६४

‘पतिमतोपाख्यान’ ३२

पत्नी ६१, ६८, १२२, १४७,
१५६, १८३, १९९, २६०,
२७९, २९६, २९९, ३००,

૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૪, ૩૧૩,
૩૧૪, ૩૩૧, ૩૬૧, ૩૮૦,
૪૧૯, ૪૨૦, ૪૫૨, ૫૫૫,
૫૬૭

‘પત્નીપ્રશંસા’ ૩૦૦

‘પદ્મપુગાણુ’ ૨૦, ૬૦૬

‘પદ્મપુગાણુ’ (જૈન) ૧૭૭,
૧૭૮, ૧૮૧

‘પદ્માનસુત’ ૨૦૧, ૫૩૩

‘પત્રવણા’ ૬૨૯

‘પાકુમ્મા’ ૩૮૫

પ ધર્મ ૩૫, ૩૪૯

પાંચક્ષ ૨, ૯૭, ૧૦૧, ૧૦૭,
૧૪૪, ૪૩૮

જુઓ ‘ક્ષત્ર’

પાંચગતિ ંસિદ્ધિ ૪૧, ૧૦૮,
૧૮૮, ૨૫૫, ૨૬૯, ૨૭૨,
૨૭૭, ૨૮૫, ૩૦૧, ૩૨૩,
૩૬૨, ૩૭૫, ૪૦૦, ૫૫૯,
૫૭૩

‘પ મહુકસુત’ ૫૩૪

પાંચધર્મ ૧૦૫, ૧૨૬, ૧૨૭,
૩૧૦, ૩૨૭, ૪૯૫, ૫૬૯

જુઓ ‘ધર્મ’, ‘સનાતન ધર્મ’
પાંચસુખ ૭

જુઓ ‘સુખ’

પરમાત્મતત્ત્વ } ૧૩૭, ૧૪૦,
પાંચતત્ત્વ } ૧૫૮, ૧૭૦,
૨૬૭, ૫૫૧

પરમાર્નંદ ૨૫૬, ૨૭૧, ૨૭૪,
૨૭૫, ૫૩૫

પરમાત્મા } ૬, ૧૪, ૬૬, ૬૮,
પરમેશ્વર } ૭૩, ૭૪, ૮૯,

૧૦૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૫,
૧૨૫, ૧૨૬, ૧૩૭, ૧૪૦,
૧૬૯, ૧૭૧, ૧૭૨, ૨૦૪,
૨૦૮, ૨૧૦, ૨૨૧, ૨૨૪,
૨૩૪, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૫,
૨૪૮, ૨૫૬, ૨૬૩, ૨૬૬,
૨૬૮, ૨૭૯, ૨૮૯, ૩૩૫,
૩૫૧, ૩૫૩, ૩૫૬, ૩૭૬,
૩૯૩, ૪૧૨, ૪૨૨, ૪૨૭,
૪૪૦, ૪૫૦, ૪૫૧, ૪૫૭,
૪૮૨, ૫૦૨, ૫૦૪, ૫૦૭,
૫૨૧, ૫૨૪, ૫૪૨, ૫૫૩,
૫૬૧, ૬૩૪, ૬૩૬, ૬૩૮,
૬૩૯, ૬૪૦

જુઓ ‘પરમાત્મતત્ત્વ’,
‘શાસ્ત્રા’

પરશુરામ ૬, ૨૮૦, ૩૦૯, ૩૨૪,
૩૪૫, ૪૧૮, ૫૦૫

‘પગપૂજા’ ૨૯૦, ૩૩૬

६६, ७१, ७२, ८१ ८३,	३६८, ३७२, ३८०, ३८५,
८२, ८३, ११६, ११८,	४१०, ४११, ४१८, ४३०,
११६, १८५, २५३, २५४,	४३३, ४३४, ४३५, ४५३,
२८०, २८१, २८८, २८९,	४६०, ४६१, ४६२, ४६४,
३१८, ३२०, ३२४, ३२६,	४६७, ४६८, ४७४, ४८१,
३२८, ३६१, ३३३, ३४६,	४८३, ४८४, ४८५, ४८९,
३४७, ३४८, ३५७, ३७४,	५०७, ५४४, ५४५, ५७४,
३७६, ३८०, ३८२, ३८४,	५८३, ५८४, ६०३, ६१०
३८५, ३८९, ४०२, ४०७,	पितामह (लीम) ५५, ७६,
४१४, ४१६, ४१८, ४२१,	८६, १०७, ११२, १२६,
४२२, ४४२, ४५६, ४७५,	१८७, १८८, २१३, २१६,
४८७, ४८६, ५०७, ५१८,	३०१, ३२५, ३३७, ४१८,
५३६, ५४०, ५४८, ५४९,	४७०, ४८२, ४८६, ५१०,
५५०, ५७४, ५७६, ५७७,	५१४, ५१६, ५२७, ५४४,
५८६, ५८७, ६०१, ६३२,	५५३
६३३, ६३४	पितृदेव १११, २०४, ४७१
पांडू, गन्ध १४८ २५३, ३२५,	पितृमान पथ (मार्ग) ५१, ५२,
३८१, ४१८, ५५७,	१६१
पिष्ट १८, १९	पितृ °लो० ३६, ३४६, ५३६
पिता ३३, ३४, ३६, ४०, ४१,	पिप्पलाह ६४
७५, ८३, ८७, १३८, १५६,	पिप्पलायन, योजेश्वर २२७
१६८, १६९, २०१, २१६,	पिगला २२०, २२१, २३२,
२५५, २५६, २६६, २६५,	५२६, ५२७
३०२, ३०४, ३०६, ३०७,	' पिगलागीना ' २२०
३०८, ३०९, ३१०, ३११,	पीतल ४०७
३१२, ३४५, ३६१, ३६७,	' पुत्रल पञ्चमति' ६५

ପ୍ରସ୍ୟସିତ୍ୟସ୍ତ, ମହାରାଜ ୧୪
 ପ୍ରମ ୩୪, ୪୧, ୫୦, ୬୭, ୭୧,
 ୮୩, ୯୧, ୯୨, ୯୩, ୯୫,
 ୯୬, ୯୭, ୯୮, ୧୦୧, ୧୫୬,
 ୧୮୭, ୧୯୮, ୧୯୯, ୨୦୦,
 ୨୦୭, ୨୧୫, ୨୧୯, ୨୩୬,
 ୨୫୩, ୨୫୪, ୨୫୫, ୨୫୮,
 ୨୬୯, ୨୭୮, ୨୭୯, ୩୦୨,
 ୩୦୩, ୩୦୪, ୩୦୫, ୩୦୬,
 ୩୦୭, ୩୦୮, ୩୦୯, ୩୧୦,
 ୩୧୧, ୩୧୨, ୩୧୩, ୩୧୪,
 ୩୧୫, ୩୧୬, ୩୩୧, ୩୩୭,
 ୩୪୦, ୩୪୮, ୩୪୯, ୩୫୯,
 ୩୬୧, ୩୬୭, ୩୭୧, ୩୭୩,
 ୩୭୪, ୩୮୦, ୩୯୧, ୩୯୪,
 ୪୧୦, ୪୧୧, ୪୧୩, ୪୧୪,
 ୪୧୬, ୪୧୭, ୪୧୮, ୪୧୯,
 ୪୩୧, ୪୩୪, ୪୩୫, ୪୪୪,
 ୪୪୯, ୪୫୨, ୪୬୦, ୪୬୪,
 ୪୬୮, ୪୮୭, ୪୯୨, ୪୯୪,
 ୫୦୧, ୫୨୬, ୫୩୯, ୫୪୧,
 ୫୪୯, ୫୫୦, ୫୫୩, ୫୬୭,
 ୫୭୬, ୫୮୩, ୫୮୪, ୫୮୬,
 ୫୮୭, ୬୦୭, ୬୧୦, ୬୧୮,
 ୬୧୯

ପ୍ରମସ୍ତ ୪୧୮, ୪୬୧, ୪୬୩, ୬୧୦

ପ୍ରମୀ ୧୮୩, ୨୨୯, ୩୦୫, ୩୦୬,
 ୩୦୭, ୩୦୮, ୩୦୯, ୪୧୮,
 ୪୩୩, ୪୬୦, ୪୬୧, ୪୬୩,
 ୪୯୩, ୪୯୯

ପ୍ରମଜ୍ଞ-ମ ୫୫୭ ୫୮୫

ପ୍ରମଜ୍ଞ, ଶିଳ୍ପାୟାୟ ୬୧୫

ପ୍ରମାୟ, ୪, ୫, ୩୦, ୭୪, ୮୯, ୯୬,
 ୧୮୫, ୨୧୪, ୨୨୫, ୩୨୬,
 ୪୩୯, ୪୪୪, ୫୮୧, ୫୮୪,
 ୬୦୬, ୬୦୭

ପ୍ରମାୟ, ଜନକ ୨୩୫

ପ୍ରମାୟ, ଶିଳ୍ପାୟାୟ ୬୦୩

ପ୍ରମାୟ ୪୨, ୭୯, ୮୦, ୧୨୬, ୧୪୨,
 ୧୪୭, ୧୫୨, ୧୭୩, ୧୯୮,
 ୨୦୫, ୨୧୧, ୨୧୬, ୨୧୭
 ୨୪୦, ୨୪୧, ୨୪୯, ୨୫୧,
 ୨୫୨, ୨୬୪, ୨୬୮, ୨୭୨,
 ୨୭୭, ୨୮୯, ୨୯୩, ୩୦୪,
 ୩୦୭, ୩୧୨, ୩୦୩, ୩୨୭,
 ୩୩୬, ୩୪୦, ୩୪୨, ୩୪୫,
 ୩୪୭, ୩୫୦, ୩୫୨, ୩୫୩,
 ୩୬୨, ୩୭୪, ୩୭୭, ୩୮୪,
 ୩୮୭, ୩୯୩, ୪୦୪, ୪୦୬,
 ୪୩୮, ୪୩୯, ୪୪୦, ୪୪୧,
 ୪୫୭, ୪୮୪, ୪୮୮, ୫୦୫,
 ୫୦୬, ୫୨୧, ୫୨୨, ୫୩୨,

૫૪૬, ૫૬૫, ૫૬૯, ૫૭૭,
૫૯૬, ૬૧૧, ૬૨૦, ૬૨૩,
૬૨૪, ૬૩૦, ૬૩૧, ૬૩૫,
૬૩૭, ૬૩૮

પુરુષ, અક્ષર ૬૩૭, ૬૩૮

પુરુષ, ઉત્તમ (પુરુષોત્તમ) ૬૩૭,
૬૩૮

પુરુષ, ક્ષર ૬૩૭, ૬૩૮

‘પુરુષસૂક્ત’ ૧૫૪

પુરુષમેધ ‘ગણિ ૩૪૭, ૫૧૮,
૬૧૮, ૬૨૦, ૬૨૧, ૬૨૩,
૬૨૪, ૬૨૫

જુઓ ‘નરમેધ’

પુરુષાર્થ ૧૩, ૧૭, ૧૨૧, ૨૪૬,
૩૬૮ ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૬૩,
૩૬૭, ૪૦૧, ૪૮૬, ૪૯૦,
૫૦૫

પુરુષોત્તમ ૨૯૨, ૪૨૭, ૬૩૮,
૬૩૯

‘પુરુષોત્તમયોગ’ ૨૪૦, ૬૩૭

પુરુષ (સરોવર) ૨૪

પૂજની, ચાલી ૪૦૬

પૂજકાશ્યપ ૬૨૮

પૂરુ ૪૮૫, ૪૮૪, ૫૪૧

પૂર્ણ શ્રવણી ૪૯૮, ૪૯૯

પૂર્વાચિત્તિ ૨૫૫

પૂર્વજન્મ ૫૮૬

‘પૂર્વમીમાંસાસૂત્ર’ નિમિત્તીય
૪૬

‘પૈરુલોપનિષદ’ ૧૭, ૨૧૫

પેલ ૪૪૪, ૫૮૦

પૌગવ ૯૪

‘પૌરાણિક કથાકથિણ’ ૧૮૬

પૌલસ્ત્ય, અસુર ૧૦

‘પૌલકગ્ન હિતા’ ૨

પૌલ્ય ૯૨

પ્રકાશ ૫૭૩, ૫૮૯

પ્રકૃતિ ૧૪૨, ૧૪૫, ૧૯૦,
૨૩૪, ૨૫૬, ૨૬૩, ૨૬૪,
૨૬૫, ૩/૯, ૩૬૭, ૪૩૮,
૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૧, ૫૬૧,
૫૬૪, ૫૬૫, ૫૭૦, ૬૦૪

પ્રકૃતિ પરા ૬૦૪

‘પ્રકૃતિપુરુષવિવેકયોગ’ ૪૫૦

પ્રત્યેતા (ક્ષત્રિય જાતિ) ૬૦૩

પ્રજાપતિ ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૬૬,
૨૪૯ ૨૫૦, ૫૧૫, ૬૩૭

‘પ્રજાપતિ દેવ સપિનાગ અસુર-
સવાદ’ ૫૧૫

પ્રજાપતિલોક ૫૩૬, ૫૩૭

પ્રજાવિસર્ગ (કલ્પ ૨) ૬૨૭

‘સા ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૫૭,

ପ୍ରସାଦିନୀ, ଯଶ, ଗାନ୍ଧୀଜୀ ୧୪
 ସୁନ ୩୪, ୪୧, ୫୦, ୫୭, ୭୫,
 ୮୩, ୯୧, ୯୨, ୯୩, ୯୫,
 ୯୬, ୯୭, ୯୮, ୧୦୧, ୧୫୬,
 ୧୮୭, ୧୯୮, ୧୯୯, ୨୦୦,
 ୨୦୭, ୨୧୫, ୨୧୬, ୨୩୬,
 ୨୫୩, ୨୫୪, ୨୫୫, ୨୫୮,
 ୨୬୬, ୨୭୮, ୨୭୯, ୩୦୨,
 ୩୦୩, ୩୦୪, ୩୦୫, ୩୦୬,
 ୩୦୮, ୩୦୯, ୩୧୦,
 ୩୧୧, ୩୧୨, ୩୧୩, ୩୧୪,
 ୩୧୫, ୩୧୬, ୩୩୧, ୩୩୭,
 ୩୪୦, ୩୪୮, ୩୪୯, ୩୫୯,
 ୩୬୧, ୩୬୭, ୩୭୧, ୩୭୩,
 ୩୭୪, ୩୮୦, ୩୯୧, ୩୯୪,
 ୪୧୦, ୪୧୧, ୪୧୩, ୪୧୪,
 ୪୧୫, ୪୧୭, ୪୧୮, ୪୧୯,
 ୪୩୧, ୪୩୪, ୪୩୫, ୪୪୪,
 ୪୪୯, ୪୫୨, ୪୬୦, ୪୬୪,
 ୪୬୮, ୪୮୭, ୪୯୨, ୪୯୪,
 ୫୦୧, ୫୨୬, ୫୩୯, ୫୪୧,
 ୫୪୯, ୫୫୦, ୫୫୩, ୫୬୭,
 ୫୭୬, ୫୮୩, ୫୮୪, ୫୮୬,
 ୫୮୭, ୬୦୭, ୬୧୦, ୬୧୮,
 ୬୧୯

ସୁବର୍ଣ୍ଣ ୪୧୮, ୪୬୧, ୪୬୩, ୬୧

ସୁନୀ ୧୮୩, ୨୨୯, ୩୦୫, ୩୦୬,
 ୩୦୭, ୩୦୮, ୩୦୯, ୪୧୮,
 ୪୩୩, ୪୬୦, ୪୬୧, ୪୬୩,
 ୪୯୩, ୪୯୯

ସୁନର୍ଣ୍ଣ-ମ ୫୫୭ ୫୮୫

ସୁନର୍ଣ୍ଣ-ସି, ସିଦ୍ଧାନ୍ତାୟ ୬୧୫

ସୁନାୟ, ୪, ୫, ୩୦, ୭୮, ୮୯ ୯୬,
 ୧୮୫, ୨୧୪, ୨୨୫, ୩୨୬,
 ୪୩୯, ୪୪୪, ୫୮୧, ୫୮୪,
 ୬୦୬, ୬୦୭

ସୁନାୟ, ଗୁଣ ୨୩୫

ସୁନାୟ, ଶିଳ୍ପାୟ ୬୦୩

ସୁନାୟ ୪୭, ୭୯, ୮୦, ୧୨୬, ୧୪୨,
 ୧୪୭, ୧୫୨, ୧୭୩, ୧୯୮,
 ୨୦୫, ୨୧୧, ୨୧୬, ୨୧୭,
 ୨୪୦, ୨୪୧, ୨୪୯, ୨୫୧,
 ୨୫୨, ୨୬୪, ୨୬୮, ୨୭୨,
 ୨୭୭, ୨୮୯, ୨୯୩, ୩୦୪,
 ୩୦୭, ୩୧୨, ୩୩୩, ୩୨୭,
 ୩୩୬ ୩୪୦, ୩୪୨, ୩୪୫,
 ୩୪୭, ୩୫୦, ୩୫୨, ୩୫୩,
 ୩୬୨, ୩୭୪, ୩୭୭
 ୩୮୭, ୩୯୭

५४६, ५६५, ५६६, ५७७,
 ५६६, ६११, ६२०, ६२३,
 ६२४, ६३०, ६३१, ६३५,
 ६३७, ६३८
 पुरुष, अक्षर ६३७, ६३८
 पुरुष, उत्तम (पुरुषोत्तम) ६३७,
 ६३८
 पुरुष, मन्त्र ६३७, ६३८
 'पुरुषसूक्त' १५४
 पुरुषमेव 'नलि' ३४७, ५१८,
 ५१९, ६२०, ६२१, ६२३,
 ६२४, ६२५
 पुत्रो 'नरमेव'
 पुरुषार्थ १३, १७, १२१, २४६,
 २६८, ३५०, ३५१, ३६३,
 ३६७, ४०१, ४८६, ४६०,
 ५०५
 पुरुषोत्तम २६२, ४२७, ६३८,
 ६३९
 'पुरुषोत्तमयोग' २४०, ६३७
 पुत्र (सरोवर) २४
 पूजनी, यन्त्र ४०६
 पूज्यकाश्यप ६२८
 पूर ४८५, ४८४, ५४१
 पूर्य्य श्रेष्ठ ४८८, ४८९
 पूर्व्य्यति २५५

पूर्व्य्य-म ५८६
 'पूर्व्य्यमीमांसासूत्र' नैमिनीय
 ४६
 'चैत्रिलोपनिषद्' १७, २१५
 चेल ४४८, ५८०
 पौण्ड्र ६४
 'पौण्ड्रिक कथाश्रित' १८६
 पौलस्त्य, असु १०
 'पौण्ड्र-संविता' २
 पौण्ड्र ६२
 प्रकाश ५७३, ५८६
 प्रकृति १४२, १४५, १६०,
 २३४, २५६, २६३, २६४,
 २६५, ३७६, ३६७, ४३८,
 ४७६, ४४०, ४४१, ५६१,
 ५६४, ५६५, ५७०, ६०४
 प्रकृति परा ६०४
 'प्रकृतिपुरुषविवेकयोग' ४५०
 प्रत्येता (क्षत्रिय नृपति) ६०३
 प्रत्यपति १११, ११७, १६६,
 २४६ २५०, ५१५, ६३७
 'प्रत्यपति देव-सवि-नाग-असुर-
 सत्त्वाद्' ५१५
 प्रत्यपतिलोका ५३६, ५३७
 प्रत्यपतिर्ग (कृत्वा २) ६२७
 'सा १४, १५, १६, १७, ५७,

૧૨, ૧૩, ૭૬, ૧૫૧, ૧૬૩,	પ્રભુદેવ ^૧ ૪૯
૧૬૬, ૧૬૮, ૧૮૫, ૨૦૮,	પ્રભુદેવ ^૨ યોગેશ્વર ૨૨૭
૨૧૮, ૨૪૨, ૨૬૮, ૩૨૫,	પ્રભાસ, ક્ષેત્ર ૩૮૧
૩૯૧, ૩૯૬, ૩૯૭ ૪૦૮,	પ્રમાણ, ધર્મનાં ૫૫, ૫૬, ૫૭
૪૭૨, ૫૧૮, ૫૫૬, ૫૭૨,	‘પ્રવચન સાચેદ્વાર’ ૬૦૯
૫૭૭, ૫૮૨, ૬૧૨, ૬૧૩	પ્રવાહણ જીવલિ ૧૮૨
પ્રસાદ (પ્રસાનેત્ર) ૧૨, ૧૪,	પ્રવચનને અયોગ્ય પુરુષો, અદાર
૧૫, ૧૬, ૧૭, ૭૮, ૭૯,	૬૧૧
૮૦, ૨૦૮	‘પ્રત્યક્ષપતિપદ’ ૯૪
ભુઓ ‘ભુદિનેત્ર’	પ્રસલ્લ વિતાહરણ ૨૭
પ્રસાન ૧૬, ૧૩૭, ૧૪૮, ૨૦૪,	પ્રસૂતિ ૮૯
, ૧૧, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૫૦૪,	પ્રસેનજિત ^૧ ૨૦૦, ૪૦૫
, ૧૧, ૫૧૭, ૫૨૧	પ્રસેનજિત ^૨ ૪૦
‘પ્રસાપના-લેશ્યોપદ’ ૬૩૧	પ્રસાદ } ૭૩, ૯૨, ૯૩, ૨૪૧,
, પ્રસાપના ૫૭૭	પ્રસાદ } ૨૪૨, ૪૮૬
પ્રસાદન ૧૦૦	પ્રસા ૧૬, ૭૮, ૭૯, ૧૧૦, ૨૦૨,
પ્રતિપક્ષભાવના ૧૩૩, ૧૩૪	૩૨૦, ૩૨૫, ૩૨૭, ૪૪૨,
પ્રતિભુદેવ ૪૯, ૫૨૬, ૫૩૦, ૫૩૩	૪૫૩, ૪૬૨, ૫૩૬, ૫૪૬,
પ્રતિભુદેવ ૨૦૧)	૫૫૩, ૫૫૪, ૫૬૬, ૫૭૪,
, પ્રતિભા ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૪	૫૭૮, ૫૭૯
પ્રતિભાવમુતપાદ ૧૬૩, ૬૦૪	પ્રાતિકાગી, સ્ત ૮૧
પ્રતીપ ૬૭	પ્રાતિભાવન ૫૩૯
પ્રતીપક, જનક ૨૩૫	પ્રાચોપવેશન ૧૧, ૫૭૪
પ્રત્યેક ભુદ ૨૩૦	દર્શિના-૨ પ્રાચ રૂપોર્કે ૪૬૫
પ્રત્યાન, રોજર્ષિ ૫૭૧	દાસી (ભાષા) ૩૬૪
‘પ્રત્યવકોષ’ ૩૧૪	‘ફુટકલ અંગ’ ૨૧૧

ફાઈ ૧૮૩

ફેસિયો ૨૨૭, ૨૨૯

ફેવિ (પગમાત્રા) ૬૪૦

ફાજી ૩૮૧

ફાવ

ફાજી } ૬૭ ૮૦, ૪૮૬, ૫૬૪

ફાવગમ ૩૮૧

ફાલિ^૧, અમુ ૬૦૩

ફાલિ^૨, લક્ષ ૬૦૩

ફાલિ, યજ્ઞો ૬૧૯, ૬૨૦,

૬૨૧

ફાલીડ (ક્ષત્રિય જાતિ) ૬૦૩

ફાલુલ, તાલજંઘ ૬૦૩

ફાલુલામ્, જનક ૨૩૫

‘ફાલુલ-પ્રતિપદ’ ૧૬

ફાંદી ૪૩૪, ૪૩૫

‘ફાંદી-અષ્ટાવક્રવિવાદ’ ૬૫, ૬૬

‘ફાઈમલ’ (જૂનો કચર)

૨૬૦, ૪૪૯

‘ફાઈમલ’ (નવો કચર) ૨૬૦,

૨૧૯, ૪૭૪

‘ફાઈમલ અને જોઆસફ’ ૩૬૩

‘ફાઈમલ’ ૫૦, ૨૩૫, ૩૦૯,

૪૫૩

ફાલધી ૫૦

‘ફાલધી-પાણી’ ૨૩૫

ફાહ, સુંદ-વેગ ૬૦૩

ફાલિક ૬૭, ૩૫૯, ૬૦૧

‘જિમસ્તૈ-યોપાખ્યાન’ ૫૧૦,

૫૨૧, ૫૨૨, ૫૪૦

ફુલ^૧ (તથાગત) ૪૮, ૪૯, ૫૫,

૮૫, ૧૬૦, ૧૬૩, ૧૬૪,

૧૧૭, ૧૮૨, ૨૦૦, ૨૦૧,

૨૦૨, ૨૪૪, ૨૬૨, ૩૬૩,

૩૯૮, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૨૬,

૪૯૨, ૪૯૮, ૪૯૯, ૫૦૦,

૫૨૫, ૫૩૨, ૫૩૩, ૫૭૮,

૬૦૮

જુઓ ‘શાક્યમુનિ’

ફુલ^૨ (સતી) ૫-૩

ફુલ^૩ (પગમાત્રા) ૪૮, ૨૩૪

‘ફુલ્યન્તિ’^૧ (અધ્યોપદૃત)

૨૦૨

‘ફુલ્યન્તિ’^૨ (અસંખ્યાત)

૫૪, ૧૦૮, ૧૬૩, ૨૦૧,

૨૬૯, ૬૦૪, ૬૨૮

ફુલ્ય ૮૯ ૫-૩

ફુલધર્મ, આત્મિક ૬૧૨

ફુલનિધાય (સપ્તગ્રામ), અદાર

૬૧૩

ફુલમાર્ગ ૩૬૩

‘ફુલ્લસાત્તમમ્’ ૫૩૩

સુદ્ધિનેત્ર (સુદ્ધિરૂપી નેત્ર) ૭, ૧૫

જુઓ 'જ્ઞાનચક્ષુ',

'અગ્નિચક્ષુ'

સુદ્ધિમાર્ગ ૩૬૨, ૩૬૩

સુદ્ધિયોગ ૨૮૪, ૨૮૬, ૩૯૦

સુદ્ધિયોગી ૨૮૧, ૨૮૭

સુધ્યમાન^૧ ૪૯

સુધ્યમાન^૨ (જીવ) ૨૩૪

'બૃહસ્પતિ' ૩૦૦

'બૃહદ્દાર્શનિક-ઉપનિષદ' ૧૭, ૨૮,

૩૮, ૪૦, ૪૭, ૫૨, ૧૦૬,

૧૫૧, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫,

૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭,

૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૧૪,

૨૩૬, ૨૩૭, ૨૪૬, ૨૫૦,

૨૫૧, ૨૭૦, ૨૭૧, ૩૦૩,

૩૦૪, ૫૨૪, ૫૩૬, ૫૩૭,

૫૩૮, ૫૮૮, ૬૩૫

બૃહદ્દબ્જલ, પ્રમેતા ૬૦૩

'બૃહદ્દ્યોગિયારવક્રય' ૫૧૯

બૃહદ્વય, જનક ૨૩૫

બૃહદ્સ્પતિ^૧ ૭૬, ૧૧૬, ૪૨૨,

૪૮૬, ૫૫૨

બૃહદ્સ્પતિ,^૨ શિલ્પાચાર્ય ૧૧૫

બૃહદ્સ્પતિ,^૩ સ્મૃતિકાર ૩૦૬,

૬૦૮

'બોધિચર્યાવતાર' ૬૧૩

બોધિસત્ત્વ ૮, ૯, ૨૨૦, ૨૨૮,

૨૨૨, ૩૬૩, ૫૨૫

બોધિસત્ત્વધર્મ, અદાર ૬૧૩

બોધ્ય ૪૯, ૨૦૨, ૨૩૨

બોધ, એફ. ૪૬૫

'બોધાયન-ધર્મસૂત્ર' ૨૯૭, ૩૧૨

બોદ્ધ 'અનુગમ, 'ધર્મ' ૬, ૪૯,

૫૧, ૫૪, ૬૫, ૮૫, ૧૨૮,

૧૪૦, ૧૪૩, ૧૫૭, ૧૫૮,

૧૬૦, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫,

૧૮૨, ૧૮૩, ૨૨૨, ૨૨૫,

૨૨૬, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૩,

૨૩૪, ૨૩૭, ૨૪૪, ૨૬૯,

૩૬૩, ૩૬૪, ૫૦૧, ૫૩૩,

૫૫૬, ૫૭૦, ૫૭૧, ૬૦૪,

૬૧૩, ૬૨૧

બોદ્ધ આર્ય આજ્ઞાનિક માર્ગ ૫૪

બોદ્ધમાર્ગ ૩૬૩

ધર્મ } ૭, ૧૬, ૧૦૬, ૧૦૭,

પરબ્રહ્મ } ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૨૮,

૧૨૯, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૦,

૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪,

૧૪૫, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૪,

૧૫૫, ૧૫૮, ૧૬૮, ૧૬૯,

૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૩, ૧૭૪,

૧૮૫, ૧૮૭, ૧૮૮, ૨૦૪,
૨૦૫, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯,
૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩.
૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૨૫,
૨૩૭, ૨૫૭, ૨૬૬, ૨૭૦,
૨૭૧, ૨૭૨, ૩૧૮, ૩૩૫,
૩૬૮, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૬૧,
૪૬૩, ૪૬૭, ૪૬૮, ૫૧૬,
૫૩૦, ૫૩૨, ૫૩૬, ૫૫૬,
૫૬૧, ૫૮૧, ૫૮૮, ૫૯૬,
૬૦૫, ૬૩૯

અક્ષ (વેદ) ૧૧૪, ૧૯૫
અક્ષયર્થ ૮૩, ૧૧૨, ૧૨૪, ૧૪૧,
૧૪૨, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૫૬,
૧૬૨, ૧૮૧, ૧૯૬, ૧૯૭,
૧૯૮, ૨૬૭, ૩૨૫, ૩૬૩,
૪૩૪, ૪૪૫, ૪૬૦, ૫૧૪,
૫૧૫, ૬૧૦
અભયારી ૧૫૭, ૧૬૮, ૨૬૭,
૩૨૫, ૫૧૫

‘અભ્યસનસૂત્ર’ ૧૨૮
‘અભ્યસનપૂજનીસંવાદ’ ૪૦૬
અભનાભ (વિષ્ણુ) ૨૨૫
અભનાભરૂપ ચક્ર ૨૨૫
અભનિષ્ઠા ૨૮૮
‘અભ્યુગ્રાણુ’ ૬૦૬
ભા ૪૫

‘અભ્યગ્નિ-દુષ્ટિપરિવર્ત’ ૧૪૪,
૧૯૭

અભ્યયત ૨૦૨
અભ્યયોગ ૪૭૯
અભ્યસોક ૪૧, ૬૩, ૧૧૭, ૧૬૪,
૧૭૪, ૧૮૦, ૨૨૭, ૩૬૭,
૫૧૧, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૮૨,
૫૮૬

અભ્યવિદ્યા ‘શાન ૯, ૩૩, ૩૮,
૧૨૮, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૮૨,
૧૮૩, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯,
૨૦૪, ૨૩૪, ૨૮૫, ૩૬૮

અભ્યવેતા ૭, ૩૬, ૪૧, ૬૨,
અભ્યવિદ્ ૧૨૪, ૧૩૭, ૧૪૦,
અભ્યવર્ણી ૧૪૧, ૧૪૫, ૧૪૬,
અભ્યભૂત ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૭૦,
અભ્યભાવ ૧૭૫, ૧૮૩, ૧૮૭,
અભ્યનિષ્ઠ ૧૮૮, ૧૯૦, ૨૦૬,
અભ્યનિષ્ઠ મં. ૨૦૬, ૨૧૦, ૨૩૭,
અભ્યવાદી ૨૬૫, ૨૭૨, ૨૮૧,
૩૧૮, ૩૬૮, ૩૮૬, ૪૪૫,
૪૬૮, ૫૩૩, ૫૬૧, ૫૮૦

‘અભ્યવૈવર્તપુરાણુ’ ૬૦૬
‘અભ્યસૂત્ર’ ૩૧૮
‘અભ્યસૂત્રભાષ્ય’ શંકરાચાર્ય
અણીત ૧૨૫, ૨૫૦, ૩૧૮

બ્રહ્મા^૧ ૧૧, ૨૧, ૩૯, ૭૩, ૭૪,
૭૬, ૧૦૧, ૧૦૭, ૧૧૧,
૧૧૪, ૧૧૫, ૧૨૮, ૧૨૯,
૧૫૩, ૧૮૯, ૧૯૫, ૧૯૭,
૨૪૯, ૨૫૧, ૩૬૮, ૪૫૬,
૪૬૦, ૫૩૫, ૫૫૦, ૫૭૩,
૫૮૦

બ્રહ્મા,^૨ શિલ્પાચાર્ય^૩ ૬૧૫

બ્રહ્માસ્ત્ર ૨૫૪

‘બ્રહ્માંડ’, ઉપપુરાણ ૬૦૬

‘બ્રહ્માંડપુરાણ’ ૬૦૬

બ્રહ્મણ્ય ૭, ૨૯, ૩૨, ૩૩, ૩૬,
૩૮, ૩૯, ૫૨, ૫૮, ૬૨,
૮૧, ૮૪, ૮૬, ૮૯, ૯૩,
૧૦૦, ૧૧૧, ૧૧૬, ૧૨૪,
૧૩૫, ૧૩૬, ૧૮૭, ૧૮૮,
૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૩,
૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭,
૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨,
૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭,
૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧,
૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૫, ૧૬૮,
૧૭૪, ૧૭૭, ૧૭૯, ૧૮૦,
૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪,
૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૮, ૨૦૨,
૨૧૬, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૩,

૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૩૩,
૨૩૭, ૨૪૭, ૨૪૯, ૨૫૯,
૨૭૦, ૨૭૯, ૩૧૮, ૩૨૧,
૩૨૨, ૩૨૩, ૩૩૨, ૩૩૭,
૩૪૬, ૩૪૯, ૩૫૯, ૩૬૪,
૩૬૫, ૩૭૫, ૩૮૩, ૪૦૦,
૪૦૧, ૪૦૨, ૪૩૦, ૪૩૪,
૪૩૫, ૪૩૯, ૪૪૪, ૪૪૫,
૪૪૬, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૨,
૪૮૬, ૫૦૭, ૫૧૧, ૫૧૨,
૫૧૪, ૫૨૬, ૫૬૦, ૫૬૧,
૫૭૦, ૫૭૧, ૫૭૪, ૫૮૦,
૫૮૧, ૫૮૮, ૬૧૫, ૬૧૯,
૬૨૧

જુઓ ‘વિષ્ણુ’

‘બ્રહ્મણ્ય’ ૧૩૭, ૧૮૬, ૧૮૭,

૨૨૨, ૨૫૦, ૬૨૨, ૬૨૭

‘બ્રહ્મણ્યગીતા’ ૨૨૩, ૨૪૭, ૨૪૯

‘બ્રહ્મણ્ય બ્રાહ્મણીસંવાદ’ ૨૪૭

‘બ્રહ્મણ્યગીતા’ ૧૫૯, ૧૬૪

‘બ્રહ્મણ્ય-વ્યાસસંવાદ’ ૩૨, ૬૪,

૭૮

બ્રહ્મણ્ય, રત્નાવલિ ૫૧૧

બ્રહ્મો સ્થિતિ ંશક્તિ ંશ્રી ૫૨,

૧૩૩, ૧૫૨, ૧૮૮, ૨૦૬

બ્રહ્મણ્ય, ચાર્લ્સ ૧૧૨

ભક્ત ૧૭૦, ૧૯૨, ૨૪૧, ૨૫૦,
૨૫૨, ૨૬૫, ૨૮૧, ૨૮૩,
૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭,
૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૩,
૨૯૪, ૩૨૧, ૩૩૬, ૩૬૯,
૩૮૩, ૩૯૦, ૫૮૦, ૬૦૩

ભક્તિ ૧૧૪, ૧૮૦, ૧૮૫, ૧૮૯,
૧૯૨, ૨૨૭, ૨૪૧, ૨૬૩,
૨૮૨, ૨૮૭, ૨૮૯, ૨૯૦,
૨૯૨, ૨૯૪, ૩૦૯, ૩૨૧,
૩૩૫, ૩૫૧, ૩૯૨, ૪૪૯,
૪૫૧, ૫૦૩, ૫૩૯, ૫૭૯

ભક્તિયોગ ૨૬૬

ભગદત્ત ૪૧૮

‘ભગવદ્ગીતા’

ભુએ ‘ગીતા, શ્રીમદ્ભગવદ્’

ભગવંતદેવ, રાજા ૪

‘ભગવંતસાસ્કર’ ૪

ભગવાન ૩૬, ૭૫, ૧૦૧, ૧૧૪,
૧૧૫, ૧૩૮, ૧૬૨, ૨૦૪,
૨૧૬, ૨૨૫, ૨૪૮, ૨૪૫,
૨૪૮, ૨૬૩, ૨૬૬, -૬૬,
-૬૯, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૭,
૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮,
૨૯૦, ૨૯૨, ૨૯૪, ૩૧૦,
૩૩૫, ૩૩૬, ૩૪૬, ૩૪૮,

૩૫૨, ૩૫૬, ૩૬૯, ૩૮૩,
૩૮૪, ૩૮૮, ૩૯૨, ૩૯૩,
૪૦૧, ૪૧૧, ૪૧૩, ૪૩૨,
૪૪૯, ૪૫૧, ૪૫૫, ૪૫૭,
૪૮૦, ૫૦૬, ૫૨૪, ૫૩૯,
૫૮૮

ભગીરથ ૧૩૦

ભદ્રકાલી ૬૨૩

ભરત,^૧ ચક્રવર્તી ૧૭૭, ૧૮૨

ભરત,^૨ દુઃપન્થનો પુત્ર ૨૮૦,
૩૦૩, ૪૫૩

ભરત,^૩ રામઆતા ૩૬૮

ભરનો ૩૫૯, ૪૦૭, ૪૭૬, ૫૪૭

ભરતખંડ ૧૮૨

ભ-દાજ ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૨૧

ભરેલ ૪

ભર્તૃહરિ -૮, ૪૭૫

‘ભવિષ્યપર્વ’ (‘હરિવંશ’નું)

૫૮૧

‘ભવિષ્યપુરાણ’ ૪, ૬૦૬

ભાગવત (વેદકથા) ૧૭૦, ૨૮૫

‘ભાગવતપુરાણ’ -૮, ૨૯, ૭૪,
૮૯, ૧૧૪, ૧૮૨, ૧૮૫,
૨૦૯, ૨૧૬, ૨૦૦, ૨૨૧,
૨૨૬, ૨૨૭, ૨૩૫, ૨૩૬,
૨૮૮, ૪૫૨, ૫૧૦, ૫૨૭,

૫૩૯, ૫૪૧, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૨૩, ૬૩૮	ભાર્ગવ ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૪૫, ૩૪૬, ૪૮૬, ૪૮૦
ભાગવત મંપ્રદાય 'ધર્મ' ૧૧૫, ૧૭૦, ૧૮૭	'ભાર્ગવ', ઉપપુત્રાણુ ૬૦૬
ભાનુમાન, જનક ૨૩૫	ભાર્ગ ૯૬, ૨૯૫, ૨૯૮, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૧૩
ભારત, દેશ ૮૭, ૭૫, ૮૪, ૧૦૧, ૧૨૧, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૭, ૧૫૭, ૧૬૩, ૧૭૬, ૨૨૫, ૨૩૪, ૨૮૦, ૨૮૨, ૩૯૦, ૪૧૩, ૪૨૭, ૪૪૦, ૫૨૧, ૫૮૨, ૬૨૫, ૬૨૮	ભુઓ 'પત્ની', 'સ્ત્રી' ભાર્યાન્ત ૧૪૭ ભાવ ૨૭, ૧૮૫, ૧૯૧, ૧૯૨, ૨૪૯, ૨૬૩, ૨૭૪, ૩૪૨, ૩૫૬, ૩૭૦, ૪૮૩, ૫૬૧, ૫૭૬, ૫૭૯, ૬૦૫, ૬૨૬, ૬૩૬
ભુઓ 'હિંદુસ્તાન' 'ભારત ઇતિહાસ' ૬, ૭, ૧૮	ભાવ, શરીરનુ તત્ત્વ ૬૦૫ 'ભાવ-પાદુક' ૨૭ 'ભાષ્યોત્કર્ષ દીપિકા' ૪૪૮
ભારતકથા ૨૪	'ભાદ', ઉપપુત્રાણુ ૬૦૬
ભારતયુદ્ધ ૧૦, ૧૧૩, ૨૫૪, ૩૧૬, ૩૪૭, ૩૬૦, ૩૯૦, ૫૦૩, ૫૫૦	'ભિસ ભતક' ૫૧૪
ભુઓ 'યુદ્ધ' 'ભાગતસાવિત્રી' ૫૮૪, ૫૮૯	ભીમસેન ૭, ૩૬, ૪૫, ૫૦, ૭૬, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૮૫, ૨૫૪, ૨૯૯, ૩૩૧, ૩૪૭, ૨૮૧, ૩૯૪, ૩૯૯, ૪૦૭, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૨૧, ૪૨૫, ૪૩૮, ૫૭૮, ૫૯૫, ૬૦૩
'ભારતીય જૈન શ્રમાણુ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા' ૬૧૧	ભીમ, પિનામડ ૧૧, ૩૫, ૫૭, ૫૮, ૬૭, ૬૮, ૭૧, ૭૨, ૭૭, ૧૦૭ ૧૧૬, ૧૩૮,
ભારતીય સમાજ 'પાંચ પગ ૨૦૩, ૫૧૧, ૬૨૧	
ભારતીય સંસ્કૃતિનો મૂળભૂત વિચાર ૨૭, ૨૮, ૪૨	
ભારતીય ૯૪	

૧૯૨, ૨૧૭, ૨૩૬, ૨૭૮,	મખાદેન, જાનક ૨૨૭
૨૮૦, ૩૨૧, ૩૨૩, ૩૨૪,	‘મખાદેવ જાનક’ ૨૨૬, ૨૨૭
૩૨૫, ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૩૧,	મણિભદ્ર ૩૨૧
૩૩૬, ૩૪૦, ૩૫૭, ૩૫૯,	મત્સ્યગંધા ૧૩૮
૩૬૭, ૩૭૩, ૩૭૬, ૩૮૦,	મત્સ્યદેશ ૨૬૭
૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૩,	‘મત્સ્યપુગણ’ ૧૭૬, ૪૫૬,
૩૯૪, ૪૧૮, ૪૨૧, ૪૨૨,	૬૦૬, ૬૧૭
૪૨૪, ૪૩૨, ૪૫૬, ૪૭૬,	મદ, અમુર ૩૭૭
૪૮૬, ૫૫૧, ૫૫૪, ૫૮૭,	મયુગ ૬૦૭
૫૬૫	મઘનિગેન ૩૮૧, ૩૮૨
ભુચો ‘પિનામઠ’	મદ્ર ૪૫૬
‘ભીમપર્વ’ ૧૯૩, ૨૧૭, ૨૭૬,	‘મધુગિન્દુ’ દર્શાંત ૩૬૩
૩૨૪, ૩૬૫, ૬૦૧	‘મધુમાહાત્મ્ય’ ૨૦૫
‘ભીમસ્તવરાજ’ ૧૭૧, ૬૦૫	મધુવિદ્યા ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬,
શુભ્રુ લાભાયનિ ૨૩૭	મધુસૂત્રન સગસ્વતી, સ્વામી ૬૩૬
ભૂમા ૫૩૭	‘મધુસૂત્રી,’ ગીતાની ટીકા ૨૬૦,
ભૂમિ ૬૭	૩૪૪, ૩૫૦, ૪૦૬
ભૂમિત્વા ૬૭, ૬૮, ૪૧૬, ૪૨૦,	‘મધુગીન ચરિત્રગ્રંથ’
૪૨૧, ૪૨૨, ૬૦૧	મનુ ^૧ , સ્મૃતિકાર ૪, ૧૮૨,
ભૃગુ ^૧ ૭૪, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪,	૨૯૬, ૩૦૫, ૬૦૮
૪૩૦	મનુ, ^૨ સ્વાયંભુવ ૧૫૨, ૩૦૭
ભૃગુ ^૨ શિવપાચાર્ય ૬૧૫	મનુમહેન ગાંધી ૧૯૦, ૨૮૪
‘ભૃગુ-ભા-દ્વાજસંવાદ’ ૧૫૩,	મનુષ્યમેષ ૩૪૭
૪૩૦, ૫૭૩	‘મનુસ્મૃતિ’ ૨૬, ૨૮, ૨૯ ૭૫,
ભોજ, દ્વાનિયો ૫૪૮, ૬૦૨	૮૫, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૬,
મદ્મલિ ગોસાલ ૬૨૮	૧૨૫, ૧૩૯, ૧૪૬, ૧૪૮,

૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૬૨,	‘મહાજનક જાતક’ ૨૨૮
૧૮૨, ૨૦૬, ૨૨૬, ૨૫૦,	મહાતૃષ્ણા ૨૦૦
૨૫૧, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૯૬,	મહાદેવ ૨૩૫, ૬૨૪, ૬૨૬
૩૦૨, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૮,	‘મહાદેવભાઈની કાપરી’ ૪૬૬
૩૧૦, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૭૮,	મહાધૃતિ, જનક ૨૩૫
૪૩૨, ૪૬૧, ૫૨૯, ૫૩૯,	મહાપ્રસ્થાન ૪૯, ૩૨૮
૫૬૬, ૫૬૭, ૬૦૮	‘મહાપ્રસ્થાનિક પત્ર’ ૫૦, ૬૦૧
મનોપદ ૨૦૨	મહાભારત ૧૫૩, ૩૨૭
‘મન્ધાના જાતક’ ૫૨૨, ૫૨૪,	‘મહાભારત,’ ઉત્તરની વાચના
૫૨૫	૩૧૮
મન્યુ ૧, ૭, ૧૦, ૧૨, ૪૮, ૫૬,	‘મહાભારત,’ ગીતાનું ભાષ્ય ૪૪,
૭૩, ૭૭, ૨૪૮, ૪૮૯,	૧૮૬
૪૯૦, ૪૯૬, ૫૩૮, ૫૮૭,	‘મહાભારત,’ ચિત્રશાલા પ્રેસની
મન્યુમય મહાવૃક્ષ ૭	વાચના ૧૩૬, ૪૩૦, ૫૦૦,
‘મન્વન્તરાનુક્રમ્ય-દેવર્ષિસંવાદ’	૫૮૪, ૬૦૬
૧૭૯	‘મહાભારત,’ જ્વાહીરોની ખાણ
મય, શિષ્યાચાર્ય ૬૧૫,	૨૧
‘મયૂખ’ ૪	‘મહાભારત,’ દક્ષિણની વાચના ૧
મરુ, જનક ૨૩૫,	‘મહાભારત’ ‘પાંચમો વેદ,’
મરત (-તો) ૭૪	‘કાષ્ઠવેદ’ ૪, ૧૦૩,
મર્મસ્થાન, શરીરનાં ૬૦૫	૧૭૮, ૨૨૨
મલય, પર્વત ૨૫૫	‘મહાભારત,’ પ્રચલિત વાચના ૮૪
મલયગિરિ ૧૨૯, ૬૨૯	‘મહાભારત,’ મેઘિલી વાચના ૨૬
મશરૂઆત, કિશોરલાલ ધ. ૬૩૬	‘મહાભારત,’ રત્નનિધિ ૨૫, ૫૬૬
મહાઓષધ (મહાતૃષ્ણા) ૨૦૦	‘મહાભારત,’ સમીક્ષિત વાચના
મહાજનક, જનક ૨૨૮	૧, ૨૯, ૮૪, ૯૪, ૧૩૬,

૧૬૮, ૨૧૭, ૨૨૬, ૨૫૦,

૩૮૩, ૫૦૦, ૫૬૪, ૫૬૭,

૫૮૪

‘મહાભારત અને ઉત્તરગાંધ્યનસૂત્ર’

૧૬૯, ૨૦૨, ૨૧૮, ૨૩૩,

૨૪૦, ૩૬૪, ૪૨૫

મહાભારતકથા ૧, ૪૧૬

મહાબાનના આપિ ંકવિ ંકર્તા

૧૦, ૩૨, ૩૪, ૪૭, ૪૮,

૫૫, ૬૮, ૭૭, ૮૩, ૮૪,

૯૮, ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૭,

૧૦૯, ૧૧૨, ૧૧૯, ૧૨૨,

૧૨૪, ૧૨૯, ૧૩૩, ૧૩૮,

૧૪૧, ૧૪૮, ૧૫૨, ૧૫૩,

૧૫૪, ૨૧૩, ૨૧૭, ૨૫૦,

૨૫૨, ૨૭૬, ૨૮૦, ૨૯૫,

૩૧૭, ૩૪૮, ૩૫૦, ૩૫૯,

૩૮૧, ૩૯૩, ૩૯૯, ૪૦૨,

૪૧૧, ૪૧૭, ૪૨૧, ૪૨૨,

૪૨૩, ૪૨૭, ૪૪૦, ૪૫૪

૪૬૮, ૪૭૨, ૪૯૩, ૫૦૭,

૫૨૧, ૫૨૩, ૫૪૩, ૫૫૫,

૫૫૮, ૫૭૧, ૫૭૭, ૫૭૪,

૫૭૮, ૫૮૯, ૫૯૬, ૫૯૯,

૬૨૭, ૬૩૩, ૬૩૫

‘મહાભારત’ના મુખ્ય પર્વ,

અઢા ૧૦૧

‘મહાભારત’ની શ્રુતપરંપરા ૪૪૪

‘મહાભારત’નું મૌગવ ૨૯

‘મહાભારત’નું મહત્ત્વ ૩૦

‘મહાભારત’નો અભ્યાસ પ્રબલ,

૫૯૯

‘મહાભારત’નો ગ્રંથનાકાળ ૧૭૬

મહારોમા, જનક ૨૩૫

મહાસક્ષમી ૧૧૦

‘મહાવગ્ન’ ૫૭૬

‘મહાવંશ’ ૨૨૯

મહારીંગ સ્વામી, તીર્થંકર ૧૬૦,

૧૬૩, ૧૬૭, ૧૮૩, ૧૯૫,

૨૯૦, ૪૨૬, ૫૫૯

મહારીય, જનક ૨૩૫

મહાબ્જસન ૩૭૮

‘મહાબુધ્ધિ’ ૧૧૨, ૧૧૩

મહાસુતમોમ ૯૧, ૯૨

‘મહાસુતસોમ જ્ઞાનક’ ૯૧

‘મહાંકસ જ્ઞાનક’ ૩૦૦

મહેશ્વર ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૬, ૧૩૮

મહોબ્જસેન (ક્ષત્રિય જ્ઞાતિ) ૧૦૩

મ કિ પર ૮, ૫૦૭, ૫૩૩

‘મ કિંગીતા’ ૫૨૭, ૫૩૩

મ મલ (ળ) ૧, ૩, ૫, ૨૩૧,

૨૭૫, ૨૧૪

‘મંગળપ્રભાત’ ૪૯, ૧૧૨, ૧૨૬

મંદપાલ ૨૭૯

મંદાકિની ૨૫૬, ૨૫૮

માણિકમુનિ ૬૦૯

‘માણિક્ય-ઉપનિષદ’ ૧૬, ૧૭૪

માતા (માતૃત્વ) ૩૩, ૩૪, ૩૬,

૭૫, ૮૩, ૮૯, ૯૭, ૧૩૮,

૧૫૬, ૧૮૩, ૨૦૧, ૨૮૮,

૨૯૫, ૩૦૨, ૩૦૭, ૩૦૯,

૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪,

૩૧૫, ૩૬૦, ૩૬૭, ૪૦૩,

૪૧૦, ૪૨૧, ૪૫૩, ૪૫૯,

૪૬૭, ૪૭૪, ૪૮૪, ૫૭૫,

૫૭૬, ૫૮૩, ૫૮૪, ૬૧૦

માતામઠ ૩૦૮

‘માતૃધી’ ૨૬૦, ૩૧૯, ૪૦૭,

૪૭૪

માદ્રી ૮૨

માદ્રીપુત્રો ૭, ૧૧૬

‘માનવધર્મશાસ્ત્ર’ ૧૫૩

માનવોત્તમ, શ્રીકૃષ્ણ ૬૩૬

માળાપ ૪૬૫, ૪૬૬

માયા ૭૫, ૧૧૪, ૨૧૧, ૩૯૭,

૫૬૬

માર ૧૯૮, ૨૦૧, ૫૩૩, ૫૩૮

મારવિજય ૫૩૨

‘મારીય’ ઉપપુરાણ ૬૦૬

‘માર્ક’ ૩૧૯

માર્કેટ ૩૨, ૪૫૯,

‘માર્કેટવપુરાણ’ ૩, ૧૦૩, ૬૦૬,

૬૨૨

માર્ગશ્યા. અઢાર ૬૧૦

માર્તિકાવત ૩૦૯

માલવી ૪૬૦

મોલિની, નદી ૯૪

માતૃદી ૬૦

માહણ ૧૭૭

માહાત્મ્યયોગ, શ્રીકૃષ્ણનો ૭૧

‘માહેશ્વર’, ઉપપુરાણ ૬૦૬

માળવા ૩૧૪

માહવ્ય. ઋષિ ૨૨૬, ૫૩૪

‘માહુક્યોપનિષદની કારિકા’ ૪૭૯

માધાતા ૪૮૬

મિગાજિન, ઋષિ ૨૩૦

મિતલ્લ, જનક ૨૩૫, ૨૩૬

મિથિ, જનક ૨૨૬, ૨૩૫

મિથિલ, જનક ૨૨૬

મિથિવા ૩૩, ૧૫૬, ૧૮૮, ૨૨૩,

૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૮૬,

૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૫૪,

૫૩૪, ૫૫૪, ૫૫૫

મિથ્યાતાન ૫૬૮

મિત્રાવિનીન ૨૭૩

‘મિલિન્દ પન્થો’ ૫૫૮, ૫૭૬

મુખ, બે. ૪૬૫

મુકુટ (ક્ષત્રિય ભતિ) ૬૦૩

‘મુરડક-ઉપનિષદ્’ ૫૨, ૧૭૩,

૧૭૪, ૨૦૬, ૬૦૦, ૬૨૩,

૬૩૪, ૬૮૭

‘મુદ્ગલોપાખ્યાન’ ૩૨૦

મુઘાણી (પ્રા. મુઘાણવી) ૧૪૩,

૧૪૪, ૧૬૨

‘મુનશી ઇન્ડોલોજિકલ ફેલિ-

સિટેશન વોલ્યુમ’ ૫૫૮

મુમુક્ષુમાણ્યાઃ ૩૪૭, ૫૧૮

મુસ્લિમો

મુસનમાન } ૭૫, ૨૬૧, ૩૬૪

મૂળ અઢાગ, પ્રકાગ ૬૧૫

મૃત્યુ, } ૩૫, ૫૯, ૮૨, ૮૪, ૯૩,

મગ્ધુ } ૧૦૮, ૧૨૬, ૧૪૦,

૧૪૮, ૧૯૪, ૧૯૫ ૧૯૬,

૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦,

૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૧૦,

૨૧૨, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭,

૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૬, ૨૩૨,

૨૩૭, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૮૭,

૩૧૪, ૩૨૪, ૩૩૨, ૩૩૩,

૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦,

૩૪૫, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૮,

૩૬૦, ૩૬૩, ૩૬૭, ૩૭૦,

૩૭૮, ૩૮૫, ૩૯૨, ૩૯૩,

૩૯૫, ૪૧૩, ૪૧૫, ૪૧૭,

૪૨૦, ૪૨૨, ૪૨૮, ૪૨૯,

૪૬૦, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૬૭,

૪૬૮, ૪૬૯, ૫૦૯, ૫૨૫,

૫૦૮, ૫૪૪, ૫૪૫, ૫૫૬,

૫૬૪, ૫૭૪, ૫૮૪ ૫૯૦,

૫૯૧, ૫૯૬, ૫૯૭, ૬૦૪

‘મૃત્યુનું નિર્ણય’ ૫૯૮

મેઘાવી ૧૯૮

મેનકા ૯૫, ૯૭, ૪૭૪

મેયો બ્રધર્સ, વિલિયમ મેયો અને

ચાર્લ્સ મેયો ૫૯૦, ૫૯૩

મેરુ ૨૫૭, ૨૫૮, ૪૭૪

મેનીટસ ૫૯૧

મેવાડ ૬૧૭

‘મૈત્રાયણી-ઉપનિષદ્’ ૧૯૭

મૈત્રી ‘ભાવના ૮૦, ૮૫, ૧૨૪,

૧૨૫, ૧૫૦, ૧૫૭, ૧૬૬,

૩૬૭, ૩૭૭, ૪૪૫, ૪૫૨,

૪૬૧, ૪૬૪, ૪૮૫ ૪૯૯,

૫૦૦, ૬૦૪, ૬૩૫

મૈત્રેય, મોધિસત્ત્વ ૨૩૨

મૈથિલ ૨૨૬

भोक्ष १५, २१, ४१, ५८, ७६,
 १०७, १२४, १२५, १८८,
 १९५, १९७, १९८, २१२,
 २४८, २६६, २७२, २७३,
 २७४, २८६, ३४७, ४३६,
 ४८२, ४८३, ४८६, ५०७,
 ५०६, ५२८, ५४३, ५५३,
 ५५४, ५५६, ५५८, ५६०,
 ५६२, ५७०, ५८७, ६०७,
 ६३६

भोक्षधर्म ४३६, ५६६, ५७१

‘भोक्षधर्मपर्व’ २१६

भोक्षशास्त्र २५, ५५६, ५५८

‘भोक्षसंन्यासयोग’ ३८८

भोटले १८, १६

भोनिगेर विलियम्स, सर २७,
 ५६७, ६००, ६२०

‘भोट्यागाष्टक’ २१५

‘भोटमुद्गर’ ३१६

भौन ४४४

‘भौसलपर्व’ ३४७, ३८१, ६०१

यक्ष ८१, ८२, ८३, ८५, २५७,
 ४३६

‘यक्षप्रश्नोत्तरसंवाद’ ८४, ८५

यक्षसला २२१, ३२२

यक्षिणी ४०६

‘यल्लुर्वेद’ १५४, १८६, ६३६

‘यल्लुर्वेद, शुक्ल’ १७३, १८४,
 १८५, १८६, २२२, ३७१,
 ६२१

लुओ ‘वाग्जसनेयिस’हिता’

यज्ञ (यज्जन) ‘याग २१, २७, २८,
 २९, ४०, ५१, ५२, ५३,
 ६३, ७६, ८८, ८९, १००,
 १०३, १०५, १०८, १२६,
 १३४, १३६, १३७, १४४,
 १४५, १४७, १४८, १५८,
 १७८, १७९, १८०, १८१,
 १८२, १८४, १८६, १८९,
 १९३, २०२, २०६, २१२,
 २१३, २२४, २२७, २२८,
 २३५, २३६, २४०, २४१,
 २४३, २४४, २७६, २८१,
 २८६, २९०, ३२०, ३२१,
 ३३८, ३४७, ३५५, ३५६,
 ३६०, ३७५, ४१८, ४३४,
 ४३५, ४३६, ४४३, ४४४,
 ४६२, ५११, ५७४, ५९४,
 ६००, ६०३, ६१८, ६१९,
 ६२०, ६२१, ६२३, ६२४,
 ६२५, ६३७

यज्यक २२५ .

યતપશુસંક્રમણ ૬૨૦

યતસાધન, અદ્વાર ૬૦૦

યતાર્થ કર્મ ૫૩, ૮૫૧ ૩૫૫

યતચિત્તાત્મા ૩૫૪

યતિ ધર્મ ૪૦, ૧૨૪, ૨૩૬,

૩૪૩, ૫૫૪, ૫૫૮, ૫૬૯,

૫૭૨

યદુકુલ ૧૮૫, ૩૪૭

ભુઓ 'યાદવો'

યમ (યોગના) ૫૪, ૮૩, ૧૧૨,

૧૨૩, ૧૩૪, ૪૬૯, ૫૫૮,

૫૬૯, ૫૭૯

યમ, ૧યમગજ ૨૮, ૧૯૬, ૪૧૭,

૪૫૮, ૪૬૪, ૪૬૭, ૪૬૮,

૪૭૪, ૪૮૫, ૫૪૪, ૫૪૯

યમ, ૨ સ્મૃતિકાર ૩૦૮, ૬૦૮

યયાતિ ૪૯, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧,

૧૮૮, ૪૪૩, ૪૮૪, ૪૫૮,

૪૮૫, ૪૯૧, ૪૯૪, ૫૪૧

યયાત્યુપાખ્યાન ૪૮૫, ૫૪૦

યન્વજા જ્વલ ૨૦

'યરવડાના અનુભવ' ૧૮, ૧૯,

૨૦

યવકીત ૫૦

'યવકીતોપાખ્યાન' ૫૦

યશ ૩૦૬, ૪૭૧, ૪૯૫

યશોવિજયજી ૬૦૯

યદ્દદી ૬૬

યાગવલ્કય ૪૭, ૧૫૪, ૧૫૫,

૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૨૩૫,

૨૩૬, ૨-૭, ૪૩૯, ૫૭૬,

૫૮૧, ૫૮૨, ૬૦૧, ૬૦૮,

૬૩૫

'યાગવલ્કય અને દેવરાત જનક-

સંવાદ ૧૫૪

'યાગવલ્કય અને દૈવગતિજનક-

સંવાદ' ૧૮૬, ૨૩૫, ૪૩૯

'યાગવલ્કય જનકસંવાદ' ૨૩૬,

૫૮૬

'યાગવલ્કય-મૈત્રેયીસંવાદ' ૪૭

'યાગવલ્કયમંદિતા' ૧૨૩

'યાગવલ્કયસ્મૃતિ' ૩૦૬, ૫૧૯,

૫૬૬

યાદવો ૩૨૮, ૩૪૭, ૩૮૧, ૫૪૮,

૫૫૦, ૫૫૫, ૬૦૨

ભુઓ 'યદુકુલ'

યાદવાસ્થળી ૫૫૫, ૬૦૨

યારક ૩૦૭

યુ ઐમ. ઐ. ૫૨૦, ૫૯૨, ૫૯૩

યુગ્યક ૨૨૫

યુદ્ધ, ંપાપરૂપ, ંધૃણાપાત ંનો

સંહાર ૭, ૮, ૧૦, ૫૮,

૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૫, ૭૬,
 ૮૩, ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૧૯,
 ૧૨૧, ૧૩૪, ૨૩૦, ૨૫૪,
 ૨૮૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૪,
 ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૨૪, ૩૩૩,
 ૩૪૦, ૩૪૬, ૩૬૦, ૩૬૭,
 ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૮૨, ૩૮૫,
 ૩૯૨, ૩૯૩, ૪૦૨, ૪૦૫,
 ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦,
 ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૪,
 ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૯,
 ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩,
 ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૭,
 ૪૨૮, ૪૨૯, ૪૫૬, ૪૮૭,
 ૪૮૮, ૪૯૭, ૫૦૦, ૫૦૧,
 ૫૦૫, ૫૦૭, ૫૦૮, ૫૪૦,
 ૫૪૮, ૫૫૦, ૫૫૧, ૫૫૨,
 ૫૭૫, ૫૭૬, ૫૮૬, ૬૦૧,
 ૬૦૨

સુદ્ધ, °અનાસક્તા °અદિસક ૭૦,
 ૧૧૯, ૧૨૧, ૪૨૦, ૪૨૪
 સુદ્ધ, જાણુ °આર્જવયુક્તા ૪૨૧,
 ૪૨૨, ૪૨૩

સુદ્ધની નિરર્થકતા ૪૨૫

સુદ્ધ, નું રૂપક ૨૧૩, ૪૧૫, ૪૨૪
 સુધિધિર ૭, ૧૦, ૧૩, ૩૨, ૩૮,

૩૯, ૫૪, ૬૦, ૭૦, ૭૧,
 ૭૩, ૮૨, ૮૩, ૧૧૭, ૧૧૮,
 ૧૧૯, ૧૨૧, ૧૨૬, ૧૩૦,
 ૧૮૧, ૧૮૭, ૧૯૮, ૨૧૩,
 ૨૧૮, ૨૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧,
 ૩૨૪, ૩૨૬, ૩૨૮, ૩૩૦,
 ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૪૦, ૩૪૭,
 ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૬૭, ૩૭૩,
 ૩૭૬, ૩૮૦, ૩૮૩, ૩૮૪,
 ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૫, ૩૯૯,
 ૪૦૩, ૪૦૭, ૪૧૪, ૪૧૫,
 ૪૧૭, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૩,
 ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૫૬, ૪૭૦,
 ૪૭૬, ૪૯૭, ૫૦૮, ૫૫૦,
 ૫૫૧, ૫૭૪, ૫૭૮, ૫૮૫,
 ૫૯૪, ૫૯૫, ૬૦૩

જીઓ 'ધર્મરાજ'

સુયુક્ત ૬૮, ૩૨૭, ૩૨૮

સુયુધા, જનક ૨૩૫

સુરોપ ૩૬૪

યોગ ૩૩, ૧૦૧, ૧૦૮, ૧૦૯,
 ૧૩૩, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૫૧,
 ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૨, ૨૨૨,
 ૨૩૪, ૨૩૬, ૨૩૮, ૨૪૩,
 ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૬૯,
 ૨૭૪, ૨૮૮, ૩૧૮, ૩૪૬,

૪૮૯, ૪૦૧, ૪૨૯, ૪૪૦,
 ૪૬૮, ૪૭૮, ૪૯૯, ૪૮૦,
 ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૪,
 ૫૦૩, ૫૩૦, ૫૫૪, ૫૫૫,
 ૫૫૬, ૫૬૦, ૫૬૧, ૫૮૧,
 ૬૦૪, ૬૦૭
 યોગ અને ક્ષેમ ૧૯૪, ૨૪૪,
 ૨૮૭, ૨૮૮
 યોગના આઠ અંગ ૫૪
 યોગયત્ર ૧૭૬
 'યોગવાસિકા' ૪૨, ૧૭૩, ૨૧૬,
 ૨૪૫, ૨૫૦, ૨૮૬, ૩૪૩,
 ૩૫૫ ૫૭૩, ૫૭૭, ૫૮૨,
 ૫૭૬
 'યોગશતક' ૫૫૮
 'યોગશાસ્ત્ર' ૧ ૧૮૭, ૨૩૮
 'યોગશાસ્ત્ર' ૨ ૩૧૮
 'યોગસૂત્ર' ૧૪, ૫૪, ૫૫, ૮૩,
 ૧૨૩, ૧૩૩, ૧૩૪, ૪૮૪,
 ૫૨૪, ૫૩૮
 ભુઓ 'યત જલ યોગદર્શન'
 'યોગસૂત્રવૃત્તિ' ૧૨૩, ૫૨૪
 'યોગસૂત્ર વ્યાસભાષણ' ૫૭૬
 યોગી ૧૭૦, ૨૦૪, ૨૫૦, ૨૫૭,
 ૨૫૮, ૨૬૦, ૨૬૨, ૨૬૩,
 ૩૫૧ ૩૫૩, ૩૮૮, ૪૮૦,

૪૮૩, ૪૮૪, ૫૦૨, ૫૦૩,
 ૫૩૮, ૫૭૦, ૬૨૯
 યોગેશ્વર, શ્રીકૃષ્ણ ૧૮૫ ૪૫૫,
 ૪૮૦
 યોગેશ્વર, નૃસિંહ ૧૮૩, ૨૪૭,
 ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૬૩, ૨૬૫,
 ૩૨, ૫૧૬ ૫૩૧, ૫૩૨,
 ૫૩૮, ૫૪૦, ૫૬૫, ૫૭૬,
 ૫૯૦, ૫૯૪, ૫૮૫, ૬૦૫
 'યુગ્મશ' ૬૦૨
 રતનનિધિ, મહાભાગત ૨૫
 રત્નશેષ-સૂત્રિ ૨૬
 રથતર સામ ૨૧૩
 રવાન અને કૃવિ (જીવાત્મા
 અને યગ્માત્મા) ૬૪૦
 રવિશંકર મહાગજ ૩૮૦
 રશિયા ૫૨૦
 'રાઈઝ ઓફ ડાયરીપબ્લિક' ૧૮
 ગદ્યસી ધર્મ ૩૪૭
 ગજકૃષ્ણ સ્વાત્મ્ય ૪૧૨
 ગજગૃહ ૪૮૮
 ગજગોપાલાચારી, ચક્રવર્તી ૩૧
 ગજધર્મ ૧૮૩, ૪૦૨
 ગજનીતિ } ૭૧, ૬૦, ૬૨,
 ગજશાસ્ત્ર } ૧૮૫ ૨૪૫, ૩૨૫,
 ગજરીતિ } ૩૩૫ ૩૮૫ ૪૧૩,

૪૫૫, ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૯૯,
૫૦૦, ૫૩૨, ૫૪૭, ૫૫૬,
૫૬૬, ૬૦૨

જુઓ ' નીતિ '

રાજવિદ્યા ૨૮૭, ૨૮૮

' રાજવિદ્યાગન્યુલ્લયોગ ' ૨૮૭

રાજશેખર ૨૩૫

રાજસૂય (નાન્યાભિષેક) ૬૨૨

રાજસૂય યજ્ઞ ૧૩, ૧૦૩, ૩૪૭,

૪૭૬, ૫૯૪

' રાજોવાદ જાનક ' ૫૦૦

રાધાકૃષ્ણન. ડૉ. સર્વપલ્લી, ૬૨૦

રાધેય ૫૮૭

જુઓ ' કણ્ઠ '

રામ, જામજન્ય ૫૯૫

જુઓ ' પરશુરામ '

રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી ૪૬૯

રામચન્દ્ર, રઘુનાથજી (ભગવાન)

૫૦, ૯૭, ૧૮૨, ૨૩૯,

૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૮, ૩૧૪,

૩૩૫, ૩૬૮, ૩૭૨, ૩૮૦,

૪૨૬, ૫૨૬, ૫૯૭

રામનામ ૪૭૮

રામગન્ય ૪૧૧, ૪૧૨

' રામાયણ ', બીન ૨૪૦

' રામાયણ ', ગુલસીદામજૂન ૨૦,

૫૦, ૧૦૪, ૧૨૦, ૨૮૨,

૨૮૩, ૨૮૮, ૩૦૯, ૩૭૨,

૪૪૯, ૪૫૩, ૪૫૭, ૪૬૪,

૫૨૫

' રામાયણ ', વાલ્મીકિજૂન ૪,

૯૨, ૧૦૩, ૨૨૫, ૨૨૬,

૨૩૫, ૨૩૯, ૩૦૯, ૩૧૪,

૩૬૦, ૩૬૮, ૩૭૦, ૩૮૧,

૪૦૩, ૬૦૬, ૬૧૯

' રામોત્તરનાપિની-ઉપનિષદ ' ૧૭

' રામોપાખ્યાન ' ૪૫૯

રાવણ ૫૦૨, ૫૩૮

રુક્મણી, પી. ૩૬૪

રુક્મણી, એફ. ૪૬૫

રુકિમણી ૫૫૫

૨૬ ૨, ૬૩૮

રુદ્રનારાયણ સુદ ૨

' રુદિનાથાય ' ૬૨૩

રુદ્રકા ૩૦૯

રુદ્રેશ્વર ૫૬૨

રુદ્રાચારી, લોર્ડ ૧૮, ૧૯

' રુદ્રાનો ઇતિહાસ ' ૧૮

રુદ્રાનેલાં ૪૬૯

રુદ્રાણી ૬૧૯

રુદ્રાણી ભદ્રિય, રુદ્રાણી ૪૩૭

રુદ્રાણી ૩૧૪, ૩૬૮

संज्ञ ६६, २६५, २६६, २६७,

२६८, ४६१

‘सुखो विवाह’

सपिता २७६

‘सकाकाड’ ३७७

संज्ञ ५२

सार्धकोस ५६१

साओ-से २६२

साक्षात् ११८ ३२६, ४२१

सिद्धित, स्मृतिदा ६०८

‘सिद्धिपुत्राणु’ ६०६

निधि अदा ६१०

‘सीलावती’ ६४१

‘सुक’ २६०, ३१६, ४०७,

४७४

‘सुखककोपीतीय’ ३००

‘सेवाय’ २६०

सेस्या २३३, ५१६, ६२६, ६२७,

६२८, ६२९ ६३१

‘सुखो’ ‘लति’, ‘वर्ण’

सेटिन (लापा) २५०

सोदविद्या २४२

सोद, या- प्रमग्ना २५६

‘सोदप्रमग्ना’ ६२९, ६३१

‘सेदविद्या’ २४२

सोदपतिक स प्रमग्ना ६५

सोमदार्पण, सूत्र ६, ४४४

वर्ण^१ यादव ३२८, ५५५

वर्ण^२, आयुध ७४, २१३, २१४,

६१७

वटसावित्रीव्रत ४६२

वर २६५, २६७, २६८, ३०८

वगड्या २६५, २६६, २६८

वगप्र भदौजसेन ६०३

‘दगदपुत्राणु’ ६०६,

वगदमिद्वि ३००

‘वगदोपनिषद्’ २१५, २१७

वरुण २३५, ४३४ ४३५, ४७४,

५५०, ६१६, ६३६

वर्ण^३ (‘सेस्या’ने मणता अर्थगो)

२३३, ६२६, ६२७ ६२९

‘सुखो’ ‘लति’, ‘सेस्या’

वर्ण^४ अदार ६१६

वर्ण^५ ‘आश्रम धर्म’ प्रथा १०७,

१३५ १०७, १५३, १५४,

१५५, १५७, १६३, १८३,

१८८, २०३, २७२, ५७०,

५७८, ५८०, ५८१, ५८२,

६१६

‘वर्णक-तमुच्यय’ ६११, ६१५,

६१६

वर्ण^६सक } १३८, १३९ २७७,

वर्ण^७लल } ३२८, ५०७, ५६०,

५७०, ५७१

'વર્ષક્રિયાકોમુદી' ૫૮૧
 વસિષ્ઠ^૧ ૨૧૩, ૨૨૬, ૨૨૭,
 ૨૩૪, ૨૭૬, ૪૩૮, ૪૩૯,
 ૪૪૦, ૫૧૧, ૫૧૨
 વસિષ્ઠ,^૨ શિષ્યાચાર્ય ૬૧૫
 'વસિષ્ઠ-કરાલજનકસંવાદ' ૨૨૭,
 ૨૩૪, ૪૩૮
 'વસિષ્ઠ-ધર્મસૂત્ર' ૩૧૨, ૫૮૧
 વસુ,^૧ ઉપરિચર ૧૭૮, ૧૭૯,
 ૧૮૦, ૧૮૧
 વસુ,^૨ કૃમિ ૬૦૩
 વસુદેવ ૯૨, ૧૮૫
 'વસુદેવહિંદી' ૯૨, ૧૭૭, ૧૭૮,
 ૧૮૧, ૨૪૦, ૩૬૩, ૬૧૦
 વસુમતી ૧૦૦
 વસ્ત્રપાળ ૩૧૪
 વસ્ત્રવંત, જનક ૨૩૫
 'વહિપુરાણ' ૭૪, ૬૦૬
 'વાક્યપદીય' ૧૪૪
 વાઙ્મત ૨૦૨
 વાજસનિ (અમદાતા) ૫૮૨
 વાજસનેય ૫૮૧, ૫૮૨
 વાજસનેયિન ૫૮૨
 'વાજસનેયિ સંહિતા' ૨૨૨,
 ૫૮૧, ૬૨૧
 વ્યુત્પાદ 'યલુવેદ, છંદસ'

વાદિરાજતીર્થ ૧૭૦, ૨૫૧,
 ૨૭૧, ૨૭૪, ૫૬૮
 વાનપ્રસ્થ ૧૨૪, ૧૫૭, ૧૯૮,
 ૫૫૫
 'વામન', ઉપપુરાણ ૬૦૬
 'વામનપુરાણ' ૬૦૬
 'વાયુપુરાણ' ૨૦, ૫૨૭, ૫૮૧,
 ૬૦૬, ૬૪૧
 વારણાવત ૬૦
 વારસાદક ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮
 વારાણસી ૯૧
 'વારુણ', ઉપપુરાણ ૬૦૬
 વાસબખસિયા ૨૦૦
 વાસુદેવ^૧ ૭, ૭૨, ૧૮૫, ૨૬૩
 ૨૮૭, ૨૯૧, ૨૯૩, ૩૩૫
 ૩૪૮, ૩૮૨, ૪૧૮, ૪૨૦,
 ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૭૬
 વ્યુત્પાદ 'કૃષ્ણ', ભગવાન શ્રી ૨૦
 વાસુદેવ,^૨ શિષ્યાચાર્ય ૬૧૫
 વાસુદેવમાહાત્મ્ય ૭૧
 'વાસેદુસુત' ૧૬૪
 વિકર્ણ ૬૮, ૨૭૮, ૩૭૬, ૩૮૦,
 ૩૮૧, ૪૧૮, ૪૩૫
 વિકર્મ ૬૧, ૩૧૭, ૩૫૨, ૩૫૩,
 ૩૫૪
 વિગાહન, મુકુટ ૬૦૩

विधस ३६, २२४

‘विधास नतक’ ३६

वियम्नु, राज्ञ १२६

‘वियम्नुगीना’ १२६

विजय

लुओ। ‘जय’

विजय, जनक २३५

विज्ञान, ‘नी ३२, १२६, १४४,

१६३, १७२, १८८, २०८,

२५२, ३६५, ३६६, ४४१,

४५१, ४५२, ४५५, ४८३,

५७२ ५७८, ५६७, ५६८,

६०१, ६०४

विज्ञान (science) ५६७

विदूडल २००

विद्वज् शाकल्य २३७

विद्व ८, १३, ६०, ६४, ६७,

६६, ६२, ६३, १०७, १३६,

१३८, १५३, १५४, १६५,

२१५, २४८, २५३, ३२५

३२६, ३२७, ३२६, ३३१,

३३२ ३३३, ३५७, ३५६,

३६०, ३६१, ३६२, ३६३,

३६५, ३६६, ३७६, ३८०,

३८५, ३६६, ४२६, ४३६,

४७६, ४८७, ४८८, ४६६,

५४०, ५४२, ५४६, ५४७,

५४८, ५४६, ५५०, ५५२,

५८७

‘विद्व-कृष्युसंवाह’ ३३२

‘विद्व-नीति’ ८, ६४, ६७, ६६,

१०७, ३८५, ४०३, ४२६,

४५४, ४८६, ४६७, ४६८,

५००, ५०१, ५३६, ५४२,

५४६, ५५२, ५६४

विद्व २, ३०२, ३१५, ४०३,

५७५

‘विद्व-पुत्रानुशासन’ २, ४०२,

५७६

विद्व २२७, २२८, २३६, ५७४

विद्व (क्षत्रिय नति) ६०३

विद्वराज २२५, २२६, २२७,

२२८, २२६, २३६, २६४,

३१८

विद्या ४०, १३६, १४४, १५४,

१७०, १७१, १८४, १८७,

१८६, २०२, २०३, २४२,

२६७, २६६, २८७, २६५,

३६०, ३६२, ३६६, ३६८,

३६६, ४२६, ४३०, ४३१,

४३२, ४३६, ४४४, ४४५,

४४६, ४४७, ४४८, ४५१,

४५४, ४७१, ४८८, ५७८,
५८०, ६०७

विद्याधर २५७

विद्यार्थी ४९, ४२८, ४३०,

४३२, ४४५, ४४७, ५७८

विद्यासागर ८६, २३२, २५६,

२५७, २६८, २७४, २७५,

५५६

विद्वान् ५८, ६०, ६५, ११६,

१४८, २७८, २८५, ३५१,

३५२, ३५३, ३६५, ४३५,

४४६, ४६८, ५१२, ५३५,

५५५, ५५६, ५७३, ६००,

६२४

विधाता ७३, ७४, ३६८

श्रुत्यो 'धाता'

विनय २६८, ३१०, ३६८, ४४२,

४७५, ५५३

विनयवादी १२८, ४७०

विनयविष्णु, छिपाध्याय ६२८

'विनोणानी वाणी' ५३५

विनोणा लावे २८८, ५०८,

५७७, ५७८

विन्दनिन्द, डो. २२, २३, २२२,

४६६, ६२१, ६२२, ६२३,

विप्र २४, १२४, १४१, २१८,

२५५, ४४७, ५७७

विष्णु ४८

'विभूतियोग' ३६८

विराट ११८, २८८, २८८, ४१८,

६०१

'विराटपर्व' २८८, ६०१

विशयन ८३, १८६

'विवाहगुणाकर' ३१३

विवाह ८५, २८५, २८६, २८७,

३०८, ४६१, ४८८

श्रुत्यो 'सम'

विविक्ता १५०

विवेक १७, ६१, ६३, ६४, ६५,

७८, १५६, २११, २१३,

२१४, २१५, २१८, २२०,

२३३, २३४, २४०, २४२,

२४७, २५३, २५५, २६५,

२७३, २८०, २८१, ३१०,

३१७, ३२७, ३४४, ३४८,

३५०, ३५१, ३८४, ३८७,

४३८, ४४२, ४६८, ४७७,

४८४, ४८८, ४८७, ५०५,

५४८, ५७५, ५८८, ५८८,

६४०

'विवेकयूगमणि' १८७, २४६

विवेकानन्द, स्वाामी २२, ५२,

४६८

विद्यासाक्ष, शिष्टाचार्य ६१५

‘વિશેષાવશ્યક’ ૬૧૧
 વિશ્રુત, જનક ૨૩૫
 વિશ્વકર્મા, સિદ્ધાચાર્ય ૬૧૫
 વિશ્વરૂપ ૫, ૨૯૦, ૨૯૪
 વિશ્વરૂપદર્શન ૨૯૦, ૨૯૪
 ‘વિશ્વરૂપદર્શનયોગ’ ૨૯૪, ૩૬૯
 ‘વિશ્વસંહિતા’ ૬૯, ૧૦૨, ૧૦૬
 વિશ્વામિત્ર ૯૫, ૧૫૫, ૧૮૩,
 ૪૭૪, ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૧૨,
 ૬૧૮, ૬૧૯
 ‘વિશ્વામિત્રોપાખ્યાન’ ૬૧૮
 વિશ્વાવશ્તુ, ગંધર્વ ૪૩૯
 વિદિ, શ્રીકૃષ્ણની ૫૯, ૬૦, ૭૯,
 ૨૮૦, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૨,
 ૩૩૩, ૩૭૩, ૩૯૨, ૪૦૨,
 ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૩૭, ૫૦૩,
 ૫૪૯, ૫૭૬, ૬૦૩, ૬૩૩,
 ૬૩૪
 વિષ્ણુ,^૧ (ભગવાન) ૫, ૨૮,
 ૭૪, ૮૯, ૧૩૬, ૧૫૮,
 ૧૭૦, ૧૮૦, ૧૮૫, ૨૨૫,
 ૫૮૨, ૬૩૭
 વિષ્ણુ,^૨ સ્મૃતિકાર ૬૦૮
 ‘વિષ્ણુર્મોતરપુરાણ’ ૪૫૯
 ‘વિષ્ણુપુરાણ’ ૭૪, ૫૧૦, ૫૩૯,
 ૫૪૧, ૬૦૬

‘વિષ્ણુપ્રશ્ન’, ઠલ્કિ-અવતાર ૨૮,
 ૨૯
 વિષ્ણુપ્રશ્ન,^૨ ઠલ્કિ-અવતારના
 પિના ૨૯
 ‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’ ૧૫૮
 વિસર્ગ ૬૨૭
 વીતરાગભયકોષ ૫૯૮
 વીતરાગસુખ ૫૨૪
 વીનશોક ‘મોહ ૨૫૨, ૬૩૫
 વીનહવ્ય, જનક ૨૩૫
 વીર ૧૩૪, ૧૬૭
 વૃક્તસ્થલ ૬૦, ૩૨૯
 વૃત્ત ૧૩૫, ૪૮૬, ૫૧૭
 વૃત્ત, અસુર ૭૪, ૨૧૩, ૨૧૪,
 ૬૨૭
 ‘વૃત્ત અને સનતકુમારનો સંવાદ’
 ૨૧૪
 ‘વૃત્તગીતા’ ૨૧૪, ૬૨૬
 વૃદ્ધ ૯૨, ૯૩, ૧૨૮, ૩૨૫, ૩૪૮,
 ૩૯૫, ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૫૪
 ‘વૃદ્ધચાણુકય’ ૪૨૯
 વૃષપર્વા ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૩
 વૃષભરામ ૬૨૩
 વૃષાદર્ભિ ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૧૨,
 ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૨૧, ૫૪૦
 વૃષ્ણિયો ૪૧૮

वेद भंज २८, २९, ३०, ३३,
३४, ३८, ४५, ४६, ४७,
५०, ६३, ८८, ८९, ९५,
१०२, १०३, १३७, १३८,
१३९, १४१, १४४, १५१,
१५२, १५६, १५८, १७३,
१८०, १८४, १८६, १९५,
२१२, २१४, २२२, २३४,
२६०, २६५, ३०३, ३१०,
३११, ३२१, ३४१, ३६६,
३७५, ४३०, ४३१, ४३२,
४३४, ४३५, ४३७, ४३८,
४३९, ४४१, ४४३, ४४४,
४४५, ४७१, ५०७, ५११,
५४४, ५५४, ५७४, ५८०,
५८१, ६०७, ६१९, ६२०,
६२१, ६३६

वेद, आत्मज्ञ ४३०, ४३१

वेदप्रामाण्य ४५, ४६, ४७, ४३८,

लुप्तो 'श्रुतिप्रामाण्य'

वेदव्ययन ३८, ४०, ४१, ४६,

२२२, २२३, २२४

वेदविधि २७

वेदवेत्ता पारंगत २४, ४६, ६३,

८५, १३७, १४१, १५४,

४३९, ५१४, ५५४

वेदाध्ययन पाठ ३२, ३४, ३६,

१०६, १३७, १५६, १६१,

१६८, २४५, ३६३, ४३९,

४३९, ४४३, ४४५, ४७१,

५८०, ५८१

लुप्तो 'अध्ययन'

वेदाध्ययन, आरे वस्तुनि क्रावतुं

५८०, ५८१

वेदांग ४७१

वेदांत १६, २१२, ४३४

वेद्य ४३९

वैदिक कर्म कर्मकांड पुरुष ४०,

१६१, २३६, २६६, ३०६,

६२३, ६२५

'वैदिक-ग्रन्थ' ६२३

वैदिकधर्म अनुग्रह पारंगत

भार्गव ४७, ४९, ५४, ८०,

१५७, १६८ १७७, १८२,

१८३, २२६, २२८, २४०,

२४४, २४७, ५३३, ५८२,

६१८, ६२०, ६२३, ६२७

लुप्तो 'हिंदुधर्म'

वैनयिक (=विनयवादी) १२६,

४७०

वैश्याग १२४, १२५, १२७,

१३३, २६०

વૈગમ્ય ૭૮, ૧૧૪, ૧૬૭, ૨૦૩,
૨૨૭, ૨૩૦, ૨૬૩, ૩૬૦,
૩૬૬ ૩૭૫, ૪૦૧, ૪૦૩,
૪૪૬, ૫૨૭, ૫૨૯, ૫૩૦,
૫૩૧, ૫૪૪, ૫૫૮, ૫૭૧,
૫૭૬, ૬૩૬

‘વૈગમ્યસંદીપની’ ૫૦

વૈશંપાયન^૧ ૫, ૬, ૨૩૬, ૨૫૮,
૪૪૪, ૫૮૦

વૈશંપાયન,^૨ કૃષ્ણયજુર્વેદીય ૧૮૬
વૈશંપાયન (કાણ્યાદર્શન) ૫૫૬
વૈશ્વ ૮૭, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫,
૧૬૩, ૧૮૫, ૧૮૮, ૫૦૭,
૫૭૧, ૫૮૮, ૬૨૧

વૈશ્વ ૪, ૧૩૬, ૧૪૧, ૫૮૨

વૈશ્વ ધર્મશાસ્ત્ર ૪

‘વ્યાધિ ભૂતક’ ૮

વ્યવહાર (દાવાના પ્રકાર) અદાર
૬૦૮

‘વ્યવહારતત્ત્વ’ ૪

વ્યવહારધર્મ ૧૯૮

વ્યવહારમય ૬૨૮

વ્યસન ૭૫, ૩૧૩, ૩૭૭, ૩૭૮,
૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩,
૩૮૬, ૬૦૭

વ્યાધિ ૩૨, ૩૩, ૩૬, ૧૫૪, ૧૫૫,
૧૫૬, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨

બુદ્ધિ ‘ધર્મવ્યાધિ’

‘વ્યાધિ-આત્મજ્ઞાનવાદ’ ૪૮૫

વ્યામ,^૧ કૃષ્ણ દ્વિપાયન વેદવ્યાસ
૪, ૫, ૬, ૧૦, ૧૨, ૧૫,
૧૬, ૧૭, ૨૦, ૨૧, ૨૨,
૨૪, ૨૫, ૨૬, ૩૨, ૩૮,
૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૪, ૪૫,
૪૮, ૬૨, ૬૬, ૭૧, ૭૨,
૭૮, ૮૪, ૧૦૩, ૧૦૫,
૧૦૭, ૧૧૫, ૧૧૮, ૧૨૨,
૧૩૩, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૪૦,
૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૭૮,
૧૮૧, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૩,
૧૯૪, ૧૯૫, ૨૦૬, ૨૧૩,
૨૧૭, ૨૧૯, ૨૨૨, ૨૩૩,
૨૩૬, ૨૩૮, ૨૫૨, ૨૫૩,
૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૭, ૨૫૮,
૨૬૬, ૨૭૮, ૨૮૦, ૨૮૨,
૩૦૧, ૩૦૨, ૩૧૭, ૩૨૦,
૩૨૬, ૩૩૪, ૩૪૬, ૩૪૯,
૩૫૬, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૯,
૩૭૧, ૩૭૭, ૩૭૯, ૩૮૦,
૩૮૩, ૩૮૬, ૩૯૦, ૩૯૬,
૪૦૧, ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૧૫,
૪૨૨, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬,
૪૨૮, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૫,
૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૭, ૪૫૫,

૪૬૮, ૪૮૦, ૪૮૮, ૪૯૦,	૬૮, ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૦૬,
૪૯૫, ૪૯૭, ૫૦૭, ૫૧૭,	૧૦૭, ૧૨૨, ૨૪૫, ૨૮૦,
૫૧૯, ૫૩૭, ૫૪૪, ૫૪૫,	૨૯૭, ૩૦૧, ૩૦૩, ૩૦૪
૫૫૧, ૫૫૭, ૫૭૪, ૫૮૦,	૪૫૩, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૭૪,
૫૮૧, ૫૮૨, ૫૮૪, ૫૮૫,	૪૭૫
૫૮૭, ૫૯૦, ૫૯૨, ૫૯૪,	શક
૫૯૫, ૫૯૬, ૫૯૮	જુઓ 'મન્દ'
વ્યાસર, ખાદરાયણ ૨૩૬	શતકૃત ૨૪૮, ૩૨૪
વ્યાસર, 'વ્યાસભાષ્ય'ના કર્તા	જુઓ 'મન્દ'
૧૨૩, ૧૩૩, ૧૩૪, ૫૩૮	શતદ્યુત્તન, જનક ૨૩૫
વ્યાસર, સ્મૃતિકાર ૬૦૮	'શપથબાહ્ય' ૨, ૬૯, ૮૯,
'વ્યાસભાષ્ય' ૧૫, ૧૨૩, ૧૩૩,	૧૦૧, ૧૦૬, ૧૫૩, ૧૮૬
૧૩૪, ૫૨૪, ૫૩૮	૩૦૩, ૩૦૬, ૬૨૩, ૬૨૪
'વ્યાસ-શુકસંવાદ' ૪૦, ૪૭,	'શતસાહેસ્રી સંહિતા' ૧૭૭,
૧૨૪, ૧૩૭, ૧૪૩, ૧૮૭,	૧૭૮
૨૧૦, ૨૧૧, ૩૩૫, ૪૪૦,	શંત્રુજય, પર્વત ૩૧૪
૪૯૫	શપથવિધિ ૫૧૪
વ્યાસાશ્રમ ૨૫૪	શબ્દબલ ૧૪૪, ૧૪૫
વ્યોપગંગા ૨૫૫	'શબ્દરત્ન મહોદધિ:' ૬૧૪
મતચારી ૫૧૫	શમ ૬૮, ૮૩, ૧૪૦, ૧૪૨,
શકુનિ, સીળવ ૮૧, ૨૪૭, ૩૭૯,	૧૯૯, ૨૭૫, ૪૪૪, ૫૧૬,
૩૮૧, ૩૮૩, ૪૨૦, ૪૨૧,	૫૨૬, ૫૩૩, ૫૭૩
૪૮૭, ૪૯૬, ૫૫૦, ૫૭૭,	શમ, નન્દિવેગ ૬૦૩
૫૮૭, ૬૦૧	શર્મિષ્ઠ ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૩,
'શકુન્તલોપાખ્યાન' ૬૪, ૩૦૫	૪૬૪
શકુન્તલા ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭,	શલ ૬૭

શાંતિ ૭, ૨૬, ૬૧, ૮૩, ૧૦૭,
૨૩૧, ૨૪૧, ૨૪૩, ૨૪૪,
૨૭૦, ૩૧૩, ૩૨૬, ૩૪૬,
૩૬૮, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯,
૪૧૮, ૪૭૭, ૪૮૦, ૪૮૧,
૪૯૮, ૫૩૧, ૫૩૨, ૫૩૮,
૫૪૧, ૫૪૮

શાંતિદેવ ૬૧૩

‘શાંતિપર્વ’ ૨, ૪૧, ૪૬, ૪૮,
૫૫, ૬૨, ૭૭, ૭૯, ૮૫,
૮૬, ૧૦૨, ૧૩૭, ૧૪૧,
૧૪૫, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬,
૧૭૯, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૮,
૨૦૯, ૨૧૪, ૨૧૮, ૨૧૯,
૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૭, ૨૩૧,
૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૭,
૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૮,
૨૫૫, ૨૫૮, ૨૬૪, ૨૭૨,
૩૦૦, ૩૦૯, ૩૧૭, ૩૨૧,
૩૩૬, ૩૪૦, ૩૭૦, ૩૭૧,
૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૯, ૪૦૬,
૪૨૫, ૪૭૦, ૪૮૬, ૪૯૭,
૫૦૮, ૫૭૨, ૫૭૩, ૬૦૧,
૬૨૬

શિખંડી ૪૨૧, ૬૦૧

શિખિ, ઔશિનર ૧૦૦, ૫૦૧

શિષ્યશાસ્ત્ર, ના અદાર આચાર્ય
૬૧૫

શિવ ૪, ૭૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૬૩૮

‘શિવધર્મ’, ઉપપુરાણ ૬૦૬

‘શિવપુરાણ’ ૬૦૬

શિવમાર્ગો ૬૨૫

‘શિવોપનિષદ’ ૨૧૫

શિશુપાલ ૩૫૮

શિષ્ટ આચાર (સતોના આચાર)

૩૨, ૩૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭,
૭૭, ૮૬, ૧૪૨, ૧૫૧,
૨૧૬, ૨૬૯, ૩૭૫, ૩૭૬,
૩૭૭, ૫૭૯, ૬૨૫

જુઓ ‘સર્જન’

શીવલી, રાણી ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૧

શીલ ૨૭, ૫૬, ૬૨, ૭૫, ૯૮,

૧૩૬, ૧૩૭, ૧૫૨, ૨૦૨,

૨૬૫, ૨૬૯, ૩૦૦, ૩૧૦,

૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૯, ૩૭૬,

૩૯૭, ૪૪૬, ૪૭૫, ૪૮૬,

૪૮૭, ૪૮૮, ૪૮૯, ૪૯૩,

૫૩૪, ૫૫૬, ૫૮૨, ૬૧૦,

૬૧૩

શુક, શિષ્યાચાર્ય ૬૧૫

શુકદેવ ૪૦, ૪૧, ૪૭, ૫૭, ૬૨,

૧૧૫, ૧૩૭, ૧૮૭, ૧૮૮,

૨૩૮, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭,
૨૫૮, ૨૬૭, ૨૬૯, ૨૬૩,
૩૪૨, ૩૬૮, ૩૭૧, ૩૯૦,
૩૯૪, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૪૪,
૫૦૭, ૫૦૯, ૫૨૯, ૫૪૪,
૫૪૫, ૫૮૦, ૫૮૧

“શુકરહસ્ય-ઉપનિષદ્” ૧૬, ૧૭
શુદ્ધાર્થ ૨૧૪, ૪૮૬, ૪૯૦,
૪૯૧, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૪,
૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૮

શુઓ ‘ઉશનમ્’
“શુક્લન્યભુવેદ” ૫૮૧

શુચિ, જનક ૨૩૫

શુનક, જનક ૨૩૫

શુનઃ શેષ, આજીર્તિ ૬૧૮, ૬૧૯,
૬૨૦, ૬૨૨

શુનઃ સખ ૫૧૩, ૫૧૪

શુદ્ધ ૩૨, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૫૨,
૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૬૩,
૧૮૫, ૧૮૮, ૪૦૦, ૫૦૭,
૫૮૨, ૫૮૮

“શુદ્ધકમલાકર” ૫૮૧

“શુદ્ધત્વત્ત્વ” ૫૮૧

શુન્ય ૫૬૯, ૫૭૦

શુન્યતા, અકાર ૬૧૩,

શુન્યતાદ ૬૧૩

શુન્યવાદી ૧૨૮

શોકસપિથર ૫૯૭

શૈબ્ય, શિળિપુત્ર ૫૧૧

શૈવ ૧૩૬

શૈવ ધર્મશાસ્ત્ર ૪

શૈવ્ય ૫૩૮

શૌનક,^૧ કુલપતિ ૬, ૪૪૪

શૌનક^૨ (બ્રાહ્મણ) ૩૯, ૪૯, ૫૨
૫૪, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦

શૌનક,^૩ શિષ્યાચાર્ય ૬૧૫

અકા ૨૬, ૩૭, ૪૮, ૭૫, ૭૭,
૮૦, ૮૯, ૧૨૦, ૧૪૦,
૧૫૫, ૧૫૮, ૧૮૯, ૨૪૮,
૨૬૩, ૨૭૬, ૩૫૬, ૪૨૮,
૪૬૭, ૫૨૧

શુઓ ‘સાત્ત્વિકી અકા’

‘અકાત્રયવિભાગયોગ’ ૨૭૯, ૩૫૬

અમણ્યુ ‘અનુગમ, ‘ધર્મ’, ‘પરંપરા,
‘સંપ્રદાય ૧૩૮, ૧૪૫, ૧૪૬
૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦,
૧૬૨, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૮૦,
૨૦૩, ૨૦૪, ૨૨૮, ૨૩૪,
૫૨૭, ૫૩૩, ૬૨૮

શુઓ ‘સમણ’

અમણ્યુ-બ્રાહ્મણ ૧૫૭

આદ્ય ૨૩૯, ૩૦૮, ૩૦૮, ૫૧૭

आवस्ती ४०६

श्री १७, १८, ७३, ७४, ८०,

१८५, २२५, २४८, ३११,

४०२, ४२६, ४३०, ४५५, पदपदी ८४

४८६, ४८७, ४९३, ५८७,

६२६

श्री कृष्ण

श्रुत्यो 'कृष्ण, २ लगवान श्री'

'श्रीकृष्णश्रुतिनसंवाद' (गीता)

२४७

श्रुत, जनक २३५

'श्रुतमानाधिकार' १२६

श्रुतायु, जनक २३५

श्रुति ४०, ४५, ५४, ५७, ८३,

८४, ८६, ८८, १४१, १५२,

१५३, ३०७, ३१८, ३३४,

३३५, ३३८

श्रुतिप्राभाष्य ४५, १५२, २७५

श्रुत्यो 'वेदप्राभाष्य,'

श्रेय, श्रेयस् ३६, ७६, १६४,

२०३, २४८ २६०, ४३०.

४६८, ४७०, ४७१, ४७२.

५८८, ६००

श्रोत्रिय १८२, ४३८, ५३६, ५३७

श्रोतस्त्रय ६२२

श्वपथ, श्वपाक १५५, १५६, १८८

श्वेतकेतु १८२, ४३०, ४३४

'श्वेताश्वतरोपनिषद्' १७५ १३३,

१३४, १३८

सभा ३०१, ३६६, ३३४, ३३५

सगर २७२

संज्ञन, सत्पुरुष, संत ५२, ५६,

७६, ८०, ८२, ८१, ८७,

८८, १००, १०६, ११६,

१८०, १८३, २६०, २६१-

२७६, २८१, ३२३, ३२५,

३३८, ३४४, ३४७, ३७३,

३७४, ३७५, ३७६, ३८०,

३८७, ४२३, ४४३, ४५३,

४५४, ४५६, ४५७, ४५८,

४५९, ४६४, ४६५, ४६७,

४६८, ४७१, ४७२, ४७३,

४७५, ४८५, ४८८, ४८९,

४८२, ४८५, ४८६, ५०१,

५१७, ५७३

श्रुत्यो 'शिष्ट'

सत् (सहस्राव, सत्ता) ५, ४८,

७६, ११२, २६६, ४१३,

५५६, ५६६, ५६७, ५६८

सत्कर्म ५४४, ५४५, ५६४

सत्त्व २३०, २५७, ३४६, ५१६

सत्त्वगुण ७१, १४०, १४४,
१८३, १८५, १८२, २२५,
२४७, २५५, २६३, २६५,
४८२, ५३०, ५३१, ५३८,
५६५, ५७६, ५८५, ६०४,
६०५

सत्त्वसंशुद्धि ५४६

सत्य १४, १६, ३३, ४७, ५०,
५१, ५२, ५५, ५६, ६८,
६९, ७२, ७७, ८०, ८१,
८३, ८४, ८६, ८१, ८२,
८३, ८४, ८६, ८७, ८८,
८९, १००, १०१, १०२,
१०३, १०४, १०५, १०६,
१०७, १०८, १०९, ११०,
१११, ११२, ११३, ११४,
११५, ११६, ११७, ११८,
११९, १२०, १२१, १२२,
१२३, १२६, १३२, १३४,
१४०, १४२, १४६, १४८,
१४९, १५१, १५२, १६५,
१६६, १७४, १७६, १८१,
१८३, १८५, १८४, १८६,
१८७, १८८, २०१, २०२,
२१०, २१२, २३३, २४३,
२६३, २६७, २६९, २७०,

२७८, २८१, २८६, २८८,
३००, ३२४, ३२५, ३३०,
३५०, ३७३, ३७५, ३७६,
४२४, ४२७, ४३३, ४५१,
४५४, ४५६, ४५८, ४६०,
४६६, ४६८, ४७१, ४७८,
४७९, ४८३, ४८५, ४८७,
४८९, ५०१, ५०२, ५०४,
५०५, ५१६, ५२१, ५३१,
५४२, ५४७, ५६४, ५७३,
५८५, ५८८, ५९७, ५९८,
६०४

सत्यदर्शी १०९, १७०

‘सत्यना प्रयोगो’ ११२

‘सत्यतो अनर्थ’ १७६

सत्यलाभा ५५५

सत्ययुग १३०

सत्यरथ, जनक २३५

सत्यवती २०

सत्यवान ४६०, ४६१, ४६२,
४६३, ४६४, ४६५, ४६६,
४६७

सत्यसंकल्प १४३, ४४१

सत्याग्रह ७०, १२०, १२१,
१३०, १३१, ४०७, ४२७,
४२८, ५००

સતસમાગમ સંગતિ ૧૪૭, ૪૬૮

સદગુણ (ધર્મ) ૫૬૧

સદગુણ } ૧, ૧૦૦, ૧૦૭,
સદાચાર } ૧૪૦, ૩૬૭, ૪૧૩,
સત્કર્મ } ૪૪૮, ૪૫૦

સત્કુમાર ૨૧૪, ૨૬૭, ૨૬૮,
૬૨૭

‘સત્કુમાર’, ઉપગુણ ૬૦૬

સત્સંગત, આયિ ૧૦, ૧૫૩,
૧૬૫ ૧૬૬, ૨૦૪, ૨૦૭

સત્કાજ, ઝનક ૨૩૫

સનાતન ૫ ૭૬, ૮૯, ૧૦૯,
૧૮૧, ૨૦૪, ૨૧૨, ૨૩૪,
૨૪૦, ૨૭૦ ૩૦૨, ૩૬૨,
૪૩૮, ૫૧૧

સનાતન ધર્મ ૭, ૫૫, ૮૦, ૮૭,
૧૦૮, ૧૧૧, ૧૩૭, ૧૮૧,
૩૦૮, ૪૦૫, ૪૮૫

સનાતન પુરુષ, શ્રીકૃષ્ણ ૭૦

સનાતન સમા ૩૬૬, ૬૩૩,
૬૩૪, ૬૩૫

સનાતની હિંદુ, ગાંધીજી ૧૦૩

સમર્પિ ૫૧૦, ૫૧૧, ૬૩૬

‘સમશતી પાઠ’ ૩

‘સમાપર્ણ’ ૬૬, ૯૧, ૯૮, ૨૭૮,
૩૫૯, ૩૭૮, ૩૮૨, ૩૯૮,

૪૭૬, ૪૮૭, ૫૧૮, ૫૪૮,

૫૬૬, ૬૦૧, ૬૩૩

‘સભિયમુત’ ૧૨૮

સમ } ૩૬, ૪૮, ૮૩,

સમતા } ૧૦૦, ૧૦૭, ૧૦૮,

સમત્વ } ૧૦૯, ૧૨૪, ૧૨૬,

સમભાવ } ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૨,

સમાનતા } ૧૪૫, ૧૪૮, ૧૪૯,

૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૨,

૧૬૫, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦,

૧૭૧, ૧૭૫, ૧૮૮, ૧૯૧,

૧૯૭, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩,

૨૦૪, ૨૨૪, ૨૪૧, ૨૪૨,

૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૩, ૨૬૧,

૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૬, ૨૭૦,

૨૭૧, ૨૭૪, ૨૮૭, ૩૦૮,

૩૩૭, ૩૪૧, ૩૫૧, ૩૫૪,

૩૬૬, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૭,

૩૯૭, ૪૪૯, ૪૫૨, ૪૬૪,

૫૦૯, ૫૨૭, ૫૩૬, ૫૪૬,

૫૫૬, ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૬૫,

૫૮૨ ૫૮૭, ૫૯૦

સમય (શ્રમણ) ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૮

સમવ્યુદ્ધિ ૧૪૯ ૧૫૦, ૨૪૨,

૨૮૪, ૩૫૨, ૩૫૩, ૪૮૦,

૫૫૭

સમત્વયોગ ૩૯૦

સમદર્શી ૧૫૬, ૧૩, ૧૬૦,

૧૭૦, ૧૭૫, ૧૭૭, ૧૮૭,

૧૮૮, ૧૯૦, ૨૦૭, ૨૫૨,

૨૫૪, ૨૫૫, ૨૬૫, ૨૭૭,

૨૮૧, ૪૫૭, ૫૧૭, ૫૧૮

સમદષ્ટિ } ૮૨, ૧૦૯, ૨૫૦,

અમ્યદષ્ટિ } ૨૫૧, ૨૫૩,

૨૫૫, ૩૩૬, ૩૭૪, ૫૫૪,

૫૬૬

‘સમય’ ૪

સમરથ, જનક ૨૩૫

સમર્થ સ્વામી ગમદાસ ૨૪૭

‘સમવાયાગસૂત્ર’ ૬૫, ૬૧૦,

૬૧૧, ૬૧૨

સમવિદ્યા ૧૮૩

સમંતપંચક ૬

સમાત્મા, વિષ્ણુ ૧૭૧

સમાધિ ૧૯૭, ૨૧૯, ૩૪૩,

૫૫૬, ૬૧૩

‘સમાધિમાર્ગ’ ૬૧૪

સમાપના ૨૭૪

સમિતિ ૧૫૯, ૧૬૦, ૩૪૩

સમ્પ્રસાદ (પરમઆનન્દ) ૫૩૭

સમ્યક્દર્શન ૫૭૮

સમ્યક્મન, સ્વાગચાત્ર ૨૩૭,

૨૭૩, ૨૭૫

સત્રાટ ૫૯૪, ૬૨૫

સરસ્વતી ૧

સર્ગબન્ધ ૩૪૨

સર્પસત્ર ૬

સર્વદમન ૯૫, ૯૬

સર્વધર્મસમભાવ ૧૨૯, ૧૪૯

સર્વભૂતહિનેશ ૮૬, ૧૭૦, ૨૫૮,

૨૫૯

સર્વભૂતાત્મભૂત ૧૪૭

સર્વભૂતાનુકમ્પા ૨૩૦, ૪૪૪

સર્વભૂતાન્તર્યામી ૬૩૭

સર્વભેદ ૬૨૪

સર્વવિત્ ૩૪૧, ૩૪૨

‘સર્વાર્થસિદ્ધિ’ ૬૩૧

સદ્ગુણ, ચેદિમત્સ્ય ૬૦૩

સદ્દેવ,^૧ ૫૩૫ ૭, ૪૯, ૮૧,

૮૨, ૨૧૮, ૪૧૭, ૫૯૫

સદ્દેવ,^૨ માર્ગ ૬૦૧

સદસ્યુક્ત ૨૩૦

સદસ્યાગ દેવલોક ૬૧૨

સદસ્યાભ્યુત્થાન ૩૪૫

સંકલ્પસિદ્ધિ ૪૮૩, ૬૧૨

‘સંગીતિ-પગિયાય-સુત’ ૬૫

‘સમદર્શી,’ જિનચ દ્રિયા ૫૨૪

સ ધદાસ ગણિ ૩૬૩

સંજય,^૧ ગાઝ ૨, ૩૧૫, ૪૦૨,

૫૭૫

સંખ્ય,² સૂત્ર ૭, ૮, ૧૪, ૫૮,
૫૯, ૬૦, ૬૯, ૭૦, ૭૧,
૩૩૦, ૩૫૭, ૩૮૪, ૩૯૦,
૩૯૩, ૪૦૭, ૪૧૦, ૪૫૫,
૪૮૦, ૪૯૭, ૫૮૬, ૫૮૭

સત્યાસત્ય ૩૮૦, ૬૦૯

સતોષ ૧૪૨, ૨૩૩, ૨૮૫,
૩૧૮, ૩૯૬, ૪૦૦, ૪૦૨,
૪૦૩, ૪૫૫, ૪૭૧, ૪૭૫,
૪૮૨, ૪૯૪, ૫૩૧, ૫૩૮,
૫૪૨, ૫૮૪, ૬૦૪

સંન્યાસાશ્રમ	}	૩૮, ૪૧, ૫૩,
સંન્યાસ		૫૯, ૧૨૪,
સંન્યાસી		૧૨૫, ૧૩૭,

૧૪૧, ૧૪૩, ૧૪૫, ૧૪૮,
૧૫૭, ૧૬૮, ૧૭૬, ૧૮૩,
૧૮૭, ૧૮૯, ૧૯૧, ૧૯૨,
૧૯૮, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૨૪,
૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૬, ૨૩૮,
૫૦૦, ૫૦૯, ૫૧૩, ૫૧૪,
૫૨૭, ૫૩૩, ૫૪૪, ૫૫૪,
૫૫૫, ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૫૯,
૫૬૦, ૫૬૧, ૫૭૨, ૫૭૮,
૫૭૯, ૫૮૬

સંન્યાસિની ૫૫૫, ૫૫૮, ૫૭૧
'સંન્યાસોપનિષદ્' ૨૧૭

સપૂર્ણ સ્નાત્ર ૪૧૧

સંખ્ય, અઢાર ૬૦૯
સંખ્ય ૪૯, ૫૬, ૫૨૫
સંખ્યા ૪૯, ૨૨૧

મયમ મી ૬૨, ૭૨, ૮૭, ૮૮,
૯૫, ૧૦૯, ૧૪૮, ૨૦૨,
૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૯,
૨૫૪, ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૬૮,
૩૪૨, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૫૪,
૩૬૬, ૩૭૫, ૩૭૯, ૩૮૭,
૪૦૪, ૪૩૩, ૪૫૪, ૪૫૫,
૪૬૨, ૪૬૩, ૪૬૮, ૪૭૯,
૪૮૦, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૭,
૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૭, ૫૦૨,
૫૦૪, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૧૨,
૫૧૫, ૫૧૬, ૫૧૮, ૫૨૩,
૫૪૧, ૫૪૨, ૫૪૩, ૫૪૫,
૫૫૪, ૫૫૮, ૫૭૧, ૫૭૨,
૫૭૩, ૫૭૪, ૬૦૨

સવમમાર્થ ૨૭૬

'સંયુત' ૮૫

'સંયુત-નિકાય' ૨૨૯

સંયોગન (બંધન) ૧૬૪

સંવસં ૩૬૫

સંવસં ૩૭૭

શુઓ 'કાળયક'

संवर ३४३

संवर्त, स्मृतिकार ६०८

संसर्ग विद्या (सृष्टिज्ञान) ३६७

संसारयुक्त ५०, ५४, ६२, ७४,

७८, १२५, १५७, १५८,

१६३, १८८, २१७, २४२,

२६६, २६७, २७४, ३३७,

३४२, ३५२, ३६२, ३६४,

३६५, ३६६, ३६७, ३६८,

४६८, ४८४, ५०६, ५३३,

५४२, ५४३, ५४४, ५४५,

५६६, ५७४, ५७७, ५८३,

५८४, ५८४, ५८५, ६०४,

६३४, ६३६, ६३७, ६३८

संसारशुद्धिवाह ६२८

‘संस्कारप्रकाश’ ३१३

संस्कृति ४१३

‘संस्कृति’ ५३५, ५७८

सागरोपम ६१२, ६२६, ६२७, ६२८

सात्वत १८५

सात्वत संप्रदाय १८२

‘सात्वतसंहिता’ २

सात्त्विक धृष्टि ५८

सात्त्विक यज्ञो ८८

सात्त्विकी श्रद्धा ७५, २७६, ३५६,

५२१

सात्यकि ४१७, ४२१, ५५६,

६०१

साध्य, देवो १०७, १११

साम, रथंतर २१३

सामगान १७५, १७६, २०६,

४२०

‘सामवेद’ ६२१

सामायिक ३४३

साम्ययोग ८७, २६२, २६३,

५०७

सारथि २४५, २६२, ३६६, ३६२

४१४, ४६२, ५००

सारस्वत १५६, ४३५

सावित्री (दिशा) ६०६

सावित्री (देवी) ४६०

‘सावित्री’ (कथामूल) ५८४

सावित्री (मंत्र) ६०३

सावित्री (सती) ३०२, ४६०,

४६१, ४६२, ४६३, ४६४,

४६५, ४६६, ४६७, ४६८,

४८५, ६०३

सावित्रीव्रत ४६२

(सावित्रीनुं) त्रिगुणव्रत ४६२

‘सावित्रीव्रतोपाख्यान’ ५८४

‘सावित्र्युपाख्यान’ ४५६, ४६५,

४६७, ४८५

'સાહિત્યદર્પણ' ૨૭	૩૬૦, ૪૨૭, ૪૨૬, ૪૨૭,
સાખ્ય ૩૩, ૩૯, ૧૩૯, ૧૪૦,	૪૪૯, ૪૬૮, ૪૮૩, ૪૮૪,
૧૭૬, ૧૮૮, ૧૯૨, ૨૨૨,	૫૧૭, ૫૧૯, ૫૨૧, ૫૩૮,
૨૩૪, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮,	૫૫૬, ૫૯૯, ૬૦૭, ૬૩૨
૨૫૫, ૨૬૩, ૨૭૨, ૩૧૮,	જુઓ 'કલક'
૪૩૮, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૮૧,	સિદ્ધિ, અદાગ ૬૦૭
૫૫૪, ૫૫૬, ૬૩૬	'સિન્દુગ્રંથકર' ૪૭૫, ૫૮૮
'સાંખ્યકાગિદા' ૬૩૬, ૬૩૭	સિખિ રાગ ૨૫૯, ૨૬૦
'સાંખ્યપ્રવચનભાષ્ય' ૨૨૧	સિખિ રાષ્ટ્ર ૨૫૯
સાંખ્યશાસ્ત્રી ૧૭૦, ૨૮૧	સિગિમા ગણિકા ૪૯૯, ૫૦૦
સાંખ્યાચાર્ય ૬૦૫	'સિરી સિરિવાલકલ્પ' ૨૬
સાહેસરા, ઉપેન્દ્રગય જ. ૫૪૮,	સિવિલમેરેજ ઓફ્ટ ૨૬૬
૬૨૭, ૬૨૪, ૬૨૫, ૬૪૦	સિંધુગળ ^૧ ૨, ૫૭૫
સાહેસરા, ડૉ. ભોળીલાલજ. ૧૬૦,	સિંધુગળ ^૨ જ્યદ્ધ ૬૦૧
૨૩૧, ૬૦૨, ૬૧૦, ૬૨૮	સીતા ૫૦, ૯૭, ૯૮, ૨૩૫, ૨૩૯,
સામદાયિક દષ્ટિ (નો નિર્ણય)	૨૪૦, ૩૬૮, ૩૯૧, ૪૦૩
૫૩૪	સીન્ધવજ, જનક ૨૩૫
'સાંમ', ઉપપુરાણ ૬૦૬	સીરિયન (ભાષા) ૩૬૪
સિદ્ધ ૩૪૨	'સીલવીમંસ જનક' ૨૨૦,
સિદ્ધરાજ ૩૧૪	૨૩૨, ૩૧૯
'સિદ્ધ-દેવ' ૩૦૭	'સુકન્ધોપાખ્યાન' ૩૭૭
સિદ્ધિ ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૬૩, ૧૫૭,	સુકેતુ, જનક ૨૩૫
૧૬૦, ૧૯૧, ૧૯૭, ૨૦૩,	સુકેશ, ભાગદાજ ૯૪
૨૧૬, ૨૨૪, ૨૫૫, ૨૫૬,	સુકનુ ૨૩૯
૨૬૩, ૨૭૭, ૩૨૨, ૩૩૪,	સુખ, સુખાર્થી ^૧ કુ:ખ ૭, ૨૧, ૫૬,
૩૩૬, ૩૪૨, ૩૪૪, ૩૪૮,	૫૯, ૮૧, ૧૦૪, ૧૧૦,

૧૪૨, ૧૪૫, ૧૭૦, ૧૭૬,	સુખલાલજી, પંડિત ૧૭, ૩૪૩,
૧૯૬, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૨૦,	૬૦૯, ૬૨૯
૨૨૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૮,	સુગ્રામ ૧૪૬, ૨૦૨
૨૪૦, ૨૪૫, ૨૫૭, ૨૫૯,	સુમતા ૪૩૩, ૪૩૪
૨૬૦, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮,	‘સુતનિપાત’ ૮૫, ૧૬૪, ૨૦૧,
૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૭,	૨૫૯, ૨૭૧, ૫૩૨, ૫૩૪
૨૯૭, ૩૦૩, ૩૧૪, ૩૧૫,	‘સુતપિટક’ ૧૬૦, ૨૬૯
૩૧૬, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૩૪,	સુદક્ષિણ, ધાંખોળ ૬૦૧
૩૩૬, ૩૩૭, ૩૪૧, ૩૪૨,	સુદાસ, પિંજવન ૯૨
૩૪૫, ૩૫૨, ૩૬૩, ૩૭૦,	સુદેશ્યા ૨૯૮, ૨૯૯
૩૮૭ ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૦,	સુધન્વા, આંગિરસ ૯૩
૩૯૪, ૩૯૬ ૩૯૭, ૩૯૯,	સુધૃતિ, જનક ૨૩૫
૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૩, ૪૦૪,	સુપણ્ડ, બે (જીવ અને ઈશ્વર)
૪૦૬, ૪૧૪, ૪૨૦, ૪૨૯,	૬૩૪, ૬૩૬, ૬૩૮
૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૫૪,	‘ સુપણ્ડપુરાણ ’ ૬૦૬
૪૫૫, ૪૬૧, ૪૬૭, ૪૭૫,	ભુઓ ગરુડપુરાણ ’
૪૭૭, ૪૮૧, ૪૮૮, ૪૯૧,	સુપાર્થક, જનક ૨૩૫
૪૯૮, ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૬,	સુલદ્રાપુત્ર, અભિમન્યુ ૪૧૩
૫૨૪, ૫૨૫, ૫૨૬, ૫૨૭,	સુભાષણ, જનક ૨૩૫
૫૨૮, ૫૨૯, ૫૩૦, ૫૩૨,	સુભાષિત ૪૬૯, ૪૭૨
૫૩૩, ૫૩૮, ૫૩૯, ૫૪૧,	સુમન દેવતા ૪૦૬
૫૫૪, ૫૬૪, ૫૬૮, ૫૬૯,	સુમંત્ર ૪૪૪, ૫૮૦
૫૭૪, ૫૭૭, ૫૮૭, ૫૮૯,	સુયોધન ૫૪૮
૫૯૦, ૫૯૪, ૫૯૫, ૫૯૬,	ભુઓ ‘કુયોધન’
૬૦૪, ૬૩૪	સુરલિ ૨૫૨, ૨૫૩, ૫૧૪
સુખાણ્ડકર, ડૉ. ૩૦	‘સુરલિ-આખ્યાન’ ૨૫૨, ૨૫૩
ભા ૪૭	

सुगष्ट (क्षत्रिय जति) १०३	सेतान ५०२, ५३८
सुखला, लिखुष्टी १५५, २३८, ५५४, ५५५, ५५६, ५५८, ५६१, ५६७, ५७१	सेनानिच २१६, २२१, ५२६, ५८५
सुवित २८६	सौष्टीस ३४८, ५६०, ५६१, ५६२
सुनीर (क्षत्रिय जति) १०३	सोमस ६२
सुख ६८, २४५, २६१, ३६७, ४०१	सुयो 'सौदास'
सुखलाव, सौदासलाव, (सर्व प्राणी प्रत्ये) ८६, ३७७, ४५८, ४६४	सोम ६८
सुखोत्र ५०१	सोमदत्त ६७, ३५६
'सुखकांड' ३६१, ४०३	सोमश्रवा २३७
सुखवेग (क्षत्रिय जति) १०३	'सोमश्री दालक' १७७
'सुखिलोमसुत' ८५	सोम-सना, सो. येस. २३
सुत, पुराणी ६, ७	सौमत्तम (नौदमत) १०४
'सुनकृतांग' १२६, ६०६, ६२६	सौदास ६२
सुरदास ५२६	सौमिकपर्व २५४, ३८५, ४४२, ६०१
सूर्य ७४, ८६, १७५, १८४, १८६, २५७, २६८, ३६७, ३७१, ४२८, ४५८, ४६३, ४७१, ४७२, ५२५, ६२६, ६३६, ६३७	'सौद', उपपुराण ६०६
सूर्यकान्त ६२३	सौवीर २, ५७५
सूर्यमार्ग (देवयानमार्ग) २६६	'सुखपुराण' ३०६, ४५६, ५४६, ५८३, ६०६
सुंजय (क्षत्रिय) ३३२	'सुख-ना-ए' उपपुराण ६०६
	'सुखसमेत' ४१३
	सु ३२, ३३, ६६, ६७, ६८, १४८, १५२, १५६, १८३, १८५, १८८, १८३, १८६,

૨૦૨, ૨૧૯, ૨૩૯, ૨૯૯,	સ્નેહલગ્ન ૨૯૬
૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨ ૩૦૩,	સ્મૃતિ ૧૪૫, ૫૪, ૫૭, ૮૬,
૩૦૮, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪,	સ્માર્ત ૧૦૬, ૧૫૨, ૨૦૮,
૩૧૫, ૩૫૯, ૩૬૪, ૩૭૭,	૨૭૮, ૨૭૯, ૨૯૫, ૩૦૭,
૩૭૯, ૩૮૦. ૩૮૩, ૪૦૬,	૩૨૭, ૩૨૮, ૩૮૦, ૫૧૮,
૪૧૭, ૪૩૮, ૪૪૦, ૪૪૯,	૫૮૧, ૬૦૭, ૬૦૮
૪૫૯ ૪૬૬, ૪૬૯, ૫૦૭,	સ્મૃતિકાર ૩૨૮, ૬૦૮
૫૩૯, ૫૪૦, ૫૫૫, ૫૫૭,	‘સ્મૃતિચન્દ્રિકા’ ૧૧૬
૫૫૯, ૫૬૧, ૫૬૬, ૫૬૭,	સ્મૃત્સંસ્મિ ૪૬, ૧૪૫, ૧૪૬,
૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૫, ૫૭૬,	૧૫૮, ૫૭૩
૫૮૩, ૫૮૪, ૬૦૭, ૬૦૮,	સોતાપન્ન ૪૦૬
૬૨૧, ૬૩૦	સ્વકર્મ ૩૨, ૩૪, ૩૬, ૩૩૫,
સ્રીનિધિ ૩૧૨, ૩૧૩	૩૪૦, ૩૪૧, ૩૬૨, ૩૮૮,
‘સ્રીપર્વ’ ૨૪૬, ૩૬૧, ૩૬૨,	૪૨૪
૩૬૩ ૩૯૯, ૪૧૯, ૬૦૧	સ્વદેશીની લાવના ૫૪૭
સ્રીપ્રશંસા ૩૦૦, ૩૦૧	સ્વધર્મ ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫,
‘સ્થવિરાવસિચરિત’ ૩૬૩	૩૬, ૩૭, ૫૯, ૬૦, ૬૧,
‘સ્થાનાત્રિચૂત’ ૬૫, ૬૦૯	૮૩, ૧૦૮, ૧૪૪, ૧૫૩,
‘સ્થાનાત્રિ સમવાયાત્ર’ ૬૫	૧૬૨, ૩૧૦, ૩૩૫, ૩૪૮,
સ્થિતપ્રજ્ઞ ૧૬, ૧૭૦, ૨૮૧,	૩૫૦, ૩૫૧, ૩૮૮, ૪૦૮,
૪૧૧, ૪૫૧, ૪૮૦, ૫૦૬	૪૨૧, ૪૬૧, ૪૯૪, ૫૦૯,
‘સ્થિતપ્રજ્ઞદર્શન’ ૨૪૧	૫૪૫, ૫૭૧, ૫૯૫, ૫૯૬
સ્થિતપ્રજ્ઞલક્ષણ ૬૦૧	સ્વધર્મપાલન યોગ ૩૩, ૩૫,
સ્નાતક બ્રાહ્મણ ૫૧૧, ૫૧૪	૩૬, ૩૭, ૧૪૪, ૩૪૬, ૫૯૬
સ્નાન ૫૧૫, ૫૧૬, ૫૧૭,	સ્વભાવ ૩૪, ૧૩૫, ૨૬૪, ૩૯૭,
૫૪૨, ૫૪૩	૫૬૧

સ્વયંભૂ ૧૭, ૭૩, ૭૫

સ્વયંસંપ્રદ ૨૩૦, ૫૪૧

સ્વર્ગ ૪૯, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧,

૧૦૭, ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૬૮,

૨૧૩, ૨૨૭, ૨૩૯, ૨૫૨,

૨૬૬, ૨૯૦, ૩૦૪, ૩૨૨,

૩૨૫, ૩૬૦, ૩૬૩, ૩૭૮,

૪૧૦, ૪૨૨, ૪૩૭, ૪૪૩,

૪૯૮, ૫૦૪, ૫૨૩, ૫૨૪,

૫૨૫, ૫૨૬, ૫૨૮, ૫૭૩,

૫૭૪

‘સ્વર્ગારોહણપર્વ’ ૧, ૨૪, ૨૬,

૩૦, ૨૨૨, ૬૦૧, ૬૦૬

સ્વર્ણરેખા, જનક ૨૩૫

‘સ્વસ્થતા’ ૬૩૨

સ્વામીના ઉપચાર, અહાર ૬૧૩

‘સ્વાતંત્ર્ય’ ૪૧૧

સ્વાધ્યાય ૩૩, ૧૧૧, ૧૪૯,

૧૫૬, ૨૦૬, ૨૪૩, ૪૩૫,

૫૩૮, ૫૭૪

‘સ્વાધ્યાય’ ૫૪૮, ૬૨૫

‘સ્વામી વિવેકાનંદ’ ૫૩

સ્વાર્થત્યાગ ૫૪૭

સ્વીડ્ઝર્લેન્ડ ૧૧૨

હજરત મહમ્મદ પેગંબર ૨૬૧

હં (પરાણે લાટેલું કુદ) ૪૦૮

હનુમાન ૪૦૩

હયગ્રીવ, વિદેહ ૬૦૩

હરિ,^૧ ચોગ્રેશ્વર ૨૨૭

હરિ,^૨ (શ્રીકૃષ્ણ) ૫, ૧૨૫,

૧૮૦, ૨૬૪, ૨૬૫, ૪૭૬,

૬૩૩

હરિકેશ બલ, મુનિ ૫૧૬

‘હરિજન’ ૪૧૧, ૪૧૩

‘હરિજનબંધુ’ ૧૨૩

હરિભક્તસરિ ૪૪૬, ૫૫૮, ૬૨૯

‘હરિવંશ’ ૬૪, ૧૪૧, ૧૪૫,

૨૦૮, ૨૦૯, ૪૦૬, ૫૨૭,

૫૮૧

હરિમંદ્ર ૬૧૮, ૬૧૯

હર્મન કુમ્પે ૪૬૫

હર્ષદ, જનક ૨૩૫

હર્ષ અને લલનાં સ્થાન ૫૮૪

હસ્તિનાપુર ૬૦, ૬૭, ૭૧, ૨૯૨,

૩૨૮, ૩૨૯, ૩૮૨, ૩૮૪,

૪૧૪, ૪૧૫

‘હંસ-સાધ્વસંવાદ’ ૮૫, ૧૧૧

હાઈડ્રોજન બોમ્બ ૪૨૮

હાનની ખીણ ૨૬૨

હારિત, સ્મૃતિકાર ૬૦૮

‘હિતોપદેશ’ ૨૮, ૫૧, ૬૪,

૯૧, ૧૦૩, ૩૧૫, ૩૧૮,

૩૧૯, ૩૨૩, ૩૭૭, ૫૨૮,
૫૪૨, ૫૪૩, ૫૪૬, ૫૮૩
દિમવાન } ૨૫, ૨૩૦, ૨૫૫,
દિમાલય } ૨૫૭, ૪૧૬, ૪૩૧
દિરવ્યનાભ ૯૪
દિરવ્યપ્રીતી પક્ષી ૫૪૯
દિદુ 'ધર્મ', 'સમાજ' ૩, ૧૯,
૪૩, ૪૭, ૭૫, ૧૦૩, ૧૨૨,
૧૨૯, ૧૩૦, ૧૮૬, ૧૯૦,
૨૬૨, ૪૯૦, ૫૯૬, ૫૯૭
ભુઓ 'વૈદિકધર્મ'
દિદુ ૫૨૫ગ ૩
દિદુસ્તાન } ૩૭, ૧૩૦, ૧૫૭,
દિદુ } ૫૫૭, ૫૮૨

ભુઓ 'ભાગત'
દિસાના અસંખ્ય ભેદ ૧૩૪
હૃદયદોર્બલ્ય (અભ્યુત્થાન) ૧૨
હૃષીકેશ ૫, ૬૯, ૩૯૨
હૈમચન્દ્રાચાર્ય ૩૧૮, ૩૬૩
હૈહય (ક્ષત્રિય જાતિ) ૬૦૩
હોતા, અશ્વલ ૨૩૭
હોતા, નું ૨૫૬ ૬૩૭
હોપકિન્સ, ગ્રે. ૨૪૪
હોલ્ટઝમન ૪૬૫
હુસ્વરોમા, જનક ૨૩૫
હ્રી ૧૬, ૭૬, ૮૦, ૮૩, ૧૦૮,
૧૦૯, ૧૧૦, ૨૩૩, ૨૪૪,
૪૪૪, ૪૮૩

Adiparva 31

A History of Indian Literature 65, 66, 85, 364, 465,
466, 622, 623

*An Index to the Names in
the Mahābhārata* 23

Barlaam & Joasaph 363

Bradlaugh 112

Brahmanische Legenden 465

Buddha 262

Buddhism 232

Catholic Vesper 66

Confucius 261

Das Mahābhārata 465

Dat 250

D D D 250

Dedicat 250

Dialogues of Plato 591

Dkat 250

Die deutschen Volkshieder 66

ସ୍ବୟଂଭୁ ୧୭, ୭୩, ୭୫

ସ୍ବୟଂସଂସ୍କୃତ ୨୩୦, ୫୪୧

ସ୍ବର୍ଗ ୪୯, ୯୯, ୧୦୦, ୧୦୧,

୧୦୭, ୧୧୧, ୧୧୭, ୧୧୮,

୨୧୩, ୨୨୭, ୨୩୯, ୨୫୨,

୨୬୬, ୨୯୦, ୩୦୪, ୩୨୨,

୩୨୫, ୩୬୦, ୩୬୩, ୩୭୮,

୪୧୦, ୪୨୨, ୪୩୭, ୪୪୩,

୪୯୮, ୫୦୪, ୫୨୩, ୫୨୪,

୫୨୫, ୫୨୬, ୫୨୮, ୫୭୩,

୫୭୪

‘ସ୍ବର୍ଗଶିଘ୍ରପର୍ବ’ ୧, ୨୪, ୨୯,

୩୦, ୨୨୨, ୬୦୧, ୬୦୬

ସ୍ବର୍ଣ୍ଣରାମା, ଜନକ ୨୩୫

‘ସ୍ବସ୍ଥତା’ ୬୩୨

ସ୍ବାଗତନା ଉପସାର, ଉଦାର ୬୧୩

‘ସ୍ବାତୀର୍ଥ’ ୪୧୧

ସ୍ବାଧ୍ୟାୟ ୩୩, ୧୧୧, ୧୪୯,

୧୫୬, ୨୦୬, ୨୪୩, ୪୩୫,

୫୩୮, ୫୭୪

‘ସ୍ବାଧ୍ୟାୟ’ ୫୪୮, ୬୨୫

‘ସ୍ବାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦ’ ୫୩

ସ୍ବାଧୀୟାଗ ୫୪୭

ସ୍ବୀଡ଼ଜର୍ଣ୍ଣ-୩ ୧୧୨

ଓଜ୍ଜ୍ୱଳ ମହାଭାରତ ପେଟିଟ ୨୬୧

ଓ (ପରାସ୍ତେ ଶାନ୍ତି) ୪୦୮

ଓମ୍ନାମ ୪୦୩

ଓଷାଧି, ବିଦେ ୬୦୩

ଓଡ଼ି, ୧ ଯୋଗେଶ୍ୱର ୨୨୭

ଓଡ଼ି, ୨ (ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ) ୫, ୧୨୫,

୧୮୦, ୨୬୪, ୨୬୫, ୪୭୬,

୬୩୩

ଓଡ଼ିଶା ଗଳ୍ପ, ଗୁଣି ୫୧୬

‘ଓଡ଼ିଶା’ ୪୧୧, ୪୧୩

‘ଓଡ଼ିଶାଗାଥା’ ୧୨୩

ଓଡ଼ିଶାସ୍ମୃତି ୪୪୬, ୫୫୮, ୬୨୯

‘ଓଡ଼ିଶା’ ୬୪, ୧୪୧, ୧୪୫,

୨୦୮, ୨୦୯, ୪୦୬, ୫୨୭,

୫୮୧

ଓଡ଼ିଆ ୬୧୮, ୬୧୯

ଓଡ଼ିଆ ଗୁଣି ୪୬୫

ଓଡ଼ିଆ, ଜନକ ୨୩୫

ଓଡ଼ିଆ ଗୁଣି ଗୁଣି ୫୮୪

ଓଡ଼ିଆଗୁଣି ୬୦, ୬୭, ୭୧, ୨୬୨,

୩୨୮, ୩୨୯, ୩୮୨, ୩୮୪,

୪୧୪, ୪୧୫

‘ଓଡ଼ିଆ-ଗାଥାଗାଥା’ ୮୫, ୧୧୧

ଓଡ଼ିଆଗୁଣି ଗୁଣି ୪୨୮

ଓଡ଼ିଆ ଗୁଣି ୨୬୨

ଓଡ଼ିଆ, ଗୁଣିଗୁଣି ୬୦୮

‘ଓଡ଼ିଆଗୁଣି’ ୨୮, ୫୧, ୬୪,

୯୧, ୧୦୩, ୩୧୫, ୩୧୮,

૩૧૯, ૩૨૩, ૩૭૭, ૫૨૮,
૫૪૨, ૫૪૩, ૫૪૬, ૫૮૩
દિમવાન } ૨૫, ૨૩૦, ૨૫૫,
દિમાસય } ૨૫૭, ૪૧૬, ૪૩૧
દિરપ્પનાભ ૯૪
દિરપ્પદીવી પક્ષી ૫૪૯
દિદુ ધર્મ, ંસમાજ ૩, ૧૯,
૪૩, ૪૭, ૭૫, ૧૦૩, ૧૨૨,
૧૨૯, ૧૩૦, ૧૮૬, ૧૯૦,
૨૬૨, ૪૯૦, ૫૯૬, ૫૯૭
ભુઓ 'વેદિકધર્મ'
દિદુ પરપરા ૩
દિદુસ્તાન } ૩૭, ૧૩૦, ૧૫૭,
દિદુ } ૫૫૭, ૫૮૨

ભુઓ 'ભારત'
દિસાના અસંખ્ય ભેદ ૧૩૪
હૃદયદોર્બલ્ય (અભુનનુ) ૧૨
હૃદયદિય ૫, ૬૯, ૩૯૨
દેમયન્નામાર્ગ ૩૧૮, ૩૬૩
હેદય (સન્નિય જાતિ) ૬૦૩
હોતા, અધલ ૨૩૭
હોતા, નું રૂપક ૬૩૭
હોપકિન્સ, પ્રો. ૨૪૪
હોલ્ટઝમન ૪૬૫
હુસ્વરોમા, જનક ૨૩૫
દ્વી ૧૬, ૭૬, ૮૦, ૮૩, ૧૦૮,
૧૦૯, ૧૧૦, ૨૩૩, ૨૪૪,
૪૪૪, ૪૮૩

Ādiparva 31

A History of Indian Literature 65, 66, 85, 364, 465,
466, 622, 623

An Index to the Names in the Mahābhārata 23

Barlaam & Joasaph 363

Bradlaugh 112

Brahmanische Legenden 465

Buddha 262

Buddhism 232

Catholic Vesper 66

Confucius 261

Das Mahābhārata 465

Dat 250

D D D 250

Dedicat 250

Dialogues of Plato 591

Dicat 250

Die deutschen Volkslieder 6

- Five Minutes Biograpsehl* 503
 Gandhiji, Mahatma M. K. 113, 129, 232
Griechische und Albanesische Märchen 66
Harijan 411
Harvard Oriental Series 622
 Hillebrandt 622
Hindu Dharma 10, 38, 44, 45, 47, 113, 129
 Hinduism 262
 Hinduism, All Inclusive 129
History of Dharmasastra 297, 300, 306, 313, 459, 462, 519, 553, 580, 581, 606, 608, 616, 617, 641
How to Win Friends & Influence People 233, 261
Idylls from the Sanskrit 465
Illustrated Weekly 232
Indian Inheritance 22
Indian Philosophy 621
Indian Wisdom 619, 620
Introduction to the Pāncarātra And Ahirbudhnyā Samhitā 2
Is eating Fish Violence ? 34
 Jesus, Christ 262
 Keith 621
 Lao Tse 262
Mahābhārata 22, 30, 31
 Monier Williams 232, 619
Non-Violence in Peace & War 34, 127, 129, 132, 114
 Oldenburg 622
Passover Hagada 66
Prolegomena, (of Mbh) 31
Reclams Universal bibliothek 465
Religion des Veda 621
Revue Celtique 66
Ritualliteretur 622
Sanskrit English Dictionary (Monier Williams) 74, 89, 137, 149, 186, 232, 235, 269, 606, 608, 610, 613
Shri Aurobindo Came to me 276
 Socreter 591
Some Problems of Indian Literature 222, 264
 Taoism 262
"The Epic Story" (Mahābhārata) 22
The Golden Key 38, 44, 45
The Great Epic of India 153
 244

<i>The Haripad Speech</i> 38, 45	<i>What is Hindunism ?</i> 129
<i>The Teaching of the Gita</i> 10	<i>Zeitschrift für die Geschichte der Inden in Deutschland</i> 66
<i>'Valmiki, Vyasa, and Kalidasa'</i> 22	<i>Zoroaster</i> 261

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५	१६	अध	श्रेष्ठ
११	८	गंधर्व	गंधर्व
१२	१६	यतो धर्मस्ततो जयः ।	यतो धर्मस्ततो जयः ।
१६	१६	प्रज्ञाचक्षुर्न रिप्यत ॥	प्रज्ञाचक्षुर्न रिप्यति ।
१६	१७	शास्त्राभ्येवान्वयेतेक्षते ।	शास्त्राभ्येवान्ववेक्षते
१६	१८	द्विरक्षुमुत्तमम् ॥	द्विरक्षुमुत्तमम् ॥
१७	१८	स्वर्गभूस्तस्मान्परा...	स्वर्गभूस्तस्मान्परा...
१७	२३	चक्षुषा	चक्षुषा
२१	१८	यदिहास्ति	यदिहास्ति
२६	१८	संवृत	संवृत
२८	३	४-१८८-८९	३-१८८-८९
४२	२०	भुञ्जीषाः	भुञ्जीषाः
५०	११	कौशिकनी	कौशिकनी
५०	२७	भूक्ष	भूक्ष
५४	१५	साम्भक्ष	सम्भक्ष
५७	२२	१२-१५२-१०भां	१२-२५२-१०, ११भां
६८	१८	यतोः	यतो
६८	१८	लापा.	जीष्म.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૮૫	૨૫	મૈત્રિલાવ	મૈત્રીલાવ
૯૧	૧૪	ધમ	ધર્મ
૯૧	૧૬	કુરુ	કુરુ
૯૨	૨૪	વાલ્મિકી	વાલ્મીકિ
૧૦૩	૨૨	ચિ. ૧૩-૧૩૦-૨૯	૧૩-૧૩૦-૨૯
૧૨૫	૨૮	બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય ૨-૧૪.	બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય ૪-૨-૧૪.
૧૨૬	૧૬	૩-૧૯૮-૬૯ ગદ્ય	૩-૧૯૮-૬૯ કડ
૧૨૬	૨૪	માં સભક્ષણુ ત્યાગ	માંસભક્ષણુત્યાગ
૧૪૪	૧૩	દ્વે વિદ્યે પરે...	દ્વે વિદ્યે...
૧૪૬	૧૩	કર્મકાંડી	કર્મકાંડી
૧૫૩	૨૦	પરિભ્રષ્ટ	પરિભ્રષ્ટ
૧૫૪	૨૬	‘ અથર્વવેદ ’	‘ અથર્વવેદ ’
૧૫૬	૨૮	અષ્ટાવક્રોપાખ્યાન	‘ અષ્ટાવક્રોપાખ્યાનના આ સંદર્ભ’
૧૮૧	૭	વાણીના દોષથી	વાણીના દોષથી
૧૮૭	૨૨	જનકને	જનકને
૧૯૨	૧૧	ઉપસના	ઉપાસના
૨૩૩	૨૯	‘ પરિશિષ્ટ’ ૨	‘ પરિશિષ્ટ’ ૩
૨૩૯	૧૧	જનકોમાં	જનકોમાં
૨૪૦	૮	(ગીતા ૧૧-૫)	(ગીતા ૧૫-૫)
૨૬૭	૧૪	દેવાય	દેવાય

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૬૯	૨૪	‘ ખુદકનિકાય ’	‘ ખુદકનિકાય ’
૨૯૩	૨૪	૧૫ ની ૧૭	૧૫ થી ૧૭
૨૯૭	૨૩	‘ બોધાયન-ધર્મસૂત્ર ’	‘ બોધાયન-ધર્મસૂત્ર ’
૩૨૯	૨૪	‘ સંપ્રધાનૈવિવ્યતિ	‘ સંપ્રધાનૈવિવ્યતિ
૩૩૧	૨	૬૫	૬૫
૩૪૫	૧૪	નિયચ્છતિ ।	નિયચ્છતિ
૩૩૪	૭	અર્થદો	અર્થદોષ
૩૫૩	૧	અર્થદોષ	કર્મ
૩૫૫	૧	અર્થદોષ	કર્મ
૩૬૧	૧૮	૧૧-૨-૧૨, ૩	૧૧-૨-૧૨, ૧૩.
૩૬૬	૨૬	કૃષ્ણમહરજુનં	કૃષ્ણમહરજુનં
૪૩૫	૧૮	હાયનૈર્ન	ન હાયનૈર્ન
૪૪૦	૧૭	ભારતન	ભારતના
૪૭૨	૨૪	મતુરમ્બરે ॥	માતુરમ્બરે ॥
૫૧૧	૧૧	વૃષાર્ણિ	વૃષાર્ણિ
૬૨૨	૨૧	શ્રૈવસ્યતો	શ્રીવસ્યતો